

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

**МОВНИЙ ПРОСТІР ГРАМАТИКИ:
АКТУАЛЬНІ СТУДІЇ**

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

*На честь 60-річчя член-кореспондента НАН України
Анатолія Загнітка*

Донецьк ДонНУ 2014

УДК 81'36(082)
ББК Ш 10*2
М 741

Редакційна колегія: Іван Вихованець, доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України (Україна); Катерина Городенська, доктор філологічних наук, професор (Україна); Мар'ян Скаб доктор філологічних наук, професор (Україна); Ольга Бессонова, доктор філологічних наук, професор (Україна); Володимир Каліушенко, доктор філологічних наук, професор (Україна); Галина Лукаш, доктор філологічних наук, професор (Україна); Євген Отін, доктор філологічних наук, професор (Україна); Михайло Сенів, доктор філологічних наук, професор (Україна); В'ячеслав Теркулов, доктор філологічних наук, професор (Україна); Майя Всеволодова, доктор філологічних наук, професор (Росія); Марія Конюшкевич, доктор філологічних наук, професор (Білорусь); Чеслав Ляхур, доктор філологічних наук, професор (Польща); Людмила Попович, доктор філологічних наук, професор (Сербія); Михайло Вінтонів, доктор філологічних наук, професор (Україна) (науковий редактор); Ілля Данилюк, кандидат філологічних наук, доцент (Україна); Ганна Ємельяненко, кандидат філологічних наук, доцент (Україна); Жанна Краснобаєва-Чорна, кандидат філологічних наук, доцент (Україна); Інна Сахарук, аспірант (технічний секретар) (Україна); Ганна Ситар, кандидат філологічних наук, докторант (відповідальний секретар) (Україна).

Затверджено до друку Вченою радою Донецького національного університету (протокол № 6 від 6.06.2014 р.).

Рецензенти:

Мойсієнко Анатолій, доктор філологічних наук, професор (Київський національний університет імені Тараса Шевченка);

Ковалевська Тетяна, доктор філологічних наук, професор (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова);

Олексенко Володимир, доктор філологічних наук, професор (Херсонський державний університет).

Затверджено до друку Вченою радою факультету романо-германської філології Воронежського державного університету (протокол № 9 від 23.06.2014 р.).

Рецензенти:

Кретов Олексій, доктор філологічних наук, професор (Воронезький державний університет);

Фененко Наталія, доктор філологічних наук, професор (Воронезький державний університет);

Шарандін Анатолій, доктор філологічних наук, професор (Тамбовський державний університет імені Г. Р. Державіна).

Засновник: Донецький національний університет, кафедра української мови та прикладної лінгвістики.

Електронна версія збірника доступна на Донецькому лінгвістичному порталі за адресою www.mova.dn.ua

Мовний простір граматики : актуальні студії : зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; наук. ред. М. О. Вінтонів. – Донецьк : ДонНУ, 2014. – На честь 60-річчя член-кореспондента НАН України Анатолія Загнітка. – 485 с.

ISBN 978-966-639-659-7

Розглянуто актуальні проблеми теорії мови, функційної, категорійної, зіставної граматики, з'ясовано напрями еволюції морфологічних і синтаксичних категорій, а також їхні функційні вияви в тексті, встановлено особливості семантики фразеологічних і лексичних одиниць, висвітлено напрями прикладної лінгвістики, термінознавства, соціолінгвістики й когнітивної лінгвістики.

Для науковців, викладачів, аспірантів і студентів-філологів.

© Донецький національний університет, 2014
© Автори статей, 2014

ЗМІСТ

Передмова		6
Вихованець Іван	З когорти українських мовознавців-теоретиків (До шістдесятиріччя від дня народження член-кореспондента Національної академії наук України Анатолія Загнітка)	6
РОЗДІЛ I	Теорія мови	9
Всеволодова Майя Глушкова Галина	Нормативная и объективная грамматика славянских языков Erwartungshorizont у сучасній лінгвістиці: антропологічна географія проблеми глотогенезу	9 17
Іващенко Вікторія Левицький Андрій	Наукові парадигми в мовознавстві та параметри їх опису Функціонально-типологічні особливості номінативних одиниць сучасної англійської мови	21 33
Михальченко Марина Панков Фёдор	Аргументація та оцінка: системна взаємодія Часть речи или синтаксическая позиция? К вопросу о грамматическом статусе вводных слов	38 42
РОЗДІЛ II	Актуальні проблеми морфології	50
Бранднер Алеш	Десемантизация беспредложных падежей, их частичная замена падежами с предлогами	50
Ємельяненко Ганна	Грамматичні ряди та граматичні контрасти як засоби актуалізації ірреально- модальних форм	54
Канюшкевіч Марыя	Прыназоўнікавыя спалучэнні як фармант сінтаксем з квантытатывам у сучаснай беларускай мове	58
Кравченко Євдокія	Грамматична варіантність іменників як компонент нормативно-стилістичної мови	66
Лешкова Наталія	Приїменникове функціонування давального відмінка	70
Піддубська Інна	Функціонально-часова спеціалізація дієслова як засіб імпресіоністичної поетики М. Коцюбинського	76
Пименова Марина Вас.	Синтагматика предлога: предложно-падежные сочетания в диахронии	81
Теркулов Вячеслав	О статусе предложно-падежных сочетаний в структуре номинатемы	86
РОЗДІЛ III	Теоретичні питання синтаксису	91
Балко Марина	Трансформаційні моделі українських безприїменникових словосполучень з орудним відмінком	91
Вінтонів Михайло	Атонічна позиція в структурі висловлення: основні підходи до аналізу	95
Голоцукова Юлія	Результативні ситуації: стійкі та змінні компоненти	98
Городенська	Семантико-синтаксична структура речень з нульовим присудком і	103
Катерина	нульовою формою зв'язки <i>бути</i> прислівникового складеного присудка	
Зарицька Ірина	Засоби модифікації прагматичного значення аргументних висловлень	107
Костусяк Наталія	Співвідношення диктумних і модусних форм називного та кличного відмінків у сучасній українській літературній мові	111
Кульбабська Олена	Просте ускладнене речення в контексті лінгвістичного знання	117
Луценко Олена	Сполучники і сполучні слова у прислівних складнопідрядних реченнях	124
Марченко Тетяна	Прагматичні інтенції і ситуативно-мовленнєва мотивованість неповних речень	133
Масицька Тетяна	Агентивна семантико-синтаксична залежність	137
Межов Олександр	Валентний потенціал адресатних дієслів та їхніх дериватів у сучасній українській мові	142
Мельник Ірина	Функційна специфіка й валентна актантна деривація ступеньованих відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів	147

МОВНИЙ ПРОСТІР ГРАМАТИКИ: АКТУАЛЬНІ СТУДІЇ

Островська Людмила	Функціонування багатокomпонентних атрибутивних конструкцій у простому поширеному реченні	154
Попова Ірина	Системні та позасистемні відношення в лінгвістичних реаліях	160
Попович Людмила	Таксисные конструкции с неспециализированными союзами в украинском языке	165
Прадід Ольга, Прадід Юрій Приходько Анатолій	Типологічні вияви формально ускладнених простих номінативних речень (на матеріалі назв розділів і статей Кримінального кодексу України) Прагмасемантичні властивості зіставного паратаксису сучасної німецької мови	172 182
Сафонова Наталія	Еліпсис: інтерпретація стилістичних потенцій	188
Ситар Ганна	Фразеологізовані речення, побудовані за моделлю N_1 як N_1 Corp.; структура, семантика й прагматика	194
Шитик Людмила	Формальний синкретизм складнопідрядних уточнювальних речень	203
РОЗДІЛ IV	Функційна семантика лексичних і фразеологічних одиниць	208
Важеніна Олена	Мовна гра як основа освоєння асоціативного потенціалу фразеологічних одиниць	208
Домрачева Ірина Овчаренко Наталія	Синтаксична презентація сукупної семантики в українській мові Мова професійної комунікації як середовище виникнення та функціонування термінів	211 217
Пац Любов	Традиційні й нові параметри мовленнєвої реалізації концептів 'чоловік' і 'жінка'	221
Пелашенко Ірина, Білецька Олена Рибенок Вікторія	Термінологізація іменникових трикомполітів як результат їхньої моносемної організації (синхронно-діахронічний аналіз) Семантичні особливості термінів-метафор залізничної термінології (на матеріалі англійської мови)	225 232
Сенів Михайло	Структурно-семантична характеристика просторових дієслів (на матеріалі різних періодів латинської мови)	237
Скаб Марія, Скаб Мар'ян	Дериваційні потенції біблійних крилатих слів і виразів як засіб виявлення української мовної картини світу	242
РОЗДІЛ V	Словотвір: напрями, аспекти дослідження	248
Олексенко Володимир Олексенко Олена	Словотвірна категоризація семантики конфіксальних <i>nomina loci</i> у сучасній українській мові Прецедентні імена як мотиватори асоціативної номінації в сучасному словотворі	248 253
Ярошенко Наталія	Когнитивная структура словообразовательного гнезда глагола <i>сидеть</i>	257
РОЗДІЛ VI	Проблеми лінгвістики тексту, дискурсології, дискурс-аналізу	262
Андрущенко Вікторія Бацевич Флорій	Основні і периферійні засоби реалізації категорії зв'язності в художньотекстовому цілому англійської мови Лінгвопрагматичні аспекти формування елементів комунікативного абсурду в п'єсах М. Куліша	262 267
Волянська Юлія	Семантичний потенціал редуплікацій у мовотворчості українських поетів кінця XX – початку XXI століття	273
Космеда Тетяна	Епістолярний еґо-текст Т. Шевченка як зразок дискурсу української елітарної мовної особистості	280
Кочан Ірина Мойсієнко Анатолій	Трактування моделі та структури тексту в сучасній науці Народна загадка в системно-структурній організації інших фольклорних жанрових утворень	285 290
Наливайко Юлія Оліфіренко Леся Пименова Марина Вл.	Окремі зауваги щодо кваліфікаційних ознак сучасного газетного дискурсу Строфотворчість Василя Стуса Русская народная сказка: забытые символы	296 300 306
Пономарьова Людмила	Категорії когезії та когерентності в інституційно-правовому дискурсі	310

Радіонова Тетяна	Семантико-стилістичне навантаження заголовків сучасної української преси	314
Шаповалова Наталія	Лексичні засоби вербалізації концепту <i>межа</i> у творчості Василя Стуса	319
Щепка Оксана	Порівняння в поетичному дискурсі кінця XX – початку XXI століть: когнітивно-прагматичний аспект	322
РОЗДІЛ VII	Проблеми діалектології, соціолінгвістики та ономастики	327
Грещук Василь	Діалектне слово в художньому тексті	327
Клименко Наталія	Структурно-семантичний аналіз назв спідниці в українських східностепових говірках	332
Кудрейко Ірина	Соціолінгвістичний портрет Донеччини: динаміка системи освіти рідною мовою	338
Лукаш Галина	Ігрові засади квазіонімної номінації реальності	343
Ригованова Вікторія	Поняття етнолінгвістична вітальність у соціолінгвістиці	348
Соколова Світлана	Параметри українсько-російського та російсько-українського білінгвізму за суб'єктивною та об'єктивною оцінкою (на матеріалі анкетування студентів-журналістів східного регіону)	353
РОЗДІЛ VIII	Прикладна лінгвістика: напрями й аспекти дослідження	359
Данилюк Ілля	Корпус мікротекстів розмовного стилю на прикладі записів авторської радіопрограми А.П. Загнітка «Мово рідна, слово рідне...»	359
Ковалевська Тетяна	Ідентифікаційні параметри комунікативної особистості в нейролінгвістичному програмуванні	365
Кретов Алексей	Маркемный анализ поэзии Тараса Шевченко	369
Krasnobaeva-Chorna Zhanna	Terminological System of Phraseology: Database	391
РОЗДІЛ IX	Актуальні проблеми зіставної лінгвістики	396
Андерш Йозеф	Проблеми типології слов'янського речення	396
Басиров Шаміль	Метафори у сфері дієслів розуміння різноструктурних мов	399
Бессонова Ольга	Процедури концептуального аналізу в зіставних дослідженнях	402
Іваницька Ніна, Іваницька Наталя	Багатовимірність синтагматичних параметрів української та англійської дієслівних систем	414
Ляхур Чеслав	Сочетание первичных предлогов как один из способов развития славянского предложного состава	420
Материнська Олена	Закономірності семантичного розвитку меронімічної лексики	423
Пасько Ганна	Вияв стратегій метафоричного шифрування та підказки мовленнєвого жанру загадки в германських мовах	432
Ситенко Ольга	Неологізми у сфері інформаційних технологій	438
Putilina Oksana	Basic Trends at Syntactic and Sociolinguistic Levels of Present-Day English: Typology of Changes	443
РОЗДІЛ X	Ономастичні етюди	449
Отин Евгений	Ономастические мелочи	449
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ		475
THE CONTENTS		479
СОДЕРЖАНИЕ		482

**З КОГОРТИ УКРАЇНСЬКИХ МОВОЗНАВЦІВ-ТЕОРЕТИКІВ
(До шістдесятиріччя від дня народження член-кореспондента
Національної академії наук України Анатолія Загнітка)**

У жовтні цього року визначному українському мовознавцеві Анатолієві Загнітку виповнюється шістдесят. Талановитий учений активно працює в багатьох галузях лінгвістики. Знані в Україні й у слов'янському світі його теоретичні студії з морфології, синтаксису, функційної граматики, відмінкової граматики, лінгвістики тексту, синтаксичної поетики, контрастивної лінгвістики, словникарства, загального мовознавства, стилістики і культури мови. Сьогодні творчий доробок ювіляра сягає понад 700 наукових праць. У гроні сучасних українських мовознавців-теоретиків Анатолій Загнітко вирізняється передусім як один з найвизначніших і найавторитетніших граматистів.

Розквіт лінгвістичного таланту член-кореспондента Національної академії наук України припадає на роки незалежності України. Він невтримно увірвався до мовознавчої української еліти, викликавши захоплення своїх друзів і, як нерідко ведеться у світі, заздрощі тих, хто звик видиратися шаблями наукової кар'єри без працелюбства і без затрачених на професійні здобутки великих моральних і фізичних зусиль.

Пригадую першу стрічу з Анатолієм Загнітком на початку 80-их років минулого сторіччя. Молодий офіцер нещодавно повернувся з афганської війни. У його вразливому серці ще не загоїлися жахи цієї війни. Але водночас там Анатолій навчився цінувати кожен мить життя і не відкладати на завтра те, що неодмінно треба зробити саме сьогодні. Я інтуїтивно відчув: це майбутній визначний мовознавець, філолог широких творчих спроможностей. Його теперішні різноаспектні набутки разючі. У них відбилася вся сукупність життєвих доріг Анатолія Загнітка: і гарне дитинство в родині дбайливих батьків, і школа, і перші трудові будні, і незабутній студентський вишкіл, і щасливий вибір професії, і ненависна для його життєлюбної натури війна... Але передовсім батьківська хата, щоденний приклад батьків у праці, у селянському природному бутті, і чарівне подільське довкілля. З батьківської хати, міцно закоріненої в український ґрунт, вихований у шанобі до родини і до людей праці, юнак вирушив у широкий світ знань і борінь за правду, за осягнення мудрості людського призначення.

Отож про першопочатки життєпису Анатолія Загнітка в рідному подільському краї. Він народився 14 жовтня 1954 року в селі Кацмазові Жмеринського району Вінницької області. Навчаючись у Кацмазівській загальноосвітній школі, Анатолій Загнітко захоплювався рідним словом і виявив здібності до вивчення іноземних мов. Це й визначило напрям його подальших студій в університеті.

У 1972-1977 рр. Анатолій Загнітко успішно студіює українську філологію в Донецькому державному університеті. В університеті мовознавчі зацікавлення молодого дослідника спрямовано на проблеми поетики й термінології, що виразно засвідчує тема його дипломної роботи «Терміни в мові сучасної української поезії». Дослідження присвячене явищам детермінологізації в поетичному тексті, функціонуванню вузькоспеціальних слів у неспеціальних текстових виявах і закономірностям метафоризації цих слів.

Педагогічного вишколу Анатолій Загнітко набував, працюючи вчителем української мови й літератури в Кацмазівській загальноосвітній школі Жмеринського району Вінницької області (1977-1979 рр.), а також під час служби офіцером в армії (1979-1981 рр.). На вчительських і армійських шляхах його не полишала мрія про науково-педагогічну діяльність.

1981 року Анатолій Загнітко почав працювати на кафедрі української мови Донецького державного університету. Захоплено опрацьовує теоретичні питання лінгвістики. У 1984-1987 роках навчається в аспірантурі Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН України. Кандидатську дисертацію «Співвідношення формально-граматичного і семантичного змісту в категорії роду іменників (на матеріалі сучасної української літературної мови)» він успішно захистив 1987 року. Глибокі зацікавлення теорією граматики привели Анатолія Загнітка до докторантури при Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні – Інституті української мови НАН України. 1992 року він блискуче захистив докторську дисертацію «Система і структура морфологічних категорій сучасної української мови (проблеми теорії)». Впадає у вічі швидке професійне зростання науковця. Адже не кожен дослідник спроможний через п'ять років після захисту кандидатської дисертації здобути науковий ступінь доктора філології, сформулювавши фундаментальні проблеми теорії граматики.

Професор Анатолій Загнітко вірний своїй альма-матер. У Донецькому університеті на кафедрі української мови працює понад 30 років. Від 1981 року – старший викладач, від 1990 року – доцент, від 1994 – професор, від 1993 року – завідувач кафедри української мови.

З ім'ям член-кореспондента НАН України пов'язана розбудова функційно-семантичного напрямку досліджень в українському мовознавстві і формування донецької школи граматистів. Найприкметнішими творчими досягненнями цієї школи є вивчення типологічних характеристик морфологічних і синтаксичних категорій української мови, мовних і мовленнєвих аспектів граматичних одиниць і нових явищ у граматичному ладі української мови.

Потужно розпочав лінгвіст і продовжує нині опрацювання теоретичних проблем морфології української мови. Погляньмо на тематичне багатство його студій: «Морфологічні категорії іменника в синтагматиці і парадигматиці» (К., 1989. – 64 с.), «Дієслівні категорії в синтагматиці і парадигматиці» (К., 1990. – 132 с.),

«Морфологічні категорії в системі предикатності і предикативності речення» (К., 1990. – 68 с.), «Система і структура граматичних категорій дієслова» (К., 1990. – 51 с.), «Структура та ієрархія валентних значень дієслова» (К., 1990. – 64 с.), «Основи функціональної морфології української мови» (К., 1991. – 77 с.), «Система і структура морфологічних категорій сучасної української мови (проблеми теорії)» (К., 1993. – 344 с.), «Теоретична граматики української мови. Морфологія» (Донецьк, 1996. – 435 с.) та ін.

У працях функційного плану, зокрема в «Основах функціональної морфології української мови», пошуки вченого спрямовано як на теоретичне обґрунтування нових підходів до вивчення морфології, так і на впровадження продуктивних функційних ідей в університетську практику викладання лінгвістичних дисциплін. Визначено функційну морфологію як базу функційного синтаксису, як арсенал формальних засобів, за допомогою якого реалізуються семантичні завдання, що постають перед синтаксичною структурою мови для виконання передусім її основної (комунікативної) функції. Морфологічні категорії проаналізовано на тлі комунікативної і когнітивної функцій мови. В центрі уваги перебуває поняття функції – основне поняття функційної морфології і функційного синтаксису. Воно уможливує обґрунтованіше витлумачення морфологічних одиниць і категорій, а також співвідношення первинних і вторинних форм у функційно-семантичних парадигмах. Обґрунтовано теоретичні положення про ядро і периферію морфологічних одиниць української мови, протиставлення іменника і дієслова як граматичного центру в системі частин мови, розрізнення власне-іменникових і власне-дієслівних морфологічних категорій, різновиди транспозицій частин мови і граматичних категорій. Указано на ієрархію морфологічних категорій усередині кожної частини мови, на динамічні процеси у граматичній структурі сучасної української літературної мови. Вирізняє непохідні і похідні морфологічні одиниці, функційні особливості дериватів.

Вершинною книгою професора Анатолія Загнітка, присвяченою морфологічній проблематиці, є, безперечно, монографія «Теоретична граматики української мови. Морфологія». У ній на широкому фактичному матеріалі всебічно розглянуто систему і структуру морфологічних категорій української мови. Висвітлено типологію мовних форм і граматичних значень, явища корелятивності/некорелятивності морфологічних категорій і лексико-морфологічних розрядів, характер міжрівневих граматичних категорій, еволюцію морфологічних категорій, взаємодію іменних і дієслівних категорій. Дослідник указує на ієрархію іменних категорій, рівні граматичних категорій дієслова, аналіз у структурі дієслівних категорій, характеризує морфологічні категорії в системі предикатності і предикативності речення. Детально описано особливості міжрівневої дієслівної категорії валентності, зокрема парадигму речення і категорійне значення валентності, взаємодію валентності дієслова й іменникових грамем категорії відмінка.

Значні здобутки член-кореспондента НАН України в теорії синтаксису. На особливу увагу заслуговує його фундаментальна монографія «Теоретична граматики української мови. Синтаксис» (Донецьк, 2001. – 662 с.), де з'ясовано типологічні особливості синтаксичної будови української мови, сутність синтаксичних категорій та їхню ієрархію, характер співвідношення синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень, мовні і мовленнєві вияви синтаксичних одиниць і категорій. Учений обґрунтовує принципи сучасної української синтаксичної класифікації, аналізує закономірності взаємодії синтаксичних одиниць, описує семантико-синтаксичну структуру речень і їхню формально-граматичну схему, парадигму речення, мовленнєві аспекти теорії речення, актуальне членування речення, синтаксис зв'язного тексту, нові явища у синтаксисі сучасної української мови.

За вагомий внесок у лінгвістичну теорію Анатолія Загнітка обрано 1995 року академіком Академії наук вищої школи України, а 2012 року – член-кореспондентом Національної академії наук України, а також членом НТШ.

Професор Анатолій Загнітко гармонійно поєднує наукову працю з викладацькою. Він створив низку оригінальних навчальних посібників для студентів-філологів, наприклад: «Сучасна українська літературна мова. Синтаксис словосполучення і простого речення» (Донецьк, 1993. – 176 с.); «Сучасна українська літературна мова. Синтаксис простого ускладненого і складного речення» (Донецьк, 1994. – 204 с.); «Український синтаксис»: У 2-х ч. (К., 1996. – Ч. I. – 202 с.; Ч. II. – 240 с.). Тепер учений готує до видання університетський підручник із теоретичного синтаксису української мови.

За визначні досягнення в теорії граматики член-кореспонденту НАН України Анатолію Загніткові присуджено 2013 року академічну премію імені Олександра Потебні. Науково-педагогічну діяльність ученого відзначено званнями «Відмінник освіти України» (1995) і «Заслужений працівник освіти України» (2008), нагородою імені Ярослава Мудрого (2001), почесною грамотою імені Президента НТШ Михайла Грушевського Наукового товариства імені Шевченка в Америці (2002), нагрудним знаком «Петро Могила» Міністерства освіти і науки України (2007) та ін.

Професор плекає науково-педагогічні кадри. За його керівництва підготовлено і захищено 3 докторські і понад 40 кандидатських дисертацій. Учений спрямовує своїх учнів на розв'язання найактуальніших для науки й нашого сьогодення проблем.

Шанувальники рідного слова знають Анатолія Загнітка і як майстра науково-популярного жанру. Вони захоплено читають його науково-популярну книгу «Слово у душі – душа у слові» (Донецьк, 1997. – 433 с.). Ця книга у формі нарисів, етюдів і замальовок відтворює національно-мовні і культурно-мистецькі проблеми донецького краю наприкінці двадцятого сторіччя. Тут читач стрічається з відомими діячами науки, культури,

мистецтва, знаними дослідниками мови, фольклору, знаходить відповіді на актуальні мовознавчі питання. У книзі висвітлено також особливості українських говорів Донеччини, відображено специфіку роботи різних національно-культурних товариств.

Талановитий мовознавець часто виступає з проблемними доповідями на міжнародних конгресах, конференціях, симпозіумах, на всеукраїнських форумах. Він був активним учасником майже всіх Міжнародних конгресів українців.

Вагоме слово член-кореспондента НАН Анатолія Загнітка звучить у студентських аудиторіях зарубіжних університетів, зокрема, Польщі, Чехії, Сербії. Університети інших країн залюбки запрошують його для читання лекцій з лінгвоукраїністики.

З 1993 року Анатолій Загнітко керує Всеукраїнським науковим граматичним семінаром. Започаткував міжнародні «Грамматичні читання», у яких беруть участь провідні вітчизняні і зарубіжні мовознавці. Він ініціатор і науковий редактор фахового видання «Лінгвістичні студії» (від 1994 року вийшло 29 випусків), яке, на думку багатьох вітчизняних і зарубіжних учених, є одним з найкращих періодичних видань України, член редакційної колегії науково-теоретичного журналу Інституту української мови НАН України «Українська мова», науково-популярного часопису «Світогляд» НАН України, низки альманахів і щорічників, наукових вісників національних університетів, наукових вісників зарубіжних університетів – Університету імені Масарика (м. Брно, Чехія) та ін. За редакцією Анатолія Загнітка опубліковано кілька десятків наукових збірників, а також побачили світ посібники та довідники для учнів і вчителів шкіл.

Професор увіходить до складу Української національної комісії з питань правопису (від 2000), Атестаційної колегії МОН України, Експертної ради з філології, журналістики і мистецтвознавства Департаменту науки МОН України (від 1994), член спеціалізованих рад для захисту кандидатських дисертацій у Донецькому (від 1998) і Таврійському (від 2007) національних університетах, був членом Експертної ради з мовознавства ВАК України (1998-2004), спеціалізованої ради для захисту докторських дисертацій у Дніпропетровському університеті (1994-1998), членом Міжгалузевої лінгвістичної комісії при Кабінеті Міністрів України (від 1998) і под.

Ювіляр докладає багато зусиль для розгортання творчої співпраці українських мовознавців з лінгвістичними центрами зарубіжних країн. Його обрано співголовою міжнародних науково-дослідних проектів з проблем граматики слов'янських прикметників і моделей слов'янських речень (беруть участь науковці Польщі, Болгарії, України, Білорусі, Росії, Іраку, Японії та ін.).

Велику творчу потужність ювіляра засвідчують, наприклад, такі його фундаментальні праці останніх років, як монографія «Теоретична граматика сучасної української мови: Морфологія. Синтаксис» (Донецьк, 2011. – 992 с.; премія імені О. Потебні НАН України за 2013 рік) і «Словник сучасної лінгвістики. Поняття і терміни: У 4-х томах (Донецьк, 2012. – Том 1. – 402 с.; Том 2. – 350 с.; Том 3. – 425 с.; Том 4. – 388 с.).

А попереду вченого – нові творчі овиди, нові наукові проекти, з-поміж яких чільне місце посідає співавторство в новій «Академічній граматиці української мови». Найпоказовішою рисою творчості ювіляра є теоретична домінанта (адже теорія – найдосконаліша форма наукового пізнання), цілісність (нефрагментарність) граматичної концепції, спрямованої на повне охоплення граматичної (морфологічної і синтаксичної) системи та структури української мови – на протипагу панівному в сучасному українському мовознавстві типу досліджень фрагментарного спрямування.

Своє шістдесятиріччя визначний мовознавець-теоретик, член-кореспондент Національної академії наук України, академік Академії наук вищої школи України, професор, доктор філологічних наук, лауреат премії імені Олександра Потебні Анатолій Загнітко зустрічає в розквіті творчих сил. Віншуймо талановитого мовознавця зі славним ювілеєм і побажаймо йому щастя й добра, багатьох справжніх учнів і нових творчих вершин.

*Іван Вихованець,
член-кореспондент Національної
академії наук України (м. Київ)*

РОЗДІЛ І. ТЕОРІЯ МОВИ

Майя Всеволодова

УДК 81'36

НОРМАТИВНАЯ И ОБЪЕКТИВНАЯ ГРАММАТИКА СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКОВ

Статтю присвячено актуальним проблемам сучасного рівня слов'янської граматики. Необхідність нормативної граматики не піддається сумніву. Але питання: яким є обсяг нормативної граматики, хто і як формує її обсяг і слідує за немінучими й не залежними від нас її змінами, вважаємо відкритими. Поняття об'єктивної граматики, що охоплює весь мовний матеріал мовлення природного спілкування, введено О.М. Пешковським. Співвідношення обох підходів до мови в нашій літературі поки не розглядалось.

Ключові слова: нормативна граматика, об'єктивна граматика, квантитатив, числівник, категорія способу, синтаксичне поле / синтаксична парадигма речення.

1. Введение. Традиционно одной из главных функций грамматики считается формирование «правильного» корпуса используемых в речи лексических, морфологических, синтаксических единиц. «Неправильные» единицы должны исторгаться из употребления, забываются, исчезать. Но кто и как устанавливает эту нормативность? Где можно точно определить правильность / неправильность той или иной единицы? И что делать, когда вдруг большая часть населения начинает употреблять «неправильную» единицу? Помимо того, и лексикология, и грамматика – морфология, синтаксис, словообразование – составные части лингвистики, а лингвистика – это наука о языке во всей его полноте. Разумеется, наши лингвисты изучают разные аспекты и области языка, не входившие ранее в сферу интересов лингвистики (например, концептология, дискурс), выявляют новые, неизвестные прежде законы и закономерности и типы структур, и механизмы функционирования языка, и то или иное соотношение языковых единиц и языковых уровней, что позволяет нашим ведущим специалистам в своих монографиях или Академических изданиях предлагать и вводить определенные изменения в принятую классификацию и структуризацию языкового материала. Однако, как показывает наша практика и, в том числе, прикладные направления, современное положение дел ставит перед нами новые задачи, среди которых выделим следующие.

1) С одной стороны, в лингвистике славянских языков было бы нужно и полезно выделить такое направление, которое бы изучало историю языковой нормы в каждом языке, следило бы за принципами и закономерностями её неизбежного изменения и, по возможности, предсказывало бы и объясняло эти изменения.

2) С другой стороны, необходимо выявление системы языка, о которой мы, например, для современного русского языка, пока не имеем понятия, считая системой то, что нам представляется «правильным». Другими словами, речь идет об исследовании и систематизации всего языкового материала вне зависимости от его «правильности» / «неправильности». Еще В. фон Гумбольдт писал, что носитель языка «живет в круге своего языка и выйти из него может только в другой язык» [Humboldt 1841-1852], то есть, фактически, носитель языка может нарушить норму, но не может выйти за рамки системы языка, не может делать «ошибок» (мы не имеем в виду орфографию и пунктуацию). Это положение Гумбольдта поддерживал и А.А. Потебня [Потебня 2007], а А.М. Пешковский поставил вопрос о необходимости создания, наряду с нормативной грамматикой, и объективной грамматики языка, поскольку для лингвиста не может быть в языке «неправильного» и «некрасивого» [Пешковский 2010]. На самом деле, как и всякое гениальное положение, это утверждение оказывается шире первоначального определения.

Представим эти подходы.

2. Проблемы нормативной грамматики, вероятно, в каждом языке свои. Так, судя по имеющимся материалам, для современного украинского языка это, в первую очередь проблемы лексические, связанные с большим количеством руссизмов, активно употребляемых в речи украинцев. Вероятно, это важная проблема. Основная трудность здесь в том, что славянские языки – языки, открытые для заимствования лексики. Я не знаю, какие фонетические (например, перенос ударения), морфологические и синтаксические проблемы стоят сейчас перед украинистикой. Интересно, как решается / решен вопрос о предлогах **с** и **из**. В польском языке эти два славянских предлога давно слились в один во всех значениях: *jestem z Polski, mleko z cukrem*. Много лет назад, где-то в 70-е гг., я держала в руках две банки сгущенного молока украинского производства, на одной из которых было написано *із цукром*, а на другой – *з цукром*. Но на Украине лингвисты работают над проблемами нормы современного украинского языка [Вихованець 2003; Срмоленко 2013; Коць 2010; Струганець 2002 и др.], и это уже первый этап формирования соответствующего направления в украинистике.

В русистике оценки нормативности / ненормативности слова, словоформы или синтаксической структуры частотны в учебниках и методических пособиях, в литературе, адресованной студентам и преподавателям. Можно назвать и отдельных лингвистов и, по крайней мере, одну известную научную школу – школу профессора Саратовского университета О.Б. Сиротининой, основным научным интересом которой является как раз сохранение нормативности в процессе коммуникации (см., в частности, монографию

О.Б. Сиротининой [Сиротинина 2013]). В Саратовском государственном университете системно издается Международный сборник научных трудов «Проблемы речевой коммуникации», см., например, выпуск 14 за 2014 г., Издательство Саратовского университета, и, в частности, статью О.Б. Сиротининой в этом выпуске [Сиротинина 2014]. В материалах этого журнала, как и в других, ненормативные, с точки зрения конкретного автора, единицы оцениваются как ошибочные. Но точка зрения автора формально и официально нигде не может быть квалифицирована как единственно правильная. Это первое. Второе: а как меняется или изменяется норма? Что необходимо, чтобы единица была признана нормативной? Каковы процессы нормативизации? Приведем несколько личных примеров и наблюдений.

1) Лично для меня с детства предлог **в бытность** существовал в двух реализациях:

а) **в бытность кого** где: *В речи обитателей Бабкина, в бытность Чехова там, установилась своя система прозвищ, намеков, иносказаний. А в 1984 году покинула этот мир его дочь, которая была, в бытность отца на Колыме, девушкой несравненной красоты¹. Это был казацкий офицер, который понравился жене атамана Черткова в бытность его в Новочеркасске;*

б) **в бытность кого кем**: *Военно-Сиротский дом был учрежден Павлом в Гатчине, 28 декабря 1792 году еще в бытность его великим князем. Он помнил его дисциплинированным, исполнительным офицером, верным слугой царю-батюшке и опорой трона в бытность его командиром гусарского полка. В бытность Сергея Борисовича министром обороны его помощникам часто приходилось выслушивать что-то вроде: “Шеф у вас замечательный”.*

Примечание. К вопросу о недостаточности наших русских грамматик. Родительный приименной при предлоге **в бытность** системен только для имен существительных (см. примеры выше). Личные и возвратное местоимения, как правило, выступают как притяжательные местоимения, то есть находятся в позиции согласованного определения к существительному **бытность**, что не превращает этот предлог в собственно существительное: *В бытность мою в штабе в Ревеле я ещё пустился на очень рискованное предприятие, в 1911 г., которое чуть не кончилось моей гибелью. Вместе с нами, в квартире Каролины Ивановны, в том самом номере, где прежде еще, в бытность вашу у нас, квартировал заезжий из Тамбова пехотный офицер. В мою бытность в бригаде было 1,5 тыс бойцов. Так то в ТВОЮ бытность! А к 1995 могло произойти много чего!. 100 рублей в твою бытность газелистом, 300 рублей нынче. В его бытность студентом зависали, значит, они в общаге весь вечер и всю ночь. Это одна из парадигм предлога, о которых в наших самых авторитетных грамматиках нет ни слова. Ср. аналогично: *Открыл банку с помощью ножа*; и: *Взял нож и с его помощью открыл банку*. Подробнее см. [Всеволодова, Кукушкина, Поликарпов 2013].*

В словаре Ожегова-Шведовой 1992 г. (СОШ) словоформа **в бытность** определена как принадлежащая к книжному стилю, и интерпретируется так: “во время пребывания, нахождения где-н. или в качестве кого-н.” Но лет десять назад я услышала в одном из ток-шоу по телевидению из уст прокурора на судебном заседании выражение: *В бытность моей учебы в университете молодожёны ездили в ЗАГС на трамвае*. Для меня это был шок (в прежнем понимании этого слова “очень сильное неприятное впечатление”, ср. нормальное в речи современной молодёжи: *Я в шоке от вашей красоты* = приятно поражен). Однако присутствующие при этом мои несколько более молодые подруги, одна из которых – моя коллега, оценили это высказывание как нормальное. Так же оценили его на другой день мои коллеги по филологическому факультету МГУ – докторá филологических наук, профессорá и известные морфологи О.В. Кукушкина и А.А. Поликарпов, высокий профессионализм и высочайший уровень языковой культуры которых для меня неоспорим. Обращение к поисковым системам Интернета подтвердило широкую употребляемость, как этой, так и некоторых других реализаций, см., например: *А те, кто ещё в бытность строительства объекта были в нём, говорят, что там по туннелям свободно перемещается большегрузный транспорт. В контексте предыдущих авиাপриключений, случившихся с нами в бытность поездки на крайний WGT, нынешний перелет ожидался в несколько нервной обстановке. Мне помнится, что в бытность очередного (и далеко не последнего, полагаю) обсуждения ГЭСН и ТСН в 2010 году, сняли мэра Москвы. В бытность формирования Федеральной службы занятости родилась фирма Цезан (от Центр Занятости). Гармония, красота, выразительность образа привлекали ее еще в бытность создания лучшего фэшн-бутика во Владивостоке*. В том, что это не собственно книжный стиль, но и отнюдь не «неграмотное просторечие», не «ошибка», а совершенно системная для речи естественного общения морфосинтаксическая единица, сомневаться не приходится (хотя лично я её, по-прежнему, не употребляю). Но где, в какой грамматике и в каком словаре это зафиксировано?

2) С самых ранних лет нормативным для меня было употребление предлога **по** в значении ‘после’ с предложным падежом: *по приезде, по приходе, по прилёте, по возвращении, по рассмотрении*. Других реализаций (помимо *после прихода / приезда / прилёта*) для меня просто не существовало, и, живя, в основном, в Москве, да и на Урале, в Саратове, я никогда не слышала других вариантов. В 1964 в г. Нальчике я впервые от кассирши автобусной станции услышала: *Билеты будут продаваться по приходу автобуса*. Я восприняла это как признак начинающегося изменения в категории управления в данном случае. По возвращении в Москву я тщательно проверила функционирование соответствующих словоформ. Из студентов и преподавателей

¹ Примеры, авторство или источник которых не отмечены в скобках, взяты из поисковых систем Интернета. Некоторые наиболее простые примеры – авторские.

филологического факультета МГУ никто не употреблял словоформы с Дат.п.; но и ни одна московская кассирша того времени не употребляла словоформ **по приходе**, **по приезде**, а только *после прихода автобуса*, *когда придет автобус*. Однако в начале 70-х в МГУ на окошках касс, где выдавали зарплату и стипендии, появились объявления: *Деньги выдаются только по предъявлению паспорта*. Обсуждая это объявление, мы предполагали, что, возможно, это аналог словоформ с общим значением 'на основе чего' типа *по совету*, *по приказу*. Постепенно употребление словоформ типа *по приезде*, *по прилёту* стало расширяться. В настоящее время почти все студенты-филологи, коренные москвичи употребляют эту форму. Частотна она и в речи ведущих на ТВ. Но самое интересное, что, как пишет В.А. Белошапкина в своей части коллективной монографии под ред. В.В. Виноградова об изменениях в словосочетаниях 19 в. [Белошапкина 1964], в то время словоформы с Предл. и с Дат. п.п. были синонимами. Вполне возможно, во-первых, что словоформы типа **по приезде** вообще никогда не «работали» в Нальчике, попросту, не дошли до него, и местные жители употребляют словоформы типа **по приезде** с 18 века. Таким образом, можно предположить, что норма распространяется не везде, что синонимичные реализации (а их наличие в языке несомненно), периодически могут менять свой статус относительно нормы. Это, своего рода «обратимая норма». Приведем еще пример.

3) Нормативной для людей моего поколения всегда был предлог **касательно** кого-чего. Но в последнее десятилетие часто употребляется его вариант **касаемо** кого-чего. При этом, в словаре Д.Н. Ушакова 1935-1940 гг. есть предлог **касаемо** (напомним, что в создании этого словаря участвовали Л.В. Щерба и В.В. Виноградов), и нет предлога **касательно**. Очевидно, **касаемо** было нормой для наших мэтров того времени. В СОШ есть **касательно**, но нет **касаемо**. И, возможно, это тоже случай чередования вариантов нормы.

Но есть и другой тип изменения нормы, который можно назвать «необратимым». Это, в частности, например, распространение форм Nom pl на **-á** для слов муж.р., оканчивающихся на согласный. Напомним, что в грамматике М.В. Ломоносова 1755 г. называются несколько имен муж.р. с окончанием **-á** в Им.п. Это, в основном, навзвания парных предметов типа *глазá*, *бокá*, *рогá*, *берегá*, но есть уже и *лесá*. В Академической грамматике 1863 года – уже 47 таких слов. Этот вопрос мы уже обсуждали в статьях [Всеволодова 2013а,б], нам представляется здесь первоначальной причиной распад категории Дв.ч. в категории числа существительных, хотя есть и другая авторитетная точка зрения [Зализняк 2002], поэтому подробно обсуждать здесь самую проблему мы не будем. Еще в конце 18 в. были системны формы **дóмы** и **гóроды**, форма **учителéя** появилась в начале 20 в., а форма **профессорá** – в середине 40-х гг. Сейчас формы **докторá**, **номерá**, **мастерá**, **кондукторá**, **шоферá** и мн. др. абсолютно системны, и, как мы отмечали, распространение идет пословно² и, в основном, через функциональные стили. Примеры см. в названных выше статьях. Нравится или не нравится нам форма **инженерá** вм. инженёры, системно употребляемая в техническом производстве, или **штурманá** вм. штурманы в речи авиаторов, равно как и **тренерá** вм. трéнеры в речи спортсменов, и единственно возможное в речи служакоморяков **катерá**, значения не имеет, поскольку процесс идет независимо от нашего к нему отношения. Как должна вести себя профессиональная русистика, отвечающая за правильность русской речи и сохранение нормы? И в каком из наших академических институтов языкознания есть соответствующий отдел?

Во всех Академических грамматиках прошлого века [ГРЯ-1952, ГСРЛЯ-1979, РГ-1980] в разделе о числительных делаются замечания о ненормативных (хотя авторы их так не называют) реализациях составных числительных в устной речи, объясняемых стремлением упростить достаточно сложные падежные формы этих единиц (Заметим, что составные числительные есть не только в разряде количественных, но в разряде порядковых числительных, с переносом которых в другую часть речи – прилагательное в РГ-80 позволим себе не согласиться). Не возвращаясь к материалам указанных выше статей, отметим только, что в речи профессиональных лингвистов, в частности, наших ведущих специалистов и Института Русского Языка им. В.В. Виноградова, и филологического факультета МГУ (людей отнюдь не студенческого возраста и известных языковедов), в их докладах на международных съездах и конференциях в 2013-2014 гг. мы отметили системное употребление (в каких-то докладах по нескольку раз) словосочетаний типа **в двух тысяча / тыща первом году**, **в двух тысяча / тыща девятом году**, **в двух тысяча / тыща одиннадцатом году**. Системность такого употребления подтверждает и Интернет: «С экранов телевизоров, из радиоприемников мы слышим с завидным постоянством повторяемое: "В двух тысяча первом году... С двух тысяч первого года... К двух тысяча первому году..."». И это далеко не единственная неправильность. Материал языка показывает, что в категории числительного идет процесс перестройки этой части речи. И, следовательно, норма будет меняться, хотим мы этого или нет. Что сейчас может сказать нам об этом наша грамматика? Кто за этим следит и наблюдает?

На одной из секций V Международного конгресса исследователей русского языка «Русский язык: исторические судьбы и современность» в марте 2014 г. на филологическом факультете МГУ был представлен интересный доклад нашей коллеги С.И. Холод о системном употреблении в естественной речи действительных

² Это подтверждают в своих устных выступлениях и наши коллеги-авторы Большого орфоэпического словаря русского языка [Каленчук, Касаткин, Касаткина 2012] по отношению к фонетическим и акцентуационным изменениям в отдельных словах, которые тоже идут пословно и, соответственно, меняют место ударения и типы редукции, так сказать, индивидуально, а не все сразу.

причастий будущего времени, то есть образованных от глаголов совершенного вида по образцу действительных причастий наст. вр. Уже само употребление действительных причастий исключает характеристику высказывания как просторечную, да и сами тексты свидетельствуют о деловом, публицистическом и научном стилях. Приведем несколько примеров из её материалов: *Драма о вот-вот **достигнувших** совершеннолетия подростках. Здесь найдется много людей, не **воспримущих** подобное предложение с энтузиазмом. Маршрутное такси все же не заменило проверенный временем и уже точно не **убегущий** старичок-трамвайчик. В десятки раз **возрастущая** конкуренция приведет к банкротству многих отечественных производителей. Человек, не **поймущий** этих Тайн, будет руинирован.* В этих материалах встречаются и примеры, где подобное образование можно понять как форму прош. вр.: *Нападение произошло одновременно с **возрастущей** тревогой независимых журналистов Узбекистана, которые выразили обеспокоенность относительно предполагаемых действий властей против прессы. К сожалению, катастрофическое изменение климата, **достигнувшее** своего пика в 2012 году, еще не осознано людьми.*

Само количество примеров и разнообразие и характер текстов, где они встречаются, свидетельствует об определенном процессе, происходящем в категории глагольных форм. Что мы должны сделать: заняться изучением и наблюдениями над происходящим процессом и понять его механизмы и, возможно, причины, или оставить это просто как «ошибки», на которые не следует обращать внимание или с которыми следует бороться?

Таким образом, представляется, что такого направления в современной русистике, которое бы занималось отслеживанием происходящих в языке изменений, нарушающих то, что каждый из нас по-своему считает нормой, и изучением их причин, механизмов и возможными предсказаниями их дальнейшего статуса в языке, к сожалению, нет. И значит, его необходимо создать. Фактически, у нас нет в грамматике такого раздела, как «теория нормы в языке». Может быть, его можно назвать «нормативистика».

3. Проблемы объективной грамматики. О некоторых наблюдениях в области русского языка, сделанных на более широком, нежели рамки традиционных лингвистических исследований, языковом материале, говорилось в ряде статей и в коллективной монографии [Всеволодова, Кукушкина, Поликарпов 2013]. Действительно, использование материала речи естественного общения, а не только материала художественной литературы и собственно литературного языка, позволило выявить совершенно неожиданные для нас характеристики исследуемых языковых единиц, большую парадигматичность такой единицы, как предлог, большую многофакторность функционирования предлогов и предложных единиц, а также очень строгое категориальное образование этой системы, действительно, как заметил А.В. Бондарко относительно функционально-семантических полей (ФСП), представляющее единую целостность (несмотря на свой оппозитивный по структуре характер системы), двуединство с функционально-грамматическим полем. И значит, теория А.В. Бондарко о ФСП обладает объяснительной силой и для других типов языковых полей. Это аспект системы организации языка. Мы увидели такие элементы самых разных уровней языка, о которых в наших грамматиках вообще не идет речь. Материал показывает, что в речи естественного общения абсолютно системны единицы, давно вышедшие из рамок современной нормы и не отмечаемые ни в словарях, ни в грамматиках. Например, системное употребление страдательных причастий наст. вр. на **-ом** типа *едомый, грызомый, скребомый, волокомый, беромый, плетомый, пекомый* и мн. др., практически всех, упоминаемых в грамматике А.Х. Востокова 1831 г. [Востоков 1831], а также *пишемый, вяжемый* и пр. [Всеволодова 2013в]. Не повторяя уже опубликованную конкретику, представим некоторые, важные с нашей точки зрения, аспекты, релевантные для понимания самого понятия «объективная грамматика».

Объективная грамматика строится не только на, по возможности, полном языковом материале, независимо от степени его нормативности/ ненормативности, и, заметим, часто именно этот, «ненормативный» материал позволяет увидеть целостность и системность языковой организации, которую нельзя увидеть на материале традиционной грамматики. В понятие объективной грамматики входит также выявление и анализ тех категорий, связанных, в первую очередь, на данном этапе с функционально-семантическими полями (ФСП) и формирующими их функционально-семантическими категориями (ФСК), которые до сих пор остаются не выявленными и не описанными с достаточной степенью подробности, как, например, категория квантитативности, числительные, которые даже в [ТФГ-5] не представлены как категория вообще, но, как показал наш материал, оказались теснейшим образом связанными с категорией частей речи, с категорией словосочетания и с функционированием предложных единиц, где были выявлены фрагменты системы квантитативности и свойства наших предложных единиц, о которых в традиционной грамматике нет ни слова. Неотъемлемой составной частью объективной грамматики является также анализ функционирования наших грамматических единиц и категорий, что тесно связано как с конституацией, или дискурсом-1 (в его первом значении «текст и внеязыковые условия его построения»), то есть с решением коммуникативных и прагматических задач говорящего, так и с дискурсом-2 – с функциональными стилями языка, в которых часто системно употребляются именно «ненормативные» единицы, в сумме своей составляющие определенную парадигму. И наконец, для объективной грамматики необходим синтез наших лингвистических исследований в разных направлениях и моделях языка. Представим несколько иллюстраций к сказанному.

3.1. В категориях глагола помимо спряжения выделяются и наклонения: сослагательное, повелительное, условное. По отношению к другим ЧР формы наклонения как категория не фиксируются. Однако, повелительное (императив), сослагательное (конъюнктив) и условное (кондиционалис) наклонения как категория предложения в грамматике есть, и реализуются для всех типов сказуемых. Но если в категории глагола они маркируются, как бы, самой формой глагольного императива, конъюнктива и т.д., независимо от лексического значения, то по отношению к случаям со сказуемыми – другими ЧР говорить о соответствующей форме не принято. Можно ли говорить о форме императива прилагательного в случае *Будь внимателен!*, или о форме условного наклонения в случае *Будь мы вместе, мы бы справились?* Думается, что можно. Концепция Г.А. Золотовой о синтаксическом поле предложения [Золотова 1983] – синтаксическая парадигма в нашей концепции [Всеволодова 2000] – позволяет увидеть общность этих категорий. Сопоставление – в процессе преподавания русского языка в иноязычной аудитории – с другими языками показало, что эта парадигма являет собой лингвистическую универсалию и значительно облегчает введение в процессе обучения системных модификаций исходного предложения. Во-первых, она позволяет структурировать категорию модальности, выявляющую оппозицию внешне-синтаксической и внутри-синтаксической модальности, а в разряде внешне-синтаксической модальности – оппозицию объективной и субъективной модальности. Все разряды модальности органично вписываются в поле / парадигму предложения. Во-вторых, сама парадигма типов модификаций предложения, указанных Г.А. Золотовой, может быть скорректирована с учётом аспектов, которые в конце прошлого века еще не были осознаны или выявлены. Работы Г.А. Золотовой хорошо известны, а рамки статьи не позволяют представить материал подробно. Поэтому остановимся только на первом члене парадигмы (ядерное предложение у Г.А. Золотовой, далее ЯП) и структурно-семантических модификациях, включающих фазисные, модальные, авторизационные и отрицательные модификации, и рассмотрим возможные дополнения и изменения.

3.1.1. Ядерным предложением – центром поля – Г.А. Золотова считает только изосемическое предложение. Неизосемические предложения представляют определенные модификации ЯП и входят в структуру поля уже на далекой периферии. Но каждая такая модификация, как, например: *Маши хорошо учится* (ЯП) – *Маши – хорошая ученица* – *Учеба у Маши идет хорошо* – *С учебой у Маши хорошо*, – фактически имеют своё поле (свою парадигму). Поэтому в нашей функционально-коммуникативной лингводидактической модели языка [Амиантова и др. 2001] оказалось возможным представлять эту парадигму и для неизосемических трансформов. Это не означает, что Г.А. Золотова в чем-то не права. Анализ биноминативных предложений в этом отношении показал, что чем ближе к центру поля трансформ, тем полнее его парадигма. Биноминативные трансформы ЯП других типов могут иметь ущербную парадигму и даже иметь только одну реализацию. Так, для ЯП *Шекспир написал «Гамлета» и «Короля Лира»* в славянских языках возможны два биноминативных трансформы: 1) *Шекспир – автор «Гамлета» и «Короля Лира»* (кстати, уже невозможный в английском языке), имеющий полную парадигму и все типы модификаций, в том числе и связочные реализации типа *Шекспир является автором «Гамлета» и «Короля Лира»*; и 2) *Шекспир – это «Гамлет» и «Король Лир»*, осложнённая модусным смыслом типа ‘Я очень высоко ценю эти произведения’. Такого типа трансформ невозможен во многих неславянских языках вообще, а в русском невозможны и связочные реализации, ср.: **Шекспир является «Гамлетом» и «Королем Лиром»*. Модели типа *Москва – это Олимпиада-80* ◀ *В Москве в 1980 году проходила Олимпиада* уже не имеют никаких других (временных, модальных) модификаций или связочных реализаций [Всеволодова 2000].

3.1.2. В числе структурно-семантических модификаций в [Золотова 1983, Всеволодова 2000] представлена внутрисинтаксическая модальность, реализуемая, в частности, модификаторами типа **должен, хотеть, можно, нельзя** и под. Но не представлен собственно императив. Вместе с тем, глагольный императив *Уходи!* – в зависимости от интонации может означать ‘*Ты должен уйти*’ или ‘*Ты можешь уйти*’. Соответственно, модальная модификация – это, в частности, и императив. А он, как показано выше, реализуется для всех типов сказуемых. Формантом императива для не глаголов является соответствующая форма связки **быть**, в некоторых случаях – **стать** (при существительном, прилагательном), а связка сама по себе не может употребляться самостоятельно, ибо это часть формы сказуемого. Соответственно, повелительное наклонение типа *Будь моим другом! Будьте внимательны! Будемте вместе! Будьте завтра все в спортивной форме! Пусть зачет будет в среду!* – это одна из форм реализации внутрисинтаксической модальной модификации. Условное наклонение в числе структурно-семантических модификаций отсутствует. Думается, что оно имеет право там быть, тем более, что реализуется теми же средствами, но с некоторыми оговорками. Если в повелительном наклонении в той или иной степени в форме и глагольного императива, и связки реализуется категория лица и числа, то в условном наклонении основной формой является 2-е лицо ед.ч. (реже мн.ч.), независимо от формы лица подлежащего обязательно в инициальной позиции и с обязательным в постпозиции именем субъекта мысли: *Приди он ко мне, я бы дал ему книгу. = Если бы он пришел ко мне, я бы дал ему эту книгу. Не опоздай я на поезд, я бы тоже попал в аварию; Будь они поосторожнее, ничего бы не случилось; Будь этих ребят трое или четверо, они бы смогли унести все книги; Будь на улице тепло, можно было бы заниматься в саду*. Другими словами, можно сказать, что категории наклонений, представленные как морфологические, словоизменительные в рамках глагола, реализуются как синтаксические модификации с помощью специальной граммемы – словоформы-связки **быть** для почти всех типов предложений (но не для

типа **Будь Москва Олимпиадой-80; *Будь Шекспир «Гамлетом» и «Королем Лиром»...*). То, что категория наклонений является именно предложенческой, подтверждает тот факт, что частица **бы** в рамках актуального членения фактически маркирует тему или рему, присоединяясь не только к глаголу, но и к другим ЧР: *Завтра бы мне не проснуться, Просто не вставать с постели, Но твоих губ бы коснуться, Прижать к груди еле-еле. Машинка гуд, но цвет – кака. Такую в синем бы... Вечером мы такие уверенные! – ...Утром бы такую уверенность! Побольше бы таких парней!*

3.2. Как уже упоминалось в ряде публикаций [Всеволодова 2010, Всеволодова 2012а,б; Всеволодова 2013 а,б, Всеволодова, Кукушкина, Поликарпов 2013 и др.], в процессе анализа предложных единиц славянских языков мы неожиданно вышли на не упоминающиеся в наших грамматиках ситуации функционирования предложных единиц разного уровня с квантитативами – словосочетаниями числительных с существительными (количественно-именными группами) [Судзуки 2008], что, как и материал о наклонениях, подтверждает тезис В.А. Белошапковой о системном пересечении разных уровней языка. Действительно, предлог – это служебная часть речи (ЧР), но его функции могут выполнять и словоформы знаменательных существительных, в частности, параметрических типа **длинной, в длину, высотой, в глубину, весом, числом, в количестве**, не выходящие при этом из своей ЧР, а также компаративы типа **больше, меньше, выше, ближе, дальше**. Как показал наш материал, именно сочетания и самих числительных, и квантитативов с предлогами формируют ядерную часть ФСП количественности, где главным способом выражения числа и количества является числительное. Это строго сформированная в языке многограновая система бинарных оппозиций. Но в этой строгой системе выявились интересные взаимоотношения разных типов языковых единиц и уровней, которые позволили увидеть, а иногда пересмотреть и переоценить устоявшиеся в грамматике положения, что отнюдь не разрушило эту грамматику, а показало методику функционирования самого Языка в действии. Представим некоторые из этих наблюдений и выводов. Разумеется, эти наблюдения и выводы не для их изучения в средней школе. Это грамматика для лингвистов.

3.2.1. Как известно, в наших языках есть категория ЧР, структурирующая слова по типу словоизменения. Но в рамках такой ЧР, как числительное, выступают составные числительные, которые, по сути, представляют собой словосочетание. На такое понимание единиц типа **двадцать пять, сто пятьдесят четыре** и пр. нас вывела РГ-80, которая исключила дробные числительные из категории ЧР, отнеся их к сочинительным словосочетаниям, поскольку там возможен союз **и**: *три целых и одна пятая*. Но во всех южно-славянских языках названия единиц входят в составное числительное с этим союзом типа **двадесет и еден**; ср. также нем. *einundzwanzig* (независимо от того, что это пишется в одно слово). Значит ли это, что в южнославянских языках нет класса составных числительных, а есть только словосочетания? В числительных типа **две тысячи триста сорок пять** налицо конъюнкция подчинительных (*две тысячи как две чашки*) и сочинительных (где в других языках обязателен союз) словосочетаний в одной морфосинтаксической единице, из которой нельзя изъять ни одного слова, поскольку это название одного конкретного числа, то есть, это определенная лексическая единица. Кстати, дробные числительные – отнюдь не единственный разряд такого типа. Нам (работая над предложными единицами) пришлось выделить класс комплексных числительных, включающий, помимо дробных, еще и показатели степени: *частица с энергией свыше десять в двадцатой степени*; показатели величины и размера: *контейнер объемом порядка три на два и на два метра*; показатели пропорции: *раствор крепостью порядка один к пяти*; показатели диапазона: *Такие балки подойдут для перекрытия гаражного строения шириной в пять-шесть метров*. Ни один из этих разрядов в наших грамматиках не указан [Судзуки 2008, Всеволодова 2010, Всеволодова 2013а,б; Всеволодова, Кукушкина, Поликарпов 2013]. Таким образом, налицо – зона пересечения разных категорий: частей речи, словосочетаний и, фактически, собственно лексики.

3.2.2. Как известно, в русистике существуют две концепции относительно категории словосочетаний (с/с) – широкая (изначальная), описанная, в частности, Ф.Ф. Фортунатовым, и узкая, введенная А.А. Шахматовым, разработанная В.В. Виноградовым и принятая в наших Академических грамматиках. Но сторонники широкого понимания с/с есть и в наше время, например, школа А.Н. Гвоздева – Е.С. Скобликовой в Самарском государственном университете. Все характеристики с/с в концепции В.В. Виноградова хорошо известны. Но уже в [Белошапкина 1989] к классу с/с были отнесены и сочинительные с/с, где составляющие их словоформы (как, например, в составных числительных) грамматически не подчинены друг другу. А в разряд подчинительных оказалось возможным и нужным ввести так называемые дескрипции (коллокации у Ю.Д. Апресяна) – словосочетания, где грамматически главное слово является строевым компонентом: экспликатором, классификатором, родовым словом [Всеволодова 2000, Всеволодова, Кузьменкова 2003, Всеволодова, Куликова 2009, Всеволодова 2012], относимые традиционно в узком понимании с/с к фразеологизмам, типа **дать совет** < посоветовать, говорить громким **голосом** < говорить громко, и др. Выявление специфического поведения числительных в синтаксисе предложения показало, что при обозначении количества или величины они образуют с существительными особый тип словосочетаний – квантитативы (термин А.В. Бондарко), которые отличаются и от подчинительных и от сочинительных тем, что составляющие их компоненты в определенных условиях, во-первых, меняются функциями: грамматически зависимое слово становится главным, а грамматически главное – зависимым, ср. в прямых (Им. и Вин.) падежах: *стоит дом – стоят дома – стоит / стоят пять домов* при невозможном **стоит / стоят домов; купил дом / купил дома –*

купил пять домов при неотмеченности *купил домов. Но в косвенных падежах: *нет домов – нет пяти домов, подъехали к домам – к пяти домам, рядом с домами – рядом с пятью домами, говорить о домах – о пяти домах*; а во-вторых, в ряде случаев специфически влияют на самоё структуру всего предложения в тех случаях, когда квантитатив выступает в прямых падежах, ср.: *стоит новый дом – стоят новые дома – стоит (стояло) / стоят (стояли) два / двадцать три / сорок четыре новые / новых дѣма*; – где объяснить грамматические соотношения форм слов без выхода в историю языка логически невозможно. Отметим один момент. Наш материал показал, что в русском языке в именительном падеже такого квантитатива (в противоречие с указаниями ГСРЛЯ-70 и РГ-80) прилагательное одинаково системно выступает как в именительном, так и в родительном пп. мн.ч. во всех трёх родах: *стоят два новые / новых дома, по небу плывёт / плывут два больших облака; поднялось / поднялись тридцать две детские / детских руки*. Анатолий Афанасьевич Загнитко проинформировал меня, что в украинском языке с существительным в Им.п. системно выступает прилагательное тоже в Им.п.: *С волейбольний майданчик, майданчик для міні-футболу, два нові столи для настільного тенісу*. Вместе с тем, как мы можем наблюдать в разговорной речи, с существительным в форме Вин. п. может иногда сочетаться прилагательное в Род.п.: *У великій залі, де знаходився розкішний камін, оздоблений блискучими порцеляновими плитками, поставили два нових столи*.

В русском языке, как сказано выше, в речи естественного общения в Им. п. в квантитативах с *два, три, четыре* системно выступают как Им., так и Род. пп. мн.ч. прилагательных для всех трёх родов. Но в Вин.п. мы нашли пока только один пример для слов. муж.р. на согласный с числительным *два*: *Снесли два старые дома*. Точного совпадения с «поставили два новые стола» не нашлось. Но системно выступает, как и в украинском, Род.п. мн. ч. прилагательного: *В другом зале поставили 2 новых стола. Специалисты нашей компании построили три новых дома*. Но для жен.р. и здесь возможны обе реализации: *На лужайку недавно поставили три новые скамейки. Алексей Николаевич пошел нам навстречу и выделил бригаду рабочих, которые покрасили детскую площадку за домом №105 и поставили три новых скамейки. В класс поставили три новые парты. Ксения Викторовна написала две детских книжки и множество пьес*. Как обстоят дела в квантитативах с существительными ср.р мы до конца еще не выяснили, но тоже отмечены обе реализации: *Продам два мягкие кресла б/у; Хайд написал два важных письма*. Подробнее см. [Всеволодова 2013 а,б].

Это только незначительная часть тех явлений, которые выявляются в процессе объективного подхода к языку. Одним из важнейших методов является сопоставление с другими языками, в первую очередь (но не только!) родственными.

Литература

- Амиантова 2001: Амиантова, И.Э. Функционально-коммуникативная лингводидактическая модель языка как составляющая современной лингвистической парадигмы [Текст] / И.Э. Амиантова, Г.А. Битехтина, М.В. Всеволодова, Л.П. Клобукова // Вестник Московского университета. Серия 9. Филология. – 2001. – № 6. – С. 215-233.
- Белошапкина 1964: Белошапкина, В.А. Изменения в субстантивных словосочетаниях [Текст] / В.А. Белошапкина // Изменения в системе словосочетаний в русском литературном языке XIX века / Ред. В.В. Виноградов, Н.Ю. Шведова. – М., 1964. – 302 с.
- Белошапкина 1989: Белошапкина, В.А. Современный русский язык [Текст] / В.А. Белошапкина и др. – М. : Высшая школа, 1989. – 800 с.
- Вихованець 2003: Вихованець, І. Про граматичні норми сучасної української літературної мови [Текст] / І. Вихованець // Проблеми унормування української мови. Матеріали розширеного засідання координаційної ради «Українська мова». – Київ-Херсон, 2003. – С. 37-48. – Бібліогр. : с. 48.
- Востоков 1831: Востоков, А.Х. Русская грамматика [Текст] / А.Х. Востоков. – СПб., 1831. – 408 с.
- Всеволодова 2000: Всеволодова, М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса : Учебник [Текст] / М.В. Всеволодова. – М. : Изд-во МГУ, 2000. – 502 с.
- Всеволодова 2010: Всеволодова, М.В. Грамматические аспекты русских предложных единиц: типология, структура, синтагматика и синтаксические модификации [Текст] / М.В. Всеволодова // Вопросы языкознания. – 2010. – № 4. – С. 3-27.
- Всеволодова 2012а: Всеволодова, М.В. Словосочетание в новой парадигме грамматики [Текст] / М.В. Всеволодова // Вестник Московского университета. Серия 9. Филология. – 2012. – № 1. – С. 7-40.
- Всеволодова 2012б: Всеволодова, М.В. Части речи и категориальные классы слов [Текст] / М.В. Всеволодова // Приоритеты современной русистики в осмыслении языкового пространства : Сборник статей Всероссийской научной конференции с международным участием, посвященный 35-летию кафедры современного русского языкознания Башкирского государственного университета и 30-летию памяти И.П. Распопова : В 2-х тт. – Том 2. – Уфа, 2012.
- Всеволодова 2013а: Всеволодова, М.В. Специфика категории количественности в славянских языках: числительные, квантитативы, счётное множество и изменения в парадигматике русских числительных. Функционально-коммуникативная грамматика [Текст] / М.В. Всеволодова // Мультиязычный научный журнал "Stephanos" – 2013. – № 2. – Электронный адрес: <http://www.stephanos.ru/index.php?entry=1>.

Всеволодова 2013б: Всеволодова, М.В. Категория количественности в славянских языках: числительные и квантитативы [Текст] / М.В. Всеволодова // Вестник Московского университета. Серия 9. Филология. – 2013. – №6. – С. 16-62.

Всеволодова 2013в: Всеволодова, М.В. О грамматике полных и кратких форм прилагательных и причастий в русском языке [Текст] / М.В. Всеволодова // Вопросы языкознания. – 2013. – № 6. – С. 3-32.

Всеволодова, Кузьменкова 2003: Всеволодова, М.В., Кузьменкова, В.А. Описательные предикаты как фрагмент русской синтаксической системы [Текст] / М.В. Всеволодова, В.А. Кузьменкова // Вестник Московского университета. Серия 9. Филология. – 2003. – № 5. – С. 7-29.

Всеволодова, Кукушкина, Поликарпов 2013: Всеволодова, М.В., Кукушкина, О.В., Поликарпов, А.А. Русские предлоги и средства предложного типа [Текст] / М.В. Всеволодова, О.В. Кукушкина, А.А. Поликарпов : Материалы к функционально-грамматическому описанию реального употребления. Книга 1. Введение в объективную грамматику и лексикографию русских предложных единиц. – М. : URSS, 2013. – 306 с.

Всеволодова, Куликова 2009: Всеволодова, М.В., Куликова, Е.В. Грамматика словосочетаний в контексте функционально-коммуникативной лингводидактической модели языка [Текст] // Вестник Московского университета. Серия 9. Филология. – 2009. – № 4.

ГРЯ 1952: Грамматика русского языка [Текст] / Гл. редактор В.В. Виноградов. – М. : АН СССР, 1952-1954. – 720 с.

ГСРЛЯ 1979: Грамматика современного русского литературного языка [Текст] / Гл. редактор Н.Ю. Шведова. – М. : АН СССР, 1970. – 767 с.

Єрмоленко 2013: Єрмоленко, С.Я. Літературна норма і мовна практика [Текст] : монографія / С. Я. Єрмоленко. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2013. – 319 с.

Зализняк 2002: Зализняк, А.А. "Русское именное словоизменение" с приложением избранных работ по современному русскому языку и общему языкознанию [Текст] / А.А. Зализняк. – М., 2002. – 760 с.

Золотова 1983: Золотова, Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка [Текст] / Г.А. Золотова. – М., 1983. – 365 с.

Каленчук, Касаткин, Касаткина 2012: Каленчук, М.Л., Касаткин, Л.Л., Касаткина, Р.Ф. Большой орфоэпический словарь русского языка. Литературное произношение и ударение начала XXI века [Текст] / М.Л. Каленчук, Л.Л. Касаткин, Р.Ф. Касаткина. – М. : АСТ-Пресс, 2012. – 1008 с. – ISBN 978-5-462-00962-4.

Коць 2010: Коць, Т.А. Літературна норма у функціонально-стильовій і структурній парадигмі [Текст] : монографія / Т.А. Коць. – К. : Логос, 2010. – 303 с.

Ломоносов 1755: Ломоносов, М.В. Российская грамматика [Текст] / М.В. Ломоносов. – СПб., 1757. – 213 с.

Ожегов, Шведова 1992: Ожегов, С.И., Шведова, Н.Ю. Толковый словарь русского языка [Текст] / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. – М., 1992. – 944 с.

Пешковский 2010: Пешковский, А.М. Объективная и нормативная точка зрения на язык [Текст] / А.М. Пешковский // Объективная и нормативная точка зрения на язык. – М., 2010. – С. 231-241.

Потебня 2007: Потебня, А.А. Мысль и язык [Текст] / А.А. Потебня. – М., 2007. – 300 с.

РГ 1980: Русская грамматика [Текст] / Гл. редактор Н.Ю. Шведова. – М. : АН СССР, 1980. – 789 с.

Сиротинина 2014: Сиротинина, О.Б. Борьба с рискогенностью общения как одна из проблем речеведения [Текст] / О.Б. Сиротинина // Проблемы речевой коммуникации. Международный сборник научных трудов. – Выпуск 14 / Под ред. проф. М.А. Кормилицыной. – Саратов : Изд-во Саратовского университета, 2014.

Сиротинина 2013: Сиротинина, О.Б. Русский язык: система, узус и создаваемые ими риски [Текст] / О.Б. Сиротинина. – Саратов : Изд-во Саратовского университета, 2013. – 116 с.

Струганец 2002: Струганец, Л. Динаміка лексичних норм української літературної мови XX століття : монографія [Текст] / Л.Струганец. – Тернопіль : Астон, 2002. – 352 с. – Бібліогр. : с.315-343. – ISBN 966-7995-67-4.

Судзуки 2008: Судзуки, Р. Русские атрибутивные конструкции со значением «параметрическая характеристика предмета» и функционирование в них компонентов предложного типа (в зеркале японского языка) [Текст] / Р. Судзуки : Дисс. ... канд. филол. наук. – М., 2008.

Ушаков 1935: Ушаков, Д.Н. Толковый словарь русского языка. В 4-х томах [Текст] / Д.Н. Ушаков. – М., 1935-1940. – 848 с.

Humboldt 1841-1852: Humboldt, W. von. Gesammelte Werke [Text] / W. von Humboldt. – Berlin, 1841-1852.

Статья посвящена актуальным проблемам современного уровня славянской грамматики. Вопрос о необходимости нормативной грамматики не подвергается сомнению. Но каков объем нормативной грамматики, и кто и как формирует её объём и следит за неизбежными и не зависящими от нас её изменениями, представляется открытым. Понятие объективной грамматики, охватывающей весь языковой материал речи естественного общения, введено А.М. Пешковским. Соотношение обоих подходов к языку в нашей литературе пока не рассматривалось.

Ключевые слова: нормативная грамматика, объективная грамматика, квантитатив, числительное, категории склонения, синтаксическое поле / синтаксическая парадигма предложения.

Article is devoted to the relevant issues of contemporary Slavic grammar level. The need of normative grammar is not questioned. But question of what is the volume of normative grammar, and who and how generates it and monitors the amount of unavoidable and not dependent on us its changes, is open. Concept of the objective grammar, covering the entire language material of natural speech communication, was introduced by A.M. Peshkovski. Ratio of the two approaches to language in our literature has not yet been considered.

Keywords: normative grammar, objective grammar, quantitative, numeral, mood category, syntactic field / syntactic sentence paradigm.

Надійшла до редакції 20 березня 2014 року.

Галина Глушкова

УДК 81'0

ERWARTUNGSHORIZONT У СУЧАСНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ: АНТРОПОЛОГІЧНА ГЕОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ГЛОТОГЕНЕЗУ

У статті йдеться про онтологічну відмінність таких явищ, як мова і мислення. Здійснено спробу довести, що мова виникла не на базі комунікації приматів, а на базі їх інтелекту. Актуалізовано думку, що мова є явищем соціальним, а головним фактором її виникнення стає колективне використання знарядь праці. За допомогою праць сучасних антропологів доведено, що три здатності розвиваються в онтогенезі пліч-о-пліч: спілкування, маніпулювання предметами і копіювання. Поєднуючись, вони дають символізацію, яка і постає основою первинної людської мови.

Ключові слова: гіпотеза, слово, символ, мова, глотогенез.

Одним із центральних понять, про яке йтиметься в статті, є поняття *Erwartungshorizont* – горизонт очікувань. Це поняття ми запозичили з робіт Ганса Роберта Яусса – одного з найяскравіших дослідників-філологів ХХ століття, професора романських мов і теоретика літератури. Поняття *Erwartungshorizont* Яусс використовує в теорії рецептивної естетики, яка визріла як один з герменевтичних підходів до вивчення літератури [Яусс 2007]. Чіткої дефініції цього терміну вчений не дає, втім, є очевидним, що він співвідносить горизонт очікувань із системою або ж із комплексом очікувань, які мають літературну, культурну та соціальну природу. Яусс вважає, що лише ті художні твори, які порушують і ламають традиційні горизонти очікувань, дійсно заслуговують на високу естетичну оцінку, саме такі твори постулюють пошук нового та відхід від вироблених стандартів, постають мотивуючим імпульсом змін історії літератури.

Спробуємо екстраполювати висновки, одержані Яуссом щодо горизонту очікувань, у сферу лінгвістики. Наш міждисциплінарний синтез неминуче приведе до нежорстких аналогій і, як наслідок, до слабко підкріпленої гіпотези. Крім теоретичної слабкості, наша гіпотеза не є підкріпленою в емпіричному плані, тобто в гіпотезі немає базисних висловлювань; неможливо провести й вирішальний експеримент. Проте висновки за аналогією, будучи ймовірнісними, мають право на існування навіть у науці.

Перш, ніж перейти до безпосереднього викладу матеріалу, зробимо кілька зауважень щодо особливостей доказування теорій у сфері гуманітарних наук. Ще в античності одним із центральних було питання про розмежування та співвідношення знання й думки (*знания и мнения*). На жаль, у лінгвістиці думку часто прирівнюють до знання, а кількість прихильників тієї чи іншої теорії визначає ступінь її істинності. У зв'язку з цим варто нагадати слова О.В. Гладкого: «Якщо гіпотезу неможливо перевірити спостереженнями або експериментами через особливості матеріалу (наприклад, його занадто мало або немає зовсім, як буває завжди у спробах передбачити майбутній хід історії), потрібно змиритися з тим, що ця гіпотеза може претендувати на статус суб'єктивної думки» [Гладкий 2001: 180]. Не можна не погодитися і з К.Р. Поппером: «Наша наука не є знання (епістеми): вона ніколи не може претендувати на досягнення істини чи чогось, що замінює істину, наприклад, імовірності» [Поппер 2010: 346-347].

У науці й практиці користуються різними способами доведення гіпотез. Основними серед них є: безпосереднє виявлення припущених у гіпотезі предметів; виведення з гіпотези наслідків і їх верифікація; фальсифікація гіпотези шляхом пошуку фактів, які суперечать виведеним наслідкам. Гіпотези в гуманітарних науках, на відміну від природних наук, більшою мірою тяжіють до апріоризму й аксіоматизації, але відсутність вичерпного емпіричного базису компенсується теоретичною завантаженістю цих гіпотез. Слід нагадати, що гіпотези про походження мови є особливими, тому що не видається можливим перевірити їх за допомогою спостережень або експериментальним шляхом, а також успішно фальсифікувати.

Існують і інші особливості доведення лінгвістичних теорій. Так, для доведення / фальсифікації імовірнісних знань у багатьох науках використовується метод формалізації матеріалу. Однак у лінгвістиці робота йде з неформалізованим матеріалом. До того ж, формальна правильність не є єдиним критерієм доказовості міркування. Не менш важливим у вивченні фактів мови є і те, наскільки повно та всебічно розглянуто досліджуване явище. Неврахування всіх аспектів при вивченні будь-якого матеріалу збільшує

ймовірність помилок. Лінгвістичні події є нерекурентними, і, отже, неможливо уникнути суб'єктивізму в їх інтерпретації.

Не уникнути й зауважень щодо понятійного апарату лінгвістики. Непоодинокими є факти побудови лінгвістичних теорій «з середини», тобто перший етап у процесі доказування – визначення центральних понять теорії – найчастіше опускається. На жаль, іноді доводиться стикатися і з підміною поняття, коли визначення того або іншого поняття підміняється визначенням його функцій, структурних елементів і т.д. Непоодинокими є й випадки заміни визначення поняття метафорою тощо.

Отже, в подальших наших міркуваннях ми виходимо з положення про те, що жодна наука не є системою достовірних і достатньо обґрунтованих знань, а тим більше, лінгвістика, яка розвивається переважно кумулятивним, а не парадигмальним шляхом.

Виклавши попередні міркування, перейдемо до основного матеріалу нашої статті. Спробуємо простежити горизонт очікувань у сучасній вітчизняній лінгвістиці та з'ясувати стан резервів для розвитку цієї сфери.

Одним з центральних на сьогодні постає питання про походження мови взагалі та української зокрема. Про глотогенез написано сотні, якщо не тисячі робіт, побудовано десятки теорій – наукових, науково-популярних, навколонукових. Але, незважаючи на такий загальний стан теорій і досліджень, питання виникнення, формування й розвитку мови до цих пір лишаються відкритими. Дивною видається ситуація, коли, одного разу пояснивши походження мови від єдиної для всіх людей прамови, дослідники не виходять за межі компаративістики, хоча результати останніх досліджень у багатьох галузях природних наук дозволяють побудувати нові гіпотези глотогенезу. Максимальний горизонт очікування в такій ситуації – знайти відповідь на питання «яка ж мова найдавніша за всі інші у світі, а отже, який з народів має право називатися прародителем усіх інших народів?».

Спробуємо змінити горизонт очікувань, запропонувавши дещо інші підходи до пояснення глотогенезу.

Походження мови не є тільки лінгвістичною проблемою, і цю проблему не можна вирішити, обмежившись філологією. А значить, для побудови гіпотези будемо використовувати дані (яких не так вже й мало!) з інших галузей науки, проблематика яких знаходиться на порубіжжі з філологією. І якщо вдасться, використовуючи ці досягнення, замінити більше незнання меншим, будемо вважати, що такий шлях може бути використаний у процесі руху до нового знання.

Нещодавно в антропології з'явилися деякі нові дані щодо глотогенезу, що заслуговують на найпильнішу увагу не тільки фахівців-антропологів. Йдеться про роботи З.А. Зоріної, А.А. Смирнової, О.Г. Козінцева, О.В. Маркова, С.В. Дробишевського, в яких на підставі довготривалих дослідницьких проєктів, глибоких професійних знань і найширшої інформації про роботу зарубіжних колег зроблені цікаві висновки про «фізіологію» мови. Далі ми будемо посилалися на роботи російських антропологів.

В останніх дослідженнях з антропології йдеться про те, що «генеалогічно людина не протистоїть ні мавпам взагалі, ні навіть двом своїм найближчим родичам – шимпанзе і горилі. Спорідненість людини з шимпанзе є більшою, ніж кожного з них – з горилою. Людину зближують із шимпанзе риси, які відсутні в горил: шимпанзе систематично вживають знаряддя (в деяких групах – кам'яні), полюють, їдять м'ясо, ділять здобич, мають криваві міжгрупові сутички <...>. Нічого цього не роблять горили, а тому можна вважати, що так вели себе загальні предки людини й шимпанзе, але не горил. Висновок зрозумілий: людина – пізня гілка на родовідному дереві приматів» [Козинцев 2004: 45]. І далі: «З пізніх еволюційних ліній приматів чомусь різко відокремилася від інших і попрямувала абсолютно особливою траєкторією, в бік від природи. Очевидно, далі, що вирішальними факторами цього відриву були мова (будемо застосовувати цей термін лише щодо людської мови) і культура» [Козинцев 2004: 47]. Цікавими є й дані про надзвичайно високий інтелект людиноподібних мавп (розколюючи камінням горіхи, шимпанзе виявляють цілепокладання та багатоступінчасте планування, матері вчать дитинчат навичкам розколювання, старші брати навчають молодших, популяції шимпанзе розрізняються за способами вживання знарядь, причому це не вроджені відмінності). Невольо посилює знаряддеву діяльність і стимулює комунікативні здібності мавп.

Далі, підкріплюючи свої дослідження роботами зарубіжних дослідників, О.Г. Козинцев констатує наявність істотних відмінностей у системі контролю вокалізації в людини й мавп. У мавп ця функція підпорядкована лімбічній системі, здійснюється вісцеральною мускулатурою, довільна регуляція дихання відсутня, внаслідок чого голосові сигнали видаються як на вдиху, так і на видиху. В людини мова базується не на лімбіці, а на неокортексі, в результаті чого вольовому контролю підпорядковані й артикуляція, і положення гортані, й дихання, мова здійснюється скелетною мускулатурою та відбувається тільки на видиху, наявна й латералізація відповідної функції в мозку. Нічого цього немає у вищих мавп. Зате рухи їх рук підпорядковані, як і в нас, вольовому контролю, що підкріплює ідею первинності жестової мови <...>. Практично відсутня в них і функціональна асиметрія кінцівок. Все це суперечить гіпотезі про походження мови від голосових сигналів приматів [Козинцев 2004].

Застосування нових методик, що дозволяють працювати з живим мозком, дало вченим можливість спостерігати зв'язок окремих ділянок головного мозку людини з реалізацією мови, а також зв'язок порушень у різних ділянках кори з порушенням мовних функцій.

На підставі спостережень були зроблені висновки про те, що:

- мова й мислення – явища різного порядку;
- мова виникла не на базі комунікації приматів, а на базі їх інтелекту, а мозок опинився випадково переадаптованим до мовної функції ще до її виникнення;
- не мозок довгим еволюційним шляхом створював мову, а мова, порушивши еволюційну поступовість, створила людський мозок;
- мова – явище соціальне, а головним фактором виникнення мови було колективне вживання знарядь;
- три здібності розвиваються в онтогенезі пліч-о-пліч: спілкування, маніпулювання предметами та наслідування. Поєднуючись, вони дають символізацію [Зорина 2006].

Перш, ніж перейти до власне лінгвістичної частини роботи, ми хотіли б звернути увагу ще на один суттєвий, на нашу думку, факт: ділянки кори, що керують рукою і ротом, поєднані. При ураженні деяких ділянок кори поблизу Сільвієвої щілини може настати й афазія, й апраксія, а значить, відповідна ділянка – щось на зразок центру багатоцільового планування. Мозкові центри контролю мови й рухів провідної руки морфологічно зблизилися в ході антропогенезу [Козинцев 2004].

Що ж може пред'явити сучасна лінгвістика у відповідь на емпіричний матеріал антропології? У роботах деяких сучасних філологів (М.О. Гершензона [Гершензон 2000], М.О. Луценка [Луценко 2003], О. Розенштока-Хюссі [Розеншток-Хюссі 2000], В.Г. Руделева [Руделев 1991], Н.А. Янко-Триницької [Янко-Триницкая 2001]) можна виявити положення, які не суперечать, а швидше підтверджуються біологічними даними, хоча спираються лише на матеріал, прихований у самому слові. Так, наприклад, пошук єдиної прамови стає неможливим через її відсутність навіть у дуже глибокому минулому людини. На доказ ще раз звернемося до робіт російських антропологів: «Контролюючі мову структури пластичні й функціонують залежно від зовнішніх умов, насамперед спілкування <...> Як мова – і в онтогенезі, і в філогенезі – витісняє давню вісцеральну вокалізацію, так і культурні норми витісняють древні вроджені поведінкові програми. Єдиної загальнолюдської норми поведінки немає тому ж, чому немає єдиної загальнолюдської мови» [Козинцев 2004: 47]. Саме тому кумулятивний шлях, яким іде компаративна лінгвістика, є тупиковим.

Розглядаючи слово в його історичному розвитку, можна прийти до висновку, що мови є результатом схрещення, а в слові відображено схрещення примітивів (див. роботи М.О. Луценка [Луценко 2003, Луценко 2009]). За М.Я. Марром, схрещення «племінних слів» стимулювалося посиленням суспільних взаємовідносин племен. «Елементи схрещеного слова самостійно значили те саме, що два елементи разом» [Марр 1936: 19]. Внутрішньомовною причиною схрещення вважають потребу «більш точного сприйняття» елемента всередині слова [Марр 1936: 131-132]. Йдучи шляхом утвердження предикативності слова, М.О. Луценко доводить (на об'ємному етимологічному матеріалі), що поєднання слів-елементів необхідно кваліфікувати як предикації їх один одному з метою отримання (автономізації) відомого смислу. В цьому плані слово є подібним до фракталу (самоподібної безлічі нецілої розмірності). У цьому зв'язку, слідом за М.Я. Марром, С.А. Мегентесовим, М.О. Луценком, зазначимо, що первинне слово є нерозкладним на морфеми, а складається з символічних фракталів – свого й чужого. «Русское *оболтус* без трудностей членится на *обол*-и *-тус* (ср. *оболдуй*), причём и историческую семантику этих частей тоже установит нетрудно. Русск. *облый* (обла > обол; обол – мелкая монета) значит 'круглый', укр. *стус* – 'удар'. 'Круг' – по 'рту', 'рот' же = 'дыра', 'пустота' (глупое, бесполезное). Смысл удар восходит к руке, при этом рука – функциональный двойник рта (так как *к* и *т* – диафоны, можно сопоставить *вкус* и *стус*, *кусать* и *тузить*). Порядком примитивов различаются укр. *од-уд* и русск. *уд-од*» [Луценко 2003: 33]. Поєднання ж примітивів у слово залежало від їх смислової однорідності.

Подамо ще декілька цитат-прикладів. Так, слово *наука* М.Я. Марр вважає висхідним до 'руки', «бо немає у людства знань, які не походили б із трудового процесу, роботи» [Марр 1936: 100]. А слово *знак*, за М.О. Луценком, – фонетичний двійник слова *рука*. «Стало быть исходно 'знак'='рука' ('продукт руки' <...>), и выражение *подать знак рукой* внутренне тавтологично. Сказанное означает также, что положение о языке как системе является скрытым концептуальным подтверждением мнения о жестовом, кинетическом, ручном прошлом человеческого языка» [Луценко 2009: 49].

Цікаві ідеї про початковий вигляд слова знаходимо й у представників азербайджанської лінгвістичної школи: «Якийсь крик спочатку заміняв (позначав) ціле речення, потім – лише частину цього речення, а потім – частину слова. З часом у мову вкраплюються історія, світогляд, побут, традиції, і т. д. народу-носія мови, що формує окремо взяті національні мови» [Гнатюк 2011]. Там же знаходимо, що спочатку слово було схоже на фонему, але дорівнювало реченню.

Не можна не погодитися і з положенням про те, що слово не є від початку актом мимовільної дії [Луценко 2003; Луценко 2009] (див. вище про лімбічну та кортикальну регуляцію людської мови). Про це свідчить неафективна предикація, сліди якої можна виявити, розбираючи функціональні властивості слова.

Мова виникає в процесі символізації, спочатку слова – це символи. Виникнення мови та її розвиток можна уподібнити виникненню та інфляційному розширенню Всесвіту [Виленкин 2009: 28]. Виникнення мови не є телеологічним. Слово, виникнувши, має максимальну енергію (в нашому випадку, високий потенціал символізації) і мінімальні обсяги (складається з однієї / кількох фонем). Подібно до інфляційного розширення Всесвіту, мова збільшується в обсязі, втрачаючи в енергії, рухається шляхом спрощення і створення «іншої граматики» (термін М.О. Луценка). Мова стає системою, коли вибудовується інша граматики, оформлюються

парадигми. Парадигми є наслідком внесення логічного начала в мовний матеріал. При цьому, на думку М.О. Луценка, «логічне – субститут або підданого забуттю, або чужого історичного» [Луценко 2009: 14].

Про предикативну природу слова мову ведуть тільки деякі вчені (Ф. Вегенер, М.Я. Марр, М.О. Гершензон, М.О. Луценко), тому що загальноприйнятою є думка про те, що слово є номінативним. Але саме у цих лінгвістів знаходимо ідеї, які, так чи інакше, перетинаються з даними досліджень з антропології. Так, М.О. Луценко предикативність трактує як механізм одержання смислу за допомогою слова. Вивчаючи історію слів, дослідник приходив до висновку про те, що дуже багато слів сходять у своєму значенні до 'руки' або 'рота', причому, будучи примітивами, у складі слова мають однакове значення [Луценко 2009: 49].

На жаль, обсяг статті не дозволяє більш детально викласти матеріал з окресленої проблеми. Тому спробуємо зробити короткі висновки зі сказаного вище.

Потенціалу двозначної класичної логіки недостатньо для аналізу висловлювань про соціальну та мовну реальність. Провівши аналогію, можна сказати, що традиційна лінгвістика подібна до класичної фізики і не в змозі описати мовний «мікросвіт», ментальність стороннього, щоб дати відповіді на питання, пов'язані з походженням і розвитком мови. Але «некласична» лінгвістика в особі «немодних» філологів, доповнюючи класику й запозичуючи знання з інших наук, має всі шанси відшукати точні макропоказники процесу виникнення мови.

Як мовні, так і біологічні дані свідчать про те, що мова виникла в результаті численних, розтягнутих у часі мутацій на основі інтелекту приматів. Колективне використання знарядь праці стало поштовхом до розвитку тих ділянок головного мозку, які відіграли важливу роль у вокалізації людини. Біологічні дані про зв'язок центрів, що керують рукою і ротом, звучать в унісон з ідеєю примітивів, які складають слово, і з ідеєю предикативності слова. Мова постає результатом предикативних (пізнавальних) актів і є не відображенням реальності, а її тлумаченням. За своєю природою мова є символічною, а слово являє собою інструмент одержання смислу.

Останні відкриття в антропології підтверджують ідею про те, що єдиної мови не існувало й існувати не може, як не існує і єдиної соціальної норми.

Останні нетрадиційні теорії походження мови порушують і ламають традиційні горизонти очікувань в українській лінгвістиці, постулюють пошук нового та відхід від вироблених стандартів, постають мотивувальним імпульсом змін наукових парадигм минулого століття. Проте зміна наукової парадигми, нехай такої, що базується не на знанні, а на думці, є справою не одного дня й не одного покоління науковців.

Література

Виленкин 2009: Виленкин, А. Одна вселенная или множество [Текст] / А. Виленкин // Вокруг света. – 2009. – № 8. – С. 27-31. – ISBN 46200023900134.

Гершензон 2000: Гершензон, М.О. Демоны глухонемые [Текст] // Гершензон М. Избранное. – Т. 4. – М., Иерусалим : Университетская книга; Gesharim, 2000. – С.231-238. – ISBN 5-93273-039-0.

Гладкий 2001: Гладкий, А.В. Введение в современную логику [Текст] / А.В. Гладкий. – М. : МЦНМО, 2001. – 200с. – Библиогр. : с.191-192. – ISBN 5-900916-98-7.

Гнатюк 2011: Гнатюк, Р.В. Азербайджанская Лингвистическая Школа [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.sciteclibrary.ru/rus/catalog/pages/9185.html>

Зорина 2006: Зорина, З.А., Смирнова, А.А. О чём рассказали говорящие обезьяны: Способны ли животные оперировать символами? [Текст] / З.А. Зорина, А.А. Смирнова. – М. : Языки славянских культур, 2006. – 424с. – Библиогр. : с. 421-424. – ISBN: 978-5-9551-0129-3.

Козинцев 2004: Козинцев, А. Происхождение языка: Новые факты и теории [Текст] / А. Козинцев. // Сборник статей к 140-летию кафедры общего языкознания СПбГУ. – СПб : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2004. – С.35-50. – Библиогр. : с. 49-50. – ISBN 5-8465-0272-5.

Луценко 2003: Луценко, Н.А. Введение в лингвистику слова [Текст] / Н.А. Луценко. – Горловка : Издательство ГДПИМ, 2003. – 144с. – Библиогр. : с.31. – ISBN 966-8469-07-0.

Луценко 2009: Луценко, Н.А. Истории наших слов: диахронно-лексикологические этюды [Текст] / Н.А. Луценко – Донецк : Вебер (Донецкое отделение), 2009. – 370с. – Библиогр. : с. 329-342. – ISBN 978-966-335-314-2.

Марр 1936: Марр, Н.Я. Что говорит язык по истории материальной культуры (кокошник и сорока) [Текст] / Н.Я. Марр // Язык и история. Сб. 1. – М.-Л. : Соцэкгиз, 1936. – 240 с. – С.97-181. – Библиогр. : с.181.

Мегентесов 1995: Мегентесов, С.А. Опыт эйдетического анализа языковых и культурно-исторических форм ментальности [Текст] / С.А. Мегентесов // Филология – Philologica. – Краснодар, 1995. – Вып. 4. – С. 25-30. – Библиогр. : с. 30.

Поппер 2010: Поппер, К.Р. Логика научного исследования : пер. с англ. [Текст] / Карл Поппер. – М. : АТС: Астрель, 2010. – 565, [11] с. – ISBN 978-5-17-066751-2.

Принцип дополнительности и материалистическая диалектика [Текст] / Отв. ред. Л.Б. Баженов. – М. : Наука, 1976. – 368 с. – ISBN отсутствует.

Розеншток-Хюсси 2000: Розеншток-Хюсси, О. Избранное: Язык рода человеческого : пер. с нем. и англ. [Текст] / О. Розеншток-Хюсси. – М.; СПб : Университетская книга, 2000. – 608с. – ISBN 5-323-00016-3.

Руделев 1991: Руделев, В.Г. Слово [Текст] / В.Г. Руделев // Лингвистика: взаимодействие концепций и парадигм. Материалы межведомственной научно-теорет. конф. – Вып.1. – Ч.1. – Харьков, 1991. – С. 70-72. – Библиограф. : с. 72.

Янко-Триницкая 2001: Янко-Триницкая, Н.А. Словообразование в современном русском языке [Текст] / Н.А. Янко-Триницкая. – М. : Индрик, 2001. – 504с. – Библиогр. : с. 495-502. – ISBN 5-85759-169-4.

Яусс 2007: Яусс, Х.-Р. Рецептивна естетика й літературна комунікація [Текст] / Х.-Р. Яусс // Слово і час. – 2007. – № 6. – С. 37-46. – Библиогр. : с.46.

Jauss 1977: Jauss, H.R. Ästhetische Erfahrung und literarische Hermeneutik. Versuche im Feld der ästhetischen Erfahrung [Text] / H.R. Jauss. – München, 1977. – 238 s.

XX век явился веком абсолютного господства структурализма. Учёные, пытаются доказать, что язык есть система, совершенно забыли, что ещё Аристотель в своей «Метафизике» говорил, что целое – больше, чем сумма его частей.

Поиск единого праязыка становится невозможным по причине его отсутствия даже в очень глубоком прошлом человека. Контролирующие язык структуры пластичны и функционируют в зависимости от внешних условий, прежде всего общения. Язык предстаёт как результат предикативных (познавательных) актов и является не отражением реальности, а её толкованием.

Ключевые слова: гипотеза, слово, символ, язык, глоттогенез.

The twentieth century was the century of absolute domination of structuralism. Scientists are trying to prove that language is a system to have forgotten that Aristotle in his "Metaphysics," said that the whole is greater than the sum of its parts.

The search of the sole parent language becomes impossible by the reason of his absence even in the very deep past. Structures that control language are flexible and their functions depend on external conditions, mainly on communication The language appears as the result of the predicative (cognitive) acts and serves not as a reflection of reality, but as its interpretation.

Keywords: hypothesis, word, symbol, language, glottogenic.

Надійшла до редакції 16 квітня 2014 року.

Вікторія Іващенко

УДК 81'367.633

НАУКОВІ ПАРАДИГМИ В МОВОЗНАВСТВІ ТА ПАРАМЕТРИ ЇХ ОПИСУ

Проаналізовано праці, присвячені вивченню основних мовознавчих парадигм та їх хронологічних меж, виокремлення яких у різний спосіб у представників різних наукових шкіл спонукало до систематизації теоретичних пошуків наших попередників у цьому напрямі. Запропоновано сім параметрів опису наукових парадигм у мовознавстві, прокоментовано кожен із них. Побудовано в хронологічній послідовності власну класифікацію мовознавчих парадигм.

Ключові слова: мовознавство, наукова парадигма, параметр опису.

Задля перспектив подальшого розвитку мовознавства як наукової галузі фахівці з теорії лінгвістики, періодично, підсумовуючи теоретичний матеріал, накопичений упродовж певного періоду історичного розвитку, намагаються оцінити мовознавчі досягнення своїх попередників. Одним із виявів таких теоретичних підсумків та узагальнень є історіографічний опис парадигм лінгвістичного знання. У статті спробуємо здійснити його, використовуючи параметричний аналіз.

За нашими спостереженнями, ту чи ту парадигму лінгвістичного знання як певний етап розвитку лінгвістичного мислення можна описати за допомогою таких основних параметрів: 1) період (етап, вектор) розвитку наукової парадигми; 2) кореляція “об’єктивне / пізнавальне / теорія – суб’єктивне / практичне / процедурне в науковій парадигмі”; 3) типи, критерії, рівні визначення наукових парадигм / парадигмальних методологій / методів у мовознавстві; 4) спосіб зміни наукової парадигми: перехід / перебудова / криза / міжпарадигмальність – співіснування / поліпарадигмальність / плюралізм – інтегральність / синтез наукових парадигм у мовознавстві; 5) кореляція “історія мовознавства – період (етап) розвитку мовознавства / парадигма лінгвістичного знання (парадигмальний напрям // метод у мовознавстві)”; 6) кореляція “парадигма лінгвістичного знання (парадигмальний напрям // метод у мовознавстві) – період (етап) розвитку лінгвістичної парадигми / теорія / школа / течія / наукова традиція / концепція / підхід / наукова дисципліна / розділ мовознавства; 7) кореляція “історія українського мовознавства – період (етап) / наукова парадигма в українському мовознавстві – період (етап) наукової парадигми / напрям (теорія, метод, школа, підхід, концепція) / наукова дисципліна / розділ в українському мовознавстві”. Прокоментуємо кожен із них окремо.

Період (етап, вектор) розвитку наукової парадигми. Уперше основні періоди розвитку тієї чи тієї наукової парадигми запропонував ще Т. С. Кун, а саме: допарадигмальний період, початкова парадигма, засвоєння, набуття парадигми, зрілість парадигми, пріоритет парадигми, криза парадигми, переосмислення парадигми, перехід до нової парадигми, наукова революція, постпарадигмальний період [Кун 1975]. Аналізуючи ці періоди як повну або часткову заміну парадигми, деякі дослідники акцентують увагу на генезі науки, розрізняючи допарадигмальний період (допарадигмальну науку), парадигмальний період (нормальну науку), кризу нормальної науки / наукову революцію / зміну парадигм (екстраординарну науку), позাপарадигмальну науку [Черняк 2004; Хомич 2003], інші виокремлюють ще й депарадигмальність – відсутність фундаментальної концепції, хаотичність наукових досліджень, відсутність загальних параметрів, спеціальних методів та способів пізнання, критеріїв оцінювання отриманих результатів [Луць 2011: 22-23].

Відповідно за рівнем отриманих наукових знань науковці розрізняють емпіричний і теоретичний етапи наукового дослідження, де парадигма – це і теорія, прийнята науковим товариством, і правила, і стандарти наукової практики, і стандартна система методів, які співвідносяться з дослідницькою програмою (І. Лакатос) – метатеоретичним утворенням, яке містить набір вихідних ідей та методологічних настанов, що зумовлюють побудову, розвиток та обґрунтування певної теорії, що частково знайшло також відображення в поняттях “інтертеорія”, “стиль мислення”, “картина світу”, “теоретичний базис”, “умови пізнання” тощо [Подольська 2006].

Дискутуючи з термінологією Т. С. Куна, П. Б. Паршин розкриває динаміку розвитку науки, типової для соціального, культурного й інтелектуального розвитку ХХ ст., орієнтуючись на стандарт “тезис – антитезис – синтез” у тріаді: “традиція (є антропоцентричною, містить прескриптивний компонент, де відхилення від деяких стандартів розглядають як вихід за межі природного стану речей) – модерн / модерністська стадія (є системоцентричною, зумовленою усвідомленням альтернативності традиції) / модерністська деконструкція – постмодерн / постмодерністський етап (є антропоцентричним, зосереджує увагу на людині, реабілітує традицію) / постмодерністська реабілітація” [Паршин 1996: 20-24].

Кореляція “об’єктивне / пізнавальне / теорія – суб’єктивне / практичне / процедурне в науковій парадигмі”. Таку кореляцію в науковій парадигмі пропонує О. М. Пешковський, який розрізняє:

- три погляди на об’єкт, зокрема: а) об’єктивний / пізнавальний / об’єктивно-пізнавальний (мова як об’єкт спостереження та вивчення; лінгвіст як спостерігач; емоційне та вольове ставлення до об’єкта пізнання абсолютно відсутнє, є лише одне ставлення – пізнавальне; оскільки емоційно-вольове ставлення тісно пов’язане з оцінкою об’єкта, то відсутність оцінки – це певна ознака його об’єктивного вивчення, тобто у сам процес пізнання оцінка абсолютно не втручається; це погляд математичних наук); б) об’єктивний щодо окремої особистості / суб’єктивний щодо всього людства (пряма оцінка об’єктів пізнання, їх розподіл на хороші й погані, “корисні” та “шкідливі” за загальнолюдським критерієм “досконаlostі”, зокрема у прикладних галузях природознавства); в) суб’єктивний / індивідуальний / практичний / звичний / побутово-шкільний / побутово-інтелігентський / наївний / [наївно-]нормативний (нормативізм як переконання в існуванні об’єктивної, загальнообов’язкової “норми” для кожного мовного явища та необхідності цієї норми; лінгвісти творці того самого процесу [мови], який спостерігають¹; це погляд гуманітарних наук, які не можуть відмовитися від етичного ідеалу, етичної оцінки; проте єдиного етичного ідеалу у людства поки що немає, тому тут суб’єктивна оцінка фактів безперечно лежить в основі самого пізнання) [Пешковський 1960: 231-242];

- факт / сутнісне / спостереження / теорія (наука) та ідеал / обов’язкове / дія / практика (життя), де наука вивчає, а життя творить; мостом між наукою і життям є спеціальні сфери – прикладні, нормативні науки (напр., політична економія вивчає закони господарського життя так, як вони представлені самим життям, тобто об’єктивно, а економічна політика направляє це життя у бажаному руслі, тобто діє суб’єктивно на основі об’єктивних даних економічної науки); практик має бути трохи теоретиком, а теоретики повинні постійно

¹ «... она [объективная точка зрения] диаметрально противоположна обычной, житейско-школьной точке зрения, в силу которой мы над каждым языковым фактом творим или по крайней мере стремимся творить суд, суд «скорый» и зачастую «неправый» и «немилостивый». Мы или признаем за фактом «право гражданства» или присуждаем его сурово к вечному изгнанию из языковой сферы. Суд этот обычно бывает пристрастнейшим из всех судов на земле, так как судья руководится прежде всего собственными привычками и вкусами, а затем смутным воспоминанием о каких-то усвоенных на школьной скамье законах – «правилах». Но, во всяком случае, он убежден, что для каждого языкового случая такие правила существуют. Так как это убеждение в существовании объективной, общеобязательной «нормы» для каждого языкового явления и необходимости этой нормы для самого существования языка составляет самую характерную черту этого обычного житейско-интеллигентского понимания языка, то мы и назовем эту точку зрения нормативной. Когда человеку, относившемуся к языку исключительно нормативно, случается столкнуться с подлинной наукой о языке и с ее объективной точкой зрения, когда он узнает, что объективных критериев для суждения о том, что «правильно» и что «неправильно», нет, что в языке «все течет», так что то, что вчера было «правильным», сегодня может оказаться «неправильным», и наоборот; когда он вообще начинает постигать язык как самодовлеющую, живущую по своим законам, величественную стихию, тогда у него легко может зародиться отрицательное и даже ироническое отношение к своему прежнему «нормативизму» и к задачам нормирования языка. И чем наивнее была его прежняя вера в существование норм, тем бурнее может оказаться, как у всякого новообращенного, его новое отрицание их. От такого поверхностно-революционного отношения к нормативной точке зрения я решительнейшим образом должен предостеречь читателя» [Пешковський 1960: 234-235].

вмішуватися у сферу практики, давати поради; теоретичний інтерес має підтримувати практика, а практику – теорія [Пешковський 1960: 231-242].

Як продовження подібних міркувань О. С. Кубрякова у складі наукової парадигми розрізняє три блоки: настановчий (визначає основу й передумови формування наукової парадигми); предметно-пізнавальний (є спільні підходи до об'єкта науки); процедурний / технічний (базується на сукупності методів і методик дослідження об'єкта відповідно до настанов і підходів) [Кубрякова 1995].

Типи, критерії, рівні визначення наукових парадигм / парадигмальних методологій / методів у мовознавстві. Осмислюючи й переосмислюючи досвід своїх попередників на межі століть, мовознавці пропонують виділяти такі різновиди наукових парадигм, векторів розвитку, глобальних, або парадигмальних методологій та власне методів наукових пошуків, рівнів парадигмальної динаміки в мовознавстві в їх історичному розвитку:

- семантичну (“філософія мови” зводиться до “філософії імені”), синтаксичну (“філософія мови” зводиться до “філософії предиката”), прагматичну (“філософія мови” зводиться до “філософії егоцентричних слів”) парадигми, де термін *філософія мови* є синонімічним до терміна *парадигма* (Ю. С. Степанов) [Степанов 1985];

- історичну, психологічну, системно-структурну, соціальну (комунікативну) наукові лінгвістичні парадигми (Ю. М. Караулов) [Караулов 2010];

- спочатку “затишний” традиційний антропоцентризм (традиційна лінгвістика), потім “холодний” модерністський системоцентризм як перехід, що супроводжується ревізією і деконструкцією традиційних категорій (В. М. Алпатов) [Алпатов 1993];

- структуралізм / поліпарадигмальний період (течії: американський дескриптивізм, глосематика, Празький лінгвістичний гурток), генеративізм – парадигми наукового знання за типом і характером прийнятих у них пояснень (О. С. Кубрякова), нову інтеграційну парадигму знань на основі нового інтеграційного підходу К. Уїлбера [Уїлбер 2006], який певною мірою корелює з когнітивно-дискурсивним підходом до мови та мовних об'єктів, що передбачає комплексне міждисциплінарне дослідження з урахуванням взаємодії різних галузей лінгвістичного знання (О. С. Кубрякова, Т. М. Хомутова) [Кубрякова 1994: 10; Кубрякова 1995: 230; Кубрякова 1997; Хомутова 2009: 148];

- традицію, модерн, постмодерн (абстрагуючись від терміна *парадигма*) – як історія лінгвістики ХХ ст. у визначеній тріаді, яка розвивається за маятниковим рухом, де перехід від традиції до модерну є переходом від “прескриптивності” до “дескриптивності”, тобто від опису мови, якою вона повинна бути до опису мови, якою вона є, що супроводжується дискредитацією традиції, яку реабілітує постмодерн (П. Б. Паршин) [Паршин 1996: 20-22], де історія лінгвістики ХХ ст. – це історія перманентного методологічного бунту на тлі, а більшою мірою – й у формі послідовних теоретичних переворотів (“coup de théorie”), назвати які революціями певною мірою важко, коли різні парадигми ніби накладаються одна на одну і навіть співіснують, то ігноруючи одна одну, то наближаючись одна до одної. На думку П. Б. Паршина, в основі бунту лежить сформульоване ще В. Гумбольдтом прагнення перейти до вивчення мови від “ергона” (закінчена справа або річ) до “енергей” (діяльності) [Паршин 1996: 27, 38-39];

- феноменологічну, позитивістську, раціоналістську, функціональну парадигми – як чотири глобальні методології (О. В. Лешак) [Лешак 1997];

- макрорівень (послідовні зміни чотирьох великих наукових парадигм – порівняльно-історичної, структуральної, генеративної та постгенеративної, якою вважають когнітивну парадигму), рівень парадигмальних векторів і тенденцій (експансіонізм, антропоцентризм, функціоналізм / неофункціоналізм, експланаторність тощо – за О. С. Кубряковою), рівень дослідницьких програм та домінуючих лінгвістичних теорій (інтерпретаціонізм, категорійні грамматики, або граматики, побудовані на принципі композиційності у синтаксисі, семантиці та прагматиці, теорія прототипів, лінгвістика тексту, теорія мовленнєвої діяльності, “принцип кооперування”, або максими успішності комунікації, когнітивна лінгвістика) (І. Б. Штерн) [Штерн 1998: 238-245];

- молодогораматичну, структуралістську / сосюрівську, генеративістську парадигми та парадигму когнітивної лінгвістики, яка настає, – як три парадигми в історії мовознавства ХХ ст. (Ф. М. Березін) [Березін 2000: 10, 20-22];

- сцієнтистську, системно-структурну й статичну парадигму (панівну), антропоцентричну, функціональну, когнітивну й динамічну (яка приходить на зміну й повертає людині статус “міри всіх речей” і повертає її до центру всесвіту) парадигми – як констатацію факту розвитку гуманітарного знання (С. Г. Воркачов) [Воркачов 2001: 64];

- порівняльно-історичну / елементно-таксономічну / генетичну, системно-структурну / структурну / класифікаційно-структурну / таксономічну, антропоцентричну / функціональну / комунікативно-функціональну (В. О. Маслова, М. П. Кочерган, Т. М. Хомутова, Л. А. Ковбасюк, Н. В. Романова) парадигми [Маслова 2001: 5; Кочерган 2008; Ковбасюк, Романова 2008: 6; Хомутова 2009] та нову парадигму – номінативно-прагматичну / когнітивно-прагматичну (О. А. Крижко, І. О. Хребтова) [Крижко 2005: 171; Хребтова 2002] / когнітивно-дискурсивну мегапарадигму (І. О. Хребтова) [Хребтова 2002] або, в іншій інтерпретації, нову парадигму –

функціональну та антропоцентричну / функціонально-деяльнісну (О. А. Крижко) [Крижко 2005: 171], співіснуючу окрему генеративну парадигму (засновник Н. Хомський – автор генеративно-трансформаційної теорії мови) та можливу синергетичну парадигму мови (М. П. Кочерган) [Кочерган 2008: 146, 166] – як зміну трьох / чотирьох загальноприйнятих наукових парадигм;

- порівняльно-історичну / класичну / санскрито-греко-латинську, структурну / системно-структурну / традиційну / формальну, генеративну, когнітивно-дискурсивну / когнітивно-функціональну / когнітивно-комунікативну / антропоцентричну / неофункціональну / інтерпретаційну (Л. О. Манерко) [Манерко 2006: 52-53];

- генетичну / порівняльно-історичну / еволюційну парадигму (лінгвістичний компаративізм) // порівняльно-історичний парадигмальний метод (на засадах історизму, діахронного вивчення мови, частково – емпіризму, психологізму та аналогійності; спрямована на вивчення еволюційних змін мов, закономірностей розщеплення прамов, генетичної спорідненості мов світу), таксономічну / системно-структурну / структуралістську парадигму (лінгвістичний структуралізм) // структурний парадигмальний метод (на засадах синхронності лінгвістичного опису, онтологічного дуалізму інваріантів і варіантів мовних одиниць, системності мови, її рівнів ієрархії, наявності системних відношень на всіх мовних рівнях; спрямована лише на мову, її структурну організацію без урахування зовнішніх факторів, зокрема й людського), прагматичну / комунікативно-функціональну / функціональну / структурно-функціональну / функціонально-системну парадигму // функціональний парадигмальний метод (становлення в контексті переорієнтації лінгвістичних досліджень на аналіз людського чинника в мові, діяльнісної й телеологічної поведінки мовної системи в комунікативному середовищі, вивчення мови як знаряддя досягнення людського успіху, оптимізації інтерактивних відношень мовців у комунікативній ситуації, різних типах дискурсу), когнітивну / когнітивно-дискурсивну парадигму // конструктивний парадигмальний метод (спрямовані на пояснення постійних кореляцій і зв'язків між мовою, мовними продуктами, з одного боку, і структурами знань, мисленнєвими операціями, з другого), можливу нову синергетичну парадигму й відповідно нового методу – як послідовна зміна домінанти трьох або чотирьох основних наукових парадигм і парадигмальних методів (О. О. Селіванова) [Селіванова 2008: 16, 22-36, 52];

- об'єктивістську (сформовану на засадах структурування мови за жорсткими класифікаційними моделями) та когнітивістську (представляє мислення людини як обчислювальний механізм) парадигми, протиставлені експеріменталістській парадигмі (керується евристичною природою людини, відстоює специфіку категоризації її досвіду в мові (Дж. Лакофф) [Селіванова 2008: 20, 34-35];

- дві лінгвістичні парадигми: мовознавство до Ф. фон Гумбольдта (накопичення матеріалу про мови світу; мову розглядають як заданий, фіксований і усталений засіб комунікації зі своїм наочним інструментарієм – фонетикою, лексикою, граматику; неминуче-необхідним реліктом цієї парадигми є будь-яка описова граматики, підручник з мови та под.) і мовознавство після Ф. фон Гумбольдта (мову розглядають як творчий феномен свідомості, основний засіб самовираження людини, а мови світу стають чи не найголовнішим джерелом встановлення генетичної правди людства і пізнання скарбу національної людської свідомості – духу різних народів) (В. Манакін) [Манакін 2008: 3-4].

Спосіб зміни наукової парадигми: перехід / перебудова / криза / міжпарадигмальність – співіснування / поліпарадигмальність / плюралізм – інтегральність / синтез наукових парадигм у мовознавстві. Це питання активно дискутується сьогодні в мовознавстві.

За спостереженнями деяких науковців, будь-який “нормальний” розвиток науки з часом (особливо на зламі століть) зазнає перебудови (або кризи) її дослідницьких парадигм, спричиненої виникненням сумнівів у тій чи іншій парадигмі з послідовним розширенням “нормального” дослідження, втратою довіри до попередніх теорій, роздумами про альтернативу для виходу з такої кризи [Археологический портал знаний 2003].

Загальну картину дискусій щодо зміни наукових парадигм, або переходу від однієї парадигми до іншої, у мовознавстві дає О. О. Селіванова, аналізуючи наукові праці інших дослідників, які вважають, що перехід від однієї парадигми до іншої може відбуватися: як коливання маятника (П. Б. Паршин); як коловий рух (Д. І. Руденко); як послідовна зміна (З. Я. Тураєва); як рух по спіралі (Ю. С. Степанов); як співіснування за умови домінування однієї або двох парадигм, як зміна домінанти (О. С. Кубрякова); як накопичення протиріч, що обумовлює зародження елементів нового знання, формування різних наукових напрямів, а з часом – і кризової ситуації, в результаті якої руйнуються підвалини старої парадигми й закладається база нової, що супроводжується модифікацією методологічних засад парадигми (М. Ф. Алефіренко); як переоцінка старого, пережитого (В. І. Вернадський); як заміна наукових метафор, поглядів на мову, нових пріоритетів, методів і перспектив, які у “знятій” формі містять ідеї та досягнення попередників (М. Л. Макаров), де прескриптивне мовознавство можна порівняти з мовою юридичного закону, компаративістику – з концептуальною сферою біології, структуралізм – із системою хімічних елементів, генеративізм – із математичними операціями, когнітивізм – із комп'ютером (Т. Виноград), сучасний синергетичний погляд на мову – з кінематографом (Н. В. Бардіна) [Селіванова 2008: 10-12]. Дослідниця вважає також, що кінець ХХ ст. переживає методологічну кризу мовознавства (відмову від канонів марксистсько-ленінської теорії пізнання), а початок ХХІ ст. – посилення лінгвофілософського аспекту мовознавчих досліджень; у цей період відбувається формування

лінгвометодології / в американському мовознавстві металінгвістики / у французькому з кінця 70-х рр. XX ст. лінгвістичної епістемології [Селіванова 2008: 17].

У цьому аспекті Ю. С. Степанов та Н. О. Ільїна звертають увагу на своєрідні міжпарадигмальні періоди, коли домінування однієї з парадигм ніби приховується й починається пошук нової парадигми [Степанов 1985; Ильина 1994].

О. С. Кубрякова вважає, що поняття парадигми в розумінні Т. С. Куна як радикальної зміни цінностей у науці, як “наукової революції” в лінгвістиці важливо дещо переосмислити, оскільки в науці про мову швидше йдеться про “повільність” та “недискретність” переходів від однієї парадигми до другої, де співіснування різних напрямів ніяк не означає, що лінгвістика ще не досягла статусу “зрілої” науки [Кубрякова 1994: 7-9]. На думку дослідниці, сьогодні відбувається перехід до “поліпарадигматизму, або поліпарадигмальності”, тобто такий прогрес знання, за якого об’єкт аналізують одразу за різними напрямками, в різних парадигмах знання, що є показником зрілості гуманітарної науки [Кубрякова 1994: 4-5]. Сьогодні, вважає О. С. Кубрякова, важливо говорити про формування глобальної парадигми знань, яка інтегрує досягнення різних шкіл, зосереджуючи увагу на системі настанов / пізнавально-настановчих принципах / головних параметрах сучасної лінгвістики – експансіонізмі (прагненні якомога більше розширити сферу дослідження)², антропоцентризмі (вивченні мови в діаді “мова і людина”), функціоналізмі, або неофункціоналізмі, – конструктивізмі (вивченні мови в дії, при виконанні нею “службових” обов’язків, її функцій, серед яких провідними визнаються когнітивна й комунікативна), експланаторності (прагненні найти кожному мовному явищу розумне пояснення) [Кубрякова 1994: 4, 13-14].

О. В. Лещак декларує власне епістемологічну, функціональну, плюралістично-системну версію співіснування парадигм, яка передбачає наявність у сучасній лінгвістиці, з одного боку, стількох методологічних підходів, скільки є самостійно міркуючих лінгвістів, а з другого, – наявність чотирьох глобальних методологічних напрямів, які поступово склалися в процесі історичного розвитку лінгвістики як самообмеження та зближення індивідуальних методологій. На думку дослідника, методологічні підходи не змінюють один одного, а, з’явившись (сформувавшись), співіснують, трансформуючись та реалізуючись у різних теоріях і школах. Стосовно до лінгвістики плюралізм, особливо функціональної методології базується саме на ідеї синхронного співіснування кількох методологій, які пропонують паралельні шляхи розвитку лінгвістики в майбутньому [Лещак 1997: 15-16].

Т. М. Хомутова, з одного боку, говорить про поліпарадигмальність гуманітарного, зокрема й лінгвістичного, знання, з другого – про синтез наукових парадигм різних галузей знань, зокрема психології, когнітивістики, соціології, філософії, лінгвістики, теології, природничих наук тощо, як результат глобалізації науки, посилення інтеграційних тенденцій, в основі яких лежить філософський принцип єдності світу, тобто проведення досліджень на межі суміжних наук, розроблення міждисциплінарних наукових методів, пошук об’єднувальних теорій [Хомутова 2009: 147].

Кореляція “історія мовознавства – період (етап) розвитку мовознавства / парадигма лінгвістичного знання (парадигмальний напрям // метод у мовознавстві)”. Крім зазначених вище параметрів вивчення наукових парадигм, важливо розкрити питання про їх історичну періодизацію, тобто віднайдення панівних у певний період розвитку мовознавства парадигм лінгвістичного знання, що неодноразово було предметом дискусій. Пор., наприклад:

- у Г. М. Удовиченка: історія лінгвістичних учень – початок XIX ст. / порівняльне та історичне мовознавство: перше десятиліття XIX ст.; перша чверть XIX ст. // завершення процесу формування порівняльно-історичного методу; середина 70-х рр. XIX ст.; остання чверть XIX – початок XX ст. / структурна лінгвістика [Удовиченко 1980];

- у В. О. Виноградова, Т. В. Булигіної, С. О. Крилова: історія мовознавства – 20-70-ті рр. XX ст. / формування структурної лінгвістики як особливого напрямку [Виноградов 1990]; кінець 20-х – початок 30-х рр. XX ст. / зародження функціональної лінгвістики / функціоналізму як одного з відгалужень структурної лінгвістики; з кінця 40-х рр. XX ст. / формування відгалужень функціональної лінгвістики [Булыгина, Крылов 1990];

- у В. М. Алпатова: історія мовознавства – традиційне мовознавство (доструктурна лінгвістика); кінець XIX – початок XX ст. / структуралізм (синхронна лінгвістика) [Алпатов 1993: 17, 20-22, 24-25];

- у П. Б. Паршина: історія лінгвістики – XIX ст. / вивчення “ергона” (теоретичний переворот) // розроблення “великого методу” (порівняльного методу, порівняльно-історичного методу) (методологічний бунт); XX ст. (“великий метод” для вивчення “енергей” (“енергей”-лінгвістики) не розроблено): початок XX ст. / структуралізм епохи модерну (теоретичний переворот); з кінця 60-х рр. / “прагматична революція” / поява лінгвістичної прагматики (теоретичний переворот); із середини 70-х рр. / “когнітивна революція” /

² Цей принцип, на думку дослідниці, знаходить вияв у виникненні нових “здвоєних” наук (психолінгвістики, антрополінгвістики, соціолінгвістики, психосемантики тощо), у зміцненні зв’язків лінгвістики з логікою та філософією, виокремленні нових сфер знання на межах науки (пор. інженерну й комп’ютерну лінгвістику), розростання меж підгалузей лінгвістики (пор. синтаксис і трансфрастику, морфологію і морфологію, семантику і ономаціологію) [Кубрякова 1994: 4, 13-14].

формування когнітивної лінгвістики (теоретичний переворот) // поява “надглибинної” семантики, метафоричного аналізу (методологічний бунт); з 80-х рр. / формується “квантитативна лінгвістика” (теоретичний переворот); з 90-х рр. / формуються “політична лінгвістика”, [ідіо]політичний дискурс, корпусна лінгвістика / лінгвістика корпусу (теоретичний переворот) [Паршин 1996: 19, 27-38];

- у І. Б. Штерн: парадигмальна динаміка лінгвістики – XIX ст. / молодогораматичний напрям; 20-40-ті рр. XX ст. / структурна лінгвістика, функціональна лінгвістика: перший етап / до 50-х рр.; другий етап / 50-70-ті рр. / закладаються засади постструктуральної (генеративної) парадигми (“хомськянська революція”); третій етап / починаючи з 70-х рр.; 80-ті рр. / постгенеративна парадигма, когнітивна парадигма / трансформаційно-генеративний підхід до мови [Штерн 1998: 240-242];

- у Ф. М. Березіна: мовознавство XX ст. – початок XX ст. – до 60-х рр. XX ст. / поступова зміна молодогораматичної парадигми на структуралістську (сосюрівську); 60-ті рр. XX ст. / “хомськянська революція” / перехід від структуралістської парадигми до генеративської; кінець XX ст. / наступ парадигми когнітивної лінгвістики (виникла в США в кінці 70-х – на початку 80-х рр.) [Березина 2000: 10, 20-22];

- у М. П. Кочергана: історія мовознавства – кінець XVIII – початок XIX ст. / зародження порівняльно-історичного мовознавства; 20-30-ті рр. XX ст. / виникнення структуралізму; друга половина 60-х рр. XX ст. / виникнення генеративізму; мовознавство в СРСР 50-60-х рр. XX ст. / реабілітація порівняльно-історичного мовознавства; друга половина 50-х рр. XX ст. / період “хрущовської відлиги” (розвиток мовознавства в руслі зарубіжного): формування структурної лінгвістики, математичної лінгвістики, прикладної лінгвістики; 80-90-ті рр. XX ст. / функціоналізм, когнітивна лінгвістика [Кочерган 2008: 22-167];

- в О. О. Селіванової: історія лінгвістики – XIX ст. / генетична (порівняльно-історична, еволюційна) парадигма / лінгвістичний компаративізм / порівняльно-історичне мовознавство // порівняльно-історичний парадигмальний метод; перша половина XX ст. / таксономічна (системно-структурна, структуралістська) парадигма / лінгвістичний структуралізм // структурний парадигмальний метод; друга половина XX ст. / прагматична (функціональна) / комунікативно-функціональна / структурно-функціональна / функціонально-системна парадигма / функціональний прагматизм // функціональний парадигмальний метод; кінець XX – початок XXI ст. / когнітивна (когнітивно-дискурсивна) парадигма / постструктуралістська епоха // конструктивний парадигмальний метод; початок XXI ст. / формування нової синергетичної парадигми // методологічна криза (пошук власних методологічних засад) [Селіванова 2008: 7, 16, 22-36, 52, 365-429];

- у А. С. Зеленька: перша чверть XIX ст. – 1870 р. / від зародження порівняльно-історичного мовознавства до формування поглядів молодогораматичної школи; 20-50-ті рр. XX ст. / формування лінгвістичного структуралізму; 50-60-ті рр. XX ст. / поява генеративної лінгвістики; 70-ті рр. XX ст. / структуралізм не протистоїть традиційному мовознавству й виходить за межі лінгвістики; нова постмодерна лінгвістична парадигма / синергетичний (лінгвістичний) детермінізм [Зеленько 2010].

Кореляція “парадигма лінгвістичного знання (парадигмальний напрям) // метод у мовознавстві – період (етап) розвитку лінгвістичної парадигми / теорія / школа / течія / наукова традиція / концепція / підхід / наукова дисципліна / розділ мовознавства”. У такій кореляції, наголошує Л. Луць, і з чим ми абсолютно погоджуємося, важливо розрізняти парадигми (світоглядні принципи, засади пізнання предметів та явищ, які визначають логіку організації знань у певну систему) і наукові підходи (вихідні положення та напрями дослідження предмета), концепції (вихідні засади, що визначають стратегію дослідження) як близькі поняття, теорії (системи узагальнених знань, основних наукових ідей, законів, об’єднаних за допомогою певних принципів) та доктрини (сукупності систематизованих поглядів, ідей, понять щодо певних явищ). Без парадигми, вважає дослідниця, науковий пошук здійснюється хаотично, що є свідченням допарадигмального етапу розвитку науки. Поява ж парадигми є сигналом зрілості науки, а тому парадигма має вищий ступінь поряд із науковим підходом, концепцією, теорією, доктриною та відображає метатеоретичний рівень [Луць 2011: 22-23]. Пор. таку кореляцію у працях провідних мовознавців, зокрема:

- у В. А. Звегинцева: мовознавство до XIX ст. / донаукове мовознавство / становлення порівняльно-історичного мовознавства – три наукові традиції: давньоіндійська, класична, арабська; перша чверть XIX ст. / формування основ порівняльно-історичного мовознавства – ідеалістичний напрям, натуралістський напрям / психологізм [Звегинцев 1960];

- у Г. М. Удовиченка: початок XIX ст. / порівняльне та історичне мовознавство – перша чверть XIX ст. // завершення процесу формування порівняльно-історичного методу – молодогораматизм / компаративістика в мовах германської групи, славістика / біологічний напрям, психологічний напрям / лінгвофілософські погляди О. О. Потєбні / Московська школа, Казанська школа; критика молодогораматизму – школа “слів і речей”, школа “естетичного ідеалізму” XIX ст. / італійська неолінгвістика / ареальна лінгвістика / соціологічний напрям: Женевська (швейцарська) школа; остання чверть XIX – початок XX ст. / структурна лінгвістика – Копенгагенська (данська) школа (гloseматика), Празька (функціональна) школа, Лондонська структуральна школа, американська школа (дескриптивна (дистрибутивна) школа американського структуралізму) / формування європейської та американської етнолінгвістики; 20-ті рр. XX ст. / формування і розвиток радянського мовознавства / радянська лінгвістична школа [Удовиченко 1980];

- у В. М. Алпатова: традиційне мовознавство (доструктурна лінгвістика) – несловоцентричний, “дослідницький”, “інтуїтивний”, “антропоцентричний” підхід до мови (апеляція до інтуїції; завдання дослідника – осмислення та опис своїх уявлень як носія мови); структуралізм (синхронна лінгвістика) – словоцентричний, “[відносно] системоцентричний” підхід до мови (слово є основною та вихідною одиницею опису) [Алпатов 1993: 17, 20-22, 24-25];

- у П. Б. Паршина: початок ХХ ст. / структуралізм епохи модерну (теоретичний переворот) – вчення про мовну систему (теоретична інновація) // дистрибутивний аналіз із трансформаційним відгалуженням, лінгвістичний експеримент, інтроспекція (методологічні інновації); з 50-х рр. / поява категорії дискурсу (теоретична інновація) // поява методу дискурс-аналізу (“аналізу дискурсу”), описового та експериментального методів (методологічні інновації); з кінця 60-х рр. / “прагматична революція” – поява лінгвістичної прагматики, лінгвістики тексту (текст-лінгвістики), лінгвістики мовлення, наратології, когнітивної наратології, комунікативного підходу (теоретичний переворот): дослідження діяльнісних категорій (мовленневих актів, намірів та мети мовців, максимум, постулатів мовленнєвої комунікації), тексту й мовлення (теоретичні інновації) // використання пресупозиційного аналізу та аналітичного методу (методологічні інновації); із середини 70-х рр. / “когнітивна революція” / формування когнітивної лінгвістики та когнітивної граматики (теоретичний переворот) – вивчення фреймів, ідеалізованих когнітивних моделей, ментальних просторів, семантико-граматичних суперкатегорій, комплексних багатоаспектних мовних конструкцій, когнітивних операцій, правил концептуального вводу, особливого рівня інтелектуальних систем // поява “надглибинної” семантики, метафоричного аналізу (методологічний бунт); з 80-х рр. / формування “квантитативної лінгвістики” (теоретичний переворот): дослідження граматикалізації, дискурсного походження граматичних категорій (теоретичні інновації) // актуалізація кількісного методу (методологічна інновація); з 90-х рр. / формування “політичної лінгвістики”, [ідіо]політичного дискурсу, корпусної лінгвістики (лінгвістики корпусу) (теоретичний переворот) // поява етнометодології, основним методологічним принципом стає принцип достатнього досвіду (методологічні інновації) [Паршин 1996: 19, 27-38];

- у А. П. Загнітка: сучасна лінгвістика – з початку ХХ ст. / соціолінгвістика; з кінця 30-х рр. ХХ ст. / прагматика: семіотичні ідеї Ч. С. Пірса, Ч. Морріса / американський філософський напрям / прагматизм / теорія П. Грайса, прагматична теорія значення; з 50-х рр. ХХ ст. / теорія мовленневих актів, теорія мовленнєвої діяльності; з другої половини 50-х рр. ХХ ст. / теорія психолінгвістики (школи: психолінгвістика Ч. Осгуда, психолінгвістика Дж. Міллера, Н. Хомського, психолінгвістика “третього покоління”) / трансформаційна (генеративна, породжувальна) граматики, хомськiанська лінгвістика (хомськiанство, генеративна теорія Н. Хомського); з 60-х рр. ХХ ст. / лінгвістика тексту, граматики тексту, теорія тексту // аналіз дискурсу: традиційна європейська лінгвістика тексту (французька школа аналізу дискурсу, англо-американська школа аналізу дискурсу), вітчизняна традиція лінгвістики тексту; 70-90-ті рр. / теорія референції; з 80-х рр. ХХ ст. / когнітивна лінгвістика: когнітивна граматики, когнітивні дослідження дискурсу, когнітивна лексикологія, прототипна семантика, концептуальна семантика, фреймова семантика / ідеографічний напрям у лінгвістиці / ідеографічна лінгвістика, герменевтика, семіотика, активна й асоціативна граматики [Загнітко 2006];

- у М. П. Кочергана:

- а) кінець ХVІІІ – початок ХІХ ст. / зародження порівняльно-історичного мовознавства – початок ХІХ – середина ХІХ ст. / романтичний етап; середина ХІХ ст. / виникнення натуралістичної (біологічної) школи / натуралістичного напрямку / натуралізму та психологічного напрямку / психологізму; 70-80-ті рр. ХІХ ст. – початок ХХ ст. / формування молодогограматизму: Московська лінгвістична (формальна) школа; кінець ХІХ – початок ХХ ст. / школа “слів і речей”, школа естетичного ідеалізму, Казанська лінгвістична школа / еkleктичний напрям / неолінгвістика / три течії соціологічного напрямку: Женевська школа / власне соціологічний напрям / структуралізм; 20-30-ті рр. ХХ ст. / виникнення структуралізму – Празька лінгвістична школа / копенгагенський структуралізм (гloseматика), американський структуралізм (дескриптивізм): єльська школа, анн-арборська школа; виникнення неогумбольдтіанства – європейського, американського (етнолінгвістики); друга половина 60-х рр. ХХ ст. / виникнення генеративізму – трансформаційної та генеративної граматики;

- б) мовознавство в СРСР = дожовтневий період / Московська, Петербурзька та Харківська школи; 20-40-ві рр. ХХ ст. / розвиток молодогограматизму / поява “нового вчення про мову” / продовження традицій Московської лінгвістичної школи, створення Санкт-Петербурзької фонологічної школи / критика вчення М. Я. Марра / поява лінгвістичної теорії синтаксичної класифікації мов; 50-60-ті рр. ХХ ст. / реабілітація порівняльно-історичного мовознавства – друга половина 50-х рр. ХХ ст. / період “хрущовської відлиги” (розвиток мовознавства в руслі зарубіжного) / формування напрямів психолінгвістики (на основі ідей психолінгвізму) / структурної лінгвістики, математичної лінгвістики, прикладної лінгвістики; 80-90-ті рр. ХХ ст. / у функціоналізмі – з’являється теорія функціонально-семантичного поля; у когнітивній лінгвістиці – теорія категоризації (систематизації), теорія концептуальної метафори, теорія гештальтів / концепція прототипів, етноцентрична концепція / когнітивна граматики, конструкційна граматики; в комунікативній лінгвістиці – теорія мовленневих актів / учення про перформативи [Кочерган 2008: 22-167];

• в О. О. Селіванової: XIX ст. / генетична (порівняльно-історична, еволюційна) парадигма / лінгвістичний компаративізм / порівняльно-історичне мовознавство // порівняльно-історичний парадигмальний метод – романтичний етап / “незавершена парадигма” (діяльність основоположників порівняльного мовознавства); історико-генетичний напрям, типологічний напрям, ареальний напрям / ареальна лінгвістика; 50-60-ті рр. XIX ст. / натуралістичний етап; 70-ті рр. XIX ст. / молодогораматичний етап (пошук шляхів подолання кризи компаративістики); починаючи з 20-х рр. XX ст. / постмолодограматичний / структурний етап; перша половина XX ст. / таксономічна (системно-структурна, структуралістська) парадигма / лінгвістичний структуралізм / структурний парадигмальний метод – перший етап / 20-50-ті рр. XX ст. (увагу привертає формальний бік вивчення структури мови, її статичність); другий етап / 50-70-ті рр. XX ст. (увагу привертає зміст мовної системи, її динаміка); друга половина XX ст. / прагматична (функціональна) / комунікативно-функціональна / структурно-функціональна / функціонально-системна парадигма / функціональний прагматизм // функціональний парадигмальний метод – теорія мовленнєвих актів, теорія мовної комунікації, теорія мовленнєвої діяльності / лінгвопрагматика, лінгвістика тексту, паралінгвістика, лінгвокультурологія, психо- й етнолінгвістика (антропологічна лінгвістика); кінець XX – початок XXI ст. / когнітивна (когнітивно-дискурсивна) парадигма / постструктуралістська епоха // конструктивний парадигмальний метод – генеративні дослідження (ідея ментальних репрезентацій і структур репрезентації знань / пропозиційний підхід, фреймовий підхід / концепція фреймової семантики / теорія схем, теорія концептуальних залежностей), психолінгвістичні дослідження (теорія категоризації, теорія прототипів, або прототипна семантика) / теорія мовної комунікації / когнітивні аспекти граматики, когнітивні аспекти стилістики / когнітивна фонетика, когнітивна семасіологія, когнітивна семантика (теорія просторової граматики, теорія когнітивної граматики, або теорія профілювання, теорія ментальних просторів, або теорія інтеграції (блендингу) ментальних просторів, теорія концептуальної метафори / концепція семантичних примітивів), когнітивна ономасіологія, когнітивна поезика, лінгвопрагматика, дискурсологія, лінгвоконцептологія: перший етап / когнітивізм / із середини 70-х рр. XX ст. (індивідуальні дослідження американських учених); другий етап / конекціонізм: з кінця 80-х рр. XX ст. (становлення когнітивної лінгвістики як окремої галузі мовознавства); із середини 90-х рр. XX ст. (написання перших підручників із когнітивної лінгвістики); кінець 90-х рр. XX ст.; початок XXI ст. / сучасна лінгвістика: лінгвометодологія, семасіологія, лінгвосеміотика, ономасіологія, психолінгвістика, етнолінгвістика, лінгвокультурологія, соціолінгвістика, когнітивна лінгвістика, лінгвоконцептологія, граматичні теорії, лінгвістика тексту, комунікативна лінгвістика, прикладна лінгвістика; формування нової синергетичної парадигми // методологічна криза (лінгвосинергетика; пошук власних методологічних засад): з кінця 70-х рр. XX ст. (зародження лінгвосинергетичних ідей); сучасна лінгвосинергетика [Селіванова 2008: 7, 16, 22-36, 52, 365-429];

• у А. С. Зеленька: а) історія порівняльно-історичного індоєвропейського мовознавства / компаративістики – перший період / перша чверть XIX ст. – 1870 р. / від зародження порівняльно-історичного мовознавства до формування поглядів молодогораматичної школи: закладаються основи індоєвропейістики, формується наукова германістика, романістика, славістика / натуралізм, психологізм; другий період / 70-90-ті рр. XIX ст. / період панування молодогораматичних поглядів; поява лінгвістичної географії; третій (перехідний) період / кінець XIX – перші два десятиліття XX ст. / від молодогораматиків до “Курсу загальної лінгвістики” Ф. де Соссюра; критика молодогораматизму: школа “слів і речей”, школа естетичного ідеалізму / неолінгвістика: лінгвістична географія, ареальна лінгвістика; соціологізм, соціологічне мовознавство; етнолінгвістика (неогумбольдтіанство); четвертий період / від поширення ідей Ф. де Соссюра й до наших днів – яфетидологія (“нове вчення про мову”); б) історія лінгвістичного структуралізму / структурної лінгвістики – 20-50-ті рр. XX ст. / формування лінгвістичного структуралізму: Празька школа (празький функціоналізм), Копенгагенська (данська) школа (Копенгагенський (данський) лінгвістичний гурток / глосематика / данський структуралізм), дескриптивна (дистрибутивна) школа американського структуралізму (дескриптивна лінгвістика, дескриптивізм), Лондонська школа структуралізму / соціолінгвістика, функціональна лінгвістика; другий етап / з 1950 р. / функціонування Московської та Ленінградської фонологічних шкіл; із середини 50-х рр. XX ст. / формування математичної лінгвістики, контрастивна лінгвістика; 50-60-ті рр. XX ст. / поява генеративної лінгвістики; із середини 60-х рр. XX ст. / формування психолінгвістики; 60-80-ті рр. XX ст. / посилений інтерес до соціолінгвістики, лінгвістики тексту; 70-ті рр. XX ст. / структуралізм не протистоїть традиційному мовознавству й виходить за межі лінгвістики; менталінгвістика, когнітивна лінгвістика; нова постмодерна лінгвістична парадигма / синергетичний (лінгвістичний) детермінізм [Зеленько 2010].

Кореляція “історія українського мовознавства – період (етап) / наукова парадигма в українському мовознавстві – період (етап) наукової парадигми / напрям (теорія, метод, школа, підхід, концепція) / наукова дисципліна / розділ в українському мовознавстві”³. Пор., наприклад:

³ Пор. також періодизацію історії українського мовознавства без зазначення панівної у певний період його розвитку парадигми лінгвістичного знання, наприклад: у В. В. Німчука: мовознавство на Україні XIV-XVII ст. / староукраїнське мовознавство – XIV – друга половина XIV-XVI ст. / стадія граматичних трактатів; XVI-XVII ст. – стадія вивчення граматичних систем конкретних мов: XVI ст. / етап становлення оригінальної граматичної творчості; XVII ст. / етап найвищого розвитку [Німчук 1985: 3-10]; у С. П. Бевзенка: історія українського мовознавства – XI-XIII ст. / зародження

• у М. В. Павлюка: історія українського мовознавства – початок XIV-XVIII ст. / донауковий період українського мовознавства: початок XIV – перша половина XVII ст. (поява перших граматики та словників); друга половина XVII-XVIII ст. / загальний логіцистичний напрям мовознавства // описовий метод (накопичення фактів у сфері наукового осмислення української народної мови з боку російських дослідників); перша половина XIX ст. / зародження наукового українського мовознавства / формування ідеї порівняльно-історичного вивчення споріднених мов // виникнення порівняльно-історичного методу дослідження індоєвропейських мов; друга половина XIX ст. – початок XX ст. (на зміну натуралістичній школі приходить психологізм; формування першої в Україні наукової філологічної Харківської школи О. О. Потебні; поява психологічного соціологізму) [Павлюк 1970];

• у М. П. Кочергана: українське мовознавство – перший період / 1917 – початок 30-х рр. XX ст. (активне дослідження фонетики, граматики, історії діалектології української мови; практичне спрямування мовознавчої науки); другий період / 30-40-ві рр. XX ст. (наступ на українізацію, репресивна політика ВКП(б) / КПРС, згорання теоретичних досліджень та призупинка практичної роботи); третій період / 50-60-ті рр. XX ст. (прагнення відновити теорію мовознавства, розвиток граматичних досліджень, лексикографії та лінгвостилістики); четвертий період / 70-80-ті рр. XX ст. / розвиток порівняльно-історичного мовознавства (підготовка сумнівних прогнозів, представлених як соціолінгвістика); мовознавство на сучасному етапі / період постгенеративізму: когнітивна лінгвістика, функціональна лінгвістика / функціоналізм, лінгвістика тексту, комунікативна лінгвістика / синергетична парадигма мови (спроба створення цілісної інтеграційної концепції, нової теорії мови) – філософська концепція синергетики [Кочерган 2008: 22-167].

Підсумовуючи, зазначимо, що систематизація дискусій сучасних теоретиків мовознавства щодо визначення кількості лінгвістичних парадигм, їх хронологічних меж та метамови опису, а також запропонований у дослідженні цієї проблеми задля її кращого розуміння параметричний аналіз таких парадигм допомогли з'ясувати, що, починаючи з XIX ст. в історії розвитку лінгвістичних учень можна виділити вісім лінгвістичних парадигм, кожна з яких у працях окремих мовознавців було інтерпретовано в різний спосіб їх термінологічного й хронологічного представлення, що фактично спонукало до розроблення власної узагальноної моделі парадигмальної історіографії мовознавства у такому форматі:

1. До XIX ст. – допарадигмальне / донаукове мовознавство.

2. Кінець XVIII-XIX ст. – порівняльно-історична / елементно-таксономічна / генетична / еволюційна / класична / санскрито-греко-латинська парадигма (лінгвістичний компаративізм / компаративістика / традиційний антропоцентризм / традиційна лінгвістика / традиційне мовознавство / доструктурна лінгвістика) // порівняльний метод, порівняльно-історичний метод. За визначенням О. О. Селіванової, цій парадигмі належить розроблення на основі принципу історизму процедур реконструкції походження мов від прамов, установлення еволюційних змін і закономірностей розвитку споріднених мов шляхом їхнього порівняння на різних етапах формування [Селіванова 2008: 22]. Дослідниця зауважує, що окремі напрями порівняльно-історичного мовознавства, зокрема історико-генетичний, типологічний та ареальний можна вирізнити в сучасному мовознавстві як поліпарадигмальному [Селіванова 2008: 27]. У межах окресленої парадигми розрізняємо:

а) кінець XVIII – початок XIX ст. (період зародження порівняльно-історичного мовознавства);

б) перша чверть XIX ст. – 1870 р. (період від зародження порівняльно-історичного мовознавства до формування поглядів молодограматичної школи / молодограматичної парадигми; закладаються основи індоєвропейістики, формується наукова германістика, романістика, славістика);

• початок XIX – середина XIX ст. (~ перша половина XIX ст.) (романтичний етап, ареальна лінгвістика; зародження наукового українського мовознавства; порівняльно-історичне вивчення споріднених мов, дослідження індоєвропейських мов);

• середина (~ 50-60-ті рр.) XIX ст. (натуралістичний етап, виникнення натуралізму та психологізму);

• 70-80-ті (~ 90-ті) рр. XIX ст. – початок XX ст. (молодограматичний етап, від молодограматиків до “Курсу загальної лінгвістики” Ф. де Соссюра, формування молодограматизму; криза компаративістики; пізніше критика молодограматизму; поширення неолінгвістики, лінгвістичної географії, ареальної лінгвістики, соціологізму, соціологічного мовознавства, етнолінгвістики / неогумбольдтіанства; формування першої на Україні наукової філологічної Харківської школи О. О. Потебні; поява психологічного соціологізму).

3. Остання чверть XIX ст. (~ 20-ті рр. XX ст.) – 70-ті рр. XX ст. – структуралістська / соссюрівська / структуральна / системно-структурна / структурна / класифікаційно-структурна / таксономічна / сцієнтистська / статична / формальна / традиційна парадигма ([лінгвістичний] структуралізм / структуралізм епохи модерну / модерністський системоцентризм / структурна лінгвістика / синхронна лінгвістика) // структурний

мовознавства у східних слов'ян (східнослов'янські пам'ятки, азбуковники / глосарії); XIV-XVIII ст. / староукраїнське мовознавство (граматики, букварі, лексикони); українське мовознавство XIX – початку XX ст.; українське мовознавство радянського часу [Бевзенко 1991: 13-20]; у М. А. Жовтобрюха: історія українського радянського мовознавства (1918-1941) – українське мовознавство 1918-1920 рр. (спеціальної цілеспрямованої та науково-дослідної роботи в галузі мовознавства у цей період не було; спорадично друкувалися граматики української мови для початкової школи та самоосвіти, тексти лекцій, курсів з української мови, підручники, статті, словники, переважно перекладні); українське мовознавство 1921-1933 рр.; українське мовознавство 1934-1941 рр. [Жовтобрюх 1991].

парадигмальний метод / метод структурного аналізу. Цю парадигму визначають як сукупність таких поглядів на мову та методи її дослідження, в основі яких лежить розуміння мови як знакової системи з добре визначеними структурними елементами, тобто одиницями мови, або інваріантними елементами, які перебувають у певних відношеннях, протиставленнях, і знаходять конкретну реалізацію у мовленні (опозиція “мова vs мовлення”), що спричиняє опис мови за її ієрархічними рівнями, де лінгвістичний знак – це двостороння сутність [Штерн 1998: 239; Селіванова 2008: 28]. У межах окресленої пардигми розрізняємо:

а) кінець XIX – початок (~ 20-40-ті рр., перша половина) XX ст. (зародження неолінгвістики, формування лінгвістичного структуралізму / структуралізму епохи модерну – пражського функціоналізму, копенгагенського / данського структуралізму, або глосематики, американського структуралізму, або дескриптивізму / дескриптивної лінгвістики, соціолінгвістики, неогумбольдтіанства, етнолінгвістики);

• з 20-х (1917 – початок 30-х) рр. XX ст. (постмолодограматичний, структурний етап лінгвістичного компаративізму, формування радянського мовознавства / радянської лінгвістичної школи; активне дослідження фонетики, граматики, історії діалектології української мови; практичне спрямування мовознавчої науки);

• 20-40-ві (~ 50-ті) рр. XX ст. (розвиток молодогограматизму в радянському мовознавстві, увагу привертає формальний бік вивчення структури мови, її статичність; наступ на українізацію, репресивна політика ВКП(б) / КПРС, згортання теоретичних досліджень та призупинка практичної роботи);

б) 50-ті (~ з середини 50-х) – 60-ті (~ 70-ті) рр. XX ст. (в радянському мовознавстві період “хрущовської відлиги”, реабілітація порівняльно-історичного мовознавства, формування психолінгвістики, математичної лінгвістики, контрастивної лінгвістики, прикладної лінгвістики, увагу привертає зміст мовної системи, її динаміка);

в) 70-80-ті рр. XX ст. (структуралізм не протистоїть традиційному мовознавству й виходить за межі лінгвістики, зародження менталінгвістики, когнітивної лінгвістики; розвиток порівняльно-історичного мовознавства, прогнози щодо соціолінгвістики).

4. З кінця 20-х рр. XX ст. – друга половина XX ст. – структурно-функціональна / функціонально-системна / функціональна / прагматична / комунікативно-функціональна / [антропоцентрична] / динамічна парадигма / інтерактивна парадигма (функціоналізм / функціональна лінгвістика, функціональний прагматизм) // функціональний парадигмальний метод. Уважається, що ця парадигма характеризується сприйняттям об'єкта як діяльності, в їх взаємодії із середовищем, тобто як функціонування системи, що передбачає вивчення функцій мовних елементів у їхній взаємодії та в процесі спілкування [Селіванова 2008: 30]. Центр уваги в лінгвістичному функціоналізмі переміщується на комунікативну функцію і синтаксис як основний засіб її вираження, при цьому механізми мовної системи вивчаються в дії, а сферою функціонування мовних одиниць стають висловлювання, текст, мовлення [Бацевич, Космеда 1997: 10]. Розрізняємо:

а) кінець 20-х – початок 30-х рр. XX ст. (зародження функціональної лінгвістики / функціоналізму як одного з відгалужень структурної лінгвістики);

б) з кінця 40-х рр. XX ст. (формування відгалужень функціональної лінгвістики);

в) з 60-х (~ кінець 60-х) – 80-ті рр. XX ст. (“прагматична революція” / поява лінгвістичної прагматики, лінгвопрагматики, формування лінгвістики тексту, паралінгвістики, традиційної європейської лінгвістики тексту, вітчизняної традиції лінгвістики тексту, лінгвокультурології, психо- й етнолінгвістики / антропологічної лінгвістики, посилений інтерес до соціолінгвістики).

5. 50-ті (~ друга половина 50-х / 60-х рр.) – 70-ті рр. XX ст. – окрема генеративістська / генеративна / постструктуральна парадигма (“хомськянська революція” / генеративізм / генеративна, хомськянська лінгвістика). У цій парадигмі мову розглядають як незалежний, самодостатній когнітивний / ментальний феномен, тобто феномен психіки; характер мовної діяльності визнається творчим, креативним; у центрі уваги опиняються глибинні процеси та структури, а саме, синтаксичні, та вміння трансформувати ці поверхневі структури у глибинні, що передають приховані значення; домінує гіпотетико-дедуктивний підхід до мови, тобто логічне виведення знань про мовні структури з обмеженого набору вихідних ядерних структур [Штерн 1998: 240-243]. У межах цієї парадигми розрізняємо:

а) 50 (~ друга половина 50-х) – 60-ті рр. XX ст. (поява генеративної / хомськянської лінгвістики як “парадигми розриву”; паралельно структурна лінгвістика звертається до структур семантичного плану);

б) з 70-х рр. XX ст. (розмиваються межі між структурним та іншими методами);

в) з початку 80-х рр. XX ст. (в результаті взаємодії генеративної теорії та когнітивної науки, генеративізм вичерпує себе, а когнітивні дослідження починають відокремлюватися від генеративної лінгвістики).

6. Кінець XX – початок XXI ст. – постгенеративна / когнітивна / когнітивістська / номінативно-прагматична / когнітивно-прагматична / функціонально-діяльнісна / антропоцентрична / міждисциплінарна антропоцентрична / постмодерна лінгвістична / динамічна / когнітивно-функціональна / когнітивно-комунікативна / неофункціональна / інтерпретаційна парадигма / когнітивно-дискурсивна мегапарадигма / парадигма когнітивної лінгвістики (постструктуралістська епоха, трансформаційно-генеративний підхід до мови / “когнітивна революція” / когнітивна лінгвістика, дискурсологія, лінгвоконцептологія, функціональна лінгвістика / функціоналізм) // конструктивний парадигмальний метод. Ця парадигма як сукупність теорій і дослідницьких програм, на думку провідних мовознавців, змінює статус лінгвістики, перетворює її з автономної дисципліни на дисципліну з “розмитими” межами, яка активно взаємодіє з деякими іншими

галузями знань, а також утворює думку тісної взаємодії мови з іншими видами когнітивної діяльності, зокрема із сприйняттям, мисленням, пам'яттю, увагою тощо [Бацевич, Космеда 1997: 6; Штерн 1998: 243]. За коментарями науковців, когнітивна парадигма в лінгвістиці характеризується спрямуванням на вивчення мови як засобу отримання, зберігання, оброблення, перероблення й використання знань, на дослідження способів концептуалізації й категоризації певною мовою світу дійсності та внутрішнього рефлексивного досвіду [Селіванова 2008: 32]; основне в цій парадигмі – переорієнтація мовознавців з об'єктів (мовна одиниця або мовне явище) на суб'єкт пізнання – людину (“мовну особистість” як об'єкт науки про мову [Караулов 2010], “людський фактор у мові” й “мовний фактор у людині” [Роль человеческого фактора в языке 1988: 9], “людину в мові й мову в людині” [Маслова 2001: 6]). У межах парадигми розрізняємо таку хронологію:

а) із середини 70-х (~ з 80-х) рр. ХХ ст. – перший етап (формування когнітивної лінгвістики, когнітивізм);

б) з 80-х рр. ХХ ст. – другий етап (конекціонізм, формування “квантитативної лінгвістики”, ідеографічної лінгвістики, герменевтики, семіотики, становлення когнітивної лінгвістики як окремої галузі мовознавства);

в) з 90-х рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст. – сучасна лінгвістика (лінгвометодологія, лінгвосеміотика, психолінгвістика, етнолінгвістика, лінгвокультурологія, соціолінгвістика, когнітивна лінгвістика, лінгвоконцептологія, лінгвістика тексту, комунікативна лінгвістика, прикладна лінгвістика; формування “політичної лінгвістики”, [ідіо]політичного дискурсу, корпусної лінгвістики / лінгвістики корпусу).

7. Сьогодні у мовознавстві дискутується питання щодо виокремлення цілісної інтеграційної парадигми лінгвістичного знання. З одного боку, мовознавці вважають, що сама природа когнітивної парадигми є “інтегративною”, неконфронтаційною, яка органічно поєднує у собі попередні парадигми й напрями досліджень, що, інтегруючись під “протекторатом” когнітології, розміщуються не ієрархічно, а “топологічно” [Бацевич, Космеда 1997: 8]; з другого – розглядають спробу створення такої парадигми (інтеграційні концепції / моделі) на основі когнітивно-дискурсивного підходу, зокрема в контексті синтезу наукових парадигм різних галузей знань, де когнітивно-дискурсивна парадигма є фрагментом інтеграційної парадигми [Хомутова 2009: 148].

8. ХХІ ст. – формування нової постмодерної / синергетичної парадигми // методологічна криза (синергетичний / лінгвістичний детермінізм, лінгвосинергетика, пошук власних методологічних засад на ґрунті філософської концепції синергетики). О. О. Селіванова наголошує, що в основі синергетичної парадигми у мовознавстві лежить кваліфікація мовної системи як складної, відкритої, нелінійної, еволюційної, що функціонує за рахунок взаємодії власних підсистем і взаємодії детермінованості інших зовнішніх систем середовища (етносу, його культури, свідомості, соціуму) і перебуває у стані більшої чи меншої рівноваги (є нестійкою, нестабільною), маючи регуляторні механізми, які забезпечують динаміку, самоорганізацію та збереження цієї системи [Селіванова 2008: 34].

Отже, парадигмальна історіографія мовознавства, яку ми стисло представили в нашому дослідженні, а також міркування деяких фахівців з історії лінгвістичних учень щодо поліпарадигмальності / поліпарадигматизму, співіснування, плюралізму, інтеграції та синтезу різних наукових парадигм, а також відкритості питання про домінування тієї чи тієї парадигми на сучасному етапі розвитку мовознавства або надання, скажімо, переваги антропоцентричній / когнітивній науковій парадигмі як домінантній на тлі інших спонукають до роздумів: як усе це відбувається на наукових пошуках сучасного українського термінознавства, зокрема якою сьогодні можна представити парадигмальну історіографію українського термінознавства, як у кінці ХХ – на початку ХХІ ст. взаємодіють між собою лінгвістичні парадигми в українському термінологічному просторі?

Література

Алпатов 1993: Алпатов, В. М. Об антропоцентричном и системоцентричном подходе к языку [Текст] / В. М. Алпатов // Вопросы языкознания. – 1993. – № 3. – С. 15-26. – Библиогр. : с. 26.

Бацевич 1997: Бацевич, Ф. С. Очерки по функциональной лексикологии : Монография [Текст] / Ф. С. Бацевич, Т. А. Космеда. – Львов : Свит, 1997. – 392 с. – Библиогр. : с. 352-387. – 500 пр. – ISBN 5-7773-0372-2.

Бевзенко 1991: Бевзенко, С. П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови : Навч. посіб. для пед. ін-тів спец. 02.19.00 “Укр. мова і літ.” [Текст] / С. П. Бевзенко. – К. : Вища школа, 1991. – 231 с. – Бібліогр. : в кінці розд. – 500 пр. – ISBN 5-11-001860-X.

Березин 2000: Березин, Ф. М. О парадигмах в истории языкознания ХХ в. // Лингвистические исследования в конце ХХ в. : Сб. обзоров [Текст] / Отв. ред. Ф. М. Березин. – М. : ИНИОН РАН, 2000. – С. 9-25. – Библиогр. : с. 25.

Воркачев 2001: Воркачев, С. Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании [Текст] / С. Г. Воркачев // Филологические науки. – 2001. – №1. – С. 64-72. – Библиогр. : с. 72.

Жовтобрюх 1991: Жовтобрюх, М. А. Нарис історії українського радянського мовознавства (1918–1941) [Текст] / М. А. Жовтобрюх; відп. ред. В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1991. – 260 с. – Бібліогр. : с. 250-257(296 назв). – 500 пр.

- Зеленько 2010: Зеленько, А. С. Загальне мовознавство : Навч. посіб. [Текст] / А. С. Зеленько. – К. : Знання, 2010. – 380 с. – Бібліогр. : с. 376-380. – 500 пр. – ISBN 978-966-346-540-1.
- Караулов 2010: Караулов, Ю. Н. Русский язык и языковая личность [Текст] / Ю. Н. Караулов; отв. ред. Д. Н. Шмелев. – Изд. 7-е. – М. : Изд-во ЛКИ, 2010. – 264 с. – Библиогр. : с. 4-263. – ISBN 978-5-382-01071-7.
- Ковбасюк 2008: Ковбасюк, Л. А. Сучасні лінгвістичні теорії: лекційні, практичні, самостійні модулі та тести : Навч.-метод. пос. для магістрів заочної форми навч. Спеціальність: 8.010103. ПМСО. Мова та література (німецька) [Текст] / Л. А. Ковбасюк, Н. В. Романова. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2008. – 96 с. – Бібліогр. : в кінці розд.
- Кочерган 2008: Кочерган, М. П. Загальне мовознавство: Підручник [Текст] / М. П. Кочерган. – Вид. 3-є., доп. – К. : ВЦ “Академія”, 2008. – 464 с. – Бібліогр. : с. 405-415. – 500 пр. – ISBN 978-966-580-266-2.
- Крижко 2005: Крижко, О. А. Лакуни в українській мовній картині світу [Текст] / О. А. Крижко // Актуальні проблеми слов'янської філології : Міжвуз. зб. наук. ст. Лінгвістика і літературознавство. – К. : Знання, 2005. – Вип. 10. – С.171-178. – Бібліогр. : с. 178.
- Кубрякова 1994: Кубрякова, Е. С. Парадигмы научного знания в лингвистике и ее современный статус [Текст] / Е. С. Кубрякова // Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка. – 1994. – № 2. – Т. 53. – С. 3-15. – Библиогр. : с. 15.
- Кубрякова 1995: Кубрякова, Е. С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века (опыт парадигмального анализа) [Текст] / Е. С. Кубрякова // Язык и наука конца XX века: Сб. ст. / Под ред. Ю. С. Степанова. – М. : РГГУ, 1995. – С. 144-238. – Библиогр. : с. 238.
- Кубрякова 1997: Кубрякова, Е. С. Части речи с когнитивной точки зрения [Текст] / Е. С. Кубрякова. – М. : Ин-т языкознания РАН, 1997. – 332 с. – Библиогр. : с. 322-331.
- Кун 1975: Кун, Т. С. Структура научных революций [Текст] / Т. С. Кун; пер. с англ. И. З. Налетова. – М. : Прогресс, 1977. – 300 с. – Библиогр. : в сносках.
- Лещак 1997: Лещак, О. В. Методологические основы функционального исследования языковой деятельности (на материале славянских языков) [Текст] : Дис. ... докт. филол. наук : 10.02.19; 10.02.01 / Тернопольский гос. пед. ин-т. – Тернополь, 1997. – 641 с.
- Луць 2011: Луць, Л.І. Правова парадигма у вітчизняній юриспруденції [Текст] / Л. Луць // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : Мат-ли XVII регіон. наук.-практ. конф. 3-4 лютого 2011 р. – Львів : Юридичний ф-т Львівського нац. ун-ту імені Івана Франка, 2011. – С. 22-23. – Бібліогр. : с. 23.
- Манерко 2006: Манерко, Л. А. Наука о языке: парадигмы лингвистического знания: Учеб. пос. [Текст] / Л. А. Манерко. – Рязань : РГУ им. С. А. Есенина, 2006. – 216 с. – Библиогр. : с. 202-213. – ISBN 5-88006-443-3.
- Маслова 2001: Маслова, В. А. Лингвокультурология: Учеб. пос. для студ. высш. учеб. заведений [Текст] / В. А. Маслова. – М. : Издат. центр «Академия», 2001. – 208с. – Библиогр. : с. 194-202. – 30000 экз. – ISBN 5-7695-0745-4.
- Німчук 1985: Німчук, В. В. Мовознавство на Україні в XIV-XVII ст. [Текст] / В. В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1985. – 222 с. – Бібліогр. : с. 214-221.
- Павлюк 1970: Павлюк, М. В. Історія українського мовознавства XIV–XVIII століть: Конспект лекцій для студ. філол. ф-ту [Текст] / М. В. Павлюк. – Одеса : Одеський держ. ун-т ім. І. І. Мечникова, 1970. – 36 с. – Бібліогр. : с. 35.
- Паршин 1996: Паршин, П. Б. Теоретические перевороты и методологический мятеж в лингвистике XX века [Текст] / П. Б. Паршин // Вопросы языкознания. – 1996. – С. 19-42. – Библиогр. : с. 42.
- Пешковский 1960: Пешковский, А. М. Объективная и нормативная точки зрения на язык [Текст] / А. М. Пешковский // Звегинцев В. А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях: В 2 ч. – М. : Учпедгиз, 1960. – Ч. II. – С. 231-242. – Библиогр. : с. 242.
- Подольська 2006: Подольська, Є. А. Філософія : Підручник [Текст] / Є. А. Подольська. – К. : Фірма “Інкос”, Центр навч. літ-ри, 2006. – 704 с. – Бібліогр. : с. 699-703. – 500 пр. – ISBN 966-364-270-X.
- Роль человеческого фактора в языке 1988: Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира [Текст] / Б. А. Серебренников, Е. С. Кубрякова, В. И. Постовалова и др. – М. : Наука, 1988. – 216 с. – Библиогр. : с. 230-239. – 3900 экз. – ISBN 5-02-010880-4.
- Селіванова 2008: Селіванова, О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : Підручник [Текст] / О. О. Селіванова. – Полтава : “Довкілля-К”, 2008. – 712 с. – Бібліогр. : в кінці розд. – 1000 пр. – ISBN 966-8791-16-9.
- Степанов 1985: Степанов, Ю. С. В трехмерном пространстве языка (семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства) [Текст] / Ю. С. Степанов; отв. ред. В. П. Нерознак. – М. : Изд-во «Наука», 1985. – 332 с. – Библиогр. : с. 315-323. – Указ. имен : с. 324-328. – Предм. указ. : с. 329-332.
- Уилбер 2006: Уилбер, К. Введение в интегральную теорию и практику: основы ИОС и «всесекторной, всеуровневой» карты [Текст] / К. Уилбер; пер. на русский язык // Журнал «AQAL» [Электронная версия]. – 2006. – Vol. 1. – № 1. – Режим доступа: <http://nlping.ru/78BBC7B9-F4645-87216A28>
- Хомич 2003: Хомич, Е. В. Кун (Kuhn) Томас Сэмюэл [Текст] / Е. В. Хомич // Новейший философский словарь [Электронная версия]. – 3-е изд., испр. – Мн. : Книжный Дом, 2003. – Режим доступа: <http://ariom.ru/wiki/TomasKun/print>.

Хомутова 2009: Хомутова, Т. Н. Научные парадигмы в лингвистике [Текст] / Т. Н. Хомутова // Вестник Челябинского государственного университета. Филология. Искусствоведение. – 2009. – № 35 (173). – Вып. 37. – С. 142-151. – Библиогр. : с. 151.

Хребтова 2002: Хребтова, И. А. Когнитивно-прагматические особенности языка средств электронной коммуникации : дис. ... канд. филол. наук. : 10.02.04 / Калининградский гос. ун-т. – Калининград, 2002. – 214 с.

Черняк 2004: Черняк, В. С. Кун (Kuhn) Томас Сэмюэл [Текст] / В. С. Черняк // Новейший философский энциклопедический словарь [Электронная версия]. – 3-е изд., испр. – Мн. : Книжный Дом, 2003. – Режим доступа: <http://arion.ru/wiki/TomasKun/print>.

Штерн 1998: Штерн, И. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики : Енцикл. словник для фахівців з теоретич. гуманіт. дисциплін та гуманіт. інф-ки [Текст] / І. Б. Штерн. – К. : “АртЕк”, 1998. – 336 с. – Бібліогр. : в кінці статті. – 500 пр. – ISBN 966-505-195-4.

Проанализированы труды, посвященные изучению основных языковедческих парадигм и их хронологических граници, разное определение которых у представителей различных научных школ фактически обусловило систематизацию в данной статье теоретических изысканий наших предшественников в этом направлении. Предлагается семь параметров описания научных парадигм в языкознании с комментарием каждого. Разработана собственная классификация языковедческих парадигм в хронологической последовательности.

Ключевые слова: языкознание, научная парадигма, параметр описания.

The article analyzes the works devoted to research of the main linguistic paradigms and their chronological limits determination of which in a different way by representatives of various scientific schools gave rise to systemizing of theoretical searches of our predecessors in this direction. It offers seven kinds of description specifications of the scientific paradigms in linguistics with each of them commented. The chronological sequence of our own linguistic paradigm classification is built.

Keywords: linguistics, scientific paradigm, specification of description.

Надійшла до редакції 7 квітня 2014 року.

Андрій Левицький

УДК 802.0 + 801.511.2

ФУНКЦІОНАЛЬНО-ТИПОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НОМІНАТИВНИХ ОДИНИЦЬ СУЧАСНОЇ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

Досліджено питання функціональних змін у системі номінативних одиниць сучасної англійської мови. Виявлено, що в основі цих змін знаходяться функціональні риси, типові для сучасної англійської мови, тобто такі, що мають типологічні показники. Розроблено нове трактування поняття “функція” в лінгвістиці на основі тісного взаємозв'язку між комунікативними та когнітивними факторами.

Ключові слова: функція, функція-потенція, функція-реалізація, номінативна одиниця, комунікативно-когнітивний підхід, функціональна орієнтація.

Для сучасних лінгвістичних досліджень характерний комплексний багатоаспектний аналіз мовних одиниць, при якому когнітивні параметри вивчаються в тісному зв'язку з параметрами комунікативними (див., напр., праці О. В. Бондарка [1994], І. Р. Вихованця [1992], А. П. Загнітка [1994], Г. О. Золотової [1973], Л. П. Іванової [1995], Ю. М. Караулова [1997], О. С. Кубрякової [1995], О. В. Кравченка [1996], М. О. Шелякіна [1997], Т. Givón [1994], Е. Traugott [1989]). Орієнтація системи засобів номінації на виконання комунікативних завдань не може бути пояснена поза взаємозв'язком з функціями конкретних мовних одиниць в процесах породження і продукування мовлення. Розуміння функції як призначення мовної одиниці для зберігання і вираження нею певного поняття до переліку основних завдань функціонального підходу до аналізу номінативних засобів мови.

Комунікація засобами мови відповідає потребам матеріально-практичної діяльності, запитами комунікантів, супроводжує їхню мету і завдання. В цьому сенсі діяльнісний принцип забезпечує співвідношення мовленнєвих і немовленнєвих структур, необхідне для функціональної систематизації одиниць номінації, що орієнтувалася на комунікацію. Функціональний підхід до класифікації мовних даних припускає орієнтацію не тільки на лінгвосеміотику, синтактику і семантику, але і на їхню прагматику, контекст, мовні і когнітивні особливості комунікантів. Лінгвосеміотичні функції, як і семантичні, синтагматичні та морфологічні особливості одиниць мови в процесі функціонування також зустрічаються з модифікаціями і набувають нового комунікативного підтексту.

При аналізі статичної і динамічної мовної системи і її класів, на наш погляд, необхідно об'єднати дані діяльнісного підходу (див., напр., праці О. С. Кубрякової [1995]) і особистісного підходу до мови (дослідження

мовної особистості Ю. М. Караулова [1997] та ін.). Таке поєднання дозволяє врахувати аналіз функціональних особливостей одиниць словникового складу мови в процесі породження і продукування мовлення. За функціонального підходу одиниця номінації розглядається як сутність, як об'єктивна єдність мислення і комунікації.

Якщо ж під функцією розуміти призначення мовного засобу для збереження і вираження ним певного поняття, то в перелік основних задач функціонального підходу до аналізу номінативних одиниць мови може бути включене вивчення змін їх семантичних, синтаксичних і прагматичних функцій у висловлюванні та переструктурація класифікаційних рангів у самій системі мови.

Запропонований нами підхід до опису змін в області функціонування одиниць номінації базується на їх спроможності безпосередньо відображати динаміку розвитку мови, тобто розкривати свої потенційні можливості в процесі реального використання. До уваги беруться не тільки функціональні характеристики самих мовних одиниць, але й пов'язані з ними структурні особливості сучасної англійської мови, оскільки «функціоналізм – це принципово **типологічно** орієнтована лінгвістика» [Кибрик, Плуґян, 1997: 277]. Таким чином, функціоналізм не спрямований на формулювання апіорних аксіом про структуру конкретної мови, а ставить за мету розгляд її типологічних можливостей.

У процесі системного підходу до аналізу мовних явищ головним є вивчення їхнього функціонального призначення, тобто функції в складній системі, частиною якої вони є. При цьому функція нами розуміється як феномен відносний, зумовлений системою мови. Вона, з одного боку, визначається в межах цієї системи, а з іншого, – реалізується в конкретних комунікативних актах.

Функція одиниці номінації у висловленні визначається нами, насамперед, як властивість, що відбиває її лінгвістичний статус як мовного знака. Оскільки ми визнаємо існування мовного знака у тримірному просторі мови, то неминуче і функція як його невід'ємна властивість повинна також характеризуватися з позицій категоріальної семантики, синтактики і прагматики. На цій підставі вважаємо за необхідне виділення семантичної функції як спроможності номінативної одиниці служити засобом категоризації позамовних сутностей; синтаксичної функції – її ролі в синтаксичній структурі висловлення. Відзначимо, що на прикладі сучасної англійської мови семантична функція тісно переплітається із синтаксичною при вирішальній ролі останньої. Функція прагматична є характеристикою одиниці номінації, що полягає в забезпеченні адекватності переданої інформації.

При цьому кожна номінативна одиниця, у нашому розумінні, має як функцію-потенцію, так і функцію-реалізацію. Під функцією-потенцією ми розуміємо схильність одиниці номінації до набуття певного знакового навантаження, а також до виконання окремих нехарактерних для даної одиниці семантичних, синтаксичних і прагматичних ролей. Функція-реалізація виступає в даному випадку актуалізованою сутністю, оскільки одиниця мови безпосередньо виконує її у висловленні. Відзначимо, що функції-потенції властиві мовним одиницям, які знаходяться в латентному стані в системі мови. Одиниці номінації можуть їх розкривати лише за окремих обставин. Функції-реалізації - це власне функції, що виявляються тільки в акті комунікації.

Запропонований нами підхід доводить готовність функціоналізму до аналізу швидких, малопередбачуваних змін у системі мови, а саме – до виконання мовними знаками невластивих їм функцій. При цьому як функції-потенції, так і функції-реалізації можуть бути зафіксованими в системі мови, тобто функціонально орієнтованими (прототипічними) на виконання своєї знакової, семантичної, синтаксичної або прагматичної ролі, й оказіональними (непрототипічними). Зауважимо, що оказіональність як власне знакових, так і окремих семантичних, синтаксичних і прагматичних особливостей номінативних одиниць усе ж найбільш концентровано проявляється у складі функцій-потенцій. Ця особливість пов'язана з тим, що в повсякденних висловах ми не часто звертаємося до «висвітлювання» тих або інших фрагментів переданої інформації. Ми робимо це лише тоді, коли необхідно привернути увагу співрозмовника не тільки змістом повідомлення, але й формою його подачі. Якби ми часто використовували багаті можливості функцій-потенцій у висловленні, то ефект від їхньої актуалізації не був би таким сильним. Крім того, можливості функцій-потенцій аж ніяк не безмежні, оскільки система мови вносить обмеження числа контекстів їхнього вживання. Звичайно, число контекстів вживання для мовних знаків зростає в результаті перетворення функції-потенції у функцію-реалізацію, але все ж варто визнати існування певних рамок у даному процесі. Інакше кажучи, незважаючи на те, що різноманітність функцій-потенцій одиниць номінації велика, тобто можливість виконувати непрототипічні функції значна, все ж у повсякденному спілкуванні ми досить рідко реалізуємо їх. Пріоритет належить прототипічній (функціонально орієнтованій) реалізації номінативних одиниць.

Погоджуючись загалом із думкою О.В. Бондарка [1994: 15-25] про те, що функція-потенція перетворюється у функцію-реалізацію тільки в процесі розумово-мовленнєвої діяльності мовця, ми не можемо не врахувати системно-структурні особливості конкретної мови. Так, у сучасній англійській мові, поряд з вибором комунікантами тієї чи іншої одиниці для реалізації функції висловлення, відбувається вибір її синтагматичного оточення. Таким чином, англійська номінативна одиниця в процесі творення висловлення реалізується не ізольовано, а в складі певної комунікативної структури, зумовленої як вимогами мовної системи, так і ситуацією спілкування, а також індивідуально-особистісними особливостями комунікантів.

Для реципієнта висловлення функція номінативної одиниці є визначальним показником у ході декодування змісту отриманого повідомлення. Одержувач повідомлення вибирає з усіх можливих потенцій

одиниці номінації тільки значення, яке було закодовано його відправником. У сучасній англійській мові з чітко вираженою поліфункціональністю номінативних одиниць ми можемо визнати їхні функції-потенції практично необмеженими. Можна констатувати, що в даній мові функції-потенції активно актуалізуються функціями-реалізаціями.

Якщо для носія мови визначення функції-реалізації часто не викликає труднощів, то для того, хто вивчає іноземну мову, яка має практично необмежені функції-потенції мовних знаків, процес декодування значення окремо взятого слова або номінативного словосполучення стає нелегким завданням. Він скоріше покладається на свій комунікативний, ніж на мовний досвід. Розвиненість комунікативної компетенції дозволяє одержувачу декодувати повідомлення, виходячи із взаємодії функцій-реалізацій одиниць номінації у вербальному (вузькому) контексті, а також враховувати й екстралінгвістичний (широкий) контекст, тобто ситуацію спілкування. Тим самим, функція з позиції одержувача повідомлення являє собою актуалізовану роль, яку виконують одиниці мови в процесі її використання та взаємодії з іншими елементами мовної структури.

З позиції ж відправника повідомлення у визначенні функції та її розумінні на передній план виходять мета і характер введення у висловлення даного мовного матеріалу, його актуалізація. Саме на продуценті висловлення лежить основна відповідальність за успішне протікання акту комунікації. Він не тільки займається процесом комунікативної творчості, але й створює або коректує ситуацію спілкування в цілому за рахунок своєї активності й ініціативи. Крім того, він ще повинен погоджувати свою мовну та комунікативну компетенцію з аналогічними даними слухача. Стратегія побудови висловлення так чи інакше повинна враховувати тезаурус, мовні й комунікативні здатності та можливості адресата. Цей процес не залежить від того, чи спілкуються між собою носії тієї самої мови, чи люди, у кожного з яких рідна мова відрізняється від рідної мови співрозмовника. Функціональні потенції номінативної одиниці, які дозволяють їй брати участь у передачі певного змісту або побудові необхідної за законами мови конструкції, обумовлюють вибір саме цієї одиниці мовцем. Комунікативно-когнітивні особливості учасників процесу спілкування індивідуальні й гнучкі, вони перебувають у постійному русі. Саме з цієї причини той самий індивід у схожій ситуації з тим самим співрозмовником часто використовує різні мовні засоби для досягнення однієї і тієї ж мети комунікації. Діюча (мовна) особистість, яка постійно пов'язана з мовою, *volens nolens* використовує все її багатство. У процесі пізнання мови відбувається й пізнання функцій-потенцій її одиниць, що неодмінно знаходить відображення в їхніх функціях-реалізаціях.

Отже, визначення функції на основі об'єднання комунікативного та когнітивного підходів доводить її багатомірність і спроможність дати кожному мовному знакові пояснення в рамках системи мови через визначення його ролей і принципів взаємодії з іншими знаками в акті комунікації. При цьому ми виходимо з розуміння мови як цілісного, системно-структурного утворення, що виступає в двох іпостасях: 1) як інтеріоризоване утворення, тобто сформоване у свідомості людини; 2) так і екстеріоризований прояв, тобто те, що знаходить своє матеріальне вираження у висловленні.

Реалізація потенційних функцій, які виконуються мовними одиницями у висловленні, сприяє їхньому закріпленню в системі мови. Внаслідок цього явища ті функції, що були лише потенційно можливі в системі мови, набувають статусу вживаних. До них належать вже дійсні узуальні одиниці *a must, do-it-yourself, dos and don'ts* та їм подібні.

Аналіз функціонування мовних одиниць в акті комунікації включає розгляд ситуації спілкування і намірів мовця. Лінгвістичний контекст у ході реального функціонування пов'язаний із ситуативним, або екстралінгвістичним, контекстом. В окремих випадках за формою і структурою речення може легко вгадуватись інтенція мовця, функція всього висловлення: *Sorry, love > apology; I saw you were home > explanation; There's a cat struck under the gate > request.*

Проте форма й функція одиниць мови у висловленні можуть і не збігатися. Форма може бути обманною: *Catch me doing it! = I won't do it!, That won't wash! = My answer is negative, See any green? = I am no simpleton.* Слід відзначити високий емоційний потенціал подібних одиниць, як, утім, і всіх елементів мовної системи, що змушують реципієнта висловлення витратити час на декодування отриманого повідомлення.

Таким чином, певна функція для конкретного типу висловлення не є його незмінним і невід'ємним компонентом як суми лексичних і синтаксичних елементів. Приміром, одне і те ж висловлення може виконувати різноманітні функції в різних ситуаціях спілкування (порівн. *It's 10 o'clock now* – констатація факту або прохання піти). Проте й різноманітні за формою вислови можуть виконувати одну функцію (порівн. *It's fine!, Isn't it fine!, How fine it is!*). Неоднозначність вислову з прагматичної точки зору пояснюється неоднозначним співвідношенням його форми і функції під час функціонування. Крім того, дані форми стають функціонально орієнтованими.

Маючи намір здійснити акт комунікації, мовець ставить перед собою завдання досягти поставленої мети. Комунікативний акт, таким чином, виступає не як самоціль, а як засіб досягнення якоїсь особистісно значущої мети. Проте шлях до вирішення позамовної мети лежить через мовну мету - адекватний вибір й аранжування мовного матеріалу для якомога повнішого вираження своєї інтенції у даних ситуативних умовах. Для досягнення цієї мети використовуються як вибір окремих засобів мови, так і їхнє комбінування між собою.

Отже, функції елементів мовної системи і функції одиниць комунікації не є їхньою іманентною властивістю, а виникають унаслідок діяльності як усього мовного колективу, так і окремо взятої творчої мовної

особистості. З часом – зі зміною мовної структури і форм вираження тих або інших потреб, прагматичних цілей індивідуума – виникають нові форми та мовні структури, що конвенціоналізуються і втрачають свою okazіональну, а іноді й експресивну орієнтацію. Крім того, дані форми стають функціонально орієнтованими.

Під функціональною орієнтацією мовної одиниці ми розуміємо її використання у висловленні в прототипічній функції, що узуально закріплена і відображена в значній кількості різноманітних контекстів. Функціональна орієнтація знаходить своє вираження в словникових даних, де, крім дефініцій, подано орієнтаційні показники одиниць номінації відповідно до їх лексичної і граматичної валентності, а також частиномовної класифікації. Отже, ми можемо говорити про те, що словники нормативної лексики сучасної англійської мови подають дані про узуальні, прототипічні функції-реалізації номінативних одиниць.

Проте для сучасної англійської мови з її чітко вираженим аналітизмом особливо характерні трансформації, пов'язані з функціональною переорієнтацією. Це виникає внаслідок виконання мовною одиницею у висловленні непрототипічної, узуально незакріпленої функції. У подібних випадках відбувається реалізація функцій-потенцій, які є досить різноманітними в мовних одиницях через особливості системи сучасної англійської мови. Загалом, дані проблеми стосуються одиниць, які можуть бути засобом номінації у висловленні.

При підході до аналізу мови як функціональної системи, тобто як системи засобів вираження, яка слугує якійсь певній меті, найважливіше місце в ній посідають повнозначні номінативні одиниці.

Під номінативним складом мови ми, слідом за В. М. Телією [1996: 57], розуміємо всю сукупність її одиниць, що мають номінативну функцію, тобто придатні для називання виділених мовною свідомістю з позамовного континууму окремих його фрагментів, які відповідають баченню світу даною лінгвокультурною єдністю. Номінативні одиниці – це той інвентар мови, що служить засобом побудови висловлень, які складаються з таких одиниць і тих граматичних форм, що об'єднують їх синтагматично, категоріально та прагматично.

Класичним типом номінативних одиниць є повнозначні номінативні одиниці. Проте, незважаючи на їхню значну роль у системі мови, не можна ігнорувати велику кількість службових слів, власних імен, фразеологічних одиниць, окремих морфем і фонем, словосполучень (аналітичних лексичних одиниць) і речень, які виконують у висловленні номінативну функцію, тобто називають і позначають фрагменти дійсності як цілісні позамовні об'єкти.

Більшість одиниць номінації представлена в сучасній англійській мові або словами, або словосполученнями. Кожна окрема одиниця мови, до якого б мовного рівня вона не належала, має свою індивідуальну функцію в структурі висловлення і спроможність до відтворення в різноманітних синтагматичних побудовах. Повторювана в різноманітних актах комунікації, та сама одиниця мови зберігає при цьому свою індивідуальність, і тільки весь ряд одиниць одного рівня утворює узагальнене поняття одиниці даного рівня. Відзначимо також і постійну активність процесів зміни мовного статусу аналітичних утворень у сучасній англійській мові внаслідок реалізації їхніх широких функцій-потенцій (див. [Левицкий 2001]).

Сучасна ситуація в системі англійської мови створює особливу проблему у визначенні лінгвістичного статусу повнозначних номінативних одиниць – слів і словосполучень. Так, у сучасній англійській мові існує досить значна, неоднорідна проміжна зона між одиницями лексичного і синтаксичного рівнів. Її конституенти характеризуються різним ступенем ідіоматичності та спаяності своїх компонентів, що відбито у відповідній зв'язаності їхніх сигніфікативних значень, а отже, у функціональному підпорядкуванні допоміжного елемента головному.

Проміжну зону «слово-словосполучення» у сучасній англійській мові складають: стійкі словосполучення з непереосмисленими компонентами (*music centre, affirmative action, acid rain*); стійкі словосполучення з частково переосмисленими компонентами (*acid rock, air breather, air house, dawn raid*); стійкі словосполучення, що належать до римованого сленгу (*movers and shakers, nuts and bolts, fudge and mudge*); комплексні власні імена, що вживаються переносно (*Lady Bountiful, Lady Bracknell, Don Juan, Bertie Wooster, Doctor Feelgood*); фразеологічні одиниці, які є семантично ізольованими утвореннями у вигляді словесних блоків (*couch potato, as they come, Irish apricot, like hell, like billy-o*); слова, що виникли із стійких словосполучень (*laid-back, hang-up*); словостягнення, тобто конденсовані словосполучення, єдність яких закріплюється як графічно, так і інтонаційно (*a-go-go, fly-by-wire, one-on-one, rent-a-crowd, oven-to-table, right-to-work*).

Окреме місце займають лексеми, що виникли в результаті дії словотворчих моделей на основі самостійних лексем: а) юкстапозиції (*sunglasses, windscreen*); б) редуплікації (*spit-spot, man-man, rumpy-tumpy*); в) телескопії (*prissy, vibronic, racon, potato*); г) абрєвіації, яка представлена в мові акронімами (*WHO = World Health Organization, OPEC = Organization of Petroleum Exporting Countries*), ініціалізмами (*PO = Post Office, RPM = Revolutions per Minute*) і власне абрєвіатурами (*Ph. D. = Doctor of Philosophy, M. Ed. = Master of Education*). Ряд слів, утворених за допомогою абрєвіації на основі словосполучення, вже за своєю формою збігаються з лексемами, що існували раніше: *hero (hazard of electromagnetic radiation to ordnance), Raids (recently acquired income deficiency syndrome)* та ін. Зареєстровано випадки, коли скорочення типу *SPACE = Space Air Relay Communications, HISS = High-Intensity Sound Simulator* були утворені, щоб передавати буквальну інформацію одночасно лексемою і збіжним з нею за формою акронімом. У таких парах простежується навмисність створення ряду скорочень і їхня співвідносність одного з одним: *WOMAN (World Organization of*

Mothers of All Nations), *WASP* (*Women's Air Force Service Pilots*) і ін. Останнім часом акроніми в англійській мові стають базою для утворення інших акронімів, наприклад, *Yuppie* (*young urban professional*) послужив основою для *Buppie* (*a black yuppie*), *Juppy* (*a Japanese yuppie*), а також стає основою для утворення нових лексем (*yuppie* > *to yuppiefy* «*to transform into something appropriate to yuppies*»).

Формально і функціонально на межі між одиницями лексики і синтаксису знаходяться граматичні структури, основу яких складають комплекси нефінитної предикації, що структурно складаються з двох компонентів, але функціонують подібно до повнозначних номінативних одиниць: the Accusative with the Infinitive Construction, the For-to-Infinitive Construction, the Nominative with the Infinitive Construction, the Gerundial Complexes, the Nominative Absolute Participial Construction, the Accusative with the Participle Construction (наприклад, *She made me obey her*; *For her to hear him was distressing*; *She is known to be very kind*; *We all agree to your opening the discussion*; *Walking down the street, the idea struck me*; *I saw Mary reading a book*; *You were seen running down the river*).

Комплекси нефінитної предикації, що структурно складаються з двох компонентів – іменного і вербального, за своєю формою збігаються з надслівними мовними одиницями. Проте аналізовані структури функціонально поводяться подібно до аналітичних лексичних одиниць, виконуючи єдину синтаксичну функцію у висловленні: підмета (*It was difficult for you to cope with this task*), предикатива (*To be together was for us to be happy*), додатка (*I am anxious for her to dance*), означення (*I'll set the task for you to fulfil it*), обставини (*The work finished, we thanked you*), складного підмета (*She is expected to star in a film*), складного додатка (*I found him reading a book*).

Нарешті, на аналізованій проміжній ділянці структури сучасної англійської мови знаходяться аналітичні лексичні одиниці (*to find faults, to get settled* і ін.), що складаються з двох і більше компонентів. Дані одиниці характеризуються спільністю знакової функції, що залежить від ступеня зв'язаності значення слова в його лексико-граматичному, семантичному, а також функціональному аспектах. Таким чином, дані утворення торкаються й суміжних проблем: ідіоматичності сполучень слів та їхніх знакових функцій, клішованості висловлення, синонімів різнорівневих одиниць мови.

Усі розглянуті вище мовні одиниці, що структурно нагадують словосполучення, вкладаються в один фонетичний такт, визначають єдиний комплексний сигніфікат і являють собою функціонально-синтаксичну і функціонально-прагматичну єдність у висловленні. Їхні функціональні характеристики – це не проста сума функцій знаків, які їх утворюють, а складна комплексна взаємодія, що здатна призводити до виникнення нових семантико-синтаксичних єдностей, а також нових мовних знаків. На основі опрацьованого лінгвістичного матеріалу необхідно також визнати значне збільшення кількості подібних семантико-синтаксичних утворень в англійській мові на сучасному етапі її розвитку.

Література

- Бондарко 1994: Бондарко, А. В. Функции языковых единиц в потенциальном и результативном аспектах [Текст] / А. В. Бондарко // Грамматика и семантика на славянските езици в комуникативен аспект. – София : Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1994. – С. 15-25. – Библиогр. : с. 25.
- Вихованець 1992: Вихованець, І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови : Монографія [Текст] / І. Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1992. – 222 с. – Библиогр. : с. 217-222.
- Загнітко 1994: Загнітко, А. П. Функціональність у системі інших концепцій і підходів [Текст] / А. П. Загнітко // Функціональна грамматика. – Донецьк : Вид-во ДонДУ, 1994. – С. 60-61. – Библиогр. : с. 61.
- Золотова 1993: Золотова, Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка : Монография [Текст] / Г. А. Золотова. – М. : Наука, 1973. – 351 с. – Библиогр. : с. 342-351.
- Иванова 1995: Иванова, Л. П. Методы лингвистических исследований: Учебное пособие [Текст] / Л. П. Иванова. – К. : ИСДО, 1995. – 88 с. – Библиогр. : с. 75-88.
- Караулов 1997: Караулов, Ю. Н. Ассоциативные поля и активная грамматика [Текст] / Ю. Н. Караулов // Функциональная семантика (язык, семиотика знаковых систем и методы их изучения). – М. : Изд-во РУДН, 1997. – Ч. I. – С. 18-20.
- Кибрик, Плунгян 1997: Кибрик, А. А., Плунгян, В. А. Функционализм [Текст] / А. А. Кибрик, В. А. Плунгян // Фундаментальные направления современной американской лингвистики. – М. : Изд-во МГУ, 1997. – С. 276-339. – Библиогр. : с. 321-339.
- Кравченко 1996: Кравченко, А. В. Язык и восприятие: когнитивные аспекты языковой категоризации : Монография [Текст] / А. В. Кравченко. – Иркутск : Изд-во Иркут. ун-та, 1996. – 160 с. – Библиогр. : с. 151-160.
- Кубрякова 1995: Кубрякова, Е. С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века (опыт парадигмального анализа) [Текст] / Е. С. Кубрякова // Язык и наука конца 20 века. – М. : ИЯ РАН, 1995. – С. 144-238. – Библиогр. : с. 238.
- Левицкий 2001: Левицкий, А. Э. Функциональная переориентация номинативных единиц современного английского языка : Монография [Текст] / А. Э. Левицкий. – Житомир : Редакционно-издательский отдел ЖГПУ, 2001. – 168 с. – Библиогр. : с. 162-168.

Телия 1996: Телия, В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты : Монография [Текст] / В. Н. Телия. – М. : Школа "Языки русской культуры", 1996. – 288 с. – Библиогр.: с. 280-288.

Шелякин 1997: Шелякин, М. А. О сущности и функциях грамматической семантики [Текст] / М. А. Шелякин // Функциональная семантика (язык, семантика знаковых систем и методы их изучения). – М. : Изд-во РУДН, 1997. – Ч. I. – С. 37-39.

Givón 1994: Givón, T. Functionalism & Grammar: Monograph [Text] / T. Givón. – Hillsdale : Lawrence Erlbaum Associates Publ., 1994. – 484 p. – Bibliogr. : p. 473-484.

Traugott 1989: Traugott, E. C. On the Rise of Epistemic Meanings in English: An Outline Example of Subjectification in Semantic Change [Text] / E. C. Traugott // Language. – 1989. – № 65. – P. 31-55. – Bibliogr. : p. 54-55.

Исследованы вопросы функциональных изменений в системе номинативных единиц современного английского языка. Выявлено, что в основе этих изменений находятся функциональные особенности, характерные для современного английского языка, то есть такие, которые имеют типологические показатели. Разработана новая трактовка понятия "функция" в лингвистике на основе тесной взаимосвязи между коммуникативными и когнитивными функциями.

Ключевые слова: функция, функция-потенция, функция-реализация, номинативная единица, коммуникативно-когнитивный подход, функциональная ориентация.

The problems of the functional changes in the system of Modern English nominative units have been investigated. Such changes are caused by the functional features typical of present-day English, i. e. the ones that possess typological specifics. A new approach to understanding the term 'function' in linguistics is worked out on the ground of the close link between communicative and cognitive factors.

Keywords: function, function-potential, function-implementation, nominative unit, communicative-and-cognitive approach, functional orientation.

Надійшла до редакції 20 квітня 2014 року.

Марина Михальченко

УДК 811.161.2'42

АРГУМЕНТАЦІЯ ТА ОЦІНКА: СИСТЕМНА ВЗАЄМОДІЯ

Статтю присвячено дослідженню взаємодії аргументації та оцінки в мовній системі. Проаналізовано специфіку аргументації оцінних суджень, окреслено роль аргументації у структурі оцінки, досліджено вияви аргументації оцінки на рівні тексту. Розглянуто основні способи аргументації оцінних висловлень у зв'язку з об'єктивно-суб'єктивним характером оцінки. Виявлено функції аргументації оцінки в тексті.

Ключові слова: аргумент, аргументація, оцінка, оцінне судження, текст.

Аргументація сьогодні вийшла за межі доведення істинності певної думки та поширилася на всі сфери людського життя й діяльності. Повсюдність аргументації споріднює її з такою універсальною категорією, як оцінка, оскільки, як справедливо стверджує Н. Фанян, «контекст погляду та відповідна концептуальна система у певному просторі мислення виникають, виходячи з аргументативної функції не лише мови, а й буття» [Фанян 2000: 210]. Оцінка як думка про цінність, як мовна реалізація ставлення людини до об'єктів навколишнього світу, нерідко виникає внаслідок дії на суб'єкта певних аргументів, водночас саме наведені аргументи слугують посиленню переконливості оцінного судження. Не викликає заперечень те, що «верифікація судження перетворює погляд на знання, і це заповнює прірву, що відділяє людину від світу, бо світ пізнаваний» [Арутюнова 1998: 180]. Водночас оцінні судження, які, на думку О. Івіна, встановлюють «абсолютну або порівняльну цінність якого-небудь об'єкта», дають йому оцінку [Івін 2007: 142], на відміну від дескриптивних, верифікації не підлягають, а тому пояснення, обґрунтування чи доведення справедливості оцінного судження постає дещо специфічним.

Мета пропонованої статті – проаналізувати функційні особливості аргументації у структурі оцінки. Мета передбачає виконання таких завдань: 1) визначити місце та роль аргументації у структурі оцінки; 2) дослідити текстові вияви аргументації оцінки; 3) схарактеризувати функції аргументації оцінки в тексті.

Традиційно аргументацію в логіці кваліфікують як «судження (або сукупність взаємопов'язаних суджень), за допомогою якого обґрунтовується істинність якого-небудь іншого судження (або теорії)» [Горский 1991: 17]. Водночас аргументація постає спробою підтримати певні погляди [Уестон 2005]. Під аргументацією оцінки ми розуміємо наведення доводів з метою пояснити оцінку, посилити оцінне значення або переконати співрозмовника у справедливості оцінки. Наприклад: (1) *«Я дуже люблю використовувати чорний в інтер'єрі. Він дуже багатогранний. Підійде для оформлення вітальні, кухні і навіть дитячої кімнати. Не*

обов'язково, щоб у кімнаті все було чорним. Можна використовувати лише деякі відтінки чорного або предмети інтер'єру такого кольору», – додав Сергій Махно (Gazeta.ua. – 6 березня 2014 р.). За О. Івіним, «позитивно цінним вважається об'єкт, що відповідає висловленому про нього ствердженню та відповідає висунутим до нього вимогам» [Івін 2007: 142]. Відповідно, аргументи оцінки визначаємо як доводи, що обґрунтовують і посилюють переконливість висловленої оцінки об'єкта. П. Міціч так визначає якості аргументів: «Найкращими є ті аргументи, які засновані на правильних і чітких міркуваннях з даного питання, на доброму знанні деталей і обставин і на здатності заздалегідь у конкретних формах і точно уявити собі те, що відбудеться» [Мицич 2000: 375]. Зважаючи на контекстуальну залежність оцінки, ці властивості аргументів набувають особливого значення. Варто зазначити, що, на відміну від логічної аргументації, аргументація в оцінному висловленні нерідко спрямована не на переконання співрозмовника, а суто на пояснення оцінки чи повідомлення мотивів суб'єкта: (2) *Ось мої сорочки. Я люблю мати багато сорочок. Люблю їх часто міняти. Знаєш, щодня інша погода, хочеться одягти іншу сорочку. Бо коли мало сорочок, то їх погано прати* (Є. Кононенко. Повії теж виходять заміж).

О. Івін наголошує, що існують специфічні способи обґрунтування оцінних тверджень, які не можна застосувати до описових суджень. Дослідник виокремлює такі способи аргументації оцінок [Івін 2007: 146]: 1) цільове підтвердження; 2) розуміння; 3) дедукція оцінки з інших оцінок; 4) аналогія та зразок.

Оцінка у мові реалізує ставлення суб'єкта до об'єктів дійсності в плані схвалення / несхвалення та має чітко впорядковану структуру, яка складається з обов'язкових і факультативних елементів. Основними елементами структури оцінки є суб'єкт, об'єкт, оцінний предикат, оцінна шкала, стереотип, аспект оцінки, додатковими – інтенсифікатори, деінтенсифікатори, класифікатори тощо. О. Вольф зауважує, що «у висловленнях про оцінку, особливо при загальнооцінних позначеннях, часто використовуються мотивування, які виражають критерії оцінки, тобто властивості, за якими судять про інші властивості» [Вольф 2002: 117]. Наприклад: (3) *У цього ось господаря явно проблема з головою. Бо це не дача – в'язниця, зусібч, і навіть від ріки, обгороджена високим глухим бетоном. У триповерховій споруді – лише три маленькі віконечка, схожі на тюремні, крізь які подають їжу* (М. Матіос. Щоденник страченої). Дослідниця справедливо зараховує такі мотивування до факультативних елементів оцінної структури, вважаючи їх різновидом аргументів. Водночас подібні мотивування можуть містити інформацію про причини й передумови оцінки, що уможливають її розуміння, ((4) *І це, я татуся не повірив тій Василиці, бо страх як не люблю її це відтоді, як не дала вона групи із свого саду* (М. Матіос. Нація)), а також повідомляти про характерні особливості об'єкта, що вплинули на формування думки про нього ((5) *Дмитрова мама казала, що дитина в них добра, бо має великі губи. Ось коли б знайшлася для неї згодом котрась людська дитина з такими ж губами – у хаті добру не перевестися й сварки не знати* (М. Матіос. Нація). Важливо, що здебільшого «мотивування знаходиться поза оцінною пропозицією, а часто й в іншому реченні, в межах широкого контексту, що відбиває його необов'язковість в оцінному висловленні» [Вольф 2002: 118]. Наприклад: (6) *Для млявої натури Совінського це було щось мовби нав'яння. Незнайома (одружена!) жінка. Без імені. Без голосу. Без можливості доторкнутися бодай до її мізниця. І водночас – вся в ньому, заповнює його без решти, заповнює, знищує задля власного панування і торжества. Колишня його молодіжна закоханість до однокурсниці тепер здавалася йому безглуздою. Тоді він у молодечому запалі, як здавалося йому, на все життя зненавидів усе жіноцтво, але тепер ладен був відступитися від свого заляття, зробивши виняток у всьому жіноцтві для однієї-єдиної жінки, яка несподівано з'явилася йому, мов послана з небес* (П. Загребельний. Брухт).

Слід зауважити, що в деяких оцінних судженнях аргументи завдяки своїм специфічним функціям постають важливим складником оцінної структури. Н. Арутюнова наголошує, що оскільки як позитивна, так і негативна оцінка можуть виходити з різних критеріїв, «експліцитність комунікації вимагає повідомлення мотивів оцінки» [Арутюнова 1998: 205]. Роль аргументів значно посилюється, коли знак оцінки, позитивної чи негативної, незрозумілий із самого оцінного висловлення без контексту та потребує конкретизації, зокрема це стосується іронічних висловлень. Наприклад:

(7) (Дочка:) – *Прошу не чіпати батька моєї дитини! Прошу не знуцатися з мене!*

(Мати:) – *Хороше знуцання! Я сиджу із твоєю дитиною! Вдень і вночі! Поки ти лазиш по Щекавицях!* (Є. Кононенко. Повії теж виходять заміж).

На окрему увагу заслуговує аргументація емоційних оцінок, які зазвичай доволі інтенсивні й виразні, проте недостатньо інформативні, а тому повністю залежать від контексту. Наприклад: (8) *Як співає один баритон: «Таку тебе ми мусим берегти, Бо рівної тобі немає!» Думаю, справді немає. Бо де ж іще на планеті є така чорнобильська зона, що там, де й не зона, все одно зона? Блок-пости на дорогах, шлакбауми – тричі нас перепиняли, тричі перевіряли документи. І це ж по трасі, не за колючим дротом, а села мертві, як після атомної війни* (Л. Костенко. Записки українського самашедшого). У наведеному текстовому фрагменті простежується семантична градація оцінки. З двох перших речень знак оцінки очевидно не впливає, проте фонові знання читача дозволяють йому інтерпретувати оцінку як позитивну, особливо зважаючи на поетичні рядки з урочисто-піднесеним настроєм («Таку тебе ми мусим берегти, Бо рівної тобі немає!»). Далі стає зрозуміло, що автор тексту погоджується зі словами з пісні, тобто висловлює позитивну оцінку країни (Думаю, справді немає). Однак після наведення аргументів знак оцінки кардинально змінюється, читач інтерпретує іронію автора та робить висновок, що висловлена у фрагменті оцінка негативна.

Цікаво, що обґрунтуванню оцінки в тексті можуть слугувати не наявні аргументи, а відсутність доводів на користь протилежного: так, відсутність підстав для позитивної оцінки доводить доцільність оцінки негативної, і навпаки. Наприклад: (9) *Я цього варвара взагалі ніколи не любила і не могла любити, бо й за що!* (П. Загребельний. Брухт); (10) *Він дуже пишався своєю політичною неблагонадійністю, бо більше пишались не було чим* (Є. Кононенко. Повії теж виходять заміж).

Дослідники виокремлюють два типи основних аргументаційних конструкцій: 1) доказова аргументація, покликана щось довести або обґрунтувати; 2) контраргументація, спрямована на заперечення тез і тверджень опонента [Мищич 2000: 375]. Очевидно, що в художньому та публіцистичному текстах домінує доказова аргументація оцінки, зважаючи на опосередкований характер спілкування автора й читача. Водночас своєрідним аргументом оцінного висловлення постає гіпотетичний опис зворотного стану речей (*Це добре, оскільки без цього погано*). Зазвичай такий опис подається в тексті після самої оцінки: (11) *Для правильного інтер'єру **вкрай важливий** вибір кольору. Колір здатний не тільки візуально змінити простір, але і сприятливо вплинути на здоров'я людини. **Неправильне застосування кольору може викликати постійне відчуття дискомфорту і роздратування*** (Gazeta.ua. – 14 лютого 2014 р.).

Справедливо стверджуючи, що «за опозицією опис – оцінка стоїть у кінцевому рахунку опозиція істина – цінність» [Івин 2007: 141], О. Івін звертає увагу на те, що аргументація описових і оцінних тверджень істотно відрізняється. Загальновідомо, що обґрунтування оцінних висловлень не співвідноситься з доведенням їхньої істинності. Отже, якщо неможливо довести істинність оцінного судження, варто його пояснити й обґрунтувати, висвітлити причини саме такої думки суб'єкта. Якщо оцінка не підлягає верифікації, вона, на перший погляд, видається цілком суб'єктивною. Наприклад: (12) ***На мою думку, нам «дядько Верьовка» зробив медвежу послугу, він ввів режим академічного народного співу, який вже важко назвати автентичним*** (Gazeta.ua. – 7 квітня 2014 р.). Проте це не завжди так: оцінка як соціально зумовлена категорія заснована на уявленні мовця про норму, а таке уявлення суспільно закріплене й усталене. Одним із виявів усталеності норми у мові постає вживання слів *нормальний, нормально* на позначення позитивної оцінки: (13) – ***Нормальні люди** давно вже знайшли себе у новій реальності! – кричить вона. – Борьчин батько процвітає у бізнесі. Твій друг працює у Каліфорнії. А ти? Хто ти?! Ти про сина подумав? Він що, має успадкувати твій ідіотизм?* (Л. Костенко. Записки українського самашедшого). Можна з упевненістю сказати, що категорія оцінки має суб'єктивно-об'єктивний характер, саме ставлення до норм, за Н. Арутюною, «дає найбільш об'єктивну підставу для ціннісного судження, здатну усунути або ослабити роль суб'єктивного чинника» [Арутюнова 1998: 181]. Нерідко суб'єкт оцінки намагається знизити суб'єктивність, у такому разі, окрім аргументів, наводяться й думки інших суб'єктів: (14) *А тут... Пригадую, Господи, ходило ненза нензою, та це з якимись романтично-голубими, вічно голодне, бо ні ролей, ні категорій не мало. А тепер – «звізда»! **І це бісить не лише мого чоловіка, а й мене*** (Г. Тарасюк. Мій третій і останній шлюб). Водночас свідоме посилення суб'єктивного чинника в оцінному висловленні нерідко виправдане метою автора тексту та дозволяє схарактеризувати персонажів: (15) *Час від часу у Києві з'являється жінка, яка **всіх закликає садити горіхи, бо це дерево сакральне, посіяне з космосу, про що свідчить форма його плодів, що нагадують звивини людського мозку. Отже, необхідно створити всеукраїнський рух «За горіхи!»**, щоб усі їх садили й вирощували, і якнайбільше споживали, бо це додасть звивин до мозку нації, і Україна буде врятована* (Л. Костенко. Записки українського самашедшого); (16) *... проста випивка, і ще простіша закуска, але все це **безплатне і тому має для цих вразливих душ цінність найвищу*** (П. Загребельний. Гола душа).

Н. Фанян зауважує, що «в галузі життєвої логіки аргументативні структури, що містять традиційні моральні предикати, виявляються в ізоморфному вигляді на основі того, що в категорійне поле аргументації включений елемент каузальності, що передбачає різноманітні інтерпретації» [Фанян 2000: 134]. У цьому розрізі варто звернути увагу на ситуативно зумовлені оцінки (17), коли тлумачення оцінного висловлення повністю визначає умовами спілкування:

(17) (Мати:) – Юрку, ну чого ти не робиш уроки сам? Ти ж раніше робиш!

(Син:) – Так ти мені раніше купувала соки, йогурти і банани.

(Мати:) – А тепер у нас поки нема грошей! Поки не платять! Не можеш трошки попрацювати без преміальних, враховуючи тяжкий стан у родині?

(Син:) – Я можу. А моя голова не може. Думаєш, я не хочу?

Просто в мене авітаміноз і гіпоксія.

(Мати:) – **Боже, грамотний який**. Розумні такі слова знаєш, а елементарної задачі з алгебри розв'язати не можеш (Є. Кононенко. Повії теж виходять заміж);

Той самий об'єкт може по-різному оцінюватися різними суб'єктами, отже, ретельно дібрані аргументи здатні формувати протилежні за знаком оцінки тих самих речей. Слід зазначити, що соціальна зумовленість оцінки виявляється й у доборі аргументів, що формують оцінку. Наприклад: (18) *І мексиканський художник Сікейрос теж був членом компартії, та ще й сталінським агентом, **тому** Сікейроса ми теж возносили до небес, хоч він і малював тельбухи і розкабетованих на шмаття чоловіків і жінок. А Неізнаного ми визнати не могли, **бо** хоч він і радянський громадянин, але безпартійний, безідейний, низькопоклонник, проповідник загниваючого мистецтва* (П. Загребельний. Гола душа).

Цікавими для аналізу видаються оцінки, приховані під виглядом аргументів: у такий спосіб автор надає виразності оцінці та інтенсифікує її. Наприклад: (19) *У Нідерландах узаконили евтаназію, тобто милосердне ббивство. Бо немилосердне вже узаконене скрізь* (Л. Костенко. Записки українського самашедшого).

Не можна не погодитись з думкою Г. Рузавіна про те, що «аргументація, що являє собою в широкому плані певний рід комунікативної діяльності між людьми, спирається не тільки на логічні, психологічні й етичні норми та критерії, але й керується також головною, соціальною ціннісною орієнтацією, а саме, максимально сприяти переконанню та взаєморозумінню людей» [Рузавін 1997: 143]. Беззаперечно, аргументація оцінки максимально сприяє розумінню комунікантів, виконуючи функцію компенсації інформаційної недостатності. У такий спосіб забезпечується дотримання умов принципу кооперації [Грайс 1985], зокрема максими кількості:

(20) – *Як ви думаєте, діду, чому любов минає?*

– *По цьому видно, що ти, дочко, велика безбожниця, бо не читала Біблії. А там сказано, що любов не минає ніколи. А як ти питаєш про тілесну любов, то вона минає, бо всьому приходить рачинець: людині, тварині, дереву й любові* (М. Матіос. Щоденник страченої).

(21) – *То, може, погано, що він горілки не п'є? – спитала жінка іронічно.*

– *Воно непогано й погано, – сказав Левайда. – Людина не вовк, мусить жити з іншими людьми. Жити й дружбу водити. А він ні з ким дружби не водить, одно ходить по світі, як туман. Турбує мене це...* (В. Шевчук. Три листки за вікном).

Як справедливо стверджує Н. Арутюнова, «оцінке висловлення викриває наявність (або відсутність) в дійсному ідеального» [Арутюнова 1998: 182]. Можна з упевненістю додати, що в такому разі аргументація оцінки пояснює підґрунтя (або аспект) такого викриття, посилюючи в такий спосіб інтенсивність і переконливість оцінки. Для підтвердження такої наявності (або відсутності) суб'єкт оцінки нерідко вдається до наведення конкретних прикладів, що посилює дію аргументів і об'єктивність тверджень: (22) *Ікони несуть функції дидактичні та повчальні, тому що вони є наочним викладанням Євангелія. Приклад того – серія з 12 ікон, які ілюструють Символ віри, догмати християн», – каже одна з авторок Марія Павелко* (День. 15 січня 2014).

На думку Н. Фанян, «лінгвістична аргументативна галузь активізує як абстрактний простір буття, так і конкретний простір життєвої сфери, представлений і соціальними, і індивідуальними параметрами людини, взятої в діяльній орієнтації» [Фанян 2000: 211]. Для ефективного обґрунтування оцінок важливими є ціннісні настанови як автора, так і адресата. Поза всяким сумнівом, «найбільш сильним способом завоювання довіри, особливо опосередкованої, є однаковість ціннісних орієнтацій аргументатора й аудиторії» [Рузавін 1997: 154]. Проте реальна ситуація може не відповідати таким ідеальним уявленням про спілкування. В. Карасик стверджує, що спілкування являє собою «не стільки обмін смислами, скільки встановлення спільного смислового поля, найважливішими компонентами якого є відносно стійкі ментальні утворення, отримані в результаті індивідуальної взаємодії людини з навколишнім середовищем» [Карасик 2007: 14]. Саме тому під час аргументації оцінки актуалізується наявність у комунікантів спільних оцінних стереотипів, що уможливило розуміння.

Входячи до оцінної структури як факультативний елемент, аргументи виконують ряд важливих функцій, зокрема повідомляють про критерії оцінки, сприяють уточненню знака оцінки, як складник широкого контексту компенсують інформаційну недостатність оцінного висловлення, зрештою, сприяють формуванню оцінки об'єкта. У цьому розрізі цікавим для подальшого вивчення видається вживання аргументів різних типів для обґрунтування оцінок.

Література

- Алексеев 1991: Алексеев, А. П. Аргументация. Познание. Общение [Текст] / А.П. Алексеев. – М. : Изд-во МГУ, 1991. – 150 с. – ISBN 5-211-01472-3.
- Арутюнова 1998: Арутюнова, Н. Д. Язык и мир человека [Текст] / Н.Д. Арутюнова. – М. : Языки русской культуры, 1998. – 895 с. – ISBN 5-7859-0027-0.
- Вольф 2002: Вольф, Е. М. Функциональная семантика оценки [Текст] / Е.М. Вольф. – М. : Едиториал УРСС, 2002. – 280 с. – ISBN 5-354-00047-5.
- Горский 1991: Горский Д. П. Краткий словарь по логике [Текст] / Д.П. Горский, А.А. Ивин, А.Л. Никифоров. – М. : Просвещение, 1991. – 208 с. – ISBN 5-09-001060-9.
- Грайс 1985: Грайс, Г. П. Логика и речевое общение [Текст] / Г. П. Грайс // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 16. Лингвистическая прагматика. – М. : Прогресс, 1985. – С. 271-237.
- Демьянков 1982: Демьянков, В. З. Конвенции, правила и стратегии общения (интерпретирующий подход к аргументации) [Текст] / В. З. Демьянков // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – Т. 41. – 1982. – № 4. – С. 327-337.
- Ивин 2007: Ивин, А. А. Теория аргументации : Учебное пособие [Текст] / А. А. Ивин. – М. : Высшая школа, 2007. – 319 с. – ISBN 978-5-06-005502-3.
- Карасик 2007: Карасик, В. И. Языковые ключи [Текст] / В.И. Карасик. – Волгоград : Парадигма, 2007. – 520 с. – ISBN 978-5-903601-03-5.

Мищич 2000: Мищич, П. Аргументация: цели, условия, приемы [Текст] / П. Мищич // Психология влияния. – СПб: Издательство «Питер», 2000. – С. 367-396. – ISBN 5-272-00060-9.

Оганесян 1986: Оганесян, С. Г. Предметная область аргументации и основные понятия теории аргументации [Текст] / С. Г. Оганесян // Философские проблемы аргументации. – Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1986. – С. 8-20.

Рузавин 1997: Рузавин, Г. И. Методологические проблемы аргументации [Текст] / Г. И. Рузавин. – М.: ИФРАН, 1997. – ISBN 5-01919-6.

Сумарокова 1986: Сумарокова, Л. Н. О взаимодействии логического и речевого аспектов аргументации [Текст] / Л. Н. Сумарокова // Философские проблемы аргументации. – Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1986. – С. 344-355.

Уэстон 2005: Уэстон, Э. Аргументация: 10 уроков для начинающих авторов [Текст] / Э. Уэстон; Пер. с англ. А. Станиславского. – М.: Флинта. Наука, 2005. – 96 с. – ISBN 978-5-02-033130-3, 5-89349-699-X.

Фанян 2000: Фанян, Н. Ю. Многомерность аргументации: проекция на лингвистическую область [Текст] / Н. Ю. Фанян; [науч. ред. Г. П. Немец]. – Краснодар: Кубанский гос. ун-т, 2000. – 234 с. – ISBN 5-8209-0061-8.

Статья посвящена исследованию взаимодействия аргументации и оценки в языковой системе. Проанализирована специфика аргументации оценочных суждений, обозначена роль аргументации в структуре оценки, исследованы проявления аргументации оценки на уровне текста. Рассмотрены основные способы аргументации оценочных высказываний в связи с объективно-субъективным характером оценки. Выявлены функции аргументации оценки в тексте.

Ключевые слова: аргумент, аргументация, оценка, оценочное суждение, текст.

The article is devoted to research of co-operation of argumentation and estimation within the linguistic system. The specific of argumentation of evaluation judgements is analysed, the role of argumentation in the structure of estimation is marked, the displays of argumentation of estimation at the text level are investigated. The basic methods of argumentation of evaluation utterances are considered in view of objective-subjective character of estimation. The functions of argumentation of estimation in a text are exposed.

Keywords: argument, argumentation, estimation, evaluation judgement, text.

Надійшла до редакції 28 березня 2014 року.

Фёдор Панков

УДК 81'36

ЧАСТЬ РЕЧИ ИЛИ СИНТАКСИЧЕСКАЯ ПОЗИЦИЯ? К ВОПРОСУ О ГРАММАТИЧЕСКОМ СТАТУСЕ ВВОДНЫХ СЛОВ

Статью посвящено анализу вставных слов у російській мові з погляду їх місця у формальній, семантичній і комунікативній структурах висловлення. Автор доходить висновку, що вставні слова – це не особливий морфологічний клас, а синтаксична позиція, яку здатні заповнювати різні частини мови. У статті запропоновано морфологічну, синтаксичну, семантичну й комунікативну класифікації вставних слів.

Ключові слова: вставні слова, прислівник, частина мови, синтаксична позиція.

Настоящая статья, в которой обсуждаются вопросы категориальной природы вводных, или модальных, или вводно-модальных слов, представляет собой попытку очертить контуры одного из фрагментов лингводидактической, ориентированной на практику преподавания русского языка как иностранного, модели русской морфологии.

В последние годы пристальное внимание грамматистов всё больше привлекают не столько самостоятельные слова, сколько так называемые «структурные» (В. В. Морковкин) или «дискурсивные» (французская традиция) слова, к числу которых относят и вводные («модальные», по В. В. Виноградову) слова типа *возможно, очевидно, наверное* и т. п.

В трактовке грамматического статуса таких слов нет единства. Л. В. Щерба и В. Н. Сидоров выводили такие модальные слова за рамки морфологической классификации как единицы, не относящиеся к частям речи [Щерба 1974: 81; Аванесов, Сидоров 1945: 84]. В. В. Виноградов также не включал модальные слова в систему частей речи, но для него морфологическая классификация слов не исчерпывалась установлением самостоятельных частей речи; модальные слова, не входя в систему частей речи, представляют собой релевантный для морфологии самостоятельный структурно-семантический тип слов [Виноградов 1972: 32].

В современных грамматических описаниях части речи обычно не соотносятся напрямую с членами предложения, поэтому и термин «части речи» используется не только по отношению к самостоятельным, полнознаменательным словам, но и к междометиям, и к служебным словам, и к словам модальным. Для

морфологических исследований русского языка характерно выделение модальных слов как особой части речи¹. Расхождения сводятся к тому, признавать их одной из самостоятельных частей речи [Милославский 1997: 595] или же рассматривать как часть речи, не относящуюся к числу самостоятельных [Клобуков 1991: 219].

Особый статус вводных единиц закреплён и в лексикографической практике. Так, в аннотации к «Словарю структурных слов русского языка» под ред. В. В. Морковкина (и ко второму изданию этого словаря 2002 года) среди частей речи названы также вводные слова: «В Словаре собраны, подробно объяснены и снабжены примерами употребления основные структурные слова современного русского языка (ок. 1200), в том числе предлоги, союзы, частицы, междометия, *вводные слова* (курсив наш – Ф. П.), местоимения, числительные...» [Морковкин и др. 1997: 2, см. также Морковкин и др. 2002: 2]. В толковых словарях подобные лексические единицы сопровождаются грамматической пометой «вводное слово» [МАС 1986, Ожегов 1986 и др.].

Названные точки зрения при кажущихся различиях тем не менее объединены тем, что модальные (вводные) слова в них признаются особой, отличной от других, частью речи. Есть, однако, основания полагать, что это не совсем так, и подобная их трактовка кажется несколько однобокой и не имеющей объяснительной силы. По нашему мнению, подавляющее большинство традиционно выделяемых модальных слов нельзя причислить ни к особой части речи, ни к словам вне частей речи.

Модальность многогранна: она может быть, во-первых, лексическим значением слова, причём разных частей речи, например глаголов: *мочь, хотеть, желать*, прилагательных: *должен, готов, рад, нужен, необходим*, наречий: *можно, нужно, надо, необходимо, нельзя*, существительных: *возможность, долг, необходимость, желание*; во-вторых, лексико-грамматическим значением формы слова: *Я бы в летчики пошёл...*, некоторых синтаксисом в обусловленной позиции: *видишь ли, видите ли, знаешь, знаете, знаешь ли, знаете ли* – глаголов интеллектуального состояния в ты- и вы-формах настоящего времени, словоформ *кажется, казалось* в позиции вводного слова; в-третьих, грамматическим значением модели предложения, например в модальных модификациях типа: *Быть дождю* [Всеволодова 2000: 32].

Общность синтаксической функции вводных слов (то, что они не являются членами предложения) не служит убедительным доказательством их изолированности от основных частей речи, точно так же как общность синтаксической функции сказуемого у предикативных наречий не позволяет нам выделять категорию состояния как часть речи. Принадлежность слова к тому или иному категориальному классу определяется по совокупности признаков, среди которых признак членопредложенческой позиции не является определяющим или вообще иррелевантен. Так, имя существительное может быть любым членом предложения или вообще не являться членом предложения, однако от этого оно не перестаёт быть именем существительным.

Принимая во внимание, что части речи определяются на основании морфологических, синтаксических и семантических особенностей, можно утверждать, что вводные слова не вышли из общей парадигмы тех частей речи, которыми мотивированы, хотя и имеют подчас довольно существенные семантические отличия. Ср. примеры из звучащей речи²:

- (1) а. *Совершенно очевидно³ дно, / что это задание невыполни¹мо. –*
б. *Это зада³ние, очевидно, / невыполни¹мо.*

- (2) а. *Извините, сейчас я пра¹вда занят. Так что сегодня помочь вам не смогу. –*
б. *Сейчас я, правда, за³нят. Но помочь вам, наверное, всё-таки смогу.*

- (3) а. *С днём рожде³нья поздравит / и наве¹рно оставит / мне в подарок пятьсот эскимо¹. –*
б. *С днём рожденья поздра³вит / и, наверно, оста³вит / мне в подарок пятьсот эскимо¹.*

- (4) а. *Говоря³т, / что посуда бьётся к сча¹стью. –*
б. *На³ша посуда, / к сча¹стью, не бьё¹тся.*

В предложении (1а) словоформа *очевидно₁* выделена центром ИК-3, является темой, занимает позицию сказуемого (главного члена) безличного предложения, являющегося главной частью сложноподчиненного предложения, и традиционно интерпретируется как предикативное наречие или категория состояния. В примере (1б) *очевидно₂* не отмечено центром ИК, является не членом предложения, а вводным словом. Семантические различия не свидетельствуют, однако, о различной морфологической природе данных словоформ, ср. в лексикологии явления полисемии и омонимии. Это единая лексема, реализующаяся в различных позициях различными лексико-семантическими вариантами (ЛСВ). В примере (1а) наречие реализуется ЛСВ ‘уверенность говорящего’, а в (1б) – ‘неуверенность’.

Во второй паре примеров семантические различия между словоформами *правда₁* и *правда₂* также очевидны. В предложении (2а) лексема *правда* реализуется ЛСВ *правда₁* – ‘подтверждение истины, или

¹ Правда, такая часть речи не выделяется в ряде авторитетных грамматических описаний, в частности в академической «Русской грамматике» 1980 года.

² Примеры из звучащей речи сопровождаются интонационной транскрипцией по Е. А. Брызгуновой. Отсутствие транскрипции означает, что пример взят из письменного источника.

верификация' в позиции ремы, отмеченной центром ИК-1 или ИК-2, т.е. в ударной позиции. В примере (2б) слово *правда* реализуется другим ЛСВ – *правда₂* с уступительным значением в позиции парентезы. В этом случае мы имеем дело с вводным словом.

В третьем случае наречие *наверно* в позиции обстоятельства при выделении центром ИК-1 с усилением словесного ударения или ИК-2 (диктальная рема) в примере (3а) реализуется ЛСВ *наверно₁* 'уверенность говорящего' (=точно). В примере же (3б) в ослабленной, безударной позиции парентезы (вводного слова) реализуется ЛСВ *наверно₂* 'неуверенность говорящего' (=очевидно₂).

В четвёртом случае словоформа *к счастью* также, подобно предыдущим примерам, в зависимости от позиции реализуется разными ЛСВ. В (4а) в позиции диктальной ремы это обстоятельство цели (=на счастье), а в (4б) в позиции парентезы это оценочное вводное слово.

Для анализа категориальной принадлежности вводных слов необходимо проанализировать их роль в формальной, семантической и коммуникативной структурах предложения.

С формальной точки зрения вводные слова – это одна из синтаксических функций слов наряду с позициями главных и второстепенных членов предложения. Вводность – это конструктивно обусловленная позиция вне предикативной основы предложения, которую могут занимать слова разных частей речи или сочетания слов, включая предикативные. Например: *очевидно, вероятно, безусловно, по-видимому* – наречия; *правда, к сожалению, по Достоевскому, без сомнения, словом* – предложно-падежные формы (включая падежные формы с нулевым предлогом) существительных; *кажется, полагаю, признаться, видите ли, говорят* – глагольные синтаксемы; *короче говоря* – сочетание сравнительной степени наречия с деепричастием; *я думаю* – предикативное сочетание личного местоимения и глагола.

С семантической точки зрения модальные слова – это репрезентанты второй (включенной) пропозиции, которая может носить как диктумный характер, в том числе логико-теоретический (5а) или авторизационный (6а), так и модусный (7а) характер:

(5) а. *По Достоевскому, красота спасет мир.*

(6) а. *Говорят, в Москве кур доят.*

(7) а. *Вы, несомненно, правы.*

Однако вторая пропозиция может быть выражена и другими средствами, например с помощью главной части сложного предложения:

(5) б. *Достоевский считал, что красота спасет мир;*

(6) б. *Говорят, что в Москве кур доят;*

(7) б. *Можно не сомневаться, что вы правы.*

Следовательно, вводные слова – это одно из средств выражения разнообразных значений, принадлежащих сфере как диктума – авторизационных (5а), (6а), так и модуса – значения персуазивности, т. е. уверенности / неуверенности автора в истинности сообщаемой информации. Соответственно, в примере (7а) выражена уверенность, а в (7в) – неуверенность говорящего:

(7) в. *Вы, наверно, правы.*

С помощью вводных слов субъективная модальность может выступать в конъюнкции с объективной, характеризующей отношение содержания к действительности. Ср.:

(8) а. *Дети, казалось, спали –*

б. *Дети, казалось бы, спали...*

С коммуникативной точки зрения вводные слова можно рассмотреть, используя понятие коммуникативной роли (коммуникативного статуса) словоформы – «роли данной составляющей в коммуникативной структуре предложения» [Янко 1996: 421]. Вводные слова играют, как правило, парентетическую коммуникативную роль, т. е. занимают в высказывании преимущественно наименее значимую позицию (часто между темой и ремой), которая характеризуется принципиальной безударностью и ускоренным темпом произнесения:

(9) а. *Оте³и, видимо, / скоро придё¹т.*

См. также высказывания, приведённые выше: (16), (26), (36), (46), (7а), (7в), (8а), (8б). Но коммуникативной ролью парентезы обладают и некоторые части речи, например наречия *зачастую, подчас, поначалу* и нек. др. [Панков 2009]:

(10) *Судьба шедевра поначалу складывалась довольно счастливо.*

Часть из рассматриваемых нами слов, безусловно, имеет и коммуникативный статус модальной ремы, т. е. способность занимать позицию ответа на общий вопрос одним словом [Всеволодова, Панков 2008, 2009]:

(11) – *Вы ещё вернётесь? – Конечно.*

Однако эта позиция не может быть охарактеризована как вводность, поэтому статус модальной ремы также не свидетельствует о морфологическом или синтаксическом единстве так называемых слов-предложений.

В звучащей речи следует учитывать и интонационные характеристики предложений с вводными словами. Для них характерен убыстренный темп произнесения. Кроме того, как показала Е. А. Брызгунова, посредством интонации варьируется степень смысловой нагрузки этих слов. Основным интонационным

средством при этом служит синтагматическое членение, изменением которого предопределяется выбор разных типов ИК. Такое варьирование наиболее разнообразно в середине предложения. Ср. примеры:

- (12) а. Сюда³, **говорят**, / едет делега¹ция.
 б. Сюда³, / **говорят** т, / едет делега¹ция.
 (13) а. «Евгений Оне³гин», **по словам В. Г. Белинского**, / это энциклопедия русской жи¹зни.
 б. «Евгений Оне³гин», / **по словам В. Г. Белинского**, / это энциклопедия русской жи¹зни.

При усилении эмоциональной нагрузки вводных слов основным интонационным средством является тип ИК [Брызгунова 1980: 235]. Ср.:

- (14) а. Ита⁴к, / за⁴втра / – **неужели пра³вда?** – / мы уезжа²ем отсюда.
 б. Ита⁴к, / за⁴втра / – **неуже⁵ли пра³вда?** – / мы уезжа²ем отсюда.

Употребление вводных слов в составе вопросительных предложений (включая так называемые несобственно вопросы) имеет свою специфику. Как отмечалось в [Святогор 1980: 390], вопросительные предложения проявляют избирательность по отношению к вводным словам. Действительно, одни вводные слова характерны для специальных вопросов с местоименными вопросительными словами, которые обычно произносятся с ИК-2, другие – для общих вопросов без вопросительных слов (ИК-3), третьи широко употребительны в вопросах обоих типов, четвертые вообще нехарактерны для вопросительных предложений.

Так, вводные слова, выражающие персуазивность, обычно употребляются в предложениях без вопросительных местоименных слов. Ср. примеры с вводными словами, выражающими уверенность (15а) и неуверенность (15б) говорящего при выражении предположения несобственно вопросами:

- (15) а. Вы, **конечно**, здесь у³читесь?
 б. Вы, **вероятно**, здесь у³читесь?

Наоборот, вводные слова, выражающие ослабленное подчёркивание или выступающие в качестве вставок, употребляются в предложениях с местоименными вопросительными словами (16а). Ср. невозможность (16б) или сомнительность (15в):

- (16) а. А что, **собственно**, вы здесь де²лаете?
 б. *А что, **конечно**, вы здесь де²лаете?
 (15) в. ?Вы, **собственно**, здесь у³читесь?

Авторизационные вводные слова типичны для вопросительных предложений любого типа:

- (9) б. Отец, **по-твоему**, скоро приде³т?
 в. Когда², **по-твоему**, приде³т отец?

Неупотребительны или малоупотребительны в составе вопросительных предложений, во-первых, оценочные вводные слова (4в), во-вторых, вводные слова, выражающие акцентирование, подчеркивание (15г), в-третьих, контактные, обращенные к собеседнику или подчеркивающие внимание к нему (16в). Ср. невозможность (4в, 15г, 16в):

- (4) в. *Ваша посуда, **к счастью**, не бьётся?
 (15) г. *Вы, **что важно**, здесь учитесь?
 (16) в. *А что, **поверьте**, вы здесь делаете?

Лексико-грамматические характеристики вводных слов помогают разграничить нормы их употребления с точки зрения синтагматики. Так, наречие *всегда*, сочетаясь со сравнительным союзом *как*, функционирует в качестве вводной конструкции *как всегда*:

- (17) **Как всегда**, одни «передвижники»;
 (18) Ты, **как всегда**, в своем ключе.

Близкие по семантике к *всегда* наречия *бесконечно*, *вечно* и именная группа *всё время* в подобной функции не выступают. Ср. невозможность: **как бесконечно*, **как вечно*, **как всё время*. Видимо, ЛСВ 'всегда, постоянно', связанный с повторяемостью, объединяющий *всегда*, *бесконечно*, *вечно* и *всё время*, способен реализоваться не в любом контексте. Точно так же семантически близкие наречия *обычно* и *обыкновенно* имеют разные возможности выступать в вводной позиции в сочетании с союзом *как*. Если вводная конструкция *как обычно* активно используется в современном языке, то *как обыкновенно* неупотребительна (19а), ср. невозможность (19б):

- (19) а. Вышел я из дома, **как обычно**, часов в восемь.
 б. *Вышел я из дома, **как обыкновенно**, часов в восемь.³

С помощью вводных слов типа *кажется*, *возможно* и т.п. часто эксплицируется наличие предположительности в предложениях с редуцированной частицей *вот-вот*, где говорящий занимает позицию стороннего наблюдателя:

- (20) Впрочем, лучшие дни для них, **возможно, вот-вот** настанут;

(21) Вскоре после начала матча хозяева поля бросились вперед с такой энергией и страстью, что, **казалось, вот-вот** они сомнут итальянскую команду.

³ Разумеется, речь идёт о данных выражениях, выступающих только в качестве вводных слов, причем целиком, а не как часть более развернутой конструкции. Конечно, мы не имеем в виду выражения типа *Как бесконечно это высокое небо; как обыкновенно говорил Ильич; как всё время повторяли по радио* и др.

Поэтому для *вот-вот* нехарактерно употребление в предложениях, где говорящий сообщает о собственном намерении совершить действие, без вводных слов. Здесь предположение неуместно (22):

- (22) а. **Вот-вот пойду в буфет*. Ср. возможность:
б. *Сейчас пойду в буфет*.

Подведем промежуточные итоги. Очевидно, что одна и та же часть речи может выступать в разных синтаксических позициях. В то же время разные части речи могут занимать одну и ту же синтаксическую позицию. В целом же вопрос о категориальной принадлежности тех или иных слов объективно непросто и порой вызывает серьезные дискуссии. Недостаточно описаны и зоны пересечения морфологических классов.

Отсутствие однозначных соответствий между частью речи и синтаксическими функциями вынуждает нас скептически относиться к выделению вводных слов в качестве отдельной части речи русского языка. Они не должны быть определены ни как особая часть речи, ни как самостоятельные словарные единицы вне частей речи. Они вообще не могут составлять отдельный морфологический класс, так как объединены лишь на основании общности синтаксической позиции, которую могут занимать разные части речи, в частности существительное (*правда*), глагол (*полагаю*), наречие (*вероятно*), союз (*однако*), частица (*дескать*).

Вводные слова представляют собой функционально-прагматическое средство предложения, так как они помогают говорящему или пишущему наилучшим образом оформить высказывание, позволяют ему воздействовать на адресата, не только передавая определенную информацию, но и выражая отношение к ней [Лекант 1991]:

- (23) *Посмотрите: это, кажется, сам ректор*.

Вводные слова – это внеструктурные элементы предложения. Они не являются членами предложения, не имеют грамматической связи с другими словоформами. На письме такие слова обычно обособляются, т.е. их выделяют запятыми, реже – тире или скобками.

Вводные слова классифицируются на основании присущих им различных морфологических, синтаксических, коммуникативных и семантических признаков. По морфологическим признакам (по частеречной принадлежности) среди вводных слов выделяются:

- 1) наречные: *возможно, вероятно, безусловно, видимо, по-видимому, по-моему, очевидно, конечно, следовательно, так, например* и др.;
- 2) именные (предложно-падежные формы имен существительных, включая падежные формы с нулевым предлогом): *к счастью, к сожалению, по Ломоносову, без сомнения, словом, правда, в частности, к примеру* и др.;
- 3) глагольные: *признаться, видите ли, знаете ли, говорят, кажется, согласитесь, простите, извините, может быть* и др.;
- 4) союзные: *однако, тем не менее* и др.;
- 5) вводные частицы: *дескать, мол* и др.;
- 6) контаминации словоформ, т.е. сочетания, состоящие из единиц разной морфологической природы, например: *короче говоря* – контаминация сравнительной степени наречия с деепричастием, *по моему мнению* – притяжательного местоимения с предложно-падежной формой существительного, *как всегда* – союза и наречия и др.

По синтаксическим признакам различаются:

- 1) собственно вводные слова, представляющие собой самостоятельную однословную грамматическую единицу, иногда имеющие в своем составе служебную часть речи: *по-моему, конечно, несомненно, бесспорно, безусловно, кажется, вероятно, наверное, очевидно, так, по-видимому, видите ли, знаете ли* и др.;
- 2) вводные словосочетания как непредикативные конструкции, состоящие как минимум из двух словоформ: *по моему мнению, по словам критика, одним словом, таким образом, может быть, как известно* и др.;
- 3) вводные предложения как предикативные конструкции: *как писал поэт, как сообщили по радио, я думаю, мне кажется* и др.

По коммуникативным признакам выделяются две асимметричные группы вводных слов:

- 1) с фиксированным парентетическим коммуникативным статусом, т.е. занимающие в высказывании коммуникативно наименее значимую позицию парентезы, часто между темой и ремой. Парентеза, как правило, не составляет отдельную синтагму, характеризуется срединным положением в высказывании, отсутствием интонационного центра и – нередко – убыстренным темпом речи при произнесении: *правда, очевидно, безусловно, видимо, вероятно, по словам кого-либо*. Парентетическими являются большинство вводных слов, как правило участвующих в выражении модусных смыслов. См., в частности, примеры (16), (26), (36), (46);
- 2) с нефиксированным коммуникативным статусом. Эти вводные слова способны занимать в коммуникативной структуре высказывания позицию не только парентезы, но и темы, и даже (редко) – ремы. Тема характеризуется обычно повышением тона, интонацией незавершенности (ИК-3, ИК-4 или ИК-6): *во-первых, во-вторых, так, наконец, следовательно, действительно*. Ср. примеры (13а – 13г):

- (13) а. «Евгений Онегин», **по словам В. Г. Белинского**, это энциклопедия русской жизни.
в. **По словам В. Г. Белинского**, «Евгений Онегин» – это энциклопедия русской жизни.

г. **Во-первых**, это энциклопедия русской жизни, **во-вторых**, истинно народное произведение.

Для ремы характерно понижение тона, интонация завершенности (ИК-1, ИК-2), нередко – усиление словесного ударения:

(13) д. **Во-пе³рвых**, / это энциклопедия русской жи¹зни, / и истинно наро³дное произведение / – **во-вторы¹х**.

Однако позиция ремы (как диктальной, так и модальной) для вводных слов всё-таки нетипична. Следует обратить внимание, что вводные слова могут иметь различную стилистическую окраску. Одни характерны лишь для разговорного стиля речи (24), другие (большинство) – для нейтрального стиля, для живой, непринужденной беседы (25), третьи – для письменных текстов, например для научных работ (13а), (26):

(24) *В его лета с ума прыгнул, Чай, пил не по летам* (Грибоедов).

(25) – *Когда ты заканчиваешь?*

– *Наверное, часов в шесть.*

В научной речи используются вводные слова для выражения отношений между частями высказывания, а также слова и обороты, специализирующиеся в функции подчеркивания последовательности изложения (обычно в рассуждении, при доказательствах: *следовательно, так, таким образом*). Специфическими для научной речи лингвистическими признаками являются, кроме того, например, такие особые «ссылочные» обороты, как *по Ломоносову, по Достоевскому* и т.п., и использование слова *далее* в функции парцеллированного вводного слова со значением выражения отношений между частями высказывания:

(26) *Далее. Грамматические свойства вводных слов проявляются и на коммуникативном уровне.*

По семантическим признакам можно выделить следующие разряды вводных слов:

1) выражающие персуазивность, т.е. передающие степень достоверности высказывания, уверенности / неуверенности говорящего: а) выражающие уверенность говорящего, т.е. высокую степень уверенности говорящего: *бесспорно, несомненно, конечно, разумеется, без сомнения, безусловно, само собой*; б) выражающие неуверенность говорящего, т.е. низкую степень уверенности говорящего: *видимо, возможно, по-видимому, кажется, пожалуй, наверное, очевидно, вероятно, по всей вероятности, может быть, я полагаю, мне кажется*.⁴

2) оценочные: а) выражающие положительную оценку: *к счастью, к общей радости, на твоё счастье*; б) выражающие отрицательную оценку: *к несчастью, к сожалению, как нарочно, как назло, к моему великому огорчению*;

3) авторизационные, т.е. указывающие на источник информации: *по-моему, по-твоему, по нашему мнению, на наш взгляд, по словам критика, с вашей точки зрения, по сообщению информированных источников, как считает (указывает, отмечает, пишет) Виноградов*, в том числе выражающие отношение к этому источнику: *дескать, мол*;

4) контактные, обращенные к собеседнику или подчеркивающие внимание к нему, а также характеризующие манеру высказывания, наиболее употребительные в диалогической речи: *знаете ли, посудите сами, согласитесь, признать, по правде сказать, говоря попросту, представь себе, поверьте, поверишь ли, вообразите, не поверишь, заметьте, можете себе представить*;

5) обобщительные, оценивающие степень общности ситуации, названной в высказывании: *бывает, случается, как правило, как всегда, как обычно, как обычно бывает*;

б) метатекстовые, особенно характерные для научного стиля речи как связующие средства текста при передаче различных смысловых отношений между частями информации, например:

а) при выражении временной соотнесенности, порядка изложения информации, перечисления: *прежде всего, во-первых, во-вторых, в-третьих, наконец*;

б) при выражении сопоставления или противопоставления: *напротив, наоборот, однако, с одной стороны, с другой стороны*;

в) при введении иллюстрации: *так, например, как например, к примеру, в частности*;

г) при введении нового слова или выражения, неизвестного адресату, при выражении уточнения или пояснения: *иначе говоря, иными словами, другими словами, проще говоря, короче говоря, точнее говоря, главным образом*;

д) при выражении ссылки на предыдущее или последующее высказывание: *как уже было сказано (показано, отмечено, установлено, обнаружено, доказано), как уже говорилось (указывалось, отмечалось, подчеркивалось) выше*, в том числе при указании на источник информации (область пересечения с

⁴ Интересно, что Н. М. Лариохина различает несколько степеней уверенности / неуверенности говорящего, выражаемых с помощью вводных слов: 1) уверенность в правильности сказанного (*конечно, несомненно, безусловно, разумеется*); 2) предположение с определенной степенью уверенности (*наверное, очевидно, по-видимому, видимо*); 3) предположение с меньшей долей уверенности (*вероятно, должно быть*); 4) неуверенное предположение (*может быть, возможно*); 5) неуверенность (частицы *вряд ли, едва ли*) [Лариохина 1997]. Нам представляется, что эта градация небесспорна, тем более что в ней отсутствует учет системы интонационных средств, чрезвычайно важных для выражения персуазивности в звучащей речи.

авторизационными вводными словами): *по сообщению кого-чего-либо, согласно данным кого-чего-либо, по данным кого-чего-либо, как сообщает (указывает, отмечает, подчеркивает) кто-что-либо;*

е) при введении общеизвестной информации: *как известно;*

ж) при выражении присоединения, добавления, дифференциации информации: *кстати, правда, впрочем, более того, мало того, парцелированное далее* (см. пример (26));

з) при выражении следствия: *значит, следовательно, стало быть, выходит;*

и) при выражении обобщения, вывода, заключения высказывания, итога предыдущей информации: *итак, таким образом, короче, короче говоря, словом;*

7) выражающие акцентирование, подчеркивание: *что важно, что еще важнее, что существенно, что еще существеннее;*

8) выражающие ослабленное подчеркивание или выступающие в качестве вставок, нередко называемых «словами-паразитами»: *собственно, собственно говоря.*

Таким образом, мы рассмотрели вводные слова в трёх аспектах – формальном, семантическом и коммуникативном. Анализируемые в данной статье слова с точки зрения их позиции в формальной структуре предложения могут рассматриваться как вводные, с точки зрения их места в семантической структуре – как модальные (одно из средств выражения модальности), с точки зрения их роли в коммуникативной структуре – в подавляющем большинстве случаев как парентетические.

Нужно заметить, что во всем корпусе вводных слов фактически почти нет лексем (за исключением лишь некоторых метатекстовых операторов типа *во-первых*), которые нельзя было бы квалифицировать как особое употребление вполне определенных «немодальных» частей речи или как сочетания тех же частей речи. То есть практическая мотивация для выделения особой части речи «вводные слова», особенно в практике преподавания русской морфологии иностранцам, приближается к нулю.

Следовательно, в плане морфологической характеристики вводных слов они могут быть рассмотрены как одна из возможностей синтаксического функционирования различных частей речи, и прежде всего наречий. Такое решение позволяет не увеличивать количество выделяемых частей речи.

Литература

Аванесов, Сидоров 1945: Аванесов, Р.И., Сидоров, В.Н. Очерк грамматики русского литературного языка. Часть 1 : Фонетика и морфология [Текст] / Р.И. Аванесов, В.Н. Сидоров. – М. : Учпедгиз, 1945. – 236 с.

Белошапкина 1997: Белошапкина, В.А. Синтаксис [Текст] / В.А. Белошапкина // Современный русский язык / Под ред. В. А. Белошапкиной. 3-е изд. – М. : Азбуковник, 1997. – 800 с.

Брызгунова 1980: Брызгунова, Е.А. Интонация как средство выражения субъективно-модальных значений [Текст] / Е.А. Брызгунова // Русская грамматика. Том II. – М. : Наука, 1980. – С. 150-171.

Виноградов 1972: Виноградов, В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове). 2-е изд. [Текст] / В.В. Виноградов. – М. : Высшая школа, 1972. – 784 с.

Вопросы 1989: Вопросы коммуникативно-функционального описания синтаксического строя русского языка [Текст] / Под ред. М. В. Всеволодовой и С. А. Шуваловой. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1989. – 183 с.

Всеволодова 2000: Всеволодова, М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса. Фрагмент прикладной (педагогической) модели языка [Текст] / М.В. Всеволодова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 2000. – 502 с.

Всеволодова, Панков 2008: Всеволодова, М.В., Панков, Ф.И. К вопросу о категориальном характере актуального членения и его роли в русском высказывании. *Статья первая*. Общие проблемы [Текст] / М.В. Всеволодова, Ф.И. Панков // Вестник Моск. ун-та. – Сер. 9. Филология. – 2008. – № 6. – С. 9-33.

Всеволодова, Панков 2009: Всеволодова, М.В., Панков, Ф.И. К вопросу о категориальном характере актуального членения и его роли в русском высказывании. *Статья вторая*. Коммуникативная парадигма слова [Текст] / М.В. Всеволодова, Ф.И. Панков // Вестник Моск. ун-та. – Сер. 9. Филология. – 2009. – № 1. – С. 9-33.

Клобуков 1991: Клобуков, Е.В. Модальные слова [Текст] / Е.В. Клобуков // Л. Л. Касаткин, Е. В. Клобуков, П. А. Лекант. Краткий справочник по современному русскому языку / Под ред. П. А. Леканта. – М. : Высшая школа, 1991. – С. 44-64.

Лекант 1991: Лекант, П.А. Вводные компоненты; Вставные компоненты [Текст] / П.А. Лекант // Л. Л. Касаткин, Е. В. Клобуков, П. А. Лекант. Краткий справочник по современному русскому языку / Под ред. П. А. Леканта. – М. : Высшая школа, 1991. – С. 38-45.

МАС 1986: Словарь русского языка [Текст] / Под ред. Н.Ю. Шведовой. – М. : Русский язык, 1986. – 797 с.

Милославский 1997: Милославский, И.Г. Модальные слова [Текст] / И.Г. Милославский // Современный русский язык / Под ред. В. А. Белошапкиной. 3-е изд. – М. : Азбуковник, 1997. – 354 с.

Морковкин и др. 1997: Морковкин, В.В., Луцкая, Н.М., Богачева, Г.Ф. и др. Словарь структурных слов русского языка [Текст] / В.В. Морковкин, Н.М. Луцкая, Г.Ф. Богачева, И.Н. Копылова, Е.Г. Борисова. – М. : Лазурь, 1997. – 422 с.

Морковкин и др. 2002: Морковкин, В.В., Луцкая, Н.М., Богачева, Г.Ф. и др. Объяснительный словарь русского языка. Структурные слова [Текст] / В.В. Морковкин, Н.М. Луцкая, Г.Ф. Богачева, И.Н. Копылова, Е.Г. Борисова / Под ред. В. В. Морковкина. – М. : Изд-во Астрель, изд-во АСТ, 2002. – 421 с.

Ожегов 1986: Ожегов, С.И. Словарь русского языка [Текст] / С.И. Ожегов. – М. : Русский язык, 1986. – 795 с.

Панков 2003: Панков, Ф.И. Ещё раз о грамматике и семантике модальных слов (фрагмент лингводидактической модели русской морфологии) [Текст] / Ф.И. Панков // Вестник Моск. ун-та. – Сер. 9. Филология. – 2003. – № 2. – С. 59-74.

Панков 2009: Панков, Ф.И. Функционально-коммуникативная грамматика русского наречия [Текст] : дисс. ... докт. филол. наук : 10.02.01 / Московский гос. ун-т. – М., 2009. – 844 с.

Русская 1980: Русская грамматика [Текст] / Гл. ред. Н. Ю. Шведова. – М. : Наука, 1980. – 784 с.

Святогор 1980: Святогор, И.П. Вопросительные предложения [Текст] / И.П. Святогор // Русская грамматика. Том II / Гл. ред. Н. Ю. Шведова. – М. : Наука, 1980. – С. 386-402.

Щерба 1974: Щерба, Л.В. Языковая система и речевая деятельность [Текст] / Л.В. Щерба. – Л., 1974. – 427 с.

Яковлева 1989: Яковлева, Е.С. Построение классификации показателей достоверности (на материале вводно-модальных слов) [Текст] / Е.С. Яковлева // НТИ. – Сер. 2. – 1989. – №9. – С. 29-33.

Янко 1995: Янко, Т.Е. Коммуникативный статус выражений со словом *правда* [Текст] / Т.Е. Янко // Логический анализ языка. Истина и истинность в культуре и языке. – М., 1995. – С. 37-59.

Янко 1996: Янко, Т.Е. Коммуникативный статус бенефактивных конструкций [Текст] / Т.Е. Янко // Московский лингвистический журнал. Том 2. – М. : РГГУ, 1996. – С. 417-431.

Статья посвящена анализу вводных слов в русском языке с точки зрения их места в формальной, семантической и коммуникативной структурах высказывания. Автор приходит к выводу, что вводные слова – это не особый морфологический класс, а синтаксическая позиция, которую способны занимать разные части речи. В статье предложены морфологическая, синтаксическая, семантическая и коммуникативная классификации вводных слов.

Ключевые слова: вводные слова, наречие, часть речи, синтаксическая позиция.

The article deals with the peculiarities of modal words with regard to their formal, semantic and communicative role in a sentence. Linguistic analysis shows that modal words do not form a specific categorical class. Syntactic function of modal words can be performed by different parts of speech. The article presents morphological, syntactic, semantic, and communicative classifications of modal words.

Keywords: modal words, parenthetical words, adverbs, parts of speech, syntactic position.

Надійшла до редакції 30 квітня 2014 року.

РОЗДІЛ II. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ МОРФОЛОГІЇ

Алеш Бранднер

УДК 811.161.1'366.54

ДЕСЕМАНТИЗАЦІЯ БЕСПРЕДЛОЖНЫХ ПАДЕЖЕЙ, ИХ ЧАСТИЧНАЯ ЗАМЕНА ПАДЕЖАМИ С ПРЕДЛОГАМИ

У давньоруській мові деякі словосполучення та їхні синтаксичні значення в реченні відрізнялися від сучасної мови. У процесі історичного розвитку часто відбувалися досить серйозні семантичні зміни деяких відмінків. Зазначені зміни були викликані намаганнями мови точніше передати певні стосунки. Поступово обмежувалося вираження деяких значень безприйменниковими відмінками, безприйменникові відмінки замінялися прийменниковими відмінками.

Ключові слова: давньоруська мова, словосполучення, синтаксичні значення, розвиток мови, безприйменникові відмінки, прийменникові відмінки

В современном русском языке конкретная падежная форма употребляется для выражения определенного значения, причем та же самая форма может иметь несколько семантических значений. Это обусловлено возможностями его использования в сочетании с разными словами, в разных конструкциях (ср.: *встать на стол, встать на ноги, посмотреть на него* – винительный падеж здесь выражает разные значения). Каждый падеж обладает своей специфической сферой значений, которые выражаются с его помощью и которые можно точно определить и перечислить. Такое состояние существовало и в древнерусском языке.

В древнерусском языке можно наблюдать продолжение индоевропейского и праславянского состояния. В отдаленной древности индоевропейской и праславянской общности падежи без предлогов были значительно более семантическими, чем теперь. В ходе исторического развития были засвидетельствованы определенные сдвиги в семантике этих падежей. Прежде всего происходила их десемантизация – постепенное ослабление их конкретных значений. Этот процесс не происходил у всех падежей равномерно; на самом деле он представлял собой постепенную синтаксизацию и вызвал необходимость выражать некоторые конкретные (адвербиальные) значения не только падежом, а падежом + предлогом. Таким образом совершалась постепенная замена простых, беспредложных конструкций конструкциями с предлогами [Mrázek, Popova 1982: 91; Иванов, Потиха 1985: 144; Кретьова, Собинникова: 1987: 101]. Падежи с предлогами начали более точно и более дифференцированно выполнять те функции, которые раньше выполняли простые падежи [Стеценко 1977: 97-98]. О причинах такой замены пишет П. Т. Ломтев [1954: 46-47].

В нашей статье мы попытаемся на основании примеров, полученных путем выборки древнерусских источников, показать, как в данный период функционировали в предложении простые, беспредложные падежи, как многие из них были постепенно заменены сочетанием с предлогом. Состояние в древнерусском языке сопоставляется с ситуацией в современном русском языке.

В самом древнем периоде развития русского языка падежи уточняли семантику действия, выраженного глаголом с точки зрения места или времени его протекания, причины его возникновения и т. п. Падежи перенимали на себя постоянно новые функции; таким образом они становились все более перегруженными различными значениями. Это приводило к замене сочетаний с простыми падежами падежами с предлогом. Предложные падежи стали более точно и более дифференцированно выполнять те функции, которые раньше выполняли простые падежи [Ломтев 1954: 74]. Постепенно сокращался диапазон отношений, выражавшихся до сих пор посредством простых падежей. Конструкции с простыми падежами вытеснялись предложными конструкциями. Одновременно ограничивалось значение некоторых предлогов с целью устранения чрезмерной многозначности данного предлога, который иногда не постигал точное выражение мысли [Стеценко 1977: 97-98].

Внимания заслуживает прежде всего **родительный** падеж. Как известно, в этом славянском падеже соединились два индоевропейских падежа – родительный падеж и аблатив. В древнерусском языке он обслуживал (и отчасти обслуживает до сих пор) **место достижения** с приставкой **по-** для выражения места, к которому направляется действие глагола. Ср.: *Игорь же дошедь Дуная созва дружину* (Пов. вр. лет); *И доидоша мѣста, иде же бѣ огонь наклады по обѣ странѣ* (Моск. лет.). Беспредложные конструкции были с течением времени заменены конструкциями с предлогом **до** (ср.: *дойти до вокзала, доехать до Праги*). С другой стороны, его функция охватывала различные оттенки **удаления**. Ср.: *Бѣгоша людье огня* (Лавр. лет.); *Се отхожью свѣта сего* (Лавр. лет.). В течение исторического развития русского языка употребление родительного отложительного значительно ограничивалось. Сочетания с простым родительным падежом заменялись конструкциями с предлогами **от** или **из** (ср.: *отойти от окна, исключить из партии*). С архаическими беспредложными выражениями можно встретиться в XIX в. у А. С. Пушкина, ср.: *Теперь ты ласк моих бежишь; Её постели сон бѣжит* [Янович 1986: 260].

Простой родительный падеж употреблялся в древнерусском языке также во **временном** значении. Выступал, как правило, при указании года, месяца, дня и других отрезков времени. Ср.: *Того же лѣта поиде*

князь *Олександръ въ татары* (Новг. лет.); *Сего же лѣта* преставися Святославъ, сынъ Ярославль, *месяца декабрия* (Пов. вр. лет). В современном русском языке применение родительного падежа во временном значении весьма ограничено; употребляются сочетания с **творительным** падежом (ср.: *той осенью, ранней весной*), или с **винительным** падежом с предлогом **в** (ср.: *в ту весну, в то лето*). Старая форма родительного падежа засвидетельствована в наречиях *сегодня* (< сего дъне), *вчера* (< въчера – от вечер), *завтра* (< за утра), в устойчивом сочетании типа *третьего дня*, далее в точном определении даты (ср.: *первого мая, восьмого марта*); в случае, если приводится только год, выступает **предложный** падеж с предлогом **в** (ср.: *А. С. Пушкин родился в 1799 г.*). К иному типу можно отнести обстоятельство времени в таких контекстах, как *Он женился почти тридцати лет, Семнадцати лет он поступил в университет* [Навга́нек 1961: 297].

Во **временном** значении употреблялся также **творительный** падеж. Ср.: *Святополкъ же приде ночью*). В форме творительного падежа использовались слова, обозначающие любой отрезок времени: часть дня, время года, название дня или месяца или дня недели и т. п. Употребление такой конструкции постепенно ограничивалось. В настоящее время она выступает только при обозначении части дня или времен года, причем при творительном падеже стоит часто распространяющий детерминант (ср.: *Он уехал глубокой осенью; Это произошло поздней ночью; Они встретились ранним прохладным утром*). Творительный падеж во множественном числе выражает повторяющийся отрезок времени, иногда с усиливающим оттенком. В этом случае творительный падеж имени существительного не имеет при себе адъективного определения (ср.: *Вечерами он занимался учёбой; Часами он сидел в библиотеке; Минутами им овладевала тоска*) [Навга́нек 1961: 307]. В русском языке XVIII – первой половины XIX века творительный времени употреблялся еще для обозначения определенного отрезка времени, в течение которого протекает действие. Например, у А.С. Грибоедова найдем *Я в сорок пять часов, глаз мигом* /= на миг/ *не прищуря, верст более семисот пронёсся* (Горе от ума). Данная форма также сохранилась в некоторых наречиях (ср.: *Впервые годом* /= за весь год/, *да и то с горем*). Такое употребление творительного падежа современный русский язык не знает [Иванов, Потиха 1985: 145].

Для обозначения **времени** в древнерусском языке употреблялись также сочетания с простым **винительным** падежом: 1) для выражения временного отношения, полностью затронутого действием, ср.: *Бысть тишина всѣ лѣто* (Новг. лет.); *Иде Волховъ вспать днии пять* (Новг. лет.), 2) для выражения времени, неполовностью затронутого действием, ср.: *Азь утро послю вы* (Пов. вр. лет); *Не прихожаше зять по невесту, но приводяху вечерь* (Пов. вр. лет). Для определения конкретного времени действия стали позже выступать предлоги **въ, на**. Это засвидетельствовано уже в древних рукописных памятниках [Янович 1986: 260–261]. Ср.: *...въ то же лѣто...приде Всѣволодъ* (Новг. лет.); *А на осень преставися Олегъ* (Новг. лет.). Дальнейшая судьба данных конструкций была отличной: конструкции с простым винительным падежом, выражавшие время, затронутое действием, сохранились до сих пор (ср.: *Я работал всю ночь; Целый час я вас ждал; Он помолчал минуту; Мы ждали целый месяц; Они тренировались каждый день*). Не случайно в этих сочетаниях большей частью выступают, как правило, определительные местоимения. Наоборот, применение простого винительного падежа, обозначающего время, неполовностью затронутое действием, сократилось. Винительный падеж с данной семантикой дошел до нас только в сочетании с определительным местоимением „каждый“, ср.: *Каждый вечер я слушаю радио; Каждое лѣто мы отправляемся в экспедицию*. В остальных случаях преобладают конструкции с предлогами (ср.: *в прошлый четверг, на будущей неделе, первое воскресенье в октябре, в этом году, собрание по средам*).

В древнерусских письменных памятниках во **временном** значении, которое не затронуто действием, подтвержден также **местный** падеж. Ср.: *Идоша веснѣ на половцѣ* (Пов. вр. лет); *Тои же зимѣ бишася смоляне съ черниговци* (Новг. лет.); *И томь вечерь перевозися Ярославъ съ вои на другой полъ Дънѣпра* (Новг. лет.). Наряду с простыми конструкциями без предлогов в древних письменных памятниках встречались также сочетания местного падежа с предлогом **въ**. Ср.: *Въ томь же лѣтѣ придоша князи Половечъстии на миръ* (Моск. лет.); *Въ семь же лѣтѣ приходи Болушь съ половъци, и створи Всѣволодъ миръ съ ними* (Пов. вр. лет);

Местный падеж засвидетельствован равно и в **местном** значении. Выступал прежде всего при топонимах. Ср.: *Святославъ сѣдѣ Киевѣ* (Пов. вр. лет); *И сѣдяше Мъстиславъ Черниговѣ* (Пов. вр. лет). Менее часто употреблялся в сочетании с другими нарицательными существительными. Ср.: *Церкы заложена бысть монастырѣ* (Новг. лет.); *Не могу с тобою жити однимъ мѣстѣ* (Ипат. лет.). В письменных памятниках встречаются также выражения с предлогом **въ**. Ср.: *Святославъ посади Ярополка въ Киевѣ..* (Пов. вр. лет); *Прѣставися Володимиръ, сынъ Ярославль, въ Новѣгородѣ* (Новг. лет.).

Конструкции с местным беспредложным падежом с семантикой времени или места были заменены конструкциями с предлогами **в** или **на** (ср.: *в Киеве, в столе, в народе, в прошлокм столетии, в будущем году, писать на бумаге, работать на заводе, лечиться на курорте, на днях, на будущей неделе*). Поэтому вместо исконного названия локатива „местный падеж“ в русском языкознании начали употреблять термин „предложный падеж“ (Стеценко 1977: 106).

Пространственную семантику передавал в древнерусском языке **творительный** падеж; он обозначал место, на котором осуществлялось глагольное действие, или направление этого действия. Ср.: *Входятъ въ городъ одними вороты* /= через одни ворота/ (Пов. вр. лет); *Идоша угри мимо Києвъ горою* /= через гору/

(Пов. вр. лет). Употребление простого творительного падежа в пространственном значении постепенно сокращалось. Исчезло оно прежде всего при обозначении определенного пространства, в котором осуществляется действие (ср.: *передавал пищу оконцем*). Беспредложные конструкции постепенно заменялись конструкциями предложными (ср.: *передавать пищу через окно*). Употребление простого творительного сохранилось в современном русском языке для обозначения неопределенного пространства (ср.: *идти лесом*), далее в единичных сочетаниях (ср.: *кровь прошла горлом, идти берегом*). В остальных случаях данная семантика начала выражаться при помощи конструкции с винительным падежом с предлогами *сквозь* или *через* (ср.: *Свет пробивается сквозь густые ветви; Вышел через калитку*).

Та же самая судьба затронула **творительный орудийный**, с помощью которого осуществляется действие. В древнерусском языке засвидетельствовано его широкое применение. Ср.: *И вѣзаву ударенъ бысть под пазуху стрѣлюю* (Моск. лет.); *И того жалобника бити кнутъемъ давъ кинути в тюръму* (Рус. Пр.). В этой функции творительный падеж дошел до наших дней (ср.: *писать карандашом, резать ножом, рубить топором*). Если речь идет о средстве транспорта, можно употребить также местный падеж с предлогом *на* (ср.: *лететь самолѣтом // на самолѣте, ехать поезде // на поезде*).

В древнерусском языке **творительный** падеж употреблялся также при обозначении **образа действия**, когда следовало определить способ совершения действия. Ср.: *Явися звѣзда велика на западѣ копейнымъ образомъ* (= в виде копья/ (Пов. вр. лет); *Томъ же лѣтъ стоя вся лѣто вѣдромъ и пригоре все жито* (Новг. лет.); *Побѣгоша на лѣсъ, а инии ту костью падоша* (Новг. лет.). В современном русском языке такое применение наблюдается менее часто; оно ограничено определенной сферой лексики (ср.: *заснуть крепким сном, петь басом, жить лихорадочной жизнью, ходить большими шагами, любить всем своим существом*) [Žaža 1996: 58].

Высокой частотой употребления обладал в древнерусском языке **творительный ограничения**. Ср.: *Азь своимъ богатствомъ недостаточенъ* (Новг. лет.); *Очи имѣя велики черни...тѣломъ избилень* (Новг. лет.). Однако постепенно его использование сокращалось. В современном языке наблюдаются сочетания типа *мал ростом, красив цветом волос, прекрасен сложением* и др.

В древнерусских письменных памятниках часто встречается простой **творительный** падеж с семантикой **причины**. Это конструкции, которые выражают причину действия или состояния. Ср.: *И яко изнемогоша голодомъ* (Новг. лет.); *А вы хотите измрѣти голодомъ не имуче ся по дань* (Пов. вр. лет); Причинные отношения выражались формой творительного падежа с помощью существительных, которые обозначали предметы, явления, ср.: *Бысть сеча зла, и не бѣ лъзѣ озеромъ печенѣгомъ помогати* (Пов. вр. лет), абстрактные явления, ср.: *А въстона бо, братие, Кыевъ тугую, а Черниговъ напастыми* (Сл. о п. Иг.), названия лиц – собственные или нарицательные, ср.: *Мьстиславъ ся быхъ Всеволоду, но нельзѣ Ростиславичи* (Пов. вр. лет). В современном языке беспредложные конструкции не встречаются; употребляются сочетания с предлогами *от, из, из-за* с **родительным** падежом (ср.: *дрожать от холода, умереть от голода // с голоду, молчать из вежливости, обижаться из-за пустяков*). Причина в смысле обстоятельства, ведущего к какому-то результату, выражается при помощи **дательного** падежа с предлогами *по* или *к* (ср.: *это случилось по ошибке, сделать к взаимной выгоде, отсутствовать по уважительной причине, сделать к взаимной выгоде*). Простой **творительный** сохранился при определении производителя действия (ср.: *Задача решается учениками, Повеяло прохладой, Жаркое пахнет чесноком*).

Обстоятельство **причины** можно было в древнерусском языке передать простым **винительным** падежом. Сочетания с простым винительным падежом обозначали предмет, который был причиной какого-либо действия. Ср.: *Мѣшу русскую землю* /= за русскую землю/ (Пов. вр. лет); *Оже ли не будетъ кто его мьстя* /= не будет того, кто мог бы за него отомстить/ (Пов. вр. лет). Такие сочетания сохранились долго [Кретьова, Собинникова 1987: 102]. Еще в XVIII в. они засвидетельствованы после глаголов *мститъ, заступитъ, проицать*. У А. Н. Радищева в его произведении „Путешествие из Петербурга в Москву“ встречается: *Готовы всегда на твоё поражение, если это отомститъ порабощение человека* /= за порабощение/; *Они соблазнуя молодого крестьянина..., его заступили* /= заступились за него/. В XIX в. эта конструкция считалась устаревшей. Можно с ней встретиться еще у А. С. Пушкина: *Отомстить поруганную дочь* /Полтава/ [Иванов, Потиха 1985: 146].

Внимания заслуживает употребление винительного и дательного падежей при обозначении **направления движения**.

В древнерусском языке были распространены конструкции с **винительным** падежом для обозначения места, к которому направлено движение. Ср.: *Глѣбъ же вниде Черниговъ* (Пов. вр. лет). К такой форме также обращались при определении движения через определенное пространство. Ср.: *...пробѣже Лядскую землю* (Пов. вр. лет); *Князь Мстиславъ... перебродися Днѣпръ* (Сузд. лет.). Эти конструкции были вытеснены сочетаниями с предлогами *в* или *через* (ср.: *вошёл в Чернигов, переправился через Днепр*). Реликты старой конструкции сохранились в некоторых адвербиальных выражениях, как *иди вон, ступай прочь*.

Подобным способом формировались сочетания с простым **дательным** падежом, которые выражали направление движения. Ср.: *Приде Чернигову* /= к Чернигову/ (Пов. вр. лет); *Ходи Всѣволодъ Кыеву и приде опять Новгороду* /= в Новгород/ (Нов. лет.). Из приведенных примеров следует, что в современном языке

были данные конструкции заменены или сочетанием с предлогом *в* с винительным падежом (в случае, если следует выразить движение с направлением на определенное место, ср.: *Всеволод вошёл в Чернигов*), или сочетанием с предлогом *к* с дательным падежом (в случае, если движение направлено только к определенному месту, ср.: *Всеволод пришёл к Чернигову*). Такое сочетание представлено уже в письменных памятниках от XV в. [Кротова, Собинникова 1987: 102]. Ср.: *А отъ Рима прити по тому же морю ко Царюгороду* (Пов. вр. лет); *Приде архиепископ Иоанъ въ Новъгородъ* (Нов. лет.). Минская русистка Е. И. Янович пытается объяснить данные изменения; она полагает, что первоначальная формулировка разных оттенков пространственных значений одинаковой грамматической формой и одинаковой семантической группой глаголов была, видимо, мало выразительной, и поэтому она вышла из употребления [Янович 1986: 261]. Исконная форма простого дательного падежа застыла в наречиях *домой* (< домови), *долой* (< долови).

В древнерусских письменных памятниках подтвержден **дательный заинтересованного лица**. Этот термин сформулировал А. А. Шахматов. С помощью дательного падежа обозначалось лицо, в интересах которого осуществлялось глагольное действие. Ср.: *Отец ти умерлъ...* (Пов. вр. лет); *Луче бы ми сдѣ умрѣти* (Пов. вр. лет). На месте древнерусского объекта, выраженного дательным падежом, в предложениях, передающих телесные или душевные состояния человека, современный русский язык предпочитает оборот „у + родительный падеж“ (ср.: *У меня умер отец; У меня болит голова*). В единичных случаях можно встретиться с исконной конструкцией с дательным падежом (ср.: *Обед стоит мне сто рублей; Он себе идёт на прогулку*). Часто она выступает в односоставных инфинитивных предложениях (ср.: *Этого дня мне не забыть; Что нам делать?*).

При существительном находился в древнерусском языке **дательный притяжательный**. Ср.: *Се имена воеводам ихъ* /= имена воевод/ (Пов. вр. лет); *Копье летѣ сквозѣ уши конѣви* /= уши коня/ (Пов. вр. лет); *Бысть очи ему яко неврежне* /= очи его/ (Пов. вр. лет). На месте древнерусского дательного притяжательного стоит в современном языке **родительный притяжательный** (ср.: *поведение Павла, стихотворение Лермонтова, роспись книг, реестр бумаг*), или **винительный падеж** с предлогом *на* (ср.: *цены на муку*), изредка также конструкции с простым **дательным падежом** (ср.: *цены билетам, памятник Пушкину, роспись книгам, реестр бумагам, он сын ему, он мне друг*).

Весьма распространенным в древнерусском языке был т. наз. **дательный внутреннего переживания**. Это были конструкции с дательным падежом, обозначающие предмет или лицо, к которым направляется внутреннее переживание субъекта действия. Ср.: *Да тобѣ ся надеемъ* /= надемся на тебя/ (Пов. вр. лет); *Нача ей годовати* /= на неё/ (Пов. вр. лет); *Посмеѣмся ему* /= над ним/ (Пов. вр. лет). В современном русском языке такая форма применяется только в сочетании с некоторыми глаголами (ср.: *улыбаться ребёнку, радоваться приезду сына, нравиться девушке, льстить начальнику*).

Из вышесказанного следует, что одной из черт древнерусского синтаксиса было многообразие синтаксических функций падежей. Эти функции не были дифференцированы: одной и той же самой функцией могли обладать разные падежи. Приведенные иллюстративные примеры являются свидетельством того, что в течение исторического развития русского языка происходила постепенная замена конкретных значений беспредложных конструкций конструкциями с предлогами [Leška 2003: 235-237].

Литература

- Иванов, Потиха 1985: Иванов, В.В., Потиха, З.А. Исторический комментарий к занятиям по русскому языку в средней школе : Пособие для учителя [Текст] / В. В. Иванов, З. А. Потиха. – М. : Просвещение, 1985. – 157 с. – Библиогр. : с. 156-157.
- Крысько 2006: Крысько, В.Б. Исторический синтаксис русского языка. Объект и переходность : Монография [Текст] / В. Б. Крысько. – М. : ООО «Издательский центр „Азбуковник“», 2006. – 485 с. – Библиогр. : с. 460-476. – ISBN 5-98455-020-2.
- Кротова, Собинникова 1987: Кротова, В.Н., Собинникова, В.И. Историческое комментирование фонетики и грамматики русского языка : Учебное пособие [Текст] / В. Н. Кротова, В. И. Собинникова. – Воронеж : Изд-во Воронежского университета, 1987. – 119 с.
- Ломтев 1954: Ломтев, Т.П. Из истории синтаксиса русского языка : Учебное пособие [Текст] / Т. П. Ломтев. – М. : Изд-во Московского университета, 1954. – 80 с.
- Стеценко 1977: Стеценко, А.Н. Исторический синтаксис русского языка : Учебное пособие [Текст] / А. Н. Стеценко. – М. : Высшая школа, 1977. – 352 с.
- Янович 1986: Янович, Е.И. Историческая грамматика русского языка : Учебное пособие [Текст] / Е. И. Янович. – Минск : Изд-во Университетское, 1986. – 319 с. – Библиогр. : 313-315.
- Havránek 1976: Havránek, B. (red.) Příruční mluvnice ruštiny pro Čechy I : Hláskosloví a tvarosloví : Studijní příručka [Text] / B. Havránek. – Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1976. – 529 s. – Bibliogr. : s. 507-518.
- Leška 2003: Leška, O. O jazyku v strukturálním pojetí: Kapitoly ze synchronní a diachronní analýzy ruštiny : Monografie [Text] / O. Leška. – Praha : Euroslavica, 2003. – 476 s. – Bibliogr. : s. 439-446. – ISBN 80-85494-67-1.
- Mrázek, Popova 1982: Mrázek, R., Popova, G. V. Historický vývoj ruštiny : Skriptum [Text] / R. Mrázek, G. V. Popova. – Praha : Státní pedagogické nakladatelství 1982. – 162 s. – Bibliogr. : s. 154-156.

Žaža 1996: Žaža, S. (red.) Morfologie ruštiny I : Skriptum [Text] / S. Žaža. – Brno : Masarykova univerzita, 1996. – 166 s. – Bibliogr. : s. 164-166. – ISBN 80-210-1454-7.

В древнерусском языке значительно отличались синтаксические значения словосочетаний в предложении от современного языка. В ходе исторического развития появлялись большие сдвиги в употреблении некоторых падежей. Постепенно уменьшалось выражение определенных значений простыми падежами без предлогов. Происходила их десемантизация. Простые падежи были вытеснены падежами с предлогом.

Ключевые слова: древнерусский язык, синтаксические сочетания, развитие языка, простые падежи, падежи с предлогами.

Phrases and their syntactic meanings in old Russian were very different from contemporary language. In the course of the historical development there were shifts of meaning of some cases. These changes were caused by the attempt of the language to express certain relations in a more accurate way. Expressing of certain meanings by simple, non-prepositional cases was gradually reduced. Simple cases were replaced by prepositional cases and at the same time their multiple meaning was reduced.

Keywords: old Russian, syntactic phrases, language development, simple cases, prepositional cases, multiple meaning of prepositional phrases.

Надійшла до редакції 9 квітня 2014 року.

Ганна Ємельяненко

УДК 811.161.2'373.4

ГРАМАТИЧНІ РЯДИ ТА ГРАМАТИЧНІ КОНТРАСТИ ЯК ЗАСОБИ АКТУАЛІЗАЦІЇ ІРРЕАЛЬНО-МОДАЛЬНИХ ФОРМ

У статті розглядається низка проблем, пов'язаних із лінгвокреативністю як відносно новим предметом дослідження лінгвістики. Показана специфіка явища та деякі закономірності реалізації лінгвокреативного потенціалу мовців. В основу дослідження покладено класифікацію типів актуалізації, запропоновану О. Ремчуковою, оскільки принципи сучасних мовознавчих досліджень, зокрема антропоцентризм, вимагають врахування як форми, так і змісту, втілюваного цією формою.

Ключові слова: креативність, лінгвокреативність, мовна творчість, ірреальна модальність, лінгвокреативний потенціал.

Останнім часом зростає увага мовознавців до різноманітних аспектів актуалізації мовних одиниць. Об'єктом досліджень виступають актуалізація внутрішньої форми слова [Петрова 2006; Beedham 2005]; актуалізація естетичного потенціалу лексичних одиниць [Алабужев 2008]; паравербальні засоби як прийом увиразнення висловлення [Васьків 2004; Киселюк 2009; Рожанский 2000]; нові явища в синтаксисі [Загнітко 2006]; авторська інтерпретація та маніпулятивний вплив на реципієнта [Матвеев 2002] тощо.

Поняття актуалізації вперше розглянув Ш. Баллі, для якого актуалізація поняття – це отождоження його з реальним уявленням мовця. Поняття утворюється в результаті мислення, отже, є віртуальним, невизначеним за обсягом. Ш. Баллі стверджує, що актуалізоване поняття буває за обсягом актуалізованим і невизначеним. Функція актуалізації полягає у переведенні мови у мовлення: в результаті модальної актуалізації одне або кілька слів, що виражають яке-небудь уявлення, стають реченням [Балли 1955: 88-93]. С. Дімітрова підкреслює: концепція Ш. Баллі близька до сучасних лінгвістичних теорій, лейтмотивом яких є ідея, що речення існують лише у мовленні, а в мові наявні лише ситуативно не зв'язані псевдоречення [Димитрова 1985: 35]. Поняття актуалізації пов'язане також із поняттям інтелектуалізації. Л. Петрова інтерпретує останню як “здатність актуалізувати культурологічну, філософську, релігійну, міфологічну інформацію, викликати асоціації, розвивати символічні значення, здатність розкривати й увиразнювати провідні мотиви твору, сприяти глибинному осмисленню філософських проблем” [Петрова 2003: 5]. Важливість аналізу лінгвокреативності у світлі теорії актуалізації мотивована необхідністю співвіднесення досягнень сучасної теоретичної граматики із активними процесами, що відбуваються у мові, доцільністю презентації граматичних явищ сучасної української мови в аспекті мовленнєвої діяльності продуцента.

Об'єкт дослідження – граматичні ряди та граматичні контрасти; **предмет** дослідження – ірреально-модальні форми, актуалізовані кількісною експресією.

Мета статті – дослідити специфіку граматичних рядів та граматичних контрастів як актуалізаторів ірреально-модальних форм (ІМФ). Мета зумовила розв'язання таких **завдань**: 1) визначити місце кількісної експресії серед інших способів актуалізації граматичних одиниць; 2) проаналізувати семантичні та формальні особливості граматичних рядів та граматичних контрастів; 3) встановити основні модальні функції, виконувани розглядуваними актуалізаторами ІМФ.

Усього проаналізовано 1511 текстових фрагментів. Джерела збору фактичного матеріалу – тексти художнього, публіцистичного, наукового, епістолярного та розмовного стилів української мови. В аналізі засобів актуалізації ІМФ доречно використання класифікації, запропонованої в [Ремчукова 2005: 45]. Серед способів актуалізації граматичних одиниць О. Ремчукова називає комбінаторику граматичних компонентів висловлення. Різновидом комбінаторики граматичних компонентів виступає кількісна експресія. У межах кількісної експресії можна виділити два типи актуалізаторів ІМФ: 1) граматичні ряди – концентрація граматичних форм з однорідним граматичним значенням; 2) граматичні контрасти – зіставлення граматичних форм, протилежних за окремою граматичною ознакою [Ремчукова 2005: 54-55]. Отже, розглянемо два типи кількісної експресії.

1. Граматичні ряди. Серед аналізованих текстових фрагментів у 914 конструкціях виявлено граматичні ряди (60,5 % від загальної кількості обстеженого фактичного матеріалу). Граматичні ряди можуть будуватися як на основі однорідних членів речення, так і внаслідок поєднання кількох однотипних предикативних основ у межах складного речення: – *Ну що ж, – усміхнувся Васько, дивлячись на проясніле обличчя друга, – твори, вигадуй, винаходь* (А. Костецький); *Може, в дальню дорогу пошлять солов'я, хай летить, і щибече, і щастям сія, і співа на тополі, десь на отчому полі, під вікном, як надія моя* (А. Малишко); *Голосить сніговиця, / колючий хрипне дрім, / а світ нехай святиться, / нехай святиться світ* (В. Стус). У першому реченні однорідні присудки об'єднані спільним типом модальності – імперативним. У другому реченні предикативні основи *голосить сніговиця* та *колючий хрипне дрім* з індикативною модальністю протиставлено імперативним конструкціям *світ нехай святиться* та *нехай святиться світ*. Наростання експресивності, реалізоване граматичним рядом, посилене повтором. Цей прийом є засобом реалізації текстових категорій когезії та когерентності. Повтор можна розглядати як граматичний ряд, поширений у художніх творах, причому як у прозових, так і у віршованих: – *На смерть!* – страшно закричав Никодим. – *На смерть!!!* – закричали решта бійців і кинулися на своїх ворогів (Т. Завітайло); *Йди, сину, йди пріч од мене – / Нехай тебе орда візьме, / Нехай тебе орда візьме* (Нар. творчість). Дублюватися може не все висловлення, а тільки окремі його фрагменти:

*Нехай це – витвір самоти,
нехай це – вигадка й омана!
Моєму серцю снишся ти,
як морю сняться урагани* (Л. Костенко).

У поетичних текстах повторення окремих сегментів не лише акцентує певні слова, словосполучення або речення, але впливає на ритміку. Те, що цьому прийому властивий високий експресивний потенціал, підтверджує часте використання повторів у рекламних текстах: *Препарат Кальцемін[®] допомагає жінкам піклуватися про своє здоров'я. Наявність вітаміну D₃ та найважливіших мінералів допомагає кальцію виконувати його основну функцію* (Burda).

Актуалізовані у граматичних рядах форми реалізують широкий діапазон модальних функцій. Граматичні ряди, побудовані на основі неозначеної форми дієслова, можуть означати бажання: *За якусь крихту секунди в голові пронісся вихор думок: спакувати наплічники, взяти те дівча за руку і поволочитися у Країну туманів, де тебе приймуть за свого; спробувати почати все з чистої сторінки, забути тата, маму, забути Гладкого Хіні й Федю, забути власне ім'я й вигадати собі нове. Пам'ятати тільки про неї і про блиск її шаленого діаманта. Знайти країну туманів, відшукати там Моррісона, Гендрікса і Баррета, і ще Керунка і Дженіз Джоплін, і Короля Елвіса, і спитати в Чарлі Паркера, яку музику він слухав у дитинстві, а потім потиснути руку старому доброму Джону Леннону і вигукнути: “Старі! Як добре, що ми нарешті разом!”* (Л. Дереш). Інфінітив в аналізованому текстовому фрагменті не надає висловленням категоричності, а підкреслює неостаточну сформованість думки. За використання особових дієслівних форм аналізовані речення означали б не стільки бажання, як відносно категоричний намір.

Існує багато способів витворення комічного ефекту завдяки побудові граматичних рядів. Повтор як різновид граматичного ряду може вживатися для пародіювання. Наприклад, В. Нестайко часто використовує граматичні ряди для пародіювання мовлення дорослих – такого, яким його сприймають діти:

*А скільки дітей! Дітей скільки на пляжі! Тільки й чути:
– Сьомо, вийди з води! Сьомо, вийди з води!
– Галочко, не запливай! Пливи назад!
– Сашо, де твої черевики? Де твої черевики, я тебе питаю?* (В. Нестайко).

Досліджуваний текстовий фрагмент цікавий тим, що акцентує специфіку мовлення дорослих крізь призму сприйняття дітей: категоричність, імперативність, надмірна кількість заборон і повторів.

Комічний ефект завдяки структуруванню граматичного ряду також виникає в конкретизації ситуації, описаної попереднім фрагментом ряду, у кожному наступному фрагменті. Фрагменти ряду можуть позначати контрастні за семантикою ситуації: *Між іншим, дивлячись на Дніпро, що кишив людьми, я подумав: “От якби хтось тонує, а ми його врятували. Краще б, звичайно, якби якесь дитинча тонуло – легше рятувати...”* (В. Нестайко). Простежується контраст між позитивним наміром (здійснити героїчний вчинок) і наступним негативним бажанням (побачити, як тоне дитина). До речі, розглядуваний фрагмент реалізує інтертекстуальні зв'язки. Аналогічний семантичний контраст між двома модалемами виникає у повісті О. Довженка “Зачарована

Десна”: *От тоді-то вперше в житті і вирішив я творити добрі діла. [...] Я подумав, дивлячись на ластівок: “От коли б повипадали з кубла ластовенята! Я зараз же нагодував би їх мухами й хлібом...”* (О. Довженко).

Деякі конструкції виконують синкретичні функції – виступають водночас і як граматичні ряди, і як граматичні контрасти: *Антончик Мацієвський казав, що то гаубиця, Вася Деркач запевняв, що міномет, а Карафолька доводив, що секретна ракетна зброя останнього зразка. А виявилось, що то похідна кухня* (В. Нестайко). Звороти *казав, що..., запевняв, що..., доводив, що...* та *виявилось, що...* об’єднані за синтаксичною роллю в реченні – всі вони виступають конекторами у складнопідрядному реченні. Протиставлення наявне між особовими дієслівними зворотами *казав, що..., запевняв, що..., доводив, що* та безособовим зворотом *виявилось, що*. Контраст граматичних форм посилений модальним – комічність виникає внаслідок протиставлення гіпотез і реальності.

2. Граматичні контрасти. У 597 конструкціях реалізовано граматичні контрасти (39,5 % від загальної кількості обстеженого фактичного матеріалу). Ці актуалізатори ІМФ широко використовуються в різних типах мовлення. Багато висловлень побудовано на протиставленнях: *Хоч сова, аби з іншого села* (Нар. творчість); *Замкнув вовка межі вівіці – нехай тюрму знає!* (Нар. творчість); *Хоч того самого, аби в другу миску* (Нар. творчість).

Протиставлення реалізаторів різних типів модальності є одним з ефективних прийомів актуалізації граматичних форм: *Хай не красивий, аби був щасливий* (Нар. творчість). У наведеному прикладі потенційна модальність протиставлена оптативній.

Контраст може виникати внаслідок невідповідності форми та змісту протиставлюваних мовних одиниць:

(Чоловік): – *Що тут... сталося?* – *спитав він невпевнено. Я стояв нагорі сходів, він – унизу, він притискав до грудей дитину, я тримав перед собою медальйон.*

(Учень чаклуна): – *Тут... здається, врятували світ,* – *сказав я гірко* (М. і С. Дяченки).

У досліджуваному текстовому фрагменті семантична невідповідність базується на контрасті сем “локалізованість”, “поточність” у слові *сталося* та пафосного, патетичного смислу словосполучення *врятувати світ*.

Контрасти виникають також у використанні іменниково-дієслівних конструкцій: *Ми ненавиділи їх обидвох тією рафінованою підлітковою ненавистю, коли мрієш не про щиросердне вибачення, а про негайну смерть недруга у муках. Ми хотіли, щоб вони зникли з нашого життя назавжди* (Л. Дереш), яким притаманна досить складна семантика, реалізована комплексом різнорідних граматичних одиниць.

Особливої експресії набувають посилені синтаксичним контрастом протиставлення слів, подібних за планом вираження, але різних за планом змісту: (Терезка:) – *Я БАЧУ! БОГ ТИ МІЙ! Я БАЧУ! – хрипить вона й знає: ЯКЩО ЗАРАЗ НЕ РОЗПЛЮЩИТЬ ОЧІ, ОЧІ РОЗПЛЮЩАТЬ ЇЇ* (Л. Дереш). В аналізованому реченні замінюється дієслово: через те, що заміником виступає омонімічна форма, на перший погляд контраст виникає внаслідок зміни позицій суб’єкта та об’єкта в кон’юнктивній модалемі (*вона розплющить очі / очі розплющать їй*). Незвичайне осмислення слова *розплющити* у контексті підвищує увагу реципієнта. Складна семантична специфіка слова актуалізується завдяки синтаксичним змінам і нетривіальному слововживанню двох омонімічних одиниць, наприклад: – *Не тягни цупальці, бо копита простягнеш!* (В. Нестайко). Відмінністю є модальна належність дієслів-омонімів: *Не тягни* – імператив, *простягнеш* – індикатив. Пор. також:

(Васько:) – *По ляців завтра підемо. А тобі що?*

(Бевзь:) – *Ти поварнякай мені! – розізлився Бевзь. – Я тобі таких ляців надаю, що й черв’яки не знадобляться!* (А. Костецький).

Хоча персонажі, які вдаються до подібної мовної гри, належать до творів різних авторів, їхні образи мають дещо спільне: вікова характеристика (обидва – підлітки) та соціопсихологічний тип (агресивно налаштовані комуніканти).

Поширений прийом актуалізації – квазі-контраст, що передбачає витворення іронічного або сатиричного семантичного забарвлення в реалізації однакового смислу різними формами слів чи різними комбінаціями форм:

То я й кажу: “Хоч сидить,

А я не поїду;

Хоч посиджу я за вас,

А ви їдьте, діду!” (С. Руданський).

Квазі-контраст також може витворюватися за переосмислення певних лексем: – *Поклич хазяїна, – сказав Руал швидко. / – Зараз, – похмуро пообіцяв непривітний воротар. – Тільки розженуся... Ану, забирайся звідси!* (М. і С. Дяченки). Наказ, що іронічно зустрічається удаваною згодою, не має відповідної реакції.

Отже, кількісна експресія виступає одним із основних способів актуалізації ІМФ. Спектр граматичних одиниць, актуалізованих у такий спосіб, достатньо широкий. Розгляд комбінаторики мовних одиниць передбачає залучення до лінгвістичного аналізу порівняно великих за обсягом текстових фрагментів. Інколи для виявлення способів актуалізації ІМФ необхідно розглядати не лише окремі текстові фрагменти, а цілісні тексти. Граматичні ряди – більш уживані актуалізатори ІМФ, ніж граматичні контрасти; водночас обом типам властивий потужний лінгвокреативний потенціал. Наприклад, мовна гра як граматичний контраст може

служити засобом створення оригінального образу. Деякі конструкції виступають водночас і як граматичні ряди, і як граматичні контрасти. Основні модальні функції, реалізовані досліджуваними граматичними одиницями, – імперативна та оптативна.

Для подальшого дослідження лінгвокреативного потенціалу ІМФ важливим постає ґрунтовний аналіз виявів суміщення вербальних засобів (граматичних і лексичних модалем) із паравербальними (креолізовані тексти; тексти, породжені в мультимедійному комунікативному середовищі тощо).

Література

Алабужев 2008: Алабужев, К.В. Актуалізація естетичного потенціалу лексичних одиниць у російській рок-поезії : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.02 “Російська мова” [Текст] / К. В. Алабужев. – К., 2008. – 24 с.

Балли 1955: Балли, Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка [Текст] / Ш. Балли. – М. : Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.

Васьків 2004: Васьків, М.С. Графіка як композиційний прийом увиразнення (Роман Я. Олесіча “На озерах вогні”) [Текст] / М. С. Васьків // Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка. – 2004. – № 16. – С. 48-50.

Димитрова 1985: Димитрова, С. Актуализация предложения и ее зависимость от степени осведомленности адресата [Текст] / С. Димитрова // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1985. – Вып. XV. – С.535-545.

Загнітко 2006: Загнітко, А. П. Лінгвістика тексту : науково-навчальний посібник [Текст] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – 289 с.

Зализняк 2007: Зализняк, А.А. Семантика кавычек [Текст] / А. А. Зализняк // Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии : труды международной конференции “Диалог 2007”, 30 мая–3 июня 2007 г., Бекасово / Ред. Л. Л. Иомдина, Н. И. Лауфер, А. С. Нариньяни, В. П. Селегея. – М. : Изд-во РГГУ, 2007. – С. 188-193.

Киселюк 2009: Киселюк, Н.П. Вербальні та невербальні засоби актуалізації емоційного стану радості в художньому дискурсі (на матеріалі англосовітської прози ХХ-ХХІ століть) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.04 “Германські мови” [Текст] / Н. П. Киселюк. – К., 2009. – 20 с.

Матвеев 2002: Матвеев, А.А. Модальность знания как модальность логического типа [Текст] / А. А. Матвеев // Филологические науки. – 2002. – № 2. – С. 89-97.

Петрова 2003: Петрова, Л. П. Власне ім’я як засіб інтелектуалізації поетичного мовлення (на матеріалі поезій Ліни Костенко) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” [Текст] / Л. П. Петрова. – Х., 2003. – 18 с.

Петрова 2006: Петрова, Н.Е. “Обратная” переходность среди частей речи как актуализация внутренней формы слова [Текст] / Н. Е. Петрова // Культура народов Причерноморья. – 2006. – № 92. – С. 21-23.

Ремчукова 2005: Ремчукова, Е.Н. Креативный потенциал русской грамматики [Текст] / Е. Н. Ремчукова. – М. : Изд-во РУДН, 2005. – 329 с.

Beedham 2005: Beedham, C. Language and Meaning : The structural creation of reality [Text] / C. Beedham. – Amsterdam : John Benjamins Publishing Company, 2005. – 228 pp.

В статье рассматривается ряд проблем, связанных с лингвокреативностью как относительно новым предметом исследования лингвистики. Показана специфика явления и некоторые закономерности реализации лингвокреативного потенциала говорящих. Основой исследования послужила классификация типов актуализации, предложенная Е. Ремчуковой, так как принципы современных лингвистических исследований, в частности антропоцентризм, требуют учёта как формы, так и содержания, воплощённого этой формой.

Ключевые слова: креативность, лингвокреативность, языковое творчество, ирреальная модальность, лингвокреативный потенциал.

In the article the frame concerning the linguistic creativity as a new object of linguistic research is viewed. The specific of the phenomenon and some regularities of realization of communicants linguistic creative potential has been reflected. The basis of research is classification of actualization types by E. Remchukova. Principles of modern linguistic investigations (especially anthropocentrism) necessitate to take account of not only form but the content level realized with the form.

Keywords: creativity, linguistic creativity, linguistic evocation, unreal mood, linguistic creative potential.

Надійшла до редакції 2 квітня 2014 року.

УДК 808.26-3

**ПРЫНАЗОЎНИКАВЫЯ СПАЛУЧЭННІ ЯК ФАРМАНТ СІНТАКСЕМ
З КВАНТЫТАТЫВАМ У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ**

У статті проаналізовано структурний діапазон прыменникових сполук у білоруській мові. Розглянуто місце й функції кожнаго структурнаго элемента у складі форманта й номінатывнаго компонента у сінтаксемах із квантытатывом у білоруській мові.

Ключові слова: прыменник, сінтаксема, прыменнікова сполука, фармант, номінатывний компонент, квантытатыв.

У працяг папярэдніх нашых публікацый аб атрыбуцыі [Канюшкевіч 2010], значэннях [Конюшкевич, Николаенко 2008] і функцыях [Конюшкевич 2005] беларускага прыназоўніка ў гэтым артыкуле размова пойдзе пра асаблівасці структуры аналітычных вытворных прыназоўнікаў і іх аналагаў, якія мы ў папярэдніх нашых працах называлі прыназоўнікавымі спалучэннямі, незалежна ад таго, з’яўляюцца яны ўжо ўласна прыназоўнікамі ці толькі выконваюць функцыю прыназоўніка, не пакідаючы межаў сваёй часціны мовы.

Прыназоўнікавыя спалучэнні – прадуктыўны ва ўтварэнні і актыўны ва ўжыванні фонд кожнай сучаснай славянскай мовы – беларускай, украінскай [Загнітко та ін. 2007], рускай [Всеволодова 2014], польскай [Milewska 2003], нямецкай [Schröder 1990] і інш. Незалежна ад спісаў такіх адзінак у існуючых лексікаграфічных крыніцах, ад тэрміналогіі (“отыменные релятивы” [Шереметьева 2008], “отыменные предлоги с фразеологизированным значением” [Гальченко 2004], “лексические единицы, состоящие из более чем одного слова, но семантически эквивалентные ему” [Ефремова 2001: 6], “релятивные фразеологизмы” [Шиганова 2003], «połączenia przymków pierwotnych z innymi wyrazami» [Milewska 2003: 7], “вторинні многокомпонентні прыменнікі”, “прыменнікові сполуки” [Загнітко та ін. 2007: 8], проста “структурныя словы”, цэласныя ці раздзельнааформленыя ў іх графічнай падачы [Словарь структурных слов 1997; Объяснительный словарь 2003]), «Präpositionalphrasen» [Schröder 1990], прыназоўнікавыя спалучэнні – дынамічная з’ява аб’ектыўнай і актыўнай граматыкі рэальнага ўжывання, і гэтая з’ява патрабуе лінгвістычнага вывучэння і апісання.

Мы маем на мэце паказаць структурны дыяпазон прыназоўнікавых спалучэнняў у беларускай мове, разгледзець месца і функцыі кожнага элемента ў складзе прыназоўнікавага спалучэння. Разгляд прыназоўнікавых спалучэнняў праводзіцца на матэрыяле сінтаксем з квантытатывам у ролі намінатыўнага кампанента – уласна квантытатываў (*больш чым сто тысяч рублёў*) і дыменсіваў (*коштам каля сотні тысяч рублёў*), згодна з кваліфікацыяй у тэрміналагічным слоўніку нашага рээстра [Канюшкевіч 2010].

Каб папярэдзіць магчымыя пытанні чытача, мы, па-першае, адсылаем яго да канцэпцыі прыназоўніка, якая знайшла адлюстраванне ў шэрагу нашых ранейшых публікацый (напрыклад, [Конюшкевич 2006; Канюшкевич 2010] і якая выпрацоўвалася разам з украінскімі і расійскімі калегамі ў сумесных (двухбаковым і міжнацыянальным) праектах па даследаванні граматыкі славянскага прыназоўніка. Кратка нагадаем трактоўку беларускага боку праекта: прыназоўнік – гэта моўная адзінка, якая ўтварае сінтаксему, разам з флексіяй з’яўляецца фармантам сінтаксемы і ўводзіць сінтаксему ў выказванне. Паколькі кожная сінтаксема складаецца з двух кампанентаў – граматычнага (фарманта) і лексічнага (намінатыўнага) – і можа заняць у сказе толькі адно сінтаксічнае месца, то для вылучэння прыназоўнікавай (фармантнай) функцыі дастаткова вызначыць актантаў пазіцыю сінтаксемы і яе намінатыўны кампанент: усё, што ў сінтаксеме не ўваходзіць у намінатыўны кампанент, выконвае не намінатыўную, а страявую функцыю сінтаксемы, г. зн. з’яўляецца яе фармантам.

Нават калі ў фармант уваходзіць знамянальнае слова, яго страявая функцыя перашкаджае гэтаму слову быць аўтасемантычным і аўтасінтаксічным: гэтыя прыкметы яно набывае разам з намінатыўным кампанентам, без іх жа яно можа кваліфікавацца толькі як страявое, г. зн. як прыназоўнік або яго аналаг.

Па-другое, для мэт дадзенага артыкула пытанне размежавання ўласна прыназоўніка і ізафункцыянальнай яму адзінкі не рэлевантна, таму ўсе аналітычныя фарманты сінтаксем мы называем прыназоўнікавымі спалучэннямі (ПС).

Назіранні за ПС сведчаць, што такія спалучэнні могуць складацца з некалькіх элементаў. Усе яны ў цэласным комплексе ўяўляюць сабой фармант сінтаксемы, але ў складзе фарманта кожны з іх выконвае сваю спецыфічную ролю і нават займае ў спалучэнні сваю ўласную пазіцыю, якая ў адных выпадках можа мяняцца, а ў іншых мае фіксаваную пазіцыю. Больш таго, і сама колькасць структурных элементаў ў складзе фарманта не аднолькавая: яна можа вагацца ад двух да дзевяці складнікаў.

Далёка не заўсёды выразныя і межы паміж самімі сінтаксемамі – ці перад намі дзве сінтаксемы, ці адна, толькі ўскладзеная, сінтаксема. Параўнаем некалькі прыкладаў з падручніка па фізіцы (далей «падручн.»). Напрыклад: (1) *Які фізічны працэс, графік якога дадзены на малюнку, адбываецца з рэчывам масай у 1 кг?* (2) *Бываюць метэарыты масай ад некалькіх грамаў да дзесяткаў тысяч кілаграмаў.* (3) *Разгледзім сістэму, што складаецца з N матэрыяльных пунктаў масамі m і n, на якія дзейнічаюць як унутраныя, так і знешнія сілы.* Калі ў прыкладзе (1) сінтаксема *масай у 1 кг* займае адну сінтаксічную пазіцыю, то ў (2) мы бачым ужо ўскладненую дыменсіўную сінтаксему з двума намінатыўнымі кампанентамі – квантытатывамі, якія, разам з

тым, синтаксична больш звязаныя між сабой, чым іншыя сінтаксемы ў сказе, бо іх аб'ядноўваюць а) агульны элемент фарманта¹ – *масай* і б) двухчасткавы прыназоўнік *ад... да*. Па гэтай прычыне мы вылучаем адзінае прыназоўнікавае спалучэнне *масай ад... да...* як фармант адной, але ўскладненай сінтаксемы.

Яшчэ больш складаны выпадак назіраецца ў прыкладзе (3), дзе два намінацыйныя кампаненты (алгебраічныя квантытатывы *m* і *n*) злучаны злучнікам *і* без дапамогі першасных прыназоўнікаў. Аднак гэта не аднародныя члены сказа, а аднародныя квантытатывы ў межах адной сінтаксемы, паколькі яны абодва падпарадкоўваюцца фарманту *масамі*, на што паказвае яго флексія множнага ліку. Такім чынам, мы таксама маем справу з адной, таксама ўскладненай, сінтаксемай, у якой фармантам выступае прыназоўнікавае спалучэнне *масамі...і...*, што фарміруе дадзеную сінтаксему.

У склад ПС могуць уваходзіць элементы самай рознай часцінамоўнай прыналежнасці – простыя першасныя прыназоўнікі (адзін або некалькі), знамянальныя словы з аслабленай семантыкай (назоўнікі, прыслоўі, прыметнікі, кампаратывы, лічэбнікі, дзеелпрыслоўі), часціцы і нават злучнікі. Натуральна, што, атрымаўшы спадчыну ад сваёй часціны мовы, кожны складнік ўносіць у ПС і адпаведныя гэтай часціне мовы граматычныя прыкметы, значэнне і функцыю. Разам з тым, выступаючы ўжо як не самастойныя адзінкі, а ў складзе фарманта сінтаксемы, кожны элемент са сваёй спадчыны бярэ і праяўляе ў ПС толькі тыя прызнакі, якія запатрабаваны сінтаксемай і яе кантэкстам. Астатнія прызнакі або страчваюцца (пры пэўнай ступені прэпазіцыяналізацыі), або нейтралізуюцца ў адпаведным кантэксце.

Па колькасці структурных элементаў ПС ў беларускай мове бываюць наступныя (падаём іх выдзеленымі ў межах усёй сінтаксемы, г. зн. разам з указаннем лексічнага кампанента, а ў кантэкстах выдзелена ўся сінтаксема):

- двухкампанентныя: *аб'ёмам амаль колькі адзінак; да глыбіні колькі адзінак; на адзнацы колькі адзінак*; напрыклад: *Тэкст аб'ёмам амаль 20 тысяч знакаў. У Палескай нізіне марскія і кантынентальныя адклады залягаюць да глыбіні 8 км* (падручн.). *На адзнацы 72 метры размесціцца аглядная пляцоўка, з якой можна будзе палюбавацца прыгажосцю Мінска* («Звязда», 26.04.05);

- трохкампанентныя: *да колькі адзінак і болей; аб'ёмам болей за колькі адзінак; да глыбіні амаль колькі адзінак*; напрыклад: *Першы перыяд хваробы можа быць кароткі, а можа зацягвацца да 10 дзён і болей* (Асновы мед. ведаў). *Тэкст аб'ёмам болей за тысячу знакаў. Мантыя Зямлі падзяляецца на некалькі геасфер і распасціраецца да глыбіні амаль 3 000 км* (падручн.);

- чатырохкампанентныя: *са скорасцю каля колькі адзінак у/ў якую адзінку часу; ў суму прыкладна каля колькі адзінак*; *ад колькі адзінак да колькі адзінак у шырыню*; напрыклад: *Месячны цень рухаецца па паверхні Зямлі з захаду на ўсход са скорасцю каля 1 км у секунду* (падручн.). *Штогадовая ёмістасць айчыннага мэблевага рынку ацэньваецца ў суму прыкладна каля 200 мільярдаў рублёў* («Звязда», 15.02.05). *Рэкамендаваны памер фотаздымку: ад 450 да 600 пікселяў у шырыню* (падручн.);

- пяцікампанентныя: *з інтэрвалам не меней за колькі адзінак; са шчыльнасцю вышэй за колькі адзінак на якую адзінку адлічэння*. Напрыклад: *Колькасць працэдур: штодня, 1-2 працэдур, з інтэрвалам не меней за 6 гадзін* (Асновы мед. ведаў). *У 1996 годзе цэзіем-137 са шчыльнасцю вышэй за 1 кюры на 1 км² было забруджана 24% тэрыторыі краіны* (Інт.).

- шасцікампанентныя: *ў інтэрвале недзе ад колькі адзінак да 2 колькі адзінак таму; з адлегласцю не больш за колькі адзінак км ад чаго*. Напрыклад: *Працэс станаўлення чалавека праходзіў аналагічны пераходны перыяд ў інтэрвале недзе ад 6 да 2 млн. гадоў таму* (Інт.). *Дачныя кааператывы з адлегласцю не больш за 30-50 км ад Мінска* (Інт.);

- сямікампанентныя: *больш чым на колькі адзінак ад чаго і аж да чаго; за перыяд з другой паловы чаго да пачатку чаго*; у кантэкстах: *Яе сябар Уайкліф казаў, што менавіта так і ўяўлялі спачатку грэцкі свет: бясконцая стужка земляў, што працягнулася больш чым на тысячу пяцьсот міляў ад берагоў Малай Азіі, ахінуўшы Эладу і ілрыйскі бераг, і аж да пляжаў Калябры і Сыцыліі, а тады аж да паўднёвых галаў* (Ісмаіл Кадарэ. Пер. А. Дынько і Ю. Вроні); *Параўнаўшы дэмаграфічную статыстыку розных еўрапейскіх краін за перыяд з другой паловы XVIII да пачатку XX ст., Дж. Хайнал паказаў, што гэтыя краіны распадаюцца на дзве вялікія групы, лінію падзелу паміж якімі ён правёў у кірунку ад Санкт-Пецярбурга да Трыеста* (Інт.);

- дзевяцікампанентныя: *з колькасцю не менш за колькі адзінак і не больш за колькі адзінак*; напрыклад: *Участкі для галасавання ствараюцца з колькасцю не менш за 20 і не больш за 3000 выбаршчыкаў не пазней чым за два месяцы да выбараў* (Інт.).

У нашым рэестры, што налічвае без васьмі дзесяць тысяч прыназоўнікаў і іх аналагаў, не былі занатаваныя кантэксты з ПС, якія маюць восем элементаў. Але патэнцыяльна яны магчымыя: *агульнай працягласцю больш чым колькі адзінак ад чаго і аж да чаго*; у нашым кантэксце: *З вышыні 100 км відаць Вялікая кітайская сцяна агульнай працягласцю больш чым 8850 км ад заставы Юймэньгуань і аж да акіяна*. Патэнцыяльна магчыма і спалучэнне нават з дзесяці элементаў: *з агульнай колькасцю не менш за колькі адзінак і не больш за колькі адзінак*. Напрыклад, патрабаванне да якіх-небудзь адукацыйных цэнтраў, дзе дапушчальна мець групы *з агульнай колькасцю не менш за 5 і не больш за 15 чалавек*.

¹ М. У. Усеваладава называе фарманты, якія называюць фізічныя велічыні аб'ектаў і спалучаюцца з першаснымі прыназоўнікамі, карэлятамі прыназоўніка [Всеволодова 2010: 12].

Хоць большасць элементаў у ПС маюць ў фарманце фіксаваную пазіцыю, некаторыя з іх могуць быць або ў пачатку фарманта, або ў канцы яго, прычым мена пачатковай і фінальнай пазіцыямі на семантыку сінтаксемы падчас істотна не ўплывае; напрыклад: (1) *да больш чым трох метраў* – (2) *больш чым да двух метраў*. Магчымасці і варыянты мена пазіцый складнікаў ПС патрабуюць асобнага даследавання, тут жа мы разглядаем толькі структуру ПС і функцыянальна-семантычны аспект іх складнікаў.

Пры гэтым паўстае пытанне і аб унутраных межах сінтаксемы – паміж фармантам і лексічным кампанентам. Так, у прыкладзе (1) у фармант сінтаксемы ўваходзіць толькі прыназоўнік *да*, а градуатар *больш чым* выконвае ролю апраксіматара – маркёра прыблізнай колькасці адзінак, названых лексічным кампанентам, і таму хутчэй за ўсё градуатар уваходзіць у склад апошняга, бо вызначае толькі ніжнюю мяжу прыблізнай колькасці, якая да паловы адзінкі можа мець яшчэ чатыры варыянты выражэння: *да больш чым трох метраў* – гэта можа быць *да 3,1 метра / да 3, 2 метра / да 3, 3 метра / да 3, 4 метра*.

Далейшая апраксімацыя да дакладнай колькасці адзінак запатрабуе іншых яе паказчыкаў: *да трох з паловай метраў / да не менш чым чатыры метры / да амаль чатырох метраў*.

У прыкладзе (2) паказчык апраксімацыі *больш чым* папярэдняе прыназоўніку *да*, які, з аднаго боку, таксама маркіруе прыблізную колькасць і тым самым у спалучэнні з градуатарам *больш чым* узмацняе яе, ствараючы спалучэнне-апраксіматар, з другога ж боку, кіруе родным склонам квантытатыва *трох метраў*. Гэтая рэляцыйная (граматычная) функцыя прыназоўніка *да*, які ж да таго і раздзяляе градуатар *больш чым* з лексічным кампанентам (квантытатывам), дае падставы лічыць увесь комплекс *больш чым да* не чым іншым, як фармантам сінтаксемы. Падкрэслім, аднак, што мена прыназоўніка *да* месцамі ў квантытатыўнай сінтаксеме не мяняе яе значэння ў цэлым, таму ў нашым рэестры мы падаём абодва прыклады як варыянты аднаго і таго ж ПС.

Мена пазіцый назіраецца ў сінтаксемах з апраксіматарамі, прычым у адносінах да фарманта і да намінацыўнага кампанента сінтаксемы сярод апраксіматараў назіраецца пэўная спецыялізацыя. Так, у **межах намінацыўнага кампанента** сінтаксемы значэнне прыблізнай колькасці выражаюць:

- парадак элементаў самога квантытатыва – калі першым стаіць намінацыя аб'екта, а пасля яго колькасць гэтых аб'ектаў (параўн. *сем гадоў – гадоў сем*);

- няпэўна-колькасны лічэбнік *некалькі* (у традыцыі – неазначальны займеннік), пыталны займеннік *колькі* ў ролі неазначальнага: *Колькі слоў пра музей Я. Карскага* (загаловак навуковага артыкула); *За дзён колькі пан кіроўнік усіх нас наклікаў да сябе* (В. Адамчык); *Некалькі дзён праляцелі як адзін* (з размовы);

- форма творнага склону назоўніка з прыназоўнікам *з*, якая называе дробную частку адзінкі: *з паловай, з чвэрцю, з хвосцікам, з шапкаю, з гакам, з лішкам, з лішнім, з нечым: Росту яна была паважнага, метр 80 з хвосцікам, таму я ўвесь вечар перажываў, што не дастану да вуснаў...* (С. Адамовіч). *Блізка метр з чвэрцю нагнаў* (Э. Самуйлёнак: ППШ). *Дваццаць шосты год, ростам, як кажучь, арышн з шапкаю* (С. Грахоўскі: ППШ); *Безумоўна, за гэтыя 60 з лішнім гадоў замежная літаратура шмат зрабіла для "крысталізацыі" душы* (А. Бадак);

- кампаратывы-градуатары са злучнікамі *і, ці, а* і часціцамі: *і больш, і менш, і яшчэ больш, крыху больш, ці крыху болей, а нават і больш, а нават і крыху болей* і інш.: *Выпазненне валасоў узнікае на тых участках скуры, якія атрымалі апраменьванне дозай 5,5 Гр і болей* (Асновы мед. ведаў); *Гэта быў першы тыдзень (крыху болей) на раскопках* (Інт.);

- у дадатак да градуатараў – мадалізатары няпэўнасці *мо, можа, здаецца* (з факультатыўным адасабленнем коскамі): *Прыкладна 35 ці можа крыху болей станцыяў працуюць цяпер у Вашынгтонскай метраполіі* (Інт.). *Ну, не бабулька – ёй гадоў 50, мо, крыху болей* (Інт.); *Назад таму, здаецца, чвэртка веку I мне было таксама тры гады* (П. Панчанка).

У намінацыўны кампанент уваходзяць не толькі апраксіматары. У якасці яго элемента выступаюць слова ці спалучэнне слоў, якія па тым ці іншым крытэрыі вымярэння ўдакладняюць колькасны паказчык часу, тэмпературы, землятруса, магутнасці, скорасці, удояў малака, ураджайнасці і іншых велічынь, прычым магчымы і іншыя графічныя абазначэнні гэтага элемента: *У 3 гадзіны дня ўсе рассаджваліся на верхніх радах актавай залы* (Я. Брыль). *Самая высокая тэмпература ў печані – каля 38°С* (Асновы мед. ведаў). *21 верасня 2004 года ў Калінінградзе адбыўся землятрус магнітудай ад 4,5 да 5,5 балаў па шкале Рыхтара* (газ.).

Трэба адзначыць і некаторыя асаблівасці ўжывання назоўнікаў у складзе квантытатыва. У семантычна і сінтаксічна звязаных квантытатыўных спалучэнні ўваходзяць намінацыі адзінак, якімі вымяраюцца фізічныя велічыні: градусы, працэнты, грашовыя адзінкі, параметрычныя адзінкі (кілаграмы, метры, гадзіны і інш.), прычым шмат якія з іх не могуць ужывацца без указання на тое, на якую адзінку вымярэння прыходзіцца названая іх колькасць: скорасць – *колькі адзінак адлегласці на якую адзінку часу*; магутнасць вытворчасці кансерваў – *колькі адзінак бляшанак у якую адзінку часу*; ураджайнасць – *колькі цэнтнераў збожжжа з гектара*; доза апраменьвання ў радыяцыйнай зоне – *колькі адзінак на якую колькасць плошчы*; конкурс – *колькі чалавек на адно месца* і г. д. Напрыклад: *Кожную пробу трэба браць у аб'ёме адной чвэрткі квадратнага метра на глыбіню ворнага слоя* (навук.). *Для вырабу новай прадукцыі на прадпрыемстве ўстаноўлена лінія швейцарска-германскай вытворчасці магутнасцю 40 тыс. бляшанак у гадзіну і коштам каля 800 тыс. еўра* («Звязда», 4.02.05). *Па-за конкурсам абітурыентаў будуць залічваць толькі на тыя спецыяльнасці, дзе ў 2004 годзе конкурс быў менш як пяць чалавек на месца* («Звязда»).

У выніку атрымліваюцца шматслоўныя тэрміналагічныя спалучэнні, у якіх пры камунікацыі мяняецца толькі колькасны паказчык, усе ж астатнія словы застаюцца нязменнымі. Адсюль і прынятыя ў кожнай спецыяльнай сферы дзейнасці свае спецыфічныя графічныя скарачэнні: *са скорасцю 90 км/гадз.; з ураджайнасцю 40 ц/га і інш.* У кантэкстах: *Пры вострай праянэвай хваробе першай ступені колькасць лейкацытаў у 1 мкл крыві ў гэты час бывае на ўзроўні 4×10^3 ... чацвёртай ступені – мени як 1×10^3* (Асновы мед. ведаў). *Вапнаванне глебы дозай 6 т/га знізіла яе кіслотнасць да 5,99 і выклікала памяншэнне колькасці рухомага і абменнага свінцу* (навук.). *Тэмпература паветра ноччу будзе ад аднаго да трох градусаў ніжэй нуля, днём – ад двух да чатырох градусаў вышэй нуля.* У начныя гадзіны будзе *ад 1 да 6 градусаў ніжэй за нуль, пры праясненнях да мінус 9 градусаў* («Звязда», 17.02.05).

У складзе сінтаксемы пры колькасным паказчыку можа быць яшчэ паказчык індэксу: індэкс тэмпературы (плюс, мінус, ніжэй за нуль, вышэй за нуль), індэкс рэнтабельнасці (прыбытку, убытку, у плюсе і г.д.), які звычайна стаіць пасля колькаснага паказчыка, але можа быць і ў прэпазіцыі да яго: *Пяць гадоў таму ў гандлі з ЕС у нас быў мільярд долараў сальда. У 2003 годзе ў гандлі з Еўропай на мільярд у плюсе!* («Звязда»). *Гаспадыня вялікага маёнтка атрымлівала трохі больш двухсот рублёў прыбытку ў месяц* (У. Караткевіч).

Паўзвязаныя спалучэнні спараджаюцца і ў паўсядзённым маўленні, калі патрабуецца пэўная кропка адлічэння месца ці часу. І ў канкрэтным выказванні вылучаецца адна ўскладзеная сінтаксема, нават калі бачыцца даволі выразная мяжа паміж квантытатывам і крытэрыем адлічэння: *Няма куды дзявацца ад энергічных удоў. Адна ўжо нават манаграфія – «сем аркушаў!» – заказвае па тэлефоне аднаму з сяброў, мени як праз месяц пасля пахавання* (Я. Брыль). *Гэты тэрмін не можа быць меншы за 2 месяцы з моманту публікацыі аб ліквідацыі* (афіц.). *Мінут за 10 да пачатку сходу* ля палаца культуры ўжо збіраўся народ (Я. Брыль). *І бацька ды маці Веры Мікалаеўны Жытнік, схіліўшыся над сваім горам, загасіліся; следма за ёю яны пайшлі ў дол ці не праз паўхвілі пасля доччынага сутону* (Л. Вашко).

Не выпадкова такая кропка адлічэння ў беларускай, як і ў іншых славянскіх мовах, атрымала выражэнне ў прыназоўніках *тamu, назад, тamu назад: Мондраў конь можа занаравіцца, як было гэта нядаўна, з тыдняў два назад* (В. Адамчык). *І здзіўленне, і недаўменне, і пашана да таго, хто блізу сто гадоў таму назад упарта, як парастак паміж плітамі тратуара, пралез паміж дзвяма стыхіямі, рускай і польскай, насуперак усім* (Я. Брыль).

На нашу думку, элементы, якія ў квантытатывах семантычна прывязаны да зместу кантэкста і маюць тэрміналагічнае значэнне, можна ўключыць у склад фарманта ўскладненай сінтаксемы, якая незалежна ад колькасці слоў займае толькі адну сінтаксічную пазіцыю ў сказе. Так, выдзеленая дыменсіўная сінтаксема ў сказе *Паветра ўяўляе сабою сумесь кіслароду і азоту ў прапорцыі дваццаці адной дзелі кіслароду да сямідзесяці дзесяці азоту на кожныя сто ў атмасферы* (падручн.) мае фармант у *прапорцыі...да...на кожныя..., а яе намінацыйным кампанентам з'яўляюцца квантытатывы дваццаці адной дзелі кіслароду... сямідзесяці дзесяці азоту... сто.*

Трэба адзначыць, што і сам квантытатыву не абавязкова прадстаўлены толькі спалучэннем лічэбніка і назоўніка. Паказчыкам колькасці можа служыць і назоўнік з адпаведным значэннем як эталон адлічэння – субстытут лічэбніка: *У краіне па-ранейшаму сустракаюцца выпадкі выплаты заробкаў у памеры мени за «мінімалку»* (памер мінімальнага заробка ў рублях, які можа мяняцца ў Беларусі некалькі разоў за год – М. К.); «Звязда», 15.03.05.

У выніку такіх замен намінацыйны кампанент сінтаксемы можа разгортвацца да памераў адасобленага ад'ектыўнага зварота ці даданай азначальнай часткі складаназалежнага сказа²: *У далейшым мы абмяжуемся разглядам рухаў, якія будуць адбывацца на плоскасці са скорасцю, шмат меншай за скорасць святла* (падручн.). *Едучы на ровары, мы перамяшчаемся з хуткасцю чалавека, едучага на кані* («Ступені»).

У межах фарманта апраксіматарамі выступаюць некаторыя ўласна прыназоўнікі, кампаратывы-градуатары і часціцы.

Сярод прыназоўнікаў на прыблізную колькасць з верхняй ці ніжняй мяжой або прамежак паміж імі ўказваюць прыназоўнікі *каля, ля, звыш, ад, да, за, блізу, блізка, з/са, над, парадку*, двухчасткавы прыназоўнік *ад... да*. У кантэкстах: *Прайшоўшы крокаў ля сотні, мы, не звязаючы ні на што, кінуліся бегчы* (Юр. Монвід (Ф. Аляхновіч). *Буйнамаштабная катастрофа на ЧАЭС прывяла да моцнага забруджвання радыёнуклідамі звыш 28 тыс. км² тэрыторыі* (Асновы мед. ведаў). *Білеты на мерапрыемствы “Славянскага базара” ад 100 тысяч рублёў* (Інт.). *У судовым гмаху – перад дзвярыма суда сабралася каля другой гадзіны да сотні прадстаўнікоў беларускага грамадзянства і моладзі – з кветкамі, каб прывітаць кс. Гадлеўскага «Гарадзенскія запісы»*). *Але вось шашок убіўся – спасу няма. За трыццаць куранят зарэзаў* (Я. Пархута). *Гэтак дубу-патрыярху блізу пяцьсот гадоў* (Інт.). *Укінуў колькі перлаў і са дзве манеты* (А. Міцкевіч. Пер. П. Бітэля). *Экзамены цягнуліся блізка тыдзень* (Я. Колас). *Старэйшыя ўнукі А. Дзямідава удаліся не ў дзеда – абодва пад два метры ростам* (Інт.). *Пачакаць з гадзінку*.

Квантытатывыя сінтаксемы прыблізнай колькасці афармляюць таксама кампаратывы-градуатары *больш / болей, мени / меней, ніжэй, вышэй, бліжэй, далей*. І хоць яны ў непасрэдным спалучэнні з

² Аб карэляцыі іменных і прэдыкатыўных сінтаксем з прыназоўнікавымі і злучнікавымі фармантамі гл. у нашых публікацыях, напрыклад [Кнюшошкіч 2013].

квантитативами не ўласцівыя беларускай мове, але пад уплывам рускай мовы часта сустракаюцца ў навуковым і афіцыйна-дзелавым стылях, а таксама ў друкаваных СМІ і Інтэрнэце: *Да пачатку Айчыннай вайны беларускія землі выставілі ў армію болей 130 тысяч салдат* (К. Тарасаў). *У фондах музея знаходзіцца больш 22 тысяч экспанатаў* (Інт.). *Мені двух тыдняў засталася да чэмпіянату міру на хакеі («Звязда»)*. *У некаторых здаровых людзей тэмпература цела можа быць некалькі ніжэй 36° С ці вышэй 37° С* (Асновы мед. ведаў). *Два кіламетры далей каля дарогі стаіць трактар з прычэпай, поўнай збожжжа* (Інт.).

Больш ўласцівыя беларускай мове спалучэнні кампаратываў з прыназоўнікамі *за, радзей ад, да (больш за, мені за, бліжэй да)* або са злучнікамі *чым і як (меней чым, мені за, вышэй чым, болей як)*: *Спецыфіка беларускай мастацкай мовы ў творах больш за 30 пісьменнікаў XIX і XX стст. асвятляецца ў персанальных артыкулах энцыклапедыі «Беларуская мова»* (наук.). *Уінстан ніколі туды не заходзіў і нават ніколі не падыходзіў да яго бліжэй за паўкіламетра* (Дж. Оруэл: Інт.). *Стайка рэфінансавання да канца 2006 года будзе бліжэй да 10 працэнтаў гадавых* (газ.). *Перыяд абарачэння Фобаса вакол Марса (мені чым 8 зямных гадзін) карацейшы за перыяд сутачнага вярчэння самога Марса (24,6 зямной гадзіны)* (падручн.). *Забарона на азёрах з 1 красавіка да 30 ліпеня ўсіх форм дзейнасці людзей бліжэй, чым за 70 м ад сплавін з гнёздамі птушак* (Інт.). *33-гадовы амерыканец Вернан Пірс быў жанаты больш чым на 30 жанчынах. Прычым адначасова* (з календара «Родны край», 1998).

Часціцы ці іх спалучэнні ў ролі апраксиматара выступаюць не толькі з квантитатывамі. Яны могуць паказваць і прыблізнасць адлегласці ці часу ў сінтаксемах з прасторавымі і часавымі адносінамі: *Наш гатэль стаяў крыху воддаль ад пляжа, а ўдар галоўным чынам прыйшоўся на ўзбярэжную паласу* («Звязда», 11.01.05). *Джулію суцяшала тое, што пакой гэны быў якраз за сценкай* («Arche»). *У пачатковым курсе матэматыкі адбываецца знаёмства вучняў з паняццем плошчы фігуры, уяўленне аб якой пачынае фарміравацца амаль з першых дзён навучання ў школе* (наук.). *Было гэта яшчэ недзе ў канцы 70-х гадоў* (Г. Кісялёў).

У беларускай мове фармантамі квантитатывных сінтаксем служаць наступныя часціцы: *амаль, прыкладна, прыблізна, крыху, трохі, траха не, мала не, трошкі, ці не, сама, не, блізка не, роўна, рыхтык, акурат, яшчэ, аж, ажно, нямнога-нямала, недзе, дзесьці, штосьці і інш.* Напрыклад: *Ёсць у Гальшаных ці не адно на ўсё мястэчка кафэ, што месціцца якраз збоку ад касцёла* («Наша Ніва»). *Чырвоныя ад злосці твары, акамянелыя рукі на "калашах", калі бачыш, як на тваіх вачах зрэзалі таварыша, сябра, з якім яшчэ гадзіну таму курыў адну цыгарэту на дваіх* (М. Адам). *Прыкладна 35 ці можа крыху болей станцыяў працуюць цяпер у Вашынгтонскай метраполіі* (Інт.). *15 жніўня ў Мінску адбылася прэзентацыя новых тэлефонаў "Samsung". Прыблізна палова паказаных мадэлей ужо з'явілася ў беларускіх магазінах* (Інт.). *Гісторыю маю можна было б пачаць з таго, што роўна сто год таму назад мая зямля была ахопена паўстаннем* (У. Караткевіч). *Пажыўшы мала не чвэрць стагоддзя на чужыне, Напалеон Орда вярнуўся, калі тое стала магчымым, на радзіму ("Родны край-2007")*. *А вось паны-гарбузы грэлі свае бакі да верасня і наліваліся кожны ці не да паўпуда вагой* (Інт.). *І так на сукны і аксаміты і на ўсе іншыя розныя каралеўскія патрэбы каралём было ўзята ў ліхвяра нямнога-нямала 5 000 коп, і 600 коп, і 30 коп і пяцьдзесят грошаў* (А. Лойка).

Часта яны спалучаюцца разам з прыназоўнікамі і градуатарамі ў адзін аналітычны фармант, што дае падставы лічыць такія ўтварэнні прыназоўнікавымі спалучэннямі. Напрыклад: *Да паўстанка аставалася не больш як кіламетры два хады, а цягнік меўся прыйсці не мені як праз гадзіны тры* (В. Адамчык). *Ахоўныя археалагічныя раскопкі, наводле заключэння спецыялістаў, павінны былі расцягнуцца не мені чым на тры гады* («ЛіМ», 28.10.88). *Зямля няўжоеная, вырошчваюць на ёй толькі жыта, і гэта дае трыццаць, сама больш сорак пудоў з дзесяціны* (У. Караткевіч). *Буслянка старая, важыць сама меней дзве тоны і трымаецца на слове гонару* (У. Караткевіч). *Адна з настаўніц выходзіла адразу траіх дзяцей, што па цяперашнім часе можа прыраўнаваць сама меней да бацькоўскага подзвігу* («Звязда», 11.01.05). *Канстытуцыю «Nihil novi» нешта крышачку больш чым дзесяць гадоў таму назад прынялі...* (А. Лойка). *Неўзабаве з'яўляецца перакладчыца – бландзіністая жанчынка, даволі прывабная, недзе пад трыццаць* («Arche»). *У кішэні было недзе паміж 100 і 200 еўра* (Інт.).

У якасці апраксиматара выступаюць таксама назоўнікі мінімум, максімум, прыслоўе ўключна, якія пры квантитатывах таксама набліжаюцца да часціц: *Адразу ж з планёркі, якая доўжыцца максімум гадзіну, камандзіры калгаснай вытворчасці «разлітаюцца» па сваіх аб'ектах* («Звязда», 26.06.05). *Як было падлічана, з 40 (сярэдня колькасць) тэставых пытанняў на выкананне аднаго задання адкрытага ці закрытага тыпу павінна адводзіцца 10-15 секунд і максімум 30 хвілін на адказ у цэлым* («ЛіМ», 4.06.04).

Пры гэтым назоўнікі-часціцы мінімум, максімум, нягледзячы на сваю апраксиматывную функцыю, імкнуцца пачаць сінтаксему, а не кантактаваць з квантитатывам (як мінімум на пяць чалавек, а не на як мінімум пяць чалавек), а прыслоўе-часціца ўключна займае фінальную частку сінтаксемы, што можна растлумачыць адпаведнымі спадчыннымі прыкметамі сваёй часціцы мовы для кожнай з названых адзінак: *Беларусь мае намер штогод закупляць амерыканскія рухавікі вытворчасці кампаніі «Каммінз» як мінімум на суму 50 мільёнаў* (Інт.). *Пры пераездзе ў Беларусь пенсіі расіянам перафармляюцца максімум на працягу шасці месяцаў* («Звязда». 09.04.05). *Частку трэцюю пасля слова "маркамі" дапоўніць словамі "а таксама разлітыя ў спажывецкую тару ўмяшчальнасцю да 50 куб. сантыметраў уключна"* (З Дэкрэта).

На тое, што названыя часціцы выконваюць ролю фарманта дыменсіўнай сінтаксемы, указвае той факт, што яны семантычна звязаныя з квантитатывам, не могуць мадыфікаваць значэнне іншых слоў у выказванні і, у

адрозненне ад іншых часціц (*нават, няўжо, ці, ж, такі* і г. д.), не мяняюць сваё месца ў выказванні. На цэласнасць спалучэння некаторых часціц і прыназоўніка ўказваюць і ўкраінскія вучоныя: "... аж разам із прыменніком утворюе цілісны элемент, змест якога вичерпуецца завершэннем діі як такоі. Це дозволяе гаворіць про прыменнікові сполуки *аж до, аж під*" [Загнітко та ін. 2007: 8].

М. У. Усеваладава заўважыла ў структуры некаторых рускіх прыназоўнікаў рэдуплікацыю [Всеволодова 2010: 18]: *для ради, рядом* у і інш. Рэдуплікацыя назіраецца і ў квантытатывных сінтаксемах, калі спалучаюцца два апраксіматары – альбо два прыназоўнікі, альбо прыназоўнік і часціца, ці інверсія і прыназоўнік, ці градуатар са злучнікам і прыназоўнік, прыназоўнік і злучнік і інш.: *У дадатак звыш за 31 тысячу школьнікаў правялі актыўны адпачынак у дзіцячых і юнацкіх лагерах розных тыпаў* («Звязда»). *Ёсць будынкi з тоўстага дзявення, век якіх ідзе бліжэй, чым за 70 м ад сплавін з гнёздамі птушак Каітавала, здаецца, 40 з нечым тысяч (можна крыху меней, можна крыху болей)* (Інт.). *Звыш чым на 13 і 4 адсоткі адпаведна зменшылася колькасць авечак і коз* (Інт.). *Летась індывідуальныя прадпрымальнікі забяспечылі паступленне звыш як 13% бюджэту гораду* (Інт.).

Калі ў квантытатыве называецца пэўны прамежак паміж адзінкамі, у склад фарманта можа ўводзіцца спалучэнне прыназоўніка са злучнікам і (*між / паміж* колькімі адзінкамі і колькімі адзінкамі), якое сінанімічна прыназоўнікаваму спалучэнню *ад... да* (*ад* колькіх адзінак *да* колькіх адзінак): *Сем еўрабанкнотаў вартасцю паміж 5 і 500 лёгка распазнаць па знешняму выглядзе і навобмацак* (Інт.).

Дыменсіўныя сінтаксемы ўключаюць таксама склонавыя формы назоўнікаў, што называюць такія велічыні: *прамежак, прапорцыя, дыяпазон, інтэрвал, перыяд, мяжа* і інш.: *Таму вымалявалася нейкая верхняя мяжа кошту ў прамежку 350-400 тыс.* (Інт.). *Выпрамляльныя ўласцівасці крэмнёвых дыёдаў мала залежаць ад тэмпературы, дыёды ўстойліва працуюць у дыяпазоне тэмператур ад +150 да -60° С* (падручн.). *Нармальныя велічыня сісталічнага ціску бывае ў межах ад 100 да 140 мм рт. сл., дыясталічнага – 70-90 мм рт. сл.* (Асновы мед. ведаў). *Тым часам ў інтэрвале прыкладна 4-3,5 тысяч гадоў назад з-за Урала на поўнач Рускай раўніны пачало актыўна пранікаць новае насельніцтва – носьбіты культуры турбінска-сеймінскіх бронзаў* (наук.). *Працэс станаўлення чалавека праходзіў аналагічны пераходны перыяд ў інтэрвале недзе ад 6 да 2 млн. гадоў таму* (Інт.). *Вышыня сцябла розных сартоў кукурузы вагаецца ў межах ад 0,5 да 4,5 метра і вышэй* (Глумачальны слоўнік беларускай мовы).

Натуральна, што дзеля эканоміі маўленчых высілкаў некаторыя элементы квантытатываў пішуцца ў іншым графічным выражэнні: *Вочы чалавека здольныя ўспрымаць электрамагнітныя хвалі, якія ўтвараюць бачнае святло ў інтэрвале частот 7,5X10¹⁴ – 4,3X10¹⁴ Гц* (Асновы мед. ведаў). *Утрыманне хлору ў паветры рабочых памяшканняў у межах 0,001– 0,006 мг/л аказвае значнае раздражняльнае дзеянне* (Асновы мед. ведаў).

Ускладненасць адной сінтаксемы адпаведна такому назоўніку можа дасягаць да трох “субсінтаксем”: *За дзве ўнікальныя лініі габарытамі чатыры метры ўшыркі, восем увышкі і трыццаць ішэцў удоўжскі нашая фірма мела заплаціць... менш за мільён савецкіх рублёў* (Інт.). Схema будовы такой сінтаксемы наступная: агульны дыменсіўны фармант *габарытамі* падпарадкоўвае сабе дыменсіўныя фарманты 1) *ушыркі*, 2) *увышкі*, 3) *удоўжскі*, прычым у спалучэнне ўваходзіць яшчэ і злучнік *і*. Усё ПС у якасці фарманта ўскладненай сінтаксемы выглядае так: *габарытамі ...ушыркі ...увышкі і ...удоўжскі*.

У дыменсіўных сінтаксемах³ фармант звычайна ўключае ў сябе спалучэнне а) склонавай (з першасным прыназоўнікам ці без яго) формы назоўніка, які называе фізічную велічыню (*у колькасці, на вышыню, коштам, у прамежку паміж, тлустасцю, магнітудай* і г. д.) і б) квантытатыва, таксама з прыназоўнікам, часціцай ці без іх: *Аўтамабіль коштам за 400 000 \$ затрымаў віцебскія мытнікі* (Інт.). *Раёнам былі закупленыя адна сартавальная лінія коштам парадку 100 млн. рублёў і дзве перапрацоўчыя лініі: поліэтылену і поліпрапілену коштам больш 150 млн. рублёў і ПЭТ-тары – коштам больш 190 млн. рублёў* (Інт.). *Для смяротнага атручвання заманам дастаткова пападання яго на скуру ў колькасці 9 мг/кг масы цела* (Асновы мед. ведаў).

Дыменсіўная частка фарманта часам (ў залежнасці ад складанасці структуры сінтаксемы і камунікатыўных задач моўцы) можа мяняць сваё месца ў межах сінтаксемы – займаць у ёй пачатковую ці фінальную пазіцыю; параўн.: *Журналістам былі паказаны 17 мадэлей, у тым ліку бюджэтныя коштам менш чым 150 тысяч рублёў. – ...менш чым 150 тысяч рублёў коштам. Палёты будзе ажыццяўляць самалёт SAAB 340 умяшчальнасцю 33 пасажыры* (Інт.). – ... *33 пасажыры умяшчальнасцю. Па знадворным выглядзе бабровая хатка – вялікая куча ўсялякага, абы-як накіданага ламачча, якая ўзвышаецца над вадой амаль на два метры ў вышыню* (В. Вольскі). – *Гэты дуб дасягнуў у вышыню больш чым 28 метраў, у дыяметры - 2 м* (Інт.).

Марфалагічная парадэгматыка дыменсіваў развіваецца за кошт склонавых форм, а словаўтваральная – за кошт дэрыватаў назоўніка, які абазначае параметрычную велічыню (*колькасцю, у колькасці, да колькасці; таўшчынёй, у таўшчыню, таўшчыні, з таўшчынёю, утаўшчкі* і г. д.): *І, каб стаць цяплейшымі зімою, сцены тыя шырацца, а вокны ў іх вузюць і вышюць, і, каб стаць у спёку халаднейшымі, дзеля гэтага сцены таксама*

³ Падрабязна такія сінтаксемы ў рускай і японскай мовах былі разгледжаны ў дысертацыі Р. Судзукі [Судзукі 2008]. Разгляд іх спецыфікі ў беларускай мове распачаты А. Сянцябавай [Сянцябова 2007; 2008] і Л. Пляшковай [Пляшкова 2008].

грувасяца ў **тры-чатыры метры таўшчыні** і звужаюць праёмы вокан (А. Лойка). Шмат кампаніяў прэзентавалі на выставе вузкія экраны, некаторыя з іх **утоўшчкі каля 1 см** ("Наша Ніва"). Геаграфічныя памеры яго [поля бою] **8 x 9 кіламетраў**, але плошча, якая падыходзіла для бітвы, складала **4 кіламетры на фронту і 5 у глыбіню** (К. Тарасаў). Доўгіх азёраў у Беларусі дзесяць, а вось **54 метры ўглыбкі** мае толькі адно (Інт.).

У беларускай мове назіраюцца, з аднаго боку, выпадкі семантычнага разыходжання (амаль да аманіміі) ў назвах фізічных велічынь аб'ектаў, на што паказваюць розныя адзінкі вымярэння такіх велічынь:

- **магутнасць**: 1) колькасць слаёў грунту ў археалогіі: *Адкладанні XVI–першай паловы XVII ст. залягаюць непасрэдна на мацерыку, зверху перакрыты праслойкай пажару ці насыпам вала. Гэта пласт цёмна-шэрай, месцамі да чорнага зямлі **магутнасцю ад 15 да 80 см***; 2) магчымасць электрастанцыі: *Аляксандр Сівак сказаў, што ў Беларусі плануецца пабудаваць вугальную ЦЭЦ у Брэсце **магутнасцю 100 МВт** і станцыю на вугалі ў Зэльве **магутнасцю амаль 600 МВт***; 3) колькасць прадуктаў вытворчасці на адзінку вымярэння: *Па Орхускай канвенцыі неабходна вырашаць пытанне аб мэтазгоднасці пры ажыццяўленні дзейнасці, звязанай з выкарыстаннем прамысловых устаноў для вытворчасці паперы і кардону **магутнасцю болей за 20 т у дзень***;

- **вышыня**: 1) геаметрычны параметр: *У **вышыні каля 1400 метраў** пілот самалёта АН-24 згубіў кіраванне* (Інт.); 2) верхняя мяжа колькасці: *На матэрыяльную дапамогу віленскага генерал-губернатара князя Святаполк-Мірскага ў **вышыні 500 рублёў** Карскі робіць аб'езд усё беларускае зямлі* (Інт.).

З другога боку, назіраецца тэндэнцыя да варыянтнасці, калі адна і тая ж велічыня мае некалькі намінацый: *мацунак, крэпасць* (для алкагольных вадкасцей); *хуткасць, скорасць*. Напрыклад: *Самалёты рухаюцца з **хуткасцю больш за 150 км/г** і, натуральна, у наветранай гонцы за «хвастамі» могуць лёгка сутыкнуцца* («Звязда», 25.02.05). *Месячны цень рухаецца па паверхні Зямлі з захаду на ўсход **са скорасцю каля 1 км/с*** (падручн.).

У ПС дыменсіўных сінтаксем уцягваюцца і прыметнікі агульны, сярэдні, мінімальны і інш.: *Пасол ЗША ў Беларусі Джордж Крол перадаў у дар Мінскай абласной бібліятэцы імя Пушкіна набор відэаабсталявання, кніг, кампакт-дыскаў і іншых публікацый **агульным коштам больш як 19 тысяч долараў ЗША*** ("Народная Воля", 01.10.2005). *У Беларусі штогод выходзіць у свет прыкладна 8 тысяч найменняў кніг **агульным тыражом больш як 30 мільёнаў экзэмпляраў*** («ЛіМ», 6.01.06). *Атрымайце формулу для сярэдняга паскарэння свабоднага падзення на шарападобнай планеце з **сярэдняй шчыльнасцю ρ** і радыусам R* (падручн.). *Галактыка «Млечны Шлях» уяўляе сабой сферычную сістэму з **прыкладна 2x10¹¹ зорак, агульнай масай каля 1200 млрд. масаў Сонца*** (навуц.).

Паколькі назвы фізічных велічынь з'яўляюцца прызнакавымі намінацыямі, то яны цягнуць у склад сінтаксемы і назву аб'екта – носьбіта гэтага прызнака, прычым у некаторых кантэкстах ужыванне назвы аб'екта абавязкова: *На тэрыторыях **са шчыльнасцю забруджвання радыёцэзіем да 15 Кб/км² і стронцыем-90 1 кю/км²** вырошчванне агародніны не абмяжоўваецца, за выключэннем бабовых культур* (Асновы мед. ведаў). *Калі крэйсер «Грамабой» **сілай цягі 14 000 адзінак, параўнальна лёгкай пабудовы, з трыма паршавымі машынамі, выйшаў на першыя хадавыя выпрабаванні, то высветлілася, што пры 105 абаротах машын вібрацыя дасягнула найбольшай велічыні*** (падручн.). *Яна дасць права на кіраванне аднакаўшавымі экскаватарамі **ўмяшчальнасцю каўша да аднаго кубічнага метра і спецыялізаванымі пагрузчыкамі*** (Інт.).

Такім чынам, няспыннае структураванне моўнай свядомасцю рэчаіснасці на восі часу і прасторы абумоўлівае кантынуальнасць моўнай сістэмы, у выніку чаго межы паміж словам і спалучэннем, паміж намінацыяй і рэліяцыяй становяцца празрыстымі, а развіццё навуковага вобразу свету спараджае шматслоўныя аналітычныя адзінкі, у межах якіх кожны элемент замацоўваецца ў спецыфічнай для яго функцыі. Разам з тым у кожнай сінтаксеме захоўваецца двухкампанентная структура «фармант + намінатыўны кампанент», прычым кожны з кампанентаў уцягвае ў сваё поле іншыя моўныя адзінкі, ствараючы ўскладненыя сінтаксемы з прыназоўнікавымі спалучэннямі (фармант) і/або зваротамі і прэдыкатыўнымі адзінкамі (намінатыўны кампанент).

Літаратура

Всеволодова 2010: Всеволодова, М. В. Грамматические аспекты русских предложных единиц: типология, структура, синтагматика, синтаксические модификации [Текст] / М. В. Всеволодова // Вопросы языкознания. – 2010. – № 4. – С. 3-26.

Всеволодова 2005: Всеволодова, М. В. Материалы к словарю «Предлоги и средства предложного типа в русском языке. Функциональная грамматика реального употребления» [Текст] / М. В. Всеволодова, Е. Н. Виноградова, Е. В. Клобуков, О. В. Кукушкина, А. А. Поликарпов, В. Л. Чекалина. – Вып. 1 / Под ред. М. В. Всеволодовой. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 2005. – 686 с. (в печати).

Всеволодова 2014: Всеволодова, М. В. Русские предлоги и средства предложного типа: материалы к функционально-грамматическому описанию реального употребления. Книга 1. Введение в объективную грамматику и лексикографию русских предложных единиц [Текст] / М. В. Всеволодова, О. В. Кукушкина, А. А. Поликарпов / общ. ред. М. В. Всеволодовой. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2014. – 304 с.

- Гальченко 2004: Гальченко, Е. В. Употребление предлогов с фразеологизированным значением в языке современной прессы [Текст] : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Белгородский гос. ун-т. – Белгород, 2004. – 22 с.
- Ефремова 2001: Ефремова, Т. Ф. Толковый словарь служебных частей речи русского языка [Текст] / Т. Ф. Ефремова. – М. : Рус. яз., 2001. – 863 с.
- Загнітко та ін. 2007: Загнітко, А. П. Словник українських прийменників. Сучасна українська мова [Текст] / А. П. Загнітко, І. Г. Данилюк, Г. В. Ситар, І. А. Щукіна. – Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2007. – 415 с.
- Канюшкевич 2010: Канюшкевич, М. І. Беларускія прыназоўнікі і іх аналагі. Граматыка рэальнага ўжывання. Матэрыялы да слоўніка : [У 3 ч.] [Текст] / М. І. Канюшкевич – Ч. 1 : Дыяпазон А – Л. – Гродна : ГрДУ, 2008. – 492 с.; Ч. 2 : Дыяпазон М – П. – Гродна : ГрДУ, 2010. – 619 с.; Ч. 3 : Дыяпазон Р – Я. – Гродна : ГрДУ, 2010. – 535 с.
- Конюшкевич 2006: Конюшкевич, М. Предлог как синтаксеобразующий формант и структура синтаксемы [Текст] / М. Конюшкевич // Лингвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 14 / Укл.: А. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – С. 73-79.
- Конюшкевич 2013: Конюшкевич, М. Преобразование предложно-падежной синтаксемы в предикативную единицу: корреляция предлога и показателя связи сложного предложения [Текст] / М. И. Конюшкевич // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т ; гол. ред. А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2013. – Вип. 26. – С. 93-99.
- Конюшкевич, Николаенко 2008: Конюшкевич, М. И. Предложные сочетания с пространственным значением в белорусском языке [Текст] / М. И. Конюшкевич, О. Г. Николаенко // Язык – Культура – Человек: Сб. науч. статей к юбилею заслуженного проф. МГУ имени М. В. Ломоносова М. В. Всеволодовой; редкол.: М. Л. Ремнева [и др.] – М. : МАКС Пресс, 2008. – С. 177-189.
- Конюшкевич 2005: Конюшкевич, М. Функции предлога [Текст] // Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту / М. Конюшкевич. – Донецьк, 2005. – С. 196-202.
- Объяснительный словарь 2003: Объяснительный словарь русского языка: Структурные слова [Текст] / Под ред. В.В. Морковкина. – М. : ООО “Изд-во Астрель” : ООО “Изд-во Аст”, 2003. – 421 с.
- Плешкова 2008: Плешкова, Л. Предлоги с количественным значением в русском и белорусском языках [Текст] / Л. Плешкова // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; наук. ред. А. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2008. – Вип. 16. – С. 83-93.
- Сентябова 2007: Сентябова, А. В. Предложно-падежные синтаксемы с нумеративно-именным лексическим компонентом в русском и белорусском языках: сходства и различия / А. В. Сентябова // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; наук. ред. А. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2007. – Вип. 15. – С. 191-195.
- Сентябова 2008: Сентябова, А. В. Структура предложных сочетаний с параметрическими лексемами: компоненты и их функции (на материале русского и белорусского языков) [Текст] / А. В. Сентябова // Язык – Культура – Человек : сб. науч. ст. к юбилею засл. проф. МГУ им. М. В. Ломоносова М. В. Всеволодовой / Московск. гос. ун-т; редкол. : М. Л. Ремнева [и др.]. – М. : МАКС Пресс, 2008. – С. 293-302.
- Словарь структурных слов 1997: Словарь структурных слов русского языка [Текст] / В. В. Морковкин [и др.]. – М. : Лазурь, 1997. – 420 с.
- Судзуки 2008: Судзуки, Рина. Русские атрибутивные конструкции со значением «параметрическая характеристика предмета» и функционирование в них компонентов предложного типа (в зеркале японского языка) [Текст] : автореф. дис. ... филол. наук / Московский гос. ун-т. – М., 2008. – 24 с.
- Шереметьева 2008: Шереметьева, Е. С. Отыменные релятивы современного русского языка. Семантико-синтаксические этюды : монография [Текст] / Е. С. Шереметьева. – Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 2008. – 236 с.
- Шиганова 2003: Шиганова, Г. А. Релятивные фразеологизмы русского языка [Текст] / Г. А. Шиганова. – Челябинск : Изд-во Челяб. гос. пед. ун-та, 2003. – 306 с.
- Milewska 2003: Milewska, B. Słownik polskich przyimków wtórnych [Text] / B. Milewska. – Gdańsk, 2003. – 192 s.
- Schröder 1990: Schröder, Jochen. Lexikon deutscher Präpositionen [Text] / Jochen Schröder. – 2., Unveränd. Aufl. – Leipzig : Verlag Enzyklopädie, 1990. – 268 s.

В статье показан структурный диапазон предложных сочетаний в белорусском языке. Рассмотрены место и функции каждого структурного элемента в составе форманта и номинативного компонента в синтаксемах с квантитативом в белорусском языке.

Ключевые слова: предлог, синтаксема, предложное сочетание, формант, номинативный компонент, квантитатив.

In the article the structural range of prepositional combinations in the Belarusian language has been shown. The place and function of each structural element in formant and nominative component in syntaxemes with quantitative in the Belarusian language have been considered.

Keywords: preposition, syntaxeme, prepositional combination, formant, nominative component, quantitative.

Надійшла до редакції 17 квітня 2014 року.

УДК 81 271.1

**ГРАМАТИЧНА ВАРІАНТНІСТЬ ІМЕННИКІВ ЯК КОМПОНЕНТ
НОРМАТИВНО-СТИЛІСТИЧНОЇ СИСТЕМИ МОВИ**

У статті проаналізовано динаміку граматичної норми, типи морфологічних варіантів іменника та проблеми кодифікації. Розглянуто різновиди граматичних варіантів іменника як в діахронії, так і в синхронії, висвітлено рівень їх лексикографічної інтерпретації.

Ключові слова: мовні норми, морфологічний варіант, екстралінгвістичний фактор, стиль, динаміка норми.

Досягнення українських дослідників у галузі граматичної системи сучасної української мови (Л.А.Булаховський, М.А.Жовтобрюх, О.С.Мельничук, В.М.Русанівський, І.Р.Вихованець, Н.М.Клименко, І.Г.Матвіяс, Л.І.Мацько, М.С.Скаб, І.І.Ковалик, К.Г.Городенська, М.Я.Плющ, А.П.Грищенко, А.П.Загнітко, Н.М.Сологуб, М.І.Степаненко та ін.) створили надійний фундамент для новітніх, по-новому зорієнтованих теорій вивчення системи української мови, виявлення її національної специфіки та уніфікації норм.

Зважаючи на значні досягнення граматичної науки загалом, і української зокрема, А.П.Загнітко як вчений-граматист вбачає перспективу подальшого розвитку граматики в тісному поєднанні традицій із новими здобутками й свіжими ідеями, що загалом підпорядковані якнайглибшому розкриттю законів у сфері категорійних виявів структури та функцій граматичної системи конкретної мови, як і мовних систем у їхньому зіставленні: „Зазнали значних змін утрадиційнені дефініції, кваліфікації і класифікації мовних одиниць, які ще в середині ХХ ст. вважалися непохитними й остаточними. На якісно новий рівень піднялося збирання, упорядкування, опрацювання фактичного матеріалу...” [Загнітко 2005: 392]. Ці й інші чинники призвели до створення новітнього комплексного опису граматичної системи української мови як сукупності морфологічного, синтаксичного і словотвірного рівнів у працях з морфології української мови [Вихованець 2004; Загнітко 1999]. Основу граматичних пошуків у ХХІ ст. складають наукові концепції системного аналізу динаміки синтаксичної, морфологічної, словотвірної, нормативно-стилістичної структур української мови.

Структура сучасної іменникової словозміни та ті глибокі трансформації, яких вона зазнала упродовж історичного розвитку і які досі різною мірою наявні в мовленнєвому узусі, зумовлюють неослабний інтерес мовознавців до цього об'єкта дослідження, свідчать про **актуальність** вивчення іменникових форм, їх генезис. Серед різних аспектів дослідження граматичної системи української мови особливий інтерес становить вивчення варіантності іменників, що дає можливість глибше пізнати деякі особливості граматики-стилістичної будови української мови, простежити тенденції її розвитку, краще осмислити її норми.

Метою статті є дослідження мовно-нормалізаційних процесів на граматичному рівні української мови через аналіз типів морфологічних варіантів іменників. Відповідно до поставленої мети необхідно розв'язати такі завдання: 1) узагальнити підходи щодо виокремлення різновидів морфологічних варіантів іменника; 2) з'ясувати динаміку норм морфологічної парадигми іменника; 3) здійснити аналіз функціонування конкурентних варіантів іменника в нормативно-стилістичному аспекті.

Явище граматичної варіантності в українській мові привертало увагу багатьох дослідників зарубіжного та українського мовознавства ще на початку ХХ ст. та в наступні роки (В.Виноградов, О.Смирницький, О.Ахманова, І.Білодід, М.Жовтобрюх, А.Коваль, І.Вихованець, Н.Неровня, М.Пилинський, Н.Сологуб, С.Самійленко, К.Горбачевич, М.Карп'юк, Б.Пристай, В.Семиряк, А.Загнітко, Л.Струганець, В.Чабаненко, О.Фурса, В.Юносова та інші).

Спільним залишається в українському та зарубіжному мовознавстві розуміння того, що варіанти є необхідним етапом побудови елементів мовної системи, які забезпечують більш раціональний спосіб вираження. Це вияв динамічного розвитку мови, еволюція її системи й норми. Ми поділяємо думку тих учених, які не вважають варіантність небажаною або надлишковою, адже Б.Гавранек наголошував, що за умов зникнення всіх коливань у мові, дублетів, мова може втратити всі засоби функціонального та стилістичного розрізнення [ПЛК 1967: 346]. Мова розвивається поступово, і наявність варіантності, тобто стадії співіснування старої та нової якості, не тільки не шкідлива, але навіть корисна, бо допомагає звикнути до нової форми, робить зміну мовної норми менш відчутною. Нормативні оцінки детермінуються характером варіантності, врахуванням семантики варіанта, його статусом в граматичній та стилістичній системі мови, іншими індивідуальними особливостями функціонування слова.

Енциклопедія української мови тлумачить варіанти мовних одиниць як видозміни, паралельні форми існування мовної одиниці, що модифікують різні аспекти її вираження (фонемний, морфемний або лексичний склад, місце наголосу, парадигму відмінювання, порядок слів і т. і.), але не порушують принципу її тотожності. Існують такі варіанти слова: акцентуаційні, фонетичні, орфоепічні, орфографічні, морфологічні, словотвірні, комбіновані [ЕУМ 2000: 59-60].

Мали рацію мовознавці, вказуючи, що питання про морфологічні варіанти слова значно складніше, ніж питання, наприклад, про фонетичні (акцентуаційні) варіанти слів. Труднощі з визначенням і розмежуванням граматичних варіантів пов'язані зі значенням, але значенням узагальненим, граматичним, із позицією, але

позицією граматичною на відміну від інших варіантів. Це зумовлює більшу силу асоціативних впливів, можливість широкого і відкритого впливу аналогії.

Цілком правомірними видаються пошуки мовознавців спрямовані на послідовне розмежування граматичних варіантів. Тільки критерій функціональної тотожності, взаємозаміни, важливий у практичній роботі, нині не може вважатися ні єдиним, ні основним.

Вивчення загальнотеоретичного осмислення проблеми граматичних варіантів у працях М.Я.Плющ, В.І.Кононенко, І.Р.Вихованця, М.М.Пилинського, А.П.Загнітка, Н.М.Козирод, В.Д.Семиряк, Л.І.Кучеренко, Н.М.Сологуб, В.Юносової та ін. уможливило встановлення таких їх різновидів:

- акцентуаційні, фонетичні, словотворчі, морфологічні [Карп'юк 1979];
- акцентологічні, фонетичні, граматичні, словотворчі, лексичні [Семиряк 1971];
- акцентні, фонетичні, морфологічні, дериваційні, комбіновані [Чабаненко 1983].

Як переконуємося, в усіх класифікаціях наявні акцентні варіанти, фонетичні, граматичні й словотворчі варіанти. Та у сучасному мовознавстві найбільш цілісною й обґрунтованою видається поглиблена класифікація граматичних варіантів, запропонована А.П.Загнітком. Адже умовний поділ варіантів враховує еквівалентність граматичного значення, граматичну системність і регулярність взаємозамінності, однорідність порівнюваних структур, стильову приналежність. Мовознавець виокремлює: категоріально-граматичні, лексико-граматичні, семантико-граматичні, фонетико-граматичні, словотвірні-граматичні, граматико-стилістичні і граматико-стильові варіанти [Загнітко 1998: 132].

Спираючись на запропоновані класифікації, враховуючи специфіку досліджуваної проблеми, розглянемо особливості вияву та типи варіантності іменників в українській мові.

Водночас зауважимо, що під нормою розуміємо відповідність системно-структурним основам мови в цілому, відповідність реалізацій сучасним діючим тенденціям розвитку мови, адекватність мовного вираження позамовним потребам. Принагідно зазначимо, що уявлення та тлумачення мовної норми останнім часом зазнало у лінгвістиці певної еволюції. У поняття зразка, еталону, нормативності мовного засобу все частіше включають значення доречності, комунікативної доцільності, тобто мовна норма дає насамперед рекомендації щодо відбору з мови найбільш вдалих і доречних мовних елементів для певної ситуації мовлення [ЕУМ 2000: 576].

Розмежування ж норм імперативних, тобто обов'язкових, і диспозитивних, які допускають варіанти, базується на явищі варіантності як об'єктивному наслідкові мовної еволюції, обов'язковому атрибуту живої літературної мови.

У зв'язку з цим сучасні мовознавці визнають, що норма може мати два способи вираження, при цьому обидва вважаються правильними. Дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних мовознавців переконують, що „співіснування численних варіантних форм на всіх мовних рівнях (акцентуаційному, лексичному, морфологічному тощо) незаперечний факт сучасної мови” [Шваркопф 2001: 368]. Крім того, у мовній нормі співіснують принципово різні варіанти – діяхронічні і синхронні (діалектні, соціальні, функціонально-стильові) [Олійр 1999].

Зміни граматичної норми іменників у діяхронії відбуваються умовно за триярусною ієрархією варіантів щодо усталення певної норми. Перший ярус становлять рецесивні варіанти – релікти старої норми або залишки елементів загальмованих інноваційних процесів, напр.: *монополія – монополь; фортепіано – фортеп'яно; пані – паня, панія; литовець – литвин; догана – нагана, нагінка; ім'я – імення; випробування – випроб; обмін – мінба – міньма; турист-туриста* тощо. Подальша доля таких варіантів зводиться до альтернативи – повний вихід із вживання або перехід у стилістичні чи некодифіковані різновиди мови.

Факультативні варіанти формують другий ярус – це члени відносно стабільних зіставлень, однаковою мірою правильні з боку норми, пор.: *крильми – крилами; вихору – вихру; граблів – грабель; вала – валу; рукава – рукави; фіжм – фіжмів; тім'я – тімені; генезис-гене́за* тощо.

Завершують цю ієрархічну побудову так звані експансивні варіанти, що відбивають проникнення у літературну норму елементів зі стихії сформованого узусу, напр.: *пил – розм. пилюка, пилюга; вал – проф. валовина* [ВТССУМ 2001].

Грамматична варіантність іменників виникає внаслідок різних чинників: запозичення з кількох мов-джерел (*філія – філіал; військовослужбовець, військовий – вояк, вояка, войник*); вплив орфографії (*трансфер-трансферт*); стихія розмовного мовлення (*шашіль – шашелі і шашелю; авто – авта*); експансія діалектної норми (*розвиток – діал. розвій*; геод. *зйомник – знімач*); функціонально-стильова належність (*туристичний – туристський, тасмниця – тайна, тайна*); явище аналогії (*ват – ватів*); тенденція до відтворення вилучених чи „репресованих” мовних одиниць та їх форм (*інтелігентності – інтелігентности, міліціонер – міліціант*) тощо.

Розмежовуючи морфологічні варіанти іменників, враховуємо взаємопов'язаність граматичного значення та граматичної позиції на відміну від інших варіантів. У іменниковій парадигмі виокремлюємо такі різновиди морфологічних варіантів: категоріально-морфологічні (*конструкторові – конструктору*), семантико-морфологічні (*сіма – сімома, червіні – червено*), лексико-морфологічні (*блока – блоку, онікса – оніксу*), акцентуаційно-морфологічні (*в краї – в краю; в роді – в роду*), фонетико-морфологічні (*вिवоріт – виворіть; поет – пііта; шосе – соша*), словотвірні-морфологічні (*велич – величчя; свербіння – сверблячка – свербіж*), морфолого-стильові (*боротьба – борня, володар – владика*), морфолого-стилістичні (*бульба – бульбега, ЛАЗ –*

лазик; свищик – свистик – свистілка – свистало), комбіновані (ім'я – імення – наймення – імено; полум'я – полум'я – полуміння – полумінь – пломінь).

Останнім часом дослідники значну увагу звертають на особливості кодифікації факультативного (узусного) варіанта мовної норми, що зовсім не суперечить нормам літературної мови, але для визначення його лінгвістичного статусу мовознавці ще визначають умови, за яких можливе його утвердження.

Так, науковий стиль характеризується спеціалізацією, вибірковістю терміновживання, його закріпленням за певним науковим узусом – при збереженні тісних зв'язків із певним мовним джерелом. Термінологія є вторинною щодо загальноновживаної мови, але між складовими системами на лексико-семантичному рівні відбувається процес взаємообміну (термінологізація і детермінологізація) [Симоненко 1997].

Наявність термінів – варіантів на етапі формування й розвитку мови окремої галузі, на думку дослідників, є об'єктивною закономірністю, адже потрібен час, щоб синонімічний ряд чи варіанти вистоялися і виділилися серед цілої низки одиниць найбільш вдалий термін. Терміновживання, основу якого становлять категорії і форми граматичної будови загальнолітературної мови, в своїх особливостях не виходить, як правило, ні за межі цих форм і категорій, ні за межі чинних тенденцій їх розвитку. Термінологічна стандартизація спрямована на вибір термінологічної норми та її затвердження як обов'язкового варіанта [Ганішкевич 1993]. Для науково-професійного спілкування притаманні узусні норми, які враховують і те спільне, що є в науковому різновиді загальнолітературної мови (професійному мовленні) і літературній мові, і те особливе, властиве лише мові певної науки, але відсутнє в структурі загальнолітературної мови. Необхідність у професійному варіанті норми виникає головним чином тоді, стверджують дослідники, коли: 1) існують варіантні засоби вираження певного поняття чи реалії; 2) з'являються нові засоби вираження понять чи реалій, типових для мови професійних сфер вживання, але відсутніх в літературній мові.

У сучасній літературній мові нормативність узусних варіантів не у всіх випадках однакова. Так професійна лексика широко використовується у тих випадках, коли спеціальність чи різновид діяльності не мають власної, добре розвиненої термінології і використовуються розмовні, неофіційні заміники термінів, пор.: *рибалка – риболов – риболовець; ходьба – ходіння – хода; жовтяниця – жовтачка – жовтуха; тралер – тральник – тральщик; крупів – круп; центровий – центряк; фото – фотка; тунель – тунеля.*

Показовим у цьому випадку є те, що сучасні нормативні словники й довідники з української мови подають узусний варіант граматичної норми іменників по-різному. Частина варіантів вважається рівноправними і нормативними, напр.: *аналіз – аналіза, антитеза – антитезис, манжет – манжетка, генезис – генеза, табурет-табуретка, інертність – інерція, плечей – пліч, контроверс – контроверза* [КСЖЛУМ 2003].

Що ж до граматичних форм типу *мотоцикл – мотоциклет – мотоциклетка, накачування – накачка, трафарет – трафаретка, копанка – рідк. копань, комиш – спец. комишит, пістолет – пістоль – заст. пістоля*, то словники подають їх з різними позначками – це або професійний, або застарілий чи розмовний варіант норми [ВТССУМ 2001].

Теза про нормативність частини професійних граматичних варіантів іменника підкріплювалася ще й тим, що окремі галузеві циркуляри у свій час фіксували професійні норми. Так, у морській термінології спеціальним циркуляром були узаконені варіанти типу: *лоцмана, крейсера, мічмана, шкіпера, катера, якоря* тощо [Станюкевич 1967: 66-69]. Такі форми Н. відмінка множини іменників чоловічого роду на – а (наголошене) в російській мові відносять до усного різновиду професійного варіанта норми чи професійного просторіччя. А в українській літературній мові подібні граматичні форми вважаються ненормативними.

Українське мовлення багате на родо-видову граматичну варіантність, коли форми однини у зв'язку з наявністю у них не тільки одиничного, але й загального (родового) значення часто вживаються для позначення найхарактерніших ознак цілого класу предметів без виділення поодиноких предметів, що входять до цього класу, напр.: *Під впливом зовнішніх причин атом може перейти в інший стан, який має більшу енергію і, звичайно, є нестійким* (З підручника). Поширеною у мовленні є варіантність, що відбувається завдяки активному вживанню форм множини насамперед речовинної чи абстрактної семантики замість однини, пор.: *гінс і гінси* – у мовленні зі сфери графіки й живопису; *торг і торги* – у політиці, напр.: *Приготували гінси для роботи. Перед великими політичними торгами; Торги за крісло спікера* (З газет).

Вузький корпоративний характер мають ті граматичні форми іменників-жаргонізмів, що виступають еквівалентами граматичних форм термінів і понять в усному спілкуванні, напр.: *фотоапарат – фотик, безкозирка – безка, міліціонер – мільтон; мигалка – мигавка, мобільний – мобіла, файл – файло* [КСЖЛУМ 2003].

Жаргонні форми подібного зразка розглядаються як форми просторіччя, коли вживання подібних варіантів можливе за особливих умов спілкування – для досягнення стилістичної мети, більшої стислості, емоційності й виразності. Так, щодо сленгу правоохоронних органів, то він має багато спільного з жаргоном правопорушників (цей феномен у соціології називається професійним травматизмом, деформацією), а тому відповідне біжаргонне поле іменників надзвичайно взаємопроникне й функціональне, пор. *компрокат – компра, дезінформація – деза, замовне убивство – заказуха; наївний – наївняк, доза – дозняк, наркоман – наркоша, бомж – бомжак – бомжара – бомжиха* [КСЖЛУМ 2003].

При визначенні нормативності таких варіантів іменника важливо уникати настанови, що будь-який

відступ від норми літературної мови може бути віднесеним до припустимих у спеціальних сферах і кваліфікуватися як професійний варіант норми. Для специфічно професійної реалізації системи і структури мови в цілому характерний відбір варіантів іменника за кількома основними принципами: актуальності, доцільності, аналогічності та поширеності.

Кодифікація ж граматичної варіантності іменників свідчить, що досить поширені у розмовному мовленні варіанти, представлені по-різному у словниках. Тому слушним, як вважає Б.Зінкевич-Томанек, допустити кодифікацію варіантів не лише в кількох окремих випадках, а всюди, де норма ще не ustalена [Зінкевич-Томанек 2002: 30]. Яскравим прикладом до вищезазначеного є кодифікація окремих варіантів лексем, пор.: *опер*, *оперативник*, *оперуповноважений*. „Великий тлумачний словник української мови” подає: *опер.*: **розм.** до *оперативник*: „Співробітник органів міліції, що займається оперативно-пошуковою роботою із попередження і розкриття злочинів”; *оперуповноважений*: „**заст.**, **розм.** Оперативний працівник міліції” [ВТССУМ 2001]. Подібний випадок спостерігаємо із кодифікацією узусних варіантів іменника *гараж*. Так, іменник словниками подається в родовому відмінку з двома варіантними формами – *гаража* і *гаражу* (крім того, зафіксована ще й форма третього морфолого-фонетико-акцентуаційного варіанта – *гаража'*) [Зінкевич-Томанек 2002: 31].

Отже, граматична варіантність іменника, яка у мові є перехідною ланкою від старої норми до нової, дає змогу побачити співіснування конкурентних варіантів в парадигмі іменника. Народнорозмовне ж джерело спілкування визначає літературні орієнтири щодо граматичного оформлення української писемної мови. Граматична варіантність іменників постає компонентом нормативно-стилістичної системи української мови і переконує в тому, що швидкість мовних змін у граматичних варіантів іменника різна. За таких умов безпосередньо простежується динаміка норм морфологічної парадигми іменника та з'ясовуються особливості типів еволюції для конкурентних варіантів.

Література

- Вихованець 2003: Вихованець І. Про граматичні норми сучасної української літературної мови [Текст] / І. Вихованець // Проблеми унормування української мови. Матеріали розширеного засідання координаційної ради «Українська мова». – Київ-Херсон, 2003. – С.37-48. – Бібліогр. : с.48.
- Вихованець 2004: Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики укр. мови [Текст] / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська / За ред. І. Вихованця. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 398с. – (Академічна граматики української мови). – Бібліогр.: с. 391-398. – 2000 пр. – ISBN 966-7671-60-7.
- Ганішкевич 1993: Ганішкевич М. Досягнення в опрацюванні української науково-історичної термінології (генетико-історичний аспект) [Текст] / М. Ганішкевич, А. Залізний // Науково-технічне слово. – 1993. – № 1. – С.48.-53. – Бібліогр. : с.53.
- ЕУМ 2000: Енциклопедія. Українська мова. – К. : Укр. енцикл., 2000. – 752 с.
- Загнітко 1998: Загнітко А.П. Проблеми правописної варіантності: система й узус (на матеріалі граматичних системних та узусних варіантів) [Текст] / А.П. Загнітко // Лінгвістичні студії. – Вип. 4. – Донецьк : ДонНУ, 1998. – С.126 – 132. – Бібліогр. : с.132.
- Загнітко 1998: Загнітко А. Актуальні проблеми текстової лінгвістики: закономірності внутрішньотекстової організації) [Текст] / А.Загнітко // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Вип. 5. – Донецьк: ДонНУ, 2005. – С.95-111. – Бібліогр. : с.110 -111.
- Загнітко 2005: Загнітко А. Проблеми теоретико-категорійної граматики. Рец. на кн.: Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови : Академ. граматики укр. мови– К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с. [Текст] / А. Загнітко // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Вип. 13. – Донецьк : ДонНУ, 2005. – С.392 – 397.
- Зінкевич-Томанек 2002: Зінкевич-Томанек Б. Норма сучасної української мови і лексикографічна практика останнього десятиліття [Текст] / Б. Зінкевич-Томанек //Доповіді та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. – К., 2002.- С. 26-31. – Бібліогр. : с.31.
- Карп'юк 1979: Карп'юк М.Д. До питання про класифікацію варіантів слова [Текст] / М.Д. Карп'юк // Мовознавство. – 1979. – № 3. – С.59. – 61.
- Оліяр 1999: Оліяр М. Варіантність як стильова ознака [Текст] / М. Оліяр // Українські студії. – № 1. – 1999. – С.41 – 49. – Бібліогр. : с.49.
- ПЛК 1967: Пражский лингвистический кружок. – М. : Наука, 1967. – 417 с. – Бібліогр. : с.416-417.
- Семиряк1971: Семиряк В.Д. Шляхи виникнення іменникових словотворчих варіантів [Текст] / В.Д. Семиряк // Мовознавство. – 1971. – №5. – С.2– 27.
- Симоненко 1997: Симоненко Л.О. Українська термінологія кінця ХХ століття (теорія і практика) [Текст] / Л.О. Симоненко. – К., 1997. – С.10-14. – Бібліогр. : с.14.
- Станюкович 1967: Станюкович К.М. Непонятный сигнал [Текст] / К.М. Станюкович // Русская речь. – 1967. – № 2. – С.66-69. – Бібліогр. : с.69.
- Струганець 2002: Струганець Л. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття. Монографія [Текст] / Л.Струганець. – Тернопіль : Астон, 2002. – 352 с. – Бібліогр. : с.315-343. – ISBN 966-7995-67-4.

Чабаненко 1983: Чабаненко В.А. Стилiстичнi можливостi словотвiрних варiантiв [Текст] / В.А.Чабаненко // Українська мова і література в школі. – 1983. – №11. – С.35-39.

Шваркопф 2001: Шваркопф Б.С. Колебание нормы: его сущность и статус в культурно-речевом и теоретическом плане [Текст] / Б.С. Шваркопф // Словарь и культура русской речи. – М., 2001. – С.364-381. – Библиогр. : с.381.

Джерела

ВТССУМ 2001: Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / за ред В. Бусела. – К.-Ірпiнь, 2001.

КСЖЛУМ 2003: Ставицька Л. Короткий словник жаргонної лексики української мови [Текст] / Л. Ставицька. –К.: Критика, 2003. – 336 с.

В статье проанализирована динамика грамматической нормы, типы морфологических вариантов существительных. Рассмотрены типы морфологических вариантов существительных как в диахронии, так и в синхронии, освещен уровень их лексикографической интерпретации.

Ключевые слова: языковая норма, морфологический вариант, экстралингвистический фактор, стиль, динамика нормы.

This article is devoted to the issue of the language norm. The dynamics of language norm was analyzed, the types of morfological variants of noun and the problems of codification were considered. Grammatic variants of noun were studied in diachronic an synchronic aspects, the level of their lexicografic interpretation was revealed.

Keywords: language norm, morphological variant, external factor, style, dynamic of norm.

Надійшла до редакції 28 квітня 2014 року.

Наталія Лешкова

УДК 81'366.54+811.161.1

ПРИЙМЕНИКОВЕ ФУНКЦІОНУВАННЯ ДАВАЛЬНОГО ВІДМІНКА

Досліджено відмінкову форму, що є засобом вираження відмінкових (предметних) й невідмінкових (непредметних) значень, граматичну величину як відмінкову форму давального відмінка у поєднанні з прийменниками, що відтворює адвербіальні відношення в українській мові.

Ключові слова: відмінок, прийменник, морфема, давальний відмінок, відмінкова парадигма.

Акцентуючи увагу на давальному відмінку як на граемі, тобто компоненті граматичної категорії відмінка, ми дослідили відмінкову форму, що є засобом вираження не тільки відмінкових (предметних), а й невідмінкових (непредметних) значень. Саме така граматична величина, як відмінкова форма давального відмінка у поєднанні з прийменниками, що відтворює адвербіальні відношення в українській мові, стала об'єктом аналізу. Відсутність праць, присвячених дослідженню прийменникового функціонування давального відмінка, свідчить про актуальність цього питання у мовознавстві. Актуальне і до цього часу питання про взаємовідношення прийменника і відмінка у складі прийменниково-відмінкової форми по-різному розв'язується дослідниками. Деякі з них, зокрема Р. Якобсон і А. де Гроот, розчленовують прийменниковий зворот на прийменник і відмінкову форму, руйнуючи тим самим морфологічну єдність прийменника і відмінка. У сучасній білорусистіці аналогічних поглядів дотримується А. Шаранда [Шаранда 1981: 29].

Неоднозначно розв'язується проблема можливості / неможливості керування відмінком з боку прийменника. Думку про призначення прийменника як керуючого компонента щодо відмінкової форми свого часу категорично висловив Д. Овсянко-Куликовський, який вважав прямим обов'язком прийменників керувати відмінками і вбачав у цьому синтаксичне покликання їх. Виразне ствердження цієї думки зустрічаємо у М. Лаврова: «Прийменника вимагають після себе певного непрямого відмінка, тобто вони керують відмінком» [Лавров 1959: 4]. В україністиці ці погляди поділяє О. Мельничук. Більш аргументованим є погляд про відсутність у прийменника граматичних ознак керування, оскільки прийменниково-відмінкова форма являє собою єдиний, нерозкладний у граматичному плані компонент [Пашківський 1937].

Окремі граматисти переоцінюють функційне значення відмінка і недооцінюють семантику прийменника у прийменниково-відмінковій формі: прийменник кваліфікується ними як «відгалуження» від відмінкової системи, як «подовжена рука» категорії відмінка.

Дещо в іншій площині розв'язується питання взаємовідношення прийменника і відмінка тими дослідниками, які вважають, що зв'язок прийменника з тим чи іншим відмінком залежить від відповідності значень прийменника і відмінка. Подібна відповідність трактується інколи як збіг у загальному (інваріантному, незмінюваному в різних контекстах) значенні відмінка і прийменників, що вживаються з цим відмінком.

В україністиці існують різні підходи щодо розв'язання складної проблеми домінування прийменника або відмінка у складі прийменниково-відмінкової форми: одні вчені вказують на те, що прийменник часто розвиває, доповнює, посилює значення відмінкової форми або уточнює, спеціалізує, ускладнює її, інші, навпаки, визначають, що відмінкові форми завжди доповнюють і часто уточнюють прийменники. Значний внесок у розв'язання складної проблеми взаємовідношення прийменника і відмінка у складі прийменниково-відмінкової форми зробив Є. Курилович. Він вважає, що прийменник не можна ставити «рангом вище від закінчень відмінка, адже прийменник не є керуючим відмінковою формою, а представляє собою субморфему, хоча й основну, складної морфемі» [Курилович 1962: 180] – прийменниково-відмінкової форми. Ці погляди відбивають основну функційну сутність прийменниково-відмінкової форми, єдність і нероздільність її складових елементів.

Послідовно відстоюючи концепцію Є. Куриловича щодо морфемного статусу прийменника, І. Вихованець подає більш точне термінологічне визначення прийменника, кваліфікуючи його як аналітичну синтаксичну морфему, призначення якої – трансформація субстантива в аналітичний прислівник. При переведенні субстантива у прислівник нейтралізується визначна для субстантива морфологічна категорія – відмінок. Пор. твердження Є. Тимченка про те, що прийменник іноді пересуває центр уваги з відмінкової форми на себе і тим самим стає одним із факторів руйнування флексії, а також висновки сучасних мовознавців про те, що вживання форми субстантива з прийменником призводить до ослаблення відмінкової флексії і посилення ролі прийменника як засобу смислової диференціації.

Хочемо зауважити, що у зв'язку зі зростанням наукового інтересу до вивчення прийменника, проблема його лінгвістичного статусу знаходить нове висвітлення в літературі. М. Всеволодова, спираючись на положення про те, що для частин мови важливі тільки граматичні, а не лексичні показники, відносить прийменник до частин мови, яка на правах субморфемі входить до словоформи іменника (але при цьому не є морфемою), визначає відмінкову форму останнього і разом із закінченням утворює аналог конфікса. Польову структуру функціонального поля прийменника досліджує М. Конюшкевич [Конюшкевич 2005]. Вона в межах поля виділяє певні зони. Ядро поля утворюють власне-прийменники – всі одиниці, що виступають тільки у функції прийменника (це первинні прийменники *в, на, під, за, над, при, через* тощо). Приядерну зону формують амбівалентні (біфункційні) прислівники-прийменники типу *мимо, близько, вслід, аналогічно, назустріч* тощо.

Зона «слова, вжиті в функції прийменника» – це випадки, коли словоформа, залишаючись у своєму категорійному класі, в певній позиції, наприклад, при імені виступає у функції прийменника: *Коло з радіусом одна десята метра; Загін числом більше десяти чоловік.*

Четверта зона (більш периферійна) – це слова, що за аналогією виступають прийменниками (*під егідою доброчинності, під іменем, на допомогу викладачеві, в оздоровлення мікроклімату на кафедрі*).

Дальню периферію складають слова, вжиті оказіонально як прийменники: *на горизонті сучасного наукового світу, у нетрях бізнесових ігрищ.*

Вивчення всебічних відношень, в яких перебувають прийменникові конструкції, ґрунтується на двосторонньому зв'язку парадигматичного і синтагматичного планів мовної структури, адже для дослідника важливим є визначення як змісту синтаксичних елементів, так і форми, в якій він проявляється.

Парадигматичний аспект дає можливість установити диференційні семантико-синтаксичні ознаки, якими відрізняється одна прийменникова конструкція в конкретних випадках її вживання від інших конструкцій в тій чи іншій позиції.

Дослідження однорідних синтаксичних елементів у парадигмальному плані передбачає виявлення структурних зв'язків як у системі варіантних, так і синонімічних відношень. Варіантами у лінгвістиці називають синтаксичні структури, які розрізняються формально, але виражають тотожне значення. Під тотожним значенням розуміють таке значення, яке не відрізняється від даного жодним семантичним множителем у змісті певних відношень.

Парадигмальний план мовної структури охоплює, крім виявлення варіантних (еквівалентних) зв'язків, також і аналіз синонімічних зв'язків прийменникових конструкцій. Синтаксичні синоніми визначаються як ряди різних за формою структур чи моделей, які мають близьке значення чи виражають однорідні відношення і зв'язки між явищами реальної дійсності. Досить своєрідно трактує поняття синтаксичних синонімів Л. Бархударов, досліджуючи глибинну (сміслову) і поверхневу (формальну) структуру речення. До синтаксичних синонімів він відносить конструкції, що мають різну поверхневу структуру при однаковій глибинній [Бархударов 1973: 55]. При всій близькості значення синтаксичні синоніми ніколи не збігаються повністю. Відмінність між ними підтримується не лише різноструктурністю, але й різним обсягом і характером змісту. Характер додаткових диференційних ознак визначається денотативними і конотативними оцінками. Основна відмінність між функційними синтаксичними еквівалентами (варіантами) і синтаксичними синонімами полягає в тому, що для перших вирішальним фактором виступає значеннєва тотожність, тоді як для других – додаткові відтінки значення. Порівнюючи, наприклад, прийменникові конструкції *в+зн. в. і на+зн. в.* у значенні неозначеної тривалості часу (*зустрітисся у той день – зустрітисся на другий день*), бачимо, що конструкція знахідного відмінка з прийменником *на*, крім основного значення, передає ще час, визначуваний по відношенню до попереднього періоду, тобто містить у собі вказівку на часову наступність. Конструкція *в+зн. в.*

чітко передає основне значення неозначеної тривалості часу і виступає домінантою по відношенню до конструкції *на+зн. в.* Отже, ці конструкції є синонімічними.

Аналіз прийменникових конструкцій у плані граматичної синонімії вимагає умов однорідності порівнюваних структурних одиниць, тобто він повинен бути одноаспектним і мати справу лише з граматичними (синтаксичними) формами та їх значеннями.

Вивчення парадигмальних рядів прийменникових конструкцій певного значення (тобто всієї сукупності цих конструкцій на одному синхронічному мовному зрізі) дозволяє користуватися трансформаційним методом. Під трансформацією розуміють перетворення конструкцій із певною морфологічною структурою в інші конструкції, ідентичні перетворюваним за семантичним відношенням. Слід сказати, що експерименти-перетворення досліджуваних конструкцій широко застосовуються лише в межах варіантних синтаксичних структур. При визначенні синтаксичних синонімів критерій взаємозамінності, на який часто посиляється як на основний, не може бути задіяним, оскільки наявність додаткових ознак, а також відмінності в обсязі значень виступають як диференційний фактор. Слушним, на наш погляд, є твердження З. Іваненко про те, що «доцільніше говорити про вибір однієї конструкції з ряду синонімічних, а не про взаємозамінювання їх, оскільки заміна в більшості випадків нівелює той специфічний семантичний відтінок, який протиставляє одну конструкцію іншій» [Іваненко 1981: 18].

Крім семантико-синтаксичних ознак, що виявляються в парадигмальному плані, прийменниковим конструкціям властиві ознаки в іншому плані мовної структури – синтагмальному. Семантико-синтаксичну природу прийменникової конструкції можна встановити в рамках найпростішої «рамочної одиниці» – сполучення двох синтаксичних елементів, де один із них, залежний (прийменниково-відмінкова форма), виступає об'єктом дослідження, а другий, щодо якого проводиться аналіз залежного компонента, є опорним. У практиці дослідження «рамочна одиниця», утворена з двох основних компонентів, «обростає» іншими синтаксичними елементами, які можуть відноситися як до аналізованого, так і до опорного компонента у складі синтагми. При вивченні властивостей прийменникових конструкцій у синтагматичному плані необхідно звернути увагу на сполучуваність прийменниково-відмінкової форми з іншими словесними формами синтагми, лексико-семантичне вираження досліджуваної форми і зв'язаних із нею синтаксичних елементів, позиційні можливості залежного компонента щодо опорного. Синтагма у нашому дослідженні умовно прирівнюється до вільного словосполучення, і тому прийменниково-відмінкові форми аналізуються в межах цієї синтаксичної одиниці. Синтагмальні відношення лежать в основі методу дистрибутивного аналізу, тобто об'єктивного аналізу синтаксичних одиниць за їх валентними властивостями й оточенням.

Парадигмальний аспект, який розкривається при виділенні у змісті прийменникових конструкцій семантико-синтаксичних ознак, робить можливим вивчення системних відношень цих синтаксичних елементів. Системний підхід, який передбачає встановлення закономірних стійких зв'язків між усіма частинами досліджуваного явища, тісно взаємодіє з функційним аспектом опису мови, найважливіше завдання якого – вказати на роль кожної синтаксичної одиниці, кожного синтаксичного елемента у процесі комунікації. Функційний підхід нами здійснюється за принципом «від змісту до форми» і спрямований на граматику мовця (активну граматику). В активній практиці, «що виходить із семантичного боку» і «ставить питання про те, як виражається та або інша думка», провідним началом виступає смисл на відміну від граматики слухача (пасивної), що пов'язана з описом, вихідним пунктом якого є форма.

Тісний взаємозв'язок системного і функційного підходів сприяє кращому розумінню синтаксичної структури як єдності елементів об'єкта і їх взаємовідношень.

Якщо семантико-синтаксичні функції безприйменникового давального відмінка стосуються передусім власне-відмінкового використання, передаючи зумовлені семантико-синтаксичною валентністю предиката різновиди значення субстанціальності (предметності), то прийменникові форми давального відмінка вживаються найчастіше як обставинні (у синтаксичному плані прислівникові) компоненти речення, відтворюючи тим самим транспонування до синтаксичної сфери іншої частини мови. Проте певна частина прийменникових конструкцій передає не адвербіальну, а об'єктну семантику. Гадаємо, що цьому сприяє інваріантне значення об'єктності давального відмінка у первинному функціонуванні (у його ранговій напівцентральної) та спеціалізованість окремих вторинних прийменників у відтворенні цього значення.

Шляхом суцільного обстеження «Словника українських прийменників. Сучасна українська мова» А. П. Загнітка, І. Г. Данилюка, Г. В. Ситар, І. А. Щукіної (із залученням даних 11-томного «Словника української мови», «Великого тлумачного словника сучасної української мови» і «Словаря української мови» за редакцією Б. Грінченка) були вибрані прийменники, що вживаються з давальним відмінком у сучасній мові. Залучення до розгляду зазначених лексикографічних джерел дозволило розглянути відносну динаміку словникового складу, а також парадигмальні зв'язки в межах синонімічних та варіантних (еквівалентних) відношень досліджуваних прийменниково-відмінкових сполук.

Аналіз фактичного матеріалу показав, що з давальним відмінком функціонують вторинні прийменники переважно прислівникового походження. Усі вони є амбівалентні. З цими біфункційними прийменниками-прислівниками пов'язується їх релятивний статус у структурі речення.

З адвербіальною семантикою способу дії вживаються однокомпонентні амбівалентні прийменники **аналогічно, напереріз, пропорційно.**

Прийменник **аналогічно** в «Словнику української мови» (СУМ) та у Великому тлумачному словнику української мови (ВТСУМ) подається як прислівник, хоча наведений приклад (у СУМ) свідчить про прийменникове використання слова: *Цілком **аналогічно** функціям двох змінних визначаються будь-які числа незалежних змінних* (Курс мат. аналізу). Синонімами до цього прийменника, переважно вживаному в науковому стилі, виступають прийменники **аналогічно до, відповідно до, за аналогією до, подібно до** у сполучі з родовим відмінком, напр.: *Будемо виробляти свою стратегію розвитку **відповідно до** сьогоденних реалій*.

Сферою використання вторинного прийменника **пропорційно** є, в основному, науковий та офіційно-діловий стиль, зрідка художній: *Агрегати можуть частково руйнуватися під час пружних зіткнень один з одним, **пропорційно** їх кількості та ефективному перетину розсіювання* (В. Берест). *Доходи громадян зростають **пропорційно** вкладеній праці в процес виробництва* (З журналу). Синонімічних і варіантних відповідників сполучі давального відмінка з прийменником **пропорційно** не виявлено.

Прийменники **напереріз, навстріч** подаються у «Словнику українських прийменників» за ред. А. Загнітка з семантикою способу дії. На нашу думку, у цих конструкціях прозоро проступає ще і значення локативності. Характерним для цих сполук є їхня сполучуваність з дієсловами руху, що притаманне сполукам давального відмінка з цими прийменниками, вживаними з власне-локативним значенням. Напр.: *Може, все це було не до вподоби Рудю, а може, виграла в ньому дурна молода сила, якої не знав куди подіти, і тому пхався він **напереріз** Бутеню, зачіпав його то так, то сяк* (П. Загребельний). *Василик біг якраз **навстріч** Орлюкові* (О. Довженко). *Червоноармійці побачили, як **напереріз** утікачам кинувся Ковецький* (І. Ле).

Значеннєвий синкретизм (семантика способу дії та локативності) відтворює сполука **назустріч + Д. в.** Зауважимо, що ця конструкція вживається також при дієсловах руху, напр.: ***Назустріч** Федору Несторовичу вибрела якась постать* (Гр. Тютюнник). *Поїзд їде на паралелях із заходу на схід, **назустріч** сонцю* (І. Багрянний). *Карпо вирвав із кільця кавалок ковбаси, пішов **назустріч** Микиті* (Г. Тютюнник). Інколи опорні дієслова можуть опускатися, проте відновлення еліпсованого дієслова-присудка в неповному реченні можна здійснити введенням до реченнєвої структури лише дієслова зі значенням руху: *Боса стала [Катерина] серед шляху, Втерлась рукавами. А москалі їх **назустріч**, Як один верхами* (Г. Шевченко) – пропущено *вийшли, їдуть, скачуть* тощо. Домінувальною сферою використання цієї конструкції виступає художній стиль мовлення.

У варіантних відношеннях до конструкції **назустріч + Д. в.** перебуває конструкція **навстріч + Д. в.**, у синонімічних – **навпаки, навпроти, напроти, насупроти, проти, прямо проти, супроти + Р. в.** Пор.: *Вона вхопила обома руками ратище і ... поставила його **насупроти** медведиці* (І. Франко). *Христя стояла **напроти** дверей* (П. Мирний).

Семантику локативності відтворюють сполуки давального відмінка з прийменниками **навздогін, навперейми, навстріч, напереріз, услід** тощо.

Слово **навздогін** (за СУМ та ВТСУМ) кваліфікується прислівником, проте один із прикладів (СУМ) фіксує прийменникове використання його: *Вже третій день, не сходячи з машини, а ворогам ми мчали **навздогін*** (Л. Первомайський). Звертаємо увагу на постпозиційне використання прийменника у цій конструкції. Як правило, конструкція **навздогін + Д. в.** вживається у художньому стилі з дієсловами, що пов'язані з семантикою руху: *Торд пустив **навздогін** оленеві ще одну стрілу, але той і далі летів, неторканий і нестримний, гордо й зневажливо* (П. Загребельний).

Аналізована конструкція перебуває у варіантних відношеннях зі сполуками **навздогінці, наздогін, наздогінці + Д. в.**, у синонімічних – зі сполуками **вслід за, навздогін за, навздогінці за + О. в.** Напр.: *Собаки знов загавкали, побігли **навздогінці** за кіньми* (І. Нечуй-Левицький). *Вона вскочила в човен і попливла **навздогін** за лебедем* (О. Донченко).

Прийменникове і прислівникове використання слова **навперейми** фіксує СУМ, прислівникове (у прикладі прийменникове) подає СГ, лише прийменникове – ВТСУМ. Власне-локативний дистантний прийменник **навперейми** вживається на позначення напрямку, що перетинає що-небудь, чийсь шлях: *Грицько присів, знайшов крижину й кинувся зразу **навперейми** собаці* (С. Васильченко). *Кармелюк схопив дерев'яні відра і пішов **навперейми** Діброві* (В. Кучер). – *Тікай, не підходь до нього! – гукали сячі, поспішаючи **навперейми** й навздогін бомбометателю* (О. Довженко). Синонімом до прийменника **навперейми** виступає прийменник **напереріз** з власне-локативним значенням: *Хлопець **непостережно** ні для кого метнувся **напереріз** верхівцеві, з нещадною силою рвонув коня за вудила, підняв його дуби, і рудий Джурило з найбільшого маху обемберився на землю* (П. Загребельний). *Машина помчала **напереріз** німецькій колоні, одна – проти цілої колоні* (Ю. Бедзик). Іменники в аналізованих локативних прийменникових конструкціях указують на назви осіб, значно рідше – предметів, що перебувають у русі чи потенційно можуть здійснювати рух у просторі, і шлях, який вони долають, намагається пересікти суб'єкт дії. Опорні дієслова передають також динаміку руху, отже спостерігаємо значеннєву відповідність прийменникових конструкцій і опорних дієслів.

Прийменник **навстріч** у «Словнику українських прийменників» подається також як власне-локативний: *Ярослав сам щодень **перелічував** нові судна, **знав-бо** гаразд: *іти на Київ, проти могутнього князя Володимира, треба з силою великою, а як зуміє своє військо посадити на корабельці, то вийде **навстріч** великому князеві неждано й негадано* (П. Загребельний). *Іду шляхом, – боюсь так, що й сказати не можна! Раденька вже, як хто **навстріч** мені береться* (М. Вовчок).*

Один із семантичних різновидів цього прийменника в «Словнику українських прийменників» А. Загнітка, І. Данилюка, Г. Ситар, І. Шукіної кваліфікується як способу дії, хоча наведений приклад: *Василик біг якраз **настріч** Орлюкові* (О. Довженко) є, на нашу думку, непереконливим, оскільки на перший план виступає питання обставини місця (біг куди?), а не способу дії (біг як? яким способом?).

Носієм семантики локативності виступає вторинний прийменник **услід**: *А Ситник, переконавшись, що не зрушать його дурні з місця, поки триматимуть Сивоока, вихопив з піхов меча, вдарив художника зразу по шії, коли той дивився **услід** Ярославові, гукнув відчаєно своїм: – Рубайте!* (П. Загребельний). *Услід їй підіймалася хмара пилу* (І. Багрянний).

СУМ та ВТСУМ фіксують прийменникове використання слова **услід**, СГ – прислівникове вживання, хоча в останньому лексикографічному джерелі наведений приклад ілюструє прийменникове функціонування його. Загальне локативне значення конструкції **услід** + Д. в. СУМ конкретизує як напрям віддалення від кого-, чого-небудь: *З тугою, страхом і надією в очах дивилась вона [дівчина] **вслід** відступаючій частині...* (В. Козаченко). *Панна Хорунжівна їй [Явдосі] **услід** кричить: - І хустку, і весільну шишку тобі дам...* (Г. Квітка-Основ'яненко).

Локативна семантика відтворюється у синонімічних до прийменника **вслід** (**услід**) формах **за, після, слідом за, удогін, удогін за, удогонь, удогонь за**, прерогативою вживання яких є художній стиль.

Треба зазначити, що всі форми, які утворюють синонімічний ряд, окрім просторового значення, вміщують ще і чітко окреслене об'єктне значення, пор.: *Удогін товаришам Василь поїхав на будівництво. З грив на гриви стрибає вогонь – Сто пожеж чвалом скаче. Піщаницею їм **удогонь**, Понад степом хтось плаче* (І. Виговський). *Тихо, поважно чвалають і чумаки **за** своїми волами* (М. Коцюбинський). *Служниця, лізе вгору і присвічує ліхтарем в'язневі, що лізе **слідом за** нею* (Леся Українка).

Цей синонімічний ряд, вважаємо, можна ще доповнити прийменниками **позаду, позад**, оскільки вони також передають локалізацію динамічної дії позаду рухомого предмета, акцентуючи увагу і на цьому предметі (об'єкті). Напр.: *Дивись, як тут глухо та страшно! – сказав він [Івась], ідучи **позаду** Карпа* (Панас Мирний). *Іхав [Шрам] **позад** усіх, не хотів ні з ким розмовляти* (П. Куліш).

Функціонування прийменникових форм давального відмінка в об'єктному значенні виявляється у прийменниках типу **навкір**: *То мі **навкір** робиш* (за СГ); **навпаки**: *Контральто Антоніни Павлівни і слабенький, але в саме душу проникаючий Костів тенор – сплелися в чудному, може, й **навпаки** всяким музичним законам, дуєті, де партію козака вела контральто, а дівчини – тенор* (за СУМ); **наспроти**: *Цей хлопчина завжди чинить **наспротив** мені; **поперек**: Він завжди робить усе **поперек** мені; **супротиву**: І став Хрисафій усемогутнім ворогам йому явним, осканенівши по такому дарункові, й повів рать невидиму **супротиву** патріархові Флавіану* (І. Білик).

Проте зазначені прийменники, вступаючи у варіантні та синонімічні відношення, можуть зазнавати семантичного варіювання. Так, утворюючи синонімічний ряд із амбівалентним прийменником **навкір**, об'єктне значення зберігається у прийменниках типу **наспроти**: *Дівчина це з дитинства мала звичку робити все **наспротив** батьку; **попроти**: Це, каже, **попроти** себе не вищував* (за СГ), **проти**: *Бунтував не **проти** природи, бо жив серед неї, народжений нею, і вірив у її силу, нічого іншого не бажавши бачити і знати* (П. Загребельний); **против**: *Кричали [латинці] вголос на весь рот: «Війна! Війна **против** Троянців!»* (І. Котляревський), **супроти**: *І, нарешті, останнє – чи не можете ви мені сказати, які заходи будуть **вжиті супроти** моєї матері* (І. Багрянний); **супротив**: *Дивна повільність, або КМУ **супротив** підприємців*.

Деякі ж синоніми прийменника **навкір** з семантикою об'єкта можуть вміщувати ще і значення способу дії: **навпак**: *Він все робить **навпак** мені; **навпаки**: Покотила паляницю **навпаки** сонця* (за СГ); **навспак**: *Важко пливати **навспак** течії*. Додаткове семантико-синтаксичне значення локативності відтворюють прийменники **напроти**: *Напроти цих гір стояв панський двір; **напроти**: Сіла собі **напроти** віконця* (П. Чубинський); **против**: *І в будень було дукачі носить [Маруся]; стане **против** сонці – королівна, та й годі!* (П. Куліш); **прямо проти**: *Прямо **проти** неї, в двох кроках, хоч і на другім боці потоку, стояв легінь* (Г. Хоткевич); **супроти**: *Зі степу летять качки на озера, й схвильоване серце стежить за ними пильно – як вони **супроти** зорі, як вони пливають по дзеркальній поверхні...* (І. Багрянний).

Звертаємо увагу на те, що об'єктне значення деяких прийменників може нейтралізуватися умовами контексту. Прийменникова конструкція при опорному іменнику набуває значення атрибутивності, напр.: *Снав він на лаві **проти** вікна* (А. Головка). *Шестикласники припали до металевої загорожі **навпроти** будинку учителів* (Ю. Збанацький).

Позиційне розташування прийменниково-відмінкової форми на місці уточнювального відокремленого члена до обставини місця надає значення локативності цій конструкції: *В кутку, **наспроти** Руденка, сидів той сивий дідусь, що перший знайомив Андрія з камерою, – це був робітник якогось наркомату на прізвище Прокопович* (І. Багрянний).

Семантику допустовості реалізують форми давального відмінка у сполученні з прийменниками **наперекір, противно**, домінують сферою вживання яких є художній стиль мовлення. Напр.: *Я тільки твердо вирішила **наперекір** цим багатіям і собі бути щасливою* (І. Вільде). *Якщо були б ви письменні й знали закони, ніякі радники й радці не могли б вас покарати без права і **противно** праву* (З. Тулуб).

У синонімічних відношеннях до цих конструкцій виступають форми типу **всупереч, навкір, навкірки, навпак, навпаки, навспак, укір**, уживані з давальним відмінком, **насупротив, проти, против, супроти, попри** – з родовим відмінком (останній може вживатися зі знахідним відмінком). Ці прийменники уживаються при назвах осіб, предметів, явищ, процесів, усупереч яким що-небудь здійснюється, відбувається: *Кривдунський, **всупереч** усім приписам і законам, уважав за нормальні відносини судді до мужички, щоби на неї насварити, накричати й казати її за двері викинути* (Л. Мартович). *І все ж робітники вчинили **навпаки** наказу адміністрації й вимкнули реактор. **Наперекір** суховіям та чорним бурям повсюди йде вона [біла акація] за людиною, заходячи аж сюди, до самого мертвого моря, де, крім солі, вже ніщо не росте...* (О. Гончар). *Хоче [Маруся] **зажмуритись**, так очі **проти** її волі, так і зазирають у Василеві очі* (Г. Квітка-Основ'яненко). ***Попри** всі злигодні і турботи переднього краю Хома навіть погладив, цюки мав, як налиті* (О. Гончар). *Хоч деякі буржуазні писаки заперечували його існування, **попри** їх волі, український пролетар жив* (І. Цюпа). *Кума сиділа порозпускавши всі свої хустки, розчервоніла **попри** холод на натопленій кухні* (П. Загребельний). *Причиною була тут ще й особлива здатність Карповича до практичних справ, якою, **попри** всі намагання, не відзначався Іван Іванович* (І. Багмут). Варіантні відношення у конструкціях **наперекір + Д. в., противно + Д. в.** не виявляються.

Прийменниково-відмінкова конструкція **подібно + Д. в.** репрезентує порівняльну семантику, уживаючись при називанні кого-, чого-небудь, з ким, чим порівнюється хтось, щось. Варто зазначити, що вживання прийменника **подібно** з давальним відмінком не є частотним, адже більш типовим виступає конструкція **подібно до + Р. в.** Пор.: *І ви готові тепер повідушувати мільйони тих, що були в каторгах, за те, що вони хочуть жити теж не в ямах, не в бруді, не в струпах, а **подібно** вам?* (В. Винниченко). У синонімічних відношеннях до цієї прийменниково-відмінкової форми виступають слова **а-ля, на зразок, на кшталт, на манір, типу**, напр.: *Природа теж в унісон: багряне осіннє, з якоюсь штучною яскравістю, листя, порепане каміння **а-ля** «морська хвиля». А проходячи повз Андрія, зробив щось на **зразок** реверансу, показуючи рукою до столу* (І. Багрянний). *Хоч зовні стояла варта, за важкими дверима Отава ніс у ніс зіткнувся відразу з двома автоматниками, а ще два такі самі стояли трохи далі від дверей на підвищенні, що проходило через увесь вестибюль **на кшталт** естради* (П. Загребельний).

Адресатні семантичні відношення виявляються у прийменниково-відмінковій конструкції **услід + Д. в.**, варіантом до якої є конструкція **вслід + Д. в.**, пор.: *Часом по дорозі на луг, коли хто питав у нього дорогу на Борзну чи на Батурин, він довго стояв посеред шляху і, махаючи пужалном, гукав **услід** подорожньому...* (О. Довженко). *З тугою, острахом і надією в очах дивилась вона [дівчина] **вслід** відступаючій частині...* Синонімами до цієї прийменниково-відмінкової форми виступають конструкції **за, після, слідом за, удогін, удогін за, удогонь, удогонь за**, напр.: *Ой, димок на обрії хитається, Море хвилю кидає **вдогін** кораблю* (В. Бичко).

Питання про взаємовідношення прийменника і відмінка у складі прийменниково-відмінкової форми порізнному розв'язуються дослідниками.

В українській існують різні підходи щодо розв'язання складної проблеми домінування прийменника або відмінка у складі прийменниково-відмінкової форми: одні вчені вказують на те, що прийменник часто розвиває, доповнює, посилює значення відмінкової форми або уточнює, спеціалізує, ускладнює її, інші, навпаки, визначають, що відмінкові форми завжди доповнюють і часто уточнюють прийменники. Значний внесок у розв'язання складної проблеми взаємовідношення прийменника і відмінка у складі прийменниково-відмінкової форми зробили С. Курилович, І. Вихованець, чий погляд відбивають основну функціональну сутність прийменниково-відмінкової форми, єдність і нероздільність її складових елементів.

Вивчення всебічних відношень, в яких перебувають прийменникові конструкції, ґрунтується на двосторонньому зв'язку парадигмального і синтагмального планів мовної структури. Дослідження однорідних синтаксичних елементів у парадигмальному плані передбачає виявлення структурних зв'язків як у системі варіантних, так і синонімічних відношень. При вивченні властивостей прийменникових конструкцій у синтагмальному плані звертають увагу на сполучуваність прийменниково-відмінкової форми з іншими словесними формами синтагми, лексико-семантичне вираження досліджуваної форми і зв'язаних із нею синтаксичних елементів, позиційні можливості залежного компонента щодо опорного. Тісний взаємозв'язок системного і функційного підходів сприяє кращому розумінню синтаксичної структури як єдності елементів об'єкта і їх взаємовідношень.

Прийменникові форми давального відмінка вживаються найчастіше як обставинні (у синтаксичному плані прислівникові) компоненти речення, відтворюючи тим самим транспонування до синтаксичної сфери іншої частини мови. Проте певна частина прийменникових конструкцій передає не адвербіальну, а об'єктну семантику. Цьому сприяє інваріантне значення об'єктності давального відмінка у первинному функціонуванні (у його ранговій напівцентральної) та спеціалізованість окремих вторинних прийменників у відтворенні цього значення.

Опорними словами для сполук давального відмінка з прийменниками виступають переважно дієслова. Для найбільш репрезентативної групи локативних прийменниково-відмінкових форм характерною є сполучуваність з дієсловами руху. Інколи опорні дієслова можуть опускатися, проте відновлення еліпсованого дієслова-присудка в неповному реченні можна здійснити введенням до реченнєвої структури лише дієслова зі

значенням руху. Іменники в аналізованих локативних прийменникових конструкціях указують здебільшого на назви осіб, значно рідше – предметів, що перебувають у русі чи потенційно можуть здійснювати рух у просторі.

У деяких прийменниково-відмінкових формах спостерігається явище значеннєвого синкретизму, яке характеризується нашаруванням на основне значення додаткового відтінку.

Нейтралізація основної семантичної функції може викликатися позиційним розташуванням прийменниково-відмінкової форми. Так, переміщення прийменниково-відмінкових форм у присубстантивну позицію прогнозує витворення означальних відношень у межах аналізованих сполук. Наше дослідження ніякою мірою не претендує на вичерпне, а, отже, в подальших роботах досліджуватимемо прийменниково-відмінкові парадигми.

Література

Бархударов 1973: Бархударов, Л. С. К вопросу о поверхностной и глубинной структуре предложения [Текст] / Л.С. Бархударов // Вопр. языкознания. – 1973. – № 3. – С. 50-61.

Загнітко 2007: Загнітко, А. П., Данилюк, І. Г., Ситар, Г. В., Щукіна, І. А. Словник українських прийменників. Сучасна українська мова [Текст] / А.П. Загнітко, І.Г. Данилюк, Г.В. Ситар, І.А. Щукіна. – Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2007. – 416 с.

Іваненко 1981: Іваненко, З.І. Система прийменникових конструкцій адвербіального значення [Текст] / З.І. Іваненко. – К.; Одеса : Вища шк., 1981. – 143 с.

Конюшкевич 2005: Конюшкевич, М. О механизме предложивания знаменательной лексики [Текст] / М. Конюшкевич // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. Випуск 13 / Укл. Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк : ДонНУ, 2005. – С. 65-70.

Курилович 1962: Курилович, Е. Очерки по лингвистике [Текст] / Е. Курилович. – М.: Изд-во иностр. лит., 1962. – 456с.

Лавров 1959: Лавров, Н. А. Методика изучения служебных частей речи в средней школе. Предлоги и союзы [Текст] / Н.А. Лавров. – М.: Учпедгиз, 1959. – 54 с.

Овсяннико-Куликовский 1912: Овсяннико-Куликовский, Д.Н. Синтаксис русского языка [Текст] / Д.Н. Овсяннико-Куликовский. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб.: Овсяннико-Куликовская, 1912. – 322 с.

Пашківський 1937: Пашківський, А. М. Функції прийменників у сучасній українській літературній мові [Текст] / А.М. Пашківський // Мовознавство. – 1937. – №12. – С. 37-65.

Шаранда 1981: Шаранда, А. Н. Сравнительная типология категории предлога (на материале немецкого, русского и белорусского языков) [Текст] / А.Н. Шаранда. – Минск : Наука и техника, 1981. – 230с.

В роботі досліджена падежна форма, которая является средством выражения падежных (предметных) и непадежных (непредметных) значений, грамматическая величина как падежная форма дательного падежа в сочетании с предлогами, воспроизводящая адвербиальные отношения в украинском языке.

Ключевые слова: падеж, предлог, морфема, дательный падеж, падежная парадигма.

We have investigated the case form being the means of expression of the case (subject) and uncase (unsubject) values, the grammatical size as a case form of the dative case in combination with pretexts, that represents adverbial relations in Ukrainian.

Keywords: case, pretext, morpheme, dative case, case paradigm.

Надійшла до редакції 11 квітня 2014 року.

Інна Піддубська

УДК 811.161.2:81'36:821.161.2

ФУНКЦІОНАЛЬНО-ЧАСОВА СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ ДІЄСЛОВА ЯК ЗАСІБ ІМПРЕСІОНІСТИЧНОЇ ПОЕТИКИ М. КОЦЮБІНСЬКОГО

Стаття присвячена вивченню граматичних засобів поетики імпресіонізму. Матеріалом для аналізу постають новели М. Коцюбинського. Розглядається темпоральна характеристика дієслівних форм в контексті імпресіоністичних творів письменника. Взаємодія семантики дієслівного часу із семантикою виду зумовлює залучення до аналізу видової характеристики дієслова. Основна увага приділяється дослідженню виражального потенціалу видо-часових дієслівних форм як одного із засобів імпресіоністичної поетики.

Ключові слова: імпресіонізм, поетика імпресіонізму, дієслівна форма, час дієслова, вид дієслова.

На сьогодні імпресіонізм в українській літературі як самостійне стильове явище найгрунтовніше вивчений із позицій літературознавства й теорії літератури (І.Іванько, Д.Наливайко, Ю.Кузнецов, Г.Сіпака, В.Агеева, С.Пригодій та ін.). Граматичні засоби поетики імпресіонізму не були предметом всебічного аналізу в українському мовознавстві. На матеріалі російськомовних текстів спробу такого аналізу подає Т.О.Дегтярьова

[2002]. Дослідниця розглядає фонетичний і лексичний рівні поезики імпресіонізму на матеріалі творів О.Гріна. Темпоральна характеристика дієслівних форм у контексті імпресіоністичної поезики до цього часу не вивчалась. А з'ясування цієї проблеми є важливим насамперед через те, що концепція часу постає важливою складовою філософії імпресіоністів і в імпресіоністичному тексті час має свої прикметні ознаки. «Це вже не епічний, історичний час, а моментальність, мить, яка в динамічному житті ХХ ст. набуває дедалі більшої ваги» [Кузнецов 2004]. Таким чином, тема статті є актуальною і пов'язана з потребою поглибленого вивчення поезики імпресіонізму, що полягає в дослідженні всієї сукупності виражальних засобів. М. Коцюбинський – яскравий представник цього стильового явища. У його творчості втілилися найсуттєвіші риси літературного імпресіонізму. Новели «На острові», «Цвіт яблуні» належать до творів, у яких повною мірою реалізовано авторський задум передати світ таким, яким він видався у певний момент крізь призму суб'єктивного сприйняття. Ці твори і стали об'єктом нашого аналізу.

Мета статті – дослідити функціональне навантаження вищо-часових дієслівних форм у тканині тексту імпресіоністичних новел М. Коцюбинського (оскільки семантика дієслівного часу взаємодіє із семантикою виду, то видові характеристики дієслова також залучаються до аналізу). Основні завдання: 1. За допомогою лінгвостатистичного аналізу з'ясувати співвідношення темпоральних дієслівних форм у новелах М. Коцюбинського. 2. Визначити граматичну основу створення ефекту «актуального художнього часу» й «актуального хронотопу». 3. Проаналізувати модально-експресивні відтінки, пов'язані з уживанням часових дієслівних форм у тканині імпресіоністичного тексту.

Ліризація оповіді імпресіоністичного твору, піднесення ролі й розширення функцій внутрішнього монологу [Літературознавчий 2007: 300] спричиняють можливість розгляду граматичної категорії темпоральності, що виявляється в такому тексті, як актуалізаційної, тобто з'являється можливість аналізувати її у функціональній площині. Темпоральність – це актуалізаційна категорія орієнтаційного типу (орієнтація на вихідну позицію актуалізації як на точку відліку), що характеризується векторністю (спрямованістю). Момент мовлення виступає центром часової орієнтації та вершиною «часового вектора».

Темпоральний план новели формується за допомогою різних засобів мовного вираження часу – морфологічних, синтаксичних, лексичних. Дієслово-присудок виступає граматичним центром реалізації модально-темпоральних значень. Граматичним ядром темпоральності в українській мові, як і в інших слов'янських, є морфологічна категорія часу, що організовується дієслівними формами, перш за все особовими [Бондар 1996:12].

Грамматичні особливості твору є важливою складовою імпресіоністичної поезики новели. Розглянемо обрані твори М. Коцюбинського з погляду особливостей дієслівної організації повістьовування. А саме, проаналізуємо часо-видову характеристику особових дієслівних форм у синтаксично незалежних структурах – простих реченнях і головних частинах складних (оскільки саме ці форми пов'язані з дейктичним режимом функціонування).

Новела «На острові» передає враження М. Коцюбинського від перебування на о. Капрі. Прекрасні картини середземноморської природи, зустрічі з людьми відливаються в низку замальовок-вражень. Ці розрізнені, на перший погляд, враження гармонійно вкладаються в єдину систему сприйнятих образів і відчуттів.

Проаналізуємо два фрагменти новели (їх ми обрали довільно).

Фрагмент І. Перше знайомство оповідача з островом [Коцюбинський 1988а: 295-296].

У тексті вжито такі часові форми:

31 дієслово теперішнього часу, 4 дієслова минулого доконаного, 1 дієслово теперішньо-майбутнього.

Теперішній час виявляється у формах теперішнього актуального (власне-теперішнього [Бондар 1996:12]).

Минулий час: наявні 3 форми минулого перфектного: 1. *І знову ослик, певно, останній <...>. Заповнив вулицю громом величезних коліс і мчить повз мене* [Коцюбинський 1988а: 295]. 2. *Моя тінь, як невільник, послалась під ноги й показує шлях* [Коцюбинський 1988а:296]. 3. *На тлі вечірнього неба пропливають чотири жінки з кошиками на голові... Права рука зігнута в ушко між кошиком і плечима, а ліва вільно одкинулася вниз і то виставляє, то ховає долоню* [Коцюбинський 1988а:295]; 1 форма минулого аористичного: *На бапти дзвонить годинник: два рази скромно, і шість налічив я поважних і повнозвучних* [Коцюбинський 1988а: 295].

Майбутній час: 1 форма теперішньо-майбутнього: ... *Над головою часом блимне ліхтар* [Коцюбинський 1988а: 295]. Теперішньо-майбутній позначає повторювану короткочасну дію з невизначеною кратністю.

Таким чином, темпоральне тло зображуваних подій формується насамперед формами теперішнього актуального. Це створює ефект особливої візуалізації зображуваного. Події розгортаються тут і тепер перед очима оповідача. Оскільки поле зору останнього в кожний момент фіксує якусь життєву реалію, то й увага його зосереджується на тих відчуттях і враженнях, що відповідають цій реалії. Як наслідок, оповідний текст демонструє перебіг вражень і відчуттів, що складають єдиний ланцюжок сприйнятих життєвих фрагментів. Так виникає ефект «актуального художнього часу» (або «актуального часу»), за Ю.Б.Кузнецовим [2004].

Як свідчать спостереження, законірним для імпресіоністичної поезики є також використання форм минулого перфектного. Ця часова форма вживається, якщо результат дії наявний тоді, коли про неї сповіщається. У такому разі минулий доконаний означає і факт вчинення дії в минулому, й актуальність її результату в момент мовлення. Найповніше перфектне значення виявляється тоді, коли дієслова у формі

минулого часу доконаного виду виступають у реченні паралельно з дієсловами у формі теперішнього часу [Безпояско 1993:223]. Наведені вище приклади минулого перфектного демонструють саме таке його вживання.

Фрагмент II. Зустріч із незнайомкою [Коцюбинський 1988а: 305-308].

В оповіді можна виділити своєрідний вступ до основної частини, у якій розповідається про уявне спілкування героя з прекрасною незнайомкою. Деяко умовно визначимо межі цього вступу – від початку оповіді до першої питальної конструкції цього фрагменту «*Французженка чи британка?*» [Коцюбинський 1988а: 305]. Цей вступ за особливостями вживання часових форм відрізняється від основної частини. Він характеризується наявністю форм саме минулого часу: 6 форм минулого доконаного (переважно це минулий аористичний), 3 форми минулого недоконаного (минулий конкретної тривалої дії: 1. *Досі наші очі спочивали на морі...* 2. *Під нами бігли до моря цвітучі цитрини.* 3. *Солоно дихало море*). Завдяки вживанню минулого часу початок розповіді є динамічним. Нанизування форм минулого допомагає передати послідовність певних дій, що призвели до ситуації спілкування (більше уявного, ніж реального) оповідача й незнайомки.

Оповідь в основній частині фрагменту будуватиметься на переважному вживанні форм теперішнього часу – 88 одиниць. Також ми зафіксували 8 форм минулого доконаного, 2 форми минулого недоконаного й 4 форми майбутнього доконаного. Темпоральний план теперішнього створює відповідне для імпресіоністичної поетики часове тло. Оскільки граматичне значення презенса характеризується семами «охоплення виявом дії моменту мовлення», «реальність дії», ці семи сприяють актуалізації дії в темпоральному контексті, а також наочності в її сприйнятті.

Форми презенса нанизуються на оповідну вісь і формують темпоральний план постійної зміни вражень і думок оповідача, тобто створюється ефект плинності вражень.

Форми минулого доконаного мають здатність змінити темп оповіді, а саме динамізувати її, виявляючи емоційне напруження оповідача. Розглянемо фрагмент твору, у якому уявне спілкування героїв порушується появою британця:

Нас тільки двоє на світі. Що нам до інших? Але звідкись з'являється третій. Як хмарка, що десь узялась і погасила сонце.

Міряє землю худими ногами в панчохах, схиляє біля неї на поренчата свій англійський костюм і виймає бінокль.

Щось говорить до неї, наче давній знайомий, передає бінокль.

А вона взяла!.. А вона взяла!..

Приклала м ої фіалки до того самого місця, де перед хвилину були очі чужого, наче нічого не сталося [Коцюбинський 1988а: 307].

Уживання форм минулого доконаного в 3 сусідніх конструкціях пришвидшує темп появи нових вражень і думок оповідача, оскільки граматичне значення минулого доконаного містить сему «результативність дії». Повторення окличної конструкції з дієсловом *взяла* посилює емоційність оповідача. Таким чином, можна стверджувати, що часо-видові характеристики дієслівних форм допомагають створити ефект коливання емоційного стану героя – від спокою, задоволення, замріяності до вияву крайнього здивування й обурення.

Темпоральний план новели «Цвіт яблуні» також пов'язаний насамперед із теперішнім актуальним особових дієслів (182 дієслівні форми). Саме в цьому часовому вимірі проходять вервечкою відчуття, які переживає батько вмираючої дитини (він же – оповідач у цьому творі).

Проаналізуємо вияви інших видо-часових форм та їхнє смислове й емоційне навантаження.

У тексті наявна 51 дієслівна форма минулого часу.

Починається етюд конструкцією з минулим перфектним: «*Я щільно причинив двері од свого кабінету. Я не можу... Я рішуче не можу чути того здушеного, з присвистом віддиху, що, здається, сповняє собою весь дім*» [Коцюбинський 1988: 395]. Сема «результативність дії», що пов'язана з минулим доконаним, підкреслює рішучий намір оповідача відмежуватися від того зовнішнього світу, у якому так несправедливо вмирає його дитина. Крім того, роль цієї дієслівної форми у тканині твору не обмежується тільки цим ефектом. Оскільки оповідний текст не містить зав'язки дії, то перша конструкція твору виступає своєрідним відправним моментом твору, своєрідним пусковим механізмом для розгортання подій у цій оповіді. Замінімо майбутній доконаний формою теперішнього: «*Я щільно причиняю двері од свого кабінету. Я не можу... Я рішуче не можу чути того здушеного, з присвистом віддиху, що, здається, сповняє собою весь дім*». Ефект відправного моменту втрачено. Початок новели стає аморфним.

Більшість форм минулого доконаного в оповідному тексті ув'язується із ситуаціями, коли вияви зовнішнього світу порушують хід переживань і думок оповідача, тобто переривають «потік свідомості», «потік чуттєвого світосприйняття». Таких ситуацій у творі кілька. По-перше, коли батько, заглиблений у думки про розпочатий роман, різко усвідомив їхню недоречність у такий драматичний момент: «*Я стрепенувсь. Божже. Що зо мною? Чи я забув, що у мене вмирає дитина? Я приклав ухо до дверей. Свистить? Свистить... <...> Мені самому спердо віддих у грудях од того свисту...» [Коцюбинський 1988: 396]. По-друге, форми минулого доконаного вживаються на позначення різких звуків зовнішнього світу, що змушують оповідача перервати «потік свідомості», а також характеризують стан оповідача:*

(1) *Що то? Щось зрюкнуло дверима й полопотіло босими ногами... Кінець?*

Я завмер на місці, й серце моє стало. Щось переливається, і дзвенить відро залізною дужкою. То Катерина внесла щось у хату [Коцюбинський 1988: 396].

(2) Годинник у столовій пробив другу. Голосно, різко. Сі два дзвінки впали мені на голову, як грім із неба, як ніж гільйотини. Вони мене мало не забили. (<...>).

З-перед очей моїх пропали зелені луки, і я знов почув далеке калатало... [Коцюбинський 1988: 397].

(3) Двері од кабінету рипнули, і в хату тихо входить лікар [Коцюбинський 1988: 397].

Як бачимо, більшість аналізованих дієслівних форм передає саме звукові враження.

Інші форми минулого доконаного, наявні в тексті етюду, є одиничними вкрапленнями в темпоральний план теперішнього в різних фрагментах новели й називають минулу доконану дію. Наприклад:

(1) Моя жінка, сполохана стогоном із спальні, метнула туди, а я кидаюсь по хаті, як зранений звір... [Коцюбинський 1988: 398].

(2) То я, мабуть, помилувався при процанні з лікарем ... [Коцюбинський 1988: 398].

(3) І чого не змогла зробити картина горя, те викликала радість природи ... [Коцюбинський 1988: 399].

Особливістю вживання минулого недоконаного в новелі є те, що кількість цих дієслівних форм незначна і переважно вони зосереджені в описі картини спогадів оповідача у квітучому саду. Минулий недоконаний виявляє себе як у значенні минулого конкретної тривалої дії (напр.: Крізь білий цвіт виднілось синє небо, а на траві сміялось весняне сонце ... [Коцюбинський 1988: 400], так і минулого повторюваної дії (напр.: Вона була така втішна, ми з жінкою часто сміялись із її вигадок ... [Коцюбинський 1988: 400]).

Слід зазначити, що в цьому фрагменті новели подається досить докладний спогад. Перед нами постає недавнє щасливе минуле родини. Автор не вдається до використання транспозиційних форм теперішнього історичного, які актуалізують дію в сучасному часовому вимірі. Уживання дієслів минулого часу в цьому фрагменті підкреслює те, що всі ці події залишилися позаду, для оповідача вони є фактом минулого (Я не можу вернутись до хати і лишаюсь у саду. Ну, що ж – сталось. Факт. Може, її ліпше тепер. Хіба я знаю? [Коцюбинський 1988: 400]).

У тексті новели «Цвіт яблуні» вживається 8 дієслівних форм майбутнього часу. Кількість цих форм незначна порівняно із теперішнім і минулим часом. Тим самим перспектива майбутнього на рівні несвідомого оповідача ніби заперечується, хоча в тексті новели наявне прощання оповідача з донькою й усвідомлення того, що життя продовжується.

Майбутній час дієслова є проміжною ланкою між категоріями часу й способу [Вихованець 1993: 42]. Тому форми майбутнього виділяються серед інших часових форм багатством модально-експресивних відтінків. В українській мові значення майбутнього часу є системно-часовим і вираженим у формах майбутнього доконаного і недоконаного [Загнітко 1996: 234-235]. У тексті використано 1 форму майбутнього недоконаного – аналітичну: Може, їй легше, моїй дитині? Може, все минеться, вона засне і завтра її очка будуть сміятися до тата? Хіба ж се неможливо? [Коцюбинський 1988: 398]. Ця форма, на наш погляд, має певне експресивно-смісловне навантаження. Невимовне горе змушує батька плекати примарну надію на одужання дитини. Допоміжне дієслово бути привносить відтінок ствердження, обов'язковості майбутньої дії, що передає палке бажання батька вірити в одужання доньки. Синтетична форма майбутнього недоконаного в контексті, як правило, звучить більш м'яко, не має тієї сили експресії [Піддубська 2000: 27]. Пор. той самий фрагмент із майбутнім недоконаним: Може, їй легше, моїй дитині? Може, все минеться, вона засне і завтра її очка сміятимуться до тата? Хіба ж се неможливо?

У творі спостерігається одиничне використання дієслова бути в ролі простого дієслівного присудка: «Не плач. Не все пропало. Ще у нас будуть...» [Коцюбинський 1988: 398]. Ужито обірване речення, і логічний наголос у ньому падає на лексему будуть. Стверджувальний зміст цієї лексеми ще більше загострює драматизм ситуації (Див. подальший контекст: А, підлість!.. Як може родитись така потіха під свист здушеного смертю горла? Оленка вмирає...).

Грамматичні форми майбутнього доконаного в тексті новели передають:

а) конкретно-фактичну дію: Може, все минеться, вона засне... [Коцюбинський 1988: 398]; Я не витримаю більше [Коцюбинський 1988: 399]; Я не забуду щастя дотику до її шовкових кучерів, не забуду її душі, що дивилась крізь сині очі [Коцюбинський 1988: 400]; Воно здасться тобі ... колись... як матеріал... [Коцюбинський 1988: 401];

б) модальність неможливості здійснення дії: Я чую, що мої лиця присохли до вилиць, очі сухі і не змигнуть, наче хто вставив їх у рогову оправу [Коцюбинський 1988: 399];

в) майбутню дію з відтінком небажання її здійснити: Я не піду до спальні [Коцюбинський 1988: 395].

Отже, у процесі аналізу імпресіоністичних новел М. Коцюбинського «На острові», «Цвіт яблуні» було з'ясовано, що актуальний художній час твору забезпечується функціонуванням дієслівних форм власне-теперішнього, або теперішнього актуального. Ця темпоральна ознака на рівні граматики – підгрунтя концепції часу імпресіоністичної новели. Співвідношення презенса до інших часових форм (сукупно) у проаналізованих фрагментах новели «На острові» становить із незначним відхиленням 6 до 1, а в новелі «Цвіт яблуні» – 3 до 1. При цьому ми не враховували інших граматичних і лексичних засобів формування темпоральності (а серед них переважають саме одиниці, що формують контекст теперішнього актуального). Найменш активно в оповідному тексті використовуються форми майбутнього. Ймовірно, це пояснюється тим, що враження й переживання

оповідача пов'язані з актуальним хронотопом і є швидше наслідком подій, що відбулися й відбуваються, ніж із проспективними асоціаціями. Модально-експресивні й смислові відтінки, пов'язані з уживанням минулого, як правило, виявляються, якщо наявна низка таких форм в одному контексті (фрагменті) твору. У проаналізованих текстах переважають дієслова теперішньо-майбутнього на позначення конкретно-фактичної дії, при цьому модальні відтінки не є визначальною ознакою цих форм.

Перспективами подальшого розгляду досліджуваної теми може бути вивчення функціонально-часової спеціалізації дієслова в текстах імпресіоністичних новел М. Коцюбинського, розповідь у яких подається від 3-ї особи («На камені», «Лялечка» та ін.).

Література

Безпояско, Городенська, Русанівський 1993: Безпояско, О.К. Граматика української мови. Морфологія [Текст] / О.К.Безпояско, К.Г.Городенська, В.М.Русанівський. – К. : Либідь, 1993. – 336 с. – ISBN 5-325-00173-6.

Бондар 1996: Бондар, О.І. Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові: Система засобів вираження [Текст] / О.І.Бондар. – Одеса : Астропринт, 1996. – 192 с.

Вихованець 1993: Вихованець, І.Р. Синтаксичні ознаки грами майбутнього часу [Текст] / І.Р.Вихованець // Українська мова. Теорія і практика : темат. зб. наук. праць / відпов. ред. А.П. Загнітко. – К. : НМК ВО, 1993. – С.41-44. – 600 пр. – ISBN 5-7763-1536-7.

Дегтярєва 2002: Дегтярєва, Т.О. Мовні засоби вираження імпресіонізму в художньому тексті (на матеріалі творчості О.С.Гріна) [Текст] : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.02 / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2002. – 17 с.

Загнітко 1996: Загнітко, А.П. Теоретична граматики української мови: морфологія : монографія [Текст] / А.П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – 437 с. – Бібліогр. : с. 383-420. – 2000 пр.

Коцюбинський 1988: Коцюбинський, М.М. Твори : В 2 т. [Текст] / М.М. Коцюбинський, упоряд. і прим. М.С.Грицюти: вступ. ст. Н.Л.Калениченко. – К. : Наук. думка, 1988. – (Б-ка укр. літ. Дожовт. укр. літ.). Т.1 : Повісті та оповідання (1884-1906) / ред. тому М.Т.Яценко. – 584 с. : портр. – (В опр.).– 135350 пр.

Коцюбинський 1988а: Коцюбинський, М.М. Твори: В 2 т. [Текст] / М.М. Коцюбинський. – К. : Наук. думка, 1988. – Т.2: Повісті та оповідання (1907-1912). Статті та нариси / упоряд. і приміт. В.А.Зіпи; ред. тому Н.Л.Калениченко. – 496 с. портр. (Б-ка укр. літ. Дожовт. укр. літ.). – ISBN 5-12-009280-2 (Т.2) ISBN 5-12-000371-0 (в опр.). – 135350 пр.

Кузнецов 2004: Кузнецов, Ю.Б. Імпресіонізм в українській прозі кінця XIX – початку XX ст. (проблеми естетики і поезики) [Текст] : автореф. дис... д-ра філол. н. : 10.01.01; 10.01.06 / Нац. академія наук України. Інститут літ-ри ім. Т.Г.Шевченка. – К., 2004. – 40 с.

Літературознавчий 2007: Літературознавчий словник-довідник [Текст] / за ред. Р.Т.Гром'яка, Ю.І.Коваліва, В.І.Теремка. – К. : ВЦ «Академія», 2007. – 752 с. (Nota bene). – ISBN 978-966-580-244-0.

Піддубська 2000: Піддубська, І.В. Модальна і темпоральна транспозиція дієслівних форм [Текст] : дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Донецький національний університет. – Донецьк, 2000. – 185 с.

Статья посвящена изучению грамматических средств поэтики импрессионизма. Материалом для анализа выступают новеллы М. Коцюбинского. Рассматривается темпоральная характеристика глагольных форм в контексте импрессионистических произведений писателя. Взаимодействие семантики глагольного времени с семантикой вида обуславливает привлечение к анализу видовой характеристики глагола. Основное внимание уделяется исследованию выразительного потенциала видо-временных глагольных форм как одному из средств импрессионистической поэтики.

Ключевые слова: импрессионизм, поэтика импрессионизма, глагольная форма, время глагола, вид глагола.

The article deals with the analysis of impressionistic poetry grammatical means. The research is based on M. Kotsubynsky's novels. Verb tense are considered within the context of his impressionistic works. Verb tense and verb aspect semantics interaction caused the analysis of a verb aspect characteristic. The main attention is drawn to the research of emphatic potential of aspect and tense verbal forms as one of the means of impressionistic poetry.

Keywords: impressionism, impressionistic poetry, verbal form, tense of verb, aspect of verb.

Надійшла до редакції 30 квітня 2014 року.

УДК 81.42

СИНТАГМАТИКА ПРЕДЛОГА: ПРЕДЛОЖНО-ПАДЕЖНЫЕ СОЧЕТАНИЯ В ДИАХРОНИИ

Розглянуто прийменниково-відмінкові сполучення, які оцінюються лінгвістами як «перехід» між словом і словосполученням, висловлені гіпотези їх походження.

Ключові слова: прийменник, прийменниково-відмінкові сполучення, походження, семантична парадигма.

В своих работах профессор Анатолий Афанасьевич Загнитко указывает на важность реализации известного Международного научно-исследовательского проекта «Славянские предлоги в синхронии и диахронии», «... в реализации которого принимают активное участие ученые Белоруссии (М.И. Конюшкович и др.), России (М.В. Всеволодова, А.А. Поликарпов, О.В. Кукушкина и др.), Украины (А.А. Загнитко, И.Г. Данилюк, А.В. Ситарь и др.), Польши (Ч. Ляхур), Болгарии (Т. Куртева, Ст. Георгиев) и др.» [Загнитко 2011: 144] (см. также [Загнитко 2004; Загнитко 2007; Загнитко 2007а; Загнитко 2009; Загнитко 2010; Загнитко 2011а: 117, 163, 165, 193, 194, 237, 393, 399, 402, 404, 405, 502, 507, 513, 552, 631, 815; Загнитко 2012; Загнитко 2012а]).

Начало научной традиции описания русских предлогов связывают, как правило, с именем М.В. Ломоносова [Мохаммадиан 2014а: 7], хотя уже в грамматике Мелетия Смотрицкого (1619 г., «Грамматика славенския правильное синтагма») есть специальные статьи «О предлозѣ» и «О сочинении предлога», в которых говорится, что «предлогъ есть часть слова нескланяемая инымъ слова частемъ сложнѣи и сочинителнѣи предлагаемая. Всѣхъ предлогъ есть двадцать. оу, от, из или съ, во, со, на, над, о или об, по, под, пред, при, до, ко, за, вос, нис, рас, пре, про» [Грамматика 2000: 386].

В грамматике 1738-1741 г. В.Е. Адогурова («первой русской грамматике на родном языке» [Успенский 1975]) в § 109 предлоги характеризуются как «частицы», лишённые собственного значения («которые никакого совершенного понятия не извѣляютъ»): «Когда случаются пред имѣнами или мѣстоимѣніями такія частицы, которые никакого совершенного понятия не извѣляютъ какъ токмо помощію другаго слова, которое от нихъ управляется и которыя въ Грамматикѣ называются предлогами то надлежитъ оныя от тѣхъ словъ, прет которыми онѣ полагаются всегда отдѣляти, хотя бы онѣ сами собою ослаблѣваго гласа и не производили какъ наприм: *иду в церковь, стою у дверей, говорю при всѣхъ, посылаю къ ним* и проч.» [Там же: 123].

Через 14 лет после грамматики В.Е. Адогурова вышел в свет фундаментальный труд М.В. Ломоносова «Российская грамматика» (1755 г.). По мнению Б.А. Успенского, Ломоносов не был знаком с работой своего предшественника [Там же: 51], хотя в освещении многих грамматических вопросов был с ним солидарен. Так, в «Наставлении» первом «О человеческом слове вообще» он, как и В.Е. Адогуров, обращает внимание на служебную («знаменующую») роль предлогов, четко отграничивая их (наряду с союзами) от знаменательных частей речи: «§ 40. Слово дано для того человѣку, чтобы свои понятия сообщать другому. И так понимаетъ онъ на свѣтъ и сообщаетъ другому идеи вещей и ихъ дѣяній. Изображенія словесныя вещей называются *Имена*: напр. *небо, вѣтръ, очи*; изображенія дѣяній, *Глаголы*: напр. *синѣтъ, веѣтъ, видятъ*. И такъ понеже они всегда вещь или дѣяніе знаменуютъ; по справедливости *знаменательныя части слова* названы быть могут. § 41. Сіи знаменательныя части слова должны имѣть между собою соотвѣтствіе, чтобы мы изобразить могли наши мысли. Къ сему служатъ особлѣвыя части знаменующія первыхъ другъ къ другу принадлежность, и называются *Предлоги* и *Союзы*» [Ломоносов 1948: 281]. Всего М.В. Ломоносов насчитывает 24 «прямых», как он их называет, предлога в русском языке: *во* или *въ*, *возъ*, *вы*, *для*, *до*, *за*, *изъ*, *ко* или *къ*, *межъ*, *на*, *надъ*, *низъ*, *о* или *объ*, *отъ*, *по*, *подъ*, *пре*, *предъ*, *при*, *про*, *ради*, *разъ*, *со* или *съ*, *у*; например: *въ доме, для пользы, до конца, за правду, изъ дому, къ славѣ, на морѣ, надъ головою, о правдѣ, отъ грѣха, по закону, подъ своды, предъ собраніемъ, при свидѣтеляхъ, про старину, ради угоды, съ другомъ, у господина* [Ломоносов 1952: 610-611, 633].

Вслед за М.В. Ломоносовым многие лингвисты XIX-XX вв. полагали, что предлог имеет только «знаменующее» (служебное/грамматическое) значение (А.М. Пешковский, Ф.Ф. Фортунатов, А.А. Шахматов, Е.М. Галкина-Федорук, И.М. Стеблин-Каменский, Н.М. Шанский и др.). Напротив, К.С. Аксаков, Н.П. Некрасов, В.В. Виноградов и др. связывали с предлогом не только грамматическое, но и лексическое значение. Данный подход отражен в том числе в «Русской грамматике» (1980 г.), которая, развивая идеи В.В. Виноградова, описывает синтаксические функции предложно-падежных сочетаний в разделе «Подчинительные связи слов разных частей речи» (§§ 1740-1763, 1767-1804, 1839-1870 и т.д.; раздел подготовлен Н.Ю. Шведовой) [Русская грамматика 1980: 27-34, 36-51, 66-75].

Для науки о языке XXI в. изучение служебных частей речи становится одной из актуальнейших задач. Как отмечает в своей диссертации «Проблемы семантики русских первообразных предлогов» А.В. Солоницкий, «специальных работ, посвященных семантике русских первообразных предлогов, за последнее десятилетие опубликовано больше, чем за всю историю русистики» [Солоницкий 2002: 3] (см. также [Солоницкий 2003]).

Из последних исследований можно указать на следующие обобщающие статьи: «Русские предложные единицы (предлоги и их эквиваленты). Синонимия и антонимия» [Виноградова 2004], «Русские первообразные

предлоги как элементы лексической системы языка и как объекты лексикографического описания (к постановке проблемы)» [Захарова 2005], «Синтагматика предлога: закономерности проявления в предложении» [Загнитко 2007], «Типология пространственных предложно-падежных конструкций в славянских языках: инновационно-контрастивный аспект» [Загнитко 2009], «Типология служебности / вспомогательности: внутрисистемный и внесистемный аспекты» [Загнитко 2010], «Синтагматика – парадигматика – сочетаемость – валентность – дистрибуция» [Загнитко 2011], «Слов'янська граматики службовості: лексикографічний аспект» [Загнитко 2012], «О лексическом и грамматическом значении служебных слов: теоретический аспект» [Куныгина 2012], «Структурно-сложные немотивированные предлоги в украинском и русском языках» [Ситарь 2012], «Первообразные предлоги в составе предложно-падежных форм имени, выражающих языковые смыслы» [Шахова 2013] и др.

Интересный материал собран в учебном пособии под редакцией В.М. Мокиенко «Лексические и фразеологические предлоги в современном русском языке» [Чепасова 2012].

Помимо указанной диссертации А.В. Солоницкого, русским предлогам посвящен целый ряд квалификационных сочинений: «Семантика предлогов вертикальной соположенности в когнитивном аспекте (на материале английских предлогов *above* и *over* и русского предлога *над*)» [Пекар 2000], «Система лексических и фразеологических предлогов в современном русском языке» [Шиганова 2001], «Семантика пространственных предлогов (на материале английского и русского языков)» [Бороздина 2003], «Предлог как средство концептуализации пространственных отношений» [Мальцева 2004], «Семантико-грамматические свойства и отношения предлога *за1*, оформляющего винительный падеж, и предлога *за2*, оформляющего творительный падеж, в современном русском языке» [Милованова 2009], «Когнитивное моделирование семантики пространственных и временных непроектируемых предлогов с общим значением 'движение к конечному объекту': на материале английского и русского языков» [Чернышев 2010], «Синонимико-вариационные отношения предлогов с обстоятельственным значением в современном русском языке» [Гареева 2012], «Предложно-падежные конструкции с предлогом «от» в современном русском языке: структурно-семантический аспект [Мохаммадиан 2014а] и др.

Несмотря на значительное количество работ, рассматривающих особенности русских предлогов, остаются, на наш взгляд, и недостаточно изученные вопросы. Мы хотели привлечь внимание к случаям, когда предлог, полностью теряя свою грамматическую и лексическую самостоятельность (т.е. как грамматическое, так и лексическое значение), входит в состав несвободных предложно-падежных сочетаний, приближающихся по своему характеру к отдельному слову) [Русская грамматика 1980: 80]. Опираясь на «Лексико-фразеологический словарь русского языка» А.В. Жукова [Жуков 2003], приведем примеры: *на носу* – 'близко', 'скоро', *под боком* – 'совсем рядом, недалеко', *под ногами* – 'далеко внизу', *под диктовку* – 'по чьему-либо указанию, приказу', *под занавес* – 'в самом конце (сделать что-либо)', *под рукой/руками* – 1) 'около себя, так, что легко можно достать что-либо, воспользоваться чем-либо', 2) 'очень близко, недалеко, рядом', *под носом* – 'в непосредственной близости от кого-либо, рядом', *по сердцу* – 'по нраву, нравиться', *в сердцах / с сердцем* – 'в раздражении', *на ножках* – 'враждовать', *на мази* – 'в благоприятном положении', *в положении* – 'беременна', *на взводе* – 1) 'слегка пьян', 2) 'в состоянии нервного возбуждения', *в ажуре* – 'в полном порядке', *от века* – 'издавна, всегда, навечно', *от души* – 'совершенно искренне, с полной откровенностью', *по горло* – 'много, с избытком', *с иголочки* – 'во все новое, только что сшитое, купленное и т.п.' и под.

Данные предложно-падежные сочетания, как отмечает Е.Д. Поливанов, являются «переходными единицами между словом и словосочетанием» [Поливанов 1934: 17]. А.М. Эмирова для обозначения подобных единиц использует термин «устойчивые предложно-именные обороты» [Эмирова 1969], П.А. Лекант – «минимальная единица фразеологии» [Лекант 2002], Т.В. Петроченко – «лексикализованные предложно-падежные словоформы» [Петроченко 2006] и т.п.

П.А. Лекант указывает, что анализируемые сочетания отличаются от фразеологизмов фонетической неделимостью, поскольку «...предлог в русском языке не имеет самостоятельного ударения и в произношении фонетически сливается с соседним словом (*под-рукой, на-ногах, по-сердцу* и др.) [Лекант 2002: 260], а от слов – наличием «...в их составе служебного слова как необходимого, обязательного второго компонента» [Там же: 263]. Кроме того, исследователь указывает, что устойчивые сочетания существительных с предлогами следует отличать от наречных сочетаний, сохранивших отдельное написание, которые «не обладают переносным значением, не имеют соответствующих свободных форм имен существительных (см.: *до упаду, на отшибе, без устали, до зарезу* и др.) или же совершенно не соотносятся с именами существительными по значению (ср.: *до отвала* и техн. *отвал*)» [Там же: 262].

Следует отметить, что анализируемые единицы присутствуют и в древних текстах. Это подтверждает следующее высказывание Е.Д. Поливанова: «так как языковая эволюция протекает всегда (во всякую эпоху всякого языка) и так как во всяком языке к содержанию языковой эволюции относятся универбационные процессы («словосочетание – слово»), диктуемые фактором экономии энергии, подобного рода «переходные явления» между словосочетанием и словом должны иметь место **в любом языке и в любую эпоху**» [Поливанов 1934: 17] (выделено нами – М.П.).

Так, например, идиоматические предложно-падежные сочетания фиксируются в составе старославянского языка. Например: **въ вѣкъ /въ вѣкы** – ‘вечно, всегда (или никогда при глаголе с отрицанием)’: **Страхъ г(оспод)нь прѣчистъ прѣбываетъ въ вѣкоу** (Пс 18: 18-19) (Син пс 22а); и **г(гол)а ен да николиже плода да не бѣде(тъ) в вѣкѣ** и **исъше смокъвъница** (Мф 21: 19-20) (Зогр пал 161); **за оутра** – 1) ‘утром, поутру; рано утром’: **въскрѣсъ же за оутра въ прѣвы сѣботѣ** (Мк 16: 9) (Мар 184, Зогр XXXIX и 77-78, Ас 312); 2) ‘завтра, на другой день’: **Вечерь въдворитъ ся плачь . и за оутра радость** (Пс 29: 6) Син пс 54b; **на дѣвои** – ‘надвое, пополам’: и **се катапетазма цр(ь)ковънаѣ. раздѣра ся <...> на двоѣ.** (Ас 219); **надъ всѣмъ / всѣми** – ‘сверх того, кроме всего этого’: **приложи і се надъ всѣмъ і заключи іоана въ тьмници** (Лк 3: 20) (Зогф 87); **на лѣто** – ‘со временем’: и **видѣвъ стар(ь)ць лѣторасль благодарствѣаше бога съ слъзами. яже лѣторасль по малоу на высоту въсходящги донде до стропа. нже и отъстропи. и просто решти на лѣто. сесь три смокви роди.** Супр 300, 20-24; **отъ адама** – ‘с древности’: **цѣсарствова съмрътъ отъ адама дожи і до мосеа.** Супр 10, 4-5 [Срезневский 2003: 484; ССЯ 1994: 201, 315; ФССЯ 2011: 99, 188, 244, 247, 277].

Приведем примеры анализируемых предложно-падежных сочетаний в древнерусских текстах: *по бокоу* – ‘непрямо, несправедно’ (*въ нихъ (же)* [в божьих заповедях] *оци шествовахоу. и на въсхоженъе въсходя. елико же понихъ они възидоша съ хытро(с)тью и искоушеньемъ. и терпѣньемъ и лютостью. а не на въсхоженъе въсходя. по бокоу.* (ПНЧ XIV, 246); *по вещи* – 1) ‘соответственно чему-л. (реальной действительности, характеру, потребностям)’ (*сотъ медвеные ... егда по вещи то является аки сладко. и егда ли чресъ естество то горько.* (КВ к. XIV, 292 б); 2) ‘естественно, произвольно’ (*и иже во снѣ изърони. по вещи и чресъ вещь.* КВ к. XIV, 292 а); *чресъ вещь* – 1) ‘вопреки чему-л.’ (...и *наоучитися бывшее тамо чресъ вещь слово.* (ГБ XIV, 736); *на ночь* – ‘на ночлег’ (*Гюрги же ... переидя грязи ту же и ста на ночь.* (ЛИ ок.1425, 157 об. (1151)); *съ поклономъ* – ‘со знаками выражения покорности’ (*новгородци... стаха подъ городомъ. чюдъ же начаша слати съ поклономъ лстыю. а по нѣмци. послаша.* (ЛН XIII₂ 87-87 об. (1217)); *въ видъ* – ‘зримо, наглядно’ (*етері же пакы ничтоже паче видимы(х) разоумѣти възмогаша, но човѣстѣньемъ оумъ затворыше, въ видъ предъ очима прдѣлежащая бѣ нарекоша.* (ГА XIII-XIV, 49а); *въ видѣние*, *на виденье* (кому-л.) – ‘для поучения, в назидание’ (*и оузрять рече. телеса члѣвчская. прѣстоуплышихъ отъ мене. чървь бо ихъ не съконьчается. и огонь ихъ не оугаснетъ. и боудуть въ видѣние всякои плти.* (КЕ XIII, 225а-б); *А иже чудному и славному оугажая. множицею члѣкмъ на виденье се створи. аже о(т)верженаго милья. и о(т)чаянаго. единая ради заповѣди бия. се творить.* (ПНЧ XIV, 157 б-в) [СлДРЯ I : 284, 410, 414, 417; V : 435; VII : 35].

Каково происхождение данных и подобных единиц (?).

Во-первых, можно предположить, что часть предложно-падежных сочетаний существительных с предлогами возникла в результате расчленения первоначально единого слова, поскольку предлоги, как отмечают многие известные лингвисты (Ф.И. Буслаев, А.А. Потебня, А.М. Пешковский, А.А. Шахматов, Л.В. Щерба, В.В. Виноградов), «...лежат на грани словаря и грамматики и вместе с тем на грани слов и морфем» [Виноградов 1972: 32]. Это подтверждается тем, что в античных и средневековых грамматиках предлоги объединялись в одном классе с префиксами [Репина 1990] и некоторые древние предлоги сохранились в современном русском языке только в виде приставок (*пере-, раз- / роз-*) [Колесов 2005: 620]. Е. Курилович предлагал рассматривать грамматический показатель предложной группы (типа *к окну-у*) как сложную морфему особого типа, состоящую из предлога и падежного окончания: правда, между предлогом и падежной формой, как правило, можно вставить прилагательное [Курилович 1962].

Во-вторых, некоторые сочетания могли первоначально состоять из двух имеющих ударения слов (возможно, двух знаменательных слов), одно из которых постепенно формализовалось, утратив лексическое значение и словесное ударение, «выпав» как из лексической, так и из акцентной парадигмы. Так, историки языка указывают, что многие древние предлоги имели постоянное ударение, например: *ради, дѣля, прежде, чрѣсъ, кромѣ, межю, развѣ, сквозѣ, возлѣ, подлѣ, сзади, послѣ* [Там же: 622]. В.В. Колесов отмечает, что «первоначально акцентное преобразование происходило в определенных контекстах и было связано с характером всего сочетания (ср. сочетание со значением причины *того ради* и сочетание с целевым значением *ради того*) и вступало в сложные отношения с синтаксической характеристикой текста. С течением времени словесное ударение предлога полностью ограничилось потребностями его словарной фиксации, в речи же предлоги выступают, как правило, атонами. По-видимому, безударность предлогов в современном русском литературном языке связана с морфологическим выделением их в самостоятельную часть речи служебного характера, исключающим самостоятельное лексическое значение. <...> Безударность предлогов в современном русском языке принципиально отличается от клитичности праславянских предлогов: в современном языке она не синтагматична, а парадигматична» [Колесов 2010: 120].

В заключение необходимо отметить, что «предлогам присуща так называемая семантическая парадигма, которая состоит из «наиболее близкого контекста» – слова, от которого образуется предложный эквивалент, и наиболее отдаленного значения – слов, которые предложный эквивалент оформляет в синтаксически завершенное целое. Первичный семантический компонент вследствие взаимодействия в другими словами словосочетания – существительными, глаголами, наречиями – предопределяет появление нового значения,

тесно связанного с предыдущим и, соответственно, появление новой синтаксической функции – в составе предложно-падежного комплекса. Предложный эквивалент, вступая в связь с другими компонентами контекста, подчиняется законам образования словосочетания. Семантические же ограничения валентности предложенных эквивалентов обусловлены законами семантической соотнесенности» [Загнитко 2007: 109-110].

Литература

Бороздина 2009: Бороздина, И.С. Семантика пространственных предлогов (на материале английского и русского языков) [Текст] : дисс. ... канд. филол. наук. – Курск : КГУ, 2003. – 219 с.

Виноградов 1972: Виноградов, В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове [Текст] / В.В. Виноградов. – М. : Высшая школа, 1972. – 784 с. – ISBN 5-200-03017-X.

Виноградова 2004: Виноградова, Е.Н. Русские предложные единицы (предлоги и их эквиваленты). Синонимия и антонимия [Текст] / Е.Н. Виноградова, В.А. Чекалина // Язык, сознание, коммуникация / Филологический факультет МГУ. – Вып. 26. – М. : МАК ПРЕСС, 2004. – С. 112-127.

Граматики 2000: Граматики Л. Зизания и М. Смотрицкого [Текст] / Сост., подг. текста, научный комментарий и указатели Е.А. Кузьминовой; предисл. Е.А. Кузьминовой и М.Л. Ремнёвой. – М. : МГУ 2000. – 528 с. – ISBN 5-211-03907-6.

Гареева 2012: Гареева, Л.М. Синонимико-вариационные отношения предлогов с обстоятельственным значением в современном русском языке [Текст] : дисс. ... канд. филол. наук. – Челябинск: ЧГУ, 2012. – 211 с.

Жуков 2003: Жуков, А.В. Лексико-фразеологический словарь русского языка [Текст] / А.В. Жуков. – М. : ООО «Издательство АСТ» : ООО «Издательство Астрель», 2003. – 603 с. – ISBN 5-17-018962-1 («Издательство АСТ»), ISBN 5-271-06528-6 («Издательство Астрель»).

Загнітко 2004: Загнітко, А. Українські прийменники: інвентар і структура [Текст] / А. Загнітко, І. Данилюк, Г. Ситар // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць; укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Вип. 12. – Донецьк : ДонНУ, 2004. – С. 41-47.

Загнитко 2007: Загнитко, А.А. Синтагматика предлога: закономерности проявления в предложении [Текст] / А.А. Загнитко, Н.Г. Загнитко // Грамматические категории и единицы: синтагматический аспект : К 100-летию профессора А.М. Иорданского. – Владимир : ВГПУ, 2007. – С. 106-110. – ISBN 5-87846-521-3.

Загнітко 2007а: Загнітко, А.П. Словник українських прийменників. Сучасна українська мова [Текст] / А.П. Загнітко, І.Г. Данилюк, Г.В. Ситар, І.А. Щукіна. – Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2007. – 416 с. – ISBN 978-966-548-770-8.

Загнитко 2009: Загнитко, А.А. Типология пространственных предложно-падежных конструкций в славянских языках: инновационно-контрастивный аспект [Текст] / А.А. Загнитко // Славянские языки и культуры в современном мире : I Международный научный симпозиум (Москва, МГУ им. М.В. Ломоносова, филолог. ф-т, 24-26 марта 2009 г.) : Труды и материалы / Под общим руководством М.Л. Ремневой. – М. : Изд-во МГУ, 2009. – С. 66-67. – ISBN 978-5-317-02749-0.

Загнитко 2010: Загнитко, А.А. Типология служебности / вспомогательности: внутрисистемный и внесистемный аспекты [Текст] / А.А. Загнитко // Русский язык: исторические судьбы и современность : IV Международный конгресс исследователей русского языка (Москва, МГУ им. М.В. Ломоносова, филолог. ф-т, 20-23 марта 2010 г.) : Труды и материалы / Под общим руководством М. Л. Ремневой. – М. : Изд-во МГУ, 2010. – С. 395-396. – ISBN 978-5-211-05818-7.

Загнитко 2011: Загнитко, А.А. Синтагматика – парадигматика – сочетаемость – валентность – дистрибуция [Текст] / А.А. Загнитко // Языковые категории и единицы: синтагматический аспект. – Владимир : ВГГУ, 2011. – С. 141-145. – ISBN 978-5-8311-0566-7.

Загнітко 2011а: Загнітко, А.П. Теоретична граматика сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис [Текст] / А.П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2012. – 992 с.

Загнітко 2012: Загнітко, А.П. Слов'янська граматика службовості: лексикографічний аспект [Текст] / А.П. Загнітко // Славянские языки и культуры в современном мире : II Международный научный симпозиум (Москва, МГУ им. М.В. Ломоносова, филолог. ф-т, 21-24 марта 2012 г.) : Труды и материалы / Под общим руководством М. Л. Ремневой. – М. : Изд-во МГУ, 2012. – С. 261. – ISBN 978-5-211-06356-3.

Загнітко 2012а: Загнітко, А. Функційно-лексикографічна граматика службовості [Текст] / А. Загнітко // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; наук. ред. А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2012. – Вип. 24. – С. 8-15.

Захарова 2005: Захарова, Ю.М. Русские первообразные предлоги как элементы лексической системы языка и как объекты лексикографического описания (к постановке проблемы) [Текст] / Ю.М. Захарова // Словарь, грамматика, текст в свете антропоцентрической лингвистики : сб. статей. – Вып. 3. – Иркутск : ИрГУ, 2005. – С. 32-52.

Колесов 2005: Колесов, В.В. История русского языка : учеб. пособие для студентов филол. факультетов высш. учеб. заведений [Текст] / В.В. Колесов. – СПб. : Филологический факультет СПбГУ; М. : Издательский центр «Академия», 2005. – 672 с. – ISBN 5-8465-0174-5 (Филологический факультет СПбГУ); ISBN 5-7695-1834-0 (Издательский центр «Академия»).

- Колесов 2010: Колесов, В.В. Русская акцентология: в 2 т. [Текст] / В.В. Колесов. – Т. 2. – СПб. : Петербургское лингвистическое общество, 2010. – 524 с. – ISBN 978-5-4318-0008-5.
- Куныгина 2012: Куныгина, О.В. О лексическом и грамматическом значении служебных слов: теоретический аспект [Текст] / О.В. Куныгина // Гуманитарные исследования. – 2012. – № 4. – С. 63-68.
- Курилович 1962: Курилович, Е. Проблема классификации падежей [Текст] / Е. Курилович. Очерки по лингвистике : Сборник статей. – М. : Иностранная литература, 1962. – С. 175-203.
- Лекант 2002: Лекант, П.А. К вопросу о минимальной единице фразеологии [Текст] / П.А. Лекант // Очерки по грамматике русского языка. – М. : Изд-во МГОУ, 2002. – С. 258-265.
- Ломоносов 1948: Ломоносов, М.В. Российская грамматика [Текст] / М.В. Ломоносов // С.П. Обнорский, С.Г. Бархударов. Хрестоматия по истории русского языка. – Ч. 2. – Вып. 2. – М. : Учпедгиз, 1948. – С. 279-288.
- Ломоносов 1952: Ломоносов, М.В. Полное собрание сочинений [Текст] / М.В. Ломоносов. – Т. 7. Труды по филологии 1739-1758 гг. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1952. – 997 с.
- Мальцева 2004: Мальцева, О.Л. Предлог как средство концептуализации пространственных отношений [Текст] : дисс. ... канд. филол. наук. – Курск : КГУ, 2004. – 222 с.
- Милованова 2009: Милованова, Л.А. Семантико-грамматические свойства и отношения предлога *za1*, оформляющего винительный падеж, и предлога *za2*, оформляющего творительный падеж, в современном русском языке [Текст] : дисс. ... канд. филол. наук. – Челябинск : ЧГУ, 2009. – 262 с.
- Мохаммадиан 2014: Мохаммадиан суге Мохаммад. Предложно-падежные конструкции с предлогом «от» в современном русском языке : структурно-семантический аспект [Текст] : автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Н. Новгород : ННГУ им. Н.И. Лобачевского, 2014. – 26 с.
- Мохаммадиан 2014а: Мохаммадиан суге Мохаммад. Предложно-падежные конструкции с предлогом «от» в современном русском языке: структурно-семантический аспект [Текст] : дисс. ... канд. филол. наук. – Н. Новгород : ННГУ им. Н.И. Лобачевского, 2014. – 189 с.
- Пекар 2000: Пекар, В.И. Семантика предлогов вертикальной соположенности в когнитивном аспекте (на материале английских предлогов *above* и *over* и русского предлога *над*) [Текст] : дисс. ... канд. филол. наук. – Уфа : БГУ, 2000. – 157 с.
- Петроченко 2006: Петроченко, Т.В. Служебные лексемы с корреляционным компонентом (на материале лексикализованных предложно-падежных словоформ) [Текст] : автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Владивосток, 2006. – 23 с.
- Поливанов 1934: Поливанов, Е.Д. Русская грамматика в сопоставлении с узбекским языком [Текст] / Е.Д. Поливанов. – Ташкент : Госиздат УзССР, 1934. – 182 с.
- Репина 1990: Репина, Т.А. Предлог [Текст] / Т.А. Репина // Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В.Н. Ярцевой. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – С. 394-395. – ISBN 5-85270-031-2.
- Русская грамматика 1980: Русская грамматика [Текст] / Гл. ред. Н.Ю. Шведова. – Т. 2. Синтаксис. – М. : Наука, 1980. – 709 с.
- Ситарь 2012: Ситарь, А. В. Структурно-сложные немотивированные предлоги в украинском и русском языках [Текст] / А. В. Ситарь, Е. Н. Виноградова // Славянские языки и культуры в современном мире : II Международный научный симпозиум (Москва, МГУ им. М.В. Ломоносова, филолог. ф-т, 21-24 марта 2012 г.) : Труды и материалы / Под общим руководством М. Л. Ремневой. – М. : Изд-во МГУ, 2012. – С. 270-271. – ISBN 978-5-211-06356-3.
- СлДРЯ: Словарь древнерусского языка XI-XIV вв. [Текст] / РАН. Ин-т рус. яз.; Гл. ред. Р.И. Аванесов; И.С. Улуханов; В.Б. Крысько. Т. 1-7. – М. : Русский язык-Азбуковник, 1988-2004.
- Солоницкий 2002: Солоницкий, А.В. Проблемы семантики русских первообразных предлогов [Текст] : автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Владивосток : Изд-во Дальневосточного гос. университета, 2002. – 19 с.
- Солоницкий 2003: Солоницкий, А. В. Проблемы семантики русских первообразных предлогов [Текст] / А. В. Солоницкий. – Владивосток : Изд-во Дальневосточного гос. университета, 2003. – 126 с. – ISBN 5-7444-1425-8.
- Срезневский 2003: Срезневский, И.И. Материалы для словаря древнерусского языка : в 3 т. [Текст] / И.И. Срезневский. – Т. 1. – М. : Знак, 2003. – 776 с. – ISBN 5-944570094-6.
- ССЯ 1994: Старославянский словарь (по рукописям X-XI веков) [Текст] / Под ред. Р.М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. – М. : Русский язык, 1994. – 842 с. – ISBN 5-200-01113-2.
- ФССЯ 2011: Фразеологический словарь старославянского языка [Текст] / научно-исследовательская словарная лаборатория МаГУ; отв. ред. С.Г. Шулежкова. – М. : Флинта : Наука, 2011. – 424 с. – ISBN 978-5-9765-0883-5 (Флинта); ISBN 978-5-02-037312-9 (Наука).
- Чепасова 2012: Чепасова, А.М. Лексические и фразеологические предлоги в современном русском языке : учеб. пособие [Текст] / А.М. Чепасова, Т.Г. Голошапова, Н.А. Павлова и др. / Под ред. В.М. Мокиенко. – М. : Флинта, 2012. – 174 с. – ISBN 978-5-9765-0034-1.
- Чернышев 2010: Чернышев, А.Б. Когнитивное моделирование семантики пространственных и временных производных предлогов с общим значением 'движение к конечному объекту': на материале английского и русского языков [Текст] : дисс. ... канд. филол. наук. – М. : РУДН, 2010. – 194 с.

Шахова 2013: Шахова, Е.М. Первообразные предлоги в составе предложно-падежных форм имени, выражающих языковые смыслы [Текст] / Е.М. Шахова // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. – Серия «Филология. Социальные коммуникации». – Т. 26 (65). – № 1. – С. 317-322.

Шиганова 2001: Шиганова, Г.А. Система лексических и фразеологических предлогов в современном русском языке [Текст] : дисс. ... д-ра филол. наук. – Челябинск : ЧГУ, 2001. – 621 с.

Эмирова 1969: Эмирова А.М. Устойчивые предложно-именные обороты в современном русском языке [Текст] : автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Самарканд, 1969. – 27 с.

Представлены предложно-падежные сочетания, которые оцениваются лингвистами как «переход» между словом и словосочетанием, высказаны гипотезы их происхождения.

Ключевые слова: предлог, предложно-падежные сочетания, происхождение, семантическая парадигма.

Presents prepositional-combinations, which are estimated by linguists as a transition between a word and a word combination, expressed the hypothesis of their origin.

Keywords: preposition, prepositional-combinations, origin, semantic paradigm.

Надійшла до редакції 23 квітня 2014 року.

Вячеслав Теркулов

УДК 81'373.217

О СТАТУСЕ ПРЕДЛОЖНО-ПАДЕЖНЫХ СОЧЕТАНИЙ В СТРУКТУРЕ НОМИНАТЕМЫ

У пропонованій роботі прийменниково-відмінкові сполучення, як, втім, і всі поєднання службових і знаменних слів, розглядаються як аналітичні граматичні модифікації (глоси) номінатем. При цьому прийменниково-відмінковим сполученням відводиться роль актуалізаторів глибинних (семантичних) відмінків. Таке трактування дозволило визначити статус концепту в мові як інваріантного значення номінатем.

Ключові слова: глоса, повнозначне слово, відмінок, прийменник, номінатема, службове слово.

Разрабатываемая мною теория, в которой базовой номинативной единицей признается не слово, а номинатема, представляющая собой абстрактную языковую модель номинации, номинативное поле, объединяющее формально взаимосвязанные речевые единицы, обозначаемые мною термином «глоссы», осуществляющие референцию (ситуативное обозначение элементов ситуации) в пределах одного концепта, который в этом случае выступает в качестве инвариантного значения номинатемы, позволила объединить в одной языковой сущности разноструктурные глоссы, такие как слово (*стол, столик*) и словосочетание (*красивый стол, кухонный столик*). Невьясненным в этой связи остается статус сочетаний знаменательных слов со служебными единицами. Таким сочетаниям посвящено огромное количество статей, значительное место среди которых занимают статьи представителей научной школы А.А. Загнитко. В первую очередь это касается предложно-падежных сочетаний, ставших объектом изучения разрабатываемой кафедрой украинского языка и прикладной лингвистики ДонНУ научного проекта «Славянские предлоги в синхронии и диахронии», в котором также задействованы ученые из Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова, Гродненского государственного университета, Опольского университета, Велико-Тырновского университета, Белорусского государственного университета и др. Обычно считается, что с юбилеем спорить не стоит, но я знаю Анатолия Афанасьевича как великолепного полемиста и надеюсь, что из нашего с ним спора больше пользы извлеку я, поскольку зная контраргументацию сильного собеседника легче построить свою аргументативную базу. Я на первой лекции всегда говорю своим студентам: «В споре не рождается истина, но оттачивается аргументация. Так вот. В отличие от А.А. Загнитко, я считаю сочетания служебного слова со знаменательным действительно состоящими из нескольких речевых единиц, однако определяю их только как **аналитические грамматические модификации** (глоссы) номинатемы. Но обо всем по порядку.

Абсолютно справедливо мнение В.В. Виноградова о том, что «служебные слова лишены номинативной функции и относятся к миру действительности через посредничество слов-названий» [Виноградов 1944: 40]. Но в этом случае мы должны констатировать монолитность номинативной функции сочетания знаменательного слова (слова-названия) со служебным. Иначе говоря, предлог, например, *за* самостоятельно не выполняет номинативную функцию. Он становится номинативной единицей лишь в сочетании со знаменательной лексемой, например, в сочетаниях *за домом, за стичками* и др. Есть соблазн определить служебные слова как аффиксы, так как они, по мнению многих ученых, «являются фактором грамматической оформленности другого слова» [Шмелев 1973: 60]. Однако, продолжает автор приведенной цитаты, «они не являются в том же смысле, что аффиксы, факторами фонетической оформленности слова. Это и позволяет не считать их частью данного слова. А их «отъединяемость» в потоке речи позволяет считать их также словами, хотя и другого «сорта»» [Шмелев 1973: 60]. Но, с другой стороны, если мы соглашаемся с тем, что «служебное слово

самостоятельно или вместе с аффиксом знаменательного отражает грамматическое значение знаменательного» [Золотова 1973: 117-118], мы и должны определить сочетание такого служебного и такого знаменательного не как сочетание самостоятельных слов, но лишь как аналитический грамматический вариант знаменательного слова. Как пишет В.М. Русановский, «семантический объем грамматических словосочетаний (так ученый называет сочетания знаменательных слов со служебными. – В.Т.) равняется семантическому объему грамматической (знаменательной. – В.Т.) лексемы. <...> Следовательно, те сочетания, которые условно были названы грамматическими, уместнее было бы назвать сочетаниями грамматических лексем с аналитическими синтаксическими морфемами» [Русанівський 1985: 15]. Это и позволяет считать, что комплекс «знаменательное слово + служебное слово» находится в пределах семантического тождества с самостоятельно употребленным знаменательным словом. Такая трактовка близка концепции И.Р. Выхованца, который, например, считает предлог аналитической синтаксической морфемой [Вихованець 1988: 14], с тем только уточнением, что я все же считаю служебные слова не морфемами, а грамматическими «словоидами», словоподобными единицами, выполняющими грамматическую функцию и формирующими аналитическую грамматическую форму номинатемы. Они могут сближаться по структуре с морфемами (предлог, частица), но могут и иметь все формальные признаки слова (глагол-связка, слово степени и т.п.).

Нужно отметить, что номинативное единство сочетания знаменательного слова со служебным в силу смыслоорганизующей роли грамматического значения, вернее, грамматической части номинативного значения должно реализоваться именно на уровне грамматики, что и подтверждает М.М. Гухман. По ее свидетельству, грамматическое значение аналитической конструкции «никогда не равняется сумме грамматических значений её компонентов, а выступает как значение неразложимого целого (выделено мной. – В.Т.)» [Гухман 1955: 354]. Эта неразложимость является выражением неразложимого инвариантного значения номинатемы и мотивирует неразложимость и его лексико-семантической части.

Вышесказанное позволяет предположить, что сочетание знаменательной единицы со служебной, в том случае, когда знаменательная является самодостаточным выразителем инвариантного номинативного значения, является единым словом, правда, в аналитической его форме.

Не вызывает никакого сомнения отнесение к аналитическим грамматическим вариантам тех единиц, которые испокон веку считаются таковыми. Это следующие единицы.

1. Сочетания знаменательных слов с модальными единицами (частицами, модальными глаголами), указывающими на реальность – ирреальность действия, например, *могу читать, читал бы, читал ли*. Семантика, например, глосс *читаю – могу читать* абсолютно идентична. И в том и другом случае имеется в виду процесс дешифровки графических знаков. Различие касается только общеприложимой релевантной семантики «отношение к реальности», которая является здесь только грамматической оболочкой для обозначения процесса чтения.

2. Сочетания неспрягаемых глагольных форм с глаголами-связками, указывающие на временные значения глагола, например, *буду читать*. Атрибуция временных форм глагола как морфологических модификаций ни у кого не вызывает сомнения. Поэтому вполне очевидно их отнесение к морфологическим вариантам номинатемы.

3. Сочетания прилагательных и наречий со словами степени, указывающими на интенсивность выражения признака, например, *более активный, самый активный*. В этом случае также отмечается абсолютная семантическая идентичность признака. Различие касается только общеприложимой релевантной семантики «степень реализации признака».

Проблема состоит только в определении статуса предложно-падежных сочетаний, например, *в дом*, выражающих оттенки падежного значения номинатемы, а точнее, указывающих на семантический падеж последней. Если сравнить значения указанного сочетания со значением беспредложной единицы, можно отметить, что их лексическая семантика абсолютно идентична (ср.: *дом – в дом*). Модифицирование оформляется здесь существенной общеприложимой семантикой «движение внутрь», то есть семантикой иллатива. Она не затрагивает лексического значения и указывает только на пространственный статус референта, обозначенного данным сочетанием. В этом смысле абсолютно справедливо мнение о том, что «предлог только в комплексе с существительным приобретает свои семантические очертания и может быть исчерпывающе истолкован» [Загнітко 2007-2: 133].

В некоторых работах предпринимались попытки все же найти какие-то особые словесные признаки у предлогов. В этом смысле не очень убедительным мне кажется мнение, высказанное И.К. Кучеренко, которая обращает особое внимание на то, что предлог «соотносим с явлениями действительности; как и слово, он формирует и выражает понятия о них, то есть имеет значение, которое принято называть лексическим», в силу чего «предлог и существительное входят в состав словосочетания со своими значениями, которые следует рассматривать как полноценные, хотя и по-своему специфические, взаимно приспособленные семантические составляющие содержания словосочетания» [Кучеренко 1973: 14]. См.: то же у А.А. Загнітко, «способность предлогов выявлять свое лексическое значение при имени связана не с отсутствием этого значения, а с соответственной его спецификой» [Загнітко 2007-1: 112]. Одновременно с этим считается, что «они наделены особым, служебным, неполнозначным типом значения» [Всеволодова 2005: 4]. Однако таким же особым, служебным, неполнозначным типом значения характеризуются и служебные морфемы. Повторяю,

я не считаю предлоги, как и другие служебные единицы, ни словами, ни морфемами, они занимают промежуточное положение между первыми и вторыми.

Если же говорить о том, какое значение они несут, то, на мой взгляд, они являются грамматическими маркерами не падежа в традиционном смысле этого слова, а семантического, глубинного падежа. Напомню, что под семантическим падежом Ч. Филлмор понимал тип семантических отношений, возникающих между предикатным словом и его актантами (участниками действий). «Конкретные падежные формы в этом отношении являются поверхностной структурой, за которой скрывается их глубинная сущность», заключающаяся в обозначении семантической роли отдельных членов... предложения» [Колшанский 1975: 62]. Однако конкретные падежные формы без участия предлогов выполнить эту миссию не могут. Именно предлоги указывают на глубинный падеж в большом количестве случаев. Например, формальный родительный падеж в сочетаниях с предлогом *для* может объективировать такие глубинные (семантические) падежи (примеры – из Корпуса русского языка: <http://www.ruscorgora.ru>):

- Дестинатив: *Самый умеренный доход был достаточен для нужд его* ([П. И. Шаликов. Темная роща, или памятник нежности (1819)]).
- Экспериенцер: *Воспоминания о прошедшем не имели уже для него тех живых красок, которыми любил он оттенять картину жизни своей; и самая надежда уже изредка улыбалась ему в будущем* [И. И. Лажечников. Спасская лужайка (1812)].
- Бенефициантив: *Важно, чтобы для российского бизнеса сохранялась привлекательность инвестиционного рынка Латвии* [И. И. Студенников. Интервью латвийской газете «Телеграф» // «Дипломатический вестник», 2004].

Конечно же, предложно-падежные сочетания здесь имеют разную падежную семантику. Но все равно они существуют не просто в пространстве выражаемых предлогом отношений, а в пространстве именно семантических падежей, что и позволяет их считать аналитической глоссой, объективирующей глубинный падеж.

Подводя итоги, отмечу следующее. Лексическая семантика автономных знаменательных слов-синтагм и знаменательных слов-синтагм в сочетании со служебными единицами абсолютно идентична. И *стол*, и *на столе* обозначают концептуально один и тот же предмет мебели. Различия касаются только грамматической семантики: *стол* указывает на субъект (экспериенцер или гештальт-агент) или объект (пациентив, локатив или каузатив) события (*стол стоит у окна, он поставил чемодан на стол и он увидел стол*), а *на столе* – на место – локатив (*чемодан стоит на столе*). Однако если морфологическое варьирование автономных глосс, согласно устоявшемуся мнению, «не нарушает тождества слова как лексемы», то и грамматическое варьирование, реализованное в сочетаниях знаменательных слов со служебными «словоидами», имеющее такую же природу, должно быть определено как варьирование, не нарушающее тождества номинатемы.

Таким образом, языковая единица представляет собой нечто большее, нежели слово, а именно – комплексную сущность, которая никогда в речи не ограничивается словом, а может реализовываться в самых разнообразных синтагмах. Абсолютно справедливо, в этой связи, мнение Н.В. Ситяниной о том, что «номинация словом и словосочетанием может считаться простой, т.к. она всего лишь фиксирует изолированные свойства и признаки объектов реальной действительности» [Ситянина 2003: 4]. Поэтому для обозначения указанной языковой единицы более удачен термин номинатема – он освобождает нас от ограничения моделей модифицирования номинации только словесными типами.

Несомненно, номинатема в описанных выше случаях разворачивается на базе слова и может быть названа номинатемой со словесной доминантой (номинатемой с базой словом), поскольку именно слово в речи становится минимальным реализатором ее инвариантного значения. Все остальные модификации номинатемы могут считаться таковыми только на основе их инвариантной семантической тождественности и формальной взаимосвязанности. Однако номинатема даже в этом случае не может быть отождествлена со словом. Если резюмировать приведенные размышления, я должен констатировать, что номинатема с базой-словом может иметь в глоссах простое (однословное), грамматико-аналитическое (со служебным словоидом) и лексико-аналитическое (свободные словосочетания) выражения. В любом случае тождественность номинатемы не нарушается. При этом не только слово, но и коллокация может иметь статус основного реализатора инвариантного, сигнификативного значения. А это значит, что номинатему можно определить только как совокупность глосс (экстенционал), находящихся в состоянии семантического тождества во всех его проявлениях (интенционал – инвариантное значение) и взаимной формальной обусловленности.

Таким образом, я считаю номинатему базовой номинативной единицей языка. В основе ее тождества лежит тождество её инвариантного языкового, сигнификативного, концептуального значения, связанного внутренней формальной взаимной мотивированностью ее глосс. В этом случае уточняется статус концепта как лингвальной сущности. Можно согласиться с мнением тех лингвистов, которые утверждают, что «соотношение слова и концепта можно уподобить видимой и невидимой части айсберга. Компоненты лексического значения слова выражают значимые, но не в полном объеме, концептуальные признаки. Концепт объемнее лексического значения слова. Концептуальные признаки, объективированные в виде лексико-семантических вариантов и их отдельных компонентов, – это элементы далеко не полной структуры концепта, т.к. в эту структуру включаются и другие, не менее значимые, признаки. Структура концепта гораздо сложнее и многограннее, чем

лексическое значение слова» [Пименова 2004: 8-9]. Однако, как показали предыдущие мои размышления, я предполагаю, что слово не является языковой единицей – оно представляет собой одну из речевых манифестаций номинатемы, пусть самую распространенную, но все же не покрывающую полностью всю систему воплощения одной и той же номинативной единицы. Именно в этом смысле концепт и лексическое значение слова не одно и то же. Слово только коагулирует, актуализирует в речи одно из значений номинатемы, одно из состояний, связанного с номинатемой концепта. Но важно не это. Если рассматривать концепт только как фактитив, конечный результат исследования языка, как элемент лингвального мира, мы абсолютно справедливо придем к выводу, что «концепт как сложный комплекс признаков имеет разноразмерную представленность в языке» [Пименова 2004: 14]. При этом «выявление структуры концепта возможно через наблюдения за сочетаемостью соответствующих языковых знаков. Концепт рассеян в языковых знаках, его объективирующих. Чтобы восстановить структуру концепта, необходимо исследовать весь языковой корпус, в котором репрезентирован концепт – (лексические единицы, фразеологию, паремиологический фонд), включая систему устойчивых сравнений, запечатлевших образы-эталон, свойственные определённому языку. Существенную помощь окажут также и авторские контексты, т.к. писатели и поэты используют языковой фонд, варьируя формы для выражения того или иного признака концепта, при этом, однако, они редко создают новые признаки» [Пименова 2004: 10].

Это один из путей исследования концептов – путь поиска составляющих лингвального мира. Но в то же время концепт это не просто фрагмент, квант знания. В силу того, что это квант знаний, схваченный знаком, он является одновременно и лингвальной сущностью. Если исходить из этого, нужно обозначить его место в структуре языка. В силу того, что язык семантичен, следует признать, что именно семантика организует его структуру. Следовательно, нужно рассматривать концепт не только как знание, выводимое из языка, но и как знание, выступающее в качестве инфраструктурного компонента номинативной единицы, как знание, организующее язык. Концепт существует во всех языковых формах и определяет лингвальные характеристики этих форм. Но минимальной формой его выражения является номинатема – она выступает как базовое имя концепта. Следовательно, концепт, привязанный к номинатеме, создает границы ее тождества и определяет модели своей коагуляции в ее глоссах. Он может и не быть полностью выраженным глоссами данной номинатемы, хотя и стремится к этому, но все, что обозначается глоссами данной номинатемы, должно находиться в пределах того знания, того концепта, который привязан к данному имени, к данной номинатеме. Таким образом, концепт – это инвариантное значение номинатемы, определяющее тактики ее воплощения в речи. Слово, наряду со словосочетанием, сочетанием знаменательного и служебного слов, – одна из глосс – реализаций номинатемы с коагулированной частью инвариантного концепта.

Литература

- Виноградов 1944: Виноградов, В. В. О формах слова [Текст] / В. В. Виноградов // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. – 1944. – Том 3. – Вып. 1. – С. 31-44.
- Вихованець 1988: Вихованець, І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті [Текст] / І. Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1988. – 256 с.
- Всеволодова 2005: Всеволодова, М. В. Материалы к словарю «Предлоги и средства предложного типа в русском языке. Функциональная грамматика реального употребления [Текст] / М. В. Всеволодова, Е. Н. Виноградова, Е. В. Клобуков. – Вып. 1. – М. : Изд-во МГУ, 2005. – 462 с. – (Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова).
- Гухман 1955: Гухман, М. М. Глагольные аналитические конструкции как особый тип сочетаний частного и полного слова [Текст] / М. М. Гухман // Вопросы грамматического строя : сб. научн. трудов. – М. : Изд-во АН СССР, 1955. – С. 322-361.
- Загнітко 2007-1: Загнітко, А. П. Прийменники у структурі тексту : первинні і вторинні вияви [Текст] / А. П. Загнітко // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. – Донецьк : ДонНУ, 2007. – Вип. 15. – С. 120-131.
- Загнітко 2007-2: Загнітко, А. П. Синтагматика прийменників зі значенням мети [Текст] / А. П. Загнітко, Н. Г. Загнітко // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. – Донецьк : ДонНУ, 2007. – Вип. 15. – С. 131-142.
- Золотова 1973: Золотова, Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка [Текст] / Г. А. Золотова. – М. : Наука, 1973. – 350 с. – (АН СССР, Ин-т русского языка).
- Колшанский 1975: Колшанский, Г. В. Соотношение субъективных и объективных факторов в языке [Текст] / Г. В. Колшанский. – М. : Наука, 1975. – 229 с.
- Кучеренко 1973: Кучеренко, І. А. Лексичне значення прийменника [Текст] / І. А. Кучеренко // Мовознавство. – 1973. – № 3. – С. 12-23.
- Пименова 2004: Пименова, М. В. Душа и дух: особенности концептуализации [Текст] / М. В. Пименова. – Кемерово : ИПК “Графика”, 2004. – 386 с. – (Серия “Концептуальные исследования”. Вып. 3).
- Русанівський 1985: Русанівський, В. М. Вчення О.Потебні про внутрішню форму [Текст] / В. М. Русанівський // Творча спадщина О. О. Потебні й сучасні філологічні науки : зб. наук. праць. – Харків, 1985. – С. 3-6.

Синятина 2003: Ситянина, Н. В. Структурно-семантическое исследование наименований объектов и явлений природы в современном английском языке : дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.04 [Текст] / Ситянина Наталия Викторовна. – Санкт-Петербург, 2003. – 146 с.

Шмелев 1973: Шмелёв, Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики [Текст] / Д. Н. Шмелев. – М. : Наука, 1973. – 278 с. – (АН СССР, Ин-т языкознания).

В предлагаемой работе предложно-падежные сочетания, как, впрочем, и все сочетания служебных и знаменательных слов, рассматриваются как аналитические грамматические модификации (гlossы) номинатемы. При этом предложно-падежным сочетаниям отводится роль актуализаторов глубинных (семантических) падежей. Такая трактовка позволила определить статус концепта в языке как инвариантного значения номинатемы.

Ключевые слова: гlossа, знаменательное слово, падеж, предлог, номинатема, служебное слово.

In this work the prepositional-case combinations as well as all combinations of functional and notional words are considered as the analytic grammatical modifications of nominatheme (glosses). Along with it the prepositional-case combinations actualize the deep (semantic) cases. Such interpretation allowed determining the status of concept in the language as the invariant meaning of nominatheme.

Keywords: gloss, notional word, case, preposition, nominatheme, functional word.

Надійшла до редакції 25 березня 2014 року.

РОЗДІЛ III. ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ СИНТАКСИСУ

Марина Балко

УДК 81'367.04

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ МОДЕЛІ УКРАЇНСЬКИХ БЕЗПРИЙМЕНИКОВИХ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ З ОРУДНИМ ВІДМІНКОМ

Побудовано й описано основні трансформаційні моделі утворення безприйменникових підрядних словосполучень сучасної української мови із залежним компонентом у формі орудного відмінка. Зокрема, опрацьовано словосполучення, побудовані: 1) на інверсії діатези, 2) на імбрикації вихідних висловлень, 3) на конденсації вихідних висловлень, 4) на скріпленні вихідних висловлень, 5) на секторних трансформаціях; 6) на тавтології або плеоназмі.

Ключові слова: словосполучення, трансформація, трансформаційна модель, орудний відмінок.

Незважаючи на тривалу історію вивчення словосполучення як синтаксичної одиниці (пор. роботи І. Р. Вихованця, А. П. Загнітка, Т. М. Молошої, М. М. Прокоповича, Т. О. Сафошиної, Г. М. Удовиченка, Н. Ю. Шведової та ін.), багато питань його теорії лишаються недостатньо опрацьованими. Зокрема, актуальним є дослідження моделей утворення словосполучень унаслідок трансформацій предикативних одиниць. Урахування дериваційних відношень речень і словосполучень постає, отже, пріоритетним у вивченні останніх (пор. праці К. Г. Городенської).

Мета пропонованої статті – побудувати й описати основні трансформаційні моделі утворення українських безприйменникових підрядних словосполучень із залежним компонентом у формі орудного відмінка.

Грунтовне вивчення специфіки вживання орудного відмінка в українській мові було започатковано, безумовно, Є. Тимченком. Мовознавець обстоював багаторівневий підхід до опрацювання українських відмінків узагалі й орудного відмінка зокрема, наголошуючи, що обставина, на яку вказує інструменталь, – «це, власне, не функція його, а вихідний психологічний момент у його вживанні» [Тимченко 1926: 18]. «Функції-ж його [орудного відмінка] в реченні, – стверджував дослідник, – детермінуються як виображеннями, що лежать в елементах сполучень, що входить туди інструменталь, як і їх формальними властивостями» [Тимченко 1926: 18]. Величезною заслугою Є. Тимченка є те, що він виокремив і докладно (на чималому фактичному матеріалі) описав різновиди вживання орудного відмінка при різних частинах мови, акцентувавши увагу на структурі цих сполук, їхній семантиці, а також на можливостях їх трансформовування в синонімічні конструкції. Так, пор.: під категорію «інструменталь суб'єкту і об'єкту чинности» лінгвіст підводить «випадки, коли номінатив при дієсловах суб'єктивних і акузатив при дієсловах об'єктивних не є власне суб'єктом або об'єктом чинности, а тільки тереном, де виявляється чинність інструменталу» [Тимченко 1926: 51]. «Інструменталь у цім разі, – продовжує Є. Тимченко, – може вимінюватися при дієсловах суб'єктивних за номінатив, а при дієсловах об'єктивних за акузатив, а номінатив та акузатив в цім разі замінюються на відповідні звороти, що показують стосунок чинности до місця. Так, напр.: *Стелила сі доріжечка хрещетим барвінком ... значить, що стелився доріжечкою хрещатий барвінок; засіяти поле пшеницею рівнозначне засіяти пшеницю на полі*» [Тимченко 1926: 51].

У подальшому специфіку вживання орудного відмінка досліджували Ж. Вейренк [1971], І. Р. Вихованець [1987], А. П. Загнітко [2011], Н. М. Костусяк [2010], О. Г. Межов [2010], М. Я. Плющ [2005] та ін.

Дотримуємося погляду, згідно з яким кожне із словосполучень, вицленовуваних з якогось конкретного речення, власне, являє собою згорнуте речення. Як наголошує К. Г. Городенська, «речення, що є основною одиницею синтаксичного рівня, дериваційно пов'язується із словосполученням. Як синтаксичні одиниці-конструкції вони постійно перебувають у взаємодії» [Городенська 1991: 84]. Основною причиною трансформаційного перетворення речення на словосполучення називають «структурну редукцію членів речення» [Городенська 1991: 84], що являє собою опущення одного з головних членів речення (підмета або присудка). Структурна редукція зумовлює перерозподіл компонентів речення між позиціями, відповідне функційне перетворення членів речення на компоненти словосполучення, а отже, «ставить у дериваційний зв'язок речення з певним типом похідного словосполучення» [Городенська 1991: 84].

З опертям на цей підхід виділяємо такі трансформаційні моделі утворення підрядних словосполучень сучасної української мови із залежним іменником у формі орудного відмінка:

І. Словосполучення, побудовані на інверсії діатези, пор.: *Через двадцять років, коли по смерті Самуїла Гаврило-Радомір вінчається на царя Болгарії, врятований ним Аронів син підішле на ловах лучника, і той вступить Гаврила, відплативши за добре діло (П. Загребельний); Не полінується втілити в життя гасло, кине письмо письменником Хвильовим, «Геть від Москви!» (О. Вахній); Ми... довог мовчки вглядалися в розколоті жаром пожеж, закіптюжені смугами тяжкого диму стіни будинку музею, спорудженого колись Юрином другом Професором (М. Бажан); Усі виправлення в описі мають бути зазначені, завірені вченим секретарем та скріплені печаткою установи (<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1170-11>) і под. Такі конструкції, що містять*

орудний агенс, являють собою пасивне перетворення активного звороту, тобто побудовані в результаті трансформації $Im_1.N.v. + \text{Дієсл. перех.} + Im_2.Z.v. \rightarrow Im_2.N.v. + \text{Дієсл. зворот.} / \text{Дієприкм.} + Im_1.O.v., \text{ пор.:}$ *Кондитер випікає торт* \rightarrow [*Торт*] *випікається кондитером*; *Учень виконав завдання* \rightarrow [*Завдання*] *виконане учнем* і под.

Досліджуючи конструкції з інверсією діатези, варто приділити окрему увагу тим з них, у яких роль стрижневого компонента виконує безособове дієслово, пор.: *Разом потрапили до полону, разом втікали, разом ходили в люті штрафні атаки, їх поранило одним снарядом, і вони попали до одного госпіталю* (Ю. Мушкетик); *Поступово їх замело снігом, і так їх і не знайшов ніхто аж до весни* (О. Довженко); *Праве око особливих пошкоджень не мало, його тільки засипало землею* (П. Загребельний) і под. Ж. Вейренк наголошує, що в таких випадках необхідно розрізняти два види конструкцій, ідентичних на поверхневому рівні (містять залежний іменник-агенс у формі орудного відмінка), проте відмінних на глибинному рівні, що стає помітним, якщо ретельно проаналізувати їхні трансформаційні ланцюжки [Вейренк 1971: 130-131]. Дослідник, аналізуючи конструкцію *людина поранило кулею*, доводить, що вона передбачає два послідовні кроки трансформацій: *сполуку людина була поранена кулею* та вихідну структуру *куля поранила людину*. Більшість розглянутих конструкцій, що реалізують зазначену трансформаційну модель, допускають форми дієслова обох видів у вихідній предикативній конструкції, пор: *Бабуся сплела (плела) шкарпетки* \rightarrow *Шкарпетки сплетені (плетені) бабусяю* і под. У таких утвореннях префікс стрижневого компонента не є суттєвим у граматичному відношенні. Проте водночас фіксуємо й сполуки, які утворюються в результаті трансформацій речень з виключно префіксованими дієсловами доконаного виду, пор.: *Наче мертві обличчя замело снігами...* (Л. Костенко) \leftarrow *Обличчя було замечено снігами* \leftarrow *Сніги замели обличчя*. У таких конструкціях саме префікс домінує, адже не можна сказати *обличчя мело снігами, сніги мели обличчя*.

II. Словосполучення, побудовані на імбрикації двох вихідних висловлень, пор.: *Бакхіади підходили до грубого бідняцького вітарика й клали по пучку базиліка, а коли сухе священне зілля бралось вознем, посипали зверху ячменем та пшеницею* (І. Білик); *Оброслі мохом, облутані водоростями ганчір'я, якісь сині всі, мов потопельники, мов привиди в якомусь підводному, моторошному царстві* (Іван Багряний); *Вони грубими покладами розлізались завширишки й завдовжки всієї кімнати, нижні шари вкривались тлінним пороком, а над ними росли вгору нові й нові* (Б. Антоненко-Давидович) і под.

Термін «імбрикація» (від лат. *imbricatio* – укладання черепиці на даху) вводить Ю. С. Степанов для характеризування специфіки взаємодії концептів. На думку дослідника, імбрикація (накладання) концептів може бути двох видів: або в концептів виявляються спільні семантичні компоненти, або спільний принцип побудови (структурний компонент) [Степанов 2004: 424]. У результаті виявлення цих точок перетину концепти накладаються один на одного. Ж. Вейренк пропонує використовувати цей термін і для кваліфікування процесу граматичної взаємодії висловлень під час утворення інших синтаксичних одиниць [Вейренк 1971: 131].

У конструкціях аналізованого типу орудний відмінок зазвичай розглядають як інструментальний додаток. Якщо ж глибше придивитися, то можна побачити, що специфіка цих одиниць полягає в невід'ємності префікса (сполуки *рослі мохом, плутані водоростями* неможливі так само, як і *мело снігами*). Розглянемо трансформаційну історію таких словосполучень на прикладі сполуки *засіяв пшеницею*, вичленованої з речення *Зорав він землю, розпушив і засіяв ярою пшеницею* (В. Дрозд). Тут спостерігаємо дві вихідні предикативні конструкції: *Він засіяв землю* та *Він сіяв пшеницею*, які нібито накладаються одна на одну, у результаті чого відбувається їх імбрикація. Отже, маємо трансформацію (Займ. + Дієсл. префіксоване перех. + $Im_1.Z.v.$) + (Займ. + Дієсл. перех. + $Im_2.Z.v.$) \rightarrow Займ. + Дієсл. префіксоване перех. + $Im_2.O.v.$

Зауважимо також, що розглядувані словосполучення не є, отже, ідентичними конструкціям з інструментальним додатком. Пор., словосполучення *закидали камінням*, вичленоване з речення *В Івано-Франківську в середу двоє невідомих закидали камінням автобус з людьми* (<http://gazeta.ua/articles/politics/531456>), утворилося в результаті імбрикації, оскільки орудний відмінок лексеми *каміння* рівнозначний знахідному відмінку однієї з вихідних конструкцій (*закидали автобус* + *кидали каміння*). Водночас не можна сказати, що сполука *примчав літаком*, наявна в реченні *Коли Кривцов дізнався про відкриття нового вірусу, він одразу ж примчав літаком, навіть не дочекавшись закінчення конференції онкологів* (М. Дашкієв), є наслідком імбрикації, адже ми не фіксуємо подібної відповідності між орудним та знахідним відмінками (*примчав літаком* – **мчав літак*).

III. Словосполучення, побудовані на конденсації двох вихідних висловлень, пор.: *Тож ми кохали всім класом і ревнували всім класом: не до якогось конкретного Сашика, Миколи чи Ігоря, а до дев'ятого «А», десятого «Б» чи восьмого «В»* (А. Дімаров); *Ти думаєш, що ми не можемо підняти якір свого корабля й поставити паруси? Що ми не сильні духом і ділами...?* (Ю. Яновський) і под. Такі словосполучення, що мають семантику визначення, оформлення, сукупності, міри тощо, є досить продуктивними в сучасній українській мові. Вони утворюються в результаті конденсації двох речень-субструктур, причому можемо виокремити дві трансформаційні моделі: а) ($Im_1/Займ.N.v. + \text{Дієсл. перех./неперех.}$) + ($Im_2.N.v. + \text{Дієсл. перех./неперех.}$) \rightarrow $Im_1/Займ.N.v. + \text{Дієсл. перех./неперех.} + Im_2.O.v.$, пор.: *Вихованці домуровують + Ціла бригада домуровує* \rightarrow *В одному місці, де стіна трохи нижча, ніж всюди, самі ж вихованці цілою бригадою домуровують її, працюють, як справжні муляри* (О. Гончар); *Коровін зиркнув + Вовк зиркнув* \rightarrow *Вовком зиркне* на нього Коровін, але промовчав (М. Дашкієв) і под.; б) ($Im_1/Займ.N.v. + \text{Дієслово } \epsilon + \text{Прикм.Н.О.в.}$) + ($Im_2.N.v. + \text{Дієслово } \epsilon +$

Прикм.Н.(О.)в.) → Ім./Займ.Н.в. + Дієслово *є* + Прикм.Н.в. + Ім.₂О.в., пор.: *Він був кволий + Здоров'я було кволе* → *Одначе який він худенький порівняно з іншими, завжди він був кволий здоров'ям* (О. Гончар); *Чоловік є дрібний + Тіло є дрібне, Чоловік є дрібний + Душа є дрібна, Чоловік є лихий + Вдача є лиха* → *Начальником ромейської тагми, що вела полонених до Царграда, поставлено Сірійця Коміскорта, чоловіка дрібного тілом і душею, лихого вдачею і задрісного до всього на світі* (П. Загребельний) і под. Сутність конденсації полягає в тому, що витісняється повторюваний у другому вихідному висловленні компонент (дієслово або прикметник) та змінюється прямий відмінок на непрямий (орудний).

Окремо варто розглянути словосполучення з орудним засобу (зряддя) типу *Не все ж триватиме биття, прийде час, коли його торпедуватимуть різними речовими доказами, «свідченнями однодумців», навіть очними ставками* (Іван Багряний); *Натомість папа своїм авторитетом зупиняє руку тирана, відвертає насильство, захищає народи від гніту...* (П. Загребельний) і под. Такі сполуки, безумовно, утворюються в результаті конденсації двох вихідних висловлень, пор.: *Хтось прислав + Пошта прислала* → *Та й потім прислав той портрет поштою* (Іван Багряний); *Радник обґрунтував + Аргументи обґрунтували* → *Свою думку головний військовий радник в Афганістані обґрунтував такими аргументами...* (Віче. – 2010. – № 9). Проте така операція є можливою не завжди. Пор., словосполучення *тьопав ложкою*, вичленоване з речення *Розкудланий Тюха, перелякано зиркаючи, сидів з другого боку столу і тьопав дерев'яною ложкою якусь розбовтану поливку* (П. Загребельний), не є результатом конденсувальної трансформації аналізованої моделі, адже висловлення *ложка тьопав* не відповідає смислу кінцевого повідомлення.

IV. Словосполучення, побудовані на скріпленні двох вихідних висловлень, пор.: *А Ягнич тим часом уже стояв плечима до них, обличчям – до моря, до лайби* (О. Гончар); *Японець повільно повернувся всім тупубом до Володі* (О. Донченко) і под. Операція скріплення полягає в поєднанні двох базових висловлень та в зміні називного відмінка другого висловлення на орудний відмінок, тобто маємо трансформаційну модель (Ім./Займ. + Дієсл. перех. / неперех.) + (Ім.Н.в. + Дієсл. *є* + Дієприкм.) → Ім./Займ. + Дієсл. перех. / неперех. + Ім.О.в., пор.: *Хтось живе + Спина повернена до моря* → *Заговіши завдану рану, міг, зрештою, і збайдужіти: скривджений, напівзабутий, живе десть іншими клопатами, спиною до моря, до свого «Оріона»* (О. Гончар).

Ж. Вейренк відносить до розглядуваного різновиду також конструкції типу *в мене книга вартістю в сто карбованців* [Вейренк 1971: 134]. Хоча його концепцію ми більшою мірою приймаємо, з цим твердженням не погоджуємося. Компоненти словосполучень, утворені від іменників на позначення одиниць виміру типу *вагою, вартістю, довжиною, шириною, об'ємом, температурою, обсягом, з висоти більше, з відстані, з глибини, з кутом, з периметром, з періодом, з радіусом, завбільшки, завиширки, завглибки, заввишки, масою, місткістю, міцністю* і под., ми розглядаємо, услід за укладачами «Словника українських прийменників» [Загнітко 2007], як похідні прийменники, а не іменники, причому трансформаційні моделі утворення словосполучень типу *вантаж вагою більше ста кілограмів, сувої довжиною до десяти метрів, отвір шириною менше одного сантиметра, відвар температурою не більше шістдесяти градусів, стрибок з висоти більше десяти метрів, майданчик з периметром близько сорока двох метрів, режим повільного обертання з періодом близько двох обертів на хвилину* і под., на нашу думку, є відмінними від моделей на підставі скріплення, пор.: *Валіза важить близько тридцяти кілограмів* → *валіза вагою близько тридцяти кілограмів, Шуби вартують від п'яти до двадцяти тисяч гривень* → *шуби вартістю від п'яти до двадцяти тисяч гривень; Отвір є широкий(широким) + Ширина дорівнює десяти сантиметрам* → *отвір шириною десять сантиметрів, Відро має об'єм + Об'єм дорівнює двадцяти літрам* → *відро об'ємом двадцять літрів* і под.

V. Словосполучення, побудовані на секторних трансформаціях, пор.: *Це ж так чудово, коли пливеш пароплавом чи поїздом їдеш, а десть у синьому надвечір'ї яскраві тобі чиесь багаття, заваблює своєю таємничістю* (О. Гончар); – *Ех, Бондаренку, якби ти бачив, як у нас у цю пору росте трава в степу, а степом їде один верблюд, а за ним другий, третій, четвертий ...* (Б. Антоненко-Давидович) і под.

Щоб відновити вихідні для таких словосполучень висловлення, Ж. Вейренк пропонує виділити семантичний сектор, адекватний ареалу дієслова [Вейренк 1971: 134]. У словосполученнях першого з наведених речень (*пливеш пароплавом, їдеш поїздом*) стрижневі дієслова «містять сему допоміжного пересування» [Вейренк 1971: 134]: іменники в орудному відмінку (*пароплавом* і *поїздом*) входять до структури цієї семи як відображення рівнозначних їм іменників у називному відмінку в конструкціях *пароплав пливе, поїзд їде*. Щодо словосполучення другого прикладу (*їде степом*), то можна говорити, що в семантичній структурі стрижневого дієслова наявна сема пройденої відстані, характерна також для лексеми *степ*.

До аналізованого різновиду варто також віднести словосполучення зі стрижневим прислівником у формі вищого ступеня порівняння, пор.: *До Львова він, таким чином, потрапляє не 28-го, як про це подійкували у навколбогемних колах, а 29-го, себто роком пізніше* (Ю. Андрухович); – *Тоді, – вона стала східцем вище за Отаву і, мружачись, розглядала його, – тоді ви підете і подивитесь ще раз* (П. Загребельний) і под. У таких сполуках словоформи *пізніше, вище* розкладаються на сему якісну ('пізно', 'високо') та додаткову кількісну сему, яка відповідає граматичному значенню ступеня порівняння – саме з цією семою поєднується орудний відмінок залежного іменника.

VI. Словосполучення з орудним тавтологічним або плеонастичним відмінком, пор.: – *А зате я знаю, – притім усміхається вона таким усміхом, що його ніколи не розбереш* (О. Кобилянська); *Зарібниця поклату руку на його голову і шептала блідими устами* (М. Яцків) і под.

Ще Ш. Баллі наголошував на основній ознаці плеонастичних конструкцій – вимозі, «щоб одне й те саме поняття було виражене в одній і тій самій синтагмі два або декілька разів» [Баллі 2001: 169]. Дослідник розмежував граматичний та експресивний (стилістичний) плеоназм; це розмежування зберігається й у сучасному мовознавстві: О. С. Ахманова, О. Б. Сиротініна, О. О. Тараненко та ін. послідовно наголошують на суттєвій різниці між граматичним та експресивним плеоназмом. Перший з них являє собою «надмірність у вираженні певного мовного значення шляхом дублювання його формами двох (кількох) одиниць» [Українська мова 2004: 455], пор.: *зелений паркан* (дублювання форм роду, числа й відмінка). Експресивний (стилістичний) плеоназм ґрунтується на «повторі слів або афіксів з тотожними, подібними й узагалі взаємодублювальними значеннями» [Українська мова 2004: 454]. В аналізованих словосполученнях маємо справу саме з експресивним плеоназмом. Пор., з речення – *А я не наймичка твоя, – відказує вона згорда і, спустивши погляд додолу, починає певним кроком спускатися в діл* (О. Кобилянська) виокремлюємо плеонастичне словосполучення *починає спускатися певним кроком*, оскільки в лексичному значенні стрижневого компонента (*починає спускатися*) імпліцитно вже наявна сема, характерна для лексеми *кроком* (сема крокування, пересування нешвидко ногами). Прикметник *певним* виступає семантичним модифікатором слова *кроком*. У плеонастичних конструкціях іменник є неінформативним, тому для вираження змісту необхідний поширювач, що несе на собі головне смислове навантаження, пор.: *жити життям – жити певним життям*. Отже, у структурі розглядуваних конструкцій фіксуємо наявність цілісних словосполучень.

Тут можемо говорити про трансформаційну модель (Ім./Займ.Н.в. + Дієсл.) + (Ім.₂Н.в. + Дієсл. *є* + Прикм.Н.(О.)в.) → Ім./Займ.Н.в. + Дієсл. + цілісне словосполучення (Ім.₂О.в. + Прикм.О.в.), пор.: *Болбочан усміхався + Усмішка була несьогосвітньою* → *Болбочан стояв босий, у штанах, у білій сорочці й усміхався до нас якоюсь несьогосвітньою посмішкою* (В. Шкляр) і под.

Отже, безприймникові підрядні словосполучення із залежним компонентом у формі орудного відмінка є продуктивними в сучасній українській мові. Моделі їх утворення постають досить різноманітними, адже вихідні предикативні конструкції зазнають трансформацій різного ступеня складності: від найпростішої (інверсії діатези) до складніших (секторних трансформацій і под.). Перспективним у зв'язку з цим видається дослідження трансформаційних моделей утворення словосполучень інших структурних типів.

Література

- Баллі 2001: Баллі, Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка : монография [Текст] / Ш. Балли. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 416 с. – Библиогр. : с. 407-412. – 3000 экз. – ISBN 5-8360-0266-5.
- Вейренк 1971: Вейренк, Ж. Синтаксический анализ творительного падежа [Текст] / Ж. Вейренк // Исследования по славянскому языкознанию : сб. в честь 60-летия С.Б. Бернштейна. – М. : Наука, 1971. – С. 129-139.
- Вихованець 1987: Вихованець, І.Р. Система відмінків української мови : монографія [Текст] / І.Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1987. – 231 с. – Бібліогр. : с. 221-231. – 500 прим.
- Городенська 1991: Городенська, К.Г. Дери́вація синтаксичних одиниць : монографія [Текст] / К.Г. Городенська. – К. : Наук. думка, 1991. – 192 с. – Бібліогр. : с. 87-190. – ISBN 5-12-002284-7.
- Загнітко 2007: Загнітко, А.П. Словник українських прийменників. Сучасна українська мова [Текст] / А.П. Загнітко, І.Г. Данилюк, Г.В. Ситар, І.А. Щукіна. – Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2007. – 416 с. – Бібліогр. : с. 15-18. – 15000 прим. – ISBN 966-338-552-9.
- Загнітко 2011: Загнітко, А.П. Теоретична грамати́ка сучасної української мови. Морфоло́гія. Синтаксис [Текст] / А.П. Загнітко. – Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2011. – 992 с. – Бібліогр. : с. 851-943. – 15000 прим. – ISBN 978-966-481-594-6.
- Костусяк 2010: Костусяк, Н.М. Формально-синтаксичні та комунікативні ознаки орудного відмінка як засобу вираження зовнішньої синтаксичної транспозиції [Текст] / Н.М. Костусяк // IV Международные севастопольские Кирилло-Мефодиевские чтения : сб. науч. статей. – Севастополь : Гит пак, 2010. – Т. 1. – С. 123-132. – Бібліогр. : с. 132.
- Межов 2010: Межов, О.Г. Орудний відмінок як основний морфологічний варіант інструментальної синтаксеми [Текст] / О.Г. Межов // Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії : зб. наук. пр. / Рівнен. держ. гуманіт. ун-т ; [редкол. : К.Ф. Шульжук (голов. ред.) та ін.]. – Рівне : РДГУ, 2010. – Вип. 18. – С. 46-50. – Бібліогр. : с. 49-50.
- Плющ 2005: Плющ, М.Я. Грамати́ка української мови : у 2 ч. – Ч. 1. Морфе́міка. Слово́твір. Морфоло́гія : підручник [Текст] / М.Я. Плющ. – К. : Вища шк., 2005. – 286 с. – 4000 прим. – Бібліогр. : с. 266-279. – ISBN 966-642-263-8.
- Степанов 2004: Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры : изд. 3-е, испр. и доп. [Текст] / Ю.С. Степанов. – М. : Академический Проект, 2004. – 992 с. – Библиогр. : с. 10–11. – 3000 экз. – ISBN 5-8291-0388-5
- Тимченко 1926: Тимченко, С. Вокатив і інструменталь в українській мові [Текст] / С. Тимченко. – К. : Українська Академія Наук, 1926. – 117 с.

Українська мова 2004: Українська мова: Енциклопедія [Текст] / Редкол.: В.М. Русанівський (співголова), О.О. Тараненко (співголова), М.П. Зяблюк та ін. – 2-е вид., випр. і доп. – К. : Вид-во «Укр. Енцикл.» ім. М.Б. Бажана, 2004. – 824 с. – 5000 прим. – ISBN 966-7492-19-2.

Построены и описаны основные трансформационные модели образования беспредложных подчинительных словосочетаний современного украинского языка с зависимым компонентом в форме творительного падежа. В частности рассмотрены словосочетания, построенные: 1) на инверсии диатезы, 2) на имбрикации исходных высказываний, 3) на конденсации исходных высказываний, 4) на скреплении исходных высказываний, 5) на секторных трансформациях; 6) на тавтологии или плеоназме.

Ключевые слова: словосочетание, трансформация, трансформационная модель, творительный падеж.

The basic transformational models of formation of no-prepositional subordinating word-combinations of modern Ukrainian with dependent component in the form of instrumental case are built and described. In particular word-combinations constructed: 1) on the inversion of diathesis, 2) on the imbrication of initial sentences, 3) on the condensation of initial sentences, 4) on the clamping of initial sentences, 5) on sectoral transformations; 6) on the tautology or pleonasm are considered.

Keywords: word-combination, transformation, transformational model, instrumental case.

Надійшла до редакції 11 квітня 2014 року.

Михайло Вінтонів

УДК 811.161.2–2'367

АТОНІЧНА ПОЗИЦІЯ В СТРУКТУРІ ВИСЛОВЛЕННЯ: ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ

У статті проаналізовано формування теоретичних і концептуально-засадничих принципів комунікативного аспекту речення, простежено співвідношення актуального членування і формально-граматичного вираження речення. З'ясовано статус атонічної теми і реми в сучасній українській мові, визначено закономірності реалізації тема-рематичних відношень у структурі речення.

Ключові слова: актуальне членування, тема, рема, речення, тема-рематичні відношення, функційний аспект.

У сучасних синтаксичних дослідженнях увагу лінгвістів привертають питання репрезентації комунікативного аспекту речення і тексту формально-граматичними засобами, що зумовлено прагненням поглибити типологію граматичних категорій на нових засадничих та методологічних принципах, унормувати граматичну термінологію. Студії з комунікативного напряму уможливлені міцним теоретичним підґрунтям, закладеним у працях, присвячених формально-граматичному, структурно-семантичному та функційному опису речення і тексту. Це дослідження українських (Ф. С. Бацевич, І. Р. Вихованець, А. П. Грищенко, К. Г. Городенська, Н. В. Гуйванюк, А. П. Загнітко, Н. Л. Іваницька, О. С. Мельничук, М. В. Мірченко, М. С. Скаб, М. І. Степаненко та ін.), російських (О. В. Бондарко, М. В. Всеволодова, Г. О. Золотова, О. О. Крилова, Т. М. Ніколаєва, О. В. Падучева, І. П. Распопов, Н. О. Слюсарєва, Т. Є. Янко та ін.), а також західноєвропейських і американських (П. Адамець, Н. Бозе, Г. Габеленц, Ф. Данеш, Ч. Лі, В. Матезіус, С. Томпсон, Й. Фірбас та ін.) мовознавців.

Попри активне вивчення закономірностей актуального членування, давню традицію, величезний доробок цілої когорти граматистів, питання адекватного опису категорій комунікативного синтаксису в сучасному мовознавстві не втратило своєї гостроти й актуальності. Останні десятиліття позначено посиленням зацікавленості лінгвістів до використання мови у взаємодії комунікантів, усе більше привертає увагу не сукупність мовних засобів, що репрезентують позамовний зміст тексту, а індивідуально-особистісні властивості як мовця, так і реципієнта: їхні переконання, мотиви, оцінки тощо. Відомо, що у відборі мовних засобів автор завжди орієнтується на адресата, прагне донести до нього зміст із максимальною переконливістю, аби залучити на свій бік. У зв'язку з цим саме адресант мовлення стає центральною прагматичною категорією в сучасних дослідженнях. У полі зору перебувають засоби ефективного впливу на реципієнта, до яких належать і одиниці комунікативного синтаксису.

Актуальність дослідження зумовлена потребою багатопланового вивчення фундаментального питання взаємозв'язку формально-граматичних, семантико-синтаксичних та комунікативних категорій у сучасній українській літературній мові з чітким простеженням їхньої кореляції на рівні речення і тексту. Створення максимально повної парадигми засобів вираження комунікативної мети висловлення, класифікація та кваліфікація комунікативних категорій із послідовним встановленням їхньої взаємодії та взаємоперетину, визначенням статусу в комунікативній системі сприятиме подоланню суперечливих підходів, що побутують у сучасній лінгвістиці.

Мета роботи – проаналізувати внутрішньореченнєві тема-рематичні відношення для встановлення закономірностей репрезентації атонічної позиції в структурі висловлення.

Значний внесок у розробку теорії актуального членування речення (АЧР) мали праці таких вчених, як І. Р. Вихованець, Г. О. Золотова, О. О. Крилова, І. П. Распопов та ін. О. А. Земська, О. С. Мельничук, О. Б. Сиротиніна приділяли особливу увагу розмовному мовленню і його зіставленню з літературною нормою. Серед останніх робіт, присвячених аналізу проблем АЧР, слід відзначити праці М. В. Всеволодової [Всеволодова 2000], А. П. Загнітка [Загнітко 2001], Т. Є. Янко [Янко 2001], Ф. І. Панкова [Панков 2009] та ін.

Будь-яке лінгвістичне явище повинне мати чітку дефініцію і недвозначну термінологію. Однак АЧР донині залишається джерелом термінологічних розбіжностей серед лінгвістів. Аналізоване нами явище йменують по-різному: актуальне членування [Матезиус 1967], [Распопов 1961], значеннєве членування [Черняховская 1976], інформаційна структура речення [Garvin 1962], функційна перспектива речення [Firbas 1964], логіко-граматичний рівень [Панфилов 1971], комунікативне навантаження [Крушельницька 1956], комунікативна перспектива речення [Ившин 1992]. У зв'язку з цим постає питання про тотожність / розбіжність цих термінів. Неоднозначно потрактовують і поняття атонічної теми, вживаючи в широкому та вузькому значенні. Ф. І. Панков [Панков 2009] обстоює вузький підхід до аналізу атонічної теми, розмежовуючи такі поняття, як атонічна тема, атонічна рема і парентеза. Атонічна тема – комунікативна роль словоформи, що входить до складу теми, але не позначеної центром інтонаційної конструкції [Панков 2009: 345]. Атонічна рема – комунікативна роль словоформи, що входить до складу реми, але не позначеної центром інтонаційної конструкції [Панков 2009: 352]. Парентеза – комунікативна роль словоформи, не позначеної центром інтонаційної конструкції, яка не входить ні до складу теми, ні до складу реми. Для парентези характерна принципова фразова ненаголошена позиція, часто прискорений темп вимови [Панков 2009: 352-353]. Зазвичай парентеза в реченні розташована між темою та ремою: *Ахмед-паша під Белградом /, здається, // справді перевершив звитязливістю всіх ...* (П. Загребельний); *А тут / у мене // квартирантка ж тепер є ...* (О. Гончар). Проте зрідка може бути в кінці речення, тобто після фокуса реми: *Матеріал (Т) // добрий (Р), здається...* (М. Коцюбинський). Отже, Ф. І. Панков, крім теми і реми, виділяє третій складник речення – парентезу.

Розглядаючи речення як бінарну структуру, атонічну тему визначаємо в широкому значенні цього слова, тобто це компонент комунікативної структури, який із погляду плану вираження вимовляється на рівному тоні в алегровому темпі й без внутрішніх пауз. Він розташований після іншого, наголошеного, компонента комунікативної структури. З погляду плану змісту, атонічна тема – це комунікативна ніша для відомої і активованої інформації. Саме до атонічної теми часто потрапляють різні авторські ремарки, емоційні оцінки, звертання [Янко 2001: 76]: *Історія, моя люба (Т) // розбереться (Р)* (О. Гончар); [Свою скаргу він адресував зараз більше Віруньці], *яка, здається (Т) // слухала його співчутливо (Р)* (О. Гончар); *Сигарети „Кемел” (з верблюдом у пустелі коло єгипетських пірамід) (Т) // лежать поруч Заболотного, на переднім сидінні (Р)* (О. Гончар).

В атонічній позиції може бути розташоване дієслово, прикрите праворуч і ліворуч своїми актантами. Я. Фірбас [Firbas 1964] називає таке дієслово переходом, Т. Ф. Дацко [Дацко 2006] – перехідним елементом. Перехідний елемент – це слово (чи група слів), яке виконує функцію зв'язки між елементами висловлення, в основному між темою і ремою. З логічного погляду є виразником відношень чи зв'язку суб'єкта і предиката, а на синтаксичному рівні зазвичай співвідноситься з дієсловом-зв'язкою чи предикативно не виділеним присудком (чи групою присудка) [Дацко 2006: 90]. Атонічна тема перебуває в позиції „між двох вогнів”: темою та ремою, парентеза є окремим виявом атонічної теми [Янко 2001: 77-81].

Вставні компоненти синтаксично не пов'язані з реченням, а вводяться до нього для вираження мовцем суб'єктивної оцінки тих чи тих подій, станів, не змінюючи об'єктивного плану речення. Вони виражають почуття мовця, його емоційний стан, оцінку ступеня вірогідності повідомлюваного, позначають зв'язок думок, послідовності їхнього викладу, а також джерело повідомлення, спосіб передачі думки тощо. Семантичний зв'язок вставних компонентів з основним висловленням полягає в тому, що основне висловлення заповнює пропозиційну семантичну валентність цих компонентів. Вставні компоненти є одним із виявів атонічних позицій у висловленні, це окремий вияв атонічної теми [Янко 2001: 81]: *Іншим разом Хасцький, безперечно, (Т) // зважив би на Маковееві просьби* (О. Гончар); *Ліда, однак, (Т) // просить пояснити детальніше...* (О. Гончар); *І Вадимове небо, безумовно, (Т) // захмарене* (М. Хвильовий).

Отже, звертання, вставні та вставлені компоненти речення зазвичай є виразниками теми, яка може бути: а) простою: *Лежи (Р) //, Іване (Т)* (Л. Костенко); *Андрію (Т) //, дивись за своїми братами і сестрами (Р)* (Іван Багряний); б) складною: *Світе мій гучний, мільйонноокий, Пристрасний, збурунений, німий, Ніжний, і ласкавий, і жорстокий (Т) //, Дай мені свій простір і неспокій (Р), Сонцем душу жадібну налий!* (В. Симоненко); *Господи, синочки (Т) //, йдть мерщій (Р)* (О. Довженко); *А нинішнього року, за попередніми підрахунками, цей показник (Т) // знизиться до 0,8 книжки (Р)* (Літературна Україна. – 21. 02. 1991); *Далеко-далеко (те знають хіба що лелеки) (Т) // розкидала доля кептаріки і сіряки (Р)* (Б. Олійник); *Та я, здається (Т) //, вже й танцюю (Р)* (О. Довженко).

Солідаризуючись із поглядами таких учених, як О. А. Бризгунова [Брызгунова 1980], Ф. І. Панков [Панков 2009], Я. Фірбас [Firbas 1964], мовну комунікацію аналізуємо як явище, якому притаманний так званий

комунікативний динамізм, або ієрархія семантичної важливості частин висловлення, що виявляється в розгортанні інформації висловлення. Концепція комунікативного динамізму дозволяє враховувати співвідношення не тільки між двома основними блоками висловлення – тематичним і рематичним, а й між усіма компонентами комунікативної структури, включаючи проміжні й периферійні складники. Спостереження над мовними процесами показують, що для повного опису тема-рематичного протиставлення інколи важливо використовувати поняття комунікативної ролі словоформи, властиве градаційній концепції. Комунікативна роль (комунікативний статус) словоформи визначається як „роль даної складової в комунікативній структурі висловлення” [Янко 2001], іншими словами, здатність словоформи займати ту чи ту позицію в комунікативній структурі висловлення. Для стилістично нейтрального висловлення виділено такі основні типи комунікативних ролей: тема, атонічна тема (власне-атонічна тема, парентеза), фокус реми (власне-рема, реактивна рема), диктальна рема, модальна рема, атонічна рема (власне-атонічна рема й парентеза).

Важливо, що рема (рематичний блок) – на відміну від теми – завжди і облігаторно має у своєму складі інтонаційно марковану словоформу – головний фразовий наголос. Саме цей центр інтонаційної конструкції визначає основний зміст висловлення незалежно від того, яке місце займає в ньому словоформа: *Але Підпара* (Т) // – *мовчав* (Р) (М. Коцюбинський); *Він* (Т) // – *хвилювався* (Р) (М. Коцюбинський); *Вони* (Т) // – *лежали* (Р₁) // і – *слухали* (Р₂) (М. Коцюбинський); *То тільки султан* (Р) // *не боїться нікого ...* (П. Загребельний); *Це його, білявого, аж рудого* (Р) //, *вона називала чорнобривчиком* (Т) (О. Гончар). *На іспити* (Р₁) // *здібний курсант прийшов* (Т) //, *сформувавши кістяк сотні* (Р₂) (М. Андрусак). Якби речення в останньому прикладі мало синтаксичну структуру *Здібний курсант прийшов на іспити, сформувавши кістяк сотні*, то в ньому за принципом основного розподілу ступенів КД можна було б вичленувати Т (*Здібний курсант*) і Р₁ (*прийшов на іспити*), Р₂ (*сформувавши кістяк сотні*). У вихідному ж реченні рема стоїть у препозиції до основного складу, тому *здібний курсант прийшов* – це тема висловлення, а дієприслівниковий зворот *сформувавши кістяк сотні* – (Р₂), свідченням чого є можлива трансформація речення з дієприслівниковим зворотом у речення з однорідними присудками: *здібний курсант прийшов і сформував кістяк сотні*.

У темі інтонаційний центр може бути відсутній, за таких умов маємо нерозчленоване речення: Т₀ // *Спить долина* (Р) (В. Стус); (Т₀) // *Тікає ніч* (Р) (В. Стус); Т₀ // *Настав вечір* (Р) (М. Коцюбинський).

Комунікативну роль словоформи, маркованої центром інтонаційної конструкції, у складі теми, підтримуючи погляд М. В. Всеволодової [Всеволодова 2000], називаємо фокусом теми. Фокус теми – комунікативна роль словоформи, що тяжіє до позиції початку висловлення і зазвичай (не завжди) характеризується підвищенням основного тону. Комунікативна роль фокуса теми характеризує словоформи, не марковані головним фразовим наголосом, але які містять центр інтонаційної конструкції (ІК) і вимовлені частіше з інтонацією незавершеності.

Комунікативну роль словоформи, що не маркована центром інтонаційної конструкції, у складі теми назвемо атонічною. Щодо фокуса теми, то атонічна тема може бути: а) препозитивною: *Завтра вдосвіта ми // траву коситимемо на лузі* (М. Стельмах); *Довкола дороги жито // половіє* (Р) (А. Головка); б) постпозитивною: [Кроків за двадцять від нього сапотіли ще якісь бійці], *але вигляд у них // був дивний і страшний...* (Г. Тютюнник); *Сінокіс у нас // був гуртовий* (О. Довженко).

Комунікативну роль словоформи, відзначеної центром ІК, у складі реми вважаємо фокусом реми. Фокус реми в межах висловлення вважаємо власне-ремою. Власне-рема – комунікативна роль словоформи, що тяжіє до позиції кінця висловлення і зазвичай (не завжди) характеризується зниженням основного тону. Комунікативна роль власне-реми характеризує словоформи з головним фразовим наголосом, що містять зазвичай центр ІК і вимовлені з інтонацією завершеності. Комунікативну роль словоформи, що входить до складу реми, але не відзначеної центром ІК, вважаємо атонічною ремою (за аналогією до атонічної теми).

Атонічною ремою будемо вважати ненаголошений компонент реми не тільки монологічного висловлення, але й реплік-реакцій діалогічних єдностей, зокрема модальної і диктальної реми. За позиційним розташуванням атонічна рема може бути: а) у препозиції до фокуса реми: *На столі // стоїть кутя* (М. Коцюбинський); б) у постпозиції до фокуса реми: *Він // справжній турок* (П. Загребельний).

Парентеза – комунікативна роль словоформи, що не відзначена центром ІК і входить до складу атонічної теми чи атонічної реми. Парентеза характеризується принциповою фразовою ненаголошеністю, часто прискореним темпом вимови, тяжіє в складі висловлення до інтерпозиції, тобто до серединної позиції між темою і ремою, хоч зрідка може вживатися в кінці висловлення.

Перспективу подальшого дослідження вбачаємо в поглибленому вивченні комунікативно-прагматичного потенціалу конкретних синтаксичних моделей речень у текстах різних стилів та жанрів.

Література

Брызгунова 1980: Брызгунова, Е. А. Интонация [Текст] / Е. А. Брызгунова // Русская грамматика / под ред. Н. Ю. Шведовой. – В 2 т. : Т. 1. – М. : АН СССР, 1980. – С. 96-122.

Всеволодова 2000: Всеволодова, М. В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса [Текст] / М. В. Всеволодова. – М. : МГУ, 2000. – 502 с.

Грамматика 1970: Грамматика современного русского литературного языка. Синтаксис. [глав. ред. Н. Ю. Шведова]. – М. : Наука, 1970. – Т. 2. – 710 с.

Дацко 2006: Дацко, Т. Ф. Коммуникативная структура простого предложения в английском и русском языках : дисс. ... докт. филол. наук : 10.02.19 „Теория языка” / Т. Ф. Дацко. – Краснодар, 2006. – 337 с.

Ившин 1992: Ившин, В. Д. Коммуникативный синтаксис современного английского языка (актуальное членение предложения) : дисс. ... докт. филол. наук : спец. 10.02.04 „Германские языки” / В. Д. Ившин. – М., 1992. – 429 с.

Загнітко 2001: Загнітко, А. П. Теоретична граматики української мови : Синтаксис [Текст] : монографія / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.

Крушельницкая 1956: Крушельницкая, К. Г. К вопросу о смысловом членении предложения [Текст] / К. Г. Крушельницкая // Вопросы языкознания. – 1956. – № 5. – С. 55-67.

Матезиус 1967: Матезиус, В. О так называемом актуальном членении предложения [Текст] / В. Матезиус // Пражский лингвистический кружок : сб. статей / под ред. Н. А. Кондрашова. – М. : Прогресс, 1967. – С. 239-245.

Падучева 1985: Падучева, Е. В. Высказывание и его соотносительность с действительностью (референциальные аспекты семантики местоимений) [Текст] / Е. В. Падучева. – М. : Наука, 1985. – 271 с.

Панков 2009: Панков, Ф. И. Функционально-коммуникативная грамматика русского наречия : дисс. ... докт. филол. наук : спец. 10.02.01 „Русский язык” / Ф. И. Панков. – М. : РГБ, 2009. – 844 с.

Панфилов 1971: Панфилов, В. З. Взаимоотношение языка и мышления [Текст] / В. З. Панфилов. – М. : Наука, 1971. – 232 с.

Распопов 1961: Распопов, И. П. Актуальное членение предложения (на материале простого повествования преимущественно в монологической речи) [Текст] / И. П. Распопов. – Уфа : Изд-во Башкирского гос. ун-та, 1961. – 163 с.

Черняховская 1976: Черняховская, Л. А. Перевод и смысловая структура [Текст] / Л. А. Черняховская. – М. : Международные отношения, 1976. – 262 с.

Янко 2001: Янко, Т. Е. Коммуникативные стратегии русской речи [Текст] / Т. Е. Янко. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – 384 с.

Firbas 1964: Firbas, J. On defining the theme in functional science analysis [Text] / J. Firbas // Travaux Linguistique de Prague. – Prague : Academia, 1964 – P. 267-280.

Garvin 1962: Garvin, P.L. An appraisal of linguistics in Czechoslovakia [Text] / P.L.Garvin // Current trends in linguistics. V. 1. – The Hague, 1962. – P. 5-12.

Hajičová 1998: Hajičová, E. Topic-focus articulation, tripartite structures, and semantic content [Text] / E. Hajičová, B. H. Partee, P. Sgall. – Dordrecht : Kluwer, 1998. – 216 p.

Проанализированы основные положения учения об актуальном членении, в том числе существующие подходы к выделению базовых компонентов исследуемого лингвистического явления и способы осуществления актуального членения с помощью разноуровневых средств языковой системы. Охарактеризовано влияние семантических ролей компонентов высказывания на степень их коммуникативной значимости, проанализированы синтаксические приемы перераспределения прагматической информации в высказывании. Проведена систематизация средств выражения темы и ремы в предложении.

Ключевые слова: актуальное членение, тема, рема, предложение, тема-рематические отношения, функциональный аспект.

This paper examines theoretical and conceptually-fundamental principles of the sentence communicative aspect; the correlation of actual division and formally-grammatical sentence expression is studied. The status of atonic topic and comment in modern Ukrainian language is defined; the patterns of topic and comment implementation relations in the sentence structure are set.

Keywords: actual division, topic, comment, sentence, topic and comment relations, functional aspect.

Надійшла до редакції 2 квітня 2014 року.

Юлія Голоцукова

УДК 811. 161. 2'36

РЕЗУЛЬТАТИВНІ СИТУАЦІЇ: СТІЙКІ ТА ЗМІННІ КОМПОНЕНТИ

У статті проаналізовано результативну ситуацію за ознакою позначення події / неподії. Визначено стійкі та змінні компоненти результативної ситуації. Простежено причинно-наслідкові відношення результативної ситуації з акціональною ситуацією. На основі класифікації А. П. Загнітка за аспектуальною ознакою наявності / відсутності зв'язку з дією розглянуто типи результативних станів у результативних ситуаціях.

Ключові слова: акціональна ситуація, імпліцитний / експліцитний суб'єкт, процесуальна ситуація, результативна ситуація.

Категорію результати́ва, що виступає одним із виражень аспектуальних значень дієслова, зараховують до найдавніших категорій, оскільки багато дослідників (О. В. Бондарко, В. В. Виноградов, І. Р. Вихованець, А. П. Загнітко, Ю. П. Князєв, Ю. С. Маслов, В. П. Недеялков, Г. Г. Сильницький та інші) доводять первинність аспектуальних значень у системах слов'янських та германських мов. Категорія результати́ва як універсальна поняттєва категорія відображає загальні явища позамовної дійсності у свідомості людей, способи мовної інтерпретації категорії результати́ва утворюють свою специфічну систему.

Наразі в українському мовознавстві немає цілісної характеристики мовних засобів на позначення відношень *результативності / нерезультативності*.

Необхідність детального вивчення категорії результати́вності, аналізу й класифікації мовних засобів вираження результати́вних відношень в українській мові зумовлюють **актуальність** дослідження.

Мета статті – аналіз результати́вності ситуації як особливого різновиду ситуації позначення подій, класифікація типів результати́вних станів.

Основні **завдання** полягають у розгляді особливостей результати́вної ситуації, її стійких та змінних компонентів, дослідженні причиново-наслідкових відношень між результати́вною та акціоною ситуаціями.

Результати́вна конструкція є аналітичною, тобто синтаксичною конструкцією, що позначає стан об'єкта, що виник у результаті попередньої дії суб'єкта. Значення і форма конструкції свідчать про наявність дериваційних відношень між результати́вним станом і дією, що його викликала. Результати́вний стан виникає в певних змістових ситуаціях.

За ознакою позначення події / неподії змістові ситуації поділяються на **ситуації – позначення подій / ситуації – не позначення подій**.

До **ситуації позначення подій** належать такі ситуації, що позначають будь-яку якість абсолютно стативного суб'єкта. До такого зразка ситуацій належать **акціоною** і **процесуальною** ситуації – найменування відповідно дії і процесу.

Ситуацією **позначення подій** виступає **результати́вна** ситуація. Вона не позначає подію безпосередньо, а пов'язана з нею особливим чином. Результати́вна ситуація пов'язана з акціоною ситуацією причиново-наслідковими відношеннями, про що свідчить збереження семантичної характеристики складників акціоною ситуації в її дериваті – результати́вній ситуації [Недеялков, Яхонтов 1983: 263].

Результати́вну ситуацію називає результати́вний предикат, що передбачає обов'язкову наявність одного учасника ситуації – об'єкта, який перебуває в певному стані. Результати́вний стан виражає певний ступінь змін, яких зазнав об'єкт у результаті впливу на нього суб'єкта попередньої дії. Наприклад: *Проте з лопатою весною Я корчуватиму цей зруб. Любовно вищепенений мною. Тут зашумить крилатий дуб* (М. Стельмах) – лексема *вищепенений* називає стан об'єкта *дуб*, якого він набув у результаті попередньої діяльності суб'єкта *я* (ліричного героя); *Явдоха знову промовчала, і перший раз у житті пішов Павло на роботу не висварений та не вилаяний жінкою* (Г. Тютюнник) – лексеми *не висварений*, *не вилаяний* називають стан об'єкта *Павло*, якого він набув у результаті попередньої діяльності суб'єкта *жінка* (Явдоха); *Мислі дипломата губилися, витіснені очевидним страхом* (Іван Ле) – лексема *витіснені* називає стан об'єкта *мислі*, якого він набув у результаті попередньої діяльності суб'єкта *страх*; *Козак, з вихопленим ножем у руках, схилився над нею* (Марко Вовчок) – лексема *вихоплений* називає стан об'єкта *ніж*, якого він набув у результаті попередньої діяльності суб'єкта *козак* тощо. Результати́вні конструкції такого типу кваліфікуємо як такі, що мають інклюзивний суб'єкт.

Проте суб'єкт попередньої дії є необов'язковим учасником результати́вної ситуації: *Він сидів рівно в жовтошкірому високому сідлі, вицяткуваному срібним візерунком* (Н. Рибак) – лексема *вицяткуваний* називає стан об'єкта *сідло*, якого він набув у результаті попередньої дії чи діяльності суб'єкта, що не виступає реальним учасником ситуації, але мислиться таким; *Ряд стильних, вичепурених хат із садками. Коло однієї гуляють парубки й дівчата, водять танок* (С. Васильченко) – лексема *вичепурений* називає стан об'єкта *хати*, якого він набув у результаті попередньої дії чи діяльності суб'єкта, що не виступає реальним учасником ситуації, проте мислиться ним; *Лежить на столі бутафорський парик, Одклені вуса й козацька чуприна* (І. Нехода) – лексема *одклені* називає стан об'єкта *вуса*, якого він набув у результаті попередньої дії чи діяльності суб'єкта, що не виступає реальним учасником ситуації, проте мислиться таким тощо. Результати́вні конструкції такого типу кваліфікуємо як такі, що мають ексклюзивний суб'єкт.

Результати́вний предикат і акціоною предикат за своїми семантичними характеристикам абсолютно однакові, про що свідчать результати́вні предикати, що називають незворотні за змістом результати́вні стани. У незворотних за змістом результати́вних станах об'єкт називається так, як він був позначений у попередній дії, хоча предикат називає стан, де об'єкт або вже не існує взагалі, або набуває нової якості й називатися як і раніше вже не може: *Місто розкривалося перед нами панорамою прямих пустельних вулиць, зруйнованими будівлями, забарикадованими завулками* (Л. Первомайський) – результати́вним *зруйнований* позначено незворотний за змістом результати́вний стан; об'єкт цієї конструкції позначено лексемою *будівлі* – так, як у ситуації, що передувала результати́вному стану (руйнувати будівлі), хоча результати́в *зруйнований* називає такий стан, де об'єкт *будівлі* вже не існує; *Схопив безкозирку і на куц почепив. Дивись, де моя смерть сиділа. – І моряк показав старанно защиті дірочки* (В. Кучер) – результати́вним *защитий* позначено незворотний результати́вний стан;

об'єкт конструкції позначено лексею *дірочки* – так, як у ситуації, що передувала результативному стану (зашивати дірочки), хоча результатив *зашитий* називає такий стан, де об'єкт *дірочки* вже не існує тощо.

Дериваційні відношення результативної ситуації характеризуються, таким чином, стійкістю змісту референтного та рольового рівнів у похідній результативній і первинній акціональній дієтезах і зміною змісту синтаксичного рівня в них. На синтаксичному рівні, або на рівні членів речення, відзначається зміна співвідношення «суб'єкт – підмет». Функцію підмета виконує об'єкт попередньої дії, а її суб'єкт здебільшого експліцитно не виражений, або виражений особливою формою – агентивним додатком.

Наявність дериваційних відношень між результативною і акціональною ситуаціями і позначенням їхніх денотатів – результативного стану та дії, що його викликала, – зумовлює можливість відновлення вихідної дії з наявного результативного стану об'єкта: *Кучерявий чуб був мало що темніший за лице, присмажене вітрами, сонцем і турботами* (Іван Ле) – стан *присмажене* об'єкта *лице* виступає результатом діяльності *смажити* → *присмажити* суб'єктів *вітер, сонце, турботи*; *Вони [ластівки] вже зірвались і полинули над вечірньою, присмученою першими тінями землею* (Д. Бедзик) – стан *присмучена*, об'єкта *земля* виступає результатом діяльності *присмучувати* → *присмучити* суб'єкта *тіні*; *Довго не забудуть [мандрівники] того хліба, вітром обвіяного, сонцем присмаленого, що хрумав на зубах* (С. Васильченко) – стан *обвіяний, присмалений* об'єкта *хліб* виступає результатом діяльності *обвіювати* → *обвіяти, присмалювати* → *присмалити* суб'єктів *вітер, сонце* і таке інше.

Цікавими в напрямі виявлення можливості утворення результативних ситуацій, на наш погляд, є дослідження А. П. Загнітка, який розмежовує поняття дії та стану [Загнітко 1996: 437]. Мовознавець наголошує, що диференціація лексем на дієслова дії і дієслова стану має вирішальне значення, оскільки інвентар дієслівних граматичних значень залежить від належності дієслова до першого чи другого розряду слів.

Дієслова стану значно складніші у функційному плані, що мотивується їхньою похідністю й конденсацією попередньої семантики у своїй структурі. Дієслова стану характеризуються відсутністю семи активності. Поняття дії включає семантичні ознаки активності, доцільності, каузативності, об'єктності, інструментальності. Найпоследовніше вони виражені лише серед номінативно-акузативних дієслів, які позначають активні цілеспрямовані дії, що витворюються особою і спрямовані на об'єкт для його перетворення.

Опозиція дієслів дії і дієслів стану пронизує всю граматичну систему мови. Похідністю дієслів стану зумовлюється, зокрема, їхня своєрідність щодо видового протиставлення (непарність переважно властива дієсловам стану; результативність – дієсловам дії).

А. П. Загнітко наводить класифікацію дієслів дії. Це лексеми на позначення:

1) фізичної дії: *пристібати* → *пристебнути* → *пристебнутий (пристебнуто)* – *Він не відривав руки від кишені, в якій були пристебнуті шпилькою гроші* (Г. Тютюнник); *причіпляти* → *причепити* → *причеплений (причеплено)* – *Коли ж дивиться – віршовка; потягнув тую віршовку – аж і тут гарбуз сирий причеплений!* (І. Квітка-Основ'яненко); *шити* → *пришити* → *пришитий (пришито)* – *Теліпались довгі кінці пояса, пришитого ззаду до шлафрока* (І. Нечуй-Левицький); *випрядати* → *випрядити* → *випряжений (випряжено)* – *Випряжені воли паслись у пшениці; наймити спали під возом* (І. Нечуй-Левицький); *сіяти* → *висіяти* → *висіяний (висіяно)* – *Земля не завжди і насіння висіяне повертала, вовки ночами завивали, голод і злидні не виводились* (І. Кучер) і таке інше;

2) інтелектуальної дії: *міркувати* → *виміркувати* → *виміркуваний (виміркувано)* – *Вона була убрана по-буденному, але в тому недбайному убранні було знати добре виміркуване кокетство* (І. Нечуй-Левицький); *пересвідчуватись* → *пересвідчитись* → *пересвідчений (пересвідчено)* – *Добре пересвідчена у справі сваха, Солоха завжди знала, з чого треба починати* (Ю. Яновський) тощо;

3) мовлення: *вимовляти* → *вимовити* → *вимовлений (вимовлено)* – *Йому аж подобалось питання, так прямо вимовлене жіночими устами* (Панас Мирний); *оголошувати* → *оголосити* → *оголошений (оголошено)* – *Сумною звісткою, вмить оголошеною, Нам на горі прийшлося тут з'явитися* (М. Кропивницький); *проголошувати* → *проголосити* → *проголошений (проголошено)* – *За спинами чоловіків знову сперечалися жінки. Особливо одна, страшенно обурювалась, що Річинського по смерті проголошено банкрутом* (Ірина Вільде) і подібне;

4) давання: *забирати* → *позабирати* → *позабраний (позабрано)* – *Покої були пустісінькі, всі коштовні оздоби були позабрані* (І. Франко); *подавати* → *подати* → *подаваний (подавано)* – *Вона попивала жадібно подаваний їй розігріваний напиток* (О. Кобилянська); *красти* → *покрасти* → *покрадений (покрадено)*, *забирати* → *забрати* → *забраний (забрано)* – *Кури покрадено! Усі троє, ще й півня в додачу забрано* (О. Донченко); *виплачувати* → *виплатити* → *виплачений (виплачено)* – *Бачура перегортав сторінки, і перед його очима котилися кругленькі суми, виплачені дояркам, свинаркам, ланковим за перевиконання планів* (М. Чабанівський) і таке інше;

5) простору: *стелити* → *вистелити* → *вистелений (вистелено)* – *Долівка вистелена килимами, кругом невеличкі гарні крісечка* (Панас Мирний); *вішати* → *перевісити* → *перевішений (перевішено)* – *Відхилилися двері і впустили Андрія з пальтом, перевішеним через руку* (І. Франко); *лежати* → *перележати* → *перележаний (перележано)* – *Передо мною стояв чоловік – розхристаний, з могутніми грудьми, з чорною*

закуйовдженою чуприною і перележаним обличчям (А. Хорунжий) тощо.

У роботі О.О. Холодовича та його послідовників [Недялков: 1983, 263] наголошується, що здебільшого лише граничні дієслова можуть утворювати результативні ситуації. До граничних мовознавці відносять передусім дієслова, що позначають перехід з одного стану до іншого (*сісти, лягти, упасти* і подібне) або набуття якості (*дозріти, побіліти, порозумнішати* тощо) – такі дієслова зазвичай кваліфікують як процесуальні (за класифікацією А. П. Загнітка – дієслова дії). Граничними постають також дієслова, що позначають цілеспрямовані дії, які не можуть тривати довго після того, коли мета досягнута (*смажити, будувати* та інше). Неграничними лінгвісти вважають дієслова, що необов'язково передбачають одну певну мету (*дивитись, бігти, співати* тощо), а також ті, що позначають стан (*лежати, знати* і таке інше).

За аспектуальною ознакою наявності / відсутності зв'язку з дією розрізняємо **природний** і **вторинний** стани результативних / нерезультативних ситуацій.

Природні (первинні) стани не передбачають акціональної причини, вони настають у результаті природного плину часу: *Бабуся стояла, спершись на ціпок (така зігнута, зовсім переламана надвоє бабуся)* (О. Донченко) лексема *переламана*, вжита у значенні «зігнута», позначає стан об'єкта *бабуся*, являє собою статив, оскільки характеризує об'єкт ознакою, яка не повідомляє про попередню дію, виконувану над ним, *переламана надвоє бабуся* – природний стан, що не є результатом попередньої дії; *Чорні імлісті очі дивилися задумливо й серйозно, але посаджені вони були близько одне до одного, і тому погляд їх набирав зосередженої пильності* (З. Тулуб) – *близько посаджені очі* (об'єкт наділений ознакою від природи, від народження) – природний стан, що не є результатом попередньої дії (*посаджений* – статив); *Ніхто не знав, куди цілити, бо острів той так заховано серед проток, дерев і очеретів, що майже ніхто не відав про його існування* (П. Загребельний) – *острів заховано* = *острів заховався* – природний стан; *Гей, бабине літо, З чого тебе звито?* (В. Малишко) – *літо звито* = *літо звислося* – природний стан; *Я їх люблю, як сонце й небо, вони по-різному, так треба, в житті продовжують мене. Це – я поділений натроє, щоб далі йти в прийдешні дні* (В. Сосюра) – природний стан і подібне.

Вторинні стани настають у результаті попередньої дії: *Машина пролітала повз польові жандармські пости, забетоновані і повиті дротом кулеметні гнізда* (Ю. Бедзик) – *бетонувати* → *забетонувати* → *забетонований (забетоновано), вити* → *повити* → *повитий (повито)*; *Одежа, руки в них забруднені фарбою та клеєм* (Леся Українка) – *бруднити* → *забруднити* → *забруднений (забруднено)*; *Італійським олівцем там було намальовано дівчину безмірної краси* (Ю. Яновський) – *малювати* → *намалювати* → *намальований (намальовано)*; *Вона справно вивернулася, схопила мене за комір і пхнула головою в сніг, наметений вітром під парканом* (Л. Смілянський) – *мести* → *намести* → *наметений (наметено)*; *Нафтові вишки, виразно окреслені вдень, тепер в лягаючих сутінках ледве маячили на близьких і далеких горбах* (О. Гончар) – *окреслювати* → *окреслити* → *окреслений (окреслено)*; *Петро сів, у кімнаті все було натерто й начищено так, ніби тут порядкувала досвідчена господиня* (В. Собко) – *терти* → *натерти* → *натертий (натерто), чистити* → *начистити* → *начищений (начищено)*; *Всі листівки були розкидані* (М. Стельмах) – *кидати* → *розкидати* → *розкиданий (розкидано)*; *Черниш стояв нагорі у палаті сенаторів, повитий білими присмерками. Мовчки оглядав пиші окраси стін, ковзаючись по них неухважним, сумним поглядом і думаючи про тих далеких, розгублених по шляху, які йшли і не дійшли сюди* (О. Гончар) – *губити* → *розгубити* → *розгублений (розгублено)*; *Нічого певного не знає він про їхній смертний час, про те, як тонуло розбомблене фашистськими літаками транспортне судно* (О. Гончар) – *бомбити* → *розбомбити* → *розбомблений (розбомблено)*; *Зайво випитий ківш угорського вина з ніжних рук молодої Барбари... ламав священні вояцькі звичаї* (Іван Ле) – *пити* → *випити* → *випитий (випито)* тощо. Природний стан може виникнути самостійно, вторинний завжди є результатом чієїсь свідомої дії чи діяльності.

Зв'язок з дією у цих двох станах виражається по-різному, звідси неоднаково вони співвіднесені з чинником часу. За вказаною ознакою виділяються **стійкі**, **тимчасові** та **незворотні** вторинні стани. За принципом смислової зворотності вони належать до різних типів. **Стойкі** стани у принципі є зворотними, однак не завжди можливо точно віднайти причину, що їх викликала. Своєю відносною зворотністю стійкі стани вказують на наявність деякої їхньої подібності з якістьми або нерезультативними станами. Стойкий стан не завжди залишається незмінним, однак зміна тут викликана перебігом часу, а не активним втручанням якоїсь сили: *Нехай прокляті ми і світом позабуті! Ми ломимо скалу, рівняєм правді путі* (І. Франко) – стійкий стан *позабутий* не завжди залишається незмінним, зміна тут може бути викликана перебігом часу: *позабутти* → *позабутий, а через деякий час згадати* → *згаданий*; *Подертий на шматки. – Дівчинонько-рибчинонько! Ой, дай жупан шматований, Що турками шанований* (Я. Щоголів) – стійкий стан *шанований* не завжди є незмінним, зміна може бути викликана перебігом часу, а не активним втручанням якоїсь сили: *шанувати* → *шанований, а через деякий час зневажати* → *зневажений*; *На борту літака був ще один гітлерівець – штурман... Не будучи графом, він не скаржився на недостачу друзів з графських синків, які пленталися за ним, приворожені необмеженим багатством його батька* (Іван Ле) – стійкий стан *приворожений* через деякий час може змінитися: *приворожувати* → *приворожений, а через деякий час стати байдужем* → *збайдужлий* і таке інше.

Тимчасові стани є зворотними, тимчасового стану предмет може набувати неодноразово. Це фізичний стан, що легко може бути перерваний дією суб'єкта чи чимось втручанням: *Віконниці, бачите, позакривані: ні сонце у вічі не лізе, ні мухи не кусають, от ми й заспались* (О. Стороженко) – тимчасовий стан *позакривані* – це

фізичний стан, що легко може бути перерваний дією суб'єкта чи чиймсь втручанням: *закривати віконниці* → *позакривані віконниці*, *відкривати віконниці* → *відкриті віконниці* тощо; *На Марченкові була матроська сорочка і капелюх, тільки славетний кльош запхано в чоботи* (Ю. Яновський) – тимчасовий стан *запхано* може бути перерваний дією суб'єкта чи чиймсь втручанням: *запихати кльош* → *запхано кльош*, *вивільняти кльош* → *вивільнено кльош* тощо. Межі між тимчасовим та стійким станом є нечіткими, часто досить важко розрізнити ці стани.

Вторинні **незворотні** стани відображають максимальний, ефективний ступінь впливу суб'єкта на об'єкт, у результаті чого об'єкт набуває якісно нового стану, для якого характерним є те, що об'єкт не може набути первинного стану. Незворотний стан не буває властивим предметові з самого початку, а завжди є результатом якоїсь дії чи процесу: *Марія йде з відламанною гілочкою вишні просто до Ірчиної кімнати* (Ірина Вільде) – незворотний результативний стан *відламана* не властивий об'єкту з самого початку, виступає результатом дії *ламати*, що, виникнувши, не може бути зміненим, тобто об'єкт не може набути первинного стану; *Затіпалось розиматоване тіло Речі Посполитої, як тіпається індик після того, як голова одрубана* (Панас Мирний) – незворотний стан *розиматований* не властивий об'єктові із самого початку, є результатом дії *шматувати*, що передбачає неможливість повернення до первинного стану; *Посірілий, розхристаний підскакав до «хазяїна», доповів, не встаючи з сідла. – Переправу розбомблено* (О. Гончар) – незворотний стан *розбомблено* є результатом дії *бомбити*, що передбачає неможливість повернення об'єкта *переправа* до первинного стану і подібне.

Отже, результативна ситуація є ситуацією позначення подій. Результативна ситуація пов'язана з акціональною ситуацією причинно-наслідковими відношеннями. Розрізняємо результативні ситуації, що мають інклюзивний і ексклюзивний суб'єкти. Результативні ситуації позначають вторинні стани, що постають результатом попередньої дії чи діяльності.

Комплексний підхід до розгляду категорії результатива загалом і результативної ситуації зокрема надасть можливість встановити специфіку реалізації результативного змісту в українській мові, виявити механізми вираження відношень *результат / нерезультат*.

Література

- Барентсен 1995: Барентсен, А. Трехступенчатая модель инварианта совершенного вида в русском языке [Текст] / А. Барентсен // Семантика и структура славянского вида. – Краков, 1995. – Т. 1. – С. 1-26.
- Бондарко 1983: Бондарко, А.В. Аспектуальные ситуации [Текст] / А.В. Бондарко // Аспектуальные и темпоральные значения в славянских языках. – М., 1983. – С. 11-19.
- Есперсен 2002: Есперсен, О. Философия грамматики [Текст] / Отто Есперсен; [пер. с англ. Б. И. Ильиш]. – [2-е изд., стереотипное]. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 408 с.
- Загнітко 1996: Загнітко, А.П. Теоретична граматика української мови: Морфологія [Текст] / А. П. Загнітко. – Донецьк, 1996. – 437 с.
- Загнітко 2001: Загнітко, А.П. Теоретична граматика української мови. Синтаксис [Текст] / А. П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
- Зализняк 2000: Зализняк, А.А., Шмелев, А.Д. Введение в русскую аспектологию [Текст] / А. А. Зализняк, А. Д. Шмелев. – М., 2000 – 226 с.
- Князев 1997: Князев, Ю.П. Типология вида и русский глагольный вид [Текст] / Ю. П. Князев // Труды аспектологического семинара филологического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова / Под ред. М. Ю. Чертова. – М., 1997. – Т. 2. – С. 44-53.
- Ломов 1974: Ломов, А.М. Категория вида, способы глагольного действия и базисные аспектуальные группы [Текст] / А. М. Ломов // Вопросы современного русского языка и методики его преподавания в педагогическом вузе. Часть 1. – Курск, 1974. – С. 73-87.
- Маслов 1984: Маслов, Ю.С. Очерки по аспектологии [Текст] / Ю. С. Маслов – Л.: Изд-во Ленинградск. ун-та, 1984. – 263 с.
- Недялков, Яхонтов 1983: Недялков, В.П., Яхонтов, С.Е. Типология результативных конструкций: результатов, статив, пассив, перфект [Текст] / В. П. Недялков, С. Е. Яхонтов. – Л., 1983. – 263 с.
- Холодович 1979: Холодович, А.А. Проблемы грамматической теории [Текст] / А. А. Холодович. – Л., 1979. – 304 с.
- Храковский 1980: Храковский, В.С. Некоторые проблемы универсально-типологической характеристики аспектуальных значений [Текст] / В. С. Храковский // Аспектуальность и средства ее выражения: Уч. зап. Тартуск. гос. ун-та. 1980. – Т. 537. – С. 3-23.

В статті проаналізована результативна ситуація по признаку обозначения события / несобытия. Определены устойчивые и неустойчивые компоненты результативной ситуации. Прослежены причинно-следственные отношения результативной ситуации с акциональной ситуацией. На основе классификации А. А. Загнитко согласно наличию / отсутствию связи аспектуального признака с действием рассмотрены типы результативных состояний в результативных ситуациях.

Ключевые слова: акциональная ситуация, имплицитный / эксплицитный субъект, процессуальная ситуация, результативная ситуация.

In the article the impact of the results situation on the basis of designation events / no events was analyzed. Stable and unstable components of the results situation were defined. Article traces the causal relationships between the results situation with the actional situation. Based on the classification by A. Zagnitko of aspectual feature presence / absence of connection with action types examined the results states in the results situations.

Keywords: actional situation, implicit / explicit subject, procedural situation, results situation.

Надійшла до редакції 2 квітня 2014 року.

Катерина Городенська

УДК811.161.2'367.332

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА СТРУКТУРА РЕЧЕНЬ З НУЛЬОВИМ ПРИСУДКОМ І НУЛЬОВОЮ ФОРМОЮ ЗВ'ЯЗКИ БУТИ ПРИСЛІВНИКОВОГО СКЛАДЕНОГО ПРИСУДКА

*З'ясовано відмінності формально-граматичної та семантико-синтаксичної структури двоскладних речень з дієслівним нульовим присудком і двоскладних речень з нульовою формою вираження зв'язки **бути** прислівникового складеного присудка. Обґрунтовано статус компонента зі значенням статичної локалізації як керованого другорядного члена речення, залежного від дієслівного нульового присудка, що корелює з власне-локативним предикатом **бути**, та як прислівникової частини, пов'язаної з нульовою формою дієслівної зв'язки **бути** у структурі складеного присудка, що співвідноситься з предикатами зовнішнього чи внутрішнього стану.*

Ключові слова: дієслівний нульовий присудок, прислівниковий складений присудок, дієслівна зв'язка **бути**, керований другорядний член речення, власне-локативний предикат, предикат зовнішнього та внутрішнього стану.

У формально-граматичному синтаксисі української мови досі однозначно не розв'язано проблему статусу речень з нульовою формою вираження **бути**, тобто речень, де морфологічно (лексично) не виражений присудок, зате обов'язково наявний компонент зі значенням статичної локалізації (у традиційній кваліфікації – обставина місця), виражений синтетичним (морфологізованим) прислівником або формою непрямого відмінка іменника з прийменником (аналітичним прислівником). Відома кваліфікація речень з обов'язковою обставиною місця як двоскладних з простим нульовим присудком [Вихованець 1972: 156; Загнітко 2001: 150]. Зокрема, І.Р. Вихованець наголошував, що ця обставина синтаксично не пов'язана із жодним морфологічно вираженим членом речення, що саме вона вказує на синтаксичний зв'язок із морфологічно не вираженим, тобто нульовим, присудком. Серед речень, що ілюструють цю думку, досить виразним є таке: **Спереду** невеликий старосвітський полковницький будинок, соломкою вкритий. **На стрісі** мох і навіть куцик жита. **Праворуч** комора дерев'яна, рублена. **Між коморою і будиночком** ворота й хвіртка. **Біля воріт** дві тополі (О. Довженко) [Вихованець 1972: 156]. Синтаксичні ознаки нульового присудка І.Р. Вихованець пропонував установлювати на основі його протиставлення з лексично вираженим присудком в аналогічних за своїм загальним складом двоскладних реченнях, оскільки речення з нульовим присудком і речення з ненульовим присудком є варіантами того самого структурного типу двоскладного речення. До того ж нульовий присудок можна замінити ненульовим і навпаки, причому ці заміни не спричинюють змін синтаксичної структури двоскладного речення, хіба що можуть з'явитися стилістичні відтінки [Вихованець 1972: 157].

Інакше кваліфікувала такі речення С.Я. Єрмоленко. Вона зарахувала їх разом з іншими типами до бездієслівних, тобто речень, у яких формально немає дієслова-присудка [Єрмоленко 1975: 133]. Термін “бездієслівні речення”, наголошувала дослідниця, уведено не для називання окремого структурного типу в класифікаційній системі простого речення, а для протиставлення таких речень основному типові простих речень – дієслівному, присудок яких виражений особовою формою дієслова [Там само]. Це зумовлено лише уведенням до сучасних граматичних описів конструкцій усно-розмовного мовлення [Грамматика 1970: 547 – 573; Дудик 1993: 61 – 271; Єрмоленко 1975: 131 – 170]. Статус багатьох прийменниково-відмінкових форм у бездієслівних конструкціях, зокрема таких, як *у* + родовий відмінок, *біля (коло)* + родовий відмінок, *до* + родовий відмінок, давальний безприймениковий, *з* + орудний відмінок, *під (над)* + орудний відмінок, *у* + місцевий відмінок, *на* + місцевий відмінок, *при* + місцевий відмінок та ін., С.Я. Єрмоленко визначила, спираючись насамперед на їхній семантичний зв'язок з компонентами співвідносних двоскладних або односкладних речень. Найбільшу групу бездієслівних речень із прийменниково-відмінковими формами, за її спостереженнями, становлять ті, у яких “значення цих форм співвідноситься з обставинною семантикою у складі дієслівних двоскладних речень” [Єрмоленко 1975: 156]. Такі бездієслівні речення передають найзагальніше обставинне значення – локальну віднесеність будь-якого предмета чи особи. Вони є двоскладними реченнями, сформованими з особового займенника чи конкретної власної назви, ужитих із

прийменниково-відмінковою формою такої обставинної семантики. Зроблений висновок проілюстровано реченнями: *Ось ми в кабінеті голови* (Ірина Вільде); *А ми тут півжиття, браток, під землею* (О. Гончар); *Ми на своїй землі, у своїй державі, вдома, а ви на чужині, в еміграції...* (Ірина Вільде) [Там само]. За такого підходу компонент зі значенням локалізації особи чи предмета виконує роль основної частини складеного присудка, що пов'язується з підметом нульовою формою дієслівної власне-зв'язки *бути*.

У витлумаченні А.П. Грищенка речення, у яких лексично не виражений дієслівний присудок не потребує ні контекстуальної, ні ситуативної компенсації, є еліптичними. Саме через те, що в них немає дієслівного присудка, який може бути схарактеризований як нульовий у межах відповідної структурної схеми речення, з підметом безпосередньо співвідносяться поширювачі присудка – прийменниково-іменникові (займенникові) сполуки, які набувають значення предикативної ознаки, тобто присудка, у специфічному формально-лексичному вираженні [Грищенко 2004: 410]. Відповідно до цього підходу прийменниково-відмінкові форми та прислівники зі значенням статичної локалізації набувають функції присудка.

Як бачимо, для одних дослідників нульова експлікація *бути* є нульовим простим дієслівним присудком, для других – нульовою формою вираження дієслівної власне-зв'язки *бути* прислівникового складеного присудка. Насправді потрібні критерії розмежування цих двох типів речень – речень з омонімічною формально-граматичною структурою, що виявляється в наявності нульової форми *бути* та обов'язкового компонента зі значенням статичної локалізації, вираженої синтетичним або аналітичним прислівником. Установити такі критерії можна лише за умови оперття на семантико-синтаксичні відношення між компонентами базової семантико-синтаксичної структури цих речень

Згідно із семантико-синтаксичним підходом, організаційним центром речення є предикат, а семантично елементарне речення формують зумовлені його валентністю компоненти, що транспонуються в опосередковано валентно зумовлені керовані другорядні члени речення [Вихованець 1992: 78 – 80; Городенська 2003: 260 – 261]. Локативний компонент зі значенням місця перебування істоти чи предмета можуть породити дві групи локативних предикатів: 1) власне-локативні (*бути, перебувати, розташовуватися, опинитися* та ін.); 2) процесуально-локативні (*сидіти, стояти, лежати, висіти*) [Вихованець 1992: 104 – 105]. У формально-синтаксичній структурі речення такий локативний компонент є керованим другорядним членом речення, пов'язаним із морфологічно вираженим дієслівним присудком слабким керуванням. Він вирізняється багатоплановістю свого морфологічного вираження. Специалізованим виразником локатива зі значенням місця вважають обставинні прислівники, серед яких *вгорі, внизу, збоку, праворуч, ліворуч* та ін., оскільки саме вони становлять ядро прислівника як частини мови. Ця формально-синтаксична функція властива також кільком означальним прислівникам, таким як *високо, низько, далеко, близько, глибоко, мілко*, та їхнім компаративам і суперлативам (*вище, найвище, далі, найдалі, ближче, найближче, глибше, найглибше, мілкіше, наймілкіше*). Нарешті, локативну синтаксему виражають сполуки локативної аналітичної морфемі, або аналітичного дієслівного постфікса, що семантично членує узагальнену локативність, виражену “кореневими одиницями *бути, перебувати* та ін.”, і локативного відмінка. До аналітичних локативних морфем І.Р. Вихованець зарахував понад 100 прийменників просторового значення (його статичного різновиду), а до локативних відмінків – місцевий як найтиповіший відмінок статичної локалізації та орудний [Вихованець 1992: 104 – 105].

Власне-локативні та процесуально-локативні предикати у формально-синтаксичній структурі простого речення нерідко мають нульову форму репрезентації. Це стосується власне-локативних предикатів *бути* та *перебувати*. Проте, як відомо, у нульовій формі досить послідовно вживається і дієслівна власне-зв'язка *бути*. Це й спричинило сплутування речень із нульовою формою вираження дієслівного власне-локативного предиката *бути* і речень із нульовою формою дієслівної зв'язки *бути*, що виявилось в кваліфікації всіх названих форм вираження локативного компонента як прислівникової частини складеного прислівникового присудка. Річ у тім, що в сучасних граматиках для предикативного вживання прислівників немає обмежень: роль присудка можуть виконувати прислівники будь-якого змісту. Традиційно виокремлюють граматичний тип двоскладного речення, побудований за схемою N – Adv, у якій підмет виражений іменником у формі називного відмінка чи одиницею, що його заступає, а присудок – обставинним прислівником, прислівниковим компаративом або прийменниково-відмінковою формою з обставинним значенням тощо. Уникнути відзначеного сплутування можна, якщо зважити на валентний зв'язок компонента статичної локалізації з локативним предикатом *бути* в нульовій формі. Саме цей зв'язок опосередковано вказує на валентну зумовленість другорядного члена речення з таким локативним значенням, пор.: *Я – вгорі (високо, на даху), ти – внизу (низько, на землі)*. На неможливість зарахування сполук локативних аналітичних морфем і локативних відмінків, або аналітичних прислівників, чи, за традиційною термінологією, адвербіалізованих прийменниково-відмінкових форм зі значенням статичної локалізації, указує узвичаєна в українському мовознавстві думка з приводу предикативного використання прийменниково-відмінкових форм, яке забезпечує власне-зв'язка *бути* у двоскладному та односкладному реченні, відповідно до якої ці форми повинні втратити своє конкретне, здебільшого обставинне значення і перетворитися на характеризаційну ознаку підмета [Вихованець 1972: 169 – 170]. Наприклад, у реченнях *Звірі – у лісі; Птахи – на даху; Село – під горою; Річка – за горбом; Турбаза – біля підніжжя* форми *у лісі, на даху, під горою, за горбом, біля підніжжя* виражають обставинне значення конкретної просторової локалізації, що дає підстави вважати їх виразниками функції керованого другорядного

члена речення, залежного від дієслівного присудка *бути* в нульовій його формі вираження¹. Ці форми корелюють у семантико-синтаксичній структурі речення з локативним компонентом, що входить у валентну рамку власне-локативних дієслівних предикатів [Вихованець 1992: 105]. А в таких реченнях, як *Ми – у відчай; Батьки це при здоров'ї; Турбаза – під контролем; Діти – перед вибором* форми *у відчай, при здоров'ї, під контролем, перед вибором* визначають певну ознаку підмета і вживаються як неспеціалізовані (невласне-присудкові) іменні форми, що виражають іменну частину складеного присудка, а в семантико-синтаксичній структурі речення вони співвідносяться з предикатами стану. Саме характер значення прийменниково-відмінкових форм повинен бути критерієм віднесення їх до засобів вираження керованих другорядних членів речення чи невластне-присудкових іменних форм.

Характерно, що керований другорядний член двоскладного речення зі значенням локалізації кого-, чого-небудь, який залежить від дієслівного присудка *бути* в нульовій формі його вираження, має широкий потенціал засобів його експлікації – передусім прийменниково-відмінкових форм, єдиною умовою надання їм такого формально-синтаксичного статусу слугує названа умова – конкретно-предметне значення відмінкової форми іменника. До таких прийменниково-відмінкових форм в українській мові належать: 1. Форми родового відмінка з просторовими прийменниками *біля, коло, близько, далеко, недалеко, недалеко від, неподалік, неподалік від* та ін., напр.: *Моя садиба біля поля; Їхнє село неподалік від міста*; 2. Форми орудного відмінка з прийменниками *за, поза, під, перед* та ін., напр.: *Сонце за лісом; Село під горою*; 3. Форми місцевого відмінка з прийменниками *у(в), на, при*, напр.: *Місяць на небі, зіроньки сяють; На голові хустинонька, на руках – дитина* (Т. Шевченко); *Діти – при батьках, онуки – у місті*. Багато із цих прийменникових форм відмінків іменників, але за умови їхнього абстрактного значення, нульова форма дієслівної власне-зв'язки *бути* може транспонувати в позицію основної частини складеного присудка двоскладного речення. Найактивніше, найпослідовніше сюди переходять форми місцевого відмінка з прийменниками **в** та **на**, пор.: *Україні – в борні; Ми – в розбраті; Вони – на ножах; Діти – на канікулах*. Проте коло іменників абстрактної семантики, здатних поєднатися з нульовою дієслівною власне-зв'язкою, обмежене.

Відмінність між двоскладними реченнями з дієслівним присудком *бути* в нульовій формі та двоскладними реченнями з нульовою формою вираження дієслівної власне-зв'язки *бути* в структурі прислівникового складеного присудка полягає в тому, що позицію залежного керованого другорядного члена, крім прийменниково-відмінкової форми зі значенням статичної локалізації кого-, чого-небудь, можуть заступати просторові означальні прислівники (*близько, далеко, високо, низько, глибоко, мілко* й ін.) та обставинні прислівники з тим самим значенням (*внизу, вгорі, збоку, обабіч, спереду, попереду, ззаду, позаду, ліворуч, праворуч* та ін.), тоді як у позицію основної частини прислівникового складеного присудка, що корелює з предикатами стану, в елементарному реченні нульова форма власне-зв'язки *бути* не переводить ні просторових означальних, ні просторових обставинних прислівників. Цю функцію вона може виконати лише в неелементарному простому реченні з інфінітивним підметом. В українському мовознавстві І.Р. Вихованець запропонував обмежити вживання предикативних прислівників формою вираження підмета, а саме неозначеною формою дієслова, і виокремив прислівниковий складений присудок [Вихованець 1992: 71], а на його основі – двоскладні речення з прислівниковим складеним присудком [Вихованець 1993: 96]. Виконання прислівниками цієї формально-синтаксичної функції дієслова потрібно ставити в залежність від їхньої семантики, що визначає здатність обставинних прислівників (часу, причини, мети, допустовості) вживатися лише в ролі детермінантного другорядного члена речення, оскільки їхнє вживання побудоване за моделлю підрядних детермінантних частин, які передають семантику власне-обставинних відношень. Тому обставинні прислівники не можуть бути транспоновані за допомогою власне-зв'язки *бути* у формально-синтаксичну позицію присудка [Городенська 2008: 38], вони залежать від основного речення загалом, присудком якого є дієслово *бути* зі значенням буття, пор.: *Це – тут, те – там; Я – вдома, він – десь; Я зараз, – сказав і побіг* (В.Шевчук); *Вони – сьогодні, завтра – ти* (С. Йовенко); *Це було колись; То я так, то я навмисне* (І. Багрянний); *То вона спересердя; То він наперекір*.

Тільки в неелементарному двоскладному реченні з інфінітивним підметом означальні прислівники зі значенням статичної локалізації (*далеко, близько, недалеко, високо, низько, глибоко, неглибоко, мілко*) і співвідносні з ними компаративи та суперлативи з первинним значенням місця (*далі, ближче, вище, нижче, глибше, мілкіше, найдаліше, найближче, найвище, найнижче, найглибше, наймілкіше* тощо) виконують роль присудка, пор.: *Ходити до школи – близько (ближче); Перелазити огорожу тут високо (вище)*. Для всіх цих прислівників присудкова позиція також обмежена, що зумовлено їхнім валентним зв'язком з локативними предикатами [Городенська 2006: 9], і можлива лише в семантично неелементарних реченнях, підметову позицію яких заповнює інфінітив. Ці речення бувають двох типів. Для першого характерний такий інфінітивний підмет, після якого вживаються валентно залежні другорядні члени речення зі значеннями вихідного та кінцевого пункту руху, напр.: *Їздити звідси до Києва близько (ближче); Ходити туди до школи далеко (далі)*. Другий тип речень вирізняється своєю структурою і комунікативною настановою. Роль зв'язкового компонента в прислівниковому складеному присудку виконує нульова форма дієслівної власне-

¹ Нульову форму дієслівного присудка [Вихованець 1972: 156] не можна ототожнювати з явищами пропуску або домислювання дієслівного присудка, наслідком чого є неповні чи еліптичні речення [Дудик 1993: 170].

зв'язки *бути*, замість якої ставлять тире. За комунікативною настановою цей тип речень належить до спонукальних, зокрема до речень-закликів, пор.: *Стрибати – високо (вище), пірнати – глибоко (глибше)! Метати – далеко (найдаліше)! Літати – високо (найвище)!* [Городенська 2006: 9; Висоцький 2013: 246] Характерно, що прислівниковий компаративний складений присудок може мати залежну позицію керованого другорядного члена речення з об'єктною семантикою, що вказує на цілковите перевершення всіх потенційних об'єктів-суперників, пор.: *Стрибати – вище за всіх (від усіх)! Пірнати – глибше за всіх (від усіх)! Метати – даліше за всіх (від усіх)! Літати – вище за всіх (від усіх)!* Цей тип речень неоднозначний. Його можна сприймати як неелементарне двоскладне речення з модальним предикатом зі значенням потреби (пор.: *Стрибати потрібно високо (вище), пірнати потрібно глибоко (глибше)! Метати потрібно далеко!*; *Літати потрібно високо!*), якому у формально-синтаксичній структурі відповідає еліпсований присудок. За такого витлумачення просторовий означальний прислівник (його компаратив та суперлатив) виконує функцію детермінантного другорядного члена речення. Аналогічною постає синтаксична функція й обставинних прислівників у двоскладних реченнях з інфінітивним підметом та еліпсованим модальним присудком, пор.: *Працювати – всюди, жити – тут і Працювати можна всюди, жити треба тут; Брати – скрізь, взяти – туди і Брати можна скрізь, взяти потрібно туди.*

Отже, формально-синтаксична структура речень з нульовою формою вираження *бути* як дієслівним присудком та як зв'язковим елементом прислівникового складеного присудка, спирається на два типи семантико-синтаксичної структури елементарних речень, породжених різними предикатами стану – власне-локативним і предикатом внутрішнього та зовнішнього стану. Ці предикати мають відповідні формально-синтаксичні предикативні репрезентанти: перший корелює з дієслівним присудком *бути* в нульовій формі його експлікації, другий співвідноситься з прислівниковим складеним присудком, основна прислівникова частина якого поєднана з нульовою формою дієслівної власне-зв'язки *бути*. Залежно від цього співвідношення предикатів та присудків речення потрібно розмежовувати: 1) керований другорядний член речення, залежний від нульового дієслівного присудка, що корелює з власне-локативним предикатом, і може бути виражений прийменниково-іменниковими формами з конкретно-предметним значенням, обставинними та означальними прислівниками статичної локалізації; 2) прислівникову частину складеного присудка, пов'язану з нульовою формою дієслівної власне-зв'язки *бути*, що разом співвідносяться з предикатами внутрішнього та зовнішнього стану. Цю частину виражають прийменниково-іменникові форми абстрактної семантики в елементарному двоскладному реченні та означальні просторові прислівники в неелементарному двоскладному реченні з інфінітивним підметом.

Література

- Висоцький 2013: Висоцький А.В. Синтаксична сфера прислівника в українській літературній мові монографія / А.В. Висоцький. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013. – 328 с. – Бібліогр.: 279 – 313.
- Вихованець 1972: Вихованець І.Р. Присудок / І.Р. Вихованець // Сучасна українська літературна мова. Синтаксис: [за заг. ред. І.К. Білодіда]. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 154 – 179.
- Вихованець 1992: Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І.Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с. – Бібліогр.: с. 215 – 220.
- Вихованець 1993: Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис / І.Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1993. – 368 с. – Бібліогр.: у кінці розділів.
- Городенська 2003: Городенська К. Керовані другорядні члени речення і валентність предиката / Катерина Городенська // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Мовознавство: зб. наук. статей. – Чернівці: Рута, 2003. – С. 260 – 263. – Бібліогр.: с. 263.
- Городенська 2006: Городенська К.Г. Синтаксичні позиції ступеньованих прислівників з первинною локативною семантикою / К.Г. Городенська // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови: зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2006. – Вип. 2. – С. 6 – 11. – Бібліогр.: с. 11.
- Городенська 2008: Городенська К. Проблема двоскладного прислівникового речення в сучасному мовознавстві / Катерина Городенська, Оксана Годз // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія “Лінгвістика”: зб. наук. праць. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2008. – С. 35 – 41. – Бібліогр.: с. 41.
- Граматика 1970: Граматика современного русского литературного языка: [под ред. Н.Ю. Шведовой]. – М.: Наука, 1970. – 767 с.
- Грищенко 2004: Грищенко А.П. Неповне речення / А.П. Грищенко // Українська мова: енциклопедія. – вид. друге, випр. і доповн. – К.: Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М.П. Бажана, 2004. – С. 409 – 410. – Бібліогр.: с. 410.
- Дудик 1973: Дудик П.С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення: Просте речення; еквіваленти речення / П.С. Дудик. – К.: Наук. думка, 1973. – 288 с. – Бібліогр.:
- Єрмоленко 1975: Єрмоленко С.Я. Бездієслівні речення в системі простих речень / С.Я. Єрмоленко // Синтаксис словосполучення і простого речення (Синтаксичні категорії і зв'язки). – К.: Наук. думка, 1975. – С. 131 – 170.

Загнітко 2001: Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови : Синтаксис : [монографія] / А.П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с. – Бібліогр. : с. 553 – 613.

*Определены отличия формально-грамматической и семантико-синтаксической структуры двусоставных предложений с глагольным нулевым сказуемым и двусоставных предложений с нулевой формой выражения связки **бути** наречного составного сказуемого. Обоснован статус компонента со значением статической локализации как управляемого второстепенного члена предложения, зависящего от глагольного нулевого сказуемого, коррелирующего с собственно-локативным предикатом **бути**, и как наречной части, связанной с нулевой формой глагольной связки **бути** в структуре составного сказуемого, которое соотносится с предикатами внешнего или внутреннего состояния.*

*Ключевые слова: глагольное нулевое сказуемое, наречное составное сказуемое, глагольная связка **бути**, управляемый второстепенный член предложения, собственно-локативный предикат, предикат внешнего и внутреннего состояния.*

*It is shown differences in formal grammatical and semantic-syntactic structure of two-part sentences with a verbal null predicate and two-part sentences with null form of link **to be** of adverbial compound predicate. It is grounded status of component with meaning of the static localization as secondary controlled member of the sentence dependent on verbal null predicate, which correlates with purely locative predicate **to be**, and as adverbial part associated with null form of verbal link **to be** in the structure of the compound predicate that correlates with predicate of the external and internal condition.*

*Keywords: null verbal predicate, adverbial compound predicate, verbal link **to be**, controlled secondary member of the sentence, the purely locative predicate, predicate of the external and internal condition.*

Надійшла до редакції 9 квітня 2014 року.

Ірина Зарицька

УДК 81'367.32.161.2

ЗАСОБИ МОДИФІКАЦІЇ ПРАГМАТИЧНОГО ЗНАЧЕННЯ АРГУМЕНТНИХ ВИСЛОВЛЕНЬ

У статті простежено прагматичні особливості, характерні для аргументативного мовленнєвого акту, виявлено мовні засоби вираження аргументності, що доповнюють інформацію переконливого характеру, з'ясовано роль лексичних, морфологічних, синтаксичних засобів у прагматичному аспекті інтенсивності впливу на співрозмовника.

Ключові слова: аргументне висловлення, експліцитність, прагматика.

Аргументація як спосіб мовленнєвого впливу в сучасній науковій літературі розглядається з позицій правильної побудови логічних умовиводів, риторичних прийомів побудови тексту, спрямованого на переконання, а також із позиції структурної організації одиниць і компонентів аргументації (А. Алексєєв, Арістотель, Г. Брутян, Л. Васильєв, В. Голубєв, Р. Гроотендорст, Ф. ван Ємерен, О. Івін, С. Тулмін та інші).

Аргументні висловлення є мовленнєвими засобами для вираження переконання в процесі комунікації. Категорія переконання є ключовою для їхнього аналізу.

Комунікативні наміри аргументатора впливають на структуру аргументних висловлень і, зазвичай, не обмежуються тільки логічними засобами, оскільки адресант також прагне вплинути на почуття реципієнта, для чого використовує інструменти прагматики.

Метою статті є виявлення мовних засобів вираження аргументності, що доповнюють інформацію переконливого характеру, з'ясування їхньої ролі в прагматичному аспекті інтенсивності впливу на співрозмовника.

Для експліцитного вираження аргументації в сучасній українській мові використовуються лексичні та граматичні засоби, метою яких є забезпечення зв'язності та дієвості аргументації. Мовець обирає такі засоби вербалізації, які, на його думку, зберігали б поточний фокус або вказували на переміщення уваги з одного фокуса на інший. Мовні одиниці або мовленнєві конструкції, які вміщуються в аргументний фокус, з погляду аргументатора повинні забезпечити найбільший вплив на адресата.

Варіювання способів вираження ілокутивної сили аргументації дозволило нам зафіксувати випадки модифікації прагматичного значення аргументних висловлень, пов'язані з ускладненням синтаксичної структури висловлення, що відіграють важливу роль у прагматичному аспекті інтенсивності впливу на співрозмовника.

В українській мові до засобів такої модифікації належать перш за все одиниці лексичного рівня, включення яких до структури висловлення зумовлюється наміром мовця підвищити ілокутивну силу аргументації. В аргументних висловленнях часто вживаними є **модальні слова**, що мають прихований перформативний характер. Прихований перформативний характер зумовлений самою семантикою модальних

слів, у яку закладено їхню співвіднесеність тільки з мовцем, тобто “автоцентричність” [Милосердова 2001: 111].

В аргументному висловленні модальні слова виступають чіткими показниками:

1) **необхідності виконання певних дій**, варіантними значеннями якої постає:

– обґрунтування **обов’язковості** виконання дії: *Ми повинні оступитися за нашого земляка й товариша, щоб могли ми світлим оком дивитися йому в вічі, як він приїде до нас гостювати* (Б. Грінченко);

– обґрунтування **потреби** реалізації дії (чи відсутності такої потреби): *То накажи ж, моя царице-діво, / Що мушу я в твою звершити честь* (І. Кочерга);

2) **доцільності (недоцільності) дії в певній ситуації**: *краще, ліпше, найкраще* та ін.: *Краще заспокоїмося і за вечерю поговоримо, як злагодити справу* (Б. Грінченко); *Журися ліпше тим, як тобі буде у війську, а не мною!* (О. Кобилянська);

3) **певного ступеня впевненості**: *безперечно, без сумніву, дійсно, звичайно, звісно, зрозуміло, однозначно, справді* та ін.: *Я дійсно заслужив нагороду за свою працю, заслужив її від самого себе* (Л. Мосендз); *Твоя водиця справді мов цілюща, – / вона мені аж сили додала* (Леся Українка); *Було ясно: момент загибелі наблизився. Усе втрачено. Більш не було віри* (В. Петров).

Інтенсивності впливу на співрозмовника сприяють **слова з семантикою узагальнення**, що є показниками думки багатьох людей, внаслідок чого інформація сприймається слухачем як незаперечна істина, пор.: *Як скаже / і доведе, що справді обіцяв, / то мусить він із нею одружитись. / Громада баламутства не допустить* (Леся Українка); *Все старе, люди, забудьмо, я хочу жити з усім селом в мирі і злагоді* (П. Козланюк).

З-поміж широкого корпусу неосновних засобів вираження аргументності виокремлюються **займенники**.

Використання займенника **ми** – «ми інклюзивного» (термін Ю. Апресяна) з метою ототожнення себе з більшістю дає можливість адресанту обстоювати власні погляди: *Ми тягар срамотних, тяжких кайданів / Носили так довго в полоні, / Що більше несла стерпіння катів, / До броні, слов’яни, до броні!* (М. Старицький).

За словами Ю. Апресяна, характерною ознакою функціонування займенника **ми** є його здатність демонструвати співрозмовнику співпричетність адресанта до того, що відбувається, тобто включення мовця в особисту сферу адресата [1995: 253]. Цим досягається ефект створення єдиного поля мовця й слухача, що сприяє ефективності переконання. Порівняємо: *Ми просто різно дивимось: я – вгору, / а ви – навколо себе* (Леся Українка); *Життя нас звело, змусило побитися, і коли вже нарікати, то тільки на життя. А ми, як ми розумні, маємо стиснути тепер одне одному руки, закурити цигарку й любо погомоніти* (В. Підмогильний).

Як свідчить ілюстративний матеріал, залучаючи адресата до розмови, адресант ніби намагається спонукати його погодитися з тим, про що йдеться у висловленні.

В аргументних висловленнях для підкреслення статусних відмінностей адресантів, вираження більшого ступеня поваги до адресата вживається займенник **вони** в значенні однини: *Конешне, вони господин предводитель дворянства, то їм можна величати нас усяким словами, їм ніхто не затуле рота* (М. Кропивницький).

За допомогою лексико-граматичних конструкцій із **означальними й заперечними займенниками** адресант трансформує своє суб’єктивне судження в об’єктивну думку більшості осіб:

кожний: *І кожен, хто порушить справу миру, / На правду хто на руську посягне, – / Того вразить безжалісна сокира* (І. Кочерга);

всякий: *Вже всякий, хто читає хоч би Цельза, / не може вірити сим поговорам, / таж Цельз відомий ворог християнству, / а він доводить, що сьому неправда* (Леся Українка);

усі: *Усі ми переступаємо через закон, та ще й як!* (М. Кропивницький);

ніхто: *Йому, старому Петричеві, ніхто вже не їме віри, та й сам він тепер, либонь, своєї тіні боїться* (Я. Галан).

Ілюстративний матеріал свідчить, що мовець ніби заручається підтримкою більшості, а це дозволяє йому бути більш впевненим.

Використання **структивів**, виражених *порядковими числівниками, прислівниками*, забезпечує послідовність аргументації, логічність викладу думок: *Насамперед – учитель ні до кого не ходив [...]. Друге – він не мав ніякого “благородного виду” [...]. Третє – він, як випускав школярів погратись, дурів, як маленький [...]. Четверте – він сам собі варив їжу [...]. Нарешті – він ходив по лісах та по луках, збирав якісь квітки [...]* (Б. Грінченко).

У процесі аргументації інтенсивності впливу на співрозмовника сприяють:

– **слова категорії стану**: *Так, справді, слід мені тебе картати, / а не її. Ти взяв її від мене / в звичаях добрих виховану, чесну, / римлянку справедливу – чим же стала / вона в твоєму дому?* (Леся Українка); *Вони вже близько, будьмо ж всі готові. / Пора зустрінути врочисто молодих* (І. Кочерга);

– **частки**: *Я ж тепера бачу, / що я і вам не завинив нічого. / Адже ви через мене досягли / високого, пречистого верхів’я!* (Леся Українка); *Адже й тому, хто крутить колесо, хто б’є молотом, хто копає землю, – адже й тому треба світу, волі, щастя – так саме, як і тому, хто п’є з золотого кубка* (Б. Грінченко), що використовуються для вираження впевненості.

За нашими спостереженнями, найчастіше в українській літературній мові істинність, справжність, правдивість дії передається за допомогою частки **таки**: *Тут вам і спокій, і привіт. Таки у своїх, своя й мова* (В. Винниченко); *А це й те, що від кари лихий / Не втече; таки бог покарає святий, / Хоч зайшов би, де й вітер не здума повіять...* (А. Метлинський).

Ефект аргументації, створений за допомогою часток, ґрунтується на феномені наявності в цих “лексемах із послабленою семантикою” [Милосердова 1991: 115] інформації, що виходить за межі семантики речення.

На рівні синтаксису модифікації прагматичного значення аргументних висловлень сприяє:

– **повтор ключових слів і словосполучень** для переміщення уваги адресата на важливі моменти, пор.: *Прости, прости за богохульні вірші, / Прости тверді, зневажливі слова!* (Є. Маланюк); *Я тебе всьому, всьому вчитиму; переложу в тебе знання своє, свою душу, свої мрії* (М. Старицький);

– **однорідні члени речення** для більш точного позначення певної реалії, пор.: *І розум мій, і серце, й віра кажуть, / що путь моя правдива* (Леся Українка); *Все: золото, шовки, убори гарні, / Алмази, ладан, келихи янтарні, / Вино хіоське, ласощі, шербетки, – / Не варто все усмішки свіжих уст, / Чудових уст твоїх, Слизавето!* (І. Кочерга);

– **вставні слова**, звернені до співрозмовника для привернення його уваги, пор.: *Слухайте, Василю, я вас хочу децю спитать* (В. Винниченко); *Знаєш, я боялась перше і слово промовити з паничем, а він – нічого, зовсім простий, ласкавий* (М. Старицький).

Ми поділяємо думку В. Григор'євої, яка констатує, що досягненню комунікативної мети мовця сприяє використання ним **висловлень-сентенцій**, оскільки настанова мовця підкріплюється думкою більшості [2007: 150]. В аналізованих висловленнях нами виявлено наявність:

1) констукцій із **вказівкою на авторитетне джерело інформації**, у тому числі позитивні або негативні оцінки, що забезпечують лексичні показники авторизації: *Так-от, коли ти християнин, то й тим більше: з тобою усякий чоловік і повинен рівним бути. Християнське вчення цьому ж і учиць, про це я ще в школі вчив: нема “ні елліна, ні іудея”, – каже святе письмо. – Усі рівні, – каже – усі люди* (А. Тесленко);

2) **посилання на висловлення видатних або авторитетних осіб**: *І тим то наш господь Ісус Христос / казав прощать...* (Леся Українка); *Скажу за словом поетовим: “Сиди один в холодній хаті, нема з ким тихо розмовляти, ані порадитись. Нема, анікогисінько нема...”* (М. Куліш); *Так, запиши і зараз мудре слово: / “Раніш закон, а потім благодать”. / Мені казав це ніп із Берестова / Іларіон, гораздо мудрий муж* (І. Кочерга); *Ще зречено було в староіндійських книгах Рид-Вегах: не вдар жєницини навіть квіткою, а ви що зробили?* (М. Куліш);

3) мовленнєві кліше, що містять **вказівку на статус мовця, на його особистий досвід, знання в певній галузі**: *на мою думку, на мій погляд, гадаю тощо: Без класиків не може бути гармонічного розвитку... і, на мою думку, зовсім не треба реальних шкіл* (Б. Грінченко); *Що зроблено в сій статуй погано? / На погляд мій – вона погана вся* (Леся Українка); *Я нахожджу, що пропозиція товариша Марковича не видержує критики. Перш усього, є інші, які теж ходять на побачення до наших* (В. Винниченко).

З-поміж засобів модифікації прагматичного значення аргументних висловлень нами виявлені **умовні підрядні предикатні частини** (зокрема, для такої мовленнєвої тактики аргументації, як “погроза”): *Як далі піде так, то хутко станем / чужинцями у нашім ріднім краю* (Леся Українка); *А двірник знов нагадував про квартиру. Як не заплатите, то з поліцією, каже, викидає будемо* (В. Винниченко); *Як ви, хазаїн, отак будете повчати її, то я й роцоту попрошу!* (М. Кропивницький).

В аргументному висловленні **умовний спосіб** уживається для вираження дії, яка могла б відбутися за певних умов, пор: *Коли б вона мені / Налезжала, ця грамота зрадлива, / То дурно б я тобі її штурнув* (І. Кочерга); *Коли б були не віддавали мене до школи, то всім нам краще жилося б* (М. Кропивницький); *Коли б я був суддею, не впежнявся б / на свідкування темного раба, / на поклепи Кріспіна або Крусти* (Леся Українка).

Використовуючи умовний спосіб, адресант намагається послабити апелятивність, спонукати адресата до виконання бажаної для себе дії.

Форма розповідного й питального речень є більш прийнятною для вираження волевиявлення адресанта в аргументації. Для отримання результативності й досягнення узгодженості в спілкуванні адресант навмисно уникає наказової інтонації, категоричності.

Використання **риторичних питань** в експліцитних аргументних висловленнях, що виконують функцію залучення адресата до мовленнєвотворчого процесу, зокрема, до пошуку відповіді, сприяє досягненню комунікативної мети – переконати слухача в істинності слів мовця: *Ну, чим же я винен, що безумію? Я дурію при вас* (В. Винниченко); *Є в нас віра, цар і мова / І чимало нас, словен, / Все своє в нас... ну, чого вам / Ще шукати в бусурмен?* (А. Метлинський); *Хіба ж від тебе виховаєшся? Одначе спасибі, що ти прийшов, а то я трохи не здурів, така мене туга взяла* (М. Кропивницький).

Особливістю вживання цих засобів в аргументному висловленні є те, що з їхньою допомогою адресант апелює до загальноприйнятій в певному соціумі системи оцінок. Ми поділяємо думку К. Долініна, що риторичні питання не потребують відповіді, хоча вони й звернені до співрозмовника, мета їх вплинути на адресата: мовець спонукає слухача самому знайти відповідь і водночас переконує його в цій єдино правильній відповіді [Долинин 1983: 38].

В українській мові аргументність може виражатись питальними реченнями з формами типу *чи не так?*, *чи не правда?* та ін. Порівняємо: *Нічого в світі не чиниться без причини, на все мусить бути примір, чи не так?* (М. Кропивницький); *Батьки повинні бути здоровими, любити одне одного, чи не правда?* (В. Винниченко). Як засвідчує мовний матеріал, застосовуючи питально-заперечну конструкцію, заперечний компонент якої експлікований часткою *не*, мовець ніби прагне запобігти негативній реакції з боку адресата, передбачуваній адресантом у відповідній ситуації.

Під час вживання питальних речень адресант впевнений, що співрозмовник підтвердить повідомлення: *Товаришу мій вірний! Друже щирий! / Мій побратиме у святому хисті! / Сам бог тебе привів мені на поміч, / тепер ми гори перевернем! Правда?* (Леся Українка); *Та хіба ж я не бачу, що ви хочете, щоб у вас все було на загрянйишній шталт? А що, не вгадав?* (М. Кропивницький); *Головне у полководця – в душі. Коли вона смілива, хоробра, настирлива, тоді ніхто не страшний, а цього у нас хоч одбавляй. Вірно говорю?* (О. Корнійчук).

Категоричність, повинність, необхідність тощо, а отже, і прагматична ефективність аргументних висловлень досягається за допомогою **окличних речень**: *Я вдруге не стерплю розлуки!* (Леся Українка); *Отець мій Володимир, / Коли поклав зміцнить на землі мир, / Сокирою розбійників карав! / Урун! Слав'ято! Плаху та сокиру! / Вам Ярослав затвердив правду-виру, / То правду-меч покаже Ярослав!* (І. Кочерга).

Аналіз експліцитної аргументації показав, що між структурно-семантичними й прагматичними параметрами висловлення завжди існує певний зв'язок. Не можна не погодитись із твердженням Т. ван Дейка, що вибір варіантів у тій чи іншій ситуації відповідних мовних засобів повністю залежить від прагматичної настанови автора, не пов'язаної з будь-якою зміною сутності тексту [2000: 178].

Перспективи наших подальших розвідок полягають у поглибленому вивченні аргументних висловлень, прагматичне значення яких не мотивоване граматичною формою вираження, а зумовлене тільки поданою в них інформацією й екстралінгвістичними чинниками.

Література

Апресян 1995: Апресян, Ю.Д. Перформативы в грамматике и словаре [Текст] / Ю.Д. Апресян // Интегральное описание языка и системная лексикография // Избранные труды: В 2-х т. – М. : Школа “Языки русской культуры”, 1995. – Т. 2. – С. 208-262. – Библиогр. : с. 262.

Голубев 1996: Голубев, В.Ю. Аргументация как один из функциональных элементов газетного стиля речи (на материале американской прессы) [Текст]: автореф. дисс... канд. филол. наук : 10.00.04 / Санкт-Петербургский государственный университет. – СПб., 1996. – 16 с.

Григорьева 2007: Григорьева, В.С. Дискурс как элемент коммуникативного процесса: прагмалингвистический и когнитивный аспекты: Монография [Текст] / В.С. Григорьева. – Тамбов : Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2007. – 288 с. – Библиогр. : с. 102-114. – 500 экз. – ISBN 5-8265-0609-1 (978-5-8265-0609-7).

Дейк 2000: Дейк, Т.А. ван Язык. Познание. Коммуникация [Текст] / Т.А. ван Дейк. – Благовещенск : БГК им. И.А. Бодуэна де Куртенэ, 2000. – 308 с. – Библиогр. : с. 304-307. – 300 экз. – ISBN 5-80157-202-3.

Долинин 1983: Долинин, К.А. ИмPLICITное содержание высказывания [Текст] / К.А. Долинин // Вопросы языкознания. – 1983. – № 6. – С. 34-47. – Библиогр. : с. 47.

Загнітко 2006: Загнітко, А.П. Сучасні лінгвістичні теорії: Монографія [Текст] / А.П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – 338 с. – Библиогр. : с. 306-338. – 500 пр. – ISBN 966-639-232-1.

Загнітко 2008: Загнітко, А.П. Теорія сучасного синтаксису: Монографія [Текст] / А.П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2008. – 294 с. – Библиогр. : с. 266-293. – 300 пр. – ISBN 966-639-235-6.

Милосердова 2001: Милосердова, Е.В. Прагматика речевого общения: Учеб. пособие [Текст] / Е.В. Милосердова. – Тамбов : Изд-во Тамб. гос. ун-та им. Г. Р. Державина, 2001. – 122 с. – Библиогр. : с. 120-122. – 500 экз. – ISBN 5-7865-7609-1.

Милосердова 1991: Милосердова, Е.В. Семантика и прагматика модальности [Текст] / Е.В. Милосердова. – Воронеж : Изд-во ВГУ, 1991. – 196 с. – Библиогр. : с. 194-196. – 200 экз. – ISBN 5-7455-0543-5.

В статті просліджені прагматическія особеності, характерні для аргументативного речевого акта, виявлені мовні засоби вираження аргументності, котрі доповняють інформацію, целью которой является убеждение, определена роль лексических, морфологических, синтаксических средств в прагматическом аспекте интенсивности воздействия на собеседника.

Ключевые слова: аргументное высказывание, эксплицитность, прагматика.

The article deals with the analysis of pragmatic features of argumentative speech act. It is also about the language means which can be used to express the argument which can supplement the information. The aim of these pragmatic features is to persuade somebody to speak. In the article you can find the role of lexical, morphological and syntactical means in pragmatical aspect which can influence the interlocutor.

Keywords: argumentative statement, explicitness, pragmatic.

Надійшла до редакції 14 квітня 2014 року.

УДК 811.161.2'366.541'366.542

СПІВВІДНОШЕННЯ ДИКТУМНИХ І МОДУСНИХ ФОРМ НАЗИВНОГО ТА КЛИЧНОГО ВІДМІНКІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

У статті визначено класифікаційні засади вивчення диктуму й модусу в сучасному мовознавстві; з'ясовано диференційні ознаки називного та кличного відмінків як засобів експлікації диктумного значення речення, окреслено систему їхньої ядерної спеціалізації; указано на ієрархічні стосунки аналізованих відмінкових форм, зокрема обґрунтовано центральність грами називного та периферійність кличного; на основі сучасних функційних теорій, спрямованих на розгляд синтаксичних одиниць у зв'язку з комунікативним процесом і на суб'єктивний фактор, схарактеризовано модусні параметри називного та кличного відмінків.

Ключові слова: диктум, модус, називний відмінок, кличний відмінок, формально-синтаксичні зв'язки, семантико-синтаксичні відношення, підмет, суб'єкт, тема, рема.

До переліку проблемних питань лінгвістики, що неодноразово ставали об'єктом наукових зацікавлень, належить категорія відмінка. Зазвичай учені зосереджують увагу на двох різноспрямованих аспектах дослідження цієї категорійної величини – традиційному, пов'язаному переважно з формальним вивченням відмінкових граем, та функційному, спрямованому на комплексний опис розглянутих компонентів на тлі міжрівневої взаємодії. У сучасній лінгвоукраїністиці новітній функційно-категорійний вимір превалює в студіях І. Р. Вихованця [Вихованець 1987; Вихованець 1988; Вихованець 2001; Вихованець 2004: 54-85], М. Я. Плющ [Плющ 1978], А. П. Загнітка [Загнітко 1992; Загнітко 1996: 173-176] та ін. Їхні напрацювання не тільки відбивають морфолого-синтаксичну організацію відмінка, а й спрямовані на вияв комунікативно-прагматичних ознак відмінкових форм. Крім зазначених кваліфікаційних принципів, своєрідність міжрівневої конститутивної категорії відмінка іменника у виразноє визначення її парадигматичних ознак. У такому разі доцільним є вирішення не тільки звичної для традиційної граматики морфологічної парадигми, яка, відбиваючи принципи внутрішньої організації зазначеної категорійної величини, має своїм опертям закономірні морфологічні зміни слова та передбачає щонайповнішу інвентаризацію засобів вираження, а й синтаксичної, зорієнтованої на «сукупність протиставлюваних категорійних (семантико-синтаксичних) значень, розташованих на семантико-граматичній осі предметності, що перебувають у відповідних ієрархічних стосунках і мають специфічні (первинні та вторинні) формальні засоби реалізації. Вияв синтаксичної парадигми конкретної грами зумовлений її семантикою та зв'язками з іншими компонентами речення» [Костусяк 2012: 73]. Спроба комплексного аналізу категорії відмінка відкриває перспективи також для її граемного членування. Повне й об'єктивне уявлення про організацію розглянутої категорійної одиниці забезпечує розмежування й ранжування морфологічних і семантичних відмінків як своєрідних за своєю сутністю мовних явищ. Виразний акцент на значеннєвому діапазоні відмінкових граем, системі ядерної спеціалізації та периферійних виявах слугує передумовою виділення сімох морфологічних відмінків (називного, родового, давального, знахідного, орудного, місцевого й кличного) та шістнадцятьох семантичних (суб'єкта дії, суб'єкта процесу, суб'єкта стану, суб'єкта якості, суб'єкта кількості, об'єкта дії, об'єкта процесу, об'єкта стану, об'єкта якості, об'єкта кількості, адресата дії, адресата якості, статичного локатива, динамічного локатива, інструменталія-знаряддя й інструменталія-засобу) [Костусяк 2013].

Водночас варто зазначити, що різноманітні наукові інтерпретації, які відбивають багатоаспектне вивчення міжрівневої категорії відмінка, звичайно, не претендують на вичерпність. Функційно-категорійний підхід, зорієнтованість на вияв відмінкових граем у межах мовленнєвих актів, а також на постійні інновації й еволюційні зрушення зумовлюють активне студіювання розглянутої категорії насамперед із погляду мовної динаміки та з нових методологічних позицій. У цьому аспекті **актуальним** вважаємо докладне дослідження диктумних та модусних значень українських відмінків, зокрема називного й кличного. З огляду на це **метою** праці вбачаємо в системному описі диктумно-модусного потенціалу зазначених відмінкових граем. Для досягнення поставленої мети ставимо перед собою такі **завдання**: 1) визначити класифікаційні засади вивчення диктуму й модусу в сучасному мовознавстві; 2) з'ясувати диференційні ознаки називного та кличного відмінків як засобів експлікації диктумного змісту, указати на їхні ієрархічні стосунки; 3) окреслити діапазон модусних параметрів аналізованих відмінкових граем.

Диктум і модус як специфічні мовні явища потрапили в коло важливих питань лінгвістики й викликали особливе зацікавлення насамперед у студіях Ш. Баллі [Баллі 1955: 26–60]. На переконання лінгвіста, у кожному висловленні можна вирізнити основний зміст (диктум) і модальну частину (модус), яка містить інтелектуальне, емоційне чи вольове судження мовця щодо диктуму. У сучасному мовознавстві основні теоретичні засади диктумно-модусних відношень викладені в працях Е. Бенвеніста, Н. Д. Арутюнової, О. В. Трунової, Т. В. Шмельової, В. Г. Гака, Г. П. Ломтева, Б. Потье, Е. Руле, І. П. Сусова, в україністиці – І. Р. Вихованця, А. П. Загнітка, Н. В. Гуйванюк, В. Д. Шинкарука, В. М. Ткачука та ін. Попри деякі відмінності, зокрема й у термінологічному апараті, їхні теорії мають принципову спільну основу. Вона полягає в уявленні про диктум і модус як мовні явища, що позначають відповідно об'єктивний зміст висловлення, певний фрагмент дійсності і суб'єктивну інтерпретацію його мовцем. Зазначені кваліфікаційні виміри становлять основу міркувань

І. Р. Вихованця. Лінгвіст наголошує: «На протигагу значенню слова і словосполучення, значення речення охоплює дві сфери значень – диктумну сферу значення, що стосується інформації про світ та його пізнання, і модусну сферу, яка містить інтерпретації суб'єктом думки об'єктивного змісту речення, різноманітні оцінки мовця, його почуття й волевиявлення» [Вихованець 1993: 117]. Ідеї І. Р. Вихованця доповнив і розвинув В. Д. Шинкарук. На його переконання, «диктум є номінативно-репрезентативною одиницею реченнєвої структури» [Шинкарук 2003: 9], а модус – «комплекс суб'єктивних значень, які виражає мовець у процесі комунікації стосовно змісту речення й адресата» [Шинкарук 2003: 9].

Певною мірою близькою вважаємо цікаву й переконливу концепцію, запропоновану Н. Д. Арутюновою. Дослідниця подає чітку диференціацію пропозиційного змісту висловлення та його так званої модальної рамки. Пропозиція є базовою описовою частиною будь-якого висловлення, інформує про певний стан речей і містить об'єктивну інформацію, що не залежить ні від ситуації мовленнєвого спілкування, ні від її учасників. Модальну рамку утворюють усі інші значення, вони репрезентують різнопланове ставлення суб'єкта мовлення до стану речей, закріплені пропозицією [Арутюнова 2003: 34].

В українській лінгвістиці терміном *пропозиція* оперує І. Р. Вихованець. Використання цього поняття дає змогу мовознавцеві з більшою вірогідністю схарактеризувати диктумне значення реченнєвих побудов. За його спостереженням, «пропозиція являє собою семантичний інваріант, спільний для всіх членів парадигми речення і похідних від речення конструкцій (словосполучень, зворотів тощо). Це стабільне семантичне ядро, об'єктивна семантична константа речення, яка відображає структуру ситуації, події» [Вихованець 1993: 121-122]. На думку А. П. Загнітка, «пропозиція може бути тотожною в різних за комунікативною інтенцією реченнях» [Загнітко 2001: 123].

У сучасному мовознавстві суб'єктивне витлумачення певного змісту, що має безпосередній стосунок до когнітивної та комунікативної діяльності людини, аналізують не тільки в контексті модусу, а й на тлі такої категорійної величини, як модальності. Водночас варто зазначити, що попри їхню спільність і наявність ознак взаємного нашарування, обсяг названих одиниць різний: поняття модусу значно ширше за обсягом від модальності. О. І. Ніка з цього приводу зазначає: «Для уникнення термінологічної невпорядкованості та синонімічності доцільно визначати модус як метакатегорію, а модальність – як одну з модусних категорій, що позначає реальність/ірреальність повідомлюваного до дійсності з погляду мовця і перебуває у взаємозв'язках з іншими категоріями» [Ніка 2012: 22-23].

Усебічне пізнання сутності модусу пов'язане з витлумаченням його структури. Незважаючи на те що в основу розглядає категорійної величини кладуть спільні ознаки, з-поміж яких домінуючу роль відіграє виразне суб'єктивне та комунікативно-прагматичне спрямування, лінгвісти не одностайні у визначенні її грамемної диференціації. Зокрема, О. І. Ніка до основних модусних категорій, «що експлікуються чи представлені імпліцитно» [Ніка 2012: 22], зараховує евіденційність, персуазивність, епістемічність, які «реалізуються в модусних смислах прямої та непрямой евіденційності, категоричної і проблематичної достовірності, епістемічних модусних смислах «знання», «власна думка» та ін.» [Ніка 2012: 22]. В. Д. Шинкарук модусні категорії об'єднує у дві групи: кваліфікативні та соціальні. «Основним критерієм їх розмежування є протиставлення позицій комунікантів у процесі спілкування, що дало підстави виділити кваліфікативні модусні категорії, орієнтовані на мовця (вони кваліфікують події та інформацію про них), і орієнтовані на адресата соціальні модусні категорії, що виражають різні соціальні відносини між учасниками комунікації» [Шинкарук 2003: 25-26]. У межах кваліфікативних модусних категорій дослідник розглядає модальність, персуазивність, авторизацію та оцінність, до соціальних зараховує категорії директивності, категоричності й соціального етикету.

Отже, попри різне спрямування й наявність відмінних кваліфікаційних ознак диктум і модус перебувають у тісному взаємозв'язку, «модусна подія може бути виділена лише щодо диктумної» [Шинкарук 2003: 27].

На тлі диктумно-модусних відношень важливий і перспективний розгляд називного та кличного відмінків іменника. У такому разі їх варто аналізувати як компоненти реченнєвих побудов. На думку В. Д. Шинкарука, термін *диктум* не передбачає «будь-якого розчленування і моделювання цього компонента змісту речення, який охоплює кількісний і якісний «вимір» змісту речення, а отже, і «одиницю» такого виміру, створення типології цих одиниць. Таке завдання можливе в разі залучення поняття пропозиції» [Шинкарук 2003: 8]. Як відомо, оформлення пропозиції великою мірою залежить від семантики предиката, що визначає кількісний і якісний залежний субстанційних синтаксем, тобто окреслює значеннєві функції відмінкових грамем іменника. У сучасній українській мові називний відмінок кваліфікують як такий, що «очолює» суб'єктну семантико-синтаксичну відмінкову парадигму» [Вихованець 1987: 74] й перебуває в лівобічній позиції. Указаний субстанційний компонент охоплює такі конкретні значення: 1) суб'єкт дії: *Турки рубали збройних і беззбройних шаблями...* (Ю. Мушкетик); *Іван Франко <...> досліджував епоху Середньовіччя...* (М. Шумило); 2) суб'єкт процесу: *Дубовий лист під вітром, ніби щит, гуде...* (В. Гей); 3) суб'єкт стану: *...князь не до кінця вірив у ту щирість* (Ю. Мушкетик); 4) суб'єкт якості, лексичний діапазон якого пов'язаний з указівкою на суб'єкт власне-якісної ознаки та змінної (ступеньованої) ознаки: *А ліс такий велично загадковий* (І. Чернецький); *Чурай Маруся винна у в одному: вчинила злочин в розпачі страшному...* (Л. Костенко); *Бузина <...> виявився найпоміркованішим...* (П. Загребельний).

Як відомо, важливу роль у синтаксичному ранжуванні граем категорії відмінка відіграє їхня формально-синтаксична спеціалізація, що зумовлює дослідження відмінкових форм у безпосередньому зв'язку з формально-синтаксичною валентністю дієслова, яка ґрунтується на семантико-синтаксичній, але відбиває не глибинну структуру мови, а поверхневу. Специфіку формально-синтаксичної валентності визначають відповідні синтаксичні зв'язки – предикативний (двобічний) зв'язок із його формою взаємозалежної координації між підметом та присудком і валентний підрядний (однобічний) зв'язок із формою керування, відповідно до чого виокремлюють головні та другорядні члени речення. З огляду на зазначені кваліфікаційні параметри називний відмінок іменника перебуває в підметовій позиції й виконує роль члена речення, для якого характерний двобічний предикативний зв'язок із присудком. Наприклад: *Синій птах крилом в твоє вікно постукає* (Н. Царук).

Варто наголосити, що граема називного засвідчена удвох різновидах простих елементарних конструкцій, які докладно схарактеризував І. Р. Вихованець [Вихованець 1993: 105-111]: 1) власне-формально-синтаксичному, структурованому тільки предикативним мінімумом. Такі синтаксичні одиниці вважають мінімальними елементарними реченнями. За концепцією І. Р. Вихованця, «власне-формально-синтаксична структура елементарних простих речень становить найабстрактнішу реченнєву величину» [Вихованець 1993: 106]. Наприклад: *...вікна <...> сивіють...* (П. Мах); *...гуси летять* (Л. Костенко); *Євгенія <...> хворіла...* (В. Врублевська); 2) розширеному формально-синтаксичному, що корелює з елементарною семантико-синтаксичною структурою. Крім предикативного мінімуму, зазначені реченнєві побудови містять усі іменникові компоненти, зумовлені семантико-синтаксичною валентністю предиката. Наприклад: *Ти любиш небо...* (Н. Царук); *...Ібрагім грав на віолі* (П. Загребельний). Саме функціонування називного відмінка в межах власне-формально-синтаксичної структури елементарних простих речень, де розглядає граема виступає єдиним іменниковим компонентом, найбільшою мірою увиразнює центральність розглядає морфологічної граєми.

Комплексний опис функційного потенціалу міжрівневої категорії відмінка передбачає дослідження її комунікативної зорієнтованості й участі в структуруванні інформації. Зв'язок із певною мовленнєвою ситуацією особливо виразний за розгляду відмінкових граєм на тлі актуального (темо-ремного) членування речення. Відповідно до таких концептів кваліфікуємо називний відмінок як спеціалізований репрезентант позиції теми, що підкреслює достовірність концепції про ремотворчий потенціал дієслова та темозакріплену позицію іменника: *Вітер / снає собі клубочком...* (В. Лазарук); *Мисливці молоді / втомилась під обід* (І. Драч).

Отже, зорієнтованість на виразні диктумні ознаки називного відмінка, зокрема семантико-синтаксичну суб'єктну, формально-синтаксичну підметову та комунікативну (роль теми) спеціалізація дає змогу кваліфікував його як центральну граєму відмінкової системи, «відмінок найвищого рангу» [Вихованець 2004: 64].

Порівняно з називним дещо інший функційно-категорійний вияв притаманний центральній диктумній формі кличного відмінка. У сучасній лінгвістиці, акцентуючи увагу на ранговій ієрархії відмінкових компонентів, йому надають різного статусу. Переважно кличний розглядають у межах непрямих відмінків, зрідка разом із називним вважають прямим відмінком [Кучеренко 2003: 203-205] або кваліфікують як периферійну відмінкову граєму [Вихованець 1987: 123-145; Вихованець 2004: 77-79]. Услід за І. Р. Вихованцем вважаємо, що є всі підстави надати кличному відмінку периферійного статусу. Попри центральну формально-синтаксичну підметову позицію в спонукальних реченнях з імперативними предикатами та комунікативну функцію теми (наприклад, *Народе, встань!* (Ю. Яновський); *Дядьку, / проснітьсья* (О. Коломієць); *Ой ніченько, / туманом розстелась...* (О. Богачук)) аналізована граєма має низку ознак, які спрямовують її до периферійної групи українських відмінків. По-перше, нецентральність граєми кличного полягає в його синкретизмі, що полягає в можливості виражати семантично ускладнені функції. В українській мові розглядає відмінок у своєму типовому семантико-синтаксичному вияві, крім основної семантико-синтаксичної суб'єктної ролі, виконує функцію адресата. Пор.: – *Сідай, отче!* – *гукнув притишено Маркерій...* (П. Загребельний) і *Маркерій попрохав отця, щоб він сідав*. По-друге, периферійність граєми кличного підкреслює її виразне апелювативне спрямування, що відрізняє аналізовану форму від інших відмінків як маркерів суто репрезентативної функції. По-третє, граєма кличного на протигагу іншим відмінкам пов'язана з обмеженою лексичною групою іменників, зокрема з назвами істот та персоніфікованих предметів. І. Р. Вихованець до ознак, які зумовлюють периферійність граєми кличного, зараховує також наявність супровідних емотивних нашарувань, «що не стосуються семантики власне-відмінкової природи» [Вихованець 2004: 79]. На думку лінгвіста, «у специфічних контекстуальних умовах емотивна супровідна семантика нейтралізує субстанціальні ознаки кличного відмінка, зокрема його адресатно-суб'єктне значення, і переводить відмінкову форму до розряду вигуків. Деякі з таких уживань закріплено в мовній системі: *Матінко моя!*; *Батечку мій!*; *О доленько моя!* та ін.» [Вихованець 2004: 79].

Отже, у сучасній українській літературній мові називний і кличний відмінки як компоненти, що мають стосунок до маркування диктумного значення реченнєвих побудов, перебувають на протилежних полюсах ієрархічно структурованого відмінкової системи – граєма називного належить до сфери центральних, а кличний структурує відмінкову периферію.

Повнішу й ґрунтовнішу кваліфікацію називного та кличного відмінків забезпечує їхній розгляд на тлі не тільки диктумних, а й модусних відношень. За опису модусу дослідники акцентують увагу на різних критеріях, але домінують вважають суб'єктивність, оскільки модус, увиразнюючи позицію мовця щодо повідомлюваного, маркує інформацію про події, явища крізь призму свідомості та сприйняття мовця, виражає його ставлення до відбитого в реченні фрагмента дійсності. Виразний акцент на суб'єктивному змісті синтаксичних одиниць досить чітко простежуємо в О. О. Потебні. На його глибоке переконання, речення – «...жива одиниця мовленнєвого спілкування, у якій через свідомість мовця відображено відрізок об'єктивної дійсності, <...> цілісне злагоджене сполучення слів за законами граматики, що виступає основним засобом формування й вираження думки, почуття й волі. У реченні відбито стосунок до часу дії, процесу буття, до вірогідності висловленого та ставлення до особи» [Потебня 1958: 63]. Подібні міркування висловлює І. Р. Вихованець: «Мовець передусім актуалізує передаваний у реченні об'єктивний зміст, тобто «прив'язує» його до ситуації мовлення, а також наповнює речення іншими обов'язковими суб'єктивними значеннями» [Вихованець 1993: 117].

Відповідно до зазначених концептуальних принципів перспективний опис модусних ознак називного та кличного відмінків, що має своїм опертям сучасні функційні теорії, спрямовані на розгляд синтаксичних одиниць у зв'язку з комунікативним процесом, та ґрунтується на виразному вияві суб'єктивного фактора. Грами називного й кличного засвідчені у висловленнях, які маркують певні акти мовлення, спрямовані на розв'язання різноманітних завдань спілкування. Зокрема, обидві відмінкові форми функціонують у конструкціях, що містять апелювану до адресата вимогу підтвердити чи заперечити достовірність певної інформації, спонукають співрозмовника до отримання відомостей про події, чийсь діяльність тощо. Таким висловленням притаманна виразна питальна інтонація, питальні частки (*невже, хіба, чи*), питальні займенникові слова (*хто, що, котрий, скільки, чий, який* тощо), а тому в мовознавстві їх кваліфікують як питальні. Наприклад: *Які то квіти так цвітуть Посеред ночі в моїм сніві?* (Г. Чубач); *І чим же, чим ви будете карати моє смутне, зацьковане дитя?* (Л. Костенко); – *Це ти випустив бугая, Хомо?* (Г. Тютюнник); *Так куди ти йдеш, хлопче?* (Ю. Мушкетик). Засвідчена в питальних конструкціях грамема кличного, семантично споріднюючись із називним відмінком, перебуває з ним у підрядному опосередкованому зв'язку й через його посередництво пов'язана з присудковим компонентом, а отже виконує семантико-синтаксичну функцію ідентифікації: *Громадонько моя поштива, де ти набрала сього дива?..* (Леся Українка); *Навіщо ж ти, фантазіє химерна, Мені показуєш якусь убогу постать?..* (Леся Українка); *Що ти кажеш, побратиме любий?* (Леся Українка). Крім того, кличний відмінок також експлікує компонент, який на формально-синтаксичному рівні представлений детермінантом, наприклад: *Де зброя, громадо?* (Леся Українка); *Добродію, чи се тут часто з моря Такий туман встає?* (Леся Українка); *Мій друже, мій друже, невже я одинока загину?* (Леся Українка); *Мій лицарю, любий пане, нащо сі страшні закляття?* (Леся Українка).

У сучасній українській мові називний і кличний відмінки функціонують у конструкціях, що маркують категоричність, містять комплекс мовленнєвих і немовленнєвих дій, пов'язаних зі спонукуванням співрозмовника до виконання наказів, прохань тощо. Залежно від прагматичних намірів мовця висловлення зазначеного різновиду мають значення власне-спонукальності та значення, яке становить контамінацію волевиявлення й бажаності. У висловленнях другого різновиду відбувається часткова нівеляції апелятивності, її вияв стає слабкішим. Пор.: *А Ігор, якщо прийде, хай наздоганяє нас!* (В. Малик); *Хай буде мир міцніший у стократ...* (М. Луків); *Славуто, заспівай!* (В. Малик); *Народе, встань!* (Ю. Яновський); *Козаки, складайте оружжя, виходьте всі у степ* (Ю. Мушкетик) і *Ішов би ти, Павле, додому...* (Г. Тютюнник); *Княгине, ти б повела гостей до себе...* (В. Малик); *Не ліз би ти в провозжати, Денисе* (Г. Тютюнник). Варто зазначити, що функціонування грами кличного в імперативних конструкціях становить центральну сферу його вияву. До вторинних синтаксичних форм вираження спонукальності належать речення з невербалізованим волюнтативним компонентом. За такої умови спостерігаємо домінують транспозиційного вектора номінативних речень, у яких наявне ускладнення основної буттєвої семантики нашаруванням додаткового значення волевиявлення. Розглядані висловлення мають семантику наказу, команди, попередження, застереження тощо, наприклад: *Назустріч мчав гонець, кричав здалеку: – Княже, княже! Половці!* (В. Малик). У нетиповій функційній площині перебувають також вокативні синтаксичні одиниці, транспозиційні переміщення яких відбуваються на осі спонукальної модальності. Такі структури містять імпліцитне спонукування особи й завжди інформативно завершені: – *Мамо! Варю!* – *гукнула вона щосили* (В. Малик). Їхня семантика значно ширша від семантики власне-вокативних конструкцій.

Висловлення з грамемами називного та кличного експлікують також семантику бажаних для мовця дій, процесів чи станів, реалізація яких пов'язана із самим мовцем. Зорієнтованість на таке цільове призначення дає змогу акцентувати на нівеляції апелятивності, характерної для спонукальних структур. Наприклад: *Нехай я заплачу, Нехай свою Україну Я ще раз побачу...* (Т. Шевченко); *Хай би ми хоч раз заговорили громом так, як весняні хмару!* (М. Олійник); *...Вишненський усвою чергу бажав збагнути духовну сутність людей...* (Р. Іванчук); *Козаки воліли лишатися на валу...* (Ю. Мушкетик); *Ми <...> прагнемо зробити великі в житті відкриття* (О. Богачук); *...кожен охочий викурити з кошовим люльку* (Ю. Мушкетик); *Гетьман рад був якнайскоріше побачити його* (Б. Лепкий); *Оксано, хай би я зустрілася з друзями; Діти, хай би ми поїхали на екскурсію*. За такого функціонування кличний відмінок зазвичай виконує роль детермінанта.

Грамеми називного та кличного відмінків засвідчені в структурах, що вказують на неможливість певної дії, процесу чи явища через наявність відомої або невідомої умови, маркуючи їхню нереальність. У такому разі мовець чи інша особа не можуть забезпечити відповідність між основним змістом речення і дійсністю, тобто результативність дії, оскільки цьому заважає ситуація або події, які склалися на цей час. Зазначений різновид висловлень розглядають у межах умовної модальності. Наприклад: *Якби ми ремитали, як воли, якби ми так чесали язиками, то вже б давно Україну віддали, не мавши часу бути козаками* (Л. Костенко); *Коли б не те лихо, <...> вона, Миловидка, <...> квітнула б та й квітнула від щастя* (Д. Міщенко); *Цвіла вишня, цвів барвінок, цвіли зорі, <...> була б у землі шабля – й вона б зацвіла* (Ю. Мушкетик); *У випадку поразки в цьому матчі «Волинь» втратила б усі шанси на вихід у наступний етап («Експрес»); ...козаче, якби сама не трималась, упала б у воду* (Ю. Мушкетик). Попри наявність спільної ознаки – функціонування в конструкціях, що моделюють передбачувані, вірогідні дії, процеси, стани, називний і кличний відмінки мають низку розрізняльних ознак, зокрема їм притаманна різна синтаксична спеціалізація. Якщо називний виконує роль суб'єкта й підмета, то кличний – детермінанта.

Як засвідчує джерельна база, грамеми називного та кличного можуть функціонувати у висловленнях, що передають стверджувальну з погляду мовця інформацію про події, процеси чи стани або заперечують її, виступаючи в такий спосіб носієм додаткових суб'єктивних конотацій мовленнєвого акту. З огляду на значення та функційно-комунікативну сутність такі синтаксичні одиниці поділяють на стверджувальні й заперечні. Виокремлюючи зазначені типи структур, І. Р. Вихованець пропонує кваліфікувати їх як такі, що «перебувають на перетині значень об'єктивної та суб'єктивної модальності, якоюсь мірою доповнюючи їх, але не збігаючись із ними» [Вихованець 1993: 118]. Пор.: *Дивиться місяць в розквітле вікно...* (В. Сосюра); *Знов зоря світання стерла сон крилом...* (В. Сосюра); *Дідусю, ти страшний казав нам байки...* (Леся Українка); *Я дивилась на тебе, мій брате...* (Леся Українка) і *...ніч ота не вернеться назад* (В. Сосюра); *У мене, пане, слово не куповане, і я його не продаю* (Л. Костенко); *Давно вже ти, Орфею, нам не грав* (Леся Українка); *Красі твоїй, доню Ізольдо, ніхто ще догани не дав* (Леся Українка); *Ох, браття, не можу я співати!* (Леся Українка).

За деяких контекстуальних умов грамеми називного та кличного структурують висловлення з модальною семантикою вірогідності, комунікативне призначення яких полягає в репрезентації ймовірного вияву предметів, явищ, дій, процесів, станів об'єктивного світу. Такі реченнєві побудови експлікують можливість, припущення з погляду мовця. Основну ланку формальних засобів вираження розглядають як вставні одиниці, а також частки на зразок *десь, ледве (чи) не, навряд (чи), наче, начебто, ніби, чи не*. Наприклад: *Повітря, здавалося, не мало дна, як і небо* (Й. Струцюк); *Я шукаю вас посеред людства. Й ви, бува, шукаєте мене* (Н. Горик); *...а кінь, либонь, притомився, н'є воду...* (Є. Гуцало); *Вони йще й парубкували разом, і поженились десь у одночасі* (Л. Костенко); *...таку подію Віктор навряд чи пропустить* (О. Гончар); *Гриць теж ніби повернув у бік села...* (В. А. Шевчук); *...Охріме Сазоновичу, <...> для твоїх співаночок навряд чи знайдеться час* (Г. Тютюнник).

Один із модусних виявів називного та кличного відмінків репрезентують висловлення, які мають значення непрямого відтворення висловлень інших осіб, містить узагальнену або конкретну вказівку на іншого автора чи джерело повідомлення. Структури зазначеного різновиду пов'язують із переповідною модальністю. Її формальна експлікація пов'язана зі службовими слова-морфемами на зразок *буцім(то), наче, немов, неначе, ніби, нібито, мов* та модальними синтаксемами (*кажуть, мовляв, як мовиться, як мовлять, по-моєму, на мою думку*): *Люди різне кажуть... Нібито Кочубей і старий Чуйкевич уже й гетьмана просили, щоб їм дітей повинчати дозволив* (Б. Лепкий); *Кажуть, бурхлива була тая рада. Ніби цар гетьмана обидив...* (Б. Лепкий); *А небіж, кажуть, прилітав з Нью-Йорка...* (В. Лазарук); *І хоч молодиця з лиця, як мовлять, не вельми, відразу збивала з пантелику масною, широкою до вух посмішкою* (Й. Струцюк); *Як мовиться, синиця в жмені літша од журавля, що в небі...* (В. А. Шевчук); *Кажуть, Семене, у тебе гарні дочки* (Ю. Мушкетик).

Модусне значення синтаксичних одиниць із грамемами називного й кличного доповнюють висловлення, що декларують упевненість мовця в правдивості, достовірності повідомлюваної інформації. Указану семантику увиразнюють компоненти на зразок *безперечно, безумовно, дійсно, звичайно, звісно, зрозуміло, справді, без сумніву, певна річ*, наприклад: *...в анналах зачіплянської історії крилаті Шпачишині вислови, безперечно, залишаться* (О. Гончар); *– Справді, Ніно, ти дуже гарна, – сказала Оксана* (Й. Струцюк).

В українській мові називний і кличний відмінки входять до структурної схеми висловлень, пов'язаних із модальним значенням логічності. Засобами експлікації цієї семантики виступають мовні одиниці *виявляється, головне, загалом, зокрема, зрештою, наприклад, насамкінець, отже, а отже, по-перше, по-друге, до речі, крім того, між іншим, з одного боку, з іншого боку*, що вказують на логічну організацію висловлення, висновок, зумовлений змістом попередніх думок, порядок їхнього викладу й послідовність, наприклад: *...зрештою, те зілля – добрі ліки...* (І. Чернецький); *Наприклад, рецептори ока перетворюють світлову енергію на нервовий імпульс...* (М. Шабатура); *Отже, Іване, мусиш грати* (Й. Струцюк).

Одним із різновидів функційного вияву називного й кличного відмінків виступають висловленнями з виразною емоційно-оцінною модальною модифікацією. Мовленнєве маркування цих синтаксичних одиниць пов'язане з компонентами *на біду, нівроку, на диво, на лихо, на радість, на сором, на щастя, як на гріх, як на зло, чого доброго й под.*, які репрезентують оцінку повідомлюваного факту щодо загальних категорій щастя, нещастя, біди та ін. й уможливають емоційний вплив на співрозмовника, наприклад: *Водій виявився*

мовчазним, дякувати Богу... (Й. Струцюк); *На щастя, берег тут був пологий, вода мілка, спокійна* (В. А. Шевчук); *Так, чого доброго, княже, ти і мене назвеш вивідачем, бо ж я давно дружу з князем Святославом* (В. Малик).

Суб'єктивну інтерпретацію певних диктумних подій реалізують висловлення, що маркують ілокутивну модальність. У розгляданих синтаксичних одиницях із грамами називного та кличного засвідчені компоненти на зразок *бач, бачте, вірите, знаєш, знаєте, погодьтесь, припустімо, скажемо, відверто кажучи*, що слугують для реалізації комунікативно-прагматичних намірів мовця активізувати увагу слухача, зацікавити його інформацією, ненав'язливо скоригувати бачення ситуації. Наприклад: *А люди, бачиш, по-різному гурорять* (Й. Струцюк); *Знаєш, брате, гірко мені чути від тебе такі слова* (П. Загребельний).

Модусну семантику висловлень із називним і кличним відмінками можна простежити на прикладі синтаксичних одиниць з узагальненим значенням потенційності, яке увиразнюють складені дієслівні присудки з допоміжними модальними модифікаторами *могти, намагатися, здатний, спроможний, схильний* і т. д. Такі конструкції реалізують спроможність, здатність когось чи чогось до певної дії. Наприклад: *Зараз Іван може розповідати про все, тільки не про той випадок* (Й. Струцюк); *Він не вірив, що людська рука здатна творити такі речі* (П. Загребельний); *...лише слов'яни спроможні в одну ніч переправити через Саву і воїв його, і їхніх коней* (Д. Міщенко); *...а вдень, коли сонце нещадно пече, вони мають змогу вже заховатися в холодочку...* (Й. Струцюк); *Можеш вірити мені, хане!* (В. Малик); *З цієї хвилини, Самуїле, ти вільний і можеш їхати на всі чотири сторони!* (В. Малик).

У сучасній українській мові грами називного та кличного засвідчені в межах висловлень, що реалізують модальне значення необхідності. Роль модальних модифікаторів виконують допоміжні дієслівні чи прикметникові елементи на зразок *мусити, зобов'язаний, змушений, повинен*: *Моє покоління багато чого мусить зробити для цієї країни* («День»); *Бо ми радіти зобов'язані до смерті* (В. Стус); *Князь повинен дотримуватися всіх старих і нових угод...* (П. Загребельний); *Школи повинні бути готові до нового навчального року...* («Голос України»); *Пане полковнику, <...> ти мусиш сповнити його волю* (Ю. Мушкетик); *Дочко моя, <...> ти повинна знати, що твій творець сказав...* (П. Загребельний).

Отже, дослідження диктумно-модусних відношень синтаксичних одиниць із називним і кличним відмінками дає змогу комплексно й усебічно схарактеризувати вказані грами. Низка їхніх конститутивних семантико-синтаксичних, формально-синтаксичних і комунікативних параметрів, що відбивають об'єктивний зміст, тобто маркують диктумний рівень, уможлиблює визначення ранговості та місця розгляданих відмінкових форм в загальній системі граматичного ладу української мови. Зазначені кваліфікаційні ознаки слугують основою для потрактування називного як центрального відмінка іменника, а кличного – як периферійного. Виразний акцент на завданнях мовленнєвого акту та суб'єктивному змісті синтаксичних одиниць слугує підґрунтям для опису грамам називного та кличного на тлі модусних відношень. У такому разі вказані відмінкові форми виявляють деяку спільність, функціонуючи у висловленнях, що маркують питання; спонукання співрозмовника до виконання наказів; бажані для мовця дії, процеси чи стани, реалізація яких пов'язана із самим мовцем; неможливість певної дії, процесу чи явища через наявність відомої або невідомої умови; стверджувальну чи заперечну з погляду мовця інформацію про події; ймовірний вияв предметів, явищ, дій, процесів, станів об'єктивного світу; непряме відтворення висловлень інших осіб; упевненість мовця в правдивості, достовірності повідомлюваної інформації; логічність; емоційно-оцінне значення висловлених думок; комунікативно-прагматичні наміри мовця активізувати увагу слухача (ілокутивна модальність); спроможність, здатність когось чи чогось до певної дії (значення потенційності); необхідність виконання дій.

Різноаспектне диктумно-модусне дослідження грамам називного й кличного розширює уявлення про їхню природу й закладає надійне підґрунтя для вивчення тенденцій розвитку української відмінкової системи з огляду на реальний стан мови та її національно-культурні виміри. У перспективі аналізу українських відмінків доцільним буде докладний опис інших грамам розглядової категорійної величини на тлі диктумно-модусних відношень.

Література

- Арутюнова 2003: Арутюнова, Н. Д. Предложение и его смысл : логико-семантические проблемы [Текст] / Н. Д. Арутюнова. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 383 с.
- Баллі 1955: Балли, Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка [Текст] / Ш. Балли. – М. : Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
- Вихованець 1987: Вихованець, І. Р. Система відмінків української мови : монографія [Текст] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1987. – 231 с.
- Вихованець 1988: Вихованець, І. Р. Семантико-синтаксична класифікація відмінків української мови [Текст] / І. Р. Вихованець // Мовознавство. – 1988. – № 2. – С. 44-51.
- Вихованець 1993: Вихованець, І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : підручник [Текст] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
- Вихованець 1998: Вихованець, І. Р. Морфологічні і семантичні відмінки [Текст] / І. Р. Вихованець // Функціонально-когнітивні вияви граматичних структур : [зб. наук. праць]. – К. : [б. в.], 1998. – С. 13-17.

Вихованець 2001: Вихованець, І. Р. Українська відмінкова система у функціонально-категорійному вимірі (Спроба перекласифікації відмінків) [Текст] / І. Р. Вихованець // Наукові записки Кіровоградського педагогічного університету ім. В. Винниченка. Серія : Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград : [б. в.], 2001. – Вип. 31. – С. 13-16.

Вихованець 2004: Вихованець, І. Теоретична морфологія української мови : Академ. граматики української мови [Текст] / І. Вихованець, К. Городенська ; [за ред. чл.-кор. НАН України Івана Вихованця]. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 398, [2] с.

Загнітко 1992: Загнітко, А. П. Взаємодія іменних і дієслівних категорій [Текст] / А. П. Загнітко // Мовознавство. – 1992. – № 5. – С. 19-29.

Загнітко 1996: Загнітко, А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія : монографія [Текст] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – 435, [1] с.

Загнітко 2001: Загнітко, А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис : монографія [Текст] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 2001. – 662 с.

Костусяк 2012: Костусяк, Н. М. Структура міжрівневих категорій сучасної української мови : монографія [Текст] / Н. М. Костусяк. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 452 с.

Костусяк 2013: Костусяк, Н. М. Морфологічні та семантичні відмінки сучасної української літературної мови [Текст] / Н. М. Костусяк // Українська мова. – 2013. – № 4 (48). – С. 45-57.

Кучеренко 2003: Кучеренко, І. К. Теоретичні питання граматики української мови : морфологія [Текст] / І. К. Кучеренко. – Вінниця : Поділля, 2000, 2003. – 464 с.

Ніка 2012: Ніка, О. Теорія модуса в сучасній лінгвістиці [Текст] / Оксана Ніка // Українська мова. – 2011. – № 2. – С. 19-29.

Плющ 1978: Плющ, М. Я. Відмінок у семантико-синтаксичній структурі речення : навч. посібник [Текст] / М. Я. Плющ. – К. : Київ. пед. ін-т, 1978. – 107 с.

Потебня 1958: Потебня, А. А. Из записок по русской грамматике : в 4 т. [Текст] / А. А. Потебня. – М. : Учпедгиз, 1958. – Т. 1-2. – 536 с.

Шинкарук 2003: Шинкарук, В. Д. Модус і диктум у структурі речення [Текст] : автореф. дис. ... докт. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / В. Д. Шинкарук. – К., 2003. – 36 с.

В статтє определены классификационные основы изучения диктума и модуса в современном языкознании; выяснены дифференциальные признаки именительного и звательного падежей как средств экспликации диктумного значения предложения, очерчена система их ядерной специализации; указывается на иерархические отношения рассматриваемых падежных форм, в частности обоснована центральность граммемы именительного и периферийность звательного; на основе современных функциональных теорий, направленных на рассмотрение синтаксических единиц в связи с коммуникативным процессом и на субъективный фактор, характеризуются модусные параметры именительного и звательного падежей.

Ключевые слова: диктум, модус, именительный падеж, звательный падеж, формально-синтаксические связи, семантико-синтаксические отношения, подлежащее, субъект, тема, рема.

In the article classification principles of study dictates and mode in modern linguistic are defined; differential features of the nominative and vocative cases as a means of explicating dictates meaning of sentences are founded, system of their nuclear specialization is outlined; the hierarchical relationships of the analyzed case forms are indicated on, including centrality of nominative grammemes and vocative peripheralism is justified; moduses parameters of nominative and vocative cases, based on the function of modern theories aimed to the syntactic units due to communication processes and subjective factors are characterized.

Keywords: dictate, mode, nominative, vocative, formal and syntactic relations, semantic and syntactic relation, subject, theme, rheme.

Надійшла до редакції 31 березня 2014 року.

Олена Кульбабська

УДК 811.161.2'367.332.7

ПРОСТЕ УСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ В КОНТЕКСТІ ЛІНГВІСТИЧНОГО ЗНАННЯ

У статті з'ясовано граматичний статус простих ускладнених речень у синтаксисі сучасної української мови. Узагальнюючи основні погляди на проблему синтаксичного ускладнення, автор окреслює об'єктивні критерії для детермінації простих ускладнених (неелементарних) реченнєвих побудов і дефініції простих (елементарних) і складних речень.

Ключові слова: вторинна предикація, глибинна і поверхнева структури речення, первинна структура предикації речення, синтаксичне ускладнення.

Однією з актуальних проблем сучасної лінгвістичної теорії є специфікація змісту найуживаніших термінів. Загальновідомо, що фундаментальною синтаксичною одиницею є речення, вивчення якого сягає ще часів античності, коли було здійснено першу класифікацію речень за комунікативною метою (Протагор, Аристотель), поділ речення на дві частини: ім'я та дієслово (Платон), а також встановлена специфіка складних речень й типи відношень між їхніми частинами. Утім, без уніфікації термінології, що її нині активно використовують для опису конструктивно відмінних типів речення, неможливо їх науково обґрунтоване дослідження. Прикметно, що, попри наявність полярних поглядів, у науковій парадигмі синтаксису усталилася дихотомія *просте* ↔ *складне* речення. Щодо категорійного простору між складним і простим елементарними реченнями, то його в українській мові заповнюють різнотипні синтаксичні конструкції – традиційні *прості ускладнені речення*. Термін „ускладнення” охоплює багато синтаксичних процесів, що їх можна об'єднати спільним уявленням лише з огляду на вихід речення за межі ядерної структури. Різні види ускладнення простого речення функційно й конститутивно відмінні, тому диференціація синтаксичних процесів – редукції, компресії, транспозиції, модифікації, трансформації тощо – залишається актуальним питанням мовознавчої науки. Аналіз ускладнених речень потребує широкого ремаркування спостережуваних фактів, оскільки ці синтаксичні побудови різні за структурою, семантикою та функціями, що й зумовило відсутність їх остаточної кваліфікації, порівн.: „складні предикатні вирази” (В. Богданов), „семантично складні прості речення” (А. Прияткіна, Н. Арутюнова та ін.), „семантично неелементарні речення” (І. Вихованець, А. Загнітко, К. Шульжук та ін.), „похідні, або сконденсовані, прості речення” (К. Городенська), „згорнуті складні речення” (М. Всеволодова), „монопредикативні структури з явищами поліпредикації” (Л. Дмитрієва), „екс-речення” (Т. Колосова), „складне судження ієрархічної структури” (О. Москальська), „речення з ретроспективною предикативністю” (О. Яригіна), „прихований аналог складного речення” (Ю. Апресян), „псевдоскладні” (Ю. Южакова) тощо.

Отже, **предмет** нашого вивчення – просте ускладнене речення, а **мета** – визначення критеріїв для детермінації семантичної неелементарності простого речення, логічне обґрунтування його статусу як рівневої одиниці мови й встановлення типології поглядів на лінгвальну природу цих асиметричних синтаксичних структур, поява яких „зумовлена не браком засобів вираження чи недосконалістю людської пам'яті, а особливістю плану змісту – його невичерпністю, гнучкістю і протяжністю мовних засобів” [Гак 1976: 7].

У сучасній українській мові асиметричними можуть бути як прості, так і складні речення. З-поміж першої групи виокремлюють речення, ускладнені компонентами вторинної предикації. Їхній зміст актуалізує граматична категорія предикативності, що перетворює синтаксичну конструкцію на одиницю повідомлення та уможливує вираження стосунку речення до дійсності в плані категорійних значень часу й модальності [Вихованець 2000: 127; Загнітко 2001: 82]. У семантико-синтаксичному аспекті їхнє номінативне значення виражають дві (і більше) пропозиції, а отже, межі номінації події (ситуації, стану справ) не збігаються з межами окремої актуалізації.

За нашими спостереженнями, якщо структура речення неоднозначно корелює з його семантикою, то формування семантичної структури речення зумовлюють такі основні чинники: 1) компонентний склад речення; 2) лексико-граматичні розряди слів у системі частин мови; 3) лексемний склад речення і характер семантики лексем; 4) актуальне членування речення; 5) прагматичні чинники реалізації речення-висловлення. Розглянемо виокремлені чинники детальніше.

1. Асиметричність простого речення спричиняють компоненти, які зазвичай не входять до структурної схеми (виняток – вокативний підмет, деякі головні члени, що мають аналітичну форму), а поширюють та ускладнюють її, зокрема: а) прислівні поширювачі (об'єктні, виражені ознаковими іменниками, означальні, апозитивні та обставинні, крім просторових обставин при локативних дієсловах); б) неприслівні поширювачі – детермінанти як складники певного класу речень, який ґрунтується на дистрибутивних відношеннях структури; в) поширювачі з подвійними зв'язками – дуплексиви; г) однорідні та відокремлені члени речення, вставні та вставлені конструкції.

2. Будь-яка синтаксична структура, щоб стати реченням, зреалізованим у мовленні, повинна набути відповідного лексико-морфологічного оформлення. Так, функцію діяча в активних і пасивних конструкціях із перехідним дієсловом-присудком можуть виконувати не лише істоти (*людина, тварини, птахи, комахи*), нерозчленована сукупність істот і рослин (*селянство, професура, молодь, комашня, чагарник*), виокремлені сукупності однорідних осіб і тварин (*народ, натовп, команда, стадо*) чи назви виробничих, навчальних, наукових та ін. установ (*інститут, міністерство, комітет, рада, школа, завод* тощо), а й певні стихійні сили (*вітер, буря, смерч, дощ, злива, грім, блискавка* тощо). К. Городенська справедливо зауважує, що, „на відміну від попередніх, їхні дії не мають цілеспрямованого характеру й обов'язково спричинюють зміни в об'єкті. /.../ У пасивних конструкціях ці іменники виражають, окрім суб'єктного, ще й інструментальне значення (знаряддя дії), якого вони набувають у позиції орудного відмінка, бо для нього основною є семантико-синтаксична функція інструменталія” [Городенська 2004: 245]. У такий спосіб просте речення збільшує свій семантичний обсяг, як-от: *Повінь знесла мости в Косові* (Із часопису) // *Мости знесені повинню* // *Була повінь + Мости знесені*.

3. Здатність слова вживатися в тій чи тій синтаксичній функції, посідати певну позицію в реченні зумовлена лексичним значенням. „Урахування того, що речення – це насамперед одиниця мови, сформована зі

слів у певних граматичних формах, зумовлює потребу введення до обсягу поняття „семантична структура слова” граматичної семантики форми. У зв'язку з цим поняття „інформативний зміст” має охоплювати як лексичну, так і граматичну семантику” [Арват 1982: 15]. Наприклад, розглянемо речення *Лис – це хижий ссавець* (Із підручника) і *Микола – такий лис!* (Розм.): головна (денотативна) сема лексики *лис* (перше речення) – „тварина”, додаткові – „хижа”, „хитра”. За переносного вживання (друге речення) денотативною семою слова *лис* є „людина”, а додатковими – „хитра”, „розумна”. Отже, додаткова сема „хитра” через перенесення стала виразником основної ознаки, а речення набуло додаткового порівняльного значення: *Лис хитрий + Микола хитрий // Микола хитрий як (ніби, наче) лис // Микола – такий лис!*

4. Семантику компонентів простого речення асиметричної будови увиразнює актуальне членування. Так, у першому реченні *Село по-батьківськи зустріло нас* (Із часопису) обставинний поширювач *по-батьківськи* в позиції теми – атрибут присудка, що репрезентує дію за ставленням суб'єкта, у другому реченні *Село зустріло нас по-батьківськи* – уже виконує функцію реми, набувши інформативної самостійності, тому все речення містить порівняльну характеристику суб'єкта з іншим потенційним суб'єктом, порівн.: *Село зустріло нас + Так зустрічають батьки*. Непряме означення ситуації маркує також метонімічну природу підмета (називання частини замість цілого: *мешканці села → село*).

5. Прагматичний чинник реалізації речення об'єднує такі аспекти, як інформаційний обсяг висловлення, фонд спільних знань співрозмовників, прагматичний аспект мовлення, етичні норми, прийняті в суспільстві, інтенція мовця, його мовна компетентність тощо. Порівн.: *Петро – вчитель* і *На щастя, Петро – вчитель!* Наведені речення мають різне комунікативне завдання: перше вживаємо для ідентифікації суб'єкта, а друге – для суб'єктивної оцінки повідомлюваного [Шинкарук 2002: 64–65]. Зміст останнього речення зрозумілий адресатові, оскільки комуніканти мають загальне уявлення про дихотомію *добре / погано*, порівн.: *Я щасливий, що Петро – вчитель*.

Складність дослідження речень асиметричної структури як галузі синтаксису полягає в їх багатоаспектності. Зокрема, у сучасній синтаксичній науці спостерігаємо намагання лінгвістів визначити обсяг поняття „ускладнення простого речення”, а саме: 1) систематизувати ту сферу ускладнення, яку в посібниках традиційно репрезентують різноманітні явища: однорідні та відокремлені члени речення, вставні й вставлені конструкції, звертання (закцентуємо, що в деяких посібниках для вишів узагалі не виокремлено розділу „Просте ускладнене речення”, а отже, зазначені одиниці не розглядають як дещо значуще для теорії простого речення, див., напр.: [Русская грамматика 1980 та ін.]); 2) уточнити склад конструкцій, які можна кваліфікувати як ускладнювачі (див.: [Дудик 2002: 32; Слинко 1994: 296–416 тощо]); 3) з'ясувати механізми ускладнення, що їх визначають як „конденсація” (Т. Алісова, А. Супрун), „компресія” (А. Швейцер), „згортання” (О. Москальська, І. Вихованець, А. Загнітко, К. Городенська, Н. Гуйванюк та ін.), „взаємодія речень із втратою предикації” (Л. Бархударов, В. Богданов), „взаємодія моделей речення” (Г. Золотова); 4) відмежувати ускладнення за допомогою компонентів, умовно кажучи, зовнішніх у стосунку до структури простого речення, від ускладнення структурно релевантними компонентами – поширювачами (другорядними членами речення) або словами, що входять у синтаксично нечленовані речення. На нашу думку, тут варто вести мову про певні дихотомії: *структурне ускладнення ↔ ускладнення через використання лексики у вторинному значенні* – імен пропозитивної семантики у невластивій їм синтаксичній функції [Гуйванюк 1999: 227–252; Селіванова 2009: 38–53; Іваницька 1986: 20–22]; синтаксичне ускладнення / семантична складність [Загнітко 2001: 88, 90, 156, 182–183; Прияткина 1990: 9]; синтаксична неелементарність / семантична неелементарність [Вихованець 1993: 112–129]; модульне / модельне ускладнення [Лекант 1993: 98]; традиційні / нетрадиційні способи ускладнення простого речення [Акімова 1996: 34].

Структурним (в інших термінах – традиційним, синтаксичним, модульним) називають ускладнення простого речення компонентами, не зумовленими валентністю предиката [Вихованець 1993: 113], якщо до завершеного, оформленого висловлення „долучається” непередикативна конструкція (або зворот) як згорнута номінація події, ситуації. Деколи такий ускладнювальний компонент кваліфікують як „модуль”, визначаючи його як уніфікований функційний вузол, що виконує важливу роль у реченнєвій структурі [Лекант 1993: 98–99]. До ускладнювачів невалентного характеру належать дієприслівникові звороти, напр.: *Зачувши в сінях перед кухонними дверима всередині плач, Марійка спинилася* (О. Кобилянська); дієприкметникові звороти, напр.: *Якимові ноги, узуті в здорові чоботи, поринали в сніг* (М. Коцюбинський); ад'єктивні звороти, напр.: *Отари – поважно ситі і щасливі – виловлюють із бистрини зірки* (В. Вознюк); інфінітивні звороти, напр.: *Батько з Денисом поїхав у поле – останні копи забирати* (Б. Грінченко); субстантивні звороти, напр.: *Зозуля, ота пташка заводна, комусь літа відлічує ритмічно* (О. Лупул); пояснювально-уточнювальні компоненти, напр.: *Сьогодні, зараз по обіді, Гайка побігла з дому до матері* (Б. Грінченко); вставні компоненти, напр.: *То, бувало, святий хліб аж комин колише!..* (С. Руданський); вставлені конструкції, напр.: *Сиротині сонце світить (Світить, та не гріє)* (Т. Шевченко); звертання, напр.: *О, мила нене, пригорни мене!* (О. Логінова). Погоджуємося із зауваженням П. Дудика, що „Кожна з названих синтаксичних реалій (відокремлення, вставність, вставленість чи звертальність) виступає тільки своєрідною семантико-синтаксичною частиною речення, а не окремою і самодостатньою комунікативною одиницею мови й мовлення” [Дудик 2002: 32].

Семантичне ускладнення виявляємо в реченні, у якому до базової структури одного з вихідних елементарних речень додаємо модифіковану структуру іншого елементарного речення [Вихованець 1993: 14].

На думку П. Леканта, „...це побудова простого речення за ускладненою моделлю, реалізація якої та конкретне лексичне наповнення уможлиблюють номінацію двох подій, ситуацій” [Лекант 1993: 98–99]. Автор виокремлює три типи модельного ускладнення: 1) трикомпонентну модель із цільовим суб’єктивним інфінітивом, як-от: *Дерева ж зупинились біля ганку оберігати сон* (В. Вознюк); 2) чотирикомпонентну модель з об’єктивним інфінітивом каузованої дії, як-от: *Мачуха звеліла Докії горицики поперемивати* (Б. Грінченко); 3) чотирикомпонентну модель із предикативним означенням або прикладкою, як-от: *Васютка побачив батька з розрубленою головою* (Б. Грінченко).

В українському мовознавстві реєстр засобів семантичного ускладнення (вторинної предикації) значно ширший. Він охоплює атрибутивні компоненти (*Легкий вітерець повіяв*); предикатні знаки, які заповнюють невластиву синтаксичну позицію (*Грім злякав малечу*); метонімічні та метафоричні вживання (*Україна здобула незалежність*; *Вир почуттів огорнув серце*); прислівні поширювачі (*Сльоза блищить діамантом на очах*); детермінанти (*З жури у ньеньки болить серце*); дуплексив (*Я побачила батька щасливого*) і подвійний присудок (*Дівчинка сиділа усміхнена*) та ін. Зауважимо, що останній інколи називають „дуплексив” (Л. Томусяк) або „предикативне означення” (М. Павловська), уточнюючи, що такий компонент функціонує в реченнях із подвійним називним (*Мати повернулася втомлена*) і в реченнях із подвійним знахідним (*Діти знайшли зайчика хворого*).

Намагання відмежувати структурне ускладнення від семантичного дає змогу, по-перше, показати, що ускладнення простого речення має різну природу, а по-друге, зосередити свою увагу на малодосліджених явищах, вивчення яких не має давньої традиції, і тому, напевно, термін „нетрадиційний спосіб ускладнення” [Акимова 1996: 34] у стосунку до них виправданий. Це спричиняє дискусію щодо лінгвального статусу простого неелементарного речення, його місця в типології синтаксичних одиниць (див.: [Будько 1991]).

У зарубіжному мовознавстві зазвичай виокремлюють лише два структурні типи речення – просте і складне. У „Словнику лінгвістичних термінів” Дж. Ричардса чітко розмежовано просте речення як „речення з одним присудком” і складне – усі решта [Longman 2002: 69]. Д. Кристалл в енциклопедії англійської мови уналежнює просте (simple) і багаточленне речення (multiple), до якого зараховує (у традиційному витлумаченні) як складні, так і ускладнені побудови [Crystal 2003: 276].

Автори граматики Duden пропонують дефініювати синтаксичні комплекси на зразок Accusative with the Infinitive як не обов’язкові елементи речення, а самі речення з такими синтаксичними конструкціями дослідники детермінують як прості неускладнені. На противагу їм, речення, до складу яких входять парантези або поширений дієприкметниковий зворот, ототожнюють із підрядною предикативною одиницею [Duden 2009: 504]. А. Дж. Томсон та А. В. Мартине загалом поділяють таке тлумачення, не виокремлюючи як тип речення із синтаксичними комплексами, проте акцентують увагу на ролі вторинної структури предикації як „замінника” підрядного речення [Thompson 1995: 250].

У слов’янській мовознавчій традиції прості речення, що вміщують будь-які ускладнювачі інформативної структури, по-перше, тлумачать як **монопредикативні одиниці**, а компоненти, функційно й синтаксично співвідносні з предикативною частиною складного речення, мають приховану, потенційну предикативність [Будько: 63–68; Вихованець: 112; Граб’є 1978: 232; Дудик 2002: 32; Загнітко 2001: 211–212; Камынина 1980: 26; Конюшкевич 1989: 18–20; Кормилицина 1988: 5; Мойсієнко 2006: 4; Прияткина 1990: 6–7 та ін.]; по-друге, визнають **складними поліпредикативними**, у яких вторинні предикати маркують релятивний, таксисний час, тотожне або відмінне значення модальності та особи у стосунку до основного предиката [Барчук 2011], або **реченнями з обмеженою поліпредикативністю** [Брыковский 1979: 71]; по-третє, кваліфікують як **перехідний тип конструкцій** у ділянці складного та простого речень, пов’язуючи потенційну предикативність похідних компонентів із проблемою напівпредикативності [Покусаєнко 1983: 11; 87]; по-четверте, розглядають з-поміж **особливих явищ синтаксису** паралельно з неповними реченнями та парцельованими конструкціями [Распопов 1984], і нарешті, умотивовують **самостійний** („вершинний”) **статус** у синтаксичній градації [Черемисина 1980: 19], як-от: просте → складне → ускладнене речення.

За наведеними тлумаченнями, гадаємо, приховано вагоміше теоретичне питання: які ознаки – формальні, семантичні, комунікативні – варто визнати релевантними для типологічної кваліфікації синтаксичних одиниць, оскільки саме протиставлення простого речення складному не завжди переконливе. На нашу думку, важливо зважати, що ускладнювач реченнєвої структури – це лише її частина, так чи так поєднана з базовим реченням формальним, семантичним, модальним планом, і лише за допомогою такого зв’язку просте ускладнене речення стає окремою самодостатньою синтаксичною, інформаційно-когнітивною та комунікативною одиницею. До того ж просте ускладнене речення необхідно досліджувати з опорою на теорію предикативності і предикації.

В. Богданов тлумачить семантичну структуру як „сукупність предикативних виражень, більше чи менше організованих” [Богданов 1977: 3]. Просте речення в плані структурування його семантичної будови – це складне предикатне вираження, якщо вміщує кілька предикативних знаків. Наприклад, семантична структура речення *Вчора щасливі школярі подарували артистам дуже гарний букет* має чотири рівні: нульовий – дієслово-домінанта (*подарували*), перший – іменники-актанти й придієслівні сирконстанти (*школярі, артистам, букет, вчора*), другий – атрибути-прикметники (*щасливі, гарний*), третій – прид’єктивний сирконстант (*дуже*) [там само: 153].

М. Черемисіна і Т. Колосова пропонують розмежовувати просте елементарне речення, яке передає одну пропозицію-маркер події, та просте монопредикативне, семантично неелементарне, що охоплює кілька пропозицій. До того ж одна з пропозицій, яку репрезентує предикатна форма, зреалізована як подія. Натомість пропозиції, представлені як непередикативні номіналізації у складі простого речення, автори розглядають як явище компресії, або конденсації, як-от: 1) *Весна настала* – просте елементарне речення, що містить одну пропозицію, указуючи на одну подію (пропозиція репрезентована предикативною формою); 2) *Діти радіють весні* – семантично неелементарне речення, що містить дві пропозиції: одну подію – *Діти радіють* – охоплює пропозиція, виражена предикативною структурою, а другу подію – *настання весни* – репрезентує пропозиція-номіналізація [Черемисіна, Колосова 2010: 34]. Насправді, з погляду типології пропозицій у цьому реченні не дві, а три пропозиції: дві ситуативні й одна логічна (*Діти радіють*, **бо** *настала весна*).

Інвентар ускладнювачів, або в іншому потрактуванні – доповнювачів структури простого речення [Дудик 2002: 5], остаточно не з'ясований. Так, А. Прияткіна виокремлює синтаксично неелементарні речення (із відокремленими обставинами та означеннями, однорідними членами речення, пояснювальними конструкціями та ін.), а також семантично неелементарні речення [Прияткіна 1990]. Цей погляд, як на нас, не зовсім коректний, оскільки синтаксично неелементарні речення є водночас і семантично неелементарними (для них характерна вторинна предикація).

Заслуговує поцінування висновок А. Загнітка, що центр простих ускладнених речень посідають речення з відокремленими членами, периферійну позицію – речення зі вставними та вставленими конструкціями, звертаннями, а крайнім виявом периферії слугують речення з однорідними присудками [Загнітко 2001: 211].

Отже, у ділянці простого речення перебувають прості семантично неелементарні (поліпропозитивні) речення. Утім, зрозуміло, що глибокого теоретичного дослідження цих асиметричних одиниць, на жаль, ще немає. Здійснене дослідження дає змогу чітко окреслити критерії для визначення формальної та семантичної неелементарності речення, основні з-поміж яких: 1) кількість експліцитно та імпліцитно виражених структур предикації, що співвідносять номінативний зміст речення з відповідною кількістю ситуацій (пропозицій), та 2) вияв предикативності.

У цьому аспекті *складне речення* співвідноситься з кількома денотативними ситуаціями, зумисне розщепленими та усвідомлюваними як єдине ціле (поліпропозитивне, поліпредикатне). До того ж в акті спілкування складні речення, відбиваючи дві й більше одиниці інформації, виявляють комунікативно пріоритетний для мовця зв'язок / відношення між фрагментами його „моделі світу”. У формально-синтаксичному ракурсі складне речення – поліпредикативна синтаксична одиниця, що охоплює дві та більше предикативні частини.

З-поміж основних ознак *простого елементарного речення* як синтаксичної одиниці виокремимо такі:

- на формально-синтаксичному рівні воно виражає предикативність одним граматичним центром (монопредикативне), зокрема – підметом і присудком у двоскладному реченні або головним недиференційованим членом односкладного речення;

- на денотативному рівні корелює лише з однією денотативною ситуацією;

- у семантико-синтаксичному аспекті репрезентує лише первинну предикацію через базовий предикат і базовий суб'єкт (монопредикатне й моносуб'єктне);

- на функційному рівні виражає одиницю інформації та репрезентує в акті комунікації істотний для мовця фрагмент його картини світу (пріоритетну пропозицію).

На противагу *прості ускладнені (неелементарні) речення*:

- за формально-синтаксичними ознаками є монопредикативними одиницями, зміст яких актуалізує граматична категорія предикативності, що перетворює синтаксичну конструкцію на одиницю повідомлення й у такий спосіб уможливує вираження стосунку речення до реальності;

- у денотативному аспекті є поліситуативними реченнями, що вказують не на одну ситуацію дійсності, а на дві або більше: одна з них – основна, розгорнута в суб'єктно-предикатну структуру, а інші – додаткові (лексикалізовані, побічні) – представлені через згортання, найчастіше як словосполучення;

- у семантико-синтаксичному плані є комбінацією первинної та вторинної предикацій, а також поліпропозитивними простими реченнями, що становлять комбінацію *основної*, реченнєвооформленої пропозиції з обов'язковими для неї модальною та комунікативною рамами та *вторинних*, які функціонують як додатковий „прихований” засіб характеристики базового предиката. Нереченнева реалізація пропозиції (іменникова, прикметникова, дієприкметникова, дієприслівникова, інфінітивна) маркує семантичне ускладнення базового речення внаслідок об'єднання кількох семантично елементарних простих речень, здебільшого утворених у процесі трансформації „дієслівна пропозиція → пропозиція другого рангу”;

- у комунікативно-функційному аспекті є поліінформативною одиницею, структурованою на основі закону формально-семантичної економії та спрощення синтаксичних конструкцій. Прості ускладнені речення в акті комунікації експлікують коментувальну інформацію, зокрема значення: 1) розгортання події в часі; 2) каузованої дії, процесу, стану; 3) реальної, ірреальної або потенційної зумовленості дії, стану, якості; 4) допустової зумовленості дії, процесу, стану; 5) цілеспрямованості дії; 6) результативності дії; 7) інтенсивного вияву дії, процесу, стану чи ознаки; 8) асоціативних відношень між об'єктами дійсності; 9) авторизованої

оцінки; 10) тотожності (еквівалентності) предметів, ознак; 11) ідентифікації; 12) якісної характеристики об'єкта чи суб'єкта; 13) посесивності; 14) кількісної характеристики об'єктів дійсності; 15) модального відношення; 16) модально-інформативного доповнення; 17) спонукання (вольових стосунків між суб'єктом-мовцем та співрозмовником); 18) апелятивності; 19) модифікувальної характеристики предикатних і суб'єктних синтаксем із формально-синтаксичного та семантико-синтаксичного боку, що репрезентує порівнювані дії.

Функційну активність простих ускладнених речень пояснюємо тією важливою роллю, яку ці конструкції відіграють в акті комунікації, – бути одним із засобів ефективного спілкування, конденсації та компресії інформації. Уживання поліпропозитивних простих речень зумовлене насамперед прагненням носіїв мови до стилістичного урізноманітнення мовних засобів, гострою потребою стисло висловити в малому контексті думку, максимально навантажити конструкцію відповідним значенням. Тому дослідження семантико-синтаксичних параметрів цих речень й особливостей їхнього функціонування в різних дискурсах *актуальне* та *перспективне* як для граматики, так і для теорії мовленнєвих актів, когнітивної лінгвістики, функційної стилістики і культури української мови. Зокрема, системний аналіз категорії вторинної предикації, пов'язаної з намірами мовця, його вподобаннями, рівнем мовної компетентності та власним образом фрагмента „картини світу”, слугуватиме підґрунтям для поглибленого оволодіння синтаксичним багатством української мови, а також розбудови подальших студій таксономічного типу.

Література

Акимова 1996: Акимова, О. Б. Простые предложения, осложненные конструкциями типа „неизвестно куда”: учеб. пособие по спецкурсу [Текст] / О. Б. Акимова; Урал. гос. пед. ун-т. – Екатеринбург: Изд-во УрГПУ, 1996. – 66 с. – Библиогр.: с. 64–66. – ISBN 5-7186-0358-8.

Арват 1982: Арват, Н. М. Про ізоморфізм слова і простого речення [Текст] / Н. М. Арват // Мовознавство. – 1982. – № 1. – С. 12–17. – Бібліогр.: с. 17.

Барчук 2011: Барчук, В. Граматична темпоральність: Інтервал. Час. Таксис: монографія [Текст] / Володимир Барчук; Держ. вищ. навч. закл. „Прикарпат. нац. ун-т імені Василя Стефаника”. – Івано-Франківськ: Сімік, 2011. – 415 с. – Бібліогр.: с. 387–413. – ISBN 978-966-8067-81-5.

Богданов 1977: Богданов, В. В. Семантико-синтаксическая организация предложения: [монографія] / В. В. Богданов. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1977. – 206 с. – Библиогр.: с. 185–201.

Брыковский 1979: Брыковский, К. С. О системно-парадигматическом анализе осложнённых и сложноподчинённых предложений в современном немецком языке [Текст] / К. С. Брыковский // Вопросы языкознания. – 1979. – № 3. – С. 70–81. – Библиогр.: с. 80–81.

Будько 1991: Будько, В. Проблема простого ускладненого речення у вітчизняному мовознавстві [Текст] / М. В. Будько // Мовознавство. – 1991. – № 3. – С. 63–68. – Бібліогр.: с. 68.

Вихованець 1993: Вихованець, І. Р. Граматика української мови: Синтаксис: підручник [Текст] / І. Р. Вихованець; М-во освіти України. – К.: Либідь, 1993. – 368 с. – Бібліогр.: с. 50; 65; 113; 144; 157; 180; 213; 278; 354. – ISBN 5-325-00174-4.

Вихованець 2000: Вихованець, І. Р. Категорія напівпредикативності [Текст] / І. Р. Вихованець // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка / наук. ред. В. М. Ожоган. – Кіровоград: РВЦКДПУ імені Володимира Винниченка, 2000. – Вип. 23. – С. 126–130. – (Філологічні науки: мовознавство). – Бібліогр.: с. 129–130.

Гак 1976: Гак, В. Г. Фразеологические единицы в свете асимметрии языкового знака / В. Г. Гак // Труды Самаркандского государственного университета им. А. Навои / отв. ред. Л. И. Ройзензон. – Самарканд, 1976. – Вып. 277: Вопросы фразеологии. – С. 5–12. – (Новая серия).

Городенська 2004: Городенська, К. Г. Дієслово. Прислівник. Службові слова-морфеми / І. Вихованець, К. Городенська // Теоретична морфологія української мови: академічна граMATика української мови [Текст] / за ред. І. Вихованця. – К.: Унів. вид-во „Пульсари”, 2004. – С. 217–373. – Бібліогр.: с. 391–398. – ISBN 966-7671-60-7.

Грабье 1978: Грабье, В. О полупредикативной конструкции и второстепенной предикации [Текст] / Владимир Грабье // Языкознание в Чехословакии. 1956.–1974: сб. статей; пер. с чеш., словац., англ. и фр. / под ред. А. Г. Широковой; послесл. А. Г. Широковой. – М.: Прогресс, 1978. – С. 232–254. – Библиогр.: с. 254.

Гуйванюк 1999: Гуйванюк, Н. В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць: монографія [Текст] / Н. В. Гуйванюк. – Чернівці: Рута, 1999. – 336 с. – Бібліогр.: с. 301–333. – ISBN 966-568-188-5.

Дудик 2002: Дудик, П. С. Просте ускладнене речення. З навчально-контрольними завданнями, вправами [Текст]: навч.-посіб. / П. С. Дудик. – Вінниця: [б. и.], 2002. – 332 с. – ISBN 966-527-098-2.

Загнітко 2001: Загнітко, А. П. Теоретична граMATика української мови. Синтаксис: [монографія] [Текст] / А. П. Загнітко. – Донецьк: ДонДУ, 2001. – 662 с. – Бібліогр.: с. 553–613. – ISBN 966-7277-90-9.

Іваницька 1986: Іваницька, Н. Л. Двоскладне речення в українській мові: [підручник] [Текст] / Н. Л. Іваницька. – К.: Вища шк., 1986. – 168 с. – Бібліогр.: с. 159–166.

Камынина 1980: Камынина, А. А. О двух функциях аппозиции в простом предложении современного русского языка [Текст] / А. А. Камынина // Вопросы русского языкознания: Проблемы теории и истории

русского языка : сб. статей / под. ред. К. В. Горшковой. – М. : Изд-во МГУ, 1980. – Вып. 3. – С. 13–30. – Библиогр. : с. 29–30.

Конюшкевич 1989: Конюшкевич, М. И. Синтаксис близкородственных языков : тождество, сходства, различия : [монография] [Текст] / М. И. Конюшкевич. – Минск : Изд-во „Университетское”, 1989. – 157 с. – (Русский язык: теория, функционирование, преподавание). – ISBN 5-7855-0224-0.

Кормилицина 1988: Кормилицина, М. А. Семантически осложнённое (полипропозитивное) простое предложение в устной речи : [монография] [Текст] / М. А. Кормилицина. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1988. – 150 с. – ISBN–230-2287.

Лекант 1993: Лекант, П. А. Проблема структурно-семантического осложнения простого предложения [Текст] / П. А. Лекант // Семантическая структура слова и высказывания : межвузов. сб. научн. трудов / Москов. обл. пед. ин-т им. Н. К. Крупской; [ред. кол. : П. А. Лекант (отв. ред.) и др.]. – М. : МОПИ, 1993. – С. 93–103. – Библиогр. : с. 103.

Мойсієнко 2006: Мойсієнко, А. К. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис простого ускладненого речення : [підручник] [Текст] / А. К. Мойсієнко; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К. : ПП Я. Січовик, 2006. – 236 с.

Покусаенко 1983: Покусаенко, В. К. Переходные конструкции в области сложного предложения : [монография] [Текст] / В. К. Покусаенко. – Ростов-н/Д. : Изд-во Ростов. ун-та, 1983. – 141 с. – ISBN 5-1595983.

Прияткина 1990: Прияткина, А. Ф. Русский язык: Синтаксис осложненного предложения : учебн. пособие для филол. спец. вузов [Текст] / А. Ф. Прияткина. – М. : Высшая шк., 1990. – 171 с. – Библиогр. : с. 172. – ISBN 5-06-000195-4.

Распопов 1984: Распопов, И. П. Основы русской грамматики : Морфология и синтаксис [Текст] / И. П. Распопов, А. М. Ломов. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. – 350 с. – Библиогр. : с. 347–348.

Селіванова 2009: Селіванова, О. Проблема частининомовної диференціації в лінгвістиці [Текст] / Олена Селіванова // Мовознавчий вісник : зб. наук. праць на пошану професора Катерини Городенської з нагоди її 60-річчя / МОН України, Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького; відп. ред. Г. І. Мартинова. – Черкаси, 2009. – С. 38–53. – Бібліогр. : с. 52–53.

Слинько 1994: Слинько, І. І. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання : навч. посібн. для студ. філол. ф-тів ун-тів [Текст] / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища шк., 1994. – 670 с. – Бібліогр. : с. 659–667. – ISBN 5-11-004250-0.

Черемисина 1980: Черемисина, М. И. Моносубъектная конструкция. Понятие и типология [Текст] / М. И. Черемисина // Полипредикативные конструкции и их морфологическая база (на материале сибирских и европейских языков) / отв. ред. М. И. Черемисина. – Новосибирск : Наука, Сибир. отд., 1980. – С. 6–33. – Библиогр. : с. 31–33.

Черемисина 2010: Черемисина, М. И. Очерки по теории сложного предложения / М. И. Черемисина, Т. А. Колосова : [монография] [Текст] / отв. ред. З. Д. Попова. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва : URSS, 2010. – 222 с. – Библиогр. : с. 215–222. – ISBN 978-5-397-00982-9.

Шинкарук 2002: Шинкарук В. Категорії модусу і диктуму у структурі речення : монографія [Текст] / Василь Шинкарук. – Чернівці : Рута, 2002. – 217 с. – Бібліогр. : с. 242–264. – ISBN 966-568-507-4.

Crystal 2003: Crystal, D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language [Text] / D. Crystal. – Cambridge : CUP, 2003. – 506 p.

Duden 2009: Duden : in 12 B. / C. Fabricius-Hansen, P. Eisenberg, R. Fiechler, J. Peters. – Mannheim : Bibliographisches Institut, 2009. – B. 4 : Die Grammatik by Dudenredaktio [Text]. – 1343 s.

Longman 2002: Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics [Text] / Jack C. Richards and Richard Schmidt. With Heidi Kendricks and Youngkyu Kim. – Essex, Pearson Education, 2002. – 608 p.

Thompson 1995: Thompson, A. J. A. Practical English Grammar [Text] / A. J. Thompson, A. V. Vartinet [IV ed.]. – Oxford : OUP, 1995. – 383 p.

Стаття пояснює граматический статус простих ускладнених речень в синтаксисі сучасного українського мови. Путем критического аналізу фактического матеріалу і існуючих поглядів на проблему синтаксического ускладнення автор намагається окреслити об'єктивні критерії для детермінації ускладнених речень і чіткого розділення їх з простими (елементарними) і складними реченнями.

Ключевые слова: вторичная предикация, глубинная и поверхностная структуры предложения, первичная структура предикации, синтаксическое осложнение.

The article explains the grammatical status of the complicated in modern Ukrainian syntax. By critical analysis of existing viewpoints and studying the actual material, the author determines the objective criteria for singling out the complicated sentences and differentiating them from the composite sentences.

Keywords: primary predication structure, secondary predication structure, sentence, syntactic complication, deep and surface sentence structures.

Надійшла до редакції 21 квітня 2014 року.

УДК 811.161.2:81'367.634: 81'367.335

СПОЛУЧНИКИ І СПОЛУЧНІ СЛОВА У ПРИСЛІВНИХ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕННЯХ

На матеріалі текстів сучасної української художньої прози проаналізовано вияви сполучниками прислівних складнопідрядних речень їхньої семантико-синтаксичної функції, розглянуто особливості семантичних типів власне-прислівних і прислівно-кореляційних речень, з'ясовано специфіку сполучувальних засобів, частотність вживання сполучників і сполучних слів в ідіостилі А. Дімарова, В. Дрозда, П. Загребельного, розмежовано їх на семантичні та асемантичні, зроблено порівняльний аналіз досліджуваних сполучників і сполучних слів, укладено реєстр сполучувальних засобів прислівних складнопідрядних речень.

Ключові слова: складнопідрядне речення, прислівні складнопідрядні речення, класифікація речень, сполучники, семантичні сполучники, асемантичні сполучники, сполучні слова, реєстр сполучників.

У сучасному мовознавстві спостерігається активізація у вивченні питань, які стосуються різних аспектів складнопідрядного речення.

В історії синтаксичної науки питання про складнопідрядне речення практично зводилося до класифікації підрядних частин. Проте існує багато поглядів на СПР, які можна згрупувати за трьома основними напрямками: 1) логіко-граматичний, або традиційний; 2) формально-граматичний; 3) структурно-семантичний.

Безперечно, що кожен з наведених напрямків має певні переваги, однак, враховуючи недоліки перших двох, основу пропонованого дослідження складає структурно-семантичний підхід, який сформувався на традиційній основі та досягненнях формально-граматичного напрямку і пропонує вивчення складнопідрядних речень у єдності їхніх структурних та семантичних ознак.

У класифікаціях структурно-семантичного напрямку прислівні складнопідрядні речення представлені досить повно. Вони протиставлені передусім складнопідрядним реченням із детермінантними підрядними частинами і відрізняються від останніх низкою диференційних формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних ознак: а) характером підрядного зв'язку; б) засобами вираження підрядного зв'язку; в) формальним і семантичним структуруванням моделей речення; г) сукупністю семантико-синтаксичних відношень.

До групи власне-прислівних складнопідрядних речень, разом із з'ясувальними та присубстантивними, належать також прикомпаративні і локативні речення. Власне-прислівний підрядний зв'язок поєднує підрядні частини з опорними словами в головній частині. Цей зв'язок неоднорідний. Його неоднорідність зумовлена семантичними і граматичними особливостями опорних слів. Підрядний зв'язок між опорним словом у головній частині і підрядною частиною передбачуваний. У свою чергу передбачуваність власне-прислівного підрядного зв'язку може мати граматичне і семантичне підґрунтя. Тому власне-прислівний підрядний зв'язок постає передбачуваним та обов'язковим, з одного боку, і передбачуваним, але необов'язковим, з іншого. Передбачуваність та обов'язковість власне-прислівного підрядного синтаксичного зв'язку зумовлена семантико-синтаксичною валентністю опорного предикатного слова, а передбачуваність, але необов'язковість підрядного зв'язку – невалентним поєднанням опорного слова і підрядної частини. Від обов'язковості / необов'язковості підрядного зв'язку між опорним словом і підрядною частиною залежить сильний або слабкий його (зв'язку) характер. Зумовлений семантико-синтаксичною валентністю предиката підрядний зв'язок є сильним, а не зумовлений валентністю предиката – слабкий зв'язок.

Спільна ознака прислівної залежності підрядних частин становить формально-синтаксичну ознаку прислівних складнопідрядних речень. Семантична диференціація цих конструкцій залежить від семантики опорного слова, валентного / невалентного зв'язку підрядної частини з опорним словом, граматичної природи сполучників чи сполучних слів.

Сполучники підрядності та сполучні слова в організації внутрішньосинтаксичної структури складнопідрядних речень як комунікативної одиниці є найважливішими засобами зв'язку підрядної частини з головною. Саме вони граматично окреслюють підпорядкованість однієї частини складного речення іншій і значною мірою зумовлюють специфіку семантико-граматичної залежності підрядної частини від головної. Сполучники підрядності і сполучні слова – найбільш виразні формальні показники підрядного зв'язку частин складного речення.

Останнім часом у лінгвістиці спостерігається активізація уваги до службових частин мови, зокрема і сполучників, проте саме сполучники і сполучні слова у прислівних складнопідрядних реченнях на матеріалі текстів сучасної української художньої прози не були предметом окремого дослідження, що й зумовлює актуальність цієї роботи.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні специфіки сполучувальних засобів прислівних складнопідрядних речень, частотності вживання сполучників і сполучних слів в ідіостилі А. Дімарова, В. Дрозда, П. Загребельного

Для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати такі завдання: 1) проаналізувати вияви сполучниками прислівних складнопідрядних речень їхньої семантико-синтаксичної функції; 2) з'ясувати специфіку сполучувальних засобів, частотність вживання сполучників і сполучних слів в ідіостилі А. Дімарова,

В. Дрозда, П. Загребельного; 3) зробити порівняльний аналіз досліджуваних сполучників і сполучних слів в ідіостилі зазначених письменників; 4) укласти реєстр сполучувальних засобів прислівних складнопідрядних речень.

У статті вперше з'ясовано специфіку і частотність вживання сполучників і сполучних слів в ідіостилі А. Дімарова, В. Дрозда, П. Загребельного.

Матеріалом для дослідження стала загальна кількість фіксацій речень з художніх творів А. Дімарова, В. Дрозда, П. Загребельного (загальною кількістю понад 4500 речень).

О.А. Шахматов розглядає сполучники (і загалом усі службові слова) як одиниці, які мають тільки граматичне значення [Шахматов 1941: 27].

І.Р. Вихованець зазначає, що у структурі складнопідрядних прислівних речень «сполучники та сполучні слова виконують дві функції: формально-синтаксичну (вираження підрядного зв'язку) і семантико-синтаксичну (вираження семантико-синтаксичних відношень). Семантико-синтаксичні функції підрядних частин у складнопідрядному реченні конкретизують відповідно до семантичної групи підрядних сполучників і деяких сполучних слів» [Вихованець 1993: 318].

У «Курсі сучасної української літературної мови» (автор розділу «Сполучник» Б.М. Кулик) поділено сполучники на 1) невивідні, або прості; і 2) вивідні: а) складні, б) складені. «Більшість сполучників підрядності – це складні і складені сполучники, що утворилися із сполучення прислівника і займенника, наприклад: *якщо, так що, тому що* та ін., або з поєднання займенника чи прислівника з іншими частинами мови: *щоб, якби*. Простих сполучників підрядності значно менше» [Жовтобрюх, Кулик 1972: 385].

О.М. Пешковський, підводячи під вчення про підрядність речень базу формальної граматики, дійшов висновку, що при підрядному підпорядкуванні речень сполучники є єдиними показниками підрядних функцій, тому він з особливою старанністю зупиняється на вченні про сполучники і подає таку класифікацію, визначаючи дев'ять розрядів підрядних сполучників: сполучники причинові, мети, наслідкові, з'ясувальні, пояснювальні, умовні, допустові, порівняльні, часові [Пешковський 1956].

Н.С. Валгіна виокремлює сполучники, закріплені за певними видами підрядних, тобто з чітко вираженою семантикою, які називає семантичними. Сполучники з невизначеною семантикою, що вживані у різних видах підрядних і мають чисто синтаксичне значення – функціональні [Валгіна 2003: 294].

К.Г. Городенська аналізує формально-синтаксичну і семантико-синтаксичну функцію сполучників [Городенська 2008].

Сполучники та сполучні слова на синтаксичному рівні об'єднує спільна функція – бути засобом зв'язку підрядної частини з головною; інші ж ознаки, зокрема лексико-морфологічна природа і семантико-синтаксичні функції у сполучників та сполучних слів різні. Таке твердження виникає на підставі відмінностей у внутрішньосинтаксичних зв'язках речень зі сполучними словами та сполучниками. Відмінності полягають у тому, що сполучники не беруть участі в організації зв'язків у середині предикативної частини. Вони лише поєднують предикативні частини складнопідрядного речення. Натомість сполучні слова не тільки приєднують підрядну частину, а й вступають у семантико-синтаксичні зв'язки з іншими словами і як повнозначні слова виконують функції певних членів речення підрядної частини.

Сполучники підрядності за своїм значенням поділяються на дві групи: асемантичні і семантичні, або синтаксичні та функціональні. До семантичних сполучників належать ті, що своїм значенням точно й однозначно вказують саме на певні змістові відношення, які виражаються в складнопідрядних реченнях з цими сполучниками і використовуються для зв'язку лише певних підрядних частин з головними: *якщо, раз, якби, бо, тому що, через те що, поки, після того як, для того щоб, задля того щоб, заради того щоб* тощо.

Асемантичні, або синтаксичні сполучники, є неспеціалізованими, багатозначними. Вони не вказують на певний тип смислових відношень і можуть використовуватись у різних за значенням складнопідрядних реченнях, тобто можуть приєднувати до головних різні типи підрядних частин і набувати внутрішньореченнєвого забарвлення.

Складнопідрядні власне-прислівні речення з асемантичними сполучниками характеризуються подібною до простих речень синтаксичною організацією. У них опорне слово головної частини відкриває найчастіше правобічну валентну позицію, яка може заповнюватися словом або цілою підрядною частиною. Семантико-синтаксична валентність опорного слова майже у всіх випадках зумовлює сильний підрядний реченневотвірний власне-прислівний синтаксичний зв'язок і водночас констатує семантичну нейтралізацію сполучника. Асемантичні сполучники тільки поєднують підрядну частину з опорним словом головної частини, вираження ж семантико-синтаксичних відношень припадає на інші елементи складнопідрядного речення, найбільшою мірою на опорне слово.

До найпоширеніших асемантичних сполучників належить сполучник *що*, який семантично неспеціалізований і стилістично нейтральний і саме тому використовується майже у всіх різновидах складнопідрядних власне-прислівних конструкцій. Виняток складають тільки прикомпаративні підрядні частини, які пов'язуються з головною частиною винятково сполучником *ніж* (*аніж*) або *як* у значенні *ніж*.

Відносний займенник *що* не має форм роду і числа, а тому не може узгоджуватись у цих формах з опорним словом. Пов'язуючи підрядну частину з головною у певній відмінковій формі, він може стосуватись опорного слова будь-якого роду і числа.

Сполучники *наче* (*неначе*), *ніби*, *мов* (*немов*) можуть займати придієслівну та приіменникову позиції, відповідно зустрічатися в складнопідрядних прислівних реченнях з об'єкними і присубстантивними частинами. Ці сполучники окреслюють семантичні відношення між предикативними частинами – визначають їх, як відношення порівняння або атрибутивні з відтінком порівняння.

Досить частотним є використання сполучного слова *який* (*яка*, *яке*, *які*), що змінюється за родами та числами, узгоджується в цих формах з опорним словом і завдяки цьому охоплює широкий спектр поширюваних опорних слів.

Сполучне слово *який* (*яка*, *яке*, *які*) – виконує в реченні роль підмета і другорядних членів речення, зокрема додатка. У ролі підмета воно вживається переважно в тому разі, коли пояснюваний іменник головної частини позначає виконувані дії або носія психічного / фізичного / емоційного / інтелектуального стану.

Сполучним словом *де*, *звідки*, *коли*, які за своєю природою є займенниковими прислівниками місця і часу, притаманна редукція власного віртуально системного значення і набуття вторинного значення, що певною мірою накладається на генетично первинне. Ці сполучні слова вживаються значно рідше за інші, тому що на відміну від прикметникових займенників не змінюються за відмінками, числами і позбавлені форм роду, а тому між ними та опорним словом головної частини відсутній формально виражений зв'язок. Вони лише вказують на того члена головної частини, до якого належить підрядна, і в приіменниковій постпозиції набувають атрибутивно-локативної (*де*, *звідки*), атрибутивно-темпоральної (*коли*) семантики.

Сполучні слова *де*, *куди*, виступаючи за своєю природою займенниковими прислівниками місця, завжди постають у підрядній частині обставинами місця.

Незважаючи на те, що деякі сполучники підрядності є омонімічними зі сполучними словами, вони відрізняються від останніх за такими ознаками: 1) сполучникам підрядності властиве певне значення і вони поділяються на семантичні групи: причинові (*бо*, *через те що*, *тому що*), часові (*щойно*, *ледве*, *скоро*, *після того як*), умовні (*якщо*, *якби*, *як тільки*), мети (*щоб*, *для того щоб*, *аби*), допустові (*хоч*, *нехай*, *дарма що*), наслідкові (*так що*). Основною особливістю сполучників є те, що вони не виступають членами речення; 2) сполучні слова корелюють з антецедентами (*хто*, *що*, *який*, *котрий*, *чий*, *де*, *куди*, *коли*, *як*, *наче*, *ніби*) і виступають членами речення, водночас служать засобом поєднання частин складнопідрядного речення. Сполучні слова належать до повнозначних елементів мови і співвідносяться з відповідними елементами в головній частині (*той*, *та*, *ті*; *там*, *туди*, *тоді*).

У складнопідрядних реченнях із підрядними з'ясувальними цю роль виконують відносні займенники та прислівники: *що*, *хто*, *який*, *чий*, *котрий*, *де*, *куди*, *звідки*, *коли*, *як*, *чому*, *оскільки*, *наскільки*. Кожне з цих сполучних слів привносить додатковий відтінок у значення підрядної частини.

Так, *хто*, *що* зосереджують увагу на суб'єкті чи об'єкті думки: *А мене викликав Шелест, обсилав вставними словами й реченнями і популярно пояснив, хто я такий* (П. Загребельний ч.1, 2003, 82). *Та ви знаєте, що зі мною там зроблять?!* (А. Дімаров 1999, 54).

Сполучне слово *який* (*яка*, *яке*, *які*) в з'ясувальних реченнях виражає якість, загальну ознаку або різновид предметів: *І може, вперше відчув, який я старий* (А. Дімаров 1999, 71).

Відносний прислівник *де* в ролі сполучного слова вносить додатковий просторовий відтінок: *Ти знаєш, де ти знаходишся?* (П. Загребельний ч.1, 2003, 228).

Сполучне слово *чому* в підрядній частині виявляє відтінок причини: *Всі його машини: „Волги”, „Чайки”, броньовані „ЗІЛ” – неодмінно чорного кольору, і він сам не знає, чому це так...* (П. Загребельний ч. 1, 2003, 82); *скільки* – міри і ступеня: *...Згадувала, скільки ночей не доспала над ночвами, терла картоплю, здирала до крові пальці, аби Степан одвіз у неділю десяток склянок крохмалю і поклав гроші під подушку: на нову комору* (В. Дрозд 1981, 7).

Різні модальні характеристики супроводжують підрядні частини складнопідрядних речень з підрядними з'ясувальними, поєднувані з головними частинами сполучувальними засобами *що*, *як*, *щоб*, *мовби*, *ніби*, *наче*, *чи*. Так, сполучник *що* поєднує підрядну частину, в якій повідомляється про реальність факту: *Я не хочу сказати, що у нас є сумнів щодо вашої порядності й відданості* (А. Дімаров 1999, 56).

Сполучне слово *як* надає різних відтінків у значення – якісного, способу дії або часу: *Сам же сказав, як тобі було соромно за своє невігластво* (П. Загребельний ч.1, 2003, 92).

Сполучник *щоб* приєднує з'ясувальні підрядні частини, які виражають бажаний, можливий чи необхідний факт або непряме спонування: *Серйозний такий студент, я жодного разу не бачив, щоб він усміхався* (А. Дімаров 1999, 65). *Батько мій каже, щоб я із сином голови дружила* (В. Дрозд 1988, 338).

Сполучники *наче*, *ніби* використовуються в таких складнопідрядних реченнях, де підрядна з'ясувальна частина виражає неповну вірогідність, сумнів, неточність: *Йй одразу ж здалося, наче хтось узяв та й вистрелив мною* (А. Дімаров 1999, 3). *А мені в цій невеселій подорожі здавалося, ніби всі шляхи моєї землі вливалися в Дніпро...* (П. Загребельний ч. 1, 2003, 133).

Непевність, сумнів або непряме питання передається сполучником *чи*: *А дід Плути й не спитав, чи ходив я коли-небудь на ведмедя, чи виставляв свою молоду силу супроти тупої звірячої сили* (П. Загребельний ч. 1, 2003, 64).

Сполучне слово *коли* вносить відтінок часу: *Крутиться жіночка з раннього ранку до пізньої ночі, Максим не знає, коли вона й спить* (А. Дімаров 1999, 178).

Атрибутивні підрядні частини приєднуються до головної різноманітними сполучувальними засобами. Найбільш нейтральним і широко вживаним для приєднання підрядної атрибутивної частини до головної є сполучне слово *який*, що найвиразніше виконує зв'язкову функцію з вказівкою на якість. Воно має суто атрибутивне значення, без будь-яких додаткових нашарувань і відзначається двобічним граматичним зв'язком, а саме: узгоджується в роді й числі з опорним компонентом, що міститься в головному реченні, а відмінок цього сполучного слова залежить від того, яким членом речення воно є в підрядному, та від структурно-сміслових особливостей речення в цілому: *А попереду стояв нестихаючий гул, який чимдалі ставав голосніший, грізніший* (А. Дімаров 1999, 158).

Найближчим синонімом сполучного слова *який* є займенник *котрий*. Але слова *який* і *котрий* не є абсолютними синонімами. Значення слова *який* співвідносне з визначенням ознаки предмета, а значення слова *котрий* пояснюється швидше визначенням місця предмета серед ряду інших: *Пішов до робітників у кінці двору, котрі виливали ківця для криниць* (В. Дрозд 1987, 146). «У сучасній українській мові сполучне слово *який* вживається частіше, ніж *котрий*, вказуючи на загальноозначальну функцію підрядного. Проте в окремих випадках *який* може вносити і специфічні відтінки в значення підрядного. Так, в підрядних, які функціонують при субстантивному члені, що має означення, виражені якісними прикметниками, сполучне слово *який* може вказувати на підкреслення якісної ознаки підрядно пояснюваного слова» [Чередниченко 1959: 95].

Як зв'язковий елемент підрядних частин у підрядних атрибутивних реченнях вживається сполучне слово *що*: *І тут його погляд, що блукав у відчай по хаті, зупинивсь на порозі* (А. Дімаров 1999, 97) (див. табл. 1).

Таблиця 1

**Сполучники у прислівних складнопідрядних реченнях
художнього тексту**

Сполучники у прислівних складнопідрядних реченнях з підрядними:	А. Дімаров	В. Дрозд	П. Загребельний	Усього
З'ясувальними:	349	345	539	1233
1) що	343	340	524	1207
2) щоб	5	3	1	9
3) чи	–	–	1	1
4) наче	1	–	–	1
5) ніби	–	2	12	14
6) мовби	–	–	1	1
Атрибутивними:	33	9	12	54
1) що	33	9	12	54
Прикомпаративними :	26	22	49	97
1) ніж	19	10	49	78
2) аніж	7	12	–	19
Асиметричними:	236	55	82	374
1) що	134	30	56	220
2) щоб	17	8	11	36
3) наче	71	2	–	73
4) ніби	3	16	15	34
5) мов	8	–	–	8
6) мовби	3	–	–	3
Псевдосиметричними:	26	9	56	91
1) що	24	9	52	85
2) щоб	2	–	4	6
Усього	670	440	738	1849

Як зазначає А.П. Загнітко, «в останні роки спостерігається активізація вживання *що* замість займенникових сполучних елементів *який, котрий*, хоча цю тенденцію не слід вважати загальнопоширеною» [Загнітко 2001: 532].

МОВНИЙ ПРОСТІР ГРАМАТИКИ: АКТУАЛЬНІ СТУДІЇ

Сполучне слово *що* звичайно пов'язує підрядні частини з назвами неживих предметів, хоча може стосуватися і назв істот: у А. Дімарова при назвах істот вживається 16 % сполучних слів *що*, у В. Дрозда при назвах істот вжито 42 % *що*, у П. Загребельного зафіксовано 6 % *що*.

Кількісно-параметричний аналіз прислівних СПР у художніх текстах засвідчує, що у з'ясувальних СПР домінує сполучне слово *що*. В ад'єктивних СПР *що* становить 76 %, *який* – 12 %. У присубстантивно-атрибутивних зафіксовано сполучних слів *що* – 34 %, *який* – 24 %. Але не можна спиратися лише на частотні показники. Якщо брати до уваги семантику, то тут будуть такі показники: у А. Дімарова при назвах неістот вживається 24 % сполучних слів *який*, у В. Дрозда – 23 % *який*, у П. Загребельного при назвах неістот зафіксовано 77 % *який*. Тому наш матеріал засвідчує частотніше вживання сполучного слова *який* у художньому тексті лише в ідіостилі П. Загребельного (див. табл. 2).

Таблиця 2

Сполучні слова у прислівних складнопідрядних реченнях
художнього тексту

Сполучні слова у прислівних складнопідрядних реченнях з підрядними:	А. Дімаров	В. Дрозд	П. Загребельний	Усього
З'ясувальними:	41	23	70	134
1) що	35	19	52	106
2) куди	1	1	–	2
3) який	1	–	4	5
4) яка	2	–	–	2
5) хто	1	1	4	6
6) де	–	1	4	5
7) скільки	–	1	–	1
8) навіщо	1	–	–	1
9) як	–	–	5	5
10) чому	–	–	1	1
Атрибутивними:	476	554	892	1922
1) що	224	248	149	621
2) який	100	82	289	471
3) яка	77	118	184	379
4) яке	8	13	36	57
5) які	59	79	213	352
6) де	7	9	20	36
7) коли	1	–	–	1
8) котрий	–	1	–	1
9) котра	–	2	1	3
10) котрі	–	2	–	2
Локативними:	1	3	1	5
1) де	–	–	1	1
2) куди	1	3	–	4
Субстанційними:	58	32	51	141
1) хто	19	9	23	51
2) що	39	23	28	90
Ад'єктивними:	159	59	122	340
1) що	138	38	91	267
2) як	12	11	13	36
3) які	4	5	9	18
4) який	1	4	6	11
5) яка	4	1	3	8

Адвербіальними:	35	19	72	126
1) де	15	15	33	63
2) куди	2	–	4	6
3) звідки	1	2	3	6
4) коли	14	2	25	41
5) як	–	–	5	5
6) поки	3	–	–	3
7) доки	–	–	2	2
Асиметричними:	–	1	1	2
1) скільки	–	–	1	1
2) наскільки	–	1	–	1
Псевдосиметричними:	2	–	12	14
1) як	1	–	11	12
2) який	–	–	1	1
3) коли	1	–	–	1
Усього	772	691	1221	2684

Підрядні структури, що приєднуються до головної частини сполучним словом *де*, крім основної атрибутивної функції, несуть ще відтінок просторовості (ознака за місцем чи напрямом дії), який має бути наявним і в означуваного іменника. *Де* виконує функцію формально-граматичного показника члена речення, але не відтворює собою граматичних категорій (роду, числа, відмінка тощо) означуваного слова головної частини, на відміну від інших сполучних слів: *Мадюдя повернувся з загону, де відбулися збори, оглушений: весь світ перегорнувся догори дном* (А. Дімаров 1999, 129).

Показником синтаксичного зв'язку між головною та підрядною частинами виступає слово *коли* – ознака за часом дії. У таких випадках підрядна частина належить переважно до іменника, що передає часове поняття (рік, місяць, момент, епоха, період тощо), чи до слів типу: випадок, стан, явище, настрої, подія і подібних: *Уже був призначений день, коли я мав захищати кандидатську* (А. Дімаров 1999, 13).

Засобом поєднання частин прикомпаративних речень виступає тільки один сполучник *ніж* або його синонімічний еквівалент *аніж*. А. Дімаров надає перевагу сполучнику *ніж*, хоча і використання сполучника *аніж* також виступає можливим. Опорний компаратив розташовується, здебільшого, контактено щодо сполучника. *Поле дихало Іванові в душу, і не було пахоців для нього міліших, ніж запах чорнозему...* (А. Дімаров 2004, 538). *Досі Андрієві здавалося, нема нічого важчого, ніж муштра в армії* (А. Дімаров 2004, 175).

П. Загребельний вживає лише сполучник *ніж*, який розташовується переважно контактено щодо підрядної частини: *...Ця мовчазність непокоїла мене і не подобалася більше, ніж крик* (П. Загребельний ч. 1, 2003, 193). *Життя принижує нас, на жаль, частіше, ніж возносить* (П. Загребельний ч. 2, 2004, 48). *Світло з дверей засліплювало ще дужче, ніж пітьма* (П. Загребельний ч. 2, 2004, 117) (див. табл. 1).

Складнопідрядні речення з локативними підрядними частинами структуруються опорними дієсловами просторового значення та дієсловами руху, їхнє лексичне значення містить вказівку на просторові виміри дії. Приєднуються такі конструкторії сполучними словами *де, куди, звідки*, що стосуються статичних і динамічних просторових значень.

Основу субстанційного речення як синтаксичної конструкції складає механізм ототожнення (тотожність антецедентів *той, те* і сполучних слів *хто, що*), що виступає засобом поєднання підрядної і головної частин.

За вказівкою на особу з *той* сполучаються займенники *хто* – 52, *що* – 26; для номінації осіб, ширше – предметів, подій – тільки *що* – 63: *Той, хто питав про соломку, не хотів далі й заводиться* (А. Дімаров 2004, 23). *Та ось і ті, що йшли додому, побачивши голову, швиденько повернули назад* (А. Дімаров 2004, 107). *Сповнена вдячності до тварини за те, що вона не втекла, не кинула їх серед степу, Тетяна простягнула їй хліб...* (А. Дімаров 2004, 229). *Що ж, на помилках вчать, не помиляється лише той, хто нічого не робить* (В. Дрозд 1988, 196). *Комусь треба починати те, що самим життям диктується* (В. Дрозд 1987, 102). *Той, хто знає сокровенне, великий і мудрий* (П. Загребельний 1983, 40).

У межах складнопідрядних речень із корелятами якісно-ототожненої семантики залучені сполучники і сполучні слова:

– *що* – 232 (76,1 % від загальної кількості ад'єктивних речень): *За ці триста, а то й чотириста літ явір розкинув такі густі шати, що під ним могла схватися добра сотня людей* (А. Дімаров 2004, 459);

– **як** – 36 (11,8 %): *Він учив сина жити так, як прожив життя сам* (В. Дрозд 1981, 115). *Усе ніби було гаразд, я поводився і говорив так, як це надумав у ресторані* (В. Дрозд 1988, 265). *Влада не завжди спрямовується так, як це може видатися сторонньому оку* (П. Загребельний 1983, 546);

– **які** – 18 (5,9 %): *Життя підкидає подеколи такі задачки, які кожен мусить вирішувати сам, без підказок* (В. Дрозд 1985, 88). *Гості виявилися справді такими, якими він уявляв людей далекої і водночас духовно близької латиноамериканської країни* (В. Дрозд 1987, 190);

– **який** – 11 (3,6 %): *Я прагнув знайти в Системі такий закуток, який гарантував би мені самотність, тишу, зосередженість на самому собі* (В. Дрозд 2003, 24);

– **яка** – 8 (2,6 %): *...Тепер ми на повних парах мчали в таку фантастику, яка Уельсові й не снилась* (П. Загребельний 2004, ч. 2, 350).

В адвербіальних реченнях вживаються сполучні слова:

– **де** – 63 (50 %): *Лише там, де була рана, болісно смикало, віддавало по всій руці* (А. Дімаров 2004, 195);

– **куди** – 6 (4,8 %): *Я не став ждати своєї черги, сів на поїзд, і поїхав туди, куди їздив не раз лікуватися, – на Кавказ* (П. Загребельний 2004, ч. 2, 204);

– **звідки** – 6 (4,8 %): *Кизляр-ага потюпав туди, звідки йшов з таким передчасним торжествуванням* (П. Загребельний 1983, 127);

– **коли** – 41 (32,5 %): *... будинок зводився тоді, коли доводилося воювати за кожну цеглину* (А. Дімаров 1983, 93). *Іваниця вмів не спати саме тоді, коли йому треба було не спати* (П. Загребельний 1978, 311);

– **як** – 5 (4 %): *...я приспів саме тоді, як Назимка опустила тяжке дерев'яне відро в криницю і перехилила його* (П. Загребельний 2003, ч. 1, 74);

– **поки** – 3 (2,4 %): *Доти просив, доти канючив, поки мати й погодилася* (А. Дімаров 1999, 123);

– **доки** – 2 (1,6 %): *І не поїдемо звідси доти, доки останнього радянського громадянина не буде відправлено на Батьківщину* (П. Загребельний 2003, ч. 1, 273).

В асиметричних складнопідрядних реченнях вказівні займенники *такий* (*така, таке, такі*), *так* сполучаються з двома групами сполучувальних засобів:

1) асемантичними сполучниками *що* (59,3 %), *щоб* (9,5 %): *Стріляли з луків так, що потрапляли птахові в око на льоту* (П. Загребельний 1983, 198). *Не буває такого дня, щоб сюди не заходили юнаки і дівчата...* (П. Загребельний 2004, ч. 2, 227);

2) сполучниками ірреального порівняння *наче* (19,3 %), *ніби* (9 %), *мов* (2,1 %), *мовби* (0,8 %): *Обличчя в тата було таке, наче од нашого вироку залежало: жити йому чи не жити* (А. Дімаров 1983, 58). *Стріла Інну біля клубу, глянула так, ніби відро із сміттям на голову висипала...* (В. Дрозд 1985, 12). *Говорив так, мов уже й не збирається бути в Тарасівці* (А. Дімаров 2004, 918). *Було так соромно, мовби вона ще мала якусь до Олега причетність* (А. Дімаров 2004, 335) (див. табл. 1).

Функціональна відмінність між асемантичними сполучниками *що* та *щоб* у досліджуваних складнопідрядних реченнях така ж, як і в складнопідрядних реченнях інших типів: сполучник *що* вводить підрядну частину з реальним (дійсним) об'єктивно-модальним планом: *Для американців приватна власність – недоторкана, от і сталося так, що Коляда став єдиним розпорядником цього воістину золотого запасу* (П. Загребельний 2004, ч. 1, 186); сполучник *щоб* вводить підрядну частину з ірреальним (гіпотетичним) об'єктивно-модальним планом: *...Письменник і мусить жити так, щоб клопоти побутові не заважали думати про високе* (В. Дрозд 1985, 274).

Головна частина речень зі сполучником *щоб* може бути або стверджувальною: *Бо це я зробила так, щоб наші місця були поряд* (П. Загребельний 2004, ч. 2, 62); або заперечною: вона може мати частку *не* при дієслові-присудку: *Збулися й шинків, хоч оковиту й досі не розучилися пити й гулять не розучилися так, щоб усі моря по коліна* (А. Дімаров 1983, 5); або при вказівному займеннику: *Тільки не такий Оксен, щоб відступитися* (А. Дімаров 2004, 403). *...Не такий був Володька, щоб так одразу здатися* (А. Дімаров 2004, 38).

У псевдосиметричних реченнях *те* співвідноситься у підрядній частині зі сполучниками *що* – 84 (80 %), *щоб* – 7 (6,7 %): *Простий люд, народ, давно знав те, що тільки тепер, у двадцятім віці, з подивом відкривають генетики* (В. Дрозд 1985, 150). *Мама писала найперше про те, щоб я берігся на війні, тоді про весняну сівбу і про мого маленького братика Марка* (П. Загребельний 2003, ч. 1, 176); іноді зі сполучними словами **як** – 12 (11,4 %), **який** – 1 (0,9 %), **коли** – 1 (0,9 %): *...Я ще раз подумав про те, який мудрий мій малий брат* (П. Загребельний 2004, ч. 2, 364).

Таким чином, вибірка речень показала, що весь реєстр сполучувальних засобів, що функціонують у прислівних складнопідрядних реченнях художнього тексту нараховує 29 сполучників і сполучних слів (див. табл. 3).

Кількісно-параметричний аналіз прислівних СПР у художніх текстах засвідчує, що у з'ясувальних СПР домінує сполучне слово *що*. В ад'єктивних СПР *що* становить – 76 %, *який* – 12 %. У присубстантивно-атрибутивних на 2000 речень нами зафіксовано сполучних слів *що* – 675 (33,8 %), *який* – 470 (23,5 %). Але не можна спиратися лише на частотні показники. Якщо брати до уваги семантику, то тут будуть такі показники: у А.Дімарова на 200 назв неістот вживається 48 (24 %) сполучних слів *який*, у В. Дрозд а на 467 назв неістот вжито 106 (22,7 %) *який*, у П. Загребельного на 327 назв неістот зафіксовано 251 (76,8%) *який*. Тому наш матеріал засвідчує експансію сполучного слова *який* у художньому тексті в ідіостилі П.Загребельного.

**Ресстр сполучників та сполучних слів
у прислівних складнопідрядних реченнях художнього тексту**

Сполучники та сполучні слова у прислівних складнопідрядних реченнях	А. Дімаров	В. Дрозд	П. Загребельний	Усього
Сполучники:	670	440	738	1849
1) що	534	388	644	1566
2) щоб	24	11	16	51
3) чи	–	–	1	1
4) наче	72	2	–	74
5) ніби	3	18	27	48
6) мовби	3	–	1	4
7) мов	8	–	–	8
8) ніж	19	10	49	78
9) аніж	7	12	–	19
Сполучні слова:	772	691	1221	2684
1) що	436	328	320	1084
2) який	102	86	300	488
3) яка	83	119	187	389
4) яке	8	13	36	57
5) які	63	84	222	369
6) де	22	25	58	105
7) коли	16	2	25	43
8) котрий	–	1	–	1
9) котра	–	2	1	3
10) котрі	–	2	–	2
11) хто	20	10	27	57
12) куди	4	4	4	12
13) навіщо	1	–	–	1
14) як	13	11	34	58
15) чому	–	–	1	1
16) звідки	1	2	3	6
17) поки	3	–	–	3
18) доки	–	–	2	2
19) скільки	–	1	1	2
20) наскільки	–	1	–	1
Усього	1442	1131	1959	4533

Отже, асемантичні сполучники та сполучні слова є засобами зв'язку прислівних складнопідрядних речень. Вони визначають структуру та будову речення. Більшість з них закріплюють за підрядною частиною постпозицію (підрядна частина стоїть після означуваного слова). І тільки у випадках підкреслення, наголошення змісту головної частини підрядна може стояти в препозиції щодо означуваного слова головної частини.

Матеріали проведеного дослідження сполучників і сполучних слів у прислівних складнопідрядних реченнях дозволяють висунути у подальшому ряд питань, пов'язаних із проблемою специфіки сполучувальних засобів у детермінантних складнопідрядних реченнях.

Література

Валгіна 2003: Валгіна, Н. С. Современный русский язык: Синтаксис [Текст] / Н. С. Валгіна. – М. : Высш. шк., 2003. – 416 с. – Бібліогр. : с. 410. – ISBN 5-06-004540-4.

- Вихованець 1993: Вихованець, І.Р. Граматика української мови. Синтаксис [Текст] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 348 с. – Бібліогр.: с. 354. – 1000 пр. – ISBN 5-325-00174-4.
- Городенська 2008: Городенська, К.Г. Граматична неоднорідність сполучників в українській літературній мові [Текст] / К.Г. Городенська // Українська мова. – 2008. – № 4. – с. 3-14. – Бібліогр.: с. 13-14.
- Жовтобрюх, Кулик 1972: Жовтобрюх, М. А., Кулик, Б.М. Курс сучасної української літературної мови [Текст] / М. А. Жовтобрюх, Б.М. Кулик. – К. : Вища школа, 1972. – 402 с.
- Загнітко 2001: Загнітко, А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис : Монографія [Текст] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с. – Бібліогр.: с. 553-613. – 500 пр. – ISBN 966-7277-90-9.
- Пешковский 1956: Пешковский, А. М. Русский синтаксис в научном освещении [Текст] / А. М. Пешковский. Изд. 7. – М. : Учпедгиз, 1956. – 511 с.
- Чередниченко 1959: Чередниченко, І. Г. Складнопідрядні речення в сучасній українській мові [Текст] / І. Г. Чередниченко. – Чернівці : Вид-во Чернів. ун-ту, 1959. – 134 с. – Бібліогр.: с. 132-133. – 1000пр.
- Шахматов 1941: Шахматов, А. А. Синтаксис русского языка [Текст] / А. А. Шахматов. – Л. : Учпедгиз, 1941. – 620 с.

Список використаних джерел

- Багрянний І. Тигролови; Морітурі [Текст] / І. Багрянний. – К. : Наук. думка, 2004. – 368 с.
- Дімаров А.А. Біль і гнів : Роман [Текст] / А. А. Дімаров. – К. : Україна, 2004. – 928 с.
- Дімаров А.А. Містечкові історії : Повісті [Текст] / А. А. Дімаров. – К. : Рад. письменник, 1983. – 558 с.
- Дімаров А.А. Самосуд : Повісті. Оповідання. Етюди [Текст] / А. А. Дімаров. – К. : Укр. письменник, 1999. – 221 с.
- Дімаров А.А. Сільські історії [Текст] / А. А. Дімаров. – К. : Дніпро, 1987. – 539 с.
- Дрозд В.Г. Земля під копитами [Текст] / В. Г. Дрозд. – К. : Дніпро, 1988. – 406 с.
- Дрозд В.Г. Новосілля : Роман [Текст] / В. Г. Дрозд. – К. : Рад. письменник, 1987. – 348 с.
- Дрозд В.Г. Спектакль [Текст] / В. Г. Дрозд. – К. : Рад. письменник, 1985. – 400 с.
- Дрозд В.Г. Три чарівні перлини : Оповідання [Текст] / В. Г. Дрозд. – К. : Дніпро, 1981. – 335 с.
- Дрозд В.Г. Убивство за сто тисяч американських доларів [Текст] / В. Г. Дрозд. – К. : „Укр. письменник”, 2003. – 255 с.
- Загребельний П.А. Гола душа : Повість [Текст] / П. А. Загребельний. – Х. : Фоліо, 2003. – 254 с.
- Загребельний П.А. Первоміст. Смерть у Києві [Текст] / П. А. Загребельний. – К. : Дніпро, 1978. – 810 с.
- Загребельний П.А. Роксолана : Роман [Текст] / П. А. Загребельний. – К. : Дніпро, 1983. – 583 с.
- Загребельний П.А. Тисячолітній Миколай : Роман : Ч.1 [Текст] / П. А. Загребельний. – Харків : Фоліо, 2003. – 399 с.
- Загребельний П.А. Тисячолітній Миколай : Роман : Ч.2 [Текст] / П. А. Загребельний. – Харків : Фоліо, 2004. – 461 с.

На матеріалі текстів сучасної української художньої прози проаналізована семантико-синтаксическа функція союзів в присловних складнопідрядних пропозиціях, розглянуті особливості семантичних типів присловних і присловно-корреляційних пропозицій, вивчена специфіка, частота використання союзів і союзних слів в індивідуальному стилі А. Дімарова, В. Дрозда, П. Загребельного, розділено їх на семантичні та асемантичні, здійснено порівняльний аналіз досліджуваних союзів і союзних слів, складено реєстр союзів і союзних слів присловних складнопідрядних пропозицій.

Ключові слова: складнопідрядна пропозиція, присловні складнопідрядні пропозиції, класифікація пропозицій, союзи, семантичні союзи, асемантичні союзи, союзні слова, реєстр союзів.

As exemplified in modern Ukrainian fiction texts semantic and syntactic function of conjunctions in explanatory complex sentences is analyzed; the peculiarities of semantic types of explanatory and explanatory-correlative clauses are considered; specific features and frequency of conjunctions and connective words usage in individual writing style of A. Dumarov, V. Drozd, and P. Zagrebelny are defined. Semantic and asemantic types of conjunctions and connective words are distinguished; their comparative analysis is conducted; and the list of conjunctions and connective words in explanatory complex sentences is made.

Keywords: complex sentence, explanatory complex sentence, sentences classification, conjunctions, semantic conjunctions, asemantic conjunctions, connective words, conjunctions list.

Надійшла до редакції 4 квітня 2014 року.

УДК 81'367.334:161.2

**ПРАГМАТИЧНІ ІНТЕНЦІЇ І СИТУАТИВНО-МОВЛЕННЄВА
МОТИВОВАНІСТЬ НЕПОВНИХ РЕЧЕНЬ**

У статті подано аналіз функціонування неповних речень у процесі комунікації. Автор досліджує структуру комунікації, однією із складових якої є мовленнєвий акт. З огляду на це було проаналізовано семантико-синтаксичну структуру неповних речень, що виступають мовним засобом реалізації мовленнєвих актів з різною ілокутивною силою (зокрема, досліджено неповноту констативів, перформативів, менасивів, промісивів, директивів, квеситивів).

Ключові слова: прагматичні типи речень, комунікативний акт, елімінація, констативи, перформативи, менасиви, промісиви, директиви, квеситиви.

Вивчення прагматики речень становить важливу сферу мовних знань, оскільки володіння мовою передбачає не тільки вміння конструювати речення (мовна компетенція), але й уміння правильно використовувати речення (у цьому випадку використання неповних речень) у мовленнєвих актах для досягнення відповідного комунікативно-функціонального ефекту та результату (комунікативна компетенція).

Метою статті постає аналіз прагматично-інтенційних особливостей неповних утворень в умовах комунікативної діяльності та встановлення ядерних / периферійних виявів неповноти в адресантно-адресатних умовах. Досягнення поставленої мети зумовило вирішення таких **завдань**: 1) виявити основні прагматичні типи речень в аспекті їх неповноти й кореляції / некореляції з відповідною мовленнєвою ситуацією; 2) установити особливості неповноти речень з різним інтенційним характером.

Кожне речення, репрезентоване в мовленні висловленням, має комунікативну інтенцію, тому варто говорити про комунікативно-інтенційний зміст речення. Комунікативно-інтенційний зміст – необхідна й обов'язкова умова кожного речення. Без нього немає речення як одиниці синтаксису (це підтверджує зв'язок синтаксису, семантики й прагматики). Отже, “можна чітко простежити співвідношення комунікативно-інтенційного змісту речення з особливостями його будови і самого порядку елементів у його структурі. Диференціація речень в аспекті цього змісту безпосередньо пов'язана зі способами використання й ефектом знаків, вивчення яких і являє собою предмет прагматики. Відповідно і типи речень за комунікативно-інтенційним змістом слід назвати прагматичними” [Загнітко 2001: 122].

На основі класифікації Дж. Сьорля окремі мовознавці (Г. Г. Почепцов [Почепцов 1986], А. П. Загнітко [Загнітко 2001] та ін.) розрізняють такі прагматичні типи речень: 1) констативи; 2) промісиви; 3) менасиви; 4) перформативи; 5) директиви; 6) квеситиви.

Констативні мовленнєві акти репрезентують більшість комунікативних процесів. Будь-яка особа – комунікант – використовує констативні мовленнєві акти щодня, що не можна сказати про інші прагматичні типи речень.

Основною комунікативною інтенцією цих мовленнєвих актів є ствердження будь-чого. Своєрідністю їх ми вважаємо те, що з прагматично-інтенційним змістом таких речень пов'язані, перш за все, відповідні структурні характеристики речення. Відомо, що існують речення, у логічній структурі яких кванторні слова й прислівникові словосполучення модифікують показник ілокутивної сили, наприклад, питальні або спонукальні речення.

Кожне речення, реалізуючись у мовленні як мовленнєвий акт, набуває певної ілокутивної сили, що, у свою чергу, впливає на саму структуру речення. У процесі комунікації мовець найчастіше користується законом “економії мовленнєвих зусиль”, що призводить до використання саме неповних речень.

Аналізуючи констатив у семантико-синтаксичному плані, ми виявили, що в таких конструкціях елімінуватися може будь-яка синтаксема. Ґрунтуючись на тому, що центром семантико-синтаксичної структури є предикат, ми виокремили спочатку групу з елімінованим предикатом зі значенням:

а) руху, переміщення: *“А тепер швиденько звідси, поки ніхто не помітив. В тебе десять хвилин”* (О. Шевченко); *“Я до сусідів по ключ”, – гукнув Командо* (М. Меднікова); *“Ото вже розгулялася. Попереду трактор, а ми за ним”* (М. Закусило). Основним показником семантики елімінованого предиката є найчастіше локативні синтаксеми;

б) мовлення, мислення: *“Багатьох ми допитали, але ніхто нічого”* (О. Вільчинський); *“Я вже думав, що нічому в житті не здивуюся. Її життя – на волосинці, а вона – про kota”* (М. Меднікова);

в) буття: *“У нас ремонт”* (М. Меднікова); *“Він взагалі приходить увечері, а пожежа після обіду”* (О. Вільчинський).

Елімінація предиката не зумовлює порушення ситуативно-прагматичних постанов, оскільки в цьому разі максимально виявляється категорія кількості.

Численною є група конструкцій, що репрезентуються в мовленні як констативи з елімінованим суб'єктом. У процесі комунікації завжди відомі співрозмовники, тому немає потреби називати себе або іншу особу, про діяльність якої “говорить” наявний предикат, морфологічна форма якого, до речі, указує на певну особу: *“Набридла мені та вулиця, – байдуже проказала Людка. – Шию тут децо”* (В. Шевчук); *“Вчора*

вивезли меблю” (М. Закусило); або ця особа невідома чи адресат не хоче називати її, стверджуючи якусь її дію: *“Там й знайшли його обгорілий труп, коли погасили пожежу”* (О. Вільчинський); *“Його “пішли” з управління майже у той самий час, що і мене з редакції”* (О. Вільчинський).

У таких конструкціях можуть елімінуватися й інші субстанційні синтаксеми, зокрема, об’єктна: *“Він приїхав на Генків похорон, побачив її і, коли повертався до Варшави, забрав із собою”* (О. Вільчинський); адресатна: *“Як ви ото і просили, я принесла знімки,”* – сказала жінка, кинувши пакет (О. Вільчинський); локативна: *“А мати на бабиному пишеницю жне”* (М. Закусило); ...у двері заглянув юнак: *“Приїхали”*, – сказав він (О. Вільчинський). Елімінація кожної з таких синтаксем орієнтована на активність адресата й уведення його знань як інформативно компенсувальних.

Як свідчить аналіз, у комунікації рідко трапляються випадки вживання одиничного констативного мовленнєвого акту; здебільшого це ланцюжок кількох актів: констатив + констатив, констатив + директив, констатив + квеситив та ін. Однак у такому поєднанні мовленнєвих актів основну комунікативну (ілокутивну) мету виконує саме той мовленнєвий акт, засобом вираження якого є неповне речення.

Комунікативна інтенція промісивних мовленнєвих актів – вираження обіцянки, гарантом реальності якої в усіх випадках є адресат. Така ілокутивна мета впливає й на вибір мовних засобів, що використовуються для реалізації обіцянки. Промісиви обов’язково належать до майбутнього й тому дієслівний час у них майбутній. Крім цього, обов’язковою умовою є особа цього дієслова – 1-а особа однини. Однак при підметі в третій особі (*Трамвай приїде вчасно*) висловлення може бути промісивним за умови залежності реальності події, про яку йдеться в реченні, від автора висловленого [Формановская 1994].

У семантико-синтаксичній структурі таких речень предикатна синтаксема не може елімінуватися, адже саме вона є формальним і змістовим центром. Найчастіше при предикативі елімінується об’єктна синтаксема: *“Позичте мішок борошна! Лиш зможу – віддам”* (О. Гаврилів); *“Дайте мені, – Зірка взяла папірця, – я дістану [ліки]”* (М. Меднікова); *“Гайди! – нарешити зрозуміла Олеся. – Ні, тридцять третьої сонати я не знаю. Але обов’язково знайду і вивчу!”* (Є. Кононенко); *“Пий молоко парене. Осьо коржики. І не сумуй. Вранці додому завезем”* (М. Закусило).

Трапляються поодинокі випадки елімінації локативної синтаксеми з метою перенесення уваги адресата на неї: *“Слухай, щойно мені якась жінка подзвонила, сказала, що твоя подруга. Ти що, під слідством? Я приїду”* (М. Меднікова); *“Зайди!”* – Кузя ковтнув мінеральної води (А. Шевчук); *“Довезу, як Кіркорова!”* – пообіцяв він, вирулюючи з території автостанції (О. Шевченко).

Мовець, зобов’язуючись виконати певну дію, підтверджує що її виконавцем буде він, тому немає потреби називати суб’єкт дії. В усіх висловленнях-промісивах елімінується суб’єктна синтаксема: *“Неодмінно подумаю”*, – пообіцяв і відчув полегшення, коли повернувся до Грищика спиною (О. Шевченко); *“Зроблю все можливе”* (О. Вільчинський); *“Звільнюся”*, – обличчя посудниці пішло червоними плямами (М. Меднікова).

У роботах Дж. Сьорля погроза (менасив) належить до комісивів, мета яких – зобов’язати адресата дещо зробити. У висловленнях з комісивною метою, як констатує дослідник, мовець бере на себе зобов’язання реалізувати лінію дій, репрезентовану пропозиційним змістом. При цьому Дж. Сьорль наголошує, що, на відміну від обіцянки, особливістю погрози є обов’язковість щось зробити не на користь адресата [Серль 1986].

На думку М. Г. Безяєвої, менасиви зближуються з мовленнєвими актами волевияву [Безяева 2002: 479]. Перш за все, це стосується тих випадків, коли небажана дія ще не відбулася, відбувається або ще не розпочалася. Тоді призначення погрози в тому, щоб змусити адресата не робити, припинити або не розпочинати небажані дії. Якщо ж дія вже відбулася, то можлива тільки реалізація помсти, що дає можливість побачити зв’язок погрози з прийняттям на себе зобов’язань. Однак і в цьому, на думку дослідниці, погроза зближується з волевиявленням, часто каузуючи невиконання аналогічної дії в майбутньому [Безяева 2002: 480]. Об’єднує всі ці ситуації те, що погроза завжди є попередженням про небажану дію. Тому М. Г. Безяєва дає таке визначення погрози: *“Погроза – це попередження (я хочу, щоб ти знав) про намір мовця виконати небажану (небенефактивну) дію для адресата (або третьої особи), якщо той здійснював, виконує або відновить небажану для мовця або третьої особи дію чи не здійснив, не здійсниє, не хоче здійснити або поновити бажану для мовця (рідко – для третьої особи) дію, яка звичайно реалізується при активному емоційному стані мовця”* [Безяева 2002: 480].

Як бачимо, більшість дій-погроз належить до плану майбутнього, як і у висловленнях-промісивах. Ця майбутня дія відрізняється тільки тим, що вона відбуватиметься не на користь адресата: *“Ти з мене ідіота не роби, – сказав, а скоріше зашипів Коля. – Я тобі інакше язика прищемлю, так прищемлю, що пісочок посиплеться”* (В. Шевчук).

Існує ще один чинник, що відрізняє промісив від менасива. Особливість погрози виявляється в тому, що вона завжди потенційна. Саме цією потенційністю виконання дій-погрози менасиви відрізняються від будь-якої обіцянки, що передбачає обов’язковість виконання названої дії.

Висловлення-менасиви насичені емоційним забарвленням, адже такі мовленнєві акти відбуваються в певному напруженні, у деякій негативності, а це, у свою чергу, впливає й на вибір мовних засобів для передачі погрози.

Найчастіше в реченнях, що реалізують акт проголошення погрози, елімінується предикат, який “замінюється”, напевне, відповідними жестами та мімікою: *“Це ти, мале стерво? – видавив Семен, коли*

зрозумів, що досі може говорити. – *Ось я тебе зараз*” (О. Шевченко); *А баби Ігнатихи вже немає, і немає її терпких гниличок, за які баба кричала, наздоганяючи нас з хворостою: “А я тобі зараз, цибулник!..”* (М. Закусило); *“А будеш язиком патякати, то я тебе!”* – погрозливо сказав Коля-рибалка (В. Шевчук); *“А я їх зараз!”* (Є. Кононенко).

З наведених прикладів видно, що найчастіше в українській мові елімінуються предикати зі значенням фізичної дії над адресатом. З огляду на це простежується максималізація напруги, оскільки об’єкт такої погрози займає невласливу для нього лінійну постсуб’єктну позицію.

Перформатив визначають як висловлення, еквівалентне дії, вчинку [Бацевич 2004: 176]. Перформатив у контексті подій створює соціальні, комунікативні або міжособистісні ситуації, які завжди мають наслідки (оголошення війни, обіцянки, заповіді, вибачення, присяги тощо).

Дія, названа перформативним дієсловом, відбувається й закінчується під час виголошення, тому, на думку О.О. Романова, особливістю перформативних дієслів є їхня нездатність сполучатися з прислівниками часу (*довго, швидко, повільно* та ін.) та з прислівниками оцінки (*добре, погано, радісно* та ін.). Неможливе існування речень типу * *Я вас довго прошу зачинити вікно* [Романов 1984: 89-90].

За семантикою перформативні висловлення різноманітні. Відповідно до поставленої мовцем мети можна згрупувати перформативні дієслова у дві групи: 1) дієслова, які “описують дійсність” (дієслова твердження, оцінки, ставлення); 2) дієслова, які “змінюють дійсність” (дієслова, що виражають умови, вимоги, пропозиції, зобов’язання, дозвіл). Як бачимо, перформативи можуть використовуватися й в інших мовленнєвих актах, які репрезентовані такими прагматичними типами речень: констативи, промісиви, менасиви, директиви, квеситиви. Так, речення типу *Завтра буде дощ* (констатив) можна було б вважати перформативним з імплікованим перформативом, тобто семантично неповним перформативним реченням (*Я стверджую, що завтра буде дощ*). На думку Ю. Г. Твердохліба, з погляду мовної еволюції експліцитні перформативи повинні бути пізнішими утвореннями, адже “в примітивних мовах висловлювання, що складається з одного слова, типу “Грім”, “Звір”, може бути попередженням, інформуванням, пророкуванням і т.д. через відсутність розмежувань значення, що з’явилися на більш високих ступенях розвитку мови” [Твердохліб 2004: 6]. Тому речення *Завтра буде дощ* можна сприймати і як констатацію, і як попередження, і як обіцянку, але наявність певного перформативного дієслова є необхідною умовою для існування перформативних речень, а також перформатив є суттєвим ефективним засобом забезпечення точності мови.

Незважаючи на необхідність наявності перформативного дієслова в перформативних висловленнях, в українському розмовному мовленні існує певна група перформативних речень з імпліцитним дієсловом. Сюди можна віднести речення типу *До столу* як запрошення зайняти місце за столом (*Я запрошую Вас до столу*); *Винний* як позначення того, що хтось є винним і чинний суддя проголошує вирок (*Я оголошую Вас винним*); *У клас* як наказ негайно зайти до класної кімнати (*Я наказую негайно зайти в клас*). Останні два приклади мають свої особливості функціонування як перформативних: *Винний* буде завжди перформативом, якщо його використав людина, наділена певними правами й зобов’язаннями (суддя); накази майже завжди будуть перформативними, якщо їх використовує особа, соціальний статус якої дозволяє віддавати їй накази, що вимагають негайного та незаперечного виконання (військові, міліціонери). На особливу увагу заслуговують речення типу “*Я проти*”, “*Я за*”, у яких наявні частки *за* і *проти* вказують на імпліцитні перформативні дієслова із значенням заперечення, протесту або схвалення, згоди: *Я заперечую*; *Я схвалюю це рішення*. Найуживанішим типом перформативних конструкцій з елімінованим предикатом є так звані “етикетні формули”, у яких найчастіше імплікується предикат *бажаю, зичу*: “*Доброго дня, чоловіче*”, – *пролунало за його спиною* (О. Шевченко); “*Доброго ранку, лунатику*”, – *промовила вона, затулюючи пасок рожевого халата* (О. Шевченко); “*Щасливої дороги, Гелено!*” (Є. Кононенко). Специфікою таких висловлень є морфологічне вираження об’єктної синтаксеми: обов’язковою умовою є форма родового відмінка, інакше конструкція не є перформативною (пор.: *Добрий день!* – констатив).

Слід виділити групу перформативних висловлювань, у яких спостерігається формальна неповнота, такими можна вважати речення, репрезентовані структурами з елімінованим суб’єктом. Найчастіше всі перформативи вживаються без займенника *я*, адже виконувати дію, названу перформативом, може тільки особа, яка її й називає, інакше це вже буде не перформативне висловлювання: *Оголошую мир – Я оголошую мир* (*Він оголошує мир* – констатив). Крім цього, у перформативних реченнях за відсутності експліцитно вираженої першої особи вона виражається за допомогою форми дієслова: *Наказую*; *Прощаю*; *Бажаю успіху*; *Дякую*; *Вітаю*; “*Вітаю, хазяїне*”, – *мовляла Оксана* (О. Шевченко); “*Бажаю щасливих вражень і нових зустрічей!*” – *Яна зробила особливий наголос на “нових зустрічах”* (Є. Кононенко); “*Не бийте його більше!* – *схлинула дівчина, намагаючись затулити хлопця своїм тільцем.* – *Благаю вас, не робіть цього!*” (О. Шевченко).

Крім елімінації суб’єктної синтаксеми, у таких конструкціях, виявляємо недостатність ще деяких членів речення, які зумовлені валентністю наявного перформатива-предиката. Найчастіше елімінованими виявляються об’єктна та адресатна синтаксеми: *Вітаю (вас)*; *Прощаю (тобі все)*; *Дякую (вам)*; “*Я протестую*”, – *п’яно обізвався волоокій* (В. Даниленко); *Я дістав цигарки.* – “*Дякую, вже скоро два роки не палю*”, – *кинула вона* (О. Вільчинський).

Досліджуючи неповні речення імперативної семантики як мовленнєві акти, питання про повноту / неповноту можна вирішити з погляду досягнення комунікативної мети. Якщо метою комунікації є суворий наказ і його реалізовано, то речення можна вважати повним за змістом. Тоді постає питання взагалі про існування неповних речень у процесі спілкування. Тут знову варто звернутися до формальної структури мовленнєвої одиниці, адже знання цієї структури є необхідною умовою для використання їхніх функціональних моделей у мовленні.

Реалізовані в мовленні неповні речення – директиви можна поділити на дві групи. Перша група репрезентована конструкціями, які структуруються здебільшого основним носієм імперативної семантики – дієсловом у наказовому способі (предикат), у якого еліміновані об'єктні, адресатні, інструментальні або локативні синтаксеми: *“Дай!”*, *“Візьми!”*, *“Дивись!”*, *“Пиши!”*, *“Не чіпай!”*; *“Візьміть для сина. Це дуже якісний шоколад”* (Є. Кононенко); *“Принесеи”*, – категорично сказала Юлька й облила його холодним перламутром (В. Шевчук). Основною елімінованою синтаксемою в директивних конструкціях завжди є суб'єктна, наявність якої не є необхідною, адже основне семантичне й комунікативне навантаження має предикат певної форми. Саме ця морфологічна форма показує, до якої особи спрямовано наказ, розпорядження тощо: *“Обицкайте цього пана... журналіста, – наказав Синельников. – І подивіться в торбі”* (О. Вільчинський).

Другу групу складають бездієслівні конструкції, у яких експліцитний член репрезентований об'єктною синтаксемою, вираженою або іменником у знахідному відмінку, або іменником з числівником, або вторинною адвербіальною синтаксемою, вираженою прислівником чи іменниково-прийменниковою конструкцією: *“Документи!”*, *“Двісті гривень!”*, *“Праворуч!”*, *“На вокзал!”*.

Найуживанішими в українській мові є конструкції другої групи. Взаємодія мовця та адресата, їхні спільні когнітивні знання постають екстралінгвістичною базою, організаційним центром імпліцитної форми директива, що створює можливість елімінації дієслова в подібних конструкціях [Бех 1990], тому що при цьому залишається ситуація спонукання адресата до дії. У низці ситуацій саме неповний варіант постає єдиною можливим. Неповні речення через специфічність ситуації (“В операційній”) або через екстремальні умови, у яких вони використовуються (“На пожежі”), зазвичай не допускають відмови від виконання названої дії, тоді як повні варіанти можуть допускати негативну реакцію адресата, тому що вони мають меншу силу впливу.

Розгляд семантико-синтаксичної структури питальних конструкцій, що є мовним засобом вираження квеситивних мовленнєвих актів, дозволяє виділити групи цих одиниць.

Найчисленнішими виявилися питальні конструкції з елімінованим предикатом різної семантики:

1. Реченнєві конструкції з елімінованим предикатом зі значенням руху. Серед них виокремлюються одиниці з питальними словами, що є особливим маркером саме питальних речень, ці слова визначають семантику елімінованого предиката: *Вмостилися, рушили: Вас куди?* (М. Меднікова); *“О, якими вітрами?”* – сказав він, потискаючи мою руку (О. Вільчинський).

Другу підгрупу становлять питальні конструкції без питального елемента, з-поміж яких – і загальнопитальні, і частковопитальні, тобто питання, що вимагають підтвердження якоїсь інформації або уточнення її: *“Агов, земляк! Ти з неба чи на небо?”* (І. Багрянний); *“То ви з Києва?”* – поцікавилася дружина, виносячи з кухні великий казан з тушеною картоплею (О. Шевченко). Основним показником елімінації предиката руху є наявність локативної синтаксеми (найчастіше вокативної синтаксеми кінцевого пункту руху або засобу руху): *“Здрасуйте! Ви додому? Так нам до алейки разом”* (Ю. Смолич); *“Ви на машині?”* (Є. Кононенко).

2. Реченнєві конструкції з елімінованим предикатом будь-якої дії: зі значенням мовлення: *“А ви щось, господа гімназисти, про війну?”* (Ю. Смолич); *“Проти ненависті такою ж ненавистю, на злобу – злобою?”* (О. Гончар); зі значенням буття: *“Пан президент у кабінеті?”* (В. Винниченко); будь-якої іншої фізичної дії: *Нині Ремез копав картоплю, бо вже всі сусіди позабували про свої городи, давно лісі і ямкуваті... приїхав Мишко Чигир. Попустив на конях упряж і, топчучи карячкватими ногами стежку, пішов до Ремеза: “Сам?” – подав широку долоню (Г. Шкляр); Олесь сіла за сусідній столик. Тала підбігла з ганчіркою, протерла поверхню. “А мого?” – промукав Матвій (Є. Кононенко); Він витяг з кишені пачку “Прими”, протягнув Стефанові: “Будеи?” (О. Шевченко). Більшість таких конструкцій складається з одного елемента, адже основне комунікативне навантаження несе саме він.*

Окрему групу утворюють питальні конструкції з елімінованою об'єктною синтаксемою: *“Мені треба просто поговорити з тією дівчиною, а це може не сподобатися її друзям. І зброя мені потрібна лише на крайній випадок... Ну то як? За сто баксів дістанеш?”* (О. Вільчинський); *“А що каже влада? – сказав Зеник. – Глухо? Гальмують?..”* (О. Вільчинський); *“А я, бачите, причепурилася. Іду в кіно. Сьогодні показують “Дорогу” Фелліні. Бачили?”* (П. Загребельний); *“А вдень не міг принести?”* – нарешті спитала вона (В. Шевчук).

Однією з особливостей питальних конструкцій є майже повна відсутність суб'єктної синтаксеми. Імовірно, це пояснюється тим, що адресант, звертаючись до співрозмовника за якоюсь інформацією, не має потреби називати цю особу (або особи), адже вона відома й зазвичай бере участь у комунікативному акті: *“Пригадуєш “Дорогу в Провансі” Ван Гога?”* – озивається до мене після мовчання Заболотний (О. Гончар); *“Мене в чомусь звинувачують?”* (М. Меднікова); *“Притягувався?”* (А. Кокотюха).

Отже, кожний тип, проаналізованих нами прагматичних різновидів, характеризується своєю семантико-синтаксичною структурою.

Найбільш функціонально активною елімінованою синтаксею є предикатна, незважаючи на те, що саме предикат є організаційним центром семантико-синтаксичної структури (крім промісивів, у яких основну комунікативну інтенцію виконує предикат і не може елімінуватися). Виконуючи певну мовленнєву дію, мовець не вважає за потрібне називати себе: елімінація суб'єктної синтаксеми.

Аналіз мовленнєвих актів адресанта не дозволив звернути увагу на мовленнєві реакції адресата. Тому постає проблема при визначенні статусу реплік-відповідей у квеситивному мовленнєвому акті: з'ясувати – це констатив чи окремий прагматичний тип речення. Розв'язання цієї проблеми належить до перспектив дослідження заявленої проблеми.

Література

- Бацевич 2004: Бацевич, Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики [Текст] / Ф.С. Бацевич. – К. : Вид. центр “Академія”, 2004. – 344 с.
- Безяева 2002: Безяева, М.Г. Семантика комунікативного рівня звучущого мовлення: Волеизъявление и выражение желания говорящего в русском диалоге [Текст] / М. Г. Безяева. – М. : Изд-во МГУ, 2002. – 752 с.
- Бех 1990: Бех, Е.А. Проблемы классификации эллиптических предложений : автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Киев. гос. ун-т им. Т.Г. Шевченко. – К., 1990. – 18 с.
- Загнітко 2001: Загнітко, А.П. Теоретична граматика української мови: Синтаксис : Монографія [Текст] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
- Почепцов 1986: Почепцов, О.Г. Основы прагматического описания предложения [Текст] / О. Г. Почепцов. – К. : Вища шк., 1986. – 116 с.
- Романов 1984: Романов, А.А. Прагматические особенности перформативных высказываний [Текст] / А. А. Романов // Прагматика и семантика синтаксических единиц : сб. науч. тр. – Калинин, 1984. – С. 86-92.
- Серль 1986: Серль, Дж. Р. Классификация иллокутивных актов [Текст] / Дж. Р. Серль // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XVII. Теория речевых актов. – М. : Прогресс, 1986. – С. 170-194.
- Серль 1986: Серль, Дж. Р. Что такое речевой акт? [Текст] / Дж. Р. Серль // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XVII. Теория речевых актов. – М. : Прогресс, 1986. – С. 151-170.
- Твердохліб 2004: Твердохліб, Ю.Г. Семантичні параметри функціонування перформативних речень у сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Прикарпат. ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2004. – 17 с.
- Формановская 1994: Формановская, М.И. Прагматика побуждения и логика языка [Текст] / М. И. Формановская // Русский язык за рубежом. – 1994. – № 5. – С. 65-76.

В статье анализируется использование неполных предложений в процессе коммуникации. Автор исследует структуру коммуникации, одной из составляющих которой является речевой акт, выполняемый говорящим. С этой точки зрения была проанализирована семантико-синтаксическая структура неполных предложений, которые выступают языковым средством реализации речевых актов с разной иллокутивной силой (в частности, исследуется неполнота констативов, перформативов, менасивов, промисивов, директивов, квеситивов).

Ключевые слова: прагматические типы предложения, коммуникативный акт, элиминация, констативы, перформативы, менасивы, промисивы, директивы, квеситивы.

The article deals with the use of incomplete sentences in the communication process. The author investigates the structure of communication, one of the components of which is the speech act performed by the speaker. According to this point of view it was analyzed semantic and syntactic structure of incomplete sentences which act as the linguistic means of realizing speech acts with different illocutionary force (in particular, we investigate the incompleteness of constatives, performatives, menasives, promissives, directives, questitives).

Keywords: pragmatic type of sentence, speech acts, elimination, constatives, performatives, menasives, promissives, directives, questitives.

Надійшла до редакції 28 квітня 2014 року.

Тетяна Масицька

УДК 811.161.2'267.5

АГЕНТИВНА СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА ЗАЛЕЖНІСТЬ

У статті досліджено агентивну семантико-синтаксичну залежність у структурі простого семантично елементарного речення. Вказано, що здатність предикатних одиниць із семантикою дії формувати агентивну семантико-синтаксичну залежність, впливає на утворення структури семантично елементарного простого речення. Виділено лексичні групи предикатів дії та реченнєві конструкції з предикатами дії, що створюють агентивну семантико-синтаксичну залежність.

Ключові слова: семантико-синтаксична структура речення, реченнєва конструкція, предикат дії, агентивна семантико-синтаксична залежність, компонент реченнєвої конструкції.

Нові погляди щодо вивчення організації семантико-синтаксичної структури центральної синтаксичної одиниці, сконцентровані на аналізі синтаксичних і семантичних компонентів у реченнєвих конструкціях та на особливостях їхнього формування. На сучасному етапі перспективними є дослідження, у яких необхідно з'ясувати вплив семантики предикатного компонента на утворення простого семантично елементарного речення. Студіювання цього питання пов'язане з проблематикою синтаксичних залежностей. У сучасному українському синтаксисі проблематика залежностей охоплює різноманітні вияви граматичного ладу української мови, у ній реалізоване намагання простежити особливості, напрями взаємодії граматичних одиниць. Семантичний потенціал предиката створює семантико-синтаксичну залежність субстанційних компонентів. Семантико-синтаксична залежність суб'єкта знає диференціації залежно від значення предиката. У семантико-синтаксичній структурі речення предикат здатний формувати агентивну семантико-синтаксичну залежність, залежність суб'єкта процесу, суб'єкта стану, суб'єкта всеохопного процесу, суб'єкта якісного стану, кількісного стану та стану-відношення.

Агентивна семантико-синтаксична залежність підпорядкована предикатам дії. Виокремлення і дослідження агентивної семантико-синтаксичної залежності дозволить визначити реченнєві структури з предикатами дії, виявити основні тенденції організації семантико-синтаксичної структури речення. Питання, що спрямовані на вивчення агентивної семантико-синтаксичної залежності суб'єкта, передбачають також виявлення функційно-семантичних ознак предикатів дії в реченнєвих конструкціях.

У граматичних студіях дослідження суб'єкта найбільш вагомо представлене у студіях І.Р. Вихованця [Вихованець 1983; 1992; 1993], А.П. Загнітка [Загнітко 2011], К.Г. Городенської [Городенська 1991], М.Я. Плющ [Плющ 2011], М.В. Мірченка [Мірченко 2004], О.Г. Межова [Межов 2000; 2007; 2012] та інших мовознавців. Проблематика теорії синтаксичних залежностей дозволяє виокремити субстанційну суб'єктну залежність і диференціювати її різновиди відповідно від семантики предиката. **Актуальність** дослідження зумовлена потребою вивчення функційних виявів агентивної залежності та відсутністю в українському синтаксисі спеціальних досліджень, присвячених проблематиці синтаксичних залежностей.

Мета статті – проаналізувати агентивну семантико-синтаксичну залежність та встановити її вираження у семантичних і морфологічних варіантах, що дозволить виділити типи реченнєвих структур із предикатами дії. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі **завдання**: 1) визначити семантичні групи предикатів дії; 2) з'ясувати особливості агентивної семантико-синтаксичної залежності; 3) виявити функційні особливості агентивної семантико-синтаксичної залежності у структурі простого семантично елементарного речення; 4) встановити реченнєві конструкції, у яких функціонує агентивна семантико-синтаксична залежність.

Предикат і залежний від нього суб'єкт мають головну роль в утворенні речення. У системі мови предикатні синтаксичні одиниці – це центральні компоненти речення із семантикою ознаки. У реченнєвих конструкціях предикатами виступають дієслова, прикметники, прислівники, числівники. На відміну від предикатних, непредикатні одиниці є компонентами із предметним значенням. Семантичні ознаки непредикатних компонентів вказують на предметність позначуваних ними об'єктів. І. Р. Вихованець вважає, що відмінність між предметом, з одного боку, і властивістю або відношенням, з другого боку, становить базу для розрізнення непредикатних і предикатних імен [Вихованець 1983: 26]. На думку М. В. Мірченка, «... предикат усякого речення – це особлива семантична сутність, що не передбачає однозначного лексичного заповнення в структурній схемі речення. Як пропозиційна функція предикат передає вказівку на зв'язок із суб'єктами чи об'єктами, які заповнюють віртуальні позиції в реченні або ж можуть їх словесно не представляти» [Мірченко 2004: 112].

Семантичний тип предиката здатний сформувати залежний тип суб'єктного компонента: агенса, суб'єкт процесу, суб'єкт всеохопного процесу, суб'єкт стану, суб'єкт якісного стану, суб'єкт кількісного стану, суб'єкт стану-відношення. І. Р. Вихованець слушно зауважує: «Семантична диференціація суб'єктної синтаксеми залежить передусім від характеру предиката – найголовнішої у семантико-синтаксичній структурі речення синтаксеми...» [Вихованець 1992: 112]. Вчений вказує, що залежні від предикатів субстанційні синтаксеми виявляють відмінності щодо діапазону сполучуваності з класами предикатів і щодо семантичного варіювання [Вихованець 1993: 248]. Агентивну семантико-синтаксичну залежність формують предикати дії. Функційним оточенням предикатів дії виступають предметні субстантивні компоненти, які перебувають у семантико-синтаксичній залежності щодо конкретного предиката. Семантичний потенціал предикатів дії створює відповідну кількість предметних компонентів, а також впливає на їхнє семантичне вираження.

За семантикою предикати дії охоплюють такі основні лексичні групи:

1) предикати, які позначають активну діяльність агенса, напр.: *А хтось оре, здається, за сімох* (В. Лазарук); *... вона [бабуся – Т. М.] весь час вишивала* (Ю. Винничук); *...Настуня ... чистила бородавкувату бульбу* (Й.Струцюк); *[Грицько – Т. М.] Викопає яму глибиною в коліно* (В. Малик); *Дідусь <...> плете собі личаки* («Експрес», 2013); *... власного гнізда-фортеці збудувати він [Петро Григорович – Т. М.] тоді змоги не мав* (В. Шевчук).

2) предикати, які вказують на більший або менший ступінь інтенсивності дії, спрямованої на об'єкт, напр.: ... **князь садонув** кулаком привіконний мур ... (М. Мартинюк); **І розгорне** полотно дороги моя **Марієчко** свята (Н. Гуменюк); **І косар** ще **не мантачить** косу (Н. Гуменюк); ... **Ви поливали** спекотні поля (В. Гей); **Сьогодні на прощі в Жидичині він [князь Данило – Т. М.] вчинятиме** молитву святому Миколаю (М. Мартинюк); ... **дідусь <...> міряє** свою територію широкими кроками («Експрес», 2013);

3) предикати, які позначають створення (знищення) об'єкта, напр.: **Мама ліпила цукерки й півники** з маку й бурякового солоду (Й. Струцюк); ... **Ходя змайстрував** собі справжнього лука ... (В. Шкляр); ... **довгов'язий сербин Текелій Січ зруйнував** (Д. Білий); **[Ми – Т. М.] Реквізували** касу, **знищили** телефонно-телеграфне начиння ... (В. Шкляр);

4) предикати дії із семантикою «керування» і «впливу суб'єкта на об'єкт», напр.: **Він боронити** волю буде, **священну правду і зело** (П. Мах); **Я мозок добровільно укайданив** Тобою... (П. Мах); **Улита задоволено розтягнула** зморшки на обличчі (Й. Струцюк); **Недарма чоловік півжиття керував** таборами десь аж за Полярним колом ... (О. Гончар);

5) предикати на позначення мовленнєвої діяльності, напр.: **Я до себе кажу**, і до кожного з вас: **говори, говоримо усі** ... (В. Баранов); **Крізь сльози Оксана розповіла** про напад харцизів на хутір ... (Ю. Андрухович); ... **він розповів** Таї все про батька (П. Загребельний); ... **Вовкулака <...> розповів** мені про зустріч із Гудимою (В. Шкляр);

6) предикати, які позначають творення, напр.: **Знак оклику дівчина вишиває** На рушнику святім: „Христос воскрес!“ (П. Мах); **Малюю образ твій на березі морському...** (О. Криштальська); **Картину малював** один із кращих малярів країни – **Максимів друг і приятель Микола Д.** (І. Багрянний); **Годинник <...> щось майстрував** та воском покривав (Н. Гуменюк);

7) предикати на позначення виду діяльності, напр.: **Він почав гедлювати** кіньми ... (М. Стельмах); ... **парубком іще тесливав** на хуторах ... (А. Головка); ... **Отрохович столярював** у будівельній бригаді або на фермі (В. Дрозд); **Богодар, батько Ратибора, гончарював** ... (М. Мартинюк);

8) предикати зі значенням руху, напр.: **Максим починає чеберяти** по хатинці незграбними обоніжними, пошитими на виріст чоботицями (М. Стельмах); **Через село просувалась** військова частина ... (Є. Гуцало); **Як з перебитими крилами птиці, вони вештаються** по землі (Й. Струцюк); **Та кожен раз рушають** все одно **У невідомість** молоді **колумби** (Н. Гуменюк); **Я вирушаю** в дорогу ... (Ю. Покальчук);

9) предикати, які позначають переміщення в просторі агенса і об'єкта, напр.: **Жінки ... пригнали свій товар до колгоспної комори** ... (Є. Гуцало); ... **Марійка Думич принесла** букетик до школи ... (Є. Гуцало); ... у золотих оздобах багрянців **везуть** царя в країну царську – **Герри** (Л. Костенко); **[Ягнич – Т. М.] Сестрі цього разу везе хустку японську** (чорне з червоним квіттям), для Інки-племінниці теж таку, тільки трохи веселішу, іншим дівчатам – прозорі, як дим, косинки (О. Гончар); **Добриня з Грицьком привели** сліпого воєводу до хати ... (В. Малик).

І. Р. Вихованець слушно зауважує, що предикати дії морфологічно пов'язані з дієсловами. Це їхня первинна роль, основне призначення у граматичній системі. Віддієслівні деривати (віддієслівні іменники, інфінітиви, дієприкметники, дієприслівники) є наслідком позиційних переміщень предикатів дії у межах речення, які частково нейтралізують вихідну семантику дії і спричинюють значеннєві нашарування інших частин мови [Вихованець 1992: 95].

Агенса, сформований предикатами дії, як правило, позначає істот, виражених іменником, які виконують конкретну дію. Іменники у функції діяча переважно входять до класу назв осіб, напр.: **Увечері батько переніс** птахів до повітки (Є. Гуцало); **Галя вирішила поїхати до Лодзя** ... (В. Штинько); ... **німець ударив [Галю – Т. М.] шкіряною рукавичкою по обличчю** (В. Штинько); **Князжич ... плазом ударив** напасника ... (М. Мартинюк); **Дарунки, ласкою зігрті, Од нас розносить** Миколай (П. Мах); ... **а люди з міста несли** відра повні ... (П. Мах). Також спостерігаємо предметне вираження агенса, напр.: ... **воно [експедиційно-транспортне бюро – Т. М.] достарчить** тобі додому [валізку – Т. М.] ... (В. Штинько); **Його пальці працюють** швидко ... («Експрес», 2013); **Його довгий двосічний меч разив** ворогів безпощадно ... (В. Малик); **І раптом тишу і спокій фіалкового озера розколов вибух** (Р. Іванчук). Таке вираження агентивної семантико-синтаксичної залежності ускладнює семантику агенса значенням інструментальності (знаряддя чи засобу дії). Спостерігаємо також метафоричне вираження агенса, напр.: **А квіти побили морози** (Н. Горик); **З'ява у її домі Свекра не принесла** обіцяної полегкості (В. Штинько); ... **вітер рознесе** ... по пелюсточки стеблинці і пам'ять і любов (Г. Яструбецька). На думку О. Г. Межова, «Поширення суб'єктної синтаксеми у функції суб'єкта дії на назви неістот спричинено явищами метафори (персоніфікації), тобто наданням предметам, явищам природи властивостей людини. ... Вони широко представлені у художній літературі. Це так звані авторські, індивідуально-стилістичні метафори» [Межов 2000: 147]. Об'єктна семантико-синтаксична залежність, яку формують предикати дії, найчастіше виражена предметним значенням. Позиції локатива, інструменталія та адресата у реченнєвих конструкціях із предикатами дії можуть бути контекстуально відсутніми.

Агентивну семантико-синтаксичну залежність варто визначати як реалізацію залежності, яку формує семантика предиката. Суб'єктна синтаксема у функції агенса є основним семантичним варіантом суб'єктної синтаксеми, яка найвиразніше репрезентує семантико-синтаксичну і формально-синтаксичну варіантність суб'єкта. Агентивна семантико-синтаксична залежність виражена активним виконавцем дії, напр.: ... **дід наш**

Петро Григорович <...> побудував цю церкву ... (В. Шевчук); ... **діти** класи **миють** ... (В. Медвідь); ... **Сивоок** збудував Софію (П. Загребельний); **Батько** <...> будує мости ... (О. Гончар); [**Добриня** – Т. М.] <...> шив кожухи та чоботи ... (В. Малик); [**Варка** – Т. М.] <...> ударила <...> ногами знідого коня в боки ... (Є. Гуцало); **Ми** вирізали з <...> слив та абрикосів зірочки та хрестики ... (Ю. Винничук). Відповідно до варіантних семантико-синтаксичних ознак синтаксеми у функції агенса в цій позиції функціонують іменники-назви істот. Агентивна семантико-синтаксична залежність виражена істотою або предметом, що є ініціатором дії.

Агентивна семантико-синтаксична залежність здебільшого функціонує у таких реченневих конструкціях:

1. **S + P_v¹**, напр.: ... **Дарина** уже в **Рогощі** **учителювала** ... (В. Дрозд); ... **дід Живосил** усе життя **шевицював** ... (В. Малик); **Третій місяці князував** у **Лучеську Ярослав Ингваревич** (М. Мартинюк);

2. **S + P_v + O**, напр.: **Я** з **дідусем** **збудував хатину** ... (В. Малик); ... **хтось** із **сільчанських винахідників** **змайстрував легкокрилий вітряк** ... (М. Братан);

3. **S + P_v + O + L₄**, напр.: ... **Віктор** <...> **руку** поклав їй [**Інні** – Т. М.] **на плече** **недбалим, владно-ласкавим жестом** (О. Гончар); **Чоловік** ... **закинув у машину валізи** ... (Г. Тарасюк); **Кірлик** **підніс шмат ковбаси до носа** ... (В. Неборак); ... **Лучук** **завісив свого лука на плече** ... (П. Загребельний); ... **дівчина** **схилила голову йому** [**Птіцину** – Т. М.] **на плече** (В. Шкляр);

4. **S + P_v + O + Ad**, напр.: ... **Я** **інколи дарую їм** [**Жінкам** – Т. М.] **квіти** (О. Соловей); **Жінка** **надсилає чоловікові** ... **світлину** (В. Слапчук); ... **міністр презентував** **колегам законопроект про внесення змін до Податкового кодексу** («Дзеркало тижня», 2011); **Князь із Піддубців, справді князь добра, Мені подарував дорогу в гори** ... (П. Мах);

5. **S + P_v + O + I_{ac}**, напр.: **Заготівельник** <...> **не зарубав жодної зозулястої** [**сокирою** – Т. М.] (**П. Коробчук**); ... **на його тілі хтось** **ножем вирізав малюнок** ... («Високий замок», 2011); **Порубав** [**Самоха** – Т. М.] **качани сокирою на дровитні** ... (В. Барка); **Я** **замикав двері кімнати** [**ключем** – Т. М.] ... (В. Неборак); **Стасик-переселенець** <...> **мовчки свердлить свердлом метал** ... (О. Гончар);

6. **S + P_v + Ad + O + I_{ac}**, напр.: ... **я до Тебе пишу** [**лист** – Т. М.] [**ручкою** – Т. М.] ... (Ю. Андрухович); [**Тая** – Т. М.] **Написала чоловікові** <...> **листівку** ... (П. Загребельний); [**Галя** – Т. М.] ... **написала теплого листа полковникові** (В. Штинько);

7. **S + P_v + L₁ + L₂ + L₃**, напр.: **Пливуть жінки** **через майдан** ... (В. Слапчук); **Ми в вуличку пройшли** ... (І. Малкович); **Ішов дід з містечка, через гору, у свій присілок** (Л. Костенко);

8. **S + P_v + I_{mv} + L₁ + L₂ + L₃**, напр.: **Поїхав батько** **в ліс по дрова** **ще зранку** ... (Є. Гуцало); – **А їхав мимо нас дядько Танає** **на санях** ... (Є. Гуцало);

9. **S + P_v + O + Ad + L₁ + L₂ + L₃**, напр.: **Ти** **носила своєму братові їсти у сховок** (І. Андрусяк); [**Блажчук** – Т. М.] ... **додому ж приніс від неї** [**тітки Василюхи** – Т. М.] **молока в глечичку** ... (Є. Гуцало);

10. **S + P_v + O + Ad + I_{mv} + L₁ + L₂ + L₃**, напр.: ... **імператори привезли вінці з Риму** ... (П. Загребельний); **І привіз він** [**купець** – Т. М.] **до нашого міста ладан** ... (Ю. Винничук); ... **на княжий двір** <...> **вони з батьком** **возили горишки, макітри, гладішки, глиняні тарелі** ... (М. Мартинюк).

Конструкції із предикатами дії мають різноманітне семантичне вираження, через те, варто взяти до уваги можливі перехідні зони між предикатами дії і предикатами стану, предикатами якісного стану. На думку І.Р. Вихованця, «Предикати дії взаємодіють з іншими типами предикатів. Абстрагованість від конкретних ситуацій може досягати різного ступеня, що дозволяє розмежовувати конкретну дію як вихідну конструкцію і сукупність дій, а також кваліфікацію, якість, характеристику, стан, які ґрунтуються на ситуаціях, пов'язаних з конкретними діями» [Вихованець 1992: 95]. У реченневих структурах наявне функціонування крім агентивної семантико-синтаксичної залежності інших типів субстанційних семантико-синтаксичних залежностей, зокрема у реченневій конструкції **S + P_v + O** спостерігаємо агентивну і об'єктну семантико-синтаксичні залежності, у структурі **S + P_v + O + L₄** – агентивну, об'єктну і локативну семантико-синтаксичні залежності, у реченневій конструкції **S + P_v + O + Ad** – агентивну, об'єктну та адресатну семантико-синтаксичні залежності, у реченневій конструкції **S + P_v + O + I_{ac}** – агентивну, об'єктну та інструментальну семантико-синтаксичні залежності, у реченневій структурі **S + P_v + L₁ + L₂ + L₃** – агентивну, об'єктну і локативну семантико-синтаксичні залежності, у реченневій структурі **S + P_v + I_{mv} + L₁ + L₂ + L₃** – агентивну, об'єктну, інструментальну і локативну семантико-синтаксичні залежності, у реченневій структурі **S + P_v + O + Ad + L₁ + L₂ + L₃** – агентивну, об'єктну, адресатну і локативну семантико-синтаксичні залежності, **S + P_v + O + Ad + I_{mv} + L₁ + L₂ + L₃** – агентивну, об'єктну, адресатну, інструментальну і локативну семантико-синтаксичні залежності. Залежачи від семантичного навантаження предиката, кількість керованих предикатом субстанційних компонентів може бути визначена по-різному, однак не всі правобічні позиції у реченневих конструкціях заповнені відповідними синтаксемами, особливо, це стосується реченневих конструкцій:

¹ S – суб'єкт; P_v – дієслівний предикат; O – об'єкт; Ad – адресат; I_{ac} – інструменталь (засіб дії); I_{mv} – інструменталь (засіб пересування); L – статичний локатив L₁ – локатив (вихідний пункт руху); L₂ – локатив (шлях руху); L₃ – локатив (кінцевий пункт руху); L₄ – контактний локатив.

$S + P_v + Ad + O + I_{ac}$; $S + P_v + L_1 + L_2 + L_3$; $S + P_v + I_{mv} + L_1 + L_2 + L_3$; $S + P_v + O + Ad + L_1 + L_2 + L_3$; $S + P_v + O + Ad + I_{mv} + L_1 + L_2 + L_3$. У системі сучасної української мови закріплено відповідне місце для суб'єктного субстанційного компонента. Як правило, він стоїть перед предикатом, і тому репрезентує лівобічну агентивну семантико-синтаксичну залежність. Формування агентивної семантико-синтаксичної залежності у лівобічній позиції притаманне всім предикатам сучасної української мови. Цей закріплений мовною системою порядок розташування лівобічних і правобічних компонентів, зумовлених семантикою предиката, у мовленні зазнає різних модифікацій. Функціонування різних типів залежностей відбиває структуру мови, а не мовлення, тому лівобічні і правобічні компоненти у реченневих конструкціях можуть займати препозицію і постпозицію відносно предиката.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Предикати дії у простих семантично елементарних реченневих конструкціях для повного вираження семантики формують різноманітні типи семантико-синтаксичної залежності. Агентивна семантико-синтаксична залежність присутня у всіх реченневих структурах із предикатами дії: $S + P_v$, $S + P_v + O$, $S + P_v + O + L_4$, $S + P_v + O + Ad$, $S + P_v + O + I_{ac}$, $S + P_v + Ad + O + I_{ac}$, $S + P_v + L_1 + L_2 + L_3$, $S + P_v + I_{mv} + L_1 + L_2 + L_3$, $S + P_v + O + Ad + L_1 + L_2 + L_3$, $S + P_v + O + Ad + I_{mv} + L_1 + L_2 + L_3$. У кожному конкретному випадку реалізовані лише ті необхідні типи залежностей, актуалізації яких потребує відповідний предикат. **Перспективу** подальших студій вбачаємо у дослідженні інших типів суб'єктної семантико-синтаксичної залежності, що дозволить чітко виокремити реченневі конструкції з предикатами різних типів як визначальних синтаксем стосовно структури субстанційних семантико-синтаксичних залежностей.

Література

- Вихованець 1983: Вихованець, І. Р. Семантико-синтаксична структура речення : Монографія [Текст] / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1983. – 219 с. – Бібліогр. : с. 213-217.
- Вихованець 1992: Вихованець, І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови : Монографія [Текст] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 224 с. – Бібліогр. : с. 215-220. – ISBN 5-12-002283-9.
- Вихованець 1993: Вихованець, І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : Підручник [Текст] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с. – ISBN 5-325-00174-4.
- Городенська 1991: Городенська, К. Г. Деривація синтаксичних одиниць : Монографія [Текст] / К. Г. Городенська. – К. : Наук. думка, 1991. – 192 с. – Бібліогр. : с. 187-190. – ISBN 5-12-002284-7
- Загнітко 2011: Загнітко, А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія. Синтаксис : Монографія [Текст] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. – 992с. – Бібліогр. : с. 851-943. – 15 000 прим. – ISBN 978-966-481-549-6.
- Межов 2000: Межов, О. Г. Субстанціальна синтаксема у функції суб'єкта дії [Текст] / О. Г. Межов // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Філологічні науки. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – №6. – С. 143-148. – Бібліогр. : с. 147-148.
- Межов 2007: Межов, О. Г. Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення : Монографія [Текст] / О. Г. Межов. – Луцьк : РВВ Вежа Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 184 с. – Бібліогр. : с. 158-172. – ISBN 978-966-600-284-9.
- Межов 2012: Межов, О. Г. Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць : Монографія [Текст] / О. Г. Межов. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 464с. – Бібліогр. : с. 409-446. – 300 пр. – ISBN 978-966-600-594-9.
- Мірченко 2004: Мірченко, М. В. Структура синтаксичних категорій : Монографія [Текст] / М. В. Мірченко. – [2-ге вид., переробл.]. – Луцьк : Ред.-вид. Відд. «Вежа» ВДУ ім. Лесі Українки, 2004. – 393с. – Бібліогр. : с. 360-383. – 300 пр. – ISBN 966-600-140-3.
- Плющ 2011: Плющ, М. Я. Словоформа у семантично елементарному та ускладненому реченні : Вибрані праці [Текст] / М. Я. Плющ. – К. : Вид-во Національного педагогічного ун-ту імені М. П. Драгоманова, 2011. – 362 с. – Бібліогр. : с. 345-360. – 300 пр. – ISBN 978-966-660-706-8.

В статтє исследована агентивная семантико-синтаксическая зависимость в структуре простого семантически элементарного предложения. Обращается внимание на то, что способность предикатных единиц с семантикой действия формировать агентивную семантико-синтаксическую зависимость, влияет на образование структуры семантически элементарного простого предложения. Выделены лексические группы предикатов действия и конструкции предложения с предикатами действия, определяющие агентивную семантико-синтаксическую зависимость.

Ключевые слова: семантико-синтаксическая структура предложения, конструкция предложения, предикат действия, агентивная семантико- синтаксическая зависимость, компонент конструкции.

The semantic-syntactic dependency of agency in a simple semantic sentence's structure was analyzed in this article. Predicates with action semantics form semantic-syntactic dependence of agency, influence the formation of the basic semantic structure of a simple sentence. Lexical predicate group of action & structures of sentence with predicates of actions, which influences semantic-syntactic dependence of agency were defined.

Keywords: semantic and syntactic structure of sentences, sentence's structure, predicate of acts, the semantic-syntactic dependency of agency, component of sentence's structure.

Надійшла до редакції 22 березня 2014 року.

Олександр Межов

УДК 811.161.2'367

ВАЛЕНТНИЙ ПОТЕНЦІАЛ АДРЕСАТНИХ ДІЄСЛІВ ТА ЇХНІХ ДЕРИВАТИВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті досліджено валентний потенціал адресатних дієслів у зв'язку з семантико-синтаксичною структурою елементарного речення. Установлено якісний склад адресатних дієслів та їхніх дериватів, проведено їхній структурний аналіз. Виділено й схарактеризовано лексико-семантичні групи адресатних дієслівних предикатів у сучасній українській літературній мові. Вивчено закономірності реалізації їх облігаторних і факультативних валентностей. Простежено засоби вираження субстанційних компонентів (об'єкта, адресата, інструмента, локатива) при дієсловах із сеомою адресації.

Ключові слова: валентність дієслова, адресатні дієслова, семантико-синтаксична структура речення, облігаторний компонент, факультативний компонент, суб'єкт, об'єкт, адресат, локатив, інструменталь.

Вивчення семантики речення неможливе без ґрунтового опрацювання поняття валентності. Увага до семантико-синтаксичного аспекту речення зумовила розгляд валентності як категорії, що має особливий статус і реалізується на перетині синтаксису й лексичної сполучуваності. Ідея валентності предиката, спроможного регулювати семантичну структуру речення, виявилася надзвичайно актуальною і в українській граматиці загалом, і в методиці аналізу речення зокрема. Валентність співвіднесена зі сполучуваністю, про яку говорили лінгвісти ще задовго до ідеї Л. Теньєра [Теньєр 1988]. Сьогодні сполучуваність слова розглядають як категорію, що властива будь-якій повнозначній частиномовній одиниці. Валентність же не є тотожною сполучуваності як сукупності синтагматичних потенцій слова, оскільки сполучуваність ширше порівняно з валентністю поняття, що охоплює як валентні, так і невалентні зв'язки. Валентна сполучуваність слів у реченні здійснюється завдяки взаємодії активної валентності підпорядковуючих ознакових слів (переважно дієслів) і пасивної валентності залежних слів (у типових випадках іменників-назв предметів) [Вихованець 1988: 109]. Валентність – це закладена в лексичному значенні слова синтаксична потенція, здатність приєднувати і програмувати інші повнозначні слова, вказівка в семантиці слова на необхідний доповнюваний компонент. З цього погляду активна валентність властива не всім повнозначним словам, а лише тим, що мають предикатну семантику: дієсловам, прикметникам, прислівникам, віддієслівним та відприкметниковим іменникам.

Основним носієм валентності є дієслово, інші носії валентності набувають валентних спроможностей у зв'язку з дієсловом, тобто внаслідок переміщення у первинну для дієслова предикативну позицію, яка є для них вторинною. Ще О. О. Потебня, аналізуючи дієслівну транзитивність, вказував на вміщувану в дієслові вимогу об'єкта, наявність „порожнього місця”: „Не договоряючи додатка при об'єктному дієслові, ми не робимо цього дієслова суб'єктним, тому що, ніскільки не змінюючи цим самого дієслова, ми, так би мовити, залишаємо при ньому порожнє місце для об'єкта: *він уже читає* – що б там не було, але дещо таке, що, виражене іменем, стояло б неодмінно в знахідному відмінкові” [Потебня 1977: 249]. Передчуття валентності тут є очевидним, хоча йдеться про інші категорійні величини, але загальна ідея про те, що слово, маючи сполучувальний потенціал, передбачає можливість його доповнення іншим словом, була висловлена набагато раніше, без застосування самого терміна „валентність”.

Наукове опрацювання теорії валентності активно ведуть із початку шістдесятих років під впливом граматики залежностей Л. Теньєра. Вчений аналізував „вербальний вузол”, який, на його думку, складається з дієслова та залежних від нього актантів. Кількість актантів у реченні визначена семантичною і граматичною природою дієслів. Здатність дієслів приймати й утримувати при собі певну кількість актантів учений порівнює з відомою властивістю атома в хімії і називає її валентністю [Теньєр 1988: 117-130, 250-296]. Л. Теньєр правильно визначив проблему валентності, проте не запропонував викінченого розуміння цього поняття, оскільки не розрізняв семантичних і формальних позицій речення, не диференціював залежні компоненти на облігаторні й факультативні. Незаперечним фактом є визначення дієслівного предиката як основного носія активної валентності. Всі інші різновиди (морфологічні) орієнтовані щодо дієслівних і виявляють специфіку валентних можливостей (у зв'язку з орієнтацією на дієслово) та типів відношень, які експлікує предикатне слово. Розвиваючи погляди Л. Теньєра на статус валентності в мовній системі, який вирізняв лише одно-, дво- і тривалентні дієслова, І. Р. Вихованець здійснює диференціацію дієслів за їхніми валентними можливостями на одно-шестивалентні [Вихованець 1992: 42]. А. П. Загнітко [Загнітко 2011: 274], Т. С. Масицька [Масицька 1998: 76] виділяють навіть семивалентні дієслова. Визначальним питанням теорії валентності є питання про розрізнення обов'язкових (облігаторних) і факультативних актантів та вільних поширювачів, що

спроможні розгортатися в самостійні речення. Факультативним актантам властивий, порівняно із облігаторними, менший ступінь необхідності.

Валентність дієслова та його дериватів вичерпно описана у працях сучасних українських граматистів: І. Р. Вихованця [Вихованець 1992], А. П. Загнітка [Загнітко 2011], М. В. Мірченка [Мірченко 2004], Т. С. Мацицької [Мацицька 1998], І. Р. Пасічник [Пасічник 2006], Н. М. Костусяк [Костусяк 2012], О. В. Куц [Куц 2003] та ін. Актуальною і дискусійною залишається проблема розмежування облігаторної та факультативної валентності, взаємодії активної й пасивної валентності, а також валентного потенціалу різних частиномовних і лексико-семантичних класів слів. У цьому плані особливої уваги потребує вивчення валентного потенціалу, облігаторних і факультативних актантів так званих дієслів адресатної семантики, які позначаємо у пропонованому дослідженні терміном “адресатні дієслова”, та їхніх функційних еквівалентів із семою адресації.

Мета статті – здійснити комплексний аналіз валентного потенціалу дієслів адресатної спрямованості та їхніх дериватів у граматичній системі сучасної української мови. Для реалізації цієї мети потрібно розв’язати такі **завдання**: 1) виділити семантичні групи адресатних дієслів; 2) визначити їхні функційні деривати; 3) окреслити сукупність облігаторних та факультативних актантів, встановити критерії їх розмежування; 4) схарактеризувати морфологічні варіанти адресатів при відповідних дієслівних, дієприкметникових, дієприслівникових, іменникових та прикметникових предикатах; 5) встановити закономірності закріпленості власне-адресатів та адресатів-призначення за відповідними лексико-семантичними класами дієслівних предикатів і їхніх дериватів.

Дієслова, які беруть участь у вираженні категорії адресатності, можна об’єднати на підставі спільної інваріантної семи *передавання* (предмета, інформації тощо). Вони становлять кількісно обмежений ряд, позначають цілеспрямовану дію і вказують на: 1) передавання об’єкта певному адресатові: *адресувати, давати, видавати, віддавати, надавати, передавати, подавати, простягати* (у значенні „подавати”), *роздавати, вручати, доручати, дарувати, заповідати, присвячувати, пропонувати, платити, позичати, продавати, купувати, залишати, слати, надсилати, пересилати* і под.: *Шевченко посилав свої твори за кордон Міцкевичу* (М. Рильський); *Незабаром... Мотря надіслала мені в школу листа* (С. Васильченко); *Вона частенько прислала мені записки, просячи одвідати її* (Леся Українка); *Друзям на ближні і дальні кордони я адресую листи* („Слово і час”); *Суворо й урочисто подавала мати батькові свячений хліб,... нарізав [батько] його... і роздавав родині* (Ю. Яновський); *Роман виймає з кишені гроші, передає матері* (М. Стельмах); – *Ти зараз віддаси трубку Олегові* (В. Лис); *Землю над Тасьмином подарував батькові ще Чигиринський староста Данилович* (П. Загребельний); *Селім прислав отруєну сорочку своєму синові* (П. Загребельний); *Раз у раз долинають оплески: то це комусь вручають атестат зрілості* (О. Гончар); 2) повідомлення (мовленнево-інтелектуальну діяльність, спрямування мовлення до його адресата): *відповідати, говорити, доповідати, викладати, висловлювати, декламувати, диктувати, доносити, залищатися, звертатися, казати, наказувати, оголошувати, оповідати, освідчуватися, підказувати, повідомляти, повторювати, проповідувати, пропонувати, радити, розповідати, співати, читати, шептати, демонструвати, доводити, заперечувати, звітувати, підтверджувати, показувати, пояснювати, роз’яснювати, розкривати, цитувати* тощо: *Сержант... розповів дружині про все...* (В. Лис); *Нагадати мученикові його муки, його заслання...* (І. Драч); *Увечері читала Некрасову своє оповідання* (О. Іваненко); *А це в нього є в кишені папірець, який він... покаже головному лікарю* (В. Лис); *Для вироблення навичок виразного читання доцільно пропонувати учням прозові тексти з дотриманням інтонації, темпу мовлення, пауз* („Українська мова і література”); *Чому розповідати іноземцям про переваги навчання в Україні – аморально?* („Голос України”); *Раді повідомити Вам приємну новину про запуск нової кредитної пропозиції* („Експрес”); *Папа проповідував монахам-самітникам* („Газета по-українськи”); 3) написання адресатові інформації: *писати, виписувати, відписувати, вписувати, дописувати, надписувати, переписувати, підписувати, повідписувати, попереписувати, попідписувати, розписувати* і т. ін.: *Вреши я це напишу Вам про це* (М. Коцюбинський); *Для Кибинецького театру й писав свої п’єси Гоголь-батько* (М. Зеров); *...він устиг написати своїй Тетяні лише одного листа з-під Коростеня* (П. Загребельний); 4) перенесення об’єкта до адресата: *нести, вносити, виносити, відносити, доносити, заносити, зносити, наносити, надносити, приносити, переносити, підносити, проносити, розносити* і под.: *Принесли вони [слуги] поету Ті запросини веселі* (Леся Українка); *Що це, мати своїми руками несе йому вечерю?* (В. Шевчук); *Принесу я тобі святкову одягу* (Б. Харчук); 5) перевезення, доставки об’єкта конкретному адресатові: *везти, вивозити, відвозити, завозити, звозити, навозити, надвозити, перевозити, позвозити, привозити, відправляти, відтранспортувати, доставляти, експортувати, відекспортувати, доекспортувати, імпортувати, відімпортувати, доімпортувати* та ін. Напр.: – *Мені не треба нічого, тільки щоби мені Світлана тим поїздом привезла дитинку свою гарну* (Ю. Андрухович); *Росія експортує своїм газопроводом нові й нові ультиматуми українському уряду* („Молодь України”); – *А Алла Федорівна своєму зятю навіть сумки поїздами возила!* (Ю. Андрухович).

Валентний потенціал наведених вище дієслівних груп різних: тривалентний – семивалентний. Дієслова *перевезення, доставки об’єкта конкретному адресатові* належать до семивалентних і перебувають у вершинній позиції ієрархічної структури дієслівної валентності, передбачаючи аргументи діяча, об’єкта дії, адресата дії, засобу дії (переміщення), а також локативів початкового, кінцевого пунктів переміщення та шляху

руху. Ті ж самі аргументи, крім засобу дії, прогнозовані шестивалентними дієсловами *перенесення об'єкта до адресата*. Чотиривалентність властива дієсловам *писання*, що містять сему адресації. Крім діяча, об'єкта та адресата, вони відкривають місце для аргумента у функції знаряддя дії. Групу тривалентних предикатів формують дієслова *передавання об'єкта певному адресатові* та дієслова *повідомлення*, що вимагають діяча, об'єкта і адресата. Незважаючи на неоднакову валентну спроможність, аналізовані дієслівні предикати об'єднані спільною семою адресації і наявністю облігаторного чи факультативного адресата дії, який Л. Теньєр кваліфікував третім актантом після суб'єкта і об'єкта [Теньєр 1988: 124]. Звідси випливає, що у правобічній валентності дієслова адресат можливий тільки за наявності об'єкта.

Завжди облігаторними і в системі мови, і в системі мовлення при предикатах із семою адресації поряд з носіями ознаки є такі правобічні синтаксеми: 1) об'єкти дії при дієсловах релятивної семантики (передавання, повідомлення, написання, перенесення та перевезення, рідше – конкретної фізичної дії); 2) адресати дії при дієсловах передавання на зразок *давати, дарувати*; 3) об'єкти стану та адресати стану при предикативних прикметниках *винний, винуватий*. Відсутність облігаторних компонентів зумовлює семантичну незавершеність висловлення або зміну його значення – перетворення на речення узагальненого змісту з актуалізацією дії або стану.

Інші субстанційні синтаксеми, які в системі мови зумовлені валентністю опорних предикатів, у мовленні залежно від комунікативної настанови можуть бути і облігаторними, і факультативними. Одні з них частіше заповнюють свої валентні позиції на комунікативному рівні, інші – зрідка. Їхня відсутність не призводить до інформативної недостатності речення чи істотних змін у його змісті. Обов'язковість / факультативність динамічних локативів при адресатних дієсловах переміщення (перенесення та перевезення) зумовлена не тільки релятивною природою опорних дієслів, а й наявністю в їхній структурі префіксів, які вступають у відношення безпосередньої кореляції з відповідними просторовими прийменниками. Із трьох динамічних локативів (початкового, кінцевого пунктів руху, шляху руху) у системі мовлення облігаторний найчастіше один, рідше – два, інші стають факультативними, напр.: *Крам зі сходу привозили купецькі каравани* (“Українське народознавство”). Наявність / відсутність аргумента засобу переміщення при адресатних дієсловах *перевезення* зумовлена комунікативною настановою, загальним значенням висловлення, а точніше, потребою акцентувати на значущості транспортних засобів перевезення об'єкта певному адресатові, напр.: – *Мені не треба нічого, тільки щоби мені Світлана тим поїздом привезла дитинку свою гарну* (Ю. Андрухович).

Облігаторні адресати виступають при обмеженій групі предикатів дії здебільшого із семантикою *давання*. Якщо відсутність адресатної синтаксеми у мовленні веде до змістової або граматичної недостатності речення, то вона є обов'язковим компонентом речення. І навпаки, коли усунення адресата не впливає на інформаційну навантаженість конструкції, то він (найчастіше при дієсловах повідомлення, писання, перевезення і перенесення) є факультативним валентно зумовленим компонентом. Необов'язковий вияв характеризується, хоча й меншим ступенем необхідності, проте набагато ширшими сполучувальними можливостями. Отож ступінь обов'язковості адресата дії, необхідність його вживання при дієсловах різна. На думку І. Р. Вихованця, „це можна визначити елімінацією давального: якщо вона призводить до ушкодження речення (змістової або граматичної), то давальний є обов'язковішим компонентом речення, і навпаки, якщо елімінація давального істотно не впливає на осмисленість речення та його функціональну автономність, то він є менш обов'язковим” [Вихованець 1987: 110]. У цьому плані найбільш обов'язковий давальний власне-адресата при дієсловах передавання: без нього речення буде семантично не завершеним; менш важливий при дієсловах повідомлення, написання, перенесення і перевезення, оскільки в системі мовлення він може бути не експлікований. Давальний адресата-призначення як периферійне утворення може поєднуватися з великою кількістю предикатів фізичної дії, які сему адресатності здатні сформулювати лише у відповідному контексті: *будувати, варити, вибирати, вишивати, в'язати, готувати, збирати, жати, косити, малювати, набирати, накладати, накидати, наливати, насипати, обробляти, підсипати, підкидати, садити, танцювати, шити; ламати, палити, руйнувати; квітнути, розквітати, розпускатися, цвісти, пахнути, молодіти, жити*, та ін. Напр.: *А в Миргороді мітинг велелюдний Біля підніжжя пам'ятника того, Що спорудив поетові народ* (М. Рильський); *Сорочку мати вишила мені...* (Д. Павличко); *Хотів би я змалювати тобі красвид на мечеть – та далєбі не маю часу* (М. Коцюбинський); *Я мусіла ще собі і вбрання приладити* (Леся Українка).

Адресат-призначення відрізняється від власне-адресата насамперед семантико-синтаксичними ознаками. Як слушно зауважує І. Р. Вихованець, „давальный призначення ґрунтується на семантико-синтаксичних ознаках послабленої субстанційності, не валентного зв'язку з предикатом, пасивності і значною мірою нейтралізованої динамічної фінальності” [Вихованець 1987: 116]. Він містить у собі цільове обставинне значення з супровідним адресатним значенням, тобто належить до перехідних обставинно-адресатних компонентів з перевагою обставинного значення. У давальному власне-адресатному, навпаки, домінує субстанційна семантика. Давальний призначення вказує на особу, якій призначена зосереджена в предикатові дії або стану ситуація. Він споріднений із давальним адресата наявністю (точніше – дотичністю) спільної семантики, лексичним наповненням (переважно назви осіб) і відмінний від нього посиленням обставинно-цільового значення. У зв'язку з перевагою обставинного значення у давального призначення розширено коло можливих конструкцій з перехідними і неперехідними дієсловами, у яких він виконує роль обставинно-адресатного детермінанта стосовно валентної рамки дієслова в цілому.

Чітко розмежовані давальний призначення і давальний адресата формально-синтаксичними ознаками відповідно периферійності і напівпериферійності (нецентральної – непериферійності), формою прилягання і напівсильного керування, формально-синтаксичною функцією детермінанта і прислівного керованого другорядного члена речення. Отже, формально-синтаксична периферійність давального призначення підкріплена слабким підрядним зв'язком. Семантико-синтаксична мутація давального у функції призначення нерідко супроводжувана відчутним нашаруванням відтінку обмеження.

Крім давального відмінка функції власне-адресата і адресата-призначення можуть виражати прийменниково-відмінкові форми. Наприклад, родовий з прийменником *для*, пересуваючись з детермінантною (а отже периферійною) у нецентрально-непериферійну позицію речення, частково нейтралізує свою цільову семантику і стає функціональним еквівалентом давального відмінка адресата, пор.: *Рута дала для свого сина чудернацьке ім'я – Овлур* (В. Малик); *Купелю й одяг передайте для моїх гостей* (П. Загребельний); *Святослав дарував для своєї „дружини” чудову зброю* (В. Малик); *Літопис Осташко писав не для себе – нащадкам* (Р. Іванчук); *Дарунки везу для хана Баття від мого воєводи* (П. Загребельний); *М. Вінграновський написав низки книжок для дітей* (І. Дзюба); – *Для кого я пишу?* („Літературна Україна”); *Легенду написали за поемою Гомера „Іліада” для греків* (М. Кун); *Вона принесла з лісу ягоди для своїх дітей* (В. Собко); *Як же зятеві щось не дати, щоб приніс він для дітей* („Вісник”); *Вона прибрала хатину і принесла їсти для дітей* (І. Вільде); *Рута присвячувала для своїх дітей весь вільний час* (В. Малик); *Уряд продавав для християнських демократів землі* („Всесвітня історія”). Пор.: *Дівчина понесла для матері квіти і Дівчина понесла матері квіти*. Крім функції адресата дії, прийменник *для* вносить у конструкцію додатковий значеннєвий відтінок мети, перенесений зі своєї первинної позиції. Функцію призначення виражає ця форма при дієсловах фізичної діяльності та фізичних і фізіологічних процесів (станів), пор.: *Ми тільки замки будували для інших*, „обраних життям”! (В. Сосюра); *Султан звелів споруджувати в апельсиновому гаю великий блакитний кйошк для султанії* (П. Загребельний); *Нехай для Вас всі ранки розквітають, На добру долю надають зірки; Цвіт вишень хай розпуститься для тебе...* (Із привітання); *Я в мальві знов для тебе буду жити* (З пісні).

За таким же принципом відбувається переміщення в адресатну сферу прийменника *до* з родовим відмінком, але з просторовою позицією, напр.: *Кримінальні справи у зв'язку з нововиявленими обставинами подають до місцевих суддів* („Правознавство”); *Кончак вирішив слати до Рюрика гінця* (В. Малик); *Антіной вимагав навіть, щоб Телемах відіслав матір свою до її батька* (М. Кун); *Тоді послали до сина пісняра* („Дивослово”); *Понад 20 листів Соня надіслала до свого коханого, але відповіді так і не отримала* („Вісник”); *Написала коротенького листа до султана, відіслала гінцем* (П. Загребельний); *Написав до Іслама сам Сефер Разі* (Р. Іванчук); *Поки дід Петро відніс до молодиці квіти, вдома вже знали про його похід* („Дзвін”); *Відірвав її від землі й поніс разом з Шмаргайликом до Воєводи* (П. Загребельний); *Додому, до дружини козак віз усе своє добро одним конем* (О. Середюк); *Саша везе мене до мами справжньою машиною* (Ю. Андрухович). На адресатну синтаксему, особливо при дієсловах „перенесення” і „перевезення”, нашаровано локативний відтінок напрямку руху, зумовлений первинною функцією форми *до + родовий відмінок*. Семантику адресата виражає ця форма і при дієсловах „мовлення”: – *Чи й там так? – на ходу озивається до мене Духнович* (О. Гончар); *До читачів знову заговорила література, якою зачитувалися* („Літературна Україна”); *Кривився на те господар, та мовчав, а згодом сказав до Марії...* (Р. Іванчук); *Раптом понишкла і заговорила до худобини...* (Р. Іванчук); *Імператор крикнув до барона* (П. Загребельний); *Стара Половчиха довго гомоніла до рибалки* (Ю. Яновський). Як видно з наведених прикладів, прийменниковий родовий валентно поєднується з дієслівними предикатами таких же семантичних груп, що й давальний адресата.

Обмежено вживається в адресатній функції форма *перед + орудний відмінок*. Прийменник *перед* з орудним відмінком може пересуватися із детермінантною локативною позицією речення в напівпериферійну, перетворюючись на функційний еквівалент давального у функції адресата і додаючи просторового відтінку в значення, пор.: *Невимовної краси картини розкриваються перед льотчиками* (О. Довженко) і *Невимовної краси картини розкриваються льотчикам*.

Незважаючи на використання в напівпериферійній позиції речення прийменниково-відмінкових форм, які функціонують як варіанти, що обслуговують адресатну зону, домігантою у вираженні функції адресата дії залишається давальний відмінок. Семантико-синтаксичний потенціал давального у відмінковій системі та його диференційні ознаки визначені предикатами дії. Давальний відмінок у найтиповішій для нього функції адресата дії характеризується відмінковими семантико-синтаксичними диференційними ознаками субстанційності, валентного зв'язку з предикатом дії, пасивності і фінальної спрямованості дії на істоту. З цими ознаками давальний відмінок зближується із знахідним у первинній для останнього функції об'єкта. Водночас деякі його семантико-синтаксичні ознаки виявляють певні модифікації, зокрема валентний зв'язок із предикатом порівняно із знахідним у давального позначений помітною послабленістю, а фінальна спрямованість супроводжувана обставинно-цільовою спеціалізацією. За семантико-синтаксичними ознаками давальний відмінок відрізняється від центральних і периферійних відмінків, розташовуючись між ними, що уможливило розгляд його як єдиного відмінкового представника проміжного типу.

Перетворення активної дієслівної двоскладної конструкції на пасивну дієприкметникову, за спостереженнями Л. Теньєра, не впливає на морфологічне вираження третього актанта [Теньєр 1988: 124],

тобто адресатного компонента, тоді як перший і другий актанти зазнають змін: суб'єкт набуває форми орудного відмінка, а об'єкт – називного, пор.: *Професор написав підручник студентам і Професором написаний підручник студентам*. При предикативних формах на *-но, -то* об'єкт функціонує у знахідному відмінку: *Книгу було подаровано наставнику монастиря у ХХІ столітті* („Історія України”); *Люди вірять, що цю квітку подаровано хліборобам для втіхи за їх велику любов до поля* (С. Шморгун). Валентний потенціал предикатів за таких трансформацій зберігається.

Адресат дії може залежати також від дієприслівника, утворюючи з ним зворот, напр.: *Невістка була просто золото, подарувавши всім подарунки* (Р. Іванчук); *Видавши учням завдання, вчитель починає перевіряти контрольні роботи* („Дивослово”); *...вона одяглася, і не сказавши батькові ні слова, пішла на цвинтар до могили матері...* (Р. Іванчук); *...на знак того пославиши нам обручку з сивим голубом* (Леся Українка); *Зірвалиши Ориси квітку, він не відчув радості* (Р. Іванчук). Дієприслівники як віддієслівні деривати звичайно перебирають на себе валентний потенціал базових дієслів, правда, з певними модифікаціями, оскільки дієприслівник на відміну від дієслова не має засобів формального зв'язку із суб'єктом-підметом. Цей зв'язок семантичний і простежується за відповідних трансформацій, пор.: *Невістка була просто золото, подарувавши всім подарунки* (Р. Іванчук) і *Невістка була просто золото + Невістка подарувала всім подарунки*. Тому лівобічна суб'єктна валентність дієприслівників дещо прихована, тоді як правобічна об'єктна, адресатна та ін. чітко окреслена.

Віддієслівні іменники, утворені на основі наведених вище дієслів „давальної семантики”, набувають їхніх валентних властивостей, приєднуючи адресатну синтаксему в давальному відмінку. Напр.: *Відновлення роботи „Ощадбанку” дозволило за декілька років розпочати видачу людям заморожених радянських вкладів* („Вісник”); *Питання про надання студенту права на повторне навчання вирішується ректором* („Урядовий кур'єр”); *Видача зарплати працівникам освіти затримується* („Освіта”); *Вручення премій студентам відбулося у стінах юридичного факультету* („Україна молода”); *Адресування доброзичливого слова людям має надзвичайно позитивну енергетику* („Всесвіт”); *Дарування сувенірів гостям міста завжди було присмним дійством* („День”); *Протягом декількох днів здійснювалося рознесення пасхальних кошиків волонтерами всім ветеранам* („Волинь”). Давальний, який залежить від іменника, а отже, функціонує в ад'єктивній позиції, не набув великого поширення. Опорні іменники, що керують ним, звичайно співвідносні з дієсловами і зберігають попереднє дієслівне керування. Оскільки віддієслівний іменник потрапляє в суб'єктну (підметову) позицію, діяч відповідно пересувається в периферійну позицію орудного інструментального, тому здебільшого елімінований через стилістичну невправність конструкції, пор.: *Вручення премій студентам [деканом] відбулося у стінах юридичного факультету*. До стилістичної неправильності речення призводить і одночасне функціонування при багатовалентних віддієслівних іменниках суб'єктної та інструментальної синтаксем [Костусяк 2012: 274], пор: *перевезення підприємством сировини замовникові поїздом з Донецька до Луцька через Київ*. Або суб'єктний, або інструментальний орудний відмінок має бути елімінований.

Тільки із тривалентними предикативними прикметниками *винний, винуватий* (у значенні „який має борг”), за умови їх переміщення в центральну дієслівну позицію речення, валентно поєднується адресат стану у давальному відмінку, напр.: – *Що мені винні [дунайські болгари]?* (Б. Лепкий).

Лексичне наповнення адресата дії або стану обмежене назвами людей, рідше – тварин або персоніфікованих понять. Напр.: *Святослав перейшов до Києва, а Всеволоду віддав Чернігів* (П. Загребельний); *Слідчий простяг трубку Кацуку* (В. Лис); – *Тієї ж миті він відчув, що її захоплення адресується, звісно ж, Ніні* (В. Лис); *Батько привіз коневі вівса* (Б. Харчук); *Мерія подарувала школі нові комп'ютери* („Освіта”).

Отже, у функції адресата втілена семантико-синтаксична природа давального як відмінка напівпериферійного, що передбачений валентністю дієслів *передавання, повідомлення, написання, перенесення* та *перевезення* із семою адресатії. Семантико-синтаксичні функції адресата реалізовані в зоні три-, чотири-, шести- та семивалентних дієслівних предикатів або їхніх дериватів, що зумовлює вільніший або тісніший зв'язок з ними давального чи родового прийменникового відмінка. Відхід від валентного контролю предикатом зумовлює послаблення або й усунення зв'язку відмінкової форми з опорними для неї словами та її периферійність. Функції поза валентністю предиката не типові для давального й побудовані на деяких спільних і відмінних від первинної функції адресата основах. Такою виступає вторинна функція призначення. Давальний призначення, позбавлений валентного зв'язку з опорним предикатом семантично неелементарного простого речення, перебуває на периферії сфери адресатності, межуючи з адвербіальністю.

Література

Вихованець 1987: Вихованець, І. Р. Система відмінків української мови : монографія [Текст] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1987. – 232 с.

Вихованець 1988: Вихованець, І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті : монографія [Текст] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.

Вихованець 1992: Вихованець, І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови : монографія [Текст] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 222 с.

Загнітко 2011: Загнітко, А. П. Теоретична граматики сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис : монографія [Текст] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ТОВ „ВКФ „ВАО”, 2011. – 991 с.

- Костусяк 2012: Костусяк, Н. М. Структура міжрівневих категорій сучасної української мови : монографія [Текст] / Н. М. Костусяк. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 452 с.
- Куц 2003: Куц, О. В. Семантико-синтаксична структура речень з чотиривалентними предикатами [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / О. В. Куц. – К., 2003. – 20 с.
- Масицька 1998: Масицька, Т. Є. Граматична структура дієслівної валентності : монографія [Текст] / Т. Є. Масицька. – Луцьк : Ред.-вид. відд. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. – 208 с.
- Мірченко 2004: Мірченко, М. В. Структура синтаксичних категорій : монографія [Текст] / М. В. Мірченко. – Луцьк : РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 393 с.
- Пасічник 2006: Пасічник, І. А. Категорія валентності предикативних прикметників : монографія [Текст] / І. А. Пасічник. – Луцьк : РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. – 184 с.
- Потебня 1997: Потебня, А. А. Из записок по русской грамматике [Текст] : в 4 т. / А. А. Потебня. – М. : Учпедгиз, 1958. – Т. 1–2. – 536 с.; М. : Просвещение, 1968. – Т. 3. – 551 с.; М. : Просвещение, 1977. – Т. 4. – Вып. 2. – 406 с.
- Теньер 1988: Теньер, Л. Основы структурного синтаксиса [Текст] / Л. Теньер ; [пер. с фр. И. М. Богуславский и др.; вступ. ст., общ. ред. и коммент. В. Г. Гак]. – М. : Прогресс, 1988. – 654 с.

В статтє исследован валентный потенциал адресатных глаголов в связи с семантико-синтаксической структурой элементарного предложения. Установлен качественный состав адресатных глаголов и их дериватов, проведен их структурный анализ. Выделены и охарактеризованы лексико-семантические группы адресатных глагольных предикатов в современном украинском литературном языке. Изучены закономерности реализации их обязательных и факультативных валентностей. Указаны средства выражения субстанциональных компонентов (объекта, адресата, инструмента, локатива) при глаголах с семой адресации.

Ключевые слова: валентность глагола, адресатные глаголы, семантико-синтаксическая структура предложения, обязательный компонент, факультативный компонент, субъект, объект, адресат, локатив, инструменталь.

In the article valence potential of addressate verbs in connection with semantic-syntactic structure sentence are investigated. Quality composition of addressate verbs are defined, their structural analysis are conducted. Lexico-semantic groups of addressate verbal predicates in the modern literary Ukrainian language is distinguished and defined. Regularities of the obligatory and optional of valency are investigated. Cases of substantive components (object, addressee, instrument, locative) are setting.

Keywords: valency of the verb, addressate verb, semantic-syntactic structure of the sentence, obligatory component, optional component, subject, object, addressee, locative, instrumental.

Надійшла до редакції 18 квітня 2014 року.

Ірина Мельник

УДК 811.161.2'367.332.7

ФУНКЦІЙНА СПЕЦИФІКА Й ВАЛЕНТНА АКТАНТНА ДЕРИВАЦІЯ СТУПЕНЬОВАНИХ ВІДПРИКМЕТНИКОВИХ ДІЄСЛІВНИХ АНАЛІТИЧНИХ СИНТАКСИЧНИХ ТРАНСПОЗИТИВ

З'ясовано функційну специфіку ступеньованих відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів, окреслено формально-синтаксичну структуру реченнєвих конструкцій із компаративними та суперлативними прикметниками у функції прикметникового різновиду іменного складеного присудка, виявлено семантико-синтаксичні особливості предикатів якості-відношення, схарактеризовано зазначені предикатні компоненти з позицій їхньої валентної актантної деривації.

Ключові слова: компаративний відприкметниковий дієслівний аналітичний синтаксичний транспозит, суперлативний відприкметниковий дієслівний аналітичний синтаксичний транспозит, валентна актантна деривація, предикат, суб'єктний актант, об'єктний актант.

У сучасній лінгвоукраїністиці репрезентовано різні підходи до кваліфікації категорії ступенів порівняння прикметників. Донедавна її нерідко розглядали як морфологічну словозмінну категорію і не враховували той факт, що лексемам із семантикою співвідносної міри якості притаманна первинна присудкова і вторинна означальна формально-синтаксична позиція [Грищенко 1978: 7], а це, безумовно, відрізняє лексичні одиниці компаративної та суперлативної семантики від вихідних прикметникових форм і засвідчує їхню транспозиційну природу. Крім того, дослідники також не зважали на модифікаційний характер грамем вищого та найвищого ступенів порівняння, з яким необхідно пов'язувати розгляд ступеньованих лексем не як форм того самого слова, а як самостійних лексичних одиниць, що виражають градацію якісного стану предмета. Проте згодом, урахувавши специфічну семантику, а також словотвірні, морфологічні та синтаксичні особливості категорії

ступенів порівняння, їхній статус почали визначати відповідно до структурної організації взаємодіючих засобів різних мовних рівнів – семантичного, синтаксичного, морфологічного та словотвірного. Це спонукало дослідників кваліфікувати ступені порівняння як міжрівневу словотвірно-синтаксичну [Вихованець 2002] або як морфолого-синтаксико-словотвірну [Костусяк 2002: 25-31; Вихованець 2004: 139-142] категорію. Тлумачення ступенів порівняння як міжрівневої граматичної категорії, що виявляє ознаки кількох мовних рівнів є, безперечно, найбільш переконливим. Тому в нашій студії ставимо **за мету** здійснити системний, цілісний аналіз відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів компаративної та суперлативної семантики відповідно до різних мовних рівнів з урахуванням їхньої формально-синтаксичної та семантико-синтаксичної специфіки. Заявлена мета спонукає нас до розв'язання наступних **завдань**: 1) урахувавши взаємодію семантичного, синтаксичного, морфологічного та словотвірного мовних рівнів, визначити статус компаративних та суперлативних відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів; 2) окреслити формально-синтаксичну структуру реченнєвих конструкцій із компаративними та суперлативними прикметниками у функції прикметникового різновиду іменного складеного присудка; 3) виявити семантико-синтаксичні особливості предикатів якості-відношення; 4) схарактеризувати зазначені предикатні компоненти з позицій їхньої валентної актантної деривації.

Зважаючи на міжрівневий характер ступеньованих прикметників, І.Р. Вихованець переконливо доводить, що «категорія ступенів порівняння ґрунтується на трансформованих морфологічних засобах» [Вихованець 2004: 139], які звичайно пов'язані з морфологічними категоріями відмінка, роду й числа, а особливо – з категорією відмінка. Остання повністю нейтралізована аналітичною синтаксичною морфемою-зв'язкою й передаваними нею дієслівними граматичними категоріями, оскільки зафіксована переважно в одній формі, що суто формально нагадує форму називного відмінка [Вихованець 2004: 139-141]. Із синтаксичного погляду ця категорія проєктована на формально-синтаксичну та семантико-синтаксичну структури речення і відбиває синтаксичну спеціалізацію ступеневих предикатів, яку супроводжує їхня підвищена валентна спроможність [Вихованець 2004: 139]. Щодо словотвірних характеристик зазначеної категорії, то є всі підстави для того, щоб розглядати її як таку, що має безпосередній стосунок до модифікаційного типу словотворення, а словотворчі форманти кваліфікувати як словотвірні морфеми, які є виразниками градації якісного стану.

Для того, щоб виявити семантико-граматичні особливості ступеньованих лексичних одиниць, їх доцільно порівняти з вихідними прикметниковими формами. Як відомо, первинною і єдиною для прикметників виступає приіменникова синтаксична позиція, яку залежно від властивих опорному іменникові семантико-синтаксичних позицій розчленовують на низку субпозицій: присуб'єктну прикметникову субпозицію, приоб'єктну прикметникову субпозицію, приадресатну прикметникову субпозицію, приінструментальну прикметникову субпозицію тощо [Вихованець 1988: 173; Вихованець 2004: 140-141]. На противагу вихідним прикметниковим формам, компаративи та суперлативи зафіксовані звичайно в формально-синтаксичній позиції присудка, що є типовою, первинною для дієслова. Функційна усталеність зазначені похідних утворень дає нам підстави кваліфікувати їх відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити із семантикою співвідносної міри якості, наприклад: *На зріст він [учитель.– І.М.] був вищий од батька* (О. Довженко); *Самка павука хрестовика більша за самця* («Біологія»); *А я лиш трохи вища за траву* (Г. Чубач); *...орган цей – найбагатший у Європі...* (О. Іваненко); *[Твір.– І.М.] – «Діти капітана Гранта» – був найліпший з усіх...* (О. Іваненко). Важливо зазначити, що присудкове вживання цих слів зумовлює їхнє поєднання з аналітичною синтаксичною морфемою-зв'язкою *бути* або морфемами-напівзв'язками на зразок *ставати/стати, робитися/зробитися* і под., що закріплюють дієслівні граматичні категорії часу, способу і виду (у деяких формах), а також особи, числа та роду, наприклад: *Сорока трохи більша за голуба* («Атлас тварин і рослин України»); *Але твоя скептична просинь є глибша за наївну синь* (Є. Маланюк); *[Очі.– І.М.] <...> були більші від його личка* (М. Вінграновський); *Різнця буде ще значніша!* (О. Бердник); *Хай буде мир міцніший у стократ...* (М. Луків); *[Ярослав.– І.М.] <...> був би з-поміж них найгірший, найбездарніший...* (П. Загребельний); *Реп'ях <...> робився круглішим...* (М. Вінграновський); *Він зробився іще рябіший!* (М. Вінграновський). Характерно, що аналітичний синтаксичний ступінь відприкметникової дієслівної транспозиції пов'язаний не лише з набуттям дієслівними дериватами граматичних категорій дієслова, а й частковою втратою наявних у них прикметникових категорій роду, числа та відмінка, про що докладніше йтиметься далі.

Ступеньовані відприкметникові дієслівні транспозити, що розміщені після дієслівних зв'язок, зафіксовані у двох відмінкових формах – у формі називного та орудного відмінків. Вибір однієї з двох словоформ, безумовно, зумовлений семантичними особливостями зазначених дієслівних утворень. Називний відмінок передовсім пов'язують із постійною ознакою предмета, орудний – з непостійною, зміненою або нехарактерною його ознакою [Теньєр 1988: 171; Плющ 2011: 87-89]. Важливо наголосити, що певну роль у граматичному розподілі відприкметникових дієслівних синтаксичних транспозитів відіграють дієслівні зв'язки. Аналітична синтаксична морфема-зв'язка *бути* найчастіше вимагає називного відмінка, морфеми-напівзв'язки *ставати/стати, робитися/зробитися* та ін., виявляють більшу здатність до поєднання зі словоформою орудного відмінка.

Відразу ж зазначимо, що не всі відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити можуть утворювати ступені порівняння. Лише ті з них, що виражають ознаку безпосередньо, переважно можуть

реалізувати її більшою або меншою мірою. Ступеньовані відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити звичайно можна утворити від лексем на позначення: 1) фізичних та фізіологічних особливостей людей: *дужий, кволий, слабкий, сутулий, хворобливий, чутливий, цупкий* тощо; 2) схильності людини до певної дії або стану: *гамірливий, говіркий, діяльний, доскіпливий, жалібний, забіякуватий, квапливий, крикливий, мовчазний, мстивий, сварливий* і под.; 3) емоційно-психічного стану людини, її волі, темпераменту: *боязкий, буйний, гнівний, енергійний, жвавий, злобний, лякливий, меткий, млявий, нервовий, печальний, плаксивий, радісний, смирний, спритний, терплячий, тихий, шалений, щасливий* і т.д.; 4) вдачі, характеру людини, її морально-етичних якостей, духовного світу: *амбітний, бадьорий, впертий, врівноважений, гордий, грубий, добрий, жорстокий, ініціативний, лагідний, лінивий, мужній, сердитий, слухняний, старанний, уважний, упертий, хитрий, хоробрий* тощо; 5) вікових характеристик істот: *дорослий, зрілий, старий, молодий* тощо; 6) інтелектуальних спроможностей людини: *вдумливий, грамотний, дотепний, дурний, ерудований, здібний, кмітливий, поміркований, розумний, тямкий* і под.; 7) матеріального достатку людини: *багатий, бідний, заможний, злиденний* та ін.; 8) зовнішніх ознак людини: *блідий, імпазантний, огрядний, рум'яний, ставний, стрункий, тендітний* тощо; 9) загального визнання, популярності людини серед інших, а також ступеня поширеності предмета: *авторитетний, видатний, визначний, відомий, знатний, популярний, почесний, поширений, славетний, шанований* та ін.; 10) відповідності або невідповідності істоти, предмета іншим істотам, предметам: *подібний, симетричний, споріднений, схожий* тощо; 11) смакових особливостей предметів: *гіркий, здобний, кислий, пекучий, смачний, солодкий, солоний, терпкий* і под.; 12) звукових властивостей предметів: *брязкітливий, верескливий, галасливий, голосний, гучний, дзвінкий, звучний, лункий, ляскучий, мелодійний, оглушливий, пискливий, тихий, хриплий* та ін.; 13) ознак, що виражають запах: *ароматний, духмяний, запашистий, запахистий, пахучий, смердючий* тощо; 14) ознак, що відчутні на дотик: *гарячий, жаркий, колючий, паркий, пекучий, слизький, сухий, теплий, холодний, шорсткий* та ін.; 15) ознак, що вказують на стосунок до простору, форму, обсяг, відстань, вагу тощо: *близький, важкий, вузький, габаритний, глибокий, грубий, далекий, довгий, емний, короткий, крупний, легкий, мізерний, мілкий, місткий, рівний, розлогий* і под.; 16) ознак предмета за тривалістю в часі: *давній, древній, епізодичний, короткий, миттєвий, моментальний, періодичний, пізній, своєчасний, тривалий* та ін.; 17) фізичних властивостей предметів: *буйний, виткий, гінкий, гнучкий, еластичний, їдкий, ковзкий, ламкий, липкий, мазкий, міцний, м'який, прозорий, пружкий, пухкий, рідкий, слизький* тощо; 18) функціональних властивостей предметів: *гулкий, деркотливий, дошкульний, заспокійливий, звабний, п'яний, розважний* і т.д.; 19) корисності, цінності предметів, а також їхньої здатності бути застосованими з певною метою: *вдалий, вигідний, дешевий, дорогий, доступний, досяжний, дохідливий, зайвий, потрібний, придатний* і под.; 20) зовнішніх ознак предметів: *ажурний, бахматий, брудний, гладкий, картатий, корявий, похилий* тощо; 21) особливостей предмета щодо наявності або відсутності кольору та його відтінків: *барвистий, білий, голубий, жовтий, зелений, коричневий, рожевий, рудий, темний, світлий, синій, сірий, червоний, чорний* і т.д.; 22) ознак, що можливі за певних умов: *доречний, доцільний, імовірний, можливі, оптимальний, принагідний, слухний* та ін.

Поряд зі згаданими семантичними групами, які мають потенційну здатність до ступеньовання і формують ядро відприкметникових дієслівних транспозитів, виділяємо певну периферію. Із останньою пов'язуємо ті відприкметникові дієслівні транспозити, що лише за певних текстових умов можуть реалізувати ознаку більшою або меншою мірою. Сюди звичайно зараховуємо прикметники, які вказують на: 1) зовнішні ознаки людей: *бородатий, волосатий, вусатий, головатий, жиливий, кошлатий, кучерявий, носатий, окатий, чубатий* тощо; 2) зовнішні ознаки тварин: *бокастий, дзьобатий, кудлатий, мордатий* і т.д.; 3) зовнішньо-конфігураційні особливості предметів: *борознистий, бугристий, вибоїстий, горбистий, гористий, кучугуристий, скалистий, пухнастий, урвистий* тощо; 4) структурні властивості предметів: *багнистий, болотистий, кам'янистий, пористий* тощо; 5) ознаки предметів, які виділяють за їхньою подібністю до інших предметів: *дугастий, їжакуватий, мішкуватий, нитчастий, пірамідальний, серпастий* та ін.; 6) сконцентровані ознаки: *дірчастий, зернистий, іскристий, крохмалистий, мулистий, плечистий, променистий* і под.; 7) ознаки, що є наслідком певної дії: *відталый, достиглий, зім'ятий, мерзлий, стиглий, цвілий* тощо.

Як бачимо, майже всі первинні, тобто непохідні в сучасному розумінні, прикметники і низка вторинних прикметникових форм із семантикою власне-ознаки здатні утворювати ступені порівняння. Проте потрібно мати на увазі й те, що не підлягає ступеньованню частина первинних і вторинних якісних прикметників. Серед них передовсім ті, що позначають: 1) абсолютні (сталі) ознаки предметів: *босий, мертвий, німий, голий* і под.; 2) ознаки предметів на основі кольорової подібності до інших предметів, відтінки кольорів, поєднання двох і більше кольорів: *бузковий, оксамитовий, жовтогарячий, лимонний, шоколадний, темно-синій, жовто-синій* тощо; 3) масть тварин: *буланий, вороний, гнідий, карий* та ін. Не утворюють ступенів порівняння також якісні прикметники, в яких інтенсивність вияву ознаки має словотворче вираження за допомогою префіксів та суфіксів: *безтурботний, предобрий, ультрамодний, білявий, біленький, білуватий, білесенький, худючий, здоровенний* тощо.

Відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити вирізняє від вихідних щодо них прикметникових форм спосіб вираження якісної ознаки. Якщо прикметники на позначення звичайного ступеня вияву ознаки вказують на постійну, внутрішню ознаку певного предмета, то ступеньовані відприкметникові дієслівні синтаксичні транспозити позначають кількісну характеристику ознаки предмета через її зіставлення з такою ж самою ознакою в іншому предметі або вирізняють якусь ознаку із сукупності однотипних ознак за

найбільшим виявом її у відповідному предметі [Вихованець 1992: 103]. Це і зумовлює набуття останніми підвищеної валентної спроможності, яку передовсім проєктовано на залежні правобічні актантні семантико-синтаксичні позиції. За такої умови ступеньовані відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити є всі підстави тлумачити на тлі вихідних щодо них якісних прикметників не як форми того самого слова, а як самостійні лексичні одиниці, що зазнають модифікації лексичного значення із подальшою градацією відповідного ступеня вияву ознаки.

У граматичній структурі української мови відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити із семантикою співвідносної міри якості репрезентовані у двох грамамах – вищому і найвищому ступенях порівняння. У семантично елементарному реченні компаратив заступає позицію предиката, він звичайно виявляє здатність до поєднання з аналітичною синтаксичною морфемою-зв'язкою *бути*, що виражає дієслівні категорії часу і способу, а також особи, нейтралізує визначальну для прикметника категорію відмінка, зумовлюючи її вживання переважно в одній формі, яка суто формально нагадує форму називного відмінка, та трансформує в надлишкові периферійні категорії роду і числа: *Він [Володимир.– І.М.] слабший за мене...* (В. Малик); *Володимир був слабший за мене; Володимир буде слабший за мене; Володимир був би слабший за мене; Володимир хай буде слабший за мене.* Компаратив дає кількісну характеристику ознаки предмета на основі зіставлення, порівняння її з такою самою ознакою в іншому предметі, а також якістю того самого предмета в різні періоди розвитку: *Річки гірший від турка* (О. Назарук); *Галка менша від грака ...* («Біологія»); *Число А менше від числа В ...* («Алгебра»); *[Забуття.– І.М.] дорожче від золота* (Л. Мосендз); *...грунт стає м'якшим...* (У. Самчук); *...небо <...> стає голубішим...* (Ю. Яновський). Іноді зіставлення відбувається не з одним, а з сукупністю предметів. За таких умов форма вищого ступеня порівняння семантично уподібнюється до найвищого ступеня порівняння, наприклад: *Ти <...> старший серед нас...* (О. Гончар); *Він [Святослав.– І.М.] старший віком серед вас ...* (В. Малик); *– Я тут старший...* (В. Малик).

Відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити на позначення вищого ступеня порівняння репрезентовані у двох формах – синтетичній та аналітичній, які мають спеціалізовані засоби вираження: синтетичну передають суфікси, аналітичну – аналітичні слова-морфеми, наприклад: *Мати древніша од космосу* (Б. Олійник); *Фальшива монета легша за справжню* («Математика», 2013) – *Людські душі – може, більш варті, ніж уран...* (М. Зарудний); *Сотням людей <...> ще більш небайдужою була доля всього...* (П. Загребельний); *[Зброя.– І.М.] <...> [була.– І.М.] не менш дорогою, [ніж убрання. – І.М.]* (В. Малик). Синтетична та аналітична форми компаративна мають похідний характер. Синтетична форма є результатом згортання предикатно-предикатної структури, яку утворює основний предикат якості на позначення звичайного ступеня вияву ознаки і супровідний кількісний предикат *більш*. Функцію останнього в синтетичному прикметникові вищого ступеня виконують суфікси *-ш-*, *-іш-* [Тимкова 2005: 78], наприклад: *Туга солодша* (← *більш солодка*) *нам від меду* (Л. Мосендз); *Правда ясніша* (← *більш ясна*) *від сонця* (Усна народна творчість). Аналітична форма компаратива, на противагу синтетичній, не належить до згорненої в реальний прикметник предикатно-предикатної структури, оскільки її складниками є базовий предикат якості і супровідний кількісний предикат *більш* або *менш* [Тимкова 2005: 78], наприклад: *...острів був менш придатний, ніж інші урвища* («Луцьк: Архітектурно-історичний очерк»); *...за цей час вони [стосунки. – І.М.] стали більш позитивні* («День», 2013).

Згадані синтетичні та аналітичні форми належать до синонімічних, таких, що співіснують у системі мови, утворюючи єдине поле вираження граматичних значень відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів компаративної семантики. Проте вони мають різну сферу застосування. Синтетична форма універсальна, вона обслуговує всі функційні стилі сучасної української мови. Аналітична форма має вузьке застосування і властива передовсім віддаленим від розмовного мовлення стилям – науковому та офіційно-діловому. Але лише завдяки аналітичній формі компаратив виявляє себе у двох напрямках – зростаючому, виражаючи посилену інтенсивність ознаки, і спадному, вказуючи на послаблення інтенсивності ознаки, наприклад: *Брат більш досвідчений за сестру* і *Брат менш досвідчений за сестру*. Поширення аналітизму у відображенні поняттєвого змісту через систему регулярних засобів є свідченням видозміни основних напрямів у розвитку й динаміці граматичного ладу української мови.

У семантично елементарному реченні компаративний дієслівний аналітичний синтаксичний транспозит – це наділений семантико-синтаксичною валентністю предикатний знак, що визначає набір залежних актантних семантико-синтаксичних позицій і прогнозує способи їхнього лексичного вираження і морфологічного оформлення. У структурі мови йому властива лівобічна та правобічна валентна актантна деривація. Лівобічна валентність компаратива репрезентована звичайно актантом у семантико-синтаксичній функції суб'єкта. Правобічну його валентність заповнює актант у семантико-синтаксичній функції об'єкта порівняння. Розширення валентної рамки зазначених предикатів засвідчує семантичні зрушення у них і зумовлює появу синкретичних утворень, які, зберігаючи значення якості, наявне у вихідних для них предикатів якості, набувають значення зіставлення, порівняння [Вихованець 1992: 104-105]. Услід за І.Р. Вихованцем [Вихованець 1992: 104-105], такі двовалентні предикатні компоненти дослідники розглядають як предикати якості-відношення [Мірченко 2004: 125; Межов 2012: 99-100], що реалізують свій валентний актантний ресурс через суб'єктну та об'єктну залежні позиції. Збільшення кількості залежних облігаторних семантико-синтаксичних позицій у похідних предикатних одиницях дослідники звичайно пов'язують із явищами

валентної «актантною деривації», зокрема її різновидом – «підвищувальною» деривацією [Чейф 1975: 139-161; Плугнян 2003: 208-219; Вихованець 2004: 139-142]. З огляду на вищезазначене, відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити компаративної семантики тлумачимо як похідні дієслівні утворення зі збільшеною валентною актантною потужністю, що не виходить за межі двох залежних облігаторних актантних позицій – суб'єктної та об'єктної.

Суб'єктний актант як абстрактний субстанційний семантико-синтаксичний мінімальний компонент має певні лексико-семантичні та морфологічні варіанти. Він позначає істоту чи предмет, що є пасивним носієм відповідної якісної ознаки, наприклад: **Я** – *знатніший од вас* (В. Симоненко); **Баба Христина** *старіша за Прип'ять* ... (С. Йовенко); **Самки** *дрібніші за самців* («Атлас тварин і рослин України»); **Меча важкого рукоять** *не важча від старої ліри* (Є. Маланюк); **А все ж листівочка** *від руки <...> дорожча* (Л. Костенко). Єдиний морфологічним засобом вираження актантної суб'єктної позиції при компаративному відприкметниковому дієслівному аналітичному синтаксичному транспозитові виступає називний відмінок, що має обов'язковий вияв у мовленні. Проте в деяких реченневих побудовах він не зазнає формального вираження, оскільки його семантичну наявність можна легко визначити з контексту: *Султан запримітив у Настуні якусь зміну. Була ще погідніша, як звичайно* (О. Назарук). Об'єкт порівняння, як і суб'єкт, належить до необхідних субстанційних елементів семантико-синтаксичної структури речення з компаративними предикатами. При згаданих предикатах він звичайно набуває форми знахідного відмінка з прийменником *за* або форми родового відмінка з прийменником *від* (зрідка *од*), наприклад: *Геній ... дужчий за деспотів* (П. Загребельний); *Та ця була за сороку спритніша* (М. Вінграновський); *Добрий чоловік надійніший від кам'яного мосту* (Усна народна творчість); *Щастя дорожче від багатства* (Усна народна творчість); *...слово <...> дужче од ста гармат* (В. Шевчук). У мовленні в ролі морфологічного варіанта об'єкта порівняння подибуємо родовий безприйменниковий, який у граматичній системі української мови не вважають ненормативним, а розглядають як своєрідний різновид прийменникових конструкцій, наприклад: *Тітки – біліші наміток* (Л. Костенко); *...теорії складніші теорем* (Л. Костенко); *... вони [пани.– І.М.] гірші <...> вовків* ... (І. Кирій).

Зрідка функцію об'єкта порівняння може виконувати підрядна частина складного речення, що приєднується за допомогою сполучника *ніж* (*аніж*), рідше *як*, наприклад: *...її дружина мого батька потрібніша, ніж я* (Л. Костенко); *...сором гостріш, ніж біль найгірших кар* (Є. Маланюк); *...жіноче підданство, либонь, солодше, ніж цей мій домашній суверенітет* (Л. Костенко); *У молодих дерев голки довші, ніж у старих* («Атлас тварин і рослин України»). Підрядні частини об'єктних прислівних речень співвідносні з об'єктною синтаксею простого семантично елементарного речення.

Часто значення об'єкта порівняння (того самого суб'єкта в інший відрізок часу) закладено в семантиці дієслівної частини присудка. За цих умов нормативною є двокомпонентна конструкція, де експліцитно виражений лише суб'єкт порівняння, напр.: *... [Гор.– І.М.] <...> ставав похмуріший* (В. Малик); *Єлька <...> ніби в чомусь багатшою стала* (О. Гончар); *І люди всі стали гарніші* ... (О. Гончар); *[Ярослав.– І.М.] <...> з кожною хвилиною ставав молодшим і молодшим* (П. Загребельний); *Я вразливішим став* ... (М. Луків). Цього ж значення надають компаративу підсилювальні частки *вже* (*уже*), *усе*, *це*: *У серпні спека ще пекельніша* (Л. Костенко); *З кожним днем вона все новіша* (Л. Костенко); *...натопн <...> все ставав бурхливішим* (У. Самчук); *...її голос тут, на повітрі, став ще тихіший та м'якший* (В. Шевчук); *Попик <...> став ще менший* ... (В. Шевчук); *Олекса ще сумнішим стає* (О. Гончар).

У структурі семантично елементарного речення прикметниковий суперлатив у ролі іменної частини складеного присудка репрезентує статус предиката якості-відношення, який позначає найбільшу міру якісного стану. Це і зумовлює його поєднання з морфемою-зв'язкою *бути* – спеціалізованим аналітичним засобом вираження синтаксичної дієслівності та репрезентантом дієслівних категорій часу і способу, а також особи, числа та ін.: *[Літописи.– І.М.] – найцікавіші з усіх книг* (В. Малик); *Літописи були найцікавіші з книг; Літописи будуть найцікавіші з книг; Літописи були б найцікавіші з книг; Нехай будуть літописи найцікавіші з книг*. У присудковій позиції нейтралізовано визначальну для прикметника категорію відмінка і трансформовано в надлишкові периферійні граматичні категорії роду та числа у зв'язку з тим, що їх також виражає аналітична синтаксична морфема-зв'язка. Суперлатив, будучи однією із двох форм співвідносної міри якості, виділяє якусь ознаку із сукупності однотипних ознак за найбільшим або найменшим виявом її у відповідному предметі, напр.: *[Ярослав.– І.М.] <...> найбільший і наймогутніший <...> в усіх сторонах між північчю, півднем, заходом і сходом* ... (П. Загребельний); *Султан Сулейман буде наймогутніший зі всіх султанів наших* (О. Назарук); *...мені та струна недалеко найрідніша з мільйона струн* (І. Драч); *Була вона найтемніша з усіх ночей* ... (О. Гончар); *...найбільш правдоподібною є версія про походження назви слов'яни від союзу племен скототів з венедами* ... (Г. Лозко).

У граматичній системі української мови суперлатив представлений у двох формах – синтетичній та аналітичній. У їхньому творенні беруть участь спеціальні засоби: префіксальні (синтетична форма) та аналітичні морфемні (аналітична форма), наприклад: *[Князівство.– І.М.] стало наймогутнішим на Русі* (В. Малик); *У степу, опівдні, вона [тиша.– І.М.] найповніша* (Ю. Мушкетик); *Оте «засиплем немца», видно, було найбільш переконливим* ... (У. Самчук); *[Місце.– І.М.] <...> найбільш небезпечно* ... (В. Малик). Аналітична форма суперлатива, на відміну від синтетичної, функціонує у двох виявах – зростаючому і спадному, які необхідно вважати полярними модифікаціями вихідного лексичного значення прикметника,

наприклад: *Хлопець найбільш досвідчений серед товаришів і Хлопець найменш досвідчений серед товаришів*. Важливо зазначити, що сфера функціонування синтетичних суперлативних відприкметникових дієслівних транспозитів є ширшою за сферу вживання згаданих аналітичних лексичних одиниць. Проте потрібно мати на увазі й те, що лише аналітичний спосіб лежить в основі творення предикатів кількості-відношення на позначення найменшого ступеня кількісного вияву ознаки, зіставлюваної з однотипною ознакою в іншому предметі.

Синтетичну форму суперлативного предиката, подібно до синтетичної форми компаративного предиката, вважають згорненою предикатно-предикатною структурою, складниками якої є базовий відприкметниковий дієслівний транспозит і супровідний предикат крайнього вияву кількості [Тимкова 2005: 78-79]. Функцію останнього в похідній дієслівній структурі зі значенням найбільшої міри якісного стану виконує префікс *най-*, наприклад: *Найважливіші* (← *найбільш важливі*) *з-поміж словників словники тлумачні...* (І. Вихованець). Аналітична форма відприкметникового дієслівного синтаксичного деривата з суперлативною семантикою являє собою розчленовану на два компоненти предикатно-предикатну структуру, складниками якої є базовий відприкметниковий дієслівний транспозит і супровідний кількісний предикат *найбільш* або *найменш*, пор.: *У природі найбільш поширені жуки, або твердокрилі, які мають тверді передні крила* («Біологія») і *У природі найменш поширені жуки, або твердокрилі, які мають тверді передні крила*. Як бачимо, синтетична та аналітична форми суперлативних предикатів, зберігаючи семантику якості, наявну у вихідних для них предикатів якості, набувають значення зіставлення, порівняння, що зумовлює збільшення їхніх валентних актантних позицій і наближає до типової дієслівної сполучуваності.

У семантично елементарному реченні суперлатив наділений семантико-синтаксичною валентністю, що полягає в його здатності прогнозувати семантико-синтаксичні функції залежних іменникових компонентів. Валентні спроможності суперлативів, як і компаративів, не виходять за межі двох субстанційних синтаксем. Це означає, що предикат у формі найвищого ступеня порівняння відкриває дві залежні актантні семантико-синтаксичні позиції: позицію суб'єкта і позицію об'єкта, наприклад: *Князь Юрій – найдобріший з усіх князів...* (П. Загребельний); *Вона найстарша з жінок...* (О. Гончар); *[Василій.– І.М.] <...> найправедніший з них...* (Ю. Мушкетик); *Хуанхе <...> найкаламутніша з-поміж великих річок* («Незвичайне і грізне в природі»). Незважаючи на те, що зазначені предикати мають відкриті позиції в своєму оточенні, проте за відповідних текстових умов не вимагають заповнення двох залежних актантних позицій, а хоча б однієї із них – суб'єктної. За таких умов уявлення про обмежену або всеосяжну сукупність предметів створює контекст, наприклад, *Він [батько.– І.М.] був найкращий* (В. Коваль); *...скелі були найвищі...* (Ю. Мушкетик); *Ти найрідніша...* (В. Гей); *Він [Янь.– І.М.] наймолодший* (В. Малик). Це зумовлює поділ залежних від суперлативного предиката елементів на облігаторні (суб'єктні) та факультативні (об'єктні).

Валентність суперлативного предиката диференційовано на лівобічну та правобічну, виділяючи при цьому лівобічні і правобічні залежні субстанційні синтаксеми. У функції залежного лівобічного актанта зафіксована суб'єктна синтаксема. Вона є необхідним облігаторним елементом із відповідним лексико-семантичним наповненням і морфологічним оформленням, що має обов'язковий вияв у мовленні. Суб'єкт указує на істоту чи предмет як пасивних носіїв певного якісного стану, наприклад: *...я став би найбагатшим з людей усього світу...* (О. Ольжич); *[Курінний.– І.М.] <...> найкращий на всю Січ* (Ю. Мушкетик); *... цей твір видався мені найсвіжішим у всій Лесиній книжці* («Не відлюбив свою тривогу ранню...»). Роль основного морфологічного варіанта суб'єктного компонента виконує називний відмінок, наприклад: *Гриць наймолодший* (Д. Павличко); *...він [стен.– І.М.] був чи не найкращий* (Ю. Мушкетик).

Предикати на позначення найвищого ступеня, крім лівобічної позиції суб'єкта, відкривають правобічну позицію об'єкта. Актант у функції об'єкта належить до необхідних компонентів семантико-синтаксичної структури речення, проте, на відміну від актанта в ролі суб'єкта, має факультативний вияв. При суперлативних предикатах об'єкт звичайно виражений формою місцевого відмінка з прийменниками *в* (*у*), *на* або формою родового відмінка з прийменниками *серед*, *з* (*зі*, *із*), наприклад: *Він (В. Стус) був наймолодший у нашій групі* («Не відлюбив свою тривогу ранню...»); *Я найменший у сім'ї...* (Л. Дениско); *Князь Юрій <...> серед людей – теж найдобріший* (П. Загребельний); *З озер на території Бойківщини найбільшим є Синевірське...* («Бойківщина»); *З усіх Ольговичів <...> ти ж мені найближчий...* (В. Малик).

Об'єктні синтаксеми також можуть заступати компоненти типу *в* (*на*) *світі*, *в житті*, *на планеті*, різноманітні конструкції з займенниковим прикметником *весь* тощо. За таких умов найвищий ступінь порівняння вказує на найвищу міру ознаки в зіставленні з усіма можливими її носіями: *Ти найкраща в світі* (М. Луків); *Очерети в нас найбільші на планеті...* (О. Гончар); *Сад аги Сулейман Кегая – найкращий у всьому Карачаї* (Ю. Мушкетик); *[Міст.– І.М.] <...> найбільший, мабуть, у світі!* (О. Гончар). У мовленні подибуємо безприйменникові конструкції, які, проте, не належать до нормативних, наприклад: *Сосни, сосонки та соснята, і живиці терпкий аромат – чистоти і здоров'я палата найдорожча усяких палат* (О. Богачук).

Отже, семантична специфіка компаративів та суперлативів зумовлює їхню здатність уживатися в невластивих прикметникові формально-синтаксичних та семантико-синтаксичних позиціях дієслово. Із формально-синтаксичного погляду вищий та найвищий ступені порівняння прикметників заступають позицію прикметникового різновиду іменного складеного присудка. Синтаксична усталеність зазначених лексичних одиниць становить вихідну умову відприкметникової дієслівної аналітичної синтаксичної транспозиції, із якою

пов'язуємо послаблення визначальних прикметникових категорій відмінка, числа та роду та набуття граматичних категорій дієслова – часу, способу, виду (у деяких формах) тощо. Виразниками останніх є аналітичні синтаксичні морфеми *бути, ставати/стати, лишатися/лишитися, робитися/зробитися* і под. За семантико-синтаксичними властивостями компаративні та суперлативні відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити репрезентують статус предиката якості-відношення як центрального компонента семантично елементарної реченнєвої побудови з характерним двовалентним актантним суб'єктно-об'єктним ресурсом. Перспективними вважаємо дослідження, пов'язані з докладним вивченням субстанційних компонентів, зумовлених валентним потенціалом ступеньованих відприкметникових дієслівних транспозитів, що допоможе цілісніше репрезентувати явище валентної актантної деривації у граматичній структурі української мови.

Література

- Вихованець 1988: Вихованець, І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті : Монографія [Текст] / І.Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с. – Бібліогр. : с. 247-254. – 1000 пр. – ISBN 5-12-000136-X.
- Вихованець 1992: Вихованець, І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови : Монографія [Текст] / І.Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 224 с. – Бібліогр. : с. 215-220. – ISBN 5-12-002283-9.
- Вихованець 2002: Вихованець, І.Р. Морфологічні категорії? Словотвірні? Чи граматичні міжрівневі? [Текст] / І.Р. Вихованець // Актуальні проблеми українського словотвору : [за ред. Василя Грещука]. – Івано-Франківськ : Плай, 2002. – С. 13-18. – Бібліогр. : с. 18.
- Вихованець, Городенська 2004: Вихованець, І.Р., Городенська, К.Г. Теоретична морфологія української мови [Текст] / І.Р. Вихованець (ред.). – К. : Університетське видавництво «Пульсари», 2004. – 398 с. – (Академічна граматики української мови). – Бібліогр. : с. 391-398. – 2000 пр. – ISBN 996-7671-60-7.
- Грищенко 1978: Грищенко, А.П. Прикметник в українській мові : Монографія [Текст] / А.П. Грищенко. – К. : Наук. думка, 1978. – 207 с.
- Костусяк 2002: Костусяк, Н.М. Категорія ступенів порівняння прикметників і прислівників : Монографія [Текст] / Н.М. Костусяк. – Луцьк : РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2002. – 179 с. – Бібліогр. : с. 145-163. – 300 пр. – ISBN 996-600-087-3.
- Костусяк 2012: Костусяк, Н.М. Структура міжрівневих категорій сучасної української мови : Монографія [Текст] / Н.М. Костусяк. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 450 с. – Бібліогр. : с. 395-433. – 300 пр. – ISBN 978-966-600-593-2.
- Межов 2012: Межов, О.Г. Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць : Монографія [Текст] / О.Г. Межов. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 464 с. – Бібліогр. : с. 409-446. – 300 пр. – ISBN 978-966-600-594-9.
- Мірченко 2004: Мірченко, М.В. Структура синтаксичних категорій : Монографія [Текст] / М.В. Мірченко. – [2-ге вид., переробл.]. – Луцьк : Ред.-вид. відд. „Вежа” ВДУ ім. Лесі Українки, 2004. – 393 с. – Бібліогр. : с. 360-383. – 300 пр. – ISBN 966-600-140-3.
- Плугнян 2003: Плугнян, В.А. Общая морфология : Введение в проблематику : Учебное пособие [Текст] / В.А. Плугнян. – [2-е изд., исправл.]. – М. : Эдиториал УРСС, 2003. – 383 с. – Бібліогр. : с. 334-354. – 2000 пр. – ISBN 5-354-00314-8.
- Плющ 2011: Плющ, М.Я. Синтаксична транспозиція відмінкових форм прикметника у предикативній позиції / М.Я. Плющ // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : [зб. наук. праць / відп. редактор М.Я. Плющ]. – К. : НПУ імені Драгоманова, 2011. – Випуск 7. – С. 86-90. – Бібліогр. : с. 90.
- Теньер 1988: Теньер, Л. Основы структурного синтаксиса [Текст] / Л. Теньер / Пер. с франц. Редкол.: Г.В. Степанов (пред.) и др.; Вступ. ст. и общ. ред. В.Г. Гака. – М. : Прогресс, 1988. – 654 с. – (Языковеды мира). – Бібліогр. : с. 623-627. – 3750 пр.
- Тимкова 2005: Тимкова, В.А. Семантико-синтаксична структура двоскладних речень із предикатами якості в українській мові : Монографія [Текст] / В.А. Тимкова. – К. : Кондор, 2005. – 134 с.
- Чейф 1975: Чейф, У.Л. Значение и структура языка [Текст] / У.Л. Чейф. – М. : Прогресс, 1975. – 432 с.

Вияснена функціональна специфіка отадъективных глагольных аналитических синтаксических транспозитов компаративной и суперлативной семантики, очерчена формально-синтаксическая структура предложений с компаративными и суперлативными прилагательными в качестве именного составного сказуемого, обнаружены семантико-синтаксические особенности предикатов качества-отношения, охарактеризованы рассматриваемые предикатные компоненты с позиций их валентной актантной деривации.

Ключевые слова: компаративный отадъективный глагольный аналитический синтаксический транспозит, суперлативный отадъективный глагольный аналитический синтаксический транспозит, валентная актантная деривация, предикат, субъектный актант, объектный актант.

Functional specificity of gradable adjectival verbal analytical syntactic transposits is clarified, formal syntactic structure of sentence constructions with adjectives in comparative and superlative degrees in the function of compound nominal predicate is outlined, semantic-syntactic specificity of quality-relation predicates is defined, the mentioned predicate components are characterized from the point of view of their valency actant derivation.

Keywords: comparative adjectival verbal analytical syntactic transposit, superlative adjectival verbal analytical syntactic transposit, valency actant derivation, predicate, subject actant, object actant.

Надійшла до редакції 3 квітня 2014 року.

Людмила Островська

УДК 81' 367. 623

ФУНКЦІОНУВАННЯ БАГАТОКОМПОНЕНТНИХ АТРИБУТИВНИХ КОНСТРУКЦІЙ У ПРОСТОМУ ПОШИРЕНОМУ РЕЧЕННІ

Простежено особливості функціонування багатокomпонентних атрибутивних конструкцій у простому поширеному реченні, окреслено специфіку супідрядності й підрядності як форм існування багатокomпонентних атрибутивних конструкцій.

Ключові слова: функціонування атрибутивної конструкції, атрибутивні відношення, багатокomпонентні атрибутивні конструкції, атрибутивна супідрядність, атрибутивна підрядність.

Комунікація являє собою реалізацію мовної системи, але не в тому сенсі, що певна абстрактна мовна система виражається в конкретному комунікативному відрізку, а в тому, що сама комунікація – існування мови, і вона наскрізь просякнута мовною системою [Бацевич 2004: 23]. Через це аспект функціонування синтаксичних конструкцій є особливо **актуальним** і важливим, оскільки вивчення лише їх структурно-семантичної організації було б неповним.

Функціонування багатокomпонентних атрибутивних конструкцій дозволяє побудувати інформативно насичене повідомлення за наявності лише одного акту предикації. На периферії простого поширеного речення багатокomпонентні атрибутивні конструкції формують додаткові смислові фрагменти. Внутрішні синтаксичні потенції другого семантичного суб'єкта і предиката дають можливість атрибутивним конструкціям створити додаткові комунікативно-смислові комплекси.

Метою пропонованої статті є співвіднести внутрішні системні властивості багатокomпонентних атрибутивних конструкцій з особливостями їх функціонування в умовах контексту простого поширеного речення.

Для реалізації поставленої мети пропонується розв'язання таких **завдань**: 1) окреслити специфіку супідрядності як форми існування багатокomпонентних атрибутивних конструкцій; 2) визначити семантико-синтаксичні відношення між однорідними атрибутивними компонентами супідрядних конструкцій й формальні показники таких відношень; 3) охарактеризувати особливості підрядності як форми існування багатокomпонентних атрибутивних конструкцій.

Багатокomпонентні словосполучення досліджували М. М. Прокопович [Прокопович 1966], Г. М. Удовиченко [Удовиченко 1968], М. В. Балко [Балко 2004], Т. М. Радіонова [Радіонова 2004], Л. К. Філіппов [Філіппов 1973], Ю. В. Фоменко [Фоменко 1981] та ін. На думку М. М. Прокоповича, такі словосполучення завжди парні: в основі їх лежить модель простого двокомпонентного словосполучення [Прокопович 1966: 67]. Дослідник виділяє три основні види складних словосполучень:

1) просте словосполучення + залежне від нього окреме слово (*близькі йому по крові, красива лампа з абажуром, з мольбою просити про допомогу*);

2) опорне слово + залежне від нього просте словосполучення (*гідний кращої долі, будинок з білими колонами, горіти блакитним полум'ям*);

3) опорне слово + два чи три залежних слова, що не пов'язані одне з одним і не утворюють словосполучення (*вкласти патрон у рушницю, вдіти нитку в голку*). Автор відзначає, що 1 і 2 групи словосполучень презентовані ад'єктивними, субстантивними і дієслівними типами, причому функціонують тут такі дієслова префіксального утворення, в самій граматичній структурі яких закладена здатність поширюватися одразу двома іменниками [Прокопович 1966: 65-71].

Атрибутивні багатокomпонентні конструкції входять за наведеною класифікацією до 1 і 2 груп. У процесі дослідження виявлена велика кількість багатокomпонентних атрибутивних конструкцій, що вказує на їх значне функціональне навантаження. Для вивчення бралися структури, в яких між компонентами попарно встановлюються атрибутивні відношення.

Супідрядність як форма існування атрибутивної конструкції в простому поширеному реченні виявляється в тому, що у двокомпонентних словосполученнях ознака передбачувана одним і тим самим іменником. Супідрядність спирається на сурядність і підрядність, комбінацію словосполучень й утворення блоків на структурно-семантичному і смислово рівнях. Атрибутивна супідрядність містить два означальні

елементи, різнорозташовані один щодо іншого. Відношення, що виникають між означальними елементами таких конструкцій, можна кваліфікувати як атрибутивно-уточнювальні та атрибутивно-перелічувальні. Однорідність чи неоднорідність цих ознак виявляється на комунікативному рівні. Неоднорідність ознак виявляється, як вказує М.М.Прокопович, в тому, що один з означальних елементів передбачуваний не окремим іменником, а цілим словосполученням [Прокопович 1966: 148]. Таке смислове членування належить комунікативному рівню речення. На рівні структурно-семантичному виявляється залежність обох означальних елементів від іменника-носія ознак. О. М. Смольянінова вказує, що, аналізуючи однорідність /неоднорідність, слід застосовувати одні й ті самі критерії. Синтаксична характеристика йде від словосполучення, від віднесення ознак до одного й того самого слова й виконання ними одної і тої самої функції – атрибутивної. Сміслова характеристика йде від слововлення згідно з інтенціями мовця і з позицій його ставлення до повідомлення [Смольянінова 1990: 315]. Враховуючи семантичні внутрішньорядні відношення між атрибутивними компонентами, можна виділити такі типи функціонально-семантичних моделей багатокomпонентних супряданих атрибутивних конструкцій.

Конструкції з атрибутивними компонентами, які виражають незалежні одну від одної ознаки об'єкта чи цілого ряду однорідних об'єктів. У таких конструкціях здебільшого реалізуються єднальні відношення, що мають формально-граматичний показник – сполучник сурядності *і* (*та*): *Я цілую твоє світле обличчя, неповторне і любе* (Сосюра В. // Словник епітетів 1998, с.228); *Гриміла слава, бряжчали келихи. Вирвалась пісня широка й свавільна* (Самчук У. // Там само, с.250). Атрибутивні конструкції цього типу можуть утворювати й безсполучниковий ряд: *Зорі крізь щілини в клуню дивились поглядом тихим, далеким, глибоким: холодно вночі усім самотнім* (Костенко 1989, с.257).

У цих синтаксичних конструкціях наявні також приєднувальні відношення. Як відомо, цей тип відношень характеризується тим, що в них другий компонент виникає як щось додаткове до першого, що відбувається ніби в процесі мовлення (А. П. Загнітко [Загнітко 1996: 14]). Формальними показниками приєднувальних відношень є сполучники *і*, *і притому*; *а може*: *Жінка зводиться, мовчки починає одягатись, дістає короткий чоловічий козушок, велику і поношену хустку* (Дімаров 1987, с.239); *Та що ви, дядьку, торгуєтесь? – вмішується один в широченному брилі, з веселим, а може, лукавим поглядом* (Винниченко 1989, с.152); *Ти, може, думаєш оцим схилинням Мені, немов би дівчинці якій. Розчулить марне і при тому славолюбне серце?* (Зеров М. // Словник епітетів 1998, с.305). Приєднувальні відношення можуть мати додаткові засоби вираження, зокрема частки *навіть, саме, просто, також, теж, все ж, все-таки*: *Видався теплий і навіть ясний день, один із тих днів, коли літо наче виривається з мокрих, холодних обіймів осені* (Винниченко 1989, с.175); *Коли з пароплава проводжали малого, горював за ним, найдужче, як не дивно, – все той же чудернацький, та все ж славний дідок* (Ільченко 1966, с.175); *Може, вона і є та сама, його [Тараса] єдина, суджена, нещасна і все-таки щаслива доля* (Шевчук 1979, с.40). Посилують семантичне значення приєднування модальні і вставні слова, які виражають послідовність викладу думки мовцем: *Цей селянин у гранатовому костюмі в білу смужку мав цнотливу і, очевидно, тривожну душу* (Андріяшик 1976, с.123); *Так іде життя. На землі, у воді, в небі, в думках людей, у клітинах рослин. Велике, відважне і, мабуть, потрібне* (Самчук 1993, с.59).

Незалежні одну від одної ознаки певного предмета можуть виражати неоднорідні означення, які стосуються спільного означуваного. Вирішальним граматичним показником у конструкціях цього типу є інтонація: *Міжнародний геофізичний рік (МГР), який провадиться з 1957 року, – грандіозний науковий захід* (Літературна Україна. – 2002. – 28 вересня); *Потім до перетинки підійшла Ліна зі своїм претендентом, дали всі потрібні відповіді, всі розписалися, і дві людські істоти були отак санкціоновані від держави виконувати старий біблійний заповіт* (Підмогильний 1991, с.256).

Одним із видів значення незалежного існування двох поняттєвих ознак є значення розподільно-зіставне, яке має граматичний формальний показник-сполучник зіставності *а* (*та*): *Усе, що пережито, на спогадання гідне. Стоїть колюче жито. Достигле та нерідне* (Малишко 1976, с.98); *Поволі всесильний времєник [Потьомкін] переконався, що його щаслива та боязка зірка зайшла за темну хмару людської неприязні і слава його починає меркнути* (Добровольський 1965, с.230).

Конструкції з атрибутивними компонентами, ознаки яких передбачають одна одну, мають кілька різновидів, зокрема: такі, в яких попередні атрибутивні компоненти пояснюються наступними. Семантичне відношення пояснення ґрунтується на сполучниках *тобто, а саме, або* (*чи*): *У вас є чудовий, тобто особливий, талант: розвеселяти молодих примхуватих дівчат...* (Хоткевич Г. // Українське слово 1994, с.278); *Вона [Ганна] відчуває, що сон зараз одлетить від неї, а так хочеться, щоб ця м'яка, а саме тепла тиша іще хоч трішечки попестила...* (Мотрич К. // Квіти в темній кімнаті 1997, с.80); *Луг, на який вони прийшли, був давній і старий... і на його величезному квадраті, обрамленому з чотирьох боків лозняками, розкохувалися ніжні, м'які чи оксамитові трави* (Тютюнник Г. // Словник епітетів 1998, с.358). З-поміж цих конструкцій можна виділити атрибутивні конструкції з узагальнювальним словом: *В м'які світлі кольори були заткані стіни, а по них візерунками спускались дивні квіти: великі, дрібноокі, барвисті, ніжні, печальні* (Івченко 1990, с.423); *... наша хата давно вже не приймала гостей, тим більше таких, як сьогодні: інтелігентних, поважних* (Андріяшик 1976, с.176).

Роль узагальнювального компонента можуть виконувати в атрибутивних конструкціях цього типу займенникові слова: ... *думка десь б'ється, як та пташка, в сліпому метанні, надіючись на якусь там щастя: химерне, омандливе, хистке* ... (Багрянний 1991, с.176).

З-поміж атрибутивних конструкцій з пояснювальним значенням можна виділити синтаксичні структури зі значенням включення. У переважній більшості випадків це семантичне відношення формально виражається не сполучниками, а службовими словами і сполуками типу *в тому числі, зокрема, особливо*, що служать для виділення мовцем певної ознаки серед інших ознак предмета в атрибутивній конструкції: *В моїй голові роїлись дивовижні, у тому числі вишукані, фантазії* (Досвітній О. // Словник епітетів 1998, с.373); *Була вона якась незвичайна в цей пізній час, в цю вітряну ніч, одна серед розшумованих хлібів, в таємничих, особливо чарівних, тінях ночі та місячних серпанках* (Гончар 1992, с.186); *Обоє володіли якоюсь небаченою, зокрема руйнівною, силою: з їхньою появою все мінялося, кришилося, розбивалося* (Мотрич К. // Квіти в темній кімнаті 1997, с.79).

У конструкціях, в яких наступні атрибутивні компоненти уточнюють, доповнюють попередні, як правило, виражається відношення уточнення, що може виконувати функції обмеження, доповнення, конкретизації. Атрибутивні конструкції зі значенням уточнення характеризуються переважно безсполучниковим зв'язком компонентів конструкції та інтонацією відокремлення. Як відзначає А. П. Загнітко, для таких конструкцій притаманна відносна самостійність компонентів [Загнітко 1996: 23]. Функція обмеження передбачає звуження обсягу позначуваного поняття: *Справа й зліва проходу стояли прив'язані чудові коні. Направо стояли все карі, наліво все каштанові. Блискучі, випасені всі, стоять коло довжелезних жолобів і ніби на когось чекають* (Самчук 1993, с.134); – *Стережись, Гьку!!! – вмить пронеслось по дворі з десяток несамовитих, переляканих голосів* (Винниченко В. // Словник епітетів 1998, с.85). При значенні доповнення наступний компонент атрибутивної конструкції, уточнюючи попередній, розвиває думку в новому напрямі: *У ньому [хлопчикові] впізнає капітан свою давню юність, що прийшла колись ... з торбиною латана, батрацька* (Гончар О. // Там само. – С. 407); *В далечині туманній, темній, димній Злилися низина і вишина* (Маланюк Є. // Там само. – С.95); *І туди не долітає Дзвін глухий, нудний, безсилий* (Леся Українка // Там само. – С.102).

Функція конкретизації передбачає визначення ознаки від абстрактного до конкретного, від загального до часткового [Моренец 1972: 6]. Перший компонент такої конструкції буде характеризуватися, як правило, неокресленістю, неозначеністю поняття: *Здоровенна, широка яблуня й сливовий садок заступили північ* (Самчук 1993, с.140); *Це тут, на Базарній, жила неповторна, Моя чорноброва любов* (Сосюра В. // Словник епітетів 1998, с.190); *Я маю доволі часу і починаю розв'язувати довге, складне завдання – скільки кіп могли б змолотити ті ноги за день* (Коцюбинський М.// Там само. – С.135).

В атрибутивних конструкціях, у яких відбувається поступове підсилення значення певної ознаки, наявні градаційні відношення, що виражаються формально-граматично сполучниками *не тільки... але й, якщо не ... то, не те що(б)* та іншими. В атрибутивних конструкціях з градаційними відношеннями однієї з ознак надається перевага: *Ці любі брати потягнуть не тільки оплутану, але й безсилу, безпомічну Україну в обійми антантно-монархічної, єдиної, неделімої тюрми* (Винниченко В. // Словник епітетів 1998, с.370); *Андрій вже не повертав голови, лише думав про той погляд юнаків .. – не те щоб чистий і наївний, а сповнений розгубленості ...* (Багрянний 1991, с.258). Посилення значення градаційності відбувається при вживанні модальних часток і модальних слів: *Не лише не багатоводна вона, а мабуть, куди бідніша, ніж звичайно, бо спеки висмоктали ріку і її допливи* (Лепкий Б. // Словник епітетів 1998, с.279); *Але потрібний тут не те що гострий розум, а навіть талант, щоб збагнути це* (Стельмах М. // Там само. – С.289).

У деяких конструкціях подібного типу можливе ускладнення семантики дейктичним елементом *такий, той*. Це переважно спостерігається тоді, коли останній компонент конструкції виражає ознаку, яка являє собою найвищий, кінцевий вияв її щодо ознаки першого атрибутивного компонента: *Це, мабуть, і є закон! Той не тільки найбільший, але й найсильніший, що його сам Бог десницею благословив* (Самчук 1993, с.126); *А тлом стояла тиша, тиша серня, Така глибока, майже бездихання, Що яблуко, спадаючи, здавалось Гранатою...* (Маланюк Є. // Словник епітетів 1998, с. 346). Іноді підсилює наступну ознаку в атрибутивних конструкціях з градаційними відношеннями лексичний повтор: *Книжка була затріпана і стара-стара, мати читала її вже на середині.* (Вінграновський М. // Там само. – С.165); *І там степи, і тут степи, Та тут не такі, Руді, руді, аж червоні, А там голубії, Зеленії..* (Шевченко Т. // Там само. – С.342).

У цілому ряді конструкцій заперечні частки *не, ні* можуть виконувати підсилювальну функцію, яка найчастіше поєднується з протиставною функцією: *Миколка сидів у тата на колінах поруч з дядьком Петром, і земля не чорна, не сіра, а золота мерехтіла під літаком..* (Тарнавський Ю. // Українське слово 1994, с.382); *Отакий він був чоловік, не злий, не мстивий, а кусливий і в'їдливий* (Мотрич К.// Квіти в темній кімнаті 1997, с. 78); *Хай не заховається від нашого ока ні явний, ні притаснений ворог* (Тютюнник Г.// Словник епітетів 1998, с.69).

Виділяємо конструкції, в яких один атрибут вживається в переносному значенні, тобто є метафорою: *Придорожна тополя, стуманівши, стала звуками вечора, теплим диханням втомленої землі і, срібночоло, облита зоряним блиском, стояла у всій своїй красі край воріт* (Харчук 1963, с. 323); *Як на рідній землі розцвітає весна, голуба, молода, стоголоса* (Гончаренко І. // Словник епітетів 1998, с.48); *Ти вже не згинеш, ти двожилава, земле, рабована віками* (Стус В.// Там само. – С.144).

Наявні конструкції, в яких передбачувана ознака вводиться порівняльним зворотом: *Коси вибилися Юстині з-під хустки... Рідненькі, що павутиння тонкі, вони поприлипали до спітнілого чола* (Харчук 1963, с.323); *Співала [Марійка] зосереджено хрипкуватим, наче надтріснутим голосом* (Шевчук В. // Українське слово 1994, с.426).

Конструкції, в яких ознаки атрибутивних компонентів виключають одна одну, охоплюють відношення взаємовиключення. Ці відношення виражаються за допомогою сполучників *або, чи*. Конструкції цього різновиду, як правило, двокомпонентні. Сміслове навантаження першого компонента виключає зміст другого і навпаки: *Роздукою нудною чи тяжкою, Все в світі цім кінчається, усе!...* (Грінченко Б. // Словник епітетів 1998 с.284). Поширеними є також атрибутивні конструкції, в яких їх компоненти виражаються лексичними або контекстуальними антонімами та поєднуються сполучником *і*: *Однаково морям і пуцям, Словам безсмертним і вмирущим – нікому слави чи хули!* (Вінграновський М. // Українське слово 1994, с.387); *Маруся бігла в садок, під свою любов і остогидлу яблуню, заломлювала руки і звала, звала на поміч* (Хоткевич Г. // Українське слово 1995, с.186); *[чотири маленькі брати] ... приглядаються до тасмичних тіней, рухомих і нерухомих, що виповнюють весь навколишній світ...* (Багрянй 1992, с.19).

Проаналізовані структури є типовими конструкціями з супідрядністю компонентів. У них компоненти можуть бути презентовані якісними і відносними прикметниками, займенниковими прикметниками, порядковими числівниками, дієприкметниками.

Трикомпонентні конструкції із супідрядністю утворюються за моделлю: «прикметник / займенник + іменник + іменник у формі род. в.»: *Правда, піснярський набуток поета міг би бути чисельно більшим, якби композитори пильніше читали його твори* (Павличко Д. // Золотий гомін 1995, с.291); *Поглядом болю і туги востаннє дивилися на нього розширені очі полонянок, коли їх тисячами гнали мимо собору в Німеччину* (Гончар 1992, с.205). Узгоджений атрибут перебуває в препозиції, неузгоджений – в постпозиції. Між ними немає прямих відношень, наявні опосередковані, здійснювані через опорне слово конструкції. У такому разі спостерігається смислова однорідність ознак. У структурах типу *розширені очі полонянок* опорний іменник *очі* біфункціональний, оскільки є одночасно носієм ознаки (щодо дієприкметника *розширені*) й ознакою (щодо іменника *полонянки*). Така біфункціональність знімається при функціонуванні конструкцій у простому поширеному реченні, де іменник *очі* займає позицію граматичного суб'єкта, підмета і входить до складу предикативної групи (*очі дивилися*). Узгоджений і неузгоджений атрибути тому підключаються до реалізації суб'єктно-предикатних відношень і ускладнюють їх додатковими однорідними смисловими атрибутивно-предикативними відношеннями. Саме семантична структура речення знімає різницю між типовими і нетиповими конструкціями.

Конструкції з відад'єктивом у ролі опорного слова частіше розташовані на периферії простого поширеного речення і не входять до складу предикативної групи. Вони формують додаткові смислові фрагменти в реченні, ускладнюючи його комунікативно-синтаксичними комплексами: другим і третім і т.п.: *Був поет, що жив з письменницької праці і мав велику славу. Критики хвалили його за надзвичайну оригінальність сюжетів* (Вільде 1958, с.147); *Власне ж, на етюді зображено привабливу внутрішність намету* (Загребельний 2001, с.262); *Тільки мовчазність може бути варта цієї мудрої насиченості буттям і думками* (Петров 1994, с.144).

Розглянемо конструкцію *надзвичайна оригінальність сюжетів*. Опорне слово оригінальність передбачає залежну ознаку *надзвичайна*, але у свою чергу само передбачає поширення іменником *сюжетів*. Абстрактний іменник *оригінальність* завдяки ознаковій семантиці та опрідметненості граматичного значення біфункціональний: він виконує функцію ознаки і функцію носія ознаки. Крім цього, встановлюються смислові відношення між компонентами, що контактують опосередковано, через опорне слово. Можливість існування таких смислових відношень підтверджується тим, що при об'єднанні цих компонентів утворюється нова атрибутивна конструкція *надзвичайні сюжети*. Визначальним чинником утворення такої конструкції є лексичне значення компонентів, їхня лексична сполучуваність. Смислові відношення між опосередкованими словами виникають найчастіше при реалізації лексемами своїх вільних номінативних значень. При реалізації похідних переносних значень одного з компонентів такі смислові відношення не виникають.

У трикомпонентних конструкціях з віддієслівними іменниками в ролі опорного слова спостерігається інша особливість. Матеріал дослідження доводить, що девербатив (як і відад'єктив) біфункціональний, однак реалізує значення суб'єкта і предиката. Такі конструкції можуть входити до складу предикативної групи або формувати додатковий смисловий суб'єктно-предикатний комплекс на периферії простого поширеного речення: *Саме в цей час і почув за спиною чіткий і лункий стукіт копит* (Шевчук 2002, с.173); *Із співом, що несуть його серця, нам проминає час земний, манливий – і думки людські химерні зливи, як самоцвітний відблиск каміння* (Тарнавський О. // Українське слово 1995, с.394); *Про тривожне очікування висновків козацької Ради свідчить і настрій послів* (Дивослово. – 2004. – № 5. – С.11).

Інколи супідрядність ускладнюється послідовною підрядністю компонентів, у результаті чого утворюється складна чотирикомпонентна конструкція: *Практичний посібник, підготовлений Марією Волощак, цінний з кількох поглядів. По-перше, це – вдала спроба аналізу газетних текстів через призму національної ідентифікації* (Лось Й. // Волощак 2003, с.3). Ускладнення трикомпонентної конструкції може спостерігатися в тому випадку, коли узгоджений атрибут виражений пасивним дієприкметником, який у силу процесуальної

семантики вимагає залежного слова: *Вона сидить за останнім, крайнім столом у компанії Зіни, Леона і стриженого під нулівку капловухого молодика з опухлими очима – щілинками* (Винокуров О. // Молодь України. – 2002. – 31 жовтня. – С.4).

Трикомпонентні атрибутивні конструкції з супідрядністю мають значний комунікативно-синтаксичний потенціал. Вони ускладнюють просте поширене речення структурно-семантично і на смисловому рівні.

Складні трикомпонентні атрибутивні словосполучення з послідовною підрядністю створюються в простому поширеному реченні на основі бінарних структур: шляхом вкладення двокомпонентних словосполучень одне в одного. Наприклад: *радість дитини + маленька дитина – радість маленької дитини*. Аналіз мовного матеріалу засвідчує значне поширення досліджуваних структур: *Важливо, що О.Потебня у різних працях сам кваліфікує свій підхід до явищ мови як «психофізичний» і вважає закони душевної діяльності спільними для всіх часів і народів, які є величиною сталою ...* (Бацевич 2003, с.19); *Список використаних джерел – елемент бібліографічного апарату, котрий містить бібліографічні описи використаних джерел і розміщується після висновків* (Довідник здобувача 2000, с.23); *Дух Сковороди витає в космосі безмежних ідей, а похмурий світ він освітив духовною ясністю, магією розкошування народження вільної думки* (Дивослово. – 2004. – № 6. – С.31); *Годинами міг просиджувати на самоті, уявляючи своїх працюрів – мужніх захисників рідної землі гарячі смолоскипи і посвист ворожих стріл* (Молодь України. – 2002. – 7 листопада); *Цю тенденцію демонструє продаж західними інвесторами своєї частки в ЗАТ «УТЕЛ», на користь Укртелекому* (Там само); *Письменниця [Докія Гуменна] постійно наголошує на родових традиціях, міцності духовних зв'язків, що закладені в генній пам'яті кожної людини* (Дивослово. – 2004. – № 5. – С.59).

У конструкції *посвист ворожих стріл* функціонування девербатива зумовлює різноспрямованість семантичної і формальної залежності компонентів, що виражено в схемі 1.

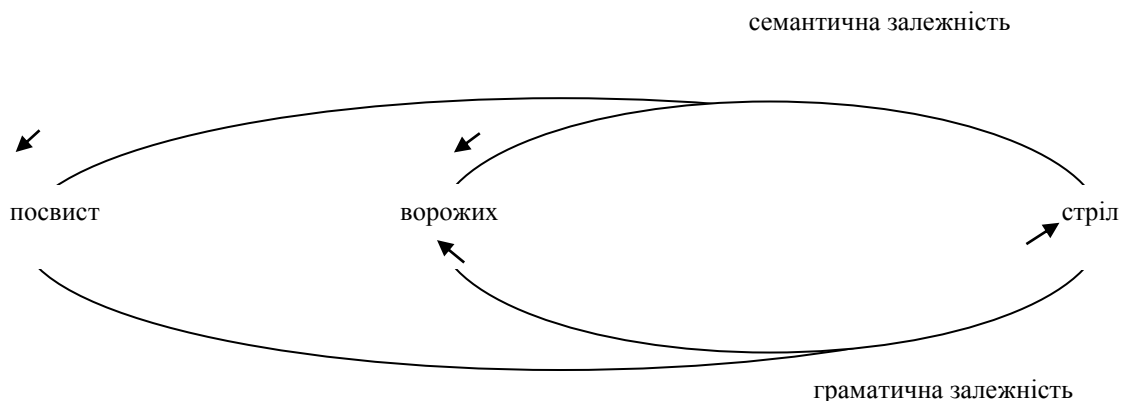

Схема 1

За семантикою це приклад з супідрядністю компонентів, оскільки конкретний іменник *стріли* передбачає дві ознаки: *посвист* і *ворожі*. У конструкції *міцність духовних зв'язків* також спостерігається асиметрія семантичної і формальної структур, що зумовлено ознаковою семантикою відад'єктивів і девербативів, які функціонують у цих конструкціях (див. схему 2).

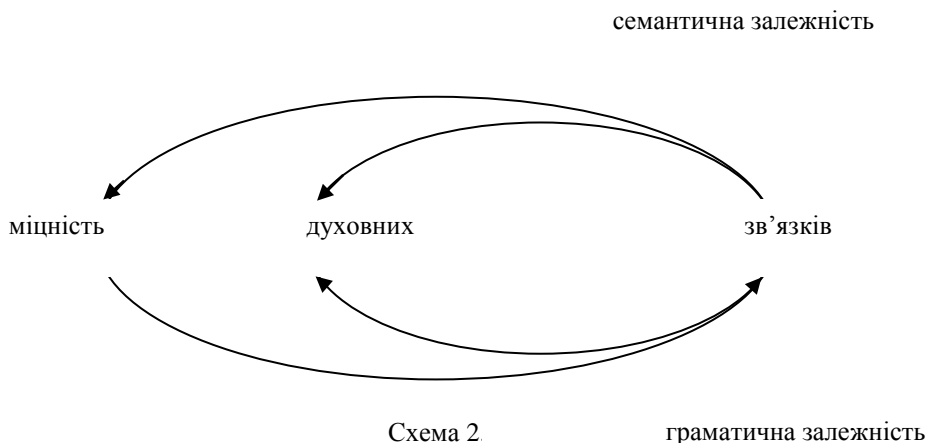

Схема 2

Складні трикомпонентні атрибутивні конструкції з послідовною підрядністю можуть бути презентовані також моделями, що складаються з трьох іменників. Вони зустрічаються рідше, ніж презентовані вище, але

достатньо вживані, оскільки відрізняються високим ступенем комунікативності: *Вплив політики українізації на становище української мови і ставлення до неї був складний і суперечливий...* (Українська мова і держава 2001, с.40); *В день народження Шевченка Мама жайворів пекла* (Дивослово. – 2004. – № 5. – С.69). Асиметрія напрямів семантичної і формальної залежності спостерігається тут в обох парах компонентів (див. схему 3).

Комунікативне навантаження всіх поданих вище конструкцій з послідовною підрядністю дозволяють їм ускладнювати на смисловому рівні предикативні відношення, якщо ці конструкції входять у предикативну групу чи створюють на периферії речення додаткові смислові відтінки.

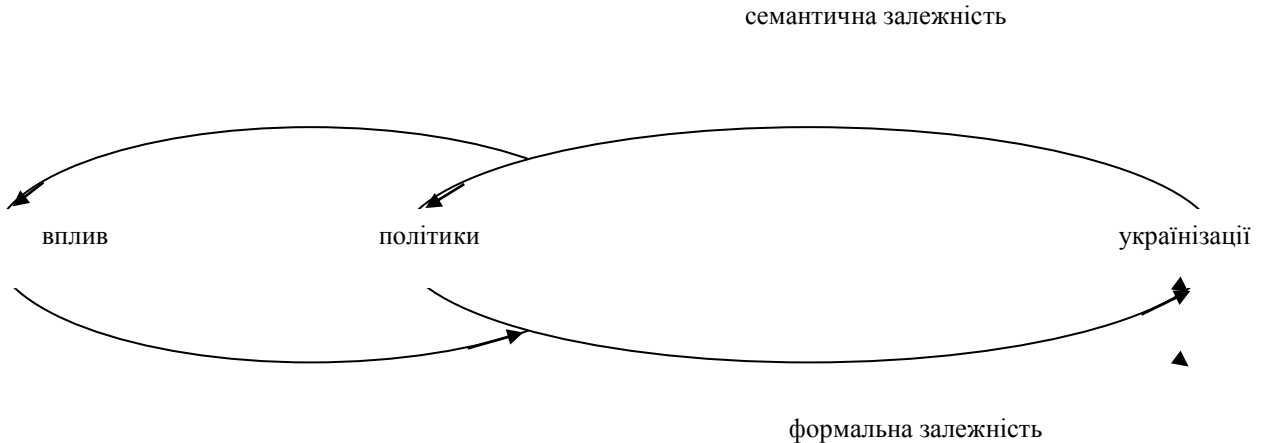

Схема 3

Значна частина досліджуваного матеріалу була презентована конструкціями, що містять більше ніж три компоненти. Вони утворюються на базі комбінації конструкцій з супідрядністю і послідовною підрядністю компонентів і являють собою компонування типу «вкладання», коли один з компонентів реалізує дві функції – носія ознаки й ознаки.

У контексті простого поширеного речення можуть поруч опинитися дві атрибутивні конструкції. Наприклад, у реченні *Скороминучий вік безтровожно́ї трави, а надто ж – печально́ї трави забуття, що ніколи не радує, лиш гнітить...* (Слабошпицький 1987, с.160) наявні конструкції *скороминучий вік* і *безтровожна трава*. Лексична і синтаксична сполучуваність слів-компонентів (носіїв ознаки) дозволяє їм об'єднатися й утворити нову конструкцію *вік трави*, що реалізує атрибутивне призначення. Однак їх залежні компоненти-ознаки залишаються при них. Отже, виникає складна чотирикомпонентна конструкція *скороминучий вік безтровожно́ї трави*, існування якої зумовлене функціонуванням бінарних конструкцій у простому поширеному реченні. Такі структури можуть ускладнюватися і далі за рахунок приєднання однорідних і неоднорідних означальних компонентів, у ролі яких часто виступають особові займенники. Прикладами аналізованих структур можуть стати речення: *Друга проблема – ймовірно зменшення міжособистісних контактів за рахунок розширення звернення до позбавленої особистісних рис інформації* (Гончаренко 1997, с.149); *Наші офіційні органи державної поліції щоденно подають нам звідомлення, але я їм не вірю* (Винниченко 1999, с.131); *Про це чудово сказав поет [В.Підпалій] у вірші «Калиновий реквієм», де материнські любов і вірність передані через поширений атрибут українського побуту – вишиваний рушник...* (Грибніченко Т. // Дивослово. – 2004. – № 5. – С. 25); *Діалогічну природу політичного дискурсу підкреслювали багато дослідників* (Бацевич 2003, с.166).

Отже, супідрядність як форма існування атрибутивних конструкцій виявляється в тому, що один і той самий іменник передбачає ознаку в двох однотипних двокомпонентних конструкціях. Однорідність чи неоднорідність цих ознак виявляється на комунікативному рівні. Конструкції з супідрядністю можуть бути біфункціональними внаслідок різноспрямованості семантичної і граматичної залежностей стрижневого компонента. За семантикою такі структури аналогічні конструкціям з послідовною підрядністю. Послідовна підрядність як форма існування атрибутивної конструкції полягає в тому, що бінарні конструкції утворюються шляхом вкладання одна в одну на базі маркованих і немаркованих чи двох немаркованих структур. Залежний компонент немаркованої структури, являючи собою за суттю носія ознаки, передбачає марковану ознаку. З погляду семантики такі структури тотожні конструкціям з супідрядністю.

До **перспектив дослідження** атрибутивних конструкцій у комунікативному аспекті належить розгляд категорії атрибутивності з погляду прагматики, де вона виступає не лише як структурно-семантична заданість, не тільки як функція, а як явище, основу якого складає спеціальний відбір засобів мови (мовлення) для найточнішого вираження певної характеристики предмета, різних відтінків атрибутивності.

Література

Балко 2004: Балко, М. Генітивна метафора як найпоширеній тип метафоричних словосполучень сучасної української мови [Текст] / М. Балко // Лінгвістичні студії : Зб. наук. праць. Випуск 12 / Укл. : Анатолій Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2004. – С. 69-73. – Бібліогр. : с. 73.

Бацевич 2004: Бацевич, Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики : Підручник [Текст] / Ф. С. Бацевич. – К. : ВЦ «Академія», 2004. – 346 с. – ISBN 966-580-172-4.

Загнітко 1996: Загнітко, А. П. Український синтаксис (науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс) : В 2 ч : Навч. посібник [Текст] / А.П. Загнітко. – К. : ІЗМН, 1996. – Ч.2 – 214с. – ISBN 5-7763-9335-3.

Моренец 1972: Моренец, В.В. Атрибутивные словосочетания в украинском языке [Текст] : автореф. дис... канд филол. наук. – К., 1972. – 18 с.

Прокопович 1966: Прокопович, Н.Н. Словосочетания в современном русском литературном языке [Текст] / Н.Н. Прокопович. – М. : Просвещение, 1966. – 400 с.

Радіонова 2004: Радіонова, Т. Синтаксичний статус ряду різнофункціональних компонентів [Текст] / Т. Радіонова // Лінгвістичні студії : Зб. наук. праць. Випуск 12. / Укл. : Анатолій Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2004. – Вип.12. – С.146-149. – Бібліогр. : с. 149.

Смольянинова 1990: Смольянинова, Е.Н. Словосочетания в теоретическом и методическом аспектах [Текст] / Е.Н. Смольянинова. – Л. : Наука, Ленингр.отд-ние, 1990. –194 с.

Удовиченко 1968: Удовиченко, Г.М. Словосполучення в сучасній українській мові [Текст] / Г.М. Удовиченко. – К. : Наук. думка, 1968. – 227 с.

Филиппов 1973: Филиппов, Л.К. Многочленные субстантивные словосочетания [Текст] / Л.К. Филиппов // Русский язык в школе. – 1973. – №.4. – С.83-85.

Фоменко 1981: Фоменко, Ю.В. Типы синтаксически неразложимых словосочетаний в русском языке [Текст] / Ю.В. Фоменко // Русский язык в школе. – 1981. – № 1. – С.92-100.

Прослежены особенности функционирования многокомпонентных атрибутивных конструкций в простом распространенном предложении, обозначена специфика соподчинения и подчинения как форм существования многокомпонентных атрибутивных конструкций.

Ключевые слова: функционирование атрибутивной конструкции, атрибутивные отношения, многокомпонентные атрибутивные конструкции, атрибутивное соподчинение, атрибутивное подчинение.

The peculiarities of multi-attribute constructions in simple extended sentence are analyzed, specificity of subordination and submission as forms of existence of multi-attributive constructions are ascertained.

Keywords: construction operation attribute, attribute relationships, multi-attribute structure, subordination of an attribute, an attribute submission.

Надійшла до редакції 22 квітня 2014 року.

Ірина Попова

УДК 811. 161. 2' 367

СИСТЕМНІ ТА ПОЗАСИСТЕМНІ ВІДНОШЕННЯ В ЛІНГВІСТИЧНИХ РЕАЛІЯХ

Простежено вияви системності та позасистемності на рівні синтаксичних відношень з проєкцією на сукупність синтаксичних зв'язків української мови, що є однією з фундаментальних категорій синтаксису. Обґрунтовано наявність системних та позасистемних синтаксичних зв'язків.

Ключові слова: системність, позасистемність, синтаксичні відношення, синтаксичний зв'язок, мовленнєвий ланцюг, лінгвістичні реалії.

Очевидним є те, що говорити про щось системне за відсутності позасистемного вияву цього чогось немає жодного сенсу. Цікавим, на нашу думку, це питання постає в контексті синтаксичних відношень і синтаксичних зв'язків, що є фундаментальними категоріями цього рівня мови.

Мета пропонованої наукової статті – простежити вияв системності та поза системності в сукупності синтаксичних зв'язків української мови, тієї синтаксичної категорії, що є винятково значущою для визначення характеру того чи того мовленнєвого ланцюга, його власне лінгвістичного статусу.

Загалом систему тлумачать як сукупність об'єктів і відношень між ними, яка утворює єдине ціле [Інформатика 2000: 261], а також як сукупність принципів, що лежать в основі будь-якої теорії [Кондаков 1971: 475], сукупність способів, методів, прийомів здійснення чого-небудь [Великий 2005: 1321], хоч і принципи, способи, методи й прийоми також деякі об'єкти. Природна людська мова – це, безумовно, система, і трактування мови як системно-структурного утворення загальноприйняте й не викликає в лінгвістів жодних сумнівів. Та й саме поняття системи якщо й дискутують, то дискутують дуже рідко й лише в тих деталях, що стосуються протиставлення окремих параметрів системи й структури мови: системи, яка, за

О. С. Мельничуком, є сукупністю взаємопов'язаних, взаємозумовлених елементів, які утворюють складну єдність, розглядувану з боку елементів – її частин, а структура – складом і внутрішньою організацією єдиного цілого, розглядуваного з боку його цілісності [Українська 2007: 680]. У цьому разі разом зі словом *система* у відповідних комунікативних ситуаціях постає функційно навантаженим і слово *системний*, однак за наявності пари **система – системний** функційне навантаження та й зміст об'єктивованого терміна істотно розширюється, а нерідко навіть втрачає чітку детермінованість. І відбувається це тому, що іменник *система* в лінгвістичному контексті, незалежно від того, чи йдеться про сукупність елементів мови, про сукупність категорійних форм чи парадигму словозміни, як це подано в словнику О. С. Ахманової [Ахманова 1966: 412], практично завжди функціонує як термін з тією чи тією, але завжди окресленою його дефініцією, зокрема й вищенаведеною, з уже зафіксованим поняттєвим змістом і сферою функціонування. Прикметник *системний* терміном, вірогідно, не є. Принаймні в словниках лінгвістичних термінів та інших термінологічних словниках, які роз'яснюють поняття системи, статті з лексичним входом *системний* немає. Виняток, щоправда, якщо йдеться про лінгвістичну термінологію, зробили Д. І. Ганич та І. С. Олійник, але запропонували дефініцію явно не термінологічного характеру, вказавши, що це прикметник до *система* й навівши два приклади: *системні відношення* й *системний характер мови* [Ганич, Олійник 1985: 256].

Прикметник *системний*, не будучи лексичним входом до окремої словникової статті, досить часто фігурує в термінологічних словниках із суміжних з мовознавством наук, зокрема з інформатики й обчислювальної техніки, однак цей прикметник подають у них лише в поєднанні з визначуваним іменником у словосполученнях на зразок *системна бібліотека*, *системна задача*, *системна змінна*, *системна мова*, *системна помилка*, *системна програма*, *системне програмне забезпечення* тощо. Він є фактично конверсивом іменника *система*, що впливає з відповідних дефініцій, які без цього іменника і створюють переважно так: **системна бібліотека** – бібліотека, у якій зберігаються модулі, що безпосередньо стосуються операційної системи... **Системна задача** – функція керуючої програми операційної системи, яка реалізується за допомогою блока керування задачами... **Системна змінна** – доступна програмі змінна, значення якій надає система... **Системна мова** – мова для спілкування користувача з операційною системою, яка є сукупністю команди повідомлень системи... та ін. [Інформатика 2000: 264–265]. Може йтися також, зокрема, і про *системність мовленнєву* [Сидоров 1987].

Отже, якщо деяке явище кваліфікують як системне явище, його вербальний детермінант, тобто прикметник *системний*, повинен бути чітко визначений, наповнений конкретним змістом і, за логікою речей, протиставлений такому явищу несистемного характеру. І цілком природно, наприклад, що із тлумачення системного підходу як способу теоретичного та практичного дослідження, за якого кожний об'єкт трактують як систему [Великий 2005: 1321], обов'язково випливає, що наявні і, мабуть, можуть практикуватися й несистемні підходи до вивчення й опису тих чи тих явищ і об'єктів, коли їх не кваліфікують як деяку систему, коли ці явища й об'єкти або самі хаотичні через якісь об'єктивні причини, або хаотичний підхід до них як до предмета вивчення, незалежно від того, системні чи не системні ці явища, ці об'єкти самі по собі, коли, нарешті, немає певної системи в принципах і методах наукового, і зокрема лінгвістичного, аналізу, у метамовних розробленнях, що його супроводжують. Аналізувати, отже, системні синтаксичні відношення в мові можна лише за наявності відношень позасистемних і за умови досить чіткого їхнього протиставлення.

У зв'язку із цим важливо визначити, яким конкретно лінгвістичним реаліям відповідають системні й позасистемні синтаксичні відношення, яка їхня сутність і як їх репрезентують різні типи синтаксичних зв'язків слів.

Характер деякої системи передусім визначають об'єкти, що входять до цієї системи, утворюють її і мають загалом будь-яку фізичну природу. У цьому плані система фонем сучасної української мови може бути протиставлена системі її граматичних категорій, а система відмінювання іменника, наприклад, системі другорядних членів речення. У кожній системі наявні свої елементи, які мають певні властивості як поза цією системою, так і всередині неї. В. М. Солнцев у зв'язку із цим виділяє три групи властивостей елементів найрізноманітніших систем: системоутворювальні, системоабуті й системонейтральні властивості. До перших відносить такі властивості, які характеризують власну природу елементів системи незалежно від їхньої участі чи неучасті в ній, але в цьому разі формують і саму систему, і відношення між її елементами. Системоабуті властивості – це ті властивості, яких набувають певні об'єкти, коли стають елементами системи. Системонейтральні властивості елементів системи загалом неістотні для цієї системи, хоч і обов'язкові для її елементів [Солнцев 1977: 51–52]. У цьому разі всі три вказані групи властивостей повинен, очевидно, мати кожен функційно значущий компонент відповідного системного утворення.

Проілюструємо тріаду, яку побудував В. М. Солнцев, послуговуючись системою членів речення, і у будь-якого з них зможемо зафіксувати системоутворювальні, системоабуті й системонейтральні властивості в комунікативній ситуації, пов'язаній не лише з реальним спілкуванням, а й з її метамовною інтерпретацією. Проаналізуємо речення на зразок: *Студенти слухали лекцію*. Слова *студенти* й *лекція* як іменники й *слухати* як дієслово саме через їхню належність до відповідних частин мови мають у системі частин мови передусім системоутворювальні властивості, оскільки конкретним членом речення стає не лексема як така, а певна словоформа, маркована як частина мови у відповідній граматичній формі. Системоутворювальними властивостями зазначених слів є, отже, їхня належність до тієї чи тієї частини мови (іменника чи дієслова) і їхні

морфологічні характеристики як словоформи (іменник у називному відмінку й іменник у знахідному відмінку). Системоутворювальною в цьому разі буде властивість наведених слів уступати в ті чи ті синтаксичні відношення з іншими словами, що супроводжують їх у мовленнєвому ланцюзі, бути об'єднаними з ними за допомогою певного синтаксичного зв'язку. Вказані властивості, з одного боку, характерні для кожного з компонентів наведеного речення, узятого окремо (*слухали* – дієслово, минулий час, множина, недокоаний вид, перехідне, потребує від керованого слова знахідного відмінка), з іншого боку, саме ці властивості наведених слів дають їм змогу функціонувати як членам речення й брати участь у формуванні їхньої системи.

Функціонуючи в реченні, слова *студенти*, *лекція* й *слухати* стають уже членами речення й мають системонабуті властивості, які характеризують ці слова як елементи системи членів речення: *студенти* – підмет, *слухали* – присудок, *лекцію* – додаток. Поза цією системою жоден з її елементів як член речення кваліфікований бути не може. Так, якщо написати на дошці слово *студенти* й поставити слухачам питання на зразок **що це таке?, що написано на дошці?**, можна отримати відповідь **слово** й навіть **іменник** з якимись граматичними чи семантичними їхніми параметрами, але малоімовірно (у нашій викладацькій практиці принаймні такого не було), що хтось з аудиторії скаже, що це підмет.

Системонейтральними властивостями складників нашого прикладу будуть, отже, і їхнє лексичне значення, оскільки в системі синтаксису, і зокрема під час синтаксичного аналізу речення, висловлення *Студенти слухали лекцію* ідентичне висловленням *Дівчина купила квіти; Студент склав іспит; Вітер розбив вікно* тощо, а також їхній фонетичний склад чи кількість складів, на які можна поділити кожне слово фрази.

Наведені три групи властивостей об'єктів системи загалом, будь-якої системи природно було б узагальнити й звести до однієї їхньої властивості, яку прямо так і назвати системною властивістю, яка охоплює системні параметри деякої мовної чи мовленнєвої одиниці в межах цього системно-структурного утворення. Однак саме в межах будь-якої конкретної, окремо взятої системи не всі з указаних властивостей є її параметрами, а отже, і властивостями системними. І якщо в системі членів речення такі параметри, як лексичне значення чи фонемний склад елементів цієї системи, тобто власне членів речення як словоформ з певним функційним навантаженням і функційним значенням, є іррелевантними параметрами цієї системи, вони не можуть бути системними властивостями ні підмета, ні присудка, ні будь-якого з їхніх поширювачів, а група системонейтральних властивостей у цьому разі, а отже, і в будь-якій іншій системі постане надлишковою, такою, що не матиме конструктивної значущості. Якось фіксувати такі властивості й розглядати їх як складники системи (навіть із застереженням їхньої системонейтральності, під яку загалом можна підвести будь-що, як-от: тембр голосу чи характер шрифту), тобто відносити до системних, немає, на нашу думку, ніякого сенсу.

Не виправданою є також спроба кваліфікувати як системні системоутворювальні властивості елементів системи. З одного боку, коли знову ж йдеться про систему членів речення, ми не можемо не відзначити, що й належність певного слова до тієї чи тієї частини мови, а окрім того, його морфологічні характеристики так чи інакше визначають функційне значення словоформ, їхні можливості бути в реченні якимсь його членом, до того ж нерідко визначають на сто відсотків. Наприклад, ми, не враховуючи якусь конкретну комунікативну ситуацію, апіорі знаємо, що службові частини мови, якщо вони не субстантивовані, не можуть бути членами речення, що особова форма дієслова не може бути залежним словом, що підмет-іменник повинен стояти в називному відмінку, а додаток-іменник у непрямому тощо. З іншого боку, будь-яку словоформу, задану саму по собі, без будь-якого комунікативного завдання, не кваліфікують як член речення і, отже, навіть не розглядають як деяку синтаксичну категорію. У цьому разі цілком правомірно, вірогідно, системними властивостями елементів системи членів речення вважати такі їхні параметри, які є потрібними й достатніми для віднесення заданої для відповідної ідентифікації словоформи до того чи того члена речення. Такі міркування можна, очевидно, співвіднести з будь-якою системою, що формується в лінгвістиці. У такому разі власне системними властивостями елементів системи постають лише системонабуті їхні властивості, або, як їх інакше називає й сам В. М. Солнцев [Солнцев 1977: 50], структурно-зумовлені. Отже, про системність і про щось системне потрібно, на нашу думку, стверджувати лише щодо конкретної системи й у межах цієї конкретної системи. Системні властивості – це ті властивості, які деякий об'єкт має в певній системі й ні у якій такій іншій, зокрема й тоді, коли цей об'єкт може бути елементом різних систем. Але в кожній з них у нього, як, наприклад, у слові, будуть актуалізовані і різні системні властивості: одні в системі лексем, другі в системі частин мови, треті в системі членів речення.

Уже за визначенням синтаксис – це розділ граматики, який вивчає різні поєднання слів, що утворюють ті чи ті мовленнєві ланцюги, ті чи ті синтаксичні одиниці. У цьому разі відповідні конструктивні утворення постають не лише через певні, зокрема, і системні, властивості об'єктів, які входять до цих утворень, а й через те, що відповідні об'єкти вступають між собою в певні відношення. Відношення ці можуть бути найрізноманітнішими, але, коли йдеться про синтаксичний рівень структури мови, і зокрема про синтаксичні зв'язки слів, то і визначатися, природно, ми повинні передусім із синтаксичними відношеннями, які так чи інакше виявляють себе в системі синтаксису й подібно до властивостей синтаксичних об'єктів, синтаксичних одиниць, також можуть бути як системними, так і позасистемними. Однак системність у сфері властивостей деяких об'єктів і у сфері їхніх відношень – явища, що істотно відрізняються одне від одного, і передусім у зв'язку з тим, що будь-який об'єкт деякої системи, маючи ті чи ті властивості, сам виявляє себе в цій

властивості й функціонує з нею незалежно від наявності чи відсутності такої самої властивості в інших об'єктів цієї системи. Так, якщо в системі членів речення в якогось з них є властивість **означення**, то лише він і функціонує в реченні як означення, не поділяючи цю функцію з іншими членами речення. І якщо об'єкт **означення** має властивість **узгодження**, то саме цей об'єкт, а не інший, зокрема й **неузгоджене означення**, має повний набір диференційних ознак узгодженого означення. Але якщо якийсь об'єкт системи вступає в ній у ті чи ті відношення з іншими об'єктами, він неминуче втрачає відповідні прерогативи й змушений коректувати свою участь у цих відношеннях зі своїми партнерами мовленнєвого ланцюга, тобто із цими іншими об'єктами цієї системи, а подекуди й із чимось ще поза цією системою. Остання обставина, до речі, у системі синтаксичних зв'язків слів – не таке вже й рідкісне явище.

У разі, наприклад, узгодження як певного типу підрядного синтаксичного зв'язку, за якого форма залежного слова уподібнюється формі головного в загальних для цих слів граматичних категоріях (зокрема, у роді, числі й відмінку), ми не лише маємо ситуацію, коли через якісь морфологічні особливості слів, що вступають у вказані синтаксичні відношення, тобто через особливості іншої за суттю системи, уподібнення може не бути (*Нам побудували нове метро; Ми дуже задоволені новим метро; Ми мріяли про нове метро*), а й ситуацію, коли уподібнення форми одного слова формі іншого, як довела Т. В. Коник [Коник 2005], не зумовлено ієрархічними синтаксичними відношеннями, що, зокрема, наявне в разі координації (*Я сплю; Ми спимо*) чи, наприклад, в разі тяжіння (*Він повернувся задоволеним*) або стосується словоформ з різних предикативних зон.

Кваліфікуючи деякі відношення як системні, ми, вірогідно, не повинні виходити лише з того, що ці відношення постають, формуються й виявляють себе в межах відповідної системи, якою б вона не була. Адже цілком очевидно, що, на відміну від системних **властивостей**, системні **відношення**, і зокрема системні синтаксичні відношення, виявляють себе щонайменше в бінарній конструкції, **між** якимись об'єктами, а отже, зумовлені багатьма факторами, які не прив'язані жорстко до якоїсь конкретної системи, зокрема й до якоїсь однієї системи в синтаксисі, а мають загальніший характер, характер методологічний. Такі чинники зазвичай поширюють свою компетенцію на будь-яку системну побудову, передусім на побудову хоч би скільки-небудь формалізовану, що претендує на такі її характеристики, як об'єктивність, адекватність і повнота. У цьому разі актуалізуватися вказані фактори можуть як у межах однієї системи, так і в межах певної кількості перехресних систем одного, а подекуди й двох, навіть трьох рівнів структури мови: синтаксичного, морфологічного, лексичного.

Провідний, як і за умови визначення системних властивостей, параметр системних відношень: їхнє виникнення, формування й вияв усередині цієї системи – сам по собі не дасть змоги однозначно протиставити системні й позасистемні синтаксичні зв'язки слів хоч би вже тому, що компоненти мовленнєвого ланцюга, які вступають у ті чи ті семантико-граматичні відношення, можуть виявитися елементами різних систем як структурної, так і функційної орієнтації.

Наприклад, словоформу *якого* в реченні *Мій друг, на думку якого, твори класиків потрібно читати в оригіналі, почав вивчати англійську мову* можна вважати компонентом щонайменше трьох синтаксичних одиниць: складного речення, підрядної частини складного речення та внесення, тобто конструкції, яка загалом не входить до структури речення за визначенням. У функційному плані ця словоформа, з одного боку, скріпа, за допомогою якої підрядна частина складного речення приєднана до його головної частини. З іншого, вона є залежним компонентом субстантивного словосполучення зі стрижневим словом *думка*. У цьому разі й постають певні суперечності в системі синтаксичних відношень словоформи *якого* з іншими словоформами наведеного речення. Синтаксично вона, безумовно, підпорядковується прийменниково-іменній словоформі *на думку* і як кероване цією словоформою слово ставиться в родовому відмінку. Однак у формах числа й роду словоформа *якого* уподібнюється іншому слову, слову *друг*, тобто компоненту речення, членом якого ця словоформа не є ні як відповідне сполучне слово підрядної частини, ні як внесення, яке формально не входить до власне синтаксичної структури основної комунікативної одиниці української мови. То чи ж можна такі синтаксичні відношення, а отже, і відповідні синтаксичні зв'язки кваліфікувати як системні? Щось, мабуть, тут виходить за межі системності як "властивості за значенням **системний**" [Великий 2005: 1321].

Але якщо одного факту реалізації синтаксичних відношень у межах певної системи не досить для того, щоб кваліфікувати ці відношення як системні, якщо сам по собі певний синтаксичний зв'язок не може бути системним лише тому, що він є елементом системи синтаксичних зв'язків, тобто власне синтаксичним зв'язком, то за логікою речей, з одного боку, системні синтаксичні відношення повинні характеризуватися, разом з фактом входження до системи, ще якимись параметрами як диференційними ознаками таких відношень, і з іншого боку, виділення й маркування певних синтаксичних відношень як системних неминуче передбачає наявність і таких відношень, які системними не є, хоч і входять до відповідної системи. Крім того, оскільки система – це не лише сукупність об'єктів і відношень між ними, а й сукупність своєрідних метамовних побудов, пов'язаних з інтерпретацією об'єктів системи й відношень у ній, системність властивостей її об'єктів, а також відношень між ними, і зокрема відношень синтаксичних, виявляється ще й у межах певної концепції, у цьому разі – у межах наведеного вище тлумачення синтаксичного зв'язку як конструктивного компонента мовленнєвого ланцюга.

До найістотніших параметрів системних синтаксичних відношень у загальній системі синтаксичних

зв'язків слів потрібно, на нашу думку, віднести такі, яким, по-перше, відповідає загальний набір їхніх диференційних ознак, характер яких і дає змогу протиставити один тип синтаксичного зв'язку іншому, і які, по-друге, реалізуються лише між двома об'єктами системи як деякими синтаксичними утвореннями з фіксованими в кожного з них системними властивостями або синтагматичного, або парадигматичного плану. Так, якщо типи синтаксичного зв'язку слів визначати на основі напрямку синтаксичної залежності, як це, наприклад, роблять І. Р. Вихованець і А. П. Загнітко, то системними будуть зв'язки, за яких реалізується якийсь один з таких напрямків: предикативний зв'язок (двобічний напрямок залежності), підрядний зв'язок (однобічний напрямок залежності) і сурядний зв'язок (відсутність залежності) [Вихованець 1993; Загнітко 2001]. Якщо ж напрямок синтаксичної залежності чітко не визначений, як, наприклад, у словосполученнях, утворених іменником і числівником (*У кімнаті п'ять столів, але Вся кафедра сидить за п'ятьма столами*), зв'язок між відповідними компонентами мовленнєвого ланцюга для його кваліфікації потребує якоїсь додаткової диференційної ознаки й, отже, уже не буде системним. Не можна, мабуть, відносити до розряду системних синтаксичних відношень такі з них, які виходять за межі однієї конструкції та виявляють себе по-різному залежно від комунікативного призначення системи, утвореної з тих самих словоформ, як, наприклад, у послідовності словоформ на зразок *сумно дивитися*, яка в речення *Йому тепер доводиться лише сумно дивитися на наслідки пожежі* входить з одними синтаксичними відношеннями між цими словоформами, а в речення *Йому тепер сумно дивитися на наслідки пожежі* – з іншими. І відмінність тут радикальна, оскільки змінюється навіть напрямок синтаксичної залежності: *сумно* → *дивитися* та *сумно* ← *дивитися*, – незважаючи вже на деталі змісту самих відношень, які варіюють у наведених парах словоформ. Можна вказати також і на ситуацію, за якої в разі підрядного зв'язку порушується його субординативний принцип, тобто за І. П. Распоповим і А. М. Ломовим, його односторонній напрямок і безпосередній характер [Распопов, Ломов 1984: 184], коли деякий компонент мовленнєвого ланцюга з однаковою на те підставою може бути синтаксично підпорядкований різним його складникам і загальний зміст цього мовленнєвого ланцюга не змінюється (*До нас приїхали гості з Києва*), і на ситуацію, за якої синтаксична омонімія, хоч і спричинює двозначність, але в межах певної конструкції усунена бути не може (*Бібліотека науково-дослідної лабораторії військової академії імені Боженка*), і на цілу низку інших ситуацій з тими чи тими відхиленнями від загальних принципів організації мовленнєвих ланцюгів як конструктивних утворень на основі деякої сукупності заданих і чітко детермінованих синтаксичних зв'язків, а отже, і системних відношень.

Отже, разом із системними синтаксичними відношеннями в українській мові так чи інакше можуть виявляти себе й об'єктивно виявляються такі відношення, які в тих чи тих своїх параметрах не вписуються до загальної системи синтаксичних зв'язків слів і виходять за межі загальноприйнятих, однозначно кваліфікованих за своїми диференційними ознаками синтаксичних понять і співвідносних з ними метамовних побудов. Наявні, отже, деякі несистемні синтаксичні відношення, яких, вірогідно, саме через їхню несистемність значно більше, ніж відношень з однозначно класифікованими за спільними підставами характеристиками, з однозначно детермінованою їхньою функцією. Очевидно, що обидва ці типи відношень протиставлені в загальній номенклатурі синтаксичних зв'язків слів, що дає змогу виділити ядро й периферію цієї номенклатури, осмислити сутність тих чи тих синтаксичних відношень, і зокрема міру їхньої регулярності й конструктивної значущості, правильно сприймати й відтворювати їх у практичній мовленнєвій діяльності, що б то не було: спілкування в будь-якій з його форм, вивчення мови чи навчання мови або якесь розроблення, що стосується прикладних аспектів сучасної лінгвістики. На нашу думку, запропоновані міркування відкривають перспективу побудови не лише фрагментарної, але й повної номенклатури синтаксичних зв'язків української мови.

Література

- Ахманова 1966: Ахманова, О. С. Словарь лингвистических терминов [Текст] / О. С. Ахманова. – М. : Сов. энцикл., 1966. – 608 с.
- Великий 2005: Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) [Текст] / уклад. і головн. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2005. – 1728 с.
- Вихованець 1993: Вихованець, І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: підручник [Текст] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
- Ганич, Олійник 1985: Ганич, Д. І. Словник лінгвістичних термінів [Текст] / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. – К. : Вища шк., 1985. – 360 с.
- Інформатика 2000: Інформатика та обчислювальна техніка: короткий тлумачний словник [Текст] / за ред. В. П. Годюла. – К. : Либідь, 2000. – 320 с.
- Загнітко 2001: Загнітко, А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис [Текст] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
- Кондаков 1971: Кондаков, Н. И. Логический словарь [Текст] / Н. И. Кондаков. – М. : Наука, 1971. – 638 с.
- Коник 2005: Коник, Т. В. Метамовні аспекти узгодження як одного із типів сурядного зв'язку [текст] / Т. В. Коник // Дослідження з лексикології і граматики української мови. – Дніпропетровськ : Пороги, 2005. – С. 85–92.
- Сидоров 1987: Сидоров, Е. В. Проблемы речевой системности [Текст] / Е. В. Сидоров. – М. : Наука, 1987. – 140 с.

Солнцев 1977: Солнцев, В. М. Язык как системно-структурное образование [Текст] / В. М. Солнцев. – М. : Наука, 1977. – 342 с.

Распопов, Ломов 1984: Распопов, И. П. Основы русской грамматики [Текст] / И. П. Распопов, А. М. Ломов. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. – 352 с.

Українська 2007: Українська мова. Енциклопедія [Текст] / Редкол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – 3-є вид. зі змінами і доп. – К. : Вид-во “Укр. енцикл.” ім. М. П. Бажана, 2007. – 856 с.

Прослежені проявлення системності і внесистемності на рівні синтаксических відношень і проекцій на множество синтаксических зв'язей українського язика, котрі є однією з фундаментальних категорій синтаксиса. Обосновано наліччє системних і внесистемних синтаксических зв'язей.

Ключеві слова: системність, внесистемність, синтаксическі відношення, синтаксическа зв'язь, речева ланка, лінгвістическі реалії.

The article deals with the display of system and out of system on the level of syntactic relations with the projection on the set of syntactic relations of the Ukrainian language, which is one of the fundamental categories of syntax. The system and out of system syntactical links are motivated.

Keywords: system, out of system, syntactic relations, syntactic link, speech chain, linguistic realities.

Надійшла до редакції 17 квітня 2014 року.

Людмила Попович

УДК 811.161.2'367.335.2

ТАКСИСНЫЕ КОНСТРУКЦИИ С НЕСПЕЦИАЛИЗИРОВАННЫМИ СОЮЗАМИ В УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ¹

У роботі розглянуто граматичні та лексичні показники, що профілюють конкретне таксисне відношення в українських конструкціях з так званими неспеціалізованими сполучниками, здатними виражати у складнопідрядному реченні різні таксисні відношення та їх підтипи: передування, контактне передування, одночасність (повну і неповну), слідування та ін. Українські конструкції з неспеціалізованими таксисними сполучниками поділено на прототипові – з передбачуваними видочасовими комбінаціями дієслів та позначені, у яких можливе відхилення від прототипової дієслівної форми внаслідок наявності певних лексичних або синтаксичних показників.

Ключові слова: таксисне відношення, підрядні сполучники, складнопідрядне речення, вид дієслова, лексичні показники, синтаксичні показники.

0.1. Как известно, на конкретное таксисное значение в сложноподчиненном предложении (СПП) указывают союзы в комплексе с глагольным видом и другими лексическими показателями. Некоторые из союзов могут указывать только на один тип таксисных отношений, что позволяет считать их специализированными. Другие союзы могут указывать на разные таксисные значения, вследствие чего являются неспециализированными.

В случае функционирования одного союза в СПП, выражающих разные типы таксисных отношений, вид глагола, наличие отрицания в конструкции либо определенный лексический маркер могут изменять таксисное значение союза или указывать на вторичность таксиса при преимущественном выражении других семантических отношений.

В украинском языке к числу неспециализированных таксисных союзов относятся следующие: *коли*² ‘когда’, который может выражать все три вида таксиса – предшествование (зависимая ситуация предшествует главной), одновременность (совпадение во времени – полное либо частичное, зависимой и главной ситуаций) и следование (зависимая ситуация следует после главной), а также союзы *відколи*; *відтоді як*; *від того часу як* ‘с тех пор как’, выражающие и предшествование, и одновременность. У союзов *поки*; *доки*; *допоки* ‘пока’ наблюдается по несколько таксисных значений, в числе которых одновременность – полная и неполная, прерывающее следование (чаще всего при наличии отрицания – *доки не*; *поки не* ‘пока не’), а также следование.

¹ Данная работа выполнена в рамках международного научно-исследовательского проекта, посвященного описанию таксисных конструкций в славянских языках, которым руководит В. С. Храковский, а также проекта под номером 178021 Министерства просвещения, науки и технологического развития Республики Сербии.

² В настоящей статье термин союз употребляется в широком значении, обозначая как темпоральные союзные слова (*коли*, *поки*, *доки*, *допоки*, *відколи*), так и союзные комплексы (*відтоді як*, *від того часу як*).

1.0. В СПП с неспециализированным таксисным союзом *коли* ‘когда’, при выражении таксисного отношения предшествования, возможны все комбинации глаголов совершенного вида (СВ) в зависимой части (ЗЧ) с глаголами СВ и, реже, несовершенного вида (НСВ) в главной части (ГЧ). В прототипических СПП с неспециализированным таксисным союзом *коли* ‘когда’, выражающим отношение предшествования, наблюдаем комбинации всех временных форм глаголов СВ в обеих частях СПП. Причем прошедшее время может выступать в двух семантических модификациях – аористической и перфектной:

ГЧ		ЗЧ
- прош. аористическое вр. СВ	+	прош. аористическое вр. СВ (1)
- прош. вр. с перфектн. зн. СВ	+	прош. аористическое вр. СВ (2)
- прош. аористическое вр. СВ	+	прош. вр. с перфектн. зн. СВ (3)
- буд. вр. СВ	+	буд. вр. СВ (4)
- буд. вр. НСВ	+	буд. вр. СВ (5)

Если и в обеих частях СПП употребляются глаголы СВ с аористическим значением, речь идет о быстросменяемых ситуациях:

(1) **Коли** вчителька *зайшла*: *PAST. PFV* до класу, учні *встали*: *PAST. PFV* (Розм.)

‘Когда учительница вошла в класс, ученики встали.’

Перфектное значение глагола СВ регулярно выражается, если на актуальность в момент речи результата совершенного ранее действия указывает лексический маркер, напр.: *тепер* ‘теперь’:

(2) **Тепер**: *LEX. MARC*, **коли** *пройшов*: *PAST. PFV* дощ, дерева *заясніли*: *PAST. PFV* під сонцем.

‘Теперь, когда прошел дождь, деревья засверкали под солнцем.’

На наличие в ЗЧ глагола СВ с перфектным значением может указывать актуальность результата действия в момент совершения другого действия, обозначенного глаголом СВ в ГЧ:

(3) Проте **коли** машина *в'їхала* *PAST. PFV*, в розташування ворожих передових позицій, з усіх вікон і горищ прямо по склу кабіни *сіконули*: *PAST. PFV* німецькі кулемети (Олесь Гончар³, *Прапорносці*).

‘Однако когда машина въехала на передовую вражеских позиций, из всех окон и чердаков прямо по стеклу кабины резонули немецкие пулеметы.’

Прототипической конструкцией с союзом *коли* ‘когда’, указывающим на предшествование, также является СПП с глаголами СВ в форме буд. вр. в обеих частях (см. 4), в которых действие ГЧ детерминруется действием в ЗЧ:

(4) **Коли** Олена *закінчить*: *FUT. PFV* восьмий клас, ми *переїдемо*: *FUT. PFV* до міста (Розм.).

‘Когда Елена закончит восьмой класс, мы переедем в город.’

Глагол НСВ буд. вр. в ГЧ СПП при наличии глагола СВ буд. вр. в ЗЧ указывает на длительное действие, наступающее после завершения другого действия (5):

(5) **Коли** мене снігами *занесе*: *FUT. PFV*, **тоді** вже часу *матиму*: *FUT. IPFV* доволі (Ліна Костенко, *Ой ні, ще рано думати про все...*).

‘Когда меня снегами занесет, тогда уже у меня будет достаточно времени.’

1.1. Глагол НСВ в прет. форме реже находится в ГЧ СПП предшествования с союзом *коли*, при обязательном наличии глагола СВ в ЗЧ. Такое сочетание глагольных форм при выражении отношения предшествования встречается только в однореферентных СПП, см. (6).

(6) **Коли** я *повернулась*: *PRF. PFV* зі школи, *виконувала*: *PRF. IPFV* домашні завдання (Розм.).

‘Когда я пришла из школы, выполняла домашние задания.’

Если приведенный выше пример преобразовать из однореферентного СПП в разнореферентное, вместо таксиса предшествования имеет место таксис неполной одновременности – когда главная ситуация становится темпоральным фоном для зависимой ситуации, см. (7). По терминологии В. С. Храковского [2003], данный вид таксиса называется *неполная одновременность*₂ (в отличие от чаще встречаемой *неполной одновременности*₁, когда зависимая ситуация становится временным фоном для главной):

(7) **Коли** я *повернулась*: *PRF. PFV* зі школи, брат *виконував*: *PRF. IPFV* домашні завдання (Розм.).

‘Когда я пришла из школы, брат выполнял домашнее задание.’

1.2. В ГЧ таксисных конструкций предшествования с союзом *коли* встречаются глаголы НСВ, однако только при выполнении дополнительных условий. Наст. вр. НСВ можно употребить в ГЧ (только при наличии глагола СВ в ЗЧ), если в ГЧ находится лексический показатель актуального настоящего, см. (8):

(8) **Тепер**: *LEX. MARC*, **коли** наша розповідь *добігла*: *PAST. PFV* кінця, нам *залишається*: *PRS. IPFV* розглянути життя цих діячів.

‘Теперь, когда наш рассказ подошел к концу, нам остается рассмотреть жизнь этих деятелей.’

При наличии лексического маркера типа ‘теперь’ в СПП с союзом *коли* глагол НСВ в форме наст. вр. в ЗЧ может сочетаться с глаголом СВ в форме буд. вр. в ГЧ СПП. Такая комбинация возможна в силу многозначности глагола НСВ в форме наст. вр.:

³ Примеры из произведений украинских литераторов взяты из источника: <http://www.ukrlib.com.ua>.

(9) Тепер: *LEX. MARC*, **коли** ми *розуміємо*: *PRS. IPFV*, у чому наша помилка, *зробимо*: *FUT. PFV* все, щоб її виправити.

‘Теперь, когда мы понимаем, в чем наша ошибка, сделаем все, чтобы исправить ее.’

1.3. Глаголы НСВ в форме наст. вр. в обеих частях однореферентной таксисной конструкции с неспециализированным союзом *коли* ‘когда’ могут указывать на предшествование при регулярной повторяемости взаимосвязанных ситуаций. При этом отношение предшествования конкретизируется благодаря лексическому наполнению предикатов:

(10) Коли Оксанка *приходить*: *PRS. IPFV* зі школи, вона *обідає*: *PRS. IPFV*, *відпочиває*: *PRS. IPFV* і *виконує*: *PRS. IPFV* домашнє завдання.

‘Когда Оксанка приходит из школы, она обедает, отдыхает и выполняет домашнее задание.’

1.4. Несмотря на приведенные выше примеры, в которых наличие определенных лексических маркеров позволяет употреблять глаголы НСВ в таксисных конструкциях предшествования с неспециализированным союзом *коли* ‘когда’, сочетание двух глаголов НСВ прош. или буд. вр. в СПП с данным союзом прототипически указывает на полную одновременность. В однореферентных СПП глагол в ГЧ преимущественно обозначает действие, а глагол в ЗЧ – состояние, процесс либо моторные движения, см. (12), в разнореферентных СПП данное ограничение снимается (11, 13):

(11) І **коли** Климко *біг*: *PAST. IPFV* потім назад до барака, дядько *всмівхвся*: *PAST. IPFV* йому вже з паровозної будки... (Григорій Тютюнник, *Климко*).

‘И когда Климко бежал потом назад в барак, дядя улыбался ему уже из паровозной будки...’

(12) **Коли** він *співав*: *PAST. IPFV*, *погойдував*: *PAST. IPFV* у такт рукою.

‘Когда он пел, покачивал в такт рукой.’

(13) **Коли** Андрій Сидорович *біг*: *PAST. IPFV* з нарисом до редакції, вся вулиця і весь світ святково *пахли*: *PAST. IPFV* аіром (Володимир Дрозд, *Катастрофа*).

‘Когда Андрей Сидорович бежал с очерком в редакцию, вся улица и весь мир празднично благоухали.’

(14) **Коли** ми йшли: *PAST. IPFV* удвох з тобою вузькою стежкою по полю, я *гладив*: *PAST. IPFV* молоде колосся (Дмитро Павличко).

‘Когда мы шли вдвоем с тобой узкой тропой по полю, я гладил золотые колосья.’

1.5. Полная одновременность в будущем может выражаться при отсутствии параллелизма глагольного вида в ГЧ и ЗЧ СПП с союзом *коли*, если в ГЧ находится глагол делимитативного способа действия:

(15) *Поговоримо*: *FUT. PFV* про це, **коли** *будемо повертатися*: *FUT. IPFV* додому.

‘Поговорим об этом, когда будем возвращаться домой.’

Таким образом, способ глагольного действия является фактором, влияющим на отступление от принципа видового параллелизма в конструкциях полной одновременности, что подтверждают и примеры, выражающие полную одновременность в прошлом. Конкретно, речь идет об употреблении глагола СВ сатуративного либо кумулятивного способа действия в ГЧ конструкции с союзом *коли*, выражающей отношение полной одновременности при наличии в ЗЧ глагола НСВ:

(16) **Коли** я *воював*: *PRF. IPFV*, *надивився*: *PRF. PFV. SAT* людського горя.

‘Когда я воевал, посмотрелся человеческого горя.’

1.6. Моментальные глаголы в обеих частях СПП с неспециализированным союзом *коли* обозначают одновременные предельные действия равной длительности в прошлом или будущем, :

(17) Сер Джеффрі тільки засміявся у відповідь і *вистрелив*: *PAST. PFV* тієї самої миті: *LEX. MARC*, коли заяць *шугонує*: *PAST. PFV* у хашу (Оскар Вайльд, *Портрет Доріана Грея*).

‘Сэр Джеффри только засмеялся в ответ и выстрелил в тот самый момент, когда заяц юркнул в чашу.’

(18) **Коли** *выплеснется*: *FUT. PFV* заграда над заводами, він теж *сйїне*: *FUT. PFV* біло, неприродно, ніби снігом обкиданий (Олесь Гончар, *Собор*).

‘Когда выплеснется пламя над заводами, он тоже взблеснет бело, неестественно, словно снегом обсыпанный.’

1.7. При неполной одновременности₁ главная ситуация происходит в один из моментов длительной зависимой ситуации. На данный тип неполной одновременности в СПП с неспециализированными союзами указывает глагол СВ в ГЧ при глаголе НСВ в ЗЧ:

(19) *Вхопили*: *PAST. PFV* їх, **коли** *тікали*: *PAST. IPFV* назад (Юрій Мушкетик, *Яса*)

‘Поймали их, когда [они] бежали обратно.’

При противоположной расстановке глагольных форм, т.е. при глаголах НСВ в ГЧ и СВ в ЗЧ, имеет место неполная одновременность₂, при которой главная часть становится темпоральным фоном для зависимой. При этом конструкции данного типа должны быть исключительно разнореферентными:

(20) **Коли** вона *прокинулася*: *PAST. PFV*, сіре світло *падало*: *PAST. IPFV* з хмарного неба (Михайло Коцюбинський, *Дорогою ціною*).

‘Когда она проснулась, серый свет падал с облачного неба.’

1.8. Неспециализированные союзы могут указывать и на так называемое прерывающее следование, когда действие ЗЧ прерывает главную ситуацию либо указывает на помехи в ходе действия ГЧ, ведущие в конечном счете к его прекращению. В ГЧ таких таксисных конструкций употребляется глагол НСВ, а в ЗЧ – только

глагол СВ. При этом позиция ЗЧ закреплена – она следует после ГЧ. Глагол СВ в ЗЧ обозначает неожиданное действие, внезапность которого могут подчеркивать лексические средства, см. (21). Закрепленность зависимой части в постпозиции в СПП с неспециализированными союзами является синтаксическим средством профилирования таксисного значения прерывающего следования:

(21) Їхав: *PRF. IPFV* я до Ольштина, **коли** [*рантом: LEX. MARC*] спалахнув: *PRF. PFV* датчик резерву пального. Кінець бензину!

‘Ехал я в Ольштин, как вдруг вспыхнул датчик резерва топлива. Бензин кончился!’

Таким образом, союз *коли* может указывать на все виды таксиса – предшествование, одновременность (полную и неполную разных типов), а также на прерывающее следование, в зависимости от вида глаголов-сказуемых в частях СПП, их семантики и указанных выше дополнительных лексических и синтаксических маркеров.

2.0. Союзы *відколи, відтоді як, від того часу як* ‘с тех пор как’ указывают на границу ситуации в ЗЧ. Если они указывают на конечную границу зависимой ситуации, то выражают при этом предшествование, а если на начальную, то указывают на одновременность ситуаций, поэтому они синкретичны в плане выражения таксисных отношений. Разграничение функций указания на конечный либо начальный предел, лежащее в основе выражения двух разных типов таксисных отношений – предшествования и одновременности, прежде всего зависит от вида глаголов в ЗЧ и ГЧ.

Если маркируется прекращение зависимой ситуации, она стандартно выражена глаголом СВ, и речь идет о таксисе предшествования:

(22) ...**відколи** виїхав: *PAST. PFV* із рідного обійстя, *не покидають: PRS. IPFV* його ці слова (Валерій Шевчук, *Дім на горі*).

‘С тех пор как уехал из родного дома, не покидают его эти слова.’

Глаголы НСВ в ГЧ конструкций с данными союзами преобладают, см. (22). Тем самым подчеркивается длительность или регулярная повторяемость главной ситуации, наступившей после завершения зависимой.

Претеритальные формы глаголов СВ в ГЧ СПП с перечисленными союзами, при выражении ими предшествования, возможны в случае наличия в ГЧ отрицания либо лексического маркера кратности совершаемого действия, которые выступают в качестве профилирующих лексических маркеров данного таксисного отношения:

(23) Не заплакав: *PAST. PFV* ще ані одною сльозою, **відколи** спало: *PAST. PFV* нещастя на нього (Ольга Кобилянська, *Земля*).

‘Не проронил ни единой слезы, с тех пор как обрушилось горе на него.’

Заметим, что без отрицания конструкцию данного типа, см. (23), употребить нельзя:

(24) * *Заплакав, відколи спало* нещастя на нього

* ‘Заплакал, с тех пор как обрушилось горе на него.’

(25) **Відколи** вона виїхала: *PAST. PFV* в Італію, *один лиш раз: QUANT* написала: *PAST. PFV*.

‘С тех пор как она уехала в Италию, один лишь раз написала.’

Конструкции типа (25) нельзя употребить без лексического показателя кратности:

(26) ***Відколи** вона виїхала в Італію, *написала*.

* ‘С тех пор как она уехала в Италию, написала.’

2.1. Глаголы НСВ в обеих частях конструкций с союзами *відколи, відтоді як* указывают на одновременность главной и зависимой ситуаций. Таким образом НСВ профилирует таксисное отношение одновременности:

(27) **Відколи** знаю: *PRS. IPFV*, що Михайло слабій, то *не маю: PRS. IPFV* супокою ні вдень, ні вночі... (Ольга Кобилянська, *Земля*).

‘С тех пор как знаю, что Михайло болен, не могу найти себе покоя ни днем, ни ночью.’

В главной части данных конструкций также может находиться коррелят *відтоді*:

(28) **Відколи** існує: *PRS. IPFV* людство, *відтоді й дбає: PRS. IPFV* про потомство й продовження роду (Інт.)

‘С тех пор как существует человечество, оно заботится о своем потомстве и продолжении рода.’

При преимущественном совпадении грамматических значений глагольных форм в ГЧ и ЗЧ, возможно их несовпадение в плане выражения времени, см. (29).

(29) Я *малював: PAST. IPFV*, **відколи** себе *нам'ятаю: PRS. IPFV* (*karpatnews.in.ua*, 8.11.2010).

‘Я рисовал с тех пор, как помню себя.’

В ЗЧ типа *відколи себе нам'ятаю* ‘с тех пор, как помню себя’ глагольная форма наст. времени отличается темпоральной ретроспективностью, что позволяет ей выражать таксисное значение полной одновременности в конструкциях с глаголом прош. вр. в ГЧ.

В СПП с союзом *відтоді як* ‘с тех пор как’ при выражении полной одновременности чаще всего употребляются экзистенциальные глаголы:

(30) **Відтоді як** існує: *PRS. IPFV* людство, *існує: PRS. IPFV* й інтерес до минулого (Інт.) .

‘С тех пор как существует человечество, существует и интерес к прошлому.’

3.0. Особого внимания заслуживает разнообразие вариантов семантических отношений в СПП с неспециализированными таксисными союзами *поки, доки, допоки* ‘пока’, способных выражать: а) одновременность – полную и частичную; б) так называемое прерывающее следование, по терминологии В.С. Храковского [2003], когда зависимая ситуация не только следует за главной, но и прерывает ее фактом своего наступления; в) следование.

В СПП с данными союзами главная ситуация преимущественно полностью заполняет временные рамки зависимой, иными словами, начало и конец главной ситуации совпадают с началом и концом зависимой, т.е. речь идет о полной одновременности при ограничительном союзе:

(31) *Доки Шура перебувала: PAST. IPFV* на вогневій, жодне погане слово *не зривалося: PAST. IPFV* ні в кого з уст (Олесь Гончар, *Прапороносці*).

‘Пока Шура находилась на передовой, ни у кого не сорвалось ни одного плохого слова.’

Особенно четко эта особенность проявляется при наличии в ГЧ antecedента – местоименного коррелята *доти*:

(32) *Україно! Доки жити буду: FUT. IPFV, доти відкриватиму: FUT. IPFV* тебе (Василь Симоненко, *Гей нові Колумби й Магеллани*).

‘Украина! До тех пор буду открывать тебя, пока буду жить.’

3.1. Сочетание глагола НСВ в ЗЧ с глаголом СВ в ГЧ в конструкциях с перечисленными неспециализированными союзами выражает таксис неполной одновременности₁, при которой зависимая ситуация создает временной фон для главной:

(33) *Поки будеш: FUT. IPFV* стояти в черзі, я *збігаю: FUT. PFV* на пошту.

‘Пока будешь стоять в очереди, я сбегаю на почту.’

3.2. Если в обеих частях СПП находится глагол СВ, см. (34), союзы *поки, доки, допоки* ‘пока’ могут указывать и на прерывающее следование. Данное значение перечисленные союзы чаще всего выражают при наличии так называемого эксплетивного (излишнего) отрицания:

(34) *Він не поворухнувся: PAST. PFV, поки дівчина не крикнула: PAST. PFV.*

‘Он не шевельнулся, пока девушка не крикнула.’

А. Барентсен на примере таксисных конструкций с аналогичным русским союзом *пока* показал, что отрицание при них может и не быть излишним, если речь идет о СПП типа: *Идите, пока не взошла луна* [Барентсен 2011: 16]. В приведенном примере союз *пока* можно заменить союзом *прежде чем*: *Идите, прежде чем взойдет луна*, „но при такой замене исчезает элемент актуальности ожидаемой результативной ситуации“ [Лос.сit.]. Разбивая приведенный пример на два самостоятельные предложения (*Луна (еще) не взошла! Идите!*), ученый показывает, что отрицание сохраняется, а в таком случае его нельзя считать излишним. Украинские аналогичные примеры также подтверждают данное предположение: *Ідїть, поки не зійшов місяць – Місяць (ще) не зійшов. Ідїть*. В данных конструкциях также выражается отношение прерывающего следования, так как теряется возможность либо смысл дальнейшего существования ситуации ГЧ в момент наступления ситуации ЗЧ.

СПП прерывающего следования с союзами *поки* ‘пока’ и *доки* ‘до тех пор’ с глаголом СВ без отрицания в ЗЧ встречаются реже, при этом союз сопровождается усилительная частица *аж*, подчеркивающая темпоральную границу между ситуациями, см. (35):

(35) *Поралась: PAST. IPFV, аж поки наварила: PAST. PFV* обідати, *поприбирала: PAST. PFV* все в хаті (Борис Гринченко, *Під тихими вербами*).

‘Хлопотала, пока (не) приготовила обед, убрала все в доме.’

Значение прерывающего следования в конструкциях с эксплетивным отрицанием и без него находим и в конструкциях с украинскими союзами *доки, поки, допоки* ‘пока’ при наличии в ГЧ глаголов НСВ, а в ЗЧ – глаголов СВ.

Необходимо различать следующие конкретные значения таксиса прерывающего следования:

1) Результативная фаза ситуации ЗЧ прекращает существование ситуации

ГЧ. В ГЧ таких СПП употребляется глагол НСВ, а в ЗЧ – глагол СВ с отрицанием, см. (36):

(36) *Сік: PAST. IPFV*, як малий хлопчина січе кропиву чи бур'ян, *поки не втомилася: PAST. PFV* рука.

(Улас Самчук, *Марія*).

‘Сек, как сечет мальчишка крапиву или сорняк, пока не устала рука.’

2) Зависимая ситуация прерывает главную, заменяя отсутствие главной ситуации ее наличием, см. (37).

В данном типе СПП отрицание необходимо в обеих частях, а в ГЧ возможны глаголы как НСВ, так и СВ.

(37) *Тепер же ніхто не піде: FUT. PFV* воювати, *поки не пошпурять: FUT. PFV* мішка з дукатами (Роман Іваничук, *Мальви*).

‘Теперь же никто не пойдет воевать, пока не швырнут [ему] мешок с дукатами.’

3) Зависимая ситуация Р₁ является закономерным продолжением главной, в данном случае можно говорить о разных фазах одной ситуации, см. (38):

(38) *Замок поступово занепадав: PAST. IPFV, поки не перетворився: PAST. PFV* на повну руїну.

‘Замок постепенно ветшал, пока не превратился в полную руину.’

3.3. Если ситуации соотносятся с планом прошлого, а позиция ЗЧ закреплена в начале СПП, союзы *поки, доки, допоки* выражают следование и употребляются в значении ‘прежде чем’, при глаголах СВ в форме прош. вр. в обеих частях СПП. Наличие лексического маркера *вже* ‘уже’ подчеркивает завершенность главной ситуации до наступления зависимой, при этом в ЗЧ находится глагол СВ в форме прош. вр. либо плюсквамперфекта:

(39) **Поки** ми доїхали: *PRF. PFV* до Києва, їх *вже*: *LEX. MARC* [були] *роззброїли*: *PAST. / PQP.PFV* (Правда, 27.02.2014).

‘Пока / до того, как мы доехали до Киева, их уже разоружили.’

При соотнесенности ситуаций с планом будущего в конструкциях с перечисленными союзами выражается следование в будущем. В обеих частях СПП данного типа употребляются формы наст. вр. глаголов СВ:

(40) **Поки** ти вернешся: *FUT. PFV*, все *закінчиться*: *FUT. PFV*.

‘Пока / прежде, чем ты вернешься, все закончится.’

Таким образом, неспециализированные союзы *поки, доки, допоки* выражают разные виды таксисных отношений – одновременность (полную и неполную), прерывающее следование, следование. Основным профилирующим средством конкретного таксисного значения в СПП с перечисленными союзами выступает глагольный вид, в комплексе с отрицательной частицей *не*.

4.0. Неспециализированный союз *як* ‘как’ в украинском языке также совмещает в себе несколько значений. В значении ‘как’ данный союз употребляется после глаголов восприятия независимо от вида. Типичным для украинского языка является употребление данного союза в сравнительных конструкциях. Значение ‘когда’ данный союз реализует при выражении предшествования в прошлом.

У украинских союзов *коли* ‘когда’ и *як* ‘как’ пересекающиеся семантические зоны. Их можно считать неточными синонимами при стилистической отмеченности последнего. Конструкции с союзом *як* ‘как’ также могут быть как однореферентными, так и разнореферентными.

Союз *як* в значении ‘когда’ вводит в СПП ЗЧ с глаголом СВ, который обозначает неожиданное, внезапное действие, что бывает подчеркнуто и лексически – с помощью соответствующего наречия:

(41) Сироватка тільки тоді *стрепенувся*: *PAST. PFV*, **як** [коли] по його грудях *ізнагла*: *LEX. MARC* *прокотилася*: *PAST. PFV* якийсь згук (Юрій Мушкетик, *Яса*).

‘Сыроватка только тогда встрепенулся, когда по его груди внезапно прокатился какой-то крик.’

4.1. Если глаголы в СПП с союзом *як* употребляются в форме будущего времени, таксисное отношение предшествования в будущем в них сочетается с условным значением, см. (42–43). В данном типе СПП преобладают глаголы СВ, хотя в ГЧ возможны и глаголы НСВ, см. (44). Зависимая часть в таких СПП, как правило, предшествует главной, см. (42–43).

С союзом *як* ‘как’ часто соотносятся корреляты *то* ‘то’, *тоді* ‘тогда’ в ГЧ, напоминающие парные союзные образования с компонентом *як*, в которых, однако, союз *як* можно заменить союзом *коли*:

(42) ...**Як** [коли] він його *підіпре*: *FUT. PFV*, *полатає*: *FUT. PFV*, то *постоїть*: *FUT. PFV* ще якийсь час (Ольга Кобилянська, *Земля*).

‘Когда он его подопрет, починит, то постоит еще некоторое время.’

(43) А **як** [коли] *верне*: *FUT. PFV* зовсім додому, тоді інакше *приложить*: *FUT. PFV* до нього руки (Ольга Кобилянська, *Земля*).

‘А когда вернется домой насовсем, тогда иначе приложит к нему руки.’

Если зависимая ситуация относится к плану прошлого, а главная – к плану настоящего (44) или прошлого (45), союз *як* употребляется реже, при этом ЗЧ следует за главной:

(44) Ти собі тепер: *LEX. MARC* *досипляєш*: *PRS. IPFV*, **як** *налагодив*: *PAST. PFV* дровець (Ольга Кобилянська, *Земля*).

‘Ты теперь досыпаешь, когда наготовил дров.’

(45) До Вишневого хутора *прибули*: *PAST. PFV*, **як** *зійшло*: *PAST. PFV* [вже: *LEX. MARC*] сонце (Григорій Тютюнник, *Вир*).

‘На хутор прибыли, когда взошло [уже] солнце.’

При союзе *як* ‘как’ в ЗЧ СПП со значением предшествования, обе ситуации которого соотносятся с планом прошлого (45), часто находится лексический показатель завершенности ситуации ЗЧ – *вже* ‘уже’. Он маркирует значение предшествования, исключая тем самым значение одновременности, которое можно усмотреть в такой же конструкции без данного лексического конкретизатора.

4.2. Союз *як* ‘как’ выражает предшествование и в тех СПП, в которых вместо него можно употребить союзы *відколи; відтоді як* ‘с тех пор как’, см. (46–47), что указывает на значение временного ограничения начала действия:

(46) Та **як** *поїхав*: *PAST. PFV* на ярмарок ще на Варвари, та й досі немає: *PRS. IPFV* (Панас Мирний, *Повія*).

‘Да как уехал на ярмарку еще на Варвары, так и по сей день [его] нет.’

(47) Уже сповна два місяці *минуло*: *PAST. PFV*, **як** *покинув*: *PAST. PFV* мури (Ольга Кобилянська, *Земля*).

‘Уже полных два месяца прошло, как оставил тюрьму.’

В прикладах (46–47) союз *як* нельзя заменить союзом *коли* ‘когда’, но можно заменить неспециализированными таксисными союзами *відколи; відтоді як* ‘с тех пор как’, что свидетельствует о более широком диапазоне его таксисных значений в конструкциях предшествования, сравнительно с союзом *коли*.

Глагол СВ в ЗЧ конструкции данного типа не только профилирует таксисное отношение предшествования, но и указывает на наличие у этого союза ограничительного значения:

(48) *Минає: PRS. IPFV рік, як виїхав: PAST. PFV* із Петербурга, а в Чорноморії не побував (Василь Шевчук, *Син волі*).

‘Прошел год, с тех пор как выехал из Петербурга, а в Черномории не побывал.’

5.0. Таким образом, СПП с неспециализированными таксисными союзами *коли* ‘когда’, *відколи; відтоді як; від того часу як* ‘с тех пор как’, *поки; доки; допоки* ‘пока’, *як* ‘как’ можно разделить на прототипические – с ожидаемыми комбинациями глаголов СВ и НСВ в частях СПП, и менее типичные. Вид глагола в „нестандартной“ таксисной конструкции может варьироваться при наличии:

- а) лексического маркера продолжения / ограничения ситуации;
- б) лексического маркера кратности совершаемого действия;
- в) отрицания, указывающего на продолжение / прекращение ситуации;
- г) частицы *аж*, придающей союзу *поки* значение прерывающего следования;
- д) отмеченного расположения частей СПП;
- е) однореферентности / разнореферентности частей СПП.

На профилирование таксисного отношения влияет лексическое наполнение глаголов, а в некоторых случаях тип таксисной конструкции определяется контекстом.

Данные показатели выполняют функцию модификаторов глагольного вида, дополнительно профилируя конкретный таксисный тип СПП с неспециализированными союзами.

Изменение таксисного значения СПП, в зависимости от комбинации видовременных глагольных форм в частях СПП, типично для украинского и других славянских языков [Поповић 2012]. Специфической чертой украинского языка в данном отношении можно считать наличие ограничительного союза *як*, употребляющегося во временных значениях ‘когда’ и ‘с тех пор как’.

Литература

Барентсен 1998: Барентсен, Адриан. Признак «секвентная связь» и видовое противопоставление в русском языке [Текст] / А. Барентсен // Типология вида. Проблемы, поиски, решения / Отв. ред. Ю.М. Черткова. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1998. – С. 43-58.

Барентсен 2007: Барентсен, Адриан. Об ограничительных временных союзах в сербском, русском и польском языках [Текст] / А. Барентсен // Сборник Матице српске за славистику. – 2007. – № 71-72. – С. 237-253.

Барентсен 2011: Барентсен, Адриан. Проблемы описания союза *Пока* [Текст] / А. Барентсен // Grammaticalization and Lexicalization in Slavic Languages. ICS the Commission on the Grammatical Structure of the Slavic Languages, Joint International Simposium. – Sapporo : Slavic Research Center, Hokkaido University, 2011. – С. 16-20.

Бондар 1986: Бондар, О.І. Лінгвістична категорія часу як відображення реального часу [Текст] / О.І. Бондар // Мовознавство. – 1986. – № 2. – С. 41-45.

Бондар 1991: Бондар, О.І. Морфологічні засоби вираження таксису в українській мові [Текст] / О.І. Бондар // Мовознавство. – 1991. – № 6. – С. 51-55.

Бондар 1996: Бондар, О.І. Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові: Система засобів вираження : Монографія [Текст] / О.І. Бондар. – Одеса : Астропринт, 1996. – 191 с.

Бондарко 1987: Бондарко, А.В. Общая характеристика семантики и структуры поля таксиса. Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис / Отв. ред. А.В. Бондарко [Текст] / А.В. Бондарко. – Ленинград : Наука, 1987. – С. 234-242.

Вихованець та ін. 1987: Вихованець, І.Р., Городенська, К.Г., Русанівський, В.М. Семантико-синтаксична структура речення : Монографія [Текст] / І. Р. Вихованець, К.Г. Городенська, В.М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1987. – 220 с.

Городенська 2010: Городенська, К.Г. Сполучники української літературної мови : Монографія [Текст] / К.Г. Городенська. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – 208 с.

Загнітко 2001: Загнітко, А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис : Монографія [Текст] / А.П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.

Кадомцева 1985: Кадомцева, Л.О. Українська мова: Синтаксис простого речення : Монографія [Текст] / Л.О. Кадомцева. – К. : Вища школа, 1985. – 127 с.

Поповић 2012: Поповић, Људмила. Контрастивна граматики српског и украјинског језика: Таксис и евиденцијалност : Монографија [Текст] / Љ.Поповић. – Београд : САНУ, Одељење језика и књижевности, Српски језик у поређењу са другим језицима, 2012.

Храковский 2003: Храковский, В.С. Категория таксиса (общая характеристика) [Текст] / В.С. Храковский // Вопросы языкознания. – 2003. – № 2. – С. 32-53.

Условные сокращения

IPFV – несовершенный вид
FUT – будущее время
LEX.MARC – лексический показатель
PAST – прошедшее время
PRF – перфект
PFV – совершенный вид
PRS – настоящее время
PQP – плюсквамперфект

В настоящей работе будут рассмотрены грамматические и лексические показатели, профилирующие конкретное таксисное отношение в украинских конструкциях с так называемыми неспециализированными союзами, способными выражать в сложноподчиненном предложении разные таксисные отношения и их подтипы: предшествование, контактное предшествование, одновременность (полную и неполную), следование и пр. Украинские конструкции с неспециализированными таксисными союзами будут разделены на прототипические – с ожидаемыми видовременными комбинациями глаголов, и отмеченные, в которых возможно отклонение от прототипической глагольной формы, вследствие наличия определенных лексических или синтаксических показателей.

Ключевые слова: таксисное отношение, подчинительные союзы, сложноподчиненное предложение, вид глагола, лексические показатели, синтаксические показатели.

This article examines Ukrainian constructions with multifunctional conjunctions that can be used for the expression of various types of semantic relationships in a complex sentence. The so-called unspecified taxis conjunctions коли ‘when’; відколи; відтоді як; від того часу як ‘since/ when’; поки, доки and доки ‘while’//‘as long as’//‘until’//‘before’ may express various kinds of taxis relations – anteriority, simultaneity, posteriority, as well as their subtypes. Grammatical aspect is the basic means of profiling of a certain taxis relation in various types of constructions.

The taxis constructions with listed conjunctions are divided into prototypical constructions with expected aspectual and temporal combinations of verbs, and the constructions that are less typical. Grammatical aspect in a “nonstandard” taxis construction can vary due to the effects of lexical markers that either limit a situation or else point to duration or interruption of a situation. Such lexical markers, as well as some syntactic indicators – fixed position of a dependent clause, same subject of both predicates of a complex sentence, negation, etc. – modify grammatical aspect by profiling a certain type of a taxis relation in a complex sentence with an unspecialized conjunction.

Keywords: taxis, conjunction, Ukrainian language, grammatical aspect, complex sentence.

Надійшла до редакції 10 березня 2014 року.

Ольга Прадід, Юрій Прадід

УДК 811.161.2’367.622.13(094.4)

**ТИПОЛОГІЙНІ ВИЯВИ ФОРМАЛЬНО УСКЛАДНЕНИХ ПРОСТИХ НОМІНАТИВНИХ РЕЧЕНЬ
(НА МАТЕРІАЛІ НАЗВ РОЗДІЛІВ І СТАТЕЙ КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ)**

У статті досліджено типологічні вияви формально ускладнених простих номінативних речень у назвах розділів і статей Кримінального кодексу України. Аналіз свідчить, що в назвах розділів і статей кодексу використано формально прості номінативні речення, найчастіше ускладнені однорідними головними й другорядними членами, які іноді виражаються достатньо розгалуженими синтаксичними конструкціями, рідше – із вставленими словами і словосполученнями.

Ключові слова: формально ускладнене просте номінативне речення, типологічні вияви, назви розділів і статей Кримінального кодексу України, головний член речення, однорідні члени речення, речення з вставленими конструкціями.

Актуальність пропонованої розвідки визначається відсутністю фундаментальних праць, у яких би досліджувалися *типологічні вияви* формально ускладнених простих номінативних речень у назвах розділів і статей Кримінального кодексу України (далі ККУ).

Метою дослідження є *типологічні вияви* формально ускладнених простих номінативних речень у назвах розділів і статей ККУ, що зумовлює розв’язання таких завдань: 1) виокремити корпус формально ускладнених простих номінативних речень, використаних у назвах розділів і статей кодексу; 2) описати типологію формально ускладнених простих номінативних речень з однорідними головними і другорядними членами;

3) охарактеризувати значення вставлених конструкцій (слів і словосполучень), які функціонують у назвах розділів і статей ККУ.

Насамперед слід зазначити, що серед простих речень особі місце займають формально ускладнені прості речення, які не належать до самостійних синтаксичних одиниць. Оскільки характер ускладнення простих речень буває різний, то під поняттям *формально ускладнене просте речення* об'єднуються синтаксичні структури, різні за будовою і функціями.

У сучасній лінгвістиці немає єдиного визначення ускладненого речення, хоча сам термін *формально ускладнене просте речення* є загальноприйнятим. До формально ускладнених найчастіше зараховують речення: а) з однорідними членами, 2) з відокремленими членами, 3) зі вставними і вставленими конструкціями, 4) зі звертанням [див., наприклад: Загнітко 2012-2: 200-201; Українська мова 2007: 778 та ін.].

Формально ускладнені прості номінативні речення, використані в назвах розділів і статей ККУ, на відміну від формально неускладнених простих номінативних речень [дет. про це див.: Прадід 2013: 115-124], не були об'єктом комплексного описання в сучасному мовознавстві (наявні хіба що окремі спостереження, див., наприклад: [Прадід 2012: 149-151; Прадід 2012: 149-151]), однак, як свідчить аналіз, такі синтаксичні структури потребують ґрунтовного вивчення.

Слід зауважити, що в назвах розділів і статей ККУ часто вживаються конструкції з однорідними головними членами речення, поширеними:

1) **спільним непрямым безприйменниковим або прийменниковим додатком:**

– вираженим іменником: *Повторність, сукупність та рецидив злочинів* (розділ УП ЗЧ); *Погашення та зняття судимості* (ст. 108) та ін.;

– вираженим іменником, поширеним непрямым безприйменниковим додатком, вираженим іменником, від якого залежить узгоджене означення, виражене прикметником: *Погроза або насильство щодо працівника правоохоронного органу* (ст. 345);

– вираженим іменником, поширеним непрямым безприйменниковим додатком, вираженим іменником, поширеним узгодженим і неузгодженим означеннями, вираженими відповідно прикметником та цілісним словосполученням: *Продовження, зміна або припинення застосування примусових заходів медичного характеру* (ст. 95);

– вираженим іменником, поширеним узгодженим означенням, вираженим прикметником: *Випуск або реалізація недоброякісної продукції* (ст. 227); *Ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів* (ст. 301) та ін.;

– вираженим іменником, поширеним узгодженим означенням, вираженим дієприкметниковим зворотом: *Придбання, отримання, зберігання чи збут майна, одержаного злочинним шляхом* (ст. 198);

– вираженим іменником, поширеним узгодженим і неузгодженим означеннями, вираженими відповідно прикметником та цілісним словосполученням: *Поняття та мета примусових заходів медичного характеру* (ст. 92);

– вираженим іменником, поширеним узгодженим означенням, вираженим цілісним словосполученням: *Знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу* (ст. 245); *Розроблення, виробництво, придбання, зберігання, збут, транспортування зброї масового знищення* (ст. 440);

– вираженим іменником, поширеним неузгодженим означенням, вираженим іменником з прийменником, що поширене теж неузгодженим означенням, вираженим іменником, від якого залежить непрямий безприйменниковий додаток, виражений іменником: *Проектування або експлуатація споруд без систем захисту довкілля* (ст. 253);

– вираженим іменником, поширеним однорідними неузгодженими означеннями, вираженими іменниками, від яких залежать спільний непрямий безприйменниковий додаток, виражений іменником, що поширений узгодженим означенням, вираженим прикметником: *Знищення, підробка або заміна номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу* (ст. 290);

– вираженим іменником, поширеним однорідними узгодженими означеннями, вираженими прикметниками: *Погроза або насильство щодо державного чи громадського діяча* (ст. 346);

– вираженим іменником, поширеним однорідними неузгодженими означеннями, вираженими іменниками з прийменником, один із яких поширений узгодженим означенням, вираженим прикметником, а інший – непрямым безприйменниковим додатком, вираженим іменником: *Приховування або перекручення відомостей про екологічний стан або захворюваність населення* (ст. 238);

– вираженими іменником, поширеним неоднорідними узгодженими означеннями, вираженими дієприкметником і прикметниками: *Виготовлення, збут та використання підроблених недержавних цінних паперів* (ст. 224).

Конструкції з однорідними головними членами речення, поширеними спільним непрямым безприйменниковим або прийменниковим додатком, можуть мати ускладнену структуру: *Організація або утримання місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів* (ст. 317);

2) **спільними непрямыми безприйменниковими додатками,** вираженими іменниками, один із яких поширений неузгодженим означенням, вираженим іменником, від якого залежить непрямий

безприйменниковий додаток, вираженим іменником: **Задача** або **залишення** **ворогові засобів ведення війни** (ст. 427);

3) спільними однорідними непрямыми безприйменниковими або прийменниковими додатками:

– вираженими іменниками та цілісним словосполученням: **Погроза** або **насильство щодо судді, народного засідателя чи присяжного** (ст. 377);

– вираженими іменниками, один із яких поширений узгодженим означенням, вираженим прикметником: **Посів** або **виращування снотворного маку чи конопель** (ст. 310);

– вираженими іменниками, один із яких поширений узгодженим і неузгодженим означеннями, вираженими відповідно прикметником та цілісним словосполученням: **Знищення, пошкодження або приховування документів, чи унікальних документів Національного архівного фонду** (ст. 298-1);

– вираженими іменниками, поширеними спільним неузгодженим означенням, вираженим іменником: **Погроза** або **насильство щодо захисника чи представника особи** (ст. 398);

– один із яких виражений цілісним словосполученням, поширеним узгодженим означенням, вираженим прикметником, а інший – іменником, від якого залежать однорідні узгоджені означення, виражені прикметниками: **Угон** або **захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна** (ст. 278).

Конструкції з однорідними головними членами, поширеними спільними однорідними безприйменниковими додатками, можуть мати ускладнену структуру: **Виготовлення, зберігання, придбання, перевезення, пересилання, ввезення в Україну з метою збуту або збут підроблених грошей, державних цінних паперів чи білетів державної лотереї** (ст. 199); **Заготівля, перероблення або збут радіоактивно забруднених продуктів харчування чи іншої продукції** (ст. 327) та ін.;

4) узгодженим означенням, вираженим прикметником, та спільним неузгодженим означенням, вираженим іменником, поширеним непрямым прийменниковим додатком, вираженим іменником, від якого залежить узгоджене означення, виражене прикметником: **Правові підстави та порядок звільнення від кримінальної відповідальності** (ст. 44);

5) спільним узгодженим означенням, вираженим прикметником, та спільним непрямым безприйменниковим додатком:

– вираженим іменником: **Умисне знищення або пошкодження майна** (ст. 194), **Необережне знищення або пошкодження майна** (ст. 196) та ін.;

– вираженим іменником, поширеним узгодженим означенням, вираженим прикметником: **Умисне знищення або пошкодження військового майна** (ст. 411); **Необережне знищення або пошкодження військового майна** (ст. 412);

– вираженим іменником, поширеним неузгодженим означенням, вираженим іменником із прийменником, від якого залежить непрямою безприйменниковий додаток, виражений іменником, поширений узгодженим означенням, вираженим діеприкметником: **Незаконна організація або утримання місць для вживання одурманюючих засобів** (ст. 322);

– вираженим іменником, поширеним неузгодженим означенням, вираженим іменником, від якого залежить непрямою безприйменниковий додаток, виражений іменником, поширений узгодженим означенням, вираженим прикметником: **Умисне знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу** (ст. 347);

– вираженим іменником, поширеним однорідними неузгодженими означеннями, вираженими іменниками, які поширені спільним неузгодженим означенням, вираженим іменником: **Умисне знищення або пошкодження майна захисника чи представника особи** (ст. 399);

– вираженим іменником, поширеним однорідними неузгодженими означеннями, два з яких виражені іменниками, а третій – цілісним словосполученням: **Умисне знищення або пошкодження майна судді, народного засідателя чи присяжного** (ст. 378);

– вираженим іменником, поширеним узгодженим означенням або однорідними узгодженими означеннями, вираженим прикметником або прикметниками: **Незаконне утримання, осквернення або знищення релігійних святинь** (ст. 179); **Незаконне виготовлення, збут або використання державного пробірною клейма** (ст. 217).

Конструкції з однорідними головними членами, поширеними спільним узгодженим означенням і спільним непрямым безприйменниковим додатком, можуть мати ускладнену структуру: **Незаконне виготовлення, підроблення, використання чи збут підроблених документів на отримання наркотичних засобів, психотропних речовин або прекурсорів** (ст. 318); **Незаконне виробництво, виготовлення, придбання, перевезення, пересилання, зберігання з метою збуту або збут отруйних чи сильнодіючих речовин або отруйних чи сильнодіючих лікарських засобів** (ст. 321);

6) спільним узгодженим означенням, вираженим прикметником, та непрямыми безприйменниковими додатками, вираженими іменниками: **Незаконне позбавлення волі або викрадення людини** (ст. 146);

7) спільним узгодженим означенням, вираженим прикметником, та спільними однорідними непрямыми безприйменниковими додатками, вираженими іменниками, поширеними узгодженими

означеннями, два з яких виражені прикметниками, а третій – займенником: *Незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів* (ст. 307);

8) спільним узгодженим означенням, вираженим прикметником, спільною обставиною місця, вираженою іменником з прийменником, та спільним непрямым безприйменниковим додатком, вираженим іменником, від якого залежить узгоджене означення, виражене прикметником: *Незаконне відкриття або використання за межами України валютних рахунків* (ст. 208);

9) спільним узгодженим означенням, вираженими прикметником, спільною обставиною мети, вираженою іменником із прийменником, та спільним непрямым безприйменниковим додатком, вираженим іменником, від якого залежить:

– узгоджене означення, виражене прикметником: *Незаконне виготовлення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підкацкичних товарів* (ст. 204);

– узгоджені означення, два з яких виражені прикметниками, а третій – займенником: *Незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту* (ст. 309).

Конструкції з однорідними головними членами речення можуть мати ускладнену структуру: *Фальсифікація виборчих документів, документів референдуму чи фальсифікація підсумків голосування, надання неправдивих відомостей до органів Державного реєстру виборців чи фальсифікація відомостей Державного реєстру виборців* (ст. 158); *Незаконне виготовлення, підроблення, використання або збут незаконно виготовлених, одержаних чи підроблених марок акцизного збору чи контрольних марок* (ст. 216).

Головний член речення може бути поширений:

1) однорідними непрямыми безприйменниковими або прийменниковими додатками:

– вираженими іменниками: *Виконання наказу або розпорядження* (ст. 41); *Обман покупців та замовників* (ст. 225);

– вираженими іменниками, поширеними спільним непрямым безприйменниковим додатком, вираженим іменником, від якого залежить узгоджене означення, виражене прикметником: *Примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань* (ст. 355);

– вираженими іменниками, поширеними узгодженими означеннями, вираженими прикметниками: *Порушення авторського права і суміжних прав* (ст. 176), *Пошкодження релігійних споруд чи культурних будиноків* (ст. 178) та ін.;

– вираженими іменниками, один із яких поширений узгодженим означенням, вираженим прикметником: *Зловживання владою або службовим становищем* (ст. 364); *Перевищення влади або службових повноважень* (ст. 365);

– вираженими іменниками, перший із яких поширений узгодженим означенням, вираженим іменником, а четвертий – однорідними узгодженими означеннями, вираженими займенником і дієприкметниковим зворотом: *Невиплата заробітної плати, стипендії, пенсії чи інших установлених законом виплат* (ст. 175);

– вираженими іменниками, поширеними узгодженими означеннями, два з яких виражені прикметниками, а третій – займенником: *Контрабанда наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів* (ст. 305);

– вираженими іменниками, поширеними спільними однорідними узгодженими означеннями, вираженими прикметниками: *Захоплення державних або громадських будівель чи споруд* (ст. 341);

– вираженими іменниками, перший із яких поширений однорідними узгодженими означеннями, вираженими прикметниками, а четвертий – узгодженим означенням, вираженим прикметником: *Позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу* (ст. 54);

– вираженими іменниками, один із яких поширений неузгодженим означенням, вираженим іменником, а інший – узгодженим означенням, вираженим прикметником: *Пошкодження іляхів сполучення і транспортних засобів* (ст. 277);

– вираженими іменниками, один із яких поширений неузгодженим означенням, вираженим іменником, від якого залежить узгоджене означення, виражене прикметником, а інший – тільки узгодженим означенням, вираженим прикметником: *Підроблення знаків поштової оплати і проїзних квитків* (ст. 215);

– вираженими іменниками, поширеними спільним неузгодженим означенням, вираженим іменником: *Порушення законів та звичайів війни* (ст. 438);

– вираженими іменниками, один із яких поширений узгодженим і неузгодженим означеннями, вираженими відповідно займенником та іменником, а інший – неузгодженим означенням, вираженим іменником: *Наруга над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого* (ст. 297).

Конструкції, у яких головний член речення поширений однорідними непрямыми безприйменниковими і прийменниковими додатками, можуть мати ускладнену структуру: *Опір представникові влади, працівникові правоохоронного органу, члену громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовцеві* (ст. 342);

2) однорідними непрямыми прийменниковими додатками, вираженими іменниками з прийменником, де один із додатків поширений узгодженим означенням, вираженим прикметником, а інший – непрямым

безприйменниковим додатком, вираженим іменником, та обставиною причини, вираженою іменником із прийменником, від якої залежить непрямий безприйменниковий додаток, виражений іменником, поширений неузгодженим означенням, вираженим іменником: *Звільнення від кримінальної відповідальності та відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності* (ст. 106);

3) спільним однорідним узгодженим або неузгодженим означенням:

– вираженим прикметниками: *Фізичний або психічний примус* (ст. 40), *Основні та додаткові покарання* (ст. 52) та ін.;

– вираженим дієприкметниками: *Закінчений та незакінчений злочини* (ст. 13);

– вираженим іменниками, поширеними непрямыми безприйменниковими додатками, вираженими іменниками, один із яких поширений неузгодженим означенням, вираженим іменником, від якого залежить узгоджене означення, виражене прикметником: *Правила складання покарань та зарахування строку попереднього ув'язнення* (ст. 72);

– вираженим іменниками з прийменником, де перші два означення поширені непрямыми безприйменниковими додатками, вираженими іменниками, від яких залежать узгоджені означення, виражені прикметниками, а третє означення – однорідними непрямыми безприйменниковими додатками, вираженими іменниками: *Злочини у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації* (розділ XIV ОЧ);

– вираженим іменниками з прийменником, поширеними узгодженими означеннями, вираженими прикметниками, і спільним неузгодженим означенням, вираженим іменником: *Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи* (розділ IV ОЧ);

– вираженим іменниками з прийменником, одне з яких поширене узгодженим означенням, вираженим прикметником: *Злочини проти громадського порядку та моральності* (розділ XII ОЧ);

– вираженим іменниками з прийменником, поширеним спільним неузгодженим означенням, вираженим іменником: *Злочини проти життя та здоров'я особи* (розділ III ОЧ); *Злочини проти волі, честі та гідності особи* (розділ III ОЧ);

– вираженим іменниками з прийменником, одне з яких поширене неузгодженим означенням, вираженим іменником, інше – узгодженим означенням, вираженим прикметником: *Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку* (розділ XX ОЧ);

4) однорідними обставинами місця, вираженими цілісним словосполученням та іменником із прийменником: *Втеча з місця позбавлення волі або з-під варти* (ст. 393).

Головний член речення може бути поширений:

1) непрямым безприйменниковим або прийменниковим додатком, вираженим іменником, поширеним:

– узгодженим означенням, вираженим дієприкметником, і спільним неузгодженим означенням, вираженим іменником, від якого залежать однорідні непрямі безприйменникові додатки, виражені іменниками, два з яких (*засобів, речовин*) поширені узгодженими означеннями, вираженими прикметниками, а два інших (*аналогів, прекурсорів*) – спільним узгодженим означенням, вираженим займенником: *Порушення встановлених правил обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів* (ст. 320);

– узгодженим означенням, вираженим дієприкметниковим зворотом, і спільним неузгодженим означенням, вираженим іменником, від якого залежать однорідні непрямі безприйменникові додатки, виражені іменниками, поширені спільним неузгодженим означенням, вираженим іменником: *Порушення встановленого законом порядку трансплантації органів і тканин людини* (ст. 143);

– спільним неузгодженим означенням, вираженим іменником, поширеним однорідними непрямыми безприйменниковими додатками, вираженими іменниками, від яких залежать узгоджені означення, виражені прикметниками: *Порушення правил здачі дорожніх металів і дорожнього каміння* (ст. 214);

– спільним неузгодженим означенням, вираженим іменником, поширеним однорідними непрямыми безприйменниковими додатками, вираженими іменниками, від яких залежать спільні однорідні узгоджені означення (*з мікробіологічними, з біологічними*), виражені прикметниками, і спільне неоднорідне узгоджене означення (*з іншими*), виражене займенником: *Порушення правил поводження з мікробіологічними або іншими біологічними агентами чи токсинами* (ст. 326);

– спільним неузгодженим означенням, вираженим іменником, поширеним однорідними непрямыми безприйменниковими додатками, вираженими іменниками, один із яких поширений однорідними узгодженими означеннями, вираженими прикметниками, а інший – узгодженим означенням, вираженим прикметником: *Порушення правил поводження з вибуховими, легкозаймистими та їдкими речовинами або радіоактивними матеріалами* (ст. 267);

– спільним неузгодженим означенням, вираженим іменником, поширеним спільними однорідними неузгодженими означеннями, вираженими іменниками, від яких залежить непрямий безприйменниковий додаток, виражений іменником, поширеним однорідними узгодженими означеннями, вираженими прикметниками: *Порушення правил безпеки руху або експлуатації залізничного, водного чи повітряного транспорту* (ст. 276);

– спільним неузгодженим означенням, вираженим іменником, поширеним однорідними узгодженими означеннями, вираженими прикметниками: *Посягання на життя державного чи громадського діяча* (ст. 112); *Порушення правил ядерної або радіаційної безпеки* (ст. 274);

– спільним неузгодженим означенням, вираженим іменником, поширеним однорідними обставинами місця, вираженими іменниками з прийменниками, від яких залежать узгоджені означення, виражені прикметниками: *Порушення правил безпеки на вибухонебезпечних підприємствах або у вибухонебезпечних цехах* (ст. 273).

Конструкції, у яких головний член речення поширений непрямыми безприйменниковими або прийменниковими додатками, можуть мати ускладнену структуру: *Розголошення відомостей про проведення медичного огляду на виявлення зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невеликої інфекційної хвороби* (ст. 132); *Порушення порядку фінансування виборчої кампанії кандидата, політичної партії* (блоку) (ст. 159-1) та ін.;

2) спільним непрямым безприйменниковим або прийменниковим додатком, вираженим іменником, поширеним:

– однорідними непрямыми прийменниковими додатками, вираженими іменниками: *Ухилення від сплати податків, зборів* (обов'язкових платежів) (ст. 212);

– однорідними непрямыми прийменниковими додатками, вираженими іменниками, два з яких поширені узгодженими означеннями, вираженими прикметниками, а третій – займенником: *Схилення до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів* (ст. 315);

– однорідними непрямыми прийменниковими додатками, вираженими іменниками, поширеними узгодженими означеннями, вираженими відповідно дієприкметником і дієприкметниковим зворотом: *Призначення покарання за незакінчений злочин та за злочин, вчинений у співучасті* (ст. 68);

– однорідними непрямыми безприйменниковими додатками, вираженими цілісними словосполученнями, один із яких поширений узгодженим означенням, вираженим також цілісним словосполученням: *Вчинення злочину групою осіб, групою осіб за попередньою змовою, організованою групою або злочинною організацією* (ст. 28);

– однорідними узгодженими означеннями, вираженими прикметниками: *Розголошення комерційної або банківської таємниці* (ст. 232);

– однорідними узгодженими означеннями, вираженими прикметниками, та неоднорідним узгодженим означенням, вираженим дієприкметниковим зворотом: *Створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань* (ст. 260);

– однорідними неузгодженими означеннями, вираженими іменниками, поширеними спільним непрямым безприйменниковим додатком, вираженим іменником: *Порушення правил охорони або використання надр* (ст. 240); *Порушення правил водіння або експлуатації машин* (ст. 415);

– однорідними неузгодженими означеннями, вираженими іменниками, один із яких поширений непрямым прийменниковим додатком, вираженим займенником: *Порушення правил польотів або підготовки до них* (ст. 416);

– однорідними неузгодженими означеннями, вираженими іменниками, один із яких поширений узгодженим означенням, вираженим прикметником: *Розголошення даних досудового слідства або дізнання* (ст. 387);

– однорідними неузгодженими означеннями, вираженими іменниками, поширеними спільним неузгодженим означенням, вираженим іменником: *Втручання в діяльність захисника чи представника особи* (ст. 397);

– однорідними неузгодженими означеннями, вираженими іменниками з прийменником, три з яких (*модель, зразок, пропозицію*) поширені узгодженими означеннями, вираженими прикметниками, два (*мікросхеми, сорт*) – неузгодженими означеннями, вираженими іменниками, а від неузгодженого означення *мікросхеми* залежить узгоджене означення, вираженим прикметником: *Порушення прав на винахід, корисну модель, промисловий зразок, топографію інтегральної мікросхеми, сорт рослин, раціоналізаторську пропозицію* (ст. 177);

– однорідними неузгодженими означеннями, вираженими інфінітивами, поширеними непрямыми безприйменниковими додатками, вираженими іменниками, від яких залежитять узгоджені означення, виражені прикметниками: *Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю* (ст. 55);

– однорідними неузгодженими означеннями, одне з яких виражене цілісним словосполученням, а інше – іменником, поширеним непрямым безприйменниковим додатком, вираженим іменником, від якого залежить узгоджене означення, виражене прикметником: *Перешкодження діяльності народного депутата України та депутата місцевої ради* (ст. 351);

– узгодженим означенням, вираженим прикметником, і однорідними неузгодженими означеннями, вираженими іменниками, від яких залежать узгоджені означення, виражені прикметниками: *Перешкодження законній діяльності професійних спілок, політичних партій, громадських організацій* (ст. 170);

– узгодженим означенням, вираженим прикметником, і однорідними неузгодженими означеннями, вираженими іменниками, один із яких поширений узгодженим означенням, вираженим прикметником: *Порушення статутних правил вартової служби чи патрулювання* (ст. 418).

Конструкції, у яких головний член речення поширений спільним непрямим безприменниковим або применниковим додатком, можуть мати ускладнену структуру: *Виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації* (ст. 43); *Перешкоджання здійсненню виборчого права або права брати участь у референдумі, роботі виборчої комісії або комісії з референдуму чи діяльності офіційного спостерігача* (ст. 157) та ін.;

3) **непрямим безприменниковим додатком та спільним непрямим безприменниковим додатком**, обидва з яких виражені іменниками, один із яких поширений узгодженим означенням, вираженим прикметником, інший – однорідними непрямими безприменниковими додатками, вираженими іменниками, поширеними спільним узгодженим означенням, вираженим прикметником: *Одержання незаконної винагороди працівником державного підприємства, установи чи організації* (ст. 354).

Конструкції, у яких головний член речення поширений непрямим безприменниковим додатком та спільним непрямим безприменниковим додатком, можуть мати ускладнену структуру: *Недотримання особою обов'язкових умов щодо приватизації державного, комунального майна або підприємств та їх подальшого використання* (ст. 235);

4) **однорідними непрямими безприменниковими додатками**, вираженими іменниками, поширеними: – спільними узгодженим та неузгодженим означеннями, вираженим відповідно прикметником та іменником: *Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України* (ст. 110);

– спільним узгодженим означенням, вираженим прикметником, та спільним неузгодженим означенням, вираженим іменником із применником, від якого залежать однорідні непрямі безприменникові додатки, виражені іменниками, поширені узгодженими означеннями, вираженими прикметниками: *Порушення санітарних правил і норм щодо запобігання інфекційним захворюванням та масовим отруєнням* (ст. 325);

5) **однорідними непрямими безприменниковими додатками**, вираженими іменниками, поширеними неузгодженими означеннями, вираженими іменниками, один із яких поширений узгодженим означенням, вираженим прикметником, та **спільним неузгодженим означенням**, вираженим іменником зі сполучником: *Захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника* (ст. 349);

6) **непрямим безприменниковим додатком**, вираженим іменником, та **однорідними непрямими безприменниковими додатками**, вираженими іменниками, поширеними спільним узгодженим означенням, вираженим прикметником, від якого залежить обставина способу дії, виражена прислівником: *Постановлення суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови* (ст. 375);

7) **непрямим безприменниковим додатком**, вираженим іменником, поширеним неоднорідними узгодженими означеннями, вираженими прикметниками, та **однорідними непрямими безприменниковими додатками**, вираженими іменниками, один із яких поширений узгодженим означенням, вираженим прикметником: *Зловживання військовою службовою особою владою або службовим становищем* (ст. 423); *Перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень* (ст. 424);

8) **непрямим безприменниковим додатком**, вираженим іменником, поширеним узгодженим означенням, вираженим прикметником, та **однорідними обставинами способу дії**, вираженими іменниками з применником, де одна з обставин поширена непрямим безприменниковим додатком, вираженим іменником: *Заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою* (ст. 192);

9) **непрямим применниковим додатком**, вираженим іменником, поширеним неузгодженим означенням, вираженим іменником, та **однорідними обставинами способу дії**, вираженими іменниками з применником, від яких залежать непрямі безприменникові додатки, виражені іменниками, поширені узгодженими означеннями, вираженими прикметниками: *Посягання на здоров'я людей під приводом проповідання релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів* (ст. 181);

10) **непрямим применниковим додатком**, вираженим іменником, поширеним узгодженим означенням, вираженим прикметником, та **однорідними обставинами способу дії**, одна з яких виражена іменником з применником, а інша – цілісним словосполученням: *Ухилення від військової служби шляхом самокалічення або іншим способом* (ст. 409);

11) **непрямим применниковим додатком**, вираженим іменником, та **однорідними обставинами причини**, вираженими іменниками з применником, де одна обставина поширена неузгодженими означеннями, вираженими відповідно іменником та іменником із применником, а інша – неузгодженим означенням, вираженим іменником із применником: *Звільнення від покарання на підставі закону України про амністію або акта про помилування* (ст. 85);

12) **непрямим безприменниковим додатком**, вираженим іменником, поширеним неузгодженим означенням, вираженим іменником, та **однорідними обставинами причини**, вираженими іменниками з применником, де один іменник поширений узгодженим означенням, вираженим займенником, та однорідними узгодженими означеннями, вираженими прикметниками, а інший – тільки узгодженим означенням, вираженим прикметником: *Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або релігійних переконань* (ст. 161);

13) **спільним непрямым безприменниковим додатком**, вираженим іменником, поширеним однорідними непрямыми безприменниковими додатками, вираженими іменниками і цілісним словосполученням, **та обставиною причини**, вираженою іменником із применником, від якої залежать узгоджені означення, виражені займенником і дієприкметниковим зворотом: *Посягання на життя судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя* (ст. 379);

14) **спільним непрямым безприменниковим додатком**, вираженим іменником, поширеним однорідними узгодженими означеннями, вираженими прикметниками, **та обставиною способу дії**, вираженою іменником із применником, від якої залежить непрямий безприменниковий додаток, виражений займенником, і узгоджене означення, виражене прикметником: *Викрадення електричної або теплової енергії шляхом її самовільного використання* (ст. 188-1);

15) **спільним непрямым безприменниковим додатком**, вираженим іменником, поширеним однорідними непрямыми безприменниковими додатками, вираженими іменниками, три з яких поширені узгодженими означеннями, вираженими відповідно прикметником, дієприкметником і прикметником, а четвертий – неузгодженим означенням, вираженим іменником, **та обставиною способу дії**, вираженою іменником із применником, від якої залежать узгоджене означення, виражене прикметником, і непрямий безприменниковий додаток, виражений іменником, та поширений неузгодженим означенням, вираженим також іменником: *Перешкодження роботі електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку шляхом масового розповсюдження повідомлень електрозв'язку* (ст. 363-1);

16) **узгодженим означенням**, вираженим прикметником, **та непрямым безприменниковим або применниковим додатком**:

– вираженим іменником, поширеним узгодженим означенням, вираженим прикметником, і спільним непрямым безприменниковим додатком, вираженим іменником, від якого залежать однорідні узгоджені означення, виражені прикметниками: *Неналежне виконання професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником* (ст. 140); *Незаконне перевезення на повітряному судні вибухових або легкозаймистих речовин* (ст. 269);

– вираженим іменником, поширеним спільним неузгодженим означенням, вираженим іменником із применником, від якого залежать однорідні непрямі безприменникові додатки, виражені іменниками, поширені спільним неузгодженим означенням, вираженим іменником: *Неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей* (ст. 137);

– вираженим іменником, поширеним спільним неузгодженим означенням, вираженим цілісним словосполученням, від якого залежать однорідні непрямі безприменникові додатки, виражені іменниками, поширені узгодженими означеннями, вираженими прикметниками: *Незаконна видача рецепта на право придбання наркотичних засобів або психотропних речовин* (ст. 319);

– вираженим іменником, поширеним однорідними неузгодженими означеннями, вираженими іменниками з применником, де означення **для систем** поширене узгодженим і неузгодженим означеннями, вираженими відповідно прикметником та іменником, а означення **для сировини** – неузгодженим означенням, вираженим іменником, поширеним узгодженим означенням, вираженим займенником: *Незаконний обіг дисків для лазерних систем зчитування, матриць, обладнання та сировини для їх виробництва* (ст. 203-1);

17) **узгодженим означенням**, вираженим прикметником або дієприкметником, **та спільним непрямым безприменниковим або применниковим додатком**:

– вираженим іменником, поширеним однорідними узгодженими означеннями, вираженими прикметниками: *Незаконна приватизація державного, комунального майна* (ст. 233);

– вираженим іменником, поширеним однорідними узгодженими означеннями, вираженими прикметниками **рибним, звіриним, водним**, та неузгодженими означеннями, вираженими займенником **іншим** і дієприкметником **добувним**: *Незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом* (ст. 249);

– вираженим іменником із применником, поширеним однорідними непрямыми безприменниковими додатками, вираженими іменниками, три з яких поширені узгодженими означеннями, вираженими відповідно прикметником, дієприкметником і прикметником, а один – неузгодженим означенням, вираженим іменником: *Несанкціоноване втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку* (ст. 361);

– вираженим іменником, поширеним однорідними неузгодженими означеннями, вираженими іменниками з применником, де означення **для найменування, для зазначення** поширені узгодженими означеннями, вираженими відповідно прикметником і дієприкметником, а означення **для зазначення** ще й непрямым безприменниковим додатком, вираженим іменником, який, у свою чергу, поширений непрямым безприменниковим додатком і виражений також іменником: *Незаконне використання знака для товарів і послуг, фірмового найменування, кваліфікованого зазначення походження товару* (ст. 229);

18) **узгодженим означенням**, вираженим цілісним словосполученням, **та однорідними непрямыми применниковими додатками**, вираженими іменниками, де перший додаток поширений непрямым безприменниковим додатком, вираженим іменником, від якого залежить неузгоджене означення, виражене

іменником, а два інших – спільним непрямым безприйменниковим додатком, вираженим іменником, поширеним неузгодженим означенням, вираженим іменником: *Завідомо неправдиве повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності* (ст. 259);

19) узгодженим означенням, вираженим прикметником, **непрямым безприйменниковим додатком**, вираженим цілісним словосполученням, **та спільною обставиною місця**, вираженою іменником із прийменником, від якої залежать узгоджені означення, виражені прикметниками: *Незаконне підняття Державного Прапора України на річковому або морському судні* (ст. 339);

20) узгодженим означенням, вираженим прикметником, **та спільними однорідними неузгодженими означеннями**, вираженими іменниками, від яких залежать однорідні неузгоджені означення, виражені цілісними словосполученнями: *Кримінальна відповідальність організаторів та учасників організованої групи чи злочинної організації* (ст. 30);

21) узгодженим означенням, вираженим прикметником, **спільною обставиною місця**, вираженою іменником із прийменником, **та однорідними безприйменниковими додатками**, вираженими іменниками, поширеними узгодженими означеннями, два з яких виражені прикметниками, а третій – займенником: *Незаконне введення в організм наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів* (ст. 314);

22) узгодженим означенням, вираженим прикметником, **обставиною місця**, вираженою іменником із прийменником, поширеною неузгодженим означенням, вираженим іменником, **та однорідними безприйменниковими додатками**, вираженими іменниками, один із яких поширений узгодженим означенням, вираженим прикметником: *Незаконне ввезення на територію України відходів і вторинної сировини* (ст. 268);

23) узгодженим означенням, вираженими прикметником, **та однорідними непрямыми безприйменниковими додатками**, вираженими іменниками:

– поширеними спільним безприйменниковим додатком, вираженим іменником: *Правові наслідки повторності, сукупності та рецидиву злочинів* (ст. 35);

– поширеними узгодженими означеннями, вираженими прикметниками: *Недбале зберігання вогнепальної зброї або бойових припасів* (ст. 264);

– один із яких поширений узгодженим означенням, вираженим прикметником, а інший – неузгодженим означенням, вираженим цілісним словосполученням: *Самовільне присвоєння владних повноважень або звання службової особи* (ст. 353);

– два з яких поширені узгодженими означеннями, вираженими прикметниками: *Незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами* (ст. 263);

– один із яких поширений узгодженим означенням, вираженим прикметником, а інший – неузгодженим означенням, вираженим іменником: *Незаконне знищення виборчої документації або документів референдуму* (ст. 158-2);

24) узгодженим означенням, вираженими прикметником, **та однорідними непрямыми безприйменниковими додатками**, один із яких виражений цілісним словосполученням, а інший – неузгодженим означенням, вираженим іменником: *Самовільне залишення військової частини або місця служби* (ст. 407).

Конструкції, у яких головний член речення поширений узгодженим означенням, вираженим прикметником, та однорідними непрямыми прийменниковими додатками, можуть мати ускладнену структуру: *Незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, обладнанням для їх виготовлення* (ст. 200).

25) узгодженим означенням, вираженими прикметником, **та спільними однорідними непрямыми безприйменниковими додатками**, вираженими іменниками, поширеними однорідними безприйменниковими додатками, вираженими іменниками: *Незаконне перешкоджання організації або проведенню зборів, мітингів, походів і демонстрацій* (ст. 340);

26) **однорідними неузгодженими означеннями**, вираженими іменниками, поширеними спільним неузгодженим означенням, вираженим іменником. Окрім того неузгоджене означення **відповідальності** поширене узгодженим означенням, вираженим прикметником: *Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх* (розділ ХУ ЗЧ);

27) **однорідними неузгодженими означеннями**, вираженими дієсловами, поширеними непрямыми безприйменниковими додатками, вираженими іменниками, один із яких поширений узгодженим означенням, вираженим прикметником: *Погроза вчинити викрадення або використати радіоактивні матеріали* (ст. 266);

28) **неоднорідними узгодженими означеннями**, вираженими прикметниками, **та однорідними узгодженим та неузгодженим означеннями**, вираженими відповідно прикметником і цілісним словосполученням: *Необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження* (ст. 128);

29) **спільним неузгодженим означенням**, вираженим іменником із прийменником, поширеним:

– однорідними непрямыми безприйменниковими додатками, вираженими іменниками, два з яких поширені узгодженими означеннями, вираженими прикметниками: *Злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж* (розділ І6 ОЧ);

– однорідними неузгодженими означеннями, вираженими іменниками, поширеними спільним непрямим безприйменниковим додатком, вираженим іменником: *Злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту* (розділ XI ОЧ);

– однорідними неузгодженими означеннями, вираженими іменниками, від яких залежать неузгоджені означення, виражені іменниками, два з яких поширені узгодженими означеннями, вираженими прикметниками: *Злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян* (розділ XV ОЧ);

30) **спільними неузгодженими означеннями**, вираженими іменниками, поширеними однорідними узгодженими означеннями, вираженими прикметниками *виборчих, трудових, особистих*, і неоднорідним означенням, вираженим займенником *інших*, та спільними однорідними неузгодженими означеннями, вираженими іменниками: *Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина* (розділ У ОЧ).

Однорідні члени речення можуть ускладнювати не лише прості речення, але й предикативні частини складних речень: *Злочин, його види та стадії* (розділ III ЗЧ); *Привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем* (ст. 191) та ін.;

Як зазначалося вище, до ускладнених також належать прості речення зі вставними і вставленими конструкціями, які прийнято розрізняти за смисловою функцією. А.П. Загнітко зауважує, що «у сучасній лінгвістиці під вставленням мають на увазі такий компонент, який: 1) не може займати препозицію щодо реченнєвої структури (пор: вставні слова, словосполучення і речення вільно займають препозицію); 2) виражає самостійний об'єктивний зміст і може вільно вживатися поза межами речення (тобто йому притаманна повна структурна і смислова завершеність та інформаційна достатність, тому речення зі вставленим елементом характеризується неоднорівневим інформаційним виміром); 3) характеризується інтонаційним оформленням як цілком самостійний компонент; 4) здебільшого виокремлюється дужками (круглими) або тире (можливі також кома, поєднання коми і тире)» [Загнітко 2011: 577-581; Загнітко 2012-1, 86-87; пор. Селіванова 2010: 73].

Вставних конструкцій у назвах розділів і статей ККУ немає, а вставлені, які вільно включаються до складу речення, – є в 3 назвах розділів та 11 назвах статей ККУ. У більшості випадків вставленими є слова: *Злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж* (розділ І6 ОЧ); *Незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння)* (ст. 169); *Несанкціоновані збут або розповсюдження інформації з обмеженим доступом, яка зберігається в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих системах, комп'ютерних мережах або на носіях такої інформації* (ст. 361-2) та ін.; рідше – іменниково-іменникові та іменниково-прикметникові словосполучення: *Особа, яка підлягає кримінальній відповідальності (суб'єкт злочину)* (розділ 4 ЗЧ); *Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини)* (розділ І9 ОЧ); *Ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів)* (ст. 212) та ін.

Вставлені конструкції, що функціонують у назвах розділів і статей ККУ, мають значення:

а) асоціативного висловлення: *Розголошення таємниці усиновлення (удочеріння)* (ст. 168);

б) конкретизації: *Ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів)* (ст. 212); *Несанкціоноване втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку* (ст. 361) та ін.;

в) уточнення, яке є синонімічною конструкцією: *Особа, яка підлягає кримінальній відповідальності (суб'єкт злочину)* (розділ 4 ЗЧ); *Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини)* (розділ І9 ОЧ);

г) розширення об'єктних смислів: *Порушення порядку фінансування виборчої кампанії кандидата, політичної партії (блоку)* (ст. 159-1); *Незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель* (ст. 239-1); *Постановлення суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови* (ст. 375).

Висловлені вище міркування дають підстави резюмувати: 1) у назвах розділів і статей ККУ часто використовуються структурно-функційні різновиди простих номінативних речень (формально неускладнені та формально ускладнені); 2) у назвах розділів і статей ККУ функціонують прості номінативні речення, ускладнені лише однорідними головними та другорядними членами речення і вставленими конструкціями; 3) потребують детального дослідження структурно-функційні різновиди складних номінативних речень, використаних у назвах розділів і статей ККУ.

Література

Загнітко 2011-1: Загнітко, А. П. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни [Текст]: у 4 т. – Т. 2 / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2012. – 350 с.

Загнітко 2011-2: Загнітко, А. П. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни [Текст]: у 4 т. – Т. 3 / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2012. – 426 с.

Загнітко 2012: Загнітко, А. П. Теоретична граматики української мови: Морфологія. Синтаксис [Текст] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2011. – 992 с.

Прадід 2012: Прадід, О. Ю. Вставлені конструкції в назвах розділів і статей Кримінального кодексу України [Текст] / О. Ю. Прадід // Українська мова у XXI столітті: традиції і новаторство: Тези доповідей II Всеукраїнського лінгвістичного форуму молодих учених. Київ, 24-26 квітня 2012 р. – К. : ІУМ НАНУ, 2012. – С. 149-151.

Прадід 2013: Прадід, О. Ю. Типологічні вияви формально неускладнених простих номінативних речень (на матеріалі назв розділів і статей Кримінального кодексу України) [Текст] / О. Ю. Прадід // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского: Серия «Филология. Социальные коммуникации». – 2013. – Том 26 (65). – № 4. – Ч. 1. – С. 115-124.

Прадід 2014: Прадід, О. Ю. Конструкції з однорідними головними членами речення в назвах розділів і статей Кримінального кодексу України [Текст] / О. Ю. Прадід // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Лінгвістика. – 2014. – № 24. – С. 87-91.

Селіванова 2010: Селіванова, О. О. Лінгвістична енциклопедія [Текст] / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с.

Українська мова 2007: Українська мова. Енциклопедія [Текст] / Редкол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – 3-є вид. зі змінами і доп. – К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2007. – 856 с.

В статтє исследовано типологические проявления формально усложненных простых номинативных предложений в названиях разделов и статей Уголовного кодекса Украины. Анализ свидетельствует, что в названиях разделов и статей кодекса используются формально простые номинативные предложения, чаще всего усложненные однородными главными и второстепенными членами, которые иногда выражаются достаточно разветвленными синтаксическими конструкциями, реже – вставленными словами и словосочетаниями.

Ключевые слова: формально усложненное простое номинативное предложение, типологические проявления, названия разделов и статей Уголовного кодекса Украины, главный член предложения, однородные члены предложения, предложения с вставными конструкциями.

In the article the typological manifestations of the formally complicated simple nominative sentences in the titles of sections and articles of the Criminal Code of Ukraine were studied. The analysis reveals that in the titles of sections and articles of the Code the formally simple nominative sentences are used, which are often complicated with homogeneous main and subordinate members that sometimes are expressed with quite branched syntactic constructions, at least – with the inserted words and phrases.

Keywords: formally complicated simple nominative sentence, typological manifestations, titles of the sections and articles of the Criminal Code of Ukraine, the main member of the sentence, homogeneous members of sentences, sentences with inserted constructions.

Надійшла до редакції 17 квітня 2014 року.

Анатолій Приходько

УДК 803.0–561.71:801.542.2:800.3

ПРАГМАСЕМАНТИЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ЗІСТАВНОГО ПАРАТАКСИСУ СУЧАСНОЇ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ

У статті розглянуто структуру, семантику й прагматику зіставного паратаксису сучасної німецької мови. Виокремлено інтегральні та диференційні компоненти зіставлення, серед яких релевантними є суб'єкт, об'єкт, час, місце, афірмативність / негативність. Проаналізовано механізми семантико-прагматичної модифікації зіставних відношень, рушійною силою яких є контактування в одній паратактичній формі різних іллокутивних сил – констативних, квеситивних, директивних. Доведено, що глибинна семантика зіставного паратаксису базується на певних каузальних імплікаціях, а сама зіставна конструкція може спеціалізуватися на вираженні або ідеї актуалізації, або ідеї генералізації знання, наявного в епістемічному світі мовця.

Ключові слова: паратаксист, зіставність, диференційний / інтегральний компонент зіставлення, фокус зіставлення, імплікація, мовленнєвий акт.

Об'єктом аналізу цієї розвідки є зіставне складносурядне речення (паратаксист) у сучасній німецькій мові, а предметом – прагмасемантичні властивості, що актуалізуються на тлі його особливої структурної організації, яка може набувати як симетричного, так і асиметричного характеру. Тим самим метою роботи виступає прагмасемантичний опис складносурядних конструкцій зіставної семантики.

Зіставні відношення досить добре вивчені у славістиці [Николаева 1997; Падучева 1997; Levin 1975; Fougeron 1995], але не знайшли належного місця в германістиці хоча б тому, що отримують різну кваліфікацію: копулятивну [Flämig 1991: 254; Günther 1993: 317], протиставну [Oirsouw 1987: 131], просто координативну

[Blakemore 1989: 28; Posner 1979: 362] тощо. Втім, як би вони не інтерпретувалися германістами, для спеціалістів з української (російської, білоруської, болгарської, чеської) ясно, що всі вони мають один спільний знаменник – перекладаються на ці мови за допомогою сполучника "а". Відсутність такого спеціального маркера в германських мовах не може бути підставою для думки про відсутність в їх синтаксисі категорії зіставності.

Невипадково Е. Ланг, пишучи про відсутність в германських мовах одного явища, яке не має спеціальної лексичної підтримки, посилається на російський сполучник *а*. Щоправда, він мав на увазі не *und (and)* 'і', а *aber (but)* 'але', вживання якого передбачає дві можливості: як "denial of expectation *but* / ошукане очікування" та "semantic opposition *but* семантико-опозиційне *але*" [Lang 1984: 168]. У цьому відношенні думка Е. Ланга перехрещується з думкою Г.Е. Крейдліна і Е.В. Падучевої, які відносять сполучник *а* до числа ідіосинкразичних лексем, тобто таких, що не мають однозначних відповідностей в інших мовах, а тому їх переклад складає певні труднощі, зокрема на англійську: в одних випадках він має бути здійсненим за допомогою *and*, а в інших – *but* [Крейдлин & Падучева 1974: 32]. Щоправда, та ж сама англійська мова допускає передачу зіставних відношень і за допомогою *and* (напр., *They elected Henry treasurer and (they elected) Alice president* [Чейф 1982: 289]), і за допомогою *but* (*Salli made the salad, but Ronald made the hamburgers* [там само: 288]), рівно як і французька за допомогою *et* та *mais* [Фужерон 1997: 25; Fougeron 1995: 317]. Тож логічно припустити, що германські мови в цілому та німецька зокрема не цураються тієї категорії, яка у славистиці дістала назву "зіставності".

Зіставний паратакис німецької мови, як і української, являє собою складносурядне речення закритої структури, діагностичним показником чого є їх двокомпонентність [Загнітко 2011: 669], що передбачає поєднання двох предикативних частин (кон'юнктив), які відображають по одній денотативній ситуації (SIT¹ і SIT²) та перебувають між собою у відношеннях контрасту, віддзеркалюючи своєрідну "дискретну єдність" – діалектику єдності та боротьби протилежностей. На поверхневому рівні репрезентації речення ці відношення реалізуються або за підтримки сполучника *und* (укр. *а*), або асиндетично.

У парадигматичному плані релевантними для зіставних відношень є п'ять когнітивно-семантичних параметрів – суб'єкт (SUB), об'єкт (OB), предикат (PRED), а також час (TEMP) і простір (LOC). Назвемо їх умовно диференційними компонентами зіставлення (ДКЗ) [Приходько 2002: 162]. Для реалізації зіставного смислу в реченні кожний ДКЗ має обов'язково виступати в парі з тезаурусно узгодженим з ним другим ДКЗ, що дозволяє говорити про "фокус контрасту" [Чейф 1982: 287] або, краще, про "зіставну пару". Залежно від наявності однорідних чи різнорідних зіставних пар можна розрізнити пропорційну (приклади 1-3, 5, 13, 14, 17-20) та диспропорційну зіставність (4, 6-8, 21, 26, 27). Пор.: (1) *Alex /SUB₁/ spielt /PRED₁/, und Nina /SUB₂/ liest /PRED₂/* ≡ *Алекс грає, а Ніна читає*; (2) *Alex /SUB₁/ spielt /PRED₁/ nachmittags /TEMP₁/, und abends /TEMP₂/ liest /PRED₂/ er /SUB₁/* ≡ *Алекс грає після обіду, а ввечорами він читає*; (3) *Alex /SUB₁/ spielt /PRED₁/ auf dem Rasen /LOC₁/, und Nina /SUB₂/ spielt /PRED₂/ in der Halle /LOC₂/* ≡ *Алекс грає на корті, а Ніна в залі*; (4) *Hans wäscht ab und Anetta tut nichts* [Eisenberg 1994: 322] ≡ *Ганс миє посуд, а Анета не робить нічого*.

Зіставні відношення в паратакисі мають не тільки свою парадигматичну специфіку, але й виявляють певні синтагматичні особливості. Останні можуть підтримуватися за допомогою цілої низки спеціальних засобів, що забезпечують різного роду семантико-прагматичні модифікації – негативні, комунікативні, модальні тощо, які в кінцевому рахунку відображають ту мету, яку ставить перед собою мовець, будуючи зіставне висловлення.

Речення (1-3) оформлено в режимі афінативності, однак усі вони можуть бути модифікованими й по лінії заперечення. При цьому заперечний кон'юнкт (конструктивна частина паратакису) може мати як розгорнену (1а – 3а), так і скорочену, еліптовану (1а' – 3а') форми. В першому випадку в ньому повторюються всі КЗ, що мають бути в стверджувальному реченні, плюс *nicht* / не, а в другому – вимагається обов'язкова наявність лише одного якогось ДКЗ плюс *nicht*: (1а) *Alex spielt, und Nina spielt nicht* – (1а') *Alex spielt, und Nina nicht* ≡ *Алекс грає, а Ніна не грає* – *Алекс грає, а Ніна – ні* (2а) *Alex spielt nachmittags, und abends spielt er nicht* (2а') *Alex spielt nachmittags, und abends nicht* ≡ *Алекс грає після обіду, а ввечорами він не грає* – *Алекс грає після обіду, а ввечорами – ні*; (3а) *Alex spielt auf dem Rasen, und Nina spielt nicht auf dem Rasen* – (3а') *Alex spielt auf dem Rasen, und Nina nicht* ≡ *Алекс грає на корті, а Ніна не грає на корті* – *Алекс грає на корті, а Ніна – ні*.

Якщо ДКЗ має кваліфікацію SUB або OB, то питальна фраза буде іще коротшою – у формі "und / і + ім'я особового дейксису". В обох випадках негативний кон'юнкт сигналізує або повну відсутність підстави для порівняння двох ситуацій, або відмову мовця займатися зіставленням взагалі. Видається проте, що укорочена форма може сигналізувати й інтенцію мовця до згорнення мовленнєвого акту, а розширена – до його продовження. У будь-якому випадку, зіставне висловлення з компонентом "заперечення" має асертивний характер, в якому інтенція мовця зводиться лише до простого констатування фактів, подій і явищ. Такі зіставні побудови трапляються в письмовому мовленні, внутрішніх монологів, міркуваннях тощо.

Роль активного комунікативного партнера підвищується, коли заперечне зіставне висловлення передбачає фактор "знання". У цьому випадку комунікативна ситуація вимагає заперечення лише одного компонента зіставної пари та залишення в афінативному статусі іншого. Для реалізації такої мети німецька мова виробила спеціальний засіб – двочленний сполучник *nicht (kein)...*, *sondern / 'не тільки, а й'*. Специфіка цього релятива полягає в тому, що його негайна складова не може здійснювати заперечення всього кон'юнкта, сфера його дії обмежується запереченням в першому кон'юнкті або всієї зіставної пари (5, 6), або

лише одного її ДКЗ (7, 8). Відповідно, друга частина сполучника стверджує істинність співвідносної зіставної пари у другому кон'юнкті. (5) *In diesem Augenblick dachte er nicht, sondern handelte rein intuitiv* /M. Frisch/ ≡ *У цю мить він не думав, а діяв суто інтуїтивно*; (6) *Das Kind empfand keinerlei Scheu vor mir, vielmehr kletterte es sofort auf meinen Schoß* /H. Hesse/ ≡ *Дитина не мала ніякого страху переді мною, а відразу залізла до мене на руки*; (7) *Der Marathon der Freiheit ist kein Sprint, sondern erfordert Ausdauer und Anstrengungen* /B. Clinton/ ≡ *Марафон свободи не є спринтом, а вимагає терпіння та певні зусилля*; (8) *Die Sumerer haben kein Großreich geschaffen, sondern in unabhängigen, oft verfeindeten Stadtstaaten gelebt* /Lehrbuch/ ≡ *Шумери не створили ніякої імперії, а жили в незалежних, часто ворожих між собою полісах*.

Широка вживаність сполучника *nicht (kein)...*, *sondern* у мові примушує подумати про більш глибокі прагматичні мотиви такого вжитку. Справа тут, здається, в тому, що в комунікативному процесі можуть виникати потреби в більш сильному фокусуванні контрасту між двома ДКЗ. І в цьому випадку мовець застосує, крім просодичних (емфаза), додаткові, лексико-граматичні засоби, при поєднанні яких контраст між двома ДКЗ сягає своєї найвищої точки (1b-3b). Сполучник *sondern* виступає в цьому відношенні не просто як оператор зіставності, а як епістемічний коректор: ситуація, що описується першим кон'юнктом, визнається хибною, а тому має бути виправленою через ситуацію, що описується другим: (1b) *Alex spielt, und Nina spielt nicht, sondern liest* ≡ *Алекс грає, а Ніна не грає, а читає*; (2b) *Alex spielt nachmittags, und abends spielt er nicht, sondern liest* ≡ *Алекс грає після обіду, а вечорами він не грає, а читає*; (3b) *Alex spielt auf dem Rasen, und Nina spielt nicht auf dem Rasen, sondern in der Halle* ≡ *Алекс грає на корті, а Ніна грає не на корті, а в залі*.

Напевно, в зазначених реченнях мовець виступає як ментор. Його інтенція полягає в тому, щоб, по-перше, звернути увагу адресата на хибність уявлень того стосовно SIT¹ (інтенція-1: 'Твоя інформація хибна/застаріла, неактуальна'), а, по-друге, довести до фонду знань адресата ту інформацію, яка є більш актуальною (інтенція-2: 'Моя інформація істинна/нова, актуальна'). Очевидно, найекономнішим чином обидві інтенції можуть реалізуватися лише за наявності спеціалізованого маркера. На відміну від градаційного сполучника *nicht nur..., sondern auch / 'не тільки, а й'*, який лише вказує на неповне знання, сполучник *nicht (kein)...*, *sondern / 'не, а'* сигналізує хибне знання слухача.

По суті модифікація зіставних відношень за допомогою заперечення з *nicht (kein)...*, *sondern* є логіко-семантичним різновидом контрасту, оскільки сигналізує не зіставлення двох позамовних ситуацій, а зіставлення двох бачень одного й того ж референта – хибності знань слухача та істинності знань мовця (презумпція 'Твоє знання хибне, а моє істинне'). Йдеться по суті не про дві позамовні ситуації, а про одну й ту ж саму. Таким чином, роль безпосереднього, конкретного, активного адресата в зіставних номінаціях з заперечним релятивом *nicht (kein)...*, *sondern* значно вища, ніж в зіставних номінаціях з запереченою часткою *nicht (kein)*.

При розміщенні ж частки *nicht* у другому кон'юнкті має місце протилежний ефект: про необхідність відтінення контрасту мовець або згадує з запізненням, або робить це навмисне з метою зниження його негативного ефекту. В такому разі спостерігається й пониження тону та навіть сили звуку – мовець ніби й не зацікавлений в "омовленні" чогось негативного, але опустити відповідний кластер інформації йому не дозволяє сумління: (9) *Alle Reformen in der Ukraine sind Präsidenten-Erlassen zu verdanken und nicht Abstimmungen im Parlament* /Spiegel, 2000/28: 132/ ≡ *Усім реформам в Україні ми завдячуємо указам президента, а не голосуванню в парламенті*. У цьому випадку замість зниження ефекту досягається протилежне – категоричність висловлення зростає, комунікативна ситуація загострюється, а співрозмовник провокується на мовленнєві контрзаходи.

В умовах буденного спілкування зіставність по лінії "афірмативність / негативність" є досить поширеним явищем. В інтеракції типу *Alex spielt auf dem Rasen. Und Nina?* ≡ *Алекс грає на корті. А Ніна?* коротка форма питання уможливорюється за рахунок семантичного паралелізму. На рівні мікротексту те ж питання може бути інтерпретовано двояким чином – або як зіставність (*Und was macht Nina?* ≡ *А що робить Ніна?*), або як єднальність (*Spielt Nina auch?* ≡ *Ніна грає також?*). Нейтралізація двозначності відбувається на рівні макротексту – зокрема, діалогу, де усунення зайвих конотацій здійснюється лише у третій репліці (відповіді комуніканта А). Пор.: А: *Alex spielt auf dem Rasen* ≡ *Алекс грає на корті*. – В: *Und Nina?* ≡ *А Ніна?* – А: *Sie spielt nicht auf dem Rasen, sondern in der Halle* ≡ *Вона грає не на корті, а в залі*.

У подібних дискурсах виявляється й інша можливість модифікації зіставних відношень – комунікативно-прагматична, основою якої є контактування констативних і квеситивних мовленнєвих актів: зіставлення кон'юнкта-констатива з кон'юнктом-квеситивом. Причому кон'юнкт-питання може мати або розширену форму, відтворюючи кілька таких компонентів (1c', 2c'), або ж еліптовану, відтворюючи компонент якоїсь одної зіставної пари: (1c) *Alex spielt. Und Nina?* – (1c') *Alex spielt. Und was macht Nina?* ≡ *Алекс грає – А що робить Ніна?;* (2c) *Alex spielt nachmittags. Und abends?* – (2c') *Alex spielt nachmittags. Und was macht er abends?* ≡ *Алекс грає після обіду. А вечорами?* – *Алекс грає після обіду. А що робить він вечорами?* У випадку (2c') питання має більш специфічну форму, дублюючи в основних своїх рисах кон'юнкт-констатив, а тому відповідь на нього набуває, як правило, форми кон'юнкта з пропорційним контрастом. У випадку (1c') питання має укорочену форму: *und/a* плюс слово, що корелює з якимсь одним компонентом лівого кон'юнкта: SUB₁ – SUB₂ (Alex – Nina), TEMP₁ – TEMP₂ (nachmittags – abends) тощо. Компоненти зіставлення в кон'юнкті-констативі та в укороченому кон'юнкті-квеситиві утворюють фокус контрасту, оскільки й вимовляються з більш сильним логічним наголосом саме на цій зіставній парі.

Напевно, укорочене питання може мати своїм наслідком непрогнозовану форму відповіді в тому сенсі, що вона (відповідь) не вимагає суворої прив'язки до структурно-семантичної схеми кон'юнкта-констатива. Через це вона може зіставлятися з ним як за моделлю пропорційного, так і за моделлю диспропорційного контрасту. З другого ж боку, можна припустити, що укорочена форма питання імплікує інтенцію мовця до зіставлення усіх інших компонентів цього кон'юнкта, про що свідчить її корелят у формі розширеного питання, в якому емпфаза може переміщуватися й на інший ДКЗ: скажімо, в (1с') – це ОВ, а в (2с') – це LOC. Оскільки при диспропорційній зіставності правий і лівий кон'юнкти мають різну структурно-семантичну організацію, то відповідне питання не може бути прогнозованим. У цьому випадку, щоб не сплохувати, комунікант має дотримуватися лише однієї питальної схеми: *Und was macht N?* ≡ *A що робить N?*. Саме вона й буде єдиною коректною формою для всіх диспропорційних моделей зіставного паратаксисту. В протилежному разі виникає необхідність у додатковій репліці-уточненні, яка набуває зіставності або за допомогою іншого релятива (*nicht...*, *sondern*), або взагалі без його наявності (асиндетично): (10) А: *Na, was machen die Kinder?* ≡ *A що роблять діти?* – В: *Alex spielt Tennis* ≡ *Алекс грає в теніс.* – А: *Und was spielt Nina?* ≡ *A в що грає Ніна?* – В: *Nina spielt nicht, sie liest in ihrem Zimmer ein Buch (...sondern liest ein Buch)* ≡ *Ніна не грає, вона читає у своїй кімнаті (а читає книгу).*

Зіставлення за схемою “констатив + *und* + квеситив” є досить поширеним у ситуаціях спонтанного спілкування, особливо у формі скороченого питання, зокрема в (11) форма *Und ich?* ≡ *A я?* може бути експлікована як *Und war ich hübsch?* ≡ *A була я гарною?*, де дівчина-мовець ставить питання і сама ж на нього відповідає. Тим самим вона звертає увагу адресата на особливу вагомість інформації, яка міститься в його відповіді: (11) *Cora wurde immer hübscher. Und ich?* ≡ *Cora ставала все гарнішою. А я?* {Mit siebzehn fand ich mich nicht schön, obgleich ich nachträglich sagen muss, dass kein Grund dazu bestand. Aber Glanz und Charme gingen mir ab, und das ist bis heute so geblieben} /I. Noll/. Звичайно, кон'юнкт-квеситив може бути легко заміненим кон'юнктом-констативом, але мовець навмисне обирає саме єдність “питання – відповідь”, чим і емпфатизує контраст.

Випадки зіставлення двох квеситивів важко собі уявити, проте в мовленнєвій дійсності вони все ж трапляються: контрастне нанизування двох питальних кон'юнктив у (12) {Bitte, versuchen Sie ruhig zu bleiben. Es wird schon wieder gut}. *Kann Ihre Tochter das verkraften? Und Ihr Mann?* {Hauptsache, die Tochter wird damit fertig} /D. Leon/ ≡ {Будь ласка, заспокойтеся. Все знову буде добре}. *Чи може ваша донька це витримати? А її чоловік?* {Головне, щоб донька з цим упоралася} свідчить про схвильованість мовця, який не стільки викликає адресата на розмову, скільки “озвучує” свій внутрішній монолог, прокручуючи картинку різних можливостей для виходу з критичної ситуації. Він ніби намагається відшукати той один-однісінький шаблон, що може втішити співрозмовника.

Аналогічне стосується й контактування констатива з директивом (13а, 14а). Побудовані за моделлю пропорційної зіставності, такі речення відбивають глибинні каузальні імплікації типу ‘*Якщо ти..., то я...*’ (13b, 14b), відхиляючись від основного смислу зіставності – імплікації відношень невідповідності та незумовленості: (13) *Alex gibt Nina den Ball, und Nina gibt Alex das Buch* ≡ *Алекс дає Анні м'яч, а Ніна дає Алексу книгу* → (13а) *Gib mir den Ball, und ich gebe dir das Buch* ≡ *Дай мені м'яч, а я дам тобі книгу* ← (13b) *Wenn du mir den Ball gibst, so gebe ich dir das Buch* ≡ *Якщо ти даси мені м'яч, то я дам тобі книгу*; (14) *Du gibst mir dein Bild, und ich gebe dir mein Bild* ≡ *Ти даси мені своє фото, а я дам тобі моє фото* → (14а) *Gib mir dein Bild, und ich gebe dir meins* [Zifonun 1997: 366] ≡ *Дай мені своє фото, а я дам тобі моє* ← (14b) *Wenn du mir dein Bild gibst, so gebe ich dir meins* ≡ *Якщо ти даси мені своє фото, то я дам тобі моє*. Оскільки в таких номінаціях мовець виступає як бенефіціант – особа, яка високою мірою зацікавлена в отриманні чогось, – наявність активного комунікативного партнера і в цьому випадку буде головною передумовою генерування зіставних номінацій. Напевно, чинник “наявність / відсутність” конкретного адресата корелює з пресупозитивним і/або асертивним компонентами мовленнєвого акту.

Цікаві прагматичні ефекти виникають у зіставних номінаціях при контактуванні кон'юнктив різної прагмасемантичної спрямованості, які створюються за рахунок суб'єктивно-модальних корекцій. Насамперед – це поєднання індикатива з різними типами суб'єктивної модальності – можливістю, дозволом, обов'язком, волевиявом тощо (15), а також їх комбінування у правому та лівому кон'юнктах (16). Пор.: (15) *Alex spielt vormittags Tennis, und nachmittags kann/darf, muss, will/er Fußball spielen* ≡ *Алекс грає в теніс зранку, а після обіду він може/мусить/хоче грати у футбол*; (16) *Alex kann/darf, muss, will/vormittags Tennis spielen, und nachmittags kann/darf, muss, will/er Fußball spielen* ≡ *Алекс може/мусить/хоче зранку грати в теніс, а після обіду він може/мусить/хоче грати футбол*. Сказане не дозволяє погодитися з думкою про те, що при симетричній сурядності обидва кон'юнкти мають бути зорієнтованими не на один тип речення, а на один модус [Lee 1999: 37]. Передбачаючи наявність лише потенціального адресата, зіставний паратаксист з суб'єктивно-модальним коректором цурається будь-яких пресупозицій, сфера їх дії – асертивне висловлення.

Включаючи в себе комбінаторику пресупозитивних і асертивних, логічних і структурних чинників, зіставне висловлення постає як досить складний прагмасемантичний феномен. Цей феномен може іще більше ускладнюватися, якщо поглянути на поведінку зіставних конструкцій у сфері дейксиса – системи координат “ego/я – hic/тут – nunc/тепер”. Тож видається можливим говорити про спеціалізованість одних зіставних

номінацій на актуалізації, а інших – на генералізації мовленнєвого повідомлення, механізмом відтворення чого є компоненти LOC і TEMP, а також фактор особи.

Компонент LOC може виступати в механізмі зіставлення не тільки як диференційний (власне ДКЗ), але і як інтегральний компонент зіставлення (ІКЗ), проявляючи позитивну відміченість відповідних конструкцій у всіх моделях – як зі спільним (1d, 2d), так і з різним (1d', 2d') LOC в обох кон'юнктах: (1d) *Hier spielt Alex, und Nina liest* ≡ *Тут грає Алекс – (1d') Hier spielt Alex, und dort liest Nina* ≡ *Тут грає Алекс, а там читає Ніна*; (2d) *Hier spielt Alex nachmittags, und abends liest er* ≡ *Тут грає Алекс після обіду, а вечорами він читає* – (2d) *Hier spielt Alex nachmittags, und dort liest er abends* ≡ *Тут грає Алекс після обіду, а там він читає вечорами*. Речення, в яких локальний конкретизатор відсутній (1, 2), можуть бути додатково актуалізованими за рахунок модифікації моделі будь-яким лексичним індексом – приміром, прислівниками *hier, da 'tym'* або *dort 'tam'*. Конструкції, які вже мають у своєму складі LOC, цураються будь-якої додаткової актуалізації з боку будь-якого локального конкретизатора. Такими є більшість пропорційних і майже всі диспропорційні моделі зіставного паратаксисту.

Компонент TEMP може здійснювати темпоральну модифікацію майже всіх моделей зіставних речень, однак тут слід відділити синхронні та панхронні темпоральні конкретизатори. Синхронний конкретизатор, відтінюючи актуалізовані висловлення (1f, 1g), сприяє широкому розповсюдженню зіставних номінацій у діалогових дискурсах і у невластивому мовленні. Панхронний, навпаки, входить як обов'язковий компонент у деякі моделі зіставності, надаючи їм генералізуючого статусу, а тому будь-який показник синхронності (*2f, *2g) робить такі речення дещо алогічними: (1f) *Heute spielt Alex Tennis, und Nina liest* ≡ *Сьогодні Алекс грає в теніс, а Ніна читає*; (1g) *Heute spielt Alex Tennis auf dem Rasen, und Nina liest in der Halle ein Buch* ≡ *Сьогодні Алекс грає в теніс на корті, а Ніна читає книгу в залі*; (2f) **Heute spielt Alex nachmittags, und abends liest er* ≡ **Сьогодні Алекс грає в післяобідній час, а вечорами він читає*; (2g) **Heute spielt Alex vormittags Tennis, und nachmittags Fußball* ≡ **Сьогодні Алекс грає в дообідній час у теніс, а в післяобідній - у футбол*.

Прив'язка інформації до часо-просторового континууму передбачає додаткову відсилку до мовленнєвого акту. У випадках (1f, 1g) це будуть констативні мовленнєві акти, які свідчать про інтенцію мовця до безпристрасного, об'єктивного викладу інформації. Прагматична настанова мовця зосереджена тут на фіксації свого епістемічного стану в момент мовлення (достовірного знання, отриманого на основі емпіричного досвіду). Спостерігаючи за дійсністю начебто зі сторони, мовець лише дещо констатує, цураючись будь-яких раціональних або емоційних корекцій свого мовленнєвого акту. Більш того, здається, що його навіть не цікавить реакція партнера щодо повідомлюваного, він виступає як дружелюбна людина з поведінкою сангвініка чи флегматика. Якщо в комунікативну програму мовця і входить передача якогось кластера свого знання адресату, то вона (передача) знаходиться на периферії його прагматичних настанов.

Зовсім іншим виглядає мовець, коли він крім свого епістемічного стану сигналізує ще й раціональну або емоційну оцінку свого висловлення. Не останню роль у генеруванні таких номінацій відіграє чинник особи (ДКЗ SUB) з його антропонімічною референцією. На факт зіставлення осіб у конструкціях з *but* свого часу звертав увагу Талмі Гівон. Говорячи про високу вірогідність переключення в них суб'єктів (*switch-subject*) [Givón 1990: 850], він, на жаль, не розвив думку про комунікативну природу такого переключення.

Референційний контраст у випадку зіставлення осіб – учасників (протагоністів) і неучасників (антагоністів) спілкування – обов'язково передбачає суб'єктивний фактор – відсилку до мовленнєвого акту та до самого мовця. Останнє Е.В. Падучева [1997: 36] влучно схарактеризувала як речення з "егоцентричною семантикою". Насамперед тут можна говорити про конфліктологічні мовленнєві акти. Зокрема, зіставлення 1-ї та 3-ї осіб у (17) виражає жаль, 2-ї та 3-ї у (18) – моралізування, 1-ї та 2-ї у (19) – докір, у (20) – образу, що межує з докором, а в (21) – образу, що межує з обуренням: (17) *Er hat geredet, und ich habe zugehört* /J. Berndorf/ ≡ *Він говорив, а я все слухав*; (18) *Schau, sie ist eine Frau, und du bist nur ein Junge* /H. Fallada/ ≡ *Поглянь-но: вона вже жінка, а ти лише хлопчик*; (19) *Ich frage freundschaftlich, und du antwortest gereizt* [Zifonun 1997: 2394] ≡ *Я питаю ввічливо, а ти відповідаєш грубо*; (20) *Du singst, und ich heule* /H. Kosalik/ ≡ *Ти співаєш, а я вию*. Конфліктологічні мовленнєві акти створюються саме за рахунок чинника "різноособовість", оскільки переключення фокусу зіставлення на треті особи призводить до усунення ситуації конфліктологічного спілкування, і тоді власне зіставні різнокомпонентні номінації набувають статусу констативного мовленнєвого акту (17a – 20a). Пор.: (17a) *Alex hat geredet, und Nina hat zugehört* ≡ *Алекс говорив, а Ніна лише слухала*; (18a) *Nina ist eine Frau, und Alex ist nur ein Junge* ≡ *Ніна вже жінка, а Алекс лише хлопчик*; (19a) *Alex fragt Nina freundschaftlich, und Nina antwortet ihm gereizt* ≡ *Алекс питає ввічливо, а Ніна відповідає грубо*; (20a) *Alex singt, und Nina heult* ≡ *Алекс співає, а Ніна виє*.

Конфліктологічна прагматика може створюватися і спітканням в одній інтеракції різних мовленнєвих актів – констатива і квеситива (21, 22) або констатива та директива (1e, 1h, 21a). Останнє може додатково підтримуватися й за рахунок введення до складу зіставної номінації модусного (1e, 1h, 21a) або фазисного (22) компонента змісту. Пор.: (1e) *Er spielt, und ich muss lesen* ≡ *Він грає, а я мушу читати*; (1h) *Er darf spielen, und ich muss lesen* ≡ *Він може грати, а я мушу читати*; (21a) *Ich muss für die Familie arbeiten, und du liegst tagtäglich rum* ≡ *Я мушу працювати на сім'ю, а він цілими днями валяється на дивані*. Такі речення свідчать про те, що із дружелюбного партнера мовець перетворився на особу із зовсім протилежною прагматичною настановою – на ворожо настроєного холерика. Демонструючи свою слабкість (17-19) або силу (21-22), він пристосовує до своїх

прагматичних настанов уже існуючі в його мовній компетенції синтаксичні зразки таким чином, щоб вплив на його комунікативного візаві був найбільш ефективним. Йдучи на загострення міжособистісних стосунків, мовець вже не піклується про своє реноме – в хід ідуть і докір, і моралізування, і обурення. Важко собі уявити людину, яка б застосовувала інтеракції типу (21, 22), не будучи у стані крайньої емоційної напруги, або інтеракції (1e, 1h, 24, 25), якщо це не дитина або не дорослий з неврівноваженою нервовою системою: (21) *Ich arbeite rund um die Uhr für die Familie. Und du? Was machst du? Du liegst tagtäglich rum!* /D. Dörrle/ ≡ Я працювати на сім'ю всі 24 години. А ти? Що робиш ти? Ти валяєшся цілими днями на дивані!; (22) *Seit Tagen sitzen Polizisten da herum und tun nichts, und Sie wagen es, das als „Überwachung“ zu bezeichnen?* /D. Leon/ ≡ Ось вже стільки днів сидять собі поліцисти і нічого не роблять, а ви смієте це називати "охороною"!

Напевно, існують прямі кореляції між типом мовленнєвого акту та імпринтним типом особистості або щонайменше її емоційно-психологічним станом у момент мовлення. Емоційно забарвлені зіставні побудови являють собою такі мовленнєві акти, що мають на меті більш суттєві задачі впливу на адресата – не зміну його епістемічного стану, а зміну його соціальної поведінки. Вони передбачають підлагодження адресата під стереотипи мовця.

Власне-зіставний паратак西斯 трапляється в різних дискурсах – літературно-художньому (5, 6, 11), публіцистичному (7, 9), науковому (8), але особливого поширення він набуває в розмовному (4, 12) дискурсі. За підрахунками О. Йокоюми, продуктивність конструкцій зі сполучником *a* в найбільш близьких до розмовного мовлення драматургічних текстах у чотири рази вище, ніж у текстах публіцистичної та наукової комунікації [Йокояма 1990: 191]. Немає підстав вважати, що цей показник буде іншим для німецької мови. Тим більше, що дослідження Ф. Айзенмана показали: частка зіставних конструкцій (в його термінології – адверсативних) у німецькій розмовній мові складає десь біля 10% всього корпусу речень з *und*. При цьому частотність їх вживання серед жінок чомусь вища (9%), ніж серед чоловіків (6,8%) [Eisenmann 1973: 252].

Підводячи підсумок, зазначу, що зіставні конструкції сучасної німецької мови є поєднанням двох кон'юнктив, що відбивають по одній денотативній ситуації, відношення між якими концептуалізуються як невідповідність і незумовленість, уточнюється на семантико-синтаксичному рівні як 'контраст' і підтримуються сполучниками недиференційного значення *und* і *aber*. Невідповідність ситуацій виявляється в їх відхиленні від епістемічних стандартів, стереотипів, уявлень мовця про устрій життєвого світу. Але, як і у всіх координативних конструкціях, обидві ситуації тематично узгоджені, змальовують один "сценарій", у якому зображується певний стан об'єктивної дійсності. Приналежність до одного сценарію є тим загальним знаменником, що поєднує частини зіставної конструкції в одне ціле.

Зіставні конструкції є не просто продуктивним, а й необхідним засобом повсякденного спілкування, а наведений матеріал свідчить про те, що будь-якому висловленню передують прагматичний компонент – цільова модальність мовця: спочатку він ставить перед собою мету, а потім обирає відповідну форму для її "омовлення". Якщо мовець умисне йде на конфлікт, то вірогідність вибору саме зіставної конструкції буде дуже високою. І завжди на перший план висувається чинник особи, яка продукує мовленнєвий акт. Напевно, у процесі пізнання людина не може відволікатися від самої себе, вона завжди ставить себе в центр цього процесу, мимоволі роблячи себе мірилом усіх речей, які вона пізнає, і невтомно "нагадує" про це і метою свого мовленнєвого акту, і змістом тих понять, які вона концептулізує, і формами, які вона обирає для їх вербалізації, і тактикою, яка видається їй найбільш прийнятною в конкретній ситуації спілкування.

Перспективним для подальших розвідок є вивчення зіставних конструкцій у плані структури – симетрії та асиметрії – не лише на матеріалі німецької, а й інших природних мов, де предметну область склали б когнітивні, комунікативні та зіставно-мовознавчі рефлексії.

Література

- Загнітко 2001: Загнітко, А.П. Теоретична граматики української мови. Морфологія. Синтаксис [Текст] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2011. – 992 с. – Бібліогр. : с. 851-937. – 15000 пр. – ISBN 978-966-481-549-6.
- Йокояма 1990: Йокояма, О.Н. К анализу русских сочинительных союзов // Логический анализ языка. Противоречивость и аномальность текста [Текст] / О.Н. Йокояма. – М. : Наука, 1990. – С. 190-193.
- Крейдлин 1974: Крейдлин, Г.Е. Значение и синтаксические свойства союза *a* [Текст] / Г.Е. Крейдлин, Е.В. Падучева // Научно-техническая информация. – Сер. 2. – 1974. – № 9. – С. 32-37.
- Николаева 1997: Николаева, Т.М. Сочинительные союзы А, НО, И: история, сходства и различия [Текст] / Т.М. Николаева // Славянские сочинительные союзы. – М. : Ин-т славяноведения и балканистики РАН, 1997. – С. 3-24.
- Падучева 1997: Падучева, Е.В. Эгоцентрическая семантика союзов А и НО [Текст] / Е.В. Падучева // Славянские сочинительные союзы. – М. : Институт славяноведения и балканистики РАН, 1997. – С. 36-47.
- Приходько 2002: Приходько, А.М. Складносурядне речення в сучасній німецькій мові [Текст] / А.Н. Приходько. – Запоріжжя: ЗДУ, 2002. – 292 с. – Бібліогр. : с. 271-290. – 300 пр. – ISBN 966-599-158-2.
- Чейф 1982: Чейф, У. Данное, контрастность, определенность, подлежащее, топики и точка зрения [Текст] / У. Чейф // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 11. – М. : Прогресс. – С. 277-316.
- Фужерон 1997: Фужерон, Ирина. О некоторых особенностях русских сочинительных союзов. Союзы И и А, союзы А и НО [Текст] / И. Фужерон // Славянские сочинительные союзы. – М. : Институт славяноведения и балканистики РАН, 1997. – С. 25-35.

- Blakemore 1989: Blakemore, D. Denial and Contrast: a relevance theoretic analysis of but // *Linguistics and Philosophy* [Text] / D. Blakemore. – 1989. – Vol. 12. – P. 15-37.
- Eisenberg 1994: Eisenberg, Peter. *Grundriß der deutschen Grammatik* [Text] / P. Eisenberg. – Stuttgart & Weimar : Metzler, 1994. – 581 S.
- Eisenmann 1973: Eisenmann, Fritz. *Die Satzkonjunktionen in gesprochener Sprache. Vorkommen und Funktion* [Text] / F. Eisenmann. – Tübingen : Max Niemeyer, 1973. – 417 S.
- Flämig 1991: Flämig, Walter. *Grammatik des Deutschen. Einführung in Struktur- und Wirkungszusammenhänge* [Text] / W. Flämig. – Berlin : Akademie, 1991. – 640 S.
- Fougeron 1995: Fougeron, Irina. *Retour sur les conjonctions adversatives A et NO en russe* // *Bulletin de la Société de la linguistique de Paris* [Text] / I. Fougeron. – Paris : T. XC, 1995. – P. 313-333.
- Givón 1990: Givón, Talmy. *A Functional-Typological Introduction* [Text] / T. Givón. – Amsterdam & Philadelphia : John Benjamin's. – Vol. 2. – 922 p.
- Günther 1993: Günther, Ulrich. *Elliptische Koordination. Strukturen und Prozesse lokaler Textkohärenz* [Text] / U. Günther, W. Kindt, U. Schade, L. Sichelschmidt, H. Strohnner // *Linguistische Berichte*. – 1993. – Bd. 146. – S. 312-342.
- Lang 1984: Lang, Ewald. *The Semantics of Coordination* [Text] / E. Lang. – Amsterdam : Benjamins, 1984. – 300 p.
- Lee 1999: Lee Hae-Yun. *Ellipsen in Satzkoordinationen. Syntaktische und semantische Untersuchungen in einer unifikationsbasierten Grammatik* [Text] / Lee Hae-Yun. – Frankfurt-am-Main : Peter Lang, 1999. – 198 S.
- Levin 1975: Levin, J.L. *Über eine Gruppe von Konjunktionen im Russischen* [Text] / J.L. Levin // *Syntaktische und semantische Studien zur Koordination*. – Tübingen : Günter Narr, 1975. – S. 63-103.
- Oirsouw 1987: Oirsouw, R.R., van. *The Syntax of Coordination* [Text] / R.R. Oirsouw. – London, New York, Sydney : Croom Helm, 1987. – 295 p.
- Zifonun 1997: Zifonun, Gisella. *Grammatik der deutschen Sprache (in 3 Bdn.)* [Text] / G. Zifonun, L. Hoffmann, B. Strecker u.a. – Berlin, New York : Walter de Gruyter. – 2569 S.

В статті розглянуто структуру, семантику та прагматику сопоставительного паратаксиста сучасного німецького мови. Описано інтегральні та дифференціальні компоненти сопоставлення, серед яких релевантними є суб'єкт, об'єкт, час, місце, аффірмативність / негативність. Проаналізовані механізми семантико-прагматическої модифікації відношень сопоставлення, рухомою силою якої є контактирування в одній паратактичній одиниці різних іллокутивних сил – констативної, кеситивної, директивної. Доведено, що глибока семантика сопоставительного паратаксиста базується на певних каузальних імплікаціях, а сама сопоставительна конструкція може спеціалізуватися на вираженні ідеї актуалізації, ідеї генералізації знання, наявності в епістемічному світі мовця.

Ключові слова: паратаксист, сопоставительність, дифференціальний / інтегральний компонент сопоставлення, фокус сопоставлення, імплікація, мовний акт.

The article deals with structure, semantics and pragmatics of contrast parataxis of contemporary German. Integral and differential components of contrast, among which the subject, object, time, place, affirmation / negativity are relative ones, are described. Mechanisms of the communicative-pragmatic modification of contrast relations, the motive power of which is the contact in the same parataxis form of different illocutive forces – constative, quesitive, directive, are analyzed. It is proved that the deep semantics of contrast parataxis is based on certain causative implications, but the contrast construction can specialize on the expression of the idea of actualization or the idea of generalization of knowledge that is in the speaker's epistemic world.

Keywords: parataxis, contrast, differential / integral component of contrast, contrast, causative implication, speech act.

Надійшла до редакції 11 квітня 2014 року.

Наталія Сафонова

УДК 811.161.2

ЕЛІПСИС: ІНТЕРПРЕТАЦІЯ СТИЛІСТИЧНИХ ПОТЕНЦІЙ

У статті зроблено спробу виведення типології стилістичних забарвлень, що виникають у еліпсованих висловленнях. Підлягають аналізу структурно-семантичні та прагматичні аспекти еліптичних одиниць, з'ясовується інтенційний план використання еліптичних конструкцій у художньому дискурсі.

Ключові слова: еліпсис, конституція, ідіостиль, художній дискурс, динамізація / уповільнення викладу думки, стилістична синонімія.

Явище еліпсису в сучасній лінгвістиці, зокрема україністиці, має доволі тривалу й переконливу історію вивчення. Утім чисельні спроби визначити феноменологію цього мовного й мовленнєвого явища, провести таксономію вияву й семантики еліптичних моделей, виокремити еліпсис із суміжних явищ представниками різних мовознавчих напрямів, шкіл і течій неминуче призводять до неоднозначних висновків.

Панівна на сьогодні когнітивно-дискурсивна лінгвістична парадигма, яка дедалі частіше прагне певної синергії у вивченні будь-якого явища з не до кінця сформованим інструментарієм аналізу й опису таких явищ, намагаючись подати комплексні результати дослідження, не спроможна сфокусувати свою увагу на окремих деталях, відхиленнях від так званого стереотипу (інваріанта) вияву мовленнєвої одиниці, специфіці її функціонування в межах окремого дискурсу, нюансах ідіостилію автора, який і визначає доцільність використання тієї чи тієї мовленнєвої конструкції в межах свого тексту як складника загального мовно-комунікативного універсуму.

Мета цієї наукової розвідки полягає в аналізі стилістичних потенцій синтаксично зумовленого явища еліпсису крізь призму таких принципів, як антропоцентризм у тій його частині, яка пояснює механізм співіснування індивідуальної та колективної (універсальної) антропної проекції світу, функціоналізм, який пояснює закономірності реалізації асиметрії системи й середовища та онтологічного дуалізму, психонетичність, зокрема в аспекті залучення інтуїції або мовного чуття до дешифрування імплікованих (еліпсованих) компонентів синтаксичної структури.

Попри численні дискусії щодо природи еліпсису, незаперечним фактом залишається те, що він – одиниця радше мовленнєвого порядку, ніж мовного. В аспекті відмінкової граматики й семантичного синтаксису з їхніми предикатно-актантними рамками й предикатно-аргументними структурами та неодмінним (обов'язковим) компонентом предикатом, який і визначає валентні позиції й кількість інших членів структури, статус еліпсису взагалі заперечується, особливо тих конструкцій, у яких імплікується саме предикат. Утім, як свідчить комунікативна практика, носії мови з певним комунікативним досвідом легко відновлюють лакунний предикат, декодуючи смисл вербального повідомлення. Здавалося б, що за таких умов (відсутності інтегратора пропозиції) синтаксична структура мала би розпастися й зруйнувати семантику висловлення, натомість відбувається інша річ – синтаксична структура не лише лексикалізується (виражає реальний або створений уявою мовця стан речей), а й породжує додаткові суб'єктивно марковані смисли (від банального уповільнення або динамізації повідомлення до більш складних прагматично й інтенційно зумовлених смислів, натяків, настроїв, оцінок, настанов, пересторог, припущень тощо).

З огляду на це можемо висунути припущення, що витворення й декодування смислового тла еліптичної одиниці – це прерогатива комунікантів, зумовлена їхньою комунікативною здатністю, пам'яттю, мовленнєвим досвідом чи креативними можливостями когнітивної здатності. Тобто еліпсис як результат економії мовленнєвих зусиль, часу, що зумовлює прагнення до скорочення витрат на вербальну комунікацію й посилює тенденцію до економії мовних форм, є своєрідним маркером розвитку сучасної мови. Відтак еліпсис варто розглядати в аспекті вербальних лакун, які переводять частину передаваної інформації в латентну площину, осмислення неомовленої (невербалізованої) інформації, пошук індикаторів, спроможних не лише відновити первинне (не еліпсоване) повідомлення, а й дешифрувати додаткові смисли, прочитати стилістичне забарвлення таких конструкцій.

Започаткована французькими, англійськими, українськими й російськими мовознавцями минулого й позаминулого століття практика вивчення й опису еліпсису як мовного, так і мовленнєвого явища знаходить своє послідовне й ґрунтовне висвітлення в дослідженнях сучасних українських учених. Свідченням чого є останні дисертаційні праці й окремі наукові розвідки таких дослідників, як В. Александрова, В. Богатько, О. Важенина, Т. Крутько, Т. Свердан, С. Швачко, О. Яремчук та ін. Це засвідчує популярність і актуальність вивчення еліпсису в різних мовах, на різних рівнях мовної системи, у різних аспектах підходу до опису лінгвістичного явища, різними вченими чи мовними школами.

Не зупиняючись окремо на суті терміна «еліпсис», зауважимо, що розглядаємо й розуміємо його в найзагальнішому й у найбільш поширеному серед дослідників трактуванні. Далі акцентуємо увагу лише на аспектах, які є важливими для цієї наукової розвідки.

Зрозумілість еліптичних конструкцій забезпечується тим, що пропущені компоненти можуть бути відтворені або з опорою на контекст (це т. зв. релятивний еліпсис), або з опорою на конситуацію (це – абсолютний еліпсис) [Москвин 2006: 360–361]. При творенні еліпсису в дію вступає закон економії мовних засобів, продиктований, у свою чергу, законом економії мовленнєвих зусиль, але, що особливо важливо, цей закон завжди детермінований антропоцентрично й, навіть, прагматично. Інакше кажучи, одна й та ж референтна ситуація, вербалізована різними мовцями, може набувати різного ступеня «ословеснення» – із повним заміщенням усіх валентних гнізд чи обов'язкових компонентів у висловленні, яке цю ситуацію описує, або з редукцією тієї частини висловлення, яку мовець у відповідній ситуації комунікації вважає надлишковою, необов'язковою, непотрібною чи навіть такою, що перешкоджає втіленню його комунікативних інтенцій.

Іншою причиною, яка зумовлює виникнення й значну чисельність еліптичних конструкцій, можна назвати середовище їх використання. У мовленні представників певної соціальної групи (вікової, професійної, гендерної тощо) еліпсис набуває рис клішованості, шаблонності, мовного штампу, постаючи тим самим

диференційною рисою певного канону мовлення, маркером ідіостилю, який вирізняє одного представника мовної групи серед інших або, навпаки, уподібнює його до інших представників.

Саме в цьому аспекті слід розглядати твори художнього чи публіцистичного стилів, автори яких, зокрема через використання еліптичних конструкцій, самоідентифікуються, виявляють свою приналежність до певного стилю.

З огляду на вищесказане можемо зробити певні висновки щодо природи й сутнісних характеристик еліпсису.

По-перше, еліпсис – це завжди варіант мовної конструкції, у якій всі позиції мовленнєвого ланцюжка заміщені. Варіантність зумовлена пропуском певної частини, яка легко відновлюється з консітуації. При цьому варто особливо наголосити, що випускатися може не лише предикат висловлення, а й будь-який інший елемент мовної одиниці. Щоправда, пропуск дієслова-присудка завжди створює більший колорит стилістичних ефектів.

По-друге, еліпсуватися можуть не лише компоненти синтаксичної одиниці (речення), а й складники одиниць нижчого рівня мовної системи – слова, словосполучення, фразеологічної одиниці.

По-третє, діапазон стилістичних ефектів, породжених еліпсацією, різний: від абсолютного нуля до цілої гами смислів, які почасти перекривають вербалізовану інформацію, навіть нівелюють її, виводячи на перший план семантику підтексту.

Явище абсолютного нуля спостерігаємо тоді, коли еліпсація того чи іншого елемента підкоряється суто законам граматики певної мови чи мовним канонам (нормам), наприклад, рецепційовані іншомовні слова з дубльованими (подвоєними) приголосними, що в українській мові, за правописом, втрачають цю подвоєність чи набуття спрощеного запису шляхом видалення нефункціональних графем (*business* (англ.) – *бізнес* (укр.)). Окрім запозичень, явище еліпсації спостерігаємо й у власне українських словах, приміром, у словах зі спрощенням у групах приголосних (*проїзд* – *проїзний*, *тиждень* – *тижневий*, *честь* – *чесний* тощо), у такому морфологічному явищі, як усічення твірної основи при творенні дериватів (*різати* – *різник*, *таксі* – *таксист*, *втратити* – *втрата* та ін.), у творенні абрєвійованих слів з різним ступенем відсікання твірної основи (*морський флот* – *морфлот*, *обласний відділ освіти* – *облво*, *податок на додану вартість* – *ПДВ*). Абсолютний смисловий нуль, а відтак і нульовий стилістичний ефект спостерігаємо також при пропусках того самого слова в реченні чи мікроконтексті, що є звичайним виявом уникнення тавтології, наприклад: *Крізь шибку виднілись білі колони тераси, а за ними – [виднівся] квітник* (М. Коцюбинський); *В зелене Журавне летять журавлі, а лебеді – [летять] у Лебедин* (П. Воронько); *Брехня стоїть на одній нозі, а правда – [стоїть] на двох [ногах]* (Нар. тв.); *Андрій додому поспіша, а сонце – [поспішає] у зеніт* (О. Підсуха).

Далі зупинимося на тих різновидах еліпсису, які прийнято вважати стилістичними засобами, а також спробуємо описати їхню природу й власне стилістичне навантаження.

Загальновизнаним є твердження, що найбільший вияв стилістичного маркування має еліпсис, що виникає внаслідок випускання дієслова. Також прийнято вважати, що такий прийом надає вислову певного динамізму: *Коли ж дивлюсь: баба снує біля моркви, дідова мати. Я – бігом. А вона зирк – та за мною... Я – в тютюн* (О. Довженко). Розділовий знак тире, що стоїть на місці пропущеного дієслова руху, посилює семантику динаміки.

Не заперечуючи цього твердження й спираючись на фактичний матеріал, можемо додати, що еліпсис може створювати й статичний ефект, так званий «ефект стоп-кадру», коли автор зумисне нанизує кілька еліптичних речень в одному уривку задля створення відчуття повної зупинки, припинення дії. Такі частини тексту є своєрідними піковими точками синусоїди тексту, покликани загострити увагу читача на тих чи тих деталях і почасти підготувати читачку уяву до стрімкого розвитку подій: *Хлопець чекав біля клубу. Сидів на кований огорожі, на колінах \emptyset^1 розкладена шахова дошка. Фігури \emptyset^2 на стартових позиціях* (Дашвар Люко. РАЙ.центр, с. 76). Пропуск дієслів \emptyset^1 – «лежала», \emptyset^2 – «стояли» створює ефект такого собі «затишшя» у розвитку дії завдяки їхній семантиці. Такі смислові вузли доволі частотні в художньому дискурсі, пор.: *На порозі миттєво виникла Марта. У руках – розгорнутий блокнот, олівець, в очах – псяча відданість* (Дашвар Люко. РАЙ.центр, с. 123); *«Кофе-гаус». Зручні диванчики у залі для курців. Біля Люби – еспресо романо і легкі «Прилуки», біля нього – чорний чай і «Парламент»* (Дашвар Люко. РАЙ.центр, с. 77).

В останньому з прикладів можна спостерігати інший, не синтаксичний, а радше лексичний різновид еліпсації – пропуск загальної назви (кава, сигарети) перед власною: семантика загальних або видових назв встановлюється й декодується завдяки комунікативному досвіду читача, його мовній і концептуальній картини світу, а також частково підказується контекстом («... зала для курців»).

Динамізація, прискорення викладу чи, принаймні, створення такої ілюзії виникає завдяки вилученню з речень дієслів із значенням руху, процесуальності, дії, дієслів із семантикою раптовості. Автор, покладаючись на мовне чуття реципієнта і його мовленнєвий досвід, вилучає з тексту такі дієслова і надає своєму мовленнєвому продукту додаткового заряду, який, у свою чергу, пришвидшує розгортання подій. Таку динаміку краще спостерігати й аналізувати в контексті зі звичайним, до певної міри нейтральним оточенням: *Свиря не пропустив кіоска з пірїжками та булками. Зупинився. На дебелу молодицю років сорока, що за прилавком позіхала, прискіпливо глянув. Вклонився, з-під пахви на жінку – зирк. Наче й не бачить хлопця. Свиря розігнувся і розсердився одночасно. Потягнув до пірїжка руку і схопив спочатку один. Та \emptyset^1 за назуху. Потім \emptyset^2 ще один, потім \emptyset^2 три одразу. Молодиця й оком не повела. Свиря розгубився* (Дашвар Люко. РАЙ.центр,

с. 91). Пропуск дієслів \emptyset^1 – «запхав, заховав» і \emptyset^2 – «схопив», точніше їхня еліпсація на загальному тлі тексту виглядають динамічним осередком з прискоренням розгортання дії. Саме цей блок речень виглядає динамічним піком уривка. Протилежне спостерігаємо в контексті, де динамізм перед- і постконтексту створюється повними реченнями з предикатами дії, а уповільненість виникає завдяки неповним еліптичним реченням з еліпсованими дієсловами статичної семантики: *Ти мене чуєш? Е! Е! Вдихни і слухай! Реконструюємо події. Ти – у салоні авта, вона – на мості. Усе. Аут! Ти б не встиг. Не добіг. Ти абсолютно ні в чому не винен!* (Дашвар Люко. РАЙ.центр, с. 115). Динаміка, звичайно, можна простежуватися й на рівні окремо взятого речення з лакунованим [у термінології Швачко С. О.] предикатом руху, раптовості (з'явився, виник, постав тощо): *Замість відповіді – Женька з Максовим телефоном. Тремтить од люті* (Дашвар Люко. РАЙ.центр, с. 148) – еліпсовано присудок «з'явилася» при чому – раптово й невчасно.

Певного відчутного прискорення викладу думки надає висловленню вилучення з контексту одного з двох однорідних присудків, частіше того, який є наслідком попередньої дії. Речення з однорідними предикатами передають семантику одночасності перебігу подій. Це речення з однорідними присудками на кшталт *подивився і зрозумів, подумав і сказав, глянув і сказав, подумав і зробив висновок, замислився й відповів* тощо. Реципієнт такого речення, спираючись на свій комунікативний досвід і на конситуацію, домислює еліпсований компонент: *Свиря випірнув з азартом мисливця, крутонув головою \emptyset^1 – на березі все ще пильнували переслідувачі, на воді поряд зі Сирею \emptyset^2 – нікого* (Дашвар Люко. РАЙ.центр, с. 102) – \emptyset^1 – «побачив, помітив», що залежать від «крутонув» і \emptyset^2 – «не було», який залежить від уже еліпсованого предиката \emptyset^1 . Цілісно це речення мало би вигляд «*Свиря випірнув з азартом мисливця, крутонув головою і помітив, що на березі все ще пильнували переслідувачі, на воді поряд зі Сирею не було нікого*», а це дозволяє зробити висновок про те, що еліпсована конструкція є ще й трансформованим варіантом складнопідрядного речення, тобто використання такого прийому, як еліпсис дозволяє скоротити конструкцію структурно при збереженні, а то й додатковому розширенні його смислових меж. Подібне можна простежити й на інших прикладах: *Свиря вкотре з повагою зиркнув на кума – ох і розумний Микишка* (Дашвар Люко. РАЙ.центр, с. 203) – еліпсовано присудок «і подумав»; *Макар напружився – сволота, совлота* (Дашвар Люко. РАЙ.центр, с. 103) – еліпсовано присудок «і подумав»; *На метр відійшов, оцінив картину – ну так... на трійочку* (Дашвар Люко. РАЙ.центр, с. 117) – еліпсовано присудок «і зробив висновок»; *Сердюк зневажливо губи стис – і в кого Макс вдався?* (Дашвар Люко. РАЙ.центр, с. 162) – еліпсовано присудок «подумав».

Цікаво, що випускаються можуть два чи більше предикатів, які пов'язані між собою причиново-наслідковою семантикою: \emptyset^1 *На годинник – \emptyset^2 двадцять хвилин на першу* (Дашвар Люко. РАЙ.центр, с. 182) – \emptyset^1 – «подивився», \emptyset^2 – «побачив, що годинник показував»; \emptyset^1 *Півдня – і ти \emptyset^2 власник автівки з реєстрацією і номерами, які представники салону замість тебе отримують у ДАІшників* (Дашвар Люко. РАЙ.центр, с. 238) – \emptyset^1 – «мине», \emptyset^2 – «стаєш»; *Пленталися до пішохідного мосту – \emptyset^1 голови направо, \emptyset^2 на воду \emptyset^3 : катерки, човни, яхти, сміх, пляшки, чайки...* (Дашвар Люко. РАЙ.центр, с. 183) – \emptyset^1 – «повернули», \emptyset^2 – «глянули», \emptyset^3 – «побачили на воді». Як видно з прикладів, руйнації розуміння таких висловів не спостерігається.

Цікаві спостереження фіксуємо в реченнях із пропуском дієслів мовлення. Еліпсовані предикати мовлення найчастіше зустрічаються в діалогічних єдностях – художніх діалогах з прямою мовою та словами автора. Як відомо, слова автора є індикторами смислового тла реплік прямої мови. Архітектоніка діалогів / полілогів (розділовий знак тире перед реплікою діалогу чи лапки, що виділяють пряму мову) є маркером, який вказує на те, що відбувається розмова, відтак дієслова типу *промовив, відповів, сказав* тощо видаються надлишковими (вони, корелюючи з формою діалогу, створюють смислову тавтологію), і саме тому пропуск дієслова мовлення переводить читацьку увагу на інші компоненти структури слів автора, які зазвичай прямо чи опосередковано прописують емоцію, з якою має бути промовлена та чи інша репліка діалогу:

– *Як сесія? – для годиться.*

– *Минула – Гоцик філософськи* (Дашвар Люко. РАЙ.центр, с. 111);

– *Значить, ви приїхали з проблемою забезпечення районної лікарні ліками і кадрами?*

– *І це теж! – Іван Степанович уперто. – Я ще не закінчив* (Дашвар Люко. РАЙ.центр, с. 121);

– *А що мені з ним робити?*

– *У машинки грати! – люто. І вискочив з коридору* (Дашвар Люко. РАЙ.центр, с. 124).

Запропоновані зразки є прикладом стилізації прозового твору: створення ілюзії драматургічного дискурсу, де слова автора – це ремарки драми. Отже, еліпсис подеколи спроможний наблизити прозовий жанр до драматургічного, сприяючи тим самим створенню «ефекту присутності», притаманного драмі як жанру [Сафонова 2006].

Випускання дієслова із семантикою раптовості, що графічно маркується розділовим знаком тире, створює й відповідний стилістичний ефект: *І тут – гуркіт у двері* (Дашвар Люко. РАЙ.центр, с. 192) – випущено елемент «раптово почувся / пролунав»; *А тут – Сашико* (Дашвар Люко. РАЙ.центр, с. 237) – випущено елемент «раптово з'явився / прийшов». Прикметно, що для додаткового стилістичного навантаження присудок еліпсується не сам по собі, а разом із ймовірнісною обставиною способу дії.

На лексичному рівні еліпсисуватися можуть структурні компоненти тих складених смислових одиниць тексту, які виникають внаслідок дії закону лексичної сполучуваності. Закони лексичної сполучуваності

дозволяють випускати предикати при іменах, яким та чи інша дія притаманна (наприклад, змія повзе, птах летить, риба пливе) [Селіванова 2008: 95]. За нашими спостереженнями, випуск одного з логічних елементів смислово залежних лексем сприяє прискоренню викладу подій: *Не змовкла: плани чіткі й зрозумілі – поїсти, до ранку спати, а зранку катером – до Десни* (Дашвар Люко. РАЙ.центр, с. 140) – випущено залежний від іменника «катером» компонент «попливти», бо катером, за логікою, можна попливти; *Геть заплутався. По душі – багнула хвилею* (Дашвар Люко. РАЙ.центр, с. 176) – випущено залежний від іменника «хвилею» компонент «стікає», бо хвиля стікає; *Будьте на лінії! – нервово. З кабінету в коридор прожогом. Тихий закуток знайшов* (Дашвар Люко. РАЙ.центр, с. 176) – випущено залежний від прислівника «прожогом» компонент «кинувся, побіг», бо прожогом можна лише бігти. Еліпсуватися може й компонент, вжитий у переносному, приміром, метафоричному значенні, щоправда за тієї умови, що форма такої метафори буде узуальною, а не okazional'no: *Ранкове сонце в очі. А в душі – темна каша* (Дашвар Люко. РАЙ.центр, с. 176) – випущено залежний від словосполучення «ранкове сонце» компонент «б'є, спить», бо сонце особливо вранішнє спить або б'є в очі.

Ще більш яскраво динамізація подій простежується, коли усикається стійке словосполучення, наприклад, фразеологічна одиниця: *Глянеш – і з копит...* (Дашвар Люко. РАЙ.центр, с. 133) – еліпсовано «упадеш, звалишся»; *Голова обертом* (Дашвар Люко. РАЙ.центр, с. 142) – еліпсовано «йде»; *Коноваленку – ніби хто перцю під хвіст* (Дашвар Люко. РАЙ.центр, с. 155) – еліпсовано «насіпав»; або клішована мовна одиниця, що не є фразеологізмом як таким, але сприймається як суцільна багатокомпонентна структура для вираження певного поняття, наприклад: *По вітальні – туди-сюди* (Дашвар Люко. РАЙ.центр, с. 159) – еліпсовано «ходити» (ходити сюди-туди); *Сердюк одразу до справи* (Дашвар Люко. РАЙ.центр, с. 171) – еліпсовано «перейти» (перейти до справи); *Відводив очі від перехожих, наче кожен випадковий погляд зустрічної людини – рентгеном наскрізь* (Дашвар Люко. РАЙ.центр, с. 133) – еліпсовано «просвічував». Несподіваним є ефект, який виникає у результаті еліпсації елементів складної конструкції, яка в усиченому варіанті має ідентичну форму, але відмінний зміст, пор.: *Мовчки одягався посеред великої вітальні, а матері – серце в шмаття* (Дашвар Люко. РАЙ.центр, с. 173) – еліпсовано «рвалося» (серце рветься – переживання від горя) і *Сердюка – у шмаття* (Дашвар Люко. РАЙ.центр, с. 162) – еліпсовано «розірвало» (розірвало у шмаття – стан гніву, люті). Такий вияв еліпсису за своїм семантико-стилістичним навантаженням можна кваліфікувати як вияв мовної гри: автор свідомо вдається до такого прийому, який покликаний розвинути читацьку уяву й читацький здогад.

Не менший колорит має й усичення метафоризованої структури: *У голові – тисяча бджіл* (Дашвар Люко. РАЙ.центр, с. 212) – еліпсовано «гуде»; *Думки – пасьянсом* (Дашвар Люко. РАЙ.центр, с. 195) – еліпсовано «розклалися».

Зібраний фактаж дозволяє виокремити ще один різновид еліпсису, щоправда, доволі цікавої етіології. Звично вважати, що еліпсис можна розгорнути до цілісної синтаксичної чи лексичної конструкції, відновивши пропущені ланки. Проте є такий вияв еліпсису, де розгорнутим його еквівалентом буде не одинична синтаксична або стала лексична конструкція, а цілий дискурс, який такий еліпсис описує, оскільки цей еліпсис, який ми пропонуємо трактувати як еліпсис ситуації або еліпсис дискурсу (на рівні з еліпсисом речення, фразеологізму, сталого словосполучення), фіксує певне соціальне явище в межах окремої етномовної спільноти чи соціальної групи, наприклад: *Супер! Рома – в шоколаді, Сердюк тішиться перемогою, Коноваленко – ну вибачайте...* (Дашвар Люко. РАЙ.центр, с. 197); *З іншого боку – Сердюк і Макс зітхнуть з полегшенням. Сердюку взагалі – троянда в зуби! Після такої звістки на раз-два Коноваленка звалить, а Рома допоможе* (Дашвар Люко. РАЙ.центр, с. 195); *Йдіть. У клуб там, пивка... А ми з Іваном Степановичем по стограм...* (Дашвар Люко. РАЙ.центр, с. 228). До певної міри такі еліпсовані одиниці можна зараховувати до клішованих одиниць, але їхня відмінність від останніх полягає в особливому інформаційному аксіологічному додатку й у тому, що описують вони цілу ситуацію. До слова, в останньому із запропонованих прикладів цікавою є графіка – написання «стограм» разом, за яким, очевидно, й криється ціле концептуальне поняття.

Не можемо оминати своєю увагою такий цікавий і доволі частотний у розмовному / діалогічному мовленні приклад еліпсису, як випускання сполучних засобів у межах складнопідрядного речення: *Треба внести – внесемо* (Дашвар Люко. РАЙ.центр, с. 172) – пропущено сполучники «якщо..., то...»; *Навколо цього гуртувалися, роду племені не питали – українці, валахи, московіти. Навіть жиди з ляхами серед сердюків були, – одну істину знали: просити – тільки для Бога, помирати – тільки заради рідної землі, жити – тільки у зв'язі, тому не знали: у бою – страху, до зради – пощади, після бою – суму й печалі* (Дашвар Люко. РАЙ.центр, с. 233) – аналогічний приклад. До цього ж типу еліпсису можна віднести й такі складні синтаксичні конструкції, де, окрім сполучників, випускається ще й присудковий компонент логічно залежної підрядної конструкції, який є наслідком дії першої частини складної синтаксичної одиниці: *Сідайте в «мазераті» і чекайте. Батько спитає, а ви йому: на хвилину відійшов, сказав, зараз повернуся і поїдемо* (Дашвар Люко. РАЙ.центр, с. 175) – еліпсовано присудок «відповідайте» із моделі «якщо питає, то відповідайте»; або навпаки – випускається перший із компонентів: *Треба – виїдемо* (Дашвар Люко. РАЙ.центр, с. 239) – еліпсовано присудок «виїхати» із моделі «якщо треба виїхати, то виїдемо».

Власне кажучи, такий різновид є переведенням складнопідрядної конструкції в безсполучникову, щоправда кваліфікувати її як звичайну трансформацію однієї синтаксичної структури в іншу навряд чи можна,

оскільки, як це помітно із запропонованих прикладів, обсяги семантики й стилістичної маркованості таких одиниць не зовсім ідентичні.

Окрім таких стилістичних функцій, як динамізація чи уповільнення вислову, описаних вище, еліпсис постає й засобом стилістичної синонімії. Таке явище спостерігаємо, коли еліпсується компонент певного стійкого словосполучення: *Перехід на станцію «Палац спорту», і до станції «Печерська»* (Дашвар Люко. РАЙ.центр, с. 178) – випущено елемент стійкого словосполучення «станція метро», а саме компонент «метро»; *Серед ночі припленталася на Костянтинівську* (Дашвар Люко. РАЙ.центр, с. 73) – випущено елемент стійкого словосполучення «вулиця Костянтинівська», а саме компонент «вулиця» (окрім цього, за контекстом, саме таке формулювання означає «додому»); *Ледь вивернувся з-під коліс, відитовхнув розлюченого водія «мазди», що вже вискочив і розмахував кулаками. Макс наздогнав, коли той зупинив старенького «жигуля»-грака і наказав...* (Дашвар Люко. РАЙ.центр, с. 185) – випущено елемент стійкого словосполучення «автомобіль «мазда» / «жигулі»», а саме компонент «автомобіль»; *Півдня – і ти власник автівки з реєстрацією і номерами, які представники салону замість тебе отримують у ДАІшників* (Дашвар Люко. РАЙ.центр, с. 238) – випущено елементи зі стійких словосполучень «реєстрація транспортного засобу» і «номерний знак транспортного засобу (автомобільний номерний знак)» з редукцією клішованої назви. Такі приклади не сприймаються як стилістичні засоби мови й функціонують як вияв норми, щоправда декодуються в повному обсязі без девіацій смислу лише представниками певної етномовної групи, де такі одиниці входять в обсяг концептуального розуміння названих одиниць.

Як би лінгвісти не трактували явище еліпсації (чи як імплікацію [Загнітко 2001], чи як комунікативне замовчування, чи як лакунарність), залишається незаперечним фактом те, що явище категорії відсутності [Швачко 2012] завжди продиктоване антропою проекцією світу дійсності, яке завжди напряду залежить від умов комунікації, ситуації комунікації, самого мовця, його творчого суб'єктивно-модального задуму, а відтак і ефекту, який намагається справити продуцент еліпсованої одиниці на своїх реальних чи гіпотетичних реципієнтів. І, на наше глибоке переконання, головне завдання того, хто сприймає, не стільки визначити, що пропустив автор повідомлення, скільки з'ясувати, що саме він хотів «сказати» своїм замовчуванням, яку стилістичну мету переслідував і яких наслідків прагнув досягти.

Перспективи подальшого вивчення заявленої проблеми вбачаємо в дослідженні стилістичного навантаження еліптичних висловів у структурі й семантиці інших типів дискурсів. Не менш цікавими, на нашу думку, будуть розвідки присвячені опису лінгво-когнітивних процесів породження стилістичних ефектів, витворених комбінацією різних засобів експресивної виразності, а також аналізу мовленнєвих девіацій, спричинених хибною інтерпретацією реципієнтом інтенцій продуцента у використанні еліптичних конструкцій.

Література

- Александрова 2008: Александрова, В. Г. Когнітивно-комунікативний потенціал еліптичного речення в сучасній англійській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спеціальність 10.02.04 – германські мови [Текст] / В. Г. Александрова. – Одеса, 2008. – 20 с.
- Богатько 2005: Богатько, В. В. Явища еліпсису в мові сучасної української публіцистики : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спеціальність 10.02.01 – українська мова [Текст] / В. В. Богатько. – Київ, 2005. – 19 с.
- Дашвар Люко 2010: Дашвар, Люко. РАЙ.центр [Текст] / Люко Дашвар. – Харків : Книжковий Клуб «КСД», 2010. – 272 с.
- Загнітко 2001: Загнітко, А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія [Текст] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
- Москвин 2006: Москвин, В. П. Выразительные средства современной русской речи [Текст] : Тропы и фигуры. Общая и частные классификации. Терминологический словарь. Изд. 2-е, существ. перераб. и доп. / В. П. Москвин. – М. : ЛЕНАНД, 2006. – 376 с.
- Сафонова 2006: Сафонова, Н. М. Суб'єктивна модальність у діалозі та полілозі сучасної української драми (семантика та прагматика) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спеціальність 10.02.01 – українська мова [Текст] / Н. М. Сафонова. – Донецьк, 2006. – 20 с.
- Селіванова 2008: Селіванова, О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : підручник [Текст] / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.
- Швачко 2012: Швачко, С. О. Статус лакун в языке и речи [Електронний ресурс] : КОГНИЦИЯ, КОМУНИКАЦИЯ, ДИСКУРС. – 2012. – № 4. – С. 82-88. – Режим доступа : <https://sites.google.com/site/cognitiondiscourse/vypusk-no4-2012/svacko-s-a>.

В статтє совершена попытка создания типологии стилистических окрасок, возникающих в эллиптических конструкциях. Анализируются структурно-семантические и прагматические аспекты эллиптических единиц, выясняется интенциональный план использования эллипсиса в художественном дискурсе.

Ключевые слова: эллипсис, конситуация, идиостиль, художественный дискурс, динамизация / замедление изложения мысли, стилистическая синонимия.

The article deals with the attempt to create the typology of stylistic colourings appeared in elliptical constructions. Structural and semantic, pragmatic aspects of elliptical units are reviewed, the intentional area of the usage of ellipsis in artistic discourse is analyzed.

Keywords: ellipsis, consituation, idiostyle, artistic discourse, dynamization / retardation of thought transmission, stylistic synonymy.

Надійшла до редакції 17 квітня 2014 року.

Ганна Ситар

УДК 81'367:81'373.7=161.2

**ФРАЗЕОЛОГІЗОВАНІ РЕЧЕННЯ, ПОБУДОВАНІ ЗА МОДЕЛЛЮ N_1 як N_1 Сор_f:
СТРУКТУРА, СЕМАНТИКА Й ПРАГМАТИКА**

Статтю присвячено дослідженню особливостей структури, семантики й прагматики фразеологізованих речень, побудованих за моделлю N_1 як N_1 Сор_f в українській мові. Проаналізовано структуру фразеологізованих речень; з'ясовано їх типові значення та додаткові семантичні відтінки; виявлено особливості лексичного наповнення обов'язкового компонента моделі речень; встановлено типові поширювачі речень; простежено прагматичний статус мовця; виділено основні прагматичні функції, виконувані цими синтаксичними фразеологізмами.

Ключові слова: модель речення, поширювач речення, прагматична функція, синтаксичний фразеологізм, структурна схема речення, українська мова, фразеологізоване речення.

Численні питання, пов'язані із системною організацією мови, міжрівневою та між'ярусною взаємодією, статусом і закономірностями будови одиниць, що виникають на перетині різних мовних рівнів, привертають пильну увагу сучасних мовознавців. Фразеологізовані речення (або синтаксичні фразеологізми, фразеосхеми) як особливий тип речення, у якому фіксовано розташовані постійний і змінний компоненти пов'язані ідіоматично, граматичні зв'язки і прямі лексичні значення слів послаблені [Балобанова 2004; Величко 1996; Всеволодова, Лим Су 2002; Русская грамматика 1980; Шмелёв 2006 та ін.], є втіленням взаємопроникнення двох мовних ярусів – синтаксису і фразеології: *Оце так доць! Що за учень! Чим не подарунок! Жінка є жінка. Яке там побудували! Сказала так сказала* (докладно про ознаки та статус синтаксичних фразеологізмів у системі фразеологічних одиниць див. у праці [Ситар 2011]). Водночас такі речення в той чи інший спосіб порушують чинні правила, за якими побудовано одиниці цих мовних підсистем. Із цього приводу А.П. Загнітко зазначає, що «будь-яка фразеологізація на синтаксичному ярусі сприймається як відхилення від усталеного зразка...» [Загнітко 2007: 17]. Саме тому потребують дослідження формальна й семантична будова фразеологізованих речень, а також прагматичні функції, виконувані ними, у зіставленні з традиційними (нефразеологізованими) реченнями та з фразеологізмами у вузькому розумінні цього терміна. Л.Л. Юмдін наголошує, що кожна фразеологізована модель речення має кваліфікуватися як виняток із синтаксичних правил, вона є унікальною, у силу чого потребує здійснення окремого аналізу [Юмдин 2003: 216]. Усе це мотивує актуальність обраної теми дослідження.

Оскільки синтаксичні фразеологізми є синтаксичною універсалією, еквівалентні моделі речень є у багатьох мовах світу. Зокрема, особливості їхньої формальної і змістової організації з'ясовано на матеріалі російської (А.В. Величко, М.В. Всеволодова, Т.Г. Крапотіна, В. Ю. Мелікян, Г.Я. Солганик, Н.Ю. Шведова та ін. [Величко 1996; Величко 2004; Всеволодова, Лим Су 2002; Крапотіна 1996; Мелікян 2004; Солганик 1976; Русская грамматика 1980]), української (Т.А. Космеда, М.І. Личук і В.Д. Шинкарук [Космеда 2000; Личук 2001; Личук, Шинкарук 2001]) і марійської (Л.О. Абукаєва [Абукаєва 2005]) мов, а також у зіставному аспекті (марійська і російська мови [Л.О. Абукаєва [Абукаєва 2004; Абукаєва 2005а] та ін.). Спираючись на здобутки цих дослідників та враховуючи результати здійсненого аналізу фактичного матеріалу (400 прикладів вживання синтаксичних фразеологізмів, дібраних з текстів української художньої літератури, періодичних видань та українськомовних інтернет-ресурсів), проаналізуємо структурні, семантичні, парадигматичні та прагматичні параметри фразеологізованих речень, побудованих за моделлю N_1 як N_1 Сор_f в українській мові:

Іспанському прем'єр-міністру набридло бути прем'єр-міністром.

От якби й нашому вже набридло. Та ж ні, він не тільки націлився у президенти, він уже став єдиним кандидатом від влади. Бо влада як влада – забезпечує собі наступний етап своїх реінкарнацій (Ліна Костенко. Записки українського самашедшого).

У лінгвістичні аналізовані речення розглядають як класичний приклад тавтології. Так, Т.Г. Крапотіна пропонує класифікацію фразеологізованих стійких зворотів тавтологічного типу (ФСЗТТ) за граматичним складом і розмежовує три типи: а) ФСЗТТ-композиції (рос. *зимушка-зима, путь-дорога*); б) ФСЗТТ-сполучення слів (рос. *вольная волюшка, год за годом*); в) ФСЗТТ-речення (рос. *Жизнь есть жизнь; Служить так служить*). До останньої групи дослідниця зараховує і речення типу рос. *Люди как люди* [Крапотіна 1996: 9-10]. Водночас статус моделі N_1 як N_1 Сор_f має різні трактування.

Н.Г. Горголюк розглядає тавтологічні речення з часткою *як*, зв'язкою *є* та часткою *не* як різновиди речень типу $N_1 - N_1$ (у нашій кваліфікації $N_1 \text{ Сор}_f N_1$, тут і далі зберігаємо авторські варіанти запису моделей речення). Дослідниця стверджує, що «Речення з тавтологією головних членів у логіко-семантичному аспекті поєднують властивості як речень тотожності, так і речень характеристики. Як і речення тотожності, вони мають позачасовий характер, не мають парадигми, обидва імені співвідносяться з тим самим об'єктом чи поняттям, зв'язки стверджують тотожність S і P. Як і речення характеристики, мають значення “предмет і його характерна ознака”, обидва компоненти розрізняються за їхньою семантичною властивістю. Серед речень із тавтологією головних членів можна виділити декілька різновидів із специфічною узагальненою семантикою. У формальному відношенні виділення кожного різновиду ґрунтується на якості того чи іншого міжкомпонентного елемента (речення з МЕ “є”, “як”, “не”). *Канон є канон* (“Літературна Україна”); *Марія? Що ж, молодиця як молодиця...* (М. Коцюбинський); *Без декана пультка – не пультка* (С. Тудор)» [Горголюк 2005: 15-16].

М.В. Копотев кваліфікує російські речення *N есть N* (*Лес есть лес*), *N как N* (*Лес как лес*), *N и N* (*Лес и лес*) (= '*Лес как лес*') як окремі синтаксичні фраземи (синтаксичні ідіоми), при цьому дві останні, на думку вченого, є синонімічними [Копотев 2008: 124].

Т.Є. Водоватова вважає речення зразка *A як A* одним із семи різновидів формули підтвердження закону тотожності *A є A* та зараховує їх до «неінформативних висловлень» [Водоватова 2007: 18-20].

Різні кваліфікації відповідної моделі речення акцентують на різних аспектах її аналізу: одні моделі дослідники розмежовують на підставі формальних відмінностей, інші об'єднують через подібність типових значень, але цілком очевидно постає потреба окремого детального аналізу кожної моделі синтаксичних фразеологізмів, що уможливить зіставлення їхніх структурних, семантичних, парадигматичних і прагматичних властивостей на подальших етапах студій.

Мета пропонованого дослідження – з'ясувати синтаксичні, семантичні і прагматичні властивості синтаксичних фразеологізмів, побудованих за моделлю $N_1 \text{ як } N_1 \text{ Сор}_f$, в українській мові. Поставлена мета передбачає розв'язання таких завдань: 1) визначити особливості структурної організації фразеологізованих речень, побудованих за моделлю $N_1 \text{ як } N_1 \text{ Сор}_f$; 2) установити типове значення й додаткові семантичні відтінки, виражені цими синтаксичними фразеологізмами; 3) з'ясувати наявність / відсутність обмежень на лексичне наповнення обов'язкових змінних компонентів фразеологізованих речень; 4) виявити типові поширювачі речень; 5) простежити парадигматичний потенціал аналізованих моделей синтаксичних фразеологізмів; 6) виділити прагматичні функції, виконувані синтаксичними фразеологізмами аналізованого типу в мовленні.

I. Структурні властивості фразеологізованих речень, побудованих за моделлю $N_1 \text{ як } N_1 \text{ Сор}_f$. Фразеологізована модель $N_1 \text{ як } N_1 \text{ Сор}_f$ належить до групи синтаксичних фразеологізмів з опорним компонентом-сполучником (про виділення семи типів фразеологізованих речень за первинною частинимовною належністю опорного слова див. [Ситар 2011]). Прості речення, побудовані за цією структурною схемою, складаються з двох частин: постійної (сполучник *як*, що перебуває в інтерпозиції) і змінної (повторювані іменники у формі називного відмінка): *Артилерист змовк, помовчав, прислухаючись з-під плац-палатки до віддаленого гуркоту канонади, до лісу, який все ще плюскотів, стікав у темряві дощем.*

– *Підкріпивсь? – звернувся він до Духновича, коли той дожував свій розкислий хліб.*

– *Це ще нічого, хліб як хліб, я он у тридцять третьому всю весну бур'яном харчувався* (Олесь Гончар. Людина і зброя).

Саме повтор лексем є визначальним чинником фразеосхемотворення, що забезпечує стійкість і цілісність структури речення (про типи повтору в межах синтаксичних фразеологізмів див. докладніше [Ситар 2013]). Зазначимо, що у складі фразеологізованої моделі повторювані іменники мають нетотожний денотативний (референтний) статус (термін О.В. Падучевої [Падучева 1984; Падучева 2002], у подібному значенні Н.Д. Арутюнова вживає термін «тип референції» [Арутюнова 1976]): перший компонент вказує на цілком визначений предмет / явище, а другий називає клас предметів / явищ, до якого належить названа реалія¹.

Повторювані іменники можуть мати форму однини або множини:

Нічого особливого, жінка, як жінка (Олександр Лозиков. Покликаний до помсти);

– *Як ти можеш таке казати? – часто дивувалася Лапуня. – Ці слова такі негарні...*

Пустунчик не розумів, що засмучує подружку. Слова як слова! Всі з літер однієї абетки. Що в них гарного чи негарного? (Олена Крижановська. Негарні слова // Колосок. – 2014. – № 7) (про особливості семантики речень з повторюваними іменниками у формі множини див. пункт II).

Мінімальна структурна схема $N_1 \text{ як } N_1 \text{ Сор}_f$ може зазнавати розширення шляхом уведення факультативного компонента – синтаксеми на позначення суб'єкта, щодо якого мовець висловлює відповідну оцінку. Ця позиція заповнюється іменником у називному відмінку або особовим займенником: *Іра – дитина як дитина, нічим особливим не відрізняється* (<http://sadik123.klasna.com/uk/site/mudrist-batkiv.html>); *Візьмімо тих депутатів. Нині він чоловік як чоловік, а одного дня як бовкне щось коло мікрофону, то зараз видно, жи не має*

¹ Винятком є випадки, у яких повторюваними виступають власні назви (про семантику таких речень див. нижче пункт II).

всіх вдома (Юрій Винничук. Ги-Ги-и). Відповідно розширена структурна схема має вигляд $N_1 N_1$ як $N_1 \text{Cor}_f$. Цікаво, що саме наявність або ж можливість введення до речення суб'єктного компонента, який за формою і змістом відповідає підмету, наводяться Н.Ю. Шведовою та Т.А. Космедою як підстава визнання членованості синтаксичних фразеологізмів, побудованих за відповідною моделлю [Русская грамматика 1980: 383 і далі; Космеда 2000: 237].

Аналізована структура регулярно входить до складу складносурядного речення зіставно-протиставного типу як його перша частина, друга ж приєднується за допомогою сполучників *а, але* й под.: *Мені після сеансу глибокого прибирання хочеться хіба що смаженої картоплі і телевізора. Рудиментарні залишки дитинства. Бо тільки там я їм смажену картоплю з телевізором, перетравивши перед тим мамині хіп-хоп читки на тему «Яка гарна дівчинка Оксана Наконечна, в хаті чистісінько, а ти, корова, з самого ранку одну вітальню і то не можеш толком прибрати!» До слова, моя мама не по-дитячому преться від Касі: позитивної, поміркованої, працюючої, секрети її свої розкажує, 300 доларів заробляє. Мрія, коротше. От у людей діти як діти, а тут якесь чорт-зна-що* (Ірена Карпа. Полювання в Гельсінкі (Андрогінний інтерактив)); *Аж ось воно рвонуло з усією силою, ніби гнійник на занедбаній рані, у зовсім інших місцях. Захід як Захід, але от уже й Південь, і Схід* (Юрій Андрухович. Із запахом диму: <http://bukvoid.com.ua/digest/2014/01/28/132121.html>).

Модель речень N_1 як $N_1 \text{Cor}_f$ не виявила схильності до поширення. Порівняно з іншими моделями синтаксичних фразеологізмів, речення цього типу мають специфічні поширювачі, серед яких в аналізованому матеріалі зафіксовано такі:

а) суб'єктний поширювач, що має дві реалізації:

- синтаксема «для + іменник або займенник формі родового відмінка»: *Це ж як буває – для когось пісня як пісня, а для когось це романтичні спогади, приємні асоціації... Та й просто – у людей бувають різні смаки...* (<http://forum.lvivport.com/archive/index.php/t-32155.html>) (введення такого поширювача реалізує модифікацію авторизації);

- синтаксема «у/в + іменник або займенник формі родового відмінка»:

- *Боже мій, та в людей діти як діти, а це арештант якийсь, та й годі, – схлипує мати* (Григорій Тютюнник. Вир);

б) темпоральний поширювач, типово виражений часовими прислівниками: *Уже в цих реакціях проглядаються майбутні способи зняття напруги в дорослому житті. Проте сьогодні, дивуючись, що зранку була дитина як дитина, а зараз, ніби хтось чорта вселив, навряд чи запідозрите розмальовку, автором якої могла бути психічно неврівноважена та агресивна людина* (Яна Яковенко. Що несе розмальовка?: http://www.bereginya-rodu.org/malunky/scho_nese_rozmaluyovka.php). Регулярно цей тип поширювача реалізується у граматичній модифікації минулого часу: *Спочатку Аліса була дитина як дитина. Років до трьох. Доказом тому – перша історія, яку я збираюсь розповісти. Та вже через рік, коли вона зустрілася з Бронтею, в її вдачі проявилось вміння робити все не як слід, зникати в найнеслушніший час і навіть випадково робити відкриття, що були не під силу найвидатнішим ученим сучасності* (Кир Буличов. Дівчинка, з якою нічого не станеться); з-поміж усіх темпоральних значень найпродуктивнішим виявилось значення часового обмеження, виражене комплексом «прийменник+числівник+іменник»:

- *До сьомого класу дитина як дитина була. Більше часу на вулиці проводила. Бавилася, гуляла з подругами. А тут подорослішала – тільки шкoла та комп'ютер. Через рік жалітися почала на постійний головний біль, – каже 37-річна Катерина Ушакова зі Львова. Лікує дитину від остеохондрозу шийного відділу хребта* (Віра Павлова. Через шийний остеохондроз погіршується зір // Газета по-українськи, 9.06.2014);

в) атрибутивний поширювач, введення якого можливе тільки в таких виявах:

- напівпредикативний компонент / конструкція, що ускладнює структуру простого речення: *Приснився дятел, що клює націю в скроню. Дятел був як дятел, дзьобатенький і пістрявий, а нація якась аморфна, розпливчаста, і все підставляє скроню* (Ліна Костенко. Записки українського самашедшого);

- приєднувальний компонент / конструкція: [8 березня] *День, коли одна половина людства визнає факт існування іншої і з цього приводу вимагає банкету. Як зазвичай. Свято як свято. Середньостатистичне* (Архарів Анатолій. Щоб не пив і не хропив... // Високий замок. – 07.03.2007 (№ 42 (3449))). У кваліфікації таких поширювачів як приєднування спираємося на думку А.П. Загнітка, який послідовно розмежовує парцеляцію та приєднування: «приєднування – це суто мовленнєве доповнення змісту речення, а парцеляція – це мовленнєве членування єдиного системного цілого» [Загнітко 2001: 306]].

II. Семантичні ознаки фразеологізованих речень, побудованих за моделлю N_1 як $N_1 \text{Cor}_f$ Речення, побудовані за цією моделлю, входять до найбільшої в українській мові групи оцінних синтаксичних фразеологізмів, вони реалізують значення типовості, звичайності, відповідності нормі². Типове значення речень можна сформулювати так: «типовість предмета / явища, його відповідність уявленням мовця про клас предметів / явищ»: *Далі паралельно монтуються епізоди, де німець Франц твердить, що німецький хліб*

² За відомою семантичною класифікацією синтаксичних фразеологізмів, запропованою А.В. Величко, еквівалентні російські речення належать до підгрупи речень, що виражають нейтральну оцінку, тобто відповідність нормі [Величко 2004: 41]. Усі подальші дослідження семантичної організації речень-відповідників у різних мовах так чи інакше спираються на цю класифікацію.

найкращий у світі, а росіянка Клавдія каже, що «хліб як хліб, він усюди однаковий» (Івана Грешлик. Ситий воїн – сильний воїн // Український журнал. – 2009. – № 6); *За роботою того бульдозера вже хвилин з десять спостерігали Сергій і Сашко, старожили Західної. І Сергій, і Сашко були звичайнісінькими собі хлопцями, яких у кожному селі десятки, а в місті, де вони жили, – тисячі. Сергій і Сашко навіть схожі були один на одного, обидва засмагли (наче сковороди навиворіт – як каже Сашком бабуся), обидва вихрясті і навіть в однакових сорочках, бо жили вони в одному будинку, і їхні мами купляли для них амуніцію в одному магазині.*

Тільки й різниці між ними, що Сергійко не дуже любив біологію, а Сашко не був у злагоді з математикою. Були, правда, й інші прикмети: Сергій стоптував у черевиках спершу підбори, а вже потім обшморгував носки, а в Сашка навпаки – підбори залишалися цілі навіть тоді, коли черевики спереду вже починали просити каші. І ще Сергій був рідкозубий, а в Сашка ніс наче хтось обсіпав золотавим ластовинням. Сергій, розмовляючи, завжди махав руками, а Сашко полюбляв слово «железний», в розумінні «хороший». І борці його мама варила «железний», і кінофільм він дивився «железний», і товариша він мав «железного». Це Сергія.

Інших відмінностей у них, мабуть, не зміг би відшукати навіть Шерлок Холмс. *Хлопці як хлопці, нічого особливого* (Микола Білкун. Годованці сонця).

Типове значення моделі зазнає видозміни, якщо повторюваними іменниками виступають власні назви. Так, у реченнях з антропонімами або топонімами мовець актуалізує значення постійності та очікуваності властивостей відповідної реалії: *Василь – як Василь. Як завжди, оптиміст, жартівник* (Святослав Крещук. Дві години з народним артистом у... лікарняній палаті // Волинь. – 2014. – № 1719); *У машинописах і в рукописах тут є дві-три речі. Є таке: «Росія як Росія», «Голгофа української мови», «Історичні портрети і могили»* (Інтерв'ю Миколи Береславського: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1215426763>). За умови заповнення позиції N_1 онімами виникає гра слів, що ґрунтується на взаємодії прямого і конотативного значень лексеми: *Іван як Іван. Що з тебе візьмеш? На те ти й Іван* (Волинські новини, 25.10.2013: http://www.volynnews.com/news/archive/na_volyni_33-richna_vdova_z_ditmy_zhyve_v_100-litny_trukhlyaviy_halupi/). Із цього приводу А.В. Величко зауважує: «При вживанні у ФС [фразеологізованій структурі] ім. + *как* + ім., не загального іменника (*Город как город*), а імені власного, змінюється властиве їй значення негативної оцінки, і вона вказує на незмінність, збереження об'єктом його якостей протягом часу, пор.: *Рим как Рим; Таня как Таня; В Арктике как в Арктике*. Якщо розглянути ці приклади з лінгвістичного погляду, то вони підтверджують важливу роль лексики у формуванні синтаксичних одиниць» [Величко 2013: 87]. Залежність значення, реалізованого моделлю речення у відповідному контексті, від особливостей лексичного наповнення її обов'язкових компонентів неодноразово наголошувалася лінгвістами. Зокрема, М.В. Всеволодова визначає лексику як інтегральну частину синтаксису [Всеволодова 2000: 21] та вважає лексичні обмеження на заповнення облігаторних позицій речення важливим параметром аналізу як фразеологізованих, так і нефразеологізованих речень (про наявність / відсутність лексичних обмежень для аналізованої моделі див. нижче).

Оскільки речення, побудовані за схемою N_1 як N_1 *Соп_f*, розглядають як різновид моделі N_1 *Соп_f* N_1 , звернемося до диференціації значень англійських тавтологічних конструкцій типу *Boys will be boys*, обґрунтованої А. Вежбицькою (у зіставленні з польською, російською та іншими мовами), та спробуємо простежити, чи властиві відповідні значення моделі з інтерпозиційною часткою *як* в українській мові. А. Вежбицька розмежовує три основні значення речень з повторюваними іменниками (у термінології дослідниці – «тавтологічних патернів», або «суб-конструкцій») [Wierzbicka 1987].

1. «Розсудливе ставлення до складної людської діяльності» разом з її негативними аспектами, які мають бути зрозумілі та прийнятні. Це значення реалізується у реченнях, побудованих за зразком N_{abstr} *is* N_{abstr} (тут і далі подаємо запис структурних схем А. Вежбицької, N_{abstr} позначає абстрактний іменник): англ. *War is war*. Подібні приклади зафіксовано і в українському матеріалі не тільки для речень з інтерпозиційною зв'язкою *є*, але й для речень з часткою *як*, проте частота останніх є низькою, пор.: *Відповідаючи на уточнююче запитання, чи не погіршить відносини України і Росії заява «Укртрансгазу» про готовність збільшити транзит російського газу до Європи у зв'язку із введенням режиму обмеження поставок газу через Білорусь, О. Волошин сказав: «Бізнес є бізнес. Якщо є компанія, яка уповноважена державою заробляти у бюджет держави гроші за рахунок транзиту газу, то чому вона має втрачати можливості це зробити. Зрештою, від цього виграють громадяни України і український бюджет* (Уніан, 22.06.2010: <http://www.unian.ua/politics/371520-u-gazoviy-viyni-moskvi-z-minskom-kievu-svoya-sorochka-blijche-do-tila.html>); *...тут і нема чому заздрити – бізнес як бізнес, зі своїми приладами та проблемами...* (<http://airgun.org.ua/forum/viewtopic.php?f=22&t=3575&start=2685>).

2. «Толерантність до людської природи» виражається реченнями типу $N_{hum. pl.}$ *are* $N_{hum. pl.}$ ($N_{hum. pl.}$ – іменник у формі множини на позначення людини): англ. *Children are children*. У зібраному матеріалі реалізація цього значення є типовою для речень з такими самими лексичними і граматичними обмеженнями:

Зупинившись, Ярослав та Матвій продовжували супроводжувати допитливими поглядами гвинтокрил, допоки він не зник за будівлями. Намагаючись надати голосу суворості, Ірина порадила обом поквартитися, щоб не запізнитись: старшому – до школи, а молодшому до дитячого садочку.

Вона, як кожна мати, тішилась своїми дітьми, які для неї найкращі в усьому, найгарніші. Тішить старанність Ярослава, який пішов до першого класу, що хвалять його вчителі. Разом із Віталієм пишасться

його спортивними досягненнями, адже він посів перше місце у наймолодшій віковій категорії на обласних змаганнях з карате. А яким він стає галантним та красивим під час занять у гуртку танців...

Матвій також намагається ні в чому не поступатися старшому братові. Просить, щоб і його записали до спортивної секції. *Словом, хлопці як хлопці. Інколи й побешкетувати можуть* (Михайло Гриневич. Подвійне щастя Нечипоренків // Народна армія. – 20.04.2013 (№ 75 (5167))).

3. Значення обов'язку (облігаторності) втілюють речення, що мають структурну схему (ART) N is (ART) N, де (ART) позначає артикль: англ. *Law is law*. У позиції повторюваного іменника, що має форму однини, типово вживаються іменники типу *парі, обіцянка, угода, закон*, рідше – назви спорідненості: англ. *Father is father* (= треба виконувати свої обов'язки перед батьком). За нашими спостереженнями, це значення не характерне для речень з інтерпозиційною часткою як в українській мові. Так, речення *Угода є угода* позначає обов'язковість виконання конкретної угоди, а речення *Угода як угода* – звичайність, типовість угоди, пор.: *...угода як угода – таких сотні в світі підписують і мовчки* (http://censor.net.ua/news/150389/ukraina_i_rossiya_podpisali_10letnie_kontrakty_na_postavku_gaza_rynochnaya_tse_na_i_isklyuchenie_po).

Показово, що виділені А. Вежбицькою значення безпосередньо корелюють з особливостями граматичного і лексичного наповнення моделі. За нашими спостереженнями, ще одним важливим чинником установлення значення є входження простого речення до складносурядного як його першої частини. У таких випадках можливою є реалізація двох семантичних відтінків:

а) зміна значення типовості (нейтральної оцінки) на негативну оцінку у зв'язку із зміною поведінки особи з плином часу, при цьому перша фразеологізована частина є граматичною модифікацією минулого часу:

– *Оце мені напасть!* – сказав Оникій і підвівся з рядна. – *Замолоду був чоловік як чоловік, був господар на все село, а тепер перевівся на Іцькову сучку. П'є та гуляє та ще й мене зводить з пуття, – бубонів Оникій, неначе якийсь здоровий трав'яний коник цвірчав в пасіці* (Іван Нечуй-Левицький. Старі гультяї);

б) значення неповноцінності реалії:

Але сказати, що «я за централку» – і тільки, це все одно що нічого не сказати.

За яку я централку?

За курковку чи безкурковку?

Ах, страшно говорити, що я, приміром, за безкурковку. Вже бачу презирливу посмішку он у того слухача чи читача і зневажливе:

– *За безкурковку!.. Чому саме за безкурковку?.. Ну, чому за безкурковку?.. Безкурковка – це все одно що безвуха жінка. Дивишся на неї – і жінка як жінка, а чогось нема. Так і безкуркове ружжо. Держиш його, гладьш його, а зачепитися ні за віщо. Летить качка, а ти не знаєш, чи зведені в тебе курки, чи ні, чи пересунув ти того предохранителя, чи не пересунув. Сіпаєш-сіпаєш за собачку, а качка вже от онде* (Остап Вишня. Ружжо).

Ступінь злитості компонентів у моделі N_1 як N_1 Cor_f є високим. Класифікацію синтаксичних конструкцій за ступенем фразеологізації на матеріалі російської мови запропоновано Н.Ю. Шведовою, за якою розмежування трьох груп речень ґрунтувалося на характері незмінного компонента і способі його поєднання зі змінною частиною речення (непояснювані за сучасними синтаксичними нормами, побудовані за застарілими або ж чинними синтаксичними правилами речення) [Шведова 1960 та ін.]. В україністиці цей підхід підтримано у працях М.І. Личук та В.Д. Шинкарука, які виділяють високий, частковий і низький ступінь фразеологізації речення за синтаксичною злитістю компонентів і роллю постійного компонента в організації речення, що корелює з диференціацією фразеологізованих речень закритої структури, напівфразеологізованих речень і фразеологізованих речень змішаного типу [Личук 2001; Личук, Шинкарук 2001]. Відповідно модель N_1 як N_1 Cor_f належить до фразеологізованих речень закритої структури.

Щодо особливостей лексичного наповнення змінного компонента моделі відзначимо два моменти. Специфічною рисою фразеологізованих речень цього типу є «спеціалізованість» на особовій і предметній лексиці, пор. для інших синтаксичних фразеологізмів, наприклад, для моделі *Яке там* N_1 , типовими є подійні та ознакові іменники [Ситар 2013]. Водночас варто констатувати відсутність лексичних обмежень на заповнення позиції обов'язкового компонента, що властиве синтаксичним фразеологізмам загалом. У позиції змінної частини моделі N_1 Cor_f як N_1 зафіксовано іменники, що належать до п'яти основних семантичних класів. Типи іменників подаємо за класифікацією М.В. Всеволодової [Всеволодова 2000: 47-50], порядок розташування перерахованих класів відбиває їхню продуктивність в аналізованій моделі речень:

1) назви осіб: *Нехай би Світлана пурхала в своєму сталому переконанні що вона вродливіша, талановитіша, сексуальніша акторка від усіх, хто закінчив містечковий інститут мистецтв. Можливо так воно й було, але Надія, на таке моє бачення сестри, запропонувала роззутти очі. Нібито Світлана тільки удає із себе вродливицю, а насправді нічого особливого... жінка, як жінка, та й талан її – це звичайна розбещеність, яка подобається чоловікам, похилого віку, які з нездорової зацікавленості відвідують місцевий оригінальний театр* (Олександр Лозиков. У свічаді долі);

2) предметні імена:

Я бачив що втомив дідугана, але запитав таки:

– *Пробачте, Петро Данилович. Ви не пам'ятаєте, як одягався Багрянний, які були штани, сорочка...*

Він знизав плечима.

– Штани як штани... сорочка... а біс її знає. Пам'ятаю що прана-перепрана, від того й сіра якась. А що голку з чорною ниткою під пасом носив, це я запам'ятав, бо якось пожурих, голка ж... А якщо спіткнеться, впаде. Голка у Івана була довженна, циганська... (Олександр Лозиков. Багрянний очима Петра Євсюка // Олександр Лозиков. Роман завдовжки з життя або Шляхами Івана Багряного);

3) подійні імена: У багатьох місцях відзначають веселе свято зятів, які живуть у будинку батьків жінки, тобто в приймах. Непросто жити такому зятю, адже якщо він хоче, щоб його становище було терпимим, то він має дотримуватись таких правил, які описано в «статуті зятя», що існує здавен: любити тестя і тецю як своїх батьків, дякувати їм за те, що саме його вибрали в зяті, не заперечувати їм навіть подумки, дітей називати на честь теці і тестя і всім говорити, що вони схожі на родичів дружини і мають усе позитивне від їхнього роду. Крім того, зять-приймак має бути витривалим, працелюбним, майстром на всі руки. На перший погляд, свято як свято, нічого особливого. Проте судить самі: за останні роки не було жодного розлучення. Отже, в цьому святі є виховний момент і для молодих людей, які, оженившись, приходять у чужу сім'ю, і для тих, хто їх приймає (Бочелюк В.Й., Бочелюк В.В. Дозвіллєзнавство: Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – С. 72);

4) зооніми:

В господі ж стерегти од пацюків обіда

Покинув лиш Кота.

Вернувся додому п'ян.

Що ж бачить? Кіт – як кіт, хазяйничав на волі:

Яєчні шмат, пиріг

Знайшов під пічю долі;

А Васька зі всіх ніг

Вхопив курча у писк і з ним, мурча, забіг

За оцетне барило;

Аж давитья да пха у писк (Павло Білецький-Носенко. Кіт да кухар);

5) ознакові імена: *Схоже, в Єлисейському палаці небезпеку оцінили адекватно. Нині у розпалі – загальні дебати про світськість держави. Читай – про роль та місце ісламу. Тема – не без прихованого бажання перебрати трохи виборців в Марін Ле Пен. Технологія як технологія. Шита білими нитками* (Алла Лазарева. Свої та чужі // Українська правда, 08.04.2011: <http://www.pravda.com.ua/rus/inozmi/bbc/2011/04/8/6090333/>).

III. Синтаксична парадигма фразеологізованих речень, побудованих за моделлю N₁ як N₁ Сор_f виявилася неповною. Вона об'єднує тільки три різновиди модифікацій:

1) граматична модифікація минулого часу:

– *Був чоловік як чоловік, а тепер звівся на якогось кудляня. Гидко на тебе й глянути. Сидить, як сова на клуні, та тільки сірі баньки витріщає на мене. Ой, не люблю й не диму!* (Іван Нечуй-Левицький. Не той став);

2) граматична модифікація умовного способу: ... *леді Ю з'явилася, як ундіна, тоненька й засмагла, з хвилястим золотистим волоссям.*

– *І чого такі гарні жінки йдуть у політику? – не втримався я.*

– *Якби мужчини були як мужчини, то й не пішли б, – відрізала дружина* (Ліна Костенко. Записки українського самашедшого);

3) авторизаційна модифікація: *Як на мене – слова як слова* (Студентський форум: <http://sf.nung.edu.ua/lofiversion/index.php/t1800.html>).

IV. Прагматичні властивості фразеологізованих речень, побудованих за моделлю N₁ як N₁ Сор_f
Прагматичний аспект аналізу синтаксичних фразеологізмів передбачає визначення низки особливостей їхнього вживання у процесі спілкування, серед яких найважливішими є прагматична функція синтаксичного фразеологізму та прагматичний статус мовця, або тип відношення мовця до ситуації.

На відміну від традиційних (нефразеологізованих), фразеологізовані речення не передають певну ситуацію об'єктивної дійсності, вони є втіленням ставлення мовця до певної реалії або «стану речей». Тому комунікативним призначенням синтаксичного фразеологізму більшість дослідників вважає не інформування адресата, а оцінку (в широкому розумінні цього терміна) ситуації [Балобанова 2003; Всеволодова, Лим Су 2002 та ін.]. Пор. кваліфікацію тавтологічних речень Т.Є. Водоватовою як «неінформативних висловлень» [Водоватова 2005; Водоватова 2007]. На думку А.В. Величко, основною функцією синтаксичних фразеологізмів є фатична [Величко 2013: 84].

В.Ю. Мелікян та його учні наголошують, що фразеологізовані речення («фразеосхеми») є ефективним засобом експресивного синтаксису, за допомогою якого мовець прагне досягти потрібного впливу на адресата [Мелікян 2004; Посиделова 2008 та ін.]. За Т.Г. Крапотіною, фразеологізовані стійкі звороти тавтологічного типу переважають у художніх текстах і виконують у них «функцію експресії змісту тексту» [Крапотина 1996: 16].

Аналіз зібраного фактичного матеріалу дає змогу визначити поліфункційність як характерну ознаку речень, побудованих за моделлю N₁ Сор_f як N₁. У мовленні вони переважно виконують кілька функцій одночасно, хоча одна з них може домінувати:

а) оцінна функція – синтаксичний фразеологізм виражає оцінку певної реалії автором повідомлення: *Якось біля клубу зібралися хлопці. Хлопці, як хлопці, затагнули пісню. Чи то ми давно разом не співали, чи що? Пісня ніяк не клеїлася. Вітька Левчук узявся заспівувати, а в нього це не завше виходило* (Йосип Струцюк. Незвичайні китайські шпалери) (оцінка реалії як типової для свого класу);

б) коректувальна функція, втілена у її заперечному варіанті, за якого мовець використовує фразеологізовану конструкцію як заперечення думки співрозмовника:

Вони їли якийсь час мовчки.

– Чудовий хліб, – сказав він.

– Хліб як хліб, – відказала Ванда.

– Е, не кажи, – відповів палко. – Вік такого не їв!

І справді їв якось по-новому. Ванда те мимоволі відзначила, може, трохи їй пожадно (Валерій Шевчук. Білецькі) [= Не чудовий, а звичайний хліб];

в) маніпулятивна функція – фразеологізоване речення може вживатися з метою заплутування співрозмовника, введення його в оману: *Привітавшись, я мовив: «Ходіть до хати, дівчата, я – зараз». І продовжував розказувати экс-депутатові про сільські хати і ціни на них. Проте экс-депутата уже не цікавили хати. Він жадібно пас очима вродливиць, що чеберяли довгою стежкою через сад до мого гнізда у підніжжі гори. Очі політика свідчили, що його сексуальна фантазія геть пустилася берега:*

– А що це за дівки?

І тут я вирішив відплатити за тиражування брехонь про президентські долари:

– Дівчата як дівчата. Із фірми знайомств для заможних панів. Бачиш, який басурм'яга їх охороняє... – я кивнув у бік шофера, що незворушно возсідав за кермом розкішного лімузіна. – Щонеділі привозить мені живий товар із самого Києва. А ви запитуєте про гроші, одержані за статтю про Президента. По триста доларів за візит плачу... (Володимир Дрозд. Усе – про секс);

г) фатична функція, яка може набувати різних виявів – контактоствановлення, підтримки або завершення контакту: *Життя як життя* (Володимир Дрозд. Життя як життя) (назва повісті, функція встановлення контакту);

д) ігрова функція, що передбачає виникнення гри слів як наслідку взаємодії прямого і конотативного значень імені: *Про історію виникнення цього свята сперечаються давно. Все залежить від самого історика, точніше, від того, в якому архіві він пилюку ковтав. Якщо підсумувати їхню невдячну працю, то як не крути, а в Давній Рим відправлятися треба. Рим як Рим, хоча і давній. Люди ж – нормальні. І тому там існувало Свято дурнів. Але не в наш день 1 квітня, а десь усередині лютого* (Анатолій Архарів. Жартувати і позичати гроші треба раптово // Високий замок. – 01.04.2006).

Прагматичний статус мовця у реченнях, побудованих за моделлю N_1 як N_1 Сор_г, має два вияви:

а) мовець є учасником ситуації (у переважній більшості проаналізованих прикладів):

«Афганістан – особлива сторінка у моєму житті, – згадує Сергій. – Під час служби в армії направили у навчальний центр молодших командирів – готували кілька груп у «гарячі» точки. Про Афганістан ніхто не говорив, потім відібрали 15 осіб і відправили літаком з Києва на Москву, тоді на Кабул. Перше враження – гнітюче. Дико, незвично було бачити пустельні краєвиди, без дерев, зелені. Все сіре, непривабливе. До цієї «лірики» можна ще додати суховії, які засліплювали очі. Служив в апараті головного військового радника, де забезпечували охорону і зв'язок 22 представників вищого офіцерського складу, з їхніх голів не мала впасти й волосина. Наш позивний був «Аул». Війна як війна, гільзи не рахував. Усяке бувало, і в засідках сиділи, і самі на засідки і під обстріли потрапляли, головне вціліли, хоча не всі. Юнак із Києва загинув за кілька днів до «дембеля». Моя адреса була завульована під назвою Москва-400, тому батьки не знали про справжню службу. Якось мама написала, що після збирання врожаю приїде до мене. Довелося зізнатися. Бував на таких завданнях, що листи до мене не доходили, а тоді цілу пачку отримував. Що запам'яталося? Гарні взаємини з офіцерами – ніхто званням не вихвалявся, до молодших за званням і посадою ставилися з повагою. Там, справді, була дружба» (Марія Іванова. «Важливо те, що нас пам'ятають» // Профспілкові вісті. – 16.02.2014 (№ 8 (730)));

б) мовець є спостерігачем ситуації: *Війна, як війна. Питання, на яких умовах такі добрі, що повертають, навіть металолом?* (Коментар до статті: Тимур Литовченко. Росіяни вертають нам металобрухт // ПiК. – 2.04.2014: <http://www.pic.com.ua/rosiyanu-vertayut-nam-metalobruht.html>).

Виразне домінування першого типу відношення є цілком прогнозованим, оскільки мовець виявляє власне ставлення переважно щодо тих ситуацій дійсності, які його безпосередньо стосуються.

Отже, фразеологізовані речення, побудовані за моделлю N_1 як N_1 Сор_г, є дієвим засобом експресивного синтаксису, багатофункційність яких забезпечує ефективність їхнього застосування у процесі спілкування. Аналіз зібраного фактичного матеріалу дає змогу стверджувати, що виділення семантичних відтінків, реалізованих синтаксичними фразеологізмами цього типу, спирається на такі додаткові чинники, як особливості лексичного наповнення обов'язкових змінних позицій, їхня граматична (числова) форма, можливість входження речення до структури складносурядного, ядерність або похідність речення (модифікація базової структури).

Подальший етап дослідження передбачає з'ясування структурних, семантичних, парадигматичних та прагматичних особливостей фразеологізованих речень, побудованих за іншими тавтологічними моделями.

Література

- Абукаева 2004: Абукаева, Л.А. Синтаксические фразеологизмы со значением оценки как соответствия норме в марийском и русском языках [Текст] / Л.А. Абукаева // Русская и сопоставительная филология: состояние и перспективы: Международная научная конференция, посвященная 200-летию Казанского университета (Казань, 4-6 октября 2004 г.): Труды и материалы / Под общ. ред. К.Р. Галиуллина. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2004. – С.101-102. – Библиогр. : с. 102.
- Абукаева 2005: Абукаева, Л.А. Синтаксические **фразеологизмы** в марийском языке : Монография [Текст] / Л.А. Абукаева / Марийский гос. ун-т. – Йошкар-Ола : ГОУВПО «Мар. гос. ун-т», 2005. – 192 с. – Библиогр. : с. 177-185. – ISBN 5-94808-164-8.
- Абукаева 2005а: Абукаева, Л. Фразеологизированные конструкции со значением оценки как соответствия норме в русском и марийском языках [Текст] / Л.А. Абукаева // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2005. – Выпуск 4 (48). Серия Гуманитарные науки (Филология). – С. 107-111. – Библиогр. : с. 110-111.
- Арутюнова 1976: Арутюнова, Н.Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы [Текст] / Н.Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1976. – 383 с.
- Балобанова 2004: Балобанова, Л.А. Семантико-прагматический потенциал синтаксических фразеологизмов и их лексикографическое представление в словаре учебного типа [Текст] : автореф. дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.02 – теория и методика обучения и воспитания (русский язык как иностранный) / Московский гос. ун-т имени М.В. Ломоносова. – М., 2004. – 28 с.
- Величко 1996: Величко, А.В. Синтаксическая фразеология для русских и иностранцев: Учебное пособие [Текст] / А.В. Величко. – М. : Изд-во МГУ, 1996. – 96 с. – Библиогр. в сносках. – 10000 экз. – ISBN 5-89042-011-9.
- Величко 2004: Величко, А.В. Фразеологизированные структуры русского предложения [Текст] / А.В. Величко // Книга о грамматике: Русский язык как иностранный : Учеб. пособие / Под ред. А.В. Величко. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 2004. – С. 37-54. – Библиогр. : с. 53-54.
- Величко 2013: Величко, А.В. Фразеологизированные структуры предложения как средство общения. Когнитивный и социокультурный аспекты [Текст] / А.В. Величко // Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей / Ред. кол. М.Л. Ремнёва, Е.Л. Бархударова, А.И. Изотов, В.В. Красных, Ф.И. Панков. – М. : МАКС Пресс, 2013. – Вып. 47. – С. 83-90. – Библиогр. : с. 90.
- Водоватова 2007: Водоватова, Т.Е. Инференциальный смысл высказываний с пониженной и повышенной информационной емкостью [Текст] : автореф. дисс. ... докт. филол. наук: 10.02.19 – теория языка / Волгоградский гос. пед. ун-т. – Волгоград, 2007. – 41 с.
- Водоватова 2005: Водоватова, Т.Е. Тавтология как тип неинформативных высказываний [Текст] / Т.Е. Водоватова // Известия Самарского научного центра РАН. – Самара: Самарский НЦ РАН. – 2005. – № 1. – С. 56-61. – Библиогр. : с. 61.
- Всеволодова 2000: Всеволодова, М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса. Фрагмент прикладной (педагогической) модели языка [Текст] / М. В. Всеволодова: Учебник / Московский гос. ун-т. Филологический факультет. – М. : Издательство Московского ун-та, 2000. – 502 с. – Библиогр. в конце глав. – 1000 экз. – ISBN 5-211-03892-4.
- Всеволодова, Лим Су 2002: Всеволодова, М.В., Лим Су, Ён. Принципы лингвистического описания синтаксических фразеологизмов: На материале синтаксических фразеологизмов со значением оценки [Текст] / М.В. Всеволодова, Ён Лим Су. – М. : МАКС Пресс, 2002. – 164 с. – Библиогр. : с. 157-161.
- Горголюк 2005: Горголюк, Н.Г. Речення тотожності в сучасній українській мові [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова / НАН України; Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні. – К., 2005. – 23 с.
- Загнітко 2001: Загнітко, А. П. Теоретична грамати́ка української мови: Синтаксис: Монографія [Текст] / А.П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с. – Бібліогр. : с. 553-613. – 500 пр. – ISBN 966-7277-90-9.
- Загнітко 2007: Загнітко, А.П. Синтаксис і фразеологія: особливості взаємодії і взаємопроникнення [Текст] / А.П. Загнітко // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского: Филология. – Т. 20. – № 6. – 2007. – Симферополь, 2007. – С. 15-25. – Библиогр. : с. 24-25.
- Иомдин 2003: Иомдин, Л.Л. Большие проблемы малого синтаксиса [Текст] / Л.Л. Иомдин // Труды международной конференции по компьютерной лингвистике и интеллектуальным технологиям Диалог'2003. – М. : Наука, 2003. – С. 216–222. – Библиогр. : с. 222.
- Копотев 2008: Копотев, М.В. Принципы синтаксической идиоматизации [Текст] / М.В. Копотев. – Хельсинки : Helsinki University Press, 2008. – 126 с. – Библиогр. : с. 34-44. – ISBN 978-952-10-5189-0.
- Космеда 2000: Космеда, Т.А. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки [Текст] / Т.А. Космеда. – Л. : ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – 350 с. – Бібліогр. : с. 312-336.
- Крапотина 1996: Крапотина, Т.Г. Фразеологизация синтаксических связей в устойчивых сочетаниях тавтологического типа [Текст] : автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 – русский язык / Моск. пед. ун-т. – М., 1996. – 16 с.

Личук 2001: Личук, М.І. Ступені фразеологізації речень [Текст]: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова / НАН України; Інститут української мови. – К., 2001. – 16 с.

Личук, Шинкарук 2001: Личук, М.І., Шинкарук, В.Д. Ступені фразеологізації речень [Текст] / М.І. Личук, В.Д. Шинкарук / Чернівецький нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці: Рута, 2001. – 136 с. – Бібліогр.: с. 118-132. – ISBN 966-568-417-5.

Меликян 2004: Меликян, В. Ю. Современный русский язык. Синтаксис нечлененого предложения: Учебное пособие [Текст] / В.Ю. Меликян. – Ростов-на-Дону: Изд-во РГПУ, 2004. – 288 с. – 300 экз. – Библиогр.: с. 207-219. – ISBN 5-8480-0348-3.

Михальченко 2010: Михальченко, М.М. Внутрішньотекстова градація оцінки: комунікативно-прагматичні функції [Текст]: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова / Михальченко Марина Миколаївна; Донецький нац. ун-т. – Донецьк, 2010. – 224 с.

Падучева 1984: Падучева, Е.В. Референциальные аспекты семантики предложения [Текст] / Е.В. Падучева // Известия АН СССР. – Серия литературы и языка. – Т. 43. – 1984. – № 4. – С. 291–303. – Библиогр.: в сносках.

Падучева 2002: Падучева, Е.В. Высказывание и его соотносительность с действительностью (референциальные аспекты семантики местоимений) [Текст] / Е.В. Падучева. – 3-е изд., стереотипное. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 288 с. – 1000 экз. – ISBN 5-354-00059-9.

Посиделова 2008: Посиделова, В.В. Системно-речевые характеристики фразеосинтаксических схем с опорным компонентом-частицей [Текст]: автореф. дисс. ... канд. філол. наук: 10.02.19, 10.02.01 – теория языка, русский язык / Педагогический институт ФГОУ ВПО «Южный федеральный университет». – Ростов-на-Дону, 2008. – 22 с.

Русская грамматика 1980: Русская грамматика [Текст]: В 2-х т. – Т. 2. Синтаксис / Под ред. Н.Ю. Шведовой. – М.: Наука, 1980. – 709 с. – Библиогр.: с. 657-662. – 25000 экз.

Ситар 2011: Ситар, Г.В. Структурні й семантичні типи синтаксичних фразеологізмів в українській мові [Текст] / Г.В. Ситар // Мовознавчий вісник: Зб. наук. праць / МОНМС України; Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького; Відп. ред. Г.І. Мартинова. – Черкаси, 2011. – Вип. 12-13. – С. 178-181. – Бібліогр.: с. 181.

Ситар 2013: Ситар, Ганна. Моделі фразеологізованих речень з незмінним комплексом *яке там*: структура й семантика [Текст] / Ганна Ситар // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; наук. ред. А. П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2013. – Вип. 27. – С. 107-117. – Бібліогр.: с. 116-117.

Ситарь 2013: Ситарь, А.В. Модели синтаксических фразеологизмов с повторами в украинском языке: попытка классификации [Текст] / А.В. Ситарь // Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей / Ред. кол. М.Л. Ремнёва, Е.Л. Бархударова, А.И. Изотов, В.В. Красных, Ф.И. Панков. – М.: МАКС Пресс, 2013. – Вып. 47. – С. 485-493. – Библиогр.: с. 493.

Солганик 1976: Солганик, Г.Я. Фразеологизированные модели в современном русском языке [Текст] / Г.Я. Солганик // Русский язык в школе. – 1976. – № 5. – С. 73-78. – Библиогр.: в сносках.

Шведова 1960: Шведова, Н.Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи [Текст] / Н.Ю. Шведова. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 377 с.

Шмелев 2006: Шмелёв, Д.Н. Синтаксическая членимость высказывания в современном русском языке [Текст] / Д.Н. Шмелёв. – М.: URSS, 2006. – 148 с. – Библиогр.: в сносках. – ISBN 5-484-00358-X.

Wierzbicka 1987: Wierzbicka, Anna. Boys will be boys: «radical semantics» vs. «radical pragmatics» [Text] / A. Wierzbicka // Language. – 1987. – Vol. 63. – № 1. – Pp. 95-114. – Ref.: Pp. 114.

Статья посвящена исследованию особенностей структуры, семантики и прагматики фразеологизированных предложений, построенных по модели N_1 як N_1 Сор_р в украинском языке. Проанализировано структуру фразеологизированных предложений; определено их типовое значение и дифференцированы дополнительные семантические оттенки; выявлены особенности лексического наполнения обязательного компонента моделей предложений; установлены типы распространителей предложений; прослежен прагматический статус говорящего; выделены основные прагматические функции данных синтаксических фразеологизмов.

Ключевые слова: модель предложения, распространитель предложения, прагматическая функция, синтаксический фразеологизм, структурная схема предложения, украинский язык, фразеологизированное предложение.

The paper is devoted to the investigation of structural, semantic and pragmatic peculiarities of syntactic idioms based on model N_1 як N_1 Сор_р in the Ukrainian language. The structure of these sentences was analyzed; their typical meaning was defined and additional semantic tinges were singled out; the peculiarities of lexical content of the invariable component of sentence models were revealed; the types of sentence spreaders were determined; speaker's pragmatic status was traced; the main pragmatic functions of these syntactic idioms were distinguished.

Keywords: model of sentence, spreader of sentence, pragmatic function, sentence structural scheme, sentence with phraseological structure, syntactic idiom, Ukrainian language.

Надійшла до редакції 3 квітня 2014 року.

УДК 811.161.2'367

ФОРМАЛЬНИЙ СИНКРЕТИЗМ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ УТОЧНЮВАЛЬНИХ РЕЧЕНЬ

Статтю присвячено дослідженню репрезентантів внутрішньорангової спільнокатегорійної синхронної перехідності – складнопідрядних речень, що демонструють формальний синкретизм. Описано специфіку складнопідрядних уточнювальних конструкцій, проаналізовано їхні різновиди, умотивовано логічність їх кваліфікації як синкретичних утворень.

Ключові слова: синхронна перехідність, синкретизм, внутрішньорангова спільнокатегорійна синхронна перехідність, формальний синкретизм, значеннєвий синкретизм, формально-значеннєвий синкретизм.

Постановка проблеми. Системний аналіз мовних явищ дає змогу фіксувати, крім типових складнопідрядних речень, багато синкретичних утворень, яким властивий синтез диференційних (як структурних, так і семантичних) ознак різних типів складнопідрядних речень. У таких синкретичних конструкціях основні елементи структурної схеми (опорні слова, сполучні засоби, співвідносні вказівні слова) виявляють себе по-різному, оскільки репрезентують різні компоненти складної семантики, тобто в реальних реченнях лексико-семантичне оформлення предикативних частин може не підтримувати семантику структурної схеми. Як стверджує Р. О. Христіанінова, „нетипове лексико-семантичне оформлення спричиняє невідповідність між семантикою структурної схеми та змістом конкретного мовленнєвого її вияву, унаслідок чого семантику структурної схеми ускладнюють інші типи змістових відношень, тобто виникають синкретичні конструкції” [Христіанінова 2012: 283–284]. Дослідження таких перехідних утворень є актуальною лінгвістичною проблемою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Синкретичні складнопідрядні речення привертали увагу багатьох лінгвістів. Широкий спектр їх дослідження представлено в працях В. В. Бабайцевої [Бабайцева 2000; 1979]. Синкретичні складнопідрядні речення з атрибутивно-з'ясувальним та атрибутивно-просторовим значенням були об'єктом вивчення в дисертації В. Г. Зарицької [Зарицька 2004]. Застереження про розвиток додаткових значеннєвих відтінків у семантичних типах складних речень висловлено в нормативних граматиках і посібниках [Вихованець 1993; СУЛМ 1972; Кулик 1961; Слинко 1994; Шульжук 2004 та ін.]. Загальну характеристику явищ синкретизму в сфері складнопідрядних речень нещодавно запропонувала Р. О. Христіанінова [Христіанінова 2012]. Згідно зі зреалізованим функційно-семантичним підходом до класифікації складнопідрядних речень, дослідниця описала синхронну перехідність між різними формально-синтаксичними типами складнопідрядних речень та в межах одного формального-синтаксичного типу [Христіанінова 2012: 292–301].

Визначення раніше не вивчених частин загальної проблеми або напрямів дослідження. Синтез диференційних ознак у синкретичних утвореннях може бути не лише щодо змісту (значення мовних одиниць), а й стосовно вираження (спосіб вираження, вид зв'язку, характер залежності), а також щодо змісту й вираження одночасно [Іваницька 1988: 71; Чеснокова 1988: 41]. З огляду на це в системі складнопідрядних речень виокремлюємо конструкції, яким властивий формальний, значеннєвий та формально-значеннєвий синкретизм. За основу класифікації складнопідрядних речень обрано структурно-семантичний принцип, відповідно до якого вони диференційовані за структурними (речення розчленованої, нерозчленованої та з ознаками розчленованої і нерозчленованої структури) та семантичними (з'ясувальні, причинові, допустові тощо) ознаками, а тому вважаємо логічним розмежування трьох різновидів синкретичних складнопідрядних речень: структурно-синтаксичного (позначений синкретизмом форми), семантичного (якому властивий синкретизм змісту) та структурно-семантичного (для якого характерний синкретизм форми і змісту одночасно).

Синкретизмом форми марковані складнопідрядні речення, у яких синтезовано формальні особливості синтаксичних одиниць різних структурних типів. Гіпотетично до них можуть належати складнопідрядні речення з ознаками розчленованих і нерозчленованих структур, де поєднано особливості обох типів.

З огляду на те, що межа між складнопідрядними розчленованої та нерозчленованої структури не завжди чітка, деякі різновиди нерозчленованих конструкцій, на думку авторів „Синтаксису сучасної української мови. Проблемні питання”, набувають ознак розчленованих, наприклад означально-поширювальні, деякі форми з'ясувальних речень. З іншого боку, „окремі форми розчленованих конструкцій мають ознаки нерозчленованих речень, особливо із складеними сполучниками при дистантному розташуванні їх перших частин, а також кваліфікуючі речення зі сполучником *як*, узагальнено-допустові речення тощо” [Слинко 1994: 586]. Складнопідрядні речення з ознаками нерозчленованої і розчленованої структури є синкретичними вже з огляду на їх подвійну кваліфікацію. У межах цього структурного різновиду виокремлюють складнопідрядні компаративні (однокомпаративні і двокомпаративні) та відносно-репродуктивні (супровідні) [Слинко 1994: 594]. Автори „Русскої граматики” 1980 року розрізняють п'ять типів речень з ознаками нерозчленованих і розчленованих конструкцій: 1) двокомпаративні; 2) кваліфікуючі з *як*; 3) поширювально-з'ясувальні; 4) означально-поширювальні; 5) узагальнено-допустові [РГ 1980: 466].

Складнопідрядними з ознаками розчленованих і нерозчленованих структур А. П. Загнітко вважає речення, у яких чітко простежені ознаки розчленованих конструкцій, що виявляється в можливості

самостійного вжитку кожної з частин, і водночас у них окреслена залежність підрядної частини від слова (словосполучення) головної частини. До нерозчленованих такі структури наближаються з огляду на наявність опорного слова – носія активної валентності, а з розчленованими структурами їх поєднує відносна автономність підрядної частини. Загалом таким реченням, за висловом дослідника, „притаманна локативна або темпоральна семантика і за своїми параметрами подібні складнопідрядні речення перебувають ближче до складнопідрядних нерозчленованих утворень” [Загнітко 2011: 720–721].

Формально синкретичними є складнопідрядні речення з ознаками нерозчленованої та розчленованої структури, що охоплюють такі підтипи: двокомпаративні, означально-поширювальні, уточнювальні обставинні (місця, часу, умови, мети, способу дії, міри і ступеня, наслідку) та власне-атрибутивні складнопідрядні речення. Актуальність наукового пошуку зумовлена потребою цілісного й усебічного дослідження синхронної перехідності в системі складнопідрядного речення української мови.

Мета статті полягає в комплексному дослідженні репрезентантів внутрішньорангової спільнокатегорійної синхронної перехідності – складнопідрядних речень, що демонструють формальний синкретизм. Досягненню задекларованої мети сприятиме реалізація таких **завдань**: описати специфіку складнопідрядних уточнювальних конструкцій, проаналізувати їхні різновиди, умотивувати логічність їх кваліфікації як синкретичних утворень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Складнопідрядні речення, чия підрядна підпорядкованість предикативних частин „виникає коло прислівникових членів головного речення, які мають лексичне значення, вивідне з інших частин мови, але не займенникове” [Чередниченко 1959: 110], або підрядна частина стосується прийменниково-відмінкового звороту чи синтаксично нерозкладного словосполучення, що функціонує в ролі обставини, демонструють формальний синкретизм. Такі підрядні частини конкретизують, уточнюють, доповнюють семантику прислівникового члена головної частини, що входить до групи присудка, тому, незважаючи на прислівне підпорядкування (ознака нерозчленованості конструкції), можна стверджувати про наявність у таких реченнях ознак розчленованої структури. Це засвідчує й семантична достатність головної частини, яка може вживатися без підрядної. Напр.: *Тепер, коли саме? коли не підкоротили голову, немає чого ремствувати на своє невідале життя* (М. Стельмах) – пор.: **Т.:** *Тепер немає чого ремствувати на своє невідале життя; Помутнілі очі блукають десь угорі, де саме? де над садками здійснюється залізметалоконструкція...* (О. Гончар) – пор.: **Т.:** *Помутнілі очі блукають десь угорі.*

У процесі адвербіалізації іменники з просторовим, часовим та іншими значеннями переходять у морфологічні обставинні прислівники або залишаються синтаксичними прислівниками (такі іменники не потребують атрибутивного поширювача, бо не мають конкретно-предметного значення).

Лише в деяких підручниках та посібниках прокоментовано складнопідрядні речення з уточнювальним значенням місця або часу [СУЛМ 1972: 345–347; СУЛМ 1972: 370; Кулик 1961: 213, 218; Бевзенко 2005: 195; УМ 1988: 141 та ін.]. Спроба виокремити підрядні приадвербіальні (колоприслівникові) причленної підрядності належить І. Г. Чередниченкові [Чередниченко 1951: 35–39; Чередниченко 1959: 110–112]. Серед приадвербіальних підрядних дослідник функційно розрізняє підрядні місця, підрядні часу, підрядні приадвербіальні протиставно-порівняльні, підрядні з іншим обставинним значенням [Чередниченко 1959: 110–112].

Підрядні приадвербіальні, що пояснюють утворені від іменників прислівники, зберігають свій генетичний зв'язок із підрядними присубстантивними: уживаються після пояснюваного прислівника постпозитивно; паралельно з основним, обставинним, значенням, мають також різні співзначення підрядності [Там само: 111]. Така мотивація дає підстави вбачати в аналізованих конструкціях ознаки нерозчленованої структури.

Нам імпонує функційно-категорійний підхід Р. О. Христіанінової, згідно з яким виокремлено конструкції з опосередкованими підрядними частинами, репрезентовані двома формально-синтаксичними різновидами: 1) конструкціями з опосередковано-приреченнєвими підрядними частинами, у яких підрядна частина через посередника співвіднесена з предикативним центром, та 2) конструкціями з опосередковано-прислівними підрядними частинами, у яких підрядний компонент через посередника пов'язаний з опорним словом у головній частині – предикатом або іменником [Христіанінова 2012: 252]. У межах першого різновиду в ролі посередників дослідниця називає: приреченнєвики з просторовим значенням, темпоральним, цільовою семантики та приреченнєвики зі значенням умови (виражені прислівниками, іменниками у формі непрямих відмінків із прийменниками, синтаксично нерозкладними словосполученнями).

Посередниками в реченнях другого різновиду є прислівні поширювачі з просторовим значенням, виражені прислівниками і прийменниково-відмінковими формами іменників, та прислівні поширювачі атрибутивної семантики, виражені прислівниками або прикметниками [Там само: 141–144].

За нашими спостереженнями, складнопідрядні уточнювальні речення, предикативні частини яких поєднані опосередкованим синтаксичним зв'язком, репрезентують семантико-синтаксичні відношення місця, часу, мети, умови, способу дії, міри та ступеня, наслідку, а також власне-атрибутивне значення.

У складнопідрядних реченнях з уточнювальним значенням **місця** підрядна частина постає конкретизатором обставини місця головної частини, вираженої переважно прислівником, і відповідає на запитання *де саме? куди саме? звідки саме?*, напр.: *Він [Уралов] подає їй руку, і вони разом сходять **униз**,*

куди саме? *де застиг під курганом перекобачено газик* (О. Гончар); *В'яне все навколо*, де саме? *де пройнуть копита, золоті копита чорного коня* (В. Сосюра); *Туманом і сирістю потягло справа*, звідки саме? *де протікала річка* (М. Коцюбинський).

У реченнях з обставиною в головній частині, вираженою автосемантичним прислівником, передано дію, що може відбуватися вгорі або внизу, справа чи зліва стосовно орієнтира. Такими є прислівники *вгорі, внизу, збоку, справа, ліворуч, праворуч, позаду, навколо* [Вихованець 1992: 38], які постають формальними виразниками значення конкретної локальності в головній частині. Названі прислівники виражають свій лексичний зміст найчастіше абстрактно, подібно до співвідносних вказівних слів *там, тут*, і можуть бути конкретизовані, пояснені підрядною частиною [Арполенко 1982: 56]. Напр.: *Брянський і Черниш неквапом підіймались вузьенькою кривою вуличкою вгору*, куди саме? *де, як вказували діти, мав бути «Ковач»* (О. Гончар); *Кіннота йде на схід, а очі Килигеа весь час звертаються праворуч*, куди саме? *де лежать, сховавшись за обрієм, Чаплинка та Хорш, рідний тополиний порт* (О. Гончар); *Розпалені погляди бійців раз по раз зупиняються на ворожій мовчазній висоті, переносяться далі від неї – вліво*, куди саме? *де лягли до самого моря залиті сонцем простори чужої країни* (О. Гончар); *Ошелешений, він [Гайдамака] з гнівом ... кинувся тікати вниз*, куди саме? *де якісь люди волають, біжать* (О. Гончар).

Значення конкретної локативності можуть реалізувати також складнопідрядні речення, що вказують на близькість або віддаленість місця дії щодо її виконавця. У головній частині таких складних одиниць наявні прислівники *близько, поблизу, поруч, поряд, далеко*. Напр.: *Поруч*, де саме? *де подзенькують короткі стремена й самотнісі вільне сідло, весь час пливе образ живого Шаміля з його усмішками, недавніми джигітовками...* (О. Гончар).

Крім прислівника, підрядна частина може уточнювати прийменниково-відмінкову конструкцію та синтаксично нерозкладне словосполучення, однак такі складнопідрядні речення мають атрибутивно-просторове значення, оскільки прийменниково-відмінкова форма в ролі обставини місця прогнозує й атрибутивний поширювач, напр.: *А на тім місці* яким? де саме? *де ми були в житті, нехай троянди в'януть, в'януть і пахнуть, як твої любі листи, мій друже...* (Леся Українка); *У місті*, якому? де саме? *де ми не зустрілись, я знову блукаю з тобою...* (С. Майданська); *...повезе вона його в те місто* яке? куди саме? *портове, де її кохання прописане* (О. Гончар).

У складнопідрядних реченнях з уточнювальним значенням часу підрядна частина відповідає на запитання *коли саме?*, стосується обставини часу, вираженої переважно прислівником, та стоїть у постпозиції чи в інтерпозиції. Інтерпозиційне розташування підрядної частини є ознакою складнопідрядних речень нерозчленованої структури. Напр.: *Завжди* коли саме? *нас немає, коли нищать наш дім* (П. Загребельний); *Потім*, коли саме? *коли вже сонце почало тулитися до плеча Оленки, Маркові побачилась їхня єдина Тетянка* (М. Стельмах); *А тепер*, коли саме? *коли він стояв перед своєю новою печальною оселею, серце ладне було от-от зупинитись* (М. Стельмах).

Обставина часу головної частини, уточнювана підрядною частиною, виражена прислівниками *сьогодні, завтра, тепер, вчора, спочатку, інколи, щоразу, удосвіта, повесні, восени, влітку, взимку, вночі, вранці, вдень, недавно, торік, незабаром, згодом, потім, зараз, часом, якимсь та ін.* Напр.: *Удосвіта*, коли саме? *як ще не зовсім розвиднілось, вона, зачувши тупіт копит, занепокоїлась і принишкла* (М. Стельмах); *От і сьогодні вранці*, коли саме? *як коло його будинку зібралися бригадири, він крізь розчинені двері гукнув Марію* (М. Стельмах); *Відкрилося їй тепер*, коли саме? *коли відчула султанову смерть* (П. Загребельний); *Згодом*, коли саме? *коли вже прогримить моє ім'я, про мене казатимуть словами Горація* (П. Загребельний); *А взимку*, коли саме? *коли ночували в теплих хатах, натоплених соломою, жінки виводили нас у сніг...* (П. Загребельний); *Зараз*, коли саме? *коли неофіційно почали працювати на нас, можете вибрати вже й офіційну посаду* (М. Стельмах).

Зрідка уточнювальні підрядні частини можуть стосуватися й обставини часу, вираженої іменником із прийменником чи нерозкладним словосполученням. Напр.: *Через два дні*, коли саме? *коли Поцілуйка не було дома, поліція заарештувала Василю* (М. Стельмах); *Дід будив Сашка ще до сходу сонця*, коли саме? *коли сон саме як мед* (В. Захарченко); *...тільки в день страшного суду*, коли саме? *коли мертві підведуться з могил, дано буде людині побачити все* (П. Загребельний); *А через півжиття*, коли саме? *коли ти вже здоровий, ця нереальна мить – як сон серед садів!* (Л. Костенко); *Мабуть, ніколи не сміятиметься до кінця своїх днів*, доки саме? *скільки ще йому відміряно* (Є. Кононенко); *Того ж року 1637, у листопаді місяці*, коли саме? *коли мені наближався час від'їзду ... ідучи після утрени з церкви побіч з ігуменом, я оповів йому ... про те видіння...* (В. Шевчук).

Менш продуктивними є складнопідрядні речення з іншими уточнювальними обставинними значеннями. У конструкціях з уточнювальною цільовою семантикою підрядна частина стосується опорного компонента, вираженого прислівниками мети *навмисне, наперекір, напоказ, впам'ятку*, напр.: *Усе справжнє заховано десь дуже глибоко, а найгірше виставляється напоказ*, з якою метою? *щоб видати його за найкраще* (З інтернетівського видання); *Кожен ранок ми розкриваємо очі, як купець – віконниці своєї крамниці, і виставляємо себе напоказ*, з якою метою? *щоб обманювати ближнього; а увечері знову закриваємо їх, витративши цілий день на обман* (Ж. Лабрюєр).

Зрідка підрядна частина уточнює обставину мети, виражену відмінковою формою із прийменником *наперекір*, напр.: *А буває інакше – батьки так завзято насідають на дитину з його талантом, що він йде всім наперекір*, з якою метою? *аби відзначитися і не бути таким, як всі інші* (З інтернетівського видання).

Підрядна частина конкретизує також обставину **умови**, виражену прийменниково-відмінковою формою переважно з прийменниками *за, при, за умови*. Для ілюстрації приреченнєвиків із семантикою умови Р. О. Христіанінова наводить таке речення: **За ослаблення росту, коли однорічні прирости не перевищують 5–10 см., роблять легке омолодження на дво-, трирічну деревину** (С. Власюк) [Христіанінова 2012: 142].

І. Г. Чередниченко виокремив серед приадвербіальних причленної підрядності й конструкції зі значенням **причини**, напр.: **Микола Михайлович наосліп, бо злива не дозволяла розплющувати очей, попростував до ящиків з гербаріями** (Я. Гримайло) [Чередниченко 1959: 112]. У таких реченнях підрядна частина уточнює в головній частині обставину причини, виражену прислівниками *наосліп, наперекір, спростоння, спересердя, зозла, зопалу, знічев'я, згарячу, зосліпу, здуру, знестямки, поневолі* та ін., напр.: **Несамовиті ви люди! – сказав я спересердя, бо мені зуділа зачеплена канчуком шия** (В. Шевчук); **Саме здуру, бо видно було, як після цього він збентежився, втягнув голову в плечі й принишк** (М. Дашків).

Уточнювальне **означальне** значення (у широкому розумінні – як власне-означальне, якісно-характеризаційне і якісно-кількісне [Христіанінова 2012: 256]) мають складнопідрядні речення, підрядна частина яких конкретизує прикметники, означальні прислівники або прийменниково-відмінкові форми. У таких синтаксичних одиницях підрядна частина перебуває здебільшого в інтерпозиції стосовно головної, що дає підстави вбачати в цьому ознаки нерозчленованої структури, або в постпозиції; водночас семантична достатність головної, можливість трансформувати складнопідрядне речення у два прості засвідчує наявність ознак розчленованості, напр.: **Він [людський силует] ішов повагом і неквапом, ^{як саме?} ніби випробовував мій терпець, і я здогадалася, що це якесь велике цабе звернуло увагу на мою скромну персону** (В. Шкляр) – пор.: **Т.: Він [людський силует] ішов повагом і неквапом + Він ніби випробовував мій терпець...**

У ролі опорних уточнювальних компонентів складнопідрядних **способу дії і міри та ступеня** можуть бути такі розряди означальних прислівників:

– якісно-означальні: *голосно, дбайливо, ніжно, лагідно, привітно, тихо, правильно, прекрасно, авторитетно, бездоганно, безжально, безпомилково, швидко* та ін., напр.: **Маленькою Валюша так любила сидіти край вікна і слухати, ... як шелестить листя у саду, шелестить лагідно й задоволено, ^{як саме?} немовби його перебирають чийсь мокрі пальці** (Л. Романчук); **Слово «мама» росте разом з нами тихо, ^{як саме?} як тихо ростуть дерева, сходить сонце, як тихо світить веселка і гладить дитину по голівці рідна рука** (З інтернетівського видання); **Іноді назва виринає швидше, ^{як саме?} мовби притягує твір** (С. Процюк);

– способу дії: *мовчки, повагом, похапцем, жартома, верхи, навипиньки, неквапом, босоніж, наосліп* та ін., напр.: **Роботу робила мовчки ^{як саме?} – ніби секрет який за зубами тримала** (М. Матіос); **Вона й живе похапцем, ^{як саме?} немовби кудись біжить чи щось наздоганяє** (М. Матіос); **Гострі зуби, сильні ікла, лапища пудові, – А на ньому їздять верхи, ^{як саме?} наче на ослові...** (П. Глазовий); **Плавною ходою йде вона босоніж, ^{як саме?} ніби парить над землею, зі своїм італійським дитям** (З інтернетівського видання).

Іноді підрядна порівняльна частина уточнює обставину, виражену порівняльним зворотом, напр.: **Діана спостерігала за собою наче збоку, ^{як саме?} ніби в кінотеатрі** (О. Компанієць).

Погоджуємося з виокремленням Р. О. Христіаніновою опосередкованих **власне-атрибутивних** складнопідрядних речень, підрядна частина яких конкретизує в головній прикметник, що слугує атрибутивним поширювачем іменника й водночас функціює як іменниковий атрибутивний кваліфікатор [Христіанінова 2012: 256]. Напр.: **Мова народу – кращий, ^{який саме?} що ніколи не в'яне й вічно знову розпускається, цвіт усього його духовного життя, яке починається далеко за межами історії** (К. Ушинський).

Уточнювальне значення **наслідку** мають складнопідрядні речення, підрядна частина яких конкретизує в головній дієприслівниковий зворот, напр.: **Реучко підплигнувши на віз, так що ледве не впав на ящик, Тарас Демидович став поправляти на собі одягу** (Ю. Збанацький). Аналізовану конструкцію зараховують до складнопідрядних розчленованої структури наслідкових, обґрунтовуючи це так: «Створюється враження, що підрядна частина інтерпозитивна. Насправді вона постпозитивна, тільки займає позицію після звороту» [Слинько 1994: 575]. Попри таку мотивацію, подібні речення мають й ознаки нерозчленованої структури: прислівна чи присловосполученнева залежність, часто інтерпозиція щодо головної частини, уточнювальне обставинне значення, що й дає підстави вбачати в них формальний синкретизм.

Отже, репрезентантами внутрішньорангової спільнокатегорійної синхронної перехідності є складнопідрядні речення, що демонструють формальну синхронну перехідність. Синкретизмом форми позначені конструкції з ознаками нерозчленованої і розчленованої структури, серед яких вирізняються уточнювальні складні одиниці, зокрема з обставинним (місця, часу, умови, мети, способу дії, міри і ступеня, наслідку) та атрибутивним значенням. Пропонована студія вможливіло розширення спектру дослідження інших комбінацій диференційних ознак у межах складнопідрядних речень. З огляду на це, вивчення синкретичних утворень перспективне для подальших наукових пошуків.

Література

Арполенко 1982 : Арполенко, Г. П. Структурно-семантична будова речення в сучасній українській мові [Текст] / Г. П. Арполенко, В. П. Забеліна. – К. : Наукова думка, 1982. – 132 с.

Бабайцева 1979 : Бабайцева, В. В. Русский язык. Синтаксис и пунктуация [Текст] / В. В. Бабайцева. – М. : Просвещение, 1979. – 269 с.

- Бабайцева 2000 : Бабайцева, В. В. Явление переходности в грамматике русского языка [Текст] / В. В. Бабайцева. – М. : Издательский дом «Дроффа», 2000. – 638 с.
- Бевзенко 2005 : Бевзенко, С. П. Сучасна українська мова. Синтаксис : навч. посіб. [Текст] / С. П. Бевзенко, Л. П. Литвин, Г. В. Семеренко. – К. : Вища шк., 2005. – 270 с.
- Вихованець 1992 : Вихованець, І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови [Текст] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 224 с.
- Вихованець 1993 : Вихованець, І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : підручник [Текст] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
- Загнітко 2011 : Загнітко, А. П. Теоретична граматики сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис [Текст] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. – 992 с.
- Зарицька 2004 : Зарицька, В. Г. Синкретичні типи підрядності в системі складного речення [Текст] : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / Вікторія Григорівна Зарицька ; Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2004. – 224 с.
- Іваницька 1988 : Іваницька, Н. Л. Двоскладне речення в українській мові [Текст] / Н. Л. Іваницька. – К. : Вища школа, 1988. – 167 с.
- Кулик 1961 : Кулик, Б. М. Курс сучасної української літературної мови, ч. II, Синтаксис [Текст] / Б. М. Кулик. – К. : Радянська школа, 1961. – 287 с.
- РГ 1980 : Русская грамматика [Текст] : 2 т. / [редкол.: Н. Ю. Шведова (гл. ред.) и др.]. – М. : Наука, 1980. – Т. 2. Синтаксис. – 709 с.
- Слинько 1994 : Слинько, І. І. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання [Текст] / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, А. А. Кобилянська. – К. : Вища школа, 1994. – 670 с.
- СУЛМ 1972 : Сучасна українська літературна мова. Синтаксис [Текст] / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1972. – 516 с.
- УМ 1988 : Українська мова. Ч. 2 [Текст] / В. О. Горпинич, В. Д. Горяний, І. Я. Журба, І. Й. Тараненко ; за ред. В. О. Горпинича. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Вища шк., 1988. – 224 с.
- Христіанінова 2012 : Христіанінова, Р. О. Складнопірядні речення в сучасній українській літературній мові : Монографія [Текст] / Р. О. Христіанінова. – К. : Інститут української мови; Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – 368 с.
- Чередниченко 1959 : Чередниченко, І. Г. Складнопірядні речення у сучасній українській мові. Спецкурс для студентів філологічних факультетів [Текст] / І. Г. Чередниченко. – Чернівці, 1959. – 134 с.
- Чередниченко 1951 : Чередниченко, І. Г. К изучению придаточных в средней школе [Текст] / И. Г. Чередниченко // Русский язык в школе. – 1951. – № 6. – С. 35-39.
- Чеснокова 1988 : Чеснокова, Л. Д. Синкретизм в сфере членов предложения [Текст] / Л. Д. Чеснокова // Филологические науки. – 1988. – № 4. – С. 41-47.
- Шульжук 2004 : Шульжук, К. Ф. Синтаксис української мови : підручник [Текст] / К. Ф. Шульжук. – К. : Видавничий центр «Академія», 2004. – 408 с.

Статья посвящена исследованию репрезентантов внутриранговой общекатегориальной синхронной переходности – сложноподчиненных предложений, демонстрирующих формальный синкретизм. Описана специфика сложноподчиненных уточняющих конструкций, проанализированы их разновидности, мотивирована целесообразность их квалификации как синкретичных образований.

Ключевые слова: синхронная переходность, синкретизм, внутриранговая общекатегориальная синхронная переходность, формальный синкретизм, смысловой синкретизм, формально-смысловой синкретизм.

The article deals with the study of representants of inner grade common category synchronous transitivity, that is complex sentences that demonstrate formal syncretism. The specific complex specifying constructions are described, their variety is analyzed, their logic qualifications as syncretic formations are reasoned.

Keywords: synchronous transitivity, syncretism, inner grade common category synchronous transitivity, formal syncretism, semantic syncretism, formal and semantic syncretism.

Надійшла до редакції 31 березня 2014 року.

РОЗДІЛ IV. ФУНКЦІЙНА СЕМАНТИКА ЛЕКСИЧНИХ І ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

Олена Важеніна

УДК811.161.2'373.7:82-17

МОВНА ГРА ЯК ОСНОВА ОСВОЄННЯ АСОЦІАТИВНОГО ПОТЕНЦІАЛУ
ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

У статті йдеться про особливості тексту химерного роману в межах постмодернної культурної парадигми. Однією з основних ознак такого тексту є наявність мовної гри, для реалізації якої найбільш доречними видаються фразеологічні одиниці мови. Видозмінені фразеологізми доречно аналізувати, враховуючи не тільки їх стилістичну, але й прагматичну функцію в тексті.

Ключові слова: текст, мовна гра, фразеологізм, видозмінений фразеологізм.

Лінгвістичні дослідження останніх десятиліть вказують на інтенсивну активізацію уваги дослідників до проблеми мовної гри, яка є важливим складником не тільки живої розмовної мови (адже вона завжди була епіцентром мовної гри), але й текстів, створених в інших стилях літературної мови. Серед робіт, у яких було докладно розглянуто різні аспекти мовної гри, роботи Н. Арутюнової, В. Маслової, Т. Грідіної, С. Ізюмської, В. Саннікова, І.С. Аліпулатова, Т. Свердан, О.В. Васіної, В.І. Болотова, А.І. Дородних, А.С. Полевщикова, А.І. Білозуб та ін.

Такий інтерес видається абсолютно зрозумілим у руслі сучасної наукової парадигми та в контексті актуальної антропоцентричності сучасного мовознавства, яке наголошує на значущості мовної особистості, мовленнєвої поведінки автора того чи іншого тексту. «Поняття тексту є ключовим у цій парадигмі як одній з найбільш досконалих форм комунікації за напрямом *адресант – текст – адресат*, що дає змогу повноцінно вивчати людину в мові та функціонування мовних одиниць різних рівнів» [Свердан 2012: 225]. При цьому поняття «мовної гри» здебільшого ототожнюють з поняттям «гра зі словами» і розглядають його на прикладі okazіоналізмів, вульгаризмів, сленгу, прецедентних текстів, авторських неологізмів. Проте гра із фразеологізмами – усталеними й відшліфованими століттями стійкими конструкціями мови – видається не менш захопливою, особливо за умов розгляду таких трансформацій не тільки в мовному контексті, але й у межах соціального й культурного дискурсу.

Як відомо, художній текст завжди є витвором не тільки окремого автора, а й епохи, в яку творить цей автор. У нашому дослідженні йдеться про одного з творців української прози ХХ століття. Саме тому спробуємо проаналізувати не вплив художнього мовлення на видозміну фразеологічної одиниці взагалі, а, звузивши межі дослідження, розглянемо вплив художнього тексту, створеного в українському хронотопі ХХ століття, на видозміну традиційних українських фразеологізмів.

Для реалізації цієї мети доречним видається звернення до теорії постмодернізму й наратології.

Постмодернізм являє собою умонастрій, інтелектуальний стиль епохи. Як тип ментальності постмодернізм – це гіперрефлексія, що виникла в умовах релігійно-філософського вакууму, дискредитації ідеологічних концептів, тотального релятивізму, надвиробництва предметів одномоментного споживання. З численних робіт, присвячених художній культурі другої половини ХХ ст., впливає, що постмодернізм є механізмом продукування позачасових текстів, у яких хтось (не автор!) грає в нічого не значущі ігри, використовуючи коди, що належать іншим. Фразеологізми якомога краще підходять для реалізації концепції постмодернізму в художньому тексті, адже вони слугують національно культурним кодом, що не належить одній тільки людині [История философии 2002: 984].

Серед специфічних рис, притаманних постмодернізму в художніх текстах, необхідно назвати стилістичний еkleктизм, інтертекстуальність, ризомність, референційність, вторинність, позасистемність, довільну фрагментованість, переважаність алюзіями, семіотичну надмірність, іронію, мовну гру тощо. Фразеологізми послуговують для реалізації певних з них, а саме, інтертекстуальності, переважаності алюзіями, семіотичній надмірності, мовній грі й т. ін., визначаючи стилістику постмодернізму.

Інтертекстуальність – поняття постмодерністської текстології, артикулює феномен взаємодії тексту із семіотичним культурним середовищем як інтеріоризації зовнішнього. Концепцію інтертекстуальності можна звести до фундаментальної ідеї неklasичної філософії про активну роль соціокультурного середовища в процесі смислорозуміння і смислородження.

У постмодерністській системі відліку взаємодія тексту зі знаковим фоном є фундаментальною умовою смислоутворення. На думку Р. Барта, «основу тексту становить його вихід в інші тексти, інші коди, інші знаки», і, власне, текст – як у процесі написання, так і в процесі читання – «є втіленням безлічі інших текстів, нескінченних або, точніше, втрачених (таких, що втратили сліди свого походження) кодів. Таким чином, кожний текст є інтертекстом; інші тексти присутні в ньому на різних рівнях у більш або менш впізнаваних формах: тексти попередньої культури і тексти сучасної культури. Кожний текст являє собою «нову тканину, виткану зі старих текстів. Уривки старих культурних кодів, формул, ритмічних структур, фрагменти соціальних ідіом і т. ін. – «усі вони поглинаються текстом і перемішуються в ньому, оскільки завжди до тексту і навколо

нього існує мова» [Барт 1989: 413]. Смісл виникає саме й тільки як результат зв'язування між собою цих семантичних векторів, що виводять у широкий культурний контекст, який постає щодо будь-якого тексту як зовнішнє семіотичне середовище.

Ще одним з центральних понять постмодернізму є наратив – історично й культурно обґрунтована інтерпретація певного аспекту світу з певної позиції. Фразеологізм у художній літературі ХХ століття занадто часто послуговує такій інтерпретації. У художньому мовленні наратив – це лінійний виклад фактів і подій у творі, тобто те, як воно було написано автором. Базовою ідеєю наративізму вважають ідею суб'єктивно привнесеного смислу через завдання фіналу.

За оцінкою Й. Брокмейера і Р. Харре, наратив є не описом якоїсь реальності, а «інструкцією» з визначення та розуміння останньої [Брокмейер і Харре 2000: 29]. Наратор (оповідач), у першу чергу, є носієм знання про фінал, і тільки завдяки цій якості він принципово відрізняється від іншого суб'єкта наративного оповідання – його «героя», який, існуючи в центрі подій, не має цього знання.

Для прийнятої постмодернізмом концепції історії головною є ідея значення фіналу для конституювання наративу як такого. Ф. Кермоуд вважав, що лише існування певного «завершення», спочатку відомого наратору, створює певне поле тяжіння, що стягує всі сюжетні вектори в загальний фокус.

Як уже було сказано вище, до того, як почати вирішувати завдання з розуміння будь-якого тексту чи просто висловлювання, суб'єкт вже налаштовується на певну хвилю, несвідомо очікує від сприйманого тексту того, що відповідає його уявленням про смисл тексту. Тобто на основі фонового культурного та базового знання суб'єкт вибудовує сценарій ситуації, викладеної в тексті (а фразеологізм ми розуміємо як текст). Коли автор видозмінює фразеологізм, то в такий спосіб руйнує очікуваний суб'єктом (читачем) сценарій. Невідповідність між дійсним та очікуваним у живому мовленні іноді породжує ситуацію непорозуміння, в художньому ж творі, коли автор «прораховує» наперед ефект від такої невідповідності, результат видається абсолютно іншим. Отже, руйнація норми в уже усталеному тексті має свою мету, за досягнення якої й бореться автор художнього тексту.

Термін «мовна гра» увів Людвіг Вітгенштейн у «Філософських дослідженнях» [Вітгенштейн 1994] для опису мови як системи конвенційних правил, в яких бере участь мовець. Мовні ігри філософ розуміє як моделі (зразки, типи) роботи мови, її варіюваних функцій. Подібно до будь-яких моделей, призначених для пояснення ускладненого, незрозумілого, «мовні ігри» постають у концепції Вітгенштейна, перш за все, як найпростіші або спрощені способи використання мови, що дають ключ до розуміння більш зрілих і нерідко змінених до невпізнаності випадків.

Мовна діяльність людини будується на переважному використанні готових комунікативних одиниць (схем, кліше). Стереотипи спілкування, в яких мовні одиниці пов'язані з типовими ситуаціями, проявляються на рівні жанрових форм, що реалізуються в різних комунікативних ситуаціях. Дехто з лінгвістів дотримується думки, що усвідомлене порушення мовного стереотипу відбувається тільки для привертання уваги співрозмовника. Проте ми згодні з Т. Свердан, яка вважає, що «хоча мовну гру часто кваліфікують як стилістичний прийом, для опису мовних ігор будь-який текст найефективніше досліджувати, поєднуючи стилістико-прагматичний аналіз, що цілком природно, оскільки «обидва аспекти містять детермінацію тексту прагматичними чинниками» [Свердан 2012: 226].

Зауважимо ще декілька значущих для розуміння мовної гри аспектів. Мовна гра має установку на комічний ефект, адже комічний ефект скорочує дистанцію в міжособистісному спілкуванні, сприяє розшифровці прихованої іронії, сприйняттю жартів [Полевщикова 2011]. Здатність до гри – важливий показник рівня розвитку людини. Сам принцип мовної гри, припускаючи відхід від стандарту, вимагає оволодіння певними прийомами породження і вживання мовних одиниць у невластивій їм функції. Вироблений мовною грою ефект також залежить від рівня лінгвістичної культури адресата. Мовна гра будується на відхиленні від стереотипів при усвідомленні нормативності цих стереотипів.

Якщо вести мову про місце мовної гри в радянському дискурсі, то необхідно згадати, що радянські люди розуміли одне одного з півслова в умовах несвободи слова. Очевидно саме цим умінням і скористався С. Гуцало у своїй трилогії «Позичений чоловік», «Приватне життя феномена» та «Парад планет».

Попри часткову розбіжність дослідників щодо поняттєвого апарату на позначення дефініції та сутності мовної гри, одноставно визнають дві основні риси мовних ігор: аномальність та адресність. З позицій структурно-семантичного підходу до мови трансформації фразеологізмів являють собою аномалію. До того ж тексти химерної прози С. Гуцала є занадто адресними – їх зрозуміє тільки читач, що виріс в умовах української радянської соціалістичної реальності.

Оскільки кожний компонент фразеологічної одиниці виконує в їх складі певну семантичну функцію, а основною, нормативною ознакою фразеологізмів є їхня семантична цілісність, то мовна гра з ними спрямована на часткове або повне усунення саме цієї ознаки. Не можна не погодитися з думкою Т. Свердан, яка вважає, що важливим є врахування не тільки структурних особливостей фразеологічної одиниці, а що найважливіше – її семантичної тотожності видозміненого фразеологізму.

Для реалізації авторського задуму у своїх творах С. Гуцало вдається до активного використання видозмінених фразеологізмів. Саме завдяки цьому авторська мовна гра набуває неповторних рис.

Найчастіше в химерній прозі для реалізації мовної гри Є. Гуцало використовує такі типи видозмінених фразеологізмів:

1. Морфологічний тип:

а) заміна форми іменника іншою формою того самого іменника (*біда й пісеньку (пісню) співа; адамове ребро (реберце); віддати Богу (Богові) душу*);

б) заміна однієї форми дієслова іншою (*чути як муха летить (пролетить)*);

в) заміна дієприкметника змінюваною формою дієслова (*не мудрували (не мудруючи) лукаво*).

2. Синтаксичний тип:

а) інверсія складових частин (*слави зажити; воля вольному*);

б) еліipsis (*що в Мартохи на губі – те й на язичі; Танцюрист з мене – як із соняшникової бадилли мисливська рушниця*);

в) зміна синтаксичної структури (*Маленький, чепуренький, крізь землю пройшов, червону шапочку знайшов. – Кіндрат, мій брат, крізь землю пройшов, червону шапочку знайшов*).

3. Лексичний тип:

а) заміна лексичного компонента (*що в тебе на мислі; хоч до болячки клади; квапитися поперед батька в печло; облизня ковтнув; розкрити пельку; заїхати в морду; макітра не варить; накласти лапу*);

б) зміна компонентного складу (*навівали глухий, безпричинний смуток; зізнавались у простоті душевній; води з її лица не пити*).

4. Контекстуальний тип:

а) зміна лексичного оточення фразеологізму при збереженні лексичного складу й граматичної структури (*висловився через пень-колоду; висловився через дорогу навприсядки*);

б) розширення меж фразеологізму через включення в найближчий контекст нових компонентів при збереженні структури та загального значення (*слина сама в роті починає текти*);

в) використання поруч із фразеологізмом одного з його компонентів у вільному значенні: *Не таке наше начальство страшне, Одарко, як ти його малюєш*;

г) контамінація двох чи більше фразеологічних одиниць (*руками й ногами домагатимусь; дивиться вовчим оком*);

д) використання не фразеологічного звороту як такого, а тільки його загального образу чи смислу (*дурний-дурнісінький, як вивернуті кирзові халяви; Мартосі – Мартошине, а Хомі – Хомине; потрібен, як кобилі тряся*);

Використання фразеологічних видозмін є різним за прагматичними інтенціями, а такі фразеологізми виконують роль переконливих аргументів, смислових центрів, що по-різному вплетені в загальну канву повідомлення. Автор художнього тексту в цьому випадку покладається на мовну компетенцію читача і прагне, щоб той розумів психологічний, морально-етичний чи естетичний підтекст незвично сформульованої думки. Таке розуміння уможливорює контекст і дотримання виправданих відхилень від норми, які є показниками суперечностей між інформативною та експресивною функціями мови, між мовою, що прагне уніфікації, і мовленням з тенденцією до творчості, зрештою – між розчленованою структурою та цілісним змістом фразеологічної одиниці.

Ми не претендуємо на вичерпність аналізу, натомість перспективність обраного напрямку вбачаємо у висвітленні в аспекті досліджуваної теми таких проблем сучасного мовознавства, як узуальне та okazionale використання фразеологізмів у химерній прозі, а також особливості контексту видозмінених фразеологічних одиниць та особливості його реалізації для досягнення авторської мети.

Література

Барт 1994: Барт, Р. От произведения к тексту [Текст] / Р. Барт // Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М.: Прогресс, Универс, 1994, С.413-423.

Білозуб 2014: Білозуб, А. І. Мовна гра в українському постмодерному дискурсі (на матеріалі прозових творів представників станіславського феномена) [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. наук. : 10.02.01 / Донецький національний університет. – Донецьк, 2014. – 20 с.

Болгова 1988: Болгова, Л. А. Фразеологизмы как средство решения коммуникативно-прагматических задач газетного сообщения [Текст] / Л. А. Болгова // Лексико-фразеологическая система немецкого языка и коммуникация : Сб. науч. тр. МГПИИЯ им. М.Тореза. – М.: Изд-во МГПИИЯ им. М.Тореза, 1988. – С. 103-111.

Брокмейер 2000: Брокмейер, Й. Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы [Текст] / Й. Брокмейер, Р. Харре // Вопросы философии. – 2000. – № 3 – С. 29-42.

Важеніна 2000: Важеніна, О. До проблеми розмежування фразеологічних трансформацій, модифікацій та варіацій [Текст] / Олена Важеніна // Лінгвістичні студії. Вип. 6. – Донецьк: ДонНУ, 2000. – С. 310-313.

Важеніна 2001: Важеніна, О. Мовно-стильові особливості химерної прози [Текст] / Олена Важеніна // Лінгвістичні студії. – Вип. 8. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – С. 180-184.

Давиденко 1992: Давиденко, Л. В. «Ні врізати, ні доточити» (традиційні фразеологізми в романі Є. Гуцала «Позичений чоловік») [Текст] / Л. В. Давиденко // Культура слова. – 1992. – Вип. 42. – С. 54-58.

Витгенштейн 1994: Витгенштейн, Л. *Философские исследования* [Текст] / Л. Витгенштейн // *Философские работы*. Пер. с нем. М. С. Козловой. – М., 1994. – Ч. 1. – С. 80-130.

Гальперин 1981: Гальперин, И.Р. *Текст как объект лингвистического исследования* [Текст] / И.Р. Гальперин. – М. : Наука, 1981. – 140 с.

Загнітко 2006: Загнітко, А. *Лінгвістика тексту : Теорія і практикум*. Науково-навчальний посібник [Текст] / Анатолій Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – 289 с.

История философии 2002: *История философии*. Энциклопедия [Текст] / Сост. и гл. науч. ред. А. А. Грицанов. – Мн. : Интерпрессервис, Книжный дом, 2002. – 1286 с. – ISBN: 985-428-461-1.

Кожина 2006: Кожина, М. Н. *Стилистический энциклопедический словарь русского языка* [Текст] / М. Н. Кожина. – М. : Флинта, Наука, 2006. – 696 с.

Кристева 2004: Кристева, Ю. *Избранные труды : Разрушение поэтики* [Текст] / Ю. Кристева; пер. с франц. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. – 656 с.

Павловська 1972: Павловська, Г. В. *Трансформація і варіація фразеологічних одиниць* [Текст] / Г. В. Павловська // *Питання фразеології східнослов'янських мов*. – К. : Наук. думка, 1972. – С. 40-42.

Полевщикова 2011: Полевщикова, А. С. *Языковая игра в романе А. Мюшга „Der Rote Ritter” (1993)* [Текст] : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 „Германские языки” / А. С. Полевщикова. – М., 2011. – 21 с.

Свердан 2012: Свердан, Т. *Принцип семантичної маркованості в ігрових модифікаціях українських фразеологізмів* [Текст] / Т. Свердан // *Учені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського*. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. – 2012. – Т. 25 (64), № 2 (1). – С. 225-231.

В статтє речь идет об особенностях текста причудливого романа в пределах постмодерновой культурной парадигмы. Одним из основных признаков такого текста является наличие языковой игры, для реализации которой наиболее уместными представляются фразеологические единицы языка. Видоизмененные фразеологизмы уместно анализировать, учитывая не только их стилистическую, но и прагматическую функцию в тексте.

Ключевые слова: текст, языковая игра, фразеологизм, видоизмененный фразеологизм.

In this article it is examined the peculiarities of the text of the chimeric novel within the limits of the postmodernism cultural paradigm. One of the main features of this text is a presence of linguistic game, for it realization the phraseological units of the language are the most appropriate ones. The modified phraseological units are appropriate for analyzing, considering not only their stylistic but also pragmatic function in the text.

Keywords: text, linguistic game, phraseological unit, modified phraseological unit.

Надійшла до редакції 24 квітня 2014 року.

Ірина Домрачева

УДК 811.161'367

СИНТАКСИЧНА ПРЕЗЕНТАЦІЯ СУКУПНОЇ СЕМАНТИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Стаття продовжує цикл публікацій автора з функційної граматики. У ній розглянуто особливості функціонування сукупних лексем на синтаксичному рівні, з'ясовано статус метафоричних компонентів із сукупною семантикою. Здійснена спроба поняттєво-якісного аналізу семантичної та граматичної реалізації одиниць, що марковані переносним значенням.

Ключові слова: сукупність, синтаксичні засоби сукупності, квантитативність, метафорична кількість, метонімія, неозначена кількість, переносне значення.

Доповненням до основних засобів вираження значення сукупної множинності (на лексичному, словотвірному, морфологічному рівнях) є використання з цією ж метою метафорично переосмислених слів різної семантики [Перетятко 1972: 32] (синтаксичний рівень). Відомо, що лексеми характеризуються установленим переліком слів, із якими вони сполучаються. Останньому сприяє власне лексичне значення кожного слова. Так, сукупні іменники *рій*, *купа*, виражаючи неозначену множинність, поєднуються з конкретизувальними кожному множинності словами: *рій комарів*, *рій мух*, *купа паперу*, *купа піску*. При поєднанні лексем з невластивими їхньому значенню словами утворюються метафоричні та метонімічні відношення. Такі утворення є джерелом багатозначності, яка “ґрунтується на певних ustalених принципах семантичної деривації, під якою необхідно розуміти ... формування лексико-семантичних варіантів з властивими їм семемами на основі первісних, основних значень” [Сучасна українська літературна мова 1997: 139]: *рій мух – рій сніжинок*, *купа дітей*, *купа щастя* або *спокійне море – море любові*, наприклад: *Телевізор у них величезний (розміром як дівочька скриня колись), поставлено його просто в садку під горіхом, аж сюди на веранду видніє голубий екран, і перед ним стирчить купа голів – дитячих і дорослих* (О. Гончар).

При цьому метафора – це використання слова-назви певного предмета (явища, дії чи ознаки) для номінації іншого предмета на основі подібності, яка впливає з їхнього порівняння, зіставлення за асоціацією [Сучасна українська літературна мова 1997: 139]: *смуга* – 1. “Видовжена, обмежена чим-небудь частина якоїсь поверхні, простору, що виділяється на загальному фоні своїм виглядом, кольором і т.ін.” (несукупне значення) і 6. перен. “Послідовний безперервний ряд подій, явищ” (сукупне значення) – *У мене зараз чорна смуга в житті: то невдачі на роботі, то непорозуміння у сім’ї*. На основі асоціації з чимось довгим, порівняно великим (*смуга*) утворюється переносне (нове) значення, якому притаманна сема сукупності.

Вивчення сполученнєвих потенцій лексем має велике не тільки теоретичне значення, а й практичне. Для структурування текстових величин необхідно вміти поєднувати лексеми, враховуючи при цьому їхню валентність, яка, як зазначає О.І. Лашкевич, закладена вже у мовній системі. Тому дуже важливим є знати, як поєднуються слова у мовленні, а також те, що вони означають [Лашкевич 1985: 17]. Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми засвідчив необхідність створення загальної класифікації лексем із метафоричним чи метонімічним значенням, які містять сему сукупності чи збірності у широкому розумінні. При цьому необхідним, на наш погляд, є поняттєво-оцінювальна характеристика кожного компонента зазначеної структури.

Отже, цілком природно, що запропонована стаття продовжує розв’язання проблем аналізу функціонування лексем із збірним (сукупним) значенням на синтаксичному рівні, заявлених автором у попередніх публікаціях, однак пропоновані структури наразі потрактовуються як такі, що марковані переносним значенням. Переносне (метафоричне, метонімічне та ін.) значення сприяє залученню більшої кількості лексем із сукупною семантикою, які у прямому розумінні не завжди могли презентувати збірність. Йдеться не тільки про окремі слова, але й про словосполучення, у структурі яких знаходимо сукупне значення на другій та наступних позиціях.

Отже, метою статті є визначення лексико-граматичного і функційного статусу сукупних лексем із переносним значенням у сучасній українській мові, окреслення специфіки вживання відповідних слів у художній літературі та періодиці, установа їхнього зв’язку з іншими членами сукупної структури з переносною / прямою семантикою (зокрема узагальнено-збірних іменників). Підкреслюємо, що одним із найголовніших завдань дослідження також є спроба простежити особливості сполучення сукупних лексем із сполучниками та намагання з’ясувати їхній вплив на загальний текст мовлення.

Зауважимо, що у сучасній лінгвістиці презентовані дуже широко конструкції із значенням метафоричної кількості. Кількість узагалі може виражатися різними засобами. Як свідчать спостереження І.С. Тимофєєва, “кількість у методологічному плані є визначеність однакісних (однорідних) предметів, яка розглядається з боку інтенсивності чи ступеня вияву будь-якої ознаки” [Тимофєєв 1972: 21]. Проте з-поміж мовознавців побутує думка, що “зовсім кількісних методів у дослідженні мовних явищ немає”. Більше того є перспективним і досить виваженим твердження багатьох дослідників, що категорія кількості є не первинною (твірною), а вторинною (похідною), яка передбачає відносно “розвинену практику і диференційоване уявлення про якість і властивість, про ціле і частину” [Шляхтенко 1968: 9]. В.З. Панфілов підтримує висловлене С.Г. Шляхтенком і додає, покликаючись на праці філософів, що саме категорія якості лягла в основу виділення категорії кількості, оскільки первинна свідомість якісної визначеності предметів стала основою угруповання їх у кількісні ряди [Панфілов 1976: 131].

Саме тому дуже важливо схарактеризувати основні положення, які стосуються того, як правильно розглянути лексему, що маркована кількісною семантикою, але яка має якісно-оцінювальне значення та вживається в переносному (метафоричному) значенні.

Отже, використовуючи погляд Ф.І. Буслаєва, який відносить метафору до найважливіших тропів, підкреслюючи в ній оцінювальну функцію і предметно-логічний характер, ми намагатимемося подати аналіз метафоричних лексем із сукупним (кількісним значенням).

У сучасній українській мові значення сукупної дискретної множинності містять ті лексеми, у яких сема сукупності, єдності виступає стрижневою, домінантною. У такому разі на першому місці перебуває якісний критерій виокремлення субстантивів з-поміж інших іменників з неозначеною множинністю. У мові є лексеми, у яких значення сукупності виявляється у зв’язку з розщепленням багатозначного слова. Як свідчать спостереження, значна кількість субстантивів (власне сукупних лексем) презентують сукупне значення на другому, третьому або й на сьомому рівні. Такі лексеми займають периферію функційно-семантичного поля (ФСП) сукупності, оскільки семантика сукупності в них виражена вторинно. Мова, не маючи можливості забезпечувати вираження кожної нової ідеї, тобто значення, окремим самостійним словом, змушена “розносити безмежну кількість значень по тих або інших рубриках основних понять, використовуючи інші конкретні або напівконкретні ідеї як опосередковувальні функціональні зв’язки” [Сучасна українська літературна мова 1997: 131]. Кожне багатозначне слово становить сукупність кількох значеннєвих одиниць, або лексико-семантичних варіантів [Сучасна українська літературна мова 1997: 134]. При поєднанні останніх установаються ієрархічні відношення. Розрізняються головні (стрижневі, домінантні) значення та похідні, які семантично залежать від номінативного.

Одним із критеріїв поповнення значень є переосмислення, перенесення на основі подібності, схожості ознак, дій, явищ, процесів. Інколи ці переносні значення бувають сукупними, а іноді виражають одиничність

чого-небудь. Однак завдяки формуванню багатозначності засобами метафори, метонімії та ін. з'являються лексеми з двома і більше значеннями, з-поміж яких є і сукупне. Наприклад: 1. *Загін 2, гону, чол. 1. Військова група. Полк мав просуватися вперед окремими загонами і дрібними групами* (О. Гончар). 2. Група людей, об'єднаних, організованих для спільних дій або для виконання певного завдання // Група людей однієї професії, одного фаху, об'єднаних за спільною ознакою: *Чималий загін молодих прозаїків, поетів, драматургів, критиків вливається в літературу, повнить її юним, свіжим голосом* (Літературна Україна). 2. *Орда, и, жін. 1. іст. Об'єднання кількох кочових племен під владою одного хана у тюркських і монгольських народів: Страшенна монгольська орда з далекої степової Азії налетіла на нашу країну* (І. Франко) // *Татарсько-турське військо: Зажурилась Україна, Що нігде прожити: Гей, витоптала орда кіньми Маленькі діти* (Українські народні ліричні пісні); 2. перен. Безладний, неорганізований натовп: *За балом бал у генерала, За генеральшею чимала Орда панів і паничів* (Т. Шевченко); *Насправді ж хлопець з раннього рання підлогу мив в довжелезному коридорі, де, скільки не пильнуй, однаково буде сміття й піску, як тільки промчить орда правопорушницька* (О. Гончар).

Доцільною видається думка про виокремлення кореня “сукупність”, “скупчення” під час позначення метафорою невійськових об'єднань, а саме: людей чи предметів. У цьому випадку ми приєднуємося до аналізу таких лексем Н.Д. Дізенко, яка пропонує виділяти дві групи слів [Дізенко 1986: 28]: а) *юрба, орава, орда, загін, плеяда, сім'я, товпа, хор, хоровод, сонм* та ін.; б) *арсенал, архів, каталог, склад, обойма* і под. Наприклад: *сім'я* – 2. перен. “Група людей, народів, згуртованих дружбою, спільною діяльністю, спільними інтересами; родина” (СУМ, т.ІХ, с.221) – *Що там таке? Сміються всі: “Знов над верстатом Зоз дрімає...” Шумить учнівська сім'я... “От соня”, думаю і я* (В. Сосюра); *арсенал* – “великий запас чого-небудь” (засобів, можливостей та ін.) (СУМ, т.І, с.62) – *Озброєний арсеналом ґрунтового, як на ті часи, філологічного знання, він [М. Левицький] узявся до вивчення української народної мови* (І.Франко); *сонм* – // “велика кількість, безліч кого-, чого-небудь” (СУМ, т.ІХ, с.457) – *Сонми хмар скотилися, тисячею гармат ударив грім, блискавиця весь світ осліпила* (Г. Хоткевич). Наведемо ще ілюстрації до аналізу проблемних зон: *Хто ж перший увірветься в сонм безсмертних?* (В. Дрозд); *Тиціан-Веласкес... Рембрандт, і Ван-Дейк, і вся плеяда голландських майстрів, надзвичайні образи тиші, й супокою, й могутньої сили землі, – краса і велич життя земного...* (І. Багрянний); *Вже відверто глузував з Шнурре, але той відкидав глузування, він настроєний був на серйозний, навіть урочистий лад, він підвівся й проголосив, наче повноважний представник перед іноземним посланником або корпусом журналістів* (П. Загребельний).

Значну групу метафоричних кількісних іменників зі значенням сукупності репрезентують слова: *табун, стадо, косяк, зграя, рій, гурт, виводок, отара* (ЛСГ на позначення сукупності тварин, птахів, риб, комах) [Дізенко 1986: 32]. До переносного значення “велика, неорганізована група людей, товпа” додається ще значення “стихийне скупчення”, “хаотичність скупчення”. Іноді переносне значення утворюється у сукупності абстрактних понять: *рій думок, зграя мрій*. Необхідна умова для такого виду метафоризації – асоціація на основі руху, рухливості: *Рухається рій мух (літає), рухається рій селян (жінок)* – (не стоїть на місці). Наприклад: *Твої кохані струни голосні Будили зграї красних мрій моїх* (Леся Українка); *Рій думок Здіймався, Наче бджоли до весни* (С. Пушик).

З-поміж власне сукупних лексем наявні іменники, кількісне значення множинності предметів яких може ускладнюватися вказівкою на зовнішній вид цієї множинності: а) імена-назви недбало зібраних предметів: *ворох, охапка*; б) імена-назви охайно складених, зв'язаних предметів: *букет, пучок, зв'язка, сніп, трено*. Друге, переносне значення цих лексем належить до сукупностей предметів, понять: *Сусідка бідкалася вчора, що має букет болячок різних – сподівалася на співчуття; Зорепад жартів звалився на Тимка, коли він несподівано для всіх почав читати зовсім не з тієї сторінки; Він поселився в домі їхньому, під зорепадом жодудів* (Л. Костенко).

Можливий інший спосіб розвитку кількісної метафоризації, коли один із компонентів першопочаткового значення слова втрачається, а той, що залишився, розвиває гіперболізоване значення великої кількості [Дізенко 1986: 36]. Так, лексеми *океан, море, інколи ріка* у сполуках *море емоцій, океан ночі* розвивають площину надмірності: *Море позитивних емоцій навіяли мені ці спомини*. Друге, переносне значення слова *море* впливає з першого. Далі зникає компонент “простір”, і активізується сема “великий”, яка надає слову гіперболізованого значення великої кількості [Дізенко 1986: 37]. До лексеми *море* тут можна додати *океан, гора, ліс, хмара* і под. Наприклад: *Безсмертні келихи людського повнозвуччя, осяяння безсмертні океани* (М. Вінграновський); *Гора планів народила мишу поліпшень. Ми не можемо чекати милості від природи після того, що ми з нею зробили* (Дзеркало тижня).

Ступінь метафоричної кількості, що виражається такими словосполученнями, зумовлюється лексичним значенням головного компонента, що є об'єктивним лінгвістичним критерієм для виділення таких семантичних різновидів [Лашкевич 1985: 19-20]:

- 1) словосполучень із значенням множинності, що неможливо порахувати: *армія студентів, легіон панів (машин)*;
- 2) словосполучень із семантикою неозначено великої кількості: *груда будинків, груда вражень, купа глядачів, купа ідей*;

3) словосполучень, що виражають невизначено малу кількість: *крапля почуття, крихточка щастя, шматочок радості*. Однак, маємо зауважити, що так невелика кількість також містить сукупне значення.

Відомо, що семантика множинності в мові виражається зазвичай різними способами. З-поміж них лінгвісти виокремлюють: лексичний – «багато», «множина», «велика кількість», «множинність», «рій», «табун» та ін.; граматичний: а) форма множини іменника: «будинки, студенти, дерева» та ін.; б) формою числа однини за допомогою суфіксів із значенням збірності: «дітвора, професура, рідня, мушва» і под. Однак, зауважимо услід за О.І. Лашкевичем, найбільш поширеним є ще один спосіб – семантико-синтаксичний [Лашкевич 1985: 21].

За такого способу значення множини іменників реалізується тільки у певній синтаксичній конструкції – «іменник + іменник у родовому відмінку»: *гори роботи, хмара горобців, море людей* і под. Окрім того, у мові виокремлюються конструкції із семантикою множини, яка не піддається рахунку, синонімічні словосполученням зі словами «дуже багато», наприклад: *море людей – дуже багато людей, море безробітних – дуже багато безробітних, тьма народу – дуже багато народу* і под.: *Влада «вберегла» селян від того, аби вони не влились у майже мільйонне море безробітних* (Дзеркало тижня); *В полі гусей тьма, на просищі пасуться, летять, телочуть, валом ідуть* (О. Гончар). Науковці поділяють такі іменники за своїм значенням на два основні розряди: 1) іменники, що позначають велику протяжність, глибину, масу: *море, океан, прірва, гора, царство, хмара, лавина*; 2) субстантиви із значенням сукупності, кількості: *армія, полк, тьма* і под. Наприклад: *У цьому царстві снів, де клянуть у каре паркани чорні, а біля вишки дві сосни страпаті як увертюра вічності гучать* (В. Стус); *А по розквашеній багнюці, проходячи наскрізь місто, мимо бульвару сунеться безкрая лавина таких самих приречених – друзів і товаришів* (І. Багряний); *Ринок є ринок, але, як і наприкінці минулого року, коли багато несумлінних фінустанов використовували кризу як привід для невиконання своїх зобов'язань, зараз значно зріс ризик того, що під загальний шумок розпочнеться черговий загін депозитних «коленів»* (Дзеркало тижня); *І вгору рвонулась світла армія акордів і покотилась птахові услід* (І. Жиленко).

Під час аналізу метафоричних значень словосполучень із семантикою невизначено великої кількості враховуються парадигматичні відношення між опорними та залежними компонентами. Виходячи з парадигматичних відношень стрижневих компонентів, учені виділяють п'ять структурно-семантичних різновидів словосполучень, головні компоненти яких позначають сукупність [Лашкевич 1985: 55]: 1) осіб: *полки монахів, рота помічників, батальйон нероб: Заявив ти тоді різко, водночас дочувши тремке перебігання драгунського полку мурашок по спині* (Ю. Андрухович); 2) істот (не-осіб): *табун хлопців, виводок дівчат, згряя первачків: Він бачить, як вона горить, його земля, як бродять зграї полум'яних язиків, як повзуть вогненні кобри по ній...* (І. Багряний); 3) неістот (предмети, маса речовин, форма): *ліс документів, оберемок дітей, клубок гравців: В кабінеті б'ється у стіни заплутаний клубок порозпалюваних, різнометрових голосів і довго не може розплутатись* (В. Винниченко); *Коли молоді оселилися в своїй першій квартирі, все їх майно складалося з фібрового чемоданчика, утюга старовинного литва, продавленого плетеного крісла, оберемка нот і скрипки* (П. Загребельний); 4) простір, напрям: *ціле озеро компліментів, фонтан емоцій, хвиля негативу, бризки поту: Обидва жили подвійним життям, подвійним відчуттям: один струмись, як і завжди, плинув у світі форм – проходила перевірка, гомоніли полонені, хтось співав тужливу пісню, дець сердилися, сварилися французи, – а фонтан суб'єктивного жадання випереджував дійсність, творив образи омріяного* (Олесь Бердник); 5) вмістище: *вагон невдах, вагон друзів, арсенал фахівців, галерея земляків* [Лашкевич 1985: 82].

Разом з тим метафоризуватися можуть і дієслова із семантикою сукупності: *накипати* – 1. «Покриватися осадком під час кипіння, нагріватися»; 2. перен. «Збиратися, нагромаджуватися (про неприємні почуття, переживання)» – *Накипіло в серці; нависати* – 1. «Спускатися, звисуватися на що-небудь, над чим-небудь»; 5. перен., розм. «Збиратися у великій кількості» – *Клопоти чорною стіною нависли наді мною; На уроці математики, коли я, приловчившись, поклав на коліна під партою книжку та перенісся у Січ, наді мною нависла грізна тінь Павла Степановича* (А. Дімаров); *вливатися* – 1. «Литися в що-небудь, куди-небудь»; 2. перен. «Проникати, вселятися (про почуття, настрої)»; 3. перен. «Приєднуватися, входити, поповнювати склад кого-, чого-небудь» – *Разом з розповіддю в душу влилося щось хороше, тепле* (Ю. Збанацький); *Але в нашу українську поезію за останні роки влилося і справді молоде не тільки за літературним стажем, але й за віком покоління* (А. Малишко).

Окрім кількісної метафоризації, у сучасній українській мові помітне ще одне явище – «активне вживання метонімічного використання слів... для позначення великої кількості» [Дизенко 1986: 68]. Це слова – *вагон, віз, портфель, валіза, ящик* і под.: *У мене справ – цілий вагон, – усміхнулася Софійка та й додала, – але я впораюсь з ними, от побачиш!*

«Якщо у сполуках слів *вагон дров, вагон вугілля, вагон цементу, вагон хліба* слово *вагон* позначає міру, то у сполуках *вагон клопотів, вагон часу, вагон ідей, вагон слів* значення міри витіснено значенням великої кількості» [Дизенко 1986: 69].

Категорія сукупності тісно пов'язана з категорією узагальненості. Однак, якщо іменники з узагальненим числом складають ядро останньої, то у ФСП сукупності вони займають периферійну частину. «Іменники-назви осіб, представників флори, фауни та ін., репрезентовані у граматичних формах однини, рідше множини, залежно від семантико-синтаксичних ознак предиката присудка можуть реалізовувати дві функції: позначати загальне поняття предмета певного класу і один предмет або множинність однойменних предметів»

[Дегтярев 1973: 40]: *Тут знаходиться господарство, яке вирощує форель (3 газ.) і Оцю форель, – хлопчик показав на рибину, – я ввіймав сьогодні вранці.*

Узагальненість проектується через “зібрання”, “поєднання” невизначеної кількості кого-, чого-небудь з певною метою. Ці особи, предмети, явища і под. об’єднуються для того, щоб репрезентувати їх наявність у дійсності, навколишньому середовищі – *Світ по-новому відкривати, поете, обов’язок твій!* (М. Рильський). В.І. Дегтярьов, М.А. Кумахов щодо цього зазначають, що інтенціонал реалізованого цим іменником поняття неозначений і вказує на сукупну множинність..., відтворену немаркованим членом числової кореляції (цит. за [Безпояско 1991: 140]). О.К. Безпояско констатує, що під час явища узагальнення “класифікація обов’язкового елемента сукупної множинності подана через варіювання родового поняття, зумовленого формально-граматичною структурою вислову” [Безпояско 1991: 141]: *Він живе, як сорока на тернині* (Укр. присл. та приказки).

При цьому, як свідчить проаналізований матеріал, “наступне поняття узагальненого числа” формується за умови, коли елемент сукупної множинності становить цілий вид або розряд предметів” [Безпояско 1991: 141]: *Кулик – птиця болотяна* (О. Вишня); *Сорока – лісовий птах родини вороних з довгим хвостом і чорнобілим пір’ям, що видає характерні звуки – скрекотіння* (3 газ.).

Функцію узагальненого числа виражають також субстантиви з репрезентацією форм однини, які позначають сукупну множинність як єдине ціле. Отже, такі іменники характеризуються довільністю кількісного обсягу і позначають масу, речовину.

На синтаксичному рівні форми ФСК сукупності характеризуються сполучуваністю з числівниками. Власне сукупні лексеми можуть детермінуватися неозначено-кількісними, кількісно-дробовими, власне кількісними та порядковими числівниками: *три групи, п’ять комплектів, 2/3 комісії, декілька суцвіть, сьомий полк*. Ці іменники перебувають у р.в. множини. Якщо форми числа множини конкретних та власне сукупних іменників виражають “множинність у вигляді дискретної кількості, яка складається з окремих і самостійних рахованих одиниць” [Чеснокова 1992: 50], то збірні імена – це неподільна єдність, яка не може бути визначена власне кількісним, збірним чи порядковим числівником. Саме тому збірні лексеми не сполучаються з кількісними та порядковими числівниками, що пояснюється певною закономірністю: “Якщо іменники називають предмети, які не підлягають рахунку, то з ними ні в якому разі не вживаються слова на позначення кількості предметів чи порядку предметів під час рахунку” [Чеснокова 1992: 51]. Щоправда, в окремих випадках трапляються відхилення: *перше агенство, третя апаратура, друга символіка, перша зелень*, що мотивується існуванням двох умов такої сполучуваності: 1) при послабленні значення збірності або його відсутності у певному випадку в іменника, який зазвичай вважається збірним; 2) при втраті чи послабленні значення рахунку у порядкового числівника, з’являється якісне значення [Там само]: *перша, друга, третя косметика*.

Кількісні параметри понять, виражені збірними лексемами, невизначені, тому для кваліфікації кількісних уявлень такого типу, на думку О.К. Безпояско, використовуються допоміжні слова типу: *багато, мало, невеликий, великий* і под.: *Багато братви понаприходило сьогодні, – радісно вигукнув Стасик; На подвір’ї повно малечі, чабанчуків та чабанят безштанних, повно качат, курчат та кролят* (О. Гончар).

Частина збірних іменників, для якої неприйнятний рахунок, не може поєднуватися і з неозначено-кількісними числівниками. Здебільшого це іменники мотивовані, з суфіксами *-ств-, -цтв-, -зтв-*: *селянство, козацтво, учнівство, юнацтво*. Такі іменники можуть, в окремих випадках, сполучатися з іменниками *частина, третина, половина, четвертина* тощо, дробовими числівниками: *1/3 юнацтва, частина козацтва, половина учнівства*.

Речовинно-збірні іменники “формується як продукт взаємодії граматичної категорії числа, смислову основу якого складає кількісність (протиставлення одиничності та множинності), з ідеєю нерахованості позначуваного” [Адмони 1964: 149-150] і для таких іменників “не важлива предметна чи кількісна неозначеність” [Там само]. Саме це зумовлює нездатність реченнєво-збірних іменників поєднуватися з означено-кількісними числівниками. Звичайно, часто можемо почути у мовленні *взяла три полуниці, подай п’ять цибулі, купи два огірків* тощо. Однак у них пропущені слова, які чітко домислюються: *три кілограми полуниць, п’ять пакетів цибулі, два ящики огірків*. Речовинно-збірні іменники, подібно до збірних, сполучаються з неозначено-кількісними числівниками та з дробовими: *3/7 вівса, багато цукру* і под.

О.В. Попова зазначає, що “аналогічні сполучувальні можливості виявляються в іменників із значенням неозначеної множинності” [Попова 1996: 71]: *кількість, частина* і под. *Велика кількість хліба зібрана колективними селянськими спілками*.

Отже, можна зробити висновок, що збірним, речовинно-збірним іменникам властива здатність сполучатися з числівниками та іменниками з неозначено-кількісною семантикою, “які не визначають кількісно залежне слово, а супроводжують його кількісною оцінкою “багато – мало” [Попова 1996: 72].

Синтаксичний рівень сукупності репрезентований також прийменником. До визначених і закріплених сфер використання прийменників, які вказують на зв’язок лексем, що становлять певне об’єднання, сукупність, належать: *поміж, між, серед, посеред, з-поміж, з-між, з-посеред, з-серед, з* і под. Так, прийменник *посеред* уживається при означенні осіб, предметів, в оточенні яких перебуває хто-, що-небудь або відбувається якась дія, тобто прийменник реалізує сукупну функцію у тексті. Для того, щоб два чи більше об’єкти, суб’єкти

утворювали сукупність, необхідний той компонент, який з'єднував би їх формально – прийменник: *Спекотний червень, полтавське небо тане над полями, маревіє далеч з-посеред марева, з-посеред розлитої повені хлібів виринає хутірець...* (О. Гончар). Прийменник *по* поряд з іншими функціями вказує на кількість (точну або приблизну) осіб, предметів, розподіл їх, частоту повторення дії. Це не основна його функція: *Поблизу волості... по кілька разом бахкали постріли* (А. Головка). Подібними є: *побіля, напроти, окрім, понад, на* та ін.: *на + з.в. – 37. “Уживається при позначенні кількості складових частин предмета” (СУМ, т.V, с.10); на + м.в. – 40. “Уживається при вказівці на численну кількість, множинність чого-небудь” (37, 40 – порядкові номери значень прийменника у СУМі) – І стане купою на купі Смердячий гній* (Т. Шевченко); *Листки ясена складні, непарноперисті, сидять на гілках напроти один одного рідкими парами* (З журн.).

Кожен прийменник “вимагає” певного відмінка іменника, при якому він вживається в реченні й становить з ним єдине смислове ціле. Найчастіше такими є: форми родового, знахідного та орудного відмінків: *поміж – поміж люди* – знахідний відмінок; *поміж людей* – родовий відмінок; *поміж людьми* – орудний відмінок; *посеред – посеред товаришів* – родовий відмінок; *з-серед – з-серед книжок* – родовий відмінок; *окрім – окрім Івана* – родовий відмінок; *на – на три сажні* – знахідний відмінок; рідше орудний та місцевий відмінки: *людина на людині* – місцевий відмінок; *між – між людьми* – орудний відмінок.

Заслуговують на увагу і сполучення іменника: а) у називному відмінку з іменником; б) у давальному та орудному відмінках однини і множини, які вводяться в речення за допомогою прийменника *з* і оформлюються як сполучення слів із сукупною семантикою: *брат з сестрою, мати з дочкою, онук з бабусею* і т.ін., пор.: *Ганна з Микитою так і жили в невідомості всю довгу окупацію* (Ю. Мушкетик).

У реченні такі сполучення виконують функцію складеного підмета (соціативного), за умови, що присудок перебуває у множині: *Незабаром Соломія з Остапом простували повз плавні до циганської оселі* (М.Коцюбинський). Якщо присудок в однині, то сполучення іменників буде синтаксично членованим: кожен елемент виконуватиме свою власну функцію в реченні. Поєднуватися за такою моделлю можуть і сполучення прономінативів із прийменником *з*, набуваючи чи зберігаючи (посилуючи) при цьому сукупне значення. Такі конструкції поділяються на дві групи за характером займенника: 1) поєднання особових прономінативів; 2) поєднання неозначених, означальних, вказівних, питально-відносних займенників: а) з особовими займенниками; б) з іменниками. У нашому дослідженні за основу взято підхід В.М. Ожогана, однак він дещо розширений та уточнений. До першої групи належать конструкції, які утворені за допомогою особових прономінативів у н.в. однини і множини (займенникові іменники – В.М. Ожоган), прийменника *з* та особових займенників в о.в. однини і множини, пор.: *я з тобою (ми), він з ними (вони), ми з тобою (ми): ... Не знали ми з тобою простаки Для монстрів партії ми лиш пігмеї* (Л. Боднар). Зрідка зустрічаються сполуки особових займенників у д.в. прийменника *з* та особового прономінатива в о.в., пор.: *нам з нею, нам з вами*. Такі поєднання, як вказує В.М. Ожоган, “виникли внаслідок трансформації речень, у яких прийменниково-іменниковий компонент виступає при дієсловах другорядним членом речення”, пор.: *Нам іти разом з тобою Прирекла любов – Нам з тобою іти разом* [Ожоган 1998: 272-273]. До другої групи входять сполуки слів, першим компонентом яких є питально-відносні, вказівні, неозначені, означальні займенники у н.в. (для вказівних – однина і множина). Другим компонентом буде: а) особовий прономінатив у р.в. множини; б) іменник у р.в. множини, пор.: *хто з них, той із нас, хтось із них, всякий з нас: Деякі з них перевішуються через поруччя над ревуchoю безоднею...* (З журн.); *Кожна з них (матерів) мала пакунок для сина...* (З журн.) та *кожна з дівчат, всякий з батьків, хто з матерів, що з книг, той із викладачів, щось із речей* і под. У реченні такі словосполучення виконують здебільшого функцію одного члена речення і характеризуються синтаксичною зв'язаністю, цілісністю. Якщо присудок перебуває у формі однини, то кожен компонент з такої сполуки виконуватиме власну функцію як член речення, але при цьому зберігатиметься сукупна семантика: *Він з сином прийшов до нас* (прийшло все одно двоє осіб).

Інколи замість прийменника використовуються сполучники *і (й), та*, які виконують функцію поєднання кого-, чого-небудь в одне ціле: *мати і (й, та) дочка, батько і (й, та) син* тощо. Окремо, самі по собі, ці іменники позбавлені сукупної семантики. Вона виявляється тільки в контексті, чому сприяють службові слова (прийменники чи сполучники, як правило, єднальні): *Великі сини й дочки народу вклали в українське слово свій розум і животворний дух, і воно на нових карбах історії здобуває, нарешті, укінци двадцятого століття власну державність* (Я. Гоян); *Батько й мати кличуть вечеряти*.

Отже, для більш адекватного розуміння тексту важливим є вивчення сполучувальних можливостей лексем, які можуть вживатися не тільки в прямому, а й у переносному значенні, оскільки саме в останньому варіанті мовні одиниці набувають додаткових потенцій щодо глибшого тлумачення тексту. Такі одиниці стають виразнішими у художньому сенсі ще й тому, що до загального основного значення додаються сукупні варіанти реалізацій. Без метафоричного чи метонімічного значення окремі лексеми позбавлені сукупної семантики, а отже, мають можливість у певній комбінації їх отримати. **Перспективи** подальших досліджень вбачаємо в аналізові саме таких комунікативних стратегій текстів різних стилів із сукупними одиницями всіх частин мови.

Література

- Адмони 1964 : Адмони, В.Г. Основы теории грамматики [Текст] / В.Г. Адмони. – М., Л. : Наука, 1964. – 106 с.
- Безпояско 1991: Безпояско, О.К. Іменні граматичні категорії [Текст] / О.К. Безпояско. – К. : Наук. думка, 1991. – 172 с.
- Дегтярев 1973: Дегтярев, В.И. Основы общей грамматики [Текст] / В.И. Дегтярев. – Ростов н/Д, 1973. – 256 с.
- Дизенко 1986: Дизенко, Н.Д. Существительные с количественным значением в современном русском языке [Текст] : Дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1986. – 207 с.
- Лашкевич 1985: Лашкевич, А.И. Именные словосочетания со значением метафорического количества [Текст] / А.И. Лашкевич. – Минск : Вышэйшая школа, 1985. – 142 с.
- Ожоган 1998: Ожоган, В.М. Займенникові слова у структурі сучасної української мови [Текст] : Дис. ... д-ра філол. наук. – К., 1998. – 388 с.
- Панфилов 1976: Панфилов, В.З. Типология грамматической категории числа и некоторые вопросы ее исторического развития [Текст] / В.З. Панфилов // Вопросы языкознания. – 1976. – № 4. – С.18-38.
- Перетятко 1972: Перетятко, Т.П. Лексические средства обозначения неопределенно большого количества предметов [Текст] : Дисс. ... канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1972. – 228 с.
- Попова 1996: Попова, Е.В. Формирование и развитие значения неопределенного множества у имен существительных в современном русском языке [Текст] : Дисс. ... канд. филол. наук. – Таганрог, 1996. – 206 с.
- Сучасна українська літературна мова 1997: Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П. Грищенко [Текст] / А.П. Грищенко (ред.). – К. : Вища шк., 1997. – 494 с.
- Тимофеев 1972: Тимофеев, И.С. Методологическое значение категорий “качество” и “количество” [Текст] / И.С. Тимофеев. – М. : Наука, 1972. – 216 с.
- Чеснокова 1992: Чеснокова, Л.Д. Категория количества и способы ее выражения в современном русском языке [Текст] / Л.Д. Чеснокова. – Таганрог : Изд-во Таганрог. ин-та, 1992. – 178 с.
- Шляхтенко 1968: Шляхтенко, С.Г. Категории качества и количества [Текст] / С.Г. Шляхтенко. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1968. – 144 с.

Статья продолжает цикл публикаций автора по функциональной грамматике. В ней рассмотрены особенности функционирования совокупных лексем на синтаксическом уровне, выяснен статус метафорических компонентов со совокупной семантикой. Осуществлена попытка понятийно-качественного анализа семантической и грамматической реализации единиц, которые маркированы переносным значением.

Ключевые слова: совокупность, синтаксические средства совокупности, кантитативность, метафорическое количество, метонимия, неопределенное количество, переносное значение.

Article continues a cycle of publications of the author on functional grammar. In it the features of functioning of cumulative lexemes at syntactic level are considered, the status of metaphorical components with cumulative semantics is found out. Attempt of the conceptual and qualitative analysis of semantic and grammatical realization of units which are marked by figurative sense is carried out.

Keywords: set, syntactic means of set, quantitativity, metaphorical quantity, metonymy, uncertain quantity, figurative sense.

Надійшла до редакції 27 березня 2014 року.

Наталія Овчаренко

УДК 81'276.6

**МОВА ПРОФЕСІЙНОЇ КОМУНІКАЦІЇ ЯК СЕРЕДОВИЩЕ
ВИНИКНЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ТЕРМІНІВ**

У статті розглядаються особливості мови професійної комунікації та статусу термінологічних одиниць у ній. Автор аналізує структуру професійної мови у порівнянні з іншими компонентами комунікативного простору в рамках національної мовної системи. У роботі окреслена специфіка мовних засобів, що використовуються у фаховому середовищі, особлива увага надана ядерній частині мови професійної комунікації – термінології. Виникнення, функціонування та розвиток термінів описані в контексті співіснування загальнонавжаних мовних одиниць і слів, які позначають наукові поняття, співвідношення природної та штучної складових у мові професійної комунікації.

Ключові слова: національна мова, мова професійної комунікації, термінологія, термін, когнітивна сутність терміна.

Останнім часом усе більше уваги приділяється дослідженню функціонального аспекту мови. Така тенденція помітна, зокрема, при вивченні функціонування термінологічних одиниць у фаховому контексті.

Термін загалом та термінологічні найменування окремих галузевих систем неодноразово виступали предметом аналізу у працях як українських, так і зарубіжних мовознавців.

Теоретичним підґрунтям для розгляду функціональних характеристик мовних одиниць стали праці Л. Гофмана, Т. Рьолке, Г. Флюка, В. Шмідта та ін., які заклали теоретичні й практичні основи дослідження мов фахового використання.

Окремих питань вивчення фахової мови й терміна як основної її одиниці торкаються російські дослідники (див. роботи О. І. Голованової та ін. [Голованова 2011; Суперанская 1989]).

Вітчизняні науковці працюють над описом терміноодиниць у лінгво-культурному, когнітивно-дискурсивному, перекладознавчому та методичному ракурсах, проте мова професійної комунікації розглядається переважно з прагматичних позицій фахового спілкування та проблем викладання професійно орієнтованих української чи іноземної мов. Пояснення криється у тому, що практика сучасної фахової підготовки, стимульована прагматичною доцільністю, науково-виробничими, економічними та іншими потребами часу, викликає зростання попиту на викладання професійно орієнтованої мови.

Розробка питань, пов'язаних із різними аспектами теорії мови фахового спілкування, вивчена недостатньо й зумовлює актуальність цієї статті, а також пояснює вибір проблеми, якій вона присвячена. Метою нашого дослідження є загальна характеристика мови професійної комунікації на різних рівнях її функціонування з позицій сучасного термінознавства. Поставлена мета передбачає окреслення поняття «мова професійної комунікації», опис структури професійної мови та специфіки різнотипних мовних одиниць, насамперед термінів, у її складі.

Фаховий контекст, що є найприроднішим середовищем для термінологічних одиниць, викликав і продовжує викликати закономірне зацікавлення. У ньому терміни виявляють усі свої якості як спеціальні слова. Фахові вирази, до складу яких входять одиниці давніх українських терміносистем, часом своєї появи сягають ще у донауковий період, що підтверджують і дослідження останніх десятиріч (див. дисертаційні роботи Н. Й. Коцюби, Т. О. Луковенко, Н. О. Яценко [Коцюба 2004; Луковенко 2011; Яценко 2007] та ін.). Як справедливо зауважив С.В. Гриньов, історія науки починається з античності чи з бронзового віку, тому що спеціальна лексика, яка засвідчує протонаукові знання, випереджає появу науки [Гринев 1982: 188].

Пізніше з активним розвитком промисловості, пов'язаним із науково-технічною революцією, спостерігався так званий «термінологічний вибух», як наслідок – розширення видів і стилістичної різноманітності фахових текстів різних галузей професійної діяльності. Особливістю таких текстів є обов'язкове використання в них лексичних одиниць, орієнтованих на потреби певного фаху, і їхній зв'язок із загальноживаними словами [Д'яков 2000: 5]. На думку багатьох науковців, саме наявність особливих лексичних засобів і специфічні синтаксичні структури вважаються специфікою фахової мови у порівнянні з загальнонаціональною. Автори «Загальної термінології» зазначають, що професійні системи базуються переважно на граматичній системі загальнонаціональної мови і мають значні відмінності у лексиці й помірні в словотворі та словозміні [Суперанская 1981: 243]. Лексика загального вжитку є органічною складовою спеціальних текстів і становить їхню основу, створюючи своєрідне тло, яке дозволяє краще досягнути розуміння між сторонами професійно орієнтованої комунікації, між фахівцями певної галузі. Загальновідомо, що саме терміни виступають носіями фахової інформації. Важливо, щоб не допускалися різночитання інформації, яка повідомляється, адже фахове мовлення має бути націлене на однозначність. Фактично мова фахового призначення містить одиниці всіх рівнів мовної системи.

На початковому етапі вивчення мови, застосовуваної у фахових сферах, використовувався термін «мова (підмова) науки і техніки». Таке позначення знаходимо, наприклад, у працях Р. Г. Піотровського (пор. [Піотровский 1981] та ін.). Поняття «мова науки і техніки» конкретизують, відносячи сюди як мову прикладних, технічних, теоретичних фундаментальних наук, так і матеріального виробництва та галузі споживання. Пізніше поширюються терміни «фахова мова», «мова для спеціальних цілей», які й зараз активно використовуються дослідниками.

Термін «мова професійної комунікації» набув свого розповсюдження у зв'язку з виникненням і розвитком нового напрямку в лінгвістиці, який одержав назву «когнітивне термінознавство». Пов'язана з іменами Дж. Лакоффа, Е. Роша, Р. М. Фрумкіної та інших дослідників, теорія категоризації знайшла своє втілення в мовознавстві, а далі розповсюдилася й на термінознавчі наукові пошуки. Останнє зумовлене потребою «в розумінні сутності процесів, які відбуваються в сучасному термінознавстві, моделюванні сукупності спеціальної лексики з метою диференціації типів і видів знань, які несуть у собі ці одиниці, виявленні їх різноманітності тощо» [Овчаренко 2013: 78]. Когнітивне термінознавство, як і традиційне, має міждисциплінарний статус. Як галузь наукового знання, порівнювана з усталеним підходом до розуміння термінознавчих понять і реалій, серед пріоритетних для своїх досліджень вона висуває центральні об'єкти – термін і мову професійної комунікації.

Із позицій когнітивістики, термін є логіко-лінгвістичною категорією, тому «в ході дослідження співвідношення ментальних і мовних структур неминуче звернення до терміна як граничного вираження спеціальної думки» [Голованова 2011: 45].

У той час, як загальноживана лексика відбиває різноманітні за своєю інтерпретацією картини світу, кожна з відомих нам термінологічних систем зі змістів термінів, які входять до її складу, моделює «світ» відповідної професійної галузі, а вже в комплексі термінологія української мови репрезентує картину світу, яку можна назвати професійною. Проте не варто заперечувати тісний зв'язок між професійним і буденним пізнанням, а, отже, й між лексичним надбанням науки та загальномовним словником. В. В. Виноградов наголошував на тому, що будь-яка наука починається з результатів, добутих мисленням і мовленням народу. У подальшому своєму розвитку вона так само не відривається від народної мови, адже навіть точні науки містять у своїх словниках терміни, узяті із загальнонародної мови [Виноградов 1961].

Мова професійної комунікації – це, з одного боку, система одиниць, які вербалізують когнітивний простір, що являє собою концепти й категорії, поєднані між собою взаємозумовленими зв'язками; з іншого боку, – утворення, яке сформувалося і функціонує в певній галузі комунікації та представлене в текстах, значущих для цієї галузі [Голованова 2011: 46]. Отже, мова професійної комунікації являє собою особливий когнітивно-комунікативний простір.

Структура мови професійного спілкування подібна до побудови національної мови. Обов'язковим центральним компонентом національної мови є літературна мова, поєднана з трьома нелітературними формами існування мови, як от: територіальні діалекти, соціальні діалекти та побутове просторіччя. Мова професійної комунікації так само має кілька секторів, центральним із яких виступає термінологія, теж доповнювана діалектами, просторіччям і жаргоном, проте іншої природи – професійними. Таким чином, неоднорідність мови професійного спілкування особливо добре помітна на лексичному рівні, де представлена відповідними видами лексичних одиниць: термінами, професіоналізмами, професійними діалектизмами та жаргонізмами. Кожен тип одиниць фахового спілкування має здатність виражати певну інформацію комунікативно-прагматичного характеру.

Мова професійної комунікації складається з цілої низки різновидів, кількість яких відповідає кількості галузей наукової та професійної діяльності в українському суспільстві. Безперечно, різновиди фахової мови мають спільне, проте професійна мова окремої спеціальності (наприклад, освіти, права, медицини тощо) являє собою специфічну систематизовану сукупність мовних засобів, які її обслуговують.

Терміни – єдиний із названих тип лексичних одиниць, який зазнає стандартизації, уніфікації і кодифікації. Термінологія також є неоднорідною. У її складі можна виділити щонайменше такі різновиди: загальнонаукова, галузева, вузькогалузева та, виокремлювана іноді, вузькоспеціальна.

Когнітивне термінознавство окреслює поняття терміна в складі мови фахової комунікації, виходячи з того, що він становить собою результат професійного мислення, а відтак – засіб орієнтації в професійній галузі та найважливіший елемент професійного спілкування між фахівцями [Голованова 2011: 58]. Реалізоване в терміні спеціальне знання, дозволяє в усій повноті осмислити фаховий простір відповідної галузі, а тому терміни виконують організуючу функцію наукової чи виробничо-професійної діяльності. Саме термінологічні найменування як ядро мови для спеціальних цілей виступають засобом орієнтації в цьому когнітивно-комунікативному просторі. Термін – орієнтир і фахового мислення, і фахової діяльності та, на відміну від інших одиниць фахової комунікації, має інтелектуальний характер.

Функції терміна багатогранні (цьому питанню присвячена значна кількість досліджень), але основне його призначення – фіксувати спеціальні знання, які набуваються людством унаслідок пізнання світу.

У процесі виникнення термінологічної назви, мовне позначення отримують елементи досвіду та знання, набуті людиною в процесі діяльності особливого виду. Фрагменти дійсності, які підлягають термінологічній номінації, усвідомлені, відповідним чином осмислені і визначені.

Творення термінологічних номінацій завжди характеризувалося в термінознавстві як процес, який має елементи штучності. Яскравим прикладом свідомого впливу на термінотворення є різні структурні типи термінів (однослівні, складні та складені найменування), які входять до складу сучасних термінологічних систем української мови. Мова як природне явище має здатність самоорганізовуватися. У той же час, мовні системи, які обслуговують галузі раціонального в суспільстві (а саме такими є наука, матеріальне виробництво тощо), не можуть не підлягати раціональному впливу людини як на виникнення, так і на подальші розвиток та функціонування їхніх одиниць.

Ведучи мову про співвідношення природного й штучного у мові професійного спілкування, доречним є звернення до тези: «якщо мова претендує на якусь певну функцію – ця мова повинна бути пристосована, адаптована до даної функції шляхом штучного втручання у розвиток цієї мови для надання їй певних якостей» [Д'яков 2000: 20]. Ідеться, зокрема, про такі керовані фахівцями процеси, як мовна адаптація (спонтанне пристосування мови до тих чи інших умов) та мовне планування, у яке входить стандартизація мовних одиниць і розширення словникового складу за рахунок створення нових слів та виразів, форм викладу інформації в різноманітних стилізованих інтерпретаціях.

Оскільки основною зоною у структурі мови професійної комунікації є термінологія, саме на формування й розвиток термінологічної складової спрямовується свідомий вплив. Терміни створюються переважно природними способами, але їхній відбір диктується термінологічною системою, статусом терміна, який моделюється, у цій системі та визначається відповідним професійно значущим поняттям. За своєю штучністю

до термінів тяжіє особлива підсистема термінології – номенклатура [Головин 1987: 19]. Можливо, саме це певним чином ускладнює розмежування професійної лексики й термінології, створюючи наукову проблему.

Меншу керованість, у розумінні свідомого впливу, демонструють одиниці усної професійної комунікації – професіоналізми і професійні жаргонізми (жаргон існує не в кожній професійній сфері), які виникають спонтанно.

Отже, структура мови професійної комунікації та її характеристики дозволяють говорити про неї як про функціональний різновид національної мови. У кожній із галузей фахового спілкування відбувається підбір засобів мови, прийнятних для відображення інтенціональних настанов мовця (автора тексту) і зумовлених темою, умовами, ситуацією спілкування й навіть суб'єктивними моментами, які можуть мотивувати учасника професійної комунікації. Перспективою дослідження є докладний аналіз мовних засобів, зокрема основного з них – термінології, використовуваних мовою фахового спілкування, та їхнього впливу на досягнення комунікативних цілей, які реалізують чи прагнуть реалізувати комуніканти.

Література

Виноградов 1961: Виноградов, В. В. Вступительное слово [Текст] / В. В. Виноградов // Вопросы терминологии : материалы Всесоюз. терминолог. совещ. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – С. 3-10.

Голованова 2011: Голованова, Е. И. Введение в когнитивное терминоведение: учеб. пособие [Текст] / Е. И. Голованова. – М. : ФЛИНТА : Наука, 2011. – 244 с.

Головин 1987: Головин, Б.Н. Лингвистические основы учения о терминах [Текст] / Б. Н. Головин, Р. Ю. Кобрин. – М. : Высш. шк., 1987. – 104 с. – Библиогр. : с. 101-102.

Гринева 1982: Гринева, С. В. Терминологические заимствования (краткий обзор современного состояния вопроса) [Текст] / С. В. Гринева // Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. – М. : Наука, 1982. – С. 108-124.

Д'яков 2000: Д'яков, А. С. Основи терміноутворення: семантичні та соціолінгвістичні аспекти [Текст] / А. С. Д'яков, Т. Р. Кияк, З. С. Куделько. – К. : Вид. дім «КМ Academia», 2000. – 218 с. – Библиогр. : с. 198-241.

Ивина 2003: Ивина, Л. В. Лингво-когнитивные основы анализа отраслевых терминосистем (на примере англоязычной терминологии венчурного финансирования) : учебно-методическое пособие [Текст] / Л. В. Ивина. – М. : Академический Проект, 2003. – 304 с. – Библиогр. : с. 176-302.

Кияк 1989: Кияк, Т. Р. Лингвистические аспекты терминоведения [Текст] / Т. Р. Кияк. – К. : УМК ВО, 1989. – 104 с.

Коцюба 2004: Коцюба, Н. Й. Українська термінологія державного управління [Текст] : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Львівський національний ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2004. – 16с.

Лингвистический 1990: Лингвистический энциклопедический словарь [Текст] / Под ред. В. Н. Ярцевой. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.

Лотте 1961: Лотте, Д. С. Основы построения научно-технической терминологии [Текст] / Д. С. Лотте. – М. : Изд-во АН СССР. – 1961. – 158 с.

Луковенко 2011: Луковенко, Т. О. Українська гомеопатична лексика [Текст] : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Слов'янський державний педагогічний ун-т. – Слов'янськ, 2011. – 18с.

Овчаренко 2013: Овчаренко, Н. І. Метонімія як явище перекатегоризації в професійній галузі (на матеріалі сучасної термінології) [Текст] / Н. І. Овчаренко // Вісник Донбаського державного педагогічного університету: зб. наук. праць. – Слов'янськ : ДДПУ, 2013. – Вип. 1. – С. 77-82. – Библиогр. : с. 81-82. – (Серія: Філологічні науки).

Пиотровский 1981: Пиотровский, Р. Г. Системное исследование лексики научного текста [Текст] / Р.Г. Пиотровский. – Кишинев, 1981. – 159 с. – Библиогр. : с. 140-155.

Суперанская 1989: Суперанская, А. В. Общая терминология: Вопросы теории [Текст] / А. В. Суперанская, Н. В. Подольская, Н. В. Васильева. – М. : Наука, 1989. – 246с. – Библиогр. : с. 235-244.

Українська 2004: Українська мова. Енциклопедія [Текст] / редкол.: В. М. Русанівський та ін. – К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – 752 с.

Яценко 2007: Яценко, Н. О. Назви військової форми одягу в українській мові [Текст] : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / НАН України. – К., 2007. – 20с.

В статті розглядаються особливості мови професійної комунікації та статусу термінологічних одиниць в ній. Автор аналізує структуру професійної мови в порівнянні з іншими компонентами комунікативного простору в межах національної мовної системи. У роботі окреслено специфіку мовних засобів, які використовуються в професійній мові, особливу увагу приділено ядревій частині мови професійної комунікації – термінології. Виникнення, функціонування та розвиток термінів описані в контексті існування загальноупотребованих мовних одиниць і слів, які позначають наукові поняття, співвідношення природної та штучної мови в мові професійної комунікації.

Ключові слова: національний мовний простір, мовна професійна комунікація, термінологія, термін, когнітивна сутність терміна.

The article considers the peculiarities of the language of professional communication and the status of terminological units in it. The author analyzes the structure of professional language in comparison with other components of communicative space within the scope of the national language system. In the work there has been outlined the specific character of language means used in professional sphere, with special attention paid to the nuclear part of the language of professional communication, i.e. terminology. The origin, functioning and development of terms have been described in the context of co-existence of common language units and words that denote scientific concepts, the correlation of natural and artificial components in the language of professional communication.

Keywords: the national language, the language of professional communication, terminology, the term, the cognitive essence of the term.

Надійшла до редакції 11 квітня 2014 року.

Любов Пац

УДК 811.161.2

ТРАДИЦІЙНІ Й НОВІ ПАРАМЕТРИ МОВЛЕННЕВОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНЦЕПТІВ ‘ЧОЛОВІК’ І ‘ЖІНКА’

Простежено особливості мовленнєвої реалізації концептів ‘чоловік’ і ‘жінка’ в традиційному вимірі та з огляду змін, що зумовлені соціально-політичними, економічними і культурно-історичними умовами життя сучасного суспільства. Окреслено співмірність складників обраних для аналізу концептів та зміну параметрів існування осіб жіночої й чоловічої статі як представників культурно-історичного соціуму.

Ключові слова: концепт, мовна картина світу, прислів'я, приказка, гендерна опозиція, семантичні складники, гендер, гендерні стереотипи.

Становлення і розвиток лінгвоконцептології спричинили нагальну потребу концептуального аналізу як одного з прийомів реконструкції мовної картини світу. Проблема для когнітивної лінгвістики не нова і неодноразово поставала в працях зарубіжних та вітчизняних мовознавців, таких, як Дж. Лакофф, М. Джонсон, А. Вежбицька, В. Карасик, О. Кубрякова, В. Маслова, Ю. Степанов, Н. Арутюнова, М. Алефіренко та ін. Актуальність нашого дослідження полягає не лише у відсутності викінченого опису гендерної опозиції складників, що формують концепти ‘чоловік’ і ‘жінка’, а й у нагальній потребі з'ясування тих змін, що сталися в розумінні й репрезентації гендерних стереотипів. Задля з'ясування окресленого кола проблем ми звернулися до українських прислів'їв і приказок, де представлено традиційні світоглядні уявлення українців щодо статусних, рольових, природно-фізичних особливостей представників різної статі, а також до творів українських прозаїків, де втілено сучасне бачення чоловіка й жінки в усіх їхніх іпостасях, що трансформувались відповідно до соціально-політичних, економічних, культурно-історичних умов життя сучасного суспільства. Саме це уможливило досягнення мети нашого дослідження – окреслити співмірність складових обраних для аналізу концептів та зміну параметрів існування осіб жіночої й чоловічої статі як представників культурно-історичного соціуму.

У з'ясуванні парадигми компонентів, що формують концепти ‘чоловік’ і ‘жінка’, та особливостей їх мовленнєвої реалізації, ми спираємось на розуміння концепту як інформаційно-когнітивної структури свідомості, певним чином організованої та вбудованої до колективної чи індивідуальної концептосистеми, задеклароване О. Селівановою [Селіванова 2010: 297]. Під гендером будемо розуміти дослідницьку модель, що є результатом високого рівня абстрагування і дозволяє узагальнити та теоретизувати знання про природу соціально-культурної взаємодії представників різної статі [Піцун 2009: 141].

Вибір нами прислів'їв і приказок задля з'ясування специфіки мовленнєвої реалізації концептів, що формують гендерну опозицію, видається цілком умотивованим з огляду на те, що саме ці паремійні одиниці чи не найбільше виявляють менталітет українців, особливості національного світогляду і світобачення, окреслюють морально-етичні, соціальні, гендерні і навіть природно-фізичні особливості осіб жіночої і чоловічої статі з огляду на усталені вікові традиції. Достовірність опису парадигми засобів мовленнєвої реалізації концептів ‘чоловік’ і ‘жінка’ та складників, що структурують ці концепти, визначається функціональним навантаженням паремій. Зокрема цьому сприяє прагматична налаштованість прислів'їв і приказок на зміну свідомості адресата, виконувана ними соціальна функція – сприйняття соціальних норм, цінностей, морально-етичних та поведінкових стереотипів, моделююча, яка виявляється в моделюванні чи корекції соціальної поведінки індивіда або його дій у різноманітних життєвих ситуаціях, що потребують вибору між добром і злом, позитивним і негативним, привабливим і потворним тощо.

Попри універсальність запропонованих до розгляду концептів, перші спроби диференціації їх концептуальних ознак сягають ще далеких часів античності, коли вже йшлося про відмінності чоловічого і жіночого мовлення, що, безперечно, зумовлює специфіку мовної репрезентації таких ментальних одиниць. Співмірність концептів ‘чоловік’ і ‘жінка’ в мовній картині світу українців визначається першочергово

національно-культурними атрибутами української ментальності як такої, що особливо яскраво простежується при аналізі мовного матеріалу прислів'їв і приказок.

Знаковий зміст концептів представлений у тлумачних словниках, згідно з якими семантика лексем *чоловік* і *жінка*, що є номінаціями відповідних концептів, представлена такими лексико-семантичними варіантами. Чоловік: 1. Особа чоловічої статі; прот. жінка. 2. Одружена особа стосовно до своєї дружини. 3. Те саме, що людина // Уживається при лічбі, вказівці на певну кількість людей [Великий 2004: 1381]. Жінка: 1. Особа жіночої статі; прот. чоловік. 2. Доросла, на відміну від маленької дівчинки. 3. Заміжня особа стосовно до свого чоловіка // Взагалі заміжня особа жіночої статі [Великий 2004: 276]. Як бачимо, попри однаковий кількісний вияв складників обох вербалізованих лексемами *чоловік* і *жінка* концептів, їх семантичний обсяг різниться через наявність смислових відтінків. Усі позиції, що визначають зміст понять, які є домінантами концептів 'чоловік' і 'жінка', представлені в системі українських прислів'їв і приказок відповідно до світоглядних уявлень, моральних принципів і постулатів усього етносу.

Так, особи жіночої і чоловічої статі постають крізь призму українського фольклору в таких визначальних своїх рисах, що репрезентують природно-фізичні характеристики, фізіологічні, психологічні, інтелектуальні та соціально-статусні. Звернімо увагу, що природно-фізичні дані представників і жіночої, і чоловічої статі мало репрезентовані в паремійних жанрах, можливо, через те, що духовний світ людини здавна був для українців вагомим за зовнішність. Традиційне уявлення про жіночу і чоловічу красу здебільшого знайшло відображення в народних піснях, де жінка наділена ясними очима, гнучким станом, білим личком, довгими косами та гарними бровами: *Дай подивитись в ясні очі, / Стан твої обняти гнучкий дівочий, / глянути в личко, біле, чудове, / на коси довгі, на чорні брови* (Чаморова 2010: 22). Зовнішність чоловіка як представника своєї статі навіть у піснях виписана скупіше й схематично: *Деся поїхав мій миленький; / Деся поїхав та й немає, / Серце з жалю завмирає. / Очі чорні, мов терночок, / Брови рівні, мов шнурочок, / Личко біле, рум'яне, / Серце моє кохане* (Чаморова 2010: 205). Щодо вияву природно-фізичних даних у прислів'ях та приказках, то практично відсутній опис осіб чоловічої статі, тоді як жінкам та їхній зовнішності приділено багато уваги: *Гарна дівчина, як у лузі калина; Одна брова варта вола, другій брові й ціни нема* (Народ 1973: 114).

Припускаємо, що належність аналізованої нами гендерної опозиції до загальнолюдських концептів визначає опертя на морально-етичні цінності, а відтак психологічні позиції чоловіків і жінок чи не найбільше представлені в прислів'ях і приказках, а лексико-семантична сполучуваність знакових найменувань, що називають характерні, визначальні, риси однієї й іншої статі, постає репрезентантом семантичного обсягу понять, що лежать в основі концептів. Причому, у стійких народних висловах чи не найчастіше дається оцінка людині за її ставленням до праці, вправністю, а в контексті актуалізується один із компонентів лексико-семантичної структури семи 'чоловік', а саме – людина безвідносно до статі: *У вмілого руки не болять; Праця чоловіка годує, а лінь марнує* (Народ 1973: 92). Так само піддаються осуду і чоловік, і жінка за невміння працювати, непристосованість до роботи: *Ото ткач: нитка рветься, а він в плач* (Скарбниця 2009: 51). Зауважимо, що семи 'чоловік' і 'жінка' у прислів'ях і приказках із подібним змістом мають як експліцитний вияв: *Він чоловік майстровий: стук-гряк і ніяк* (Скарбниця 2009: 22), так і можуть бути імплікованими: *Тільки й діла зробила, що рукава засучила* (Скарбниця 2009: 20).

Крізь призму малих паремійних форм представлені і психологічні та інтелектуальні семантичні складники реалізації гендерної опозиції 'чоловік' – 'жінка', що вияскравлюють прикметні риси осіб чоловічої й жіночої статі. Зокрема, йдеться про відвагу й сміливість чоловіка: *То не козак, що боїться собак; Сміливого й куля не бере; Смілому море по коліна* (Скарбниця 2009: 26); а жінка цінується, перш за все, як берегиня родинного вогнища: *Без господині хата – що день без сонця; Лучше бути гарною наймичкою, ніж ледачою господинею* (Скарбниця 2009: 66). Варто також зауважити, що з-поміж соціально-статусних іпостасей українського чоловіка роль хазяїна, господаря дому окреслена достатньо чітко: *В доброго хазяїна й соломинка не пропада; Всякий двір хазяїським оком держиться* (Скарбниця 2009: 61). Розум – це те, що цінується в людині незалежно від її статі, а тому в мовній картині світу, одним із традиційних репрезентантів якої є прислів'я і приказки, інтелектуальний рівень як чоловіка, так і жінки є визначальним конструктом якості життя загалом: *На красивого чоловіка дивитись гарно, а з розумним жити легко* (Скарбниця 2009: 34); *Краще жінка сварлива, ніж дурна* (Скарбниця 2009: 35); *Нема гіршого ворога, як дурний розум* (Скарбниця 2009: 44).

Важливими характерологічними рисами українських жінок і чоловіків є доброта, чесність, порядність, що наявні чи відсутні безвідносно до статі і визначаються внутрішнім світом людини, її сутністю: *Добрий чоловік – надійніше кам'яного мосту; Хто чисте сумління має, спокійно спати лягає; Бійся не чорта, а лихого чоловіка* (Скарбниця 2009: 27).

Мовлення жінок завжди перевищує за ступенем емоційної напруженості чоловіче, що є більш вираженим, спокійним і предметним, а тому не залишаються поза увагою такі риси, як жіноче марнослів'я, гострий язик, схильність до перебільшення, тоді як ці риси психологічної іпостасі чоловіка змальовано без використання відповідної конотативної лексики: *Одна збрехала, друга не розібрала, а третя по своєму перебрехала* (Скарбниця 2009: 44); *Пси кусають зубами, а баби – язиками* (Прислів'я 1991: 73); *Поневолі баба клянеться, коли бреше* (Скарбниця 2009: 43).

Як бачимо, семантична складова концептів ‘чоловік’ і ‘жінка’, що диференціює осіб різної статі відповідно до природно-фізичних, фізіологічних, психологічних та соціально-статусних іпостасей, має високий рівень репрезентативності в усталених українських висловах народного походження.

Гендерна опозиція ‘чоловік’ – ‘жінка’ представлена в малих фольклорних жанрах через рольові іпостасі батька й матері, повага до яких є обов’язковою складовою української ментальності і виховується в дитині з малих літ: *Шануй батька і няньку, буде тобі скрізь гладенько* (Народ 1973: 102); *Все купиш, лише тата й мами – ні* (Скарбниця 2009: 32). За українською світоглядною традицією жінка лише тоді вповні реалізувала себе в житті, коли стала матір’ю, для якої нічого важливішого не існує понад її дітей, а тому народ увіковічив цю позицію жінки в прислів’ях та приказках, підкресливши, що мати – найважливіша людина для кожного з нас, яка дитячі болі сприймає як свої особисті і, навіть караючи, дбає, щоб дитині не боліло: *Мати одною рукою б’є, а другою гладить* (Скарбниця 2009: 32); *Рідна мати високо замахає, а помалу б’є* (Народ 1973: 117); *У дитини заболить пальчик, а в матері серце* (Народ 1973: 118). Яку б вагу не мав у родині батько, він не здатен ані замінити матір, ані дорівнятись до неї за значимістю: *Одна мати вірна нарада* (Скарбниця 2009: 31); *Отець умре – то півсироти дитина, мати – то вже цілая сиротина* (Скарбниця 2009: 32). Про вагу жінки-матері в родинному житті свідчить вияв у малих паремійних формах такої її статусно-рольової позиції як мачуха, тоді як про вітчима нам не вдалось виявити з-поміж опрацьованих прислів’їв жодної одиниці: *Мати б’є, то не болить, а мачуха як подивиться, то й на душі холоде* (Скарбниця 2009: 32).

Гендерні стереотипи, що впливають на поведінку й особливості спілкування чоловіків і жінок, закріпились у соціальній пам’яті етносу і передаються від покоління до покоління, позначались і на окресленні опозиції ‘дочка’ – ‘син’, семантика статі в яких представлена на формально-граматичному рівні через родові форми і в структурі лексичного значення цих сем, що включають семми ‘особа жіночої статі’ і ‘особа чоловічої статі’ стосовно своїх батьків. При цьому зауважимо: якщо позиція жінки-матері є репрезентативнішою порівняно з позицією батька, то лексема *дочка* мало представлена в прислів’ях та приказках, оскільки доля дівчини наперед відома. Дочка піде до іншої сім’ї, стане за невістку і може навіть втратити близькість стосунків із батьками, а син залишиться в родині і в майбутньому стане господарем батьківського обійстя, а відтак це позначилось на частотності уживання лексем, що позначають дітей різної статі: *Яка гребля, такий млин; який батько, такий син* (Скарбниця 2009: 33); *Син мій, а розум у нього свій* (Народ 1973: 120). Невістка ж украй рідко викликає позитивні емоції й частіше в родині піддається осуду: *Наша невістка, що не дай, то тріска* (Скарбниця 2009: 36).

Велику увагу приділено в прислів’ях і приказках чоловіку й жінці як одруженим особам, де вони постають одним неподільним цілим: *Не потрібен і клад, коли у чоловіка з жінкою лад; Найлучча спілка чоловік і жінка!* (Скарбниця 2009: 33).

Зміна суспільних орієнтирів, сучасний спосіб життя з його безупинним рухом, зростання ваги жінки як представника соціуму спричинили руйнування традиційних гендерних стереотипів, що знайшло своє відображення в мовленнєвій реалізації досліджуваних концептів і яскраво виявляється в художній палітрі сучасної прози. Гендерні параметри особистості як комплекс соціальних, психологічних, мовленнєво-мисленнєвих та інших складових визначають особливості соціологізації чоловіків і жінок, а відтак це позначається на змістовій реалізації концептів ‘чоловік’ і ‘жінка’, на доборі мовних засобів, що актуалізують соціально значимі на сьогодні характеристики осіб жіночої і чоловічої статі.

Якщо за традиційними уявленнями українців, репрезентованими у стійких народних висловах, жінка поставала фізично здоровою, привабливою, роботящою, берегинєю родинного вогнища, для якої ведення домашнього господарства – найважливіша справа, а справжній чоловік був мужнім, розумним і розважливим, хазяїном родини і господи, то в сучасній прозі акценти в окресленні іпостасей осіб різної статі змінюються. Сьогодні диктує свої вимоги, починаючи із зовнішнього вигляду. Зовнішність сучасної жінки – важлива складова її загального іміджу, а тому вона докладає максимум зусиль, щоб бути доглянутою і привабливою, лягає під ніж пластичного хірурга, аби виглядати молодшою за свої роки: *В оксамитовому, схожому на царській трон кріслі біля столу сиділа красива доглянута пані за шістдесят. Очі гоноровиті, холодні, вуста тонкі, спина пряма, як шляхи героїв* (Дашвар 2011: 9); [...] *Не змінюючи виразу обличчя, аби не зіпсувати результатів пластичної операції, спробувала пожартувати дружина Ординського Олена* (Дашвар 2010: 5). Ідеал сучасної жінки в мовній картині світу сучасної української прози виглядає так: *Так, справді красива. Білява, коротка стрижка. Коштовні сережки у вухах. Досконалий макіяж. Одягнута з неабияким смаком і в речі, яких не купиш у рідному місті* (Лукашук 2013: 181); *Доглянута, вся в гармонії: зачіска, макіяж, торба, вираз обличчя* (Лукашук 2013: 27). Не менше переймаються своїм зовнішнім виглядом і чоловіки, для яких зовнішні атрибути життєвого успіху та матеріальних статків мають виявлятися із першого погляду на них: *Молоді хлопці – [...] – мов з іншого світу. На службових автівках приїжджали. Костюми, краватки. Рухи впевненні, розмови зарозумілі* (Дашвар 2009: 61). *З мазераті виїшов красно голений хлопець років двадцяти з лишком, джінсини порепані, сорочина баксів на п’ятсот тягне* (Дашвар 2009: 51).

Зазвичай, надміру доглянутих і вищених чоловік викликає до себе іронічне ставлення, оскільки, за давньовіковою традицією, він не має настільки перейматись своїм зовнішнім виглядом, бо його роль захисника і годувальника родини спричиняє брак зайвого вільного часу: *Розвинуте гармонійне тіло під дорогим*

костюмом. Погляд мудрого старця, що на його долю випало немало випробувань. І відполіровані до блиску нігті. І коштовна неголеність за 200 баксів. І посмішка. Яка відкрита вражаюча посмішка (Дашвар 2012: 33).

Як бачимо, переймаються своїм зовнішнім виглядом не лише жінки, а й чоловіки, причому це прямо пов'язано із соціальним статусом особи або з її намаганням змінити цей статус. Привабливий зовнішній вигляд, доповнений природною вродою чи набутий, для декого стають самоціллю, до якої рухаються попри вік і здоровий глузд: *Гламурні тітоньки передпенсійного віку докладають надзусиль, аби втриматися в загальній колії. Намагаються одягом від знаменитих модельєрів сховати те, що лишилося від колись молодих, струнких і невпевнених у собі сільських дівчат* (Лукашук 2013: 123). З відчуттям легкого жалю і смутку вимальовано частину українського жіноцтва (мабуть-таки, вагомішу), що через життєві перипетії, негаразди, іноді брак часу чи сил для догляду за собою, виглядають передчасно постарілими та непривабливими: *Колись красива, тепер вона втратила всю свою звабу, розповніла й обстригла спалене хімією волосся. Виглядала так, як більшість жінок її віку. Навіть дорогий одяг не ховає зайвої ваги, надміру широких стегон, набряклих від навантаження ніг. Друге підборіддя, обвислі щокни, обважнілі повіки з підмальованими чорним олівцем стрілками. Втомлені очі, розгублений погляд* (Лукашук 2013: 23).

Якщо з-поміж ментальних атрибутів концепту 'жінка' мовленнєвої реалізації в сучасній українській прозі активніше зазначають природно-фізичні її іпостасі, то з концептуальних ознак сучасного чоловіка репрезентативнішими виявились психологічні характеристики. Причому чоловіки ідентифікують себе далеко не завжди так само, як сприймають їх жінки. Якщо позиція чоловіка полягає в тому, що він «не любить виглядати дилетантом у будь-якій сфері», то для жінки це значить – «не вмє визнавати того, що помиляється або не має рації» (Лукашук 2013: 13).

Як жінка, так і чоловік при всій еволюції гендерних стереотипів, зберігають споконвічно приписувані їм характеристики. Чоловік – це захисник, а жінка – слабка істота, яка потребує захисту: *Ті обійми, та ніжність – це нормальна реакція на синець, звичайнісіньке бажання захистити слабшого. Воно постійно домінує в чоловіків, робить їх у власних очах сильними, мужніми, героями* (Лукашук 2013: 31). Такий захист, часто примарний, вивисує чоловіка і може виплекати в ньому егоїста чи самовпевнену особу: *Ніяких друзів, жодних подру, тільки він* (Лукашук 2013: 19); *Ну, керівник є керівник. Мушу слухатися вказівок, хоч би якими абсурдними вони були* (Лукашук 2013: 18).

З урахуванням тих змін, що сталися в традиційних гендерних стереотипах, на сьогодні опозиція чоловік – жінка постає у вигляді симетричного бінома, де репрезентовано сучасне уявлення про реалізацію успішної особистості: *Упевнений, мовчазний, одразу видно, що цей чоловік знає, що робить, і слів на вітер не кидає* (Лукашук 2013: 149); *Самодостатня, спокійна, виважена. Знає, чого хоче. Впевнена у своєму виборі* (Лукашук 2013: 79). Попри позитивні стереотипи, що склалися в сучасному суспільстві, діаметрально протилежну позицію представлено в контекстах, де репрезентовано негативний портрет, визначальні параметри якого залежать не стільки від статі, скільки від особистісних характеристик: *На противагу впевненим у своїх власних силах і самодостатніх чоловіках та жінках частина юнаків і дівчат перебуває під надмірною опікою батьків, що зазвичай формує слабку духом особистість: [...] освіту блискучу забезпечили, квартиру на Хрещатику купили, «Мазераті», та й батьківський рахунок у Максима немалий. А чоловік ще три роки тому зробив сина акціонером великого банку і енергетичної компанії* (Дашвар 2012: 17-18); *І купи їй землі. Їй богу! На сімнадцятиріччя. Гарний привід. Ти подумай: діаманти губляться, авто розбиваються, а земля, що б Руслана не вигадала, залишиться. Із часом її можна буде продати дорожче* (Дашвар 2010: 7).

Еволюція гендерних стереотипів, яку ми простежуємо на прикладі прислів'їв та приказок і сучасної художньої прози, виразніше виявляється у зміні природно-фізичних характеристик чоловіків і жінок, тоді як психологічні складові обох концептів є більш усталеними, статичними. Традиційне уявлення про людину не залежно від її статі як про homo sapiens, сформовану важкою працею, якою має супроводжуватись увесь життєвий шлях, призводить до того, що людина, позбавлена звичних для неї умов, губиться, не може дати собі раду: *Не так то легко наші люди, яких советська власть навчила працювати, дають собі раду з вільним часом, якого раптом виявляється забагато* (Лукашук 2013: 61). Особливо некомфортно почуває себе жінка, для якої, здавалось би, можливість не працювати, а бути на утриманні чоловіка, повинна принести полегшення: *Вона не звикла сидіти вдома, не могла так багато часу, який раптово вивільнився, проводити сам на сам із собою. Чулася, наче засуджена в камері: кілька стін, один і той самий до болю знайомий інтер'єр. Розмаїті думки, яких уникала все своє життя, раптом із непереборною силою почали свій наступ* (Лукашук 2013: 62).

Отже, проаналізувавши природно-фізичні, фізіологічні, психологічні, інтелектуальні, соціально-статусні та рольові складники концептів 'чоловік' і 'жінка', ми дійшли висновку, що гендерно-ментальні стереотипи на сьогодні зазнали суттєвих змін, що беззаперечно позначилось на особливостях мовленнєвої реалізації усіх складників аналізованої опозиції, а відтак українська художня проза змальовує чоловіків і жінок такими, якими зробили їх світ і оточення: уявний ідеал представників різної статі далекий від того, яким він був у прислів'ях і приказках, де втілено народні уявлення про чоловіків і жінок відповідно до традиційного українського менталітету.

Література

- Великий 2004: Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с.
- Дашвар 2012: Дашвар, Люко. Биті є. Макс. Книга 2 [Текст] / Люко Дашвар. – Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2012. – 288 с.
- Дашвар 2011: Дашвар, Люко. Мати все [Текст] / Люко Дашвар. – Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2011. – 333с.
- Дашвар 2010: Дашвар, Люко. Молоко з кров'ю [Текст] / Люко Дашвар. – Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2010. – 268с.
- Дашвар 2009: Дашвар, Люко. Рай. Центр [Текст] / Люко Дашвар. – Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2009. – 272 с.
- Лукашук 2013: Лукашук, Х. Курва [Текст] / Х. Лукашук. – Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2013. – 240 с.
- Народ 1973: Народ скаже – як зав'яже. Українські народні прислів'я, приказки, загадки [Текст] / Упоряд. Н. С. Шумада – К. : Веселка, 1973. – 229 с.
- Пицун 2009: Пицун, М. А. Исследование гендера с позиций когнитивистики [Текст] / М. А. Пицун // Изменяющийся славянский мир : новое в лингвистике / отв. ред. М. В. Пименова. – Севастополь : Рибэст, 2009. – С. 141-145.
- Прислів'я 1991: Прислів'я та приказки : Взаємини між людьми [Текст] / Упоряд. М. М. Пазяк. – К. : Наук. думка, 1991. – 440 с.
- Селіванова 2010: Селіванова, О. О. Лінгвістична енциклопедія [Текст] / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля – К, 2010. – 844с.
- Скарбниця 2009: Скарбниця народної мудрості [Текст] / Упоряд. Т. М. Панасенко. – Харків : Фоліо, 2009. – 286 с.
- Чаморова 2010: Чаморова, Н. В. 232 найпопулярніші українські народні пісні [Текст] / Н. В. Чаморова. – Донецьк : ТОВ «ВКФ «БАО», 2010. – 400 с.

Прослежены особенности речевой реализации концептов 'мужчина' и 'женщина' в традиционном измерении и соответственно изменениям, обусловленным экономическими, социально-политическими и культурно-историческими условиями жизни современного общества. Определена соразмерность составляющих анализированных концептов и изменения параметров существования лиц женского и мужского пола как представителей культурно-исторического социума.

Ключевые слова: концепт, языковая картина мира, пословица, поговорка, гендерная оппозиция, семантические составляющие, гендер, гендерные стереотипы.

The peculiarities of verbal realization of concepts 'man' and 'woman' are analyzed in a traditional way and considering changes caused by social, political, economic, cultural and historical conditions of modern society. It is outlined the correlation of the components chosen for the concepts analysis and characteristics change of the male and female as the representatives of cultural and historical community.

Keywords: concept, linguistic world image, proverbs and sayings, gender opposition, semantic components, gender, gender stereotypes.

Надійшла до редакції 22 квітня 2014 року.

Ірина Пелашенко, Олена Білецька

УДК 81'367.622=811.112.2

ТЕРМІНОЛОГІЗАЦІЯ ІМЕННИКОВИХ ТРИКОМПЗИТИВ ЯК РЕЗУЛЬТАТ ЇХНЬОЇ МОНОСЕМНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ (СИНХРОННО-ДІАХРОНІЧНИЙ АНАЛІЗ)

Статтю присвячено дослідженню семантики іменникових трикомпозитивів у середньовісній німецькій і сучасній німецькій мовах. Доведено, що порівняно з їхніми безпосередніми складниками трикомпонентні іменники проявляють тенденцію до моносемності, а це сприяє їхній термінологізації та спеціалізації на науково-фахових текстах. Створена тематична класифікація засвідчила багату палітру тематичних груп, позначуваних іменниковими трикомпозитивами, які відтворюють таку сферу, як "людина та навколишній світ". Саме цей семантичний простір є спільним для досліджуваних часових періодів. Специфічною сферою для сучасної німецької мови є галузева лексика.

Ключові слова: іменниковий трикомпозитив, безпосередній складник, лексико-семантичний варіант, моносемність, тематична група, формула тлумачення.

© Пелашенко І.І., Білецька О.В., 2014

1. Вступні зауваження. У ХХІ столітті вражаюче прискорився не тільки плин часу, але і темпи модернізації усіх сфер життя, що особливо помітно в галузі науки й техніки. Невпинно з'являються все нові поняття і явища, які потребують найменування, визначення, тлумачення, що з необхідністю стимулює стрімкий розвиток термінологічної підсистеми мови і вимагає її вивчення як в практичній, так і в теоретичній площині.

Витоки дослідження термінологічних одиниць сходять до 30-х років минулого століття і пов'язані, у першу чергу, з іменами О. В. Нубасова та Д. С. Лотте, які заснували перші школи термінознавства. Основним завданням лінгвістів у той час було упорядкування та стандартизація термінології. На сучасному етапі розвитку термінознавства все більша увага приділяється дослідженню особливостей терміносистем окремих підмов науки та техніки. Лінгвістів цікавлять словотвірні, семантичні та функційні особливості термінологічних одиниць.

Саме поняття «термін» є надзвичайно ємним, багатоаспектним і включає багато характеристик, як основних (базових), так і додаткових (периферійних). Тому не випадково, що в сучасному мовознавстві існують різні визначення цього поняття, а також його особливостей. На основі дефініцій з різних джерел можна встановити засадничі критерії виокремлення термінів з-поміж інших лексичних одиниць, а саме: спеціальне значення, за допомогою якого виражається (називається) професійне поняття; дефінітивність; стилістична нейтральність; однозначність; системність, яка полягає у тому, що термін не існує ізольовано, а входить до складу сукупності одиниць – терміносистеми; незалежність від контексту; відсутність синонімії [Лотте 1941; Реформатский 1961; Даниленко 1977; Головин 1987; Лейчик 1990; Суперанская 2005].

Дослідники терміносистем сучасної німецької мови відзначають зростання у її складі багатокомпонентних термінів, а саме складних слів і словосполучень, які здатні передавати більше інформаційних характеристик поняття, аніж просте слово [Reinhardt 1978; Möhn 1984; Hoffmann 1985].

Предметом пропонованого дослідження є іменникові трикомпозиції, тобто складні іменники, які складаються з трьох іменникових основ у німецькій мові. Об'єкт дослідження – специфіка семантики названих одиниць, як джерело їхньої термінологізації і поповнення корпусу одиниць науково-фахового дискурсу. Саме в цьому полягає новизна постановки проблеми, бо в такому ракурсі трикомпонентні іменники не розглядалися.

Актуальність статті зумовлюється тим, що на конкретному матеріалі підтверджується теза про те, що поповнення інвентарю термінів може відбуватися не тільки за рахунок ускладнення їхньої структури, а й у результаті спрощення семантичного обсягу.

Мета роботи полягає у дослідженні семантики іменникових трикомпозицій у середньовіснійнімецькій (свн.) і сучасній німецькій мові (суч.н.м.) задля виявлення основних тенденцій, що сприяють їхній термінологізації та спеціалізації на науково-фаховому дискурсі.

Матеріалом для дослідження слугують 357 трикомпонентних іменників у свн. і 2992 іменникових трикомпозиції у суч.н.м., отримані шляхом суцільного добору із словників свн. мови [Lexner 1992; Benecke 2002] і сучасної німецької мови [0].

2. Семантика іменникових трикомпозицій. У руслі сучасних лінгвістичних теорій особливої значущості набуває семантика лексичних одиниць. Семантика іменникових трикомпозицій вибудовується за принципом ієрархічної взаємодії різних рівнів: синтаксичного, морфологічного, лексичного, словотвірного. Такий підхід передбачає поетапний аналіз синтаксичної семантики, структурно-семантичних та лексико-семантичних особливостей безпосередніх складників (БС) трикомпозицій, що в кінцевому результаті уможливило дослідити особливості словотвірної семантики складних слів, яка знаходиться на вищому щаблі ієрархії.

2.1. Синтаксичні відношення відіграють важливу роль в оформленні трикомпозицій як цілісної одиниці. Невипадково, В. М. Павлов, виходячи з пріоритетності цього критерію, виділяє повносинтаксичні, напівсинтаксичні та асинтаксичні композиції [Павлов 1985: 35-51]. Критерієм для зазначеної таксонії слугує трансформація складних слів у семантично тотожні вільні словосполучення.

Аналіз синтаксичних відношень між БС іменникових трикомпозицій у німецькій мові дозволив виділити чотири основні типи трикомпонентних іменників, а саме:

- роздільноспрямовані (повносинтаксичні);
- типізовані;
- кумулятивні (напівсинтаксичні);
- ідіоматичні (асинтаксичні) одиниці.

Отже, до першого типу належать роздільноспрямовані або повносинтаксичні іменникові трикомпозиції, у яких детермінатив є невід'ємною частиною основного слова і співвідноситься з цілісним об'єктом. Оскільки іменник є найбільш гнучкою частиною мови у функціональному відношенні, тобто може виконувати у реченні практично всі синтаксичні функції, то набір узагальнюючих формул для цього типу іменникових трикомпозицій є доволі різноманітним:

- 1) Об'єкт в генитиві – Керуючий іменник:
свн. *banwartambet stn.* ≈ *Amt des Bannwarten* 'посада наглядача за правами і кордонами общини';
суч.н.м. *der Atommülltransport* ≈ *Transport des Atommülls* 'транспортування радіоактивних відходів';
- 2) Об'єкт в акузативі – Предикат:

свн. *holzschuochmacher stm.* ≈ *jemand, der Holzschuhe macht* ‘майстер, що виготовляє дерев’яне взуття’;
суч.н.м. *der Bahnhofsvorsteher* ≈ *Beamter, der einem Bahnhof vorsteht* ‘начальник вокзалу; начальник станції’;

3) Прийменниковий додаток – Керуючий іменник:

свн. *âbentsunnenschîn stm.* ≈ *Sonnenschein am Abend* ‘вечірнє сяйво’;

суч.н.м. *die Sommersonnenwende* = *die Sonnenwende im Sommer* ‘літнє сонцестояння’;

4) Якість, ознака – Носій якості, ознаки:

свн. *erbhovemeister stm.* ≈ *erblicher hofmeister* ‘спадковий керівник маєтку’;

суч.н.м. *die Grundsatzfrage* ≈ *grundsätzliche Frage* ‘основне питання’.

Отже, до першого типу належать складні трикомпонентні іменники, які легко трансформуються у семантично тотожні генітивні, акузативні, прийменникові або ад’єктивно-атрибутивні словосполучення.

Іншим типом трикомпонентних іменників є типізовані композити, які передають “типові відношення” між БС і викликають у носіїв мови стійкі асоціації, тобто детермінатив передає не тільки якість, властивість основного слова, але й спосіб відношень. Цей тип трикомполітів зустрічається лише у сучасній німецькій мові, напр.: суч.н.м. *die Buchstabenfolge* ≈ *die Aufeinanderfolge der Buchstaben* ‘послідовність літер (визначена алфавітом)’.

Кумулятивні (напівсинтаксичні) композити передають семантику у згорнутому вигляді. Для їхньої адекватної інтерпретації застосовується метод трансформацій з прирощеннями, напр.: свн. *dinhofbrief stm.* ≈ *Urkunde über die Rechte eines Dinghofs* ‘грамота про права суду’; суч.н.м. *die Kriegsdienstverweigerung* ≈ *Verweigerung des Kriegsdienstes unter Berufung auf Gewissensgründe* ‘відмова від військової служби (через моральні переконання)’.

Серед іменникових трикомполітів зустрічаються також ідіоматичні одиниці або асинтаксичні складні слова, які не можуть бути трансформовані у словосполучення, оскільки характеризуються затьмареністю або відсутністю мотивованості свого значення, напр.: свн. *das erbehellewelf stm.* ‘чорт’; суч.н.м. *das Schwarz-Rot-Mostrich* ≈ *Farben der deutschen Fahne von 1919 bis 1933, der Fahne der DDR von 1949 bis 1990 u. der Bundesrepublik Deutschland* ‘чорно-червоно-золотий прапор (державний прапор Веймарської республіки, ГДР і ФРН)’.

2.2. Структурно-семантичні особливості трикомпонентних іменників відіграють важливу роль у формуванні семантичної структури трикомполітів. Про значущість цього аспекту для інтерпретації іменників свідчить той факт, що майже жодна із граматичних праць не обходиться без такої таксонімії [Абрамов 2004: 85-87]. При порівнянні різних класифікацій впадає в око стереотипність виділених структурно-семантичних класів. Відмінність полягає в більшій або меншій деталізації.

В межах структурно-семантичної класифікації йдеться про виявлення тих обмежень, які накладаються на сполучуваність різних класів іменників у складі трикомполітів.

Спіраючись на узагальнену систему структурно-семантичної класифікації іменників у німецькій мові, можна стверджувати відносно трикомполітів, що конкретні іменники у їхньому складі значно перевищують кількість абстрактних. Це, очевидно, пов’язано з тим фактом, що абстрактні іменники слугують на позначення тих сфер навколишнього середовища, які не представлені іменниковими трикомполітами (філософія, мистецтво і т. ін.).

Іменники-істоти поступають за кількісними показниками іменникам-неістотам, що особливо наочно представлено у сучасній німецькій мові (109 одиниць до 248 лексем у свн. і 585 до 5399 у суч.н.м.). Слід зазначити, що цей факт пов’язаний з особливостями словникового складу німецької мови, у якому неістоти превалюють над істотами, а не їхньою реалізацією у трикомполітах. Істоти у складі іменникових трикомполітів як у свн., так і у суч.н.м. представлені загальними назвами тварин (3 одиниці у свн. і 21 одиниця у суч.н.м.) і людей (12 одиниць у свн. і 564 одиниці у суч.н.м.). Власні назви не зустрілись у відібраному корпусі матеріалу.

Іменники-неістоти представлені у складі трикомполітів чотирма структурно-семантичними класами, а саме: іменниками на позначення окремих предметів (248 одиниць у свн. і 4944 одиниці у суч.н.м.), збірними поняттями (5 одиниць у свн. і 324 одиниці у суч.н.м.), іменниками на позначення речовини (2 одиниці у свн. і 128 одиниць у суч.н.м.) та іменниками на позначення понять єдиних у своєму роді, так званими уніка (3 одиниці у суч.н.м.). Останній клас зустрічається лише у сучасній німецькій мові.

Отже, з наведених даних випливає, що найчисельнішим класом іменників, які входять до складу трикомполітів, є конкретні іменники на позначення неістот, а саме назв окремих предметів.

2.3. Для з’ясування механізму термінологізації іменникових трикомполітів особливу значущість набуває лексико-семантичний рівень, бо саме на цьому рівні на конкретному корпусі матеріалу можна спостерігати тенденцію до моносемності як БС трикомпонентних іменників, так і трикомполітів як цілісної одиниці.

Емпіричний матеріал засвідчує, що у більшості випадків вже на стадії компонування трикомполітів “відбираються” лексеми з мінімальним семантичним обсягом. Так, у складеному корпусі більшість БС у трикомпонентних іменниках мають моносемну структуру навіть у свн. мові, де іменники відзначаються розгалуженою семантичною структурою і мають значно ширший семантичний обсяг, аніж у сучасній мові. Лише в окремих випадках (33 одиниці у свн. і 31 одиниця у суч.н.м.) двокомпонентні іменники як БС

трикомполітиві налічують більшу кількість лексико-семантичних варіантів (ЛСВ): від двох до чотирьох у суч.н.м. і до семи – у свн.; однак навіть у цих нечисленних випадках в іменникових трикомполітивах реалізується лише один ЛСВ, тобто очевидна тенденція до моносемності цілісного утворення, пор.: свн. *almuosensbûmeister stm.* ‘будівельник, який працює за милостиню, подаяння’; *hûsgenôzenambet stm.* ‘посада чеканника монет і керівника монетного двору’; *hagendornhecke sf.* ‘живопліт із кущів дерену криваво-червоного, бирючини звичайної’; суч.н.м. *das Eisenbahnpersonal* ‘персонал залізниці’; *die Handschriftenabteilung* ‘відділ бібліотеки, де зберігаються рукописи’; *der Lorbeerbaum* ‘лаврове дерево’.

У досліджуваному корпусі трикомполітивів свн. мови зареєстровано лише одну багатозначну одиницю, яка налічує у своїй семантичній структурі 4 ЛСВ, а саме *koufmanschatz stm.f.*: 1) ‘товар’; 2) ‘купецтво’; 3) ‘торгівля, торгівельна справа’; 4) ‘будинок купця’.

У сучасній німецькій мові виявлено 5 прикладів трикомпонентних іменників, які мають 2 ЛСВ: *die Baumwollerte* 1) ‘збір бавовни’, 2) ‘загальна кількість зібраної бавовни’; *der Fachwerkbau* 1) ‘каркасна споруда; наскрізна конструкція’, 2) ‘каркасна будівля, фахверкова споруда’; *der Geburtstagstisch* 1) ‘стіл, призначений для подарунків на День народження’, 2) ‘святковий стіл, накритий з приводу Дня народження’; *das Kunsthandwerk* 1) ‘художній промисел, художнє ремесло’, 2) ‘предмети, які є результатом художнього промислу, художнього ремесла’; *die Mundartdichtung* 1) ‘віршовані твори, написані на певному діалекті’, 2) ‘окремий поетичний твір, написаний на певному діалекті’.

Підведемо попередні підсумки з метою вияснення тези про однозначність (моносемність) іменникових трикомполітивів, а також виявлення обмежень, які накладаються на використання ЛСВ у складі складних іменників:

- моносемність трикомпонентних іменників, яка зумовлена специфічним структуруванням цих одиниць. Йдеться про розгалуженість одного із БС, де зазвичай складну будову має детермінатив, що пов’язано з його функційним призначенням. Саме оптимальна структура оформлення трикомполітивів є джерелом для їхньої однозначності, дефінітивності, незалежності від контексту, відсутності синонімії;

- при наявності БС з більшим набором ЛСВ, аніж один, реалізується компонент з ширшим значенням. Так, свн. іменник *sunneschîn (sunnenschîn) stm.* має такі ЛСВ: 1) *sonnenschein, tageslicht* ‘сонячне сяйво, денне світло’; 2) *sonnenstral* ‘сонячний промінь’. З них реалізованим у складі іменникових трикомполітивів виявився лише перший, напр.: *âbensunnenschîn stm.* ‘вечірнє сяйво’. У сучасній німецькій мові лексико-семантична структура іменника *die Landwirtschaft* представлена такими ЛСВ: 1) *planmäßiges Betreiben von Ackerbau und Viehhaltung zum Erzeugen von tierischen und pflanzlichen Produkten* ‘сільське господарство’; 2) *meist nicht sehr großer landwirtschaftlicher Betrieb (im Allgemeinen nur mit Haltung von Kleintieren)* ‘невелике господарство’. В іменникових трикомполітивах у суч.н.м. реалізований лише перший із них, напр.: *der Landwirtschaftsminister* ‘міністр сільського господарства’;

- спостерігається обмеження на використання стилістично маркованих ЛСВ. У свн. мові іменник *hagendorn (hagedorn) stm.* має 3 ЛСВ: 1) *weissdorn, hagedorn* ‘глід’; 2) *das heckholz, der heckbaum* ‘дерен криваво-червоний, бирючина звичайна’; 3) *teufelsname* ‘назва диявола, чорта, біса’. У складі іменникових трикомполітивів реалізується другий ЛСВ, напр.: *hagendornhecke sf.* ‘живопліт із кущів дерену криваво-червоного, бирючини звичайної’. У суч.н.м. двокомполіти *die Feuerwehr* налічує 3 ЛСВ: 1) *Einrichtung zur Abwehr von Schäden durch Brand und zur Hilfeleistung in Katastrophenfällen* ‘пожежна команда, пожежна частина, пожежна дружина’; 2) (позм.) *Feuerwehrmänner, die sich im Einsatz befinden* ‘пожежники, які знаходяться при виконанні’; 3) (дум.) *Spielzeugauto als Nachbildung eines Feuerwehrautos* ‘іграшковий пожежний автомобіль’. У складі іменникових трикомполітивів реалізується лише перший, напр.: *die Berufsfeuerwehr* ‘воєнізована пожежна охорона’;

- відзначені процеси в підсистемі трикомполітивів відбуваються в руслі загальної тенденції мови до спрощення лексико-семантичної структури мовних одиниць, про що свідчить наявність дво- та трикомпонентних семантично тотожних лексем, напр.: свн. *kranewite stm.* = *kranewitboum stm.* ‘яловий кущ’; суч.н.м. *die Baumwolle* = *die Baumwollpflanze* = *die Baumwollstaude* = *der Baumwollstrauch* ‘бавовник’.

2.4. Якщо говорити про системність і спеціалізацію термінологізованих іменникових трикомполітивів, то слід звернутись до ономаціологічних особливостей відібраних одиниць, що дозволить провести класифікацію трикомпонентних іменників за тематичними групами, враховуючи предметну спрямованість лексем, задіяних у їх формуванні. Визначальним при цьому є можливість структурування об’єктивної дійсності крізь призму іменникових трикомполітивів, адже «структурне розгортання тематичних полів здійснюється залежно від значущості тих чи інших зв’язків між феноменами реального світу, відображеними у словах тематичного поля [Загнітко 2007: 125]».

Спостереження за тематичними групами засвідчує наявність пересічних груп для свн. і у суч.н.м. Це стосується, перш за все, таких предметних рядів іменникових трикомполітивів:

- 1) назви осіб за родом діяльності, посадою або роботою: свн. *dorfbanwart m.* ‘сільський наглядач’; суч.н.м. *der Eisenbahnarbeiter* ‘працівник залізниці’;

- 2) рослини та їх частини:
свн. *wînrẽbast stm.* ‘виноградна лоза’;
суч.н.м. *der Brotfruchtbaum* ‘хлібне дерево’;
- 3) час та його вимір, свята:
свн. *bluomôstertac stm.* ‘вербна неділя’;
суч.н.м. *der Jahreszeitenwechsel* ‘зміна пір року’;
- 4) будівля та її частини:
свн. *dinchoftor stn.* ‘ворота суду’;
суч.н.м. *das Bahnhofsgebäude* ‘вокзал, будівля вокзалу’;
- 5) їжа та напої:
свн. *kutelvlëcsuppe swf.* ‘суп із тельбуха’;
суч.н.м. *das Lorbeerblatt* ‘лавровий лист (спеція)’;
- 6) робота:
свн. *wîngartarbeit stf.* ‘робота на винограднику’;
суч.н.м. *der Berufsfußballer (розм.)* ‘професійний футболіст’;
- 7) знаряддя праці та предмети побуту:
свн. *rückearmbrust stn.* ‘вид арбалета’;
суч.н.м. *der Zimmermannsstift* ‘теслярський олівець’;
- 8) відпочинок:
свн. *trotarttanz stm.* ‘танець, особливістю якого є короткі і важкі кроки’;
суч.н.м. *die Schulaufnahmefeier* ‘свято з приводу першого дня у школі’;
- 9) право та законодавство:
свн. *kirchiacrëht stn.* ‘право проводити ярмарок’;
суч.н.м. *die Menschenrechtserklärung* ‘роз’яснення прав людини’;
- 10) гроші та грошові знаки:
свн. *hantgiftphenninc stm* ‘подаєння’;
суч.н.м. *der Geldeinwurfslitz* ‘монетоприймач’;
- 11) майно:
свн. *koufmansgout stn.* ‘предмет торгівлі’;
суч.н.м. *der Rittergutsbesitzer* ‘власник лицарського майна’;
- 12) одяг:
свн. *kôrhërrenkappe swf.* ‘каппа флейтиста, що акомпонує церковному хору’;
суч.н.м. *die Arbeitsschutzkleidung* ‘спецодяг’.

Тематично названі предметні ряди пов’язані з основними сферами життя людини та її діяльності. Звісно, лексемний склад цих рядів не залишився незмінним з урахуванням того, що деякі лексеми зникли з ужитку, що пов’язано зі зникненням деяких предметів і реалій, а інші з’явилися, що обґрунтовується потребою в найменуванні нових понять і явищ.

Специфіка будови трикомпонентів сприяла тому, що у суч.н.м. з’явилася низка нових тематичних груп трикомпонентних іменників, пов’язаних, перш за все, з галузевою лексикою:

- 1) медицина:
суч.н.м. *die Herzmuskelsschwäche* ‘міокардит’;
- 2) навчання, освіта:
суч.н.м. *die Ackerbauschule* ‘агрономічне училище’;
- 3) мінерали, корисні копалини:
суч.н.м. *der Stahleisenstein* ‘сидерит’;
- 4) поняття, пов’язані з залізницею:
суч.н.м. *das Eisenbahnsignal* ‘залізничний сигнал’;
- 5) металовиробництво:
суч.н.м. *das Erdalkalimetall* ‘лужноземельний метал’;
- 6) авіапоняття, космічний простір і його освоєння:
суч.н.м. *der Flüssigkeitsraketenantrieb* ‘рідинний реактивний двигун’;
- 7) електрика, струм:
суч.н.м. *das Energieversorgungsunternehmen* ‘об’єднання енергосистем’;
- 8) техніка:
суч.н.м. *die Radiofrequenzstrahlung* ‘космічне випромінювання у діапазоні радіохвиль’;
- 9) автомобіль та пов’язані з ним поняття:
суч.н.м. *die Autobahnordnung* ‘правила руху на автостраді’;
- 10) ядерна фізика, радіація:
суч.н.м. *die Atomkernzerstörung* ‘розклад атомного ядра’;
- 11) гідравлічні терміни:
суч.н.м. *der Seehafenverkehr* ‘сполучення між портами’;

12) економіка:

суч.н.м. *die Finanzbuchhaltung* ‘бухгалтерський облік, фінансовий облік’.

Із наведеного матеріалу можна зробити такий основний висновок: окрім іменникових трикомпонентів, що входять до понятійної сфери «предмети й об'єкти навколишнього середовища», у сучасній німецькій мові масово з'являються трикомпонентні складні іменники, що належать до науково-фахової лексики, точніше техніко-фахової галузево-термінологізованої лексики.

2.5. Словотвірна семантика досліджуваних одиниць вибудовується за принципом імплікації міжрівневої семантики. Методика її дослідження побудована на основі теорії відмінкової граматики, яка знайшла широке застосування у сучасних фундаментальних працях з композитотворення [Ortner 1991; Klein 2009]. Механізм аналізу полягає у виділенні семантичних ролей БС у складі композитів і встановленні взаємовідношення між ними за допомогою формул тлумачення (словотвірних парафраз), які уможливають з'ясувати основні семантичні типи іменникових трикомпонентів у німецькій мові:

1) партитивні: свн. *êhofstat stf.* → *die Hofstatt, die das Baurecht hat* ‘садиба з правом на подальше будівництво’; суч.н.м. *der Fahrradlenker* → *die Lenkstange eines Fahrrads / die Lenkstange, die ein Fahrrad hat* ‘кермо велосипеда’;

2) локативні: свн. *schifzimmerleute pl.* → *die Zimmerleute, die auf dem Schiff arbeiten* ‘теплі, які працюють на кораблі’; суч.н.м. *das Südpolargebiet* → *das Gebiet, das auf dem Südpol liegt* ‘південнополярна область’;

3) модальні: свн. *almuosenbûmeister stm.* → *der Baumeister, der für Almosen arbeitet* ‘будівник, який працює за милостиню’; суч.н.м. *die Mundartdichtung* → *die Dichtung in einer bestimmten Mundart* ‘діалектна поезія’;

4) акціональні: свн. *blêchhantschuoher stm.* → *der Mann, der Handschuhe aus Blech macht* ‘рукавичник, який виготовляє рукавиці із залізних пластин’; суч.н.м. *der Science-Fiction-Autor* → *Verfasser von Science-Fiction-Literatur* ‘автор науково-фантастичного твору’;

5) агентивні: свн. *klingsmithûs stm.* → *die Werkstatt, in der Schwertfeger arbeitet* ‘майстерня коваля, що виготовляє мечі’; суч.н.м. *die Arbeiterjugendbewegung* → *die Bewegung, die von der Arbeiterjugend organisiert wird* ‘рух робочої молоді’;

6) темпоральні: свн. *âbentsunnenschîn stm.* → *der Sonnenschein am Abend* ‘вечірнє сяйво’; суч.н.м. *der Sonntagsverkehr* → *der Straßenverkehr an Sonntagen* ‘дорожній рух у неділю’;

7) речовинні: свн. *blêchhantschuoeh stm.* → *der Handschuh, der aus Blech gemacht ist* ‘рукавиця, виготовлена із залізних пластин’; суч.н.м. *die Sandsteinplatte* → *die Platte aus Sandstein* ‘пластина з пісчаника’;

8) еквативні: свн. *amelberboum stm.* → *der Baum, der Amarelle ist / der Baum der Sorte Amarelle* ‘амарель’; суч.н.м. *die Doppelbettcouch* → *die Couch, die ein Doppelbett ist* ‘двоспальна тахта’;

9) посесивні: свн. *êrtberblat stf.* → *das Blatt, das ein Teil der Erdbeere ist* ‘лист суниці’; суч.н.м. *der Grundstücksbesitzer* → *jemand, der ein Grundstück besitzt* ‘власник земельної ділянки; землевласник’;

10) орнативні: свн. *kraparmbrust stm.* → *die Armbrust, die einen Hacken hat* ‘арбалет з гачком’; суч.н.м. *das Südwafrika* → *der südwestliche Teil von Afrika* ‘Південно-Західна Африка’;

11) референційні: суч.н.м. *die Theaterzeitschrift* → *Zeitschrift über das Theater* ‘театральний журнал’;

12) екзистенціальні: суч.н.м. *das Lebensmittelgeschäft* → *das Geschäft, in dem Lebensmittel verkauft werden* ‘продовольчий магазин’;

13) каузальні: суч.н.м. *Kriegsfolgelasten, pl.* → *(finanzielle) Lasten eines Landes, die durch Kriegsfolgen verursacht sind* ‘фінансові виплати країни, зумовлені наслідками війни’;

14) компетенційні: суч.н.м. *der Kinderbuchladen* → *die Buchhandlung, die sich auf Kinderbücher spezialisiert* ‘дитячий книжковий магазин’;

15) кондиціональні: суч.н.м. *die Notfallmedizin* → *die Medizin, die sich mit den Notfällen befasst* ‘екстрена медицина’;

16) бенефактивні: суч.н.м. *der Staatshaushalt* → *der Haushalt, der einem Staat gehört* ‘державний бюджет’;

17) конституційні: суч.н.м. *das Erdôlvorrat* → *das Vorrat an Erdôl* ‘нафтове родовище’;

18) інструментальні: суч.н.м. *der Lichtbildervortrag* → *der Vortrag, bei dem Lichtbilder gezeigt werden* ‘повідь з показом слайдів’;

19) компаративні: суч.н.м. *der Leberwurstbaum* → *der Baum, dessen Früchte der Leberwurst ähnlich sind* ‘дерево, плоди якого подібні до ліверної ковбаси’;

20) конгруентні: суч.н.м. *die Regelstudienzeit* → *die Studienzeit nach den bestimmten Regeln* ‘нормативний період навчання’;

21) субститутивні: суч.н.м. *der Lebensmittelpreis* → *der Preis, den man für Lebensmittel bezahlt* ‘ціна на продукти харчування’;

22) номінативні: суч.н.м. *die Bach-Blüten-Therapie* → *die nach dem englischen Arzt E. Bach benannte Blüten-Therapie* ‘терапія за допомогою есенції з певних квітів і рослин для нормалізації психічного стану’.

Отже, з огляду на семантичні ролі БС і характер зв'язку між ними у складі іменникових трикомпонентів у свн. мові було виділено 10, а у внв. мові – 22 семантичних типи трикомпонентних іменників, що свідчить про розширення семантичної палітри, на позначення якої слугують іменникові трикомпоненти.

3. Висновки. З-поміж багатокомпонентних іменників саме трикомпозиції вирізняються оптимальним способом їхнього оформлення і семантичного компонування, що послугувало надійним підґрунтям для їхньої термінологізації і спеціалізації. Зіставлення корпусу досліджуваних одиниць у двох часових відрізках засвідчує стрімке кількісне зростання трикомпонентних утворень, що пов'язано не тільки з лінгвістичними, але й з екстралінгвістичними чинниками.

Перспективним можна вважати дослідження структурних особливостей іменникових трикомпозицій, які сприяють їхній термінологізації, а також вивчення семантики інших типів композитів.

Література

Абрамов 2004: Абрамов, Б.А. Теоретическая грамматика немецкого языка. Сопоставительная типология немецкого и русского языков : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений [Текст] / Б.А. Абрамов; под ред. Н.Н. Семенюк, О.А. Радченко, Л.И. Гришаевой. – М. : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2004. – 286 с.

Головин 1987: Головин, Б.Н. Лингвистические основы учения о терминах [Текст] / Б.Н. Головин, Р.Ю. Кобрин. – М. : Высшая школа, 1987. – 104 с.

Даниленко 1977: Даниленко, В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания [Текст] / В.П. Даниленко. – М. : Наука, 1977. – 245 с.

Загнітко 2007: Загнітко, А.П. Сучасні лінгвістичні теорії : Монографія [Текст] / А.П. Загнітко. – Вид. 2-ге, випр. і доп. – Донецьк : ДонНУ, 2007. – 219 с.

Лотте 1941: Лотте, Д.С. Некоторые принципиальные вопросы отбора и построения научно-технических терминов [Текст] / Д.С. Лотте. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1941. – 24 с.

Лейчик 1990: Лейчик, В.М., Лингвистические проблемы терминологии и научно-технический перевод / В.М. Лейчик, С.Д. Шелов. – М. : Высшая школа, 1990. – 78 с.

Павлов 1985: Павлов, В.М. Понятие лексемы и проблемы отношений синтаксиса и словообразования [Текст] / В. М. Павлов. – Л. : Наука, 1985. – 298 с.

Реформатский 1961: Реформатский, А.А. Что такое термин и терминология [Текст] / А.А. Реформатский // Вопросы терминологии. (Материалы Всесоюзного терминологического совещания). – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – С. 46-54.

Суперанская 2005: Суперанская, А.В. Общая терминология : Терминологическая деятельность [Текст] / А.В. Суперанская, Н.В. Подольская, Н.В. Васильева. – 2-е изд., стереотип. – М. : Едиториал УРСС, 2005. – 288 с.

Benecke 2002: Benecke, G. F. Mittelhochdeutsches Wörterbuch : In 3 Bd-n. [Elektronischer Resurs] / Mit Benutzung des Nachlasses von Georg Friedrich Benecke ausgearbeitet von Wilhelm Müller und Friedrich Zarncke. – Leipzig 1854-1866 : S. Hierzel, 2002. – Режим доступу : <http://woerterbuchnetz.de/BMZ>.

Duden 2000: Duden. Das große Wörterbuch der deutschen Sprache : In 10 Bd-n. [Elektronischer Resurs]. – PC-Bibliothek Version 2.01 mit Plus-Paket / Hrsg. und bearb. vom Wissenschaftlichen Rat u. d. Dudenred., Projektleitung und Projektmanagement der CD-ROM ISBN : 3-411-71001-2 Volker Kling. – Mannheim ; Wien ; Zürich : Bibliographisches Institut, 2000. – Систем. вимоги : P-100, Windows 9X/ME 32MBRam ; Windows / NT / 2000. – 64 MBRam ; SVGA, CD-ROM. – Назва з титул. екрана.

Hoffmann 1985: Hoffmann, L. Kommunikationsmittel Fachsprache : Eine Einführung [Text] / L. Hoffmann. – Tübingen : Narr, 1985. – 307 S.

Klein 2009: Klein, Th. Mittelhochdeutsche Grammatik. Teil III. Wortbildung [Text] / Thomas Klein, Hans-Joachim Solms, Klaus-Peter Wegera. – Tübingen : Niemeyer, 2009. – 684 S.

Lexer 1992: Lexer, M. Mittelhochdeutsches Handwörterbuch : In 3 Bd-n. [Text] / M. Lexer. – Nachdruck der Ausgabe Leipzig 1872-1878. – Stuttgart : S. Hierzel, 1992. – Bd. 1. – 2262 S.

Lexer 1992: Lexer, M. Mittelhochdeutsches Handwörterbuch : In 3 Bd-n. [Text] / M. Lexer. – Nachdruck der Ausgabe Leipzig 1872-1878. – Stuttgart : S. Hierzel, 1992. – Bd. 2. – 2050 S.

Lexer 1992: Lexer, M. Mittelhochdeutsches Handwörterbuch : In 3 Bd-n. [Text] / M. Lexer. – Nachdruck der Ausgabe Leipzig 1872-1878. – Stuttgart : S. Hierzel, 1992. – Bd. 3. – 1226, 406 S.

Möhn 1984: Möhn, D. Fachsprachen / D. Möhn, R. Pelka. – Nübingen : Niemeyer, 1984. – 171 S.

Ortner 1991: Ortner, L. Substantivkomposita (Komposita und kompositionsähnliche Strukturen 1) [Text] / Lorelies Ortner, Elgin Müller-Bollhagen // Deutsche Wortbildung : Typen und Tendenzen der deutschen Gegenwartssprache ; eine Bestandsaufnahme des Instituts für Deutsche Sprache, Forschungsstelle Innsbruck. Vierter Hauptteil Sprache der Gegenwart, Bd. LXXIX. – Berlin ; New York : de Gruyter, 1991. – 863 S.

Reinhardt 1978: Reinhardt, W. Deutsche Fachsprache der Technik. Ein Ratgeber für die Sprachpraxis [Text] / W. Reinhardt. – Leipzig : VEB Verlag Enzyklopädie, 1978. – 269 S.

Статья посвящена изучению семантики субстантивных трикомпозиций в средневерхнемецком и современном немецком языках. Доказано, что в сравнении с их непосредственными составляющими трехкомпонентные существительные проявляют тенденцию к моносемности, а это способствует их терминологизации и специализации на научно-профессиональных текстах. Созданная тематическая классификация засвидетельствовала богатую палитру тематических групп, называемых субстантивными

трикомпози́тами, которые отражают такую сферу, как “человек и окружающий его мир”. Именно это семантическое пространство является общим для исследуемых временных периодов. Специфической сферой применения субстантивных трикомпози́тов в современном немецком языке является отраслевая лексика.

Ключевые слова: субстантивный трикомпози́т, непосредственное составляющее, лексико-семантический вариант, моносемность, тематическая группа, формула толкования.

The paper deals with the study of the semantic peculiarities in Middle High German and Modern German. It has been shown that in contrast to their direct constituents these compounds tend to monosemy, which promotes their terminologization and specialization in scientific and professional texts. The thematic classification of the compounds under analysis has been made revealing a great variety of subject groups represented by the compounds consisting of three nouns, which map the sphere of “a person and the world around”. This semantic space is common for both chronological periods. A specific feature of Modern German is specialized vocabulary.

Keywords: compound consisting of three nouns, direct constituent, lexical-semantic variant, monosemy, subject group, explication formula.

Надійшла до редакції 9 квітня 2014 року.

Вікторія Рибенюк

УДК 811.111'276.6:62

СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТЕРМІНІВ-МЕТАФОР ЗАЛІЗНИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ (НА МАТЕРІАЛІ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ)

Досліджено семантичні особливості термінів-метафор на матеріалі залізничної термінології англійської мови. З'ясовано, що значна частина технічних термінів являє собою вербалізований результат когнітивної діяльності фахівців-залізничників на основі семантичного переосмислення вже наявних номінативних одиниць загальнонавчальної лексики, серед яких значне місце займають метафоричні переноси.

Ключові слова: термін-метафора, семантичний перенос, номінація, асоціація

Будь-яка галузь науки і техніки розвивається, спираючись на конкретну і зафіксовану в термінах систему понять. Для номінації об'єктів, процесів і явищ виникає необхідність залучати нові мовні засоби шляхом розширення і поглиблення зв'язків між термінологічними одиницями. Разом з тим необхідність в утворенні нових термінів призводить до розширення бази номінації за рахунок використання нових типів вихідних основ. Формування і функціонування англійської залізничної термінології і, зокрема, її базових термінів нерозривно пов'язані з розвитком соціальних понять. Основну частину їх складають слова, що є результатом вторинної номінації, тобто отримані шляхом переосмислення запозичених або споконвічних слів, що вже існували в мові.

Будучи одним з головних компонентів нашого мовного мислення, метафора активно бере участь в утворенні нових термінів. Загальнонавчальні слова, що залучаються у процес терміноутворення, самі по собі не виражають спеціального поняття. Щоб стати термінами, вони повинні пройти складний шлях перекодування буденного знання у наукове. Тому, щоб знати значення терміна, недостатньо знати лише значення слова, від якого він утворений; необхідно знати відповідну наукову галузь знання і спеціальні поняття, пов'язані у науці даними термінами. Здатність до семантичних переносів постає одним з проявів асоціативного мислення, що відіграє дуже важливу роль у науковому пізнанні.

Метафора – явище, пов'язане з пізнавальною діяльністю людини, – знаходиться в центрі уваги когнітивної лінгвістики. «Мета когнітивної лінгвістики – зрозуміти, як здійснюються процеси сприйняття, категоризації, класифікації й осмислення світу, як відбувається накопичення знань, які системи забезпечують різні види діяльності з інформацією» [Маслова 2004: 12]. Метафоризація – спосіб семантичного перетворення, засіб утворення нових, відсутніх у мові абстрактних найменувань за допомогою переносу значення слова.

Широкі можливості метафори пояснюються тим, що вона, використовуючи різні асоціативні механізми, сприяє генерації нового знання у свідомості партнера з комунікації, дозволяючи при цьому подати нову інформацію в короткій і доступній для адресата формі. Метафори у мові науки і техніки сприяють активізації дослідницької думки, що свідчить про важливість когнітивної (пізнавальної) функції, оскільки метафора, як і наукове знання в цілому, служить для отримання і переробки інформації, що дозволяє індивіду відчувати і вербально висловлювати подібність між різними явищами, використовуючи особливий тип асоціативного мислення, який відіграє велику роль у науковому пізнанні. Таким чином, вивчення метафори може виявитися ключем до розуміння багатьох проблем сучасної науки і техніки, зокрема, проблем репрезентації нового знання.

Дослідження виконане на основі сучасних тенденцій вивчення метафори як засобу розумової діяльності з опорою на результати досліджень в галузі когнітивної лінгвістики, згідно з яким метафора – одна з форм концептуалізації когнітивного процесу, результатом якого є формування нових понять.

Основною метою роботи є дослідження природи метафор у залізничній термінології англійської мови і систематизація типів метафоричних термінів.

Актуальність дослідження визначається необхідністю вивчення способів концептуалізації картини світу професійної мовної особистості залізничника, а також важливістю впорядкування термінів-метафор англійської мови для сучасної залізничної лексикографії. Як засіб об'єктивізації наукового пізнання навіть одиночний термін може служити інструментом пізнання, термінологія ж тієї чи іншої наукової області дозволяє не лише отримати чітке уявлення про систему понять даної науки, але й відображає бачення світу даної національної спільноти людей. У зв'язку з цим, звернення до термінів-метафор у складі термінології залізничного транспорту не лише дозволить краще зрозуміти значення метафори в утворенні та становленні термінологічних систем, але і виявити національно-специфічне в мовній картині світу.

Матеріалом вивчення постали англійські залізничні терміни-метафори (250 одиниць), що включали однослівні терміни-метафори та термінологічні словосполучення, які функціонують у відповідному професійному дискурсі. Основним методом дослідження служив семантичний аналіз, який дозволив виявити кілька типів метафоричних термінів, визначити джерела їх утворення.

В англійській науковій літературі питання про роль метафор у науці обговорюється на початку 60-х років [Black 1962]. «...метафора – життєвий дух парадигми (або, точніше, її основний організовувальний зв'язок)» [Haraway 1976]; «...будь-яка наукова теорія – мережа метафор і, більш того, – будь-яке знання, включаючи наукове, неминуче є метафоричним» [Wilden 1980]; «метафори ...часто пов'язують усталені концепції з новою системою уявлень, яка ще тільки формується...», «метафора виконує у науковому пізнанні організовувальну функцію, пов'язуючи як різні шари мови теорії, так і різні за природою і походженням фрагменти знання» [Метафора 1988: 119-133].

Деякі автори відзначають, що зараз стрімко зростає інтерес до метафори з боку теорії пізнання, логіки, когнітивної психології і розпочаті дослідження метафоричних термінів з фізики елементарних частинок, астрономії, математики [Метафора 1988: 4, 127], комп'ютерних технологій [Галкина 2004], медицини [Головина 2010] та ін.

Активна метафоризація в науковому дискурсі зумовлена кількома причинами, пов'язаними зі специфікою наукового пізнання. Для подання і розуміння нового наукового знання, його адаптації до цілісної системи світобачення активно залучаються гносеологічні механізми, засновані на аналогії, – метафоричні. Ефективність механізму аналогії пов'язана з такими її властивостями, як поєднання інтуїтивного і раціонального, опора на всі види досвіду, набутого індивідом протягом життя.

Терміни-метафори, що з'явилися в мові науки і техніки в процесі пізнання, виникають у результаті встановлення більш або менш складних асоціативних зв'язків між речами і явищами навколишнього світу, в результаті складного когнітивного процесу.

Семантичний спосіб утворення термінів характерний не для якогось конкретного історичного періоду, а для певного етапу становлення тієї чи іншої наукової сфери. Залізничний транспорт виник на початку XIX століття. Поява колії, перших транспортних засобів (залізниць на кінній тязі та паровоза) вимагала їх якнайшвидшої номінації. Зважаючи на подібність нових понять та відомих предметів або живих істот, людина давала новим реаліям старі, знайомі назви. Таким чином з'являлися метафоричні найменування. Як показав аналіз матеріалу, більша частина термінів, що з'явилися на початковому етапі формування залізничної термінології, метафорична і пов'язана насамперед з особливістю будови залізничної колії, паровозо- і вагонобудування: *head, chest, shell, coat, bed, box* та ін., які для більшого уточнення починають вживатися у складі словосполучень, наприклад: *rail head, steam chest, boiler shell, boiler coat, railway bed, steam box, rail foot, body of railroad* тощо.

Вважаємо, що на початковому етапі розвитку термінологічної системи, використані метафори можна розглядати як своєрідні авторські рефлексії, у яких прагматичні збільшення з'являються саме під впливом контексту. На нашу думку, подані вище приклади термінологічних метафор у складі залізничної термінології можуть бути кваліфіковані як метафори-катахреси, тобто вимушені метафори – єдиний засіб мовного вираження лінгвістичного поняття.

Значну частину термінів-метафор, які увійшли до залізничної термінології, склали загальнотехнічні терміни, утворені на основі семантичного переносу: *chain, ring, spring, branch, axle* та ін.

Технічна метафора є вербальною репрезентацією професійного знання, при цьому вона дозволяє виявити особливості сприйняття навколишнього світу та розкрити систему понять, через які людина осмислює світ, який її оточує. Тобто, у процесі вживання метафори-терміна відбувається активізація значення, що відбиває культурні, соціальні зв'язки в свідомості/підсвідомості індивіда в межах професійного знання. Таким чином, вживання професійної технічної термінології творче і кожен раз являє собою унікальне привласнення і засвоєння індивідом певної загальнолюдської і професійної норми.

Можна виділити два основні види асоціацій, що сприяють утворенню термінів: за зовнішньою подібністю і за подібністю функцій.

З огляду на простішу асоціацію більшу частину термінів-метафор у термінології залізничного транспорту складають ті, які утворилися на основі аналогії за зовнішньою подібністю: *tooth, body, ring, hump; switch tongue, bed of ballast, tooth tip, plate rectifier, box car* та ін. Висока ступінь деталізації при номінації і характеристики

об'єктів детермінує кількісне переважання двокомпонентних і двохосновних одиниць-метафор у складі залізничної термінології англійської мови.

Асоціації, які виникають за схожістю функцій, більш складні, оскільки вимагають не лише зовнішньої аналогії між побутовими предметами, реаліями та об'єктами наукового пізнання, але й проникнення в суть подібних явищ. Прикладом асоціації за функцією в англійській мові можуть служити терміни: *coupling* (зчеплення) – пристрій для автоматичного зчеплення залізничного рухомого складу, *governor* (регулювальний реостат, регулятор), *poling* (зведення стовпової лінії), *trimming move* (осаджування вагонів у сортувальному парку), *weed-killing operation* (боротьба із заростанням травою баластного шару) тощо.

Значна частина метафоричних номінацій характеризується системністю, тобто легко вписується у родо-видову ієрархію термінів і понять термінології залізничного транспорту. Так, наприклад, видові терміни: *actuating arm, catch arm, cross arm, gate arm, illuminated arm, lever arm, network arm, pole arm, pointed arm, ringed arm, stop arm* та ін. [Глузман 1958: 15] утворені на основі родового терміна-метафори *arm*. У багатьох випадках обидві одиниці у таких двокомпонентних термінах є метафоричними: *pipe line, bottle neck, chair plate, hot strip, body span, ball lock, house track, fish plate* і под.

Варто зазначити, що терміни-метафори утворюються і на основі неметафоричного родового терміна, коли метафорою є ознака, що конкретизує і розвиває (поширює або уточнює) родове поняття. Наприклад: *earth circuit, feed circuit, coupling circuit, branch circuit, live/dead circuit, pilot circuit, plate circuit, diamond circuit, phantom circuit, ring circuit, tail circuit, stick circuit, vital circuit, trip circuit, trap circuit, domestic circuit, voice circuit* [Глузман 1958: 51-61] тощо. Подані лексичні одиниці є видовими термінами і легко співвідносяться з родовим терміном «*circuit*».

Важливим чинником у процесі терміноутворення є і те, що чіткої межі між термінами і нетермінами немає. Постійно відбувається своєрідний перехід загальноновживаного значення до термінологічного на основі метафоричного і метонімічного переосмислення першого. Увійшовши до терміносистеми, ці лексеми отримують спеціальну термінологічну функцію у мові науки і збагачують своє номінативне значення елементами наукової інформації.

Як показав аналіз матеріалу, терміни-метафори англійської залізничної термінології можна поділити на такі типи: антропоморфізми, артефакти, зоологізми, літераморфізми [vestnik], ландшафтні, колоризми та фітонімізми. Незначна кількість термінів-метафор стосується транспорту, геології, військових понять, геометрії, геології, медицини та ін.

Характерною рисою англійської термінології залізничного транспорту є великий антропоморфічний фонд термінів-метафор (50% від загальної кількості аналізованих термінів-метафор). Багато дослідників відзначають, що антропоморфічність являє собою універсальний, найбільш типовий для метафори параметр. В основі метафори лежать «об'єктивовані асоціативні зв'язки, що відображаються в конотативних ознаках, які несуть відомості або про побутово-практичний досвід певного мовного колективу, або про його культурно-історичне значення» [Лакофф, Джонсон 1990: 404].

Основною моделлю антропоморфної метафори є модель «Людина». Джерелами формування антропоморфної метафори є: 1) біологічні характеристики людей, назви частин тіла (соматизми) і властивостей живого організму; крім того, сюди можна віднести: 2) назви стану людини; 3) назви професій, найменування виду діяльності людини, її статусу (соціонімізми) тощо: *body, finger, knee, skeleton, tooth, foot, chest, palm, neck, nail, head, eye, elbow, face, killer, helper* та ін., які утворюють словосполучки: а) *foot rest, boiler body, rail head, hand lamp, circuit leg, heel plate, tooth gear, plate-nail, arm casting, operating cheek, relay chest, thumb loudspeaker, face point switch, twin loudspeaker, voice circuit, naked cable*; б) *boiler breathing, hesitating relay, busy lamp, free lever (terminal), live/dead circuit, live parts, dead-stop track lock, dead point*; в) *pilot lamp, governor contact, guard latch (cradle), king lever (point), master lever, wire skinner, helper locomotive, noise killer, feeder, jumper, cutter, deliverer, controller; blind joint, sneak current, poor contact, slave motor (station)* та ін.

Метафорична концептуалізація терміна знаходить яскраве втілення і в таких спеціальних мовних виразах, як *good/bad runner* (хороший/поганий бігун), що характеризують ходові якості вантажного вагона. У номінації даних термінів учений-інженер оперував загальноновживаним словом *runner*, що експлікується у «Великому сучасному англо-українському українсько-англійському словнику» [Загнітко, Данилюк 2008: 470] як спортсмен, що займається бігом, а також взагалі той, хто біжить, чи добре бігає (бігун, посильний, гонець, кур'єр, розсильний).

Назви роду занять (професій) людини передаються двохосновними термінами, до складу яких входить слово *man*: *flagman, fogman, trackman, roadman, pilotman, layman, pointsman, signalman, trainman, gateman, keyman, yardman* тощо

Метафори антропонімічного типу вміщують переважно прізвища видатних учених та винахідників і представлені такими сполуками: *Edison accumulator (battery), Baudot apparatus (keyboard), Siemens block, Foucault currents, Morse record* і под.

Цікавим є походження залізничних термінів зі складовим антропонімічним компонентом *jack*. Сучасне англійське ім'я *Jack* походить від середньоанглійського власного імені *Jankin*, яке настільки поширилося в Англії, що стало використовуватися як звертання до будь-якого чоловіка. Спочатку така номінація вважалася соціальною поступкою і була поширена для позначення будь-якої особи чоловічої статі (переважно простої

людини, хлопчика на побігеньках, людини, яка займалася важкою працею), а також самця тварин і навіть різних неживих предметів, зокрема пристрою під назвою «домкрат». У залізничній термінології зафіксовані такі одиниці з метафоризованим компонентом *jack*: *jack marking*, *jack mounted*, *jack spring*, *jack base*, *jack strip*, *jack connection*, *jack cord*, *break jack*, *line jack*, *lamp jack*, *operation jack*, *phone jack*, *test jack*, *time jack*, *pin jack*, *spring jack* та ін.

Окрему групу складають казкові та містичні образи, що входять до складу термінів типу: *phantom signal* (*aspect*, *coil*, *connection*, *group*, *indication*, *wire*), *ghost pulse* (*signal*) тощо.

Ще одним джерелом виникнення термінів-метафор виступають назви предметів побуту, господарських предметів (артефакти – 17%), що становлять «картину світу» носія мови. Думка багатьох дослідників про те, що найчастіше метафоризації підлягає предметна лексика, підтверджується і дослідженням залізничної терміносистеми. У предметній лексиці загальної мови, що піддається семантичному переосмисленню, зміна значення здійснюється на підставі подібності предметів за формою, функцією, місцем, структурою, розміром. Сам вибір підстави для метафори пов'язаний з її здатністю порівнювати нові для людини явища і поняття з предметами, які вона (людина) використовує у повсякденному житті. Сюди входять лексичні одиниці на позначення: 1) предметів побуту: *plate*, *knife*, *comb*, *fork(ed)*, *pin*, *needle*, *chair*, *cradle*, *key*, *bed*, *tray*, *scissors* і под.; 2) господарських предметів, приладів та знарядь праці: *trap*, *cage*, *microphone hummer*, *rod*, *anchor*, *box*, *tube* тощо; 3) одягу та взуття: *shoe*, *jacket*, *cap*, *coat*, *belt* та ін.; 4) житла: *hut*, *gate*, *room*, *point is (not) home*, *home position*, *floor contact*, *home signal* та ін.; 5) їжі: *battery milk*, *jam nut*, *filling paste* і под.

Фактором, який визначає функціонування назв тварин у складі термінологічних одиниць і вживання даних термінів у мовленні носіїв мови, є паралелізм тваринного світу і світу людини. На цьому підґрунті формуються асоціації з образом тварини, які в подальшому набувають відповідного мовного вираження. В основу асоціативних зв'язків між світом тварин і предметним світом людини лягли спостереження людей за різними тваринами, їх зовнішнім виглядом та діями. Можна припустити, що характеристика певного приладу або механізму, що виражається за допомогою термінологічних одиниць з компонентами-зоонімами, відповідним чином зумовлена особливостями компонента, який співвідноситься з конкретними тваринами.

У залізничній термінології англійської мови класифікація технічних термінів за зоологічною систематикою ключових елементів складає 10 % від усіх досліджуваних одиниць і включає групи на позначення: 1) назв тварин, 2) назв їх частин. Наприклад: 1) *dog chart* (*sheet*, *nail*), *engaging dog*, *driving dog*, *normal dog*, *bull's eye*, *alligator jaw*, *fish joint* (*plate*), *frog number* (*plate*), *crab bolt*, *worm wheel* тощо; 2) *horn radiator*, *pig tail*, *wing screw*, *wing rail*, *dog-headed spike*, *swan-neck bracket* (*spindle*), *signal* (*electric*, *fog*) *horn*, *tail lamp*, *fin*, *crest engine* та ін.

До літераморфних (від лат. *littera* – буква; від грец. *morphe* – форма) [vestnik] метафор відносяться найменування, в основу яких покладено порівняння з формою тієї чи іншої літери, причому метафори цієї групи утворюються переважно від букв англійського алфавіту. Таким термінам належить 7 % нашої вибірки: *T-antenna*, *A* (*B*, *C*)-*battery*, *ABC power unit*, *A-frame*, *H-fixture*, *T-joint*, *V-groove*, *L-type attenuator*, *A* (*B*, *C*, *D*, *S*)-*wire*, *Y-shaped*, *L* (*H*)-*network*, *A-pole* та ін.

Також зустрічається географічний вид метафор, що позначає земний ландшафт або простір. Ландшафтна метафора залучає до процесів метафоризації уявлення про будову навколишнього світу. Географічні метафори складають 5% від усіх аналізованих термінів-метафор. У фокус наукового метафоричного переосмислення потрапляють такі фрагменти: *cavity*, *track*, *way*, *road*, *path*, *ground*, *earth*, *space*, *channel*, *groove*, *flow*, *current*, *peak traffic*, *island plate*, *zone time*, *relief valve*, *globe insulator* тощо.

Ще одним джерелом формування термінів-метафор у досліджуваній термінології є колористичні терміни, що складають 3% від загальної кількості розглянутих одиниць. Утворення термінів на основі колірної метафори є характерним насамперед для тих галузей залізничного транспорту, де колір являє собою важливу категорію. Це – залізнична автоматика, телемеханіка та телекомунікація. Оскільки головним об'єктом, на який спрямована вся діяльність залізничної автоматики, є безпека руху, на терміни кольору спирається вся система сигналізації. За допомогою кольору забороняється або дозволяється рух поїздів, при цьому застосовуються три основних кольори: *red*, *yellow*, *green* і два додаткових: *blue*, *moon white*. Крім того, зафіксовані такі терміни: *air-colour*, *lunar light*, *opal lamp* тощо. Важливо відзначити, що для залізничної автоматики і телекомунікації релевантні не тільки основні кольорові показники, але і ті, які передають додаткові аспекти: *flash* (*steady*) *red*, *normally dark*, *peak black* (*white*), *trailing black* (*white*) та ін.

Терміни-метафори на позначення рослинного світу (фітонімізми – 2%) включають: *lock nut*, *trunk line* (*circuit*, *call*), *branch line*, *blade*, *leaf bridge*, *terminal bush* тощо.

Решта термінів-метафор становить 6 % і включає семантичні групи на позначення: 1) транспортних засобів: *carriage*, *gondola*, *wagon*, *car*, *bus bar*, *submarine cable* і под.; 2) геологічних понять: *diamond switch* (*circuit*), *opal lamp* (*glass*), *copper losses*, *amber light*, *crystal control* та ін.; 3) термінів з геометрії: *train* (*car*) *length*, *height mark*, *curve*, *angle crank*, *angular drive* тощо; 4) військових понять: *block construction*, *bullet connection*, *battery* та ін.; 5) медичних термінів: *tablet instrument*, *pulse transmission*, *diaphragm valve* тощо; 6) явищ природи: *snow melter*, *frosted lamp* і под.; 7) астрономічних понять: *satellite*, *star* тощо.

Зростання рівня автоматизації і комп'ютеризації залізничного транспорту сприяло і процесу терміноутворення. Про продуктивність метафоричного способу утворення термінів у термінології залізничного

транспорту англійської свідчить значна кількість нових термінів-метафор, що з'явилися за останнє десятиліття: *hot line* (гаряча лінія, лінія екстреного зв'язку), *hunter* (шукач виклику), *shadow* (зона радіомовчання), *coated shield* (напилений екран), *hands free* (автоматичний набір номера), *flood-search routing* (лавинна маршрутизація) та ін.

Аналіз останніх англійських наукових публікацій і сайтів показав, що антропоморфність національного мислення зумовила появу таких термінів-метафор, як *intelligent railways*, *intelligent railroad system*, *intelligent railway signaling system*, *smart grid* тощо: *The conditions are ready for the transformation of railway transportation system to the railway intelligent transportation system (RITS)* [easts.info : 1424]. *SIGNET is a smart grid that is designed to maintain the supply of power during arduous fault conditions* [railway-technology].

Отже, в метафорі міститься можливість досягнути реальність, можливість, яка ґрунтується на глибоких зв'язках людини і буття, і дозволяє метафорі відігравати провідну роль у пізнанні, де вона виступає й альтернативною логікою продукування знань, і когнітивним ресурсом, який, з одного боку, є основою як окремих наукових теорій, так і науки в цілому; а з іншого, – вказує напрямок інновацій в людському пізнанні себе і навколишнього світу.

Таким чином, аналіз залізничної термінології англійської мови показав, що метафора являє собою продуктивний спосіб утворення термінів. Метафора належить до універсальї будь-якої мови і принципово не може бути виключена з термінології, яка, незважаючи на тенденцію до впорядкованості й однозначності окремих елементів терміносистеми, залишається продуктом розвитку мови. Висока продуктивність метафоризації обумовлена цілим рядом властивостей метафори як мовного явища: по-перше, метафора має здатність формувати у свідомості адресата асоціативні пари, забезпечуючи надійну фіксацію інформації; по-друге, метафорі притаманна наочність, що зручно на практиці, у тому числі і в процесі навчання.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що його матеріал може використовуватися в лекційних курсах з лексикології, лексикографії, термінології англійської мови, в лексикографічній практиці, зокрема, при складанні словника метафор. Крім того, матеріали дослідження можуть застосовуватися на заняттях з англійської мови у вищих залізничних навчальних закладах, при складанні навчальних і методичних посібників з англійської мови.

Подальші розвідки можуть стосуватися особливостей перекладу термінів-метафор українською мовою, встановлення міжмовних відповідностей термінів-метафор української та англійської залізничної термінології; опису дистрибутивно-валентних відношень термінів-метафор, які виступають опорним або залежним компонентом у термінологічних словосполученнях.

Література

Галкина 2004: Галкина, О. В. Метафора как инструмент познания (на материале терминов-метафор компьютерного интерфейса) [Текст] : автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19 / Тверской государственный ун-т. – Тверь, 2004. – 18 с.

Глузман 1958: Глузман, И. С. Англо-русский словарь по железнодорожной автоматике, телемеханике и святой [Текст] / И. С. Глузман. – М. : Гос. Изд-во физико-математической лит-ры, 1958. – 427 с. – 11 000 экз.

Головина 2010: Головина, М. К. Типы метафор в медицинской терминологии [Текст] / М. К. Головина // Материалы Международной 69-й научной итоговой студ. конф., посвященной 200-летию со дня рождения Н. И. Пирогова / В.В. Новицкий, Л.М. Огородова (ред.). – Томск, 2010. – С.432-433.

Загнітко, Данилюк 2008: Загнітко, А. П., Данилюк, І. Г. Великий сучасний англо-український українсько-англійський словник [Текст] / А. П. Загнітко, І. Г. Данилюк. – Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2008. – 1008 с. – 20 000 пр. – ISBN 978-966-338-299-9.

Лакофф, Джонсон 1990: Лакофф, Дж., Джонсон, М. Метафоры, которыми мы живем [Текст] / Дж. Лакофф, М. Джонсон // Теория метафоры : Сб. ст. по лингвистике. – М. : Прогресс, 1990. – С. 387-415. – ISBN: 5-01-001599-4.

Маслова 2004: Маслова, В. А. Когнитивная лингвистика : Учебное пособие [Текст] / В.А. Маслова. – Мн. : ТетраСистемс, 2004. – 266 с. – ISBN 985-470-165-4.

Метафора 1988: Метафора в языке и тексте [Текст] / В.Г. Гак, В.Н. Телия, Е. М. Вольф и др.; АН СССР; Ин-т языкознания / В.Н.Телия (отв. ред.). – М. : Наука, 1988. – 176 с. – Библиогр. : с. 171-175.

Русско-английский 2002: Русско-английский словарь-справочник для инженеров (с Приложением для судовых машинных команд) / Сост. : С. И. Каменский. – К. : Изд-во «Чорли»; Изд. центр «Андреевский», 2002. – 544 с. – ISBN 966-95200-5-3.

Black 1962: Black, M. Models and Metaphor. Studies in Language and Philosophy [Text] / M. Black. – Ithaca-London : Cornell University Press, 1962. – Pp. 25-47.

Haraway 1976: Haraway, D. J. Crystals, Fabrics, and Fields; Metaphors of Organicism in Twentieth Century Biology [Text] / D. J. Haraway Haraway. – New Haven : Yale University Press, 1976. – 240 p. – ISBN-10:0300018649
easts.info: http://www.easts.info/on-line/proceedings_05/1424.pdf

railway-technology : [http://www.railway-technology.com/contractors/electrification/kelvatekltld/](http://www.railway-technology.com/contractors/electrification/kelvatekltld/vestnik)
vestnik : http://www.vestnik.adygnet.ru/files/2011.2/1133/smironova2011_2.pdf

Wilden 1980: Wilden, A. System and Structure. Essays in Communication and Exchange [Text] / A. Wilden. – 2nd ed. – N. Y. : Tavistock Publications, 1980. – 592 p. – ISBN 0422767107.

Исследованы семантические особенности терминов-метафор на материале железнодорожной терминологии английского языка. Выяснено, что значительная часть технических терминов представляет собой вербализированный результат когнитивной деятельности специалистов-железнодорожников на основе семантического переосмысления уже имеющихся номинативных единиц общеупотребительной лексики, среди которых значительное место занимают метафорические переносы.

Ключевые слова: термин-метафора, семантический перенос, номинация, ассоциация

Semantic peculiarities of metaphor terms are studied on the material of English railway terminology. It was determined that a substantial part of technical terms is a verbalized result of cognitive activity of the railway specialists on the basis of semantic rethinking existing nominating units of common vocabulary among which metaphorical transfers take a significant place.

Keywords: a metaphor term, semantic transfer, nomination, association.

Надійшла до редакції 25 квітня 2014 року.

Михайло Сенів

УДК 811.124

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОСТОРОВИХ ДІЄСЛІВ (НА МАТЕРІАЛІ РІЗНИХ ПЕРІОДІВ ЛАТИНСЬКОЇ МОВИ)

У статті аналізується структура і семантика дієслів просторової локалізації в різні періоди історії латинської мови, показана динаміка змін у структурі та значенні аналізованих дієслів. Проведений аналіз дає можливість зробити узагальнювальний висновок про широкі дериваційні можливості префіксів дієслів просторової локалізованості в різні періоди латинської мови

Ключові слова: дієслова просторової локалізованості, структура, семантика, префікс, словотвірна система, динамічна і статична локалізованість.

У просторових конструкціях обов'язковим є врахування дієслівного оточення, тому слід розглядати прийменникові конструкції не ізольовано, а в рамках вербального словосполучення. Адже значення багатозначного прийменника (а прийменники у латинській мові, що передають просторові відношення, багатозначні) не може розглядатися поза тими повнозначними словами, які він поєднує. Для розкриття значення конкретного прийменника у конкретній мовній ситуації необхідний опис членів конструкції, що включає прийменник, визначення тих лексичних меж, у яких дане значення виявляється. Опис умов реалізації будь-якого значення вимагає семантичної характеристики контексту, тобто передбачає певну семантичну класифікацію слів, що заповнюють конструкцію з прийменником. Особливий інтерес у цьому зв'язку викликає семантична класифікація дієслів, оскільки теоретичні передумови такої класифікації у різноструктурних мовах до кінця не розроблені, а окремі лексико-семантичні групи дієслів у латинській мові досліджені недостатньо.

Мета роботи полягає у дослідженні структури і семантики просторових дієслів у різні періоди і стадії розвитку латинської мови, а також у з'ясуванні динаміки змін у структурі та значенні цих дієслів.

Відзначимо, що різних аспектів структури і семантики дієслів, що виражають просторові відношення, а також їх функціонування у різних індоєвропейських мовах, торкалися як українські, так і зарубіжні мовознавці (В.Г. Гак, Н.І. Грицик, В.І. Ібрагімова, Г.І. Кондратенко, І.А. Кравчук, О.Л. Кривченко, Е.В. Кузнєцова, Н.Т. Ковачева, В.О. Плуґян, О.В. Рахіліна, М.Г. Сенів, Т.П. Усатенко, В. Воґар та інші). Цікаві спостереження й висновки щодо функціонування дієслів просторової локалізованості знаходимо у роботах Н.С. Авілової, Ю.Д. Апресяна, О.В. Бондарка, Т.В. Булігіної, Є.Ю. Владимирського, М.В. Всеволодової, З.І. Іваненко, Н.Ф. Клименко, Т.А. Майсака, В.М. Русанівського, Г.А. Уфимцевої та інших.

Під терміном «дієслова просторової локалізованості» слід розуміти поле дієслів, що означають просторову локалізованість як: а) динамічну (переміщення у просторі), так і б) статичну (просторове розташування). Основним критерієм розрізнення служить опозиція змінності/незмінності відстані між предметами. Компоненти категорії локалізованості вказують на певний простір по відношенню до якого-небудь орієнтира. Так, якщо мова йде про місце розташування, то можна розрізнити місце розташування *усередині, на поверхні, поблизу орієнтира*; якщо мова йде про рух, то можна розрізнити *рух усередину орієнтира, під орієнтир, повз орієнтир* і т.п. Як відзначають І.А. Мельчук, В.О. Плуґян, системи локалізації (класифікації типів просторів) у природних мовах вельми різноманітні і можуть виражати дуже тонкі відмінності, окрім розташування відносно орієнтира, також наявність/відсутність контакту, суцільний/дискретний характер орієнтира та інші [Мельчук 1998: 47-48; Плуґян 2000: 175-177].

Локалізованість бере участь у вираженні не тільки відмінкових значень, але й формуванні дієслівної орієнтації, компоненти якої виражаються так званими просторовими модифікаторами дієслова, або превербами на зразок українських: *в-бігти, ви-бігти, під-бігти, від-бігти, до-бігти* тощо. Незалежне лексичне вираження локалізованості здійснюється за допомогою численних просторових прийменників або післяйменників природних мов. Слід відзначити, що у дієслівному словотворі префіксальні похідні дуже продуктивні.

Важливим при вивченні лексико-семантичних груп руху та просторової локалізованості є питання семантики префіксів у латинській мові, оскільки уточнення значення дієслова відбувається за допомогою префіксів, система яких була досить розгалуженою, пор., наприклад, деривацію латинського дієслова руху *ire – itui*:

ire – іти	→ ab-ire	– відходити, відпливати/відплисти, віддалятися
	→ ad-ire	– доходити, приходити, прибувати, сходити, підніматися
	→ ante-ire	– іти попереду, простувати; передувати
	→ circum-ire	– ходити довкола (кругом), обходити, об'їжджати; відвідувати; робити (здійснювати) рух по колу
	→ co-ire	– сходити(ся), збиратися; нагромаджуватися
	→ contra-ire	– іти проти; протидіяти
	→ de-ire	– виходити назовні (із чого-небудь)
	→ ex-ire	– виходити, від'їжджати; витікати; вислизати
	→ in-ire	– входити, вступати; приступати, починати
	→ inter-ire	– проходити, пропадати; щезати, гинути
	→ intro-ire	– входити; в'їжджати, вступати
	→ intro-ab-ire	– відходити всередину (чого-небудь)
	→ ob-ire	– заходити; заковувати; приходити; входити; вступати
	→ per-ire	– щезати, гинути; приходити в занепад
	→ per-ex-ire	– виходити (із, через що-небудь)
	→ post-ire	– іти позаду; відставати
	→ prae-ire	– іти попереду; перебувати; обганяти, випереджати
	→ praeter-ire	– проходити повз; минати; протікати повз
	→ pro(d)-ire	– виходити; іти вперед; просуватися; виступати, сходити
	→ re(d)-ire	– іти назад; їхати назад; повертатися; з'являтися знову
→ retro-ire	– іти назад	
→ sub-ire	– підходити (під); підповзати; ховатися; входити, вступати; проникати; сходити; підніматися	
→ super-ire	– переходити	
→ super-ex-ire	– перевершувати; випереджати	
→ trans-ire	– переходити; переселятися; перетинати; переправлятися; перепливати	
→ trans-ab-ire	– проходити; пролітати; минати; обганяти, випереджати	

Схема 1. Деривація дієслова *ire*

Тенденція до повторення прийменником префікса спостерігається в латинських авторів класичного періоду. Так, у творах Г.Ю. Цезаря, мова якого вирізняється простотою і чіткістю, префіксальні дієслова із значенням віддалення з *ex-* поєднуються, як правило, у прийменникових конструкціях з *ex*. Лише у поодиноких випадках з'являється прийменник *de*; прийменник *a (ab)* – зустрічається як виняток, пор., наприклад: *educere ex oppido* (Caes. B.G. VII, 42), *egredi ex oppido* (Caes. B.G. II, 13; VII, 11); *egredi ex finibus* (Caes. B.G. VI, 31); *egredi ex castris* (Caes. B.G. I, 27; VI, 36); *egredi ex provincia* (Caes. B. civ. I, 22); *excedere ex civitate* (Caes. B. civ. VI, 8); *excedere ex via*; *excedere ex itinere* (Caes. B.G. V, 19; B. civ. I, 79); *expellere ex porta* (Caes. B. civ. III, 100) та інші. Проте у деяких авторів дієслова з префіксом *ex-* поєднуються з іншими прийменниками. Це є характерною ознакою розмовної мови. Так, у “*Bellum Africanum*” зустрічаються такі конструкції: *educere de castris* (58, 1) – *виводити з табору*; *egredi de navibus* (11, 2) – *сходити (на берег) з кораблів* і т.п.

Порушення чіткого уявлення про зв'язок префікса з відповідним прийменником не може не сприяти утраті ним виразного просторового значення. Зблідненню значення префіксів, без сумніву, сприяє також розвиток у дієслів абстрактної семантики. Так, поява переносного значення призводить до втрати префіксом його конкретного локативного характеру, а він якраз і є вихідним, основним значенням. Це, зокрема, стосується вживання префіксів *ex-* та *ab-* у латинській мові, що мали конкретніші значення у порівнянні з *de-*, який вирізнявся широким і абстрактним значенням віддалення. Це призвело у пізній латині до звуження сфери вживання префіксів *ex-* та *ab-*. Так, у пізньолатинських текстах (наприклад, у хроніках та житіях святих VI-VIII ст. н.е.) дієслова із префіксом *ex-* утворюють тільки чітко окреслену групу, що об'єднується спільним значенням «віддалення із, зсередини, із певних меж»: *egredi, exire, excedere, effluere* і т.п.

Взагалі слід відзначити, що у пізній латинській мові семантична функція префіксів відчувалася слабо. У багатьох випадках вони або підсилювали основне значення дієслова, наприклад: *confringere* – *розламувати, розбивати*; *corrumpere* – *розтropicити*; *denegare* – *рішуче заперечувати, навідріз відмовити* (пор.: ...terra tibi fruges, amnis tibi *deneget* undas – нехай земля відмовить тобі у плодах, а ріка – у воді), або втрачали будь-яке значення і ставали беззмістовними елементами слова. Як відзначають О.М. Динніков і М.Г. Лопатина, «... призначення їх (префіксів) у народній мові зводилось до того, щоб увести в узус більш повні форми слів замість тих, які здавались зношеними і знебарвленими від багатовікового вживання; вони неначе надавали зовнішньому фасаді слова нову архітектурну деталь і, оновлюючи форму, сприяли цим і реставрації його змістової яскравості» [Динніков, Лопатина 1998: 93].

У цьому зв'язку слід звернути увагу на те, що дієслівні утворення з префіксом *de-* були широко вживані в архаїчній латинській мові, особливо у комедіях Плавта. Проте у класичній латині вони втратили свою актуальність, а у народній латині вони виявились специфічними утвореннями. Такими були, наприклад, дієслова *deamare* – *сильно (до нестями) любити*; *deosculari* – *міцно цілувати, розцілювати*; *demirari* – *сильно дивуватися*; *deluctari* – *вести рішучий бій*. Як видно із прикладів, префікс *de-* втрачав своє первісне значення віддалення і вживався для підсилення основного значення дієслова.

Поряд із префіксом *de-* у латинській мові вживався також префікс *dis-*, що являв собою *praepositio inseparabilis* і означав те саме, що й префікс *roz-* у сучасній українській мові. Незважаючи на те, що за своїм значенням префікси *de-* та *dis-* були далеко не тотожними, у народнорозмовній латині вони почали конкурувати. Наприклад, дієслово *devestire* – *роздягати(ся)*, що зустрічається у романі Апулея «Метаморфози» (III, 21), отримало у пізній період дублет у вигляді *disvestire* із тим самим значенням. Дієслово *descedere*, яке мало основне значення *відходити, відправлятися, від'їжджати* (*descedere ex his regionibus*), *відбувати* (*descedere de (ex) provincia*) у пізніх авторів та у християнських надписах воно вживалось у значенні *помирати* (*descedere sine liberis; descedere morbo; adolescens descensit* і т.п.). Слід при цьому відзначити, що у надписах, знайдених на півночі Африки, замість *descedere* вживалося дієслово *discedere* (*discedere ex (a) vita*). У пізнього автора Ієроніма (IV – V ст. н.е.) зустрічається народнорозмовне утворення *discooperire*, яке має у своєму складі три префікси: *dis-*, *con-*, *ob-* і за своїм значенням відповідає дієслову *aperire* – *відкривати, відчиняти*, що вживалось у класичній латинській мові (у сучасних романських мовах фіксуються дієслова: фр. *decouvrir*, ісп. *descubrir*, що беруть початок від *discooperire*). У творі «Peregrinatio Aetherae» (VI ст. н.е.) зустрічається дієслово *perdiscooperire*, підсилене четвертим префіксом *per-*. Ці приклади наочно демонструють роль префіксів у народній латинській мові: вони повинні були надавати дієслову більш повнозвучну форму й інтенсифікувати його значення. Відзначимо, що процес «реставрування» слів за допомогою приєднання префіксів, приставлених один до одного, почався у I ст. н.е., на що вказують такі дієслова: *adagnoscere* – *повністю (цілком) узнавати* – у Варрона та Петронія, *adalligare* – *прив'язувати* і *pertransire* – *проходити наскрізь, переходити, проходити, минати* – у Плінія Старшого та у «Вульгаті». Незначна кількість подібних дієслів зустрічається у більш ранній період, наприклад, у комедіях Плавта (*introabire* – *входити*, Pl. Men. 550), Т. Лівія (*adinsurgere* – *трохи підніматися, підводитися, підноситися, здійснюватися*; *superinsternere* – *розкладати, накладати, настеляти*, Liv. 30, 10); П. Овідія (*superincumbere* – *лягати зверху*, Ov. Heroid. 11, 57; 11, 117; *superiniicere* – *накидати, накладати, насипати*, Ov. Met. VIII, 640) і под.

Особливо часто приєднання декількох префіксів до дієслів зустрічаються у пізній латині, зокрема у «Паломництві Етерії», наприклад: *persubire* – *підходити, наближатися, вступати* (III, 4); *perdescendere* – *спускатися, сходити вниз* (IV, 7); *reingredi* – *іти назад, повертатися* (V, 10). У народнорозмовній мові трапляються навіть такі дієслівні утворення, як *perpervertere* – *перекидати, скидати* як характерний приклад інтенсифікації значення шляхом подвоєння одного й того самого префікса.

Словотворчу функцію у пізній латинській мові виконували такі префікси: *ad-*, *in-*, *ex-*, *per-*. До утворень із названими префіксами належать, наприклад, дієслова: *accertare* (пор. фр. *acheter*) – *купувати*; *assilire* замість вживаного у класичній латині *assilire* – *наскакувати, накидатися, налягати, нападати* (тут спостерігається явище рекомпозиції), звідси у фр. *assalir*, ісп. *asalir* – *нападати*; *inglutire* – *поглинати, проковтнути* (пор. фр. *engloutir* із тим самим значенням); *excambiare* (фр. *echangeur* – *обмінювати*) і т.п. Широкого розповсюдження у народній мові набули дієслова із префіксом *per-*: *perpacare*, *perpatere*, *perbasiare*, *peraeestimare*, *pervenire*, *percurrere*, *periurare* і т.п., що знайшло своє відображення у романських мовах: іт. *pervenire*, *percorrere*, *perdonare*, *perseguire*; пров. *pervenir*, *perfaire*, *perjurar*, *perdonar*, *perpensar*; фр. *parvenir*, *parcourir*, *pardonner*, *perjurer*, *parfaire*; ісп. *perdonar*, *perjurer*, *perquirir* тощо.

Аналіз творів римських авторів різних періодів, а також надписів із різних провінцій Римської імперії дає підстави зробити узагальнювальні висновки щодо семантики дієслів просторової локалізованості у латинській мові. Отже, у латинських дієсловах об'єктивується:

- 1) уявлення про переміщення (пересування) суб'єкта або об'єкта;
- 2) місце розташування суб'єкта або об'єкта чи місце перебування суб'єкта.

Розглянемо детальніше названі дві позиції:

I. Уявлення про переміщення (пересування) суб'єкта або об'єкта об'єктивується за допомогою таких підзначень:

а) рух у середину: *intrare* – *входити, вступати, в'їжджати* (*intrare in portum, intrare triclinium, intrare muros*); *introire* – *входити, в'їжджати, вступати* (*introire domum, introire in urbem, introire porta*); *introducere* – *вводити* (*copias in fines hostium introducere*); *introgredi* – *вступати, входити* (*introgredi urbem*); *intropere* – *вповзати*; *introrumpere* – *вриватися, вламуватися* (*introrumpere in aedes*) і т.п.;

б) рух назовні: *effugere* – *вибігати, тікати* (*effugere foras; effugere e carcere*); *profugere* – *вибігати, втікати* (*profugere ex urbe (oppido)*); *profluere* – *витікати, випливати* (*profluere ex monte*);

в) рух зверху вниз: *descendere* – *сходити, спускатися* (*descendere ex monte, descendere in mare de caelo; exercitus descendit in planitiem*); *devolvere* – *котити вниз, скочувати* (*saxo muro devolvere; clipeos e muris devolvere; corpora in humum devolvere*); *demergere* – *занурювати, опускає* (*candens ferrum in gelidum imbrem*); *demittere* – *спускати, опускає* (*calculus in urnam demittere; rami ad terram demissi*); *decurrere* – *збігати, спускатися, сходити вниз* (*ex montibus in vallem decurrere; decurrere iugis; summa ab arce decurrere*), *стікати* (*amnis monte decurrens*); *deducere* – *зводити, спускати вниз* (*milites ex locis superioribus in campum deducere*); *defluere* – *стікати вниз, спадати* (*flumen defluit de monte; defluit saxis umor; sudor a fronte defluens*); *defundere* – *лити вниз, зливати* (*vinum ex dolio in amphoram*); *deicere* – *спадати, звалювати; скидати* (*aliquem de ponte in Tiberim deicere; deicere de saxo; deicere aliquem equo*);

г) рух угору (уверх): *ascendere* – *сходити, підніматися, вибиратися; здійматися; вилазити; дертися, видиратися* (*ascendere in murum; ascendere in iugum montis*); *evadere* – *сходити, підніматися, вибиратися* (*ad summi fastigia culminis evadere; in muros evadere; gradus altos evadere*); *evehere* – *підніматися; в'їжджати наверх* (*evehit equo in collem*); *evertere* – *здіймати; хвилювати* (*aequor ventis evertere*); *inscendere* – *підніматися, сходити* (*in currum inscendere*); *вилазити, дертися* (*in arborem inscendere*), пор. уривок із роману Петронія «Сатирикон»: ...ac momento temporis in montem sudantes conscendimus (Petron. Satyr., 116, 1). – ... і через деякий проміжок часу ми, спітнілі, піднялись на гору;

д) рух повз орієнтир: *praeteragere* – *знати мимо* (*equum praeteragere*); *praetercurrere* – *пробігати повз, промчатися мимо* (*equi praetercurrentes*); *praeterducere* – *вести мимо* (*aliquem quasi pompam praeterducere*); *praeterire* – *проходити повз (мимо), минати, проминати; протікати повз (мимо)* (*flumina ripas praeterireunt*); *praeterequitare* – *проїжджати повз (мимо) верхи; praeterfluere* – *протікати повз (мимо)* (*praeterfluere moenia*); *praeterfugere* – *пробігати повз; praetergredi* – *проходити повз, минати* (*propter castra praetergredi*); *praetervolare* – *летіти мимо, пролітати* (*Aquila praetervolans*); *transire* – *проходити повз, минати; transgredi* – *проходити, проїжджати мимо;*

е) рух по колу: *circumire* – *ходити довкола, об'їжджати, обходити; здійснювати рух по колу* (*sol circumit*); *circumducere* – *водити довкола, обводити* (*cohortes longiore itinere circumducere; exercitum praeter castra hostium circumducere*); *circumfluere* – *протікати довкола, обтікати* (*Maeander et Morsynus circumfluunt Cariam*); *circumgredi* – *обходити, оточувати, об'їжджати; огинати; circumnavigare* – *пропливати довкола; об'їжджати на кораблі.*

II. Уявлення про місце розташування суб'єкта (або об'єкта) чи місце перебування суб'єкта:

а) всередині (чого-небудь): *includere* – *поміщати, ховати; зачиняти; collocare* – *поміщати, викладати*: ... ubi Daedalus Niobam in equum Troianum includit (Petron. Satyr., 52, 5). – ... де (зображений) Дедал, що поміщає (ховає) Ніобу в Троянського коня;

б) на поверхні (чого-небудь): *procubare* – *лежати, бути простертим; procumbere* – *лягати, прилягати* (*bos procumbit humi*); *procedere* – *сидіти; profundere* – *простягати(ся), розпластатися* (*somnus membra profudit*): ... loco herbido ... et ipsum fessum via procubuisse (Liv. 1, 7, 4). – ... на багатому травою лузі приліг і сам, стомлений дорогою.

Взаємодія лексичної семантики дієслів просторової локалізованості із семантикою префіксів виявляється на рівні не тільки окремого дієслова, але й на рівні класу. Слід підкреслити, що при вивченні словотворчих потенцій аналізованих дієслів впадає в око паралелізм у будові словотворчих парадигм цих дієслів, що яскраво виявляється як в плані змісту, так і у формальному вираженні. Серед дієслівних дериватів у відповідних словотворчих парадигмах значне місце займають утворення з просторово-характеризуючими і квантитативно-темпоральними компонентами, що конкретизують абстрактну просторову і часову семантику дієслів аналізованих лексико-семантичних груп. Певна регулярність спостерігається і в іменних віддієслівних утвореннях. Серед них іменники з типізованими субстанціональними значеннями, як, наприклад: а) суб'єктивним (*subitor* – *лежень, лежебока* → *subare / cubitare* – *лежати; deversitor* – *постоялець, приїжджий* → *deversitare* – *заїжджати, зупинятися; portator* – *носильник, переносник* → *portare* – *носити, переносити; доставляти*); б) локативним (*subile* – *лігво, лігвище* → *subare* – *лежати; mansio* – *притулок, нічліжка; ночівля* → *manere* – *зупинятися для відпочинку (або на ночівлю); deversorium* – *схованка, притулок, пристановище* → *deversari* – *зупинятися, заїжджати; statio* – *стоянка (кораблів); поштова станція* → *stare* – *стояти, зупинятися*); в) об'єктивним (*pondus* – *вантаж; ноша* → *pendere* – *важити; бути важким; нести*). Це цілком узгоджується із загальною семантикою дієслів просторової локалізованості, що включають у свій зміст абстрактні синтагматичні семи суб'єктивності, локативності, об'єктивності, які й обумовлюють їхні валентнісні потенції, що реалізуються у складі речення. На зв'язок словотворчого і синтаксичного потенціалу дієслова вказували Ю.Д. Апресян, Є.Л. Гінзбург, І.С. Улуханов та інші дослідники [Апресян 1995;

Гинзбург 1979; Улуханов 1977]. Як бачимо, семантична близькість дієслів тягне за собою системно-зумовлений паралелізм семантико-дериваційних і синтактико-дериваційних потенцій дієслова.

Проведений аналіз дає можливість зробити висновок про широкі дериваційні можливості префіксів у латинській мові взагалі й у пізній латині зокрема в лексико-семантичних групах дієслів руху та просторової локалізованості. Уточнення положення вихідного пункту руху залежало тільки від префікса.

Характерною рисою латинської мови класичного періоду є те, що у системі прийменникового керування префіксальних дієслів спостерігається певна співвідносність (кореляція) між префіксом керуючого дієслова і прийменником, вжитим при відмінковій формі. Явище префіксально-прийменникової кореляції розвинулось на основі того, що більшість префіксів і прийменників у латинській мові мають спільне походження, внаслідок чого вони виконують у мові споріднені функції – виразників просторових відношень. А тому префіксально-прийменникова кореляція найповніше виявляється у конструкціях, в яких префікс дієслова та прийменник зберігають реальне просторове значення.

Література

Апресян 1995: Апресян, Ю.Д. Интегральное описание языка и системная лексикография [Текст] / Ю.Д. Апресян. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1995. – 767 с.

Гинзбург 1979: Гинзбург, Е.Л. Словообразование и синтаксис [Текст] / Е.Л. Гинзбург. – М. : Наука, 1979. – 264 с.

Дынников 1998: Дынников, А.Н. Народная латынь [Текст] / А.Н. Дынников, М.Г. Лопатина : Учебное пособие. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1998. – 256 с.

Мельчук 1998: Мельчук, И.А. Курс общей морфологии / И.А. Мельчук. – Т. 2. – Часть вторая : Морфология [Текст] / Перев. с фр. В.А. Плунгяна. – М. – Вена : Языки русской культуры, 1998. – 544 с.

Плунгян 2000: Плунгян, В.А. Общая морфология: Введение в проблематику: Учебное пособие [Текст] / В.А. Плунгян. – М. : Эдитория УРСС, 2000. – 384 с.

Улуханов 1977: Улуханов, И.О. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания [Текст] / И.О. Улуханов. – М. : Наука, 1977. – 255 с.

Джерела

Apul. Met. : Apulei, P.M. Metamorphoseon libri XI / Recensuit R. Helm. – Lipsiae : Teubner, 1907. – VIII, 296 p.

Caes. B.G., b. civ. : Caesaris, C.I. Commentarii rerum gestarum / Edidit O. Seel. – Lipsiae : Teubner, 1977. – CXXII, 353 p.

Liv. : Livi, T. Ab Urbe condita libri / Editionem primum curavit G. Weissenborn. Editionem alteram curavit V. Müller. Editio stereotypa. – Lipsiae : Teubner, 1900-1903. – P. 1. – LIII, 396 p.; P. 2. – XXVII, 140 p.; P. 3. – 174 p.

Ov. Met.: Ovidii, P.N. Metamorphoses / Edidit W.S. Anderson. – Lipsiae : Teubner, 1977. – XXVII, 419 p.

Peregr. Aeth. : S. Silviae, quae fertur peregrinatio ad loca sancta / Edidit P. Geyer. – Wien, 1898. – XLVII, 480 p.

Petron. Satyr. : Petronii Arbitri Satyricon / Introduc., ed. critica e commento di C. Pellegrino. – Roma : Ateneo, 1975. – 459 p.

Pl. Men. : Plauti, T.M. Comoediae / Recensuit et emendavit Fr. Leo. – Berolini : Apud Weidmannos, 1895. – Vol. 1. – XXXIII, 553; 1896. – Vol. 2. – 575 p.

В статті аналізується структура і семантика глаголів просторової локалізації в різні періоди історії латинського мови, показується динаміка змін у структурі і значенні аналізованих глаголів. Проведений аналіз дав можливість зробити обобщаючий висновок про широкі дериваційні можливості префіксів глаголів просторової локалізації в різні періоди історії латинського мови.

Ключові слова: глаголи просторової локалізації, структура, семантика, префікс, словообразовательна система, динамічна і статична локалізованість.

The article focuses on the analyze of the structure and semantics of spatial verbs in Latin at different times. The dynamic of changes in the structure and meaning of the analyzed verbs has been shown in the article. The executed analysis made it possible to draw a generalizing conclusion about the broad derivational possibilities of the spatial verb prefixes in Latin at different times.

Keywords: spatial verbs, structure, semantics, prefix, word-building system, dynamic and static localization.

Надійшла до редакції 4 квітня 2014 року.

УДК 811.161.2'373.7:27-23

**ДЕРИВАЦІЙНІ ПОТЕНЦІЇ БІБЛІЙНИХ КРИЛАТИХ СЛІВ І ВИРАЗІВ
ЯК ЗАСІБ ВИЯВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ**

У статті проаналізовано дериваційні потенції біблійних крилатих слів та виразів в українській мові в контексті вербалізації мовної картини світу українців. Установлено, що реалізацію названих дериваційних спроможностей детермінують частотність уживання, важливість для носіїв мови позначуваної ними сфери, накладання біблійного переносного значення на вже наявні лексичні значення.

Ключові слова: біблійні крилаті слова та вирази, дериваційні потенції, твірна фразема, похідне слово, переносне значення.

Вивчення дериваційних потенцій фразеологізмів бере свій початок ще від І. Срезневського та О. Потебні. На думку лінгвістів, „кожне слово – знак певної самості, яка вичленовується з його допомогою в суспільно-мовному мисленні, відповідно, один з інструментів інтерпретації дійсності” [Дорошевський 1973: 257], а „поява нової назви у мові свідчить про завершення пізнавального процесу” [Русанівський 1988: 8].

Мовознавці виокремлюють кілька способів утворення нових слів від фразеологізмів: переважно два (виділення їх із складу фразеологічної одиниці – за допомогою афіксації чи без неї – і об'єднання окремих компонентів в одну словоформу [Попов 1976: 168; Ужченко, Авксентьев 1990: 21; Ужченко, Ужченко 2007: 73]) або три (лексико-семантичний, лексико-синтаксичний і морфологічний [Шанський 1985: 129; Алефіренко 1987: 37]).

Найпродуктивнішим вважають лексико-семантичний спосіб, за допомогою якого „утворюються слова від найбільш ідіоматизованих словосполучень, що відповідає загальній тенденції мови до економії своїх виразових засобів” [Алефіренко 1987: 37]. Як помітив Р. Попов, „найспецифічнішим способом утворення нових слів у мові на основі фразеологізмів є вичленування зі складу фразеологічної одиниці одного з її компонентів, який отримує потім самостійне вживання у мові і наділяється тим значенням, яке раніше було властиве всьому фразеологізму загалом” [Попов 1976: 160] (див. також: [Алефіренко 1987: 37]).

Потенційні можливості для виділення зі структури стійкого словосполучення, очевидно, існують у компонентів багатьох фразеологічних одиниць, однак реалізуються вони далеко не завжди. Р. Попов вибірково взяв із усіх томів великого академічного словника російської мови чотириста фразеологічних одиниць для спостережень над варіантністю і словотвірними можливостями, виявилось, що п'ятдесят мають словотвірні тенденції. Автор наводить приклади і біблійних фразеологізмів, уважаючи, що слово *притча* в значенні „предмет загальних розмов, пересудів” виникло на базі фразеологізму *притча во язьцях*; слово *агнець* зі значенням „уособлення покірності, невинності” виникло на ґрунті фразеологізму *бедный агнец, непорочный агнец*; слово *телець* зі значенням „символ багатства, гроші” сформувався на основі фразеологізму *золотой (златой) телець*; особливо це чітко видно, як зауважує дослідник, у тих словах, які в прямих значеннях уже застаріли (*агнець, телець*) [Попов 1976: 163].

Досліджуючи стилістичну співвіднесеність фразеологічної одиниці і слова-універба, лінгвісти зазначають, що похідні від фразеологізмів слова входять до лексичної системи переважно з тим же стилістичним забарвленням, що й базові (фразеологічні) одиниці, зберігаючи також і переносність значення: *агнець*, перен. ірон. (*непорочный агнец*), *наріжний*, перен. книжн. (*наріжний камінь*), однак іноді змінюють стилістичні характеристики – найчастіше в бік зниження: книжне *содом і гоморра* було підосною для розмовних *содом*, рідше *содома* („крайне безладдя; метушня”) [Ужченко, Авксентьев 1990: 21-22].

На думку М. Алефіренка, „збагачення лексичної системи сучасної української мови за рахунок відфраземного словоутворення відзначається досить складними й різноманітними семантико-словотвірними відношеннями між твірними фраземами та їх похідними, які обумовлюються як способом словотвору, так і семантикою твірних і дериваційних компонентів” [Алефіренко 1987: 40].

Метою нашого дослідження є аналіз дериваційних потенцій українських біблійних крилатих слів та виразів, під якими розуміємо „часто повторювані, образні, влучні словесні формули, джерело яких може бути встановлене” [Загнітко 2012: 115], у нашому випадку – це Біблія. Матеріалом дослідження послужили три наявні нині в українському мовознавстві спеціальні словники [Будівська, Сікорська 2007, Коваль 2001, Колоїз, Бакум 2002], а також власна картотека біблійних крилатих слів та виразів. Раніше ми вже аналізували дериваційні потенції біблійних фразеологізмів, одним із компонентів яких є власні імена [Скаб, Скаб 2013]. Таких імен ми нарахували більше 50, із них в одному виразі функціонують *Авель, Агасфер, Андрій, Асмодей, Ірод, Іродіада, Мойсей, Німрод, Ной, Пентефрій (Потіфар), Ізраїль, Сім, Яфет, Лот, Суламіф (Суламита), Вероніка, Юдіф, Олоферн, Гог, Магог, Давид*; у двох – *Аред (Яред), Валаам, Веніамін (Беніамінік), Петро, Йосип, Савл, Павло, Авраам, Магдалина, Самсон, Даліла*; у трьох – *Марта, Марія, Валтасар, Голаф, Іван, Йосип, Мафусайл (Метушалах)*; у чотирьох – *Іов, Пилат, Каїн, Хома*; у п'яти – *Хам, Лазар, Єремія*; у шести – *Соломон*, у семи – *Єва*; у десяти – *Юда*; у тринадцяти – *Адам*. Найменування Ісуса Христа і Матері Божої характеризуються наявністю великої кількості синонімічних описових виразів: Матері Божої – 7 (*Богоматір,*

Богородиця, Діва Марія, Мадонна, Матір Божя, Пресвята Діва, Марія); Христа – 8 (*Богочоловік, Господь, Спаситель, Спас, Син Божий, Син людський, Месія, Христос*).

Майже всі власні імена, ужиті в біблійних крилатих словах і виразах, є знаковими, прецедентними, такими, що позначають певну відому біблійну ситуацію. Однак не всі вони подані укладачами словників як окремі крилаті слова, що зумовлено можливістю / неможливістю позначати певну біблійну ситуацію загалом. Так, слово *Валаам* не може позначати те, що виражено фразеологізмом *Валаамова ослиця заговорила, Валтасар* не позначає те, що й *Валтасарів бенкет*, однак слово *Юда* можна сприймати як скорочення фразеологізму *Юдина зрада, Каїн – Каїнів вчинок, Хам – Хамів (хамський) вчинок* і т. ін., тобто останні слова можна вважати результатом вичленування зі складу фразеологічної одиниці одного з її компонентів, який отримав потім самостійне вживання в мові і наділений тим значенням, яке раніше було властиве всьому фразеологізму загалом.

Якщо аналізувати дериваційні потенції таких твірних слів, то в українській мові вони найчастіше утворюють присвійні прикметники (що цілком природно, оскільки вони є іменами осіб): *Адамів, Іродів, Давидів* та ін., і тільки деякі слова стали джерелом більшого словотвірного ланцюжка, наприклад: *Христос, Юда, Хам*. Думаємо, що аналіз цієї ситуації може допомогти прояснити деякі важливі когнітивні аспекти відфраземного словотворення.

Слово *Христос* і утворений від нього присвійний прикметник є компонентом усього 5 крилатих слів і виразів (*Ісус Христос, явлення Христа народові, друге пришествя Христа на землю, пришествя Христове, Христова невіста*), але має найбільші дериваційні потенції (30 похідних), як ім'я головного героя Нового Заповіту, навколо якого відбуваються всі основні події і місце якого в релігійних віруваннях і обрядах дуже велике: *христини, христинний, христити, христитися, християнин, християнізація, християнізований, християнізувати, християнізуватися, християнка, християнство, християнський, христовий, христограма* („монограма Ісуса Христа”), *христолюбець, христолюбивий, христолюбний, христопродавець, христосатися, христосик, христосування, христосуватися, христьянин, хрищений, хрищений, хрищений* (у знач. ім.), *хрищеник, хрищення, хрищення, хриштувати*. Як бачимо, серед похідних – назви вчень, adeptів чи ворогів учень, назви обрядів тощо.

Імена *Іуда (Юда), Хам, Ірод* та *Каїн* стали в українській мові загальними, усі вони є компонентами різної кількості фразеологізмів: *Ірод* (1) – *Ірод* [Коваль 2001: 154; Будівська, Сікорська 2007: 30]; *Каїн* (4) – *Каїн* [Коваль 2001: 26; Будівська, Сікорська 2007: 31]; *Каїн і Авель* [Коваль 2001: 26], *Каїнова печать* [Коваль 2001: 26; Колоїз, Бакум 2002], *Каїновий знак* [Будівська, Сікорська 2007: 31]; *Хам* (5) – *Хам* [Коваль 2001: 32; Будівська, Сікорська 2007: 60], *Сім, Хам і Яфет* [Коваль 2001], *Хамський вчинок* [Колоїз, Бакум 2002], *Хамське кодро* [Колоїз, Бакум 2002], *Хамський рід* [Колоїз, Бакум 2002] і *Іуда (Юда)* (10) – *Іуда* [Коваль 2001: 209], *Іуда Іскаріот* [Коваль 2001: 209], *Іуда зрадник* [Будівська, Сікорська 2007: 64], *Юдина зрада* [Колоїз, Бакум 2002], *Юдина служба* [Колоїз, Бакум 2002], *Юдин поцілунок* [Колоїз, Бакум 2002; Будівська, Сікорська 2007: 64], *Поцілунок Іуди* [Коваль 2001: 215], *Обцілувати, як Іуда* [Колоїз, Бакум 2002], *Юдин срібляк* [Колоїз, Бакум 2002], *Юдине каяття* [Колоїз, Бакум 2002].

Слово *Ірод* витлумачено в словнику як „1. Цар Іудеї, якого зображено в Біблії дуже жорстоким. 2. лайл. Дуже жорстока, люта людина; кат, недолюдок” [ВТССУМ 2009: 506]. *Ірод* має тільки одне похідне *Іродів* (лайл. Поганий, лихий, проклятий. *Іродова душа* [ВТССУМ 2009: 506]).

Каїн – „1. За біблійною легендою – син Адама та Єви, який підступно вбив свого брата Авеля. 2. зневажл. Про братовбивця, зрадника, злочинця, тощо” [ВТССУМ 2009: 514]. Також утворює одне похідне *Каїнів* („Прикм. до Каїн. *Каїнова душа* – зрадник, братовбивця. *Каїнова печать* – Ознака зрадника, братовбивці” [ВТССУМ 2009: 514]).

Як бачимо, слова *Ірод* та *Каїн* утворюють тільки типові присвійні прикметники, що відповідає сильному семантичному зв'язку з біблійним сюжетом, зафіксованому тлумаченням. Причому присвійний прикметник *Каїнів* повністю успадковує семантику мотивованого слова, а прикметник *Іродів* тільки друге, переносне значення.

Аналогічне спостерігаємо і в слові *Іуда (Юда)*: „1. За біблійною легендою – учень Ісуса Христа, який зрадив свого вчителя за тридцять срібляників. 2. зневажл., лайл. Зрадник, запроданець” [ВТССУМ 2009: 507]. Присвійний прикметник *Іудин (Юдин)* витлумачувано тільки як член фразеологічних зворотів: „*Іудине (Юдине) плем'я* (поріддя та ін.), *лайл., зневажл.* – про зрадників; *Іудин (Юдин) поцілунок, зневажл.*: а) лицемірний, нещирий поцілунок; б) учинок людини, яка облесливістю приховує свою зраду” [ВТССУМ 2009: 405]. Значення слова та його похідного базується на біблійній історії про Іуду Іскаріота, одного з учнів Ісуса Христа, зрадника Господа.

Українізоване фонетичне оформлення носії української мови сприймають як мотивувальне для цілого гнізда слів: *юдити, під'юдити, під'юджувати, під'юджений, під'юджуваний, троюдити, троюдитися, троюда, троюдження, розтроюдити, розтроюджувати, розтроюджений*. Хоча етимологічний словник української мови не дуже чітко вказує на такий зв'язок: „*юдити* „підбурювати”, *під'юджувати* „тс” СУМ, ВеБ, [юда] „злий дух, нечиста сила” Г. Шух; – бр. [юдзіць] „хитрувати, лукавити, зводити наклепи”, п. [judzić] „підбурювати, спокушати, набридати”, слц. [juzic] „наговорювати”, болг. *юдя* „підманювати, спокушати”, м. *юда* „міфічна істота (персоніфікація вихору, урагану)”, схв. *јудати се* „поводитися роздратовано, нервово”,

слн. *jūdati* „погано поводитися з кимось, знущатися з когось; ляяти”; – псл. *jūdimi*; – споріднене з лит. *jāudytis* „пустувати, буяти”, *jaūda* „(душевна) сила, розум, задум”, дінд. *yodhati* „воює” [...]; іс. **ioudh-* / *iouadh-*; для п. *judzić* припускається запозичення зі східнослов'янських мов” [ЕСУМ, VI: 519]. Важко сказати, чи міфологічні уявлення виникли на основі біблійного імені, чи біблійне ім'я зі своїм значенням і негативною конотацією дуже вдало наклалося на міфологічні уявлення народу (думаємо, що все-таки друге).

Як свідчить тлумачний словник (*юдити* – діал. Під'юджувати [ВТССУМ 2009: 1643]; *під'юджувати*, *під'юдити* – розм. Те саме, що підмовляти [ВТССУМ 2009: 971]; *розтроджувати*, *розтродити* – розм. Те саме, що роз'ятрювати [ВТССУМ 2009: 1267]; *тродюда* – зах. Забіяка, шибеник; *тродити* – розм. Викликати чим-небудь подразнення, запалення та ін.; ятрити. *Тродити рану.* // перен. Якимись діями, словами поновлювати, примушувати знову відчувати, переживати щось неприємне. *Тродити серце* – посилювати чий-небудь душевний біль, завдавати комусь ще більших моральних страждань; *тродитися* – розм. Зазнавати подразнення, запалення та ін.; ятритися [ВТССУМ 2009: 1480]), семантично тісний зв'язок зі словом *Юда* мають тільки перші три слова (*юдити*, *під'юдити*, *під'юджувати*), семантика решти не дуже виводиться з біблійного переносного значення, хоча в діалектах, зокрема в буковинських говірках, слово *тродити* має значення „Підбурювати до сварки” [СБГ 2005: 554], а *юда* означає „Підбурювач”, *юдженя* – „Підбурювання” [СБГ 2005: 684].

В українській мові є ще одне гніздо слів, утворених від слова *Юда* (*Юда*), але слова, що стоять у вершині цих гнізд, різні. Протоієрей Г. Дяченко в „Полном церковнославянском словаре” вказує на восьмеро людей на ім'я *Юда*, згаданих у Біблії. Один з них – „четвертый сынъ Іакова отъ Ліи, получившій отъ Іакова благословеніе, въ которомъ содержится указаніе на воинственный духъ его потомковъ и на продолжительность могущества и власти ихъ (Быт. 35, 23, 49, 8-12); отсюда – имя колѣна Іудина; имя царства Іудейскаго, какъ составившагося изъ 2-хъ колѣнъ: вѣніаминаова и іудина; имя народа іудейскаго” [ПЦСС 1900: 237]. Звідси похідні: *іудеї*, *іудей*, *іудейка*, *іудейство*, *іудейський*, *іудаїзм*, *іудаїзація*, *іудаїка*, *іудаїстика*, *іудаїстичний*; українізований варіант має більшу кількість похідних: *юдеї*, *юдей*, *юдейка*, *юдейство*, *юдейський*, *юдаїзм*, *юдаїка*, *юдаїстика*, *юдаїстський*, *юдофіл*, *юдофільство*, *юдофільський*, *юдофоб*, *юдофобство*, *юдофобський*.

Слово *Хам* – „1. *заст.* Зневажлива назва людини з нижчих соціальних верств, станів (у мові панівних класів). 2. *розм., лайл.* Зухвала, груба, нахабна людина” [СУМ 11, XI: 15]. У „Великому тлумачному словнику сучасної української мови” 2007 року це тлумачення доповнено варіантом до першого значення: „// Грубе звертання до кріпака, слуги, наймита” і третім значенням: „3. За Біблією – непуцящий син благочестивого Ноя, що поглимився над своїм батьком і був ним проклятий” [ВТССУМ 2009: 1555]. Останній словник фіксує більшу кількість похідних: *хамів*, *хамка*, *хамний*, *хамство*, *хамський*, *хамовитий*, *хамовито*, *хамовитість*, *хамло*, *хамлюга*, *хамрило*, *хамрій*, *хамула*, *хамулуватий*, *хамуватий*, *хамуватість*, *хамувато*. Усі вони переважно наслідують семантику другого значення (*хамів* – *заст.*, *розм.*, *лайл.* Прикм. до *хам*. // Належний хамові; *хамка* – *розм.*, *лайл.* Жін. до *хам*; *хамло* – *розм.*, *лайл.* Тем саме, що *хам* і *хамка*. // Вайлувата, незграбна людина; *хамлюга* – *розм.*, *лайл.* Збільш. до *хам* і *хамка*; *хамний* – *зах.* Зверхній, пихатий; *хамовитий* – *розм.* Схильний до хамства (у 2 знач.); зухвалий, грубий, нахабний; *хамовито* – *розм.* Присл. до *хамовитий*; *хамство* – 1. *заст.* Збірн. до *хам*. 2. *розм.* Зухвалість, грубість, нахабство; *хамський* – 1. *заст.* Прикм. до *хам* 1. 2. *розм.* Власт. хамові (у 2 знач.); *хамула* – *заст.*, *розм.*, *лайл.* Те саме, що *хам* і *хамка*. // Вайлувата, незграбна людина; *хамулуватий* – *розм.* Неповороткий, незграбний, вайлуватий [ВТССУМ 2009: 1338]. „Етимологічний словник української мови” вказує на зв'язок слова *хам* з турецьким *ham* „грубий, невихований” [ЕСУМ, VI: 153]. До речі, у буковинських говірках *хамула* – „1. Розварена рідка страва. 2. Вайлувата, незграбна людина” [СБГ 2005: 609], тобто чітко видно накладання значень двох фонетично схожих слів.

Отже, для похідних від *Юда* і *Хам* ми бачимо явне накладання біблійних значень на вже наявні міфологічні чи побутові значення. Безперечно, важливим є те, що ці слова називають негативні риси характеру, поведінки людини, а в такому випадку мовцям потрібно дуже багато різних слів у надії на те, що вони посприяють викориненню цих негативних рис характеру.

Розглянемо й знакові географічні назви, які прийшли в українську мову із Біблії та мають важливе значення в мовній картині світу українців. Серед них: *Вавилон*, *Гетсиманія* (*Гефсиманія*), *Голгофа*, *Гоморра*, *Едем*, *Єгипет*, *Єрихон*, *Єрусалим*, *Ліван*, *Назарет*, *Содом*, *Сава*. Із них лише в одному фразеологізмі функціонує *Сава* – *цариця Савська*, тобто цариця Шеви, Саби [Коваль 2001: 96], *Ліван* – *кедр ліванський* [Коваль 2001: 123; Будівська, Сікорська 2007: 32], у двох одиницях функціонують *Едем* – *Едем* [Коваль 2001: 15; Будівська, Сікорська 2007: 23], *сади Едему* [Коваль 2001: 15; Будівська, Сікорська 2007: 23], *Назарет* – *З Назарета що може бути доброго?* [Коваль 2001: 171], *Хіба може бути з Назарету що добре?* [Будівська, Сікорська 2007: 60], *Гетсиманія* (*Гефсиманія*) – *Гетсиманський сад* [Колоїз, Бакум 2002], *Гефсиманський сад* [Коваль 2001: 215], *Гоморра* – у двох, а *Содом* – у трьох (*Содом і Гоморра* [Коваль 2001: 41; Колоїз, Бакум 2002], *Содом та Гоморра* [Будівська, Сікорська 2007: 54], *содомський гріх* [ВТССУМ 2009: 1353], *Голгофа* – у трьох (*Голгофа* [Коваль 2001: 224; Будівська, Сікорська 2007: 20], *іти на Голготу* [Колоїз, Бакум 2002], *іти на Голгофу* [Будівська, Сікорська 2007: 20], у семи – *Єрихон* (*Іерихон*) – *єрихонські стіни* [Будівська, Сікорська 2007: 25], *мури єрихонські* [Колоїз, Бакум 2002], *сурма єрихонська* [Будівська, Сікорська 2007: 25], *єрихонська труба* [СУМ 11, IV: 13], *єрихонські мури* [Коваль 2001: 82], *єрихонські труби* [Коваль 2001: 82], *труба*

ерихонська [Колоїз, Бакум 2002] та *Єгипет – єгипетська неволя* [Коваль 2001: 53; Будівська, Сікорська 2007: 24], *єгипетський полон* [Колоїз, Бакум 2002], *єгипетська робота* [Коваль 2001: 53; Колоїз, Бакум 2002; Будівська, Сікорська 2007: 24], *єгипетська темрява* [Будівська, Сікорська 2007: 25], *тьма єгипетська* [Коваль 2001: 53; Колоїз, Бакум 2002; Будівська, Сікорська 2007: 25], *єгипетські кари* [Будівська, Сікорська 2007: 25], *кари єгипетські* [Коваль 2001: 53; Колоїз, Бакум 2002]), а *Вавилон* функціонує аж у 8 стійких висловах – *Вавилон* [Коваль 2001: 37; Будівська, Сікорська 2007: 14], *вавилонська башта* [Колоїз, Бакум 2002], *вавилонська вежа* [Коваль 2001: 37; Колоїз, Бакум 2002; Будівська, Сікорська 2007: 14], *вавилонське стовпотворіння* [Коваль 2001: 37; Колоїз, Бакум 2002; Будівська, Сікорська 2007: 14], *вавилонська туга* [Будівська, Сікорська 2007: 14], *вавилонський полон* [Коваль 2001: 53; Будівська, Сікорська 2007: 14], *плач на ріках вавилонських* [Будівська, Сікорська 2007: 14], *плач на ріках вавилонських* [Коваль 2001: 53].

Крилаті слова, утворені від конкретних місць, де відбувалися найважливіші біблійні події, в українській мові набувають переносних значень: *Голгофа* – „місце страти, мук (від назви гори Голгофи в Єрусалимі, де відбулася страта Ісуса Христа)“ [ВТССУМ 2009: 249] та *Едем* – „*книжн.* 1. За біблійною легендою – місце блаженного існування Адама та Єви; рай. 2. *перен.* Місце, що відзначається винятковою красою та багатством природи; благодатний край“ [ВТССУМ 2009: 336], однак ці назви практично не утворюють похідних, словники фіксують лише похідний прикметник *едемський*.

Зауважимо, що загалом географічні назви мають властивість утворювати похідні відносні прикметники та іменники-найменування жителів цієї території. Це спостерігаємо в аналізі дериваційних потенцій назв країн *Єгипет* та *Ліван*, власне у крилатих словах та висловах функціонують лише похідні відносні прикметники *єгипетський* (робота, кара, неволя чи полон, тьма чи темрява), хоча ВТССУМ фіксує й інші похідні (*єгиптолог*, *єгиптологія*, *єгиптопiтек*, *єгиптяни*), та *ліванський* (із вислову *кедр ліванський*), хоча у ВТССУМ є ще *ліванець*, *ліванка*, *ліванці* [ВТССУМ 2009: 617]. Однак згадані похідні не пов'язані із біблійною семантикою.

Не має переносних значень назва міст *Єрихон*, фактично активно лише функціонує відносний прикметник у складі фразеологічних висловів біблійного походження – *єрихонський* (труба чи сурма, стіни чи мури), наприклад, *єрихонська труба* „а) про дуже голосний голос (від назви біблійного міста Єрихон); б) про людину з таким голосом“ [ВТССУМ 2009: 362] та фіксуємо історизм *єрихонка* – „у Давній Русі – залізний шлем з гострим верхом та навушниками, а також з пластиною, що прикривала ніс“ [ВТССУМ 2009: 382]. Від *Єрусалим* утворено *єрусалимський* „прикм. від Єрусалим“ [ВТССУМ 2009: 362], від *Назарет* утворено найменування жителів *назарянин* – „родом із Назарета. *Ісус Назарянин*“ [ВТССУМ 2009: 716], яке, як бачимо, із словникової статі функціонує головню у вислові *Ісус Назарянин*.

Найпопулярнішим у підручниках із фразеології є аналіз дериваційних потенцій фразем, пов'язаних із Вавилоном. Майже всі дослідники як приклад лексико-семантичного творення відфраземних дериватів наводять вислів *вавилонське стовпотворіння*, з якого вичленувався компонент зі значенням, властивим усьому фразеологізму: *стовпотворіння* – „метушня, штовханина, безлад“, і лише В. Ужченко і Л. Авксентьев наводять цей приклад, ілюструючи „двонаправлене“ утворення слів на основі фразеологічної одиниці: кожний із компонентів звороту *вавилонське стовпотворіння* став твірним для слів *стовпотворіння* і *вавилон*, які однаковою мірою передають значення всього виразу, наприклад: *На великому шляху Львів – Ужгород ціле стовпотворіння. Весь шлях забитий машинами* (С. Чорнобривець); *Дали для ознайомлення пуд сценаріїв..., і ось ми з Сергієм забрались сюди, якнайдалі від студійного вавилону* (О. Гончар) [Ужченко, Авксентьев 1990: 21]. Цікаво, що фразеологізм *вавилонське стовпотворіння* подано у ВТССУМ біля слова *стовпотворіння*, яке має значення „розм. Безладне скупчення кого-, чого-небудь, яке супроводжується галасом, метушнею і т. ін.“ [ВТССУМ 2009: 1395], а *вавилонське стовпотворіння* – „безладдя, гармидер, за якого люди не розуміють один одного“ [ВТССУМ 2009: 1395], до речі, у тлумаченні немає згадки про Біблію як джерело фразеологізму, а *Вавилон* у переносному значенні взагалі не подано. Стійке сполучення *Вавилонське стовпотворіння* є настільки уживаною фразеологічною одиницею, що воно чи не єдине поширило значення фразеологізму на обидва свої компоненти – *Вавилон* і *стовпотворіння*, однак похідні утворюються лише від географічної назви як простішої структурно, так і більш схильної в мові утворювати похідні іменники зі значенням „жителі цієї території“ (*вавилонець* – „житель Вавилону“ [ВТССУМ 2009: 106], *вавилонка* – „жителька Вавилону“ [ВТССУМ 2009: 106], *вавилонянин* – „те саме, що вавилонець“ [ВТССУМ 2009: 106], *вавилонянка* – „те саме, що вавилонка“ [ВТССУМ 2009: 106] та відносний прикметник *вавилонський* – „прикм. до Вавилон“ [ВТССУМ 2009: 106].

Найбільше похідних утворено від *Содом*. Фразеологізм *Содом і Гоморра* містить дві географічні назви, обидві набули переносних значень, однак, як виявляється, різних: *Гоморра* – „1. Міфічне місце, що було знищене Богом за нечесність його мешканців. 2. *перен.* Місце нечесності і розпусти“ [ВТССУМ 2009: 252], *содом* (зауважмо, з малої літери) – „розм. 1. Крайне безладдя; метушня, шум. 2. *заст.* Крайня аморальність, розпуста, що панують де-небудь“ [ВТССУМ 2009: 1353], при якому подано фразеологізм *Содом і Гоморра* (до речі, його пишуть то з великої, то з малої літери) – „а) крайне безладдя; метушня, шум; б) крайня аморальність, розпуста, що панують де-небудь“ [ВТССУМ 2009: 1353]. Оскільки слово *Содом* повністю увібрало в себе семантику фразеологізму (і, можливо, завдяки своїй фонетично простішій формі порівняно зі словом *Гоморра*), саме воно стало твірним для низки слів: *содома* – „те саме, що содом 1“ [ВТССУМ 2009: 1353], *содомізм* – „те саме, що содом 2“ [ВТССУМ 2009: 1353], *содоміт* – „розпусник-збоченець“ [ВТССУМ 2009: 1353], *содомітка* – „жін. до содоміт“ [ВТССУМ 2009: 1353], *содомія* – „1. Те саме, що содом 2. 2. Запилення рослин

тваринами“ [ВТССУМ 2009: 1353], *содомський* – „прикм. до содом 2“ [ВТССУМ 2009: 1353], і при цьому прикметнику подано усталений вислів *содомський гріх* – „мужолозтво, педерастія“ [ВТССУМ 2009: 1353].

Лексеми *Палестина* і *Сіон* не згадано у словниках біблійних фразеологізмів, однак, думаємо, вони могли би бути в них представлені, оскільки мають переносні значення в українській мові. Так, *Палестина* у ВТССУМ витлумачено як „1. Історична область на Близькому Сході між Ліваном, Сирійською пустелею, Середземним і Мертвим морями; нині – територія Ізраїлю та гіпотетичної арабської держави. 2. *перев. мн. з означ., заст. Місцевість, край*“ [ВТССУМ 2009: 877], які мають похідні *палестинець, палестинка, палестинці, палестинський* [ВТССУМ 2009: 877], однак ці терміни, як зазначено у Вікіпедії, є пізніми, утвореними на початку ХХ ст. Чіткішу біблійну мотивацію має лексема *Сіон* – „1. Назва одного з пагорбів у Єрусалимі; за біблійною легендою – священна гора. 2. Різновид православного церковного начиння, схвище проскур (освяченого хліба). 3. Назва ряду грузинських середньовічних церков“ [ВТССУМ 2009: 1324], яка стала основою для творення похідних *сіонський* – „прикм. до Сіон. *Сіонська дочка*“ [ВТССУМ 2009: 1324], *сіонізм* – „націоналістична ідеологія і політична практика, що виникли наприкінці 19 ст. у середовищі єврейської буржуазії ряду країн“ [ВТССУМ 2009: 1324], *сіоніст* – „послідовник сіонізму“ [ВТССУМ 2009: 1324], *сіоністка* – „жін. до сіоніст“ [ВТССУМ 2009: 1324], *сіоністський* – „стос. до сіонізму і сіоністів“ [ВТССУМ 2009: 1324], *сіоністсько-расистський* – „стос. до сіонізму як форми расизму“ [ВТССУМ 2009: 1324], *сіонізація* – „посилення впливу сіонізму“ [ВТССУМ 2009: 1324].

Отже, на дериваційні потенції біблійних крилатих слів та висловів впливають як внутрішньомовні, так і позамовні чинники, що зумовлюють утворення похідних і регулюють реалізацію закладених системою словотвірних потенцій відфраземного слова: частотність уживання крилатих слів та висловів, важливість для носіїв мови позначуваної ними сфери, можливість накладання біблійного переносного значення на вже наявні лексичні значення, набуття символічного значення власною назвою-компонентом фразеологічної одиниці.

Перспективним вважаємо дослідження дериваційних потенцій біблійних крилатих слів та виразів із компонентами – загальними назвами.

Література

- Алефіренко 1987: Алефіренко, М. Ф. Теоретичні питання фразеології [Текст] / М. Ф. Алефіренко. – Харків : Вища школа, 1987. – 136 с.
- ВТССУМ 2009: Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / уклад. і голов. ред. В. Бусел [Текст]. – К. ; Ірпінь : ВТФ „Перун“, 2003. – 1440 с.
- Дорошевский 1973: Дорошевский, В. Элементы лексикологии и семиотики [Текст] / Витольд Дорошевский ; авториз. пер. с польск. В. Ф. Конновой. – М. : Прогресс, 1973. – 286 с.
- ЕСУМ: Етимологічний словник української мови : у 7 т. [Текст] / гол. ред. О. С. Мельничук. – К. : Наук. думка, 1982. – Т. 1. – 631 с. ; 1985. – Т. 2. – 570 с. ; 1989. – Т. 3. – 549 с. ; 2004. – Т. 4. – 653 с. ; 2006. – Т. 5. – 703 с. ; 2012. – Т. 6. – 566 с.
- Загнітко 2012: Загнітко, А. Словник сучасної лінгвістики : поняття і терміни : у 4-х томах [Текст]. – Т. 1 : А – Й / Анатолій Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2012. – 402 с.
- Коваль 2001: Коваль, А. П. Спочатку було слово : Крилаті вислови біблійного походження в українській мові [Текст] / А. П. Коваль. – К. : Либідь, 2001. – 312 с.
- Колоїз, Бакум 2002: Колоїз, Ж. В. Слово Благовісті : словник-довідник фразем біблійного походження [Текст] / Ж. В. Колоїз, З. П. Бакум. – Кривий Ріг : Вид-во „І.В.І.“, 2002. – 96 с.
- ПЦСС 1900: Полный церковнославянский словарь [Текст] / сост. Г. Дьяченко. – М.: Издат. отдел Моск. патриархата, 1993. – 1128 с. (репринтне перевидання 1900 р.).
- Попов 1976: Попов, Р. Н. Фразеологизмы современного русского языка с архаичными значениями и формами слов [Текст] / Р. Н. Попов. – М. : Высшая школа, 1976. – 200 с.
- Русанівський 1988: Русанівський, В. М. Структура лексичної і граматичної семантики [Текст] / В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1988. – 236 с.
- Скаб, Скаб 2013: Скаб, М. В. Деривационные потенции библейских фразеологизмов в украинском языке [Текст] / М. В. Скаб, М. С. Скаб // Когнитивные факторы взаимодействия фразеологии со смежными дисциплинами : сб. науч. тр. по итогам III Междунар. науч. конф. (Белгород, 19-21 марта 2013 года) / отв. ред. проф. Н. Ф. Алефиренко. – Белгород : ИД „Белгород“ НИУ „БелГУ“, 2013. – С. 234–239.
- СБГ 2005: Словник буковинських говірок [Текст]. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.
- СУМ 11: Словник української мови : в 11 т. [Текст] – К. : Наук. думка, 1970-1980.
- Ужченко, Ужченко 2007: Ужченко, В. Д. Фразеологія сучасної української мови : Навчальний посібник [Текст] / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с.
- Ужченко, Авксентьев 1990: Ужченко, В. Д. Українська фразеологія [Текст] / В. Д. Ужченко, Л. Г. Авксентьев. – Харків : Основа, 1990. – 167 с.
- Шанский 1985: Шанский, Н. М. Фразеология современного русского языка [Текст] / Н. М. Шанский. – М. : Высшая школа, 1985. – 160 с.
- Будівська, Сікорська 2007: Фразеологізми біблійного походження: короткий словник-довідник [Текст] / укладачі : Л. П. Будівська, З. С. Сікорська. – Луганськ : Луганськ-Арт, 2007. – 76 с.

В статье проанализированы деривационные потенции библейских крылатых слов и выражений в украинском языке, на реализацию которых влияют частотность их употребления, важность для носителей языка обозначаемой ими сферы, наложение библейского переносного значения на уже существующие лексические, что делает их важным средством вербализации языковой картины мира украинцев.

Ключевые слова: библейские крылатые слова и выражения, деривационные потенции, производящая фразема, производное слово, переносное значение.

The article touches upon the derivational potencies of Biblical sayings in the Ukrainian language in the context of verbalization of the Ukrainian language picture of the world. It is proved that realization of the above-mentioned derivational potencies is determined by the frequency of their use, importance of the sphere they determine for the language speakers, layering of the Biblical figurative meaning over the already existing lexical one.

Keywords: Biblical sayings, derivational potencies, derivational phraseme, derived word, figurative meaning.

Надійшла до редакції 15 квітня 2014 року.

РОЗДІЛ V. СЛОВОТВІР: НАПРЯМИ, АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Володимир Олексенко

УДК 81'373.611(09)

СЛОВОТВІРНА КАТЕГОРИЗАЦІЯ СЕМАНТИКИ КОНФІКСАЛЬНИХ *NOMINA LOCII*
У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті схарактеризовано семантико-словотвірні групи конфіксальних *nomina locii* в сучасній українській мові, визначено основні словотвірні форманти, що слугують для утворення таких номенів.

Ключові слова: конфікс, *nomina locii*, категорія локативності, твірна основа, словотворчий формант, семантико-словотвірні групи.

На сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки панівним підходом до вивчення мовних одиниць є функційний. Особливість функційної граматики полягає в тому, що за основу беруться семантичні категорії, функції мови (суб'єктивність, об'єктивність, модальність, темпоральність, умовність тощо), що об'єднують різнокореневі мовні одиниці (лексичні, словотвірні, морфологічні, синтаксичні) й аналіз здійснюється переважно від «значення до форми», від «функції до засобів», тобто групування мовного матеріалу здійснюється на семантичній основі.

Однією з найважливіших і найскладніших категорій функційної граматики української мови, на думку О. Черемних, виступає функційно-семантична категорія локативності (лат. *locus* – місце) [Черемних 1999: 131]. Важливість цієї категорії полягає в тому, що просторові відношення відзначаються високою частотністю вживання (локативність входить у семантичну структуру речень різних типів – статальних, буттєвих тощо) й охоплюють різні координати предметів (обсяг, довжину, розміри й т. ін.), а також їхні динамічні характеристики, пов'язані з рухом у просторі, зокрема протяжність, – стверджує далі дослідниця) [Там само].

Простір і час, як відомо, вважають загальними формами буття матерії. Матерія не може існувати поза цими формами. Простір і час самі по собі, незалежно від матерії також не існують. Такі ознаки, як здатність об'єктів бути протяжними, посідати відповідне місце серед інших об'єктів, розташовуватися один щодо іншого, межувати з іншими об'єктами, є найзагальнішими ознаками простору. Простір органічно пов'язується з часом, і ця єдність виявляється в русі – способі існування матерії, який полягає в безперервній зміні всього, що є в об'єктивній дійсності. Позамовна категорія локативності знаходить своє відображення в мові. З лінгвістичного погляду вона кваліфікується як семантико-синтаксична категорія, що об'єднує всі різновиди просторового значення.

Специфіка категорії локативності виявляється в тому, що вона вміщує різні подійні сфери (позначення місцезнаходження предметів відносно якогось орієнтира, позначення місцезнаходження мовця, а також місце протікання події, ситуації, переміщення об'єктів), параметричні характеристики, особливості ландшафта тощо, які своєрідно відображаються в мові. Крім того, категорія локативності часто виконує текстотвірну функцію, виступаючи універсальним організуючим центром мовленнєвої діяльності, фіксуючи в мовленні просторові сутності світу. До *nomina locii* відносять також іменники, утворені від власних географічних назв, та найменування місць як частин тіла людини чи тварини [Вступ 1966: 2], [Гумецька 1958: 37], [Карпенко 1997], [Качайло 1997], [Ковалик 1958], [Нариси 2010: 307-313].

Досліджуючи параметри словотвірної парадигматики локативів, З. Валюх зауважує: «Характерною особливістю субстантивної зони словотвірної парадигми локативних іменників є те, що більшість її членів – це префіксально-суфіксальні мутаційні деривати, які окреслюють місце в просторі» [Валюх 2005: 214]. На думку дослідниці, префіксально-суфіксальні іменники становлять два структурних різновиди дериватів. Перший постав унаслідок одночасного приєднання до твірної іменникової основи префікса і суфікса, які виступають як єдиний формант (конфікс) при творенні похідного. Його представляють похідні з конфіксами: **ви-...-ок** (*видолинюк*), **пере-...-ок** (*перезрок*), **уз-...-ок** (*узлісок*). Деякі іменники утворюються за допомогою конфіксів, до складу яких входять звукові варіанти суфікса -j-, пор.: **пере-...-j-** (*перелісся*), **уз-...-j-** (*узлісся*), **роз-...-j-** (*роздоріжжся*) та ін.; другий різновид префіксально-суфіксальних дериватів зі значенням місця, простору, території, на відміну від першого, охоплює похідні, що співвідносяться з приєднаними іменниковими сполученнями, з якими підтримують виразні семантичні зв'язки (*бездоріжжся*, *заріччя*, *підлісся*, *підлісок*, *передмістя*) та ін.

Суть такого процесу на формально-граматичному рівні, на нашу думку, полягає у зрощенні приєднаними іменниково-відмінкової форми, під час якого приєднання набуває функції словотворчого префікса, що визначає параметр локалізації стосовно просторового орієнтира, роль якого виконує відмінкова форма, що стала кореневою морфемою деривата, а саме іменникове оформлення цього деривата виконує словотворчий суфікс. Це означає, що словотвірна категоризація локативної семантики похідних відбувається за допомогою префіксально-суфіксальної пари, або конфікса.

Конфіксальні утворення на позначення місця у сучасній українській мові були предметом дослідження С. Воропай [1998], І. Іншакової [1996], К. Качайло [1997], О. Меркулової [2007], О. Пелехати [2002], Л. Стівбур

[2004] та ін. Конфіксальні *nomina loci*, співвідносні з прийменниково-іменниковими сполуками, розглядалися фрагментарно у межах аналізу окремих конфіксальних формантів (І. Іншакова, К. Качайло). Саме це і зумовлює **актуальність** наукової розвідки.

Значенню сутність цих іменників становлять такі ознаки, як «конкретність», «предметність», «локальність». Ядро їхньої семантичної структури формує сема «місце». Місце – це «простір земної поверхні, зайнятий або який може бути зайнятий ким-, чим-небудь. Це простір, де що-небудь розміщене, відбувається тощо. Це певна площина, спеціально влаштована для того, щоб на ній розміститися» [СУМ, т.4: 751].

Отже, існує реально лише **місце чогось**. Без цього «чогось» простору як місця не існує.

В основу цих словотвірних типів покладено сполучення іменників, основа яких указує на просторову семантику, з прийменниками *без, за, між, перед, під, при* та різними суфіксами, зокрема формантом *-j-*, що в неоднакових звукових оточеннях набуває різного звукового вираження, під впливом суміжних звуків зазнає фонетичних змін – подовження, вживання апострофа тощо.

Саме це дає підстави вважати, що іменники, які постають на основі цього єдиного семантично-синтаксичного компонента, крім значення місцеперебування, виражають приховано відповідне значення локативного предиката, пор.: *Є за греблею* → *загребелля, є перед горою* → *передгір'я*.

Залежно від параметрів локалізації усі конфіксальні утворення, мотивовані прийменниково-іменниковими сполученнями, можна об'єднати в декілька основних семантико-словотвірних груп: «місцевість, простір, його частина, територія, що знаходиться за тим, що назване мотивувальним словом»; «місцевість, територія, що розташовані перед тим, на що вказує твірне слово»; «місце, територія, що розташовані поблизу від просторового орієнтира або прилягають до нього»; «місцевість розташована між двома однаковими просторовими орієнтирами»; «місце, територія, розташовані на тому, що назване мотивувальним словом»; «місце, територія, що розташовані поверх чогось»; «місцевість, розташована нижче просторового орієнтира»; «місцевість, територія, що виникли внаслідок виконання дії, названої мотивувальним словом»; «те, що охоплює назване вивідним словом».

Першу групу становлять ті словотвірні типи, просторові префікси відприйменникового походження яких визначають місце, здебільшого простір, його частину, територію, тощо **за їхньою дистантною локалізацією** щодо просторового орієнтира по горизонталі. *N. loci* з формантом *за-...ja* посідають помітне місце. Значна кількість локативів виступає географічними назвами, мотивованими як апелятивами, так і онімами, хоча не виключене творення їх лексико-семантичним способом. Вони вказують на розташування чогось **по той бік просторового орієнтира**. Наприклад, *загір'я* ← за гор(ою) – місцевість за горами: *Передвечір'я, передвечір'я...* Чи ти з *загір'я*, чи ти з *загір'я*? (Павло Усенко); *задвір'я* ← за двор(ом) – частина двора позад будинку, хати. Наприклад: *Полетіло біле пір'я. Я спочатку остовпів, Потім – миттю на задвір'я Рятувати голубів (Д. Білоус); забугор'я* ← за бугр(ом) – місцина, територія, простір, країни, що знаходяться «за бугром» (за межами, за кордоном держави). Напр.: А закордонні «екологічно чисті» зілля – теж не фунт ридзинок: на прикладі того ж «гербалайфу» ми давно вже переконалися, що із «*забугор'я*» ніхто не забезпечуватиме нас якісними споживчими товарами (ПіК, 2/04, с.26): *задуп'я* ← за дуп(ою) – умовна назва місця (території, простору) за «дупою»: Зрештою, я сам обрав сидіти в українському *задуп'ї*, як Стасюк – у польському (Книжник, 2/07, с.6); *затилля* – задня частина, тильний бік чого-небудь: Поки старий сумує на балконі в *затиллі* будинку, перед фасадом його...відбуваються жваві і шумні сценки (І. Волошин); *заворіття* – місце за воротами; *загребелля* – місце, ділянка і т.ін. за греблею; *заокєання* – територія за океаном; *застілля* – місце за столом, пор. значення цього слова в XVII ст. – «дія, що відбувається за тим, що позначається мотивувальним словом: застол, (за столом»); *захмар'я* – простір над хмарами; шари стратосфери: *Забайкалля, Заполяр'я, Заверб'я, Залісся, Запоріжжя*.

Поодинокі номени зі значенням «розташований за тим, що позначене мотивувальним словом» творяться за допомогою конфікса *за-...-ок* – *задвірок* – частина двору позад будинку, хати: Князь звелів Юркові жить коло палацу в гарному домі, а Уласові дали невелику хатинку на *задвірку*, де були збудовані стайні, та псарні, та свинюшники (І. Нечуй-Левицький); *зашийок* – задня частина шиї у людини і тварини: Вона сміливо наблизилася до вовчуків, схопила міцнішого за зашийок, попестила його, як цуцика, по шорсткій спині (Зінаїда Тулуб).

Місце, територію, що розташована **перед тим**, на що вказує твірне слово, тобто передуючи такому просторовому орієнтиру, позначають деривати з формантом *перед-...-ja*. Наприклад, *передухіддя* – частина приміщення перед входом до квартири, кімнат; коридор: У цей момент розчинилося одночасно ще троє дверей у *передухідді*, і я побачив у них (вже вийшов до коридорця) троє почвар увіч жіночої породи: в нічних сорочках і з розпатланим волоссям (Вал. Шевчук); *передмістя* – житловий район, що прилягає до міста, знаходиться перед містом: Тепер тут місто, а колись було тут *передмістя*, схоже на село (Л. Забашта); *передгір'я* – місцевість, що знаходиться перед горами: Вони дійшли до краю величезного лісового масиву. Тут гори сходами спадали поволі у *передгір'я* (В. Петльованій); *переддвер'я* – місце перед дверима, перед входом куди-небудь (місце, місцевість, розташовані безпосередньо перед чим-небудь, біля чого-небудь): Перед ним простерлись його рідні руїни. Це були мертві *переддвер'я* Києва – стерті з лица землі Бровари, Дарниця, Слобідка, Вигурівщина, випалений Труханів острів (О. Довженко); *перехрестя* – місце, де перехрещуються дороги,

стежки, утворюючи хрест; **перелісся** – галявина між ділянками лісу. Формант **перед-...ів'я** вичленовується в похідному **передмостів'я** – місце перед мостом, в'їзд на міст [Нариси 2010: 139].

Іменники на позначення місця, території, що **безпосередньо прилягає до того**, що назване вивідним словом. Творються вони за допомогою просторових конфіксів контактної локалізації **при-...-ја, над-...-ја**, кожен із яких передає це інваріантне локативне значення з певним семантичним відтінком.

Типовим спеціалізованим засобом вираження контактної локалізації з просторовим орієнтиром є префікс **при-**, що утворює два конфікси – із суфіксом **-/j/-** та – **ок**, які мають своє лексико-семантичне коло твірних іменників. Наприклад, **примайдання** – простір, територія при майдані: Акція почалася з вулиці Банкової, під Адміністрацією Президента, а потім вона кочувала різними «гарячими» точками Майдану і **Примайдання** (<http://artvertep.dp.ua> – 08.07.07); **Причервономор'я** ← при Червон(ому) мор(і) – географічна територія при Червоному морі: У нас ніяк не відступає злюка-зима, а в єгипетському «**Причервономор'ї**» панує лагідне літо (www.wz.lviv.ua – 01.03.07); **прибережжя** – місце біля, поблизу берега: Пахло свіжістю води, молодими травами **прибережжя** і бруньками столітніх груш (П. Загребельний); **Приамур'я**; **привілля** – вільний простір; **прикордоння** – територія, розташована біля (вздож) кордону; **приозер'я** – місцевість біля озера; **прияр'я** – місцевість біля або поблизу яру; **Приазов'я** – територія біля Азова; **Причорномор'я** – територія, прилегла до Чорного моря. Сюди ж віднесемо і номен **приголів'я** – місце на постелі, куди лягають головою.

Іменники з просторовим орієнтиром утворюються за допомогою конфікса **при-...-ок**: **прибалок** – місце біля, поблизу балки: – Отут у **прибалку** братимеш... Не зважай на стрілянину гарматну, бери льон (І. Ле); **прикомірок** – маленьке приміщення, кімнатка, прибудована до хати, або до комори: Мар'я лягла в коморі, Христа – в **прикомірку** (Панас Мирний)

Словотвірний тип із конфіксом **при-.../j/-** у межах невеликої кількості локативів синонімічний словотвірному типові з конфіксом **над-.../j/-**, для якого характерне значення просторової локалізації по вертикалі, пор. **прибережжя** і **надбережжя**, **Придністров'я** і **Наддністров'я**, **Придніпров'я** і **Наддніпров'я** [Словотвір 1979: 292-293].

У сучасній українській мові найменування місцевості, розташованої **між об'єктами**, позначуваними вивідним словом, репрезентовані небагатьма дериватами, до структури яких входять афікси **між-** (**межи-**) **поміж-** (**помежи-**), **серед-**, що є нейтральними щодо параметрів горизонтальної і вертикальної локалізації. Ці префікси вказують на місце між двома однаковими просторовими орієнтирами. Напр.: **міжгір'я** – місце, простір між горами: Вітер віє в **міжгір'я**, напоений дроком і полином (М. Коцюбинський); **міжбрів'я** – місце між бровами: Насміхаються карі виразні на білому виду очі парубка, а в **міжбрів'ї** тремтить навісна, як човник складка (М. Стельмах); **міждоріжжя** – місце, смуга між дорогами: І так ідуть [Михайло й Інна] по вузькому трав'янистому **міждоріжжі**, обрізаному з двох боків вистиснутими коліями (М. Стельмах); **міжряддя** – площа між рядами посаджених або посаєних рослин: Білий хвостик його [зайця] проворно мелькав ген-ген в глибині довгого...коридора **міжряддя** (І. Рябокляч); **межигір'я** – те саме, що міжгір'я: З високої полонини долітають звуки трембіт і линуть над **межигір'ями** й ущелинами (І. Цюпа); **межиріччя** – простір місцевість між двома річками: Усе хотіла [Оксана], щоб я переїхав на Полісся, де біля **межиріччя** і лісу зросла вона (М. Стельмах).

Префікс (прийменник) **поміж** (**помежи**) уживається з род., знах. й оруд. відмінками, позначаючи просторове розташування предмета або вказівку на те, що щось знаходиться посередині чого-небудь. Напр.: **поміжзуб'я** ← **поміж** зуб(ами) – місце (простір) поміж зубами: Крізь кінський череп вже піднявся верес, А в **поміжзуб'ї** зуб точив свій змій... Така собі – гадючка недоросла. Та ба, прогризла навіть сап'янця (Б. Чіп).

Синонімічними до аналізованих є утворення з компонентом **серед-**: **середгір'я**, рідко – те саме, що **міжгір'я**: Темні хмари котитимуться небом, не зупиняючися над закинутим у **середгір'я** селом (Г. Хоткевич); **середмістя** – центральні частина міста; **середохрестя** – **роздоріжжя** – два бруски, дві планки і т.ін., з'єднані навхрест; **середостіння** – частина грудної порожнини людини та ряду хребетних тварин, у якої розташоване серце, бронхи, стравохід і т.ін.

Виступаючи твірними для лексем з локативним значенням, афікси **між-** (**межи-**), **поміж-** (**помежи-**), **серед-** за своєю семантикою нічим не відрізняються.

Словотвірний тип із конфіксом **по-.../j/-** вказує на місце, територію, **розташовану на тому, поблизу чогось, або прилягаючись до чогось**, що назване мотивувальним словом: **подвір'я** ← **двір** – обнесена огорожею або обточена будівлями ділянка землі коло хати, дому й т. ін., двір, обійстя, дворище, надвір'я: Ходить він по **подвір'ю**, никає, то в садок подається, постоїть під деревом і знов у двір (М. Коцюбинський). Утворення з аналізованим словотворчим формантом вказують також на те, що місце, переважно місцевість, територія тощо розташовані вдовж просторового орієнтира, до якого вони прилягають, пор.: **побережжя**, **пограниччя**, **помор'я**, **понижзя**, **поріччя**, **Подніпров'я**, **Подністров'я**. Напр.: Піна б'ється в **побережжя**...Вітерець із моря віє... (А. Кримський); З **понижзя** Дніпра долинув басистий гудок пароплава (С. Скляренко); А чутка... прогула долинами та **поріччям**, наче її вітер розніс (А. Свидницький).

Спільнокореневі потіпа Іосі з префіксальними компонентами **при-**, **над-** **по-** функціонують як семантичні синоніми, відрізняючись значенневими відтінками: **прибережжя** – **надбережжя** – **побережжя**; **Придністров'я** – **Наддністров'я** – **Подністров'я**; **Придніпров'я** – **Наддніпров'я** – **Подніпров'я**. Напр.: Від **прибережжя** запахло солонкувато-кислим намулом і лускою (М. Стельмах); Весна кримського **надбережжя** огорнула його старе тіло, мов соки землі вливалися в душу (Ю. Яновський); Пейзажі змінювалися по долинах,

сопках і узгір'ях легендарного Примор'я, один від другого глухіший і таємничіший. Немає нічого в світі схожого на це *побережжя* (О. Довженко).

Невелику групу формують п. Іосі зі значенням «те, що перебуває або призначене знаходитися на тому, що називає вивідне слово» за допомогою форманта **над-...-ја: нагір'я** – гірська територія, для якої характерне поєднання плоскогір'їв з гірськими хребтами. Особливістю словотвірного типу з конфіксатом **уз-...-/j/-** є те, що цей словотвірний формант утворює п.Іосі зі значенням «щось, розміщене або призначене розміщуватися поблизу, вище, або вздовж того, що назване вивідним словом»: **узгір'я (взгір'я), узбережжя, узбіччя, узвишшя, узголів'я (узголов'я) узлісся (узлісок), узмор'я**. Наприклад: Здалека над могилою новою, Що Канівське *узгір'я* заступила, Полянською схилию головою: Преславна будь, Тарасова могило! (М. Зеров); На *взгір'ї* видно було Богуслав, засипаний золотим тихим світлом сонця (І. Нечуй-Левицький); Зі степу знову долітали сумні квиління чайки, та на *узбережжі* пишали кулики (Г. Епик); Хоча була й північ, спати не хотілось. І він рушив від вагончика *узбіччям* шляху в степ, щоб, віддатися його тиші (І. Цюпа); Всміхається з *узвишшя* дітям Кобзар, мов світоч над Дніпром (М. Терещенко); Покотом сплять половчани, Ніч – і мов криниця без дна... Клонить обличчя кохана До *узголів'я* жона (М. Рильський); Він сягнув рукою на нічний столик, що стояв біля *узголов'я* його ліжка (І. Франко); Вранці полк вийшов на відкрите *узлісся* і, вражений, зупинився в німому зачаруванні: далеко на горах уже видно було їм золотоверхий Київ (О. Гончар); – Михайлику, гов-гов! – пролунав із лісу голос. – А хто там вигукується? – голосно питаються в діброві і поглядом обнишпорюю *узлісок* (М. Стельмах); Мружаться дівчина від яскравого сонця, бачить, як миготять на *узмор'ї* дельфіни, наче чорні камені-кругляки (Зінаїда Тулуб).

Номина Іосі із вказівкою на розташування чогось, над тим, біля того, що називає вивідне слово, тобто, **поверх** чогось утворюються за допомогою форманта **над-...-ја: надбрів'я** – частина лоба над бровами – Примружить старий очі від сонця, поставить долоню біля *надбрів'я* і, позираючи на сині Карпати, тихо веде далі: – Радуйся моє серце, коли я читаю листи від своїх синів (В. Кучер); **надпліччя** – частина тіла, що міститься вище плечей, між плечима і шиєю: Від плечового суглоба [Орлюка] гангрена поплазувала вже через **надпліччя** до шиї (О. Довженко); Це був невисокий світло-русий чоловік з клиноподібною борідкою і зарано лисючим **надлоб'ям** (Ф. Бурлака); Година й негода часто міняються в **надмор'ї** (Л. Дмитерко); Теплий вересень гнав **надріччям** легкі туманці (Із газети); Ти [народ] завойовуєш **надхмар'я**, Вогонь ти крешеш із води, Виховуєш у Заполяр'ї Землі південної плоди (М. Рильський).

Назви місця, місцевості, розташованої **під тим** (нижче від просторового орієнтира), що позначене вивідним словом, деривовані за допомогою конфіксів **під-.../j/-** та **під-...-ок: підгір'я** – місце біля підніжжя гори: Біжи-лийся [струмочок] з *підгір'я* на ті любі поділля, Що степами розляглись, Понад морем простяглись (П. Куліш); **підзор'я** – місце, простір під зорями: Хилиться в осінь вода Хвильного Чорного Моря. І до сивин припада Сіль молодого *підзор'я*. (А. Гризун); **підпуззя** – частина тіла під пузом: Її зайчик-пупсик-котик-мусі-пусік-колюсік з'їсть половину з півлітрою чаю, трохи послабить десь у *підпуззі* ремінь і поповзе равликом (без черешні) у спальню або ж до сусіда (М. Козиренко); **підпіччя** – місце під піччю: – Не підходь! – пролунав відчайдушний крик з *підпіччя*, після чого знов зацокотів кулемет (О. Довженко); **підхмар'я** – місце під хмарами: За високою стрункою дзвіницею...десь у білому *підхмар'ї* зникають лебеді (М. Стельмах); **підгірок** – те саме, що *підгір'я*; **підпічок** – те саме, що *підпіччя*: Коли переїжджали на квартиру, бабуся взяла старий личак на довгій волоці, закинула його в *підпічок* і, присівши напочіпки, почала викликати домовика (М. Горький).

Номен *насіка* ← (sēkti) – викорчувана ділянка лісу, призначена для розведення бджіл, позначає місце, територію, що **виникла внаслідок виконання дії**, названої вивідним словом.

Локативи з загальним лексико-словотвірним значенням «те, що охоплює назване вивідним словом» репрезентовані назвами частин тіла. Вони творяться за допомогою конфіксів **о-...-/j/-, об-...-/j/-: огруддя** – Він [лікар] потис *огруддя*. Зробив інші маніпуляції, щоб стимулювати дихання (Ю. Смолич); **облисся** ← *лис – ин(а) – усе*, що навколо лисини: Обличчя його переходило в *облисся* й було страждене і зле водночас. Зіштовхнувши себе з метром, я чемненько привітався (О. Стусенко); **обличчя** – передня частина голови людини. Ця група номенів, зауважує С. Воропай, поповнюється й новими, уживаними здебільшого в розмовному стилі, утвореннями: **олегення** – плевра; **озаддя** – нижня частина спини, поперек; осердя – замкнене утворення навколо серця; **очерев'я** – черевна порожнина; **онев'я** – те, що знаходиться навколо нерва; **окістя** – зовнішня сполучно-тканинна оболонка кістки.

З'являються також і новотвори на позначення місця, території, яка охоплює те, що назване вивідним словом: **оземля** – ґрунт; **обніжжя** – підніжжя, **опілля** – широке поле в оточенні лісів; **осереддя** – місце зосередження чого-небудь; середина; **осоння** – незатінене місце, що освітлюється та обігривається сонцем.

Крім того, зафіксована незначна кількість п. Іосі з іншими конфіксальними формантами: **розпуття** – перехрестя двох або кількох доріг; **роздоріжжя** – місце, звідки розходяться або куди сходяться дві чи кілька доріг, розпуття; **роздолля** – вільний широкий простір; широчінь; **відлюддя** – місце, де немає людей; **відсоння** – місце, простір і т. ін., добре освітлювані сонцем ← сонце, з апокопою – ц(е); **черезсмужжя** – розташування земель одного господарства впереміж із чужими угіддями; своєрідне розташування, чергування різних полів, ділянок і т. ін.

Аналізований фактичний матеріал дає підстави стверджувати, що п.Іосі, мотивовані приєднаниково-іменниковими сполуками, є продуктивними у словотвірній системі сучасної української мови і різноманітними за своєю семантикою.

Література

- Валюх 2005: Валюх, З.О. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові [Текст] / З.О. Валюх. – К. – Полтава : АСМІ, 2005. – 356 с.
- Воропай 1998: Воропай, С.В. Конфіксальні поміна Іосі в сучасній українській мові [Текст] / С.В. Воропай // Філологічні науки. – Суми : СДП, 1998. – С. 8-18.
- Вступ 1966: Вступ до порівняльного вивчення слов'янських мов [Текст] / За ред. О.С. Мельничука. – К. : Наукова думка, 1966. – 595 с.
- Гумецька 1958: Гумецька, Л.Л. Нарис словотвірної системи української актової мови XIV-XV ст. [Текст] / Л.Л. Гумецька. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – 298 с.
- Іншакова 1996: Іншакова, І.О. Розвиток іменникової конфіксації в історії української мови (структури на -ник) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. – Кривий Ріг, 1996. – 193 с.
- Карпенко 1997: Карпенко, Ю.О. Походження назви Україна – загальної і власної [Текст] / Ю.О. Карпенко // Ономастика та етимологія : Збірник наукових праць на честь 65-річчя Ірини Михайлівни Железняк. – К., 1997. – С.81-89.
- Качайло 1997: Качайло, К.А. Динаміка розвитку іменникової конфіксації в українській мові (структури з другим компонентом -ок) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. – Кривий Ріг, 1997. – 203 с.
- Ковалик 1958: Ковалик, І.І. Вчення про словотвір (словотворчі частини слова) [Текст] / І.І. Ковалик. – Львів, 1958. – 77 с.
- Меркулова 2007: Меркулова, О. Конфіксальні поміна Іосі в українській мові XI-XVIII століть [Текст] / О. Меркулова // Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Філологія. – Випуск XV-XVIII. – Івано-Франківськ : Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2007. – С. 270.-274.
- Нариси 2010: Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси) [Текст] / П.І. Білоусенко, І.О. Іншакова, К.А. Качайло, О.В. Меркулова, Л.М. Стоббур. – Запоріжжя – Кривий Ріг : ТОВ «ЛІПС» ЛТД, 2010. – 480 с.
- Пелехата 2002: Пелехата, О. Проблема категорії поміна Іосі в слов'янському мовознавстві [Текст] / О. Пелехата // Актуальні проблеми українського словотвору : Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 95-річчю від дня народження проф. І.І. Ковалика. – Івано-Франківськ : Плай, 2002. – С.307-313.
- Словник 1970-1980: Словник української мови. В 11 т. [Текст]. – К. : Наукова думка. – Т. I-XI. – 1970-1980. – С.751.
- Словотвір 1979: Словотвір сучасної української літературної мови [Текст] / За ред. М.А. Жовтобрюха. – К. : Наукова думка, 1979. – 405 с.
- Стоббур 2004: Стоббур, Л.М. Еволюція конфіксальної деривації іменника (форманти з матеріально не вираженим другим компонентом) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. – Запоріжжя, 2004. – 215 с.
- Черемних 1999: Черемних, О. Статус функціонально-семантичної категорії локативності в сучасній українській мові // Лінгвістичні студії : Зб. наук. праць. Випуск 5 / Укл. : А. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк : ДонДУ, 1999. – С. 131-137.

В статті охарактеризовані семантико-словообразовательні групи конфіксальних поміна Іосі в сучасній українській мові, визначені основні словообразовательні форманти, що служать для утворення таких номінів.

Ключові слова: конфікс, поміна Іосі, категорія локативності, образовательна основа, словообразовательний формант, семантико-словообразовательні групи.

In the article semantic word-building groups of confixal nomina loci in the modern Ukrainian language are described, major word-building formants that serve for setting up such nomina are determined.

Keywords: confix, nomina loci, locative category, generation base, word-building formant, semantic word-building groups.

Надійшла до редакції 8 квітня 2014 року.

УДК 811.161.2'373.611

ПРЕЦЕДЕНТНІ ІМЕНА ЯК МОТИВАТОРИ АСОЦІАТИВНОЇ НОМІНАЦІЇ В СУЧАСНОМУ СЛОВОТВОРІ

У статті розглянуто лексико-словотвірні інновації як результат спільної дії прецедентної, асоціативної та модусної мотивації, виявлено prerogative розвитку низки словотвірних типів та змістового наповнення їхнього словотвірного значення з огляду на місце та роль таких новотворів у концептуалізації сучасної української картини світу. Стверджується думка про прецедентну мотивацію як джерельну для творення відоміших апелютивів.

Ключові слова: асоціативна мотивація, лексико-словотвірна інновація, модусна мотивація, прецедентне ім'я, прецедентна мотивація.

Явище мотивації, що лежить в основі будь-якого словотвірного процесу, викликало й викликає дотепер безліч дискусійних питань, заґрунтованих на різних підходах до вивчення мови, мовних одиниць і процесів, які супроводжують виникнення нових слів.

Наукова література та фахові мовознавчі словники останніх десятиліть засвідчують неоднотайність лінгвістів у розумінні цього словотвірного поняття, тим більше бракує узгодженості у класифікації різних типів мотивації. Н.Ф. Клименко в енциклопедії «Українська мова» пропонує найбільш поширене традиційне визначення словотвірної мотивації як «формального і семантичного взаємовідношення між синхронічно похідним словом і його твірним» [Клименко 2000: 352]. За різними критеріями вона класифікує мотивацію як єдину і множинну, вихідну і невихідну, безпосередню й опосередковану. Традиційно як словотвірну проблему мотивацію розглядають О.Й. Блінова, Р. Гжегорчикова, В.О. Горпинич, О.П. Єрмакова, О.А. Земська, Т.Р. Кияк, В.В. Лопатін, Я. Пузиніна, І.С. Улуханов та ін.

Зокрема В.О. Горпинич виділяє повну і часткову мотивацію і, вслід за В.В. Лопатіним, метафоричну (переносну) та, за М.В. Пановим, – фразеологічну, коли одна частина похідного мотивована значенням складових морфем, а друга, прирощена, – позамовними чинниками [Горпинич 1999: 98].

Із розвитком теорії номінації, а пізніше – когнітивної ономазіології погляди на типологію словотвірної мотивації змінюються, що відображено в наукових працях та останніх словниках лінгвістики.

Так, А.М. Нелюба, досліджуючи явища економії в словотвірній номінації, одним із принципів, що лежать в основі типології номінації, називає принцип семантичної, структурної, асоціативної та ін. мотивованості [Нелюба 2007: 27].

Близьке до запропонованого Н.Ф. Клименко визначення сутності словотвірної мотивації наводить А.П. Загнітко в «Словнику сучасної лінгвістики» [Загнітко 2012, Т. 2: 271], однак типологія мотивації пропонується значно ширша: у семантичному плані – повна (коли дериват повністю охоплює та освоює значення мотиватора) і часткова (коли значення похідного ґрунтується тільки на одному з компонентів семантичного мотиватора), причому повна може реалізовуватися прямим значенням мотиватора (пряма) або переносним (переносна мотивація). Часткова може поставати непрямую, метафоричною, коли мотивація виявляється через один семантичний компонент значення мотиватора, щодо якого шляхом перенесення уподібнюється значення похідного; асоціативною, коли значення похідного ґрунтується на тих чи тих асоціаціях, мотивованих відповідними стереотипами в мовному колективі. Виокремлюється також мотивація за кількістю мотиваторів – одинична і множинна [Там само: 271-272].

О.О. Селіванова, крім визначення мотивації, що збігається з традиційними поглядами, подає тлумачення цього поняття з огляду на теорію номінації і на сучасну когнітивну ономазіологію. Стосовно останньої вона зазначає, що мотивація – «наскрізна у процесі творення номінативної одиниці лінгвопсихоментальна операція встановлення семантичної і формальної залежності між мотиватором і похідною номінативною одиницею (мотивованим знаком) на підставі зв'язків різних компонентів структури знань про позначуване в етнічній свідомості» [Селіванова 2006: 401].

Саме когнітивний підхід до пояснення явища мотивації уможливив окреслення мотиваторів, які виходять за межі традиційних, оскільки мотивація «ураховує не лише буквальні знання про позначуване, представлені прямими значеннями мовних одиниць, а й оцінно-емоційну, сенсорну, метафоричну, образну, парадоксальну інформацію» [Там само: 402].

Запропонувавши нову когнітивно-ономазіологічну типологію мотиваційних процесів за різними параметрами, О.О. Селіванова за когнітивним статусом мотиватора в структурі знань про означуване серед інших виокремлює мотивацію «асоціативну, що обирає мотиватори метафоричного статусу на підставі аналогічних зв'язків з іншими концептуальними сферами свідомості» [Там само: 402]. За параметром прецедентності вона розмежовує прецедентну і непрецедентну мотивацію. Прецедентна характеризується вибором мотиватора, означення і зміст якого добре відомі представникам певної етнокультури, вагомій й актуальній в когнітивному та комунікативному плані [Селіванова 2012: 33]. Прецедентні феномени, вважає дослідниця, активно використовуються в процесах онімної номінації типу м. Хмельницький, бульвар

Шевченка, автобус «Богдан», юшка Чумацька тощо. На наш погляд, коло прецедентних дериватів набагато ширше, воно охоплює й онімну, і відонімну номінацію, оскільки семантика прецедентного імені як мотиватора суттєва для нового утворення.

О.О. Селіванова не відкидає можливості набуття прецедентними мотиваторами статусу пропозиційного, асоціативного чи модусного, але знов-таки мова йде про онімну номінацію, зокрема про трансонімізацію [Там само: 35-36].

Словники лексико-словотвірних інновацій, тексти художньої, а особливо публіцистичної літератури, мова засобів масової інформації дають матеріал для висновків про все більшу поширеність новотворів, що формально мотивуються прецедентними іменами, а семантика їх складається на основі асоціативної і часто модусної мотивації.

З огляду на яскравий семантико-стилістичний ореол таких утворень, продуктивність низки словотвірних типів, у межах яких виникають такі інновації, припускаємо, що аналіз їх змістового наповнення і словотвірного оформлення та ролі у вербалізації концептуальної картини світу українців є **актуальним** для мовознавчої науки.

Отже, **об'єктом** дослідження в цій статті є словотвірна мотивація.

За **предмет** вивчення правлять лексико-словотвірні інновації як продукт спільної дії прецедентної, асоціативної та модусної мотивації.

Мета статті – виявити особливості змістового наповнення відпрецедентних новотворів, заснованих на асоціативній та модусній мотивації, та їх місце в концептуалізації сучасної української картини світу.

Асоціативна мотивація за своєю природою є метафоричною, оскільки в її основі лежить механізм, що діє за принципом подібності, аналогії. Однак знак рівності між метафоричною й асоціативною мотивацією ставити не можна, бо метафорична – поняття ширше за асоціативну, вони перебувають у гіперо-гіпонімічних відношеннях. Відомо, що словотвірна метафора як наслідок дії метафоричної мотивації по-різному співвідноситься з семантикою мотиваційного слова. Ступінь смислової близькості визначається часткою семантичного «внеску» твірному у виникненні словотвірної метафори: з одного боку, сем, що лягли в основу метафоричного значення похідного: ядерних, диференційних, периферійних, потенційних, а також впливу асоціативного оточення слова і його конотації, а з другого, – ролі афіксів у формуванні лексичного значення словотвірної метафори.

За співвіднесеністю словотвірної метафори з мотиваційним словом виділяють зовнішню метафору, внутрішню, асоціативну й експресивну [Козинець 2008: 247].

Асоціативна словотвірна метафора формується на базі потенційних сем або на асоціативних зв'язках порівнюваних явищ. У багатьох випадках, як зазначають науковці (О.А. Земська, С.Б. Козинець, О.О. Селіванова, І.С. Улукханов та ін.), встановити чіткий семантичний зв'язок неможливо, бо мотиватор може бути зв'язаний з мотивованим словом «не через окремий компонент лексичного значення, а швидше через асоціацію, пов'язану зі словом-мотиватором» [Козинець 2007: 68]. Однак асоціації ці чіткі і переважно стійкі. Причому важлива роль у цьому мотиваційному процесі відводиться форманту як носієві словотвірного значення. Наприклад, інноватив *парижня* ← *Париж* (*А одяг в них – авжеж, не од Кардена, та і самі вони – не парижня...* (Г. Білоус)) мотивується формально словом *Париж* (хоча мало б – *парижанин*, тут маємо справу з черезкроковим словотвором), а семантично – виник на основі асоціації з прецедентним топонімом *Париж* як містом-законодавцем моди. Суфікс іменників -н- має зневажливо-збірне значення, що сприяє виникненню семантики інноватива «зневажливо-збірне до осіб, що мають якийсь стосунок до Парижа» [Нелюба 2007: 87]. Це значення підтримується семантикою словотвірного типу (офіцерня, собачня, солдатня тощо).

Асоціативний зв'язок дає великі переваги для розвитку метафоричної мотивації. Учені вважають, що «все, що входить до асоціативного поля (іплікаціоналу), може стати основою метафоризації» [Козинець 2008: 249].

У цьому сенсі надзвичайно плідною мотиваційною основою виступають прецедентні імена – індивідуальні назви, пов'язані або з широко відомим текстом, що належить до прецедентних, або з ситуацією, що широко відома носіям мови і виступає як прецедентна, або є ім'ям-символом, що означає деяку еталонну сукупність певних властивостей. Прецедентні імена – «важливий складник національної картини світу, що сприяє стереотипізації й оцінці дійсності в народній свідомості, формуванню й розвитку національної картини світу» [Нахимова 2007: 6].

В останні роки кількість прецедентних імен, які використовуються, зокрема, у ЗМІ, стрімко зростає, збільшується й частотність їх уживання, що пов'язане передусім з особливостями постмодерністської парадигми, у якій здійснюється сучасна комунікація, що відзначають Н.С. Бірюкова, Д.Б. Гудков, Н.А. Кузьміна, О.О. Маленко, О.А. Нахимова, Г.Г. Слишкін, Н.О. Фатєєва та ін. Постмодерністська парадигма вирізняється, за визначенням лінгвістів, інтертекстуальністю, образністю, настановою на мовну гру й емоційним упливом на адресата.

Теорія прецедентності, розроблена Ю.М. Карауловим, знайшла розвиток у багатьох мовознавчих дослідженнях. Однак як словотвірні мотиватори такі імена спеціально не розглядалися, хоча деривати, утворені на базі прецедентного імені, несуть багатющу інформацію про концептуалізацію мовної картини світу українців.

Найбільш часто вживаються як мотиватори словотвірних метафор прізвища та імена, а іноді й прізвиська політичних, громадських, культурних діячів, які по-різному зарекомендували себе в суспільному житті, а також інші оніми, що асоціативно пов'язані з якимись суспільно значущими подіями. Визначаючи такі імена як прецедентні, слід враховувати, що ступінь відомості людини чи якогось топоніма та ін. може бути різним для носіїв мови залежно від їхнього неоднакового культурного, освітнього рівня, професійних уподобань тощо. В окресленні для аналізу прецедентних імен виходимо з їх переважного впізнання масовою свідомістю.

Деривати, утворені від прецедентних імен на основі асоціативної мотивації, мають прозору формальну мотивацію, бо прецедентне ім'я легко вгадується комунікантами конкретного лінгвокультурного співтовариства. Асоціативність же, яка лежить в основі семантики нового слова, часто потребує обов'язкової контекстуальної підтримки. Наприклад, у прикметнику *заюльний* легко вгадується мотиваційна основа – прецедентне ім'я Юлії Тимошенко, але асоціація поза контекстом не чітка: яка ознака номінується: щось, що пов'язане з підтримкою цієї політичної діячки, чи щось, що стоїть за нею? Контекст містить словосполучення «*заюльний шарфик*», що уточнює семантику як «ознака за символікою, що агітує за Юлію Тимошенко» [Нелюба 2007: 48]. Труднощі у встановленні в цьому разі семантики пов'язані і з тим, що в узусі не існує відповідного словотвірного типу, тобто утворено okazionale слово.

Те саме стосується інноватива *литвинарник*, який побудовано за допомогою контамінації від *Литвин* + *свинарник*, що дещо затемнює мотиваційну базу. Без контексту, де прямо вказано, що саме номінується цим іменником, встановити його асоціативну семантику було б складно: *Із Верховної Ради – улюбленого вашого литвинарника виженуть...* (5-й канал: 5 копійок, 27.02.06) – Верховна Рада зневажливо уподібнюється до свинарника, де правив В. Литвин.

Аналіз текстових і словникових матеріалів виявив пріоритети у використанні прецедентних імен як мотиваторів асоціативних словотвірних метафор. Ці оніми репрезентують передусім концептуальні сфери картини світу «Політика», «Культура» («Література», «Музика»), «Спорт», «Відпочинок», «Техніка» (подано за ступенем репрезентованості).

На основі асоціативної мотивації утворено іменники, що номінують суспільні явища, пов'язані певним чином з іменами політичних фігур: *мешковщина* ← *Ю. Мешков*, *кушнарьовщина* ← *Є. Кушнарьов*, *шелестщина* ← *Шелест*, *яворівщина* ← *В. Яворівський*, *лозінщина* ← *Лозінський*, *морозівщина* ← *О. Мороз*, *ківаловщина* ← *Ківалов*, *лукашизм* ← *О. Лукашенко*, *путінізм* ← *В. Путін*, *берлусконізм* ← *Берлусконі*, *бакайгейт* ← *Є. Бакай*, *луценкогейт* ← *В. Луценко* тощо. Форманти – суфікси -щин- та особливо -изм- – не мають виразної негативної конотованості, але асоціативний зв'язок із прецедентним одіозним для автора новотвору іменем стає причиною аксіологізації таких слів. Подібні словотвірні типи, що мають спільне значення «суспільно-політичне явище, пов'язане з діяльністю відомої особи», – відкриті структури, які постійно поповнюються інновативами.

Імена політиків, найбільш відомих (з різними оцінками) в народі, у «зірковий» час їхньої діяльності стають основою величезних словотвірних гнізд, що виникли переважно завдяки асоціативній мотивації в поєднанні з модусною. Не забулося ще гніздо з прізвищем *Кучма* – *кучмагейт*, *кучменистан*, *антикучмізм*, *кучмізм*, *кучмек*, *кучмак*, *кучмознавство*, *кучмократія*, *кучмобачення* та ін. Продуктивним мотиватором виступає ім'я *Юлія Тимошенко*: *юліанський*, *юлебоязнь*, *юлецид*, *заюльний*, *переюлити* тощо. Нині розростається гніздо від прізвища *Янукович* – *януچار*, *януческу*, *януколикий*, *янукодот*.

Примітно, що в цих групах дериватів модусна мотивація має не тільки контекстуальне вираження (пор.: *Юлецид. До Тимошенко застосовують сталінські методи...* (ТВІ: Сьогодні, 14.09.12); *Якщо в наступному парламенті не буде опозиційної більшості, кучмократія переможе* (УС, 3/02), а й підкріплена в ряді випадків формантами: суфіксами, суфіксоїдами і контамінацією основ, друга із яких негативно конотована (пор.: *Януческу* ← *Янук[ович]* + *[Чауш]еску*, *кучмек* ← *Куч[ма]* + *чуч[мек]* тощо).

Асоціативні зв'язки дають значні переваги для розвитку метафоричної мотивації, особливо коли вона супроводжується зміною частиномовного статусу, що переважно сприяє відриву семантики похідного від семантики мотиватора. У використанні прецедентного імені як джерела асоціативної мотивації простежується дві тенденції – експресивна гра зі словом, що, як уже згадувалося, є рисою сучасної постмодерної культури, та ідеологічне використання антропоніма як засобу оцінки, зброї в руках автора. Неабияку роль у вияві цих тенденцій відіграють словотвірні форманти, що «нарошують» семантику слова, певною мірою конкретизуючи асоціативний імплікаціонал імені. Концептуальна сфера «Політика» в основному поповнюється вербалізаторами, що виникли внаслідок дії другої тенденції, однак не без вияву першої. Так, дієслово *ГЕПнутися*, що формально мотивується словосполученням «гепнутися через Гепу» (кримінальне прізвисько очільника Харкова Г. Кернеса) [Нелюба 2014: 32] асоціативно пов'язане зі скандалом навколо знищення в Харкові меморіальної дошки на честь Ю. Шевельова, одним із причинників якого став Г. Кернес: «*Добкін трошки ГЕПнувся об меморіальну дошку...* (Високий замок, 26.09.13). Яскравій образності в цьому разі сприяє і каламбурна гра зі словом, вибудована на омонімії з узуальним дієсловом *гепнутися*, що має маркування розмовного стилю. До цього словотвірного типу належить і новотвір *СЕПнутися* ← вступити до СЕП (Єдиного Економічного Простору) [Нелюба 2007: 44].

На другому місці за поширеністю стоять мотиватори – прецедентні імена з концептосфери «Культура», зокрема прізвища письменників, співаків, композиторів, імена літературних і міфологічних героїв.

Зазвичай асоціативна мотивація, яка породжує нові деривати, переплетена з модусною, що «заряджає» слово як негативною (пор.: *Та сливають роки, закінчує школу покоління, чиє «духовне становлення» відбувалося на щедрих «добривах» поплавицини, «мистецтві» Верки Сердючки* (ЛК, 35/07: 3), де *поплавицина* ← *М. Поплавський*), так і позитивною (пор.: *До чого настирний цей чоловік! «Видзюбає» кожен факт, не омине жодної деталі, все прочитає, до всього докопається...* (ЛУ, 28/06: 1), де *видзюбати* ← *І. Дзюба*, або *Подерев'янищина*. *Гортаючи Олесів том, Засумніваєшся усусь: Чи він воює з матюком, А чи активно пропагує?..* (С. Коваль), де *подерев'янищина* ← *О. Подерев'янський*) оцінністю (приклади з [Нелюба 2007, 2012]). Знов-таки найпродуктивнішим формантом виступає суфікс –шин(а), яким утворюються іменники, що номінують негативні явища, асоціативно пов'язані з прецедентними іменами діячів культури, які певним чином спричинили появу такого явища: *малінінщина* ← *О. Малінін*, *пугачовщина* ← *А. Пугачова*, *коельвіщина* ← *П. Коельво* тощо.

Нині активізується здавна відомий словотвірний тип «назва правопису за ім'ям укладача» (кулішівка ← Куліш, желехівка ← Желехівський), поповнюючись аксіологічно негативними новотворами на кшталт *сердючівка* ← *Верка Сердючка*, *азарівка* ← *Азаров* на означення спотвореної української мови.

Однак у новотворах цієї концептуальної сфери простежується й низка позитивно забарвлених асоціативних інновативів, що є результатом мовної гри і слугують передусім для створення текстової експресії. Наприклад, на порівнянні українського письменника В. Єшкілева з левом (королем, володарем, керівником) твориться каламбур *Єшкі-Лев* (*Визначальною у проекті «МУЕАЛ» є роль Володимира Єшкілева (у цьому сенсі він стає просто-таки Єшкі-Левом)* (Ю. Андрухович)). Однак це утворення не відпрецедентне, а є модифікацією самого імені на основі асоціативного порівняння зі світом тварин.

Концептуальна сфера «Спорт» репрезентована такими відантропонічними новотворами, як *блехніана* ← *Блехін*, *кержакнути* ← *Кержак* (футболіст) та ін. Більшість із них утворена від імен, відомих у вузькому колі вболівальників і спортсменів, для пересічних читачів розуміння семантики потребує широкого контексту.

Концептуальна сфера «Відпочинок» вербалізується на інновативному рівні переважно одієслівленням способу відпочинку, що відбувається на основі позитивних асоціацій з відповідними топонімами – назвами місць відпочинку, розваг, наприклад: *Для болгар море – це тема вигнання, в румунів у казках у нього тікають неслухняні діти, росіяни лише кримствують і коктебельствують* (УТ-І, 26/12) (приклад із [Нелюба 2012: 77]).

Слід зазначити, що матеріали словників лексико-словотвірних інновацій дають підстави для висновку про те, що кількість відонімних утворень навзагал і утворень від прецедентних імен на ґрунті асоціативної мотивації зокрема зростає з року в рік. Наприклад, відповідний словник А.М. Нелюби, де зібрані новотвори за 1983-2003 рр., містить всього 26 таких слів, а останній випуск, де репрезентовано інновативи за 2012-2013 рр., – 73 подібних утворення.

Як показує аналіз, апелюючи до прецедентних імен утворюються внаслідок дії як пропозиційної, так і асоціативної та модусної мотивації, зокрема вони виникають на основі асоціацій, що народжуються під впливом тих компонентів інваріанта сприйняття, апелюючи до яких постійно спостерігається в комунікації і які першими «зринають» при сприйнятті. Ці компоненти, власне, становлять центральну (ядерну) частину семантики прецедентного імені. Таким чином, прецедентні імена – важлива мотиваційна основа для виникнення асоціативної словотвірної метафори, що вживається для репрезентації, категоризації, концептуалізації й оцінки дійсності при відображенні картини світу та її фрагментів. У цьому сенсі подальше вивчення словотвірної ролі прецедентних імен у побудові мовної картини світу видається перспективним – таким, що обіцяє глибокі узагальнення в аспекті наукового осмислення словотвірної бази сучасної української мови.

Література

Горпинич 1999: Горпинич, В.О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія : Навчальний посібник [Текст] / В.О. Горпинич. – К. : Вища школа, 1999. – 207 с. – Бібліогр. : с. 76, 160, 204. – ISBN 5-11-0048732-0.

Загнітко 2012: Загнітко, А.П. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни [Текст] : у 4 т. – Т. 2 / А.П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2012. – 350 с. – 100 пр. – ISBN 978-966-639-554-5.

Клименко 2000: Клименко, Н.Ф. Мотивація [Текст] / Н.Ф. Клименко // Українська мова: енциклопедія / [редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови), М.П. Зяблюк та ін.]. – К. : «Українська енциклопедія», 2000 – С. 352-353. – 5000 пр. – ISBN 966-7492-07-9.

Козинец 2008: Козинец, С.Б. Реализация метафорического потенциала языка в словообразовании [Текст] / С.Б. Козинец // Филология. Искусствоведение. Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. – 2008. – № 6. – С. 246-251. – Библиогр. : с. 251.

Косиченко 2006: Косиченко, Е.Ф. Прецедентное имя как средство выражения субъективной оценки [Текст] : автореф. дисс... канд. филол. наук: 10.02.01 / Московский государственный областной университет. – Москва, 2006. – 20 с.

Нелюба 2009: Лексико-словотвірні інновації (2007) : Словник / К. Коротич, С. Лук'яненко, А. Нелюба та ін. [ред. А. Нелюби]. – Харків : ХІФТ, 2009. – 172 с. – 200 пр. – ISBN 978-966-1630-02-03.

- Нахимова 2007: Нахимова, Е.А. Прецедентные имена в массовой коммуникации [Текст] / Е.А.Нахимова. – Екатеринбург : ЕНУ, 2007. – 207 с. – Библиогр. : с. 202-206. – 300 экз. – ISBN 7-484-00259-1.
- Нелюба 2004: Нелюба, А. Лексико-словотвірні інновації (1983-2003) : Словник / Анатолій Нелюба. – Харків : Майдан, 2004.- 136 с. – 300 пр. – ISBN 966-95465-3-2.
- Нелюба 2007: Нелюба, А.М. Явища економії в словотвірній номінації української мови [Текст] / А.М. Нелюба. – Харків : ХІФТ, 2007. – 302 с. – Библиогр. : с.255-284. – 300 пр. – ISBN 966-95465-5-9.
- Нелюба 2007: Нелюба, А.М. Лексико-словотвірні інновації (2004-2006) : Словник / Анатолій Нелюба, Сергій Нелюба. – Харків : Майдан, 2007. – 144 с. – 200 пр. – ISBN 978-966-372-095-1.
- Нелюба 2010: Нелюба, А. Лексико-словотвірні інновації (2008-2009) : Словник / Анатолій Нелюба. – Харків : ХІФТ, 2010. – 116 с. – 150 пр. – ISBN 978-966-1630-07-8.
- Нелюба 2014: Нелюба, А. Лексико-словотвірні інновації (2012-2013) : Словник / Анатолій Нелюба, Євген Редько. – Харків : ХІФТ, 2014. – 172 с. – 100 пр. – ISBN 978-966-1630-17-7.
- Селіванова 2006: Селіванова, О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / Олена Селіванова. – Полтава : Довкілля К, 2006. – 716 с. – Библиогр. : с. 667-688. – 1000 пр. – ISBN 966-8791-00-2.
- Селіванова 2012: Селіванова, О.О. Світ свідомості в мові. Мир сознания в языке : Монографічне видання [Текст] / Олена Олександрівна Селіванова. – Черкаси : Ю. Чабаненко, 2012. – 488 с. – 300 пр. – ISBN 978-966-493-507-1.

В статье рассмотрены лексико-словообразовательные инновации как следствие общего действия прецедентной, ассоциативной и модусной мотивации, определены prerogatives развития ряда словообразовательных типов и содержательного наполнения их словообразовательного значения с учетом места и роли таких новообразований в концептуализации современной украинской картины мира. Утверждается мысль о прецедентной мотивации как источнике для образования отонимных аппелятивов.

Ключевые слова: ассоциативная мотивация, лексико-словообразовательная инновация, модусная мотивация, прецедентное имя, прецедентная мотивация.

The article presents the analysis of lexical-derivational innovations as the result of the general rule of precedent, associative and modus motivation, defines prerogatives of the development of a set of derivational types and content filling of their derivational meaning taking into account the places and roles of these innovations in modern conceptual mapping of the world. The author emphasizes upon the role of the precedent motivation as a source of deriving common names from proper ones.

Keywords: associative motivation, lexical-derivational innovation, modus motivation, precedent name, precedent motivation.

Надійшла до редакції 20 березня 2014 року.

Наталья Ярошенко

УДК 81'37:811.161.1

КОГНИТИВНАЯ СТРУКТУРА СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ГНЕЗДА ГЛАГОЛА *СИДЕТЬ*

*Статтю присвячено аналізу когнітивної структури словотвірного гнізда дієслова **сидеть** у російській мові. Здійснено дериваційно-фреймове моделювання зазначеного гнізда. Виділено та розглянуто пропозиційно-семантичні типи дериватів і пропозиційні позиції у структурі досліджуваного гнізда.*

Ключові слова: словотвірне гніздо, когнітивна лінгвістика, дериваційно-фреймове моделювання.

Одним из активно развивающихся направлений современной лингвистики является когнитивно-дискурсивная дериватология. В рамках когнитивного направления переосмысливаются традиционные подходы к анализу как простых, так и комплексных единиц словообразовательного уровня. Как известно, теоретическим фундаментом когнитивного словообразования в первую очередь являются работы Е. С. Кубряковой, по словам которой, «номинативная функция словообразования – функция ословливания и означивания мира (Worten der Welt) является собственно когнитивной» [Кубрякова 2004: 407]. В рамках когнитивно-дискурсивной дериватологии утверждается, что словообразовательные единицы выполняют «не одну, а две основные функции: они являются не только единицами, содержащими информацию в упорядоченном виде и объективирующими данные о мире, но и знаниями, порождающими концептуальный и языковой мир» [Евсеева 2012: 11].

Е. С. Кубрякова, применив категории падежной грамматики к словообразовательной семантике, начала рассматривать пропозицию в качестве первостепенной единицы анализа семантики производного слова (см. [Кубрякова 2004: 394]). В дальнейшем представители когнитивно-дискурсивной дериватологии, используя для анализа словообразовательных категорий, словообразовательных типов, словообразовательных парадигм и

словообразовательных гнезд такие понятия, как фрейм, слот, пропозициональная структура, приходят к выводу о том, что деривационные единицы можно рассматривать как «иерархически организованные структуры данных, как способы и места сохранения информации, заключенной в базовом слове и производных словах» [Евсеева 2011: 165]. При этом следует иметь в виду тот факт, что рассмотрение макроединиц словообразования как носителей концептуальной информации и как единиц лингвокогнитивного анализа опирается на фундаментальные наработки, сделанные в рамках формального (структурного) и формально-семантического (структурно-семантического) подходов.

В работах Л. А. Араевой, К. А. Демиденко, И. В. Евсеевой, М. С. Косыревой, О. Ю. Крючковой, А. М. Кыртыпе, И. А. Нефляшевой, М. А. Осадчего, А. Н. Шабалиной и др. осуществляется пропозиционально-фреймовое моделирование комплексных словообразовательных единиц разного типа.

Так, в рамках пропозиционально-фреймового подхода словообразовательное гнездо (далее – СГ) рассматривается в качестве фрейма, т. е. структуры получения, хранения и актуализации знаний и опыта в форме стереотипных, социально и культурно значимых ситуаций [Кыртыпе 2010: 36; Евсеева 2012: 29-30]. По словам Л. А. Араевой, «каждое словообразовательное гнездо содержит в себе и описывает фрагмент жизни человека» [Араева 2006, с. 327], являясь при этом «определенной системой видения мира» [Араева 2006: 325].

Данная статья продолжает цикл наших публикаций [Ярошенко 2009; 2012 а; 2012 б; 2013 а; 2013 б; 2014 и др.], посвященных анализу словообразовательных гнезд славянских языков в когнитивном аспекте.

Объектом исследования предлагаемой статьи является концептуальная структура СГ глагола *сидеть* в современном русском языке, в то время как предмет исследования представляют пропозиционально-семантические типы дериватов и пропозициональные позиции в структуре исследуемого гнезда.

На предварительном этапе анализа нами была рассмотрена фреймовая пропозиционально-семантическая организация словообразовательной парадигмы глагола *сидеть* как фрагмента соответствующего СГ (см. [Ярошенко 2013 а]).

Исследование гнезд любого типа во всех аспектах в первую очередь, как понятно, предполагает характеристику вершины гнезда. По мнению этимологов, глагол *сидеть* ‘находиться, оставаться в неподвижном положении, когда туловище, расположенное вертикально, поддерживается, опираясь на ягодицы’ является общеславянским по происхождению и имеет соответствия в других индоевропейских языках [Черных 2012: 161-162].

По данным академических толковых словарей, семантическая структура глагола *сидеть* в современном русском языке охватывает 5 ЛСВ, которые тесно связаны между собой как компоненты многозначного слова общей семьей ‘находиться в неизменно неподвижном, фиксированном состоянии’: 1) находиться в положении, при котором туловище опирается на что-нибудь нижней своей частью. *Сидеть на стуле. Сидеть на корточках* (на согнутых ногах). *Сидеть верхом* (на лошади); 2) находиться в каком-нибудь месте (о людях и предметах). *Сидеть целый день дома. Зверь сидит в клетке. Он сидит в тюрьме или он сидит. Пирог сидит в печи.* 3) находиться, пребывать в каком-нибудь состоянии или заниматься чем-нибудь. *Сидеть без дела. Сидеть за книгой. Сидеть за шитьем. Сидеть над задачей;* 4) иметь какую-нибудь осадку, углубляться в воду. *Корабль сидит глубоко;* 5) об одежде: подходить к фигуре в какой-нибудь степени, облегать, охватывать. *Костюм очень хорошо сидит* [Ожегов 1995: 706].

В «Толковом словаре русских глаголов» под редакцией Л. Г. Бабенко глагол *сидеть* своими 4 ЛСВ (‘располагаться, размещаться, не передвигаясь, в таком положении, при котором туловище поддерживается вертикально и опирается на что-л. нижней своей частью, а ноги согнуты или вытянуты’, ‘располагаться, размещаться на поверхности, находиться где-л. не передвигаясь, не перемещаясь (о птицах, насекомых)’, ‘размещаться, располагаться, находиться где-л. длительное время’, ‘располагаться, размещаться где-л. с целью развлечения, отдыха’) последовательно входит в такие лексико-семантические объединения: в лексико-семантическое поле «Бытие, состояние, качество», далее – в подполе «Глаголы бытия», потом – в группу «Глаголы существования» и, наконец, – в класс «Глаголы бытия-существования в определенном времени и пространстве» [Толковый 1999: 471]. Типовой семантикой глаголов этого класса является значение ‘находиться где-л. какое-л. время, занимая какое-л. место, расположившись, разместившись где-л. каким-л. образом’, а в качестве базовых глаголов выделяются лексемы *находиться* и *располагаться* [Толковый 1999: 468]. Глагол *сидеть* в разговорном значении ‘работать в какой-л. должности, занимать какое-л. место, служить кем-л. (обычно о занятии несложной, однообразной, рутинной работой)’ входит в класс глаголов профессионально-трудовой деятельности в рамках группы глаголов социальной деятельности [Толковый 1999: 418], а в значении ‘делать что-л., занимаясь длительно каким-л. делом, требующем терпеливости и усидчивости, находясь в сидячем положении’ относится к классу глаголов создания объекта в результате физического труда в составе группы глаголов созидательной деятельности [Толковый 1999: 278].

Вместе с тем по своим основным значениям глагол *сидеть*, например, в рамках классификации предикатов, предложенной Ю. Д. Апресяном [2006], относится к числу классов глаголов положения в пространстве. При этом отмечается, что класс положений в пространстве в числе прочих занимает промежуточное положение между другими классами. Как позиционный предикат, как глагол положения в пространстве и как глагол состояния лексема *сидеть* рассматривается в работах Н. Н. Кравченко [1998], Е. В. Падучевой [2004], Е. В. Рахилиной [1998; 2008], С. В. Федотовой [2001] и др. Так, Н. Н. Кравченко и

Е. В. Рахилина, осуществив когнитивно-семантический анализ позиционных предикатов *стоять*, *лежать*, *сидеть* и *висеть* в русском языке, пришли к таким основным выводам относительно глагола состояния (положения в пространстве) *сидеть*: 1) локативный предикат *сидеть* описывает в некотором смысле промежуточные положения человека в пространстве, которые условно можно назвать “сложенными”; 2) предикат *сидеть* нарушает дихотомию вертикальность/горизонтальность; 3) глагол *сидеть*, как и глаголы *стоять*, *лежать*, применим к описанию животных, при этом положения животных уподобляются положениям человека; 4) глагол *сидеть* применим к птицам и насекомым в том случае, если они неподвижны и опираются на свои конечности; 5) для семантики глагола *сидеть* характерно фиксированное, неизменно неподвижное состояние; 6) в отличие от *стоять* и *лежать*, предикат *сидеть* обязательно требует указания на местонахождение субъекта и др. (см. [Кравченко 1998; Рахилина 1998]).

В ходе исследовательского моделирования гнезда было установлено, что СГ с вершиной *сидеть* в современном русском литературном языке объединяет в своем составе 113 дериватов. При этом, как свидетельствует анализ, производные в СГ с вершиной *сидеть* представлены словами шести частей речи (существительное, глагол, прилагательное, причастие, наречие и переходная группа, условно обозначенная как причастие-прилагательное). Первое место среди дериватов в структуре анализируемого СГ занимают глаголы: 55 производных, или 48,7 %. Второе место по признаку количественной реализации в структуре СГ занимает класс дериватов-существительных: 39 лексем, или 34,5 %, а третье место принадлежит производным прилагательным: 9 слов, или 7,9 %. Остальные частеречные классы дериватов представлены незначительным количеством производных: причастия (5, или 4,4 %), наречия (3, или 2,7 %), причастия-прилагательные (2, или 1,8 %).

Как свидетельствуют анализ и систематизация фактического материала, в словообразовательных структурах компонентов СГ с вершиной *сидеть* реализовалось 23 словообразовательных значения глагола, 11 словообразовательных значений существительных, 6 словообразовательных значений прилагательных, 2 словообразовательных значения причастий и 3 словообразовательных значения наречий.

Отметим, что при рассмотрении СГ глагола *садить* в аспекте деривационно-фреймового анализа используем номенклатуру пропозициональных позиций, принятую в работах М. А. Осадчего [2007; 2009], М. С. Косыревой [2008], И. В. Евсеевой [2012].

Итак, в анализируемом гнезде представлены следующие деривационные пропозиции:

1. Р (предикат) – фреймовая функция: действие, совершаемое субъектом: *высидеть*, *высиживать*, *досидеть*, *досидеться*, *засидеться*, *обсидеть*, *пересидеть*, *посидеть*, *просидеть*, *пересидеть*, *посиживать*, *полусидеть*, *домоседничать*, *недосидеть*, *досидеть*, *позасидеться*, *рассидеться* и др.

2. S (субъект) – фреймовая функция: совершитель действия: *сиделец*, *сиделка*, *сидейка*, *сидень*, *сиделица*, *сидельчиха*, *домосед*, *домоседка*.

3. Loc (локус) – фреймовая функция: место совершения действия: *сиденье*, *сиденьице*.

4. К (конъюнктор) – фреймовая функция: условная единица, символизирующая ситуацию в целом: *сидение*, *сидка*, *высидка*, *сидьба*, *засидка*, *обсидка*, *отсидка*, *подсидка*, *усидчивость*, *неусидчивость*, *домоседство* и др.

5. Adj (адъектив) – фреймовая функция варьируется в зависимости от соотносительности с различными денотатами: *сидельческий*, *сидельый*, *сидячий*, *высидочный*, *высидной*, *домоседный*, *усидчивый*, *неусидчивый*, *малоусидчивый*, *сидящий*, *сидевший*, *близсидящий*, *мелкосидящий*, *праздносидящий*.

6. R (результат) – фреймовая функция: эффект от совершения действия: *посиделки*, *посиденки*, *посидки*, *насиженный*, *обсиженный*.

7. Mod (модус) – фреймовая функция: способ совершения действия: *сидмя*, *сиднем*, *усидчиво*.

Как и в СГ глагола *жить* [Ярошенко 2014], некоторые дериваты в структуре гнезда глагола *сидеть*, входящие в состав пропозиций К (конъюнктор) и Adj (адъектив), в зависимости от контекста могут представлять такие позиции, как O (объект – объект направленного действия), O' (непрямой объект – объект параллельного воздействия), Loc (локус – место совершения действия) и R (результат – эффект от совершения действия): *близсидящий*, *мелкосидящий*, *домоседный*, *сидение*, *сидка*, *высидка*, *сидьба*, *засидка*, *обсидка*, *отсидка*, *подсидка*, *усидчивость*, *неусидчивость*, *домоседство*.

Пропозиционально-семантические типы дериватов в гнезде глагола *сидеть* в целом образуются в рамках таких моделей: 1) действие, названное по действию (*посидеть*, *просидеть*, *пересидеть* и др.); 2) предикат – субъект (*сиделец*, *сиделка*, *сидейка*, *сидень*, *сиделица*, *сидельчиха*); 3) субъект – предикат – место (*домосед*, *домоседка*); 4) процесс, названный по действию (*сидение*, *сидка*, *высидка*, *сидьба*, *засидка*, *обсидка*, *отсидка*, *подсидка*, *усидчивость*, *неусидчивость*, *домоседство*); 5) признак, названный по действию (*сидельческий*, *сидельый*, *сидячий*, *высидочный*, *высидной*, *домоседный*, *усидчивый*, *неусидчивый*, *малоусидчивый*, *сидящий*, *сидевший*, *близсидящий*, *мелкосидящий*, *праздносидящий*).

Все дериваты СГ объединяются вокруг общего значения ‘находиться в неизменно неподвижном, фиксированном состоянии’. В лексико-семантической структуре СГ с вершиной *сидеть* отсутствуют зоны ослабленных мотивационных связей в структуре словообразовательных цепочек. В связи с этим в настоящее время нет достаточных оснований для того, чтобы прогнозировать выход каких-либо производных из состава современного СГ с вершиной *сидеть*. Вместе с тем анализируемое СГ вряд ли представляется возможным

назвать гнездом с открытой структурой, поскольку активных тенденций к пополнению его лексического состава не наблюдается. По всей видимости, последующее развитие СГ с вершиной *сидеть* в русском языке будет характеризоваться отношениями динамического равновесия: обновление структурно-семантической организации СГ будет происходить не за счет образования новых производных, а в результате развития новых значений дериватов, которое в некоторых случаях может привести к декорреляции компонентов гнезда, однако структурно-семантический фундамент СГ глагола *сидеть* и в последующем будет основой его единства.

Литература

Апресян 2006: Апресян, Ю. Д. Основания системной лексикографии // Языковая картина мира и системная лексикография [Текст] / В. Ю. Апресян, Ю. Д. Апресян и др. ; отв. ред. Ю. Д. Апресян. – М. : Языки славянских культур, 2006. – С. 33-160.

Араева 2006: Араева, Л. А. Гнездо однокоренных слов как проявление дискурсивности и мифологичности мышления (на материале словообразовательных гнезд *пчела, мед, пасека, рои*) [Текст] / Л. А. Араева, М. Н. Образцова // Труды Международ. науч. конф. «Актуальные проблемы современного словообразования», Кемерово 1-3 июля 2005 г. – Томск, 2006. – С. 323-328.

Евсеева 2011: Евсеева, И. В. Фреймовая организация комплексных единиц словообразовательной системы [Текст] / И. В. Евсеева // Вестник Иркутского государственного лингвистического университета. – 2011. – № 4 (16). – С. 163-172. – Библиогр. : с. 171-172.

Евсеева 2012: Евсеева, И. В. Комплексные единицы русского словообразования: Когнитивный подход: Монография [Текст] / И. В. Евсеева. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. – 312 с. – Библиогр. : с. 269-300. – ISBN 978-5-397-02580-5.

Косырева 2008: Косырева, М. С. Деривационно-фреймовая парадигма как единица когнитивного описания системных отношений на уровне словообразования [Текст] / М. С. Косырева // Вестник Челябинского государственного университета. Филология. Искусствоведение. – 2008. – № 30 (131). – С. 58-67. – Библиогр. : с. 66-67.

Кравченко 1998: Кравченко, Н. Н. Когнитивно-семантический анализ глаголов *сидеть, стоять и лежать* [Текст] / Н. Н. Кравченко // Вестник Московского университета. Сер. 9. Филология. – 1998. – № 5. – С. 63-72. – Библиогр. : с. 71-72.

Кубрякова 2004: Кубрякова, Е. С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. Монография [Текст] / Е. С. Кубрякова; Рос. академия наук. Ин-т языкознания. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 560 с. – Библиогр. : с. 533-548. – ISBN 5-94457-174-8.

Кыртепе 2010: Кыртепе, А. М. Макроединицы словообразования как формы языковой объективации концепта (на материале словообразовательных гнезд и словообразовательной категории со значением женскости в русском языке) [Текст] : Дисс. ... канд. филол. наук / Акбике Мураталиевна Кыртепе. – Саратов, 2010. – 246 с.

Ожегов 1995: Ожегов, С. И. Толковый словарь русского языка [Текст] / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – М. : Азъ, 1995. – 928 с.

Осадчий 2007: Осадчий, М. А. Пропозиционально-фреймовое моделирование гнезда однокоренных слов (на материале русских народных говоров) [Текст] : Автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Кемеровский государственный университет. – Кемерово, 2007. – 27 с.

Осадчий 2009: Осадчий, М. А. Однокоренная лексика русских народных говоров: Фреймовая структура гнезда : Монография [Текст] / М. А. Осадчий. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 304 с. – Библиогр. : с. 276-299. – ISBN 978-5-397-00443-5.

Падучева 2004: Падучева, Е. В. Динамические модели в семантике лексики Монография [Текст] / Е. В. Падучева. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 608 с. – Библиограф. : с. 539-569. – ISBN 5-94457-161-6.

Рахилина 1998: Рахилина, Е. В. Семантика русских “позиционных” предикатов: стоять, лежать, сидеть и висеть [Текст] / Е. В. Рахилина // Вопросы языкознания. – 1998. – № 6. – С. 69–80. – Библиогр. : с. 80.

Рахилина 2008: Рахилина, Е. В. Когнитивный анализ предметных имен: семантика и сочетаемость. Монография [Текст] / Е. В. Рахилина. – М. : Русские словари, 2008. – 416 с. – Библиограф. : с. 396-416. – ISBN 5-93259-016-5.

Толковый 1999: Толковый словарь русских глаголов: Идеографическое описание. Английские эквиваленты. Синонимы. Антонимы [Текст]; под ред. Л. Г. Бабенко. – М. : АСТ-ПРЕСС, 1999. – 704 с. – ISBN 5-7805-0497-0.

Федотова 2001: Федотова, С. В. К описанию некоторых свойств русских глаголов, обозначающих положение тела в пространстве (концепт пространства в лингвистике и некоторые специфические особенности его реализации в русском языке) [Текст] / С. В. Федотова // Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей / Отв. ред. В. В. Красных, А. И. Изотов. – М. : МАКС Пресс, 2001. – Вып. 20. – С. 119-130. – Библиогр. : с. 129-130.

Черных 2012: Черных, П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка [Текст] / П. Я. Черных. – Т. 2 : Панцирь-Ящур. – М. : Рус. яз., 1993. – 560 с. – ISBN 5-200-02686-5.

Ярошенко 2009: Ярошенко, Н. О. Концептуальна структура словотвірного гнізда в зіставному аспекті [Текст] / Н. А. Ярошенко // Мови та культури у новій Європі: контакти і самобутність : Зб. наук. доповідей. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2009. – С. 275–280. – Библиогр. : с. 279-280.

Ярошенко 2012 а: Ярошенко, Н. А. Деривационно-фреймовая парадигма глагола *жить* [Текст] / Н. А. Ярошенко // Матеріали міжнарод. наук. конф. «Східнослов'янська філологія: від Нестора до сьогодні» (м. Горлівка, 12-13 квітня 2012 р.). – Вип. 1. – Горлівка : Вид-во ГДПІМ, 2012. – С. 213-216. – Библиогр. : с. 215-216.

Ярошенко 2012 б: Ярошенко, Н. А. Словообразовательное гнездо с вершиной *долг* как фрагмент русской языковой картины мира [Текст] / Н. А. Ярошенко // И слово Ваше отозвётся : Сб. науч. ст. / Гуманитарный центр «Азбука». – К. : Издательский дом Дмитрия Бураго, 2012. – С. 629-638. – Библиогр. : с. 635-638.

Ярошенко 2013 а: Ярошенко, Н. А. Деривационно-фреймовая парадигма глагола *сидеть* [Текст] / Н. А. Ярошенко // Матеріали наукової конференції Донецького національного університету за підсумками науково-дослідної роботи за період 2011–2012 рр. (15 березня – 25 квітня 2013 р.). – Т. 2. – Донецьк : ДонНУ, 2013. – С. 209-210.

Ярошенко 2013 б: Ярошенко, Н. О. Дериваційно-фреймові парадигми соматизмів *сердце* і *серце* в російській та українській мовах // Матеріали VI Міжнарод. науч. конф. «Лексико-грамматические инновации в современных славянских языках» (Днепропетровск, 22-23 апреля 2013 г.). – Днепропетровск : Нова ідеологія, 2013. – С. 345-347. Библиогр. : с. 347.

Ярошенко 2014: Когнитивная структура словообразовательного гнезда глагола *жить* [Текст] / Н. А. Ярошенко // Труды и материалы V Международ. конгресса исследователей русского языка «Русский язык: исторические судьбы и современность», Москва, 20-23 марта 2014 г. – М. : Изд-во Московского гос. ун-та, 2014. – С. 250-251. – Библиогр. : с. 250-251.

*Статья посвящена анализу когнитивной структуры словообразовательного гнезда глагола **сидеть** в русском языке. Осуществлено деривационно-фреймовое моделирование названного гнезда. Выделены и рассмотрены пропозиционально-семантические типы дериватов и пропозициональные позиции в структуре исследуемого гнезда.*

Ключевые слова: словообразовательное гнездо, когнитивная лингвистика, деривационно-фреймовое моделирование.

*The article deals with analysis of verb **sidet'** derivational family structure. The derivational and frame modelling of mentioned word-forming family of words have been put up. The propositional and semantic types of derivatives as well as propositional propositions in the structure of the derivational family have been established and described.*

Keywords: derivational family (word-forming family of words), cognitive linguistics, derivational and frame modelling.

Надійшла до редакції 10 квітня 2014 року.

РОЗДІЛ VI. ПРОБЛЕМИ ЛІНГВІСТИКИ ТЕКСТУ, ДИСКУРСОЛОГІЇ, ДИСКУРС-АНАЛІЗУ

Вікторія Андрущенко

УДК 81'42

ОСНОВНІ І ПЕРИФЕРІЙНІ ЗАСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ КАТЕГОРІЇ ЗВ'ЯЗНОСТІ В ХУДОЖНЬОТЕКСТОВОМУ ЦІЛОМУ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

Простежено формально-семантичні лінгвістичні чинники компонування художньотекстового цілого англійської мови в рамках надфразної єдності. Встановлено основний та периферійний мовні загали реалізації категорії зв'язності в англомовному художньотекстовому утворенні як провідні маркери змістово-прагматичного й смислово-інформативного укладання художньотекстової структури.

Ключові слова: категорія зв'язності, художньотекстова структура, надфразна єдність, основні та периферійні мовні когезійні засоби, внутрішньотекстові міжреченнєві синтаксичні зв'язки.

У сучасній лінгвістиці тексту можна виокремити безліч концептуальних підходів до визначення поняття „текст”, комплексна інтеграція яких цілком і повністю відбиває сутність його пластового влаштування, відповідно кваліфікуючи останній як рівневе (сукупність *формального, семантичного, комунікативного, парадигматичного рівнів* (Н. С. Болотнова, М. П. Брандес, А. П. Загнітко, І. Я. Чернухіна та ін.)) горизонтально й вертикально структуроване змістово-функційне тема-ремне ціле низки членованих текстових одиниць – **надфразних єдностей** (НФЄ) (І. Р. Гальперін, А. П. Загнітко, О. І. Москальська, Є. А. Реферовська, Г. Я. Солганик та ін.), формально-семантичну й комунікативно-сміслову побудову яких забезпечує вершинна ознака категорійно-текстового апарату – **категорія зв'язності** (*когезія / когерентність*) (Л. Г. Бабенко, Р. де Богранд, І. Р. Гальперін, Р. Гасан, М. Гелідей, В. Дресслер, А. П. Загнітко, О. О. Селіванова та ін.) – у корелятивному співвідношенні із текстовими категоріями **цілісності, членованості та континууму** мовними засобами свого вираження, вибір яких зумовлений інтенційним навантаженням ідейного задуму адресанта (М. В. Всеволодова, А. П. Загнітко, О. О. Залевська, М. М. Правдін, В. П. Руднев, Ю. О. Сорокін, З. Я. Тураєва та ін.), що закладений у художній твір. Проте спроби науковців нашарувати й уніфікувати когезійні засоби маніфестації категорії зв'язності позбавлені наміру диференціювати останні щодо пріоритетності їхнього вияву на провідні та другорядні. Відтак, **метою** дослідження постає проблема розмежування всіх мовних структурно-семантичних засобів зв'язності художньотекстового цілого на основні та периферійні з огляду на інтенсивність прояву їхньої зв'язувальної сили та текстотвірної функції в художньотекстовому утворенні англійської мови. Сформульована мета зумовлює необхідність розв'язання таких **завдань**: 1) кваліфікувати мовний загальний формально-семантичних чинників когезійно-змістової організації англомовної художньотекстової єдності; 2) встановити ієрархічну корелятивність мовних конститuentів номенклатурної репрезентації категорії зв'язності в художньотекстовому цілому англійської мови. **Новизна** аналізу полягає в класифікації структурно-семантичних маркерів формально-сміислової матеріалізації категорії зв'язності на основні та периферійні в рамках англомовної художньотекстової структури.

З огляду на запропонований А. П. Загнітком розподіл внутрішньотекстових міжреченнєвих синтаксичних зв'язків (ВТМСЗ) (лівобічний (ланцюговий зв'язок – анафора), правобічний зв'язок (паралельний зв'язок – катафора), інтегративно-кумулятивний та коаліційно-імпліцитний [Загнітко 2010: 605-617], тобто ланцюговий (ЛВТМСЗ), паралельний (ПВТМСЗ) та інтегративний (ІВТМСЗ)) слід констатувати, що провідними мовно-маркованими засобами вияву категорії зв'язності, зумовленої реалізацією цих ВТМСЗ, відповідно постають: використання займенниково-субститутивних елементів, лексичний, синонімічний, антонімічний, дериваційний, перифрастичний, гіпонімічний, тематичний повтори; синтаксичний (лексичний) паралелізм, граматико-синтаксичні повтори, ланцюгова однорідність часових форм дієслів-присудків, анафоричні та паралельні риторичні питання, неповнота синтаксичних конструкцій і под.; сполучники та сполучникові сполуки тощо.

Це дає усіх підстав уважати, що формально-семантичний рівень маніфестації категорії зв'язності представлено перетином ядра та периферії у відповідному тісному співвідношенні провідних та другорядних засобів вияву категорійної зв'язності, про що свідчить аналіз маркованих чинників мовно-змістового структурування художньотекстового цілого англійської мови, забезпечуваних ВТМСЗ.

Так, у ході дослідження було встановлено, що загальний когезійних засобів (КЗ) вияву ЛВТМСЗ (загалом 910 НФЄ) у межах англомовного художньотекстового утворення здебільшого постає **основним** (*повтор власних імен / загальних назв та їхня заміна вказівно-заміновальними словами* (280 НФЄ – 31%); *лексичний повтор* (210 НФЄ – 23%) та його різновиди (*синонімічний, антонімічний, тематичний, дериваційний, перифрастичний, гіпонімічний повтори*)). Щодо **основного** переліку КЗ реалізації ПВТМСЗ (у загальній кількості 680 НФЄ) у рамках англійського художньотекстового континууму, то такими постають: *неповнота синтаксичних конструкцій* (224 НФЄ – 33%); *ланцюгова однорідність часових форм дієслів-присудків* (170 НФЄ – 25%), а також *синтаксичний паралелізм* (136 НФЄ – 20%). Решта засобів паралельно-зв'язної текстової побудови становлять **периферію** граматичної формалізації когезії: *анафорично-інверсоване*

розташування присудків щодо підметів, дієприкметникові та дієприслівникові звороти, формальні компоненти переліку, лексичний паралелізм, анафоричні й паралельні риторичні питання тощо. Основні засоби вияву ІВТМСЗ (загалом 410 НФЄ) у межах художньотекстового цілого аналізованої мови забезпечують сполучники та сполучникові сполуки на позначення відношення кон'юнкції подій (228 НФЄ – 56%), контраюнкції подій (62 НФЄ – 15%) та спеціальні речення (питальні, риторичні) (57 НФЄ – 14%), периферію КЗ інтегрування реченневих структур у рамках НФЄ – сполучники на позначення диз'юнкції та субординації подій.

Враховуючи те, що кількісні показники кореляції основних і периферійних КЗ окреслено з огляду на інтенсивність граматико-формалізованого вияву категорії когезії тим чи тим ВТМСЗ у художніх надфразно-текстових фрагментах англійською мовою, очевидним є той факт, що певні провідні засоби реалізації категорії зв'язності мають суто умовний характер.

Зрозуміло, що за набором одних лише сполучникових елементів, які постають найпоширенішим засобом вияву ІВТМСЗ у межах НФЄ аналізованої мови, неможливо простежити ключові змістово-інформативні й комунікативно-сміслові лінії художньотекстового утворення, забезпечувані переважно лексико-симетричним повтором та його різновидами, що ставить під сумнів надання сполучникам статусу одного з основних КЗ реалізації категорійної зв'язності.

Це стосується і неповних синтаксичних конструкцій як провідного засобу мовної маніфестації ІВТМСЗ, який доцільно віднести до периферійних КЗ, формалізацію якого зумовлюють ланцюгова однорідність часових форм дієслів-присудків та граматичні повтори (ІВТМСЗ), що перебувають на межі основного і периферійного фондів КЗ вияву категорії зв'язності.

І хоча визначені основні і периферійні засоби реалізації ВТМСЗ без винятку відіграють важливу роль у цілісному формально-змістовому компонуванні художньотекстової єдності англійської мови, пріоритетно-вершинними в ієрархічному співвідношенні основних і периферійних КЗ, на нашу думку, постають саме лексичні одиниці (ЛВТМСЗ) як уніфікатори інформативно-тематичних, парадигматично-сміслових та ідейно-комунікативних ключових ланцюгів у межах контактної чи дистантної комбінованих НФЄ, що забезпечує функційно-семантична категорія зв'язності в художньотекстовому цілому аналізованої мови: *Kitty began to weep. She had lied so much and she could lie so easily. What could a lie matter when it could only do good? It was so easy to say yes. She had to tell the truth. It did not seem worthwhile to lie* (Maugham 2006: 187) (повтор амбівалентних лексем англ. *lie* 'брехня' – *truth* 'правда' є стрижневим у компонуванні змістово-сміслового простору художньотекстового утворення).

Вагомою текстотвірною силою наділені й займенниково-субститутивні елементи (ЛВТМСЗ) (англ. *he* 'він', *she* 'вона', *they* 'вони' і под.) провідних антецедентів (власних імен чи загальних назв, лексичних повторів) художнього твору, які, постаючи основним маркованим показником делімітації художньотекстового континууму на НФЄ й визначення меж останніх, слугують певними сигналізаторами розвитку реми, спрямовуючи її логічний перехід у тему та забезпечуючи тема-ремне (ретроспективно-проспективне, катафорично-анафоричне) розгортання подій у тексті встановленням логічних зв'язків не тільки з окремими реченнями, а й з цілим текстом.

Ізольовані ж лінії вказівно-замінювальних слів поза зв'язками з провідними антецедентами художнього твору, які вони позначають, позбавлені будь-якого тематико-сміслового навантаження та ідейно-концептуального змісту, що засвідчує доцільність їхнього зарахування до периферійного фонду КЗ вияву категорійної зв'язності.

Звідси, саме лексичні одиниці (ЛВТМСЗ), за ключовими ланцюгами яких можна простежити змістово-парадигматичну насиченість художньотекстового цілого, експлікувати приховані глибинно-підтекстові зв'язки й декодувати інтенційний задум адресанта, мовно закладений у художньому творі, посідають перше місце в ієрархії КЗ реалізації категорії зв'язності.

Другу позицію в ієрархічній кореляції основних і периферійних КЗ обіймають паралельні форми вияву ІВТМСЗ – ланцюгова однорідність часових форм дієслів-присудків та граматико-синтаксичні повтори. Останні постають міцним фундаментом формального структурування решти КЗ реалізації ІВТМСЗ, задають темп динаміки розгортання подій у художньому творі й функціонують як тональні виразники експресивної насиченості та емоційно-психологічної напруги ідейно-інформативного текстового викладу: *She was thankful that he knew the truth at last. She hated him and wished never to see him again. Yes, she was thankful that it was all over* (Maugham 2006: 52) (повний синтаксичний паралелізм відповідно забезпечуваний повтором граматичних конструкцій англ. *she was thankful* 'вона була вдячна' задля акцентування уваги на відчутті полегшення, що сповнює жінку, коли нарешті викрито її зраду чоловікові, якого не сила вже терпіти).

До периферійних КЗ реалізації категорії зв'язності виявом ІВТМСЗ (займенниково-субститутивні елементи), ІВТМСЗ (неповні синтаксичні конструкції, анафорично-інверсоване розташування присудків щодо підметів, дієприкметникові / дієприслівникові звороти, формальні компоненти переліку, лексичний паралелізм, анафоричні й паралельні риторичні питання) та ІВТМСЗ (сполучники та сполучникові сполуки, спеціальні речення (питальні, риторичні)) вважаємо за доцільне зарахування й певних дійкичних засобів.

Слушною є думка О. О. Селіванової щодо розмежування одиниць, які виконують дійкичну функцію – займенники, займенникові прислівники, прономіналізовані слова (іменники, дієслова, прикметники,

числівники) і прийменники. Дейксис забезпечує зв'язність тексту, є універсальним виявом прагматичної (дискурсивної) компетенції носіїв мови [Селіванова 2010: 113].

Дотримуючись кваліфікації дійктичних засобів дослідницею, периферійну дійктично-службову низку КЗ мовної маніфестації категорійної зв'язності в художньотекстовій єдності англійської мови убачатимемо в *займенниково-субститутивних компонентах, прийменниках, сполучниках, прислівниках, частках, числівниках, модальних словах, вставних словах* тощо.

Отже, **основними** КЗ реалізації категорії зв'язності в структурно-смісловому художньотекстовому цілому аналізованої мови постають **лексичні одиниці** (ЛВТМСЗ), підкріплені паралельно-граматичними формами, вираженими **ланцюговою однорідністю часових форм дієслів-присудків** та **синтаксичним паралелізмом** (ПВТМСЗ).

Добір пріоритетних КЗ вияву категорійної зв'язності закладає стійкий формально-семантичний базис функціонування низки **периферійних** КЗ:

1) *неповні синтаксичні конструкції, анафорично-інверсоване розташування присудків щодо підметів, дієприкметникові / дієприслівникові звороти, формальні компоненти переліку, лексичний паралелізм, анафоричні й паралельні риторичні питання* (ПВТМСЗ); *спеціальні (питальні, риторичні) речення* (ІВТМСЗ);

2) *дійктично-службові елементи (вказівно-займенникові слова (ЛВТМСЗ), сполучники (ІВТМСЗ), прийменники, прислівники, числівники, частки, модальні слова, вставні слова тощо)*, які, у свою чергу, прискорюючи послідовне й логічне розгортання текстової інформації, визначають напрям розвитку останньої, забезпечують тривалість утримання об'ємних сюжетних ліній та складних текстових схем у пам'яті реципієнта реалізацією своїх провідних функцій інтеграції, уточнення, конкретизації, деталізації подій, формально виражених або підкріплених основними КЗ.

Саме взаємозумовленість, взаємозалежність основних і периферійних засобів реалізації зв'язності забезпечують розгортання текстового континууму англійської мови як за горизонтальною (формальний (когезія), семантичний (когерентність) рівні), так і за вертикальною (комунікативний (континуум і членованість), парадигматичний (цілісність) рівні) віссю, виявом на кожній з яких засвідчують ієрархічно-корелятивне співвідношення категорійних текстових ознак у сукупності НФС – художньотекстовому цілому.

Задля демонстрування взаємозалежності основних і периферійних КЗ вважаємо за доцільне простежити зумовленість периферійних КЗ, а саме **дійктично-службових**, формально-семантичним влаштуванням та функційним навантаженням основних КЗ у структурно-змістовому компонуванні англомовного художньотекстового утворення в рамках НФС.

1) **Сполучники, сполучникові сполуки**: англ. *and* 'і (та)', *but* 'але', *though* 'хоча' і под.: *Kitty was a success. She was amusing as well as beautiful, and very soon she had a dozen men in love with her. But none was suitable, and Kitty, charming and friendly with all, took care to commit herself with none* (Maugham 2006: 23) (інтегрування речень у межах НФС забезпечуване сполучником англ. *but* 'але').

2) **Прислівникові сполуки** (слова уточнення й конкретизації): англ. *there* 'там', *here* 'тут', *thus* 'так (тому)', *once or twice* 'декілька разів', *also* 'також', *at first* 'спочатку', *then* 'потім', *yet* 'все ще' тощо: *Yet, he did not know how to make love to a girl like Ruth. Then, too, he was handicapped by the possession of a great fund of experience with girls and women who had been absolutely different from her. They had known about love and life and flirtation, while she knew nothing about such things* (London 2004: 157) (формально-послідовне розгортання текстового змісту реченневих структур у рамках НФС та логічне поєднання останніх зумовлено добором прислівників англ. *yet* 'все ще', *then* 'до того ж', *too* 'також' та сполучниковим компонентом *while* 'у той час як').

3) **Прийменники**: англ. *at* 'в', *on* 'на', *along* 'вздовж', *across* 'через', *in* 'в', *from* (out of) 'з' і под.: *The night was sultry and Kitty sat at the window looking at the fantastic roofs, dark against the starlight, of the Chinese temple, when at last Walter came in. Her eyes were heavy with weeping, but she was composed. Notwithstanding all there was to harass her she felt, perhaps only from exhaustion, strangely at peace* (Maugham 2006: 190) (вагомою зв'язувальною силою текстових елементів на структурному рівні наділені саме прийменники англ. *at* 'у (на, в)', *with* (from) 'від').

Специфіку вживання прийменників як найпоширенішого формально-службового КЗ забезпечує фіксованість у англійській мові прийменників за іменниками родового відмінку (*the Genetive Case*): англ. *the fantastic roofs of the Chinese temple* 'фантастичні дахи китайського храму'; функціонування в англійській мові дієслів з чітко фіксованими за ними прийменниками: англ. *wait for* 'чекати на когось / щось', *speak to* 'говорити з кимсь', *come in* 'увійти' тощо.

4) **Частки**: англ. *to* (інфінітивна дієслівна частка), негативні частки *not / no* 'ні (не)' тощо: *Martin heaved a sigh of relief when the door closed behind the laundryman. He was becoming anti-social. Daily he found it a severe strain to be decent with people. They made him restless, and no sooner was he in contact with them than he was casting about for excuses to get rid of them* (London 2004: 358) (підсилювальна функція часток засвідчує емотивність викладених подій як центру зосередження провідних комунікативно-сміслових підтекстових зв'язків: частка англ. *to* (за інфінітивами дієслів *to be decent with people* 'бути терплячим до людей', *to get rid of them* 'позбавитися їх') слугує фіксаційним маркером експресивної й емоційно-психологічної насиченості текстового повідомлення, що зумовлено загостренням внутрішнього конфлікту персонажів).

Специфічну ознаку вияву цього КЗ у англійській мові встановлює функціонування інфінітивно-дієслівної частки англ. *to*.

Так, в англійській мові частка *to* вживається замість інфінітива, що мається на увазі, задля уникнення його повтору: *He had asked her if he was the child's father. She knew that if she could say yes it would mean everything in the world to him. He would believe her, of course he would believe her, because he wanted to; and then he would forgive. She knew that he was not vindictive; he would forgive her if she could but give him an excuse to, an excuse that touched his heart, and he would forgive completely* (Maugham 2006: 186) (частка *to*, що функціонує замість інфінітивів англ. *to believe* 'вірити', *to forgive* 'пробачити', наділена фокусною силою акцентування змістово-сислової вагомості, емоційної напруги та експресивного забарвлення інформативності подій).

5) **Числівники** (кількісні й порядкові): англ. *one* 'один', *two* 'два' і под., *the first* 'перший', *the second* 'другий' тощо: *Her first season passed without the perfect suitor presenting himself, and the second also; but she was young and could afford to wait. Mrs. Garstin told her friends that she thought it a pity for a girl to marry till she was twenty-one. But a third year passed and then a fourth. Kitty still danced a great deal, she went to Wimbledon and Lord's, to Ascot and Henley, she was thoroughly enjoying herself; but still no one whose position and income were satisfactory asked her to marry him* (Maugham 2006: 23) (числівники англ. *first* 'перший', *the second* 'другий', *twenty-one* 'двадцять один рік', *a third year* 'третій рік', *a fourth* 'четвертий рік' емотивно насичують смислову цілісність поєднаних речень НФС – переживання молодої дівчини з приводу постійного відкладання заміжжя за відсутності гідної кандидатури).

Специфіку вживання числівників як провідного зв'язувального когезійного чинника компонентів реченневих структур НФС англійської мови забезпечують означений англ. *the* та неозначений *a (an)* артиклі. *Неозначений* артикль позначає рему (нове) у викладі подій художнього твору, забезпечуючи проспективне розгортання текстового континууму. *Означений* артикль спрямовує розвиток реми, уведеної неозначеним артиклем (ретроспективна функція), її логічне розгортання, уточнення, конкретизацію й перетворення на тему.

6) **Вставні слова**: англ. *in truth* 'насправді', *of course* 'звичайно', *certainly* 'безперечно', *besides* 'крім того', *furthermore (moreover)* 'до того ж', *probably* 'напевно' і под.: *And the future? It was curious how indifferent it left her; she could not see into it at all. Perhaps she would die when the baby was born. Her sister Doris had always been much stronger than she, and Doris had nearly died. If the future was so vague it meant perhaps that she was destined never to see it* (Maugham 2006: 211) (повтор вставного слова англ. *perhaps* 'можливо' як інформативного сигналізатора емоційно-експресивного й смислового навантаження НФС відчуттям вагання, невпевненості, розгубленості внаслідок загострення внутрішнього конфлікту героїні).

7) **Модальні слова**: англ. *can (could* 'міг (могла, могло?)' 'могти', *must (had to* 'довелось зробити щось') 'мусити', *may (might* 'міг (могла, могло?)' 'могти', *should / would* 'має / слід щось зробити' + інфінітив дієслова без частки *to* тощо: *He wasn't of their tribe, and he couldn't talk their lingo, was the way he put it to himself. He couldn't talk their talk just yet, though in time he would. But in the meantime, talk he must, and it must be his own talk, toned down, of course, so as to be comprehensible to them and so as not to shock them too much* (London 2004: 25) (модальні дієслова слугують потужними скріпами компонентів реченневих структур НФС на структурно-змістовому рівні, експлікуючи приховані глибинні смисли прагнень та бажань головного героя, експресивно позначених емоційною напругою розгортання текстового континууму – отримання бажаного в житті, що веде до душевної спустошеності й байдужості: англ. *couldn't talk* 'не міг говорити', *he would* 'він має', *talk he must* 'говорити він повинен', *it must be his own talk* 'це має бути його власна мова').

Отже, аналізом кількісного співвідношення розподілу *дейктично-службових елементів* у межах периферійного загалу КЗ формально-семантичного інтегрування англійських художніх надфразно-текстових фрагментів (у кількості 1000 НФС з досліджуваної мови) встановлено, що найбільшою текстотвірною силою наділені *займенниково-субститутивні елементи* (273 НФС – 27,3%); *прийменники* (232 НФС – 23,2%); *сполучники, сполучникові сполуки* (225 – 22,5%); *прислівники, прислівникові сполуки* (109 НФС – 10,9%). Решта засобів (*частки, числівники, вставні слова, модальні слова*), покриваючи навіть незначний відсоток від загального граматико-формалізованого периферійного фонду КЗ, відіграють важливу роль у структурно-сислового компонуванні художньотекстового утворення англійської мови.

Функціонування ж цих чинників структурно-змістового влаштування художньотекстового цілого як вагомих мовно маркованих показників тема-ремного інтегрування (*займенники, сполучники, прийменники, прислівники, артиклі*) та експресивно-емоційної насиченості (*частки, числівники, модальні слова, вставні слова*) текстового повідомлення постає можливим за умови безпосереднього співвідношення з основними КЗ (*лексичними одиницями, однорідними часовими формами дієслів, граматико-синтаксичними повторами*), поза якими окреслені периферійні дейктично-службові компоненти позбавлені будь-якого формального й смислового навантаження.

Безперечним фактом залишається те, що саме сукупність основних і периферійних КЗ мовної маніфестації категорії зв'язності виявом ВТМСЗ закладає потужний фундамент формально-змістового наповнення зв'язного художньотекстового утворення англійської мови, аналіз яких зумовлює вичерпне трактування ідейного задуму, закодованого в художньому творі автором.

Утім ми намагалися встановити набір КЗ, які навіть ізольованим функціонуванням привносять найбільш провідні смисли до макротемати художнього твору, постаючи міцним базисом, фіксованим ґрунтом формалізації

периферійних КЗ.

Отже, аналіз загалу КЗ вияву категорії зв'язності реалізацією ЛВТМСЗ, ПВТМСЗ та ІВТМСЗ та його диференціація на основний і периферійний уможливають висновок, що добір цих КЗ є визначальним у компонуванні художньотекстової єдності англійської мови, останнє дозволяє встановити ієрархію співвідношення основних і периферійних КЗ у англійській мові: 1) *лексичні одиниці* (лексичний, синонімічний, антонімічний, дериваційний, перифрастичний, гіпонімічний, тематичний повтори); 2) *ланцюгова однорідність часових форм дієслів-присудків; синтаксичний паралелізм*; 3) *дейктично-службові компоненти* (займенниково-субститутивні елементи, сполучники, прийменники, прислівники, частки, числівники, модальні слова, вставні слова). У такий спосіб запропонований алгоритм простеження ієрархічної кореляції основних та периферійних мовних засобів репрезентації категорії зв'язності в художньотекстовому цілому видається перспективним, оскільки можливим постає дослідження художньотекстових структур інших мов з їхнім подальшим порівнянням, виведенням певних універсалій та встановленням специфічних відмінностей.

Література

Бабенко 2005: Бабенко, Л. Г. Лингвистический анализ художественного текста : Теория и практика : учебник-практикум [Текст] / Л. Г. Бабенко. – [3-е изд., испр.]. – М. : Флинта : Наука, 2005. – 496 с. – Библиогр. : с. 485-496. – ISBN 5-02-022602-5.

Загнітко 2010: Загнітко, А. П. Актуальні проблеми текстової лінгвістики : закономірності внутрішньотекстової організації / Український синтаксис : навч.-практ. комплекс : [в 2 ч.] [Текст] / А. П. Загнітко, М. О. Вінтонів, Л. В. Сегін. – Донецьк-Слов'янськ : ДонПУ, 2010. – С. 605-617. – Библиогр. : с. 616-617. – 500 пр. – ISBN 978-966-639-423-4.

Загнітко 2008: Загнітко, А. П. Основи дискурсології : наук.-навч. вид. [Текст] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонПУ, 2008. – 194 с. – Библиогр. : с. 158-177. – ISBN 978-966-639-378-7.

Загнітко 2012: Загнітко, А. П. Словник сучасної лінгвістики : поняття і терміни : у 4 т. Т. 2 [Текст] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонПУ, 2012. – 350 с. – 100 пр. – ISBN 978-966-639-554-5.

Малычева 2003: Малычева, Н. В. Текст и сложное синтаксическое целое : системно-функциональный анализ [Текст] : автореф. дисс. ... доктора филол. наук : 10.02.01 / Южный федеральный университет. – Ростов-на-Дону, 2003. – 42 с.

Селіванова 2010: Селіванова, О. О. Лінгвістична енциклопедія [Текст] / О. О. Селіванова. – Полтава : „Довкілля-К”, 2010. – 844 с. – Библиогр. : с. 802-821. – 1000 пр. – ISBN 966-8791-21-5.

Селіванова 2008: Селіванова, О. О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми : підручник [Текст] / О. О. Селіванова. – Полтава : „Довкілля-К”, 2008. – 712 с. – Библиогр. : с. 702-710. – 1000 пр. – ISBN 966-8791-16-9.

Fox 1993: Fox, G. Techniques of Description : Spoken and Written Discourse [Text] / G. Fox, M. Hoey, J. Sinclair. – USA : NY : Routledge Inc., 1993. – 213 p. – Bibliogr. in ref. : p. 206-212. – ISBN 0-415-08805-4.

Hoey 1991: Hoey, M. Patterns of Lexics in Text : Describing English Language [Text] / M. Hoey. – Oxford : Oxford University Press, 1991. – 276 p. – Bibliogr. in ref. : p. 268-274. – ISBN 0-194-37142-5.

London 2004: London, J. Martin Iden : [novel] [Text] / J. London. – London : Macmillan and Company Edition, 2004. – 367 p. – ISBN 978-1-62793-891-4.

Maugham 2006: Maugham, S. W. The Painted Veil : [novel] [Text] / W. S. Maugham. – London : Longman Edition, 2006. – 288 p. – ISBN 978-1400034215.

Прослежены формально-семантические лингвистические факторы комплектования художественнотекстового целого английского языка в пределах сверхфразового единства. Установлен основной и периферийный языковые реестры реализации категории связности в англоязычном художественнотекстовом образовании как определяющие маркеры содержательно-прагматического и смыслово-информативного формирования художественнотекстовой структуры.

Ключевые слова: категория связности, художественнотекстовая структура, сверхфразовое единство, основные и периферийные языковые когезийные средства, внутритекстовые межпредложенческие синтаксические связи.

The formal-semantic linguistic factors of English belles-lettres style text whole organization within a supra-phrasal unity are traced. The main and peripheral linguistic funds of coherence category manifestation in the English belles-lettres style text formation as prominent markers of belles-lettres style text structure contentive-pragmatic and functional-informative representation are differentiated.

Keywords: coherence category, belles-lettres style text structure, supra-phrasal unity, main and peripheral linguistic cohesive means, intra-textual interlinear syntactic links.

Надійшла до редакції 23 квітня 2014 року.

УДК 811.161.2

ЛІНГВОПРАГМАТИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ЕЛЕМЕНТІВ КОМУНІКАТИВНОГО АБСУРДУ В П'ЕСАХ М. КУЛІША

Дорогому Анатолієві Панасовичу з найщирішими побажаннями всіляких гараздів

Виявлено основні лінгвопрагматичні засоби формування комунікативного типу абсурду в низці фрагментів п'єс Миколи Куліша «Мина Мазайло», «Народний Малахій», «Патетична соната». Показано, що елементи абсурду формуються стереотипізацією і шаблонізацією комунікативної поведінки героїв цих п'єс, а також порушенням умов успішності мовленнєвих актів, мовленнєвих жанрів і комунікації в цілому.

Ключові слова: абсурд, комунікативний абсурд, мовленнєвий акт, мовленнєвий жанр, умови успішності спілкування.

Попри вражаючий тематичний обсяг мовознавчих уподобань професора Анатолія Загнітка, проблеми лінгвістики тексту завжди були в центрі його уваги (див., наприклад: [Загнітко 2003; Загнітко 2006] та інші). Сподіваємось, що наші скромні спостереження над аспектами лінгвопрагматичної організації драматичних творів Миколи Куліша будуть близькими науковим інтересам шанованого ювіляра.

В українській літературі абсурдизм як цілісний літературний напрям не сформувався. Однак низка помітних літературних творів 20–30-х років ХХ століття, авторами яких були М.Йогансен, М.Куліш, В.Підмогильний, М.Хвильовий, а також 90-х років ХХ – початку ХХІ століття (Т.Антипович, С.Жадан, А.Жураковський, Т.Литовченко, О.Іздрик, Т.Малярчук, Ю.Олійник, С.Ушкалов та інші) в Україні, а також авторів у діаспорі (І.Багряний, Ю.Косач, І.Костецький та деяких інших), дозволяє говорити про те, що українській літературі не чужі елементи поезики абсурду. Зважаючи на це, сучасний літературознавець В.Мартинюк запропонував кваліфікувати художні твори (зокрема україномовні) з помітними елементами абсурдизації як вияви більш загального поняття „літератури парадоксу” [Мартинюк 2008: 30], яка породжує низку явищ, серед яких знаходить своє місце і література абсурду. Як переконливо показує цей дослідник, елементи „літератури парадоксу”, зокрема так званого „театру абсурду”, можна віднайти також у низці п'єс М.Куліша, перш за все „Мині Мазайло”, „Народному Малахії” і, частково, „Патетичній сонаті” [Мартинюк 2008]. Прийоми абсурдизації досить виразно виявляються у поезиці цих п'єс на рівні фабули, сюжету, образів персонажів та інших аспектах побудови тексту. Елементи абсурдності в низці п'єс М.Куліша відзначали літературознавці С.Павличко, Е.Миропольська, А.Біла, Л.Залеська-Онишкевич та деякі інші (див. детальніше про це: [Мартинюк 2008: 31-36]). Однак мовні (власне мовні, комунікативні, семантико-прагматичні тощо) механізми „одивлення” (абсурдизації, парадоксування) кулішевих п'єс ще не ставали об'єктом спеціальних досліджень.

Мета пропонованої статті – виявити лінгвопрагматичні механізми формування елементів комунікативного абсурду (див. про типологію прийомів абсурдизації тексту детальніше: [Бацевич 2012; 2013]) в згаданих п'єсах М.Куліша. При цьому стосовно творів цього автора термін „художній абсурд” потрібно вживати виключно як „парасольковий”, за яким стоїть низка прийомів „одивлення” тексту, які в своїй сукупності формують враження парадоксальності зображуваного. Як переконливо показано в низці досліджень (див., наприклад: [Ревзина, Ревзин 1971; Падучева 1997] та ін.), головною „дійовою особою” творів, у яких домінує комунікативний абсурд (Л.Керрол, Е.Юнеско, С.Беккет, Д.Хармс, О.Введенський та інші), є сам процес інтеракції з використанням засобів мовного коду, який часто вироджується в так звану „машинерію говоріння”, процес говоріння заради самого говоріння.

Спостереження над мовним утіленням авторського задуму в п'єсах М.Куліша засвідчують, що лінгвальні механізми втілення цього типу художнього абсурду скеровані на творення і одночасно пов'язані з такими причинами відхилення від плину нормального кооперативного спілкування як шаблонізація та стереотипізація комунікативної поведінки героїв, які у низці випадків можуть перебувати в змінених станах свідомості.

Стереотипізація комунікативної поведінки героїв п'єс виявляється, перш за все, в тому, що, всі вони, фактично, – носії якоїсь однієї ідеї, яка підпорядковує собі як логіку міркувань, так і мовленнєве її втілення. Вони, фактично, є статичними резонерами, рабами ідеї та їх автоматичними „трансляторами”, позбавленими вміння гнучко, залежно від ситуації будувати мовлення, здійснювати кооперативне спілкування.

Шаблонізація комунікативної поведінки учасників інтеракції пояснюється, перш за все, відсутністю вміння будувати комунікативну модель адресата (адресатів) інтеракції. Останні в уяві головних героїв кулішевих п'єс постають як знеособлені „ходячі ідеологеми”, позбавлені індивідуальних рис; адресанти не здатні створювати динамічні моделі своїх співбесідників.

Результат стереотипізації та шаблонізації комунікативної поведінки – порушення умов успішності спілкування, перш за все законів, правил, постулатів, максимум тощо живої інтеракції людей. Фрагменти комунікативного абсурду, наявні в аналізованих п'єсах М.Куліша, в цілому можна аналізувати в межах двох

аспектів вияву: 1) інтерактивного, який, своєю чергою, втілюється у двох підтипах: а) власне діалоговому (репліковому, мовленнєвоактовому) і б) такому, що змістовно виявляється в межах конкретних мовленнєвих жанрів, які формуються в процесах інтеракції; 2) власне прагматичного. Розглянемо кожен із аспектів аналізу детальніше, маючи на увазі, що обидва підтипи одночасно стосуються семантичних і прагматичних аспектів спілкування.

1. Елементи смислової абсурдизації діалогів (мовленнєвоактовий аспект)

Найчастотніше абсурдизація реплікових ходів (кроків) героїв кулішевих п'єс зачіпає загальні умови успішності мовленнєвих актів, які лежать в основі цих ходів (кроків) учасників інтеракції. Найважливіші типи порушень умов успішності мовленнєвих актів, що викликають враження абсурдності мовлення:

1. Неконтрольоване (несвідоме) сприйняття одним із учасників спілкування неіснуючих ілюктивних намірів співрозмовника, і, відповідно, „вичитування” комунікативних смислів, які співрозмовник не вкладав у своє повідомлення. Останнє викликане, як уже зазначалось, невмінням створювати комунікативну модель (комунікативний портрет) особи адресата. Цей прийом „одивлення” процесів інтеракції героїв виявляється у таких варіантах:

1) кожен з учасників спілкування „веде” свою комунікативну „партію”, ігноруючи інтенції та ілюктивні наміри співбесідника. Чи не найвиразніше це виявляється в п'єсі „Народний Малахій” у репліках Агапії, яка, не зважаючи на загальну тематику розмов, говорить про своє: як знайти дорогу до Єрусалиму. Декілька прикладів:

(1) Перший

– ... Вас ждуть на дачі РНК.

Малахій

– Який восторг! Іду! ...

Агапія

– Може, він скаже, чи є тепер дорога до Єрусалиму? (с. 245)¹;

(2) Перший

– Ось вас цей товариш проводить... (До кур'єра.) Будь ласка, одведіть товариша реформатора на Сабурову дачу.

Малахій

– Дякую

Кум

– Куди ж ви його?

Перший

– Як ви просили – психіатрам на освідчення.

Агапія

– Товариші! Прося ж я вас, як би мені до Єрусалиму достатись? (с. 246);

(3) Агапія (до Любуні)

– От якби тобі, доню, папоньку знайти, а мені дорогу. Може, голубонько, ти знала Вакулиху? ... на всю околицю одна Вакулиха була в Єрусалимі...

– Болить, бабуню, серце, подобно я умру...

– А вона як гарно вмерла – Вакулиха! Прийшла в Єрусалим і на третій день померла... (с. 280);

2) словесна реакція не на наявний в інтенціях мовця комунікативний намір, а на неправильно, неадекватно „вичитані” індивідуальні смисли. В п'єсах М.Куліша це найчастіше виявляється у словесних реакціях, викликаних не прямим значенням реплік мовця, а, так би мовити, „метасуперечкою” про слова або як розповідь про дрібні події, які, насправді, не впливають на перебіг події, яка стала основою пропозиції і, відповідно, предметом обговорення:

(4) Середульша

– Мокра ж, як хлющ... Хіба ж отак можна плакати, мамонько? [комунікативний смисл ‘не потрібно так сильно хвилюватися і плакати’].

Сусіди

– Гм... А чому й ні?

– Питає.

– Сказано – молоде, зелене... (с. 202).

У цьому фрагменті спілкування спостерігаємо сприйняття форми висловлення середульшої доньки Тарасівни не як риторичного запитання, а запитання, на яке потрібно дати стверджувальну або заперечну відповідь.

¹ У дужках подаються сторінки видання: [Куліш 2012].

(5) [Розповідь про революційні події, з яких почалися дивацтва Малахія:]

Тарасовна й дочки (навіпередки)

– З тої пори й почалось, сусідоньки. Попервах Маласик пив воду нишком...

– У папоньки аж цокотіли...

– Не перебивай, бо ‘дна я бачила... Три дочки, три дівулі в домі, а ніхто, ‘пріч мене, не бачив, як пив воду мій Маласик і як у нього цокотіли зуби...

– в мене цокотіли, мамонько...

– Брешеш! Ти й в революцію спала. То Любуня свої зубки зціплювала, бідна, щоб не заплакати од революції...

– Ми всі зціплювали (с. 204-205).

Цей прийом – комунікативна знахідка М.Куліша; він, фактично, не трапляється в інших п’есах абсурду.

2. Автоматизм мовлення героїв без орієнтації на інтенції та ілокутивну мету співрозмовника. Цей прийом достатньо частотний у низці п’ес М.Куліша; він один із найактивніших у формуванні загального враження розбалансування комунікації героїв, формування автоматизму, „машинерії говоріння”. Особливо це притаманно мовленнєвій поведінці головного героя п’еси „Народний Малахій”, який, фактично, постійно говорить про одне: вдосконалення людини епохи революційної перебудови. По ходу п’еси посилюється враження автоматизму, запрограмованості й шизоїдності його мовлення, заикленості на одній темі й вираження її в незмінному регістрі та одній комунікативній тональності незалежно від особи, до котрої звернені слова цього героя. Подібний прийом абсурдизації комунікативної поведінки учасників інтеракції активно використовуються в класичних п’есах абсурду (Е.Іонеско, С.Беккет), а також у драматичних творах російських абсурдистів 29-30-х років минулого століття Д.Хармса („Слизавета Бам”), О.Введенського („Ялинка у Іванових”) та деяких інших авторів.

Згадані та деякі інші прийоми „одивлення” процесів спілкування мають своїм результатом формування абсурдних комунікативних ситуацій у цілому:

(6) *Десь удаліні з’явилась невідома постать з телефоном, на аеромоторі, під № 31–51. Заскакали, заговорили в гучномовець:*

– Алло! Алло! Мої предки з Великого Лугу! Обміняйте свої прізвища на принципові числа у всесвітній номерній системі. Алло! Але! Алю! Улю! (с. 362).

Подібні ситуації спілкування уже зачіпають не окремі мовленнєві акти (висловлення, репліки), а виходять на рівень таких комунікативних угруповань, якими є мовленнєві жанри.

2. Елементи смислової абсурдизації діалогів (мовленнєвожанровий аспект)

„Одивлення”, парадоксування абсурдного характеру мовленнєвих жанрів, які формуються в процесах інтеракції героїв кулішевих п’ес зачіпає, передовсім, їх умови успішності на рівні змістової організації (детальніше про це див.: [Бацевич 2008; Бацевич (у друці)]). Найчастіше „парадоксування” змісту мовленнєвих жанрів спостерігається у мовленнєвій діяльності головного героя п’еси „Народний Малахій” і зачіпає такі їх типи як „декрет”, „наказ” і „розпорядження”.

У цілому у всіх згаданих типах мовленнєвих жанрів порушена одна з найважливіших умов їх успішності: адресант (автор) цих типів офіційних документів має делеговане йому право їх видавати чи виголошувати. Абсурдно-парадоксальний і одночасно комічний ефект полягає в тому, що Малахій такими повноваженнями не наділений, а тому його декрети, розпорядження і накази створюються „офіційним ніким”, адресуються, фактично, „нікому” і транслуються „в нікуди”. Крім того, сама змістовна частина виголошуваних Малахієм „документів” не відповідає умовам успішності їх функціонування. Розглянемо це явище детальніше.

Мовленнєвий жанр „декрет” („народного Малахія”):

(8) [Малахій] *(Вийняв з кишені якусь саморобну дудку, задудів.)* Всім, всім, всім декрет! Однині забороняємо купувати й продавати законсервовану в дерев’яних, тим паче у фанерних коробках любов. Ні, не так. Щоб не зламати принципів нашої економполітики, тимчасово дозволяємо купувати й продавати любов, тільки не в коробках, не законсервовану, а при місяцю, при зорях вночі, на траві, на квітах. Коли ж закортить кому вдень, то здебільшого там, де дзвонить у розгонах сонце і гудуть золоті бджілки, вдак: дз-з-з... Нармахнар. *(Подумав.)* Перший (с. 283-284).

2.1. Абсурдизація і пародіювання форми виголошення декрету. „Класичний” декрет періоду відсутності засобів масової комунікації виголошувався на великих майданах перед значною кількістю спеціально зібраних людей і супроводжувався демонстрацією знаків правомочності посланця, який цей декрет читає. Малахій, дотримуючись цього ритуалу, *Вийняв з кишені якусь саморобну дудку, задудів.* Пародійність цього дійства

підкреслюється словами автора *вийняв з кишені, якусь саморобну дудку, задудів*. Декрет створюється як закінчений документ надзвичайної державної ваги, а тому в ньому не може бути „самовиправлень” на зразок малахієвого *Ні, не так*.

2.2. Абсурдизація змісту декрету. Зміст цього типу документу як мовленнєвого жанру має офіційний характер, обов'язковий для виконання всіма, хто проживає в конкретній країні, і стосується глобальних проблем держави, суспільства, нації тощо. Він окреслює проблему в цілому, без деталізації, яка, як правило, розгортається в інших типах офіційних документів, які стоять нижче рангом за декрет і уточнюють окремі його положення. У „декреті народного Малахія” наявні деталі, такі, що за своєю сутністю абсурдизують і пародіюють саму сутність такого документу як декрет: *забороняємо купувати й продавати законсервовану в дерев'яних, тим паче у фанерних коробках любов; тимчасово дозволяємо купувати й продавати любов, тільки не в коробках, не законсервовану, а при місяці, при зорях вночі, на траві, на квітах. Коли ж закортить кому вдень, то здебільшого там, де дзвонить у роззонах сонце і гудуть золоті бджілки, вдак: дз-з-з...*

2.3. Абсурдизація і пародіювання функціонально-стильових і реєстрово-тональних ознак жанру. Мовленнєвий жанр „декрет” – документ, що належить до офіційно-ділового функціонального стилю, або в термінах теорії дискурсу – до інформаційного типу дискурсу, а тому створюється в повній відповідності до них. Малахієвий „декрет” має всі ознаки розмовно-побутового стилю або дискурсу щоденного спілкування. Це засвідчують, фактично, всі мовленнєві форми його втілення, особливо прикінцеві: *гудуть золоті бджілки, вдак: дз-з-з...*

Мовленнєвий жанр „наказ” („народного Малахія”):

(7) *(Підійшов до телефону.)* Станція? Перекажіть там голові РНК і всім наркомам, хай попричеплюють значки до петельок і йдуть в комендатуру на раду – негайно. Чуєте?.. Порядок денний: доповідь реформатора Малахія про негайну реформу людини з наочним показом на Агапії – така даль голубая сьогодні, а вона стоїть та соняшник лускає... Не перебивайте! Хто там перебиває? (с. 244).

Окрім згаданих вище порушень умов успішності мовленнєвих жанрів офіційно-ділового характеру в аналізованому фрагменті спілкування наявні такі чинники абсурдизації змісту:

а) невідповідність стилістично нейтрального представлення змісту „наказу”, характерного для офіційно-ділового мовлення, його поточному втіленню, яке включає в себе елементи поетичного (*така даль голубая сьогодні*) та розмовно-побутового (*Перекажіть там; чуєте; попричеплюють; а вона стоїть та соняшник лускає; Не перебивайте! Хто там перебиває?*) мовлення;

б) введення в зміст „наказу” деталей, які він, в принципі, не повинен містити як офіційний документ. Це, перш за все, стосується необхідності наркомам „попричеплювання значків до петельок” та деяких інших деталей.

Мовленнєвий жанр „розпорядження” („народного Малахія”):

(9) Малахій

(зійшов на східці)

– Алло, алло!.. Перекажіть радіом всім, всім, всім на Україні суцим – людям, тополям, вербам нашим, степам і ярам, і зорям на небі ... Перекажіть, що народний Малахій вже сумує, і срібна сльоза повзе з сивого уса та й капа в голубе море. Як це трагічно: на голубих мріях сумує... (с. 286-287).

Абсурдність змісту цього типу мовленнєвожанрової організації офіційно-ділового спілкування, окрім, фактично всіх, згаданих вище, особливо яскраво виявляється у реєстрово-тональній невідповідності виголошеного „розпорядження” з типовим текстово-дискурсивним взірцем. Офіційність цього „документу” повністю нівелюється розмовно-побутовими (*радіом, перекажіть, ус, капа*) і поетичними (*срібна сльоза, голубі мрії*) засобами його конкретного втілення. Створюється враження пародіювання офіційного документа; разом з іншими текстовими засобами – абсурдності комунікативної поведінки Малахія.

3. Прагматичні аспекти абсурдизації комунікації

Виділення комунікативного абсурду в п'єсах М.Куліша, пов'язаного винятково з прагматичними причинами, досить умовне щодо попередніх типів, оскільки він синкретично пов'язаний з іншими прийомами „одивлення” тексту. Однак варто говорити про цей тип окремо з метою підкреслення в низці випадків домінантної ролі власне прагматичних чинників у формуванні інтеракції абсурдного характеру. Останні, передовсім, зачіпають глибоко імпліковані в процеси комунікації принципи, закони, максими тощо спілкування в цілому.

У п'єсах М.Куліша домінують ті випадки прагматичних девіацій, які ґрунтуються на відсутності взаємної емпатії учасників спілкування. Результатом цього виникають такі підтипи девіацій спілкування з ознаками абсурдності:

1. Відсутність уваги до особи мовця; зосередженість на інших особах або речах, що стає причиною недоречних (не адресованих) реплік або реплік, що вживаються стандартно у подібного типу ситуаціях:

(10) Баронова-Козино

– Вибачте, вийшло таке непорозуміння. Сказали – вас нема, що ви вмерли...

Мазало показав на двері. Не зводячи очей з Мокія, вклонився ще раз Бароновій:

– Так, так... Заходьте. Мокію! ... Мені потрібна ця кімната...

Баронова-Козино

– І я вже була повірила, що ви вмерли...

Мазайло до Баронові, але вся його увага на Мокієві:

– Дуже приємно... *(До Мокія) Розумієш?.. (До Баронові, ще раз вклонившись.)* Вибачте. Заходьте...

(с. 316).

2. Відсутність ідентифікації співрозмовника у конкретній ситуації спілкування; сприйняття співрозмовника за іншу людину:

(11) [Баронова-Козино приходять у дім Мазайлів, шукаючи господаря. Вона зустрічається з Улею, яка прийшла до своєї подруги в цей дім].

– Я Баронова-Козино. Ваш папа найняв мене показати йому кілька лекцій з правильних проізоношень.

Уля

Мій папа? У мене немає папи: він помер.

Баронова-Козино

– Помер? Ах, боже мій, яке нещастя! І це так несподівано, раптом... Боже мій. Ще завчора він найняв мене і дуже просив прийти на першу лекцію сьогодні.

Уля

– Мій папа вже три роки тому як помер... То, мабуть, був не мій папа (с. 315).

Подібні прийоми, засновані на ситуативних непорозуміннях, традиційно вживалися авторами класичних абсурдних та комедійних творів світової літератури.

3. Формування абсурдного регістру й тональності спілкування. У п'єсах М.Куліша найчастіше спостерігається змішування стилів мовлення:

(12) [Прийшовши до робітників, Малахій так будує своє мовлення:]

– Розгородитись пора, гегемони, зруйнувати мури оці треба негайно, бо вони заступають дорогу до вас...

Третій

– Кому?

Малахій

– Друзям вашим, о гегемони, – скажу я (с. 268);

(13) – Негайну реформу людини прийшов я робити до вас, гегемони. Слухайте мене, а більш нікого.

Хтось свиснув

Хто там свистить на промову народного наркома? Хто заважа нам, питаю? (с. 272).

Вирази високого та офіційного стилю на зразок *о гегемони, народний нарком* та подібні, а також порядок слів у висловленні *Друзям вашим, о гегемони, – скажу я* вживаються Малахієм у контексті розмовно-побутового спілкування, поряд, наприклад, з виразом *Хто там свистить на промову?* тощо.

4. Перебування мовців у змінених станах свідомості й формування дискурсів шизофренічного характеру. Цей тип містить ознаки семантичного і прагматичного аспектів абсурдизації комунікативної поведінки учасників інтеракції. Зокрема як одержимий манією величі поводить себе головний герой п'єси „Народний Малахій” у товаристві психічно хворих на так званій „Сабурівській дачі” (див., наприклад, с. 246-257), а також в оточенні рідних (с. 284-288) тощо. Його свідомість, як це буває у випадках шизофренії, розширюється безмежно, а кожна деталь внутрішнього і зовнішнього стану набуває вселенського значення (див., наприклад, фрагмент (9), де про пригнічений стан Малахія, на його думку, повинні знати і небо, і зорі, і увесь світ). Спілкуючись із робітниками заводу, Малахій, або як він себе називає, „Нармахнар Перший”, виголошує такі сентенції стосовно своєї особи, яку, на його думку, повинен знати кожен:

(14) – Не розпізнали і не визнали, дарма що я показав ознаки й клейноди свої, що о них оповістив у першій декреті і що по них мене мусить впізнати всяк суций на Україні (показав на ціпок, на бриль, подививсь на робітників) Невже і ви не розпізнали? (Пов'язавсь через ліве плече червоною стрічкою). ... Слухайте ще раз: з ласки великої матері нашої революції, нас помазано народним наркомом Малахієм... (с. 268).

У самому кінці п'єси Малахій поводить себе як божевільний, виголошуючи накази й поради такого типу:
– *Он краще ловить молодика, бо він мочиться в море* (с. 287).

Більшість сентенцій, які виголошує Малахій, мають усі ознаки шизодискурсів (див., наприклад: [Руднев 1999]). Подібний прийом комунікативної діяльності окремих героїв активно використовується також у п'єсах Е.Іонеско і С.Беккета.

Отже, серед мовних, поведінкових, когнітивних, перцептивних та інших прийомів формування „одивлених“ фрагментів драматичних творів М.Куліша значну роль відіграють прийоми абсурдизації комунікативної поведінки героїв його п'єс, особливо „Мина Мазайла“ і „Народного Малахія“. Основними стрижневими виявами „ненормальності“, „дивності“, „не нормативності“ спілкування низки героїв цих п'єс є шаблонізація й стереотипізація комунікативної поведінки учасників інтеракції. Прийоми формування цих ознак зачіпають, передовсім, низку умов успішності мовленнєвих актів, мовленнєвих жанрів і семантико-прагматичних аспектів спілкування в цілому. Виявлення і опис механізмів створення абсурдних текстів та їх фрагментів в українській літературі – важливе завдання сучасної текстології, комунікативно та прагматично зорієнтованої лінгвістики. Такий підхід – одна з можливих спроб „вписати“ низку творів української літератури в один із найоригінальніших напрямів світового літературного процесу – літературу абсурду, а також виявити специфіку його україномовного втілення.

Література

Бацевич 2008: Бацевич, Ф.С. Умови успішності мовленнєвого жанру: спроба типології [Текст] / Ф.С.Бацевич // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Сер. Філологія. – 2008. – Т. 11. – № 1. – С. 26-33.

Бацевич 2012: Бацевич, Ф.С. Абсурдний художній текст у вимірах лінгвістичної прагматики [Текст] / Ф.С. Бацевич // Мовознавство. – 2012. – № 1. – С.18-30.

Бацевич 2013: Бацевич, Ф.С. Языки воплощения художественного абсурда: Александр Введенский [Текст] / Ф.С. Бацевич // Jazyk a kultura. – Ročník 4. – Číslo 14, 2013. – S. 3-14.

Бацевич (у друці): Бацевич, Ф.С. Коммуникативные девиации и условия успешности речевого жанра [Текст] / Ф.С. Бацевич // (у друці).

Загнітко 2003: Загнітко, А.П. Лінгвістика тексту : Науково-навчальний посібник [Текст] / А.П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2003. – 132 с.

Загнітко 2006: Загнітко, А.П. Лінгвістика тексту. Теорія і практикум : Науково-навчальний посібник [Текст] / А.П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – 289 с.

Куліш 2012: Куліш, М. Маклена Граса [Текст] / М. Куліш. – Харків : Фолю, 2012. – 571 с.

Мартинюк 2008: Мартинюк, В.О. Принципи абсурдного в організації художнього світу драматичних творів Миколи Куліша [Текст] : Дис. ... канд. філол. наук. [На правах рукопису] / В.О. Мартинюк. – Львів, 2008. – 265 с.

Падучева 1997: Падучева, Е.В. Тема языковой коммуникации в сказках Льюиса Кэрролла [Текст] / Е.В. Падучева // Семиотика и информатика. Сборник научных статей. Вып. 35. – М. : Языки русской культуры; Русские словари, 1997. – С. 184-226.

Ревзина, Ревзин 1971: Ревзина, О.Г., Ревзин, И.И. Семиотический эксперимент на сцене [Текст] / О.Г. Ревзина, И.И. Ревзин // Труды по знаковым системам. V. Ученые записки Тартуского гос. ун-та. – Тарту, 1971. – С. 232-254.

Руднев 1999: Руднев, В. Шизофренический дискурс [Текст] / В. Руднев // Логос. – 1999. – № 3-4. – С. 37-44.

Выявлены основные лингвопрагматические средства формирования коммуникативного типа абсурда в ряде фрагментов пьес Микола Кулиша «Мина Мазайло», «Народный Малахий», «Патетическая соната». Показано, что элементы абсурда формируются стереотипностью и шаблонностью коммуникативного поведения героев этих пьес, а также нарушениями условий успешности речевых актов, речевых жанров и коммуникации в целом.

Ключевые слова: абсурд, коммуникативный абсурд, речевой акт, речевой жанр, условия успешности общения.

Basic lingual-pragmatic means of forming the communicative type of absurd in a series of fragments from M. Kulish's plays «Myna Mazaylo», «People Malakhii», «Pathetic Sonata» have been displayed. Also it has been proved that the elements of absurd are formed due to stereotypic and trite communicative behavior of these plays' heroes as well as due to breaches of the conditions of the successfulness of speech acts, speech genres, and communication in general.

Keywords: absurd, communicative absurd, speech act, speech genre, conditions of the successfulness of communication.

Надійшла до редакції 16 квітня 2014 року.

УДК 811.161.2'37 : 801.631.5

СЕМАНТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ РЕДУПЛІКАЦІЙ У МОВОТВОРЧОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ПОЕТІВ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

У статті встановлено семантичну типологію повтору, простежено вияв тематичного семантичного повтору в контексті концепції тематичних прогресій Ф. Данеша, схарактеризовано семантичний потенціал редуплікацій у мовотворчості українських поетів кінця ХХ – початку ХХІ століття.

Ключові слова: редуплікація, семантична типологія, апріорний повтор, апостеріорний повтор.

Художній твір, особливо поетичний, здатний концентрувати ємну інформаційну й емоційно-експресивну енергетику в межах невеликого текстового відрізка, тому значущою видається семантична наповненість його компонентів. Сучасне поетичне мовлення цікаве як у спектрі вияву ідейно-тематичного змісту, так і в спектрі дослідження використання мовних засобів, за допомогою яких поет передає цей зміст.

Як зауважує О. В. Метлякова, повторювані значення слів можна вважати найважливішими в тексті щодо змісту. Відстань між повторюваними одиницями та кількість редуплікацій можуть бути різними, але обов'язково такими, щоб читач міг помітити повтор [Метлякова 2011: 7].

Повторна номінація почасти бере участь у смислотворенні, оскільки редуплікований компонент підкреслюється, привертає увагу, набуває в контексті різного конотативного наповнення, що призводить до семантичної ускладненості слова й цілого тексту.

Як наголошує І. М. Кобозева, значення мовних знаків утворюють досить неоднорідну за своїм складом множинність, у лінгвістичній семантиці визначено набір параметрів, відповідно до яких може бути схарактеризовано місце будь-якого значення в цьому просторі. Дослідниця виокремлює чотири таких параметри, кожен з яких розглядає значення з різних боків: 1) рівнева приналежність означуваного; 2) ступінь узагальненості значення; 3) характер інформації, що передається; 4) тип знань, використовуваних для ідентифікації значення [Кобозева 2007: 50].

Найчіткіше зумовленість значення знака тими відношеннями, в яких він перебуває з іншими компонентами в системі, була сформульована Ф. де Сосюром. Він увів термін «значущість», або «вартість», (*valeur*) саме для позначення місця знака в системі – місця, що встановлюється суто диференційно, на основі протиставлення знака іншим знакам. Дослідник підкреслював, що значення й значущість – не синоніми. Для встановлення значущості (вартості) слова недостатньо констатувати, що воно може зіставлятися з тим чи тим поняттям, його необхідно, крім того, порівняти з іншими словами, які можна йому протиставити [Сосюр 1998: 145]. Провідна ідея Ф. де Сосюра полягає в тому, що зміст слова (його значення, позначуване) постає сутнісно окресленим лише за умови підтримки того, що існує поза ним [Сосюр 1998: 145-149], тобто неможливо правильно описати значення слова, не знаючи його вартості. У цьому контексті лінгвіст стверджує, що значущість постає елементом значення. «Отже, роль будь-якого слова визначається його оточенням...» [Сосюр 1998: 147]. Відношення знака до інших знаків у мовленні, або синтагматичні відношення, І. М. Кобозева називає синтаксичним значенням знака. Важливу частину таких відношень, зауважує дослідниця, становлять семантичні (синтагматичні) відношення, або семантичні реляції [Кобозева 2007: 50]. Саме такі реляції постають важливим чинником визначення семантичних різновидів повтору в поетичному мовленні.

Метою пропонованої розвідки постає встановлення семантичної типології повтору зі з'ясуванням значеннєвого потенціалу редуплікацій у мовотворчості українських поетів кінця ХХ – початку ХХІ століття, що передбачає розв'язання таких **завдань**: 1) встановити семантичну типологію повтору; 2) простежити вияв тематичного семантичного повтору в контексті концепції тематичних прогресій Ф. Данеша; 3) схарактеризувати семантичний потенціал редуплікацій у поетичному мовленні кінця ХХ – початку ХХІ століття.

Зауважимо, що встановлення типології повтору за семантичним критерієм видається чи не найскладнішим. По-перше, кожне повторне вживання редуплікованої лексеми може набувати нових смислових нашарувань; по-друге, семантичне значення повтору в окремому поетичному тексті може потрактовуватися по-різному. Тоді така класифікація матиме безліч критеріїв і не охоплюватиме весь діапазон семантичних різновидів ітерації.

Простеживши специфіку семантичного навантаження повтору в поетичному мовленні кінця ХХ – початку ХХІ століття, виділяємо два основних типи повторюваних одиниць за семантичним критерієм: апріорний і апостеріорний повтор.

Апріорний повтор розуміємо як такий, що ґрунтується на вираженні апріорного смислу. «Смисл апріорний (лат. *a priori* – з попереднього) / Сенси апріорні – комунікативні сенси, наявні у психологічній діяльності кожного індивіда, його світоглядні, психічні, психологічні, ментальні, комунікативні та інші константи (настанови), яким властиві: 1) незмінність, сталість, визначеність, стійкість; 2) внутрішня логічна упорядкованість, закінченість і структурованість; 3) суб'єктивна достовірність; 4) предметність. Сенси апріорні передують комунікації» [Загнітко 2012в: 330]. Апріорні знання – це такі знання, що властиві свідомості мовця.

Цей термін функціонує у філософській науці на позначення знань, що ґрунтуються на абстрактних міркуваннях, не спираючись на досвід і практику. Здебільшого такий повтор базується на вираженні інтегральної семантики.

Виділимо основні різновиди апріорного семантичного повтору в українському поетичному мовленні кінця ХХ – початку ХХІ століття: 1) інтенсифікувальний повтор; 2) градаційний; 3) градуальний; 4) повтор на позначення синонімічних, антонімічних, омонімічних, паронімічних, гіпонімічних відношень тощо; 5) повтор, що передає семантику роздумів, сумнівів, вагань мовця й под.

Ядро семантичного навантаження апріорних редуплікацій становить **інтенсифікувальний повтор**, що унаочнює вияв інтенсивності позначуваної ознаки, дії, почуття, великої кількості й под.: *...ну, ось і надходить час коли згірклий досвід плодів і скисле молоко днів / усе частіше з'являються на твою щоденному столі / коли шум океану все частіше висить у просторі твоїх слів / усе частіше ти орієнтиш п'ятилітнім до кошари щоби подихати випарами / овець бо – казали – відпустить твої сухий кашель...* (Василь Махно «На каві у “Starbucks”»). У цьому контексті видається доречним звернути увагу на походження терміна від слова «інтенсив» (лат. *intensio* – напруження, посилення) – компонент, що характеризує високий або граничний вияв, повноту дії, якості, процесу; денотативна роль сирконстантного типу, характеризатор, гранична міра повноти, вичерпність дії, процесу, стану тощо [Загнітко 2012а: 378].

Градаційний повтор підтримує динамічність тексту, його розгортання за висхідною чи спадною шкалою, посилює стилістичний ефект висловлення та враження від нього: *Вилупиться, / Проб'ється, / Вилетить з моїх вуст. // Що ж тоді буде з серцем? – // Навіть гадати боюсь* (Вікторія Климентовська «Плакало й палахкотіло...»). Поступове підвищення, наростання (клімакс) емоційної та семантичної значущості поетичних рядків або їхній спад (антиклімакс) забезпечує введення у твір стилістичної фігури градації.

Градуальний повтор (назва походить від «градуатор (лат. *gradatio* – поступове підвищення, посилення) – показник кількісної градації. Здебільшого це відкомпаративне утворення на кшталт *більш, менш, нижче, вище* тощо в кількісно-іменних сполуках» [Загнітко 2012а: 167]) належить до периферійних типів редуплікацій у поетичному мовленні: *пірнаєш за скло / сходами вище / спогадами нижче / ліворуч праворуч обіруч* (Віхта Сад «Пірнаєш за скло...»). Як бачимо, градуальна сема – це сема, яка не представляє якоїсь нової ознаки, а лише ступінь вияву, інтенсивність тієї самої ознаки, що є і в інших близьких за значенням словах.

Надалі зупинимося докладніше на аналізі специфіки функціонування **антонімічного** повтору в поетичному тексті. Досліджуваний різновид повтору в сучасному поетичному мовленні може бути репрезентований простою (одночленною) структурою або ж характеризуватися введенням кількох антонімічних рядів: *Хто каже, згубить нас вогонь, / Хто каже – лід* (Валерій Кикоть «Вогонь і лід»); *Не забуду тебе / не здаю / Не чіпатиму ніжну струну // Серце й розум війну починають // Не збудую / зламаю струну* (Ольга Германова «Розум і серце») і под.

Цікавим постає поєднання в одному контексті синонімічного й антонімічного повтору, що має на меті протиставити сприйняття хронологічних меж автором і адресатом: *Час повзе, / тихо тягнеться, / лине. // Це для тебе він наче летить, / це для тебе мій день швидкоплинний, / це для когось він – / мить* (Ігор Бондар-Терещенко «Для тебе»). Зустрічаємо й уживання поруч синонімічних і антонімічних пар, що постають як контекстуальними, так і абсолютними: *Свої і людські тяготи й недуги, / Які в мені не знищені, не стерті, / З одного краю сутності на другий / Перенесу – / з народження до смерті* (Ніна Горик «Все, що пошле мені ласкава доля...») тощо.

Проаналізуємо **гіпонімічний** (гіперонімічний) повтор, що ґрунтується на зближенні слів одного класу, які перебувають у родо-видових відношеннях: *Палю сигарети. Здебільшого – “Ватру”. / Оскільки ні “Кемелу”, ні “Галузу” / Ніхто не прише із Бродвею й Монмартру* (Олександр Ірванець «Раптово усі поставали борцями...»). До складу конекторного ряду з гіпонімічним типом відношень включається слово із узагальнювальним значенням роду (гіперонім) і гіпоніми – видові лексеми більш конкретного значення (звуженої референції).

У поетичному мовленні кінця ХХ – початку ХХІ століття зустрічаємо й уживання **повтору слів однієї тематичної групи**, що на відміну від гіпонімічного, нанизує однорідні члени речення, вибудовує редупліковані ряди за семантичним критерієм, часто з уживанням контекстуальних синонімів, як, наприклад, актуалізація слів на позначення тварин, частин їхнього тіла: *Марко Поло казав неправду, коли / запевняв, нібито мули, / воли, осли / над провалляч тітьми і тібетом імли / привели його далі на схід – до Китаю. // Шлях його, безперечно, – то блуд петлі* // (Юрій Андрухович «Марко Поло казав неправду, коли...») та под.

Омонімічний повтор у поетичному мовленні зустрічається досить рідко й об'єднує в собі омографи й омоформи. Метою такого повтору постає прагнення привернути увагу читача до мовної гри, незвичайної рими, нарощування смислових площин тексту: *Але не пишу я в ній про патріотів, / Про славне лицарство – про них і поготів. / Чи то – поготів? Ні, здається – поготів. // Також не пишу я про гуннів, про готів...* (Олександр Ірванець «Раптово усі поставали борцями...»).

Експресивною наповненістю, емоційною значущістю наділені **паронімічні** повтори, що репрезентують пари близьких за звучанням слів, але різних за значенням: *...у темряві чужих постелей / і білі крокви довгих*

ніг / розкинуті в снігу постелі (Ярослав Бантіна «Диптих любові»). Вихід паронімії за межі мовної системи на рівень мовлення, тексту зумовлює її розгляд як стилістичного явища, коли в контексті виникає навмисне змішування паронімів, не завжди граматично відповідних і спільнокоренових (паронімічна атракція, паронімазія, каламбур): *...кашкетта того самого бронзового кашкетника / що й зробив тебе бешкетником / інтернатським сірим шкетиком / котрий світ може звернути / дайте лиш йому опертися на штахетник чи кашкетника / на дводульний кулемет чи на Гоголя із Гегелем...* (Володимир Цибулько «Янголи і вовки»). У цьому ілюстративному матеріалі паронімічний повтор репрезентований багаточленною конструкцією і виходить на рівень мовної гри.

Розглянемо особливості вияву **синонімічного** повтору. Найчастіше вживання цієї мовної фігури має на меті розширити, уточнити, увиразнити, деталізувати основний зміст висловлення: *Усі – у хащах риштувань, ворожать на «що буде», / крізь дірку часу розглядають вигадані біди. // Це їх об'єднує, гуртує знову в юрби* (Віктор Неборак «Людина розповзається, як зібрання народне...»). Оскільки синоніми завжди мають розбіжні компоненти або в предметно-логічному значенні, або в конотаціях, тому такий повтор дозволяє точніше й усебічно описати предмет, явище, дію тощо: *...білокамінна хата – / розкішний дім, / сад... – яблунь і вишень багато, / гараж – авто, певно, в нім* (Валерій Кикоть «...білокамінна хата...»).

Варто зауважити тільки, що лексико-семантичні ітерації вимагають від читача поетичного тексту знання семантичних особливостей мови твору, наприклад, повтор омонімічних дієслова й прислівника в наведеному контексті можна дешифрувати лише за умови розуміння значення повторюваних слів: *І ти, над землею / поверхнею піднятий все-таки, над площиною, / і вже не вернешся, хоч кров'ю зійди, хоч згори! // Тобі залишається рівно світити згори* (Юрій Андрухович «Повсюдна присутність у хащах тритонів, драконів...»). Формально такий повтор можна вважати повним, точним, але семантично редульковані лексеми абсолютно не зближені. Подібні випадки зараховуємо до імпліцитно-експліцитних форм вияву редулькованості.

Цікаво, що антонімічні, синонімічні тощо відношення можуть зреалізовуватися не лише на лексичному рівні, а й постають виявленими в межах синтаксичних конструкцій: *І все ж патетика спадає, і тьмяніють фарби. // Гонитва припинилась, та триває втеча. // Бракує явлення у танці Бога!* (Віктор Неборак «Людина розповзається, як зібрання народне...»). У наведених рядках помічаємо контекстуально синонімічні пари граматичних основ умовно простих речень у межах складносурядного: «патетика спадає» і «тьмяніють фарби». Наступне ж речення репрезентує вживання предикативних основ, що виражають семантику антонімічності: «гонитва припинилась», «триває втеча». Такі побудови посилюють поляризацію чи навпаки подібність зіставлених явищ, процесів, предметів і под. Крім того, подібні конструкції підтримують у поетичному творі ланцюговий зв'язок, що базується на закономірностях поєднання речень, розташованих одне за одним, тобто витворюється своєрідна спадкоємність смислового гла. Остання виявляється в тому, що кожне наступне речення ускладнюється смисловою ємністю попереднього: *Шлях його, безперечно, – то блуд петлі. // Марко Поло, певно, спав у сідлі. // Адже далі на схід немає землі, / адже Індія – це межа, це те, що скраю* (Юрій Андрухович «Марко Поло казав неправду, коли...»). Семантичний апіорний повтор у наведеному ліричному творі репрезентований контекстуально синонімічними одиницями на позначення межі, крайньої точки (*немає землі; Індія; межа; те, що скраю*). Подібні побудови підтверджують спостереження А.П. Загнітка, що ланцюговий зв'язок може утворювати цілісні промені або їхні пучки, які просотують низку речень (не обов'язково таких, що перебувають у контакті і знаходяться у лінійній послідовності), при цьому такі речення пов'язані між собою безпосередньо (синонімія, родо-видові зв'язки і т. ін.) [Загнітко 2011: 784].

Повтор, що передає семантику роздумів, сумнівів, вагань мовця, відходить на периферію семантичної типології, оскільки для вираження таких значенневих відтінків достатньо одноразового вживання певної лексеми, але повторна номінація компонентів різних мовних рівнів посилює основне значення редулькованого елемента: *В рейвасі цьому ну хто ти, ну хто ти?! // Юність безтямна, якись прохідні... // Тут ліхтарі тебе знають достоту, / Мури щербаті і кихлі пивні* (Павло Вольвач «Сірий вокзал. Сталевар на фронтоні...»); *...І знову поглине – спокуса мрії. / І знову омана – напоїть віру. / І вимагатиме осінь – плату. / Повною мірою... // Повною мірою?..* (Наталка Фурса «Спіраль відходу») тощо. Останній контекст репрезентує ще й уживання інтенсифікувального повтору (*і знову – і знову*).

Апостеріорний повтор розуміємо як такий, що ґрунтується на вираженні апостеріорного смислу.

«Смисл апостеріорний (лат. *a posteriori* – з останнього) / Смисли апостеріорні – комунікативні смисли, виформовувані й породжувані в ході комунікації як діяльності. Апостеріорним особистісним смислам властиві змінність, нестійкість, неупорядкованість, неструктурованість, суб'єктивність, для іншого учасника комунікації не завжди достовірність» [Загнітко 2012в: 329]. Апостеріорний смисл зумовлений впливом на перебіг комунікації значної кількості соціальних, психологічних, когнітивних, контекстних, ситуативних та інших фонових чинників. Апостеріорні знання прийнято розуміти як такі, що людина отримує, вивчаючи світ, завдяки відчуттям тощо. Апостеріорний повтор вияскравлює диференційні семі.

3-поміж різновидів апостеріорного повтору виділяємо: 1) інтертекстуальний повтор; 2) конотативний повтор; 3) тематичний повтор (повтор лейтмотиву, сюжетний повтор); 4) семантичний паралелізм.

Ядро апостеріорного семантичного повтору становить **інтертекстуальний повтор**, що має надзвичайно широкий спектр вияву в українському поетичному мовленні кінця ХХ – початку ХХІ століття. Такі

редуплікації, постаючи в імпліцитній або експліцитній формах реалізації, в основі своєї ґрунтуються на культурному (переважно літературно-художньому) та соціально-історичному контекстах.

У лінгвістичному дослідженні інтертекстуальності на перший план виходить комунікативний аспект тексту (яким чином адресат, здійснюючи інтертекстуальний акт, апелює до адресата). Найчастіше таке апелювання є грою з читачем, випробовуванням його інтелектуальних можливостей. Так, у поезії О. Солов'я зустрічаємо: *Стара голодна просить хліба. // Я дав їй крихту, мало дав. // "Проблема хліба"... // Я десь таке читав. // І соромно, бо 5 копійок дав, / а гривню – ні – заначив. // У Підмогильного читав, / а нині от побачив...* (Олег Соловей «Проблема хліба»). Таке інтертекстуальне підключення до новели В. Підмогильного «Проблема хліба», наявне й на рівні смислотворення, й на рівні ідентичності заголовку, підкреслює актуальність вічної теми – відчуття людського приниження в умовах бідності, голоду.

Інтертекстуально-пародійна функція повтору в поетичних текстах підкреслює, що твори певного автора можна розглядати як специфічні ігрові тексти із загадовими алюзіями, що не завжди піддаються швидкій та однозначній розшифровці. Інтертекстуально-пародійна функція плеоназму в текстах більшою мірою реалізується на рівні філософсько-культурологічної та соціально-побутової спрямованості творів митця слова. Філософсько-культурологічний складник інтертекстуального повтору послідовно відсилає читача до тих чи тих філософських ідей, що були об'єктом рефлексії у творчості поета, або ж до певних явищ культури, під безпосередньою дією яких відбувалося формування його особистості: *Ішов лісом дід / і згубив рукавичку. // Хотів повернутись, / але потім роздумав. // Бо де ж будуть жити: / Мишка-Шкряботушка, / Жабка-Скрекатушка, / Зайчик-Побігайчик, / Лисичка-Сестричка, / Вовчик-Братик, / Кабан-Іклан / і Ведмідь-Набрідь, / що про них оце вчора / читав онучатам?* (Марина Павленко «Ішов лісом дід»).

Джерелом інтертекстуальності як взаємодії смислопороджувальних структур можуть поставати основоположні ідеї Святого Писання: *Спочатку було не Слово. – / Тиша була, Як нарів... // А Голос був лише в Бога. // І Бог ним світ сотворив* (Наталка Фурса «Страсті по голосу»); *А першим було не слово! // Синіє взорі підкова / Веселки, гуде вода / Протяжно: «Подай, віддай!»* (Наталія Тучинська «А першим було не слово»). Наведені уривки демонструють алюзію на перший рядок книги Нового Заповіту, що в перекладі з грецької звучить так: «Спочатку було Слово, і Слово було в Бога, і Слово було Бог». Важливо наголосити, що подібні інтертекстуальні редуплікації, що зреалізуються у творах різних авторів, засвідчують загальні тенденції формування поетичного мислення творців слова, уможливають простеження ідейно-тематичних констант певних літературних напрямів, для чого вивчення повтору постає надзвичайно важливим. У поетичному мовленні кінця ХХ – початку ХХІ століття зустрічаємо й ремінісценції, цитування елементів найвідоміших молитов: *не відвертайся від нас / вчорашні люди узявшись за руки бредуть / сирым коридором земляного сну / пересуваються / наче сосиски на конвеєрі / не відвертайся від нас / бо забракне повітря нам Господи / дай нам наснаги Антонія Печерського / тіла наші холонуть Господи / а розум темніє / Ти з порошу сотворив чоловіка / який тепер догниває / не відвертайся від нас / бо ти еси Бог милості / і щедрот / і чоловіколюб'я / ми же не інопланетяни погані / а християни грішні нещасні / тож воздай нам Господи / за страждання й покуру нашу / за опущені голови з погаслими очима / за босі ноги й зогнили зуби / за чиряки на блідій шкiрi та кашель / не відвертайся від нас / бо Ти милостивий Бог еси / і Тобі славу воздаємо / Отцю / Сину / і Святому Духові / нині / тільки нині / бо завтра / я добре бачу / сирий коридор земляного сну* (Анатолій Дністровий «Молитва з аргументами») тощо.

Інтертекстуальний повтор нерідко служить засобом творення комічного у творі: *Любить Алабаму в загравах пожеж, / Любить її в радощі й біді! // Айову любить! Каліфорнію теж! // І пальми крислаті Флориди! // Дівчино! Хай око твоє голубе, / Та не за фізичній вади – / Коханий любити не встане тебе, / Якщо ти не любиш Невади! // Юначе! Ти мусиш любити стократ / Сильніше, ніж любиш кохану, / Колумбію-округ і Джорджію-штат, / Монтану і Луїзіану!* (Олександр Ірванець «Любить»). Тут яскраво простежується іронічність, пародіювання патріотичних ідей твору Володимира Сосюри «Любить Україну», відбувається руйнування штампів традиційної, хрестоматійної української літератури. Саме тенденція до руйнування канонічних культурних контекстів нерідко спричиняє вихід інтертекстуального повтору на сатиричні асоціативні площини: *Нужда голімі розправляє крила, / докіль поет тривожно промовля: / я є народ, якого правди сила; / цю жінку я люблю, вона просила* (Сергій Жадан «Переваги окупаційного режиму»).

Цікавим у сучасному поетичному мовленні видається інтертекстуальне підключення епіграфа з іншої мови, коли смислопороджування відбувається за принципом протиставлення основної думки цитованих слів і змісту ліричного тексту. Так, наприклад, епіграфом до твору Володимира Базилевського «Не вір поету. То озвалась в слові...» постали поетичні рядки А. Блока «*Сотри случайные черты – / И ты увидишь: мир прекрасен*», а сам текст вірша наголошує на протилежному: *Не вір поету. То озвалась в слові / щаслива мить піднесення чи свята, / хмільна й зникома. Глибше зазирни. // Зітри ознаки світу поверхові, / здери декорум – карнавальні шати / й допевнишся: лихий цей світ, страшний.*

Інтертекстуальні алюзії можуть відсилати читача до творів масової культури (пісень, кіно, реклами тощо): *В опозицію дівчина / Виряджала бійця, / Кріг ковбаски надівши на / Два варених яйця. // Босих ніг не шкoдуєчи, / Провела за село. // Стрічку «Я – голодуючий» / Одягла на чоло* (Олександр Ірванець «В опозицію дівчина...»). Помічаємо іронічне покликання на поетичні рядки пісні «Огонёк» на слова М. Ісаковського: *На*

позиції дівушка / Провожала бойца, / Темной ночью простилася / На ступеньках крыльца... Варто відзначити, що аналізовані рядки побудовані за тими самими римо-ритмічними принципами, що й твір-оригінал.

Отже, інтертекстуальний повтор в українському поетичному мовленні кінця ХХ – початку ХХІ століття постає широко вживаним і може зреалізовуватися у формах цитатій, алюзій, ремінісценцій, пародіювань, епіграфів тощо. Такі ітерації постають в експлікованому або в імплікованому вигляді, але найчастіше для досягнення іронічного ефекту вони вибудовуються за власною авторською моделлю, зазнаючи видозмін і трансформацій, проте почасти незмінною залишається архітектоніка поетичних рядків.

Зупиняючись на **конотативному повторі**, окреслимо розуміння конотації в сучасній лінгвістичній науці. Отже, «конотація – додатковий компонент значення мовної одиниці, що доповнює її предметно-логічний зміст суб'єктивними відтінками оцінки, емоційності, експресивності, функціонально-стилістичної забарвленості, а також відтінками, зумовленими соціальними, ідеологічними, культурними, ситуаційними аспектами комунікації» [Селіванова 2010: 281].

Слідом за І.М. Кобозевою, вважаємо, що конотації відрізняються від інших різновидів прагматичної інформації тим, що вони містять у собі відсилання не до індивідуального користувача знаку – мовця, а до мовного колективу. Відповідно мовець, використовуючи ту чи іншу лексему, що має певні конотації, не виражає в такий спосіб свою власну оцінку позначуваного предмета, як це було у випадку оцінки, що входить до прагматичного шару лексичного значення слова [Кобозева 2007: 92].

Уведення повтору, що породжує нові семантичні конотації в межах окремих лексем, переважно простежується у поетичних текстах із чітко вираженою особистою позицією. Такі конструкції вибудовуються на площині авторського світосприйняття й часто ґрунтуються на певних життєвих реаліях: *Стодола, рів... // Сто доларів...* (Олександр Ірванець «Вірш з ідеальною римою на аграрну тематику»). Цікаво, що увесь твір складається з двох рядків, побудованих за принципом повтору, чого виявляється цілком достатньо для розкриття ідейно-тематичного навантаження вірша, проте глибинне усвідомлення головної думки, закладеної автором у пропонованому поетичному тексті, розкривається шляхом семантичного аналізу нерозривної єдності рядків ліричного твору й самої його назви. Помічаємо, що утрадиційнене ставлення суспільства до нечесних керівників-аграріїв, їхня небайдужість до хабарництва досить влучно й іронічно описані в аналізованому вірші. Такий ефект досягається шляхом перегруповання частин слів і розкладання їх на семантично ємні для вираження основної думки інші слова: *стодола* – будівля для зберігання снопів, сіна, полови тощо, а також для молотьби, віяння і т. ін.; *рів* – довге заглиблення в землі; *сто доларів* – словосполучення із конотативною семантикою на позначення грошового еквівалента понять, наведених у першому рядку вірша.

Конотативний повтор нерідко експлікує ймовірнісні або потенційні семи – семи, які не характеризують предмет чи поняття взагалі, позначене аналізованим словом, а можуть виявлятися в певних ситуаціях. Семантичне наповнення окремих фраз набуває інших конотативних відтінків у контексті, ніж за умови традиційного світосприйняття, наприклад, песимістичні нотки й певну розчарованість помічаємо в словах *все чудово* в такій ліричній побудові: *...Скінчилась гра. З душі стираю грим: / "Усе чудово. В мене – все чудово". // А десь далеко, в закутку нім, / Згвалтоване, тихенько плаче Слово* (Наталка Позняк «Гра»).

Відбувається породження нових семантичних конотацій за умови впливу різних чинників, проте найчастіше, як бачимо, виникнення додаткових значеннєвих планів ґрунтується на особливостях індивідуально-авторського сприйняття світу: *...ну, ось і 12-й апостол року – грудень сідає за стіл тайної вечери / нещедрі плоди твоїх днів викладеш із пакета щоб пригостити 12 апостолів / по дорозі забіг до крамниці та купиш нашвидкоруч / але вони знають усе / і ви мовчки разом доїсте прісний хліб завершення року...* (Василь Махно «На каві у "Starbucks"»). Саме розуміння грудня як дванадцятого апостола року й введення його до ряду повторюваних одиниць у такому значенні спричиняє й залучення до семантичних ітерацій компонента на позначення завершення року. Отже, концентрація повтору в аналізованому уривку виникла для актуалізації семантики кінця року й базується на введенні до ряду редуплікацій елемента з новими семантичними конотаціями.

Цікавим видається простеження **тематичного** семантичного повтору в контексті концепції тематичних прогресій Ф. Данеша. «Тематичні прогресії» Ф. Данеша репрезентують абстрактні моделі, що лежать в основі побудови текстів [Данеш 2011]. У конкретних текстах п'ять типів тематичної прогресії, що описані Ф. Данешем, рідко зустрічаються в чистому вигляді, найчастіше в текстах можна зустріти різноманітні комбінації цих типів. Отже, дослідник виділяє п'ять базових тематичних прогресій:

1. **Проста лінійна прогресія** передбачає, що кожне наступне речення цього фрагмента спирається на попереднє. Відповідно розгортання тексту відбувається від даного (теми) до нового (реми) у такий спосіб, що рема стає темою нового речення. Повтор тематичних площин розкривається в простій лінійній прогресії шляхом повтору семантичного фрагмента попереднього речення: *В один із днів повернеться весна. // З південних регіонів батьківщини / потягнуться птахи, і голосна / свистулька вітчизняної пташини / озвучить ферми і фабричні стіни...* (Сергій Жадан «Переваги окупаційного режиму»); *А що життя? Переплетіння душ, / То почуттів тоненьке павутиння. // Схилилось небо до землі покірно, / У душу заглядав зухвалий дощ* (Поліна Стіже «А що життя?») тощо.

2. **Прогресія із наскрізною темою.** Характерною особливістю цього зразка тематичної прогресії постає наявність однієї теми, що повторюється в кожному реченні: *В світі чужих / Істин сумнівних / Знаю – один / Є*

мені рівний. // В світі людських / Прагнень негідних / Знаю – один / Є мені рідний. // В світі, де все – / Тлін, хробаки, / Знаю: мені / Є в нім близький – / Ти (Марина Цветаєва «В мире, где всяк» у перекладі Ольги Кирилової).

3. Прогресія із похідними темами. Цей різновид тематичної прогресії охоплює такі випадки текстової організації, за яких кожне речення (висловлення) тексту, не маючи у своєму складі елементів послідовної тематизації (перший тип) або наскрізної тематизації (другий тип), служить для вираження загальної тематичної спрямованості тексту (фрагмента тексту). Основна тема тексту (фрагмента тексту) або, як її називає Ф. Данеш, «гіпертема», може бути експліцитно названа мовцем, але також може поставати сформульованою на основі часткових описів. Так, у поезії Олекси Юра помічаємо гіпертему *панахида*, для опису якої слугують тематичні повтори семантичних елементів, що якимось чином пов'язані з цим дійством: *Запалить-но свічки від своїх сигарет, / є за кого молитися, є що згадати. // Все ж знайомим ім'ям на труні газет. // Ех, якби звіти міг він устатити! // Непівтемний храм, відчайдушний ориж, / панотець, панахида і сльози Бога* (Олекса Юр «Панахида»). У такому випадку основна ідея тексту формулюється завдяки повторюваним тематично зближеним семантичним площинам.

4. Прогресія із розщепленою темою. Основу цього типу тематичної прогресії становить подвійна рема, компоненти якої під час тематизації утворюють вихідні точки для розвитку окремих тематичних прогресій. Самостійні тематичні прогресії можуть репрезентувати різні типи з-поміж уже названих і розвиватися почергово. Такий різновид тематичного повтору зустрічаємо в поезії Мар'яни Савки «Корида», де тема *корида*, розщеплена на дві реми *тореодор* і *бик*, що в процесі розгортання сюжету витворюють платформу для розвитку лінійних тематичних прогресій кожної з рем: *Жінка чорнява ридає ридма. // Юрби яскраві труться боками / Перед ареною, там, де корида, / Де починається бій із биками. // Ритми напружені. Зір – тятивою. // Сотні очей запалились вороже. // Хвиля судомна йде за ходою // Чорноволосого тореодора. // Ударом мідним прорвано тишу. // Тупіт з арени в скроні загнало. // Бик розтривожений коротко дише, / Втупившись тупо у заинало. // Червоно-чорне, чорно-червлене / Тьмариться небо, загнане в коло. // Тореодор посеред арени. // Він молодий. Він всміхається кволо. // Випад уліво. Випад управо. // Рики юрби, наче хвилі потопу. // Як він звивається, гарно і вправо, / Грає мечами, бавиться кроком. // Падає тяжко бик на коліна. // Кривиться сонце – чаша розбита. // Кров витікає з рани кармінна. // Рветься корида. Стогне корида. // Він усміхається, сильний і юний. // Очі зухвали виклично сяють. // Тільки чомусь шаленіють трибуни, / Тупіт і свист над чолом зависають. // Сонячна чаша шербленим рогом / Вгрузла між ребра. Стихла корида. // Чорно-червона впала коргва. // Жінка чорнява ридає ридма. // Він молодий. Він всміхається кволо. // Змовкла корида. Реві і ритми. // Жінка чорнява вийде на поле / Тореодору очі закрити* (Мар'яна Савка «Корида»).

5. Прогресія із тематичним стрибком передбачає наявність розриву в тема-рема-тематичному ланцюгу, що досить просто можна відновити із контексту. Такий розрив найчастіше спостерігається у прогресії з послідовною тематизацією, хоча може зустрітись і в інших типах. Розглянемо один із варіантів «тематичного стрибка» на прикладі фрагменту: *Забрав зі стола годинника, – / Здалося, – / Разом із ним зник і час* (Олексій Онуфрієнко «Хайку з циклу "Відкриття Японії"»).

Завершуючи огляд повтору в контексті теорії Ф. Данеша про тематичні прогресії, наголосимо, що в реальних текстах спостерігається складне переплітання різноманітних тематичних ліній, що відбиває мовну стратегію автора твору під час втілення свого комунікативного замислу. Тематичні прогресії Ф. Данеша, постаючи абстрактними моделями, не можуть охопити всі спектри семантичної організації тексту, проте їх можна застосовувати, наприклад, під час спостережень за рухом фактуальної інформації в тексті крізь призму функціонування повтору.

Розглянемо особливості реалізації повтору **лейтмотиву** в українських поетичних текстах кінця ХХ – початку ХХІ століття. Сам термін «лейтмотив» поєднує в собі кілька конотацій (уживається, по-перше, для позначення домінанти твору або навіть творчості письменника загалом; позначає групу тематичних елементів або виразних засобів, постійних, «канонічних» для певного жанру й стилю; комплекс тематичних і виразних засобів, що постійно повторюється протягом певного художнього цілого – літературного твору тощо), і всі вони ґрунтуються на повторі. У словнику сучасної лінгвістики лейтмотив витлумачується як основна, стрижнева думка, що проходить наскрізно через твір або через певну його частину. Лейтмотив може бути висловлений окремою лексемою, словосполученням, реченням, групою речень, складним синтаксичним цілим [Загнітко 2012б: 124].

Так, наприклад, сорокаріччя (середина життя) як лейтмотив твору Олександра Ірванця підтримується міжмовним повтором (у перекладі з італійської *In mezzo nel cammin di nostra vita... – посеред шляху нашого життя*) і посилюється внутрішньомовними семантичними редуплікаціями (*сорокаріччя, середній вік, часи середньовіччя*): *Сорокаріччя дихає в обличчя. (17 рядків) In mezzo nel cammin di nostra vita... // Душа яріє, смутком оповита. // Ярій, душе, ярій, та не ридай! // Твій розпач – марний! Перспектива – світла! // Коли ж розпука у тобі розквітла – / Продай себе, або в оренду здай!.. // Середній вік. Часи середньовіччя. // Ми досягли їх, троху навіть швидше, / Ніж планували в золоті роки. // Підсунулись впритул – куди вже ближче. // Та в дзеркалі не втопиться обличчя / І не почнеться відлік навпаки* (Олександр Ірванець «Юркові, самому собі й Вікторові. Саме в такій послідовності...»). Цікаво, що назва твору розкриває хронологію виповнення сорока

років співзасновникам поетичної групи Бу-Ба-Бу Юрієві Андруховичу (13 березня 1960 р. н.), Олександрові Ірванцю (24 січня 1961 р. н.), Вікторові Небораку (9 травня 1961 р. н.).

Повтор не випадково часто постає основним засобом актуалізації лейтмотиву в поетичному тексті, оскільки саме редульована основна думка твору навіть у межах великих поетичних відрізків здатна сконцентрувати увагу читача на провідній ідеї, закладеній автором. Такі редульовані можуть використовуватися для підкреслення, наприклад, лейтмотиву безвихідної ситуації в ліричному творі: *Двері зачинені... // нема тобі місяця, дитино, / серед багатих... // нема й серед жебраків... // Всі двері зачинені! / То відчини власноруч / хоча б чиєсь вікно!..* // (Надія Дичка «Двері зачинені...») та ін.

Нерідко саме повтор лейтмотиву зустрічається як у межах тексту поетичного твору, так і в самому заголовку: *...вовки та янголи мужчини в тридцять три / вовки та янголи шакалять переплюнуті роки...* (Володимир Цибулько «Янголи і вовки»). Аналіз фактичного матеріалу засвідчив провідну роль повтору в семантичному навантаженні лейтмотиву багатьох поетичних творів, написаних на межі століть, а форма вияву таких редульовані може бути як імпліцитною, так і експліцитною.

Ще один різновид семантичного повтору (**семантичний паралелізм**) виявляється в зіставленні двох явищ, мотивів, близьких за своїм змістом або наближених за певними ознаками через індивідуально-авторські паралелі: *Притишиш кров. Притишиш кров. // І вищі стали гори. // Йде перший сніг, немов пророк, / в якого серце хворе* // (Василь Герасим'юк «Перший сніг») тощо. У наведеному контексті ритмічність віршової побудови уповільнюється шляхом уведення до редульованого ряду слова, що несе специфічне семантичне навантаження.

Завершуючи огляд типології семантичного повтору, зауважимо що неодноразова редульовані тотожних лексем і семантичних планів у низці поетичних текстів одного автора витворює мікропарадигму наскрізних мотивів окремої ліричної збірки або й усієї мовотворчості поета. Так, збірка «Поет у повітрі» Василя Герасим'юка просотана повторами слів *поет, повітря*; збірка Ігоря Калинця «Ці квіти нестерпні» (малий поетичний зільник) репрезентує наскрізні повтори лексем *зілля, трава, квітка*; а в поетичній збірці Павла Вольвача «Південний Схід» знаходимо наскрізні повтори на позначення мотивів суму, переживання, туги, редульовані географічних назв тощо.

Проведені спостереження дають підстави стверджувати, що повтор експлікує вербальну картину світу («модель дійсності, у якій перехрещується концептосфера і лінгвосфера (мовні ресурси). Вона формується лінгвокреативним та образним мисленням. Базовою одиницею мовної картини світу є слово, що матеріалізує концепт певного референта великою мірою завдяки реалізації асоціативно-образного потенціалу своєї внутрішньої форми – концептуально-мовного образу, який синкретизує референтну, поняттєву і мовну картини світу, оскільки є «містком», що поєднує екстралінгвальну й вербальну стадії номінативного акту» [Стефурак 2003: 11]), піднімає на поверхню ключові ідеї поетичних текстів як окремих авторів, так і поетів певних напрямів або й цілих літературних періодів.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в дослідженні семантичного потенціалу повтору в поетичних текстах інших літературних періодів, у з'ясуванні вияву аналізованого типу редульовані у прозових текстах.

Література

Данеш 2011 : Данеш, Ф. Тематические прогрессии [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zskspb.ru/kommunikativnaya_struktura_teksta/tematicheskie_progressii_f_danasha.html.

Загнітко 2011 : Загнітко, А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія. Синтаксис [Текст] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ТОВ «ВКФ “БАО”», 2011. – 992 с. – Бібліогр. : с. 851-936. – 15000 пр. – ISBN 978-966-481-549-6.

Загнітко 2012а : Загнітко, А. П. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни : у 4 т. [Текст] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2012. – Т. 1. – 402 с. – 100 пр. – ISBN 978-966-639-554-5.

Загнітко 2012б : Загнітко, А. П. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни : у 4 т. [Текст] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2012. – Т. 2. – 350 с. – 100 пр. – ISBN 978-966-639-554-5.

Загнітко 2012в : Загнітко, А. П. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни : у 4 т. [Текст] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2012. – Т. 3. – 426 с. – 100 пр. – ISBN 978-966-639-554-5.

Кобозева 2007 : Кобозева, И. М. Лингвистическая семантика : Учебник. – Изд. 3-е, стереотипное [Текст] / И. М. Кобозева. – М. : КомКнига, 2007. – 352 с. – (Новый лингвистический учебник).

Метлякова 2011 : Метлякова, Е. В. Лексический повтор как семантико-стилистическая категория организации лирического текста в раннем творчестве Анны Ахматовой [Текст] : автореф. дис... канд. филол. наук : 10.02.01 / Удмуртский государственный ун-т. – Ижевск, 2011. – 23 с.

Селіванова 2010 : Селіванова, О. О. Лінгвістична енциклопедія [Текст] / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с.

Сосюр 1998 : Сосюр, Ф. де. Курс загальної лінгвістики [Текст] / Фердинанд де Сосюр; пер. з франц. А. Корнійчук, К. Тищенко. – К. : Основи, 1998. – 324 с.

Стефурак 2003 : Стефурак, Р. І. Асоціативно-образний потенціал внутрішньої форми слова у поетичному тексті (на матеріалі української поезії 60 – 90 років ХХ століття) [Текст] : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Прикарпатський ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2003. – 26 с.

В статті встановлена семантична типологія повтора, просліджена реалізація тематического семантического повтора в контексте концепції тематических прогрессий Ф. Данеша, охарактеризован семантический потенціал редуплікацій в ідиостиле українських поетів кінця ХХ – початку ХХІ століття.

Ключевые слова: редуплікація, семантическая типологія, априорний повтор, апостериорний повтор.

This article determines the semantic typology of the repetition, traced the thematic semantic repetition within the context of thematic progressions of F. Danesh, characterized semantic potential of reduplication in idiostyle of Ukrainian poets of the end XX – the beginning of the XXI century.

Keywords: reduplication, semantic typology, aprioristic repetition, aposteriori repetition.

Надійшла до редакції 21 березня 2014 року.

Тетяна Космеда

УДК 81'42:82-94

ЕПІСТОЛЯРНИЙ ЕГО-ТЕКСТ Т. ШЕВЧЕНКА ЯК ЗРАЗОК ДИСКУРСУ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТАРНОЇ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті йдеться про розвиток теорії лінгвоперсонології, що репрезентовано аналізом его-текстів, до яких традиційно відносять й епістолярний дискурс. На прикладі аналізу сильної української елітарної мовної особистості Тараса Шевченка окреслено деякі її характерні риси, як-от: уміння моделювати гумор, іронію, вербалізувати лінгвостилістичні категорії інтимізації, ввічливості, кордоцентризму, що ілюструється фактами репрезентації зразків мовної гри, вдалим застосуванням стереотипових українських етикетних формул, емоційно-експресивних мовних засобів, прецедентних текстів.

Ключові слова: лінгвоперсонологія, его-текст, епістолярний дискурс, мовна особистість, сильна елітарна мовна особистість, мовна гра, лінгвостилістична категорія інтимізації, українські етикетні формули, емоційно-експресивні засоби мовлення, прецедентні тексти.

**Вельмишановному Анатолію Панасовичу
як зразковій українській елітарній мовній особистості,
глибокому вченому, талановитому вихователю молоді,
організатору науки і навчального процесу, представнику
справжньої української інтелігенції, патріоту України,
надзвичайно порядній, чуйній і доброзичливій людині
із щирою симпатією, повагою, прихильністю і захопленням**

Актуалізація міждисциплінарності – одного з основних принципів сучасних наукових досліджень у сфері гуманітарних наук, зокрема й у лінгвістиці, спричинила з'яву комунікативної теорії тексту, що виникла внаслідок поєднання традиційної лінгвістики тексту з функційною стилістикою, психолінгвістикою, прагматикою, теорією мовленнєвих актів, риторикою.

Проекція лінгвістики на вивчення комунікативно-дискурсивних мовних процесів сприяє її налаштуванню на дослідження людського, тобто суб'єктивного чинника в мові, зокрема й виявлення того, як кожний конкретний суб'єкт мовлення поводить себе в дискурсивному просторі своєї сучасності залежно від власних комунікативних інтенцій, чинника адресата, з урахуванням спільних фонових знань соціуму, знань про реальне довкілля, МКС, репрезентуючи особистісне, нерідко й інтимне, начало і под. Саме такий підхід до вивчення мовлення окремих особистостей породив новий напрям лінгвістичний досліджень – лінгвоперсонологію, в межах якої й описують типи мовних особистостей, особливості індивідуально-авторського мовлення, вербалізованого мислення.

Суспільство «живе» у свідомості кожної особистості у вигляді типових для однієї й тієї самої культури реакцій на звичні ситуації, у вигляді емоцій, почуттів і станів, мовної рефлексії, що й формує відповідний національний характер як частину особистості, яка також виразно репрезентується в мові. Етнопсихологія вивчає це явище, пропонуючи для його окреслення термін «модальна особистість» (Б. Успенський). Модальна особистість виявляє себе в суспільстві, репрезентуючи етнічний характер, що лежить в основі індивідуального характеру, що виявляється через мовлення, комунікативну поведінку, репрезентуючи типовий мовний портрет представника українського етносу. Таких портретних типів може бути, звісно, кілька.

© Космеда Т.А., 2014

Тож логічним є визнання модальної МО, яка «існує в мовному просторі – спілкуванні, стереотипах поведінки, зафіксованих у мові, значеннях мовних одиниць та смислах текстів» [Карасик 2002: 7], – одним із найбільш пріоритетних та стрижневих об'єктів досліджень лінгвістичних студій.

Отже, лінгвоперсонологія фокусує дослідження на мовній спроможності особистості, її мовній, комунікативній, емоційній, культурній, етнічній та інших видах компетенцій, тобто, власне, й окреслює модальну мовну особистість, особистість крізь призму її дискурсу, мовлення.

Більша частина письменників як сильних, елітарних МО, типових носіїв національного характеру узагальнюють і формулюють відповідні інваріанти моральних принципів і максим, упорядковують їх, моделюють в систему, обґрунтовують, пропагують, вербалізують. По суті, вони репрезентують у своєму мовленні, всіх видах компетенцій, що супроводжують компетенцію комунікативну, в своїй мовленнєвій поведінці, суспільний комунікативний канон, комунікативний еталон.

Найкращі представники нації моделюють типову мовну поведінку її представників – відповідної мовної спільноти, – ментальні стереотипи з характерними позитивними й негативними виявами. Кращі мовні особистості як носії національної традиційної культури, перебуваючи у сфері конкретних ситуацій, передбачених цією культурою, оперують усім набором конкретних способів поведінки.

Найпоширеніше мовний спосіб поведінки репрезентується в «живому», спонтанному мовленні. Поняття «живе» мовлення на сьогодні не є достатньо повно потрактованим у мовознавстві. Сучасні термінологічні словники навіть не завжди містять цей термін. Однак, безперечно, «живе» мовлення виявляється насамперед в усній формі [Космеда 2013]. У писемній формі «живе» мовлення, як видається, найвиразніше репрезентується в его-текстах.

Его-текст – це текст, створений передусім для себе або текст про себе, тобто такий, об'єктом якого стають обставини життя самого автора. Його створюють для репрезентації суб'єктивного авторського погляду, егоцентричної позиції. До его-текстів традиційно відносять щоденник, мемуарні тексти, автобіографію, а також листи, де фактор автокомунікації, тобто адресованість самому собі, нейтралізується, оскільки в листах послідовно простежуємо діалогічну скерованість висловлювання.

Щоденник – це основний жанр его-тексту. Його називають «пульсуючим текстом» (М. Міхеєв). Окремі його частини (записи) відокремлені часовими проміжками (датами), зміст щоденника зорієнтований на реальні події життя його автора; це реалізація автокомунікації, оскільки автор звертається до самого себе, відбувається діалог Я і Я1, або Ego і Alter Ego [Космеда 2012].

В его-текстах найпоширеніше зреалізовується психотип його автора, лінгвокреативні задатки, оскільки, аналізуючи факти власної біографії, людина може фантазувати, віддаляючись від реальності, будувати гіпотези, мріяти про майбутнє і под. Щоденники інколи перестають бути сокровенними текстами. Автор може змінити свої наміри щодо секретності щоденника і задресувати його до відповідного кола читачів – вузького чи широкого. Саме так сталося із текстом щоденника Тараса Шевченка, де можна знайти яскраві зразки моделювання мовної гри [Космеда, Халіман 2013].

Безперечно, Тарас Григорович репрезентує сильну українську національну елітарну МО, для якої характерний високий рівень комунікативної компетенції з максимальними індексами за усіма її показниками, яка здатна до високого рівня лінгвокреативної діяльності, репрезентує «дух» української мови, що йде від українського селянства і козацтва, послідовно відображає український кордоцентризм [Космеда 2012; Яковина, Слободян 2013], високий ступінь емоційної компетенції. Однак насамперед его-текст Т. Шевченка засвідчує життєстверджувальну силу його характеру, силу волі, моральний імператив, налаштування на позитивне сприйняття довкілля, незважаючи на тяжкі обставини життя. Це одна із найважливіших рис сильних елітарних особистостей, що виявляється й у мовленні, зокрема «живому».

Аналіз мовлення, сукупності комунікативного простору, дискурсу кожного письменника загалом і Т. Шевченка зокрема як діяльності МО дають змогу зрозуміти не лише «звучання» слів, виразів, понять, що до певного часу залишаються в мовній потенції, «приховуються» від пересічних носіїв мови, але й дають можливість системно й об'єктивно досліджувати ті глибинні смисли і знання, що стоять «за мовою», відповідною комунікативною поведінкою, мовнокреативною діяльністю.

Якщо мову щоденникового его-тексту Т. Шевченка авторка цієї розвідки докладно описала й з урахуванням здатності письменника до моделювання мовної гри, то дослідження письменницького его-тексту, репрезентованого в його листуванні, докладно ще не проводилося, зокрема й з огляду на аналіз позитивного авторського налаштування на сприйняття буденних подій життя.

Мета цієї наукової розвідки – акцентувати увагу на МО Т. Шевченка, яка зреалізовується в писемній формі його «живого» мовлення, – его-тексті листів з огляду на здатність Т. Шевченка моделювати мовну гру, репрезентувати жарт, гумор, кордоцентризм, позитивне світобачення, світовідчуття і світорозуміння.

Низка дослідників мови Т. Шевченка (О. Забужко, Н. Момот, Б. Рубчак, Є. Нахлік, О. Яковина й О. Слободян та ін.) зауважили, що Кобзар мав гарну звичку іронізувати, жартувати, сміятися над собою. Це був його спосіб споглядання довкілля, що особливо виразно й послідовно виявляється в його его-текстах. А однією зі словесних форм вираження такого сприйняття дійсності митець обрав мовну гру. Особлива спроможність Т. Шевченка до розбудови ігрової стилістики, здатність вербалізувати словесну гру мотивовані інтровертно-

афективним чи афективно-екзальтованим типом натури письменника, що засвідчують сучасні вчені (Л. Герасилук, С. Балей, А. Халецький та ін.) (див. про це докл.: [Космеда 2012]).

У міжособистісній комунікації (комунікації камерній) мовна гра зазвичай виконує функцію інтимізації спілкування: адресати моделюють гру, правила якої зрозумілі тільки вузькому колу людей через близькість їхніх інтересів, культурного рівня, професійної діяльності й т. ін. Простежуємо моделювання жарту, імітацію безпосереднього спілкування, що виявляється у формах звертання, зачинів, кінцівках листів, прийомі пародіювання, іншомовних укралень, трансформованих паремій, фразеологізмів, використання епіграфів тощо. Усвідомлений відступ від мовної норми в процесі спілкування сприяє його індивідуалізації, виробленню унікальної комунікативної стратегії.

Як видається, прийнятий в шевченкознавстві умовний термін «україномовна маска» окреслює прагнення Тараса Шевченка вербально втілити дещо таке, що тоді вважали за запорозький дух – стилізацію певної мовної «розпатланості», розв'язності й при тому майже барокової декоративності [Забужко 2007]. Як приклад, наведемо початок листа до М. Щепкіна: ... *Яка оце тобі сорока-брехуха на хвості принесла, що я тут нічого не роблю, тільки бенкетую? Брехня. Сій-же богу, брехня! Та й сам-таки подумай гарненько. Хто ж нас шануватиме, як ми самі себе не шануємо? ...Плюнь, мій голубе сизий, на цю паскудну брехню...* (лист до М. Щепкіна, 9 лютого 1858) [Шевченко 1949: 398]. Отже, Т. Шевченко вдається до таких словесних стилізацій, коли хоче вербалізувати інтимізацію, відповідне ставлення до дійсності.

Гра – це елементарна й обов'язкова функція сьогоденного людського життя. Очевидно, людська культура без гри неможлива. Ігровий принцип стає провідним у всіх сферах суспільного життя, своєрідно репрезентуючись у мовленні сучасної людини [Космеда, Халіман 2013].

Мовна гра – це, зрозуміло, частковий вияв гри як такої, що зреалізовується в мовленнєвій діяльності, комунікації, дискурсивній практиці, житті людини загалом. Зміст мовної гри – декодована інформація, що відображає фрагмент МКС, репрезентований МО. За допомогою мовної гри як засобу трансформації картини світу МО репрезентує відповідні культурні цінності, виражаючи їх через систему суб'єктивних смислів, які кодує адресант, а адресат – дешифрує. Мовна гра яскраво демонструє систему емоційно-психологічних інтенцій мовця.

Ігровий дискурс передбачає уміння продуктивно моделювати мовну гру, залучаючи усі чинні, узусні, нормативні й потенційні, ненормативні ресурси мови, здатність мовців створювати й дешифрувати мовну гру, що відбувається завдяки залученню відповідних моделей, формул, аналогій й оказіональних утворень, які базуються на відповідній актуалізації потенціалу, спроможності одиниць усіх мовних рівнів, що своєрідно проєктуються на мовні жанри, стилі мовлення, мовленнєву діяльність загалом – розробку стратегії й системи тактик успішного спілкування, налаштованого на позитив.

Основні ознаки ігрового стилю – реалізація мовного експерименту (Л. Щерба), що виявляється в сміливих маніпуляціях мовними одиницями, зокрема створенням різних типів каламбуру, варіантів маркування й маскування ігрових завдань, словесних загадок, лінгвістичних ребусів, таємниць, оказіонального мовотворення і под. Однак головне – це те, що мовна гра дає можливість відчутти людині задоволення від її лінгвокреативності, реалізації власної мовної спроможності, від унікального володіння феноменальними можливостями мови [Космеда, Халіман 2013].

В его-тексті листів Т. Шевченко виявляє себе як МО, яка обирає і здійснює ту чи ту стратегію й тактику спілкування, переважно скеровану на позитивне світосприйняття, своєрідно викладає свої думки, передає емоції, почуття, відчуття, використовуючи для цього відповідний набір мовних засобів.

Спираючись на методологічні постулати антропоцентризму, розвиваючи ідеї В. фон Гумбольда, О. Потебні та їх наступників, А. Загнітко в низці своїх праць концентрує увагу дослідників на необхідності вивчення лінгвокреативного мислення людини, стверджуючи, що лінгвокреативне мислення послідовно відтворюється в мовній свідомості, адже воно скероване на породження нових мовних явищ, мовленнєвих одиниць, що відбувається шляхом відповідної актуалізації мовленнєвої тканини.

На думку В. Телія, лінгвокреативне мислення – це «відображально-гносеологічна діяльність, що оперує асоціаціями, які виникають на базі понять, що вже закріплені у відповідній мові у формі значень, і, зрештою, власне лінгвокреативне мислення творить образ світу, що своєрідно відображається в кожній окремій мові. Іншими словами, лінгвокреативне мислення – це соціологізована, тобто пов'язана з мовним узусом, діяльність, що створює мовні засоби і правила оперування ними на основі спроможності суб'єкта цієї діяльності (мовця), відображати довкілля, демонструвати здатність мислити цією мовою в заданому лексичному та граматичному каркасі її сприйняття» [Телія 1957: 67].

Оскільки кожна людина вже народжується зі здатністю до творення власного індивідуального мовлення, ідіостилу спілкування, то її лінгвокреативна діяльність виявлятиметься щоденно, як тільки людина починає оволодівати мовою. Для всебічного дослідження мовнокреативної діяльності, очевидно, слід вивчати не лише текст як елемент мови, але передусім дискурс як елемент мовлення, тобто «живе» мовлення людини. До такого висновку й дійшли сьогодні мовознавці.

Налаштовуючись на позитивне сприйняття дійсності, Т. Шевченко намагався репрезентувати події легко, весело, з гумором, разом із тим, простежуємо в цьому вияв його високої моральності. Цю тезу підтверджує цитата з листа, де Кобзар турбується про моральне обличчя українських дівчат, роблячи це в м'якій словесній

тональності, з легким гумором, використовуючи красномовний русизм – лексему *возмутительное*, порівн. запис, зроблений у постскрипті українською мовою до російськомовного листа: «Р. S. Трохи, трохи був не забув. Я чув, що у вас є молоденькі дівчата. Не давайте їм, будьте ласкаві, і не показуйте мої «Гайдамаки», бо там є багато такого, що аж самому сором. Нехай трошки подождуть, я їм пришло, я їм пришло «Черницю Мар'яну», к великодню думаю надрукувати. Це вже буде не в о з м у т и т е л ь н е є (Лист до Г. Тарнавського, 26 березня 1842) [Шевченко 1949: 282].

Письменник репрезентує надзвичайну ввічливість, коректність, що характерні виключно елітарним мовним особистостям і налаштовує на позитив. Наведемо фрагмент тексту з листа до П. Корольова: *Спасибі тобі, добрий чоловіче, за ласкаве слово, за гроші, і за Старину Запорозьку. Спасибі і тільки що спасибі, і більше нічого я не маю. Прийми, не гніваючись, «Гайдамаки», а на «Кобзарі» вибач. Нема ні одного. Як надрукую воруге, то пришло не один екз. з дякою. Шлю вам 6-ть екз. «Гайдамаки» – і сьомий вам на пам'ять, не забувайте мене, коли маєте чим поминать.*

Лежу оце п'яті сутки та читаю Старину, добра книжка, спасибі вам й Срезневському. Я думаю де що з неї зробить, коли здоров буду, там, бачите, є дечого такого, що аж губи облизуєш, спасибі вам. – Напиши, будь ласкав, земляче, коли будеш мати час, як там у вас, у Харкові, привітали мої «Гайдамаки», чи лають, чи ні, напиши щиро правду, і за щиро правду скаже щире спасибі Т. Шевченко (лист до П. Корольова, 22 травня 1842) [Шевченко 1949: 282]. У цьому листі виявляється ввічлива тональність (6 разів уживається лексема *спасибі*, з повторами і підсилювальними частками, національно маркованим епітетом *щире*; ввічливі звертання – *добрий чоловіче*, активне використання інших виразів мовленнєвого етикету – *вибач, будь ласкав, коли будеш мати час; не забувайте мене, коли маєте час поминать, ласкаве слово*) і легка авторська іронія, гумористичне налаштування щодо репрезентації власного «Я» (про себе в третій особі). Бачимо в цьому контексті і прагнення вербалізувати невербальні засоби комунікативної поведінки, що також характерно для «живого» мовлення, порівн.: *там, бачите, є дечого такого, що аж губи облизуєш*. Т. Шевченко самоіронізує, моделює гумор й у рядках: *Здається і люльки не курю – а шматочки паперу, що була написана «Черниця», розгубилися...* (лист до О. Корсуна, січень 1842) [Шевченко 1949: 281].

Подібне простежуємо і в іншому листі, де, крім типових етикетних формул подяки, що наводилися вище, вжито інтимізовані звертання (*мій голубе, лебедіку*) та означення (*ласкаве* (письмо)), інтимізовані національно марковані форми омовлення невербаліки («*поклоніться...*»), почуття поваги й шани тут підсилюється виразом *будьте ласкаві*), національну етикетну маркованість має і його типовий підпис в листах у супроводі із національною комунікативною формою зичливого побажання (*Бувайте здорові, Щиро ваш Т. Шевченко*), хоча стосовно окремих осіб, очевидно, враховуючи відповідні комунікативні чинники, Т. Шевченко використовує й форму вітання, властиву російськомовній комунікації, тут має місце й міжмовна інтерференція (*Спасеть його бог*), порівн.: *Спасибі тобі, мій голубе, що хоч ти не забуваєш. Прочитав я твоє ласкаве письмо тільки позавчора, бо позавчора вернувся в Петербург, – мене носив проклятуший пароход у Шведчину і Датчину (...). Та так занедужав, що ледве привезли мене в Ревель, там трошки очунав, приїхав у це прокляте болото, та й не знаю, чи вже й вийду. Хоч лікар і говорить, що нічево, одначе так кивне головою, що аж сумно дивитися. Сьогодні оце трошки легше стало, можна хоч перо в руках удержать. А, лебедіку, як не хочеться кидать землю, хоч вона й погана! А треба буде, хоч воно ще й рано. Молю тільки милосердного бога, щоб поміг мені весни діждати, щоб хоч умерти на Україні (...).*

Хоч би бог привів подивитися на свої сльози, докупи зібрані. Поклоніться старому Грицькові, як побачите. І Петрові Гулаку. (...). Не забувайте мене, будьте ласкаві.

Бувайте здорові, не забувайте мене.

Щиро ваш Т. Шевченко.

Поклоніться, будьте ласкаві, Метлинському. Спасеть його бог за його «Думки і ще де що»; тіль[ки] і полегості, що вони (лист до П. Корольова, 18 листопада 1842) [Шевченко 1949: 282–283].

У наведеному вище листі Кобзар оповідає про життєві негаразди, погане самопочуття, але й у мовленнєвому жанрі скарги («*Та так занедужав, що ледве привезли мене в Ревель, там трошки очунав, приїхав у це прокляте болото, та й не знаю, чи вже й вийду*», «*Сьогодні оце трошки легше стало, можна хоч перо в руках удержать*»), репрезентованому тут, простежуємо оптимізм і намагання жартувати й іронізувати над своєю долею. Митець використовує чинні типові російськомовні комунікативні формули («*Хоч лікар і говорить, що нічево, одначе так кивне головою, що аж сумно дивитися...*»), моделює самоіронію («*мене носив проклятуший пароход у Шведчину і Датчину*»), проте омовлює надію, знову-таки іронізуючи («*Хоч би бог привів подивитися на свої сльози, докупи зібрані*»), жартівлива тональність простежується й в оптимістичних словах про можливу смерть, евфемістично вербалізовану, оскільки в ментальності українців на потребу її номінації накладено суворе табу, чого й дотримується Кобзар, репрезентуючи свій моральний імператив. Простежуємо й типове для українського способу комунікації, як і для інших віруючих, у важкі хвилини життя звертання до Господа («*А, лебедіку, як не хочеться кидать землю, хоч вона й погана! А треба буде, хоч воно ще й рано. Молю тільки милосердного Бога, щоб поміг мені весни діждати, щоб хоч умерти на Україні*»).

Сповідуючи філософію «серця», Т. Шевченко створив образ-концепт «усміхненого серця» і, разом із тим, «серця, омитого сльозами»; Кобзар веде діалог із серцем як з «іншим», про що докладно пишуть О. Яковина і О. Слободян [Яковина, Слободян 2013: 91-110], зауважуючи, що «поет розгортає дискурс від серця народу і через концепт серця виходить на універсальну проблему гідності людини...» [Яковина, Слободян 2013: 103], «емоція серця у поета утворює парадигмально вищий концептуальний рівень, несе в собі смисл. Саме тому концепт серця у Шевченка є важливим для визначення кордоцентризму в історії української філософії, а філософи періодично повертаються до Шевченкових текстів. Для світовідчуття українця поетичні смисли Шевченка є апостеріорними...» [Яковина, Слободян 2013: 105].

Жартівливо-іронічна шевченкова вдача найбільш послідовно виражається у маніпуляції паремійним фондом української і російської мов, що ілюструє дискурс листів письменника, порівн.: (...) *а Грабовський буде мені польські штуки видавать... так отаку-то я замісив лемішку, якби тільки добрі люди помогли домістити, а потім і виїсти... Бувайте здорові, пишійте швидше, бо ляжимо. Щирий ваш Т. Шевченко* (лист до О. Бодяньського, 29 червня 1844) [Шевченко 1949: 287].

Знову іронія, жартівлива «погроза». Звертання *добрі люди*, очевидно, завдяки дискурсу Т. Шевченка набуло в живому мовленні українців, зокрема й наших сучасників, іронічного смислу, евфемізованої негативної оцінки, порівн. також поетичні рядки Т. Шевченка, що набули статусу прецедентних – *не так тії вороги, як добрії люди*.

Наведемо й інший контекст митця: *Отамане! Шкода, що в тебе рук[ки] не такі довгі, щоб досягти до моєї чуприни, а воно б добре було. Якби ніколи, або нездужав, або що-небудь таке, то ще б нічого, а то все так як треба, та ледащо, не вам кажучи, хоч і сором, та що маю робить – такий уже вдався...* (лист до Я. Кухаренка, лютий 1843) [Шевченко 1949: 284–285]. Т. Шевченко жартівливо спонукає своїх друзів засуджувати його за бездіяльність, хоч насправді це не так.

Загальну установку на позитивну комунікацію Кобзар вербалізує в такому вислові: *...Когда нечего сказать доброго, то лучше молчать....* (лист до Бр. Залеського, 10 червня 1855) [Шевченко 1949: 343]. І це знову омовлена формула налаштування на життєвий позитив.

У дискурсі епістолярної спадщини Т. Шевченка змодельовано показовий оптимістичний вираз *велике веселіє*, що є фрагментом життєвого кредо письменника, вербалізацією його філософських концептів, напр.: *Великим веселієм звеселили ви мене своїм добрим, християнським листом у цій бусурманській пустині. Спасибі вам, друже мій добрий, я з самої весни не чув рідного щирого слова. (...) А вам першим бог велів розважить мою тяжку тугу в пустині щирими словами, спасибі вам...* [Шевченко 1949: 293–294]. Знову простежуємо наявність слів подяки, українського національно маркованого прикметника «*щирий*», який можна вважати ключовим концептом МКС українців, прикметників *добрий*, *рідний*, згадку про Господа.

О. Яковина і О. Слободян, аналізуючи специфіку вияву концептів «веселий», «веселенький») і «радісний» в тексті «Кобзаря», слушно вказують на глибинний зв'язок поетичної концептосфери митця з релігійним дискурсом. Для підтвердження своєї думки зазначені дослідники цитують слова Отців Церкви: «Тільки праведні здатні вкусити й насолодитися, тільки вони причащаються Життю», бо «блаженство й радість можливі тільки через свобідне узгодження волі людської з Божою, через вольове й творче виконання Божественних визначень, через освячення й преображення самої волі в Творенні заповідей Його» [Яковина, Слободян 2013: 50]. Як бачимо, Т. Шевченко був цілісною особистістю і те, що сповідано ним в поетичному тексті, аналогічно репрезентується й у його еґо-екстах.

Позитивне світосприйняття, яке намагається демонструвати в своїх листах Т. Шевченко, дає змогу відродити надії і подолати відчай, розчарування. Таке налаштування має відповідну вербалізацію, що допомагає письменнику укріпити свій дух.

Як видається, Кобзар виробив свою життєву філософію, в основі якої вбачаємо насамперед саме налаштування на позитивне сприйняття довкілля, що він і прагнув вербалізувати в еґо-текстах – щоденнику і листах, як і у всій своїй творчості.

Вербалізація філософії позитивного сприйняття довкілля допомагала письменнику набути внутрішнього спокою, виробити відчуття, що сприяють підвищенню самоповаги, викликають і загострюють відчуття позитивних почуттів, емоцій. Таке налаштування утворює віру стосовно вироблення сприятливих обставин, допомагає відкинути негатив, бачити життєвий прогрес.

Систематично намагаючись вербалізувати позитивні думки у своїх листах, Т. Шевченко укріплював віру у краще майбутнє. Таке налаштування стало виявом енергетично сильного, креативного особистісного начала Т. Шевченка, його філософського Еґо. Дискурсивна практика втілення філософії позитивного сприйняття дійсності зробила її частиною свідомості письменника.

Перспективу дослідження вбачаємо в комплексному вивченні еґо-текстів Тараса Шевченка, осмислення його лінгвокреативності в повсякденному мовленні.

Література

- Забужко 2007: Забужко, О. Notre Dame d'Ukraine: Україна в конфлікті міфологій : Монографія [Текст] / О. Забужко. – Київ : Факт, 3-є вид., випр., 2007. – 640 с. – Бібліогр. : посторінково, іл. – (Сер. «Висока полиця») – 10 000 пр. – ISBN 978-966-359-160-5; ISBN 966-359-091-0 (серія).
- Карасик 2002: Карасик, В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс : Монографія [Текст] / В. И. Карасик. – Волгоград : ВГПУ, Изд-во «Перемена», 2002. – 332 с. – Библиогр. : с. 302-331, 250 экз. – ISBN 5-88234-552-2.
- Космеда 2012: Космеда, Т. А. Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу : Монографія [Текст] / Т. А. Космеда – Дрогобич : Коло, 2012. – 372 с. – Бібліогр. : с. 335-363. – 500 пр. – ISBN 978-617-642-054-5.
- Космеда, Халіман 2013: Космеда, Т. А. Мовна гра в парадигмі інтерпретативної лінгвістики. Граматика оцінки. Граматична іграма (теоретичне осмислення дискурсивної практики) : Монографія [Текст] / Т. А. Космеда, О. В. Халіман – Дрогобич : Коло, 2013. – 228 с. – Бібліогр. : с. 185-215. – 300 пр. – ISBN 978-617-642-100-9.
- Космеда 2013: Космеда, Т. Риторика українців: порушення норми як мовна гра [Текст] / Т. Космеда // Studia Ukrainika Posnaniensa / nauk. red. T. Kosmeda. – Zeszyt I. – 2013. – Poznań : UAM. – С. 81–90. – Бібліогр. : с. 90.
- Теля 1987: Теля, В. Н. О специфике отображения мира психики и знания в языке [Текст] / В. Н. Теля // Сущность, развитие и функции языка (Сборник статей) / Отв. ред. Г. В. Степанов. – М. : Наука, 1987. – С. 60-74.
- Шевченко 1949: Шевченко, Т. Г. Вибране листування [Текст] / Т. Г. Шевченко // Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : в 3 т. – К. : Дніпро, 1949. – Т. 3. – С. 112-312.
- Яковина, Слободян 2013: Яковина, О. Тарас Шевченко: істина – некомунікативна реальність : Монографія [Текст] / О. Яковина, О. Слободян – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2013. – 309 с. – Бібліогр. : посторінково. – 1000 пр. – ISBN 978-966-518-611-3.

В данній статті йдеться про розвиток теорії лінгвоперсоналогії, що ілюструється аналізом еґо-текстів, до яких традиційно належить епістолярний дискурс. Вивчаючи сильну українську елітарну мовну особистість Тараса Шевченка, авторка описує деякі його характерні риси: вміння моделювати юмористичні тексти, іронію, вербалізувати лінгвостилістичні категорії інтимізації, ввічливості, кардіоцентризму, що ілюструється фактами демонстрації особливостей моделювання мовної гри, адекватного використання стереотипних українських етикетних формул, емоційно-експресивних мовних засобів, прецедентних текстів.

Ключові слова: лінгвоперсоналогія, еґо-текст, епістолярний дискурс, мовна особистість, сильна елітарна мовна особистість, мовна гра, лінгвостилістична категорія інтимізації, українські етикетні формули, емоційно-експресивні мовні засоби, прецедентні тексти.

The article develops the idea of lingual personology that is illustrated by the analysis of ego-texts that traditionally include epistolary discourse. Taking as an example a strong Ukrainian elite language personality of Taras Shevchenko, the author defines some characteristic features of lingual personology: modeling humour, the irony, lingual-stylistic category of intimacy, verbalization of politeness, cardocentrism that is illustrated by the facts of language game, appropriate use of stereotypic Ukrainian etiquette formulae, emotional-expressive language means, precedent texts.

Keywords: lingual personology, ego-text, epistolary discourse, language personality, strong elite language personality, language game, lingual-stylistic category of intimacy, Ukrainian etiquette formulae, emotional-expressive language means, precedent texts.

Надійшла до редакції 24 квітня 2014 року.

Ірина Кочан

УДК 811

ТРАКТУВАННЯ МОДЕЛІ ТА СТРУКТУРИ ТЕКСТУ В СУЧАСНІЙ НАУЦІ

Розглянуто різні погляди як зарубіжних, так і вітчизняних науковців на питання моделі і структури тексту. З'ясовано неоднозначність трактування цих понять відповідно до наукових засад авторів, їхніх розуміння тексту. Висловлено власні міркування щодо цієї проблеми.

Ключові слова: текст, модель тексту, структура тексту, термінологія, лінгвістика тексту.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Моделювання і структурування вже давно увійшло до арсеналу методів лінгвістичного аналізу й посіло чільне місце у вивченні й описі тексту.

Однак поняття моделі та структури в лінгвістиці тексту не має ще єдиного розуміння і трактування. Усе залежить від позиції науковця, від тих засад, на яких він стоїть. Тому проблема, окреслена у розвідці, – з'ясувати, як трактують ці поняття дослідники тексту в науковій літературі, висловити власне розуміння цих понять.

Як відомо, модель – поняття загальнонаукове. У перекладі з французької мови означає міру, зразок [Загнітко 2012, т. 2: 251]. Цей термін використовують у математичних, природничих, соціальних і гуманітарних науках, і в кожній із них він має специфічне значення. Відомо близько 30 різних дефініцій на позначення моделі. Зокрема у Великому тлумачному словнику сучасної української мови [2007: 663] подано такі визначення цього терміна: 1. Зразок якого-небудь нового виробу, взірцевий примірник чогось. 2. Тип, марка, конструкція. 3. Зразок, що імітує будову і дію якого-небудь об'єкта ... 4. Те, що є матеріалом, натурою для художнього зображення, відтворення. 5. Зразок, з якого знімається форма для відливання або відтворення в іншому матеріалі. 6. Уявний чи умовний (зображення, опис, схема і т.ін.) образ якого-небудь об'єкта, процесу або явища, що використовується як його представник. 7. Конструкція, структура, зразок, за яким побудована певна одиниця мови з одиниць нижчого рівня. 8. Система математичних залежностей або програма, що відображає суттєві властивості об'єкта, процесу або явища, які вивчаються...

Виходячи з окремих визначень цього слова, можна констатувати, що модель – це структура. Однак у наукових працях, присвячених цим питанням, вони не лише ідентичні, а й нерідко цілком різні.

У лінгвістичних науках також спостерігаємо відмінності у трактуванні цього поняття. Зокрема, *прикладна лінгвістика* намагається будувати моделі, що відображають конкретні лінгвістичні об'єкти, їх системи, а також процеси мовленнєво-мислетворчої діяльності людини. Тут *модель об'єкта* – це опис об'єкта, який показує його якості [Філіппова 2004: 4]. У *структурній лінгвістиці* моделлю об'єкта, для якого суттєвими є тільки його функціональні властивості, має вважатися будь-яка побудова, функціонально схожа на нього [Апресян 1966 :79].

Загальна лінгвістика визначає модель як об'єкт, спеціально побудований дослідником з метою пізнання того або іншого фрагмента дійсності, тобто об'єкта-оригінала [Касевич 1977: 26].

Модель тексту нерідко ототожнюють зі структурою. Термін «структура» (лат. побудова, взаєморозміщення, взаєморозташування) має перше значення «те саме, що побудова мовної одиниці (див.: Будова мовної одиниці). Структура слова. Структура речення. Структура словосполучення. **Структура тексту»** [Загнітко 2012, т.3 : 402]. Структуру тексту також розуміють неоднаково.

Отже, **актуальність** дослідження зумовлена неоднаковим розумінням і трактуванням цих понять у науковій літературі.

Ступінь вивченості проблеми. Теорію текстової моделі опрацьовували: О. О. Вялікова, М. Д. Феллер, структура тексту була у полі зору Н. С. Валгіної, Ю. М. Лотмана (художній текст), М. Д. Феллера, В. В. Різуна (публіцистичний текст), Ю. П. Сурміна (науковий текст); структурні моделі тексту розглядають А. В. Горбань, Д. І. Іванов, Є. М. Масленнікова, Г. Г. Москальчук, І. С. Попова та ін.

Мета розвідки: диференціювати поняття моделі та структури тексту, окреслити їх у ракурсі лінгвістики тексту.

Ю. Д. Апресян під **моделлю тексту** розуміє таке поєднання змісту і форми тексту (в опорних словах, словосполученнях і реченнях), яке дозволяє відобразити жанр, тему, композицію, структуру і спосіб розгортання змісту [Апресян 1966: 79].

У працях з лінгвістики тексту цього часу натрапляємо на різні терміни з центральним словом *модель*. Зокрема це такі терміни, як *модель побудови тексту, інформаційна модель тексту, модель системно-структурної організації тексту, структурні моделі тексту, композиційна модель тексту* тощо.

Так, узагальнену **модель побудови тексту** розуміють як характерне сполучення прагматичних, семантичних і синтаксичних властивостей тексту, обумовлене його змістом, метою комунікації, соціальними та історичними чинниками, і який «втілює в концентрованому вигляді найімовірніші риси того чи іншого класу текстів» [Нойберт 1975: 63].

Очевидно, що модель тексту залежить від його стилю і жанру. Хоча можна говорити й про узагальнену модель тексту.

Лінгвотипологічна модель художнього тексту – це матриця белетристичного тексту, спосіб бачення уявного світу, спосіб зближення лінгвотипологічних варіантів в ідіостилях письменників на різних етапах розвитку художнього тексту. Ця модель охоплює 5 різних структур знань: 1) когнітивну; 2) концептуальну, 3) референтну структуру знань *людина*; 4) колірну картину світу; 5) референтну структуру знань *простору і часу* [Фоменко].

У поетичних текстах важливу роль відіграє **інтонаційна модель тексту**. Це система інтонаційних конструкцій, пауз, ритму, темпу і логічних наголосів, тобто система суперсегментних засобів вираження в конкретних характеристиках, властивих певному тексту.

Для *медійних* текстів характерними є **інформаційна модель тексту** (стилю і т.п.). Ця модель містить лінгвістичну інформацію про об'єкт, а також способи дії, необхідні отримувачу інформації для роботи з текстом.

Модель системно-структурної організації тексту – це модель, у якій виділяють інформативно змістовий та прагматичний рівні тексту. Модель має комплексний характер, відображає комунікативний підхід. У рамках моделі одиниці всіх рівнів тексту пов'язують відношення асоціативної кореляції [Модель тексту].

Під **композиційною моделлю тексту** розуміють певну функціональну систему – послідовність компонентів, поданих комунікативними блоками, які відрізняються своїми функціями як щодо один одного, так і стосовно всього тексту.

Аналізуючи розуміння моделі від широко до вузького трактування, В. М. Томашевський синтезує визначення *моделі як абстракції системи*, що відображає деякі її властивості [Томашевський 2005: 21-22]. Оскільки модель тексту можна уявляти з різних позицій, то з точки зору комунікативного акту говорять про три типи моделей. *Перший* – це моделі, які відтворюють той чи інший тип мовленнєвої діяльності: розуміння (аналізу) тексту, породження мовних творів (синтезу), автоматичного перекладу; навчальні моделі мови; інтелектуальні системи різних типів, що використовують діалог на природній мові і т.д. *Другий* тип моделей – мовні твори, які є обов'язковими компонентами будь-яких типів мовленнєвої діяльності, а отже, і обов'язковими компонентами будь-яких її моделей. *Третім* типом моделей є моделі власне мовного механізму, які відтворюють мовні закономірності розуміння і побудови мовних творів. На таких засадах стоять М. І. Откупщиков, Л. В. Бондарко, В. Д. Буторов, В. В. Богданов.

Функціональні моделі спираються на комунікативну функцію текстів, тобто виходять з того, що тексти продукуються з конкретною комунікативною метою. Внутрішньо-текстові критерії залежать від комунікативного контексту, функція тексту виступає домінуючим критерієм. Наприклад, тексти, головною функцією яких є передача інформації, можуть бути об'єднані у категорію «інформативні типи текстів». Тексти, які є інструкціями для реципієнтів, у функціональній моделі належать до «директивних текстів». Крім того, виділяють:

- *Когнітивні* тексти: наукові та популярно-наукові тексти;
- *Нормативні* тексти: законодавчі тексти;
- *Інформативні* тексти: повідомлення, коментар, новини, описи, протоколи, характеристики та ін.;
- *Апелятивні* тексти: політична пропаганда, реклама, анонси, запрошення та ін.;
- *Дескриптивні* тексти: пояснюють стан речей, наприклад, опис продукту в технічній документації;
- *Тривіально-нарративні* тексти: до них належать як твори художньої (біографічні романи), так і масової літератури (жіночі романи, детективи та ін.);
- *Естетично-креативні* тексти: лірика, епос і драма [Типологія_текстів].

М. Д. Феллер розглядає текст як модель комунікативного акту. На його думку, модель тексту – це абстрактний конструкт, що поєднує ознаки реальних текстів певного типу з урахуванням їх функцій. Він вводить поняття узагальнених моделей текстів різних стилів. Так, **узагальнена модель** публіцистичного тексту є інформативним текстом, який передає повідомлення про наявність певної проблеми та про шляхи її розв'язання або про погляди стосовно цієї проблеми [Феллер].

І. С. Попова пропонує моделювати текст, вводячи апарат і символіку теорії множин, яка пов'язана із завданням і символічним зображенням множини, коли загалом ця множина задається переліком її складників. Ці моделі матимуть такий вигляд: $T = \{W\}$; $T = \{C\}$; $T = \{S\}$; $T = \{L\}$. Перші дві з цих моделей є образами, скажімо, різного типу текстів на вивісках (*Аптека. Вихід. Висока напруга. Залізничні каси*). Друга пара моделей, крім випадків спеціальної комунікації, пов'язаних, наприклад, із рекламою, анонсуванням, телефонним чи телеграфним зв'язком і под. (*Міністерство охорони здоров'я України попереджає, що надмірне вживання алкоголю шкідливе для вашого здоров'я*), досить часто співвідноситься з цілими художніми творами, особливо поетичного жанру, як це має місце, наприклад, у віршах [Попова 2009: 68-71].

Логічна модель інтерпретації тексту охоплює: суб'єкт інтерпретації, текст, контекст, смисл терміна, смисл тексту, багатозначність смислу, конфлікт інтерпретацій. Вона будується на підставі основних термінів, введених логіками для опису розумової діяльності людини, яка здійснює процес читання тексту та намагається досягти його розуміння. Потім вводять модальності, що характеризують логіко-семантичні критерії (оцінки) об'єктивного існування тексту й інтерпретаторської діяльності суб'єктів. До них належать слова «правильно», «неправильно», «існує», «не існує», «адекватно», «неадекватно», «зрозуміло», «незрозуміло» [Карамішева 2011].

Логічне моделювання тексту орієнтоване на складання логічної структури досліджуваного джерела. За найзагальнішого підходу науковий текст складається з трьох частин: вступної, дослідницької і висновкової.

У *вступній частині* тексту визначаються проблема, мета і завдання, гіпотези і методи дослідження, а також відзначається зв'язок даного дослідження з іншими дослідженнями.

Дослідницька частина тексту дає опис проведеного дослідження й отриманих результатів.

У *висновковій частині* тексту робляться висновки і даються рекомендації для проведення подальших наукових досліджень і використання результатів у практичному житті [Сурмін 2008].

Можна говорити про те, що принципи побудови текстових схем (моделей) загалом залежать від типу тексту. Усю сукупність текстів можна поділити на дві великі групи:

- тексти, побудовані за моделями жорсткого клішованого типу, де регламентується не лише характер самих компонентів схеми, їх послідовність, але й характер заповнення компонентів моделі (до цієї групи відносимо тексти офіційно-ділового стилю (заяви, довідки, юридичні документи, оголошення, інструкції тощо) і деякі тексти науково-технічної прози, що мають інформативний або юридичний характер);

- тексти, побудовані за моделями гнучкого типу, що мають узуальний або вільний характер і вступають у парадигматичні відношення один з одним.

На нашу думку, **модель тексту** – це певна послідовність конструктивних блоків (К-блоків), до яких належать: вступний (інтродуктивний), основний (тематичний) та завершальний (інферативний) блоки, об'єднані відповідними відношеннями. Інтродуктивний блок має такі варіанти: вступ, вступне словов, від автора, передмова, пролог, зачин, прелюдія, преамбула тощо. Інферативний – висновки, післямова, епілог і под. Тематичний блок залежить від типу і жанру тексту.

Як бачимо, домінує значення: зразок побудови тексту різних стилів і жанрів.

Поняття «структура тексту» нині також перебуває у центрі уваги текстологів. Адже від результативності дослідження структури тексту залежить розв'язання цілої низки проблем аналізу тексту як засобу комунікації, проблем його розуміння й текстотворення. Зі структурою тексту мають справу, коли текст розглядають як специфіну одиницю певної семіотичної системи. На думку багатьох дослідників, структура тексту часто передбачає його подальший успіх. Тому у кожному стилі та жанрі структуру обирають, виходячи із завдань текстового матеріалу. Головне, щоб читач мав можливість отримувати доступну й дохідливу інформацію. У М. Бахтіна *структура тексту* – це динамічна єдність основних елементів та субструктур, що характеризується як завершена, цілісна комунікативна система [Бахтин 1986: 424].

Класифікації 1970-их років базувалися на таких критеріях, як *поверхневий рівень тексту* та *внутрішньотекстові структури*. До 70-х років текст трактували у широкому значенні як структуру, що складається з елементів значення та їхньої єдності, а у вузькому – як єдність мовних знаків, організованих за нормою мови, яка є носієм інформації [Москальская 1981: 16]. Структуру тексту досліджували на тлі домінування теми, за словниковим складом та принципами побудови тексту тощо.

Процес формування поняття «структура тексту» ще не завершено. І це при тому, що структура є його природною властивістю, а це означає, що будь-яка теорія, яка прагне адекватно описати текст, повинна відобразити його структурність. Як відомо, текст має *поверхневу* та *глибинну* структури. *Глибинна* структура тексту (це його зміст), а *поверхнева* – це його граматична форма. (У деяких працях послуговуються термінами зовнішня і внутрішня структура з тим самим значенням.) *Глибинна* структура тексту ґрунтується на поверхневій, відрізняючись від неї ступенем повноти і визначеності у відображенні концептуального змісту твору.

Як зазначає проф. А. Загнітко, «у лінгвістиці тексту – це різні методи текстового аналізу, спрямовані на реконструкцію по-різному визначуваної глибинної структури тексту. Основу цього складає ідея, що за продукуванням тексту дотримуються певного латентного значення, про яке не завжди знає сам автор тексту. Це «значення» по-різному концептуалізують у різних теоретичних підходах» [Загнітко 2012, т.3: 403]. Як пояснює далі науковець, *глибинна структура* – фундаментальна система цінностей, умонтована в текст. Вона складається з норм, цінностей та настанов, що універсальні в тому, що відбивають у тексті ціннісні і нормативні структури особливих соціальних систем, а внутрішня будова пов'язана з категорією цілого і частини, тому поняття структурності тексту зумовлює можливість його членування, тобто виявлення взаємопов'язаних та взаємообумовлених частин або складових.

У структурі тексту відбиваються його екстралінгвістичні чинники, що визначають його функціональний стиль. Лінгвістично це виражається у відборі мовних одиниць та в тяжінні до використання стереотипних мовних засобів, штампів на лексичному й синтаксичному рівнях. На цій підставі виокремлюють ще й *типологічну структуру*. Ця структура супроводжує тип тексту відповідно до стилю і жанру.

Тематична структура охоплює увесь текст і виявляється у тематичних зв'язках між фразами. Кожна наступна фраза має бути зв'язана з попередньою тематичним зв'язком. Тематична структура буває однорідна і неоднорідна.

Для *однорідної* тематичної структури властиві такі зв'язки:

- основний тематичний зв'язок (фрази зв'язані одним і тим же предметом розповіді);
- субтематичний зв'язок (наступна фраза ієрархічно підпорядкована попередній – від загального до конкретного, від загального до деталі тощо);
- макротематичний зв'язок (наступна фраза є вершиною ієрархії відносно попередньої фрази від конкретного до загального).

Неоднорідні тематичні структури включають:

- асоціативний формальний, наприклад, звуковий зв'язок (утворюється паралельна тема на основі звукової асоціації);

- асоціативний змістовий зв'язок (наступна фраза виражає тему, яка асоціативно зв'язана з попередньою); цей зв'язок може бути різних типів:
- ситуативний асоціативний зв'язок (наступна фраза є висловлюванням про предмет, що має просторове або часове відношення до предмета попередньої фрази – утворення суміжних тем);
- предикативний асоціативний зв'язок (наступна фраза виражає причину, наслідок, атрибут, місце, час дії основного предмета розповіді).

Композиційна структура. Композицію аналізованого тексту можна розглядати в межах кожної теми. Це змістова структура конкретної теми.

Складність структури прямо пропорційна складності інформації, яку слід передати. Н. С. Валгіна у художніх текстах виділяє й описує *структуру тексту-розповіді, структуру тексту-опису, структуру тексту-роздуму*, динамічну структуру тощо, наголошуючи на тому, що зміна видів контексту, їх взаємозв'язок, і взаємозалежність, що орієнтуються на прагматичні установки тексту й автора, визначають загальну композиційно-мовленнєву структуру тексту [Валгіна 2003].

У публіцистичних текстах структура може варіюватися залежно від завдань тексту, тому виділяють такі типи структур: 1) *логічна* (послідовна) (коли кожен наступний абзац впливає з попереднього або пов'язаний із ним непрямим зв'язком); 2) *пірамідальна* (складена за принципом перевернутої піраміди: основна інформація подається на початку, а потім уточнюються лише деталі); 3) *FAQ-структура* (містить питання-відповіді); 4) *комерційна* (тексти реклам, складені на основі маркетингових моделей); 5) *неправильна* (містить елементи різних типів структур, об'єднаних разом і перемішаних); 6) *комбінована* та ін.

На сучасному етапі виділяють ще **комунікативну структуру**, суть якої полягає в тому, що автор повинен чітко розмежовувати структури «для себе» і «для читача». Якщо у тексті фіксуються змістові «прогалини», що ускладнюють розуміння, то обов'язково треба логічно відновити це «провалля» змісту); **психологічна структура тексту** (тобто його зміст) зорієнтована на адресата з урахуванням психології його сприймання й розуміння. Журналісти оперують ще поняттям **інформаційної структури**, суть якої полягає в тому, що не кожен текст несе певну інформацію. Інформаційними є лише ті тексти, які несуть нові повідомлення для реципієнта [Різун 1998: 182].

Специфічність *наукового тексту* полягає в тому, що не лише його глибинна, а й поверхнева структура співвідноситься з процесом наукового мислення. У науковому стилі текст має бути чітко структурованим, поділятися на розділи і параграфи. Потрібно намагатися, щоб кожен розділ був самостійним науковим дослідженням певного складника загальної проблеми, щоб кожен складник був описаний у тексті, а текст був цілісним, а не фрагментарним.

Крім членування тексту на розділи і параграфи, він мусить мати поділ на значеннєві частини, абзаци і речення. Варто пам'ятати, що надмірне дроблення тексту утруднює його сприйняття, тому абзаци мають бути обгрунтованими і зводитися до викладу однієї думки.

У діловому мовленні структура – це відносно стійкий спосіб організації елементів документа як системи. Поняття структури охоплює стійкість, стабільність будь-якого документа, завдяки чому він зберігає свої властивості при зміні зовнішніх і внутрішніх умов. Доки зберігається структура, зберігається і система в цілому, а порушення чи перетворення структури веде до зміни чи знищення системи взагалі. *Внутрішня структура* документа – це його внутрішня будова, набір взаємопов'язаних елементів і частин, що дозволяють більш ефективно шукати, сприймати і використовувати вміщену в ньому інформацію. Вміст внутрішніх структурних елементів і частин багато в чому визначається видом документа. *Зовнішня структура* документа (конструкція) – це його зовнішня форма, яка дозволяє ідентифікувати його як вид документа. Мета – надання документу такої форми, яка викликала б у адресата бажання читати, шукати ту чи іншу потрібну інформацію [Документ: характеристика, структура, складові, властивості, функції].

Отже, структура тексту – це функціонально-стильова специфіка тексту, особливості семантичного і формально-мовного втілення мовленнєвої форми, художньо-розповідної і, нарешті, індивідуальної манери автора, тобто ті стилістичні закономірності, які невід'ємні від будь-якого контекстуального цілого, що входить у систему мовлення і реалізується через стиль.

Що стосується *структурних моделей тексту*, то цей напрям сьогодні лише розробляють науковці. Вдало побудована модель синтаксичної одиниці дає, як відомо, можливість не тільки чітко маніфестувати матеріальну субстанцію цієї одиниці, але й збагнути категоріальну суть відповідного синтаксичного явища. Цілком закономірна у зв'язку з цим постійна увага лінгвістів до різного типу моделей і структурних схем основних синтаксичних одиниць, до моделей найперше словосполучень і речень, надфразових єдностей та текстів.

Висновки. Таким чином, можемо констатувати, що, незважаючи на те, що поняття моделі і структури тексту пов'язані із його будовою, на сучасному етапі ці поняття чітко розмежовують, хоча єдиного погляду на них ще й досі немає. Це свідчить про розвиток різних підходів до тексту, його неоднакових трактувань з позицій різних наук та наукових шкіл, а нерідко і про суб'єктивне бачення науковцями тих чи інших понять лінгвістики тексту.

Перспективу дослідження вбачаємо у тому, щоб поступово прийти до спільного знаменника і розставити усі крапки над «і». Принаймні в одній науковій галузі – лінгвістиці тексту.

Література

- Апресян 1966: Апресян, Ю. Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики [Текст] / Ю. Д. Апресян. – М. : Просвещение, 1966. – 305 с.
- Бахтин 1986: Бахтин, М.М. Эстетика словесного творчества [Текст] / М. М. Бахтин. – М. : Искусство, 1986. – 445 с.
- Валгина 2003: Валгина, Н.С. Теория текста [Текст] / Н. С. Валгина. – М. : Логос, 2003. – 280 с.
- Великий тлумачний словник сучасної української літературної мови / За ред. В.Т. Бусола. – К.-Ірпінь : ВТФ «Перун», 2007. – 1736 с.
- Документ: характеристика, структура, складові, властивості, функції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://osvita.ua/vnz/reports/dilovodstvo/24108/>
- Загнітко: Загнітко А. Методи аналізу дискурсу і тексту [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mova.dn.ua/navchalno-metodichna-dijalnist/22/308-----q---q--4-.html>.
- Загнітко 2012: Загнітко, А. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни. У 4-ох тт. [Текст] / А. Загнітко.–Донецьк: ДонНУ, 2012. – Т.2. – 350 с.; Т.3 – 425 с.
- Карамишева 2011: Карамишева, Н. В. Логіка. Теоретична і прикладна [Текст] / Н. В. Карамишева. – К. : Знання, 2011. – 455 с.
- Касевич 1977: Касевич, В. Б. Элементы общей лингвистики [Текст] / В. Б. Касевич. – М. : Наука, 1977. – 183с.
- Москальская 1981: Москальская, О.И. Грамматика текста [Текст] / О.И. Москальская. – М. : Просвещение, 1981. – 187 с.
- Модель текста [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://ped_recheved.academic.ru/117/Модель_текста/
- Різун 1998: Різун В. В., Мамалига, А. І., Феллер, М. Д. Нариси про текст: Теоретичні питання комунікації і тексту [Текст] / В. В. Різун, А. І. Мамалига, М. Д. Феллер. – К.: Київ. ун-т, 1998. – 336 с.
- Попова 2009 : Попова, І. С. Структурні моделі тексту як синтаксичної одиниці / І. С. Попова // Філологія. Мовознавство. Наукові праці. – Том 98. – Випуск 85, 2009. – С. 68-71.
- Сурмін 2008: Сурмін, Ю.П. Наукові тексти: специфіка, підготовка та інтерпретація даних [Електронний ресурс]. – К., 2008. – Режим доступу: <http://lib.rada.gov.ua/static/about/text/surmin.pdf>
- Типологія текстів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Типологія_текстів
- Томашевський 2005: Томашевський, В. М. Моделювання систем [Текст] / В. М. Томашевський. – К. : Видавнича група ВНУ, 2005. – 352 с.
- Феллер: Феллер, М. Текст як модель комунікативного акту даних [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://journal.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=140>
- Філіпова 2004 : Філіпова, Н. М. Вступ до прикладної лінгвістики : Моделювання у мові : Навчальний посібник [Текст] / Н. М. Філіпова. – Миколаїв : НУК, 2004. – 36 с.
- Фоменко: Фоменко, Е. Лингвотипологическое в идиостиле Джеймса Джойса [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.james-joyce.ru/articles/lingvotipologicheskoe-v-idiosile-joysa.htm>
- Нойберт 1975: Grice, Herbert Paul. Meaning // Semantics: An Interdisciplinary Reader in Philosophy, Linguistics and Psychology [Text] / Ed. By Danny D. Steinberg and Leon A. Jakobovits. Cambridge, 1975.

Рассмотрены разные точки зрения как зарубежных, так и отечественных ученых на вопросы модели и структуры текста. Установлена неоднозначность интерпретации этих понятий согласно научным позициям авторов, их понимания текста. Представлено авторское мнение относительно анализируемой проблемы.

Ключевые слова: текст, модель текста, структура текста, терминология, лингвистика текста.

Different views of scientists both foreign and native on the text's model and structure are analyzed. The ambiguity of their interpretation in compliance with scientific principles of authors, their text comprehension is found out. Own opinions about this problem are expressed.

Keywords: text, text model, text structure, terminology, text linguistics.

Надійшла до редакції 9 квітня 2014 року.

Анатолій Мойсієнко

УДК 811.161.2'42:398.6

**НАРОДНА ЗАГАДКА В СИСТЕМНО-СТРУКТУРНІЙ ОРГАНІЗАЦІЇ ІНШИХ
ФОЛЬКЛОРНИХ ЖАНРОВИХ УТВОРЕНЬ**

У статті розглянуто динамічні процеси в системі фольклорних жанрів, зокрема взаємозв'язок загадки з прислів'ями, функціонування загадки в структурі пісенних, казкових текстів. Простежено окремі структурно-образні паралелі в досліджуваних текстах, особливості організації фольклорних текстів з загадковим конструктом.

Ключові слова: загадка, прислів'я, пісня, казка, функція, текст.

Дослідження з історії різних фольклорних жанрів засвідчують їхню спорідненість, функціональний синкретизм. В. Буслаєв в “Історичних нарисах руської народної словесності і мистецтва” писав: “Жоден із розрізнених членів прадавніх переказів не живе в народі окремо, сам по собі: всі вони взаємно переходять один в одного, пов’язуються міцними узами повір’я, зчеплюються і перемішуються, підкоряючись грайливій фантазії народу, зображальній і художній. Ми побачимо, як загадка переходить у цілу поему, а поема скорочується до загадки; прислів’я народжується з легенди і стає важливим компонентом поеми, хоч і живе у вустах народу окремо...” [Буслаєв 1861: I, 33]. Говорячи про народні казки, Ю. Карський зазначав, що це “проза особлива”, яка характеризується “тісним зв’язком з іншими видами народної поезії – піснями, не кажучи вже про прислів’я і загадки” [Карський 1916: III, 432]. Спорідненість прислів’їв і загадок простежуємо з найдавнішого часу, який, проте, вже характеризувався, “вищим ступенем примітивної культури”, як зауважував Е. Тайлер, констатуючи: “Загадки з’являються в історії цивілізації разом з прислів’ями і довго йдуть поряд з ними” [Тайлер 1989: 78].

На динамічні процеси в системі паремійного дискурсу, пов’язані з функціонуванням прислів’їв і загадок, неодноразово звертали увагу дослідники. Маємо численні приклади загадок, що “звучать як прислів’я” [Антоненко-Давидович 1965: 96] і, зрештою, широко відомі як народні прислів’я, наприклад: *Не розбивши горищика, не з’їси кашки (752, горіх), Бідному Савці нема долі ні на печі, ні на лавці (951, заєць), Зимом і літом однакове цвітом (787А, ялина, сосна)*. Загалом же, підкреслював Н. Гілевич, “вельми ризиковано з усією категоричністю стверджувати, які саме загадки спочатку існували як прислів’я чи приказки, бо не виключено, що могло бути і навпаки” [Гілевич 1976: 51–52]. Говорячи про окремі варіанти загадок, які частково чи повністю збігаються з тими чи тими прислів’ями, В. Митрофанова так само дотримується дуалістичного погляду на проблему: “Можна думати, що в таких випадках загадка постала на основі прислів’я або загадка, втративши відгадку, в процесі побутування перетворилася на прислів’я” [Митрофанова 1978: 168].

Про те, що “загадки іноді переходять у прислів’я, стаючи і тим, і іншим”, читаємо у В. Далья: “Ничего не болит, а все стонет”; прислівно мовиться про ханжу і канюку, а як загадка – це свиня” [Даль 1989: I, 16]. В. Мазурик пише про “російські еквіваленти японських загадок, трансформовані в японському фольклорі в прислів’я (чи навпаки)”: *Отправится баринком, вернется слугой (розсувні ставні) – загадка, Отправится князем, вернется нищим – прислів’я* [Мазурик 1984: 75]. Так само білоруське прислів’я “*Адну казу маю і тую за хвост падымаю*”, – зауважує Н. Гілевич, – двічі записане фольклористами як загадка: у одному випадку – це терниця, у другому – заслінка” [Гілевич 1976: 51]. Пор. також українську загадку *За горою рубає, а в село тріски летять (2501А, стрільба з гармати) (біл. За морам рубець, а да нас цэпкі ляцяць (2027, сіль))*, і її корелят-прислів’я, що функціонує у ряді текстів: “*За річкою та бистрою Б’ється турок з Молдавою, На Дунаї, на Дніпрі Ллютьє крові води бистрі. По тім боці ліс рубають, А на сей бік тріски летять, Козаченьки в Волощині Господарити хотять*” [http://pravyteli.uaweb.org/lib/pidkova_2.html]; “*Ліс рубають – тріски летять, каже прислів’я. Цього разу тріски полетіли дуже далеко. З приводу злочасного листа Сергія Левицького в квартирі Головка й самого Левицького було зроблено обишук, який скінчився для Головка дуже трагічно*” [Лазаревський 1982: 183].

Нерідко лише окремі структурно-сміслові елементи загадок стають складниками прислів’їв, і так само певні лексичні компоненти прислів’їв знаходять інтонаційно-сміслову спорідненість у структурі загадки, що неважко простежити на паралельних текстах, наприклад, “*приповістей посполитих*” К. Зіновієва [Зіновієв, 1971] і загадок: “*Ліз, ліз да ввірвався*” (516-Зін), *Лізу, лізу по білому залізу; ліз би й далі, та вломиться (782, береза); “І бороду вкапав сметаною” (424-Зін), Сидить дід під лавою, замазався сметаною (1841, горищик); “Шертъ верть, вишла чверть, бери роковоє” (1241-Зін), Круть-верть, під черепочком смерть (2696, човен) чи Шуртѣсто, вертѣсто, хто цю загадку відгадає, буде жити літ зѣ сто (2249, веретено).*

Спорідненість загадок і прислів’їв на матеріалі українсько-німецьких прикладів розглядає Н. Захарова, при цьому підкреслюючи, що “вони мають різні функції і різні підходи щодо художнього відображення дійсності. Якщо загадки у минулому були невід’ємною частиною обряду, служили засобом перевірки та передачі знань, то прислів’я були і залишаються узагальненою лаконічною констатацією різних проявів людської життєдіяльності” [Захарова 2007: 42].

На обрядовість загадок у зв’язку з замовляннями, від яких, “певне, перейшла в деякі загадки і загалом не характерна для них формула магічного “замикання”, вказував Н. Гілевич: *Вярцѣста, круцѣста, хто не адгадає [не адгадає] – нападзе кароста (1847, ножиці), На чэраве чатыры жылы – хто не адгадає, той не будзе жывы (2115, сволок і стеля), Сонца-калонца, ў сярэдзіне жытца – хто адгадає, той буде жаніцца (204Р, сонях)*. Пор. в українській мові: *Сонечко-болонечко, всередині живиця; Хто не одгадає, Не буде жениться (1474, яйце). Сонце-колонце, Посередині живиця; Хто не відгадає, Той не буде жениться (2126, дзеркало); Сонечко-околичко, Посередині живиця; Хто не одгадає, Не буде жениться (2758, колесо)*. А поворот до отого “жениться”, каже Н. Гілевич, “треба думати, зовсім не випадковий: згадаймо про випробування загадками розуму і кмітливості людини як свідчення її дорослості” [Гілевич 1976: 52 – 53].

Приклади обрядової, ритуальної функції загадок на Волині подає в записках від старожилів В. Давидюк: “*Помню, що як хлопець, який тільки починав парубкувати, да приходив літом на колодки, то дивчати пиривірали, чи годен він до парубкування: загадували засадки*”; відгадування загадок свідчило про його зрілість, зокрема інтелектуальну, давало право ходити на вечорниці [Давидюк 2002: 64].

Досить широко описана обрядова функція загадки в різних весільних дійствах, де “мовою загадок послуговуються поважні старости при сватанні молодої, коровайниці при випіканні весільного хліба, дружки, бояри, коли молодого садовлять на посад, веселі молодичі, переодягнені в циган, жебраків, п’яниць під кінець весілля...” [Дунаєвська 1983: 71]. Як зауважував свого часу М. Дикарев, “малоросійське весілля, при доброму підборі старшого дружка, подружого, дружок і свашок, є безперервним конкурсом, у якому кожна зі сторін (нареченого і нареченої) намагається показати, що вона не “дурної рідні”, силкується перевершити другу дотепом, що виражається, як правило, в загадках, жартах, піснях і набуває діалогічного оформлення. Уже саме сватовство подається загадково у вигляді полювання на куницю або лисицю. І відповідь з боку нареченої також буває загадковою: “*Ідїть, дядьки, конї вашї подрочились, повтікали*”, тобто: ідїть геть: ваші палки викинуто з сіней на вулицю. Затим старший дружок, як правило, найперший дотепник на селі, протягом усього весілля веселить усіх загадками і жартами, як, напр.: “*Благословїть віскривїї (=сапатїї) бабі нїс утерти!*” (= вимести піч помелом для посадки короваю)! – “*Благословїть солдатів по квартирах розстановить!*” (= розкласти ложки на столі для вечері)! – “*Дайте возки!*” (= тарілки для роздавання короваю)! – “*Дайте бруса поточить ножик!*” (=чарку горілки перед розрізанням короваю)! і т. ін.” [Дикарев 1896: 11–12]. Пор. як ведеться загадковою мовою діалог-дійство під час одного з весільних обрядів у російській глибинці, опис якого з посиланням на П. Шейна подає В. Топоров: – *Давай мне, друженька: сам наг, а рубашка в пазухе? – Изволь принимать* [Дружка подає воскову свічу]. – *Дай мне, друженька: поле явовое, другое ржаное, а третье пареницу? – Изволь принимать*. Дружка подає: хліб, пиріг і пряжанку. – *Чем ты, друженька вперед шел? – Мыслями с молитвой. – Что такое, друженька, великое поле ирландское, много скота астраханского, а один пастырь, две агницы? – Поле великое – небо ясное; скот астраханский – звезды; пастырь – месяц; две агницы – утрення и вечерняя зори* [Топоров 1994: 23–24]. Цілий шерег загадок маємо у весільній пісні, яку співають старшій свасі дружки молодої:

*Коли ти сваха хитра,
Одгадай сім загадок:
Що росте без корінця?
Що в’ється по деревцю?
Що пече без жарини?
Хто живе без дружини?
Хто біжить без прогона?
Що плаче – сліз не має?
Що грає – голос має?* [Давидюк 2002: 68].

На загадковій мові будується символіка діалогу в ряді весільних пісень. Наведемо фрагмент однієї з таких пісень у запису з О. Рашкевич, в обробці І. Франка: “*Оленка молоденька Яла го ся питати: – Де гори крем’яні, Де трави шовковїї Та й де поля ружовїї? Де кернички медовїї Та й де садки терновїї? Каже ї Василечко: – Уновїм ти, Оленочко: То ж поля ружовїї – Твої личка рум’янії, Тото трави шовковїї – Твої коси жовтенькїї, А кернички медовїї – Твої губки солодкїї, А то садки терновїї – Твої очка чорненькїї*” [Весілля 1970: II, 106].

Важливу композиційну роль виконують пісенні діалоги, де загадки дівчині безпосередньо загадує парубок, з невідмінною умовою: “*Відгадаєш – моя будеш, Не вгадаєш – чужа будеш*”, як це видно з пісні “Летів пташок...”, про яку А. Содомора писав, що “у тій пісні – аж чотири загадки: “*А що росте без коріння, А що сходить без насіння, А що грає, голос має, А що плаче, сліз не має*”. І хоча всі вони тут розгадані (камінь, сонце, скрипка, серце)), загадкою – сама пісня: *скільки не співай, а кожного разу нове щось із неї виспівується...*” [Содомора 2000: 123]. Широко відома й інша народна пісня в обробці Миколи Лисенка, де сім загадок і стільки ж відгадок на них постають з діалога козака і дівчини:

*Йшов козак дорогою, зеленою дїбровою,
Зеленою дїбровою, та стрїв дівку молодую.
“Ой дівчино моя, Галю, щось я тобі казать маю.
Щось я тобі казать маю, сім загадок загадаю.
Не д’гадаєш – дурна будеш, одгадаєш – моя будеш:
Ой що в’ється коло древця? Ой що росте без корення?
Ой що світить круту гору? Ой що біжить без прогону?
Ой що росте без колосу? Ой що плаче без голосу?
Ой що плаче без голосу? Ой що січе русу косу?”
“Хїба б же я дурна була, щоб я тобі не д’гадала:
Що хміль в’ється коло древця, камінь росте без корінця,
Місяць світить круту гору, вода біжить без прогону,
Трава росте без колосу, роса плаче без голосу,
Роса плаче без голосу, журба січе русу косу”*

[Збірник... 1886: 33].

У подібній пісні, що, за словами Ф. Буслаєва, “співалася в Москві”, діалог, побудований на основі запитань-відповідей, ведеться між дівчиною і “гостиним сином”: *“Загадать ли тебѣ, красная дѣвица, шесть мудреныхъ загадокъ загадать ли? Загадай-ка, сынъ гостиный, загадай-ка шесть мудреныхъ загадокъ загадай-ка. Ужь какъ что у насъ, дѣвица, выше лѣсу? еще что у насъ, дѣвица, краше свѣту? еще что у насъ, дѣвица, чаще лѣсу? еще что у насъ, дѣвица, безъ кореня? еще что у насъ, девица, безъ умолку? еще что у насъ, дѣвица, безъизвѣстно?”* Дівчина відгадує загадки (ясний місяць, красне сонце, часті зорі, білий камінь, синє море і Божя воля), і відповідний фінал пісні: *“Ужь и знать тебѣ, дѣвица, быть за мною, ужь знать быть тебѣ купеческой женою”* [Буслаев 1861: I, 33–34].

Символіка відгадування свідчить про закоріненість пісенного тексту в глибоко міфологізований простір, вказує на міфологічно-образну основу пісні. Що природа подібних текстів має міфологічний характер, свідчить і діалог з русалкою, де запитання дівчині ставить русалка, як, наприклад, у одній із пісень літнього циклу: *“Ой біжить, біжить мала дівчина, А за нею русалочка: – Та послухай мене, красна панночко, Загадаю тобі три загадочки. Як угадаєш, до батька пуцу. Не вгадаєш – до себе візьму. Ой що росте без кореня, А що біжить без повода, А що цвіте да без цвіту? – Камінь росте без кореня, Вода іжить без повода, Папороть цвіте без цвіту. Панночка загадочок не вгадала – Русалочка панночку залоскотала”* [Чубинский 1874: III, 190].

Символічне підґрунтя загадки характерне для пісень різної жанрової тематики, наприклад, родинно-побутових, щедрівок:

*Ой сивая та і зазулечка –
Щедрий вечір, добрий вечір
Добрим людям на здоров'я!
Усі сади та і облітала,
А в одному та і не бувала.
А в тім саду три тереми:
У першому красне сонце,
У другому ясен місяць,
А в третьому дрібні зірки.
Ясен місяць – пан господар,
Красне сонце – жона його,
Дрібні зірки – його дітки*
[Колесса 1938: 166].

Про органічну злитість пісенного і власне загадкового конструкту у фольклорному дискурсі може свідчити наявність певних однакових елементів у досліджуваних структурах, пор.: *В лісі на орісі червона плахта висить (738, калина)* і *“Ой у лісі на орісі Сухая ломака, у матері одна дочка, Та й та роззявляка”* (Гринченко 1899: III, 67); *Пливе щука з Кременчука, Куди гляне – трава в'яне (2437а, коса косить)* і *“Пливла щука з Кременчука – Пудстреляні крильця; І немає, і не буде Мого чорнобривця”* (Гринченко 1899: III, 67).

У багатьох загадках спостерігаємо характерне для пісенних текстів започаткування рядка вигуком *ой*: *Ой за лісом, за пралісом золота діжа сходить (64А, сонце), Ой постелю я рогожку та посиплю горошку, та положу окраєць хліба (59А, небо, зорі, місяць), Ой, на горі гай, під гаєм мигай, під мигаєм лупай (1263Б, волосся, брови, очі).*

Численні приклади загадок за пісенними збірками Я. Головацького, П. Чубинського, П. Шейна та інших збирачів народної творчості подає О. Потебня. Автор, зокрема, розмірковує над особливостями входження в пісенний текст цілих комплексів загадок. *“Чи припустити, що при створенні пісень такого плану спочатку об'єднувались по 2, по 3, по 5 і по 7 загадок, що побутували до того часу розрізнено? Чи припустити, що пісні заставляли вже готові групи загадок? В обох випадках напевне, що групи, які становили єдність сполук і допускали ускладнення в тому ж напрямку, первинніші, ніж ті, в яких такої єдності нема”* [Потебня 1887: II, 586].

Ю. Карський вказував, що подібні загадки (*Што бѣжить безъ повода? – Вода. Што бѣло не бѣлючи? – Лебедь. Што горить безъ огня? – Зоря. Што ростеть безъ корня? – Камень. Што чорно не чернючи? – Воронь*), функціонуючи як окремі фольклорні тексти, разом з тим можуть утворювати певні комплекси як у пісенних, так і епічних творах. Автор, зокрема, наводить фрагмент із білоруської казки про мудру дівчину, де та пропонує послам, що приїхали її сватати, відгадати три загадки: *“што гарыць без поломне, а што расце бес кореня, што бѣжыць без ножечек?”* Схожі казки (“Про мудру дівчину”, “Семиліточка” та ін.) активно функціонують і в українському фольклорі. *“А що в світі прудче, а що в світі ситче, а що у світі миліше?”* – це загадки, які мудра дівчина загадує громаді в казці “Семиліточка”, записаній О. Марковичем на Чернігівщині [Семиліточка 1990: 265–269]. Звичайно ж, мудрість семиліточки виявляється не лише в образних запитаннях, а і в своєрідному тлумаченні загадкової примхи пана, який запрошує її в гості – одночасно *“щоб ішла і їхала, щоб гола і в сороці, і щоб з гостинцем і без гостинця”*; і дівчина цілком справляється з завданням: прибуває до

пана вдягнена в ятер замість сорочки, одна нога на козі, а другою стрибає по землі, а дарунок (перепелиця), що підносить панові, випурхує прямо з рук його. В іншій казці (“Розумна жінка”), записаній на Дніпропетровщині, дівчина, борючись за своє кохання, так само справляється з пановими забаганками, виконуючи три завдання, зокрема бажання пана приїхати до нього в гості “ні в платті, ні без плаття, ні з подарунком, ні без подарунка, ні пішки, ні верхи” [http://proridne.org/folklore/tales/Розумна%20жінка.html].

І. Колесницька в ґрунтовному огляді вивчення жанру загадки в російській та західній фольклористиці, аналізує, зокрема, і ряд подібних казок, побудованих “на виключенні предмета”, в яких, наприклад, наречена прибуває “ни нагой, ни одетой”, “ни пешком, ни на лошади”, “ни по дороге, ни без дороги”, “ни днем, ни ночью”, “ни сытой, ни голодной”, “ни грязной, ни умытой”. При цьому дослідниця звертає увагу на певні паралелі побудови і власне загадкових текстів “з виключенням загадуваного предмета” [Колесницькая 1941: 127–129]. Засіб “виключення”, активно культивований у багатьох казках, є характерним і для народної загадки. Для прикладу наведемо кілька відомих загадок, що побутують на українських теренах: *Ні сучечок, ні листочок, а на дереві росте (853, мох), Ні корабель, ні човен, Ні паруса, ні весла, А пливе і не тоне (2703, пліт).*

Суголосними до традиційних казкових персонажів є і окремі образи в загадках, як наприклад, *Іван-дурачок* чи *Баба-Яга (Іван-дурачок сів на коня тай поїхав у вогонь – 2527, горщик, рогач, піч; Баба-Яга, вилами нога, Весь світ кормить, сама голодна; Баба-Яга, виломлена нога, Весь мир годує, а сама голодна (2145 А,Б, соха, плуг), а також ряд формульних започаткувань, на зразок *був собі, жив-був, жив: Була собі панна, мала на собі сто кожухів (470, капуста), Був собі Ян-забіян, за ідним махом сімсот душ забіяхом (1228, жменя і мухи), Був собі гай, за гаєм моргай, за моргаєм глядай, за глядаєм сапай, за сапаєм хапай, за хапаєм тримай, за тримаєм бовтай, за бовтаєм ковтай (1263, волосся, брови, очі, ніс, губи, зуби, язик, горло), Було собі два брати і обидва Кіндрати, через доріжку живуть і один одного не бачать (1282В, очі), Жив-був молдуван, усіх люей годував; Як упав, – то й пропав, його й піп не ховав (1814, горщик), Жило чотири брати, всі чотири Кіндрати, два біжать, два доганяють і ніяк не доженуть (2742А, колеса в возі).**

Загадка, що, за словами дослідників, “уся тримається на образності, збуджує допитливість і неодмінно вимагає вирішення, – іншими словами, відповідає прагненню казки займати, тримати слухача в напрузі” [Елеонская 1907: 79], нерідко визначає і сюжет казки [Успенский 1994: II, 138]. Так, наприклад, у казці “Іванко на службі у багача” сюжетна колізія розгортається на основі обігрування власне загадкового конструкту, який переростає в афористичну дефініційність наприкінці твору. Багач, приймаючи Іванка на роботу, обіцяє йому винагороду лише в тому випадку, якщо той відгадає одну загадку. “Що таке чистота?” Іванко не відгадав, і багач пояснює: “То кішка. Вона живе у моїх покоях, щодня її слуги чистять, і ніяких реп’яхів та грязюки на ній немає, тому вона і є сама чистота”. І на другий рік не відгадає Іванко іншої загадки: “Що таке красота?” Красота – то вогонь. Так само і третього року – не може відгадати Іванко панової загадки: “Що таке благодать?” (вода). Не отримавши винагороди за свою трирічну працю, але добре пам’ятаючи всі загадки свого господаря, Іванко погоджується працювати на нього і ще якийсь час тільки за умови, якщо багач повторить відповіді на ті ж загадки, які загадував йому, якщо ж не повторить, має заплатити за всі роки Іванкової служби. У фіналі казки довідемося, що багачеві таки не під силу запам’ятати власні загадки, і довелося повністю сплатити борг наймитові. Та надзвичайно промовистим стає епізод загадування загадки тепер уже Іванком: відбувається трансформація власне загадкового наративу в наратив-загадку. Персонаж вдається, по суті, до прихованого загадування, повідомляючи про пожежу в будинку багача, який на той час був десь у полі, словами його ж загадок: “Чистота красоту винесла на висоту. Давайте скоро благодать, бо вам додом не владать”. Фінал казки, що є образною квіт-есенцією розрізненого загадкового конструкту, майже дослівно передає зміст записаної на Київщині загадки: “Чистота вхопила красоту і побігла на висоту; люди стали кричать: “Давайте богу благодать, бо вже хати не видать” (3160А, кіт, вогонь, стріха, вода).

Таким чином, дуалістична природа загадки дозволяє простежити її функціонування в системі інших фольклорних жанрів з акцентуацією на її особливу здатність виступати структурно-композиційним елементом суміжних фольклорних утворень. Проте, стаючи компонентом іншого фольклорного тексту, загадка здатна не тільки привносити ті чи ті видозміни в композиційно-образну організацію текстової структури, а й виконувати певну ідейно-трансформаційну, ідеаційну, виховну функцію.

Література

- Буслаев 1861: Буслаев, Ф.И. Эпическая поэзия [Текст] / Ф. И. Буслаев // Исторические очерки русской народной словесности и искусства. – СПб., 1861. – Т. I. – С. 1-77.
- Весілля 1970: Весілля : У двох книгах [Текст]. – К. : Наук. думка, 1970. – Кн. I. – 452 с. ; Кн. II. – 480 с.
- Гейсінг 1994: Гейсінг, Й. Номо Ludens [Текст] / Й. Гейсінг. – К. : Основи, 1994. – 250 с.
- Давидюк 2002: Давидюк, В. Крокове колесо : нариси з історичної семантики українського фольклору [Текст] / В. Давидюк. – К. : Наук. думка, 2002. – 188 с.
- Дикарев 1896: Дикарев, М. О царских загадках [Текст] / М. Дикарев // Этнографическое обозрение. – 1896. – № 4. – С. 1-64.
- Дунаєвська 1983: Дунаєвська, Л.Ф. Загадки [Текст] / Л. Ф. Дунаєвська // Грицай, М.С., Бойко, В.Г., Дунаєвська, Л.Ф. Українська народнопоетична творчість. – К., 1983. – С. 65-73.

- Елеонская 1907: Елеонская, Е. Некоторые замечания о роли загадки в сказке [Текст] / Е. Елеонская // Этнографическое обозрение. – 1907. – №4. – С. 79.
- Захарова 2007: Захарова, Н.В. Загадка як складова паремійного тексту (на матеріалі українсько-німецьких паралелей) [Текст] / Н. В. Захарова // Актуальні проблеми іноземної філології: лінгвістика та літературознавство. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2007. – С. 38-44.
- Збірник 1886: Збірник українських пісень. Зібрав і у ноті завів М. Лисенко. – К., 1886. – С. 33.
- Зіновіїв 1971: Зіновіїв, Климентій. Вірші. Приповіді посполиті [Текст] / К. Зіновіїв. – К. : Наук. думка, 1971. – 392 с.
- Карский 1916: Карский, Е.Ф. Белорусы [Текст] / Е. Ф. Карский. – Т. III. Очерки словесности белорусского племени. 1. Народная поэзия. – М., 1916. – 558 с.
- Колесницкая 1941: Колесницкая, И.М. Загадка в сказке [Текст] / И. М. Колесницкая // Учёные записки Ленинградского гос. ун-та. Серия филолог. наук. – 1941. – Вып. 12. – № 8. – С. 88-154.
- Лазаревський 1982: Лазаревський, Ф.М. Т. Г. Шевченко в Оренбурзі [Текст] / Ф. М. Лазаревский // Спогади про Тараса Шевченка. – К. : Дніпро, 1982. – С.176-185.
- Мазурик 1984: Мазурик, В.П. Японская загадка: общее и специфическое [Текст] / В. П. Мазурик // Паремииологические исследования. – М., 1984. – С. 61-80.
- Митрофанова 1978: Митрофанова, В.В. Русские народные загадки [Текст] / В.В. Митрофанова. – Ленинград : Наука, 1978. – 182 с.
- Пісенний 2007: Пісенний вінок : Українські народні пісні [Текст] / Упорядник Андрій Михалко. – К. : Криниця, 2007. – 400 с.
- Пословицы 1989: Пословицы русского народа : Сборник В. Даля : в двух томах. – Худож. лит., 1989. – Т. 1. – 432 с.
- Потебня 1887: Потебня, А.А. Объяснения малорусских и сродных народных песен. – Т. 2 : Колядки и щедрівки [Текст] / А. А. Потебня. – Варшава, 1887. – 809 с.
- Семиліточка 1990: Семиліточка. Українські народні казки в записках і публікаціях письменників XIX – поч. XX ст. [Текст]. – К. : Веселка, 1990. – 320 с.
- Содомора 2000: Содомора, А. У нетривкому плесі вод [Текст] / А. Содомора // Кур'єр Кривбасу. – 2000, листопад (132). – С. 123.
- Топоров 1994: Топоров, В.Н. Из наблюдений над загадкой [Текст] / В. Н. Топоров // Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Загадка как текст. 1. – М. : Индрик, 1994. – С.10-117.
- Успенский 1994: Успенский, Б.А. "Заветные сказки" А.Н. Афанасьева [Текст] / Б. А. Успенский // Избранные труды. – Т. 2. – М., 1994. – С. 129-150.
- Чубинский 1874: Чубинский, П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край [Текст] / П. П. Чубинский. – СПб., 1874. – Т. III. – С. 190, №7.

Джерела

- Українська народна творчість. Загадки. [Текст] / Упоряд. І.П. Березовський. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962 (у дужках – номер загадки).
- Рыбникова, М.А. Загадки [Текст] / М. А. Рыбникова – М. – Ленинград, 1932 (у дужках – номер загадки + Р).
- Загадки [Текст] / Склад. М.Я. Грынблат, А.І. Гурскі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1972 (у дужках – номер загадки).

В статье рассматриваются динамические процессы в системе фольклорных жанров, в частности взаимосвязь загадки с пословицами, функционирование загадки в структуре песенных, сказочных текстов. Прослежено отдельные структурно-образные параллели в исследуемых текстах, особенности организации фольклорных текстов с загадочным конструктом.

Ключевые слова: загадка, пословица, песня, сказка, функция, текст.

The article deals with dynamic processes in the system of folklore genres, especially the interrelation of the riddle with proverbs, riddle functioning in the structure of song and fairy-tale texts. The study is focused on some structural and figurative parallels in the studied texts, features of organization of folklore texts with riddle element.

Keywords: riddle, proverb, song, fairy-tale, function, text.

Надійшла до редакції 16 квітня 2014 року.

УДК 801.561

ОКРЕМІ ЗАУВАГИ ЩОДО КВАЛІФІКАЦІЙНИХ ОЗНАК СУЧАСНОГО ГАЗЕТНОГО ДИСКУРСУ

Стаття присвячена встановленню особливостей сучасного публіцистичного дискурсу зі з'ясуванням специфіки його лексичного й синтаксичного рівнів. На синтаксичному рівні об'єктом вивчення стала така категорія експресивності сучасних газетних текстів, як парцельовані конструкції, що активно використовуються в газетно-публіцистичному стилі сучасної української мови.

Ключові слова: газетний дискурс, наратор, реципієнт, продуктивні лексичні та синтаксичні ресурси впливу, парцельовані сегменти тексту.

Сучасний український публіцистичний дискурс суттєво відрізняється від дискурсу минулого десятиліття. З одного боку, це неординарність у формулюванні думки, епатування адресата; превалювання суб'єктивного аналізу, неприхованої точки зору автора, що часто протистоїть загальноприйнятим поглядам; бажання зацікавити читача, залучити його на свій бік. Для реалізації цієї мети досвідчені журналісти використовують ресурси усіх рівнів мови.

Метою статті є встановлення особливостей сучасного публіцистичного дискурсу зі з'ясуванням специфіки його лексичного й синтаксичного рівнів. Автори статей сучасних періодичних видань, враховуючи здатність мови фіксувати й ретранслювати все соціально осмислене, виділене людською свідомістю як важливе, актуальне, усвідомлюють роль мови в цих процесах. Адже вербальний компонент реалізує функцію впливу, має широкий потенціал як лексичних засобів, які знаходяться на поверхні, так і синтаксичних, що потребують знань граматичного ладу мови з опертям на досягнення лінгвокультурології, психолінгвістики, соціолінгвістики, лінгвосеміотики, семасіології та ін.

Мета зумовлює необхідність розв'язання таких завдань: 1) виділення кваліфікаційних ознак сучасного газетного дискурсу; 2) виявлення особливостей лексичного складу публіцистичного дискурсу; 3) встановлення продуктивних синтаксичних ресурсів впливу на читача газетних текстів.

Аналізуючи формальний вияв специфіки сучасного газетного тексту, не можна оминати таких внутрішніх аспектів, що впливають на формування загальної стратегії видання: 1) особистість автора, його позиція, сфера зацікавлені; 2) політика газети (тематична, внутрішня, зовнішня, «прихована» / заявлена); 3) орієнтування на певну категорію читачів. Названі чинники взаємопов'язані, інколи просочуються у формальний план, проте для більшості читачів залишаються прихованими.

Якщо порівнювати манеру подання інформації у статтях початку ХХ століття і сучасні тексти, то можна помітити, як крізь кожен рядок преси сьогодення просочується авторське світобачення, сміливо одягнене в незвичну граматичну форму, вміщене у нестандартній, на традиційний погляд читача, синтаксичній конструкції з використанням новітніх словоформ. Хоча останнім часом ставлення лінгвістів до «авангардних (у найширшому розумінні цього слова), абсурдних, нонсенсних, парадоксальних, паралогічних, тавтологічних, софістичних та інших типів текстів (дискурсів) у логіко-філософському, семіотичному, психологічному, когнітивному, літературознавчому, лінгвістичному й функціональному аспектах» [Делез 1998: 472] докорінно змінилося. Зокрема, Ф.С. Бацевич зазначає, що «зовсім не випадковим є той факт, що в сучасній гуманітарній сфері знань помітно активізувалася проблематика досліджень «учуднених» дискурсів» [Бацевич 2012: 18]. Складність мисленевих асоціативних образів авторів утілюється в неординарних мовних утвореннях. Тому й тексти таких авторів виходять на поверхню за таких умов, як: глибоке зацікавлення мисленнєво-мовленнєвими механізмами творення текстів, синкретизм мови і мовлення, деталізоване вивчення нових процесів у мові, відповідальне ставлення до формальної реалізації думки.

Лексичний рівень сучасної періодики не є застиглою категорією, він змінюється під впливом суспільно-історичних, національно-культурних, політичних процесів. Важко не погодитись із думкою В.М. Манакіна: «Мова не зберігається в словниках і граматиках, а тільки моделюється ними. Мова живе в людях, мовцях – її творцях» [Манакін 2012: 134].

Видання, що позиціонує себе як сучасне, яке має високі рейтинги й серед читачів якого – люди, не байдужі до Слова, покладається на молодих авторів, що є не лише креативними журналістами, психологами, знавцями соціальних тенденцій, а й лінгвістами, обізнаними із закономірностями розвитку рідної мови, а також інших мов, які постачають лексеми типу *транстендерна (людина), експат, алярм, релукінг, ребрендинг, субнаціональність, репрезент, каденція, стагнація, люстрація* та ін. Намагаючись реалізувати демонстративну функцію мови, не слід забувати про звичну денотативно-референтну. З'ясувати лексичне значення, осмислити, знайти смислові зв'язки у рідній мові, виявити стилістичну конотацію й можливість розуміння / нерозуміння адресатом - і лише після цього використовувати неологізм у своїй статті – таким довгим повинен бути процес адаптації нового слова, а журналіст повинен взяти на себе роль медіума між інновативним і сьогоденням.

Спроба наближення до реципієнта реалізується мовними засобами на рівні лексики, словотвору, синтаксису, оскільки усі вони, орієнтовані на психологію передбачуваного учасника комунікації, переслідують спільну мету – адекватне сприйняття задуму автора через тісний зв'язок з інформативністю дискурсу, його спрямуванням й адресованістю.

Останнім часом усе більшої ваги набуває дослідження цілісного мовлення як окремої синтаксичної одиниці. Рівень тексту у зв'язку із цим визнається найвищим ярусом синтаксису і всієї мовної системи. Комунікативна діяльність відправника повідомлення і комунікативна діяльність адресата можуть витворювати окреме ціле тільки завдяки наявності мовленнєвого витворення тексту, поза яким комунікація не може відбутися. Саме тому текст можна вважати повноцінним компонентом мовленнєвої комунікації, який виступає обов'язковим проміжним (третім) компонентом. Суттєвою особливістю писемного різновиду публіцистичного дискурсу виступає його функціональна орієнтованість із залученням адресата (читача) до активної комунікації. Публіцистичний текст постає своєрідною структурою, в якій два процеси – кодування і декодування – злиті, оскільки автор, сприймаючи реальну дійсність, пропускає її через власне, суто суб'єктивне світоглядне, психічне, емоційне бачення і створює повідомлення у власній авторській інтерпретації. Створений текст починає існувати в реальному світі у вже трансформованому вигляді. Тому основне завдання читача – його інтерпретувати, виявити максимум закладених у ньому авторських думок, реконструюючи хід реальних подій.

У письмовому тексті значущими стають різноманітні фонографічні реалізатори авторського задуму, які не мають такої можливості актуалізувати авторський задум на рівні усного мовлення, напр.: *Але при цьому Микола Янович уперто не хоче визнавати, що його стиль керівництва державою зовсім не відрізняється від епохи злих «папередніків»* (Україна молода. – 31 січня 2013 р.). Автор статті використав як вкраплення у текст графон для передання специфіки мовлення певної особистості, а також актуалізації об'єктивного переосмислення явищ суспільно-політичного життя країни.

Окремо слід сказати про такий спосіб актуалізації авторського ставлення до повідомлюваного як включення поширених у розмовному мовленні загальновідомих штамів і канцеляризмів, що стоять поза межами літературної норми: *Сенс і самої експозиції, і поїздки туди нашої «делегації», на яку, до речі, витратили державні кошти (не за свої ж власні їздив до Берліна пан Сень і його команда?!), зводилася до простої чиновницької формули – «взяти участь у міроприємстві». А потім відзвітувати* (Україна молода. – 31 січня 2013 р.).

Одним із основних лексичних процесів у текстах газетного дискурсу можна вважати актуалізацію латинізмів та англіцизмів, що помітно розширюють сферу стилістичного використання і стають загальноживаними поряд із українськими синонімічними відповідниками, напр.: *Маленький штрих: концерти фольклорних колективів у російському павільйоні одночасно відбувалися на п'яти-шести (!!!) майданчиках! Плюс, звичайно ж, інтерактив – куди ж без нього?! Німці з російським корінням та без нього весело співали частівки, приміряли віртуальний одяг народів півночі. Українські ж представники на виставці мали власний прес-центр – для обслуговування журналістів зі свого пулу* (Україна молода. – 31 січня 2013 р.).

Інколи, не врахувавши мовної традиції, того, що слово з первинним значенням проіснувало тривалий час у мовному колективі, автор використовує знайоме слово з іншою конотацією, отримуючи протилежний результат – нерозуміння та несприйняття. Наприклад, у контексті політичних новин телеканалу «ICTV»: *«Держава здійснила інвазію на територію іншої...»*. Чи виправданим є таке слововживання, ситуативно доречним? У свідомості слухача (читача) відбувається миттєве перекодування знайомої словоформи іншої мови, реципієнт автоматично вибирає знайому лексему із звичним змістом *«зараження»*, і тільки після усвідомлення широкого контексту добирає ймовірний ситуативний синонім *«вторгнення»*. Аналогічний процес відбувається і в процесі запозичення: мова переймає не весь комплекс значень, а лише одне з них. Перед укладачами нових словників постає складне завдання: виявити той варіант вияву значення запозиченого слова, що є найчастотнішим, найуживанішим у мовному колективі, тим більше, що ці значення завжди нестабільні, мінливі. Однак словник був і залишатиметься основним нормативним кодифікованим джерелом для автора.

Протилежним проблемі зловживання в сучасних ЗМІ неадаптованими запозиченнями або словами, до лексичного значення яких у процесі розвитку мови додалися інші смислові відтінки, є використання нових слів, створених за традиційними словотворчими формулами українськими продуктивними афіксами, як-от: у спортивних теленовинах – *кошиківка (баскетбол), м'ячоніг (футбол), рухавка (гімнастика); сміттярка, симпатик (прихильник)* та ін. Можна по-різному ставитись до таких штучних новотворів, проте позитивні аспекти від використання таких форм є: прозорість семантики, спричинена лексичним змістом складників (якщо слово складне) або твірної основи, та асоціативність із рядом словоформ, утворених за аналогічною словотвірною моделлю. Вибір певного лексичного елемента автором свідчить про розуміння важливості донесення чіткої інформації, про опікування проблемою адекватного розуміння, а також про експресивність тексту.

Значущою у публіцистичному тексті газетного дискурсу постає актуалізація словотворчих засобів із експресивним авторським наповненням: *Особливо яскраво креативили швейцарці; У генделиках рум'яні молодіці у народних костюмах продавали «галюшки аус Польшава», а між ними – для «оживляжу» – весело співали народних пісень дві тітки серйозного віку* (Україна молода. – 31 січня 2013 р.).

На синтаксичному рівні об'єктом вивчення стала така категорія експресивності сучасних газетних текстів, як парцельовані конструкції, що активно використовуються в газетно-публіцистичному стилі сучасної української мови. З кінця ХХ – початку ХХІ століття перелік інформаційних засобів розширився за рахунок інтернет-ресурсів, а до традиційних інформаційних, аналітичних і художньо-публіцистичних жанрів додалися блоги, форуми, в яких журналісти розміщують свої тексти. З розвитком та використанням інтернету з'явилося

нове явище й у мові – «мова інтернету», яка має свої специфічні ознаки, серед яких треба виділити вироблений інтернет-журналістами стиль, що спирається на використання стислих членованих фраз. Оскільки інтернет-читачі часто проглядають текст з метою вибору цікавої інформації, то журналіст намагається побудувати його таким чином, щоб утримати увагу читачів. Одним із основних експресивних засобів є парцеляція, роль якої у здійсненні експресивного впливу стала однією з актуальних проблем дослідження синтаксичної організації мови в сучасній лінгвістиці.

С.Г.Кара-Мурза «метод фрагментації» називає серед методів, що формують суспільну думку [2009: 276]. Тому для авторів аналітико-публіцистичних текстів важливим стає акцентування уваги адресата на поданій інформації, що змушує замислитись, зробити певні висновки та у підсумку – сформуванню суспільну думку.

Особливості синтаксичного ладу писемного мовлення засобів масової інформації виявляються в процесах інтонаційно-смислового розчленування цілісного повідомлення й спрямовані на зміну в синтагматичному типі оповіді. Членованість публіцистичного мовлення визначається функціонуванням традиційних і новітніх фігур експресивного синтаксису, з-поміж яких найпомітнішими явищами є парцеляція, приєднування та сегментація.

Парцельовані одиниці ґрунтуються на втіленні думки, оформленої пунктуаційно та інтонаційно, та є результатом інформаційної компресії структури речення, що акцентується автором з певною метою і яка в той же час не є синтаксично завершеною конструкцією.

У сучасному публіцистичному стилі чітко простежується взаємозв'язок між комунікативною настановою автора та структурою синтаксичної конструкції. Загальновідомим є твердження, що інформаційне навантаження припадає на заключну частину повідомлення, що спричинено психолінгвістичними особливостями сприйняття адресата. Цю думку проілюструємо прикладом, в якому автор контамінує в межах однієї синтаксичної конструкції два стилетвірних прийоми, що ґрунтуються на явищах синтаксичної експресії – градації та парцеляції: *Різниця в умовах – ступінь довіри банкірів до економічного потенціалу держави та її стабільності. Справжньої стабільності, а не з рекламних постерів Партії регіонів. Справжньої для всіх* (Україна молода. – 31 січня 2013 р.).

Багато текстів завершуються парцельованими конструкціями, де парцелят виконує функцію висновку, узагальнення, резюме: *Геополітикою там явно не пахло. Як і будь-яким намаганням бути у контексті чи відповідати на виклики часу. І хай у нашому навільйоні обійшлося без великої фотографії мудрого Януковича, але панувала у ньому атмосфера вторинності і закомплексованості. І ця ситуація чудово гармоніювала з останнім міжнародним трендом – Україна у світі практично нікому не цікава. Навіть наш «Фляйш» із «водкою», і навіть, якщо про це написано яскравим оранжевим кольором. На виході з ярмарку* (Україна молода. – 31 січня 2013 р.); *Вуглеруби також наполягають: попри заспокоювання санітарних служб, в підземних виробках таки спостерігається підвищений рівень радіації. Спи. Працюй. Молись* (Україна молода. – 20 лютого 2014 р.). В останньому прикладі однослівні речення-висловлення являють собою мовленнєві модифікації реченнєвих структур з метою виокремлення інформації, надання їй актуалізованого відтінку і вичленування в самостійну текстотвірну одиницю. При цьому зміст таких вичленованих одиниць поза контекстом є незрозумілим і такі структури семантично тяжіють до попередніх речень, оскільки поза ними втрачають формальне і семантичне завершення.

Парцельовані сегменти є не тільки змістовно насиченими, вони концентрують інформаційно насичене тло й видозмінюють структуру тексту, посилюючи його окремі частини, бо інформація подається частинами, але за своїм конструктивним типом такі структури можуть бути складнопідрядними, складносурядними реченнями, напр.: *Різка зростання заборгованості наприкінці минулого року спричинене випуском євробондів. Щоби закрити «дірку» у бюджеті; Зростає держборг і від негнучкого керівництва державою. А це вже не тільки економіка* (Україна молода. – 20 лютого 2014 р.).

Ізоляція речень-висловлень може застосовуватися задля актуалізації основної думки, що концентрується в широкому контексті, який являє собою об'єднання кількох речень, на стилістичному рівні виокремлюваних в абзац. Такі вичленовані конструкції виділяються також в окремий абзац і резюмують висловлене попереду. Причому такий підхід застосовується авторами послідовно в усьому тексті статті.

Так, у статті Володимира Воловненка, присвяченій нещасним випадкам на підприємствах вітчизняного вуглепрому й непристизності праці українських шахтарів, після кожної мікротеми розміщуються ізольовані вичленовані конструкції: *Не дихайте глибше!* (як резюме до інформації про кількість нещасних випадків на виробництві та низьку тривалість життя українського шахтаря); *Спи. Працюй. Молись.* (після подання інформації про професійні захворювання та підвищений рівень радіації у копальнях); *Червоне на чорному* (після деталізації інформації про низькокалорійність харчування, відсутність «тормозків», що канули в Лету; відсутність соціального захисту – профілактиків, лікування, відпочинку; складнощі дороги до роботи) (Україна молода. – 09 січня 2013 р.). Такі вичленовані структури набувають власного фразового наголосу і самостійної інтонації, стають семантично і синтаксично міцно пов'язаними із попереднім контекстом, що умовно можна поділити на кілька мікротем. Тому на перший план висувається створення асоціативного простору для читацького домислення та співучасті, співпереживання, оскільки саме виділенням посилюється логіко-емоційна значущість конструкції. Такі елементи тексту реалізують авторську інтенцію, модальність, оцінку, не пропонуючи іншого варіанта інтерпретації та спрямовуючи читацьку реакцію та емоції адресата.

Оскільки мовні стилі виділяються як певні системи в літературній мові, перш за все, за метою повідомлення, то сучасний газетно-публіцистичний різновид можна охарактеризувати як дискурс, що обслуговує широку сферу суспільних стосунків і реалізує в контамінації дві основні функції – інформативну і впливу, спираючись на зображально-виражальні засоби мови, зокрема засоби стилістичного синтаксису. Інформаційний простір публіцистики, на переконання сучасних дослідників, визначає здатність мови впливати на формування масової культури і масової свідомості. Об'єктивним і актуальним на всіх етапах розвитку мови залишається таке твердження: динаміка мовних оцінок зумовлена соціолінгвальними причинами, а тенденція до внормованості, усталеності – і соціолінгвальними, і внутрішньомовними.

Література

- Бацевич 2012: Бацевич, Ф.С. Абсурдний художній текст у вимірах лінгвістичної прагматики [Текст] / Ф.С.Бацевич // Мовознавство. – 2012. – № 1. – С. 18-30. – Бібліогр. : с. 30.
- Делез 1998: Делез, Ж. Логика смысла [Текст] / Ж. Делез. – М. : Раритет, 1998. – 480 с. – Бібліогр. : с. 472-480. – 1000 пр. – ISBN 5-85735-095-6.
- Загнітко 2007: Загнітко, А.П. Сучасний політичний газетний дискурс: типологічні вияви й особливості синтаксису [Текст] / А.П.Загнітко // Наукові записки Академії наук вищої школи України. – Том II. – Дніпропетровськ, 2007.
- Кара-Мурза 2009: Кара-Мурза, С. Манипуляция сознанием [Текст] / С. Кара-Мурза. – М. : Эксмо, 2009. – 864 с. – Библиогр.: с. 858-864. – 3100 экз. – ISBN 978-5-699-10826-8.
- Манакін 2012: Манакін, В.М. Мова і міжкультурна комунікація [Текст] / В.М.Манакін. – К. : Видавничий центр «Академія», 2012. – 288 с. – Бібліогр.: с. 281-288. – 2000 пр. – ISBN 978-966-580-310-2.
- Радзівська 2010: Радзівська, Т.В. Нариси з концептуального аналізу та лінгвістики тексту. Текст – соціум – культура – мовна особистість [Монографія] / Т.В.Радзівська. – К. : ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2010. – 491 с. – Бібліогр.: с. 485-491. – 2000 пр. – ISBN 567-944-589-309-1
- Селіванова 2008: Селіванова, О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми [Текст] / О.О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2008. – 712 с. – Бібліогр.: с. 680-712. – 1000 пр. – ISBN 5-7763-2333-9
- Стишов 2003: Стишов, О.А. Динамічні процеси в лексико-семантичній системі та словотворі української мови кінця ХХ ст. (на матеріалі мови засобів масової інформації) [Текст]: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України; Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні. – К., 2003. – 26 с.
- Шаповалова 2003: Шаповалова, Г.В. Інноваційні процеси в сучасному медіатексті (функціонально-лінгвістичні аспекти) [Текст] : автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2003. – 20 с.

Статья посвящена рассмотрению особенностей современного публицистического дискурса с анализом специфики его лексического и синтаксического уровней. Под углом синтаксического аспекта объектом изучения стала такая категория экспрессивности современных газетных текстов, как парцелированные конструкции, которые активно используются в газетно-публицистическом стиле современного украинского языка.

Ключевые слова: газетный дискурс, нарратор, реципиент, продуктивные лексические и синтаксические ресурсы воздействия, парцелированные сегменты текста.

The goal of the article is to determine the features of the modern publicistic discourse with defining of the features of its lexical and syntax levels. The verbal component which realizes the function of intention has broad potential of both lexical tools which are floats at the surface, and syntax tools which requires knowledge of language grammatical order with the help of achievements of linguo-cultural studies, psycholinguistics, sociolinguistics, linguo-semiotic studies, semasiology and others.

The research object in syntax level is the dislocated constrictions – an expressive category of the modern newspaper texts. It is often used in newspaper-publicistic style of the modern Ukrainian language. In the modern publicistic style the connection between the author's communicative value and the structure of syntax construction can be clearly seen. The dislocated constructions are not only rich in content; they concentrate background saturated with information and alter the text structure intensifying its separate parts due to partial information delivery. Due to its constructive type such structures can be complex, compound sentences.

The attempt of publicistic discourse narrators to reach the recipient is implemented with language means on the levels of lexis, word formation and syntax. All of them are oriented to the psychology of presumed participant of communication and serving one goal of adequate perception of author's intention through the tight connection with the discourse comprehension, its direction and targeting.

Keywords: newspaper discourse, narrator, recipient, effective lexical and syntax influence resources, dislocated segments of text.

Надійшла до редакції 4 квітня 2014 року.

УДК 811.161.2'82-1

СТРОФОТВОРЧІСТЬ ВАСИЛЯ СТУСА

У статті досліджується художньо-естетична функція строфічної будови поезій Василя Стуса; зокрема розглядаються віршові розміри, типи побудови поетичних текстів (строфи), властиві для його лірики. Ключові слова: віршовий розмір, строфа, рефрен, ритм, метр.

Лірика Василя Стуса відзначається безліччю версифікаційних відкриттів. Варіативність метро-ритмічної структури його поетичних творів зумовлена використанням різноманітних фонічних та стилістичних засобів як строфотворчих чинників, окремими композиційними прийомами побудови поезій. Більшість ліричних творів митця написана у силабо-тонічній системі віршування. Так, наприклад, збірка “Зимові дерева” свідчить про схильність автора до двоскладових розмірів: дві третини поезій збірки написані ямбічним метром. Проте, незважаючи на це, вони вражають надзвичайною варіативністю ритмо-мелодики та необмеженими можливостями експериментування над строфами, римами тощо. При загальному тяжінні до силабо-тоніки у поетичних збірках автора зустрічаються як тонічні твори, так і твори, позначені певними ознаками силабізму (фіксоване положення цезури, римовані колони в середині віршового рядка при незмінній кількості складів у ньому) (це, наприклад, твори “Висамітнів день. Висмоктали сили...”, “Ходімо, друже мій, дивачний хлопчику...”, “Мов жертва щирості – життя...”, “Ми дуже часто од душі...” та ін.), пор.:

*Ходімо, друже мій, дивачний хлопчику,
ходімо вдаль.
Удвох шукатимем, чого нам хочеться,
ану ж, гайда!
Ходімо, розпачу мій підосінений,
в високу рань.
Зігрієм зором чужі простори,
незнаний край (ЗД: 141).*

До найчастіше вживаних віршових розмірів В. Стуса слід віднести ямб, хорей, анапесто-ямбічний дольник, рідше – чистий анапест. Розмір вірша зумовлює строфу: так, ямбові та хорейю відповідають, як правило, катрени (вірші “Мені здалося – я живу завжди...”, “І сто твоїх подоб в руках перебираю” та ін.), а анапесто-ямбічний метр характерний переважно для астрофічних творів (вірші “Колимські закували зозулі...”, “На вітрі палає осика...”, “У темні сну занурюється шлях” та ін., що входять до збірки “Палімпсести”, та більша кількість текстів збірки “Час творчості”). Це можуть бути також поезії з нечітко виявленою ритмічністю, наближені до астрофічних, де римові асонансові та алітераційні рядки створюють строфоподібні багаторядкові конструкції, серед яких найбільше чотирирядкових.

До астрофічних поезій В. Стуса відносимо:

1) неримовані твори, написані одним розміром із чергуванням різних клаузул, наприклад, “Не відповідаєш? Мовчиш? Заціпило?”, “Сидимо біля погаслого вогнища...”, “Ловить кожне вікно по сонечку”, пор.:

*Дозволь мені сьогодні близько шостої,
коли повечоріє на докола
і транспорт задвигтить в години пік,
я раптом з туги, з затканого неба,
із забуття, з безмежної розлуки,
од довгої надсади захмелілий,
на Брест-Литовський упаду проспект... (П-1: 89);*

2) поезії без рими з вільною зміною клаузул та розмірів або такі, що взагалі не мають розміру (вірші “Біля метро “Хрещатик”, “Посадити деревце...”, “Їх було двоє...”, “Ось вам сонце...”, “Сьогодні свято”, “На розквітлому лузі...” та ін.), пор.:

*Море –
чорна грудка печалі,
душа Мефістофеля
наодинці.
Терпне рояль
під пальчиками дівочими,
і в воду
падає з кручі земля.
Шерхлі трави
вологі пасажі ловлять,
і стогін стихії*

туманом важким облягло (ЗД: 106).

Строфічне багатство Стусової лірики виявляється у тому, що у його поетичному дискурсі наявні різні строфи, починаючи від моновірша як фрагмента більшого твору (наприклад, “З надвечір’я визирає ніч”, “Дівчина...”, “Спогад зі сну”) і закінчуючи складними багатокомпонентними конструкціями, що нараховують понад двісті рядків (наприклад, вірші “Потоки”, “Ця п’еса почалася вже давно” та ін.).

Строфотворчість В. Стуса відзначається численними типами побудови поетичних текстів: автор будує як однострофні, так і полістрофні твори з чітко й нечітко виявленою строфічністю. Так, до однострофних поезій митця належать чотири-, п’яти- та шестивіршові мініатюри (“Між співами тюремних горобців...”, “Гусне вечір сурою корана...”, “Тоскний тріск у порожнім лісі...”, “Тиха ніч, і місячно-місячно...” тощо), а також деякі з канонізованих строф (сонет, рондо, тріолет та ін.).

Кількісно ж переважають поезії полістрофічної будови: ті, що складаються з двох, трьох, чотирьох, десятих та більше строф (“Ця п’еса почалася вже давно...”, “Медитація”, “Гойдається вечора зламана віть...”, “Потоки”, “Уже тоді, коли пірнувши в ліс...” та ін.).

В. Стус звертається й до найпростішої строфи – двовірша, що функціонує як окремих твір з викінченою думкою, в якому митець досягає високої сили звучання, метафоричності висловлювання, пор:

Ще й до жнив не дожив, зелен-жита не жав

Ані не долюбив. І не жив. І не жаль (П-1: 50).

Деколи дистих відіграє роль інтродукції до всього вірша, виконуючи функцію епіграфа та набираючи смислової конденсації усього твору. За такої функції дистих є неримованим, як, наприклад, у поезії “Сорочка тріпоче...”, де поетичний образ сорочки постає динамічним й естетично інформативним, унаслідок набування ним максимального напруження та емоційності, естетичної образності:

Сорочка тріпоче – із білого болю-вогню,

струмує дорога – од білого-білого болю (П-2: 130).

Тут викристалізовано поетичну ідею, наповнену силою багатьох слів-образів: життя людини завжди сповнене трагедій, які вивіряють її на стійкість. Ця ідея виростає з буденного та звичайного і підноситься над усім віршем. Вона виражена не прямо, а сформована у глибинах складної єдності різнопланових деталей, нанизаних на наскрізний образ-символ *біла сорочка*, і виливається в таку енергію любові до життя, яка здатна зворушити читача. У цьому виявляється естетична вартість усієї Стусової поетичної творчості і двовіршового дистиху зокрема.

Дистих може завершувати полістрофічний вірш. У такому випадку він теж виконує функцію поетично-філософського узагальнення. Наприклад, у поезії “І не те, щоб жити...”, де митець стверджує своє творче й життєве кредо, узагальнює своє ставлення до жінки, два кінцевих двовірша постають своєрідними моностихами внаслідок своєї влучності, афористичності, викликаних антиметаболою (гр. *antimetabolé* – вживання слів у зворотному напрямку) першого з них:

І не те, щоб більше – (жити б!)

І не те, щоб жити – (більше!)

...до віків і після віку –

перемрієш – тільки й того (ЗД: 116).

Часто автор тяжіє до таких дворядкових афористичних узагальнень без рими, які виступають конденсаторами головної думки всієї поезії. Вони наявні у віршах “Лісова ідилія” (пор.: *Не спатимуть лиш сосни на поляні, / вижалюючись* (ЗД: 50)), “Жовтий місяць, а ще вище – крик твій...” (пор.: *А світання золоте обіддя / котиться, округле і пuste* (ЗД: 52)) тощо. Ці та інші неримовані глибоко філософські двовірші, які можна розглядати як моностихи внаслідок викінченості їхньої думки, тяжіють до бейтів – “у тюркомовній, перській та арабській поезіях – двовірш, в якому міститься певна закінчена думка; може бути римованим та неримованим” [Гром’як 1997: 81].

Іноді натрапляємо на тривіршові строфи, типові для романського фольклору. На відміну від традиційних терцин тривірші В. Стуса в основному є неримованими. При цьому терцет фігурує поруч із іншими строфами (здебільшого катренами), як, наприклад, у неримованій поезії “З гіркотою...”, де фінальний терцет, як і фінальні дистихи, несе важливе смислове навантаження, виконуючи роль поетичного узагальнення, пор.: *Завжди пробуєм доростати до себе / (одвічний егоїзм людського серця!), / але ніхто не може подвоїтись* (ЗД: 67).

Одними з найзначніших щодо сили естетичного впливу на читача є катрени В. Стуса, писані п’ятистопним ямбом. Це вірші “Озеро Кисегач”, “О болі радісні непізнаних бажань...”, “Минулі мрії видяться майбутнім...” тощо.

Серед строфічного розмаїття поезики В. Стуса виокремлюються також п’ятивіршові строфи, з-поміж яких трапляються як римовані, так і неримовані або римовані частково, пор.:

Тут ліс – як вічність. Бережи його

від свого непотребства, марновір’я,

від власної пустої глупоти...

Тут кожен клен тримає на долоні

легкого, ніби пісня, солов'я (ЗД: 131).

Трапляється шестивіршова строфа без рим або здебільшого з римою *аббавв* або *абаввг* (вірші “Не здайся – веснам. Легше – зимам...”, “Бентежністю вивішена до неба...”, “Відлітали білясті голуби”, “І не син і не муж і не батько ні брат” та ін.), пор.:

*Сонце, бджолами хоре
і від датку липке,
і од добр аж прозоре,
і в прощанні гірке,
до вечірнього пругу
надлягає згори* (П-2: 6).

Поет звертається і до семивіршових строф, які є в основному неримованими: “А ти стоїш. І закут мій грубезний...”, “У те цямриння вертикальних стін...”. Римовані секстини написані здебільшого п’ятистопним ямбом із римами *аббавгг* (поезії “Вітчизна – ось, зі мною, тут, в мені...”, “Зима. Зима. Попереду зима...”) і становлять окремі твори – однострофні мініатюри.

Найуживанішою, особливо у збірці “Час творчості”, постає восьмивіршова строфа (наприклад, вірші “Що не рядок – то день життя”, “Тюремних вечорів смертельні алкоголі...”, “Тріпочуться троянди, мов живі...”, “Віддай мені своєї смерти частку...”, “Вечірнє сонце дибиться при спаді” та багато ін.).

В. Стус є автором дев’ятивіршових (наприклад, вірші “Наснилося, з розлуки наверхлося...”, “Осики лист карозелений...”), десятивіршових строф (наприклад, “Сонце, бджолами хоре, сумовите в добрі...”, що має парне римування, “Ти, моя маленька сестро, попри вікнах сновигаєш...”, “Мій соколе, на кого ти мене полишив...” – яскраві приклади тонічної системи віршування та ін.) та строф, що мають понад десять віршів. Це, наприклад, одинадцятивіршові: “Тебе нема. Ти був. Тебе нема”, дванадцятивіршові строфи: “Напевне, так і треба...”, Поснули люди – щедра тьма...” і чотирнадцятивіршові строфи: “Люблю цю тишу гробову”, “Шевченко. Дорога до Орська”, “І ось: росте гора і всі надгір’я”.

Багатство та розмаїтість Стусової строфіки не обмежується канонізованими строфами або їхнім синтезом, як, наприклад, у вірші “Був вечір. Втома. І досада літ”, де автор демонструє вільні переходи від двовірша до катрена та восьмивірша. Поетика митця засвідчує майстерність автора у віршуванні строф античного походження, наприклад, елегійного дистиха, пор.:

*Червоним вином заливає мій погляд стосиній,
спустошені губи залито червоним вином,
і видиться берег – далекий – у радісній піні,
і спокій приносить, і спокій обіцяний – бром* (П-2: 290).

До розмаїття своїх строф поет долучає також терцини, що характеризуються оригінальним типом римування: перший рядок римується з третім, а середній рядок кожної попередньої строфи римується з першим і третім рядками наступної строфи. Виникає своєрідний ланцюг зі схемою *аба ббб вгв*. Завершуються терцини одним окремим рядком, який римується з другим рядком останньої строфи. Пор., наприклад, у В. Стуса поезію “Усе тотеж: відколи час спинився...”, де на початку і в кінці твору вживаються рими, які об’єднують по два рядки і становлять своєрідне кільце:

*Усе тотеж: відколи час спинився
(обмерз і скляк і став жалкий, як скрик,
світ у вікні ані поворушився).*

*О схаменись, ти сам себе прирік
охлаклим бути. Ріст назад – буває?
Пливе і молодіє з року в рік*

*твій вік. Аж потім плавно запливає
в дитинство смерти. В правитоки згаг.
Хто вчасно вмере – той сам себе вгадає*

*у слухну пору трафить його шляк.
Довірся серцю: ти ж бо сам запраг
в Дніпро улитья на семи човнах* (П-2: 157).

У цій терцині у високохудожній формі письменник змальовує свої роздуми на екзистенційну тематику: хід життя людини неможливо змінити, повернути назад. Бажання ж ліричного героя змусити час йти іншим чином може призвести до його спину. Художньо-стилістичною особливістю цього вірша є енкамбеман – улюблений прийом поета, який тут відіграє роль скрипту, підсилює художньо-естетичну значущість твору.

З-поміж канонічних строф у віршах В. Стуса зустрічається сонет, але сонетна форма трактується митцем досить довільно. У катренах, що входять до складу сонета, наявне, як правило, і кільцеве, і перехресне римування; будуються строфи, написані п’ятистопним ямбом, на п’яти римах. У зв’язку з цим слід відзначити,

що зміна порядку римування – один із найулюбленіших прийомів komponування нерівнострофічної поезії у доробку автора. Сонети В. Стуса за строфікою та віршовим розміром можна поділити на такі групи:

1) англійський (шекспірівський) сонет, для якого не обов'язковим є те, щоб рими першого “катрена” повторювались римами другого. “Терцетів” тут взагалі немає. Такий сонет складається з трьох “катренів” та одного “дистиха”: “Минає час моїх дитячих вір”, “З дитячих спогадів”, “Дні стали сторч. І рік – мов чорний бір...”, “Де ти – збагнув? Таж на самому споді...”;

2) німецько-російський сонет, що звичайно написаний п'ятистопним ямбом: “Їй-богу, так, напевно, має бути...”, “Відслона за відслonoю – площин...”, рідше – шестистопний, напр., “Немилосердно нас об вічність б'ють...”, “Була ти мрійною... Далеке й призабуте...”, “Доброго ранку”;

3) білий сонет: “Ловить кожне вікно по сонечку”;

4) сонетино, що замість довгого вірша має короткий і написаний чотиристопним ямбом: “Люблю цю тишу гробову...”.

Часто вживаним постає у Стусовій поетиці рондель, позначений авторським відходом від його звичайної структури. На відміну від традиційної тринадцятивіршової строфи рондель В. Стуса має дванадцять віршів, повторення першого рядка з сьомим та тринадцятим автор замінює на повторення першого з п'ятим та дванадцятим, вносячи таким чином власне трактування цього жанру поезії (вірші “Прикрийся мідною горою...”, “Верни до мене, пам'ятає моя!” тощо).

Різнометричність у межах однієї строфи у поетичному дискурсі письменника явище нечасте, що не є підставою вважати В. Стуса традиційним у формі, а швидше свідчить про його вибагливе, вишукане ставлення до метро-структури творів, послідовність у дотриманні чіткості, чистоти певного віршового розміру. Порушення кадансу твору (фр. *cadence* – такт, розмір, ритм, темп) – тональної завершеності періоду чи фрази у віршованому мовленні – у межах різновимірної строфи відбувається, як правило, лише внаслідок інтонаційного членування ряду.

Одним із видів віршів, ритмічна єдність якого ґрунтується на відносній синтаксичній завершеності рядків та на їхній інтонаційній подібності, є верлібр (фр. *vers libre* – вільний вірш). Його досить широко репрезентовано у поетичному дискурсі В. Стуса: у творчості митця періоду 1960-х – 1-ої пол. 70-х рр. переважає верлібр, що можна розцінювати як один із проявів такого складного естетико-філософського явища у творчості митця, як модернізм. Так, наприклад, у збірці “Зимові дерева” зі 122 поезій 67 писані верлібром, у “Веселому цвинтарі” з 65 поезій – 40, у збірці “Круговерть” з 40 поезій – 18, у збірці “Час творчості” з 320 – 46. Як свідчить аналіз, можна говорити про певну тенденцію В. Стуса відходити від цього виду вірша протягом творчості. “Чистими” зразками верлібру можна вважати “Синє небо обрієм пролилося”, “Не відповідаєш? Мовчиш? Заціпило?”, “Як нам порозумітись – душа в душу?”, “Утік з казарми...”, “Який це час?” та ін. У цих поезіях, де складний ритмічний малюнок органічно пов'язаний з ідейним змістом твору, послідовно кожен рядок становить собою смислову одиницю. Автор вживає однотипні синтаксичні конструкції, паралельні ряди словесних груп. Це підкреслюється і широким використанням анафор, пор.:

Ловить кожне вікно по сонечку.

Кожні очі людські.

Кожна краплина води.

Кожне крило метелика.

А ще – в косах,

в піснях заплетено.

А високе чоло?

А вологі губи?

А вимиті росами дерева?

А пражка міліціонера?

А багнет караульного?

А мідні емблеми на

гембльованій голові?

Всюди – сонце (Кр: 215).

Лаконізм цих віршорядків змушує нас відшукувати опущені асоціативні зв'язки, продовжувати, домислюючи, парцельовані речення.

Часом поет може руйнувати і такі ознаки верлібру, як інтонаційно-синтаксичні повтори та синтагматичні паузи, перериваючи фразу незвичною розбивкою на тексторядки, що надає таким несподіваним розривам додаткової семантики, пор.:

В високості необлі-

таній кружеляє проміж ві-

ттями єдине шамоті-

ння безбережне (ЗД: 95).

Такі неправильні переноси тут наче вивільняють кореневу енергію слів, надаючи зображеному ірраціональності, фантазмагоричності, ефекту незвичайного, святкового сприйняття навколишньої дійсності, коли навколо *шамотіння снігопаду*.

Деколи автор вдається до модифікації верлібру. Зберігаючи такі його основні параметри, як нерозподіл на стопи, різна довжина рядків, різна кількість наголосів у рядках, що довільно розташовані, уникнення рим та строф, поет залишає за собою право на свій улюблений прийом енжамбеману (вірші “Коли посне твоє здревіле тіло...”, “Куди тобі прибитися, людино?”, “Жаль” та ін.).

Нерівнорядність строф митця не обмежується лише канонічними строфами європейського походження. З-поміж поезій автора вирізняються також строфи східного походження, зокрема китайської (танка) та японської (хоку) поетичної традиції. Так, наприклад, до жанру танка можна віднести такі короткі здебільшого неримовані п’ятивіршові поезії В. Стуса, які характеризуються стислістю і водночас розгорненістю думки, високим ступенем метафоричності та прозорістю думки: “Навіть весни бувають печальні”, “З підпалами лилові хмари...”, “Колимські багаття...” і под., пор.:

*З підпалами лилові хмари
легкий над сопками декор
модриновий на взгір’ї хор
корчі сумної голубиці –
жовто-зелені килими (П-2: 287).*

Як свідчить матеріал, поет виступає проти традиційних форм художнього мислення, відшукуючи мовно-естетичне самовираження у слові. Ігнорування автором розділових знаків сприяє посиленню значеннєвого тла художнього слова; образи взаємодіють, перетікаючи одне в одне, і читач стає співучасником творчості митця: вироблення цезури стає його власною справою. Внаслідок цього процесу семантика слова, його внутрішнє значеннєве багатство як лінгвістичної сутності значно зростає, демонструючи всю силу естетичного впливу на читача.

Хоку як жанр японської поезії також передбачає лаконізм у формі та змісті, спроможність точно виразити ліричний настрій у трирядковій неримованій строфі. Пор. хоку у В. Стуса:

*При свічці, впавши на кожух,
я думав: ніч не перележу
– і все минеться (П-2: 231);*

*Бажання самозречення – як поклик
віддавніх літ. – Ввійти у власну глиб,
пізнавши утрачений хребет (П-2: 248);*

*Відтято голову народові. Язык
скривавлений
востаннє виговоритися хоче... (П-2: 253).*

В. Стус інтерпретує жанр хоку, зміщуючи акценти у його тематиці. Замість традиційної пейзажної лірики поет пропонує читачеві філософські роздуми-медитації на актуальні, нагальні теми сьогодення: віра / невіра у свій народ, прагнення осмислити події у розбурханому світі середини ХХ ст.

Поетика автора багата на різноманітні рефренні форми, що покликані творити сугестивну думку, ускладнювати мовно-образну структуру творів. У віршах В. Стуса вирізняємо такі сталі строфічні сполуки (повтори):

1) початкові (анафористичні), наприклад, у поезіях “І глянув я – і ось кінь білий”, “Болото. Болото. Паркан і вода”, “Ця чорнота попереду – вона...”, “Ти тут. Ти тут. Вся біла, як свіча...”, “Гойдається вечора зламана віть...” та ін.;

2) кінцеві (епіфористичні), наприклад, у поезії “Радість”, де кожна з чотирьох строф завершується епіфорою *Гомони! Гомони!* (Кр:198), що несе основне смислове й естетичне навантаження цілого твору;

3) кільцеві (анадиплозійні), напр., у поезіях “Верни до мене, пам’яте моя!”, “Прикрийся мідною горою...”, “О, скільки слів, неначе поторочі!”, “Пісенька для В.”. Так, у “Пісеньці для В.” перший катрен *На нашій молодій воді / тепер ані човна. / Чадіють пасма молоді – / то бариться весна* перегукується з останнім, у якому наявні синтаксичні та лексичні зміни: після першого рядка автор ставить тире, що витворює подовжену другу малу цезуру, а у третьому та четвертому віршах уводить нове речення з новими компонентами. Пор.: *На нашій молодій воді – / тепер ані човна. / Лиш миче пасмуги руді/ задумана весна* (ЗД: 117). Анадиплозійний рефрен наявний і у поезії “Колимські закували зозулі...”, в якій останній рядок доповнюється звертанням автора (*Радій: кують колимські зозулі!* (П-2: 87)) та зміною розташування слів у реченні. Така зміна компонентів у віршовому рядку та введення звертання додають усьому творові інтимізованого характеру, стверджують віру ліричного героя у перемогу життя над смертю, адже фольклорний образ зозулі, що кує без упину, асоціюється у нашій уяві з довгими роками життя;

4) стикові (епанастрофічні), наприклад, у поезіях “На однакові квадрати...”, “У цьому полі, синьому, як льон...” перший рядок відіграє кілька строфотворчих функцій: він є анафоричним, кільцевим і стиковим, пор.:

*У цьому полі, синьому, як льон,
де тільки ти і ні душі навколо,
уздрів і скляк: блукало в тому полі*

сто тіней. В полі синьому, як льон.

А в цьому полі, синьому, як льон,

судилося тобі самому бути,

аби пізнати долі, як покути

у цьому полі, синьому, як льон (ВЦ: 184).

5) спіральні, наприклад, у вірші “Справляю в лісі самоту”, де перший рядок поезії ніби спіраллю пронизує весь твір, повторюючись на початку, у середині та наприкінці. Спіральні строфи наявні й у поезіях “Тільки тобою білий святиться світ...”, “Потоки” та ін.

Біклаузульність поезій митця співіснує з поліклаузульністю його строфічних конструкцій, де навіть у катренах можуть уживатися клаузули трьох або чотирьох типів (“Лісова ідилія”, “Шаблюкою воронованою...” тощо). Це пов’язане з використанням нерівноскладових різнонаголошених рим, побудованих на асонансовій співзвучності, рідше – на співдії асонансу та консонансу, що входять у полігамію фонічних засобів строфотворчого чинника. Моноклаузульні строфи зустрічаються у поетичних збірках автора значно рідше і бувають виключно окситонними (“Не відволодати душі”, “Пісенька для В.” тощо).

Отже, строфічне багатство Стусової лірики виявляється у наявності різних строф, починаючи від моновірша як фрагмента більшого твору і закінчуючи складними багатокомпонентними конструкціями, що нараховують понад двісті рядків. Строфотворчість Василя Стуса відзначається численними типами побудови поетичних текстів: автор будує як однострофні, так і полістрофні твори з чітко й нечітко виявленою строфічністю. На строфотворчому рівні поет творить такі загальномовні естетичні категорії, як ритмічність, мелодійність, структурно-композиційна впорядкованість мовлення.

Література

Гром’як 1997: Літературознавчий словник-довідник [Текст] / О. Астаф’єв та ін. ; ред. Р. Т. Гром’як. – К. : Академія, 1997. – 752 с.

Донецких 1982: Донецких, Л. Эстетическая функция слова [Текст] / Л.Донецких. – Кишенев : Штиинца, 1982. – 154 с.

Єрмоленко 1969: Єрмоленко, С. Синтаксис віршової мови [Текст] / С.Єрмоленко. – К. : Наук. думка, 1969. – 94 с.

Качуровський 1994: Качуровський, І. Метрика [Текст] / І.Качуровський. – К. : Либідь, 1994. – 120 с.

Качуровський 1994: Качуровський, І. Основи аналізу мовних форм (стилістика) [Текст] / І.Качуровський. – Мюнхен-Ніжин, 1994. – 135 с.

Качуровський 1994: Качуровський, І. Строфіка [Текст] / І.Качуровський. – К. : Либідь, 1994. – 271 с.

Ковтунова 1976: Ковтунова, И.И. Порядок слов в стихе и прозе [Текст] / И.И.Ковтунова // Синтаксис и стилистика. – М. : Наука, 1976. – С.43-65.

Чабаненко 1984: Чабаненко, В. Основи мовної експресії [Текст] / В.Чабаненко. – К. : Вища школа, 1984. – 167 с.

Джерела

Стус, В. Зібрання творів: У 4-х т., 6-ти кн. – Львів : Просвіта, 1994. – Т.1., кн.1. – 431 с.

Стус, В. Зібрання творів: У 4-х т., 6-ти кн. – Львів : Просвіта, 1994. – Т.1., кн.2. – 302 с.

Стус, В. Зібрання творів: У 4-х т., 6-ти кн. – Львів : Просвіта, 1995. – Т.2. – 429 с.

Стус, В. Зібрання творів: У 4-х т., 6-ти кн. – Львів : Просвіта, 1999. – Т.3., кн.1. – 486 с.

Стус, В. Зібрання творів: У 4-х т., 6-ти кн. – Львів : Просвіта, 1999. – Т.3., кн.2. – 495 с.

Умовні скорочення

ЗД – збірка “Зимові дерева”

ВЦ – збірка “Веселий цвинтар”

Кр – збірка “Круговерть”

ЧТ – збірка “Час творчості”

П-1 – збірка “Палімпсести”, книга 1

П-2 – збірка “Палімпсести”, книга 2

В статье исследуется художественно-эстетическая функция строфического строения лирики Василя Стуса; в частности рассматриваются стихотворные размеры, а также типы построения поэтических текстов (строфы), характерные для его поэтических произведений.

Ключевые слова: стихотворный размер, строфа, рефрен, ритм, метр.

The article examines the artistic and aesthetic function strophic structure of poetry of Vasyl Stus, in particular discusses poetic dimensions, typology of construction of poetic texts (verses) inherent to his lyrics.

Keywords: poetical size, verse, chorus, rhythm, meter.

Надійшла до редакції 2 квітня 2014 року.

УДК 811.161.1'1(075.8)

РУССКАЯ НАРОДНАЯ СКАЗКА: ЗАБЫТЫЕ СИМВОЛЫ

Російська казка – особливий текст, у якому приховані давні знання про світ, його устрій та космос. Символи культури приховані в зооморфних та інших персонажах. Сюжети казок приховують у собі важливі космічні події.

Ключові слова: етногерменевтика, казка, міф, значення, фольклорна картина світу.

Объединение «национального» и социального (культурного, религиозного, мифологического) факторов в изучении языковых явлений привело к появлению во второй половине XX века новых подходов и методов исследования в гуманитарных науках. В современной лингвистике наблюдается смещение исследовательских акцентов: язык изучается и как средство и орудие этнической культуры, и как важнейшая форма этой культуры. Однако такие работы остаются пока эпизодическими и редкими по привлекаемому языковому данным. Обычно в исследованиях народной культуры сведения о народной рефлексии являются сопутствующей информацией, не имеющей самостоятельной ценности.

Этногерменевтика находится на стыке философии, социологии, психологии, этнографии и лингвистики. Это направление ставит глобальную задачу формулирования дескриптивных теорий в качестве системы культур или части культурных систем. Исследование языкового наследия и составляет одну из главных задач этногерменевтики, где текстами для изучения являются семиотические национальные системы, авторские тексты носителей языка и собственно фольклорные данные той или иной культуры.

В раннем детстве, во младенчестве, когда ребенок еще не освоил родной язык, ему читают народные сказки. Считается, что сказки – это развлекательные тексты, служащие для заполнения досуга. Но это совсем не так. Сказки позволяют ребенку узнать новые слова, связать их с другими в легком для понимания контексте, т. е. уловить системные связи лексики и грамматики. Но не только в этом заключается роль сказочных текстов. Ребенок вместе с сюжетными линиями, усваивает фольклорную картину мира – базу всей общенациональной картины мира, которая становится фундаментом в становлении его национальной идентичности, ведь именно фольклор дает основные представления о космогонии (знаниях о создании мира), о богах и реликтовой астрологии (мало кто из современников осознает, что сказки о животных показывают события на небе), об общественных традициях (обрядов инициации, например), об истории народа, об обществе и взаимоотношениях в них между людьми, о древних системах счета, меры и артефактах, которые до сих пор считаются волшебными предметами (а таковыми они представляются из-за утраты знаний о древних – утраченных и забытых – технологиях, и теперь уже недоверии к тому, что такие артефакты реально существовали), о письменности, о гендерных особенностях носителей языка и пр.

Именно фольклорная картина мира создает фундамент для концептуальной картины мира языковой личности (см. об этом подробнее [Пименова 2011: 46-56]). А мы всю жизнь удивляемся, почему так трудно воспитать «правильную» личность. Ребенку нужно читать сказки. Он сам сделает выводы. А если что-то ему будет неясно – он спросит об этом у взрослых. Фольклорная картина мира выражает реликты древних знаний о мироустройстве, ее можно считать ядром наивной картины мира.

Позже на фольклорную картину мира налагаются религиозная, научная и философская картины мира. В целом все эти картины мира образуют языковую картину мира. Знания из этих картин мира сосуществуют параллельно, практически не пересекаясь. Наш современник, зная о строении мира и его частях, как это представлено в современной науке, в своей речи может, не задумываясь, использовать выражения *звезда утренняя* и *звезда вечерняя*. В обыденной картине, в которой скрыты древние формы астрологии, это две отдельные звезды. На самом деле так раньше называли Венеру. В современной научной картине мира Венера – это планета, а не звезда. И если человеку необходимо описать Венеру с астрономической точки зрения, он будет использовать метаязык именно этой науки.

Фольклорная картина мира – важная, основополагающая часть концептуальной картины этноса. Первый слой – базу картины мира – представляет именно фольклорная картина мира: ребенок еще не говорит и не ходит, а ему уже читают народные сказки. Знания о древности, о мире, об этносе, об этике, быте закладываются у ребенка при помощи этой картины мира. Фольклорная картина мира создавалась в результате семантической перекодировки мифологического и этнографического нефольклорного материала через систему фольклорных кодов путем обобщения, типизации и перевода культурных смыслов на язык поэтической символики.

Фольклор опирается на народные стереотипы сознания, выработанные традиционной народной культурой. Фольклорная картина мира рассматривается как одна из ипостасей, одно из воплощений картины мира традиционной народной культуры. В фольклоре эти представления реализуются своеобразно, преломляясь через призму мифологического, наивного, а затем и религиозного мышления. Наряду с отражением в фольклорной языковой картине мира народного опыта в ней заключается достаточно древний взгляд на мир, воплотившийся в многочисленных условностях, которыми изобилует сказка [Алещенко 2008: 25].

Фольклор представляє собою отраження особливою картиною світа, сложившеюся в народному свіданні в течення тисячоліть і не утратившею значимості в наше час. Особливо в наше час вивчення усного народного творчості представляється актуальним, коли росте інтерес до історическому минулому, йде пошук руської національної ідеї.

Сказка як особий фольклорний жанр досліджувалася в самих різних аспектах. В роботах А. Н. Афанасьєва, Ф. І. Буслаєва, А. Н. Веселовського, Е. М. Мелетинського, С. Ю. Неклюдова, В. Я. Проппа і мн. др. розглядалися питання типології сюжетів і персонажів, особливості розвитку дії і природа різних сказочних умовностей, взаємостосунки сказки і міфа і др. (А. Н. Афанасьєв, Ф. І. Буслаєв, В. Я. Пропп, Е. М. Мелетинський, О. М. Фрейдєнберг). Уже складені вказівники сказочних сюжетів, створені різні типології сказок, зроблена велика робота по збиранню і обробці сказочних текстів. В наше час сказка стає предметом вивчення лінгвофольклористики, лінгвокультурології, етнолінгвістики, когнітивної лінгвістики. Ряд досліджень присвячено проблемі стосунки сказки і міфа, отраженню славянської міфології в руській народній сказці, впливові зміни віри і світоглядання на зміст і мову сказочного тексту [Кошарна 2006, Кринична 2004, Левкієвська 2003] і др.

Руська фольклорна картина світа відрізняється від мовної картини світа, як по складу компонентів, так і по будові. Оскільки в фольклорній мовній картині світа фіксуються донаукові, наївні, міфологічні уявлення, набір найбільш суттєвих з них, підвергнувшись концептуалізації, не збігається з уявленим в руській мовній картині світа в цілому. Те з фольклорних концептів, які на понятійному рівні збігаються з загальнокультурними, відрізняються від них на рівні аксіологічному. Подивимося на деякі сказки з особливим кутом зору.

Всім відомо, що багато сказки в різний час звучали по-різному. І до нас дійшли далеко не повні їх тексти. Про що ведає повна версія сказки «Колобок»? Основний текст сказки збережений. В повній версії цієї сказки додається те, що Колобок, утікаючи від кожного з звірів (зайця, вовка, ведмедя) їв по шматочку, тому що вони успівали від його боків трохи відкусити. Добігав до лисиці вже огрызок Колобка. Лисиця проковтнула Колобок, втиснула його і виплюнула. Колобок, від радості кричав, побігав до цих же звірів в зворотній послідовності, вимагаючи віддати відкусену частину. І йому повернули все. Зворотній шлях до бабусі і дідуся повернувся Колобок цілим і невредимим.

Запитують, в чому мораль сказки? Наш великий руський поет навчав, що «в сказці лежить, да в ній натяк, добрим молодцям урок». В чому урок? А моралі немає. Сказка космогонічна, мова в ній йде про місячне затемнення («лисиця, ковтаючи огрызок Колобка» – це сонце, «ковтаючи місяць»). Звірі – заяць, вовк і ведмідь – це зірки. Ідучи через них, місячний супутник Землі прийде до цього важливого космічного події. Чому важливий мотив відкусування шматочка від місяця, а потім його відновлення? І це пояснимо. Місяць змінює свої форми.

Спостережуючи за рухом цього нічного небесного світила, знаючи ключ до цієї сказки, кожен міг прогнозувати це небесне явище. Поясните, чому саме цю сказку ми читаємо першою своїм дітям? Чому місячне затемнення так важливо, що в такій простій формі, згадуваною на все життя (адже текст сказки ми можемо втиснути без особливої праці в будь-якому віці), дорослі розповідають уже багатьом поколінням цей місячний міф?

Як представляється, особливою гілкою дослідження сказочних сюжетів і міфів виступає порівняльний аналіз еквівалентних сказок в споріднених мовах. Такі дослідження вже є, наприклад, про сказку «Колобок» (див.: [Загнітко, Краснобаєва-Черна, Левічева 2013: 47-58]). Такі дослідження дозволяють знайти втрачені у деяких народів, але збережені іншими народами знаки, символи і доповнення до сюжету.

Серед руських сказок багато таких, в яких фігурують звіри. Зодіак, відомий нам з Стародавньої Греції, говорить теж про тварин. Чому ж ми відмовляємо собі, своєму народу в тому, що у нас теж може бути свій – славянський – Зодіак? А він є. Думаю, астрономам і астрофізикам великої праці б не складало відновити картину нашого – славянського – зіркового неба. І тоді б був знайдений відповідь на питання, «звідки їсть пошла Земля Руська», для цього потрібні не дуже прості, але потужні дослідження. Адже напевно сказки про тварин говорять про якихось небесних подіях («Рукавичка», «Теремок», «Лисиця і заяць», «Лисиця і петух» і др.).

Є ще одна сказка, яку ми читаємо своїм дітям звичайно другою (після «Колобка»). Називається вона «Курочка Ряба». В сказці теж немає ні явної, ні прихованої моралі. Вона не навчає ні добру, ні дає ніякого уроку, ну крім того «не разводіть мишей, де зберігаються продукти» (але, погодьтеся, це – вигадана мораль!). Ключові слова в цій сказці: «Курочка Ряба», «золоте яйце», «пробежавша миша», «дід і бабуся». Розглянемо їх докладніше.

Всім відомо, що яйце – символ світа. Розбите яйце – символ створеного світа. В якості посилання на авторитети можна привести цитати з енциклопедії «Руська міфологія» і з книги В. Н. Топорова «Предыстория литературы у славян»: «В міфології багатьох народів космогенез, створення світа або його частин – неба і землі, часто представляється як розвиток з так званого світового яйця або близьких йому форм. Це яйце – світове, або космічне – нерідко зображається золотим. В фінській міфології, наприклад, світ виникає з яйця, яке несуть на пагорбі посеред океану. Подібний образ міфологічної

птицы – Нагай-птицы или Стрефил-птицы – встречается в русских духовных стихах, в частности в стихе о Голубиной книге: ... Стрефил-птица всем птицам мати. Почему же Стрефил-птица всем птицам мати? Живет Стрефил посередине моря, Она ест и пьет на синем море. Она плод плодит на синем море. И: ... А Нагай-птица – всем птицам мати, А живет она на Акиане-море, А вьет гнездо на белом камне...» [Русская мифология 2006: 33]. «К отражениям космогонически-демиургической функции, связываемой с мировым яйцом, ср. сказочные мотивы яйца в утке и несения ею золотых и серебряных яиц при мотиве свертывания трех царств в яйцо, роль яиц в обрядах, наконец, отдаленные и иногда комически сниженные отклики мифологема о расколе яйца как начале творения (ср. сказку о курочке-рябе)» [Топоров 1998: 122].

Яйцо золотое – не простое! В финском эпосе «Калевала» говорится: «Из яйца, из нижней части, вышла мать земля сырая; из яйца, из верхней части, встал высокий свод небесный». Китайский первопредок Паньгу, зародившийся в космическом яйце, рассек его на две части: Землю и Небо. Чистейшая космогония – наша сказка о Курочке...

Курочка Ряба – еще один символ. Рябая курица – не черная, ни белая, она – пестрая. Пестрота – это символ хаоса, того мира, когда «свет не был отделен от тьмы» (как этот же процесс описывается в Библии). Так что гипотетический вопрос «Что было первое – курица или яйцо» наша сказка решает однозначно – курица была в начале. И именно эта курица символизирует хаос и начало всего нашего мира.

Еще один ключевой символ – пробежавшая мышь – совершенно неожиданно интерпретируется в «Этимологическом словаре русского языка» Макса Фасмера [1987: 27]: «От *мышь* произведено *мышина тропка* “млечный путь”». То есть пробежавшая мышь – это обозначение этой ее тропки – Млечного пути. Скажите – неожиданный символ. И, главное, нами забытый!

Дед и баба фигурируют почти во всех русских сказках. Даже если они не очень важны в сюжете, в начале сказки они упоминаются почти в обязательном порядке. По всей очевидности, в нашей культуре когда-то существовала религия, подобная японскому синтоизму – культу предков. Бог – тот, кто наделяет материальными благами, долей. А первоначально долей – частью наследства – наделяли родители – отсюда *вотчина*; а в «Полном церковно-славянском словаре» указано слово *материзна* – наследство после матери» [ПССС I: 299], значит, слово *отчизна* первоначально означало «наследство после отца» (по аналогии). Вспомним сказки, где отец наказывает своим сыновьям караулить его могилу три ночи. Ведь он одаривал своих сыновей с того света.

Дед и баба – предки, их время относится к давней старине. Формула «жили-были» указывает на историческое время.

Дед и баба в сказке «Курочка Ряба» обозначают наших предков. Спрашивается, почему они рыдают, если цель – создание мира – была достигнута, пусть не ими, а мышью? От обиды или еще по другой причине? Думается, здесь указывается на то, что не ими мир создан, потому что мышь в русской лингвокультуре – это тоже символ предков (домашние мыши считаются духом дома, поэтому в доме Бабы Яги живет именно мышь – помощница девочек, которые туда попали для прохождения обряда инициации). «В облике мыши белорусы представляют души умерших, которые питаются ночью недоеденным хлебом. Если кошка поймает такую мышь, домашним грозит бедствия за гибель предка (витеб.). С представлениями о душах в образе мыши связаны приметы, в которых мышь предвещает смерть: когда погрызут кому-то одежду или обувь (рус., морав.), шуршат под кроватью (бел.) или в изобилии начинают плодиться в доме (босн.-герцеговин.)» [Гура 2004: 348].

То есть наш мир создан предками наших предков (на это указывает опять же словарь Макса Фасмера [1987: 27]: млечный путь – это «дорога, по которой душа отправляется на тот свет»; звезды в славянской культуре – это души тех, кто уже умер). Мышь – очень сложный символ нашей культуры.

Обращает на себя внимание знание, которое доносит нам эта русская сказка, – наш мир расположен в области Млечного Пути. Согласитесь, это знание о многом говорит.

Собираем сказку о курочке Рябе: мир был создан предками наших предков в области Млечного Пути. При этом курочка, обещавшая деду и бабе снести другое яйцо – простое – не золотое, явно обманывает. Пеструшки несут только красные / желтые (золотые) яйца. И как много обрядов и традиций, связанных с крашением яиц в этот цвет в нашей культуре, которые мы до сих пор практикуем! То есть действие сохранилось, а причина этих действий нами уже успешно забыта. А жаль!

Еще одна, читаемая в самом раннем детстве одной из первых, сказка – Репка¹. Символика в сказке неожиданно приводит к тому же сюжету, что и Курочка Ряба.

¹ Репка. Жил-был дед с бабкой да внучкой. И были у них собака Жучка, кошка Муська и мышка-норушка. Посадила как-то дед репку, и выросла репка большая-пребольшая – рук не хватит обхватить! Стал дед репку из земли тащить: тянет-потянет, вытянуть не может. Позвал дед на помощь бабку. Бабка за дедку, дедка за репку: тянут-потянут, вытянуть не могут. Позвала бабка внучку. Внучка за бабку, бабка за дедку, дедка за репку: тянут-потянут, вытянуть не могут. Кликнула внучка Жучку. Жучка за внучку, внучка за бабку, бабка за дедку, дедка за репку: тянут-потянут, вытянуть не могут. Кликнула Жучка кошку. Кошка за Жучку, Жучка за внучку, внучка за бабку, бабка за дедку, дедка за репку: тянут-потянут, вытянуть не могут. Кликнула Муська мышку. Мышка за кошку, кошка за Жучку, Жучка за внучку, внучка за бабку, бабка за дедку, дедка за репку: тянут-потянут – вытящили репку.

Персонажі сказки – дед, баба, внучка, Жучка, Муська (Мурка), мышка. Сразу – параллельно – прошу обратить внимание, что у людей имен нет, а у животных – собаки и кошки – есть.

Кто такие дед и баба – ясно из объяснения, данного в предыдущем параграфе. О мыши там тоже достаточно подробно сказано. Животные – собака и кошка – пока интерпретации не поддаются. Можно предположить, что они относятся либо к дому как духи-охранители (это домашние животные), либо к космическим объектам – созвездиям, либо это вообще позднейшая вставка (потому что существенной роли они в сюжете не играют).

Остановим своё внимание на внучке и репке. Признаки репки – круглая, желтая, она растёт, причем «инициатором» ее появления был дед – он посадил репку. А дед в славянской мифологии символизирует Род. Ни деду с бабой, ни их помощникам не удается вытащить репку. Только мышь и есть главный действующий персонаж, поскольку с ее помощью появляется репка!

Репка – это, возможно, Солнце или целый мир. Согласно синкретичному мышлению, они воспринимались единым образом (по принципу части и целого). Дед и баба – это предки, мышь – их предок (предок предков). Получается, что только с ее помощью был создан мир (Солнце²). Иными словами, солнце может описываться через образы как яйца, так и репки.

А что же внучка? Внучка – это человек, живущий в этом мире. У нее связь с предками прямая – кровное родство. В русских сказках часто у внучек есть только дед или дед с бабой, но не описываются родители (у Маши в «Маше и медведе», у девочки в сказке «Три медведя», у Снегурочки).

Еще один символ связан с этой сказкой: здесь встречаются представители трёх миров: небесного, земного и подземного. При этом необходимо отметить особенность этих миров. Предки – дед и баба – относятся к небесному миру (ведь Млечный путь – это дорога предков), внучка, Жучка и Мурка – это жители земного мира, мышка – хтоническое существо – знаменует подземный мир. И при этом мышка – предок предков.

Вот только репка – это солнце, она должна относиться к небу, а растёт в земле. Возможная интерпретация этого образа: мир, в котором мы живем, создан предками предков (этот миф рассказан в сказке Курочка Ряба), солнце, которое обогревает наш мир, «создано» тогда же. И наши предки «приложили» к этому руку («посадил дед репку»).

Вторая интерпретация этой сказки: в создании этого мира, в котором мы живем, приняли участие все – жившие давно: предки (дед и баба), предки предков (мышь) и живущие сейчас (внучка).

И солнце в земле – тоже важный символ. Современной науке достоверно неизвестно, как образуются солнца. Возможно, планета с ее огненным ядром – это и есть колыбель солнца? И репка нам об это повествует?!

И газовые гиганты – Юпитер, Уран, Сатурн, Нептун и Плутон – являются ли планетами? Не могут ли они быть потухшими солнцами? Скорее всего.

Написав эти строки, отыскала в интернете ссылку на книгу О. Сулейменова «Аз и Я», который указывал, что «у славянских жрецов письма и языка был значок... – репен (репа) – хвостатый клубень» [<http://amkob113.narod.ru/azia/olc-2-996.html>]. Этот символ был связан с солнцем. Автор книги продолжает свою мысль: «Не потому ли азиатский солнечный календарь начинается с года мыши? По легенде проворная мышь забралась на голову верблюду и первой увидела солнце. Огорченный верблюд плюнул, и ушел, не дождавшись появления светила» [<http://www.opentextnn.ru/man/?id=711>].

Понятие картины мира, в том числе языковой, строится на изучении представлений человека о мире. В фольклоре эти представления реализуются своеобразно, преломляясь через призму мифологического, наивного, а затем и религиозного мышления. Наряду с отражением в фольклорной языковой картине мира народного опыта в ней заключается достаточно древний взгляд на мир, воплотившийся в многочисленных условностях, которыми изобилует сказка.

Литература

Алещенко 2008: Алещенко, Е. И. Этноязыковая картина мира в текстах русского фольклора (на материале народной сказки) [Текст] : дис. ... докт. филол. наук : 10.02.01. – русский язык / Елена Ивановна Алещенко. – Волгоград, 2008. – 432 с.

Гура 2004: Гура, А. В. Мышь [Текст] / А.В. Гура // Славянские древности : [этнолингвистический словарь]; под ред. Н. И. Толстого. – М. : Международные отношения, 2004. – Т. III. – С. 347-349.

Загнитко 2013: Загнитко, А. А. Концептуализация в сказочном дискурсе : сопоставительный лингвокультурный дискурс-анализ (на материале русского и украинского вариантов сказки «Колобок») [Текст] / А.А. Загнитко, Ж.В. Краснобаева-Черная, О.С. Левичева // Человек. Язык. Культура : сборник научных статей, посвященных 60-летию юбилею проф. В.И. Карасика : в 2-х ч. ; отв. соред. В.В. Колесов, М.Вл. Пименова, В.И. Теркулов. – К. : Издательский дом Д. Бураго, 2013. – Изд. 2-е, испр. – Часть 1. – 800 с. – С. 47-58. (Серия «Концептуальный и лингвальный миры». Вып. 2).

² Иногда солнце описывается как произошедшее из яйца: золото яйцо является солярным символом [Словарь символов и знаков 2006: 232-233].

- Кошарная 2006: Кошарная, С. А. Заметки о восточнославянской Бабе Яге: генезис мифоконцепта [Текст] / С.А. Кошарная // Слово – Сознание – Культура. – М. : Флинта : Наука, 2006. – С. 185-196.
- Криничная 2004: Криничная, Н. А. Русская мифология : мир образов фольклора [Текст] / Н.А. Криничная. – М. : Академический проект ; Гаудеамус, 2004. – 1008 с.
- Левкиевская 2003: Левкиевская, Е. Е. Мифы русского народа [Текст] / Е. Е. Левкиевская. – М. : Астрель ; АСТ, 2003. – 477 с.
- Пименова 2011: Пименова, М. Вл. Языковая картина мира : учебное пособие [Текст] / М. Вл. Пименова; изд. 2-е, исправ. и доп. – Кемерово : КемГУКИ, 2011. – 106 с. (Серия «Славянский мир». Вып. 7).
- ПЦСС 1998: Полный церковно-славянский словарь [Текст] / сост. Г. Дьяченко. – М. : Терра–Книжный клуб, 1998. – 1120 с.
- Пропп 2005: Пропп, В. Я. Русская сказка [Текст] / В. Я. Пропп. – М. : Лабиринт, 2005. – 380 с.
- Русская мифология 2006: Русская мифология : [энциклопедия] [Текст] / сост., общ. ред. и предисл. Е. Мадлевская. – М. : ЭКСМО, СПб. : МИДГАРД, 2006. – 784 с.
- Топоров 1998: Топоров, В. Н. Предыстория литературы у славян : опыт реконструкции. Введение к курсу истории славянских литератур [Текст] / В. Н. Топоров. – М. : РГГУ, 1998. – 319 с.
- Фасмер 1987: Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка : в 4-х т. [Текст] / М. Фасмер. – Изд-е 2-е, стереотип. – М. : Прогресс, 1987.

Русская сказка – особый текст, в котором скрыты древние знания о мире, его устройстве и космосе. Символы культуры скрыты в зооморфных и иных персонажах. Сюжеты сказок скрывают в себе важные космические события.

Ключевые слова: этногерменевтика, сказка, миф, знание, фольклорная картина мира.

Russian folk fairy-tale is a specific text, includes old knowledge about world, its` foundation and cosmos. Symbols of culture are hidden in zoomorphic and other characters. Important cosmic events described in the stories of fairy tales.

Keywords: ethnohermeneutics, fairy-tale, myth, knowledge, folk picture of the world.

Надійшла до редакції 21 квітня 2014 року.

Людмила Пономарьова

УДК 811.161.2'367.7

КАТЕГОРІЇ КОГЕЗІЇ ТА КОГЕРЕНТНОСТІ В ІНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОМУ ДИСКУРСІ

Проаналізовано категорії когезії та когерентності в інституційно-правовому дискурсі. Розглядаються різноманітні підходи до вивчення феноменів когезії та когерентності, розмежовуються поняття когезії та когерентності. Виділяються та розглядаються типи когезії та когерентності, наявні в інституційно-правовому дискурсі.

Ключові слова: дискурс, категорія, когезія, когерентність, текст.

Проблема вивчення дискурсу належить до найактуальніших проблем сучасної лінгвістики. Не менш цікавою постає й розгалуженість поглядів на категорію зв'язності дискурсу і тексту. Протягом довгого часу її досліджували Р.-А. де Богранд, Н.С. Валгіна, О.П. Воробйова, І.Р. Гальперін, В. Дресслер, К. Кожевников, В.А. Лукін, О. Потєбня, О. Селіванова, З.Я. Тураєва, І. Фігуровський, М. Холлідєй та багато інших. Недостатньо розглянуті й проблеми визначення категорій когерентності і когезії у сфері юридичного мовлення. Проблеми зв'язності (когезії та когерентності) дискурсу і пов'язаних з ним текстів є *актуальними*, оскільки мають допомогти в дослідженнях, що стосуються мовних механізмів інституційно-правового дискурсу.

Об'єктом дослідження виступають категорії когезії та когерентності.

Предметом дослідження є категорії когезії та когерентності в інституційно-правовому дискурсі

Метою розвідки є виділення типів когерентності та когезії в інституційно-правовому дискурсі.

Мета передбачає вирішення таких *завдань*: 1) розмежувати поняття когезії та когерентності; 2) розглянути погляди вчених на вивчення феноменів когезії та когерентності; 3) визначити особливості реалізації категорій когезії та когерентності як засобів вираження цілісності інституційно-правового дискурсу; 4) виявити типи когерентності й описати засоби її вираження в інституційно-правовому дискурсі; 5) виявити типи когезії та описати засоби її вираження в інституційно-правовому дискурсі.

Як відомо, у динамічному процесі реалізації дискурсу залежно від лінгвістичних та екстралінгвістичних чинників виникає певна кількість статичних елементів – текстів. Найпоширенішою та генетично первинною виступає концепція, в якій акцент припадає на результативно-статичний аспект тексту. Він, у цьому разі, розглядається як інформація, що не спирається на суб'єкт відправника, носія, зафіксована у вигляді послідовності об'єднаних смисловим зв'язком висловлень. Це та єдина форма, в якій мова постає для

конкретного вивчення дослідником. Виходячи з того, що дискурс є багатоплановим утворенням, його кінцевий результат у вигляді тексту проявляє всі властиві йому характерні риси. Погляди на поняття «текст» і «дискурс» не виключають, а швидше доповнюють один одного, бо уявлення про процес породження та розуміння тексту не можливий без опори на комунікативну ситуацію. Текст має набір постійних і змінних ознак. Постійні ознаки носять характер категорій, що з погляду філософії є «максимально широким поняттям, в якому відображено найбільш загальні й суттєві ознаки, зв'язки і відношення предметів, явищ об'єктивного світу» [Кондаков 1975: 240].

Німецький лінгвіст Вальтер Отто розробив класифікацію типів текстів у юридичному дискурсі і виділив три основні підтипи, як-от: законодавчий дискурс – до лав якого було зараховано всі тексти, що створюються і затверджуються законодавчими органами; судовий дискурс – завдяки якому офіційно здійснюється судовий процес; адміністративний дискурс – у межах якого відбувається офіційне спілкування в процесі здійснення службової діяльності будь-якою державною або недержавною установою [Otto 1981].

На нашу думку, такий розподіл не дає повної картини щодо поширення юридичного дискурсу. Не розглянуто підтипи, які не можливо зарахувати до вищезазначених, отже, є потреба виділити їх окремо. Це науково-юридичний – підтип юридичного дискурсу, в якому мовні засоби підпорядковуються меті наукового спілкування, виражаються в логічно пов'язаних, формалізованих поняттях, категоріях, наукових конструкціях (в окремий підтип виділяє тексти юридичної освіти, наприклад, Д. Буссе [1970: 74]). Наступний підтип – юридико-публіцистичний, що обслуговує засоби масової інформації і, крім рис, притаманних юридичному мовленню, вміщує всі ознаки публіцистичних текстів. Таким чином, підтипи, класифіковані В. Отто, можна об'єднати в інституційно-правовий дискурс, який обслуговує виключно потреби інституту права. Типовими для інституційно-правового дискурсу є чітко сформульовані, логічно викладені висловлювання. Він відрізняється граничною раціональністю в будові синтаксичних конструкцій, яким притаманна стислість, точність і стандартизованість.

На основі аналізу та зіставлення типологій І.Р. Гальперіна, О.В. Михайлової, Р.-А. де Богранда, В. Дресслера [Гальперин 1981; Михайлова 1997; Богранд, Дресслер 1981] було виділено такі категорії тексту і дискурсу: інформативність, інтертекстуальність, когерентність, когезія, цілісність, завершеність, членованість, континуум, модальність, інтеграція, ретроспекція і проспекція, ситуативність.

Когерентність належить до засобів, що виражають цілісність на глобальному рівні інституційно-правового дискурсу. А цілісність – це універсальна ознака, що забезпечує об'єкту можливість зберігати свої специфічні риси під час взаємодії з іншими об'єктами [Коновалова 2008]. Когерентність, у такому разі, забезпечує семантико-тематичну інтеграцію елементів структури дискурсу. Вона є дискурсивною категорією, що співвідноситься зі змістовою зв'язністю тексту і охоплює формально-граматичні й прагматичні аспекти смислового та діяльничного зв'язку дискурсу [Макаров 2003: 22-24]. «...Дискурсивна когеренція базується на зумовленості кожного наступного дискурсивного ходу попереднім і виражається в специфічних граматичних, тематичних і комунікативно-функціональних відношеннях між ними» [Серажим 2002: 300].

У науковій літературі часто зіставляються та приставляються такі поняття, як когезія та когерентність. Набула поширення навіть теорія, згідно з якою ці терміни є синонімічними [Николаева 1978: 24]. Разом із тим, дефініція когезії дає можливість вважати, що йдеться про зв'язок окремих елементів тексту, не менших за речення, а когерентність розглядається як властивість тексту загалом. До формальних засобів зв'язку відносять анафоричну та катафоричну субституцію, сполучники, частки, вищо-часову та модальну структури предикатів, порядок слів [Дресслер 1978: 56], а також повторну номінацію [Лингвистический 1990: 15], імплікацію [Арнольд 1983: 3], зв'язок речень за допомогою сполучників, особливо сполучникових парентез [Биренбаум 1987: 31], що характерний переважно для юридичних текстів. На відміну від когезії, що охоплює формально-граматичні аспекти зв'язності дискурсу, когерентність включає й семантико-прагматичні аспекти його зв'язності. Отже, когезію розуміємо як цілісність тексту, що виражається в логіко-семантичній, граматичній співвіднесеності і взаємозв'язку речень, з яких складається текст. Натомість когерентність виявляє схожість рис текстів одного окремого дискурсу на змістовому рівні і таким чином доводить їхню цілісність у межах дискурсу. «Когезія і когерентність пов'язані, хоча в літературі непоодинокими є випадки свідомого порушення когерентності при збереженні когезії» [Загнітко 2007: 133].

На нашу думку, когерентність як категорія інституційно-правового дискурсу є універсальною властивістю, що притаманна як текстовій, так і дискурсивній реальності. Категорія когерентності – це здатність дискурсу встановлювати формально-граматичні й семантико-прагматичні зв'язки між структурами знань, наявних у різних типах юридичних текстів. Когерентність залежить від багатьох чинників, одним з яких є тип соціуму як сукупного суб'єкта мовного спілкування. Поняття «соціум» включає в себе його однорідність, статусно-рольову структуру, тип діяльності й соціального інституту, ступінь формальності, фіксованість теми і попередньої підготовки, способи зміни комунікативних ролей та ін. [Макаров 2003: 123-124].

Аналіз зв'язків у текстах, що належать інституційно-правовому дискурсу, дозволив виділити такі типи когерентності:

Іконічна когерентність. Ч.С. Пірс [2000: 292-293] зазначав, що відношення між іконічним знаком та об'єктом – це відношення подібності. Інституційно-правовий дискурс виявляє подібність структури текстів, що належать до різних типів, наприклад, тексти законів, коментарів до законів, судових вироків подібні за

композиційною структурою, що зумовлено прагматичною настановою авторів, які використовують закон у ракурсі конкретної ситуації або розкривають, інтерпретують правову норму. Об'єднувальним чинником виступає наявність графічних і семантичних маркерів, які обмежують частини тексту, а саме: номери параграфів, багаторівнева нумерація в законах, клішовані вирази типу «цей коментар базується на статті...», «згідно зі статтею закону...».

При цьому автори похідних текстів (коментарів, судових документів) свідомо використовують композицію й архітектуру закону й прилаштовують її до потреб власної прагматики. Саме в процесі запозичення відбувається встановлення іконічних когерентних зв'язків, які характеризуються одновекторністю відносно текстів законів, пор.: «*Батьки зобов'язані піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток*» (Сімейний кодекс України ст. 150, п. 2); «*Згідно зі статтею 150 Сімейного кодексу України, батьки зобов'язані дбати про здоров'я дитини, його фізичний, духовний та моральний розвиток*» (З залу суду).

Доказова когерентність. Виявляє наявність когерентних зв'язків, на яких ґрунтується процедура юридичної інтерпретації, за допомогою якої можна встановити істину з погляду права.

Аналіз інституційно-правового дискурсу виявив різноманітні мовні засоби, що підкреслюють необхідність його розгляду відносно певної правової норми, пор.: найменування об'єкта інтерпретації в субстантивній формі «...*істотні умови запозичення – розмір запозичення, розмір основної суми боргу, відсотки за запозичення, а також строки їх сплати*» (Про затвердження Порядку здійснення запозичень до місцевих бюджетів); використання предметно-атрибутивних форм «*Департамент валютного регулювання листом від 25.03.2004 № 13-135/1486 проінформував банки про можливі протизаконні операції в Україні з дорожніми чеками, що належать швейцарській банківській групі...*» (Лист від 08.04.2004 р. № 13-135/1758) і т. ін.

Тематична когерентність. Цей тип когерентності виділяє М. Л. Макаров [2003:125], зауважуючи, що він формується навколо глобальної теми або теми мовця. В інституційно-правовому дискурсі тематична когерентність реалізується за допомогою різноманітних смислових зв'язків (експліцитна та імпліцитна рекурентність, оказіональна синонімія, використання однокореневих слів тощо), це свідчить про те, що, об'єднуючи глобальну тему й тему окремої правової норми, використовуються прийоми, специфічні для даного типу дискурсу. Так, наявність переважно послідовного когерентного зв'язку свідчить про ієрархічність відносин між правовими нормами, пор.: «*Цей Порядок регламентує організаційні взаємовідносини між органами Державного казначейства, розпорядниками, одержувачами бюджетних коштів та іншими клієнтами Державного казначейства України. Регулюється також розподіл обов'язків та відповідальності між ними в процесі виконання Державного бюджету України за видатками за умови функціонування внутрішньої платіжної системи*» (Порядок виконання державного бюджету за видатками за умови функціонування внутрішньої платіжної системи від 10.08.2001 №140). Зв'язок речень у тексті досягається шляхом імпліцитного насичення фразової валентності, що забезпечується маркером «*між ними*», антецедентом якого є речення: «*Цей Порядок регламентує організаційні взаємовідносини між органами Державного казначейства, розпорядниками, одержувачами бюджетних коштів та іншими клієнтами Державного казначейства України*».

Інтерпретаційна когерентність. Передбачає логічну операцію, що розкриває зміст повідомлюваного. В інституційно-правовому дискурсі інтерпретаційна когерентність полягає в тлумаченні правової норми. Тлумачення відбувається за допомогою дієслів з семантикою розуміння, використання, конкретизації тощо, пор.: «*Жовтневий районний суд м. Маріуполя доводить до Вашого відома, що у випадку порушення Ваших прав і законних інтересів, Ви можете звернутися із заявою до суду в порядку цивільного судочинства з урахуванням правил про підсудність, передбачених ст.ст. 24-32 Цивільно-процесуального кодексу України*» (З залу суду).

Зв'язність тексту зазвичай аналізують на лексико-семантичному, синтаксичному і морфологічному рівнях. Аналіз довів, що в інституційно-правовому дискурсі (зокрема, у законодавстві) переважає тавтологічна когезія, тобто повторення в кожній наступній фразі одного й того ж іменника, пор.: «*Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави*» (ст. 3 Конституції України).

Для законодавчих текстів не характерна компресивність, не використовуються вказівні засоби вторинної номінації, що в інших текстах виконують функцію засобів формальної регресивної когезії і збільшують щільність інформації.

Під час судового процесу, в усному діалогічному мовленні, явища когезії представлені ширше. Контекстні повтори ґрунтуються на відтворенні інформації, наявної в попередньому реченні пор.:

Суддя: *Чим Ви можете підтвердити факт будівництва шлакоблочної будівлі?*

Відповідач: *Чим ми можемо підтвердити?*

Суддя: *Так. Документи у Вас є?*

Відповідач: *Можемо підтвердити. Після останньої прокурорської перевірки документи були направлені до райвідділу* (З залу суду).

Ситуативні заміщення будуються на використанні дейктичних елементів, наприклад, займенників, пор.:

Суддя: *Я питаю, чим Ви можете підтвердити технічний стан на момент закінчення будівлі?*

Відповідач: Технічний стан?

Суддя: На той момент, не зараз (Із залу суду).

З допомогою вказівного займенника «той» мовець відсилає слухачів у певний момент часу. До формальних когезійних засобів належать сполучники, частки, порядок слів. Формальні засоби забезпечують, в основному, локальний зв'язок, тобто зв'язок між сусідніми висловлюваннями.

Формат статті не дає можливості розглянути всі прояви категорій когезії та когерентності, наявні в інституційно-правовому дискурсі. У перспективі доцільно простежити дискурсивно-кількісні вияви когезії та когерентності в інституційно-правовому дискурсі для виявлення характерних рис, що виділяють цей тип дискурсу у загальному комунікативному просторі. Цікавим вбачається аналіз взаємозалежності досліджуваних категорій. Розвідки в цьому напрямку ведуться і будуть представлені в наступних роботах.

Отже, проведена розвідка засвідчила багатогранність і багатоаспектність порушеного питання. Дослідження категорій когезії та характеру її проявів прямо пов'язується з аналізом контексту. Когезія визначає вибір мовних засобів людиною, подає альтернативні форми реалізації значення слова, пояснює можливості різного вибору мовних когезійних засобів у системі, а також залежність від певних психологічних, географічних, етнографічних особливостей існування суб'єкта. Категорія когерентності, у свою чергу, буде відношення тематичної процедурної, формальної залежності між текстами інституційно-правового дискурсу, що є засобом збільшення щільності дискурсивної структури. Щільна організація інституційно-правового дискурсу зумовлюється наявністю декількох типів когерентності. Формальна зв'язність тексту співвідноситься зі змістовою зв'язністю, що є своєрідним уточненням категорій інформативності та цілісності тексту.

Література

Арнольд 1983: Арнольд, И.В. Статус импликации в системе текста [Текст] / И.В. Арнольд // Интерпретация художественного текста в языковом вузе: (Методика исслед.) Межвуз. сб. научн. тр. – Л.: Изд-во ЛГПИ. – 1983. – С. 3-14. – Библиогр.: с. 97

Биренбаум 1987: Биренбаум, Я.Г. Роль союзных парентез в организации текста [Текст] / Я.Г. Биренбаум // Межуровневая организация текста в естественном языке: Межвуз. сб. науч. тр. – Челябинск, 1987. – С. 28-35. – Библиогр.: с. 122

Богранд, Дресслер 1981: Богранд, де Р.-А., Дресслер, В. У. Введение в лингвистику текста [Текст] / Р.-А. Богранд де, В. У. Дресслер – М.: Наука, 1981. – 160 с.

Гальперин 1981: Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования [Текст] / И.Р. Гальперин – М.: Наука, 1981. – 137 с. – Библиогр.: с. 136-138. – 1500 экз. – ISBN 987-5-484-00618-2.

Дресслер 1978: Дресслер, В. Синтаксис текста [Текст] / В. Дресслер // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 8. – М.: Изд-во иностр. лит-ры. – 1978. – С. 111-137. – Библиогр.: с. 471-477

Загнітко 2007: Загнітко, А.П. Лінгвістика тексту: Теорія і практикум. Науково-навчальний посібник [Текст] / А.П. Загнітко. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2007. – 313 с. – Бібліогр.: с. 260-288. – 300 пр. – ISBN 978-966-374-244-1

Кондаков 2012: Кондаков, Н.И. Логический словарь-справочник [Текст] / Н.И. Кондаков – М.: Книга по Требованию, 2012. – 721 с. – Библиогр.: с. 714-717. – 500 экз. – ISBN 978-5-458-23268-5.

Коновалова 2008: Коновалова, М.В. Глобальные категории когерентности и интертекстуальности в юридическом дискурсе [Текст]: автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.19 / Челябинский гос. ун-т. – Челябинск, 2008. – 25 с.

Кравченко, Крылов: Кравченко, С. Крылов, И. Уровневая интерпретация [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.i-u.ru/biblio/download.aspx?3193>

Лингвистический 1990: Лингвистический энциклопедический словарь [Текст]. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 688 с. – 15000 экз. – ISBN 5-85270-031-2.

Макаров 2003: Макаров, М.Л. Основы теории дискурса [Текст] / М.Л. Макаров. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2003. – 280 с. – Библиогр.: с. 247-278. – 2500 экз. – ISBN 5-94244-005-0.

Михайлова 1997: Михайлова, Е. В. Конститутивные признаки научного дискурса [Текст] / Е. В. Михайлова // Языковая личность: проблемы обозначения и понимания: Тез. докл. науч. конф. 5-7 февраля 1997 г. – Волгоград: Перемена. – 1997. – С. 95-96.

Николаева 1978: Николаева, Т.М. Краткий словарь терминов лингвистики текста [Текст] / Т.М. Николаева // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 8. Лингвистика текста. – М.: Прогресс, 1978. – 196 с. – Библиогр.: с. 471-477.

Папина 2002: Папина, А.Ф. Текст: его единицы и глобальные категории: Учеб. для студентов журналистов и филологов [Текст] / А.Ф. Папина. – М.: УРСС, 2002. – 368с. – Библиогр.: с. 357-364. – ISBN 5-354-00062-9.

Пирс 2000: Пирс, Ч. С. Начала прагматизма: В 2-х т. [Текст] / Ч. Пирс. – СПб.: Лаборатория метафизических исследований философского факультета СПбУ; «Алтай», 2000. – Вып. 12. – С. 182-218. – Библиогр.: с. 336-339.

Серажим 2002: Серажим, К.С. Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія архітектоніка, варіативність: Монографія [Текст] / К.С. Серажим. – К. : Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2002. – 392 с. – Бібліогр. : с. 376-382. – ISBN 966-594-180-1

Buysens 1970: Buysens, E. La communication et l'articulation linguistique [Text] / E. Buysens. – Bruxelles : Presses Universitaires, 1970. – 175 p.

Otto 1981: Otto, W. Die Paradoxie einer Fachsprache Text [Text] / W. Otto // Der öffentliche Sprachgebrauch. – Stuttgart : Klett-Cotta, 1981. – P. 44-57.

Проанализированы категории когезии и когерентности в институционально-правовом дискурсе. Рассматриваются различные подходы к изучению феноменов когезии и когерентности, разграничиваются понятия когезии и когерентности. Выделяются и рассматриваются типы когезии и когерентности в институционально-правовом дискурсе.

Ключевые слова: дискурс, категория, когезия, когерентность, текст.

Categories of cohesion and coherence in institutional legal discourse were analyzed. Different approaches to the phenomena of cohesion and coherence were considered, concepts of cohesion and coherence were differentiated. The types of cohesion and coherence in institutional legal discourse were allocated and described.

Keywords: discourse, category, cohesion, coherence, text.

Надійшла до редакції 23 квітня 2014 року.

Тетяна Радіонова

УДК 81'367.4

СЕМАНТИКО-СТИЛІСТИЧНЕ НАВАНТАЖЕННЯ ЗАГОЛОВКІВ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСИ

Визначено роль заголовка та особливості його функціонування у структурі публіцистичного дискурсу, простежено семантико-стилістичний потенціал публіцистичних заголовків, розглянуто використання у заголовках явища мовної гри, фразеологічних одиниць, алюзії, а також проаналізовано синтаксичні засоби створення емоційно-експресивного забарвлення.

Ключові слова: публіцистичний дискурс, заголовок, стилістичний потенціал, мовна гра, фразеологічні одиниці, алюзія, еліipsis, парцеляція.

Стилістичні уподобання сучасного суспільства найповніше, найоб'єктивніше віддзеркалює мова засобів масової інформації (ЗМІ), з-поміж яких особливе місце належить пресі. Для газетної мови характерним є змішування елементів різних стилів і водночас збереження її цілісності, що зумовлено виконанням функцій впливу на читача, якій підпорядковані інформативна та естетична функції мови. Останнім часом у лінгвістиці все частіше з'являються праці, присвячені вивченню мовлення ЗМІ: дослідженню різних впливів на мову ЗМІ присвячені роботи О. Земської, В. Костомарова, С. Сметаніної, Г. Солганика та ін., дослідженню специфічних рис лексики й фразеології інформаційного стилю приділено належну увагу в працях С. Єрмоленко, Г. Колесника, Н. Сологуб, О. Сербенської.

В арсеналі у публіциста достатньо нових засобів, технічних можливостей, використовуваних з метою інформаційного впливу на формування громадської думки. Одна зі значних ролей відводиться заголовку – першій лексичній одиниці, з якою зіштовхується читач, з якої почерпує первинний компонент символів, подій та аналогій щодо окресленої теми. Газетний заголовок як об'єкт лінгвістичного дослідження неодноразово ставав предметом спеціальних мовознавчих розвідок (див. праці В. Костомарова, Л. Пархолюк, В. Попова, М. Ронгінського та ін.). Такий інтерес не випадковий, оскільки останнім часом суттєво ускладнилася структура газетного заголовка як такого, значно розширилося коло його функцій. Питанням типізації заголовків, актуалізації їх позиції в тексті, питанням складності функцій заголовків та здатності з першого слова налаштувати споживача інформації на активне сприйняття тексту, питанням класифікації заголовків та його комунікативним можливостям і прагматиці присвячені праці таких лінгвістів, як А. Загнітко, Л. Пац, О. Пискач, В. Садівничий, А. Сафонов, О. Тимчук, В. Тарасюк.

Різноманітні соціальні, політичні, економічні й психологічні зміни у житті суспільства яскраво ілюструються мовленнєвою практикою сучасних ЗМІ. Як зазначають дослідники, найбільш характерними й очевидними рисами сучасних змін у мові є: запозичення мовних засобів із периферійних сфер мовної системи, активізація вживання іншомовних слів, формування нової фразеології, інтертекстуальні посилання, використання мовної гри, алюзії тощо. Використання названих прийомів стало дуже показовим для побудови заголовків газетних і журнальних статей у досить широкому колі сучасних мас-медіа, що зумовлено динамікою суспільних і мовних змін, а отже, потребує більшої уваги дослідників. На нашу думку, це явище набуває масштабного характеру і тому є актуальним і перспективним для дослідження. Метою статті є з'ясування

функційно-стилістичних можливостей та особливостей смислового навантаження заголовків газетного дискурсу. Сформульована мета передбачає розв'язання таких завдань: 1) визначити семантико-стилістичний потенціал заголовків; 2) проаналізувати синтаксичні засоби створення емоційно-експресивного забарвлення.

У широкому комплексі семантико-стилістичних засобів мови сучасної преси, що виконують різноманітні виражально-зображальні функції, помітне місце займає явище гри слів (гри словами, словесної гри), під яким звичайно розуміють спеціальне використання («обігрування») тотожних або подібних з формального боку мовних одиниць для створення певних фонетико- та семантико-стилістичних явищ. Мовна гра в лінгвістиці досліджується досить активно, проте єдиного підходу до її трактування немає. Широке розуміння мовної гри демонструє А. Сковородников: «мовна гра – творче, нестандартне (неканонічне, відхилене від мовної / мовленнєвої норми, в тому числі – стилістичної, логічної та норми мовленнєвої поведінки) використання будь-яких мовних одиниць та / або категорій для створення дотепних висловлювань, зокрема комічного характеру [Сковородников 2010: 802]. Термін «гра слів» уживається щодо обігрування мовних одиниць не тільки на лексичному рівні, як це може впливати з його вужчого розуміння, а й на інших мовних рівнях. У вітчизняній стилістиці явище гри слів найповніше досліджене на фонетичному (це насамперед різноманітні звукові повтори), лексичному (обігрування значень полісемічного слова, омонімів та паронімів) та фразеологічному рівнях. Меншою мірою – на рівні словотворення й особливо в граматиці української мови, хоч на цих мовних рівнях воно також є одним із традиційних і досить поширених семантико-стилістичних засобів. В. Одинцов виділяє такі типи мовної гри: гра, що ґрунтується на багатозначності слів; гра, яку побудовано на омофонних лексичних елементах; гра, що виникає в результаті контамінації частин з різних слів; трансформація крилатих слів та висловів; мовні парадокси; зевґма – синтаксичне об'єднання двох семантично несумісних членів речення [Одинцов 2006: 120-134].

Дослідники функцій та механізмів утворення мовної гри у публіцистичному дискурсі пов'язують це явище із соціокультурними процесами, що спричинили до змін у мові преси: розширення арсеналу засобів вираження, значним підвищенням рівня експресії, пріоритетом емотивної, маніпулятивної та функції впливу [Тимчук 2003].

Явище мовної гри як експресивний прийом, що вигідно ілюструє лінгвокреативне мислення автора, перетворилося на майже обов'язковий атрибут текстів сучасних ЗМІ, що підтверджує матеріал дослідження. В обстежуваних газетних матеріалах на рівні будови слова з-поміж засобів графічного увиразнення компонента слова виділяються такі вияви мовної гри: 1) оформлення його великими літерами, найчастіше це кілька великих літер: *ГАЗават* – газетна публікація про «газову війну» (пор. газ і газават «священна війна мусульман проти невірних»), *СВ для двох* – у статті йдеться про закоханих, чиї стосунки почалися в день Святого Валентина, крім цього, обігрується аббревіатура СВ, що асоціюється зі спальним вагоном; *ФЕМІНАЛЬНА ІДЕЯ* («Cosmopolitan», 2010) це спеціальний рекламний проєкт, який закликає жіночу стать використовувати спеціальні засоби особистої гігієни, щоб бездоганно виглядати, випромінювати впевненість; 2) з наявністю між великими малих літер: *Що заНАдТО, то недобре* – публікація про бомбування силами НАТО території Югославії; за допомогою великої літери може виділятися тільки одна графема в складі слова: *каПриз фортуни*; 3) оформлення його за допомогою жирного шрифту (при чорно-білому зображенні) або шрифту іншого кольору; 4) відокремлення його за допомогою дефіса: *Арт-обстріл* – стаття про естрадну групу клоунів і мімів з відповідною назвою (пор. артобстріл «артилерійський обстріл» і арт- як компонент слів артист, артистичний). При обігруванні складових компонентів слова виділяються явища, з одного боку, «розшифровування» компонентів аббревіатур і графічних скорочень або й звичайних слів як нібито початкових елементів відповідних інших слів, а з другого боку, – запланованого заздалегідь «зашифровування» компонентів аббревіатур під початкові елементи відповідних слів.

Використання латиниці для запису заголовка українською мовою, як наприклад, у статті *Thainie місця* у рубриці «Подорож», у якій пропонується відвідати Таїланд, автор у такий спосіб акцентує увагу на культурологічних відмінностях, певним чином інтригує читача (Cosmopolitan, 2008).

Іноді в заголовках використовуються омоніми, або стилістичні прийоми, близькі до омонімів задля виникнення неоднозначного розуміння змісту читачем, наприклад: *Де межа: Закарпатський драмтеатр знаходиться на межі закриття* (Голос України, 2011).

Так, у заголовку *«Потворні повторні»* («Український тиждень», 2010) шляхом перестановки літер автор іронізує над політикою проведення перевиборів на спірних округах, називаючи це справжнім «нашестям клонів, клоунів і кланів». Заголовок *Пенсійна проформа Сергія Тигінка* (Українська правда, 2011), у якому слово «проформа» використовується замість «реформа», залишаючись схожим зовнішньо, але при цьому кардинально змінюючи смисл.

Ще одним засобом привернення уваги читача до заголовків є вживання паронімів, що використовуються в журналістських текстах для семантичного зіставлення та творення пародійного, іронічного, навіть глузливого забарвлення тексту, для надання вислову експресії. Усі названі причини, по суті, є також засобом привернення уваги читача: *На кой нам кий, Реалії раллі, Допомога «хрустким» і «хрумжим» суглобам* (Телескоп, 2014), *«Громадянські права і громадський транспорт»* (Голос України, 2011).

Мовна практика сучасних друкованих ЗМІ демонструє високу частотність використання фразеологізмів у заголовках. Саме вони є мовною формою оригінального мислення народу, дають естетичну оцінку явищ

суспільного та особистого життя людини. Фразеологізми передають національний характер та апелюють до генетичної пам'яті читачів.

Стійкі вислови дають змогу реалізувати декілька стратегій автора журналістського матеріалу: привернути увагу до статті, створити певне емоційне навантаження, подати оцінку реалії суспільно-політичного, економічного, культурного життя тощо. Читач не завжди дочитує статтю до кінця, іноді проглядає її поверхово, тому завдання журналіста полягає у виборі таких мовних засобів, які б впливали на емоційну сферу адресата, підштовхувати до певних очікувань. Саме тому талант автора публіцистичного тексту полягає у умінні відібрати влучний матеріал, творчо опрацювати, використати експресію з готового національного джерела і ввести його в текст. Унаслідок цього з'являються нові художні образи, жартівливі вислови, каламбури.

Публіцисти звертаються до фразеологічних запасів рідної мови як до невичерпного джерела мовної експресії. У сучасних ЗМІ вони використовуються у своєму «питомому вигляді» – *Хочеш жити, вмій крутитися, Дай жабі хвоста – усю траву потолочить, Подбаси улітку – порадієш взимку*, що не завжди виправдовує очікуваний ефект. Тому публіцисти вдаються до трансформації фразеологічних одиниць з метою створення художнього ефекту. У такий спосіб фразеологізми стають більш сучасними, оригінальними, влучними в конкретній суспільно-політичній ситуації, наприклад: *За наше житло нас хочуть бити* (Україна молода, 2014), *Тихше їдеш – далі ДАІ зупинить* (Україна молода, 2014). Змінені фразеологізми обов'язково привернуть увагу читача своєю емоційністю та експресивністю.

Найчастотнішим засобом трансформації фразеологізму є поширення або зміна його компонентного складу: *А судді де?, Сміється той, хто сміється після іспиту, До якого у парламенті пристанеш – сам таким станеш, Наскочила ковбаса на камінь* (Україна молода, 2013), *Тарифи: вилами по воді* (Україна і час, 2012).

Іноді журналісти вдало використовують заперечення у фразеологізмі, що теж є виразним засобом передачі думки: *Гора, яка ні до кого не йде, Слово, на якому не ловлять* (Час, 2013).

Уживаються також скорочені фразеологізми: *І знову проти лому, Чим далі в ліс* (Україна молода, 2012), *Журавель у небі* (Дзеркало тижня, 2013), *Моя хата скраю. Від Майдана* (День, 2014).

Рідше трапляються поєднання кількох фразеологізмів, або поєднання вже змінених відповідно до теми фразеологізмів: *Бачили очі, кого вибирали, тепер дивіться крізь пальці, Своє болото ближче до тіла* (Україна молода, 2014), *А віз і нині в парламенті, де у нього впряглися лебідь, рак та щука* (Час, 2013).

У деяких заголовках для розкриття змісту статті у фразеологізмах-прислів'ях змінюється один чи декілька компонентів, унаслідок чого змінюється і значення відповідно до теми публікації: *Третій не зайвий, Хто не працює, в того проблем немає* (Урядовий кур'єр, 2013).

Аналіз таких заголовків дозволяє стверджувати, що експресивно-емоційний вплив фразеологізмів у заголовках медійних текстів зводиться здебільшого до таких аспектів: 1) реалізація позитивного ставлення до журналіста до події чи об'єкта, про які йдеться в статті (доброчливість, співчуття, осуд, зацікавленість, схвалення тощо); 2) негативні емоції (засудження, зневага, осуд тощо); 3) іронічна або саркастична оцінка подій або осіб, яким присвячено публікацію.

У газетному заголовку інтертекстуальність проявляється на рівні, який дослідниця Г. Лушникова характеризує як «елементи, що безпосередньо входять у текст твору – цитати, алюзії, антономазії» [Лушникова 1995: 15], тобто це елементи, які розширюють контекст заголовка за рахунок відсилання до вже відомого літературного образу, автора, твору. У цьому аспекті варто звернути увагу на таку стилістичну фігуру, як алюзія, що вказує на певний літературний, історичний, міфологічний або політичний факт, закріплений в текстовій культурі або в розмовному мовленні. І. Гальперін зазначає, що алюзія натякає на певну подію, яка була в дійсності або була вигадана. Цей прийом може функціонувати як засіб розширеного перенесення властивостей та якостей міфологічних, біблійних, літературних, історичних персонажів та подій на ті, про які йдеться в певному вислові, у цьому випадку він не відтворює добре відомий образ, а отримує додаткову інформацію. Тобто, алюзія виступає позиченням певного елемента з якого-небудь джерела, а цей елемент виступає відсиланням до цього джерела, автор спрямовує нашу асоціативну пам'ять на потрібну йому інформацію, що прибирає необхідність в розгорнутих поясненнях [Гальперін 2006:110]. Наприклад, у заголовку *Фрукти для Гаргантюа* використано ім'я літературного персонажа твору Франсуа Рабле «Гаргантюа і Пантагрюель», персонаж цей характеризується безмежним апетитом і жагою до життя. У такий спосіб автор заголовка натякає на це через алюзію до відомого твору. В іншому заголовку *Мовою Елочки* використано алюзію до відомого твору Ільфа і Петрова «Дванадцять стільців», героїня якого «Елочка-людоджерка» характеризувалася досить бідним словниковим запасом. Отже, автор використовує це як натяк на подібні явища. Заголовок *Село не люди* (Український тиждень, 2013) налаштовує читача на реалії непростого сільського життя й на узвичаєні побутові речі, а й передусім ті негативні факти, що викликають внутрішній спротив і умотивовують уживання другого компонента – «не люди». У такий спосіб автор апелює до однойменного твору Люко Дашвар, де порушуються ідентичні проблеми. Подібне спостерігаємо й у прикладах: *Звіяні вітром, Карлсон, який живе на даху* (Україна молода, 2014). Ці приклади є точними назвами художніх творів відомих письменників М. Мітчелл та А. Ліндгрена; *Буря навколо склянки води* (Український тиждень, 2014), побудований на основі прецедентного висловлювання «Буря в склянці води», широко відомого читачеві; «Золотий ключик»

свроінтеграції (Український тиждень, 2014), налаштовує читача на те, що асоціація з ЄС – це не перепустка на «поле чудес», а передусім шанс облаштувати країну власноруч.

Упізнавання наведених вище заголовків породжує ланцюг асоціацій, починається процес порівняння, який спричиняє переосмислення заголовка, а також пропонованого тексту газетної статті. Розглянувши наведені вище заголовки, ми можемо зробити висновки, що більшість з них зазнавали певної модифікації й при цьому, з одного боку, текст залишився придатним для впізнавання, а з іншого боку, вводився елемент непередбачуваності.

Прикметною ознакою текстів ЗМІ є демократизація, якою зумовлені такі процеси: сленгізація або жаргонізація, суржикізація, вульгаризація або обсценізація. Поява такої лексики зумовлена вагомим впливом усного мовлення на публіцистику туди часто потрапляють зразки просторіччя, сленгу та жаргону задля того, щоб бути ближчим до читача, більш зрозумілим, таким, що привертає увагу. Просторічні, жаргонні, суржикові лексеми, зафіксовані нами у текстах газет, виконують функцію посилення експресії, створюють ілюзію невимушеної бесіди з реципієнтом, що робить текст більш зрозумілим, ближчим до читача, і неодмінно привертає увагу.

Так, для наближення мови преси до життя у заголовках можуть використовуватися сленгові та просторічні вислови: *Новий термінал у Харківському аеродромі відкрили ультонним концертом* («Український тиждень», 2014), у цьому прикладі слово «ультонний» використано, щоб виразніше підкреслити подію, описану у статті. У заголовках *Янукович послав опозиційний до нього народ* (Політична думка, 2012), де обігрується перша фраза статті про те, що президент звернувся з посланням до народу, чим підкреслюється негативне ставлення автора до ситуації. *Блатні зв'язки Дженні* (Україна молода, 2014) про дочку Джорджа Буша, якій не допомогли зв'язки батька. У словнику Л. Ставицької слово «блатні» реєструється як жаргонне – «злодійський жаргон, те, що стосується протекції, підтримки» [Ставицька 2005: 49]; *Братва з Криму вже виїхала* (Україна молода, 2014): братва – члени угруповань, рекетирів, кримінальних структур в економіці, мафіозних угруповань [Ставицька 2005: 57], у тексті ж використовується задля передачі негативних відтінків значення описуваної інформації.

Надмірне ж нагромадження таких мовних засобів розглядається як недоцільне й таке, що створює прямо протилежний ефект – не зацікавлення, прагнення сенсації, а відризи та протесту проти такого способу подавання інформації. Несвідоме використання просторічних мовних засобів, на нашу думку, свідчить як про низьку культуру мовлення автора, так і про небезпечну тенденцію розмивання меж стилів. Графічний же спосіб «лапкування» таких лексем, що відображає такий сучасний параметр мовлення, як діалогічність, рефлексивність, вказує на асоціативність свідомості сьогодишнього адресата мовлення, на вторинність «експлуатації» попередніх смислів адресантом. Він також є показовим засобом-маркером, що супроводжує процес пейоризації у публіцистиці.

Для заголовків публіцистичних текстів великого значення набуває проблема емоційно-експресивної забарвленості тексту. У з'ясуванні особливостей цього феномена потрібно розрізнити емоційний бік вислову, який виражає почуття, та експресивний, який служить для посилення виразності та образотворчості; тобто, експресивне забарвлення є поєднанням емоційної сторони та інтелектуально-логічної. Експресивність – це «властивість мовної одиниці підсилювати логічний та емоційний зміст висловленого, виступати засобом інтенсифікації виразності мовного знака, засобом суб'єктивного увиразнення мови. Через експресивність виражальних засобів мовець передає своє ставлення і до повідомлення, і до адресата» [Качалова 2010: 7].

Оскільки заголовок є скомпресованим змістом тексту й виконує експресивно-оцінну функцію, його експресивний потенціал розкривається найвиразніше. Категорію оцінки щодо лексики можна визначити як частину лексичного значення, здатну до вираження оцінки, позначуваної словом предмета або поняття.

Задля реалізації експресивно-оцінної функції в публіцистичному стилі можуть використовуватись різноманітні лексичні розряди, словотворчі та прагматичні засоби експресивно-оцінного забарвлення: розмовні конструкції, еліптичні речення, різноманітні засоби експресивного синтаксису.

3-поміж засобів експресивного синтаксису найчастотнішими, за нашими спостереженнями, можна назвати еліipsis і парцеляцію. У мовленні сучасної української преси еліптичні речення особливо активні в ролі заголовків, оскільки вони «найяскравіше репрезентують особливості газетного тексту в певному часовому вимірі суспільства» [Тарасюк 2004: 122]. Еліптичні конструкції, які відповідають особливостям заголовків через свою стислість та надають йому експресивного відтінку: *Пора! – суддям* (Політична думка, 2013), *Адміністрація – без президента* (Голос України, 2013), *З мосту – у воду* (Голос України, 2013), *Настя – як удасться?...* (Політична думка, 2014), *Засусі – по заслугі* (Політична думка, 2014), *Спостерігачами – на Західну Україну* (Україна молода, 2014), *У відпустку – за наркотиками* (Україна молода, 2014), *До бюджету – по-господарськи* (Україна молода, 2014), *Ветеранам – пенсію* (Голос України, 2014), *Велосипедом по світу* (Політична думка, 2014), *До Інтернету – через «Біттернет»* (Україна молода, 2014).

Почастішало експресивне вживання на шпальтах сучасних українських газет парцельованих конструкцій, які використовуються в публіцистичних текстах для створення ілюзії безпосереднього процесу мислення. Використання такого прийому дозволяє чіткіше розставити акценти, стисло подати інформацію, увиразнити емоційне забарвлення: *Автобусне сполучення... Без проблем!* (Урядовий кур'єр, 2014), *Покладаються на себе і – на нову владу* (Урядовий кур'єр, 2014), *Побудував дім, посадив дерево...і багато*

намалював (Україна молода, 2014), *Акціонер – це звучить гордо. Аж занадто* (Урядовий кур'єр, 2014). Як бачимо у наведених прикладах, ізольовані від загального висловлення частини набувають особливої ваги, привертають до себе увагу і мають яскравий іронічний відтінок.

Крім цього, для створення необхідного емоційного фону може використовуватись фольклорна стилізація, при якій для посилення виразності використовуються специфічні жанрові ритмомелодійні структури, характерні для казок [Пискач 2004: 386], наприклад: *Як Петро Жмут з того світу повернувся* (Голос України, 2014), *Як Меггі Тетчер на виставці похуліганила* (Україна молода, 2013), *Що знав принц датський про наш паритет цін* (Політична думка, 2013).

Значний стилістичний потенціал мають інтоновані синтаксичні конструкції, через які автор шляхом використання питальних та окличних конструкцій виражає своє ставлення, створюючи конкретне емоційне забарвлення заголовку та тексту в цілому.

Поширеним прийомом є застосування в заголовках питальних конструкцій, які виражають бажання автора встановити істинність чи неістинність змісту виразу. Відповіддю на питання має бути власне текст статті. Перевагою питальних конструкцій в заголовках є спонукання читача до власних роздумів, сумнівів та оцінки ситуації. Вони можуть виражати пряме питання, яке має відповідь у тексті: *Цінам підрізали крила. Чи надовго?* (Україна молода, 2014), *Краса врятує світ. А слово?* (Політична думка, 2014), *«Язык» і мова. Взаємозбагачення?* (Голос України, 20014), *Незаконна «накрутка». Що це?* (Україна молода, 2014), *Затишшя...Невже перед бурею?* (Політична думка, 2013), *П'яте колесо? Але – до чого?* (Політична думка, 2013), *З ким брататися? З ким іти?* (Україна молода, 2014), *Партія веде? Яка?* (Україна молода, 2013), *Разом нас багато? Скільки?* (Політична думка, 2013), *Навіщо нам чужі слова?* (Політична думка, 2013), *Хто чесніше вкрав?* (Політична думка, 2014), *Хто «вигідніший» Москві?* (Голос України, 2014), *«Кому вона потрібна, ота культура?»* (Політична думка, 2013), *Чи відродиться Фенікс на пательні громадського телебачення?* (Україна молода, 2014), *Чому майбутній час не став теперішнім?* (Урядовий кур'єр, 2014), *Чи є в Україні свобода слова?* (Урядовий кур'єр, 2014), *Кому потрібен референдум?* (Політична думка, 2014). Наведені заголовки допомагають розкрити ідейний задум автора, підкреслюють значимість і гостроту порушеної в статті проблеми, сприяють встановленню тісного контакту з читачем, привертаючи його увагу, активно впливають на почуття, волю і розум читача, поглиблюючи експресію викладу, а також виражають авторське ставлення до проблеми, порушеної в публікації, особливо у випадках, коли питання ніби звернене до читача.

Доречними бувають і окличні конструкції, що мають спонукальне значення, форму закликів або підкреслюють важливість описаної події чи ставлення автора до неї. Такі заголовки підсилюють вираження емоційно-експресивного боку зображення об'єкта статті: *Хай живе вулична демократія!* (Політична думка, 2014), *Геть від Москви, назад у Європу!* (Тиждень, 2014), *Обережно: імперія!* (Тиждень, 2014), *Закликаю – всі в Донецьк!* (День, 2014), *Замість одного батальйону – три!* (День, 2014), *Будьте воїнами!* (День, 2014), *Українців Криму позбавляють рідної мови!* (День, 2014), *Схаменіться!* (День, 2014), *На сцені тільки молоді таланти!* (День, 2014).

Отже, базуючись на наведених та проаналізованих прикладах, можна впевнено стверджувати, що заголовки сучасної преси виконують головне своє призначення – у лаконічній і яскравій формі попереджати споживача інформації про зміст публікації та полегшувати її сприйняття. Прагнучи до новизни, оригінальності у відтворенні реалій демократичного суспільства, журналісти намагаються витворити нестандартні заголовки, цікавіші й експресивніші за змістом, структурою, й такі, що не копіюють затерті заголовки-штампи радянської епохи.

Література

Гальперин 2006: Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования [Текст]. Изд. 4-е, стереотипное / Илья Романович Гальперин. – М. : КомКнига, 2006. – 144 с.

Загнітко 2005: Загнітко, А.П. Лінійний і вертикальний внутрішньотекстовий потенціал заголовка [Текст] / А. П. Загнітко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика»: зб. наук. праць. Випуск II. – Херсон : Видавництво ХДУ, 2005. – С. 235-243.

Качалова 2010: Качалова, И. Н. Оценочная функция языковой игры в дискурсе СМИ : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / Качалова Ирина Николаевна. – М., 2010. – 25 с.

Кожина 1988: Кожина, Н.А. Заглавие художественного произведения : онтология, параметры типологии [Текст] / Н.А. Кожина // Проблемы структурной лингвистики. – М., 1988. – С. 167-183.

Кульбабська 2006: Кульбабська, О. Стилiстичнi характеристики заголовка як прагматичного знака журналістського тексту [Текст] / О. Кульбабська, І. Остафійчук // Актуальні проблеми синтаксису : Матеріали Міжнародної наукової конференції / Укл. : Н. Гуйванюк (наук. ред.) та ін. – Чернівці : Рута, 2006. – С. 298-303.

Лушнікова 1995: Лушнікова, Г.И. Интертекстуальность художественного произведения: [учебн. пос.] / Г.И. Лушнікова. – Кемерово : Изд-во КГУ, 1995 – 82 с.

Одинцов 2006: Одинцов, В.В. Стилистика текста [Текст] / В.В. Одинцов. – М. : URSS 2006. – 261 с. – ISBN 5-484-00374-1.

Пискач 2004: Пискач, О.Д. Стилістичні можливості газетних заголовків (на матеріалі закарпатської періодики 1999 – 2000 років) [Текст] / О.Д. Пискач // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – Сер. Філологія. – Вип. 42. – Харків, 2004. – С. 412-415.

Сафонов 1981: Сафонов, А.А. Стилистика газетных заголовков [Текст] / А.А. Сафонов // Стилистика газетных жанров. – М.: Изд-во МГУ, 1981 – С. 205-228.

Сковородников 2010: Сковородников, А.П. Языковая игра // Культура русской речи : энциклопедический словарь-справочник / [под ред. Л.Ю. Иванова, А.П. Сковородникова, Е.Н. Ширяева и др.]. – М., 2010. – С. 796-803.

Ставицька 2005: Ставицька, Л. Український жаргон. Словник [Текст] : Містить близько 4070 слів і понад 700 стійких словосполучень / Леся Ставицька. – К.: Критика, 2005. – 496 с.

Тарасюк 2004: Тарасюк, В. Види заголовків публікацій у сучасній українській газеті (на прикладі часопису «Молодь України») [Текст] / В. Тарасюк // Ужгородський університет. Науковий вісник. Сер. Філологія. – Ужгород, 2004. – № 9. – С. 121-123.

Тимчук 2003: Тимчук, О.Т. Семантико-стилістичне явище гри слів в українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец.10.02.01 «українська мова» / Тимчук Олена Тихонівна. – К., 2003. – 14 с.

Определена роль заголовка и особенности его функционирования в структуре публицистического дискурса, рассмотрен семантико-стилистический потенциал публицистических заголовков, прокомментировано использование в заголовках явления языковой игры, фразеологических единиц, аллюзии, а также проанализированы синтаксические средства создания эмоционально-экспрессивной окраски.

Ключевые слова: публицистический дискурс, заголовок, стилистический потенциал, языковая игра, фразеологические единицы, аллюзия, эллипсис, парцелляция.

It is distinguished the role of title and its peculiarities of functioning in the publicistic discourse structure, figured out the semantic-stylistic potential of publicistic titles, commented the usage of language game phenomenon, phraseological units, allusion in titles, also it is analyzed the syntactic means of emotional-expressive coloring creation.

Keywords: publicistic discourse, title, stylistic potential, language game, phraseological unit, allusion, ellipsis, parcellation.

Надійшла до редакції 11 квітня 2014 року.

Наталія Шаповалова

УДК 811.161.2:81'373:821.161.2

ЛЕКСИЧНІ ЗАСОБИ ВЕРБАЛІЗАЦІЇ КОНЦЕПТУ МЕЖА У ТВОРЧОСТІ ВАСИЛЯ СТУСА

У статті здійснено спробу лінгвофілософського осмислення концепту «межа» в поетичних творах Василя Стуса. Розглядаються особливості ментального лексикону Василя Стуса. Акцентовано увагу на особливостях лексичної вербалізації концепту «межа» у зв'язку з основними категоріями людського буття.

Ключові слова: концепт, ідіоконцепт, картина світу, вербалізація, концептуалізація, суб'єкт концептуалізації, ментальний лексикон, категорії буття.

Прагнення переглянути загальні принципи дослідження мови, більш глибоко усвідомити її роль у житті людини, соціуму, в культурному просторі, зумовили в лінгвістичних студіях другої половини ХХ – початку ХХІ століть підсилення лінгвофілософського компонента. Поряд із прагматичною парадигмою у сучасній лінгвістиці все більшої значущості набуває когнітивна. Увага дослідників переважно зосереджена на комунікативній та когнітивній функціях мови. Процеси функціонування мови в комунікації опосередковані когнітивними операціями свідомості, що створює підґрунтя для дослідження їх у взаємодії [Селіванова 2008: 18]. Хоча загалом у мовознавстві когнітивна проблематика не є новою й бере свій початок ще з античної філософії, де мова трактувалася як засіб пізнання світу, а проблема співвідношення мови й мислення розроблялася представниками психологічного напрямку – Вільгельмом фон Гумбольдтом і його послідовниками, на сьогодні в межах когнітивістики виокремилися такі актуальні вектори: аналіз природи мовної компетенції людини, з'ясування специфіки категоризації та концептуалізації світу дійсності та внутрішнього рефлексивного досвіду, опис організації внутрішнього лексикону, вербальної пам'яті людини, пояснення когнітивної діяльності людини у процесах породження, сприйняття й розуміння мовлення, встановлення співвідношення мовних структур із когнітивними та ін. Не втрачають актуальності питання зв'язку концептуальної системи й лексикону, виявлення в лексиконі позамовних змістів, механізмів їх взаємодії в процесі породження і сприйняття мовлення. Саме з таких позицій розглядається у статті творча спадщина Василя Стуса, яка, незважаючи на широкий спектр здійснених досліджень, з огляду на її багатогранність, складність образної системи й емоційно-експресивну напруженість матеріалу, залишає чимало відкритих і дискусійних питань. Сьогодні, як і раніше, актуальною залишається також проблема інтерпретації творів

В. Стуса. Можна цілком погодитися з твердженням М. Коцюбинської, що для цього потрібний «...певний емоційний та інтелектуальний код, знаючи який можна увійти в поетичний потік свідомості, де поет віддається на волю химерній уяві, де багато незрозумілого на прозорий «тверезий глузд».

З огляду на це, метою нашого дослідження є відстеження основних засобів вербалізації концепту «межа» у творах В. Стуса. Зауважимо, що для реалізації поставленої мети необхідне комплексне вивчення творчої спадщини поета за окресленими вище векторами. Ми ж у рамках даної статті вважаємо за доцільне насамперед виявити найбільш типові для авторського стилю лексичні засоби мови, що мають безпосереднє відношення до вербалізації концепту «межа».

Для забезпечення об'єктивності викладу в рамках нашого дослідження вважаємо за необхідне уточнити базове поняття «концепт», а також сформулювати теоретичні положення щодо обсягу концепту та його пізнаваності. Як слушно зазначає О. О. Селіванова, аналізуючи сучасні підходи до визначення цього поняття й поділяючи їх на сім основних категорій, «... така кількість різних дефініцій концепту може завести в глухий кут концептуальний аналіз...» [Селіванова 2000: 111]. З-поміж різних трактувань вважаємо найбільш прийнятним визначення О. С. Кубрякової: «концепт – термін, що служить для пояснення одиниць ментальних і психологічних ресурсів нашої свідомості й тієї інформаційної структури, яка відображає знання й досвід людини; оперативна змістова одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи й мови мозку, всієї картини світу, відображеної в людській психіці» [Кубрякова 1996: 90]. У зв'язку з цим постає питання категоризації мовних одиниць, використовуваних у процесі концептуалізації світу, оскільки концепти вербалізуються одиницями як лексичної системи, так і фразеологічної [Левченко 2002: 34]. Концепти позначаються не тільки словами, фразами, а й більш аморфними структурами, до яких належать комунікативні фрагменти, які в пам'яті людини зберігаються як цілі вирази [Гаспаров 1996: 123-124]. Конституентами концептуальної картини світу вважаються концепти-вирази [Кубрякова 1996: 90], які визначаються як складні ментальні репрезентації, що утворюються кількома каузально пов'язаними елементарними репрезентаціями, які формуються в результаті первинної взаємодії людини із середовищем [Кравченко 2001: 211].

У своєму дослідженні ми виходимо з того, що концепт являє собою складне «багатошарове» утворення [Карпенко 2003 : 296], тобто, з моменту своєї активації у свідомості носіїв культури і в самій культурі, він поступово «обростає» значеннями, вбираючи різні етапи розвитку культури [Там само]. З огляду на це правомірно відстежувати розвиток концепту поетапно: спочатку – на рівні етимології, потім – на рівні його закріпленості в мові (в якому саме значенні слово, співвідносно з концептом, зафіксоване у словниках), і, нарешті, у контексті творчості видатних письменників, оскільки саме їх творчість «є живим середовищем розвитку концепту» [Там само].

Ми цілком приймаємо твердження О. О. Селіванової, що найважливішим принципом концептуального аналізу є урахування суб'єкта концептуалізації [Селіванова 2000: 127]. Через суб'єкт концептуалізації визначається обсяг концепту. Зокрема, концепції універсальної граматики Н. Хомського і його послідовників апелює до антропоконцептів – загальнолюдських мисленнєвих сутностей; у контексті етнолінгвістичних досліджень є підстави говорити про етноконцепти – відповідно, суб'єктом концептуалізації вважається етнос (чи група етносів); у межах етноконцептів можна розглядати узуальні концепти – суб'єктом концептуалізації вважається певна група мовних індивідів; окрему категорію становлять ідіоконцепти – у цьому випадку суб'єктом концептуалізації є індивід [Селіванова 2000: 127].

Розгляд ідіоконцептів передбачає врахування особливостей психології особистості. Відповідно, обсяг ідіоконцептів визначається суб'єктивними ознаками індивіда: його культурою, вихованням, характером, рівнем освіченості, ставленням до тих чи інших реалій об'єктивної дійсності та ін., а також об'єктивними закономірностями: впливом соціального середовища, історичних подій тощо [Селіванова 2000 : 127]. У цьому плані творчість В. Стуса, на нашу думку, є досить репрезентативною.

Поняття межі невід'ємне від основних категорій буття – часу і простору. Переживання людиною межі сягає глибин міфологічної картини світу, де найпростішою логічною операцією був поділ предметів і явищ об'єктивної дійсності за принципом бінарних опозицій: «своє / чуже», «ліве / праве», «верх / низ», «предки / нащадки». Межа визначалася в контексті таких опозицій і як «те, що розділяє», і як своєрідна «сполучна ланка», що з'єднує дві протилежності в єдине ціле. Долання межі сприймалося як певна часо-просторова трансформація, як ритуальна смерть і воскресіння, перехід із однієї форми існування в якісно іншу. З огляду на це, для сучасної людини, психіка якої несе в собі відлуння первинного психічного досвіду людства, «перебування на межі» вже на підсвідомому рівні пов'язане з переживанням особливого стану, де емоційне напруження викликане особливо загостреним відчуттям свого зв'язку як із «цим боком реальності», що стримує, «не відпускає», так і з іншим, зворотним, протилежним – «по той»-«біччям», відчуттям присутності смертельної небезпеки, передчуттям необхідності відповідального кроку й подолання інстинкту самозбереження, невідворотності зустрічі з невідомим, священної жертви, і з наближенням чогось невідомого, таємничого, якісно нового.

Одвічне філософське питання про співвідношення життя і смерті в загальнолюдському вимірі постає через переживання межі, яка їх розділяє й водночас поєднує як дві складові одного цілого. Звідси – й біблійне «Смертю смерть поправ», і шекспірівське «Бути чи не бути?», і стусівське «Народе мій, до тебе я ще верну, як в смерті обернуся до життя...»

Одне із найскладніших принципів завдань, які споконвічно ставить перед собою людина – пізнати саму себе. Це, власне, означає встановити відповідну межу між «Я» і «Не Я» – на фізичному й духовному рівнях, межу, що відділяє конкретно для тебе «добре» від «поганого», «красиве від потворного», відмежувати «моральне» від «аморального», «прийнятне від неприйнятного». У творах В. Стуса відчувається безперервність цього процесу самопізнання й самоудосконалення, він постійно розмірковує над сенсом свого існування, постійно ставить себе перед вибором і опиняється «на межі» – як в силу історичних обставин, так і, насамперед, з огляду на його особистісні риси. Життєва позиція В. Стуса, інтелектуально й емоційно багатой, сильної духом людини, яка не може залишатися байдужою до несправедливості, приводить його до поетичної творчості: «Якби було краще жити, я б віршив не писав, а – робив би коло землі» [Стус: 8]. Пізніше поет змушений обирати між виїздом за кордон і сповненою утисків і небезпек творчістю на батьківщині. Поет вважає неприпустим компроміс зі своєю совістю й говорить про це, актуалізуючи образ межі: «Хай у тебе є дві межі, та середина – справжня...»; «Я обираю між Сциллою і Харібдою, мій вибір – межі смертями. Я обиратиму за принципом гідності, за критерієм честі».

Ліричний герой В. Стуса прагне подолати будь-які обмеження, проникнути «за межу», підкорити простір – скоріше метафізичний, ніж реальний: «...твоя дорога. Темінь. Прірва. Край. Зайди за грань. Нам надто тяжко жити непевністю. Межи. Нанівступою, як над собою винесений крок задумався і скляк. Нанівбажання, на нанівваганні втяте».

Як свідчить аналіз, концепт межі в поезії В. Стуса вербалізується розмаїтими варіантами, зокрема:

а) «берег», «простір між двома берегами»: «...ми річкою вузенькою брели. Ти – берегом, аби не заросити червоні кеди. Я – водою вчвал...»; «Заглиблюйся. Помалу випростуй плечі. Межи берегами – задосить світу»;

б) «простір між двох скель»: «Одна червона скеля, а друга скеля – чорна, і корчиться між ними горизонтальний крик...»;

в) «поріг»: «Ступи на цей поріг високий і світ пільмою обнови»;

г) «край», «край світу»: «Тут, скраю всіх країв, посеред дня уцербного, котрому й ночі мало, щоб цю одвічну кригу відволати»; «Ти десь за край світу, як птаха моя білогруда»; «Йди за край. Народження по смерті тебе чекає. Прагни стрімголов на ту тропу, що яра, наче кров...»;

г) «край і коло»: «Йду за край. Оце долання кола, оця вперед занесена ступа, оця ява, ця порожнеча гола, і ця вода, солоня, як ропя, і ця безвихідь першого початку»; «Як леопарди крізь вогненні кільця проносять порив сторонілих душ, отак і ти ув око смерті ціляся і відродися в смерті. І не руш старого розпачу...»;

д) «тріщина у камені»: «Ця мить – як тріщина у камені, загула на смолу пільма. Ані минулого нема мені, ані майбутнього – нема...»;

е) «мур», «стіна»: «Загородили білий світ будинками і муром – і обернулося на мій моє життя похмуре»;

ж) «смерть», «мука»: «Через смерть вертай до існування, через муку до блаженства йди, віща повинь самопочезання змиє наші всі земні сліди...»;

з) «міст», «кладка»: «...ти не ти, і не живий. А тільки згадка. Через мости віків блага маленька кладка» (самоототожнення з мостом у часі, усвідомлення себе як частини ланцюга поколінь).

Як свідчать наведені вище приклади, концепт межі у В. Стуса являє собою багатопланове утворення, основу якого становлять базові часо-просторові архетипи, що сформувалися в межах міфологічної картини світу. З огляду на синкретизм останньої, у структурі концепту «межа» присутня інформація про «сакральну межу», долання якої пов'язане з ідеєю жертвовності, про співвідношення категорій «свого» й «чужого», «життя» і «смерті»: «Йди за край. Народження по смерті тебе чекає». «Перебування на межі» може бути певною мірою співвіднесене з особливим станом «роздвоєної свідомості» (що прирівнюється в міфологічній картині світу до перебування між життям і смертю), який, в рамках відповідної картини світу, уможливує процес комунікації з «сакральним», що може трактуватися як отримання інформації з іншого виміру реальності (з «по той»-«біччя») і пов'язується з ідеєю «пізнання вищої мудрості». Лексеми «край», «коло», а також більш складні утворення, до складу яких вони входять («край світу», «Йду за край. Оце долання кола» та ін.), використовувані поетом для вербалізації концепту межі, також мають безпосереднє відношення до прадавніх космологічних уявлень. На цю основу нашаровується індивідуальний когнітивний досвід поета, його життєва позиція, система ціннісних домінант. Таким чином, концепт межі у творах В. Стуса, відповідно до наведеної вище класифікації, реалізується і як антропоконцепт, і як ідіоконцепт, що дозволяє говорити про максимальний рівень його інформаційної насиченості.

Для розуміння специфіки вербалізації концепту «межа» у творах В. Стуса, на наш погляд, важливим є також співвідношення між суб'єктом концептуалізації – поетом та його ліричним героєм. З одного боку, в концепті закладено стан роздвоєної свідомості ліричного героя, який перебуває в постійній боротьбі з самим собою, сам є тією межею, що поєднує в собі протилежності буття; з іншого боку, в ньому відображена цілісність і непохитність життєвої позиції В. Стуса, його громадянської й побутової поведінки, вистражданої в процесі внутрішньої боротьби: «...Бо жити – то не є долання меж, а навикання і самособоюнаповнення...».

З огляду на викладене вище є підстави зробити такі висновки:

Концепт «межа» у творчості В. Стуса постає як багаторівневе утворення, що характеризується максимальною інформаційною насиченістю. Основними засобами вербалізації концепту є лексеми «межа»,

«край», «поріг», «коло», «берег», «стіна», «мур», а також більш складні мовні одиниці («концепти-вирази»), сформовані на їх основі як складні ментальні репрезентації картини світу поета. Безперечно, є підстави говорити про необхідність подальшого осмислення ментального лексикону В. Стуса.

Література

- Гаспаров 1996: Гаспаров, Б. М. Язык, память, образ. Лингвистика языкового существования [Текст] / Б. М. Гаспаров. – М. : Новое литературное обозрение, 1996. – 352 с.
- Карпенко 2003: Карпенко, У. А. Фреймовый подход к анализу концепта [Текст] / У. А. Карпенко // Мова і культура. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго. – 2003. – С. 293-303
- Кравченко 2001: Кравченко, А. В. Знак, значение, знание. Очерк когнитивной философии языка [Текст] / А. В. Кравченко – Иркутск : Издание ОГУП, 2001. – 261 с.
- Краткий 1996: Краткий словарь когнитивных терминов [Текст] / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина. – М. : Филологический факультет МГУ, 1996. – 245 с.
- Левченко 2002: Левченко, О. П. Лінгвокультурологічний аналіз вербалізації концептів психічних станів [Текст] / О. П. Левченко // Мова і культура. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго. – 2002. – С.28-35
- Несвіт 2006: Несвіт, С. Морально-етичні доміанти у творчому доробку В. Стуса [Текст] / С. Несвіт // Актуальні проблеми української літератури і фольклору : зб. наук. праць. – Вип. 10. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – С. 433-444
- Селиванова 2000: Селиванова, Е. А. Когнитивная ономазиология (монография) [Текст] / Е. А. Селиванова – К. : Издательство украинского филологического центра, 2000. – 248 с.
- Селіванова 2008: Селіванова, О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник [Текст] / О. О. Селіванова – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.
- Стус 2005: Стус, В. Час творчості [Текст] / В. Стус. – К. : Дніпро, 2005. – 704 с.

В статтє осуцествлена попытка лінгвофілософського осмыслення концепта «межа» в поетических произведениях Василия Стуса. Рассматриваются особенности ментального лексикона Василия Стуса. Акцентируется внимание на особенностях лексической вербализации концепта «межа» в связи с основными категориями человеческого бытия.

Ключевые слова: концепт, идиоconcept, картина мира, вербализация, концептуализация, субъект концептуализации, ментальный лексикон, категории бытия.

The article deals with lingvophilosophical analysis of the concept «mezha» in the poetical works by Vasiliy Stus. The peculiarities of the author's mental lexicon are considered. Great attention is paid to the peculiarities of realization of the concept «mezha» in connection with the main categories of existence.

Keywords: concept, idioconcept, picture of the world, verbalization, conceptualization, subject of conceptualization, mental lexicon, categories of existence.

Надійшла до редакції 30 квітня 2014 року.

Оксана Щепка

УДК 81'366

ПОРІВНЯННЯ В ПОЕТИЧНОМУ ДИСКУРСІ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТЬ: КОГНІТИВНО-ПРАГМАТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті розглянуто порівняння в сучасному поетичному дискурсі, виявлено когнітивно-прагматичний потенціал порівнянь у сучасних поетичних текстах; розкрито когнітивно-культурологічний зміст порівнянь і своєрідність української поетичної картини світу; простежено базові образні парадигми порівняльних конструкцій сучасного українського поетичного дискурсу.

Ключові слова: концепт, когнітивно-прагматичний потенціал, поетична картина світу, поетичний дискурс, порівняння.

Порівняння як багатовекторне (структурне, семантичне і когнітивне) утворення постає об'єктом дослідження цілої низки наукових дисциплін: логіки, психології, лінгвістики, літературознавства. Останнім часом укріплення позицій когнітивної лінгвістики стимулює посилений інтерес до феномена порівняння та його специфічної ролі у процесах художнього пізнання дійсності. Накопичений у лінгвопоетиці досвід структурно-семантичного аналізу порівняльних структур і особливостей їх функціонування в художньому тексті створює необхідні передумови для дослідження порівнянь з позицій сучасної лінгвокогнітивістики. Когнітивний аспект вивчення образних порівнянь дає можливість простежити особливо важливу роль порівняння у формуванні мовної картини світу. Завдяки порівнянням «мовна картина світу, еталони та стереотипи національної

культури, світобачення всього мовного колективу й окремих індивідів» [Волкова 2004: 8] надають дискурсивно-поетичному мисленню яскраву етнокультурну модальність.

Порівняння в поетичному тексті постало предметом дослідження багатьох учених, зокрема, О. Барменкової, Л. М'ясянкіної, О. Левченко, Т. Павлюк і под., хоча, безумовно, традиція його вивчення як складової художнього тексту має витоки в працях класиків мовознавства – О. Потебні, Ш. Баллі, О. Пешковського, І Білодіда та ін. Лінгвісти Л. Голоюх, В. Горпинич, С. Капралова, Г. Пелих, С. Цюра, М. Шапіро та ін. аналізували порівняння в дискурсивній практиці митців слова. Огляд наукових праць дає підстави дійти висновку, що вивчення порівняння досягло серйозних результатів, які все ж таки не можна назвати вичерпними. Необхідність вивчення особливостей вживання порівнянь у сучасному поетичному дискурсі зумовлює актуальність нашого дослідження.

Мета статті – на підставі аналізу текстів сучасної української поезії кінця XIX – початку XXI століть виявити лінгвокреативну роль поетичних порівнянь, їхній когнітивно-прагматичний потенціал.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

- 1) виявити когнітивно-прагматичний потенціал порівнянь у сучасних поетичних текстах;
- 2) розкрити когнітивно-культурологічний зміст порівнянь і своєрідність української поетичної картини світу;
- 3) простежити базові образні парадигми порівняльних конструкцій сучасного українського поетичного дискурсу;
- 4) продемонструвати способи репрезентації порівняльними конструкціями базових художніх концептів сучасного поетичного мовлення.

Порівняння посідають важливу роль у когнітивно-прагматичній організації художнього тексту, зокрема поетичного. Вивчення когнітивно-культурологічного змісту порівнянь у художньому поетичному мовленні є перспективним, оскільки поезія має тісний зв'язок із культурою народу, його історією, відображає своєрідність української поетичної картини світу.

Зазначимо, що до порівнянь ми зараховуємо різнорівневі мовні вияви семантики компаративності – це форми орудного відмінка, ступені порівняння прикметників і прислівників, прислівники з формантом *по-*, прикметники з компонентами *-подібний*, *-видний*, підрядні речення, описові порівняльні конструкції, конструкції, побудовані за принципом образної аналогії.

Порівняння – унікальний засіб пізнання дійсності. В основі порівняння лежить потреба людини отримати нові знання і висловити своє ставлення щодо результату відповідно до своїх цінностей і намірів [Искандерова 1982: 60]. Порівняння виступає категорією суб'єктивною й індивідуальною. Семантична наповненість порівняння залежить від світогляду мовця, його світовідчуття, його мовної картини світу.

У сучасній лінгвістиці розрізняють порівняння логічні й образні, з різними терміноваріантами. Наприклад, Я. Біренбаум називає їх предметно-логічними й образними, Д. Фельдмане – об'єктивними і суб'єктивними, Д. Ашурова – логічними і художніми. І. Искандерова, класифікуючи порівняння на логічні й образні, зазначає, що логічні порівняння – це порівняння кількості ознаки, наявної в темі й еталоні, а образні порівняння, крім логічної інформації, містять інформацію стилістичну, впливають на адресата емоційно [Искандерова 1982: 64]. Образне порівняння вирізняється насамперед тим, що воно „вихоплює одну якусь найвиразнішу ознаку, часом несподівану, і робить її основною, ігноруючи всі інші” [Мацько 2003: 360]. Вважаємо, що саме образні порівняння, виступаючи основними репрезентантами поетичних порівнянь, виконують емоційну функцію, прикрашають поетичне мовлення, дають можливість яскраво і наочно схарактеризувати об'єкт порівняння, відтак мають достатній прагматичний потенціал.

Порівняння не лише фіксують елементи картини світу, а й демонструють їх формування, виступаючи гнучким способом репрезентації смислу. У поетичному мовленні порівняння виявляють образне бачення автора того чи іншого фрагменту світу.

Художні порівняння – ефективний засіб осмислення і поетичної інтерпретації навколишньої дійсності. Вони виступають репрезентантами поетичної форми вираження авторського уявлення про світ, а також самі виступають маркерами мовної картини світу.

Поетичний дискурс передбачає естетичний вплив на адресатів шляхом самовираження адресантів. Порівняння створюють певне художнє враження, сприяючи при цьому духовному збагаченню. Наприклад, *Люблю, коли ручкаються чоловіки! / Жест, древніший за голос крові: / Ти – воїн, і я – воїн, / Ти – без зброї, і я – без зброї* (Оксана Забужко); *Земля розгортається тінню супроти блукальців / І сні розцвітають справжніші, ніж біла герань* (Олена Галета). Когнітивно-стилістичний потенціал порівняння в поетичному мовленні визначається інтенційністю поетичного мислення автора.

Враховуючи той факт, що порівняння виступають ефективним засобом художньої виразності, а також високу частотність репрезентації порівнянь у сучасному поетичному мовленні, можна говорити про достатньо високий когнітивно-стилістичний потенціал порівнянь у сучасних поетичних текстах.

Специфіка художніх порівнянь має тісний зв'язок із соціокультурним фактором: народний менталітет, культура втілюються в мовних одиницях, порівняннях зокрема. За різними критеріями класифікують культуру матеріальну і духовну, внутрішню і зовнішню, культуру окремої особистості і культуру нації, галузеву (наприклад, художню, правову) тощо. Кожен тип культури має свою символічну мову, репрезентуючи «образ

світу». Виокремлюють низку компонентів культури, які мають національно-специфічне забарвлення і можуть реалізовуватись у порівняннях або виступати підґрунтям для порівняння. Це побутова культура і традиції, у тому числі повсякденна поведінка зі звичками і нормами спілкування представників певного етносу. Наступним елементом культури вважають художню культуру, яка є виразником національних традицій [Тер-Минасова 2003: 28]. У зв'язку із зазначеними елементами в культурі кожної мовної спільноти можна виокремити певні концепти, позначені етнокультурною специфікою. Концепти можуть бути виражені різними мовними одиницями, формами, а також виступати репрезентантами певних мовних утворень, структур. Оскільки «культура невіддільна від порівняння, а порівняння від культури» [Маслова 2004: 60], у порівняннях сучасних поетичних текстів активно простежується культурологічний зміст, який відображає специфічне національне бачення світу.

В українській поетичній картині світу кінця ХХ – початку ХХІ ст. спокій, умиротворення пов'язують з релігією, звідси і порівняння на кшталт: *Доц тихий, тихий, як ікона / Під павутинням часу і скорбот* (Поліна Михайленко); *Куди можна приїхати в такому тумані, / коли корови щоранку приносять молоко, / наче архангели добру звістку* (Сергій Жадан). *І сонце сяйнуло з неба мов Божий знак, / Мов синява впала долі – згори й навзак* (Олексій Ганзенко).

У художньому уривку *Ми так жили, немов співали джаз* (Юрій Андрухович) автор, порівнюючи колишнє життя зі співом джазу, показує тим самим, що колишнє життя було, як і джаз, веселим і натхненним.

Часто сучасні поети створюють в уяві українського читача нові поетичні образи, звертаючись у порівняннях до історичних та до етнореалій. Наприклад, *І тільки слово стереже могили / – як мертвий скіф на мертвому коні* (Ігор Римарук); *Століття – в зачарованому колі, / немов у скриньці втомлений вертеп...* (Ігор Римарук); *Разом змісити своїми руками / В мріях солодких, солоних потах. / І як оберіг – накрий рушниками. / І шепотіти молитву в устах* (Олександр Деркач).

Водночас зустрічаємо й традиційні порівняння, прагматичний потенціал яких складно переоцінити: *Морозяна ніч виглядала, мов казка, І хтось невидимий над плином ходи Щоразу вривався в пастуші ряди.* (Юрій Андрухович); *В тебе немає, малий, ні спадщини, ні країни, і всі твої друзі, малий, згоратимуть, мов комети. Блукатимете, як цигани, зникнете, як караїми* (Сергій Жадан).

Частотними в сучасних поетичних текстах постають порівняння з різними українськими соціокультурними реаліями, пор.: *Доля, як той прокурор, справи прошиває нитками* (Олександр Деркач); *А ось тепер сни обриваються просто в твоєму тілі, як міжміські телефонні розмови...* (Сергій Жадан); *Каже мені: «Малий, в тебе немає ні злості, ні сили. Ти їм здав свою злість, мов провідникові постіль»* (Сергій Жадан); *Цей форвард був, як бог. / Він бив – як бог: / Спітнілі крила рвались крізь футболку! / В підкаті – двоє; обійшов обох! / Ішов – як голіруч ідуть на вовка, / Йшов – як орач: лишалась борозна, / За ним уже із ніг збивались троє...* (Оксана Забужко); *Він грав, як грають свій останній матч!* (Оксана Забужко); *І горіло варення, розлите в співучі вазы, / Сонцем прямих липневим, що в тілі щемить так оскомно. / Десь горталися вікна і двері, мов книги, – / А тут розпеклася до білого спіраль тишини в'юнка...* (Оксана Забужко).

Зазвичай образи, що виникають в етномовній свідомості українських поетів кінця ХХ – початку ХХІ століття реалізуються через домінуючі для української етнокультури концепти, культурно марковану лексику. Базовими репрезентантами таких концептів у сучасному поетичному дискурсі виступають порівняння з характерними образами, символами і соціокультурними стереотипами:

ХЛІБ: *Став день такий / Пахучий мов хліб, хоч бери в руки ніж та край. / Неначе померлі потрапили зразу в рай* (Олексій Ганзенко);

РОСА: *Ранок! – на запах, на гул. / Плечі голі, як сіно... / І видно ж тебе – на півсвіта! / Ти на вранішнім вітрі лежиш... / Ти лежиш розповита, / як роса!..* (Василь Герасим'юк);

ПОЛЕ: *Широкий шлях. / Широкий, наче поле* (Поліна Михайленко);

ЗБІЖЖЯ: *Вона плем'яніла, як збіжжя, з безмеж, / З-над неба і Бога, / Як відблиск нічного / Підпаду в стодолах, як сполох пожеж* (Юрій Андрухович);

МЕД: *Повітря, що гречаний мед – Важке і темне. / Аж памороки забуває Гарячий дух його* (Поліна Михайленко); *Низького неба пляшкове скло / з зеленими демонами та зірками, / і перетікає горлом тепло, / ніби жовті меди щільниками* (Сергій Жадан);

ВІСК: *І Ти, мов віск, пливеш, пливеш, пливеш* (Юрій Заруцький).

У наведених прикладах поетичні порівняння зреалізують своє основне художнє призначення поетичних порівнянь – виступають засобом когнітивно-дискурсивної інтерпретації об'єктів поетичного сприйняття дійсності.

Репрезентовані в сучасних поетичних текстах порівняння, які містять не тільки національно-специфічні компоненти, а й елементи, що відображають специфічне бачення світу, виражають основні стереотипи етномовної свідомості. Це так звані базові концепти, що служать основним джерелом створення поетичних текстів та водночас виступають маркерами поетичного дискурсу кінця ХХ – початку ХХІ ст. Наприклад: *Вода, мов небо. Небо, як вода. / Іду босоніж, не тону, не тану* (Софія Кривовська); *Од минулого кладка, / Невмируща, жива / Пробивається згадка, / Як квітнева трава* (Марина Бацило); *Став день такий / Пахучий мов хліб, хоч бери в руки ніж та край. / Неначе померлі потрапили зразу в рай* (Олексій Ганзенко).

Особливість досліджуваних нами порівнянь полягає в тому, що вони здатні експлікувати змішувани концепти. Порівняння зазвичай репрезентують два концепти, які відповідають суб'єкту й об'єкту порівняння. Наприклад, *І жінка з чорним, як земля, волоссям* (Сергій Жадан) (*волосся / земля*). Концепти порівняння в поетичних творах, виступаючи художніми концептами, поєднують у собі поняття, уявлення, почуття, емоції, подекуди навіть волевиявлення [Аскольдов 1997: 274]. Зв'язок концептів порівняння ґрунтується на художній асоціативності. Пор.: *Я – ваш отець, тож будьте мені вірні! (які невірні рими в голові!), але коли до серця входять вірші – прекрасні, наче крила голубів, які тоді надії!..* (Юрій Андрухович); *Пахне мовчання, як шоколад* (Олександр Ірванець) порівняння концептів *вірші / крила голубів, мовчання / шоколад* ґрунтуються на широких асоціативних можливостях. Нехай ці асоціації чітко не зреалізовані, проте визначено їх напрям: радість, чистота, щастя і т. п.

Загалом концепти порівняння в українському поетичному дискурсі кінця XX – початку XXI ст. характеризуються такими загальними особливостями:

1) антропоцентричність. Як свідчить досліджуваний матеріал, українська поетична картина світу зорієнтована на людину. Найчастіше порівняльні конструкції характеризують людину, її поведінку, риси, якості, дії. У таких мовних одиницях автор асоціативно, метафорично дає оцінку й виражає своє ставлення до персонажа чи його дій, та водночас визначає ставлення читача до цього персонажа. Наприклад, *І жінка з чорним, як земля, волоссям, яку я знаю вже стільки років, живе собі, не переймаючись зовсім, поміж ранкового світла й вечірніх мороків* (Сергій Жадан); *Офіціантки ходять довкола, мов чаплі, і діти ховаються під столом* (Сергій Жадан); *Ти спиш, ти наче сонна королева, Легеньке платтячко нагадує вітрило, Його здійсмає вітерець несміло, І ти, мов хрущ, Летиш, летиш, летиш* (Юрій Заруцький); *Вона сяє як сонячне золото, / А я тьмянію срібним холодом* (Олександр Деркач); *А я упав пір'їною на хвилі, / Де шепоче очерет щемливо* (Олександр Деркач);

2) парадокс (порівняння незвичних, а то й часом протилежних концептів), наприклад, *Земна шкаралуца тонка, як натільна білизна* (Олена Галета); *У осені на дні, на самім дні, / В холодні дні, нудні й немилосердні, / Сказати “так” (або сказати “ні”) / Не легко, як, скажімо, десь у серпні* (Олександр Ірванець); *Пахне мовчання, як шоколад* (Олександр Ірванець); *Вона понадміру складна. До млости. / Наче чотиридимірний простір* (Олександр Деркач); *І зірка остання застигне над прірвою біло, / Як амфора мертва, коханням своєм розбита* (Маріанна Кіяновська).

3) іронія: *Скрегочуть заступи – допоки / заходить сонце, – а вночі / циганитимуть сні на спокій, / як на півлітру копачі* (Ігор Римарук).

Порівняння є так званою об'єктивацією прихованих процесів поетичного пізнання навколишнього світу, оскільки основи асоціативних зв'язків, зреалізованих у порівнянні, утворюють уявлення людини про щось уже відоме та про щось пізнаване. Крім того, особливістю порівнянь у поетичному дискурсі є співвіднесення понять, ситуацій, принципів різних за своєю природою. Саме ця «віддаленість» і надає широкі можливості для інтерпретаційної стилістики поетичного дискурсу, його прагматичного потенціалу.

Отже, порівняння в поетичному дискурсі кінця XX – початку XXI ст. – основна когнітивно-дискурсивна фігура, що відображає особливості етномовної свідомості, є репрезентантом україномовної картини світу і водночас засобом інтерпретації поетичного сприйняття українських сучасних поетів.

Перспективним і необхідним нам видається подальше вивчення порівняння як процесуального механізму поетичного освоєння світу. Крім того, детального вивчення потребує синергетика когнітивно-прагматичних і когнітивно-стилістичних функцій поетичних порівнянь, що дозволить виявити креативний механізм використання порівнянь різного типу в українському сучасному поетичному дискурсі.

Література

Аскольдов 1997: Аскольдов, С.В. Концепт и слова [Текст] / С.В. Аскольдов // Русская словесность: От теории словесности к структуре текста: Антология / Под общ. ред. В.П. Нерознака. – М.: Academia, 1997. – С. 267–279.

Барменкова 2003: Барменкова, О.П. Компаративна модель світу в російській мові та її реалізація у творах І. Бабеля [Текст] : автореф. дис. канд. філол. наук : 10.02.01. – Київ, 2003. – 18 с.

Волкова 2004: Волкова, Т.Я. Концептуальна парадигматика англійського літературознавства і семантика его термінологічних одиниць [Текст] / Т.Я. Волкова // Типологія мовних значень у діхронічному та зіставному аспектах: Зб. наук. пр. – Вип.9. – Донецьк : ДонДУ, 2004. – С. 198–209.

Воркачев 2003: Воркачев, С.Г. Концепт как «зонтиковый термин» [Текст] / С.Г. Воркачев // Язык, сознание, коммуникация. Вып. 24. – М., 2003. – С. 5–12

Искандерова 1982: Искандерова, И.З. Семантико-структурная характеристика сравнительных конструкций современного немецкого языка [Текст] : дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01. – М., 1982. – 236 с.

Кононенко 2006: Кононенко, В.І. Концептологія в лінгвістичному аспекті [Текст] / В.І. Кононенко // Мовознавство. – 2006. – № 2-3. – С. 111–117.

Маслова 2004: Маслова, В.А. Когнитивная лингвистика [Текст] : учебное пособие / В.А. Маслова. – Мн : ТетраСистемс, 2004. – 256 с.

Мацько, Сидоренко 2003: Мацько, Л.І., Сидоренко, О.М. Стилїстика української мови [Текст]: підручник / Л.І. Мацько, О.М. Сидоренко. – К. : Вища школа, 2003. – 462 с.

Мацько 2004: Мацько, Л.І. Порівняння [Текст] // Українська мова. Енциклопедія. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 469–470

Попова, Стернин 2007: Попова, З.Д. Когнитивная лингвистика [Текст] / З.Д. Попова, И.А. Стернин. – М. : АСТ: Восток – Запад, 2007. – 314 с. [6] с. – (Лингвистика и межкультурная коммуникация. Золотая серия).

Разуваева 2009: Разуваева, Л.В. Сравнение как средство репрезентации художественной картины мира : на материале русской прозы конца XX – начала XXI веков [Текст] : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Разуваева Людмила Владимировна. – Воронеж, 2009. – 210 с.

Тер-Минасова 2003: Тер-Минасова, С.Г. Язык и межкультурная коммуникация [Текст] / С.Г. Тер-Минасова. – М. : Слово, 2000. – 624 с.

Ярова 2003: Ярова, Н. В. Компаративні блоки у сучасній американській поезії : лінгвокогнітивний аспект [Текст] : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 / Ярова Наталя Володимирівна. – К., 2003. – 192 с.

Рассмотрено сравнение в современном поэтическом дискурсе, выявлено когнитивно-прагматический потенциал сравнений в современных поэтических текстах, раскрыто когнитивно-культурологическое содержание сравнений и своеобразие украинской поэтической картины мира, прослежены базовые образные парадигмы сравнительных конструкций современного украинского поэтического дискурса.

Ключевые слова: сравнение, поэтический дискурс, поэтическая картина мира, концепт, когнитивно-прагматический потенциал.

The article deals with the comparison in the modern poetic discourse, revealed the cognitive-pragmatic potential of comparisons in contemporary poetic texts; uncovered the cognitive-culturalological content of comparisons and distinctiveness of Ukrainian poetic picture of the world; traced the basic shaped paradigms of comparative constructions in the contemporary Ukrainian poetic discourse.

Keywords: comparison, poetic discourse, poetic picture of the world, concept, cognitive-pragmatic potential.

Надійшла до редакції 28 квітня 2014 року.

РОЗДІЛ VII. ПРОБЛЕМИ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ, СОЦІОЛІНГВІСТИКИ ТА ОНОМАСТИКИ

Василь Ґрещук

УДК 81'282: 821.161.2

ДІАЛЕКТНЕ СЛОВО В ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ

У статті розглянуто особливості використання діалектного слова в художньому тексті. Висвітлено аспекти вивчення взаємодії літературної мови і територіальних діалектів у мові художній мові. Використання діалектних рис у художньому тексті аналізується також як проблема інтертекстуальності.

Ключові слова: діалектизм, текст, художня мова, література мова, інтертекстуальність.

Одним із важливих завдань сучасної україністики є проблема взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів, оскільки вона дає змогу глибше з'ясувати формування й розвиток літературної мови, роль місцевих говорів у її становленні, субстратну основу її фонетики, лексичного складу й граматики, особливості її нормалізації і кодифікації. Цікавий і надійний матеріал щодо вивчення взаємодії літературної мови й діалектів заховує мова української художньої літератури, в якій з самого початку її формування діалектний компонент більшою чи меншою мірою присутній і значущий. Мова белетристики виступає середовищем, у якому здійснюється безпосереднє контактування діалектної і літературної форм мови. "Художній текст, у межах якого контактують літературний і діалектний варіанти мови, виступає як статична й постійна величина, здатна в однаковому вигляді влитися в мовний досвід великої кількості носіїв даної мови. Статус такого тексту підтримується авторитетом, властивим друкованому слову взагалі і художній літературі зокрема. Тому діалектизми в художньому тексті не викликають однозначно негативну оцінку. Їх писемна фіксація сприяє зосередженню уваги на них, а з цього випливає потреба зрозуміти діалектизм, осмислити мотиви його включення в текст. Як наслідок, діалектизми входять у мовну свідомість читачів – носіїв літературної мови" [Калнень 1998: 59].

Причини використання діалектних одиниць у художньому тексті бувають різними. На початку становлення української літературної мови, коли "українському слову приходилось здобувати нові поля невідомих досі понять" [Франко 1982: 275], діалектні одиниці потрапляли в художню мову не задля її стилізації під певний говір, імітації мови реальних прототипів героїв літературного твору з відповідною стилістичною функцією, а внаслідок недостатнього вироблення літературно-нормативного стандарту та орієнтацією на народно-розмовне мовлення як основу створення літературної мови. Значна частина діалектних елементів із говірок місця народження й проживання письменника мимоволі вживалися як у авторській мові, так і мові персонажів його творів як звичайні мовні одиниці, що надаються для творення художніх текстів. Однак із часом, коли словник і граMATика літературної мови достатньою мірою були розроблені, використання діалектного різновиду мови в художньому тексті стає виразним чинником текстотворення, одним із важливих стилістичних прийомів досягнення художніх цілей.

Проблема введення в мову художнього тексту більшої чи меншої кількості діалектних одиниць належить до різноаспектних. Важливим для мовознавства є з'ясування наявності діалектних рис тих чи інших говорів у художніх текстах, які з мовно-територіальних утворень найбільше заманіфестовано в художній мові, які – меншою, а які взагалі незначною мірою. З цього погляду потрібні системні обстеження творів української художньої літератури, виявлення й характеристика діалектних рис у мові художніх текстів, визначення ступеня насиченості ними окремо авторської мови і окремо мов персонажів, урахування при цьому стану розвитку літературної мови на час творення тексту та обґрунтування цілеспрямованості або мимовільності введення в мовну канву твору діалектних елементів.

Однак уже за попередніми спостереженнями можна стверджувати, що на використання того чи іншого діалекту в художній літературі, що корелює із дослідженням цього питання в мовознавстві, впливає передовсім колоритність діалекту і етнографічна самобутність його носія – етнографічної групи. Наскільки досліджено вживання різнорівневих рис того чи того діалекту в художній мові зазвичай визначається мистецьким іменем, талантом творця художнього тексту: що більш відомий письменник, тим більша увага дослідників до мови його текстів, у тому числі з погляду вживання у ній територіальних говорів.

У ділянці вивчення взаємодії літературної мови, мови художньої літератури і місцевих діалектів, передовсім південно-західних, є уже серйозні напрацювання, в т. ч. й монографічні. Як засвідчують здійснені дослідження, найбільш затребуваним для художніх цілей виявився гуцульський діалект, риси якого тією чи іншою мірою відбиті в мові творів більше ста українських та ряду польських письменників. Охарактеризовано фонетичні, морфологічні, лексико-семантичні риси говорів у багатьох художніх текстах [Ґрещук 2001; Ґрещук 2007-2008; Ґрещук В., Ґрещук Вал. 2007; Ґрещук В., Ґрещук Вал. 2010; Ґрещук 2002-2003; Жилко 1954; Кисілевський 1973; Кобилянський 1960; Матвіяс 2003; Матвіяс 2001; Петричний 1962; Станівський 1961]. З урахуванням ступеня насиченості діалектними рисами мови художнього тексту, їх різновидів, використання в мові виявлено типологію взаємодії діалектів і літературної мови в художній мові [Ґрещук 2008].

Інший аспект проблеми пов'язаний із художніми функціями діалектних одиниць у белетристичному тексті. Природу естетичності введеного в художній текст діалектного матеріалу свого часу відзначив ще Я. Мукаржовський: “Слова, що надходять із сленгу, *діалектів* (виділення наше – В.Г) «...» нерідко запозичаються завдяки своїй новизні і незвичайності, отже, через потребу в актуалізації, за якої значну роль завжди відіграє естетична оцінка” [Мукаржовський 1967: 420]. Діалектні одиниці у структурі художнього тексту виконують важливі функції, основними з яких є такі.

Номінативно-пізнавальна, яка виявляється в тому, що діалектні лексеми номінують сегменти позамовної дійсності, які в літературній мові не мають однослівних відповідників. Водночас семантика діалектної лексеми, заховуючи відомості про певний квант матеріальної чи духовної культури етнографічної групи, не лінгвалізована нормативною мовою, знайомить реципієнта тексту з новою інформацією, закладеною в значенні діалектизму.

Ця функція особливо увиразнюється, якщо предметом художнього зображення є сегмент матеріальної культури діалектоносіїв, властивий не всьому етносу, а лише його частині. Це може бути виробнича діяльність людей, зумовлена особливими природними умовами їх проживання. Так, випасання великої рогатої худоби, коней, овець поширено по всій Україні, однак гірська місцевість в Карпатах, відсутність великих пасовищ в гірських селах і наявність полонин у горах спричинились до формування у горян цілої культури відгінного пастухування. Літературна мова не має в своєму розпорядженні однослівних номінативних одиниць на позначення певних “квантів” цієї культури, до яких міг би вдатись письменник, тоді загальномовну функцію номінації реалій позамовної дійсності виконують діалектні лексеми, пор.: “Увійшли до *стаї*. *Ватаг* дістав з полиці мішечок із *бринзою* й посипав її до *путини* з молоком. Потім весь час обертав велику путину біля вогню, аби молоко було рівномірно літепле. Починався незримий процес.

Під впливом тепла й мікробів “ринзи” на очах робиться диво дивне: молоко “*ловитси*”. Поволі, але безперестанно виділяється сир, а те, що зостається, перестає бути молоком, а стає *керлибою*.

Чимдалі все більше й більше виділяється сиру, аж нарешті *ватаг*, помітивши, що процес закінчився, перестає обертати *путину*. Зоставляє її на деякий час у спокої, і сам відпочиває.

Далі бере *ботелев* – такий дірявий кружок з ручкою, і бовтає ним у путині. Це робить процес інтенсивнішим, і сир відділяється вже цілковито. Але він плаває у масі – треба відлучити його від *керлиби*. Для того *ватаг* засукує рукави й починає надавлювати сир униз. Давить довго, вилівлюючи найменші шматочки, аж поки весь сир не зіб’ється в одну масу.

Бере цідило – шматочок полотна – вибирає туди сир і дає стікати. А *керлибу* з путини виливає в *дзерівний котел*, доливає туди малу коновку молока і вішає на *кужбі* над ватрою. – Се вна ту буде *байти*, й з неї віваритси *вурда*.

– *Вурда* – це той же сир, але такий, що виділяється вже тільки під впливом тепла. Це гірший гатунок. *Вурду* складає *ватаг* у друге цідило. Сироватка з-під *вурди* – це вже останній продукт. Називається *жентиця*” (Г. Хоткевич, Довбуш).

Виділені діалектні слова *ватаг* ‘той, хто переробляє молоко на полонині’, *бринза* ‘спеціально приготовлений для зберігання посолений сир’, *путина* ‘дерев’яна діжка (вгорі розширена)’, *ловитси* ‘зсідається, гусне, утворюючи згустки (про молоко)’, *керлиба* ‘відходи від переробки молока на сир, з яких виготовляють *вурду*’, *ботелев* ‘дірявий кружок з ручкою для збивання молока, гусянки’, *дзерівний котел* ‘котел для відігрівання сиру’, *кужба* ‘залізний або дерев’яний гак, прикріплений до берфели, на який вішають котел над вогнищем’, *байти* ‘упривати, доводити до готовності повільно, на легкому вогні’, *вурда* ‘сир гіршої якості з вторинної переробки молока’ не лише номінують певні етапи, знаряддя й продукти переробки молока в полонині, а й містять інформацію, яка дає змогу через дискретні компоненти культури відгінного пастухування, вербалізовані діалектними лексемами, та безпосередній опис процесу переробки молока пізнати фрагмент цієї культури.

Експресивна функція діалектних одиниць, цілеспрямовано вжитих у художньому тексті, ґрунтується на опозиції, протиставленні діалектного слова, позанормативного до слів літературної мови в тексті одного літературного твору. “Діалектне слово в літературному творі вносить в текст особливу експресію, враження свіжості, небанальності. Багато діалектних слів самі собою здаються дуже виразними, що в більшості випадків відповідає дійсності. Така виразність діалектної лексики базується на відношенні її в тексті до лексики літературної, експресивний заряд кожного діалектизму кваліфікується на тлі літературної лексики і розцінюється з погляду останньої” [Оссовецкий 1971: 331]. Отже, експресивність діалектизму в структурі тексту зростає з його незвичності, “асистемності” щодо стандарту літературної мови в межах єдиного тексту.

Діалектне слово, введене в мову художнього твору, потрапляє в нове стилістичне середовище, завдяки чому його експресивність ніби подвоюється. З одного боку, воно, як і будь-яке слово художнього тексту, отримує естетичне навантаження, а з іншого, – як іншосистемне слово, яке виступає як стилістичний омонім або стилістичний синонім відповідного слова літературної мови, зазнає додаткової експресивізації [Оссовецкий 1971: 337]. В гуцульському говорі, наприклад, слова *газда* “господар”, *царинка* “пасовище”, *маржина* “худоба”, звичайно, стилістично нейтральні, однак у канві мови повісті “Тіні забутих предків” М. Коцюбинського вони експресивізуються з особливою силою, пор.: “Тяжкі часи настали в родині Івана по смерті *газди*, загніздилося безладдя, спливали *гаразди*, продавались *царинки* одна по одній, і *маржина* десь танула так, як по горах весною

сніги”. Уявна заміна діалектних слів їх літературними відповідниками в наведеному уривку призводить до помітної нейтралізації експресивності та образності.

Функція індивідуалізації персонажа літературного твору. Мовна індивідуалізація героя літературного твору здійснюється завдяки наділенню його мовлення специфічними індивідуальними рисами, якими він вирізняється, виділяється серед інших персонажів. Одним із засобів мовної індивідуалізації персонажа художнього твору є вкраплення в його мовлення певних діалектних одиниць. Індивідуалізація персонажа шляхом введення в його мовлення певних діалектних рис слугує ідентифікації героя як представника певної етнографічної групи. Це може бути одна-дві характерні діалектні лексеми, за якими чітко простежується герой твору як неповторний індивід, особистість, якого ні з ким іншим не сплутаєш. Діалектне слово виказує й його належність до певної етнографічної групи. Так, індивідуалізації Хоми Хаєцького з відомої трилогії Олесь Гончара, поряд з іншими засобами, слугує подільський діалектний вигук “ой падоньку, мій падку!” Частіше індивідуалізації персонажа мовними засобами слугує ширше використання діалектних рис на тлі літературної мови інших героїв того ж твору аж до намагання якнайповніше імітувати говіркове мовлення.

Той же Олесь Гончар в оповіданні “Маша з верховини” задля індивідуалізації своєї героїні вдається до вкраплення в її мову деяких досить промовистих діалектних слів іншого регіону:

– Багато гребонула? – запитав буфетник, коли Маша, одержавши гроші, жужмом запихала їх у свою маленьку міську сумочку:

- На мене *стачить*.
- Якщо не вистачить, звертайтеся до мене
- А ти мені хто: чоловік чи *кавалір*?
- А що, не файний був би кавалір? – буфетник з хвацьким виглядом торкнув пальцем чорну щіточку своїх вусів.

– Ніхто не каже: *файний*.

Або:

- Обвиклись тут уже в нас?
- Атож. Щоправда, вербоматку валити важче, ніж смереку чи навіть бука, але ж платня *красна*...

Мені вже доводилось писати про те, що виділені діалектні слова “здебільшого є, сказати б, знаковими, за одним діалектизмом легко впізнається регіональна приналежність персонажа. Такі слова, як *файний, кавалір, красна* лінгвально класифікують героїню художнього твору як вихідця з Гуцульщини, бо вони є тими словами, які визначають виразні лексичні особливості гуцульського діалекту” [Грещук 2007-2008: 4]. Значно повніше імітує говіркове мовлення своєї героїні Д. Бедзик у трилогії “Украдені гори”, пор.: “Я не стидам ся, сину, я лем не знам, з чого зачинати. Бо, може, тя юж на світі не є”. Різномірні діалектні одиниці *стидам ся, лем, не знам, тя, юж, не є* індивідуалізують її, недвозначно вказують на її лемківське походження.

Функція забезпечення художньої переконливості та етнографічної достовірності. Без діалектних одиниць письменник не може обійтись, якщо він прагне художньо переконливо та етнографічно достовірно змалювати будь-які події, героїв, побут, ситуацію, пейзаж тощо, за умови, якщо вони цього вимагають. Якщо події у творі розгортаються, наприклад, на Гуцульщині, неможливо досягти ні художньої переконливості, ні етнографічної достовірності передовсім без відповідної гуцульської діалектної лексики. Гуцульський пейзаж без діалектних назв ландшафту змалювати не можна, про що свідчать пейзажні замальовки багатьох письменників, пор.: “Вдзовж ріки узбіччя *тунів* були встелені *царинками*, до яких прилипали то тут, то там далеко одна від одної хатини. А поміж ті *царинки* ніби порозметував то *таджуужку*, то невеличкий гурток їх, малий лісок, то зруб, з якого з-поміж пнів прозирали величезні каменюки. Там знов, *трегіт, кам’яниста царинка*, що сіна на ній не вкосує, бо, ади, косу збавиш від першого змаху, хіба що *маржину паси*” (Антін Крушельницький, Рубають ліс).

Або:

“Теплим весняним ранком Іван ішов в *полонину*. Ліси, що дихали холодками, гірські води шуміли на *скоках*, а *плай* радісно підіймався угору поміж воринням <...> По далеких горбах самотіли тихі гуцульські *оседки*, вишневі від смерекового диму, яким прокурились гострі долини *оборогів* з запашним сіном, а в долині кучерявий Черемош сердито поблискував сивиною та світив попід скелі недобрим зеленим вогнем” (М. Коцюбинський, Тіні забутих предків).

Це стосується змалювання побуту, звичаїв, виробничої діяльності, інших сфер діяльності персонажів. Тут особливу роль відіграють так звані етнографізми, тобто діалектизми на позначення реалій і понять, що не мають відповідників у загальнонародній мові, бо характерні тільки певній етнографічній групі, пор.: “В чолі стола сиділи *князь* зі своєю *княгинєю* – Орест зі своєю нареченою Орисею. А обіч них два *дружби* з двома *дружками*. Молодий і дружки були одягнуті у традиційні гуцульські убори. На голові Орисиній срібне *чільце*. Весільна сорочка вишита хрестиком червоною і чорною ниткою, на плечах наопашки накинута *сердак*, прикрашений різнокольоровими *бовтицями* та *ружками*. Запаска виткана з різнокольорових ниток *огальону* доповнювала весільну гармонію гуцульської *убері княгині* (П. Федюк, Гуцульська мадонна у весільній сорочці). Гуцульська весільна обрядова лексика в наведеному уривку *князь* ‘молодий’, *княгиня* ‘молода’, *дружба* ‘боярин, шафер’, *дружка* ‘подруга молодої, що бере участь у весільному обряді’, *чільце* ‘весільний головний убір молодої’, *сердак* ‘верхній короткий одяг з домотканого сукна, оздоблений вовняними нитками’, *бовтиці*

‘прикраси на чоловічому капелюсі у вигляді пучків кольорових ниток або низок жовтих латунних гудзиків’, *ружа* ‘квітка’, *огаљон* ‘сухозолоть’, *уберя* ‘одяг’ – художньо посвідчує й унаочнює гуцульське весільне обрядодійство, що сприяє художній переконливості зображуваного, його етнографічній достовірності.

Функція типізації мови персонажів. Діалектні особливості мовлення персонажів літературного твору часто використовуються як засіб типізації мови представника певної соціальної групи. Так, змальовуючи зародження нової соціальної верстви в Галичині кінця XIX ст. у зв’язку з розробкою нафто родовищ – ріпників, які ще вчора були селянами навколишніх сіл, І. Франко вдається до типізації їх мовлення шляхом його діалектизації. Дослідник мови й стилю прози І. Франка І. Ціхоцький дійшов переконливого висновку, що “саме діалект, тобто вживані автором фонетичні, морфологічні, лексичні та синтаксичні риси мовлення жителів бойківського Підгір’я, слугує засобом типізації мови ріпників-недавніх селян” [Ціхоцький 2006: 124]. Як зразок такої типізації мови персонажа наведемо уривок із оповідання І. Франка “На роботі”:

“Коби йно раз, – потім чоловік увикне! Ну, тумане якийсь! Пощо корбу розкручеш? Хіба не видиш, що я ще на березі стою. Дай же ми в кибель добре стати, – не квася! Подай сюда *дзюбак*! А *риль* ось, – добре! Сокиру і долото *тре* буде в руки взяти! Ну, – тепер! А поволі розкручуй – чуєш? поволі! А як задзвоню, то *абись* витягав *живо*!”

Виділені різнорівневі діалектні форми недвозначно вказують на носія бойківського говору, недавнього селянина з бойківського Підгір’я.

Функція збагачення літературної мови виявляється в тому, що територіальні діалекти є надійним джерелом постійного поповнення передовсім лексичного складу літературної мови лексемами, функціонування яких територіально обмежено. Цю функцію діалектних одиниць чітко окреслив ще Іван Франко: “Кожна літературна мова доти жива і здібна до життя, доки має можливість, з одного боку, вписати в себе всі культурні елементи сучасності, значить, збагачуватися новими термінами та висловами, відповідними до прогресу сучасної цивілізації, не трапляючи при тім свого основного типу і не переходячи в жаргон якоїсь спеціальної верстви чи купи людей, а з другого боку, доки має тенденцію збагачуватися чимраз новими елементами з питомого народного життя і з відмін та діалектів народного говору [виділення наше – В. Г.]” [Франко 1982: 207].

Сучасна українська літературна мова поповнилась багатьма лексемами з різних регіонів. Для більшості із них передумовою абсорбції їх літературною мовою, набуття загальноомовного поширення є використання діалектизмів у художніх текстах. Такі гуцульські діалектні слова, як *ватра* ‘вогнище’, *полонина* ‘гірське пасовище’, *трембіта* ‘духовий музичний інструмент у вигляді довгої дерев’яної труби (до трьох метрів довжини), зроблена зі смерекового дерева, обвита березовою корою, без вентилів і клапанів’, *плай* ‘стежка, дорога в горах’, *бринза* ‘спеціально приготовлений для зберігання посолений сир’, *бануш* ‘густа страва з кукурудзяної муки, зварена на сметані’, *кулеша* ‘густа страва з кукурудзяної муки, варена на воді’, *легінь* ‘парубок’, *киптар* хутряна безрукавка’, *топірець* ‘металева або дерев’яна сокирка з довгою ручкою, прикрашена орнаментом’, *тердан* ‘жіноча прикраса з бісеру у вигляді стрічки, якою прикрашають шию або голову’, *ліжник* ‘домоткане ворсисте вовняне покривало з візерунком’, *файний* ‘гарний; добрий’ та ін., навіть якщо деякі з них у сучасних словниках подано ще з поміткою *діал.*, стали надбанням літературної мови, і до неї вони влилися через мову художньої літератури.

Збагачення літературної мови діалектними формами не обмежено тільки словниковим складом. За допомогою діалектних одиниць розбудовується художня образність, тропіка, поповнюються стилістичні ресурси текстотворення. Ось лише кілька прикладів образотворення з використанням гуцульських діалектизмів у повісті М. Коцюбинського “Тіні забутих предків”, які стали надбанням загальноомовної художньої системи образності: “Холодна жентяця світить з коновки зеленим оком”, “Зелені гори, убравшись у білі гуглі, прислухались чуїно, як дзвеніло на небі золото зір <...>”, “Мольфар стояв, роздуваючи ніздрі, і дивився услід як Палагнине тіло вигиналось на травах, мов габи в Черемоші”, “Тусок обіймав серце Івана, душа банувала за чимсь кращим, хоч невідомим, тяглася в інші, кращі світи, де можна б спочити”.

Ще одним аспектом дослідження діалектних одиниць у структурі художнього тексту є вивчення контактування, взаємодії між діалектною і літературною формами мови в окремому писемному тексті. Характерною особливістю такої взаємодії є те, що носієм обох форм мови є одна особа – автор цього тексту. За своїми наслідками контакт діалектної і літературної форм мови в межах художнього тексту відрізняється від усного контакту між носіями цих форм мови. “Текст, що містить діалектні фрагменти, будучи опублікованим, робить контакт діалекта і літературної мови у вигляді співіснування цих елементів на одній площині частиною мовного досвіду кожного читача тексту впродовж будь-якого часового проміжку від моменту його публікації. Читач поставлений перед необхідністю прийняти мовний менталітет автора в тому його вигляді, як він відображений у тексті [Калнынь 1998: 59].

Окреслений предмет дослідження взаємодії діалектів і літературної мови вимагає подальшого поглибленого аналізу, залучення до нього якнайширшого конкретного матеріалу та використання новітніх напрацювань у мовознавстві. З лінгвістичного погляду, як справедливо зазначають дослідники, феномен введення діалектизмів у художній текст “зводиться до питання про те, як діалектизми впливають на мовну картину літературного твору. Володіючи діалектною і літературною системами, автор при написанні тексту стоїть перед проблемою перемикування коду, тобто приведенням у еквівалентні відношення тих компонентів

зазначених систем, які відрізняються один від одного” [Калнынь 1998: 60]. А це означає, що використання діалектних одиниць у тексті художнього твору можна й необхідно розглядати як вияв інтертекстуальності.

Інтертекстуальність у сучасному текстознавстві визначають як текстову категорію, яка “відображає співвіднесеність одного тексту з іншими, діалогічну взаємодію текстів у процесі їх функціонування і забезпечує прирощення смислу твору” [Стилистический 2003: 104]. Літературна мова, якою зазвичай твориться художній текст і діалектна мова, фрагменти якої вводяться в нього, є різними видозмінами єдиної загальнонародної мови і з цього погляду різносистемними формаціями. Системність діалектної мови неконгруентна системності літературної мови. Окремі діалектизми, більші чи менші фрагменти діалектного мовлення у тканині художнього тексту, є іншотекстовими вкрапленнями, цілком співвідносними з такими виявами інтертекстуальності, як цитати, ремінісценції, алюзії, плагіат, епіграфи, пародії тощо. Правда, діалектна мова зазвичай не має писемної репрезентації, вона існує в усному різновиді, крім спеціально транскрибованих текстів в наукових цілях, а також окремих художніх текстів, створених діалектною мовою, наприклад новели О. Манчука, роман “Дідо Иванчик” П. Шекерика-Доникова, написані гуцульським діалектом. Проте текст як мовна категорія може існувати і в усній формі [Загнітко 2006: 12].

Як справедливо зазначає О. С. Переломова “продуктивним є розуміння інтертекстуальності як лінгвокультурологічного феномену, у якому відбито “лінгвокультурну свідомість” індивіда” [Переломова 2008: 24], при цьому інтертекстуальність можна вивчати й характеризувати з позицій автора твору й читача.

Отже, діалектне слово в художньому тексті – проблема різноаспектна, яка вимагає ґрунтовного вивчення під різним кутом зору. Для україністики важливим є з’ясування природи діалектизму як стилістичної категорії, шляхів проникнення діалектних слів у мову художньої літератури, особливо на початкових етапах формування літературної мови, детальна характеристика функцій діалектизмів у художній мові, взаємодія діалектних і загальнонаціональних мовних компонентів і її наслідки для розвитку й функціонування літературної мови тощо. Для створення фундаментальної синтетичної студії про діалектне слово в українській художній мові необхідні попередні, в тому числі й монографічні, дослідження використання місцевих слів і мовних зворотів у всіх текстах, в яких засвідчено вживання таких мовних одиниць.

Література

Грещук 2001: Грещук, Василь. Гуцульський діалект у мові української художньої літератури [Текст] / В. Грещук // Українознавчі студії. – 2001. – № 3. – С. 3–10

Грещук 2007-2008: Грещук, Василь. Взаємодія української літературної мови і південно-західних діалектів: мова новел Василя Стефаника [Текст] / В. Грещук // Українознавчі студії. – 2007–2008. – № 8–9. – С. 3–13

Грещук В., Грещук Вал. 2007: Грещук, Василь, Грещук, Валентина. Лемківський говір у трилогії Д. Бедзика “Украдені гори” [Текст] / Василь Грещук, Валентина Грещук // Рідне слово в етнокультурному вимірі: Матеріали першої міжнародної науково-практичної конференції. – Дрогобич: Посвіт, 2007. – С. 58–65.

Грещук В., Грещук Вал. 2010: Грещук, Василь, Грещук, Валентина. Південно-західні діалекти в українській художній мові. Нарис [Текст] / Василь Грещук, Валентина Грещук. – Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника, 2010. – 309 с.

Грещук 2002-2003: Грещук, Василь. Мовний феномен новел Марка Черемшини [Текст] / В. Грещук // Українознавчі студії. – 2002–2003. – № 4–5. – С. 3–14

Грещук 2008: Грещук, Василь. Територіальні діалекти і мова художньої літератури: типологія зв’язків [Текст] / В. Грещук // Матеріали VI Міжнародного з’їзду українців. Мовознавство: зб. наук. статей. – К.; Донецьк, 2008. – Кн. 5. – С. 429–440.

Жилко 1954: Жилко, Ф. Т. Мова новел Марка Черемшини [Текст] / Ф. Т. Жилко // Українська мова і література в школі. – 1954. – № 4. – С. 20–31.

Загнітко 2006: Загнітко, Анатолій. Лінгвістика тексту: Теорія і практицизм. Науково-навчальний посібник [Текст] / А. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 289 с.

Калнынь 1998: Калнынь, Л. Э. Включение диалектизмов в художественный текст как разновидность контакта между диалектной и литературной формами русского языка [Текст] / Л. Э. Калнынь // Вопросы языкознания. – 1998. – № 6. – С. 58–68.

Кисілевський 1973: Кисілевський, Кость. Надпрутський говір Стефаникових персонажів: Матеріали до словника [Текст] / К. Кисілевський // Українське мовознавство в останній добі. – Рим, 1973. – С. 153–189.

Кобилянський 1960: Кобилянський, Б. В. Діалект і літературна мова [Текст] / Б. В. Кобилянський. – К.: Радянська школа. – 1960. – 276 с.

Матвіяс 2003: Матвіяс, І. Г. Діалектна основа мови в творах [Текст] / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2003. – № 1. – С. 11–16.

Матвіяс 2001: Матвіяс, І. Г. Діалектна основа мови в творах Лесі Українки [Текст] / І. Г. Матвіяс // Культура слова. – 2001. – Вип. 59. – С. 11–14.

Мукаржовский 1967: Мукаржовский, Я. Литературный язык и поэтический язык [Текст] / Ян Мукаржовский // Пражский лингвистический кружок: сборник статей. – М.: Прогресс, 1967. – С. 406–431.

Оссовецкий 1971: Оссовецкий, И. А. Диалектная лексика в произведениях советской художественной литературы 50–60-х годов [Текст] / И. А. Оссовецкий // Вопросы языка современной русской литературы. – М. : Наука, 1971. – С. 301–385.

Переломова 2008: Переломова, О. С. Лінгвокультурні коди інтертекстуальності українського художнього дискурсу [Текст] / О. С. Переломова. – Суми : Вид-во СумДУ, 2008. – 208 с.

Петричний 1962: Петричний, І. З. Лише діалект чи літературна мова і діалект? [Текст] / І. З. Петричний // Питання українського мовознавства. – Львів, 1962. – Кн. 5. – С. 130–140

Станівський 1961: Станівський, М. Діалектне забарвлення мови Юрія Федьковича [Текст] / М. Станівський // Питання історії і діалектології східнослов'янських мов: [наукові записки Чернівецького державного університету: серія філологічних наук]. – Львів : Вид-во Львівського університету, 1961. – Т. 42. – Кн. II. – С. 62–86.

Стилистический 2003: Стилистический энциклопедический словарь русского языка [Текст] / под ред. М. Н. Кожинной. – М. : Флинта: Наука, 2003. – 696 с.

Франко 1982: Франко, І. Літературна мова і діалекти [Текст] / І. Франко // Зібрання творів: У 50 т. / Іван Франко. – К. : Наук. думка, 1982. – Т. 37: Літературно-критичні праці (1906-1908). – С. 205–210.

Франко 1982: Франко, І. Я. Михайло П[етрович] Старицький [Текст] / І. Франко // Франко І. Я. Зібрання творів: У 50 т. – К. : Наукова думка, 1982. – Т. 33. – С. 230–277

Ціхоцький 2006: Ціхоцький, І. Мова прози Івана Франка (стилістичні новації) [Текст] / Іван Ціхоцький. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Франка, 2006. – 280 с.

В статье рассмотрены особенности использования диалектного слова в художественном тексте. Освещены аспекты изучения взаимодействия литературного языка и территориальных диалектов в художественной речи. Использование диалектных признаков в художественном тексте анализируется также как проблема интертекстуальности.

Ключевые слова: диалектизм, интертекстуальность, литературный язык, текст, художественная речь.

Special features of dialectal word using in the belletristic text are regarded in the article. The aspects of studying of the interaction between literary language and territorial dialects in the belletristic language are highlighted; functions of dialecticisms in the belletristic language are defined. Usage of the dialectal features in the belletristic text is also analysed as a problem of intertextuality.

Keywords: dialecticism, intertextuality, literary language, text, belletristic language.

Надійшла до редакції 17 квітня 2014 року.

Наталія Клименко

УДК 801.311

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНИЙ АНАЛІЗ НАЗВ СПІДНИЦІ В УКРАЇНСЬКИХ СХІДНОСТЕПОВИХ ГОВІРКАХ

У статті подано структурно-семантичний аналіз одного сегмента тематичної групи назв одягу, що дозволив виявити лексичний репертуар досліджуваної лексико-семантичної парадигми, лексико-словотвірні, семантичні, фонетичні, граматичні особливості східностепових назв спідниці, специфіку функціонування назв основного жіночого стегового одягу в донецьких говірках. Завдяки побудові наддіалектних моделей докладно висвітлено особливості структурної організації назв спідниці в обстежуваних говірках. З'ясовано особливості просторової поведінки аналізованої лексики в східностепових говірках.

Ключові слова: варіативність, наддіалектна модель, сема, семема, семантична структура слова, українські східностепові говірки.

Вивчення словникового складу різних тематичних груп лексики всіх говіркових масивів є невідкладним завданням української діалектології, без вирішення якого не можна говорити про системне дослідження української діалектної лексики. Причому вичерпну інформацію про аналізоване діалектне явище дає “лише розгляд мовних одиниць говірок як складових парадигми (чи кількох парадигм), мікросистем різної величини та як елемента дво- чи багатоконпонентного ареального протиставлення – елементів ареальної парадигми” [Гриценко 1984: 22]. Системний аналіз української діалектної лексики викладено в працях: Й. О. Дзєндзелівського, П. Ю. Гриценка, Г. Л. Аркушина, М. В. Никончука, К. Д. Глуховцевої, Г. І. Мартинової, С. Д. Турчин, В. В. Леснової, І. В. Магрицької, І. О. Ніколасенко, Л. М. Тищенко та інших діалектологів.

Окреме місце серед досліджень, присвячених системному вивченню діалектної лексики, посідають роботи, виконані на матеріалі новостворених східностепових говірок. Це праці: Л. Д. Фроляк, В. О. Дворянкін, Н. П. Сіденко, Н. Г. Загнітко, В. Ю. Дроботенко. Однак діалектна лексика цієї частини українського діалектного

континууму потребує подальшого структурно-семантичного аналізу, адже словниковий склад донецьких говірок і досі залишається недостатньо вивченим. У цьому плані актуальним видається встановлення структурно-семантичних особливостей назв одягу східностепових українських говірок.

У межах тематичної групи одягу (ТГО) виділяється ряд лексико-семантичних груп (ЛСГ), компоненти яких об'єднуються за допомогою інтегральних ознак семантики, а протиставляються за диференційними ознаками. Структурна організація лексико-семантичної групи назв стегового одягу детермінована наявністю декількох підсистем, виділення яких спричинене неоднорідністю чоловічого та жіночого стегового (поясного) одягу, різноманітністю жіночого стегового одягу залежно від крою, призначення, способу носіння, функції, яку виконує певний елемент одягу. Тому для системного аналізу матеріалу в межах аналізованої групи лексики виділяємо назви жіночого поясного одягу, що охоплюють лексико-семантичну парадигму назв спідниці, мікропарадигми назв фартуха й кишені, яку жінки носили під фартухом, та лексико-семантичну парадигму назв чоловічого поясного одягу.

Репертуар назв жіночого стегового одягу досліджуваних говірок включає назви більш загальні, які відбивають диференціацію поясного одягу за способом його утворення (*спідниця*'а, *фартух*, *ладунка*), і спеціальні, що виникли внаслідок диференціації назв однотипного вбрання за рядом ознак (*сєми^еп'ілка*, *сукон:а* *сп'ідниця*'а; *поне^ерєдник*, *зав'іска*).

Дослідження парадигми назв спідниці, що є частиною лексико-семантичної парадигми назв жіночого поясного одягу показує, що аналізуючи семантику кожного елемента, необхідно враховувати той факт, що уявити окрему назву поза парадигмою означає елімінувати в ній ознаки, які становлять її суть [Гриценко 1984: 17].

Спідниця була основним типом жіночого вбрання впродовж століть. У східностепових говірках паралельно вживаються три загальних назви такого типу одягу: *сп'ідниця*'а, *йупка*, *сукн'а*, хоча ареал поширення лексем *сп'ідниця*'а і *йупка* значно ширший, ніж назви *сукн'а*. Така лексична реалізація семіми “загальна назва спідниці” зумовлена не тільки впливом вікової диференціації носіїв говірок на поширення тієї чи іншої назви одягу, скільки співіснуванням на Донеччині говірок, сформованих на основі різних діалектних типів.

Семантичну структуру назв спідниці модифікують поєднання різних диференційних ознак (ДО) реалій, а на семантичному рівні – семантичні диференційні ознаки. Основними з них є: спосіб виготовлення; крій; матеріал, з якого виготовлено спідницю; час носіння; спосіб носіння (табл. 1). Усі ці ознаки тісно переплітаються, утворюючи семантичну структуру аналізованої лексичної парадигми.

Таблиця 1

Структурна організація назв спідниці

ДО	Семі				
	спідниця				
спосіб виготовлення	зшита		незшита		частково зшита
	з одного полотнища	з кількох полотниць	з одного полотнища	з кількох полотниць	з кількох полотниць
крій	на зборах	на складках	вільна	пряма	пряма
матеріал	будь-яка тканина				
	полотно				
	сукно				
	вовна				
спосіб носіння	верхня				
	спідня				
час носіння	буденна				
	святкова				

Назви, які реалізують указані ДО, утворюють мікропарадигми, що перетинаються в багатьох точках, взаємодіють, зумовлюючи появу семантичного синкретизму полісемантичних лексем [Гриценко 1984: 17]. Структурна організація назв спідниці, як свідчать зібрані матеріали, за ДО “спосіб виготовлення” і “крій” є однією з домінуючих у лексико-семантичній парадигмі назв жіночого стегового одягу (табл. 1). Опозиція сем “спідниця зшита”: “~незшита”: “~частково зшита” ускладнюється додатковою інформацією про кількість

зшитих / незшитих / частково зшитих полотнищ. Опозиція сем “спідниця, пошита з одного полотнища”: “~з кількох полотнищ” є релевантною і для “зшитих”, і для “незшитих” спідниць, тоді як семантичне поле назви “частково зшитої спідниці” передбачає наявність семи “з двох полотнищ” (табл. 2).

Сема 1-ї рубрики (табл. 2) реалізується в обстежуваних говірках лексемами *плáхта*, *обпíна́чка*, *де́рга*, *обго́ртка*, *р'адні́на* або *ø*, причому найчастіше номінація “частково зшитої спідниці в досліджуваних говірках відсутня, оскільки такий тип одягу не характерний для костюма Донеччини. Крім запозиченої лексеми *плáхта* (< пол. *plachta* “спідня юпка” [Фасмер 1971, III: 275-276]), назви *обго́ртка*, *обпíна́чка*, *р'адні́на* є власне українськими, що утворилися суфіксальним способом або від назви матеріалу, з якого виготовлено одяг, або від назви способу носіння одягу (*р'адно́* >*р'адні́на*, *обпи́нати* > *обпи́на́чка*).

Таблиця 2

Структурна організація назв спідниці за ДО “спосіб виготовлення, крій”

Спідниця						
частково зшита	зшита			з кількох полотнищ	незшита	
	з одного полотнища				з одного полотнища	з кількох полотнищ
	на зборах	на складках	вільна			
1	2	3	4	5	6	7

Сема 2-ї рубрики “спідниця, пошита з одного зшитого полотнища, на зборах” (табл. 2) виявляється в досліджуваних говірках як окремими лексемами – *те^т’а́нка* – 2,50,52,83,54,39,38,37,12,13,15,24,36,67,68,69, 65,4,3,35,41,42,62, *та́т’я́нка* – 23,81,77,61, так і описовими номінативними конструкціями – *ши́ро́ка сп’ідни́ця’а* – 41,65,39,38, *р’і́мна йу́пка* – 76,64, *проста́ йу́пка*, *р’асна́ сп’ідни́ця’а* – 86. Значно ширше вживання описових номінативних конструкцій для позначення спідниці за різними ДО свідчить про специфіку східно степових назв такого типу одягу, які будуються за схемою “загальна назва спідниці + назва маркуючої ознаки”. У декількох досліджуваних говірках спорадично вживаються паралельні репрезентанти семи “спідниця, пошита з одного зшитого полотнища, на зборах” – *та́т’я́нка* і *проста́ йу́пка* – 77,81, *те^т’а́нка* і *ши́ро́ка сп’ідни́ця’а* – 65,41,35,42,38,39. Функціонування таких паралелізмів на всій території новостворених говорів (і східно степових говірок зокрема) постало внаслідок процесів, які найбільш характерні для смуг міждіалектних контактів, а також частково й контактів генетично споріднених мов [Жилко 1971: 6].

Сема 3-ї рубрики (табл. 2) реалізується в усіх обстежених говірках однією описовою номінативною конструкцією або її варіантами – *сп’ідни́ця’а в скла́дку* – 67,68,69,65,3,4,29,27,62, *сп’ідни́ця’а в скла́дках* – 2,50,52, 83,54,12,13,38,39,15,24,23,80,23,36,14, *йу́пка у скла́ди^е* – 17.

Сема 4-ї рубрики (табл. 2) в усіх досліджуваних говірках реалізується двома лексемами *со́нце^к’кл’о́ш*, *кл’о́ш* за винятком номінативної конструкції *во́лна йу́почка* – 78. Таке майже недиференційоване лексичне вираження сем “спідниця з одного полотнища, пошита у склади” і “спідниця, вільно зшита з одного полотнища” пояснюється лінгвістичними та екстралінгвістичними чинниками: з одного боку, впливом літературної мови, з іншого, впливом моди, – які спричинили існування цього типу одягу.

У таких випадках вплив літературної мови не спричинив елементарне витіснення діалектних елементів літературними [Баранникова 1991: 5], а навпаки, виявився у зміні (а точніше – доповненні) діалектної системи: з’явилася нова реалія – стала вживатися літературна назва на її позначення (пор. літ. укр. *кльош* “особливий крій спідниці, штанів з розширенням донизу або одяг такого крою” [СУМ 1973, IV: 195]).

На відміну від проаналізованих, мікрогрупа назв “спідниці, зшитої з кількох полотнищ”, – найчисленніша в структурній організації назв спідниці за ДО “крій”: *р’асна́ йу́пка на п’я́т’ н’і́лак* – 23, *ше́сти^е’клі́нка*, *чоти́ри^е’клі́нка* – 2,50,52,83,54,12,13,38,39,15,24,11, *се́ми^е’п’і́лка* – 17, *р’асна́ сп’ідни́ця’а на зав’я́зках* – 17, *чоти́р’о́х’л’і́нка*, *п’я́тик’л’і́нка*, *сп’ідни́ця’а у три н’і́лки*, *сп’ідни́ця’а у дв’і н’і́лки* – 24,71,80, *р’асна́ сп’ідни́ця’а* – 67,14, *тр’о́хпо́ла сп’ідни́ця’а* – 67,65,4,3, *ши́ро́ка сп’ідни́ця’а* – 41, *во́смиши́овна сп’ідни́ця’а*, *йу́пка у ш’і́ст’н’і́лок*, *йу́пка у двана́ц’ат’ н’і́лок* – 1, *ко́са йу́пка*, *ше́стиши́овна сп’ідни́ця’а*, *сп’ідни́ця’а у двана́ц’ат’ н’і́лок* – 27,62, *бага́тап’і́лка*, *йу́пка у три н’і́лки*, *ше́сти^е’п’і́лна сп’ідни́ця’а*, *йу́пка у де́с’ат’ н’і́лак* – 77,81, *йу́пка в три н’і́лки на збо́рочках* – 75,64, *во́лна йу́почка* – 78. Регулярне вживання назв, в основу яких лягли різні мотиваційні ознаки (крій, форма, крій + форма) сприяло функціонуванню в донецьких говірках різнопланових номенів. Значна варіативність аналізованих лексем викликана кількома чинниками.

1. Історія заселення Донецького краю фіксує міграції переселенців з різних місцевостей України та сусідніх держав, які, безперечно, вплинули на формування новостворених говірок Донеччини. Підтвердженням цього є наявність рис материнських основ у системі східностепових говірок. У назвах одягу це виявляється, наприклад, на фонетичному рівні: наявність “акання” – *йўпачка на пй́ат’ н’ілак* – 23, *багàтан’ілка*, *йўпка у дэс’ам’ н’ілак* – 77,81; вживання препалатального [л] у лексемах-репрезентантах семи “спідниця, зшита з кількох полотнищ” – *сп’ідніц’а у три н’і́лки*, *тр’òхпò́ла сп’ідніц’а* – 67,65, *чотир’òхк’л’інка* – 24, *спідніц’а у дванáц’:ам’ н’і́лок* – 28, 27,62.

2. Формування значної варіативності аналізованих лексем залежало також від активності вживання номінацій частин покроєного матеріалу (*клин*, *н’ілка*) або від зафіксованої в назві кількості місць зшиття (швів), які й стали мотиваторами назв спідниці за диференційною ознакою “крій”.

3. Різні мотиватори стали основою для утворення назв спідниці за кроєм (*багàто н’ілок* > *багàтан’ілка* – 77,81, *три н’і́лки* > *тр’òхпò́ла сп’ідніц’а* – 67). Структурна мотивація показує, що аналізовані лексеми утворилися не за однією моделлю (*ш’іс’т’ клин’ів* > *шестиклі́нка*; *сп’ідніц’а* + маркуюча ознака *дванáц’:ам’ н’і́лок* → описова номінативна конструкція *сп’ідніц’а у дванáц’:ам’ н’і́лок*). Тобто всі репрезентанти семи “спідниця, зшита з кількох полотнищ” мають однакове мотиваційне значення “одяг з певної кількості полотнищ” та різну мотиваційну форму [Блінова 1984: 189-191], що зумовило функціонування різних номінацій одного й того ж одягу.

4. Наявність додаткової маркуючої ознаки стала причиною виникнення назв *йўпка в три н’ілки на збóрочках* – 76,64, *р’асна сп’ідніц’а на зав’язках* – 17.

Сема 6-ї рубрики (табл. 2) репрезентована лише в деяких досліджуваних говірках лексемами *запáска* – 17,77,81,80 і *плáхта* – 11. Сема 7-ї рубрики реалізується в говірках або лексемою *запáска*, або Ø. Розширення номінативного поля лексеми *запáска* зумовило варіативність її семантичної структури у східностепових говірках. Так, лексема *запáска* в досліджуваних говірках функціонує із семантикою: “два полотнища домашнього ткання, уживані замість спідниці” – 1,2,6,31,11-25,27-29,48,90,102,45,47,49,50,52-54,59,60,36,78, 101,70-73,109,97-100,77,84; “фартух” – 8,44,11,52,79-81,85,86,92,93,87-89, 110; “святкова вовняна незшита спідниця” – 9,56,58,80; “робоча вовняна незшита спідниця” – 3-5,33,74-76,26,38-40, 94,26,35,41,65,108,64,67-69; “тканина, яку залишають на швах для майбутнього використання” – 49.

Розглянута структурна організація назв спідниці за ДО “крій” дає підстави твердити, що в досліджуваних говірках регулярно реалізованою є опозиція сем “спідниця, зшита з одного полотнища”: “~ з кількох полотнищ”, що пов’язане з чіткою співвіднесеністю реалемного й лексичного планів, наслідком якої є також уживання великого числа назв, які є лексичними репрезентантами семи “спідниця, зшита з кількох полотнищ”. Реалізація ж опозицій “спідниця незшита”: “~ частково зшита”, “незшита спідниця з одного полотнища”: “~ з кількох полотнищ” для одних східностепових говірок є регулярною, для інших – спорадичною або й невластивою зовсім.

Реалізація диференційної ознаки “матеріал” у назвах спідниць простежується так само чітко, як і ДО “крій” та “спосіб виготовлення”. Релевантною для більшості східностепових говірок є опозиція сем “спідниця з домотканого матеріалу”: “спідниця з фабричного матеріалу”, причому, як правило, перша сема ускладнюється додатковою маркуючою ознакою “полотняна”. Репрезентанти сем “спідниця з вовни” і “спідниця з сукна” настільки протиставляються назвам спідниці з домотканого полотна, наскільки вони протиставляються назвам спідниці фабричного вироблення (табл. 1). Лише в окремих говірках Донеччини опозиція сем “спідниця з домотканого полотна”: “~ з фабричного матеріалу” виявляється як: *полот’н’ана сп’ідніц’а* : *йўпка з матёр’і́йі* – 76,64, *дòмоткán* : *сп’ідніц’а з матёр’і́йі*, де репрезентанти семи – опозита загалом окреслюють відмінність фабричного матеріалу від полотна, а не конкретизують його: *палат’н’ана йўпка* : *сам’інова йўпка / сіц’:e’ва сп’ідніц’а* – 23,11,81,77, *полот’н’ана сп’ідніц’а* : *шотлáнка / д’іл’áка / ши’хвóнова йўпка / йўпка ш чóртовой кóж’і* – 1 тощо.

Серед лексем на позначення “полотняної домотканої спідниці” чільне місце посідають описові номінативні конструкції *полот’н’ана сп’ідніц’а*, *полотн’ана йўпка* з фонетичними варіантами: *палат’н’ана сп’ідніц’а*, *палат’н’ана йўпка*, ареал поширення яких – “акаючі” говірки Донеччини – 23,77,81,83,78,66,13,64.

Неоднорідною лексичною реалізацією характеризується сема “спідниця з сукна”, виражена в східностепових говірках описовими конструкціями – *тéпла сп’ідніц’а*, *сукóн:а сп’ідніц’а* – у більшості досліджуваних говірок, *сукóн:а дòмоткáна сп’ідніц’а* – 80, і лексемою *сúкн’а* – 53,52,14,56,34. Наведені номінативні конструкції є поєднанням загальної назви спідниці з назвою інформативної ознаки реалії.

Отже, ДО “матеріал” обов’язково наявна в семантичній структурі аналізованих лексем, ускладненої, неускладненої чи кардинально зміненої додатковими ДО – “характеристики матеріалу виготовлення”, “спосіб виготовлення матеріалу”. Лексема *сúкн’а* на позначення “суконної спідниці” утворює порівняно невеликі ареали в східностеповому діалектному континуумі, хоча варіативність її семантичної структури сприяє активізації цієї лексеми в говірках донецького регіону.

Репертуар репрезентантів семи “спідниця з вовни” включає синонімічні назви: *вóвн’ана сп’ідніц’а* – 3-6,97-99,33,91,43,14-16,25,48,47,37,42,35,78,34,65,67-69,107,60,58,70,109,72,73, 101; *вóвн’ана йўпка* – 31,1,2,32, 9,23,15,29,66,56,58,63,64,109,71-77,101,97-99,79-81,84,82,95, 92,93,87-89,110; *ше’рс’танá сп’ідніц’а* –

100,11,44,102,90,18-20,24,28,27,41,36,21,48,102,50, 54,45,62,61,83,82; *ше^рс'т'анá йўпка* – 7,8,10,46,22,47, 51-53, 49,106,55,57,59,105,104,96; *тэпла сп'ідніц'а* – 44,36; *сáмoткáнец'* – 40,94; *сайáн* – 2,12,13,44,38,39,85; *сáмoткáна сп'ідніц'а* – 17; *вóмн'ана сп'ідніц'а* – 78. Неоднорідність лексем-репрезентантів семи “спідниці з вовни” зумовлена кількома чинниками. По-перше, динаміка говіркових мікросистем сприяла одночасному, одновимірному функціонуванню частини лексем, що маніфестують процеси архаїзації (*сайáн, сáмoткáнец'*) і лексем, які передають особливості інноваційних процесів (*ше^рс'т'анá йўпка, вóвн'ана йўпка*). У деяких говірках відбулася повна субституція архаїчних лексем інноваційними. По-друге, найбільші ареали утворюють не окремі лексеми, а атрибутивні номінативні словосполучення (*ше^рс'т'анá сп'ідніц'а, сáмoткáна сп'ідніц'а, тэпла сп'ідніц'а*). По-третє, лексеми аналізованої мікрогрупи відрізняються особливостями структурної й лексичної мотивації. В основі структурної мотивації лежить утворення мотивем кількома способами: основоскладання + суфіксальний спосіб (*сáмoткáнец'*), контамінацією загальної назви спідниці та її атрибутивних ознак (*ше^рс'т'анá сп'ідніц'а, сáмoткáна сп'ідніц'а*). Лексична мотивація назв вовняної спідниці характеризується обов'язковістю мотиваційної ознаки – субординати “матеріал, з якого виготовлено спідницю”, яка може видозмінюватись залежно від способу виготовлення цього матеріалу (*сáмoткáна сп'ідніц'а*) чи його особливих характеристик (теплий / нетеплий) і мотиваційної ознаки “одяг, що носять зісподу”, лексично відображеної в номінації *сп'ідніц'а*.

На субдомінантні ДО “матеріал”, “спосіб виготовлення”, “крій” накладаються ДО “спосіб носіння” і “час носіння” (табл. 1). Для ряду східностепових говірок є релевантною опозиція сем “верхня спідниця”: “нижня спідниця” (табл. 3).

Характерною особливістю репрезентації сем цієї моделі є регулярна реалізація сем 1-ї і 3-ї рубрик. Сема “нижня спідниця, яку одягають наніч” лексично виражена лише в деяких говірках Донеччини, що пов'язується з відсутністю самої реалії [Ніколаєва 1996: 135-140].

Як і в назвах спідниці за іншими диференційними ознаками, реалізація ДО “спосіб носіння” синкретична з вираженням інших ДО, зокрема “матеріал” – *полот'н'ана п'ідти^ечка* – 28,3,4,34, “матеріал + оздоблення” – *палат'н'ана п'ідти^ечка з ме^рр^еж^мкойу* – 66,23,77,81, “час носіння” – *ношнá йўпочка* – 1. Як правило, репрезентанти семи “верхня спідниця” збігаються з загальними назвами спідниці досліджуваних говірок. Номінація *п'ідти^ечка*, причиною виникнення якої є тісні мотиваційні зв'язки з мотиватором *п'ідти^екати* “підбирати, підгортати під що-небудь поли, краї одягу” [СУМ 1973, IV, 513], є релевантною для всіх досліджуваних говірок.

Опозиція сем “святкова спідниця”: “буденна ~”, побудована за ДО “час носіння” релевантна лише для окремих говірок: *плáхта : сп'ідніц'а* – 50,52, що зумовлено однорідністю складників денотативного плану.

Таблиця 3

Модель семантичної структури назв спідниці за ДО “спосіб носіння”

Номер моделі	“верхня спідниця”	“нижня спідниця”		Говірки
		“~, яку одягають наніч”	“~, яку одягають удень”	
	1	2	3	
1	<i>сп'ідніц'а</i>	<i>п'ідти^ечка</i>	<i>п'ідти^ечка</i>	67,68,69,62, 16,76,65,38, 39,51,50,86
2	<i>йўпка</i>	<i>сп'ідн'а йўпка</i>	<i>п'ідти^ечка</i>	80
3	<i>йўпка // сп'ідніц'а</i>	<i>п'ідти^ечка</i>	<i>палат'н'ана п'ідти^ечка з ме^рр^еж^мкойу</i>	66,23,77,81
4	<i>йўпка // сп'ідніц'а // сўкн'а</i>	<i>п'ідр'áсник</i>	<i>п'ідти^ечка</i>	2,97,12,44
5	<i>сп'ідніц'а</i>	<i>спóд'н'а сп'ідніц'а</i>	<i>полот'н'ана п'ідти^ечка</i>	28,3,4,34
6	<i>йўпка // сп'ідніц'а</i>	<i>ношнá йўпочка</i>	<i>п'ідти^ечка</i>	1

Структурно-семантичний аналіз східностепових назв спідниці свідчить, що досліджувана лексико-семантична парадигма становить цілісну систему: загальні назви жіночого поясного одягу тісно переплітаються зі спеціальними, оскільки останні переважно виражені описовими номінативними конструкціями, компонентами яких є загальні назви спідниці. Єдність семантичної структури аналізованої лексики характеризується поєднанням різних диференційних ознак, з яких одні є домінантними, інші – супровідними. Варіативність досліджуваних назв однорідних одиниць денотативного плану детермінується лінгвістичними (різноплановість мотиваторів, наявність додаткової маркуючої ознаки) та екстралінгвальними (активність використання, історія заселення Донеччини) чинниками.

Література

- Баранникова 1991: Баранникова, Л.И. Взаимодействие литературного языка и диалектов в современный период [Текст] / Л.И. Баранникова // Современные процессы в русских народных говорах: Сб. науч. тр. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1991. – С.3-17. – Бібліогр. : с. 17.
- Блінова 1984: Блинова, О.И. Явление мотивации слов: Лексикологический аспект: Учебное пособие [Текст] / О.И. Блинова – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1984. – 191 с. – Бібліогр. : с. 188-191.
- Гриценко 1980: Гриценко, П. Ю. Структурна організація назв свійських тварин: на матеріалі західностепових говірок [Текст] / П.Ю. Гриценко // Мовознавство. – 1980. – № 2. – С. 45-58. – Бібліогр. : с. 58.
- Гриценко 1984: Гриценко, П.Ю. Моделювання системи діалектної лексики [Текст] / П.Ю. Гриценко. – К.: Наук. думка, 1984. – 227 с. – Бібліогр. : с. 193-210.
- Гриценко 1984: Гриценко П. Ю. Дослідження лексики українських говорів [Текст] / П.Ю. Гриценко // Мовознавство. – 1984. – № 5. – С. 22-30. – Бібліогр. : с. 30.
- Дворянкін 2006: Дворянкін, В. О. Номінативні процеси в українських східностепових говірках [Текст] : автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Луганський національний університет ім. Тараса Шевченка. – Луганськ, 2006. – 24 с.
- Жилко 1971: Жилко, Ф.Т. Про лінгвогеографічне дослідження новостворених говорів української мови [Текст] / Ф.Т. Жилко // Праці XII Респ. діал. наради. – К.: Наук. думка, 1971. – С.3-13. – Бібліогр. : с. 3-12.
- Ніколаєва 1996: Николаева, Т.О. Історія українського костюма [Текст] / Т.О. Блинова. – К.: Либідь, 1996. – 176 с. – Бібліогр. : с. 173-176.
- Фроляк 1988: Фроляк, Л. Д. Складні найменування в ботанічній лексиці [Текст] / Л.Д. Фроляк // Українська мова і література в школі. – 1988. – № 5. – С. 67-69. – Бібліогр. : с. 69.
- Фроляк 1999: Фроляк, Л.Д. Типологія українських говірок території пізнього заселення (на матеріалі говірок Донеччини) [Текст] / Л.Д. Фроляк // Вісник Луганського державного педагогічного університету ім. Тараса Шевченка: Філологічні науки. – Вип. 10. – Луганськ, 1999. – С. 99-104. – Бібліогр. : с. 104.

Джерела

- СУМ: Словник української мови: в 11 т. [Текст]. – К.: Наук. думка, 1970-1980.
- Фасмер: Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка [Текст] / М. Фасмер // Перев. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. – М.: Прогресс, 1964-1973. – Т.1-4.

Індекс обстежених населених пунктів Донецької області

- 1.М-Качкари Новоазовського району
- 2.Козацьке Новоазовського району
- 3.Старченкове Володарського району
- 4.Зелений Яр Володарського району
- 5.Федорівка Володарського району
6. Комишувате Першотравневого району
7. Мангуш Першотравневого району
- 8.Червоне Першотравневого району
- 9.Новоселівка Тельманівського району
10. Греково-Олександрівка Тельманівського району
- 11.Краснопілля Старобешівського району
- 12.Хлібодарівка Волноваського району
- 13.Златоустівка Волноваського району
- 14.Степне Волноваського району
15. Петрівське Волноваського району
16. Єгорівка Волноваського району
17. Микільське Волноваського району
18. Благодатне Волноваського району
19. Ольгинка Волноваського району
20. Новотроїцьке Волноваського району
21. Оленівка Волноваського району
22. Миколаївка Волноваського району
23. Свободне Волноваського району
24. Олександринка Волноваського району
25. Павлівка Мар'їнського району
26. Новоукраїнка Мар'їнського району
27. Успенівка Мар'їнського району
28. Катеринівка Мар'їнського району
29. Антонівка Мар'їнського району
30. Новомихайлівка Мар'їнського району
31. Безіменне Новоазовського району
32. Хомутове Новоазовського району
33. Українка Володарського району
34. м.Красногорівка Мар'їнського району
35. Олексіївка Великоновосілківського району
36. Олександрівка Мар'їнського району
37. Іскра Великоновосілківського району
38. Вільне поле Великоновосілківського району
39. Шевченко Великоновосілківського району
40. Велика Новосілка
41. Андріївка Великоновосілківського району
42. Зелений Гай Великоновосілківського району
43. Новопетриківка Великоновосілківського району
44. Петрівське Старобешівського району
45. Кумачеве Старобешівського району
46. Глинки Старобешівського району
47. Новозар'ївка Старобешівського району
48. Новоселівка Старобешівського району
49. Благодатне Амвросіївського району
50. Грабське Амвросіївського району
51. Артемівка Амвросіївського району
52. Лисиче Амвросіївського району
53. Василівка Амвросіївського району
54. Кленівка Амвросіївського району
55. Дмитрівка Шахтарського району
56. Сердите Шахтарського району
57. Андріївка м.Сніжного
58. Вільховчик Шахтарського району
59. Зуївка м.Харцизька
60. Петровське Єнакіївського району
61. Кобилівка м.Вуглегорська
62. Шахова Ясинуватського району
63. Опитне Ясинуватського району
64. Первомайське Ясинуватського району
65. Срібне Красноармійського району
66. Красне Красноармійського району
67. Селидове
68. Петрівка Красноармійського району
69. Михайлівка Красноармійського району
70. Удачне Красноармійського району
71. Сергіївка Красноармійського району
72. Гришине Красноармійського району
73. Воздвиженка Красноармійського району
74. Вірівка Добропільського району
75. Добропілля Добропільського району
76. Золотий Колодязь Добропільського району
77. Спасько-Михайлівка Олександрівського району
78. Старомихайлівка Мар'їнського району
79. Громова Балка Олександрівського району
80. Михайлівка

Олександрівського району 81. Іверське Олександрівського району 82. Званівка Артемівського району 83. Сіверськ Артемівського району 84. Никифорівка Артемівського району 85. Привілля Слов'янського району 86. Сергіївка Слов'янського району 87. Дробишеве Краснолиманського району 88. Рідкодуб Краснолиманського району 89. Новоселівка Краснолиманського району 90. Кирилівка Волноваського району 91. Вільне Волноваського району 92. Хрестище Слов'янського району 93. Райгородок Слов'янського району 94. Нескучне Великоновосілківського району 95. Роздолівка Артемівського району 96. Красне Артемівського району 97. Русин Яр Костянтинівського району 98. Олександро-Калинове Костянтинівського району 99. Віролюбівка Костянтинівського району 100. Первомайське Тельманівського району 101. Кам'янка Добропільського району 102. Платонівка м.Волновахи 103. Мар'їнка 104. Кліщіївка Артемівського району 105. Микитівка м.Горлівки 106. Дібрівка Шахтарського району 107. м. Ясинувата 108. Роя Мар'їнського району 109. Миколаївка Красноармійського району 110. Ярова Краснолиманського району.

В статті проведено структурно-семантичний аналіз одного сегмента тематическої групи найменованих одяжки, з допомогою котрого удалось определити лексический репертуар изучаемої лексико-семантическої парадигми, лексико-словообразовательные, семантические, фонетические, грамматические особенности восточностепных названий юбки, специфику употребления номенов основного вида женской поясной одяжки в донецких говорах. Благодаря наддиалектным моделям детально описаны особенности структурной организации анализируемой группы лексики. Материал статьи показывает ареальную характеристику найменованих юбки в восточностепных говорах.

Ключевые слова: вариативность, наддиалектная модель, сема, семема, семантическая структура слова, украинские восточностепные говоры.

The article presents structural and semantic analysis of the segment of thematic group of clothes names. With the help of this analysis we could single out lexical units of this lexical and semantic paradigm, semantic, phonetic and grammatic peculiarities of East-steppe namings of skirt. The features of structural organization of analyzed group of lexis were described.

Keywords: variability, overdialectal model, seme, sememe, semantic structure of the word, Ukrainian East-steppe dialect.

Надійшла до редакції 29 квітня 2014 року.

Ірина Кудрейко

УДК 81'27(477.6):37.18:811.161.1

СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИЙ ПОРТРЕТ ДОНЕЧЧИНИ: ДИНАМІКА СИСТЕМИ ОСВІТИ РІДНОЮ МОВОЮ

У статті простежено еволюцію етноскладу і системи освіти рідною мовою на території Донеччини за останні майже 120 років, визначено чинники, що сприяли формуванню і становленню сучасної мовної ситуації на досліджуваній території.

Ключові слова: соціолінгвістичний портрет, мовна ситуація, комунікативна потужність мови, демографічна потужність мови, система освіти.

Використання мови в освіті – це надійний показник реального суспільного статусу мови та її перспектив у майбутньому. Стаття присвячена дослідженню мовної ситуації у мовно-освітній системі Донеччини від кінця XIX століття до сьогодні. Метою статті постає аналіз системи освіти рідною мовою на території сучасної Донецької області. Мета передбачає розв'язання таких завдань: 1) визначити співвідношення між кількістю українського населення і охопленням дітей школами з українською мовою навчання; 2) встановити чинники, що сприяли формуванню мовної ситуації в освітній сфері протягом майже 120 років; 3) проаналізувати сучасний стан функціонування мов у мовно-освітній системі Донеччини.

Наприкінці XIX століття в Катеринославській губернії (як і всій Росії) почався бурхливий розвиток промисловості, культури, соціальної сфери, що призвело до змін у системі народної освіти. За «Положенням про навчальні народні училища» від 25 травня 1874 року на території всієї Росії почали відкриватися різні типи шкіл, серед яких значне місце займали земські, бо саме вони за визначенням К.Ушинського «є міцним підґрунтям народної освіти в Росії» (цит. за: [Егоров 1974: 33]). Земські школи були недорогою освітою, їхньою характерною ознакою було те, що три роки учні займалися з одним учителем. Саме земські школи стали основою початкової школи в сучасній системі освіти.

Перші земські школи на території Катеринославської губернії виникли після появи повітових земських управ у 1868 – 1869 рр. Кількість шкіл значно збільшувалася. Так, у 1894 році на території губернії було 340 земських шкіл, у 1910 – 805, серед яких 789 сільських (776 – однокласних, 13 – двокласних), у 1915 р. – 1149 шкіл, з яких 1127 сільських (1097 – однокласних, 30 – двокласних) [Лихачева 1992: 78].

Розділ VII. ПРОБЛЕМИ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ, СОЦІОЛІНГВІСТИКИ ТА ОНОМАСТИКИ

Одержані дані свідчать про інтенсивний розвиток земських шкіл на початку ХХ століття, передував цьому закон про обов'язкову навчальну освіту. Земства не заощаджували на освіті й у 1914 році 400 земств почали запроваджувати початкову освіту високого рівня.

З початку заснування однокласні й двокласні земські школи давали елементарну освіту, не було визначено, які знання і в якому обсязі повинні одержувати учні. Однак 7 лютого 1897 року було введено «Приблизні програми предметів, що викладаються в народних училищах відомства Міністерства народної просвіти», що детально визначали навчальні дисципліни та їхню погодинну розбивку:

Навчальний план народних училищ (1897 р.)

Навчальні предмети	Кількість годин на тиждень
Закон божий	6
Церковнослов'янська грамота	3
Російська мова	8
Чистописання	2
Арифметика	5
Загальна кількість	24

[Лихачева 1992: 85].

Починаючи з 1897 року, освіта на території Катеринославської губернії здійснювалася російською мовою.

За даними Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 року з 2113674 осіб грамотних по Катеринославській губернії 454284 особи (21,49%). Бахмутський повіт – 21,36% грамотних, м. Бахмут – 44,54%, Маріупольський повіт – 26,21%, м. Маріуполь – 48,65%, Слов'яносербський повіт – 15,06%, м. Слов'яносербськ – 23,88%. Найбільший відсоток грамотних у Маріупольському повіті, найменший – у Слов'яносербському [Первая 1904: 11, 19, 23, 34-55].

За переписом 1923 року, у Донецькій губернії мешкало 2518010 осіб, серед яких грамотних було 895395 осіб, що складає 35,55% від загальної кількості населення. Щодо рівня грамотності серед представників різних національностей, то серед українців, загальна кількість яких дорівнювала 1609713 особам (63,93% від загальної кількості населення Донецької губернії), грамотних було 483606 осіб (30,05% від загальної кількості українців і 54,01% від загальної кількості грамотного населення губернії), серед росіян загальна кількість – 655962 особи (26,05% від загальної кількості населення губернії), грамотних – 280853 особи (42,82% від загальної кількості росіян і 31,37% від загальної кількості грамотних губернії), німців – 56834 особи (2,26% від загальної кількості населення), грамотних – 33878 осіб (59,61% від загальної кількості німців і 3,78% від загальної кількості грамотних губернії), греків – 86615 осіб (3,44% від загальної кількості населення), грамотних – 47165 осіб (54,45% від загальної кількості греків і 5,27% від загальної кількості грамотних губернії), болгар – 867 осіб (0,03% від загальної кількості населення), грамотних – 439 осіб (50,63% від загальної кількості болгар і 0,05% від загальної кількості грамотних губернії), поляків – 6622 особи (0,26% від загальної кількості населення), грамотних – 3960 осіб (59,80% від загальної кількості поляків і 0,44% від загальної кількості грамотних губернії), татар – 5347 осіб (0,21% від загальної кількості населення), грамотних – 1198 осіб (22,40% від загальної кількості татар і 0,01% від загальної кількості грамотних губернії), євреїв – 42727 осіб (1,7% від загальної кількості населення), грамотних – 30393 особи (71,13% від загальної кількості євреїв і 3,39% від загальної кількості грамотних губернії), інших – 16032 особи (0,64% від загальної кількості населення), грамотних – 5545 осіб (34,59% від загальної кількості представників інших національностей, 0,62% від загальної кількості грамотних губернії), невідомих – 37303 особи (1,48% від загальної кількості населення), грамотних – 8346 осіб (22,37% від загальної кількості мешканців, які не знають своєї національності і 0,93% від загальної кількості грамотних губернії) [Итоги 1923: 458-459].

Найбільший відсоток грамотних від загальної кількості населення Донецької області склали українці (54,01%), росіяни (31,37%), німці (3,78%), євреї (3,39%). Рівень грамотності серед представників своєї національності дорівнює серед євреїв (71,13% від загальної кількості євреїв області), поляків (59,8%), німців (59,61%), греків (54,45%), болгар (50,63%), росіян (42,82%), українців (30,05%), татар (22,4%).

З 20-тих років ХХ століття починається впровадження політичного курсу на відродження української мови та культури. Це відбувається нелегко, оскільки в республіці складні військово-політична та економічна ситуації, до того ж певна кількість партійців пов'язували відродження української мови з націоналізмом, контрреволюцією. Проблема української мови широко обговорювалася на листопадовому (1920 р.) Пленумі ЦК КП(б)У, 1-й Всеукраїнській нараді КП(б)У (1921 р.), на лютневому і жовтневому (1922 р.) Пленумах ЦК КП(б)У. Лютневий Пленум підтвердив необхідність знання державними службовцями української мови. Жовтневий Пленум ЦК КП(б)У 1922 р. доповнив постанову лютневого Пленуму, прийнявши її як директиви з національного питання. У цьому документі накреслювалися заходи щодо розвитку української мови, культури, шкільної та видавничої справи. Було зафіксовано також положення, що в школах з російською мовою навчання необхідно запровадити обов'язкове вивчення української мови, а в українських школах – російської [Даниленко 1992: 80-81].

За переписом і статистичними підсумками відділів народної освіти і ЦСУ УСРР на 1 січня 1922 року, з 12109 трудових шкіл українською мовою навчання проводилося в 6105, українсько-російською (мішаною) – у

МОВНИЙ ПРОСТІР ГРАМАТИКИ: АКТУАЛЬНІ СТУДІЇ

1967 школах. З 960896 дітей, які подали відомості, українців було 716335 осіб, тобто майже 75%. З 42376 викладачів, українців – 29728 осіб, тобто 70%, що на 5% менше, ніж потрібно для зазначеної кількості учнів. Щодо дитячих будинків, то їхня кількість значно менша: з 948 дитбудинків українських лише 229, українсько-російських – 119.

Наведемо дані щодо співвідношення між кількістю українського населення і охопленням дітей школами з українською мовою навчання у губерніях на 1 жовтня 1923 року (див. табл. 1).

Таблиця 1

Кількість українськомовних шкіл у губерніях України на 1 жовтня 1923 року

Губернії	% українського населення	% українських шкіл	% укр.-рос. шкіл
Харківська	79,2	29,1	49,2
Донецька	47,9	0,4	0,7
Катеринославська	78,5	54,9	14,3
Полтавська	92,9	97,7	–
Київська	76,8	92,4	–
Чернігівська	87,9	53,0	15,0
Волинська	70,5	87,7	1,0
Подільська	81,6	89,6	0,6
Одеська	53,6	34,0	34,0
По всій Україні	72,5	61,3	11,4

Дані про відсоткове співвідношення українського населення, за винятком Подільської і Волинської губерній, взято з перепису 1920 року [До історії: 101].

З даних цієї таблиці видно, що у Волинській, Київській, Подільській та Полтавській губерніях відсоток українських шкіл вищий за відсоток українського населення. Катеринославська, Одеська, Харківська та Чернігівська губернії порівняно з першими є слабко українізованими. Щодо Донецької губернії, то її можна вважати неукраїнізованою, оскільки кількість українського населення дорівнює 47,9%, а кількість українських шкіл – лише 0,4%.

Раднарком УСРР 27 липня 1923 року видав декрет «Про заходи по українізації навчально-виховних та культурно-освітніх установ», а 1 серпня цього ж року ВУЦВК і Раднарком УСРР опублікували постанову «Про заходи забезпечення рівноправності мов і сприяння розвитку української мови». Обидва ці документи підтверджували рівноправність мов усіх національностей, що проживали в Україні, і створювали кожному громадянину будь-якої національності рівноправні можливості у його стосунках із державними органами. ВУЦВК і Раднарком УСРР постановили, що з огляду на чисельну перевагу населення, яке розмовляє українською мовою, вона є переважною для офіційних зносин. Усі службовці державних установ повинні були володіти і українською, і російською мовами. Ті ж, хто вже перебував на державній службі і не володів ними, зобов'язувалися вивчити їх протягом року. Ті, хто не вивчали української мови до встановленого строку, звільнялися з державної служби і не могли бути прийняті в жодну установу без знання української мови [Даниленко 1992: 82].

Усі ці заходи призвели до того, що на кінець 20-тих років в Україні було понад 80% загальноосвітніх шкіл з українською мовою навчання та багато середніх спеціальних навчальних закладів. В усіх вищих запроваджено вивчення студентами української мови і викладання українською мовою навчальних дисциплін, зокрема з технічних спеціальностей [Жовтобрюх 2004: 699]. Українськомовні школи відкривалися і поза межами УСРР, зокрема, у Воронезькій, Курській, Саратовській областях, на Кубані, на Далекому Сході.

Водночас в Україні відкривалися національні школи для представників таких національностей: росіян, болгар, німців, євреїв, греків, поляків. Створення національних навчальних закладів у рамках радянської освітньої системи в Україні починається з 1920-1921 навчального року, але на території Донбасу цей процес почався пізніше – у 1924-1925 навчальному році. До цього часу, як свідчить звіт національного підвідділу Донецького губернського відділу народної освіти, з 16 єврейських шкіл, що були відкриті після 1917 року, 7 – закриті під час голодомору 1921-1922 років. У Маріупольській окрузі до 1924 року було організовано 8 єврейських навчальних закладів, розрахованих на 1260 учнів при 14 вчителів. У місті Маріуполі з них працювало лише 4, розраховані на 144 учні при 16 вчителів, де викладалася єврейська мова. У містах Луганську, Костянтинівці, Єнакієвому були відкриті дитячі будинки для єврейських дітей-сиріт [Мартинчук 2006: 61].

На території сучасної Донецької області в 1925-1926 навчальному році було шкіл/груп: російських – 198, німецьких – 33/87, татарських (грецьких) – 5/7, вірменських – 2, єврейських – 1/2; 1926-1927 навчальному році: російських 140/875, греко-еллінських – 5 гр., німецьких – 33/101, татарських (грецьких) – 4/6, вірменських – 2/6, єврейських – 1/5; 1927-1928 навчальному році: російських – 150/907, греко-еллінських – 10 гр., німецьких – 33/104, татарських (грецьких) – 9/33, вірменських – 2/8, єврейських – 1/5 [Никольский 1992: 58].

Аналізуючи ці дані щодо шкіл інших національностей, які мешкають на території України, зокрема сучасної Донецької області, бачимо: найбільша кількість російськомовних шкіл / груп, німецьких, найменша

греко-еллінських – жодної школи, 10 груп – на 1927-1928 навчальний рік. Щодо кількості населення національних меншин на одну школу, то на одну російську школу – 1492 особи, німецьку – 435 осіб, вірменську – 1209 осіб, грецьку – 558 осіб [Никольский 1992: 58].

У 1923-1924 навчальному році на території Донбасу було відкрито 181 українську школу з 546 українськими вчителями. У 1922-1923 навчальному році на території України працює 446 профшкіл, з яких – 13 українських, 24 – змішані; в 1923-1924 навчальному році кількість профшкіл зменшилася до 429, кількість українських зросла до 193, змішаних – до 77. З 264 шкіл робочої молоді українських – 9, змішаних – 40. У 1922-1923 навчальному році загальна кількість технікумів в Україні складає 160, із них українських – 32, змішаних – 31; у 1923-1924 навчальному році загальна кількість технікумів зменшилася до 132, проте кількість українських зросла до 54, а змішаних – до 35. Водночас зростає кількість і українськомовних інститутів: якщо в 1922-1923 навчальному році із загальної кількості інститутів 41, українських було 8, змішаних – 6, то у 1923-1924 навчальному році, коли загальна кількість інститутів зменшилася до 36, кількість українських збільшилася до 10, а змішаних – до 12 навчальних закладів. Щодо складу учнів у технікумах та вишах, то в 1922-1923 навчальному році у вишах навчалося українців – 25,2%, у технікумах українців – 46, 2 %; у 1923-1924 навчальному році у вишах українців – 30,5%, у технікумах – 56,9% [До історії: 102].

Починаючи з 30-их років ХХ століття, російська мова набуває поширення як мова міжнаціонального спілкування, престиж російської мови зростає, збільшується кількість навчальних закладів із російською мовою навчання; а після прийняття «Закону про укріплення зв'язку школи з життям» (1958 р.), який надавав батькам право обирати мову навчання для своїх дітей, рідна українська мова перетворилася на навчальний предмет.

Якщо в 1960-1961 навчальному році на території Донецької області функціонувало 877 шкіл з українською мовою навчання з кількістю учнів – 124,5 тис., що дорівнювало 20,4% від загальної кількості учнів, то в 1978-1979 навчальному році функціонувало лише 204 школи, в яких кількість учнів дорівнювала 34,6 тис., що складало 5,7% від загальної кількості учнів. На кінець 80-х років школи з українською мовою навчання були тільки в сільській місцевості [Цільова 2004: 2-3]. На період прийняття Закону УРСР «Про мови в Українській РСР» у 1989 році на території Донецької області мовна ситуація характеризувалася як російсько-українська двомовність, якій притаманні такі диференційні ознаки:

1. Домінувальними на території області були українська й російська мови.
2. Демографічна потужність української та російської мов неоднакова: російською мовою говорила більшість населення регіону.
3. Щодо комунікативної потужності української та російської мов, то, як зазначає Г. Мацюк, комунікативна потужність мов була не просто різною, а на боці російської мови. Причини такого стану: 1) політичний чинник, тобто мовна політика Радянського Союзу щодо української мови на етапах: а) «боротьби з українським буржуазним націоналізмом» після 1933 р.; б) русифікація; 2) економічний чинник (спільна економіка усіх республік у Радянському Союзі); 3) інформаційний чинник: ЗМІ, в основному, російськомовні [Мацюк 2006: 7]. Українська мова рідко вживалася в засобах масової інформації, різних галузях науки та техніки, побуті.
4. Показник закладів освіти з українською мовою залишався низьким. У 1988-1989 навчальному році кількість шкіл з українською мовою навчання дорівнювала 106, тобто 8,9% від загальної кількості, усі вони знаходились у сільській місцевості. У цих школах навчалося лише 3,2% учнів від загальної кількості. Понад 250000 учнів (40% від загальної кількості) було звільнено від вивчення української мови.
5. У вишах мовою навчання переважно була російська.

До останнього часу українська мова майже в усіх школах Сходу України була шкільним предметом (винятком були українськомовні школи, кількість яких була незначною).

Після прийняття Закону про мови та комплексного плану Міністерства освіти УРСР від 12.02.1991 р. «Про державну програму розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року» була розроблена «Програма розвитку української мови та інших національних мов в області на період до 2000 року». Розпочалася робота над розширенням мережі закладів з українською мовою навчання, у результаті якої в 2003 році кількість шкіл з українською мовою навчання збільшилася до 46,9% від загальної кількості, а чисельність учнів зросла до 22%. В області створюються умови для вивчення мов національних меншин: у 13 школах понад 1000 учнів вивчають новогрецьку, вірменську, арабську, грузинську, іврит.

У Донецькій області, починаючи з 2004 року, діє цільова комплексна Програма розвитку та функціонування української мови на 2004-2010 роки. Цю Програму було затверджено рішенням спільного засідання колегій обласної державної адміністрації та Міністерства освіти і науки України від 18.12.2003 № 12 / 6-2.

Відповідно до статистичних даних 2004-2005 навчального року 661 заклад навчального виховання області має статус українськомовного, що від загальної кількості закладів (1166) складає 56,7%. Мережа українськомовних загальноосвітніх закладів області складає 612 шкіл (у тому числі заклади нового типу) і дорівнює 53,4% від загальної кількості відповідних закладів (1145), в яких навчаються державною мовою 113750 учнів, тобто 26% від їх загальної кількості (444369). Кількість професійно-технічних училищ області становить 117 закладів, з них українськомовних – 13, тобто – 11%. Від загального контингенту учнів системи

професійно-технічної підготовки навчаються державною мовою тільки 2,5%. В області працюють 112 вищих навчальних закладів усіх рівнів акредитації, з них: I – II рівнів – 82, III – IV – 30, загальною кількістю студентів – 213, 5 тис., з яких 68, 6 тис. навчаються державною мовою, що дорівнює 32,1% [Загнітко 2008: 66].

У рамках цільової комплексної Програми розвитку та функціонування української мови на 2004-2010 роки було проведено соціологічне опитування серед учасників навчального процесу: вчителів, учнів, батьків. Дані цього опитування спростовують будь-які заяви про «насильницьку українізацію на Донеччині» і засвідчують реальний стан справ в освіті Донецького регіону. Так, 89% дітей вказали, що вони навчаються російською мовою, проте лише 53% зазначили, що хотіли б навчатися цією мовою. Більше половини респондентів (53%) стверджують, що знання державної мови необхідні їм для того, щоб „відчувати себе часткою українського народу”. Такі цифри засвідчують досить високий рівень національної свідомості серед учнівської молоді на Донбасі та її орієнтацією на здобуття освіти українською мовою. 71% опитуваних батьків вважають, що знання української мови необхідні для подальшого навчання та соціалізації дитини. 99% респондентів вважають, що знання державної мови необхідні кожному громадянину України. Майже 70% вчителів вважають, що їхній навчальний заклад готовий перейти на державну мову викладання (цит. за: [Калиновська 2008: 209]).

За даними управління освіти Донецької області, у 2008-2009 навчальному році на території області працювало 1106 навчальних закладів середньої освіти із загальною кількістю учнів 344191. З українською мовою навчання – 741 навчальний заклад (67%), в яких навчалось 138802 учні (40,3% від загальної кількості учнів Донецької області). У 2009-2010 навчальному році на території області працює 1099 навчальних закладів середньої освіти із загальною кількістю учнів – 340667 осіб. З українською мовою навчання 750 навчальних закладів (68,2%), в яких навчається 147570 осіб (43,3% від загальної кількості дітей шкільного віку, що на 3 відсоткові пункти більше, аніж у 2008-2009 навчальному році). У 2010-2011 навчальному році загальна кількість навчальних закладів середньої освіти в області дорівнює 1080, серед них повністю українських (за мовою навчання) – 392, російських з українськими класами – 154. Кількість учнів, які навчаються українською мовою (як в українських школах, так і в двомовних), дорівнює 46,7% від загальної кількості школярів. У 2011-2012 навчальному році загальна кількість навчальних закладів середньої освіти на території області дорівнює 1058. Повністю українських (за мовою навчання) – 402, двомовних – 478, російських – 178. Кількість учнів, які навчаються українською мовою у відсотковому співвідношенні дорівнює 48,4. У 2012-2013 навчальному році на території області працює 1058 навчальних закладів середньої освіти, серед яких повністю українських – 454, двомовних – 418, російських – 186. Кількість учнів, які навчаються українською мовою, дорівнює 50% від загальної кількості дітей шкільного віку. Варто зауважити, що у 2012-2013 навчальному році на території області збільшилася кількість як українських шкіл, так і російських, що свідчить про динамічну мовну ситуацію на території області.

Крім певних досягнень у реалізації завдань державної мовної політики в Донецькій області, є і проблеми, що вимагають створення належних умов для розвитку української мови як державної, гармонійного поєднання мовних інтересів українців і представників інших національностей, врахування запитів мовного забезпечення освіти громадян, що сприятиме зміцненню українського суспільства.

Література

Даниленко 1992: Даниленко, В. М. Українізація : здобутки і втрати (20-30-ті роки) [Текст] / В. М. Даниленко // Проблеми історії України : Факти, судження, пошуки : республіканський міжвідомчий збірник наукових праць / гол. ред. Ю. Ю. Кондуфор. – Вип. 2. – К. : Наукова думка, 1992. – С.79-92. – Бібліогр. : с. 92.

До історії 1991: До історії міжнаціональних процесів України : документи та матеріали [Текст] // Український історичний журнал. – № 1. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 99-113. – Бібліогр. : с. 113.

Егоров 1974: Егоров, С. Ф. Хрестоматия по истории школы и педагогики в России до Великой Октябрьской социалистической революции [Текст] / С. Ф. Егоров. – М. : Просвещение, 1974. – 152 с.

Жовтобрюх 2004: Жовтобрюх, М. А. Українізація [Текст] / М. А. Жовтобрюх // Українська мова : Енциклопедія / Редкол. : В.М. Русанівський (співголова), О.О. Тараненко (співголова), М.П. Зяблюк та ін. – К. : Вид-во „Укр. енцикл.” ім. М.П. Бажана, 2004. – С. 688-700. – Бібліогр. : с. 700.

Загнітко 2008: Загнітко, А. П. Білінгвізм і мовна компетенція [Текст] / А. П. Загнітко, І. О. Кудрейко // Компетентнісно орієнтована освіта : досвід, проблеми, перспективи : матеріали Міжнародної наук.-практ. конф., 5-6 листоп. 2008 р., Донецьк. – Т. 1.– Донецьк : Каштан, 2008. – С. 60-70. – Бібліогр. : с. 70.

Калиновська 2008: Калиновська, О. Мовна ситуація в сфері освіти [Текст] / О. Калиновська // Мовна політика та мовна ситуація в Україні : Аналіз і рекомендації. – ВД „Києво-Могилянська академія”, 2008. – С. 196-234. – Бібліогр. : с. 234.

Кудрейко 2013: Кудрейко, І.О. Соціолінгвістичні портрети міст Донеччини : монографія [Текст] / І. О. Кудрейко. – Донецьк : Вид-во «Ноулідж» (донецьке відділення), 2013. – 174 с. – Бібліогр. : с. 140-166. – 100 пр. – ISBN 978-617-579-783-9.

Лихачева 1992: Лихачева, Л. Б. Земские школы Екатеринославской губернии в конце XIX – начале XX вв. [Текст] / Л. Б. Лихачева, С. М. Нестерцова // Нові сторінки в історії Донбасу / Гол. ред. З. Г. Лихолобова. – Донецьк : Донбас, 1992. – Кн. 1. – С. 77-90. – Бібліогр. : с. 90.

Мартинчук 2006: Мартинчук, І. І. Формування мережі загальноосвітніх шкіл етнічних груп Донбасу в 1920 – першій половині 1930-х років [Текст] / І.І. Мартинчук // Нові сторінки історії Донбасу / Гол. ред. З. Г. Лихолобова. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – Кн. 12. – С. 59-68. – Бібліогр. : с. 68.

Мацюк 2006: Мацюк, Г. П. Нова роль соціолінгвістики ієрархії дисциплін мовознавчого циклу [Текст] / Г. П. Мацюк // Вісник Львівського університету. – Львів : Львівський національний університет ім. І. Франка, 2006. – Вип. 38. – С. 3-12. – Бібліогр. : с. 12.

Никольский 1992: Никольский, В. Н. Национальные проблемы 20-х годов и их решение [Текст] / В. Н. Никольский // Нові сторінки в історії Донбасу / Упоряд. З. Г. Лихолобова. – Донецьк : Донбас, 1992. – Кн. 2. – С. 51-70. – Бібліогр. : с. 70.

Джерела

Итоги 1923: Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (январь, февраль 1923 г.) т. четв. Итоги демографической переписи Донбасса, Харьков: Типо-лито-фото-цинкография Военно-Редакц. Сов. УВО им. Фрунзе, 1923. – 461 с.

Первая 1904: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897, XIII т., Екатеринославская губерния. – Издание центрального статистического комитета министерства внутренних дел под редакцией А. Тройницкого, 1904. – 234 с.

Цільова 2004: Цільова комплексна програма розвитку та функціонування української мови в Донецькій області на 2004-2010 роки : Затверджено рішенням спільного засідання колегій Міністерства освіти і науки України та Донецької обласної державної адміністрації. – [К. ; Донецьк], [2004 ?]. – 47 с.

В статтє проанализирована динамика национально-языкового состава населения на территории Донецкой области за период с 1897 года по 2013 год, определены факторы, способствующие формированию и становлению современной языковой ситуации на исследуемой территории.

Ключевые слова: социолингвистический портрет, языковая ситуация, коммуникативная, демографическая мощьность языка, система образования.

The article analyses the dynamics of national-linguistic composition of the population in Donetsk region in the period from 1897 to 2013. Moreover, there were identified factors that have a great impact on the formation and development of cutting-edge linguistic situation in the under-investigation area.

Keywords: sociolinguistic portrait; linguistic situation; communicative, demographic power of language; educational system.

Надійшла до редакції 17 квітня 2014 року.

Галина Лукаш

УДК 81' 373.2: 81' 371

ІГРОВІ ЗАСАДИ КВАЗІОНІМНОЇ НОМІНАЦІЇ РЕАЛЬНОСТІ

У статті подано аналіз штучно витворених на засадах мовної гри лексем, що є своєрідними потенційними словами, які за своїм лексичним змістом та словотвірною ономастичною моделлю нагадують власні назви і можуть бути їм омонімічними. Простежено ігрові засади квазіонімної номінації реальності, з'ясовано способи творення квазіонімів; окреслено особливості актуалізації їх вживання в усному мовленні; визначено умови їх сучасного використання. Доведено, що різнорівневі мовні і стилістичні засоби (каламбури, фразеологічні квазіоніми та ін.) є основою для виникнення мовної гри.

Ключові слова: каламбур, квазіонім, мовна гра, онімна модель творення, онімна номінація.

Термін Людвіга Вітгенштейна «мовна гра» підкреслює ігровий характер одного із шляхів мовної еволюції. Іноді вважають, що мовна гра – це гра слів. Дійсно, на обігруванні лексичної багатозначності або омонімії побудовано основний, найпоширеніший вид мовної гри – каламбур. Як іронічно відзначав Карел Чапек, бажання грати словами прийшло до людини вже на другий день після того, як вона навчилася говорити: «Кажуть, що людина стала людиною, коли почала говорити. Але як тільки-но вона навчилася говорити, наступного дня вигадала жарт, із задоволенням відкривши, що зі словами можна грати» [Překládání 2003: 117].

Буденна свідомість тяжіє до абстрактного мислення. Вона інтуїтивно схоплює сутність реального, але при цьому здійснює його профанацію (пригадаймо Гегеля з його роботою «Хто мислить абстрактно»). Тому у наш час звичними стали вирази «Він – реальна людина», «Я реально обіцяю» або навіть «Вона якась нереальна» (Сергій Зверев про Ірину Білик). Виходить, у суспільній психології поняття реального стосовно

людини нерідко асоціюється із впевненістю людини у своїх силах, надійністю і навіть приземленістю. Отже, філософи переконані, що, номінуючи довкілля, людина прагне абстрагувати реальність і за допомогою гри слів образно передати специфіку буденної свідомості, прив'язуючи її до власних земних асоціацій. Принцип функціонування такої гри визначав Й. Гейзінга: «Граючи, мовний дух раз у раз перескакує з галузі мовного у галузь думки. Будь-яке абстрактне вираження є мовним образом, всякий мовний образ є не що інше, як гра слів» [Хейзінга 2011: 80].

Будь-яка дійсність, ціннісно спрямована до суб'єкта, реалізується у ситуаціях. Ситуація ж може бути повторюваною і, стосуючись самого суб'єкта, визначається обставинами ззовні його, тобто ситуація – це конкретна дійсність людини в її світі, яка виявлена в осмисленому ставленні до зовнішніх умов.

Таким чином, окреслюється такий логічний ланцюжок: реальність – ситуація – «галузь думки» – «мовна галузь» – мовні образи – мовна гра.

Мовна гра передбачає певне закодування інформації. Розуміємо культурний код як тип універсального аналізу чимось подібних об'єктів, які характеризуються у повторюваних ситуаціях і зумовлені культурою певного етносу [Селіванова 2006: 220-221]. Отже, додаємо до нашого ланцюжка культурний код, за допомогою якого стає можливим розкодування результатів мовної гри.

Алгоритм ігрових засад номінації реальності виглядатиме так: *реальність* → *ситуація* → «галузь думки» → «мовна галузь» → *мовні образи* → *мовна гра* → *культурний код*.

Для мовної гри використовуються ресурси всіх мовних рівнів – фонетика, графіка, орфографія. Метою статті став аналіз штучно витворених на засадах мовної гри лексем, що є своєрідними потенційними словами, які за своїм лексичним змістом та словотвірною ономастичною моделлю нагадують власні назви і можуть бути їм омонімічними. Для досягнення зазначеної мети необхідно розв'язати такі завдання: окреслити поняття таких лексем, зробивши спробу визначити їхню належність/неналежність до онімної лексики; описати базу їх творення; виявити специфіку функціонування цих одиниць; простежити їх функціонування у мовленні.

У лексиці багатьох мов для іронічного називання осіб, для позначення побутових предметів, явищ рослинного та тваринного світу існує група слів, що нагадують власні назви. Такі слова можуть безпосередньо походити від власних назв, але можуть мати лише зовнішній збіг із ними за формою. В одному випадку варто говорити про онімне походження таких лексем, в іншому – квазіонімне.

Критерієм визначення статусу твірної основи вважаємо наявність у ролі базового компонента для семантичної деривації оніма як власної назви.

На появу вигаданих, фіктивних чи імітованих онімів звертали увагу О.Л. Березович, Є.А. Березовська, Ю.А. Кривошапова, С.М. Толстая, І.Б. Качинська, С. Небжеговська-Бартминська, Є.С. Отін, Т.В. Леонтєва, І.В. Родіонова. Так, Є.А. Березовська описує відонімні та квазіонімні утворення в російській іхтіологічній термінології; С. Небжеговська-Бартминська виявляє сакроніми у польських народних назвах трав'янистих рослин; Ю.А. Кривошапова виділяє антропонімну модель у найменуваннях комах [Ономастика 2005]; В.М. Андреев вивчає арготичні квазіоніми [Андреев 2005]; а словник Є.С. Отіна подає квазітопонімні та квазіантропонімні одиниці [Отін 2010а]. Подібні утворення трактуються по-різному. Є. Бартминський іменує їх як «численні проміжні категорії, тобто вирази, які поєднують референціональну функцію з функцією семантичною» [Бартминський 2005: 302]; І.В.Родіонова, з'ясовуючи роль антропонімів у процесі їх появи, називає це просто «мовними фактами загального типу, що виникли на базі антропонімів» [Ономастика 2005: 258] і т. ін. Мовна гра лінгвістами розуміється як процес і результат свідомої лінгвокреативної діяльності індивіда, спрямованої на нестереотипне варіювання форми та змісту мовних одиниць на ігровому реєстрі комунікації з метою впливу на емоційну та/або інтелектуальну сферу адресата [Сніховська 2005: 6].

Якщо взяти до уваги, що у корпусі власних назв (ВН) можна виділити ядро, яке найбільшою мірою втілює пропріальність (зазвичай такими вважаються особові імена) й периферію, в якій властивості пропріальності послаблені (пор. хрононіми, деякі види топонімів та мікротопонімів, номенклатурні «сортові» номінації і т. ін.), стає очевидним, що квазіонімна деривація спирається насамперед на клас антропонімів. Підкреслимо, що такий аспект засвідчує традиційну світоглядну позицію антропоцентричності світу.

Онімна номінація як мовна техніка іменування і виділення фрагменту дійсності пропонує носіям мови широкий спектр креативних можливостей для створення нових онімів. Так, у сфері ономастичної неології можна відзначити широку палітру номінативних процесів [Сапожникова 2012]. Ми зупинимося на основних механізмах творення квазіонімних номінацій. Виявити належність / неналежність до корпусу ВН, можливо, допоможе основна властивість конотацій як наслідку мовної гри – компаративність. Ця властивість полягає в тому, що «конотація стає об'єднувальною ланкою між двома мовними явищами: у семантиці одного з них вона виявлена імпліцитно, а в семантиці іншого стає експліцитною» [Ономастика 2005:10]. Якщо серед верифікаторів наявна власна назва, то вона, як правило, стає твірною основою для семантичної деривації.

Під терміном «квазіоніми» (від лат. *quasi* – 'ніби, начебто'; *онім* – 'власна назва') ми розуміємо загальні назви, омонімічні власним назвам [Андреев 2005: 5]. Квазіоніми утворюються на базі різних лексичних одиниць. Зокрема, В.М. Андреев виділяє, по-перше, квазіоніми, утворені в результаті перенесення за суміжністю або подібністю (його приклад: рос. *дядя володя* – 'сторублевая купюра'; подібні наші приклади: *тарасики* – 'купюра номіналом 100 гривень з портретом Т. Шевченка', *батько Хмель* – '5 гривень, на якій зображено Б. Хмельницького', а також: *грушевський, леся українка, володимир, мазена (мазенка), франко*).

Другу групу квазіонімів складають апелювати, які в результаті фонетичних змін збіглися в своєму звучанні з ВН (арготичні рос. квазіоніми *герасим* – ‘героїн’; *сонька* – ‘радянська влада’). Наші приклади: *дядько сем* – ‘самогон’, *полкан* – ‘впливова людина, великий бізнесмен, мафіозі’ (утворення від лексеми *полковник*); зразки сучасного молодіжного сленгу: *аська* (‘повідомлення’), *клава* (‘клавіатура’, у мові музикантів – ‘клавішний інструмент’), *панас* (фірма «Panasonic»), *стьопочка* (‘стипендія’); *зося* – вино «Золота осінь».

Наведемо приклади жаргонізмів, які, на нашу думку, також підпадають під цю категорію квазіонімів: *баба Векла* (від *векати* – ‘блювати’), *баба Пухтя* (від *пихтіти* – ‘важко дихати’); *баба Кудичиха* (відповідь на питання «куди йдеш» – «до баби Кудичихи») [ФСССГД].

Серед конотонімів відантропонімного походження згадаймо лексему *макар* із значенням ‘голова, розум’, поява якого могла бути спричинена атракцією до лексеми ‘макітра’, якою теж називали голову за подібністю форми (пор. назву зачіски скіфів, слов’ян ‘під макітерку’) Так само в російській мові дослідники пояснюють квазіонімне походження діал. *максим*, *максимка*, *максимко* – ‘голова’ – від лексем *макушка*, *маковка*.

У жаргоні й діалектному мовленні добре відомий спосіб іменування неістот за допомогою власних назв (частина яких на момент номінації могла мати конотації), наприклад, у російській мові: «*стёпа*, *степан* – ‘сокира’, *сидор* – ‘мішок’, *фомка* – ‘невеликий лом для зламання замків’, *фóфан* – ‘тілогрійка’, *иваны* – ‘великі тумби механізму для скручування сітки на рибачьких траулерах’, *ванёк* – ‘ящик для сміття’, *фаньч* – бак, пляшка спиртного, *фока* – ‘чавунна праска’, *мартин* – ‘великий молот’» [Отин 2010: 275], *авдешка* – ‘старий личак, який використовували для миття стін, підлоги’ [Ономастика 2005: 88-92]. В українській мові: *ермак* – ‘заплічний мішок’, *сидір* – ‘мішок з речами і продуктами’, ‘торба’, *михайлик* – ‘маленький дерев’яний ківш для пиття горілки’, *гаврилка* – ‘краватка’, *тарас* (*тарас*) – ‘стіг сіна’, ‘хмиз’. Наведені приклади, очевидно, становлять квазіконотонімні утворення. Так, *ермак* може походити або від діал. *ерем*, *ерма* – ярмо або за іншою версією – від дієслова *єрувати*, *єрмувати* – ‘прошивати’, ‘стьобати’; *михайлик* – результат видозміни форми *махайлик* (пор. *махайлик* – ‘чарка’), зближеної з особовим ім’ям *Михайло* [ЕСУМ, 3: 468]. *Тарас* (*тарас*) пох. від *тарáцати* – ‘мостити’, через польську і чеську мову запозичено з німецької [ЕСУМ, 5: 521]. У польській мові експресивними назвами неістот є, наприклад, *jadwiga* // *jadzia* // *jadzka* – ‘szubienica’ – ‘шибениця’; *Lolita* – ‘pałka policyjna’ – ‘полицейська палка’; *Jakub* – ‘piec’ – ‘пічка’ [Stępiak 1993].

Досить багато назв рослинного і тваринного світу виникло внаслідок фонетичної подібності до імен: *макар* – комар, *павлик* – равлик, слимак, *павка* (*павел*, *павко*, *павлушко*) – павук, *петро* – деркач. У появі фонетичних варіантів власних назв правомірно засвідчити вагому роль ономастичної харизми – ‘авторитету імені’, його впливу на носія, його ‘програмувальних властивостей’. Ця давня константа духовного життя була однаковою мірою істотною як для міфологічного, так і для релігійного типів свідомості.

Існує ще одна мотивація походження назв, подібних до особових імен, – закон табування. Загальновідомо, що внаслідок культурової значимості первісна назва ведмеда зазнає табу в різних індоєвропейських культурах, зокрема слов’янських, де заступається описовою за ознакою схильності ведмеда до солодкого. Тому логічно є поява особового імені *Михайло*, *михайлик* для позначення ведмеда. Табуваними можна вважати назви непривабливих комах, поява яких була неприємною: *стасики*, *едіки* – таргани, *марфушка* (рос.) – ‘воша’. Поява імен на позначення нечистої сили теж спричинена згаданим законом: *антипко*, *гнат-безп’ятко*.

Будуючись на системі міфологічного мислення як інформаційно-свідомісна даність, народні іменування рослин і тварин відбивають процес деархетипізації інформації, яка відбувається шляхом поглиблення образно-аналітичного мислення. Але здатність свідомості відбивати в процесі мислення пізнавані сторони дійсності, розглядаючи їх у нових зв’язках і відношеннях, відкриваючи нові властивості світу, стримується в мові необхідністю використовувати в цих процесах обмежений обсяг засобів вираження. Якщо живий, пульсуючий, відтворюваний у всьому, що «проізрастає», світ сприймався прасвідомістю як єдине просторове ціле, одухотворене і вічне, то й уявлявся він у вигляді антропоморфних дійових осіб, названих особовими іменами: *васильки*, *іван-чай*, *іванок* (айстра степова), *іванок-провірник*, *іванова голова* (головатень), *іванів цвіт*, *іванове зілля*, *іванкове зілля*, *іванець*, *іван-трава*, *іван-зілля* (звіробій), *Іван* (підмаренник), *іван-марія* (фіалка триколірна), *іван-і-марія*, *іван-і-мар’я* (картопля), *іван-та-ганна* (льонок звичайний), *іванчик*, *івасик*, *івасикові головки*, *Іванок*, *Іван Купала* (підмаренник), *іванок-провірник*, *Іванова голова*, *Іванів цвіт*, *іванове зілля*; *катеринка* (полин); *Матері Марії сережки*; *Марина*, *маринка*, *марися*, *марія* (фіалка), *Марточка*, *Мар’ян*, *Мар’янка*; *михайлики*; *Миколки* (*миколайка*, *миколайки*, *миколайці*, *миколайчик(-и)*, *ніколаєць*, *ніколай*, *ніколайки*, *ніколайчики*), *петрів батіг*, *Тарас* (підсніжник), *тимотейка* (*тимофіївка*), *тимофейка*, *тимофеївка*, *тимофіївка*, *юзефки* (гісоп лікарс.), *юрики* [Смик 1991]. У польській мові: *Św. Jan* – *Św. Jana pas* (*pasek*), *św. Jana*, *Św. Jana ziele* (*ziele*, *św. Jana*), *Świętojańskie ziele*, *Św. Jana chleb*, *świętojańska babka*, *batogi św. Jana*, *jagody czarne św. Jana*, *Św. Jana szarańcza*; *Św. Piotr* – *Św. Piotra lysina*, *ziele św. Piotra*, *Św. Piotra korzenie*, *bicz (batożki) Św. Piotra*, *Piotrowe batogi*, *Świętopietrzyk* [Ономастика 2005: 255].

В основі подібних назв лежать народні вірування в божественну силу лікарських рослин, адже всі рослини, у назвах яких є імена святих, мають надзвичайні цілющі властивості, повертають здоров’я, сили, відводять хворобу, відвертають дію злих духів. Більшість відантропонімних назв рослин пов’язані з іменами святих, дні на честь яких охоплюють час, зручний для збирання трав, час, коли виявляється найпотужніша сила

трави, – між днем св. Іоанна Хрестителя і днем Успіння Богородиці, особливо напередодні дня св. Іоанна, св. Петра і Павла. Для посилення дії усі трави освячуються в день Успіння Богородиці, але назв, що включають лексеми *Богородиця*, *Мати Божя* в українській мові мало, а іменем *марія* названо лише фіалку триколірну, причому ця назва є усіченою від іменування численними варіантами словосполучення *іван-та-марія*. Трапляються назви, утворені від імені *Адам*: *адамова борода*, *адамова трава*, *адамове ребро*, *адамів корінь*. Здебільшого вони підкреслюють форму рослини, квітів, включаючи лексеми *борода*, *ребро*, *голова*, *череп* (остання назва утворилась на основі назви малюнка черепа під зображенням хреста на поминальних грамотках, на хрестах, які справді зображують череп Адама, за переказами, знайдений поруч із хрестом Ісуса Христа).

Досліджуючи відантропонімні назви грибів у російській мові, І.В. Родіонова дійшла висновку, що вони експлікують співвіднесеність образу жінки з такими явищами й характеристиками, як незначна цінність, низькоякісність, властивість рости купчасто: *оринка*, *матр'єна*, *таня*, *дунька*, *дар'я*. На її думку, такі назви пов'язані з реконструкцією концепта жінки в народній свідомості. Вона підтверджує свій погляд і назвами дрібної нецінної риби: *іринка*, *параха*, *марфуха*, *катеринка*, *котька-риба* [Ономастика 2005: 260]. Додамо подібні приклади (рос.): *нюрка*, *агашка*, *аводотка*, *аниска*, *аннушка*, *аринка*, *аришка* [Ономастика 2005: 177]. Назви такого типу засвідчені не лише в російській мові. В.В. Усачева наводить приклади назв дрібних, часто неїстивних риб з інших слов'янських мов: блр. *аўдотка* 'плотва', 'дрібна рибка', польсь. *baśka* 'вид риби', *duńka* 'плотва', *paraszka* 'плотва', 'горчак' [Ономастика 2005]. Ми приєднуємось до позиції В.В. Усачової та Є.А. Березовської, які ставлять під сумнів зв'язок таких назв із антропонімами. На їхню думку, формальна подібність особових імен і назв риб (вважаємо, і наведених назв грибів) обумовлена народною етимологією, експресивністю, адаптацією запозичень на слов'янському ґрунті та іншими мовними процесами.

Так, лексема *нюрка* може бути пов'язана із хантійськими або мансійськими запозиченнями із значенням 'зародок', 'малятко', *аринка*, *аришка* – запозиченнями з комі 'маленька рибка', *паранка*, *параша*, *паранька*, *паранья*, *парася* (польсь. *paraszka* – 'плотва', 'горчак') не виключає зв'язок з фін. *raagianinen* 'товста маленька людина', *vasюxa* – 'дрібна риба' може походити від фін. *vasikka*, *vaska* 'теля, лосеня', що нагадує семантику назви невеличких рибок різних видів – 'бичок'. Отже, найчастіше подібні до антропонімів назви у світі рослин і риб є квазіантропонімами. На користь цього твердження спрацьовує й ситуація з назвами комах. Так, у російській мові: *алёнка* (*алёночка*, *алёна*, *аленушка*, *олёнка*) – 'майський жук'; 'божа корівка'; 'майська плодожерка'; *Антипка*, *Катерина*, *катеринка* – 'майський жук'; *Егорик*, *Глебка* – 'метелик'. *Вася* (*васька*), *Іванчик*, *Ванька* (*ванька-встанька*, *ванька-рутютю*, *ивашка*), *Ванечка*, *Петрушка*, у польськ. *Katarinьka*, *Magdalenka*, в українській *оленка* – 'божа корівка'. Очевидно, це один з видів онімної конверсії, коли ВН переходить в інший онімний розряд без структурних змін у формативі імені. На зв'язок з онімною лексикою вказує графічний спосіб фіксації цих лексем: інколи вони зберігають написання з великої букви, хоча і втратили основну онімну ознаку – називання одиничного предмета.

Наведені народні назви комах виникли, найімовірніше, внаслідок подібності до світу людей. «У свідомості носіїв мови багато об'єктів зонішнього світу, у тому числі й комахи, легко персоніфікуються <...>. Людина звертає увагу на спільність між людьми і комахами: поведінку (ройовий спосіб життя, функціональна диференціація), а також множинність видів останніх викликає у номінатора асоціації із соціальним устроєм людського суспільства. Антропонімну модель номінації комах можна вважати свого роду логічним продовженням мовної реалізації загальної тенденції до антропоморфізації, характерної для класу комах», – зазначає Ю.А. Кривошапова [Ономастика 2005: 88]. Як і у назвах трав'янистих рослин, мотиватором у назвах комах виступають назви релігійних свят, апокрифи. Так, численні назви світлячка (чеськ. *svatojanská muška*, словац. *svátójánska muška*, луж. *janska muška*, польськ. *robaczek (bączek) świętojański*, хорват. *ivanjska iskrica*, блр. гроднен. *свентаянскі*, рос. *ивановский (иваньский, иванов) червячок (светлячок)*, укр. *світлушка купайлова*, *купала*, *купалка*, *іванова мушка*, *яновий хробачок*, *святоянчик*, *святоянський хробачок*) засвідчують поширеність імені *Іван*, оскільки «іванівський жук-світлячок користується особливою любов'ю через те, що літав у будинку батьків Іоанна Предтечі й освітлював колиску святого немовляти» (О.М. Афанасьєв). *Ільичи*, *Ільини комары*, *Ільинка* (майський жук) названі так, бо від Ілліна дня змінювалась поведінка комах та птахів. Пор.: *Иванка (Ивановская сельдь)* – біломорська сельдь, що з'являється біля берегів на початку червня; *Ильинская сельдь* – сельдь, яку ловлять у серпні (після Іллі). *Прокопьевичи (паути Прокопьевичи)* – павуки: після Прокопова дня пропадають павуки та гедзі. *Семёновна* – мошка, яка зникає після Семенова дня (1 вересня за ст. стилем). *Егорьевский пикалек* – вид метелика названо внаслідок того, що на Покрову та на Єгорія заборонено нищити комах.

У третю групу квазіонімів входять загальні назви, які на основі онімних моделей і за допомогою онімних формантів набули вигляду ВН, але разом з тим їхнє апелятивне значення залишилося прозорим для мовців (арготичні рос. квазіоніми *Мешок Петрович* – 'пляшка горілки'; *козлостан* – 'табірна система') [Андреев 2005]. Процес утворення подібних лексем названо словотвором за аналогією, або словотвором за моделлю власної назви. У наших прикладах це мовленнєві квазіоніми *Сахар Медович* – 'нешира, лукава, улеслива людина', *Глек Макітрович* – 'йолоп' (сема – 'порожній посуд'; *Кобра Іванівна*, *Кобра Львівна* – 'зла, лайлива жінка'; *Глухар Тетерович* ('глухий'); *Іван Бражник*, *Неминатікорчма*, *Непролийкрапля* – 'любителі випити'); *Розташиа Іванівна* – 'незібрана людина' [ФСССГД]; у молодіжному сленгу: *ст'юбич* – 'жартівник, веселун' (від *ст'юбатися* – 'насміхатися, іронізувати') [ССУС] тощо.

Про щедрю людину, яка забуває про економію, кажуть: «Подарунько (Подаруйко) без штанів ходить». Дуже популярний у народі *Ванька Ветров*. Антропонім побудовано на основі фразеологізму «вітром надуло» – про наслідки легковажних стосунків. Ваньку Ветрова інколи замінює не менш легковажний абстрактний *Здрасте: Привела дитину від Здрастя, а батьки нічого, мовчать* [ФСССГД]. У результаті онімної паронімії зберігається зв'язок з вихідним референтом імені і відзначається каламбурне використання апеллятивного імені замість схожої за звучанням власної назви.

Окремий випадок творення квазіонімів становить поява квазіантропонімів за допомогою суфікса *-ський*, що виникають з прагматичною метою: *Чайковський* (варіант: *ЧайКофський*) – назва кав'ярень; *Носовський* – назви крамниць з продажу панчош та шкарпеток. Подібні назви спираються на народні традиції «ошляхетнення» за допомогою таких номінацій побутових ситуацій типу: *дати Храповицького* ('спати'); *ти Достоевський* (про набридливу людину, від дієслова 'дістати').

Людину, схильну до нещирості, можуть спитати: «*Чи ти, бува, не з Брехунівки?*»; того, хто недочуває (чи робить вигляд, що недочуває), – «*Чи ти, кума, не з-під Глухова?*». Про нахабу говорять, що він із *Хамівки*. *Бувалічі* й *Видалічі* – назви фантастичних географічних об'єктів, побудовані на грі слів *бувати*, *видати*. Зворот *бувати в Бувалічах*, *видати Видалічі*, *пізнати Познанського* вживається в значенні 'бути досвідченим у багатьох справах'; *іти до Лежухова* – 'лежати, ледарювати'. Колоквіальні словосполучення із квазітопонімами носять в основному характер жартівливих або іронічних позначень розмовних понять.

Поняття 'померти' часто передається іншими евфемістичними зворотами із квазітопонімами, які характеризують територію цвинтарів: *перевестись до Вишневецького*, *забратися у Вишеньки* (очевидно тому, що кладовища в Україні нерідко засаджені вишняками); *поїхати на Воронове* (на кладовищі багато вороння). Або: *віднести до Івана Могильного*; *дати місце в Могильовській губернії* (каламбурні вирази із квазіонімами від апеллятива *могила*).

Отже, маємо цілий ряд квазіантропонімів та квазітопонімів, що виникли у результаті мовної гри з апеллятивними основами й онімними моделями творення. У цьому процесі творення квазіонімів використовуються загальнонародні моделі антропонімів та моделі топонімів. Твірною одиницею слугує номінальна лексема, яка за допомогою онімних формантів набуває вигляду ВН, але разом з тим зберігає апеллятивне значення, залишаючись прозорим для мовців.

Таким чином, поява квазіонімів, у творення яких залучаються різні інтернаціональні та національні культурні ресурси, пов'язані з онімною лексикою, є традиційним ігровим вплітанням нових лексичних одиниць у номінативні ситуації. Фоновий зміст базових онімів, спираючись на повторюваність ситуацій, видозмінюється, руйнуються вихідні культурні рамки, з'являється ігрова модальність.

Поява квазіонімів із прозорою внутрішньою формою становить одну із особливостей розмовного мовлення. У фразеологічних та паремійних квазіонімах особливу роль відіграє апеллятивна семантика їх формативів. Активне використання в мовній онімній грі різноманітних словотворчих і семантичних технік, конструювання квазіонімів в ігровому режимі сприяє розвитку ономастичної неології, дозволяючи учаснику групової комунікації позиціонувати себе як креативну мовну особистість. Ігрові засади квазіонімної номінації реальності полягають у застосуванні багатого інвентаря різнорівневих експресивних прийомів, покликаних впливати на свідомість адресата через апелювання до його почуттів та розуму відповідно до традицій формування мовної картини світу. Засобами творення квазіонімів переважно слугують онімна конверсія, онімна контамінація, телескопія, онімна паронімія, онімне словотворення тощо. Алгоритм ігрових засад номінації реальності складається з етапів від усвідомлення реальності, повторюваних умов ситуації через «галузь думки» до мовних образів та їх реалізації за допомогою мовної гри. Дешифруванню квазіонімів сприяє застосування культурного коду.

У зв'язку з цим перспективним є вивчення появи квазіонімів як активного процесу поповнення словникового запасу з точки зору когнітивно-дискурсивного підходу. Можна простежити використання оказіональних телескопізмів в авторських стилях і дискурсивні особливості їх виникнення як у лінгвопрагматичному, так і національно-культурному ракурсах.

Література

- Андреев 2005: Андреев, В.Н. Квазионимы в русском арго (семантика, функционирование и словообразование) [Текст] : автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01 "Русский язык". – Н. Новгород, 2005. – 22 с.
- Бартми́нский 2005: Бартми́нский, Е. Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике [Текст] / Е. Бартми́нский / Перевод с польского. – М. : "Индрик", 2005. – 528 с.
- Ономастика 2005: Ономастика в кругу гуманитарных наук: Материалы междунар. науч. конф., Екатеринбург, 20-23 сентября 2005 г. [Текст]. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2005. – 340 с.
- Отин 2010: Отин, Е.С. «Все менты – мои кенты...» (Как образуются жаргонные слова и выражения) [Текст] / Е.С. Отин. – М. : ООО «Издательство ЭЛПИС», 2010. – 384 с.
- Отин 2010а: Отин, Е. С. Словарь коннотативных собственных имен [Текст] / Е. С. Отин. – Изд. 3-е, испр. и доп. – Донецк : Юго-Восток, 2010. – 518 с.
- Сапожникова: Сапожникова, Л. М. Современная игровая ономастическая номинация: «говорящие имена» и фиктивные онимы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rgf.tversu.ru/node/482>

Селіванова 2006: Селіванова, Олена. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія [Текст] / О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.

Смик 1991: Смик, Г.К. Корисні та рідкісні рослини України: словник-довідник народних назв [Текст] / Г.К. Смик. – К. : Українська радянська енциклопедія ім. М. Бажана, 1991. – 412 с.

Сніховська 2005: Сніховська, І.Е. Механізми, засоби та прийоми мовної гри в сучасній англійській мові [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 "Германські мови". – Запоріжжя, 2005. – 20 с.

Хейзинга 2011: Хейзинга, Йохан. Homo Ludens. Человек играющий [Текст] / Йохан Хейзинга / Сост. и пер. с нидерл. Д. В. Сильвестрова; Комментар., указатель Д. Э. Харитоновича. – СПб. : Изд-во Ивана Лимбаха, 2011. – С. 393-398.

Překládání 2003: Překládání a čeština [Text]. – Praha : H & H, 2003. – 264 s.

Stępniaк 1993: Stępniaк, Klemens. Słownik tajemniczych gwar przestępczych [Text] / K. Stępniaк. – London : Puls, 1993. – 735 s.

Список скорочень

ЕСУМ: Етимологічний словник української мови. В семи томах. Т. 1-5. [Текст]. – К. : Наукова думка, 1982 – 2006.

ССУС: Словник сучасного українського сленгу / Упорядник Т.М. Кондратюк [Текст]. – Х. : Фоліо, 2006. – 330 с.

ФСССГД: Ужченко, В. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу [Текст] / Віктор Ужченко, Дмитро Ужченко. – Вид 6-е, доповн.й переробл. – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. – 552 с.

В статье представлен анализ искусственно созданных на основе языковой игры лексем, являющихся своеобразными потенциальными словами, которые по своему лексическому содержанию и словообразовательной ономастической модели напоминают имена собственные и могут быть им омонимичными. Прослежены игровые принципы квазионимной номинации реальности, выяснены способы создания квазионимов; обозначены особенности актуализации их употребления в устной речи, определены условия их современного использования.

Ключевые слова: каламбур, квазионим, языковая игра, онимная модель образования, онимная номинация.

The article presents the analysis of artificially created tokens based on the wordplay which are a kind of potential words that by their lexical content and derivation onomastic model remind proper names and can be found homonymous. Principles of quasionymic nomination of reality were traced, ways to create quasionym were found; features of the actualization of their usage in speech were marked; the conditions for their modern use were defined.

Keywords: pun, quasionym, wordplay, model of proper name creation, onymic nomination.

Надійшла до редакції 11 квітня 2014 року.

Вікторія Ригованова

УДК 81'27:316.356.4

ПОНЯТТЯ ЕТНОЛІНГВІСТИЧНА ВІТАЛЬНІСТЬ У СОЦІОЛІНГВІСТИЦІ

Розкрито зміст нового поняття соціолінгвістики «етнолінгвістична вітальність». Описано структурні параметри для вимірювання рівня вітальності мовної групи; виокремлено демографічні та статусні показники, показники інституційної підтримки для аналізу вітальності групи. Розглянуто співвіднесеність понять «вітальність» та «стійкість». Теорія етнолінгвістичної вітальності має евристичну цінність, об'єднуючи соціолінгвістичні, культурологічні дослідження з вивченням питань соціальної психології.

Ключові слова: соціолінгвістика, мовна ситуація, етнолінгвістична вітальність, етнолінгвістична стійкість, мовна група.

Глобалізаційні процеси, відсутність у сучасному світі одномовних країн, і, як наслідок, прагнення держав до збереження, захисту унікальності своєї мови визначають динаміку досліджень мовних та етнічних проблем. Метою нашої статті є визначити зміст поняття «етнолінгвістична вітальність» та проаналізувати параметри вітальності мовних груп в англomовній літературі, а завдання – розглянути категорійний апарат соціолінгвістики та з'ясувати сутнісні ознаки нового поняття етнолінгвістична вітальність.

«Нині в Україні етнічна культура та ідентичність українського народу перебувають у кризовому стані, [...] з усього комплексу української етнічної культури залишилася лише українська мова, яка в майбутньому може бути витіснена російською, а потім англійською та іншими. [...] Отже, європейська та світова інтеграція не повинні призвести до культурної уніфікації й денационалізації українського етносу» [Плохих 2010: 119].

Передумовою дослідження такої соціолінгвістичної категорії, як «мовна ситуація» в Україні, стала поява комплексних не тільки описових, але й рекомендаційних робіт. До них зараховуємо колективну монографію «Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом» [Мовна 2008], для роботи над якою об'єднали

зусилля фахівці не тільки філологічних, але й соціологічних, історичних, політичних наук. Спільна робота представників різних галузей науки дала можливість виявити історичні причини виникнення неоднорідної ситуації в Україні; проаналізувати валідність сучасних опитувань щодо мовного питання в державі; визначити поняттєву основу законодавства про мови в Україні із хронологічним аналізом, проблеми імплементації норм міжнародного права в національне законодавство; простежити мовне та політико-ідеологічне протистояння в державі, роль зовнішніх чинників у політизації мовних проблем тощо. Проводячи ґрунтовний аналіз сучасного стану мовної ситуації в Україні, автори наголошують на тому, що «мовна сфера є однією з найважливіших суспільних сфер, не лише засобом спілкування членів суспільства, а й соціальним феноменом, у якому концентрується сама сутність історичного буття народу й індивідуального самоусвідомлення людини, найвиразнішою ознакою національної ідентичності». Водночас дослідники звертають увагу на те, що «в Україні паралельне існування найбільш поширених мов не стало джерелом суспільних конфліктів. Разом з тим, державна політика щодо регулювання мовної сфери належить до одного з полемічних політичних питань, з приводу якого періодично виникає суспільна напруга внаслідок штучної мобілізації мовних груп у прагматичних інтересах різних політичних сил» [Мовна 2008: 119].

В іншому дослідженні за редакцією Ю. Бестерс-Дільгер «Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз та рекомендації» [Бестерс-Дільгер 2008], що є результатом проекту «Мовна політика в Україні: антропологічні, лінгвістичні аспекти та подальші перспективи», представники п'яти дисциплін: антропології, мовознавства, політології, юриспруденції, соціології, оцінюючи стан співіснування української та російської мов на теренах України, зауважують, що, «як свідчать результати і масового, і фокус-групового опитування, рівень конфліктності мовних питань лишається низьким» [Бестерс-Дільгер 2008 : 131].

В. О. Котигоренко обстоює думку про те, що «поліетнічність України є об'єктивним, історично сформованим компонентом її суспільних реалій. Відмінності в етнічній структурі, мовних, культурно-світоглядних, геополітичних та інших орієнтаціях населення України продукують і протиріччя на ґрунті незбігу відповідних інтересів. Разом з тим, характерною ознакою українства в усі часи була його специфічна культурна толерантність – здатність сприймати і засвоювати інші культури й світогляди. Тому кількісно переважаючий і формально визнаний титульним український етнос не є носієм асиміляційної загрози для етнічних меншин. Сучасну Україну можна визначити регіоном з порівняно низьким ступенем етноконфліктності і відсутністю антагоністичних протиріч у міжетнічних стосунках» [Котигоренко 2005: 25].

Проте в сучасних дослідженнях дедалі частіше лунають занепокоєння, що «конфліктогенний потенціал мовної проблеми в Україні досить високий» [Яворська]. Дисертаційні роботи років незалежності демонструють активізацію наукового інтересу до особливостей взаємодії етнічного та мовного розвитку в аспектах етнодержавотворення, етнополітології, українознавства, мовознавства [Обушний 1999; Леонова 2005; Скляр 2010; Горбань 2010].

На важливості простеження взаємодії мовного й етнічного розвитку наголошує й автор навчального посібника «Прикладна соціолінгвістика. Питання мовної політики» Г. П. Мацюк. Скажімо, на сторінках посібника читач (це розраховано на студента) дізнається про введення мовної ознаки у зміст поняття «етнос» [Мацюк 2009: 16–17], про зв'язок понять «мова», «самосвідомість», зокрема етнічна та національна.

Отже, на сучасному етапі розвитку соціолінгвістики науково актуальним є комплексне осмислення мовної ситуації в етномовному контексті, що дає змогу, по-перше, змодельовати співіснування двох і більше мовних спільнот, по-друге, об'єктивно визначити подальші варіанти етномовного розвитку: асиміляція, інтеграція, сегрегація чи маргіналізація, по-третє, вчасно виявити тенденції протистоянь та конфліктів і вжити заходів для культивування активної толерантності. «Зростаюча мультикультурізація національних спільнот все гостріше актуалізує проблему толерантного відношення до Іншого (Чужого), який можна виміряти у двох категоріях – «активна толерантність» – як моя свідома позиція поваги до Іншого та «пасивна толерантність» – як вимушена необхідність «терпіти» присутність Іншого» [Бакальчук 2010: 92]. Такому описові сприяє введення до категорійного апарату соціолінгвістики популярного в міжнародній практиці поняття етнолінгвістичної вітальності.

Поняття «вітальність» і «віталізм» є загальноприйнятими для філософії, біології, медицини та психології і позначають життєву силу та силу життєвої функції, наявної в організмі, від якої залежать усі вияви життя [Віталізм].

Термін «етнолінгвістична вітальність» впроваджено в колективній роботі «Language, ethnicity and intergroup relations» Howard Giles, Richard Y. Bourhis, D. M. Taylor у 1977 р. [Giles 1977] (див. також [Bourhis 2008: 190]). Предмет етнолінгвістики у структурі поняття варіюється від «ставлення мовців до мови» в Е. Хаугена (Einar Haugen) до «лінгвістичної дистанції між контактними мовами» у Х. Хармана [Yagmur 2011: 102]. Помітивши, що мовні групи можуть або розвиватися, або занепадати, що часто залежить від історичних або ситуативних причин, дослідники створили теоретичний конструкт, який встановлює таксономію структурних змінних, котрі визначають напрям взаємодії контактних мовних груп. Поняття вітальності групи уможливило осмислення соціоструктурних змінних, які впливають на силу мовної групи в мультилінгвальному оточенні. Вітальність мовної спільноти дослідники визначають як «те, що робить групу здатною функціонувати як окрема та активна колективна єдність у міжгруповій взаємодії» [Ehala 2010: 308]. Що більшою вітальністю характеризується група, то вірогідніше, що вона виживе і розвиватиметься як колективна єдність у деякому

міжгруповому контексті. Відповідно, ті групи, що мають низький рівень вітальності можуть припинити своє існування як окрема мовна група в міжгруповій взаємодії. У наведеній нижче таблиці 1 відображено, які соціоструктурні змінні впливають на вітальність мовних спільнот, а саме: демографічний показник, інституційна підтримка та статус.

Таблиця 1

Вітальність мовної спільноти (L1)		
Слабка	→	середня
→	→	сильна
Демографічні показники	Інституційна підтримка	Статусні показники
<p>Кількість мовців Абсолютна кількість Рівень смертності Вікова піраміда Ендогамія/екзогамія Міжнародна трансмісія мови Еміграція Імміграція</p> <p>Дистрибуція мовців 1. Присутність на історично успадкованій території 2. Концентрація мови на національній/релігійній/міській території 3. Співвіднесеність кількості мовців у внутрішній групі (L1) vs. зовнішній групі (L2, L3)</p>	<p>Формальна та неформальна підтримка мови (L1) Освіта Державні служби Економіка ЗМІ Поліція та армія Лінгвістична географія (L1 vs. L2, L3) Культура Політичні інститути Спорт та дозвілля Релігійні інститути Лідерство та системність</p>	<p>1. Соціоісторичний престиж мовної спільноти щодо інших мовних спільнот 2. Сучасний соціальний статус мовної спільноти щодо інших мовних спільнот 3. Статус мови щодо інших мов (регіональний, національний, міжнародний) 4. Соціоекономічний статус (національний та міжнародний рівні) 5. Соціоекономічний статус мовної спільноти щодо інших мовних спільнот</p>

До демографічних ознак належить абсолютна кількість членів мовної групи та їх дистрибуція в місті, регіоні та на національній території. Кількість чинників, що формують мовну групу, часто визначається одним або поєднанням декількох лінгвістичних показників: L1 як рідна мова (материнська мова) мовців групи; знання першої та другої мови; використання першої / другої мови у приватному житті, вдома чи з друзями. Кількісні показники охоплюють і рівень народжуваності, вікову піраміду, екзогамію / ендогамію, форми еміграційних та імміграційних процесів на території. Екзогамія, або доля мовно змішаних шлюбів, впливає на вітальність мовної меншості, оскільки батьки часто використовують домінуючу мову для спілкування з дітьми або вибирають цю мову для навчання. Показники дистрибуції визначають кількісну концентрацію мовців на різних частинах території, кількісну співвіднесеність із чисельністю зовнішньої групи та зайнятість / незайнятість території. Дистрибуція мовців L1 на деякій території (міській чи регіональній) безпосередньо залежить від сили внутрішньогрупових контактів, а отже, від частоти використання L1 у приватній чи публічній сфері. Що вищий показник кількості членів групи з-поміж населення, то сильніші мовні контакти і то вірогідніше, що мову меншості використовуватимуть у приватному житті. Мова меншості, кількість членів і контактів якої зростає на тій чи іншій території, може стати мовою публічного життя, використовуватися в регіональних бізнес-колах та служити засобом спілкування в регіональних держслужбах. Вітальність мовної спільноти може зазнати: 1) позитивного впливу, за умови досягнення групою статусу більшості в тому чи іншому регіоні чи політичній сфері, та 2) негативного впливу, якщо група дуже слабо розселена в місті чи регіоні. Сукупно ці демографічні показники можуть бути використані для визначення демолінгвістичних тенденцій, зокрема таких, як: збереження мови, мовний зсув, втрата мови або трансмісія L1 рідної мови в покоління. У демократичних державах демографічні показники є визначальними для мовної групи, оскільки «сила кількості» може бути використана як привід для узаконення і надання тієї інституційної підтримки групі, яку вона потребує для тягlosti поколінь у мультимовному суспільстві [Bourhis 2008: 192].

Ступінь, якого мовна спільнота досягла у формальному та неформальному представництві в суспільних інститутах, регіоні, області чи державі, визначає поняття «інституційна підтримка». Неформальна підтримка – це рівень, якого мовна меншинна група досягла як організація, що репрезентує та захищає свої мовні інтереси в державному і приватному функціонуванні: розвиненість культури, використання мови в освіті, медицині, географічних назвах. Вартий уваги той факт, що дослідники наголошують: якість лідерів, які можуть очолювати формальні та неформальні інститути як представники деякої мовної групи, істотно впливає на ступінь інституційної підтримки мовної спільноти. Відсутність якісного лідера може спричинити втрату

інституційної позиції, якої набуло попереднє покоління, і позбавити можливості мати таку позицію майбутнє покоління.

Статусні показники визначають культурну й економічну активність мовної групи. У цьому аспекті корелятивним є таке соціолінгвістичне поняття, як престижність мови. До прикладу, престижність англійської мови у світі настільки потужна в соціоекономічній, науковій та культурній сфері, що багато держав вибирають вивчення англійської мови як другої з молодшої школи до університету. Престижність мови формує у членів групи позитивну соціальну ідентифікацію, що сприяє психологічній мобілізації для захисту і поліпшення вітальності в державі. Відповідно, відчуття себе членом групи з низькою престижністю мови формує негативну ідентичність, що в подальшому підриває колективне бажання захищати статус окремої мовної спільноти, а це неминуче призведе до лінгвістичної асиміляції. Престижність мови деякої групи може зазнавати позитивного та негативного впливу від мовного законодавства, яке закріплює відповідний статус мови в суспільстві.

Повнота і сила названих трьох показників, що впливають на вітальність груп, визначають напрям подальшого функціонування мовної групи. Водночас науковці зауважують, що мовна група може мати слабкі показники демографічних ознак, проте сильну інституційну підтримку та яскраво виділений статусний показник, що визначатиме її вітальність як середню порівняно з тими групами, які матимуть низькі рівні за всіма показниками. Ті мовні групи, що мають сильну вітальність, здатні функціонувати як окрема колективна єдність, на відміну від тих, які мають низький показник вітальності. Такі показники в теорії вітальності йменовано об'єктивними. Вони слугують для опису, аналізу і подальшого порівняння контактних мовних груп. Зважаючи на нестабільну позицію мовних груп у мільтикультурному світі, такі дослідження сприяють глибшому розумінню реальної ситуації.

Вивчення об'єктивної вітальності стало популярним у західній практиці для дослідження мовних груп у білінгвістичному та мультілінгвістичному середовищі. Зокрема, журнал «Journal of Multilingual and Multicultural Development» демонструє активізацію досліджень у цьому напрямку, один із випусків якого 2011 р. було присвячено темі етнолінгвістичної вітальності. Використовуючи теорію об'єктивної вітальності, досліджено вітальність франкофонів у Квебеку, іспанців у США, каталонців в Іспанії, басків в Іспанії тощо. Як зазначають автори статті «Tradition and innovation in the Ethnolinguistic Vitality theory», кількість досліджень етнолінгвістичної вітальності 1995 р. дорівнювала понад 20, а 2009-го – 144 [Yagmur 2011: 101]. Подальше осмислення чинників, що впливають на вітальність мовної групи, приводить науковців до думки про необхідність вимірювання ставлення членів груп до вияву об'єктивних показників вітальності і своєї, і зовнішньої групи. Оцінка соціопсихологічних аспектів об'єктивної вітальності згодом виокремлюється в інший вид аналізу, так звану «суб'єктивну вітальність». Порівнюючи дані об'єктивної та суб'єктивної вітальності, часто можна помітити, що члени деякої мовної групи переоцінюють, перебільшують рівень вітальності зовнішньої групи. Така ситуація здатна сприяти формуванню стереотипів щодо іншої мовної групи та страху за існування власної групи. Для вимірювання ставлення та оцінок членів мовної групи до своєї та зовнішньої групи розроблено питальник із 60 питань (The subjective vitality questionnaire (SVQ)) [Bourhis 2008: 191]. Варто зазначити, що кількість параметрів для вираховування вітальності варіюється в кожного дослідника, проте запропоновані в нашому огляді параметри є типовими для більшості досліджень. Ми розглянемо співвіднесеність понять «вітальність» та «стійкість», які не варто вживати синонімно. Якщо вітальність визначається як здатність спільноти до функціонування як окремої колективної єдності, то стійкість – це здатність продовжувати своє існування як група. Так, М. Ехала наводить приклад з естонською діаспорою, що після II Світової війни активно функціонувала не тільки на локальному, але й на міжнародному рівні, відкривала школи, церкви і створювала організації. Тож вітальність цієї групи можна оцінити високо, проте культурну активність виявляє і підтримує лише старше покоління, а загалом мовна група виявилась нестійкою через екзогамію і, як наслідок, пробою в трансмісії мови та культури між поколіннями.

Отже, вітальність не є гарантом стійкості [Ehala 2010: 3]. Звичайно, як і будь-яка теорія, теорія етнолінгвістичної вітальності зазнала критичних зауважень, проте за 30 років свого існування три показники, запропоновані науковцям у 1977 р. для вимірювання вітальності груп, визнані валідними, а динаміка робіт за цим форматом дослідження взаємодії мовних груп визначає високу евристичну вагомість цієї теорії, що спромоглась об'єднати зусилля соціолінгвістичних, культурологічних досліджень та досліджень із соціальної психології.

Література

Бакальчук 2010 : Бакальчук В. О. Толерантність до нетолерантності: проблеми протидії нетерпимості в Україні [Текст] / В. О. Бакальчук // Стратегічні пріоритети : [наук.-аналіт. зб. Нац. ін-ту стратегічних досліджень / за ред. А. В. Єрмолаєва]. – 2010. – № 1/2 (14/15). – С. 92–97.

Бестерс-Дільгер 2008 : Мовна політика та мовна ситуація : аналіз та рекомендації / за ред. Юліане Бестерс-Дільгер. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. – 364 с.

Віталізм : Віталізм : філософський словник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/208.

Горбань 2010 : Горбань Т. Ю. Еволюція ідеї національного самовизначення в українській суспільно-політичній думці кінця XIX – першої чверті XX століть [Текст] : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : спец. 23.00.05

«етнополітологія та етнодержавознавство» / Тетяна Юрїївна Горбань. – К., 2010. – 34 с.

Котигоренко 2005 : Котигоренко В. О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт [Текст] : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : спец. 23.00.05 «етнополітологія та етнодержавознавство» / В. О. Котигоренко. – К., 2005. – 34 с.

Леонова 2005 : Леонова А. О. Державна етнокультурна політика в Україні на сучасному етапі: механізми формування і реалізації [Текст] : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : спец. 23.00.05 «етнополітологія та етнодержавознавство» / Алла Олександрівна Леонова. – К., 2005. – 35 с.

Мацюк 2009 : Мацюк Г. Прикладна соціолінгвістика. Питання мовної політики [Текст] : навч. посіб. – Львів : Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2009. – 212 с. – (Сер. : «Мова та соціум» ; вип. 2).

Мовна 2008 : Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. – К. : ППІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 398 с.

Обушний 1999 : Обушний М. І. Етнонаціональна ідентичність в контексті формування української нації [Текст] : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : спец. 23.00.05 «етнополітологія та етнодержавознавство» / Микола Іванович Обушний. – К., 1999. – 35 с.

Плохих 2010 : Плохих В. І. Етнічна глобалізація: поняття та зміст [Текст] / В. І. Плохих // Стратегічні пріоритети : [наук.-аналіт. зб. Нац. ін-ту стратегічних досліджень / [за ред. А. В. Єрмолаєв]. – 2010. – № 3 (16). – С. 113–119.

Скляр 2010 : Скляр В. М. Еволюція етномовних процесів в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. [Текст] : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : спец. 09.00.12 «українознавство» / Володимир Миколайович Скляр. – К., 2010. – 34 с.

Яворська : Яворська Г. Мовні конфлікти: штучні чи реальні : презентація [Електронний ресурс]. Доступно з: http://www.uames.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=47:v-&catid=11:2010-06-01-10-24-12&Itemid=12.

Bourhis 2008 : Bourhis R. Y. Group Vitality, Cultural Autonomy and the Wellness of Language Minorities in The Vitality of the English-Speaking Communities of Quebec: From Community Decline to revival / ed. by R. Y. Bourhis, R. Landry. – Montreal ; Quebec : CEETUM, Université de Montréal, 2008. – P. 185–213.

Giles 1977: Giles H. Towards a theory of language in ethnic group relations in Language, ethnicity and intergroup relations [Текст] / Ed. H. Giles / H. Giles, R. Y. Bourhis, D. M. Taylor. – London : Academic Press, 1977. – P. 307–348.

Ehala 2010 : Ehala Martin. Refining the notion of ethnolinguistic vitality [Текст] / Martin Ehala // International Journal of Multilingualism. – 2010. – Vol. 7, № 4. – P. 1–16.

Yagmur 2011: Yagmur Kutlay. Tradition and innovation in the Ethnolinguistic Vitality theory [Текст] / Yagmur Kutlay, Ehala Martin // Journal of Multilingual and Multicultural Development. – 2011. – Vol. 32: 2. – P. 101-110.

Раскрыто содержание нового понятия социолингвистики «этнолингвистическая витальность». Описаны структурные параметры для измерения уровня витальности языковой группы; выделены демографические и статусные показатели, показатели институциональной поддержки для анализа витальности группы. Рассмотрено соотношение понятий «витальность» и «стойкость». Теория этнолингвистической витальности имеет эвристическую ценность, объединяя социолингвистические, культурологические исследования с изучением вопросов социальной психологии.

Ключевые слова: социолингвистика, языковая ситуация, этнолингвистическая витальность, этнолингвистическая стойкость, языковая группа.

The article discusses the content of new sociolinguistic notion of «ethnolinguistic vitality». It describes structural parameters for measuring the vitality of language groups. The paper singles out demographic and status factors as well as characteristics of institutional support to group vitality analysis. It also reviews the correlation of the notions of «vitality» and «stability». The theory of ethnolinguistic vitality has got a heuristic value combining sociolinguistics and cultural research with studying the issues of social psychology.

Keywords: sociolinguistics, language situation, ethnolinguistic vitality, ethnolinguistic stability, language group.

Надійшла до редакції 10 квітня 2014 року.

УДК 81.27'246.2

**ПАРАМЕТРИ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО ТА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО
БІЛІНГВІЗМУ ЗА СУБ'ЄКТИВНОЮ ТА ОБ'ЄКТИВНОЮ ОЦІНКОЮ
(на матеріалі анкетування студентів-журналістів східного регіону)**

У статті проаналізовано результати опитування студентів гуманітарного профілю зі східних областей України (Дніпропетровська, Донецька, Луганська) для встановлення закономірностей визначення ними рідної мови, власної мовної компетенції та вивчення об'єктивних параметрів білінгвізму – мови повсякденного спілкування та мови комфорту. Встановлено переважання російсько-українського білінгвізму (асиметричний білінгвізм з переважанням російської мови) із завищеною самооцінкою стосовно рівня володіння українською мовою, яка активніше виявляється на тлі російськомовного оточення.

Ключові слова: білінгвізм, українська мова, російська мова, рідна мова, мовна ситуація, повсякденне спілкування, самооцінка.

Проблема двомовності населення України, сама по собі досить складна і неоднозначна, останнім часом набула ще й додаткового політичного значення, вагу якого штучно підвищують певні сили як у самій Україні, так і за її межами. Почасти підставою для маніпулювання мовним питанням стала непродумана й не виважена мовна політика попередніх років, яка не була стратегічно однорідною, а в конкретних кроках нерідко тактичні рішення підмінялися кінцевою метою, що загострювало стосунки в суспільстві або через незручності для російськомовних, змушених швидко адаптуватися до вимог знати державну мову, або через обурення українськомовних, які то обнадіювалися у зв'язку з набуттям українською мовою статусу державної, то втрачали надію на посилення позицій рідної мови внаслідок збільшення конкуренції з комунікативно потужнішою російською. Усе це привертало до мовного питання надмірну увагу суспільства, і це попри те, що навіть паралельне використання української та російської мов в Україні не створює нездоланих комунікативних перешкод внаслідок близькості мовних систем, а відтак достатнього володіння другою мовою (принаймні на перцептивному рівні) практично усіма членами суспільства¹.

Східний регіон України традиційно вважають більшою мірою російськомовним, ніж українськомовним, тож проблема взаємодії мов у ньому є надважливою. Однак питання мовних преференцій мешканців східного регіону не таке однозначне, як здається на перший погляд. Для формування адекватної мовної політики необхідне досконале вивчення реальної мовної ситуації, а для цього слід передусім визначити, за якими саме параметрами і в межах яких соціумів цю ситуацію слід вивчати. Починаючи з першого загальнодержавного перепису 1897 року, в усіх загальносоюзних переписах та єдиному загальноукраїнському 2001 р. традиційно враховували такий показник, як «рідна мова», а в усіх, крім перепису 1897 р., показник «національність». Ступінь володіння як рідною, так і іншими мовами переписи не фіксували. До того ж, як показали дослідження останніх двох десятиліть, самі носії мов неоднозначно сприймають поняття «рідна мова», оскільки серед етнічних українців переважає (57%) думка, що рідна мова – це мова національності, до якої вони належать, а серед етнічних росіян України переважає думка, що рідна мова – це мова, якою вони думають та можуть спілкуватися (52,8%) [Вишняк 2009: 19-20]. Разом із цим, показник «мова повсякденного спілкування», запроваджуваний у спеціальних соціологічних і соціолінгвістичних дослідженнях [Залізник, Масенко 2001], не відбиває однозначно власних преференцій мовців, а свідчить радше про ситуацію, в якій вони перебувають.

На жаль, останній і поки що єдиний Всеукраїнський перепис населення [Національний склад 2001] відбувся ще 2001 р., однак і за його даними ситуація з визначенням рідної мови неоднакова як за областями (Дніпропетровська, Донецька, Луганська) загалом, так і між міським і сільським населенням та мешканцями різних населених пунктів у межах кожної з областей, що, безперечно, слід враховувати, випрацьовуючи мовну політику в регіоні, зокрема у разі надання російській мові статусу офіційної. Незважаючи на значну урбанізованість регіону (майже 83 % міського населення в Дніпропетровській області, майже 86 % у Луганській та близько 90 % у Донецькій), мовні інтереси сільських мешканців також мають бути враховані, передусім у визначенні мови навчання, принаймні у дошкільних та середніх загальноосвітніх навчальних закладах.

Так, у Дніпропетровській області (табл. 1), чисельність населення якої становила у 2001 р. більше 3,5 млн. осіб², на загал визнали рідною українську мову близько 67 % населення, серед яких переважну більшість становлять етнічні українці (97,72 %), а російську – майже 32 %, причому етнічних росіян серед них лише близько половини (51,76 %), решту становлять представники інших етносів, зокрема й 17,36 % російськомовних українців. Досить сильно різняться за рідною мовою міські (62,06 % українськомовних проти

¹ Навіть той факт, що, за даними соціологічних опитувань, близько 5,4 % мешканців Донбасу і Криму стверджують, що вони практично не розуміють української мови [Вишняк 2009: 69], ще не означає, що так і є насправді, це радше їхня свідомо позиція – «не хочу розуміти», принаймні для Донбасу, де практично неможливо повністю «вберегтися» від українськомовного спілкування.

² Тут і далі абсолютні дані наведені за матеріалами Всеукраїнського перепису 2001 р. [Національний склад 2001] з округленням до 0,1 тис., а всі відсотки пороховані автором статті.

МОВНИЙ ПРОСТІР ГРАМАТИКИ: АКТУАЛЬНІ СТУДІЇ

36,82 % російськомовних, зокрема 21,20 % серед українців) та сільські мешканці (майже 91 % українськомовних – майже всі етнічні українці – проти лише 8,15 % російськомовних, серед яких росіяни становлять 76,06 %).

У Донецькій області (табл. 2), найбільш урбанізований з цих трьох областей, загальна кількість тих, хто називає рідною російську мову, сягає майже 75 % населення, але етнічних росіян серед них лише близько половини, а решта – представники інших національностей, зокрема й українці, які втратили рідну мову (58,75 % українців). Українську мову назвали рідною 24,10 % мешканців області, майже всі вони – етнічні українці (97,13 %). Серед міських жителів показники ще більше відхиляються в бік російської мови, зокрема відмовилися від рідної мови 64,25 % міських українців Донеччини, тоді як серед сільських мешканців відсоток українськомовних сягає майже 60 %, а російськомовних падає до менше 40 %, етнічних росіян серед них менше половини.

Таблиця 1

Розподіл населення Дніпропетровської області за рідною мовою

	Українська мова			Російська мова		
	Міське насел.	Сільське насел.	Загалом	Міське насел.	Сільське насел.	Загалом
Представники своєї націон.	1788,8 тис.	542,9 тис. (98,19 %)	2331,7 тис. (97,72 %)	550,5 тис.	37,8 тис.	588,3 тис. (51,76 %)
Інші націон.	43,1 тис.	11,3 тис.	54,4 тис.	536,3 тис.	11,9 тис.	548,3 тис.
Разом	1831,8 тис. (62,06 %)	554,2 тис. (90,90 %)	2386,1 тис. (67,00 %)	1086,8 тис. (36,82 %)	49,7 тис. (8,15 %)	1136,5 тис. (31,91 %)
Усього	3561,2 тис., з них міського населення – 2951,5 тис. (82,88 %), сільського – 609,7 тис. (17,12 %)					

Звичайно, що й розподіл населення за ознакою «міський мешканець – сільській мешканець» не є вичерпним для визначення мовних преференцій; як показують конкретні соціолінгвістичні дослідження, важлива також характеристика за ознакою «велике місто – мале місто» і навіть у населених пунктах із приблизно однаковою кількістю мешканців мовна ситуація може різнитися залежно від конкретної історії заселення цього населеного пункту [Кудрейко 2011].

Таблиця 2

Розподіл населення Донецької області за рідною мовою

	Українська мова			Російська мова		
	Міське насел.	Сільське насел.	Загалом	Міське насел.	Сільське насел.	Загалом
Представники своєї націон.	852,8 тис.	276,9 тис.	1129,7 тис. (97,13 %)	1734,4 тис.	83,8 тис. (44,29 %)	1818,2 тис.
Інші націон.	25,5 тис.	7,9 тис.	33,4 тис.	1691,8 тис.	105,4 тис.	1797,3 тис.
Разом	878,3 тис. (20,21 %)	284,9 тис. (59,33 %)	1163,1 тис. (24,10 %)	3426,3 тис. (78,85 %)	189,2 тис. (39,40 %)	3615,5 тис. (74,92 %)
Усього	4825,6 тис., з них міського населення – 4345,4 тис. (90,05 %), сільського – 480,2 тис. (9,95 %)					

Мовна ситуація в Луганській області (табл. 3 – на наступній сторінці. – Ред.) посідає проміжне місце між Дніпропетровською і Донецькою, але закономірності розподілу носіїв української та російської мов за аналізованими групами такі самі: 30,01 % українськомовних порівняно з 68,84 % російськомовних на загал (серед етнічних українців Луганщини 49,40 % назвали рідною російську мову), збільшення кількості українськомовних до 63,90 % у сільській місцевості, переважно за рахунок етнічних українців (97,59 %), і збільшення кількості російськомовних в містах як за рахунок етнічних росіян (55,58 %), так і за рахунок представників інших етносів, зокрема українців, серед яких назвали рідною російську мову 56,92 %.

Отже, в усіх трьох областях спостерігаємо велику кількість російськомовного населення, яке в Донецькій і Луганській областях переважає на українськомовним, передусім за рахунок містян, серед яких російськомовні росіяни становлять лише близько половини, а решта – представники інших етносів, які втратили мову свого етносу, зокрема й українці (21,20 % міських українців у Дніпропетровській області, 64,25 % – у Донецькій та 56,92 % – в Луганській). Сільські мешканці, серед яких більшість – українці, в усіх трьох областях частіше визначають як рідну українську мову, але загальна частка українськомовних серед населення менша, ніж російськомовних, за рахунок сильної урбанізації регіону.

У листопаді 2013 р. в Інституті української мови НАН України відбувся круглий стіл «Українська мова в засобах масової комунікації сьогодні», готуючись до проведення якого Інститут української мови ініціював

Розділ VII. ПРОБЛЕМИ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ, СОЦІОЛІНГВІСТИКИ ТА ОНОМАСТИКИ

анкетування студентів-журналістів вищих навчальних закладів України³, зокрема й східного регіону: Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, Донецького національного університету, Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ). Паспортна частина анкети містила питання про власні мовні характеристики інформантів, зокрема рідну мову, мову повсякденного спілкування та мову комфортного спілкування. В основному дослідженні за матеріалами опрацювання цих анкет матеріал погрупований лише за регіонами, однак дані щодо трьох східноукраїнських міст виявилися хоч і подібними між собою порівняно з іншими регіонами, але не тотожними, тому ми вирішили проаналізувати їх детальніше.

Таблиця 3

Розподіл населення Луганської області за рідною мовою

	Українська мова			Російська мова		
	Міське насел.	Сільське насел.	Загалом	Міське насел.	Сільське насел.	Загалом
Представники своєї націон.	520,2 тис.	222,4 тис. (97,59 %)	742,6 тис.	886,2 тис.	87,4 тис.	973,6 тис. (55,58 %)
Інші націон.	14,7 тис.	5,1 тис.	19,8 тис.	735,1 тис.	39,9 тис.	775,0 тис.
Разом	534,9 тис. (24,50 %)	227,9 тис. (63,90 %)	762,4 тис. (30,01 %)	1621,3 тис. (74,26 %)	1272,5 тис. (35,67 %)	1748,6 тис. (68,84 %)
Усього	2540,2 тис., з них міського населення – 2183,5 тис. (85,96 %), сільського – 356,7 (14,04 %)					

Одне з питань анкети передбачало оцінку інформантами власної мовної компетенції в українській та російській мовах, на підставі чого інформанти були об'єднані в три групи: 1) такі, що вільно володіють українською та російською мовами, 2) переважно українськомовні, 3) переважно російськомовні⁴. Це мало б дати підстави автоматично зарахувати наших інформантів до представників координативного (група 1) або субординативного білінгвізму з домінантною українською (група 2) або російською (група 3) мовами. Відповіді на інші питання анкети дали змогу перевірити об'єктивність такої самооцінки. Оскільки наші інформанти – студенти гуманітарного профілю, більшість з них (78,77 %) зарахували себе до групи гармонійно двомовних (табл. 4), найчастіше так оцінювали себе донеччани (88,0 %), рідше – луганчани (76,0 %) та дніпропетровці (71,74 %), серед яких найяскравіше виражена диференціація на переважно українськомовних (17,39 %) і переважно російськомовних (10,87 %).

Таблиця 4

Розподіл респондентів за групами мовців відповідно до самооцінки

Місто	Групи мовців		
	2 мови вільно	Переважно українськомовні	Переважно російськомовні
Дніпропетровськ	71,74	17,39	10,87
Донецьк	88,0	4,0	8,0
Луганськ	76,0	6,0	18,0
Загалом	78,77	8,90	12,33

Невелика абсолютна кількість у кожному з міст інформантів, які оцінили себе як переважно українсько-або російськомовних (табл. 5), не дала змоги детально проаналізувати їх мовну поведінку в різних ситуаціях спілкування, але наші попередні дослідження [Соколова 2013] свідчать про те, що ця поведінка переважно відповідає проголошеному типу двомовності, а респонденти, які позиціонують себе як гармонійно двомовних, об'єктивно виявляють дуже неоднорідну мовну поведінку, яка залежить, зокрема, від мовної ситуації в регіоні, саме тому ця група найцікавіша для детального аналізу.

Порівняння отриманих нами даних щодо рідної мови інформантів з даними Всеукраїнського перепису 2001 р. засвідчило, що дані є співмірними, тобто наші інформанти, передусім з Дніпропетровська та Луганська, достатньою мірою репрезентують мешканців регіону за показником «рідна мова». За рахунок того, що частина інформантів визначає 2 рідні мови (у перепису 2001 р. відповідь «2 рідні мови» не була передбачена), відповідно менші показники стосовно кожної з мов окремо. Особливо звертає на себе увагу велика кількість (30,0 %) респондентів, що назвали рідними дві мови, в Луганську. Причиною цього може бути зростання

³ Детальну інформацію про круглий стіл розміщено в журналі «Українська мова» (№ 2, 2014), у наступному номері буде опубліковано нашу статтю за матеріалами опитування.

⁴ Такий поділ уже був застосований у наших попередніх розвідках [Соколова 2012, 2013].

МОВНИЙ ПРОСТІР ГРАМАТИКИ: АКТУАЛЬНІ СТУДІЇ

національної свідомості студентів-українців з російськомовних родин за рахунок шкільного та університетського виховання. Більшу кількість інформантів з рідною українською мовою (34,0 %), порівняно з популяцією загалом (24,10 %), можна пояснити філологічним профілем спеціальності інформантів, для вступу на яку і навчання якій потрібне добре знання української мови.

Такий показник, як мова повсякденного спілкування, відображає передусім реальну мовну ситуацію в населеному пункті. Респонденти мали обрати один з варіантів відповіді, передбачених в анкеті: тільки українською, переважно українською, тільки російською, переважно російською, обома. У дослідженому регіоні дуже важко виявляти мовну стійкість стосовно української мови, а навчання в університеті практично виключає спілкування винятково російською мовою, тому відповіді було об'єднано за переважанням мови спілкування: тільки або переважно українською, тільки або переважно російською, обома мовами. Дані проаналізовані як окремо для групи мовців, які позиціонують себе як гармонійних білінгвів, так і для всієї групи опитаних у кожному місті (табл. 6).

Таблиця 5

Розподіл опитаних за рідною мовою

Дніпропетровська область					
Рідна мова	Перепис 2001	Групи мовців			Загалом
		2 мови вільно	Переважно укр. ⁵	Переважно рос.	
Українська	67,00	60,61	(7)	(2)	63,04
Російська	31,91	36,36	-	(3)	32,61
Обидві	-	3,03	(1)	-	4,35
Донецька область					
Українська	24,10	31,82	(1)	(2)	34,0
Російська	74,92	63,63	-	(2)	60,0
Обидві	-	4,55	(1)	-	4,0
Луганська область					
Українська	30,01	34,21	(2)	(1)	32,0
Російська	68,84	28,94	-	(8)	38,0
Обидві	-	36,84	(1)	-	30,0

Таблиця 6

Мова повсякденного спілкування інформантів

Мова спілкування	Групи мовців							
	Дві мови вільно				Загалом			
	Дніпр.	Дон.	Луг.	Разом	Дніпр.	Дон.	Луг.	Разом
Українська	18,18	2,27	2,63	6,61	17,39	4,0	4,0	8,22
Російська	60,61	75,0	52,63	60,33	60,87	76,0	58,0	65,07
Обидві	21,21	18,18	44,74	26,45	17,39	16,0	34,0	22,60
Суржик	-	4,55	-	3,31	4,36	4,0	4,0	4,11

Реально постійно послуговуються двома мовами лише 22,60 % інформантів, у групі «дві мови вільно» цей показник зростає до 26,45 % і є найвищим серед луганчан (44,74 %). Більше половини опитаних спілкуються переважно російською мовою (65,07 %), навіть серед номінально гармонійно двомовних (52,63 % – Луганськ, 60,61 % – Дніпропетровськ, 75,0 % – Донецьк). Кількість тих, хто спілкується переважно українською мовою, найбільша в Дніпропетровську (17,39 %). У власній суржикомовності «зізналися» близько 4 % опитаних, щоправда лише в Донецьку вони виявилися в групі номінально гармонійно двомовних.

Відповіді на питання про мову комфортного спілкування (табл. 7) засвідчили, що лише близько половини тих, хто позиціонував себе як гармонійних білінгвів, однаково комфортно почуваються, спілкуючись як українською, так і російською мовами (55,26 % – Луганськ, 51,52 % – Дніпропетровськ, 40,91 % – Донецьк). Для решти в зоні комфорту частіше перебуває російська мова (36,36 % – Дніпропетровськ, 42,11 % – Луганськ, 54,55 % – Донецьк). Частка тих, для кого комфортнішою є українська мова, досить невелика (найбільша у Дніпропетровську). У територіальних групах загалом диференціація за мовою комфорту дещо сильніша у Дніпропетровській (за рахунок збільшення частки переважно українськомовних з 12,12 % до 17,39 %) та Луганській областях (за рахунок збільшення частки переважно російськомовних з 42,11 % до 52,0 %).

⁵ У зв'язку з невеликою кількістю інформантів у групі обрахування відсотків вважаємо недоцільним, тому в дужках подано абсолютну кількість відповідей.

Мова комфортного спілкування інформантів

Мова спілкування	Групи мовців							
	Дві мови вільно				Загалом			
	Дніпр.	Дон.	Луг.	Разом	Дніпр.	Дон.	Луг.	Разом
Українська	12,12	2,27	2,63	6,85	17,39	2,0	2,0	5,22
Російська	36,36	54,55	42,11	47,26	34,78	54,0	52,0	45,22
Обидві	51,52	40,91	55,26	45,21	47,83	42,0	46,0	48,70

Отже, лише близько половини тих, хто зарахував себе до гармонійних білінгвів, насправді є такими, а решта представляють субординативний білінгвізм, частіше з домінують російською мовою. Дещо завищена мовна самооцінка більшою мірою притаманна в усіх трьох містах тим, для кого першою мовою є російська, і в найбільш русіфікованому місті – Донецьку (54,55 %). У Дніпропетровську для 12,12 % номінально гармонійно двомовних комфортнішою виявилася українська мова, проте й там досить високий відсоток тих, хто реально віддає перевагу російській мові, незважаючи на те, що зараховує себе до гармонійних білінгвів. У Донецьку й Луганську відсоток реально переважно українськомовних серед номінально гармонійних білінгвів дещо вище 2 %. Найоб'єктивніше оцінили себе луганчани, але й серед них переважно російськомовні нерідко позиціонують себе як гармонійних білінгвів (42,11 %).

Порівнюючи дані про мову повсякденного спілкування (П) і мову комфорту (К) (табл. 8), бачимо, що ці показники практично збігаються лише стосовно української мови; тільки в Дніпропетровську до числа тих, хто спілкується тільки або переважно українською мовою, потрапляє й частина (близько 6 %) справжніх гармонійних білінгвів, яким комфортно спілкуватися обома мовами, щоправда інша частина (більше 24 %) спілкується переважно російською, до чого спонукає зовнішнє середовище. У Донецьку й Луганську спілкування лише або переважно українською мовою вимагає власної мовної стійкості, а інколи й відстоювання своєї громадянської позиції, тому майже 23 % гармонійних білінгвів у Донецьку і 10,5 % у Луганську спілкуються переважно російською мовою або суржиком (лише у Донецьку).

Таблиця 8

Мова повсякденного спілкування та мова комфорту серед номінально гармонійно двомовних

Мова спілкування	Групи мовців						Разом	
	Дніпр.		Дон.		Луг.		П	К
	П	К	П	К	П	К		
Українська	18,18	12,12	2,27	2,27	2,63	2,63	6,61	6,85
Російська	60,61	36,36	75,0	54,55	52,63	42,11	60,33	47,26
Обидві	21,21	51,52	18,18	40,91	44,74	55,26	26,45	45,21
Суржик	-	-	4,55	-	-	-	3,31	-

Проведене дослідження дає змогу зробити такі висновки:

1. Мовна ситуація у трьох східних областях України не відповідає етнічному складу населення і характеризується втратою мови свого етносу великою частиною українців навіть на рівні визначення рідної мови і тим більше на рівні мови повсякденного спілкування. Найбільше цей процес виражений у Донецькій області, найменше – у Дніпропетровській; він безпосередньо пов'язаний зі ступенем урбанізації регіону. Сільські українці більшою мірою зберігають мовну ідентичність, що обов'язково слід враховувати будуючи мовну політику в регіоні.

2. Зміна мовної політики держави й орієнтація освіти (шкільної та вищої, принаймні гуманітарної) на українську мову посприяла відновленню мовної ідентичності частини молодих українців, вихованих у російськомовних родин, передусім на рівні визначення рідної мови. У частини інформантів цей процес незавершений, що виявилось визнанням рідними обох мов. Саме цей факт вказує на важливість заходів, спрямованих на підвищення статусу української мови, у сфері освіти.

3. Для студентів гуманітарного профілю, яких було проанкетовано, характерний білінгвізм, який вони самі переважно (78,77 %) визначають як гармонійний (вільне володіння українською та російською мовами), але об'єктивно він є таким лише приблизно в половини з них, решта досить об'єктивно оцінюють себе як українсько-російських або російсько-українських білінгвів.

4. Серед тих, хто позиціонує себе як гармонійних білінгвів, близько половини об'єктивно віддають перевагу одній з мов, причому російсько-українські білінгви переважають над українсько-російськими, а завищена самооцінка стосується передусім володіння українською мовою.

5. Реальне користування мовами великою мірою залежить від середовища, в якому перебуває особа, тому мовну стійкість стосовно спілкування українською виявляють переважно ті, для кого це єдино комфортний

спосіб спілкування, тоді як винятково або переважно російською спілкуються й ті, хто вільно може послуговатися обома мовами.

Література

Вишняк 2009: Вишняк, О. Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз) [Текст] / О. Вишняк. – К., 2009. – 175 с. // <http://forumn.kiev.ua/2008-03-70/70-10.htm>

Залізник 2001: Залізник, Г. Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній [Текст] / Г. Залізник, Л. Масенко. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2001. – 95 с.

Кудрейко 2011: Кудрейко, І.О. Соціолінгвістичний портрет малих міст Донеччини [Текст] / І.О. Кудрейко : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Донецький національний ун-т., 2011. – 19 с.

Національний склад 2001: Національний склад населення України та його мовні ознаки: за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/publications/>

Соколова 2012: Соколова, С.О. Мовна ситуація Києва : погляд зовні [Текст] / С.О. Соколова // Українська мова. – 2012. – № 4. – С. 3 – 17.

Соколова 2013: Соколова, С.О. Основні типи мовної поведінки киян (за даними анкетування) [Текст] / С.О. Соколова // Українська мова. – 2013. – № 2. – С.38 – 55.

В статье проанализированы результаты опроса студентов гуманитарного профиля из восточных областей Украины (Днепропетровская, Донецкая, Луганская) для установления закономерностей определения ими родного языка, собственной языковой компетенции и изучения объективных параметров билингвизма – языка повседневного общения и языка комфорта. Зафиксировано преобладание русско-украинского билингвизма (асимметричный билингвизм с преобладанием русского языка) с завышенной самооценкой относительно уровня владения украинским языком, активнее проявляющейся на фоне русскоязычного окружения.

Ключевые слова: билингвизм, украинский язык, русский язык, родной язык, языковая ситуация, повседневное общение, самооценка.

The article analyzes the survey results of students of humanitarian profile from the eastern regions of Ukraine (Dnipropetrovsk, Donetsk, Lugansk) to determine the patterns determining their native language, their own linguistic competence and studying the objective parameters of bilingualism – the language of everyday communication and the language of comfort. It was determined the predominance of the Russian-Ukrainian bilingualism (asymmetrical bilingualism with a predominance of Russian) with high self-esteem regarding the level of Language Proficiency in Ukrainian, which turns out to be more active on the background of the Russian-speaking environment.

Keywords: bilingualism, Ukrainian, Russian, native language, the language situation, everyday communication, self-esteem.

Надійшла до редакції 25 квітня 2014 року.

РОЗДІЛ VIII. ПРИКЛАДНА ЛІНГВІСТИКА: НАПРЯМИ Й АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Ілля Данилюк

УДК 81'33=161.2

КОРПУС МІКРОТЕКСТІВ НА ПРИКЛАДІ ЗБІРКИ

ЗАГНІТКО АНАТОЛІЙ. СЛОВО У ДУШІ – ДУША У СЛОВІ. РОЗПОВІДІ ЗА СТОРІНКАМИ АВТОРСЬКОЇ ПРОГРАМИ «МОВО РІДНА, СЛОВО РІДНЕ...» (1989-1996 рр.) : НАУКОВО-ПОПУЛЯРНЕ ВИДАННЯ. – ДОНЕЦЬК : АКАДЕМІЯ, 1997. – 424 с.

У статті, яка входить до циклу, присвяченому опису теоретичних і практичних засад створення корпусу текстів для вивчення граматичної службовості у межах наукової теми кафедри української мови та прикладної лінгвістики ДонНУ, описано реалізацію інструментами адаптованого корпусного менеджера Manatee/Vonito корпусу мікротекстів. Подано принцип побудови тегів, описано алгоритм створення корпусу мікротекстів, продемонстровано можливості корпусного менеджера в роботі з мікротекстами.

Ключові слова: корпус текстів, частини мови, граматичний клас, граматичний підклас, тег.

Пропонована стаття є продовженням розпочатого циклу публікацій, присвяченого опису теоретичних і практичних засад створення корпусу текстів для вивчення граматичної службовості у межах наукової теми кафедри української мови та прикладної лінгвістики ДонНУ ([Данилюк 2013а, Данилюк 2013б]). У ній ми ставимо собі за мету розкрити принципи й технологію створення корпусу мікротекстів. Конкретними завданнями є: 1) опис загальної системи тегування у корпусі; 2) розробка алгоритму й принципів створення корпусу мікротекстів; 3) опис можливостей корпусного менеджера Manatee/Vonito у роботі з мікрокорпусами.

Нагадаємо, що під терміном лінгвістичний, або мовний, корпус текстів сьогодні розуміють великий, представлений в електронному вигляді, уніфікований, структурований, розмічений, філологічно компетентний масив мовних даних, призначений для вирішення конкретних лінгвістичних завдань [Захаров 2005: 3].

Загальна структура корпусного менеджера й розробленого корпусу відповідно описана на низці інтернет-ресурсів: https://sites.google.com/site/pldonnu/kursi/korpusna-lingvistika_corpora.pp.ua. Нагадаємо, що корпус складається із файлу з даними, де текст представлено у вертикальному вигляді у стовпчиках *словоформа*, *лема* (*початкова форма*), *тег* (мал. 1) і файлу налаштувань, де у вигляді регулярних виразів описано закладені граматичні класи і підкласи (мал. 2).

```

<g/>
, слово слово R7-----
, слово слово I-soz-----
рідне рідний K-son-----
<g/>
... .. R7-----
</s>
<s>
» » R5-----
Її вона Z---z-----
веде вед I-cok-----
кандидат кандидат I-con-----
філологічних філологічний K--mg-----
наук наука I-zmg-----
Анатолій Анатолія I-zmz-----
Загнітко
<g/>
. . R7-----
</s>
<s>
</doc>
<doc speaker="ЗАГНІТКО">
Колись колись S-----
Сидір Сидір I-con-----
Воробкевич
писав писати Doco---m---
<g/>
: : R7-----
Мово
рідна рідний K-zon-----
<g/>
, слово слово R7-----
, слово слово I-soz-----

```

Мал. 1. Фрагмент вертикального представлення корпусу


```

ATTRIBUTE word
ATTRIBUTE lemma
ATTRIBUTE tag

WPOSLIST      ",Н.р.,.с.*,ж.р.,.з.*,с.р.,.s.*,іменник,І.*,дієслово,D.*,дієприкметник,Dk.*,
LPOSLIST      ",іменник,i.*,дієслово,d.*,дієприкметник,dk.*,дієприслівник,ds.*,прикметник,k.*

STRUCTURE doc {
  ATTRIBUTE speaker
}
STRUCTURE s
STRUCTURE g
    
```

Мал. 2. Фрагмент файлу налаштувань із описом граматичних класів і підкласів у корпусі

У корпусі використовуються різні види розмітки, з яких лінгвістична є завжди найскладнішою і найважливішою. Корпусний менеджер на основі NoSketch Engine [Rychl etc 2004] передбачає форму представлення розмітки у вигляді тегів. Наведемо повторно приклад тегу і його розшифрування для слова *конференцією* – тег *IzooInIm* (сх. 1).

Схема 1

Розшифрування тегу для словоформи «конференцією»

<i>іменник</i>		<i>жіночий рід</i>		<i>орудний відмінок</i>		<i>неістота</i>		<i>м'яка група</i>
I	z	z	o	o	i	n	l	m
	<i>загальна назва</i>		<i>однина</i>		<i>іменниковий тип відмінювання</i>		<i>перша відміна</i>	

Нагадаємо структуру тегу в корпусі: на першій позиції позначка класу слова, далі позначки підкласів. Класифікація класів має такий вигляд (табл. 1):

Таблиця 1

Класи слів у КТ граматичної службовості

№	Клас	Тег
1)	(І)менник	I
2)	(Д)ієслово	D
3)	При(к)метник	K
4)	При(с)лівник	S
5)	(Ч)ислівник	C
6)	(З)айменник	Z
7)	Час(т)ка	T
8)	С(п)олучник	P
9)	При(й)менник	J
10)	(В)игук	W
11)	(А)бревіатура	A
12)	(Р)ешта	R

Перші десять класів – традиційно виділювані частини мови. До проблеми їх класифікації в українській мові ми зверталися неодноразово [Данилюк 2006; Данилюк 2010], остання, так звана «шкільна», була обрана з міркувань сумісності корпусу з низкою вже здійснених, поточних і майбутніх кафедральних досліджень. Два останні класи включили той загальний словник, які не входять до десятки основних класів. Літера в дужках в українських термінах – підстава для вибору символу на позначення класу в системі тегів. Виділення підкласів спирається на низку класичних [Курс 1951; Кучеренко 1964; Сучасна українська літературна мова 1969; Леонова 1983; Безполяско 1993; Вихованець 2004] і новітніх [Загнітко та ін. 2007; Загнітко та ін. 2012] досліджень.

Загалом за час реалізації наукової теми було створено й викладено в мережу низку дослідницьких корпусів текстів: Михайла Коцюбинського, Богдана Лепкого, Біблія у перекладі Івана Огієнка, текстів наукового, публіцистичного, офіційно-ділового, конфесійного стилів. Корпус мікротекстів у менеджері Manatee/Vonito створюємо вперше. За джерело взято збірку розповідей за сторінками авторської програми Анатолія Загнітка «Мово рідна, слово рідне...». У ній подано розшифровані у текстовий вигляд записи

радіопередачі, у якій автор у невимушеній формі веде підготовлену бесіду зі слухачами й запрошеними до студії гостями на теми мовленнєвої ситуації на Донеччині початку 90-х років минулого століття, наводить цікаві факти з життя славетних людей, з'ясовує специфіку рідного слова у житті людей, простежує засоби мовного впливу, визначає напрями видозміни вживання української мови в різних сферах. Збірка містить невеликі за обсягом цільні тексти, у яких структурно можна виділити авторське мовлення Анатолія Загнітка і запрошених спікерів. Відповідно, до метатекстової розмітки корпусу додано тег *speaker* (мовець). Для заголовків і описової інформації мовця не вказано (===NONE===).

У результаті отримано корпус із 772 мікротекстів, у яких разом 194720 токенів (табл. 2).

Таблиця 2

Кількісні дані корпусу мікротекстів

Спікер	Токенів	Мікротекстів	Спікер	Токенів	Мікротекстів
ЗАГНІТКО	128730	336	ЖЕНЯ	36	5
ЯГОДКІНА	11230	53	ВУДВУД	281	5
ЧЕРНИЧЕНКО	656	28	ЮЩЕНКО	434	4
ФРОЛЯК	7482	23	ПОПОВСЬКИЙ	1770	4
ЗІНКЕВИЧ-ТОМАНЕК	1100	21	ПЕРЕПІЧКА	359	4
ПОЗНАНСЬКА	5231	17	МАЛЄЙ	335	4
КЕЙС	646	16	ДЗЕВЕРІН	402	4
СОБОЛЬ	3860	12	БРАНД	571	4
ЯХНО	845	9	ПРОЦИКОВА	233	3
ОЛІФІРЕНКО	1769	9	ПОЛЯКОВ	468	3
ЛИСЕНКО	1107	9	ПОКРОВ	188	3
ВЕРБОВИЙ	818	9	ОЛІХНОВИЧ	529	3
КОВАЛИШИН	167	8	НІКУЛІН	115	3
ПАШНОВА	659	7	МОРОЗ	884	3
КОВАЛЕНКО	595	7	МОГИЛА	607	3
БІЛЕЦЬКИЙ	1529	7	ЖИГАЙЛО	213	3
БАРДАШЕВИЧ	1029	7	ДИКТОР	417	3
ШЕВЧЕНКО	1340	6	ГОЛОС	246	3
ТКАЧУК	654	6	КОЛОМІЄЦЬ	279	2
СТУС	856	6	КИСЕЛЬОВА	231	2
ОТІН	2088	6	ЖУРАВЕЛЬ	746	2
МАЗУР	2179	6	АНТОНЕНКО	164	2
ЛЯХ	2418	6	ТИЩЕНКО	726	1
БРИК	678	6	ПАТРИЧА	1413	1
ТЕРЕК	481	5	ДУХОВНИЙ	59	1
ОМЕЛЬЧЕНКО	1153	5	ГРОМОВЕНКО	186	1
МИТЬКО	431	5	===NONE===	3097	61
			<i>разом</i>	194720	772

Можливості корпусного менеджера дозволяють отримати низку даних на зразок:

а) конкорданси і списки найчастотніших токенів, лем, тегів (тут і далі наводимо нумеровані ілюстрації):

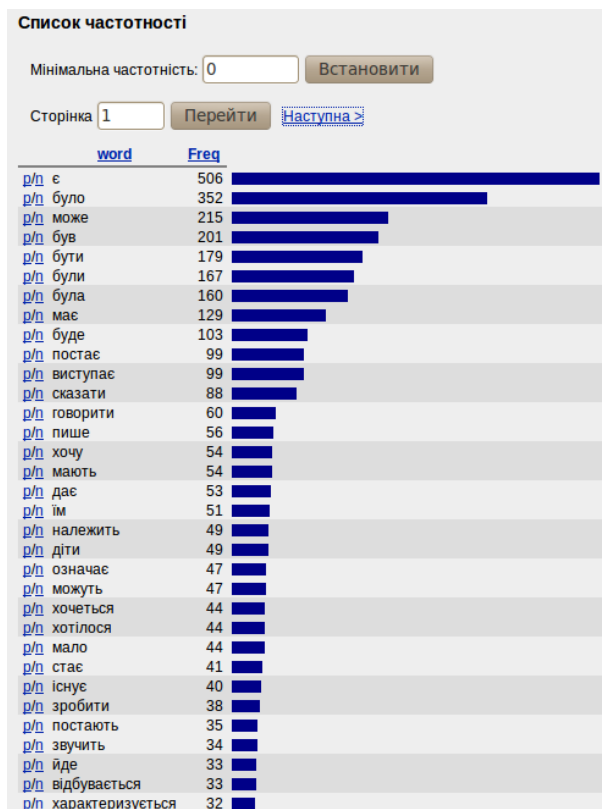
Список слів		Список слів		Список слів	
Корпус: dusha		Корпус: dusha		Корпус: dusha	
Сторінка 1 Перейти Наступна >		Сторінка 1 Перейти Наступна >		Сторінка 1 Перейти Наступна >	
tag	Частотність	word	Частотність	лемма	Частотність
R7-----	31722	,	18061	,	18061
J-----	14822	.	8424	.	9863
P-----	10538	i	3815	i	8424
S-----	10388	«	2567	«	4519
	9863	»	2529	»	2673
I-coz----	5402	в	2457	в	2631
R5-----	5096	у	2143	у	2567
Z--п-----	4974	не	2098	»	2529
Do-o---t-3-	4429	-	2038	не	2276
I-soz----	3907	що	1960	цей	2229
T-----	3604	з	1855	що	2185
I-zon----	3567	на	1729	-	2038
I-zoz----	3475	:	1291	з	1957
Dj-----	3381	до	1240	на	1914
I-zmz----	3133)	1024	бути	1817
I-zmr----	2484	(966	мова	1557
Do-m---t-3-	2302	як	922	як	1354
I-zod----	2140	и	907	до	1342
R6-----	2011	це	821	:	1291
Doco-m---	1865	про	804	а	1234
I-cor-----	1834	?	757	той	1174
I-con-----	1828	а	738	слово	1097
Z-soz----	1811	і	704	він	1076
Do-m---m---	1811	...	648	який	1045
K-mz-----	1781	його	631	український	1040
I-com-----	1767	мови	607)	1024
I-sor-----	1745	та	569	(966
K-zor-----	1723	за	528	я	944
I-zor-----	1671	є	506	ми	940

б) конкорданси і списки частотності в межах граматичного класу, наприклад, іменника:

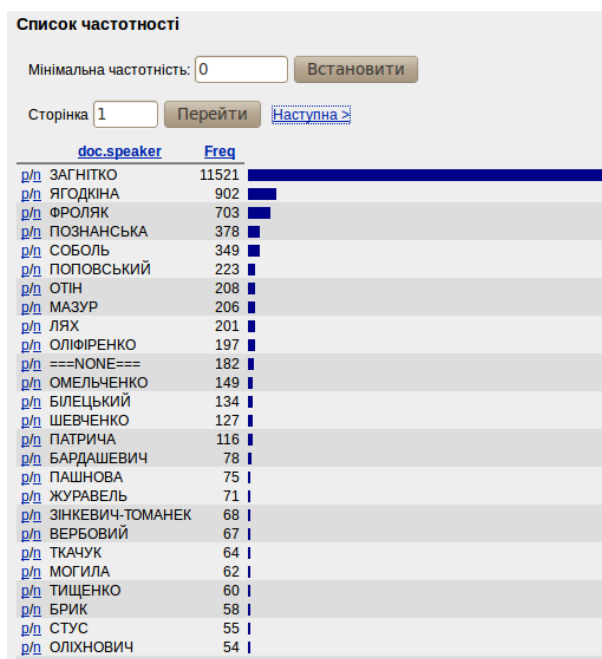
ДИКТОР
ДИКТОР
ДИКТОР
ДИКТОР
ДИКТОР
ДИКТОР
ЗАГНІТКО
ЗАГНІТКО
ЗАГНІТКО
ЗАГНІТКО
ЗАГНІТКО
ЗАГНІТКО

<doc> « **СЛОВО** РІДНЕ <g/> ... » Суцвіття українських
РІДНА <g/>, СЛОВО РІДНЕ <g/> ... » **Суцвіття** українських говорів Січень
Суцвіття українських **говорів** Січень - 1989 (<g/> 1 випуск
Суцвіття українських говорів **Січень** - 1989 (<g/> 1 випуск <g/>) (<g/> Плівка
говорів Січень - 1989 (<g/> 1 **випуск** <g/>) (<g/> Плівка <g/>, музика
Січень - 1989 (<g/> 1 випуск <g/>) (<g/> **Плівка** <g/>, музика <g/>) Говорить
випуск <g/>) (<g/> Плівка <g/>, **музика** <g/>) Говорить Донецьк <g/>
<g/>, музика <g/>) Говорить **Донецьк** <g/>. Послухайте передачу
Донецьк <g/>. Послухайте **передачу** « <g/> Мово рідна <g/>, слово
передачу « <g/> Мово рідна <g/>, **слово** рідне <g/> ... » Її веде кандидат
<g/>, слово рідне <g/> ... » Її **веде** кандидат філологічних
слово рідне <g/> ... » Її веде **кандидат** філологічних наук Анатолій
кандидат філологічних **наук** Анатолій Загнітко <g/> .
кандидат філологічних наук **Анатолій** Загнітко <g/> . Колись Сидір
Анатолій Загнітко <g/> . Колись **Сидір** Воробкевич писав <g/> : Мово
писав <g/> : Мово рідна <g/>, **слово** рідне <g/>, Хто ся вас стидає
горнеться до чужого <g/>, **Того** Бог карає <g/>; Свої його
горнеться до чужого <g/>, Того **Бог** карає <g/>; Свої його цураються
Свої його цураються <g/>, В **хату** не пускають <g/>, А чужії
пускають <g/>, А чужії <g/>, як **заразу** <g/>, Чуму <g/>, обминають <g/>

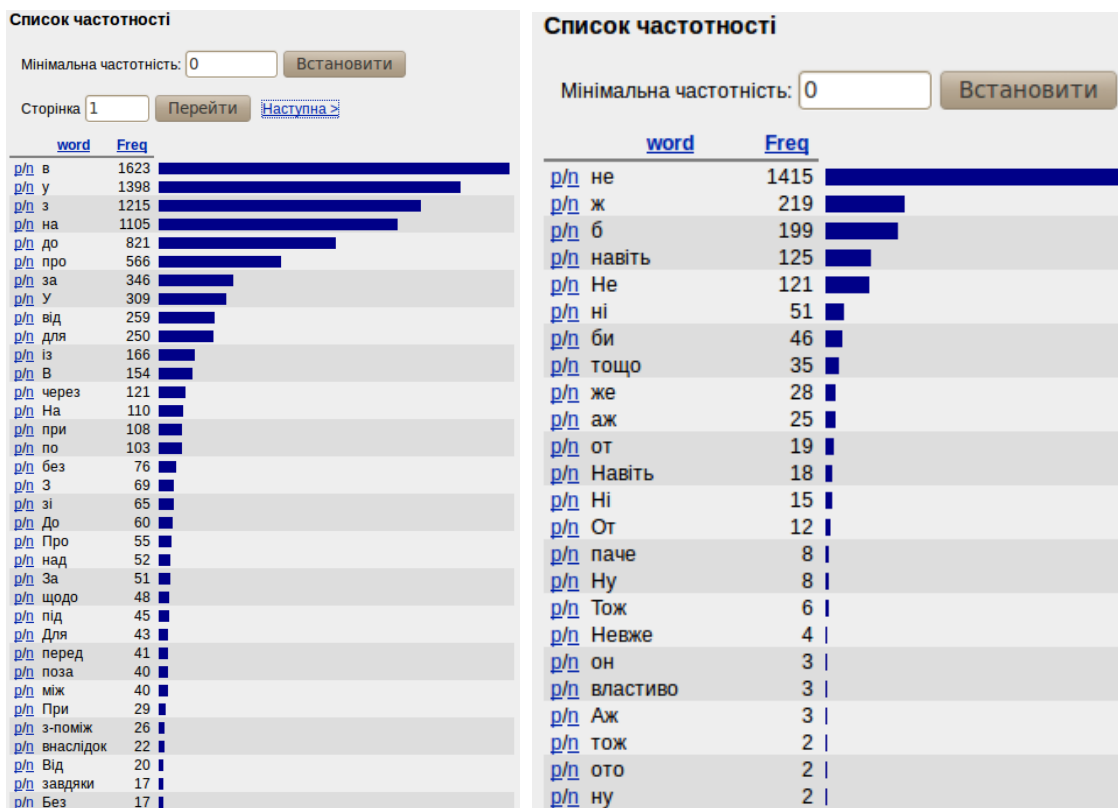
або дієслова:

в) конкорданси і списки частотності в межах граматичного класу, наприклад, прикметника, за мовцями:

г) конкорданси і списки найчастотніших токенів, лем чи класів у одного мовця, наприклад, прийменників чи часток, відповідно, у мовця ЗАГНІТКО:

Отже, реалізований корпус мікротекстів дозволяє отримати різноманітну лінгвістичну інформацію для, зокрема, розмовного жанру української мови. Створення і вивчення таких корпусів матиме важливе значення для опрацювання граматики, лексики та стилістики української мови у найближчій перспективі. Крім того, порівняння корпусів текстів для різних авторів / мовців дозволить сформулювати і розв'язати низку питань прикладної лінгвістики, пов'язаних із проблемою встановлення авторства, створення мовленнєвого портрета автора / мовця тощо.

Література

- Безпояско 1993: Безпояско, О. К. Граматика української мови. Морфологія : Підручник [Текст] / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Либідь, 1993. – 336 с.
- Вихованець 2004: Вихованець, І. Р. Теоретична морфологія української мови : Академічна граматика української мови [Текст] / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська / За ред. І.Вихованця. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.
- Данилюк 2013а: Данилюк, І. Г. Корпус текстів для вивчення граматичної службовості: класифікація граматичних класів і підкласів [Текст] / І.Г. Данилюк // Лінгвістичні студії : Зб. наук. праць. Випуск 26 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк : ДонНУ, 2013. – С. 224-229.
- Данилюк 2013б: Данилюк, І. Г. Корпус текстів для вивчення граматичної службовості [Текст] / І.Г. Данилюк // Лінгвістичні студії : Зб. наук. праць. Випуск 27 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк : ДонНУ, 2013. – С. 221-229.
- Данилюк 2010: Данилюк, І. Г. Прикладна морфологія : Навчальний посібник [Текст] / І.Г. Данилюк. – Донецьк : ДонНУ, 2010. – 165 с. – ISBN 978-966-639-441-8
- Данилюк 2006: Данилюк, І. Г. Синкретизм у системі частин мови : Автореф... к.філол.н. [Текст] / І.Г. Данилюк. – Донецьк, 2006. – 20 с.
- Захаров 2005: Захаров, В.П. Корпусная лингвистика : Учебно-метод. пособие [Текст] / В.П. Захаров. – СПб., 2005. – 48 с.
- Загнітко та ін. 2012: Загнітко, А.П., Каратаєва Г.О. Словник часток : матеріали і статті [Текст] / Анатолій Загнітко, Анна Каратаєва ; Донец. нац. ун-т. – Донецьк : ДонНУ, 2012. – 381 с.
- Загнітко та ін. 2007: Загнітко, А.П. Словник українських прийменників. Сучасна українська мова [Текст] / А.П. Загнітко, Г.В. Ситар, І.Г. Данилюк, І.А. Щукіна. – Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2007. – 416 с.
- Курс 1951: Курс сучасної української літературної мови [Текст] / за ред. Л. А. Булаховського : В 2 т. – К. : Рад. шк. 1951. Т.1. – 519 с. ; Т.2. – 407 с.

- Кучеренко 1964: Кучеренко, І. К. Теоретичні питання граматики української мови : Морфологія [Текст] / І. К. Кучеренко : В 2 ч. – К. : Вид-во Київ. ун-ту. 1961. – Ч.1. – 172 с. ; 1964. – Ч.2. – 159 с.
- Леонова 1983: Леонова, М. В. Сучасна українська літературна мова : Морфологія [Текст] / М.В. Леонова. – К. : Вища шк., 1983. – 264 с.
- Сучасна українська літературна мова 1969: Сучасна українська літературна мова : Морфологія [Текст] / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – 583 с.
- Rychlý etc 2004: Rychlý, Pavel, Smrž, Pavel. Manatee, Bonito and Word Sketches for Czech. In Proceedings of the Second International Conference on Corpus Linguistics [Text]. – Saint-Petersburg : Saint-Petersburg State University Press, 2004. – pp. 124-132. – ISBN 5-288-03531-8.

В статті, входячій в цикл, посвящений описанню теоретических и практических принципів создания корпусу текстів для изучения граматической служебности в рамках научной темы кафедри українського язика и прикладной лингвистики ДонНУ, описана реализация інструментами адаптированного корпусного менеджера Manatee/Bonito корпусу микротекстов. Приведен принцип построения тегов, описан алгоритм создания корпусу микротекстов, продемонстрированы возможности корпусного менеджера в работе с микротекстами.

Ключевые слова: корпус текстів, части речи, граматический класс, грамматический подкласс, тег.

In this article, which is a part of a series devoted to the description of the theoretical and practical guidelines for creating a text corpus for the study of grammar auxiliary within the scientific theme for Department of the Ukrainian language and Applied Linguistics at Donetsk National University, the implementation of microtext corpus using Manatee/Bonito manager is described. The principles of the tag algorithm construction for the creation of microtext corpus is given, the possibility of the manager to work with microtext is described.

Keywords: texts corpus, parts of speech, grammatical class, grammatical subclass, tag.

Надійшла до редакції 7 квітня 2014 року.

Тетяна Ковалевська

УДК 81'234

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПАРАМЕТРИ КОМУНІКАТИВНОЇ ОСОБИСТОСТІ В НЕЙРОЛІНГВІСТИЧНОМУ ПРОГРАМУВАННІ

У статті запропоновано новітні стратегії нейролінгвістичного програмування, скеровані на комплексну особистісну ідентифікацію. Доведено їх актуальність та перспективність у сучасній гуманітарній парадигмі.

Ключові слова: НЛП, комунікативна особистість, метапрограми, метамодель, предикати, невербаліка.

Психолінгвістичну й когнітологічну ідентифікацію визначальних ознак мовної особистості уналежують до стрижневої проблематики в парадигмальному просторі сучасної антропоцентричної гуманітаристики, орієнтованої на комунітаріанські концепції в існуванні соціуму, де «основною, загальновизнаною в світі цінністю є людина, особистість» [Людина 1998: 312], усвідомлювана як «не одичне і навіть не особливе, а монадне утворення, оскільки вона може репрезентувати весь всесвіт, стиснутий у межах конкретного індивідуума» [Крымский 2000: 22]. Безпосередня ж експлікація особистісних характеристик відбувається у процесах комунікації, яка «на три чверті складається зі спілкування мовленнєвого» [Атватер 2001: 273], бо «саме через мову дійсність осягається, усвідомлюється, а також «успадковується» від покоління до покоління» [Блакар 1989: 88], і саме мова «є одним з найнадійніших та ефективних засобів формування індивідуальності (особистості)» [Наумов 2010: 10]. Проте багатофакторний феномен мовної і – ширше – комунікативної особистості передбачає необхідність урахування всього комплексу її інтерактивних потенцій, зокрема невербальних елементів і сигнатур, важливу характерологічну роль яких засвідчує ціла низка відповідних досліджень (див. праці М.Арджайла, Р.Бервістела, І.Горелова, Е.Кречмера, І.Ладанова, А.Мейерабіана, В.Проннікова, В.Шелдона та ін.), а також і поява специфічних новітніх напрямів – гаптики, проксемики тощо. Г.Бейтсон зауважує, «вербальна, або дискретна, частина комунікації... розглядається як змістова повідомлення даної комунікації, а невербальна (аналогова) частина комунікації вважається повідомленням про ставлення» [Bateson 1997: 12], виконуючи в такий спосіб функцію обов'язкового аксіосистемного елемента спілкування. Деякі дослідники й інформаційну валідність також вважають пріоритетом невербаліки, оскільки «за тілом визнається властивість конкретно виявляти метафізику людського ества» [Флоренский 1995: 112]. Найвні тенденції увиразнюють комунікативну роль невербаліки й актуальність її кваліфікаційних перспектив в аналітичній реконструкції феномену комунікативної особистості.

Концептуальними компонентами комунікативної взаємодії, у межах якої й виявляється особистісна неповторність, «самість», можна вважати функціонування інтерперсональної континуальності особистісних світів, інтегрованих до контекстуальних сегментів реального буття через посередництво сенсово інформативних вербальних та невербальних феноменів, аналіз яких і дає змогу отримати уявлення про

особливості емоційно-когнітивних особистісних структур, уможливаючи оптимізацію моделювальних перспектив загальної комунікативної сфери. Проте у низці різновекторних теорій і методик, скерованих на інтерпретацію поведінкових індивідуальних контекстів, найчастіше увагу дослідників привертають поокремі аспекти комунікативних виявів особистості (психологічні, соціальні, етнологічні та ін.), що унеможливило об'єктивне конструювання її цілісного образу. В цьому аспекті вважаємо перспективною новітню наукову парадигму нейролінгвістичного програмування (НЛП) як самостійну моделювальну систему з глибоким теоретичним підґрунтям й ефективним практичним інструментарем. Предметом дослідження НЛП є когнітивні структури людини, пов'язані зі специфічними процесами діакритизації метатексту дійсності та відповідною експлікацією вербалізованих і аналогових (невербальних) дискурсів у полікомунікативних моделях. Об'єктом дослідження виступають поведінкові комплекси особистості, аналізовані через використання різноманітних комплексних стратегій, у межах яких поєднано психологічні, лінгвістичні та нейрофізіологічні підходи, що сприяє отриманню цілісного уявлення про полівимірні процеси та закономірності особистісних об'єктивацій (докладніше про наукову специфіку НЛП див. праці Р.Бендлера, Дж.Гріндера та ін.). Ефективність НЛП зумовлена його гетерогенним креативним характером, що вирізняє його у парадигмі сучасних гуманітарних наук, які часто «опиняються перед труднощами не лише об'єктивного, а й суб'єктивного характеру, пов'язаними із застарілістю їхньої інституційної, інструментальної та методологічної бази» [Дзюба 2001: 4]. Наведене унаочнює актуальність запропонованої розвідки, мета якої полягає в поглибленні наявних психолінгвістичних та когнітологічних методик, орієнтованих на вичерпну ідентифікацію комунікативної особистості з урахуванням концептосфери її аналогово-дискретних психоструктур.

Наукова кваліфікація вербаліки відбувається із застосуванням метапрограмних та метамодельних стратегій, а також з урахуванням її репрезентативної маркованості.

Метапрограми в НЛП тісно пов'язані з феноменом ментальності (радше – лінгвоментальності) як глобальною психолінгвістичною універсалією, відповідні актуалізації якої пояснено специфікою корелятивних відношень між глибинно-поверховими структурами, реалізованими в потенціях індуктивно-дедуктивних перетворень, а також у гіпотетиці абдуктивних трансформацій, спрямованих на пошук схожості між об'єктами і явищами. У межах цієї науки природа зазначених кореляцій зумовлена універсальними метапрограмними структурами – своєрідними ментальними концентрами. До основних метапрограм (МП) належать 1) екстернальна / інтернальна особистісна референція, 2) відцентрова / доцентрова й 3) активна / пасивна мотивація діяльності, 4) зіставно-протиставний фокус порівнянь, 5) аксіосистемні ідентифікації, пов'язані з ціннісним маркуванням певних сегментів довкілля, та 6) суб'єктивні / об'єктивні пріоритети у процесах спілкування тощо (див. праці Р.Ділса, Дж.Сеймора та ін.). Указані МП фіксують власне особистісні скерування та мотиваційні вподобання, інтерактивні напрями перцепції та пріоритетні шляхи інформаційної діакритизації реальності, що, у свою чергу, і дає підстави для їхнього співвідношення з феноменом ментальності, оскільки МП «окреслюють властивості та взаємозв'язки між переживаннями та інформацією, які відтворює та чи інша когнітивна стратегія» [Дилтс 2000: 267], і є «ключовими моментами у процесах мотивації і прийняття рішення» [О'Коннор 1997: 189]. Так, відцентрова / доцентрова вмотивованість передбачає «рух в напрямку до чогось позитивного чи від чогось негативного» [Дилтс 2000: 267] і корелює з гомеостатикою мотивації як такої, що скерована на зменшення особистісної напруги порівняно з вектором самореалізації, прагненням до здійснення мети, характерним для гетеростазу за Хьеллом-Зіглером. Екстернальна / інтернальна особистісна референція описує «процес використання людиною власних відчуттів, репрезентацій і критеріїв як основного джерела дій та виміру їх успішності» [Дилтс 2000: 269], співвідносячись із «локусом контролю», згідно з яким людина пояснює свої успіхи чи невдачі зовнішніми чи внутрішніми причинами. МП зіставно-протиставного фокусу порівнянь орієнтовані на розкриття специфіки у процесах інформаційної обробки і реалізуються у виборі релевантних холистично-елементалістських стратегій, спрямованих або на комплексне, «гештальтоване» сприйняття довкілля (холізм), або на його деталізацію, де «розмір узагальнення залежить від розвитку репрезентативних систем і домінування одного з двох типів мислення» [Сухинин]. Тут ідеться про встановлення переваги логічного чи аналогового мислення та відповідний взаємозв'язок із провідною репрезентативною системою і загальними мисленнєвими стратегіями, оскільки, наприклад, аналоговий тип (домінує права півкуля головного мозку) передбачає перевагу візуального декодування і природність, усталеність синкретичного сприйняття. Логічний тип (ліва півкуля) оперує деталізованою інформацією з максимальним притягненням аудіально-кінестетичних систем тощо. На необхідності врахування мозкової інтеграції наголосив і В.Петров: «Річ у тім, що з відкриттям міжпівкульної функціональної асиметрії людського мозку стала чітко усвідомлюватися спеціалізація «правопівкульного» та «лівопівкульного» мислення. Слова чи образи на основі лівопівкульної стратегії організовані так, що утворюють однозначний контекст і порівняно просту й зручну у використанні модель реальності. Відмінна риса правопівкульної стратегії – формування багатозначного контексту, необхідного для цілісного охоплення світу з усіма його складниками та прихованими відношеннями... Функціонуючи як єдине ціле, мозок якимось чином сполучає обидва способи організації контексту» [1990: 103-104], співвідносних із символічним та образним рівнями когнітивного моделювання. Застосування зазначеної МП уможливило ідентифікацію імманентної, неусвідомлюваної (а тому максимально об'єктивної) особистісної психоознаки, надаючи підстави для виокремлення концептуальних векторів індивідуальних поведінкових стратегій.

Метапрограми структурування дійсності відбивають особливості розчленування універсуму на речі, явища й властивості, наявні в певних локально-темпоральних межах. МП «завдання – взаємовідносини»

фіксують різницю між емоційно-логічними пріоритетами особистості в процесах інтеракції, які пов'язані з акцентуванням раціональних, логічних взаємовідносин, спрямованих на досягнення спільної для колектива мети або на акцентуацію міжособистісних стосунків та їхню ціннісну актуальність порівняно із загальною колективною метою, що є актуальним і в аспекті гендерології.

Отже, МП як актуальні сегменти феномену ментальності уособлюють суб'єктивні цінності, пріоритетні засоби обробки зовнішньої інформації та актуальні напрями інтерактивного спілкування, що почасти відбиває особистісну психоструктуру в її співвіднесенні з дійсністю. Дослідники зауважують, що «оскільки метапрограми фільтрують наш досвід і ми передаємо його за допомогою мови, то певні патерни мови є типовими для певних метапрограм» [О'Коннор 1997: 189], увиразнюючи максимальну інформативність у цьому аспекті вербальної поведінки, насамперед процесів її адекватного декодування як «реконструкції смислу, переведення його на універсально-предметний код внутрішнього мовлення суб'єкта-сприймача» [Седов 2007: 122].

Метамодельні стратегії, систематика яких спирається на ідеї трансформаційної граматики та породжувальної семантики, відбивають максимальну амплітуду гіпотетичних перетворень, яким підлягає реалізація латентних глибинних структур, де експліковані поверхові структури є наслідком дії універсальних процесів мовного моделювання – генералізації, делеції та дисторції, кожен з яких містить специфічні мовні маркери. Отже, метамодель «наявно описує повторювані моделі, патерни, характерні для мовних систем» [Бендлер 1996: 243] і становить концептуальну структуру мовних репрезентацій, експлікованих у гетерогенних ситуаціях, де вони виступають маркерами психосемантичного імплікаціоналу особистості, що, у свою чергу, дає підстави для об'єктивного аналізу [Ковалевська 2008]. Відповідно, метамодельна ідентифікація мовної поведінки особистості уможливує виявлення її специфічних лінгвостратегій, зумовлених уприродненими пріоритетами мовного моделювання, і відповідно створює підстави для прогнозованої корекції всього поведінкового контуру, оскільки НЛП належить до «найновітніших сугестивних методик» [Слухай 2012: 49] і виступає потужним засобом впливу «на мислення, емоції та поведінку окремих людей, груп, мас...» [Петрик 2011: 54].

Ефективним показником особистісної ідентифікації у НЛП вважають і мовні експлікатори репрезентативних систем – предикати. Доведено, що наше сприйняття світу залежить від багатьох чинників, серед яких величезну роль відіграють нейрофізіологічні фільтри, пов'язані з природними каналами отримання та обробки інформації, які називають модальностями. Всі свідчення, «що надходять до мозку через органи чуття, переводяться у смислову форму й утворюють наші суб'єктивні «переживання» – представлення сприйнятого світу» [О'Коннор 1997: 125]. Ці системи-модальності виконують роль особливої мови переживань, яка формує й поширюється на всі інші процеси – мислення, спогади, уявлення, сприйняття, свідомість. У кожної людини є провідна модальність, «яку ми звичайно використовуємо, щоб отримати доступ до збереженої в пам'яті інформації» [Олдер 2000: 126], та т.зв. первинна модальність, що визначає «той чи інший спосіб обробки інформації» [Олдер 2000: 127], хоч загальна перцепція найчастіше відбувається на рівні синестезії каналів. Отже, можна твердити, що провідну модальність ми використовуємо інтернально, для ідентифікації внутрішніх когніцій особистісного імплікаціоналу, а первинна скерована на екстерналізоване сприйняття та діаκριтизацію довкілля. Модальності, або репрезентативні системи, сприяють акцентуації певних сегментів дійсності в нашому внутрішньому світі, оригінальність відношень між якими формує суб'єктивну картину сприйнятого, реалізовану в мовленні. Таким чином, якщо ми зможемо визначити провідну та первинну репрезентативну систему співрозмовника через характерні мовленнєві маркери, то зможемо й уявити, як саме він мислить: «У процесі спілкування ви зможете значно збільшити ступінь контакту з вашим партнером, якщо зрозумієте, в який спосіб він укладає свою карту реальності» [Алдер 2000: 49].

Невербаліку в НЛП також вважають максимально інформативним показником особистісної специфіки, а характер невербального знака набуває значення самостійного семантичного маркера, що має не лише зовнішню форму, поверхову структуру, а й внутрішній план, своєрідну глибинну структуру. Таке тлумачення невербаліки корелює з поглядами відомих лінгвістів, зокрема, О.Кубрякової, яка відзначає: «Теорія подвійного кодування вносить корективи в уявлення про пам'ять як семантичні мережі в тому, що їх вузлами можуть виявитися як вербальні одиниці (логогени), так і невербальні репрезентації (імагени)» [Кубрякова 1996: 11]. Згідно з теорією подвійного кодування психічні процеси людини є результатом функціонування двох хоч і скорельованих, але достатньо незалежних знакових систем – вербального та невербального кодування (див. праці А.Пайвіо). Декодування таких комплексів пов'язане зі знаннями про їхню фізіологічну етимологію, семантику та національно-ситуативну специфіку.

У НЛП запропоновано техніки, спрямовані на особистісну ідентифікацію за комплексом невербальних параметрів (рухи тіла, голосові показники тощо), серед яких особливої уваги надано аналізу семантики погляду, оскільки «вплив психічного найвиразніше можна спостерігати через посередництво візуального каналу передавання інформації, тобто через контакт очі в очі» [Шторм]. Психологічну значущість візуального каналу відзначав і Г.Гельмгольц, який твердив, що око – це частина мозку, винесена на периферію [Черниговская]. У НЛП з особливостями погляду пов'язують можливість визначення стилів мислення людини (візуального, аудіального, кінестетичного) за латеральними рухами очей (ЛРО). В цьому аспекті велику роль відіграли дослідження М.Еріксона, який звернув увагу на те, що поставлене питання змушує слухача у більшості випадків відвернути очі від того, хто запитує. В такому разі він ніби дивиться «крізь вас» або в якомусь певному напрямку. Зрозуміло, що таке «занурення в себе» – це звернення до власної пам'яті, власного

внутрішнього досвіду, до особистісних можливостей уявити чи сконструювати щось нове на ґрунті вже відомого. Саме погляд людини і засвідчує, до якого саме різновиду пам'яті чи внутрішнього досвіду вона апелює, бо «рухи її очей тісно пов'язані з такими мисленнєвими процесами, як робота уяви, пам'яті та розмова із самим собою. Напевне, рухи очей узгоджуються з обробленням сенсорної інформації різними ділянками мозку (їх локалізація відома за томограмами та загальною діагностикою хворих із пошкодженнями мозку)» [Олдер 2000: 134]. Очі – індикатор актуальних для людини каналів комунікації, і процеси синтезу (конструювання) вимагають рухів очей праворуч, а пригадувані (ейдетичні) образи зосереджені ліворуч (ідеться про нормативну невербаліку). З огляду на це ЛРО зумовлюють (з боку співрозмовника) зорові (догори – праворуч), аудіальні (праворуч у серединній площині) та кінестетичні (донизу – праворуч) конструкції. Протилежний напрямок ЛРО (ліворуч) зумовлює відповідно візуальне, аудіальне пригадування та внутрішній діалог (ліворуч – донизу). В практиці НЛП пропонують спеціальні питання, які зумовлюють відповідні ЛРО співрозмовника і дають змогу зафіксувати їхню репрезентативну маркованість (докладніше див. [Ковалевська 2008]).

Невербальну поведінку порівняно з вербальною в НЛП вважають «первинно інформативною», оскільки вона здебільшого ґрунтується на неусвідомлюваних процесах психічної діяльності. У НЛП більшої уваги надано семантиці генетично детермінованих невербальних сигналів, що дає змогу ідентифікувати психологічний стан мовця і ширше – зрозуміти елементи його суб'єктивного світосприйняття. Декодування особистісної поведінки та встановлення рапорту (емпатії) відбувається поетапно: на першому етапі здійснюється пошук актуальної інформації, на другому – збирання та систематизація, потім – перевірка отриманої інформації щодо її істинності. Лише після цього пропонують застосовувати т.зв. приєднання (вербальне та невербальне) до співрозмовника. Інформація, що є необхідною для реалізації цього останнього етапу, охоплює макро- та мікрофактори. До перших належать локальні характеристики учасників комунікації, для оптимізації якої пропонують просторове розташування співрозмовників у неперехрещуваних площинах та дотримання єдиної процесуальної динаміки спілкування. До факторів мікроналаштування щонайперше уналежнено супрасегментні параметри комунікації.

Отже, як зазначав О.Лурия, «абсолютно беззаперечно, що разом із системою мовних одиниць у процесі формування й декодування повідомлення беруть участь ще й позамовні компоненти: жест, міміка...» [2009: 229] та ін., тобто становлять «функційно самостійну семіотичну систему» [Наумов 2010: 112], за допомогою якої передаються і деякі форми невербальної поведінки, що характеризують стан мотиваційно-емоційної сфери, і цілісні поведінкові структури і програми. Відповідні складники засвідчують не лише емоційні рефлексії особистості, а й створюють загальне комплексне уявлення про її ментальну орієнтацію, пов'язану з дією цілого конгломерату чинників, які й формують неповторність кожного індивідуального вияву.

Узагальнюючи, відзначимо наукову обґрунтованість та ефективність стратегій НЛП в аналізі особистісної поведінки, використання яких уможливило отримання комплексного образу комунікативної особистості, що, у свою чергу, сприятиме поглибленню відповідних психолінгвістичних і когнітологічних теорій та поліпшенню всього спектру комунікативних практик через можливість прогнозованої корекції знегативованих, агресивних інтеракцій, характерних для сучасного комунікативного простору.

Література

- Алдер 2002: Алдер, Х. НЛП: современные психотехнологии [Текст] / Г. Алдер. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2002. – 160 с.
- Атватер 2001: Атватер, И. Невербальное общение [Текст] / И. Атватер // Психология влияния. – СПб. : Питер, 2001. – С. 209-219.
- Бэндлер 1996: Бэндлер, Р., Гриндер, Д. Структура магии [Текст] / Р. Бэндлер Р., Д. Гриндер. – СПб. : Белый кролик, 1996. – 496 с.
- Блакар 1987: Блакар, Р.М. Язык как инструмент социальной власти (теоретико-эмпирические исследования языка и его использования) [Текст] / Р. М. Блакар // Язык и моделирование социального взаимодействия. – М. : Прогресс, 1987. – С. 88-125.
- Дзюба 2001: Дзюба, І. Метод – це насамперед розуміння [Текст] / І. Дзюба // Слово і час. – 2001. – №7. – С. 4-10.
- Дилтс 2000: Дилтс, Р. Моделирование с помощью НЛП [Текст] / Р. Дилтс. – СПб. : Питер, 2000. – 288 с.
- Ковалевська 2008: Ковалевська, Т.Ю. Комунікативні аспекти нейролінгвістичного програмування : Монографія [Текст] / Т.Ю. Ковалевська. – Одеса : Астропринт, 2008. – 346 с.
- Крымский 2000: Крымский, С.Б. Философия как путь человечности и надежды: Монографія [Текст] / С.Б. Крымский. – К. : Курс, 2000. – 308 с.
- Кубрякова 1996: Кубрякова, Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов [Текст] / Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузина. – М. : МГУ, 1996. – 248 с.
- Лурия 2009: Лурия, А.Р. Основные проблемы нейролингвистики [Текст] / А.Р. Лурия. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 256 с.
- Людина 1998: Людина у сфері гуманітарного пізнання [Текст]. – К. : Український Центр духовної культури, 1998. – 408 с.
- Наумов 2010: Наумов, В.В. Лингвистическая идентификация личности [Текст] / В.В. Наумов. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. – 240 с.

О'Коннор 1997: О'Коннор, Дж., Сеймор, Дж. Введение в НЛП [Текст] / Дж. О'Коннор, Дж. Сеймор. – Челябинск : Версия, 1997. – 256 с.

Олдер 2000: Олдер, Г., Хэзер, Б. NLP. Полное практическое руководство [Текст] / Г. Олдер, Б. Хэзер. – К. : София, 2000. – 224 с.

Петрик 2011: Сугестивні технології маніпулятивного впливу: навч. посіб. [Текст] / [В.М. Петрик, М.М. Присяжнюк, Л.Ф. Компанцева, Є.Д. Скулиш, О.Д. Бойко, В.В. Остроухов]; за заг. ред. Є.Д. Скулиша. – 2-ге вид. – К. : ЗАТ «ВІПОЛ», 2011. – 248 с.

Петров 1990: Петров, В.В. Идеи современной феноменологии и герменевтики в лингвистическом представлении знаний [Текст] / В.В. Петров // Вопросы языкознания. – 1990. – № 6. – С. 39-48.

Седов 2007: Седов, К.Ф. Нейропсихолінгвістика [Текст] / К.Ф. Седов. – М.: Лабиринт, 2007. – 224 с.

Слухай 2012: Слухай, Н.В. Суггестия и коммуникация: лингвистическое программирование поведения человека [Текст] / Н.В. Слухай. – К. : Издательско-полиграфический центр «Киевский университет», 2012. – 319 с.

Сухинин: Сухинин, И. Фильтры мета-программ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.nlpcenter.ru/magazine/2/suhinin>.

Флоренский 1995: Флоренский, П.А. Иконостас [Текст] / П.А. Флоренский. – М. : Правда, 1995. – 326 с.

Черниговская : Черниговская, Т.В. Психо- и нейролінгвістика. Сервер дистанционного обучения / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.csa.ru/DistanceLearning/index>.

Шторм: Шторм, А. Тезисы по теории психической коммуникации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.psy.piter.com>.

Bateson 1997: Bateson, G. Mind and Nature [Text] / G. Bateson. – N.Y. : Fischer, 1997.

В статье рассмотрены новейшие стратегии нейролінгвістического программирования, ориентированные на комплексную личностную идентификацию. Обоснована их актуальность и перспективность в современной гуманитарной парадигме.

Ключевые слова: НЛП, коммуникативная личность, метапрограммы, метамодель, предикаты, невербалика.

The article deals with offering new NLP strategies aimed at complex personal identification. The author proves their being adequate, actual and perspective in the modern humanity paradigm.

Keywords: NLP, communicative personality, metaprograms, metamodel, predicates, non-verbalics.

Надійшла до редакції 7 квітня 2014 року.

Алексей Кретов

УДК 81'33

МАРКЕМНЫЙ АНАЛИЗ ПОЭЗИИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО

У статті за допомогою методу маркемного аналізу виокремлено 50 найважливіших слів (маркем) у поезії Т. Шевченка. Маркеми розподілено за 9 семантичними класами. Маркемний склад кожного із класів проаналізовано. Особливу увагу приділено конотативній семантиці маркем – позитивній (добро) або негативній (зло). Узагальнення даних за всіма 50 маркемами показало, що на частку «добра» припадає 70% сумарного значення Індекса Текстуальної Маркованості словоформ, на частку «зла» – 28%, а нейтральні маркеми складають 2%. Цей результат можна пояснити любов'ю як домінують художнього світу Т. Шевченка.

Ключові слова: конотативна семантика, маркема, маркемний аналіз, семантичний клас, частота слововживання.

Каждый поэт имеет и несёт читателям свой поэтический мир, своё мировидение, и наш долг перед поэтом постараться понять, что именно его волновало, о чём его поэзия, в чём состоит её ценность и неповторимость.

Наша цель – рассказать о 50 «ключевых» словах (маркемах) поэзии Т. Шевченко, и о том, что открывается через них.

Объектом исследования является украинская поэзия Т. Шевченко, входящая в 1 и 2 тома 6-томного «Собрания сочинений», аутентичного первым 6 томам «Академического собрания сочинений в 12 томах» [Шевченко 2003].¹ В корпус исследования вошли только основные украиноязычные тексты (варианты, дуби и тексты, приписываемые Т. Шевченко, в корпус не включены). Из корпуса исключены все тексты и фрагменты

¹ Автор искренне благодарит А. Ситарь за предоставление электронной версии указанного источника.

текстов, написанные не на украинском языке: русском, церковнославянском и польском. Корпус собственно украинских поэтических текстов Т. Шевченко составил 82.843 словоупотребления.

Маркемный анализ – новый метод компьютерного выделения «ключевых слов», впервые предложенный и реализованный в публикациях [Кретов 2007; 2008; 2010; Воронина и др. 2010]. Суть его состоит в следующем. Долгое время полагали, что главные слова – это самые употребительные слова в текстах поэта. Это верно лишь отчасти. Самыми употребительными текстовыми словам в поэзии Т. Шевченко являются: *не* – 2300, *а* – 1688, *в* – 1596, *на* – 1515, *та* – 1453, *з* – 1144, *й* – 1010, *і* – 985, *я* – 857, *що* – 825, *у* – 762, *як* – 729, *за* – 706, *то* – 526, *ти* – 476, *до* – 405, *де* – 351, *чи* – 319, *ж* – 305, *так* – 295. Но разве эти слова составляют специфику поэзии Т. Шевченко? Эти слова можно обнаружить в любом достаточно большом тексте на украинском языке. Частота этих слов идёт от языка, а не от автора. А если нас интересует именно художественный мир поэта, то, что выделяет его, а не то, что объединяет его со всеми говорящими и пишущими на украинском языке, то ориентация на самые употребительные слова в текстах автора не помогает в решении задачи, а, напротив, дезориентирует.

Так мы приходим к выводу, что частота слова в тексте является не однородной, а сложной характеристикой – равнодействующей двух составляющих: объективной (собственно языковой) и субъективной (идущей от своеобразия автора и порождаемого им текста). Следовательно, информацию о художественном мире автора несет не частота слова, а отклонение частоты от какой-то не данной в непосредственном наблюдении, но предполагаемой или, если угодно, постулируемой «средней, типичной» частоты этого слова.

Некоторые предлагают в качестве такой «типичной» частоты брать относительную частоту слова (в *ipm*, по-русски – *унам* «употреблений на миллион») в частотном словаре (например, в [ЧССУХП, 1981]) или каком-то корпусе языка. Но и такое решение имеет недостатки. Исчерпывающий корпус текстов живого языка невозможен в принципе. Да и для мертвого языка полнота корпуса мнима, во-первых, потому что количество и содержание дошедших до нас текстов случайны, а во-вторых, потому, что всегда есть вероятность обнаружения новых текстов на мертвом языке, как например, постоянно происходит с хеттскими текстами² и недавно произошло с агванскими [Майсак 2010]. Следовательно, любой корпус представляет собой какую-то в большей или меньшей степени случайную выборку текстов, от состава которой и зависит относительная частота слова в этой выборке.

Так, например, сопоставительный анализ частотных словарей русского языка (см. [Морковкин (ред.) 1985]) показал, что частотность значительного количества слов оказывается неподтверждённой другими словарями. Причина в том, что разные частотные словари строятся на разных корпусах, далеко не все из которых обладают свойством общеязыковой репрезентативности. Это подводит, к выводу, что «более объективна косвенная оценка функциональной активности слова по его длине, ... основывающаяся на зависимости длины слова от его частотности» [Кретов 2011: 55].

Американский лингвист Дж.К. Ципф [Zipf 1949] установил, что чем короче (в среднем) слова, тем чаще они встречаются в тексте, и напротив – чем (в среднем) длиннее слова, тем реже они употребляются. Из этого следует, что длина слова в языке регулируется его частотой в тексте, и когда длина слова приходит в противоречие с его употребительностью, слово сокращается (ср. *велик* вместо *велосипед*, *телик* вместо *телевизор*, *пси* вместо *психопат*; *гомик* вместо *гомосексуалист* или *Ёбург* вместо *Екатеринбург*³). Таким образом, длина слова свидетельствует о его употребительности на протяжении значительного периода времени – достаточного для того, чтобы гармонизировать обе характеристики. Из этого следует, что косвенным показателем «типичной» частоты слова является его длина, превратившаяся из факта речи в факт языка или – шире: процесс функционирования, породивший оптимальную форму. В нашем случае – форму слова. Если частота слова в тексте является равнодействующей двух факторов (объективного – язык и субъективного – речь-текст), то субъективную составляющую, идущую от автора, можно получить вычитанием из частоты её объективной (языковой) составляющей. На первый взгляд, такая задача представляется неразрешимой. И тут на помощь приходит формула вычисления весов словоформ [Титов 2004: 15]

$$(1) \quad Pr_i = \frac{\Sigma r - R_{1-i}}{\Sigma r}$$

где Σr – сумма словоформ всех рангов, R_{1-i} – сумма словоформ от первого до данного ранга (в данном случае речь идёт о рангах частот, а не о рангах слов), что позволяет привести к сопоставимому виду вес словоформ в тексте по частоте (Ч-вес) и по длине (Д-вес) и разместить их в интервале от 1 до 0.

² Основной массив хеттских текстов был издан в виде факсимиле в сериях *Keilschrifturkunden aus Boghazköi* (60 томов) и *Keilschrifttexte aus Boghazköi* (45 томов) и ряде более мелких изданий, однако множество текстов, особенно недавно найденных, ещё только дожидается публикации. (выделено мной – А.К.) [http://ru.wikipedia.org/wiki/Хеттский_язык].

³ Посол [США в РФ] опубликовал в своем "Твиттере" сообщение на русском языке о планах принять участие в форуме "Иннопром-2012" в *Екатеринбурге*, при этом было использовано сленговое сокращение названия. По словам Макфола, он лишь скопировал слово "*Ёбург*" у одного из своих подписчиков. <http://www.sibinfo.su/news/world/1/32611.html>

Розділ VIII. ПРИКЛАДНА ЛІНГВІСТИКА: НАПРЯМИ Й АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

При этом максимальный ранг по частоте имеют самые частотные слова, а максимальный ранг по длине – самые короткие. Разность весов и даёт субъективную составляющую единиц текста: *Индекс Текстуальной Маркированности словоформы* (ИнТеМ).

Формула вычисления ИнТеМа: $\text{ИнТеМ} = \text{Ч-вес} - \text{Д-вес}$.

Вычисление Ч-веса представлено в таблице 1, а Д-веса – в Таблице 2.

Таблиця 1

Стратификация словоформ поэзии Т. Шевченко по частоте

Раз	СлФорм	Накопл.	Ч-вес	Пример
3025	1	1	0,99994	і
2300	1	2	0,99987	не
1688	1	3	0,99981	а
1569	1	4	0,99975	в
1514	1	5	0,99968	на
1452	1	6	0,99962	та
1058	1	7	0,99956	з
1009	1	8	0,99949	й
835	1	9	0,99943	я
825	1	10	0,99936	що
762	1	11	0,99930	у
729	1	12	0,99924	як
706	1	13	0,99917	за
526	1	14	0,99911	то
472	1	15	0,99905	ти
405	1	16	0,99898	до
319	2	18	0,99886	чи
305	1	19	0,99879	ж
295	1	20	0,99873	так
287	1	21	0,99867	його
275	1	22	0,99860	щоб
270	1	23	0,99854	мене
269	1	24	0,99847	по
260	2	26	0,99835	ще
248	1	27	0,99828	мов
230	1	28	0,99822	собі
226	1	29	0,99816	мені
220	1	30	0,99809	бо
215	1	31	0,99803	мати
211	1	32	0,99797	б
205	1	33	0,99790	мій
201	1	34	0,99784	моя
200	1	35	0,99778	люде
193	1	36	0,99771	все
188	1	37	0,99765	серце
186	1	38	0,99759	аж
177	2	40	0,99746	буде
175	1	41	0,99739	той
171	1	42	0,99733	тебе
159	1	43	0,99727	світі

МОВНИЙ ПРОСТІР ГРАМАТИКИ: АКТУАЛЬНІ СТУДІЇ

151	1	44	0,99720	із
149	1	45	0,99714	ми
146	1	46	0,99708	може
145	1	47	0,99701	хоч
143	1	48	0,99695	поки
142	1	49	0,99689	там
141	2	51	0,99676	діти
140	1	52	0,99670	їх
132	1	53	0,99663	було
131	2	55	0,99651	того
130	1	56	0,99644	нема
129	1	57	0,99638	він
128	1	58	0,99631	нехай
125	2	60	0,99619	без
124	1	61	0,99612	ви
123	1	62	0,99606	неначе
120	1	63	0,99600	боже
118	1	64	0,99593	мої
117	1	65	0,99587	тільки
114	2	67	0,99574	старий
113	1	68	0,99568	про
111	1	69	0,99562	під
110	1	70	0,99555	коли
109	1	71	0,99549	бога
108	1	72	0,99542	таки
106	3	75	0,99523	тяжко
104	1	76	0,99517	нас
103	4	80	0,99492	сльози
100	1	81	0,99485	уже
99	2	83	0,99473	коло
98	1	84	0,99466	треба
95	2	86	0,99454	богу
94	3	89	0,99434	знову
93	1	90	0,99428	чого
92	2	92	0,99415	нічого
91	3	95	0,99396	тепер
90	2	97	0,99384	плаче
88	1	98	0,99377	сина
86	2	100	0,99365	якби
85	1	101	0,99358	моє
84	2	103	0,99345	хату
83	2	105	0,99333	немає
81	1	106	0,99326	тихо
80	1	107	0,99320	вони
79	2	109	0,99307	знаю
78	3	112	0,99288	хаті

Розділ VIII. ПРИКЛАДНА ЛІНГВІСТИКА: НАПРЯМИ Й АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

76	2	114	0,99276	сама
75	1	115	0,99269	хати
74	1	116	0,99263	би
73	1	117	0,99257	сам
72	1	118	0,99250	землі
71	1	119	0,99244	знає
70	3	122	0,99225	дитина
69	2	124	0,99212	світ
68	3	127	0,99193	сонце
67	1	128	0,99187	дівчата
66	1	129	0,99180	неволі
65	2	131	0,99168	ніхто
64	1	132	0,99161	горе
63	2	134	0,99149	слава
62	4	138	0,99123	людей
61	2	140	0,99110	доля
60	3	143	0,99091	україні
59	5	148	0,99060	козак
57	3	151	0,99040	україну
56	1	152	0,99034	милий
55	3	155	0,99015	село
54	1	156	0,99009	день
53	4	160	0,98983	потім
52	5	165	0,98952	співає
51	5	170	0,98920	руки
50	2	172	0,98907	вітер
49	3	175	0,98888	буду
48	7	182	0,98843	святого
47	3	185	0,98824	кайдани
46	4	189	0,98799	гайдамаки
45	4	193	0,98774	москалі
44	7	200	0,98729	могили
43	7	207	0,98685	собою
42	7	214	0,98640	дітей
41	8	222	0,98589	ярина
40	9	231	0,98532	чужині
39	5	236	0,98500	матері
38	10	246	0,98437	спати
37	5	251	0,98405	сльозами
36	7	258	0,98361	дівчина
35	10	268	0,98297	молоді
34	13	281	0,98214	сирота
33	10	291	0,98151	катерина
32	7	298	0,98106	господа
31	8	306	0,98056	великий
30	7	313	0,98011	мовчки

МОВНИЙ ПРОСТІР ГРАМАТИКИ: АКТУАЛЬНІ СТУДІЇ

29	15	328	0,97916	співають
28	15	343	0,97820	молодого
27	12	355	0,97744	єдиний
26	12	367	0,97668	серденько
25	23	390	0,97522	кайданах
24	10	400	0,97458	виглядає
23	26	426	0,97293	проклятий
22	17	443	0,97185	тихесенько
21	21	464	0,97052	подивися
20	30	494	0,96861	чорнобрива
19	33	527	0,96651	заплакала
18	39	566	0,96403	погуляти
17	40	606	0,96149	садочку
16	28	634	0,95971	розмовляє
15	43	677	0,95698	червоніє
14	51	728	0,95374	усміхнеться
13	52	780	0,95044	степаночку
12	77	857	0,94554	шкандибає
11	101	958	0,93912	розмовляють
10	109	1067	0,93220	усміхнулась
9	139	1206	0,92337	чорнобривий
8	180	1386	0,91193	постривайте
7	227	1613	0,89750	старостами
6	312	1925	0,87768	конфедерати
5	444	2369	0,84946	межигорського
4	682	3051	0,80613	пошкандибала
3	1229	4280	0,72803	пренепорочная
2	2585	6865	0,56377	поблагословила
1	8872	15737	0,00000	превосходительною

Маркемами являються перші 50 словоформ з максимальним значенням ІнТеМа, що пройшли через наступну систему фільтрів.

1.1. Граматический (Сущ.). Отсеиваются все словоформы, кроме субстантивных. Это объясняется тем, что существительное является наименее маркированной частью речи (в словаре любого языка существительные преобладают), а кроме того – существительные в максимальной степени ориентированы на внеязыковую действительность.

1.2. Граматический (Им.п.). Отсеиваются все субстантивные словоформы, не стоящие в именительном падеже единственного числа (если слово обозначает не парные предметы). Именительный падеж избран в качестве фильтра потому, что он обозначает нечто, способное выступать в качестве субъекта и в силу этого способное входить в качестве субъекта в художественный мир автора. Кроме того, именительный падеж – это падеж темы высказывания, указывающий на важнейшие для автора текста темы высказывания.

1.3. Грамматико-семантический (онимы и одуш. сущ., кроме словоформы *человек*). Этот фильтр позволяет отсеять одушевленные существительные – имена действующих лиц, которыми могут быть как люди, так и животные.

1.4. Тематико-семантический (настраивается на конкретное произведение и конкретный тип текста: *явление и действие* в пьесах, *воинская терминология* и Д.Давыдова и Льва Толстого; *стихи, поэзия, названия поэтических жанров* у поэтов, *журнал, публика, статья, критика* – в публицистике; *имена животных* – героев рассказов и басен; *артефактов и предметных имён*, если последние не обрели символического значения, как «Кинжал» Лермонтова; *стилистически окрашенные слова* – и т.п.).

Стратифікація словоформ поезії Т. Шевченка по довжині (в звуках)

Звуков	Словоформ	Накопл.	Д-вес	Пример
1	27	27	0,99828	а
2	100	127	0,99193	да
3	323	450	0,97140	яр
4	1181	1631	0,89635	яси
5	2248	3879	0,75348	ясно
6	2837	6716	0,57318	яссах
7	2954	9670	0,38545	яточку
8	2597	12267	0,22040	ярмарок
9	1911	14178	0,09895	яснооким
10	956	15134	0,03820	яснолиций
11	393	15527	0,01322	яриночкою
12	131	15658	0,00489	янгеляточко
13	40	15698	0,00235	ясновельможні
14	24	15722	0,00083	ясновельможний
15	10	15732	0,00019	ясновельможні
16	2	15734	0,00006	преблагоклонним
17	1	15735	0,00000	превосходительною

1.5. Маркемами не являються: імена дійсуючих лиц; обрашенія; из этого следует, что ключевые слова принадлежат нарративу, а не диалогу; названия жанров произведений; названия месяцев и дней недели; слова *явление* и *действие* в пьесах; частые ремарки типа (*в сторону*); названия типичных функций или амплуа действующих лиц: *изменник, командир, начальник и т.п.*; мифологические имена, онимы всех видов (*этнонимы, патонаконимы, хоронимы* и т.д.); слово *множество*: т.к. оно употребляется в конструкции «*множество ЧЕГО?*» и не является маркемой, ибо выполняет служебную функцию по отношению к слову, занимающему позицию ЧЕГО? Этот вывод распространяется на все слова, употребляющиеся в конструкции *Сущ. И.п. + ЧЕГО?* (они не являются маркемами); словоформы, обозначающие артефакты, если они не употребляются символически; словоформы, выполняющие обстоятельственную функцию.

Таким образом, **маркема** – это одна из 50 словоформ с максимальным значением ИнТеМа, прошедшая через все фильтры. Порог в 50 маркем для одного автора – величина условная, задаваемая соображениями целесообразности.

Полученные маркемы представлены в Приложении. Стратификация их в порядке убывания ИнТеМа см. на Рис. 1.

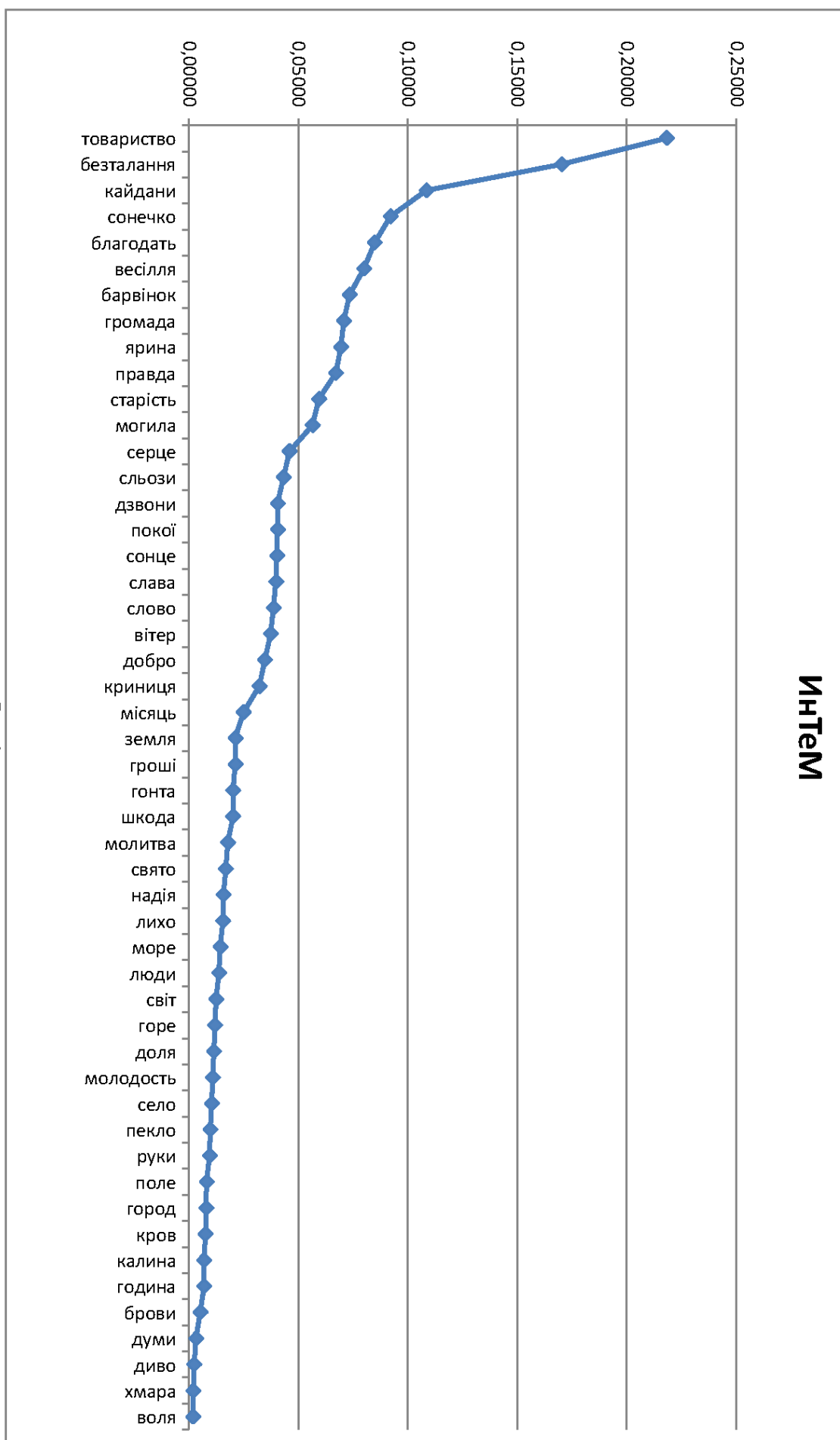
Маркемы Т. Шевченко могут быть подразделены на 9 семантических классов:

Класс	Вес Класса
1. ментефакт	0,58529
2. социум	0,47160
3. земля	0,23532
4. небо	0,15919
5. артефакт	0,14901
6. тело	0,11133
7. время	0,07718
8. вода	0,04644
9. воздух	0,03731

Наглядно эта информация представлена на Рис. 2.

Распределение маркем поэзии Т. Шевченко в порядке убывания значения ИнТем

Рис. 1

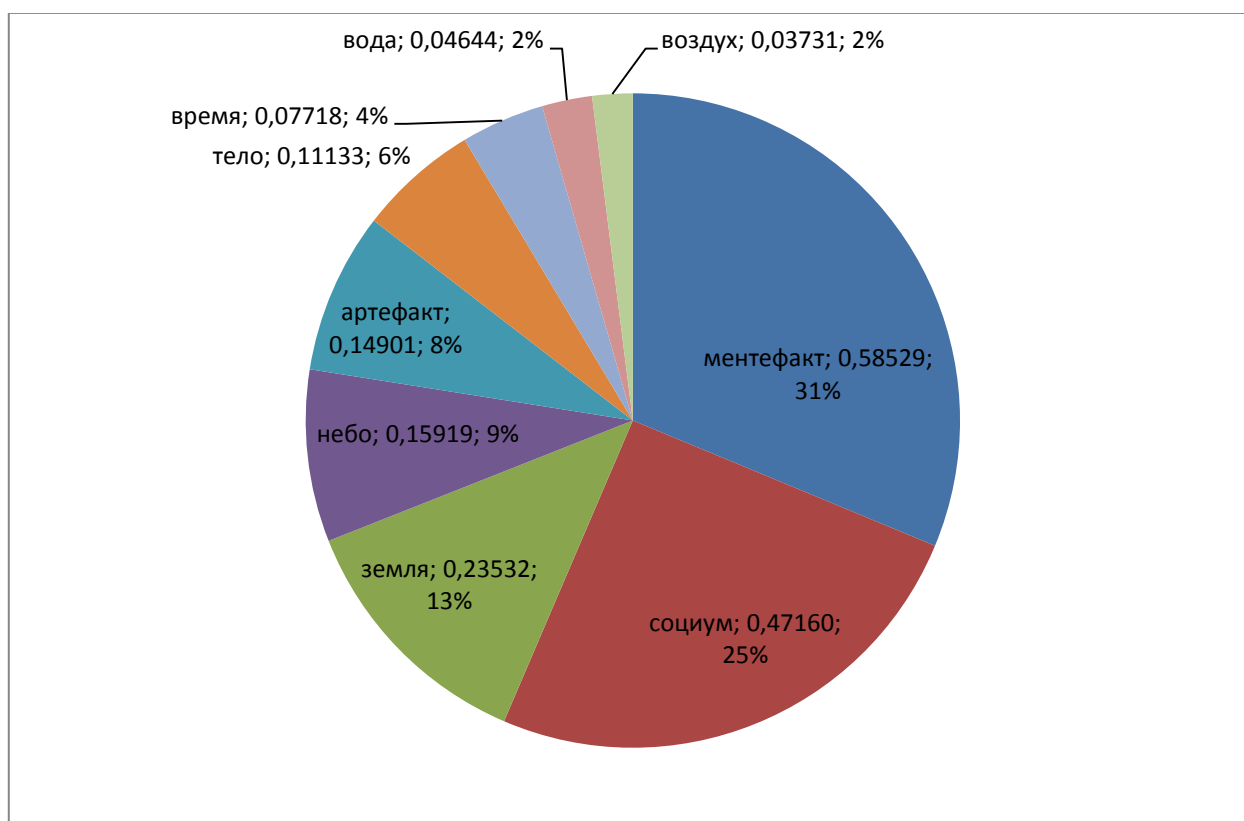

Рис. 2

Стратификация семантических классов маркем поэзии Т. Шевченко в порядке убывания суммарных значений ИнТеМа

Рассмотрим эти классы, расположив в них маркемы в порядке убывания их значимости, т.е. в порядке убывания значений ИнТеМа.

1. Класс ментефактов

Этот класс составляют маркемы: *безталання* 0,17024, *благодать* 0,08481, *правда* 0,06713, *покої* 0,04051, *слава* 0,03973, *слово* 0,03865, *добро* 0,03464, *шкода* 0,02009, *молитва* 0,01777, *надія* 0,01572, *лихо* 0,01552, *горе* 0,01190, *доля* 0,01139, *пекло* 0,00973, *думи* 0,00325, *диво* 0,00243, *воля* 0,00179.

Эти слова по признаку коннотации могут быть объединены в два подмножества: негативное и позитивное.

Негативное подмножество: *безталання* 0,17024; *шкода* 0,02009; *лихо* 0,01552; *горе* 0,01190; *пекло* 0,00973; *думи* 0,00325.

На первый взгляд *думи* – нейтральное слово, но в контексте творчества Т. Шевченко это не так:

Гуляв би я понад Дніпром
По веселих селах
Та співав би свої *думи*,
Тихі, невеселі.

Через доминанту этого класса (*безталання*) и его производящее – *талан*, негативное множество связано со словом *доля*.

Не китайкою покрились
Козацькіі очі,
Не вимили біле личко
Слізоньки дівочі:
Орел вийняв карі очі
На чужому полі,
Біле тіло вовки з'їли —
Така його *доля*.
Дарма щоніч дівчинонька
Його виглядає.
Не вернеться чорнобривий
Та й не привітає,
Не розплете довгу косу,

Хустку не зав'яже,
Не на ліжку, в домовину
Сиротою ляже!
Така її доля...
(ПРИЧИННА).

В приведенном примере на два контекста с негативной коннотацией ('злая доля'), но если внимательно присмотреться к функционированию слов *талан* и *доля*, оказывается что они не так уж и нейтральны: по умолчанию *талан* и *доля* несут счастье, а вот их отсутствие или (что важно!) конкретизация – несчастье.

О Боже мій милий!
<...>
Пошли ж ти їй **долю** — вона молоденька,
Бо люде чужії її засміють.
(ПРИЧИННА).

Тече вода в синє море,
Та не витікає,
Шука козак свою **долю**,
А *долі* немає.
<...>
Сидить козак на тім боці,
Грає синє море.
Думав, **доля** зустрінеться —
Спіткалося *горе*.
(ДУМКА)

Зажурилась Україна —
Така **її доля!**

Де поділась **доля-воля?**
Бунчуки? Гетьмани?

Мовчать гори, грає море,
Могили сумують,
А над дітьми козацькими
Поляки панують.
Грай же, море, мовчіть, гори,
Гуляй, буйний, полем —
Плачте, діти козацькіє,
Така ваша **доля!**»
(ТАРАСОВА НІЧ)

Злая доля, може, по тім боці плаче...
(НА ВІЧНУ ПАМ'ЯТЬ КОТЛЯРЕВСЬКОМУ)

Рости, рости, подивися
За синє море:
По тім боці — моя **доля**,
По сім боці — *горе*.
(ПЕРЕБЕНДЯ)

Противопоставление **доля-горе** и отождествление **доля-воля** подтверждают справедливость предложенной трактовки.

За вычетом слов *доля*, которая по умолчанию счастливая и *думи*, которые, как правило, невесёлые (негативное множество) к нейтральному подмножеству класса теоретически и чисто абстрактно можно было бы отнести один член – *слово*.

При контекстном же анализе выясняется, что *слово* у Кобзаря не нейтрально. Это *слово Господа, Боже/Божеє слово; слово правды, істини, любові; добре, ласкаве/ласкавеє, веселєс, щирє, великеє, мудреє, святеє, пророче слово*.

І брат з братом обнялися
І проговорили
Слово тихої любові

Навіки і віки!

Слово самого поета *тихе*:

Моє *слово* тихо-сумне,/ Богобоязливе...

Формально зустрічається і *лихе слово*, но в контексте, отрицающем саму можливість такого!

Хоч би тобі лихе слово

Почув хто од його.

Слово у Шевченко подобно *огню*, растапливающому ледяные сердца и *воде*, оживляющей пустыню.

Щоб *слово* пламенем взялось,

Щоб людям серце розтопило.

Прорветься *слово*, як вода,

І дебрь-пустиня неполита,

Зцілющою водою вміта,

Прокинеться;

І *слово*

Із уст апостола святого

Драгим слеєм потекло.

Кроме того, *нове*, истинное и живое, если не сказать – живительное, слово поета противопоставлено *ветхому* и «растленному» слову. Оппозиция «новый : ветхий» отсылает к противопоставлению Нового и Ветхого заветов:

Скажи, що правда оживе,

Натхне, накличе, нажене

Не ветхе[є], не древлє слово

Розтленне, а слово нове

Меж людьми криком пронесе

І люд окрадений спасе

Од ласки царської.

Что же это за *новое слово*?

І тихим, добрим, кротким словом /248/

Благовістив їм *слово нове*,

Любов, і правду, і добро,

Добро найкращеє на світі,

То братолюбіє.

Новое слово – это тихое, доброе, кроткое слово любви, правды, добра и его высшего проявления – братолюбия. Это слово Христа.

Таким образом, и *слово* нельзя отнести к нейтральным словам: у Т. Шевченко *слово* имеет мощную позитивную коннотацию.

Позитивное подмножество ментефактов среди маркем Т. Шевченко выглядит так: *благодать* 0,08481, *правда* 0,06713, *покої* 0,04051, *слава* 0,03973, *слово* 0,03865, *добро* 0,03464, *молитва* 0,01777, *надія* 0,01572, *доля* 0,01139, *диво* 0,00243, *воля* 0,00179.

2. Класс «социум»

В этот класс входят маркемы: *товариство* 0,21828; *громада* 0,07070; *люди* 0,01374; *світ* 0,01240; *село* 0,01043; *город* 0,00795; *край* 0,00135; *весілля* 0,07998; *гонта* 0,02009; *гроші* 0,02117.

Почти все маркемы этого множества обозначают объединение людей. Это значение есть у слов *світ*; *село*; *город*; *край*: ‘люди, населяющие мир-свет, село, город, край’. Ср. «**світ** І (світу, сві`та) 1) (земной шар, **окружающие люди**) **свет**; (вселенная и всё существующее в ней) мир, подсолнечная (сущ.) {видимо, авторы словаря имели в виду слово *поднебесная* – А.К.}, свет; 2) (отдельная область явлений, предметов; сфера жизни; **человеческое общество**) **мир**; 3) (ограниченный **круг людей**, принадлежащих к привилегированным классам) **свет**» (УкрРус 2008).

К этому кругу значений принадлежат также слова *весілля* («**весілля** -я, 1) Обряд одруження, а також святкування з цієї нагоди за звичаєм. || Бенкет з нагоди одруження. *Справляти весілля*. 2) **Люди, присутні на святкуванні з нагоди одруження**» [БТССУЯ 2005]) и *гонта* («**гонта** -и, Український народний чоловічий танець, який виконує один танцюрист (або група) з шаблею в руці» [БТССУЯ 2005]).

Из этого ряда вроде бы выбивается слово *гроші*, но если вникнуть в суть денег, то выясняется, что это социальные знаки «функция которых проявляется **во взаимоотношениях между экономическими субъектами**: государствами, юридическими и **физическими лицами**» [<http://ru.wikipedia.org/wiki/Деньги>], т.е. во взаимоотношениях между людьми, объединённых экономическими отношениями.

Этот класс говорит о высокой важности для Т. Шевченко отношений, объединяющих людей, и человеческих сообществ.

3. Класс «земля»

Этот класс состоит из 6 маркем: *барвінок* 0,07337; *ярина* 0,06942; *могила* 0,05646; *земля* 0,02117; *поле* 0,00802; *калина* 0,00689. При этом половина класса обозначает растительность: это *барвінок* 'барвинок, м о г и л ь н и ц а' [УкрРус], 'растение м о г и л ь н и ц а , г р о б - т р а в а , Vinca minor' [Даль] (выделено мной А.К.); *ярина* 'сходи або посіви ярих культур' [БТССУЯ]; *калина* 'кущова рослина родини жимолостевих, що має білі квіти й ч е р в о н і гіркі ягоди.' [БТССУЯ] (выделено мной А.К.). Как видим, *барвінок* тесно связан с могилой, *ярина* – с полем, а *калина*, как показал ещё, А.А. Потебня⁴, с любовью.

Слово *земля*, обозначающее (наряду с водой, огнем и воздухом) одну из четырёх первостихий, в поэзии Шевченко не нейтрально: для него характерны устойчивые отрицательные коннотации. *Земля* у поэта (за)трясється, стогне, гнеться, ломиться, горить, чорніє, плаче, задрижала, трепетала, кров'ю напоєна, плачється, не приймає.

Земля козача зайнялась
І кров'ю, сину, полилась,
І за могилою *могила*,
Неначе гори, поросли
На нашій, синочку, *землі!*
(ПЕТРУСЬ)

Последний контекст подтверждает принадлежность *могил* *земле*, а не классу «социум».

Негативно коннотированная маркама *могила*, связывающая землю с темой «жизнь-смерть», а через протяженность и ограниченность жизни со временем, обладает высокой силой аттракции: притягивает к себе слова практически всех природных семантических классов: *степ*, *поле*, *річка*, *море*, *вітер*, *сонце*, *місяць*.

Над річкою, в чистім полі,
Могила чорніє,

Заспіваю — море грає,
Вітер повіває,
Степ чорніє, і *могила*
З вітром розмовляє.

Заспіваю — розвернулась
Висока *могила*,
Аж до моря запорожці
Степ широкий вкрили.

Кругом його степ, як море
Широке, синіє:
За *могилою* *могила*,
А там — тільки мріє.

Нехай би сміялись, та там море грає,
Там сонце, там місяць ясніше сія,
Там з вітром *могила* в степу розмовляє,
Там не одинокий був би з нею й я.

4. Класс «небо»

Этот класс состоит из 4 маркем: *сонечко* 0,09211; *сонце* 0,04017; *місяць* 0,02492; *хмара* 0,00198.

При этом *сонечко-сонце* имеет позитивную коннотацию. То же можно сказать и про *місяць*, который несет свет и «дозором обходит» ночную землю. А вот коннотация маркемы *хмара* – негативная: она обступает, закрывает солнце, застигает его свет. Цвет же самой *хмары* чаще чёрный и красный, чем белый. *Хмара* несет беду и символизирует несчастье. Ср.:

Бий, дзвоне, бий,
Хмару розбий,
Нехай *хмара*
На татари,
А сонечко на христьяне,
Бий, дзвоне, бий!

Хмара сонце заступила,

⁴ «Калина – символ девства, красоты, любви» [Потебня 1989: 311].

Я світа не бачу.

Чорна хмара з-за Лиману
Небо, сонце криє.

Зайнялася Смілянщина,
Хмара червоніє.

Встає хмара з-за Лиману,
А друга з поля,
Зажурилась Україна —
Така її доля!

Встає пожар, і диму хмара
Святеє сонце покрива,
І стала тьма, і од Уралу
Та до Тингиза, до Аралу
Кипіла в озерах вода,
Палають села, города,
Ридають люди, виють звірі
І за Тоболом у Сибірі
В снігах ховаються.

5. Класс артефактов

Этот класс представлен маркемами: *кайдани 0,10851*, *дзвони* (в значении ‘колокола, набат’) *0,04051*. (Близки к этому классу рассмотренные в иных классах маркемы *могила* и *криниця*).

Маркема *кайдани* символизирует угнетенность, несвободу, на что указывают многочисленные контексты, самый известный из которых, пожалуй, этот:

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.

А *дзвони* выступают как священный призыв к единению, противостоянию злу, освобождению.

З Чигирина
По всій славній Україні
Заревли великі **дзвони**,
Щоб сідали хлопці коні,
Щоб мечі-шаблі гострили
Та збирались на веселля,
На веселе погуляння,
На кроваве залицяння.

У неділеньку у святую,
У досвітнюю годину,
У славному-преславному
Місті в Чигирині
Задзвони ли в усі **дзвони**,
З гармати стріляли,
Превелебную громаду
Докупи скликали.

Как человек, колокола могут онеметь:

Замовкли гармати,
Оніміли дзвони,

І громада покладає
Земніє поклони.

Особенно показателен контекст, сближающий обе артефактные маркемы:

Мов **дзвони**, загули **кайдани**
На неофітах.

6. Класс «время»

Время у Т. Шевченко также очеловечено, это прежде всего время жизни человека: *старість 0,05939*; *молодість 0,01090*; *година 0,00689*.

Преобладание старости над молодостью – это преобладание мудрости над неведением:
Тяжко, брате,
Людей на *старість* розпізнати.

Но ещё старость – и немощь, нуждающаяся в уходе и заботе:
Хто ж їх *старість* привітає,
За дитину стане?

Автобиографический мотив *старости* отчетливо различим:
І довелось знов мені
На *старість* з віршами ховатись,
Мережати книжечки, співати
І плакати у бур'яні.

Маркема *година* встречается исключительно с негативной коннотацией, реализуя тот же круг значений, что и русское слово *година*.

Ср. «ГОДиНА 6) тільки з гіркий, лихий, недобрий, чорний і т. ін. Тяжкі, скрутні обставини. || зі бодай, нехай, бий і т. ін. Уживається у складі лайливих висловів» [БТССУЯ].

ГОДиНА «Время, ознаменованное важными общественными событиями (обычно **напряженными, трудными**) Година бедствий. В тяжелую годину. Лихая година (= лихолетье) [БТС-2010].

У Шевченко *година* *тяжкая, срамотня, лихая та люта*:

Тепер прелютая година
На нашій славній Україні.

Таким образом, в этом классе положительную коннотацию имеет *молодость*, отрицательную – *старість* и *година*.

7. Класс «вода»

Вода – одна из четырёх первостихий (наряду с *землёй, огнём и воздухом*) в поэзии Т. Шевченко представлена двумя маркемами: *криниця 0,03219* и *море 0,01425*. (К ним тесно примыкают и человеческие жидкости: *слёзы и кровь*).

Криниця – символ воды, добра, счастья, а ещё – самоотвержения во имя других, человеколюбия – любви к другим людям, пусть и незнакомым:

У титаря у садочку,
У яру, *криниця*
Під вербою.

Була *криниця*,
Ні, не *криниця*, а село,
Пишіть, давно колись було
Межи садами, при долині,
Таки у нас на Україні
Було те Божее село.

Бере заступ і лопату,
Шкандибає в поле...
І край шляху при долині —
Отже, не вгадаєш,
Що каліка виробляє, —
Криницю копає!
Та й викопав. На те літо
Криницю святили,
На самого Маковія,
І дуб посадили
На прикмету проїзжачим.

Се, бачиш, для того,
Щоб знати було, що *криниця*
Єсть коло дороги,
Щоб заходили з *криниці*
Люде воду пити
Та за того, що викопав,
Богу помолитись.

Море у Т. Шевченко в нормі – фольклорное: *сине*
Сидить козак на тім боці,

Грає синє море.

И обычно *море грає*:

Мовчать гори, грає *море*,

Могили сумують,

А над дітьми козацькими

Поляки панують.

Граї же, *море*, мовчіть, гори,

Гуляй, буйний, полем —

Плачте, діти козацькії,

Така ваша доля!

В приведених контекстах хотелось бы отметить олицетворение (через обращение и императив глагола) *моря* наряду с другими маркерами: *горами, полем, ветром, могилами*. У моря, синего по умолчанию, положительная коннотация.

Пливають собі, а з-за хвилі

Сонце хвилю червонить,

Перед ними *море миле*

Гомонить і клекотить.

Отрицательные коннотации появляются в переносных значениях слова:

Розіллється

Червонеє море

Крові!

Страшно тобі буде, хоч ти й бачив Рось,

І Альту, і Сену, і там розлилось,

Не знать за що, крові широкее *море*.

Карай пеклом мою душу,

Вилий муки море,

Розбий кару надо мною,

Та не таким горем

Карай серце: розірветься,

Хоч би було камень.

А батькових старих, кровавих,

Не ріки — *море* розлилось,

Огненне море!

І розлили

Широке *море* сльоз і крові,

А сирот іменем Христовим

Замордували, розп'яли.

І розкажу я людям горе,

Як тая мати ріки, *море*

Сльози кровавої лила,

Так, як і Ти.

Моє ти ладо принеси,

Щоб я постіль весела слала,

У *море* сльіз не посилала,

Сльозами моря не долить.

Следует отметить высокую аттрактивность маркемы *море*: она притягивает к себе многие другие маркемы:

Нехай би сміялись, та там *море* грає,

Там сонце, там місяць ясніше сія,

Там з вітром могила в степу розмовляє,

Там не одинокий був би з нею й я.

Як те *море*, біле поле

Снігом покотилось.

І знову на небо, бо на землі горе,
Бо на їй, широкий, куточка нема
Тому, хто все знає, тому, хто все чує:
Що **море** говорить, де сонце ночує —
Його на сім світі ніхто не прийма;

Як та воля, що минулась,
Дніпр широкий — **море**,
Степ і степ, ревуть пороги,
І могили — гори.

Там повіє буйнесенький,
Як брат заговорить,
Там в широкім полі воля,
Там синєє **море**
Виграває, хвалить Бога,
Тугу розганяє,
Там могили з буйним вітром
В степу розмовляють,
Розмовляють сумуючи,
Отака їх мова:
«Було колись — минулося,
Не вернеться знову».

Заспіваю — **море** грає,
Вітер повіває,
Степ чорніє, і могила
З вітром розмовляє.

А тим часом місяць пливе оглядати
І небо, і зорі, і землю, і **море**,
Та глянуть на люде, що вони моторять,
Щоб Богові вранці про те розказати.

Коннотативная характеристика *моря* у поета (за рідчайшими исключениями) – положительная.

8. Класс «воздух»

Первостихия воздуха представлена маркемой *вітер 0,03731*, обладающей в поэзии Т. Шевченко *ветер* одновременно свойствами природной стихии (он веет, развевает, нагибает, преклоняет деревья и другие растения) и человека (он способен гулять, отдыхать спать, просыпаться, разговаривать). Как всегда у поэта (ср. маркему *місяць*), очеловечение является признаком положительной коннотации.

Тільки **вітер** віє,
Нагинає верби в гаї,
А тирсу на полі.

Заспіваю — море грає,
Вітер повіває,
Степ чорніє, і могила
З **вітром** розмовляє.

Вітер з гаєм розмовляє,
Шепче з осокою,
Пливе човен по Дунаю
Один за водою.

Вітер тихий з України
Понесе з рососою
Мої думи аж до тебе!

Вітер в гаї не гуляє —
Вночі спочиває,

Прокинется — тихесенько

В осоки питає:

«Хто се, хто се по сім боці

Чеше косу?

А ещё ветер — крылатый вестник, разносящий облеченные в святое слово правды думы поэта по всей земле:

Нехай же *вітер* все розносить

На неокраснім крилі,

Нехай же серце плаче, просить

Святої правди на землі.

9. Класс «тело»

В поэзии Шевченко этот класс представлен маркемами *сердце* 0,04589, *слезы* 0,04316; *руки* 0,00948; *кров* 0,00758, *брови* 0,00522.

Сердце – символ любви с явной положительной коннотацией:

Серце люди полюбило

І в людях кохалось,

І вони його вітали,

Гралися, хвалили.

Хто *серце* чистее нагріє

Огнем любові, хто такий?

Не так *серце* любить, щоб з ким поділитися,

Не так воно хоче, як Бог нам дає: /75/

Воно жить не хоче, не хоче журиться.

Чого мені тяжко, чого мені нудно,

Чого *серце* плаче, ридає, кричить,

Мов дитя голодне?

По закону метонимии сердцу свойственны почти все предикаты человека. Кроме того, любимый человек тоже именуется *сердцем*:

Катерино, *серце* моє!

Серце моє коханеє!

Серце, подивися,

Їй же богу, я Катруся!

Серце моє,

Не втікай од мене.

Скажи йому, моє *серце*!

«Не плач, *серце*, я жартую».

Кличе його: «*Серце* моє,

Обніми Оксану!

«Ні, Ярино, моє *серце*,

Рожевий мій квіте!

Степаночку, моє *серце*,

Де ти забарився?

Не йди, *серце*, Степаночку,

Не кидай нас знову.

Как ни странно, маркама *кров* практически не связана с сердцем. Она символизирует кровопролитие, войну: кровь проливают, она льётся, течет, враги могут её даже *пить* (в переносном смысле):

Ляхи були — усе взяли, /312/

Кров повипивали!

Кровь притягивает к себе муки ада – *некло*:

кров, пожари,
Всі зла на світі, війни, чвари,
Пекельних мук безкрайї ряд.

Брови – символ девичьей (по преимуществу) красоты. Девушки в поэзии Т. Шевченко так же *чорнобриві*, как *море синє*.

Нащо мені чорні *брови*,
Нащо карі очі,
Нащо літа молодії,
Веселі, дівочі?

Вміла мати *брови* дати,
Карі оченята,
Та не вміла на сім світі
Щастя-долі дати.

За карії оченята,
За чорні *брови*
Серце рвалося, сміялось,
Виливало мову, /125/
Виливало, як уміло,
За темні ночі,
За вишневий сад зелений,
За ласки дівочі.

Його щастя, його доля —
Мої чорні *брови*,
Довгі вії, карі очі,
Ласкавее слово.

Без розкоші, без любові
Зношу мої чорні *брови*,
У наймах зношу!

Интересны функции маркемы *руки* в поэтическом мире Т. Шевченко. Как правило, *руки* участвуют в образовании символических жестов и представляют человека целиком. Так, старые руки – замещают старого человека, белые руки (типичный фольклорный эпитет) – молодого человека, чаще – молодую девушку.

Скалічені старі *руки*
До Бога здіймала,
Свою долю проклінала,
Сина вимовляла.

І, сивоволосій,
Підняв *руки* калічені
До святого Бога,
Заридав, як та дитина.
І Христа ради простягаєш
Коло зачинених дверей
Старі *руки*.

Білі *руки* простяглися,
В подушку впилися.

Білі *руки* простяглися —
Так би й обвилися
Кругом стану, і в подушку
Холодну впилися,
Та й залякли, та й замерли,
З плачем рознялися.
Тяжкие руки – символ недобрых людей, врагов:
Чий тяжкі *руки*
В тілі душу закували,
Серце запалили

І галичі силу
Думи розпустили?

Лети ж, моя думо, моя люта муко,
Забери з собою всі лиха, всі зла,
Своє товариство — ти з ними росла,
Ти з ними кохалась, їх тяжкіі **руки**
Тебе повивали.

Когда человек *поднимает руки* (как в примере выше) – он обращается к Богу или власть имущим.
Гетьман старий ридає,
До Бога **руки** знімає,

Когда его *руки скручивают-связывают-заковывают* в кандалы – его лишают свободы, Когда его *руки развязывают* – его освобождают:

Налигачем скрутили **руки**,
Об землю вдарили — нема,
Нема ні слова.

Я царевіми чинами
Скручу ему **руки**!

Замучені **руки**
Розв'язались — і кров за кров,
І муки за муки!

Боже, нашими ушима
Чули Твою славу,
І діди нам розказують
Про давні кроваві
Тії літа: як рукою
Твердою Своєю
Розв'язав Ти наші **руки**
І покрив землею
Трупі ворожі.

Попасть в руки врагов – попасть в плен:
І всі зліі посміяться,
Як упаду в **руки**,
В **руки** вражі, спаси мене
Од лютої муки.
Ломать, заламывать руки – испытывать и выражать горе, страдание
Ламле **руки**,
Сестра ридає.
Подноять руки на кого-либо – открыто выступить против кого-либо.
Бо вже нездужав, сину, встать,
Руки на ворога піднять!

Охватить голову руками – жест отчаяния, непонимания, растерянности, поиска объяснения:
І голову схопивши в **руки**,
Дивуєшся, чому не йде
Апостол правди і науки!
Склониться (склонить голову) на руки – символ грусти, тоски, бессилия, усталости:
Сидить батько кінець стола,
На **руки** схилився,
Не дивиться на світ Божий:
Тяжко зажурився.

Головою молододою
На **руки** схилилась,
До півночі невесела
На зорі дивилась
Княжна моя.

Наконец, «взять в/на руки, схватить, обхватить» – получить в своё распоряжение кого-/что-либо.

Круг себе сумно озирнулась,

На **руки** козенья взяла

І веселенькая пішла

На хутір бондарів убогий.

Бере письмо святе в **руки**,

Голосно читає.

Таким образом, у нас нет оснований приписать *рукам* положительную или отрицательную коннотацию.

Теперь проанализируем маркемы с точки зрения положительных (добро) и отрицательных (зло) коннотаций.

Положительные коннотации имеют маркемы: *товариство, сонечко, благодать, весілля, громада, ярина, правда, старість, серце, дзвони, покої, сонце, слава, слово, вітер, добро, криниця, місяць, земля, гонта, молитва, свято, надія, море, люди, світ, доля, молодость, село, поле, калина, брови, диво, воля*. Отрицательные коннотации имеют маркемы: *безталання, кайдани, барвінок, могила, сльози, шкода, лихо, горе, пекло, кров, година, думи, хмара*. Нейтральными являются маркемы: *гроші, руки, город*.

Относительные размеры суммарного ИнТеМа каждого из этих множеств представлены на Рис. 3.

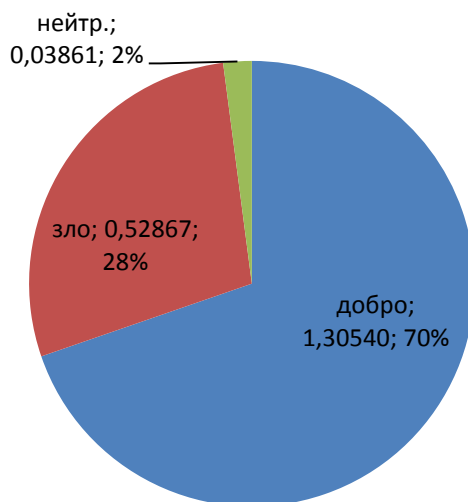

Рис. 3
Соотношение добра-зла в маркемах поэзии Т. Шевченко

Как видим, на долю «добра» приходится 70% суммарного значения ИнТеМа, на долю «зла» – 28%, а нейтральные маркемы составляют 2%. Учитывая трагическую судьбу самого Т. Шевченко и положение украинского народа в его эпоху, такой результат представляется в высшей степени неожиданным. Но в этом-то и состоит феномен Кобзаря, так пронизательно раскрытый Василём Стефанюком: «Чтобы любить кого-нибудь по-настоящему, надо обладать безумной отвагой и огромным сердцем. <...> У нас только Шевченко любил страшно, беззаветно и беспрепятственно. <...> Когда мы станем сильным народом, мы забудем все заслуги Шевченко, и останется только идеал человека, любившего клочок нашей земли. Удивительный, притягивающий к себе и далекий, как греющее всех солнце. (Письмо В. К. Гамораку. Август 1899 г., Довгополе) [Стефанюк 1983:222].

Литература

БТС 2010: Большой толковый словарь русского языка [Текст] / Гл. ред. С.А. Кузнецов. – СПб – М. : Рипол – Норинт, 2010. – 1536 с.

ВТССУМ 2005: Великий глумачний словник сучасної української мови [Текст] / Голов. ред. В. Т. Бусел, редактори-лексикографи: В. Т. Бусел, М. Д. Василюк-Дерибас, О. В. Дмитрієв, Г. В. Латник, Г. В. Степенко. – К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с. – ISBN 966-569-013-2.

Кретов 2007: Кретов, А.А. Метод формального выделения тематически нейтральной лексики (на примере старославянских текстов) [Текст] / А.А. Кретов // Вестник ВГУ. – Серия Системный анализ и информационные технологии. – 2007. – № 1. – С.81-90.

Кретов 2008: Кретов, А.А. Опыт выявления архетипов поэзии А.В. Кольцова [Текст] / А.А. Кретов // Лінгвістичні студії : Зб. наук. праць. Випуск 16 / Укл. Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк : ДонНУ, 2008. – С. 353-366.

Кретов 2010: Кретов, А.А. Понятие маркемы : методика выявления и практика использования [Текст] / А.А. Кретов // Универсалии русской литературы 2. : Сборник статей / Под ред. А.А. Фаустова : Воронежский государственный университет. – Воронеж : НАУКА-ЮНИПРЕСС, 2010. – С.138-153.

Кретов 2011: Кретов, А.А. Проблемы квантитативной лексикологии славянских языков [Текст] / А.А. Кретов, И.А. Меркулова, В.Т. Титов // Вопросы языкознания. – М. : РАН, 2011. – № 1. – С.52-65.

Майсак 2010: Майсак, Т.А. К публикации кавказско-албанских палимпсестов из синайского монастыря [Текст] // Вопросы языкознания. – 2010. – № 6. – С.88-107.

Морковкин 1985: Морковкин, В.В. Лексические минимумы современного русского языка [Текст] / Под ред. В.В.Морковкина. – М. : Русский язык, 1985. – 608 с.

Потебня 1989: Потебня, А.А. О некоторых символах в славянской народной поэзии [Текст] / А.А. Потебня // Слово и миф. – М. : Правда, 1989. – С. 285-378.

Программа 2010: Программа выделения тематически маркированной лексики / И.Е. Воронина, А.А. Кретов, И.В. Попова. – Зарегистрирована в Государственном информационном фонде неопубликованных документов ФГНУ «Центр информационных технологий и систем органов исполнительной власти» РФ (№ 50201000004 от 11.01.2010).

Стефаник 1983: Стефаник, Василь. Новеллы [Текст] / В. Стефаник / Издание подготовил Вл. Россельс. – М. : Наука, 1983. – 288 с.

Титов 2004: Титов, В.Т. Частная квантитативная лексикология романских языков : Монография [Текст] / В.Т. Титов. – Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2004. – 551 с.

УкрРус 2008: Украинско-русский словарь [Электронный ресурс] / Под общ. ред. В. Бусела. – ИТФ «Перун», 2008. – Режим доступа : <http://www.lingvo.ru/dictionary/?id=17719>.

ЧССУХП 1981: Частотний словник сучасної української художньої прози : у 2-х тт. [Текст] / за ред. В.І. Перебийніс. – К. : Наукова думка, 1981.– Т. 1. – 863 с., Т. 2. – 856 с.

Шевченко 2003: Шевченко, Тарас. Зібрання творів у шести томах (видання, автентичне 1–6 томам «Повного зібрання творів у дванадцяти томах») [Електронний ресурс] / Т. Шевченко. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev1.htm>.

Zipf 1965: Zipf, G. K. The Psycho-Biology of Language : An Introduction to Dynamic Philology [Text] / G. K. Zipf. – Cambridge, 1965. – 336 p.

Приложение

Маркемы поэзии Т. Шевченко

Маркема	Частота	Длина	Ч-вес	Д-вес	ИнТеМ	Класс
товариство	12	10	0,94554	0,72726	0,21828	социум
безталання	7	10	0,89750	0,72726	0,17024	ментефакт
кайдани	47	7	0,98824	0,87974	0,10851	артефакт
сонечко	22	7	0,97185	0,87974	0,09211	небо
благодать	9	8	0,92337	0,83856	0,08481	ментефакт
весілля	16	7	0,95971	0,87974	0,07998	социум
барвінок	8	8	0,91193	0,83856	0,07337	земля
громада	13	7	0,95044	0,87974	0,07070	социум
ярина	41	6	0,98589	0,91647	0,06942	земля
правда	36	6	0,98361	0,91647	0,06713	ментефакт
старість	11	7	0,93912	0,87974	0,05939	время

МОВНИЙ ПРОСТІР ГРАМАТИКИ: АКТУАЛЬНІ СТУДІЇ

могила	23	6	0,97293	0,91647	0,05646	земля
серце	188	5	0,99765	0,95176	0,04589	тело
сльози	103	5	0,99492	0,95176	0,04316	тело
дзвони	15	6	0,95698	0,91647	0,04051	артефакт
покої	15	6	0,95698	0,91647	0,04051	ментефакт
сонце	68	5	0,99193	0,95176	0,04017	небо
слава	63	5	0,99149	0,95176	0,03973	ментефакт
слово	57	5	0,99040	0,95176	0,03865	ментефакт
вітер	50	5	0,98907	0,95176	0,03731	воздух
добро	42	5	0,98640	0,95176	0,03464	ментефакт
криниця	8	7	0,91193	0,87974	0,03219	вода
місяць	26	5	0,97668	0,95176	0,02492	небо
гроші	23	5	0,97293	0,95176	0,02117	социум
земля	23	5	0,97293	0,95176	0,02117	земля
гонта	22	5	0,97185	0,95176	0,02009	социум
шкода	22	5	0,97185	0,95176	0,02009	ментефакт
молитва	7	7	0,89750	0,87974	0,01777	ментефакт
свято	20	5	0,96861	0,95176	0,01685	праздник
надія	10	6	0,93220	0,91647	0,01572	ментефакт
лихо	106	4	0,99523	0,97972	0,01552	ментефакт
море	91	4	0,99396	0,97972	0,01425	вода
люди	84	4	0,99345	0,97972	0,01374	социум
світ	69	4	0,99212	0,97972	0,01240	социум
горе	64	4	0,99161	0,97972	0,01190	ментефакт
доля	61	4	0,99110	0,97972	0,01139	ментефакт
молодість	5	8	0,84946	0,83856	0,01090	время
село	55	4	0,99015	0,97972	0,01043	социум
пекло	17	5	0,96149	0,95176	0,00973	ментефакт
руки	51	4	0,98920	0,97972	0,00948	тело
поле	45	4	0,98774	0,97972	0,00802	земля

город	16	5	0,95971	0,95176	0,00795	социум
кров	44	4	0,98729	0,97972	0,00758	тело
година	9	6	0,92337	0,91647	0,00689	время
калина	9	6	0,92337	0,91647	0,00689	земля
брови	15	5	0,95698	0,95176	0,00522	тело
думи	35	4	0,98297	0,97972	0,00325	ментефакт
диво	34	4	0,98214	0,97972	0,00243	ментефакт
хмара	14	5	0,95374	0,95176	0,00198	небо

В статье с помощью метода маркемного анализа выделены 50 самых важных слов (маркем) в поэзии Т. Шевченко. Маркемы распределены по 9 семантическим классам. Маркемный состав каждого из классов проанализирован. Особое внимание уделено коннотативной семантике маркем – положительной (добро) или отрицательной (зло). Обобщение данных по всем 50 маркемам показало, что на долю «добра» приходится 70% суммарного значения Индекса Текстуальной Маркированности словоформ, на долю «зла» – 28%, а нейтральные маркемы составляют 2%. Этот результат объясним любовью как доминантой художественного мира Т. Шевченко.

Ключевые слова: коннотативная семантика, маркема, маркемный анализ, семантический класс, частота словоупотребления.

In the paper 50 the most important words (markemes) in T. Shevchenko's poetry were distinguished using the method of markeme analysis. Markemes were distributed by 9 semantic groups. Markeme constituting each of the groups was analyzed. Special attention was paid to the positive (good) or negative (evil) connotative semantics of markemes. The data aggregation for all the 50 markemes shows the share of "good" is 70% of the total value of the Index of Textual Marking of the word forms, the share of "evil" is 28%, and quantity of neutral markemes is 2%. This result can be explained by love which is the dominant of the Shevchenko's artistic world.

Keywords: connotative semantics, markeme, markeme analysis, semantic group, frequency of word usage.

Надійшла до редакції 10 квітня 2014 року.

Zhanna Krasnobayeva-Chorna

UDC 81'373.7 : 81'374(038)

TERMINOLOGICAL SYSTEM OF PHRASEOLOGY: DATABASE

У статті опрацьовано структуру бази даних термінологічних одиниць фразеології, дібраних з праць провідних фразеологів ХХ – поч. ХХІ століття. В основу бази даних покладено модель терміносистеми фразеології: термінологічна мікросистема – термінологічна підсистема – термін. База даних містить 200 словникових статей.

Ключові слова: фразеологія, фразеологізм, термін, термінологічна система, база даних.

At the beginning of XXI century, an actual problem was the update of old dictionaries in Ukrainian linguistics and creation of new dictionaries of various types. According to the government target program of the National lexical database's development for 2009-2015 years the following functions are in demand: the collection, holding and processing of scientific linguistic data of Ukrainian language; preparation for release and publication of fundamental lexical works (primarily explanatory, terminology, translations); analysis of lexical case in Ukraine and abroad; planning and coordination of lexicographic activities, providing the implementation of lexicographic projects, including international; development and implementation of prospective technologies of lexicography; user' satisfaction of needs in electronic dictionary products, etc. [Концепція 2009].

The foreground in Ukrainian dictionary studios at the turn of the century takes the problem of methodology and practice of terminological lexicography, and Ukraine Department of Scientific Terminology of the Institute of Ukrainian Language of the National Academy of Sciences, Technical Committee for Scientific and Technical Terminology Standardization of State Committee for Standardization and Ministry of Education and Science of Ukraine, Terminology Commission of Natural Sciences of National Taras Shevchenko University, Physico-mathematical-astronomical Terminology Commission under the Institute of Fundamental Research of Ukrainian Science Association,

Publishing and Terminological Commission at Lviv Polytechnics, Department of the Ukrainian Language and Applied Linguistics of Donetsk National University, and others are actively engaged in the solution of these problems (see also [Краснобаєва-Чорна 2012; Моргунюк 2002; Симоненко 2005]).

Within the prospects of the article an important part is the direction of the study the terminological apparatus of phraseology database, which will be put in the basis of the dictionary of phraseological terms of the modern Ukrainian language. The relevance of this dictionary is due to that in ukrainistics, phraseological terminology has not been subjected to a special study and codification yet.

Purpose of the article is to study the structure of phraseological terminological units database as a science and identify its components with reliance on the leading phraseologists' works of XX – beginning the XXI century.

Nowadays, one of the main linguistics tools is considered a database technology. Database (later DB) is defined as the most common way of structuring, formalization and organization of language data, because comparing to the traditional methods of linguistics it has several important advantages such as: compact data representation, speed processing, the information accuracy and convenience in use, low expenditures of work [Дейт 1998: 22-23]. The main purpose of DB is to contain information and provide it according to the user's needs.

An effective way to organize linguistic units is the linguistic database (later LDB). LDB provides automation of lexicographic activities of mass and special assignment, namely the preparation of various types dictionaries (training, translations, explanatory etc.). The strategy of creating reliable LDB is directed to its differently repeated aspected use, namely processing language facilities by various parameters and types of information.

Designing a database, according to Karpilovska E.A., involves two steps [Карпіловська 2006: 34]: 1) infological is the stage of information selection and its structuring, or stage of the internal formalization of the information, stage of modeling the information content; 2) datological is the stage of information formalization in the appropriate representation language, suitable for the computer processing, or stage of external information formalization, stage of modeling its forms, converting information into data.

The main components of DB are: 1) data is some systematic and structured information; 2) field is the basic and minimum data element, certain characteristics of an object, it has such characteristics as a name, meaning, nature, type and properties; 3) record is a description of the specific object, which contains polytypic, logically interrelated fields (database string); 4) relationships are the logical relationships between records or fields; 5) data model is a representation of the data and their relationships that describes the concept of problem-based environment.

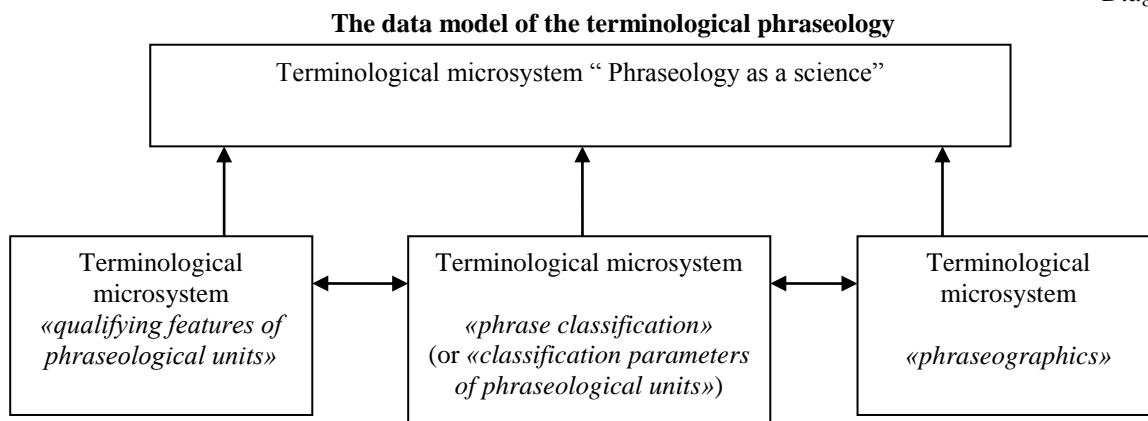
Filippovich Y.M. defines the structure of LDB as one, that must include: 1) vocable (lexeme, that is chosen by certain criteria); 2) definition (expressed in natural language is one of the possible values of vocable); 3) excerption (specific example of vocable using in the text); 4) text (title or reference to the representation of the domain by natural language, whose support is a binary file of specific format); 5) an indication of the source (specifying the place in the text where the one or another excerption is found (page number, line number on the page)); 6) word form (selected word from a text in a particular grammatical form); 7) the relationship "definitor-detectable" (sub-characteristic that allows to link vocable in general case with gender-type relationships); 8) the correlation matrix (the essence that defines statistics for correlation analysis); 9) semantic network (the essence that defines the relationship between vocables based on statistical correlation ratio, which is calculated by the correlation matrix for each pair of vocables); 10) semantic range (set of stable and reliable relations between vocables, that is given by certain boundary values) [Філіппович 2002].

According to Darchuk N.P., efficiency of LDB depends on three interdependent factors, which characterize the dictionary entry: 1) from the amount of linguistic information, which is included in a dictionary entry; 2) from the method of its layout in a dictionary entry; 3) from the organization of the actual dictionary entry [Дарчук 2008: 220].

The data model is at the core of the database is a data model, that defines the rules, according to which the data is structured. With the help of the model a large amount of data are represented, and the relationships between them are described. These data models are used for conceptual and for logical and physical data representation.

The model of the terminological phraseology is assigned to the basis of the database (Diagram 1):

Diagram 1

Terminological system is defined as the final product of a conscious ordering of terms, when its structure is adequate to the structure of certain concepts of science, in this case of phraseology. *Terminology microsystem* is considered as a set of terms, joined by the differential seme, which have uniform conceptual correlation and show different semantic relations.

Under the *term*, according to Prystayko T.S., we understand a word or phrase, which denotes the concept of a special field of knowledge or activity and has the following characteristics as consistency, availability of definitions, tendency to monosemy within one terminology system, the lack of expressiveness and stylistic neutrality.

The proposed paradigm is an attempt to describe thesaurus description of phraseological terminology, which makes the structure of terminological system more comfortable to use. Belonging of the term to the phraseological terminological system was determined by using internal links between related terms, so collected word-terms and terminological phrases did not depend on the context.

Analysis of factual material proved functioning of over 250 terminological units, devoted to theoretical and practical aspects of phraseology in linguistic scientific literature of the XX century – beginning of XXI century. However, in modern linguistic encyclopedias, linguistic terminology dictionaries, were marked only 15-20 idiomatic terms (cf. idiom, phraseological unit, phraseological unity, phraseological calque, phraseological synonyms, phraseological fusion, phraseological combinations, phraseological variants, phraseology [Єрмоленко 2001]; idiomaticity, phraseological unit, phraseology [Селіванова 2006], idioms, idiomias, idiomatics, phraseme, phraseologisation, phraseological unit, phraseological meaning, phrasebook, phraseology [Українська мова 2004]; idiom, phraseme, phraseogram, phraseography, phraseologeme, phraseological unit, phraseological unity, phraseological fusion, phraseological combinations, phraseology [Загнітко 2012]).

The database "Terminological phraseology" performs fixing and orientation features, and contains information about the applicability of using terminological units in various products of linguistic activities (field "Paradigmatic ratio"). Information about the term location in idiomatic terminology is included to the conclusive database, a brief explanation of its meaning and an example are given.

Our database is filled with not only declarative, but procedural knowledge about how paradigmatic relations can be realized by means of specific terminological unit. Database of terminological phraseology was made using the help of the package Microsoft Office Access 2010. The main advantages of this software environment are:

- fast receiving of the desired results using the friendly interface;
- the large number of built-in templates that can facilitate the work of newcomers;
- simple and expressive forms and reports;
- centralized tool of database management;
- open structure and the ability to make quickly filter by selected characteristics.

Database "Terminological phraseology" refers to a relational type, because it provides information about the terminological units of phraseology as a combination of their characteristics, attributes and signs. The source of our linguistic database formation were texts from leading phraseologists works of XX – the beginning of XXI century, and thus it can be attributed to the text-oriented type.

Processed database consists of 200 terminological phraseological units, and it is created using the Microsoft Office Access. Database consists of 5 fields: 1) the term; 2) the terminological microsystem; 3) the terminological subsystem; 4) the definition; 5) the paradigmatic relations. Fragment of database "Terminological phraseology" is presented in Fig. 1.

Thus, the database processed in a study "Terminological phraseology" contains 200 entries of phraseological terms, ordered by the model "the terminological microsystem – the terminological subsystem – the term". Supplement of the database by new terminological units is further actual.

References

Дарчук 2008: Дарчук, Н.П. Комп'ютерна лінгвістика (автоматичне опрацювання тексту) : Підручник [Текст] / Н. П. Дарчук. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. – 351 с.

Дейт 1998: Дейт, К. Дж. Введение в системы баз данных [Текст] / К. Дж. Дейт. – 6-е изд. – К. : Диалектика, 1998. – 784 с.

Єрмоленко 2001: Єрмоленко, С.Я., Бибик, С.П., Тодор, О.Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів [Текст] / За ред. С. Я. Єрмоленко. – К. : Либідь, 2001. – 224 с.

Загнітко 2012: Загнітко, А. П. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни: у 4 т. / [Текст] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2012. – Т. 4. – 388 с.

Карпіловська 2006: Карпіловська, Є.А. Вступ до прикладної лінгвістики: комп'ютерна лінгвістика : Підручник [Текст] / Є. А. Карпіловська. – Донецьк : ТОВ «Юго-Восток, ЛТД», 2006. – 188 с.

Концепція 2009: Концепція Державної цільової програми розвитку Національної словникової бази на 2009-2015 роки / http://lp.edu.ua/tc.terminology/TK_Work/KMU_N140p_2009_Vocab.htm.

Краснобаєва-Чорна 2012: Краснобаєва-Чорна, Ж. Сучасна фразеологія: класифікаційні параметри фразеологічних одиниць. Словник фразеологічних термінів [Текст] / Ж. В. Краснобаєва-Чорна. – Донецьк : ДонНУ, 2012. – 168 с.

Моргунюк 2002: Моргунюк, В. Про деякі вимоги до термінів, встановлені ДСТУ 3966-2000 [Текст] / В. Моргунюк // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія: Проблеми української термінології. – 2002. – № 453. – С. 194-202.

Селіванова 2006: Селіванова, О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія [Текст] / О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с. – Бібліогр.: с. 667-688.

Симоненко 2005: Симоненко, Л. Нові підходи до розбудови української наукової термінології [Текст] / Л. Симоненко // Українська термінологія і сучасність: зб. наук. праць. – Вип. VI. – К.: КНЕУ, 2005. – С. 21-26.

Термінологія 2000: Термінологія. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення понять: ДСТУ 3966-2000. – [На заміну КНД 50-011-93; Введ. 2001.01.01]. – Офіц. вид. – К.: Держстандарт України, 2000. – IV, 32 с. – (Державний стандарт України).

Українська мова 2004: Українська мова. Енциклопедія [Текст] / Редкол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко. – К.: Українська енциклопедія, 2004. – 824 с.: іл.

Филиппович 2002: Филиппович, Ю.Н., Прохоров, А.В. Семантика информационных технологий: опыты словарно-тезаурусного описания [Текст] / Ю. Н. Филиппович, А. В. Прохоров. – М.: Изд-во МГУП, 2002. – 368 с.

В статье предложено структуру базы данных терминологических единиц фразеологии, отобранных из работ выдающихся фразеологов XX – нач. XXI столетия. В основе базы данных лежит модель терминосистемы фразеологии: терминологическая микросистема – терминологическая подсистема – термин. База данных содержит 220 словарных статей.

Ключевые слова: фразеология, фразеологизм, термин, терминологическая система, база данных.

In the article elaborated the database structure of terminological units of phraseology's terminological units, selected from the works of leading phraseologists of XX – the beginning of XXI century. The model of phraseology's terminological system is put at the core of the database: the terminological microsystem – the terminological subsystem – the term. The database contains 200 entries.

Keywords: phraseology, set phrase, term, terminological system database.

Надійшла до редакції 12 березня 2014 року.

Термін	Термінологічна міросистема	Термінологічна підсистема	Дефініція	Парадигматичні відношення
Фразеологізм аплікований	Класифікація фразеологічних одиниць на основі методу фразеологічної аплікації	Фразеокласифікація (або «класифікаційні параметри ФО»)	Фразеологічна одиниця, що у синхронному аспекті може протиставлятися вільним словосполученням такого ж самого лексичного складу. До цієї групи фразеологізмів належать: 1) фразеологізми, які на тлі вільних словосполучень не дають метафоричного ефекту (рос. <i>барашек в бумажке</i> , рос. <i>лить колокола</i> , укр. <i>перемішати кісточки</i> , укр. <i>народитися у сорочці</i>); 2) фразеологізми, які на тлі вільних словосполучень еквівалентного складу дають метафоричний ефект (рос. <i>бить мило цегли</i> , рос. <i>бить по рукам</i>). <i>Література</i> : Жуков 1986; Жуков В.П. Русская фразеология [Текст] : уч. пособ. / В. П. Жуков. – М. : Высшая школа, 1986. – С. 80-82.	Фразеологізм неаплікований
Фразеологізм неаплікований			Фразеологічна одиниця, що з погляду сучасного мовного стану не може накладатися на вільне словосполучення через нездатність його утворити. До цієї групи фразеологізмів належать: 1) окремі фразеологізми, що складаються з лексичних та лексико-фонетичних архаїзмів (рос. <i>опочить в бозе</i> , рос. <i>семя и оваямо</i>); 2) значна частина фразеологізмів, що містять окремі неживані лексичні елементи (рос. <i>мочить лясць</i> , рос. <i>бить баклуши</i> , укр. <i>за тридев'ять земель</i>); 3) фразеологізми, які повністю чи частково охоплені граматичною архаїзацією (рос. <i>во вся тяжкая</i> , рос. <i>еле можакху</i> , рос. <i>очертя голову</i> , рос. <i>суста рукава</i>). <i>Література</i> : Жуков 1986; Жуков В.П. Русская фразеология [Текст] : уч. пособ. / В. П. Жуков. – М. : Высшая школа, 1986. – С. 80; 83-89.	Фразеологізм аплікований

Figure 1. Database Fragment "Terminological System of Phrasology"

РОЗДІЛ ІХ. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗІСТАВНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

Йозеф Андерш

УДК 81'362'367.3

ПРОБЛЕМИ ТИПОЛОГІЇ СЛОВ'ЯНСЬКОГО РЕЧЕННЯ

Стаття подає результати семантико-синтаксичного аналізу речень з вербальними предикаторами в слов'янських мовах у зіставленні з деякими західноєвропейськими. Одержані висновки важливі для побудови загальної типології слов'янського речення.

Ключові слова: речення, предикатор, семантико-синтаксичний аналіз, типологія речення, зіставлення, слов'янські мови, західноєвропейські мови.

Одним з головних завдань славістів-синтаксистів є побудова загальної типології простого слов'янського речення, визначення якої можна дати, спираючись на походження самого слова типологія, утвореного від грецьких слів *typos* – ‘відбиток’, ‘форма’, ‘модель’, ‘зразок’ і *logos* – ‘слово’, ‘учення’, ‘наука’. У словниках іншомовних слів типологія визначається найчастіше як ”класифікація чогось за спільними ознаками” [Словник 1974: 666], ”наука про типи, про класифікацію типів” [Klimeš 1981: 814], причому тип можна схарактеризувати як класифікаційний клас індивідів, речей чи явищ зі спільними чи подібними ознаками. Типологія простого слов'янського речення може бути дефінована як наука про типи простого речення з однаковими чи подібними моделями (схемами, зразками). Предметом типології простого слов'янського речення є таким чином вивчення внутрішньої організації простих речень. Побудова типології простого слов'янського речення дозволяє, з одного боку, глибше проникнути в суть організації даної граматичної категорії як системи, а з другого, – з'ясувати типологічні відмінності в структурі і семантиці простих речень окремих слов'янських мов.

При побудові типології простого слов'янського речення важливо визначити основу для порівняння. Але перш ніж запропонувати критерії визначення основи для зіставлення простих речень у слов'янських мовах, слід зупинитися бодай коротко на питанні, як характеризувати різні типи простого речення.

Формальна граматики поділяє всі прості речення на двоскладні й односкладні за ознакою наявності двох або одного головного члена речення та характером їх морфологічного вираження. Зокрема, підметом вважається тільки іменник (чи займенник) у називному відмінку. Однак зведення вираження підмета лише до називного відмінка призводить не тільки до штучного зменшення числа моделей речення в мові, але і сприяє спрощеному та хибному розумінню синтаксичних зв'язків усередині речення [пор.: Guiraud-Weber 1978: 129]. Такі речення, як: *Батькові не спалось; Товариша поранило осколком гранати; Грошей не було* та ін., традиційна синтаксична теорія вважає одноядерними, а зв'язок між іменником у непрямому відмінку та дієсловом – детермінативним, хоча цей зв'язок мало чим відрізняється від предикативного, тому що він встановлюється між взаємозалежними компонентами, які утворюють разом з інтонацією повноцінне в граматичному й семантичному відношеннях висловлювання. Отже, за іменником (займенником) у формі непрямого відмінка у вищенаведених реченнях можна визнати статус головного члена речення, а самі ці речення вважати двоядерними. Це дозволить розширити можливості типологічного аналізу простих речень у сучасних слов'янських мовах, здійснюваного на принципах валентно-інтенційних властивостей предикаторів, і зіставлення їх з простими реченнями в інших мовах.

Як основу, або критерії, для зіставлення простих речень у слов'янських мовах між собою і з подібними реченнями в інших, зокрема індоєвропейських, можна використати такі поняття синтаксичної семантики, як суб'єктність, деагентність, посесивність, модальність та ін., що знаходять застосування в синтаксичних дослідженнях.

Критерій суб'єктності ґрунтується на відношеннях між комунікативним суб'єктом і предикатом, які можуть бути, залежно від вираження суб'єкта, симетричними і несиметричними. При симетричних відношеннях комунікативний суб'єкт виражений номінативом підмета, при несиметричних – іншими формами, зокрема, безприменниковими непрямыми відмінками іменника чи займенника. Речення з номінативом підмета утворюють номінативний тип. Речення з комунікативним суб'єктом, вираженим безприменниковими непрямыми відмінками іменника чи займенника, характеризують неномінативний тип. У слов'янських мовах представлені обидва типи речень, і за цією рисою вони протиставляються іншим індоєвропейським мовам, зокрема германським та романським, характерним для яких є номінативний тип.

Зіставлення за ознакою суб'єктності свідчить про те, що неномінативний тип речення знають у різній мірі всі слов'янські мови. Зокрема, добре відомий генітив суб'єкта, який, згідно з Р. Мразеком, ”одержав поширення і продовжує жити майже на всій слов'янській території, виявляючи зростаючу частотність із заходу до північного сходу”, пор.: в.-луж. *Zkreje žanoho zboža wuroč njemóže*, укр. *Немає солі*, рос. *Володи там не было*, польськ. *Dwuch chłopców przyszło*, хорв. *Tamo ima naših škola*” [Мразек 1990: 25-26]. Проте найширше неномінативний тип речення представлений у східнослов'янських мовах, у яких комунікативний суб'єкт може бути виражений усіма безприменниковими непрямыми відмінками іменника чи займенника, пор: укр. *Їй почувся знайомий голос; Вам піклуватися про дітей; Угоди підписуються директором* та ін.; рос. *Ей*

послышался знакомый голос; Вам заботиться о детях; Договора подписываются директором та ін. При цьому найкраще у них представлений тип з інструменталем виконавця стихійних дій і дативом суб'єкта в т. зв. інфінітивних реченнях.

Переклад вищенаведених речень чеською мовою (*Uslyšela známy hlas; Musíte se starat o děti; Smlouvy podepisuje ředitel.*) свідчить про те, що, по-перше, остання надає перевагу вираженню комунікативного суб'єкта номінативом підмета і, тим самим, типологічно зближується з такими західноєвропейськими мовами, як англійська, французька чи німецька, для яких такий спосіб вираження суб'єкта є типовим, а по-друге, сфера використання непрямих відмінків для вираження комунікативного суб'єкта в західнослов'янських мовах вужча, ніж у східнослов'янських. Мабуть, розвиток синтаксису західнослов'янських мов іде іншим шляхом, ніж східнослов'янських: хоча вони продовжують використовувати деякі моделі несиметричних структур, у них помітна тенденція до застаріння вираження суб'єкта формою непрямого відмінка, отже, до уніфікації схеми речення (пор.: [Guiraud-Weber 1978: 137]), тобто до вживання номінатива як монопольного засобу для оформлення синтаксичного суб'єкта, у позиції якого виступає комунікативний суб'єкт.

Критерій деагентності характеризує ті трансформовані речення, у яких агент як головний учасник дії усунений з центральної синтаксичної позиції – підмета, тобто переведений на периферію синтаксичної структури речення, де він може бути вираженим або невираженим, потенційним. Процес деагентизації (трансформування, перетворення вихідних структур у похідні, трансформовані) здійснюється в слов'янських мовах за допомогою різних формальних засобів, основними з яких є рефлексивна форма дієслова та конструкція з пасивним дієприкметником. Інколи до цих засобів зараховуються і транспоновані форми морфологічної категорії особи, найчастіше 3-ї ос. мн. (пор.: [Grepł, Karlík 1986: 157]). Однак, на нашу думку, ці форми не можуть вважатися засобами деагентизації, тому що з їх допомогою утворюються трансформовані речення, у яких позиція підмета зберігається (вона має нульовий статус); отже, агент у них не відсувається з позиції підмета а лише декокретизується, набуваючи ознак невизначеності або узагальненості.

Уживання зворотної форми дієслова представлене у всіх слов'янських мовах, однак в окремих з них воно характеризується деякими специфічними рисами, зокрема, у чеській мові „типовими для даної форми є повне вилучення агента“ [Mluvnice 1986: 172], у східнослов'янських вона рідко уживається в одночленних реченнях, у більшості мов ця форма не сполучається з прямим додатком, оформленим знахідним відмінком тощо. Останнє твердження не стосується польської мови, де конструкції з прямим додатком є типовими. Знають їх периферійно і деякі інші мови, наприклад українська, пор.: *Рани обмивалося гарячою водою і перев'язувалося шматтям з білизни пораненого* (Юрій Смолич); *Немов училось отут гуртом урок на завтра* (Павло Тичина) та ін.; однак тут вони вживаються рідко [Курс 1951: 67]. У цілому ж, зворотна форма дієслова як засіб деагентизації виступає в західних і південних слов'янських мовах значно частіше, ніж у східних, де, наприклад, відсутні речення типу чеськ. *Jde se na pivo*. В інших слов'янських мовах вона є продуктивною, пор. польськ. *Jest się przecież dyplomatem*, хорв. *Ovim se putem ide*, мак. *He mi se benduca оваа приказна* та ін.

Універсальним є також уживання конструкції з пасивним дієприкметником, однак, і вона має в різних мовах свої відмінності. Так, наприклад, тільки в українській та польській мовах ця конструкція може сполучатися з прямим додатком, вираженим іменником у формі знахідного відмінка без прийменника, у т. зв. односкладних реченнях типу: *Нам з колегою вручено нагороду; Nam z kolegą wręczono nagrodę*.

Порівняння деагентних речень зі зворотною формою дієслова і конструкцією з пасивним дієприкметником дозволяє побачити одну цікаву відмінність між ними, що має важливе значення для типологічної характеристики слов'янських мов, здійснюваної на основі ознаки деагентності, а саме: тільки зворотна форма дієслова сприяє реалізації модального відтінку схильності комунікативного суб'єкта (як правило, особи), вираженого іменником або займенником у формі давального відмінка без прийменника, до здійснюваної дії. Деагентні речення цього типу можуть бути в різних мовах одно- або двочленними, мати чи не мати якісні кваліфікатори, уживатися с давальним суб'єкта або без нього, пор.: словацьк. *Dialektologie sa jej študovala l'ahko; Vzdycho sa mi; Vám sa zije!*; мак. *На чист воздух добре се спие; Му се ние*; рос. *Отцу вспомнилось детство; В саду дышалось легко* та ін. При цьому в окремих мовах спостерігаються цікаві відмінності; зокрема, в українській, на відміну від чеської, поширені двоскладні речення з предикатами сприйняття, усвідомлення й уявлення пор.: *Мені пригадалися ті щасливі дні* (у чеській їм відповідають агентні конструкції типу: *Vzpomněl jsem si na ty šťastné dny*) тощо.

Критерій посесивності (присвійності, володіння) зв'язаний з простими реченнями, предикат яких виражається повнозначними дієсловами *мати* і *бути*. У слов'янських мовах ці предикатори представлені по-різному, наприклад, східнослов'янські надають перевагу *бути*, а західнослов'янські – *мати*.

Правда, ситуація в групі східнослов'янських мов неоднозначна, зокрема, російська мова надає перевагу *бути*. У ній широко вживається специфічна посесивна конструкція ”у + Sg (родовий відмінок іменника або займенника) + *быть*” (пор.: *У него есть работа*), виникнення якої пов'язується з фінно-угорським субстратом, що, як відомо, позначився на розвитку народної російської мови. Зокрема, ідеться про фінно-угорську конструкцію типу ”*бути* + особовий займенник з місцевим афіксом”, яка використовувалась для вираження посесивності і яка дуже нагадує російську конструкцію ”у + Sg + *быть*” [Veenker 1967: 117]. Що стосується речень з предикатором *иметь*, то вони перебувають на периферії російської синтаксичної системи. Це пояснюється тим, що посесивна конструкція з дієсловом *иметь*, на відміну від конструкції з дієсловом *быть*, не

одержала в народній мові належного розвитку і вживалася, в основному, в церковнослов'янських текстах [Krajewska 1991]. У сучасній російській мові дієслово *иметь* з посесивним значенням має обмежене функціонування і вживається головним чином як компонент високого стилю, пор.: *иметь место, иметь возможность* [Besters-Dilger 1997: 23].

В українській мові, на відміну від російської, добре представлені обидві посесивні конструкції, пор.: *Він має роботу; У нього є робота*. Українська мова наближається за цією ознакою до західнослов'янських, зокрема чеської, хоча, як свідчить М. Затовканоук, остання "є щодо вживання *míti* послідовнішою, пор. рос. *у него в руке ключи* – укр. *він має в руці ключі* або *у нього в руці ключі* – чесь. тільки *má v ruce klíče*" [Zatovkaňuk 1992: 139].

До специфічних рис південнослов'янських мов слід віднести посесивну конструкцію з давальним відмінком займенника та дієсловом типу *бути*, напр.: серб. *Лице му је брадато*; болг. *Задачата ми е трудна*; мак. *Татко им беше болен*. У македонській мові, крім того, представлені ще посесивні речення з дієсловом типу *мати* і пасивним дієприкметником (т. зв. описовий перфект), напр.: *Имам напишано писмо* та ін.; ці конструкції є також в чеській (пор.: *Máme uklíženo. – Mám to zařízeno*) та західних діалектах польської.

Важливою семантичною основою для типологічного вивчення слов'янського речення є також категорія модальності, суть якої полягає у співвіднесенні пропозиції зі станом справ у об'єктивній дійсності. В одних випадках ідеться про реальну модальність, коли мовець повідомляє, що в об'єктивній дійсності був, є або буде факт, який відображає пропозиція, а в інших – про іреальну, коли пропозиція, на думку мовця, не відповідає фактичному стану справ у об'єктивній дійсності або відповідає неповністю.

Іреальна модальність являє собою різні зони значень – бажання, спонукання, можливість, необхідність і т. п., які у сучасних слов'янських мовах можуть виражатися різними мовними засобами – морфологічними, лексичними чи синтаксичними. При цьому в різних слов'янських мовах існують також типові способи вираження емоційно забарвленої модальності, які можуть бути релевантними при з'ясуванні внутрішньослов'янської синтаксичної диференціації. Наприклад, серед морфологічних засобів, які використовуються для вираження емоційно забарвленої модальності, можна назвати форми наказового способу, пор.: укр. *Хлопці гуляють, а ти сиди дома* (у цьому реченні вжито форму наказового способу *сиди* для відтінення негативного ставлення мовця до дії); чеськ. *At' se vrátíš brzy!* (тут використано аналітичну форму наказового способу замість синтетичної для вираження категоричності наказу) тощо.

До лексичних засобів вираження модальності належать модальні дієслова та предикативи. Модальні дієслова найкраще представлені в чеській мові (напр. *moci, smět, mít, muset, chtít, hodlat, umět*), меншою мірою – у польській (напр. *musieć, móc, chcieć, mieć*), українській (напр. *могти, хотіти, мусити, мати*) та білоруській (напр. *хацець, мусиць, мець*). Модальні предикативи широко вживаються в російській мові (*должен, обязан, надо, нужно, можно, нельзя*). У південнослов'янських мовах поширені речення з предикативами типу *треба, трябва, може, мора*, напр.: мак. *Треба да одам*; болг. *Трябва да уча английски език*.

Типовим синтаксичним засобом вираження модальності є конструкція з незалежним інфінітивом-предикатом, який виражає модально забарвлену дію, співвіднесену з виконавцем дії; останній (здебільшого особа) позначається дативом, який може бути присутнім або відсутнім у реченні, яке прийнято називати інфінітивним. Конструкція з інфінітивом відрізняється від інших синонімічних засобів, що також містять у своєму складі інфінітив, незалежністю інфінітива, який у комбінації з інтонацією, умовною часткою (і без неї), видом дієслова та деякими займенниками здатний виразити активне вольове чи емоційне відношення мовця до дії. Інфінітивні речення добре представлені в східнослов'янських мовах, пор.: рос. *Вам бы помолчатъ*; укр. *Відпочити б і знову ніти*; біл. *Нам ісці*. Речення цього типу відомі і в деяких інших слов'янських мовах, але в них вони є архаїзмами.

Запропоновані критерії суб'єктності, деагентності, посесивності та модальності як синтактико-семантичної основи при зіставному вивченні реченневих структур в слов'янських мовах дозволяють, з одного боку, глибше й точніше розкрити внутрішньослов'янську синтаксичну диференціацію, а другого – зробити важливий крок до побудови загальної типології простого слов'янського речення.

Література

- Курс 1951: Курс сучасної української літературної мови 2 [Текст] / Ред. Л.А. Булаховський. – К., 1951.
- Мразек 1990: Мразек, Р. Сравнительный синтаксис славянских литературных языков: Исходные структуры простого предложения: Монография [Текст] / Р. Мразек. – Брно : Univerzita J.E. Purkyně v Brně, 1990. – 149 с. – Библиогр. : с. 121-137. – 700 экз. – ISBN 80-210-0204-2.
- Словник 1974: Словник іншомовних слів [Текст]. – К. : Головна редакція УРЕ, 1974. – 774 с.
- Besters-Dilger 1997: Besters-Dilger, J. Модальность в польском и русском языках. Историческое выражение необходимости и возможности как результат вне- и межславянского влияния [Текст] // *Wienslavistisches Jahrbuch*. – Wien. – 1997. – Band 43. – S. 17 – 31.
- Grepl, Karlík 1986: Grepl, M., Karlík, P. Skladba spisovné češtiny [Text] / M. Grepl, P. Karlík. – Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1986. – 474 s.
- Guiraud-Weber 1986: Guiraud-Weber, M. Классификация простого предложения и её последствия для типологии языков [Text] / M. Guiraud-Weber // *Revue des études slaves*. – Paris. – 1986. – LI/1-2. – P.129–137.

Klimeš 1981: Klimeš, L. Slovník cizích slov [Text] / L. Klimeš. – Praha : Státní pedagogické nakladatelství. – 1981. – 855 s. – ISBN 80-04-26059-4.

Krajewska 1991: Krajewska, D. Funkcjonowanie zwrotu *у мене єсть* i czasownika *иметь* w staroruskich konstrukcjach posesywnych [Text] / D. Krajewska // *Slavia orientalis*. – 1991. – XL. – 3. – S. 349 – 355.

Mluvnice 1986: Mluvnice češtiny 2. Tvarosloví [Text]. – Praha : Academia, 1986. – 536 s.

Veenker 1967: Veenker, W. Die Frage des finnougri-schen Substrats in der russischen Sprache [Text] / W. Veenker // *Indiana University Publications, Uralic and Altic series*. – Bloomington. – 1967. – Vol. 82.

Zatovkaňuk 1992: Zatovkaňuk, M. K flexivnosti češtiny, ukrajinštiny a ruštiny [Text] / M. Zatovkaňuk // *Slavica slovaca*. – 1992. – Roč. 27. – №. 2. – S. 137 – 141.

Стаття представляє результати семантико-синтаксического аналізу пропозицій з вербальними предикаторами в слов'янських мовах в сопоставленні з деякими західноєвропейськими. Отримані результати важливі для побудови загальної типології слов'янської пропозиції.

Ключевые слова: предложение, предикатор, семантико-синтаксический анализ, типология предложения, сопоставление, славянские языки, западноевропейские языки.

The paper presents results of semantic-syntactic analysis sentences with verbal predicators in Slavonic languages in comparison to some West-european languages. The results obtained are for constitute common typology of slavonic sentence.

Keywords: sentence, predikator, semantic-syntactic analysis, the typology of sentence, comparison, Slavonic languages, West-european languages.

Надійшла до редакції 18 квітня 2014 року.

Шаміль Басиров

УДК 81-115 [811.111+811.161.2]

МЕТАФОРИ У СФЕРІ ДІЄСЛІВ РОЗУМІННЯ РІЗНОСТРУКТУРНИХ МОВ

Статтю присвячено пошуку метафоричних моделей у сфері дієслів розуміння різноструктурних мов – германських (англійської, німецької), романських (французької, іспанської) і слов'янських (української, російської). Виявлено п'ять типів метафори, які пов'язані з рухом, набуттям істини, світлом, зором та ударом.

Ключові слова: метафора, типова ситуація, дієслова розуміння, ментальне значення, продуктивність.

Метафори розуміння досить різноманітні, в їх основу покладено певні глибинні уявлення, які дають широкі можливості для утворення нових слів та їх переносних значень. Оскільки процес розуміння включає в себе людину і навколишню дійсність, тому різні погляди на відносини між людиною і певними фактами породжують різні типи метафори [Апресян 1974, 1993; Арутюнова 1979; Зализняк 1999; Йомдин 1995; Падучева 1993; Фоллесдаль 1986].

У пропонованій статті на матеріалі переважно дієслів розуміння, що належать до германських (німецької та англійської), романських (французької та іспанської) і слов'янських мов (російської та української), встановлюються типові ситуації розуміння та відповідні їм метафори.

Найбільш важливими виявилися п'ять типів метафори, пов'язані з: 1) рухом; 2) набуттям істини; 3) світлом; 4) зором; 5) ударом.

1. Рух. Роль метафори руху в ментальній лексиці відзначалася неодноразово. Розумова діяльність людини можлива лише в русі і часто не має зовнішніх проявів. Думка людини ні на хвилину не зупиняється, і сама людина завжди знаходиться "на шляху до знання". Залежно від того, хто є активним – суб'єкт або об'єкт – ситуація розуміння може розглядатися у двох напрямках: 1) як рух людини до істини типу, пор.: англ. *grasp* 'схоплювати, усвідомлювати'; нім. *begreifen / fassen* 'осягати'; укр. *осягати*; рос. *постигать*; ісп. *captar el pensamiento* 'схопити думку', і навпаки, 2) як рух істини до людини, пор.: англ. *dawn* 'спадати на думку, осягати'; нім. *einfallen / aufblitzen* 'освятати'; укр. *осягати / осягати*; рос. *осенить*; фр. *une idee (une pensée) lui est venue (à l'esprit)* розм. 'його осягла думка'.

Розглянемо дещо детальніше кожний із цих підтипів метафори, пов'язаних з ідеєю руху.

1.1. Рух людини до істини. Мова може розглядати розумовий процес людини як роботу її думки, як поступальний або раптовий рух до істини, пор.:

англ. *to come to conclusion* 'дійти висновку, вирішити'; нім. *er fasst alles schnell* 'він схоплює все швидко'; укр. *схопити / схоплювати думку*; рос. *идти (прійти) к пониманию*; ісп. *captar el pensamiento* 'схопити думку'; фр. *saisir le sens* букв. 'хапати (уловити) сенс', тобто 'зрозуміти щось'.

Отримане у процесі розуміння певне знання інтерпретується у мові як досягнення певної мети, результат попередніх дій суб'єкта, пов'язаних з його рухом у певному просторі, середовищі, пор.:

рос. *дойти (доходить)* до чого-либo, *найти / постичь что-л.*, розм. зниж. *допереть*, сленг. *въехать*; англ. *come (to something)* ‘прийти (до розуміння чого-небудь)’, *get next (to the idea)* ‘вловити’, букв. ‘наблизитися (до ідеї)’, *reach* ‘осягати’, *bottom* букв. ‘торкнутися дна’, *fathom* ‘проникнути, дійти до глибини’; нім. *eingehen* букв. ‘увійти’; укр. *дійти / доходити*; ісп. *llegar a la alucinacion* ‘дійти до чогось своїм розумом’; фр. *saisir l'intention de qn* букв. ‘хапати (уловити) намір’, тобто ‘угадати намір’.

Якщо розуміння пов’язане з труднощами, воно виглядає як подолання перешкод на шляху людини до істини. Додамо, що у німецькій мові такі дієслова у своїй структурі часто мають префікс *durch-*, який додає до кореневої морфеми значення ‘рух крізь щось’, а в українській та російській мовах – відповідно префікси *про-*, *рас-* / *роз-*, пор.: нім. *durchdringen / durchschauen* ‘проникнути’, *durchsteigen* (розм.) букв. ‘продиратися крізь скелі’; рос. *проникнуть во что-л., раскусить что-л.*; укр. *розкусити/розкушувати*; англ. *penetrate, pierce* ‘проникнути, пронизати’; ісп. *callar el sentido del texto* ‘зрозуміти (букв. пробивати) зміст тексту’.

У рамках метафори *мислення є рух* розуміння людиною певних фактів асоціюється з досягненням суб’єкта певного пункту призначення, і навпаки, нерозуміння чогось – порівнюється з людиною, яка заблудилася у подорожі, пор.: англ. *to guess / wonder* ‘губитися в здогадах’, аналогічно: нім. *sich in Vermutungen ergehen*; рос. *теряться в догадках*, тобто ‘не розуміти щось’.

Досягнення істини репрезентується у зіставлюваних мовах як раптова / несподівана зустріч, пор.: англ. *tumble (on smth)* ‘натрапити (на щось)’, *be on (to smth), nick (it)* ‘попасти в точку, вгадати (щось)’; рос. *напасть (на счастливую мысль), наткнуться / натолкнуться (на разгадку)*; укр. *наштовхнутися (на розгадку), угадати (вгадати)*.

1.2. Рух істини до людини. У вживаннях цього типу метафори процес розуміння розглядається мовою під протилежним кутом: не людина рухається до істини, а навпаки, істина (думка, ідея) – до людини. Пор.:

англ. *go in* букв. ‘увійти’, *get through* ‘дійти (до когось)’, *come (in) upon* ‘прийти в голову’, *come (to somebody)* ‘дійти до свідомості’, *come home to somebody* букв. ‘прийти додому’, ‘дійти (до когось)’, *rush into one's mind* букв. ‘увірватися в чий-небудь розум’, *penetrate* ‘проникнути’, *be borne in* ‘стати зрозумілим’, букв. ‘вдаватися’, *sink in* ‘дійти до свідомості’, букв. ‘зануритися’; ісп. *ocurrirse una idea* розм. перен. ‘прийти в голову; натрапити на думку’, *venir a las mientes / acudir al pensamiento* розм. ‘прийти в голову’; фр. *une idee (une pensée) lui est venue (à l'esprit)* розм. ‘його осягла думка’; рос. *доходить / дойти (до кого-нибудь)*; укр. *дійти (до когось), прийти (в голову) / приходити (на думку), осягати / осягати (когось)*; нім. *einfallen* ‘прийти в голову’, пор. також жартиливо уживаний у німецькій розмовній мові фразеологізм *der Groschen ist gefallen (bei jmdm)* букв. ‘монета впала’, тобто телефон-автомат запрацював (врешті людина зрозуміла щось). Схожа метафора спостерігається і в іспанській мові: *caer en la cuenta* букв. ‘падати на рахунок, тобто врешті хтось зрозумів щось’.

2. Набуття істини. Розуміння може розглядатися в мовній картині і як привласнення істини. Саме так утворені, зокрема, наступні дієслова та вирази:

рос. *осмысливать / осмыслять, осознать, брать в толк*; англ. *to comprehend, apprehend* ‘розуміти’ (від латинського *prehendere* ‘схоплювати, заволодівати’), *acquire* ‘зрозуміти’, букв. ‘опанувати’, *conceive* ‘осягати, розуміти’ (від латинського *concipere* ‘приймати, вбирати’), *perceive* ‘осягати, розуміти’ (від латинського *percipere* ‘охоплювати, опановувати’), *absorb* ‘зрозуміти’, букв. ‘увібрати’, *take in* ‘прийняти, засвоїти’; нім. *mitkriegen / mitbekommen / wegbekommen / wegstehlen / rauskriegen/ abkriegen* ‘зрозуміти’, а також: *einen glänzenden Gedanken haben* ‘осізнати’; укр. *оволодівати / заволодівати когось чим*.

Істина може рухатися не тільки до людини, але й від неї – відпливаючи, вислизаючи, – і тоді необхідно її зловити. Так виникають метафорично переосмислені дієслова на позначення *хапати / схоплювати* і т. ін., пор.: рос. *схватить / схватывать (мысль на лету)*; укр. *спіймати / уловити (вловити) думку*; аналогічно: англ. *to grasp (the meaning of)*; нім. *(er)fassen / auffassen / schnallen*.

3. Світло. У російській мові для концептуалізації розуміння важливою виявляється метафора світла, яка лежить в основі ментальних значень багатьох слів, наприклад: *просветить, пролить / бросить свет, высветить, озарить, осветить, проясниться, стать ясным, забрезжить, блеснуть* (про думку). На основі цієї метафори в англійській мові утворені дієслова та дієслівні вирази типу *become clear* ‘стати ясным’, *dawn* букв. ‘розвиднюватися’, тобто ‘стати зрозумілим’, *flash* ‘блиснути’, *to see daylight* букв. ‘побачити денне світло’, тобто ‘побачити вихід з положення’, *to see the light* ‘прозріти, зрозуміти в чому справа’. Метафора світла зустрічається також у німецькій, українській, іспанській та французькій мовах, пор.: нім. *einleuchten* ‘стати ясным, очевидним’; укр. *висвітлювати, прояснитися / прояснятися*; ісп. *iluminarse* ‘осягати (про думку)’, *iluminarse* перен. ‘просвітліти, просягати’; фр. *jeter (tt) une lumière sur qch.* букв. ‘кинути світло на щось’, *éclaircir* перен. ‘прояснити щось’.

Навпаки, відсутність розуміння (знання) пов’язується в мовній свідомості людини з ідеєю темряви, пор.: рос. *Ученье – свет, неученье – тьма*, а також однокореневі похідні в аналогічному значенні: *темный* 3. ‘неясный, непонятный’; 6. ‘невежественный, отсталый’ [Ожегов 1987: 647]; *темнить* 1. ‘делать темным’, 2. перен. прост. ‘путать, обманывать’ [Ожегов 1987: 647]; *затмение* розм. ‘временное помрачение сознания’ [Ожегов 1987: 182], аналогічно: нім. *verdunkeln* ‘unklar machen’: *Der Täter versuchte, die Vorgänge*

während der Tat zu verdunkeln [WDG, Bd.6: 4037] букв. ‘Злочинець намагався зробити неясними події злочину’; ісп. *o(b)scurecer / obnubilar* ‘затемняти, неясно виражати думку’.

З ідеєю темряви пов’язана також ідея мороку, яка охоплює неуків або божевільних, пор.: рос. *помрачение рассудка, мракобесие, обскурантизм*; аналогічно: ісп. *alucinacion* (розм.). Темрява, морок породжують хаос, в якому факти губляться і стають невидними, недоступними для розуміння. Неповне або нечітке розуміння певних речей, явищ нагадує погане, неясне освітлення, паволоку, яка під час розуміння ніби спадає, або туман, який рідшає, розвіюється, і таким чином дає змогу ясно побачити навколишній світ, пор. інші схожі переносні значення у таких російських однокореневих словах: *туман* ‘О состоянии неясности, смешанности мыслей, представленый’, *(за)туманить* ‘лишать возможности ясно видеть или сообразать’, *туманный* ‘неясный, непонятный, неопределенный’ [Ожегов 1987: 665], аналогічно: фр. *nébuleuse* перен. ‘неясні (букв. туманні) ідеї’.

4. Зір. Метафора *розуміння є зір* тісно пов’язана з метафорою *світло є розуміння*, оскільки світло, зір дають людині значно повнішу інформацію про об’єкти зовнішнього світу, ніж всі інші почуття.

Глибокий взаємозв’язок зору і мислення знаходить своє мовне втілення. Так, в англійській мові дієслово *to see* має ментальні значення ‘розуміти’ (на основі видимих ознак): *I don't see his objective* ‘Я не бачу, в чому його мета’; *discern* ‘розрізнити, зрозуміти’, *make out* ‘розрізнити, розібратися, зрозуміти’, *become evident* ‘впадати в очі, стати очевидним’, *insight* ‘глибоке розуміння, осяяння’, *to see the joke* ‘зрозуміти анекдот’, аналогічно: нім. *einsehen* ‘зрозуміти’, *(etw. aus etwas) ersehen* ‘зрозуміти (щось унаслідок чогось)’; рос. *разглядеть, присматриваться*; укр. *побачити*. У російській мові базове дієслово зорового сприйняття *видеть* має також ментальне значення ‘розуміти’, наприклад: *Мать видела по лицу сына, что не все ладно в его семье, но что – он ей не говорил. Нетрудно увидеть, как человека меняет обстановка* [Ожегов 1987: 250].

Повна відсутність розуміння порівнюється у мові часто зі сліпотою. Людину, яка щось не розуміє, називають сліпою, пор.: рос. *слепота* 2. перен. ‘Неумение понимать, разбираться в чем-н., правильно судить о чем-н.’ : *политическая слепота* [Ожегов 1987: 595]. Аналогічні паралелі існують і в німецькій мові: *eine geistige, politische Blindheit* ‘духовна, політична сліпота’ [WDG, Bd. 1: 631], пор. також такі прислів’я: *Blinde Eifer schadet nur* букв. ‘Сліпа старанність лише шкодить’; *Die Liebe macht blind* букв. ‘Кохання робить сліпим’, або такий вираз *das Augenlicht widererlangen* ‘прозріти’ (нібито очі знову сприймають світ).

На цій метафорі побудоване ментальне значення деяких виразів і в англійській мові, наприклад: *he was enlightened* ‘тут він і прозрів’, аналогічно: укр. *прозрівати / прозріти*; рос. *прозреть*.

5. Удар. Уявлення про розуміння як про поштовх, спалах, удар (зокрема, електричний) лежить в основі багатьох метафоричних переносів, пор.: англ. *the truth suddenly burst upon him* ‘раптом його осяяло, раптово він все зрозумів’; *he had a hunch* ‘його раптом осяяло’; нім. *er wurde plötzlich von einem glänzenden Einfall erleuchtet* ‘його раптом осяяла блискуча ідея (думка)’, *jetzt hat es bei mir gezündet / gefunkt* (розм.) букв. ‘зараз у мене спалахнуло (зайнялося)’; рос. *его ударило (толкнуло, подтолкнуло, стукнуло), пронзила мысль*; укр. *йому спало на думку (щось)*; ісп. *una idea brillo en su mente* букв. ‘ідея блиснула в його розумі’, тобто ‘його осяяла певна думка’, аналогічно: ісп. *una idea cruzo por su mente* букв. ‘думка перетнула його розум’; фр. *une pensée m'a traversé l'esprit* ‘у мене промайнула думка’ (букв. ‘думка пройшла через мій розум’).

Отже, в основі розуміння в германських, романських і слов’янських мовах лежать універсальні типи метафор (світло, тьма, рух істини до людини, рух людини до істини, зір, набуття істини, удар). Найпродуктивнішою метафорою для опису процесу розуміння у зіставлюваних мовах є метафора світла. Важливу роль у сфері дієслів розумової діяльності відіграють в усіх порівнюваних мовах також метафора руху та метафора “розуміння є зір”.

Література

- Апресян 1974: Апресян, Ю. Д. Лексическая семантика [Текст] / Ю.Д. Апресян. – М., 1974. – 385 с.
 Апресян 1993: Апресян, Ю. Д. Синонимия ментальных предикатов: группа *считать* [Текст] / Ю.Д. Апресян // Логический анализ языка: Ментальные действия. – М., 1993. – С. 7-22.
 Арутюнова 1979: Арутюнова, Н. Д. Языковая метафора (синтаксис и лексика) [Текст] / Н.Д. Арутюнова // Лингвистика и поэтика. – М., 1979. – С. 30-35.
 Загнітко 1996: Загнітко, А.П. Теоретична граматики української мови: Морфологія : Монографія [Текст] / А.П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – 435 с.
 Зализняк 1999: Зализняк, Анна А. Метафора движения в концептуализации интеллектуальной деятельности [Текст] / Анна А. Зализняк // Логический анализ языка. Языки динамического мира. – Дубна, 1999. – С. 10-23.
 Иомдин 2002: Иомдин, Б. Л. Лексика иррационального понимания [Текст] : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01; 10.02.19 / Институт русского языка им. В. В. Виноградова. – М., 2002. – 24 с.
 Падучева 1993: Падучева, Е. В. К аспектуальным свойствам ментальных глаголов: совершенные видовые пары [Текст] / Е.В. Падучева // Логический анализ языка. Ментальные действия. – М., 1993. – С. 309-375.
 Фоллесдаль 1986: Фоллесдаль, Д. Понимание и рациональность [Текст] / Д. Фоллесдаль // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVII. Логический анализ естественного языка. – М., 1986. – С. 47-58.

Словники

- БАРС 1979: Большой англо-русский словарь: в 2-х т. [Текст] / [Сост. Н.Н. Амосова, Ю.Д. Апресян, И.Р. Гальперин и др.] / Под общ. руков. И.Р. Гальперина. – М.: Русский язык, 1979. – Т. 1. – 822 с.; Т. 2. – 863 с.
- БРИС 2001: Большой русско-испанский словарь [Текст] / Под ред. Г.Я. Туровера. – М.: Русский язык, 2001. – 854 с.
- ВТССУМ 2005: Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / [Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. – К., Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
- Гак, Ганшина 1998: Гак, В.Г., Ганшина, К.А. Новый французско-русский словарь [Текст] / В.Г. Гак, К.А. Ганшина. – М.: Русский словарь, 1998. – 1194 с.
- ИРС 1988: Испанско-русский словарь [Текст] / Под ред. Б.П. Нарумова. – М.: Русский язык, 1988. – 832 с.
- Ожегов 1987: Ожегов, С. И. Словарь русского языка [Текст] / Под ред. Н. Ю. Шведовой. – М.: Русский язык, 1987. – 750 с.
- WDG: Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache. Herausgegeben von R. Klappenbach, W. Steinitz [Text]. – Berlin: Akademie Verlag. – Bd. 1. – 1980. – 800 S.; Bd. 2. – 1981. – 1600 S.; Bd. 3. – 1984. – 2412 S.; Bd. 4. – 1981. – 3212 S.; Bd. 5. – 1980. – 4012 S.; Bd. 6. – 1976 – 1977. – 4551 S.

Статья посвящена поиску метафорических моделей в сфере глаголов понимания разноструктурных языков – германских (английского, немецкого), романских (французского, испанского) и славянских (украинского, русского). Выявлены пять типов метафор, связанных с движением, обретением истины, светом, зрением и ударом.

Ключевые слова: метафора, типовая ситуация, глаголы понимания, ментальное значение, продуктивность.

The paper deals with the search of metaphorical models in the sphere of the verbs of intellectual activity in four Indo-European languages – two Germanic (English, German), two Romanic (French, Spanish) and two Slavonic (Ukrainian, Russian). Five types of metaphor have been determined. They are connected with movement, attainment of the truth, light, eyesight and blow.

Keywords: metaphor, typical situation, verb of intellectual activity, mental meaning, productivity.

Надійшла до редакції 10 квітня 2014 року.

Ольга Бессонова

УДК 81'37'42=111=161.2=161=14'06

ПРОЦЕДУРИ КОНЦЕПТУАЛЬНОГО АНАЛІЗУ В ЗІСТАВНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

У пропонованих фрагментах досліджень на матеріалі англійської, української та російської мов розглядаються особливості вираження різнорівневими мовними засобами специфіки концептуалізації та категоризації світу, відбиті у національних мовних картинах світу. Ці дослідження інтегровані до когнітивно-дискурсивної та лінгвокультурологічної проблематики та виконані в рамках зіставного напрямку.

Ключові слова: концептуалізація, категоризація, концептуальний аналіз, мовна картина світу

1. Вступні зауваження.

У сучасній лінгвістиці спостерігається стійкий інтерес дослідників до вивчення проблем семантики, що підтримується діючими в мовознавстві принципами антропоцентризму, функціоналізму, когнітивізму. У межах антропоцентричного напрямку лінгвістичної науки актуальними є дослідження, які інтегровані до когнітивно-дискурсивної та лінгвокультурологічної проблематики, що концентрується навколо тріади: “мова – мовна особистість – культура”. У руслі когнітивної семантики розвиваються різноманітні підходи та напрями, що націлені на вивчення та розуміння механізмів концептуалізації та категоризації дійсності, а також на виявлення природи співвідношення мовної і концептуальної картин світу.

Аналіз публікацій у галузі когнітивної лінгвістики свідчить про широку теоретико-методологічну платформу, у межах якої співіснує розмаїття підходів у сучасних лінгвокогнітивних студіях (див. [Белехова 2002; Воробйова 2011а, 2011б; Жаботинська 1997, 2004; Кагановська 2002; Карасик, Красавский, Слышкин 2009; Когнитивная лингвистика 2011; Кубрякова 1992, 2001; Левицкий 2007; Манакін 2011; Панасенко 2010; Пименова, Кондратьева 2011; Попова, Стернин 2007; Потапенко 2009; Приходько 2008; Селіванова 2008, 2011; Croft, Cruse 2004; Fauconnier 1994; Fillmore 1985; Geeraerts 2006; Historical Cognitive Linguistics 2010; Lakoff 1990; Langacker 1987; Langacker 1991; Taylor 2006]). Детальний аналіз сучасного стану концептології в Україні запропоновано у статті О.П. Воробйової [Воробйова 2011а]. На думку В.А. Маслової, “метод

когнітивної науки полягає насамперед у спробі сумістити дані різних наук, гармонізувати ці дані та знайти смисл семантичної безперервності” [Маслова 2004: 44].

Проблеми, які порушує когнітологія, є складними й багатоаспектними. Вони продовжують привертати увагу науковців. Про це свідчать як інтенсивні дослідження, присвячені аналізу різноманітних концептів, що розгортаються у сучасній лінгвістичній науці, так і наукова полеміка навколо питання формування нової лінгвістичної парадигми у світлі суттєвих загальнонаукових змін, які відбуваються зараз (див. [Белова 2002, 2007; Бондаренко 2012; Борисов 2005; Ваховська 2011; Гудавичюс 2006; Давиденко 2012; Змійова 2006; Левицький 2009; Луньова 2006; Ляшик 2006; Манакін 2011; Мартинюк 2011; Нідзельська 2009; Огаркова 2005; Поліна 2004; Положин 2009; Приходько 2009; Проценко 2010; Сальтєвська 2011; Слухай 2011; Чорновол-Ткаченко 2007; Шевченко 2005; Шурма 2008; Яценко 2008] та ін.). Як зазначає А.М. Приходько, “в межах контрастивного мовознавства, яке перейшло до розбудови цілих наукових галузей (зіставна фонетика / граматики / лексикологія), настає час говорити про зіставну концептологію” [Приходько 2008 : 81].

На часі когнітивна лінгвістика пропонує багатий інвентар методологічних процедур дослідження, які спираються на новітні доробки мовознавчої науки та становлять підґрунтя для адекватного та всебічного концептуального аналізу (див., наприклад, [Когнитивные исследования языка 2011, Мартинюк 2008]). Спираючись на свій термінологічний апарат та принципи дослідження мовного матеріалу, лінгвоконцептологія використовує різноманітні методики, включаючи пропозиціонально-лінгвістичний метод, теорію категоризації, концептуальний аналіз, фреймовий підхід, теорію концептуальної метафори, теорію “ментальних просторів”, когнітивне картування і т. ін. Безумовним є одне: вибір тих чи інших методів дослідження залежить від цілей та завдань дослідника.

2. Концептуалізація як пізнавальний процес та її зв'язок із категоризацією як способом класифікаційної діяльності

Когнітивна лінгвістика виходить з того, що концептуалізація певного розумового простору фіксується в його мовному позначенні, отже, виявлення концептуальної організації цього простору можливе лише за допомогою вивчення семантики і вживання його мовних позначень. Когнітивна семантика займається в основному надглибинною семантикою, її цікавлять змістовні аспекти мовних форм. Одним із завдань когнітивістики є виявлення механізмів мислення й визначення структури категоризації. У контексті когнітивної лінгвістики йдеться про зв'язок мови та мислення, зокрема про пояснення й інтерпретацію механізмів передачі концептів мовними засобами, тобто процесу вербалізації й категоризації, інакше кажучи, репрезентацію концептів через певні значення, граматичні форми, синтаксичні структури. Концептуалізація та категоризація являють собою класифікаційну діяльність, але різняться за кінцевим результатом або метою. Концептуалізація спрямована на виділення мінімальних змістовних одиниць людського досвіду та структур знання, а категоризація – на об'єднання подібних або тождесних одиниць у більш великі категорії [КСКТ 1997: 93]. О.О. Селіванова так визначає зв'язок концептуалізації із категоризацією: “перша спрямована на організацію у свідомості ідеальних структур і зв'язків між ними, друга – на інтеграцію цих структур в ієрархію класів за принципом руху від конкретного до загального й до більш загального, а також за принципом вибору найкращих зразків у категорійній мережі” [Селіванова 2010: 299-300].

У лінгвістичних дослідженнях виокремлюються два підходи за характером співвідношення концептуалізації розумового простору і значення мовного знака, що його позначає. Перший підхід сформульований у роботах Р. Ленекера. Згідно з Р. Ленекером, концептуалізація безпосередньо отожднюється зі значенням мовного позначення (meaning reduces to conceptualization). Таким чином, Р. Ленекер пропонує “концептуальну” чи “ідеаційну” (ideational) теорію значення, підкреслюючи при цьому його “суб'єктивну” природу. Концептуалізація (або mental experience ‘ментальний досвід’), на думку Р. Ленекера, має бути експлікованою в термінах когнітивної обробки й інтерпретуватися з урахуванням широкого “охоплення” конкретної сфери ментального досвіду. Це означає, що концептуалізація як значення повинна містити в собі не тільки вже встановлені концепти, але й нові концепти, які постійно з'являються, а також сенсорні, емоційні й кінестетичні відчуття. Концептуалізація повинна враховувати і знання людиною фізичного, соціального і чисто мовного контексту мовних подій [Langacker 1982: 49–50].

Другий підхід представлений у дослідженнях Ч. Філлмора. Він розглядає концептуальні основи значеннєвої організації на фоні семантики мовних одиниць, не отожднюючи при цьому семантику одиниць і ті концептуальні структури, що формують основу їхнього значення. Згідно з Ч. Філлмором, когнітивна теорія прагне визначити концептуальні основи лексичного поля, характерні для конкретної мови, і цей “передбачуваний базис знання і практики” – складний фрейм, що стоїть за цією галуззю словника, є загальною основою образу, яка може бути репрезентована кожним з окремих слів, що входять у поле [Філлмор 1988: 54].

Услід за М.М. Болдыревим [Болдырев 2000] будемо вважати, що більш перспективними є багаторівневі концепції значення, які відстоюють ідею послідовного розмежування концептуального і семантичного (мовного) рівнів репрезентації знань. У центрі уваги цього огляду поряд із лексичними концептами, тобто концептами, що передаються окремими словами, і зміст яких може змінюватися, тобто не є стабільним [Олійник 2008; Пєфтієва 2011; Сарбаш 2008; Трофімова 2011], також дискурсотворчі концепти [Стоянова 2009].

Когнітивний підхід до семантики слова припускає, що в значення слова входять не тільки ознаки, необхідні й достатні для ідентифікації означуваного, набір яких чітко обмежений і є достатнім для визначення значення слова. У когнітивний аналіз значення включається весь комплекс знань і позамовний досвід мовної спільноти, сукупність лінгвістичної та екстралінгвістичної інформації. Лексичне значення пов'язується зі своєю понятійною основою, що уможливує реконструкцію концепту через його мовне вираження. Отже, в основі когнітивного підходу лежить опис структури концепту, що мотивує процес номінації і пояснює назву речей і об'єктів закріпленими за ними в лексичній системі мови іменами.

Розвиваючись як нова наукова парадигма, лінгвістичний концептуалізм реалізується не тільки як аналіз самих вербально оформлених концептів, але і як аналіз за допомогою концептів. Лексичне значення відноситься до концептуальної сфери і пов'язує концепт і слово. Оскільки в словах закріплюються і фіксуються результати пізнавальної діяльності людини, наприклад, А.І. Новіков і О.І. Ярославцева правомірно називають відношення “концепт – слово” когнітивним відношенням [Новіков, Ярославцева 1990: 79]. Варто підкреслити, що між словом і концептом немає однозначної відповідності, тому що той самий концепт може бути виражений різними словами (синонімічні відношення), різні концепти можуть бути виражені одним словом (відношення полісемії та омонімії).

Концептуалізація світу в різних культурних соціумах має подібності та розбіжності. Незважаючи на певну обмеженість міжкультурної комунікації, в основі всіх мов лежать ізоморфні множини семантичних елементів. Проте наявність у мовах лексикалізованих універсалій не означає абсолютної еквівалентності в мовному вживанні, тому що, незважаючи на наявність універсалій, семантичні системи різних мов унікальні та культуроспецифічні.

3. Концептуальний vs семантичний аналіз

У лінгвістичній літературі представлені різноманітні думки відносно трактування методу концептуального аналізу і набору процедур, його результатів. Більшість дослідників вважають, що концептуальний аналіз є продовженням семантичного аналізу. Попередниками сучасного концептуального аналізу вважаються Л.В. Щерба, В.В. Виноградов. Виникненню концептуального аналізу сприяли “орієнтація нової лінгвістики на суб'єкта мовлення, свідомості, культури, знання і поведінки та відродження інтересу до ідей В. Гумбольдта, Б. Уорфа і Е. Сепіра та ін. відносно мовної картини світу, що довгий час залишалися на периферії лінгвістики і у свій час майже не отримали визнання” [Рябцева 2008: 57].

Погоджуючись із тим, що “сєнс концептуального аналізу в цілому – у реконструкції знань про світ, що складаються у мовну картину світу, МКС: у “наївну”, “практичну” картину світу, що втілена у мові, її словнику і граматиці, при цьому втілена в неї неявно, імпліцитно, непрямо” [Рябцева 2008: 63], лінгвісти намагаються встановити відмінності між семантичним та концептуальним аналізом. М.В. Нікітін вважає, що ці два типи аналізу відрізняються знаковою репрезентабельністю семантичного та ментальною абстрагованістю та специфікованістю концептуального аналізу [Никитин 1988: 74]. Як критерії розмежування семантичності та концептуального аналізу С.А. Жаботинська пропонує критерії за ступенем абстрагування та композиційності [Жаботинская 2004: 82].

Таким чином, концептуальний аналіз являє собою семантичний аналіз лексики, граматики і прагматики мови, сполучуваності, ідіоматики, етимології і т.ін. У центрі уваги дослідників – тлумачення слова, що дозволяє виділяти, порівнювати та описувати мовні явища та ті уявлення, що за ними стоять. На думку Н.К. Рябцевої, сутністю концептуального аналізу є “використання семантичного аналізу для видобування з мови не тільки нетривіальних відомостей про саму мову, але й про її носія, його внутрішній світ та культуру” [Рябцева 2008: 63]. За допомогою концептуального аналізу можна виявити “яким чином людина осмислює оточуючий її світ та свій внутрішній світ, в тому числі свою ментальну сферу, “природний інтелект”, які ментальні дії вона при цьому виконує, які знання і в якому вигляді зберігає, використовує і т. ін. [Рябцева 2008 : 63]. Концептуальний аналіз пов'язаний з усвідомленням сутності концепту, із встановленням засобу організації концепту в мисленні та із розробкою принципів концептуального моделювання значення.

Концептуальний аналіз спрямований на розкриття механізмів мовної діяльності у її нерозривному зв'язку з мисленням та реальністю. На думку ряду лінгвістів (див., наприклад, [Апресян 1993]) частина концептуальної інформації має мовну “зв'язку”, тобто способи їх мовного вираження, але частина цієї інформації уявляється у психіці принципово інакше, тобто ментальними репрезентаціями іншого типу – образами, картинками, схемами. Дослідженню підлягає саме концептуальний прошарок семантики – рівень ментальних сутностей, які структурують і зумовлюють зміст лексичних одиниць. Когнітивний опис мовних одиниць передбачає побудову концептуальних образів, отже, застосовавши апарат концептуального моделювання, можна описати значення в онтологічному вимірі, що відбиває вплив наївного знання на мовну структуру в процесі комунікації.

Аналізуючи різні погляди на сутність концептуального аналізу, слід зацентувати той факт, що процедури його застосування є різноманітними і залежать від “ідеології” наукового напрямку або школи, до яких належать дослідники.

4. Case studies

На тлі активних когнітивно-лінгвістичних досліджень, що розгорнулися в останні роки, особливої значущості набирає реконструкція на основі мовних концептів різних типів. У Донецькому національному університеті на факультеті іноземних мов у руслі когнітивно-дискурсивної парадигми виконано низку зіставних досліджень, у яких на матеріалі англійської, української, російської, новогрецької мов розглядаються особливості вираження різнорівневими мовними засобами специфіки концептуалізації та категоризації світу, відбиті у національних мовних картинах світу (див. роботи [Олійник 2008, Сарбаш 2008, Стоянова 2009, Трофімова 2011, Пєфтїєва 2011]). У зазначених роботах на матеріалі різноструктурних мов реконструйовано цілу низку концептів, які відносяться до “фундаментальних” чи “базисних”. У процесі дослідження автори безперечно керувалися останніми напрацюваннями з проблем когнітивної семантики сучасної вітчизняної та зарубіжної лінгвістики. Однак безсумнівним видається їх власний, самостійний внесок у застосування процедур визначення семантичних характеристик лексикалізованих та дискурсивних концептів й засобів їхньої вербалізації в англійській, українській, російській та новогрецькій мовах.

Варто також підкреслити давно назрілу необхідність системного опису не лише окремих концептів, а й створення загальної і більш-менш вичерпної картини певних ділянок концептуальної картини світу. Однією з таких є ціннісна картина світу, яка об’єктивується в оцінному тезаурусі мови. Дослідження ієрархічного способу, у який ціннісна картина віддзеркалюється в тезаурусі мови, пропонується в [Бессонова 2003], де закладено теоретичні підвалини дослідження оцінного тезауруса мови, який репрезентовано у вигляді ієрархічної моделі. Вихідною є теза про те, що національна мова виступає інструментом пізнання дійсності та втіленням світосприйняття людини, і пов’язана з номінацією об’єктів світу, формуванням та передачею думок та понять. Цілком справедливо оцінний тезаурус вважається складним засобом вербалізації універсальних цінностей. У межах запропонованої концепції на основі корпусу номінативних одиниць сучасної англійської мови та даних лінгвістичного експерименту побудовано ієрархію цінностей англійської мови, визначено характеристики оцінного тезауруса англійської мови.

4.1. Ідеографічний підхід до опису системної організації лексичного рівня мови

Мовна ментальність відбивається за допомогою законів системної організації в першу чергу лексичного рівня мови. Системний характер лексики, зокрема, різні типи семантичних полів з ієрархічним характером зв’язку слів усередині поля, синонімічні, антонімічні, омонімічні та інші типи лексичних мікросистем були описані в теоретичних роботах Й. Тріра, Г.А. Уфїмцевої, Ю.М. Караулова, Д.М. Шмельова, Ю.Д. Апресяна, С.А. Жаботинської, А.Уберман і багатьох інших, а також у лексикографічних працях (тезауруси, ідеографічні словники, словники синонімів, антонімів, омонімів та ін.) Одним із прикладів нового підходу до дослідження лексичної системи мови є “Російський семантичний словник” під загальною редакцією Н.Ю. Шведової [Русский семантический словарь 1998]. Цікавим досвідом застосування складної системи семантичних параметрів до аналізу, зокрема, німецької лексики є робота П. Кюна [Kühn 1979]. Автор ставить за мету створити комунікативно-орієнтований парадигматичний словник базисної лексики німецької мови, комбінуючи ономасіологічний і семасіологічний підходи.

Оцінний тезаурус англійської мови є складовою частиною словникового складу мови й містить систематизовану інформацію про предметні й абстрактні поняття, що мають ціннісну значущість для мовної особистості. Тезаурус розуміється, услід за Ю.М. Карауловим, у двох значеннях: як матеріально існуючий словник і як картина світу. На думку Ю.М. Караулова, тезаурус-світ постійно змінюється, проте, дозволяє себе фіксувати у вигляді тезауруса-словника. Якщо зафіксувати в такий спосіб тезаурус у той самий момент у всіх членів даної мовної спільноти, чи навпаки, – у різні моменти в того самого індивіда, то уявлення не будуть ідентичними. Незважаючи на це, в індивідуальних тезаурусах виявляється спільне ядро, інваріант, що й уможливило взаєморозуміння.

Таким чином, семантичний опис має бути сформульованим у вигляді універсальних концептів, що є ядром словника. Під “основним лексичним ядром” розуміються одиниці словника, 1) значення яких універсальні (чи майже універсальні) в тому сенсі, що ці значення виражаються у всіх чи майже у всіх мовах простими мовними формами (тобто словами чи морфемами), 2) які зустрічаються (і, вочевидь, мають найбільшу частотність) саме в повсякденній мові людей (а не в науковій чи в іншій спосіб спеціалізованій мові) і 3) які в усіх мовах найбільш стійкі до історичних змін чи запозичення [Swadesh 1955]. “Основне лексичне ядро” формується під впливом когнітивних і комунікативних факторів.

Визначення списку основного лексичного ядра оцінного тезауруса, а також меж самого оцінного тезауруса дозволяє створити необхідні передумови для подальшого спостереження за відновленням і змінами, що відбуваються в цьому досить численному і комунікативно значущому шарі словникового складу мови, у тому числі в порівняльному аспекті. У зв’язку з цим дуже вагомим є відкриття, зроблене М. Сводешем, яке полягає в тому, що основна частина словникового складу (основне лексичне ядро) у всіх мовах змінюється чи оновлюється з постійною швидкістю [Swadesh 1955: 300]. Таким чином, виділення й опис складових оцінного тезауруса – базових концептів – дозволяє надалі зіставити й виявити універсальні та специфічні ознаки ціннісної картини світу носіїв різних мов.

Інваріантним ядром і центральним поняттям всіх і кожної класифікації є людина. Центральність людини в будь-якій класифікації завжди є фактичною. Її велику значущість відзначали всі лінгвісти, що займалися

проблемою створення ідеографічних словників. Семантичний обсяг і диференційованість цього поняття можуть варіюватися від мови до мови й зумовлюються як національною специфікою носіїв тієї чи іншої мови, так і соціальною структурою суспільства.

Існують різні списки понять, що складають тезаурус мови й культури національної спільноти [Степанов 1997].

Питання про обмеження матеріалу дослідження є одним із проблемних і суперечливих. Запропонована у роботі методика виділення лексичних одиниць, що входять до складу оцінного тезауруса англійської мови, включає кілька етапів. На першому етапі роботи був виділений попередній набір базових оцінних концептів, які склали оцінний тезаурус англійської мови. У базову словникову вибірку ввійшли оцінні іменники, прикметники, дієслова, прислівники, отримані методом суцільної вибірки з ідеографічного словника Longman Lexicon of Contemporary English. Базова вибірка була доповнена за допомогою Roget's II Electronic Thesaurus. На другому етапі був використаний метод словникових дефініцій, що тлумачать значення компонентів оцінних концептів. Для цього використовувалася низка найбільш авторитетних тлумачних словників англійської мови.

У цьому дослідженні базова вибірка містить 5 тисяч оцінних лексичних одиниць, що складає приблизно 14% від загальної кількості одиниць словника. Розширення масиву оцінної лексики з метою пошуків додаткових оцінних одиниць дало ще приблизно 2600 одиниць. На підставі кількісного аналізу можна стверджувати, що ядерна лексика, а саме та, яка міститься в базових словниках, більшою мірою насичена оцінними конотаціями, ніж периферійна. Таким чином, оцінний тезаурус кількісно розширився на одну третину. Варто зауважити, що доля стилістично знижених оцінних одиниць у матеріалі вибірки обмежена. Звичайно, включення в масив матеріалу, що аналізується, стилістично знижених лексем, які характеризуються оцінною конотацією, безумовно, поширило б кількісний склад оцінного тезауруса. Але концентрація стилістично забарвлених одиниць є значно більшою в спеціалізованих словниках (наприклад, в словниках розмовної лексики, словниках сленгу), ідеографічні словники містять лише найширше вживані стилістично марковані оцінні одиниці.

Розгляд оцінного тезауруса англійської мови як мережі концептів, які його утворюють і знаходяться в складних відношеннях, а також кількісних і частиномовних характеристик тезауруса, дозволяє виявити такі його риси, як системність, ієрархічність, іконічність, градуйованість, наявність ядра і периферії, концептуальних універсалій. У тому фрагменті англійської мовної картини світу, що пов'язана з оцінкою, чітко простежуються різні тематичні фрагменти. Дослідження показує, що в мережній моделі оцінного тезауруса англійської мови, який складається приблизно з 90 концептів, виділяються ядерні концепти й периферійні концепти.

Аналіз матеріалу показав, що ядро концептуальної структури категорії оцінки складають слова з прямим значенням, які є ближчими до когнітивного прототипу. Як правило, ключові чи ядерні слова концептів кодуються простіше, тобто є, в основному, структурно непохідними, такими, що мають одиниці оптимальної довжини й позначають найбільш прості та природні з екстралінгвістичної точки зору поняття. Ці спостереження свідчать про дію механізмів теорії природної морфології стосовно семантичних особливостей оцінного тезауруса англійської мови. У частиномовній структурі оцінного тезауруса англійської мови превалюють прикметники (37% від загальної кількості) та іменники (36% від загальної кількості). Прислівники та дієслова складають 15% та 12% відповідно. Оцінний тезаурус англійської мови є, в основному, негативно маркованим. У досліджуваному матеріалі негативно маркована лексика становить 62%, а позитивно маркована – 38%. Мова докладніше, більш різноманітними засобами диференціює негативне, погане, ніж позитивне, добре. З погляду теорії маркованості, це зумовлюється тим, що людина швидше звертає увагу на “негативні” концепти як семантично простіші, ніж на “позитивні”. У семантиці оцінного тезауруса англійської мови поняття “семантичне просте / складне” та “семантичне вихідне / похідне” не збігаються. Базовою категорією є категорія “погане, негативне”.

Наведена модель опису семантичної структури базових оцінних концептів може виступати як один з типів когнітивних схем, що допомагають раціональній організації і збереженню знань.

4.2. Репрезентація оцінних концептів засобами англійської та української фразеології

Оцінні фразеологічні одиниці (ОФО) беруть активну участь в об'єктивації різних концептів, які є частиною ціннісної картини світу. ОФО містять компоненти значення, які відображають національні особливості сприйняття дійсності, що сприяє дослідженню етнічного менталітету носіїв певних природних мов як сукупності поведінкових і когнітивних стереотипів та виявленню лінгвоспецифічних характеристик цього менталітету шляхом аналізу його семантичних складників – концептів. У концептах, вербалізованих ОФО, знаходять вираження загальнолюдські й етнокультурні цінності, що визначають особистість людини та природу її вчинків. Слід наголосити, що зіставний підхід сприяє як виявленню універсальних формально-семантичних рис різномовних фразеологій, так і визначенню культурно маркованих смислів і механізмів їхньої вербалізації. Безумовно, такого типу аналіз дозволяє інтерпретувати національно-культурну специфіку образного світосприйняття мовного співтовариства.

У контексті завдань дослідження концептуальний аналіз проводився з використанням процедур семантичного аналізу імені концепту для установлення семантичного обсягу фразеологічних одиниць, що його вербалізують, його етимологічних характеристик, а також інтерпретативного лінгвокультурологічного аналізу

поняттєвої, значущої та образної складових оцінних концептів для виявлення культурно-маркованих концептуальних характеристик та ціннісних домінант мовної особистості. У ході концептуального аналізу С.В. Олійник визначив загальну фреймову структуру змісту концепту, а також установив когнітивні механізми утворення семантики оцінних ФО та їх функціонування у картині світу англосмовної спільноти.

За допомогою логіко-семантичного аналізу мовного матеріалу був виявлений набір семантичних параметрів (класифікаторів), які належать до різних рівнів абстракції і включають також субкатегорійні ознаки „особа”, „предмет”, „тварина” тощо. Найчастотнішими класифікаторами виявилися такі: особа; дія; предмет, об'єкт; місце; час; стан; почуття; відношення / ставлення, настанова; явище; подія; заклад; речовина, матеріал; тварина; рослина; число, кількість; ступінь, міра; символ, знак; повідомлення, інформація. Такий підхід, а також творчий доробок до окремих принципів класифікації лексичних одиниць Г.А. Уфимцевої [Уфимцева 1986] та М.А. Федотової [Федотова 2006] слугували підґрунтям запропонованої С.В. Олійником концептосистеми. Як додаткові параметри також розглядалися всі позначки, що супроводжують ФО та їх ЛСВ: стилістичні, діалектні, соціолектні, термінологічні, хронологічні.

Застосування комплексного когнітивно-лінгвокультурологічного підходу до вивчення структури й мовної реалізації оцінних концептів сучасних фразеологічних систем англійської та української мов дозволило С.В. Олійнику висвітлити принципи семантичної організації фразеологічних одиниць, які об'єктивують ціннісні концепти в сучасних англійській та українській мовах, виявити спільні та диференційні риси аксіологічної концептуалізації значеннєвого простору та його репрезентації за допомогою оцінних субстантивних фразеологізмів.

ОФО презентує в мовній картині світу значний шар одиниць, які вербалізують різні ділянки концептуальної картини світу. У результаті аналізу фактичного матеріалу були виділені концептосфери ЛЮДИНА й ОТОЧЕННЯ ЛЮДИНИ. У структурі концептосфери ЛЮДИНА визначені 5 груп концептів, які перебувають в ієрархічних відношеннях і які характеризують людину за різними аспектами, зокрема, за біологічним, соціальним, емоційним. В окремі групи виділені концепти сприйняття й суміжні концепти, в яких перетинаються зазначені вище ознаки.

С.В. Олійник встановив, що кількісні розбіжності (2131 ОФО в англійській і 1812 ОФО в українській мовах, що, відповідно, становить 10% і 23% від ФО, зафіксованих у фразеологічних словниках) пов'язані з особливістю структури досліджуваних мов, характером варіативності (в українській мові переважає граматична варіативність, що виражається в більшій розмаїтості структурних моделей, а в англійській мові превалює лексична варіативність), а також з тим фактом, що найчастіше ФО виступають єдиними номінативними засобами, які компенсують обмежені номінативні можливості слів і словосполучень і заповнюють номінативні лакуни.

Кількісний аналіз мовного матеріалу засвідчив, що найбільш значущими у фразеологічному тезаурусі мовної особистості й англосмовної та українськомовної ціннісних картинах світу є такі концепти: *ЗОВНІШНІСТЬ, ЗДІБНОСТІ, МІЖСОБИСТІСНІ СТОСУНКИ, ПОВЕДІНКА, ХАРАКТЕР, ДІЯ, СТАН* (в обох мовах), *СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС, ПРОФЕСІЯ, РІД ЗАНЯТЬ, ЧАС, МІСЦЕ* (в англ. мові), *КІЛЬКІСТЬ* (в укр. мові). У концептосфері ОТОЧЕННЯ ЛЮДИНИ в англійській мові найбільш значущими є концепти *ПОЛІТИКА* (група концептів суспільного оточення), *ГЕОГРАФІЯ* (група концептів природного оточення). Концептосфера ОТОЧЕННЯ ЛЮДИНИ є периферійною в українській фразеологічній картині світу.

Привертає увагу низький ступень полісемії, що пов'язано зі специфікою образу, який складає основу ФО. У ході аналізу виявлено, що семантичний обсяг імені концепту в більшості випадків вужчий за семантичний обсяг концепту. Той факт, що ім'я концепту не є ОФО, свідчить про те, що фразеологічний фонд є частиною лексичного складу мови і тісно взаємодіє з іншими засобами створення оцінного значення. Назва концепту в загальному вигляді здатна відображати зміст усього концепту, ця одиниця виступає його іменем та є архілексеєю. Концепт закріплює неоднорідність своєї онтологічної сфери через систему слотів своєї фреймової структури. Запропонована концептуальна модель дозволяє відтворити зв'язки та відношення між мовою та дійсністю, що проявляється у внутрішній організації тієї ділянки ціннісної картини світу, яка вербалізується ОФО.

Семантичний опис концептуальних моделей в англійській і українській мовах свідчить як про подібності, так і про розбіжності в оцінках представників відповідних етнокультурних соціумів. Зіставлення семантичного обсягу концептів у досліджуваних мовах показало, що у мовах набору семантичний обсяг може збігатися, бути ширшим або вужчим. Семантика практично всіх концептів перебуває в зоні перетину з іншими концептами за рядом ознак, що свідчить про ієрархічний, „переплетений” характер ціннісної картини світу. Це є універсальною рисою, що віддзеркалюється у фразеологічній картині світу.

Механізм оцінної фразеологічної номінації ґрунтується на закономірному зв'язку дескриптивної й оцінної семантики у фразеології. Цей зв'язок базується на подібності семантичних перетворень і спирається на такі характеристики ФО, як образність і емотивність. Джерелом оцінної номінації може слугувати цілісне значення всього прототипу ФО, тобто сполучення слів. Також джерелом узуальної сигніфікативної оцінки є оцінна сема в буквальному значенні одного з компонентів, що поширює оцінне значення на всю ФО. Аксіологічний характер ФО надають: наявність у структурі ФО компонента з параметричною семантикою, слова-символи, конотативне значення яких є оцінно забарвленим, причому символи можуть ґрунтуватися як на

оцінці денотата, так і на можливості символу реалізувати потенційну сему оцінки. В основі оцінної номінації може також міститися значення змінного сполучення-прототипу, від якого бере початок ОФО, непереосмілене значення фразеоматизму, що піддається переосмісленню, значення вихідного ФО-прототипу при третинній номінації, значення запозичення, зміст якого-небудь звичаю, традиції, повір'я, легенди, міфу, казки, контекст літературного твору, Біблії, значення антропоніма або топоніма. У певних випадках оцінна фразеологічна номінація мотивується яким-небудь екстралінгвістичним фактором, при цьому оцінка пов'язана тільки з контекстом свого виникнення.

Важливою рисою фразеологічної семантики є загальна семантична асиметрія фразеологічної системи у бік негативнооцінних значень. Це можна пояснити тим, що негативні риси, постаючи відхиленням від норми, більш інтенсивно впливають на емоції й тому сприймаються гостріше. Частка негативнооцінних ФО в українській мові вища, ніж в англійській і становить 75%. Також є розбіжності в ступені маркованості того або іншого концепту за знаком оцінки. Зокрема, в українській мові концепт *ЖИТТЯ* більш позитивно забарвлений, ніж в англійській мові, а концепт *ВІК*, що відрізняється змішаним характером в англійській мові, в українській виступає, здебільшого, негативним. Оцінка є експліцитною в 96% ОФО.

Антропоцентричність, образність, семантична модельованість і предикативна орієнтація фразеологічних одиниць можуть розглядатися як її універсально-значущі тенденції, які визначають особливості структурно-семантичного ядра фразеологічної системи. Для української оцінної фразеології характерний вищий ступінь вияву антропоцентризму порівняно з англійською мовою.

Аналіз емпіричного матеріалу засвідчив, що культурні компоненти в різних мовах не збігаються або виявляють різну фразеологічну продуктивність, що пояснюється важливою роллю екстралінгвістичних чинників у виникненні національної специфіки ОФО. Було виявлено, що найбільш продуктивними джерелами ФО з культурним компонентом в українській мові є реалії повсякденного життя й побуту, звичаї, вірування, фольклор, народно-поетична творчість, а в англійській мові – різні суспільні реалії, вдачі, традиції, звичаї, марновірства, легенди, літературні твори, вислови історичних особистостей. Саме в цих ФО найбільш помітні національно-специфічні моменти відбиття й сприйняття англіцями й українцями навколишньої дійсності. Інтернаціональними є ОФО-біблеїзми, ОФО, пов'язані з античною міфологією, історією, літературою.

4.3. Фразеологічна об'єктивація концептів негативних емоцій

Емоційна картина світу як фрагмент національної картини світу, що вербалізується за допомогою фразеологічних одиниць, залишається малодослідженою. Відсутність системних зіставних досліджень репрезентації негативних емоцій в англійській та українській картинах світу зумовлює необхідність звернення до фразеологічних засобів позначення емоцій з метою визначення універсальних та етноспецифічних формально-семантичних рис різномовних фразеологій. Цю лакуну заповнює дисертація О.В. Трофімової, яка, досліджуючи структуру і семантику англійських та українських ФО як засобів вербалізації негативних емоцій у відповідних національних мовних картинах світу, робить цікаві висновки про зміст та будову концептів негативних емоцій та інтерпретує національну специфіку емоційної картини світу різних лінгвокультур [Трофімова 2011].

Складність фразеологічної вербалізації негативних емоцій зумовила використання комплексної методики дослідження. Беручи до уваги той факт, що емоції насамперед є цариною вивчення психології, О.В. Трофімова доповнила результати дослідження інформацією з галузі психології, що дозволило глибше вивчити сутність поняття емоцій та розкрити специфіку взаємодії емоцій та мови. Авторка інвентаризувала перелік негативних емоцій, вербалізованих фразеологічними одиницями, взявши за основу класифікацію базових емоцій К. Ізарда, до якої увійшли горе, гнів, презирство, зневага, страх, подив, та доповнивши його у такий спосіб: укр. агресія, відраза, відчай, ворожість, гнів, горе, досада, жаль, жах, журба, заздрість, занепокоєння, злість, зневага, лють, незадоволення, ненависть, неприязнь, нервування, несхвалення, ніяковість, нудьга, образа, обурення, огида, паніка, переляк, пиха, подив, презирство, пригнобленість, приниження, провинна, розгубленість, роздратованість, розчарування, скаженість, сором, страждання, страх, сум, тривога, туга, хандра, хвилювання, шаленість; англ. agitation, anger, annoyance, anxiety, bad mood, boredom, contempt, disappointment, dislike, distress, embarrassment, envy, fear, fright, grief, guilt, humiliation, impatience, insult, irritation, jealousy, neglect, nervousness, regret, sadness, scare, shock, sorrow, suffering, sulkiness, surprise, unfriendliness, upset. Виявилось, що перелік негативних емоцій, які передаються ФО, значно ширший, ніж вихідний список емоцій. О.В. Трофімова пояснює це, з одного боку, розбіжностями між когнітивним знанням про дійсність та мовною репрезентацією, яка втілює повсякденні уявлення носіїв мови щодо відповідної ділянки дійсності, та, з іншого боку, тим фактом, що базові емоції – це “примітиви” у сфері емоцій, від яких утворюються інші емоції. Тому зазначені шість базових негативних емоцій слугують як основа для функціонування великої кількості інших емоцій або їх відтінків. Згідно даних О.В. Трофімової [Трофімова 2011], в англійській національній емоційній картині світу концептосфера негативних емоцій складається з 26, а в українській – з 22 концептів.

Хотілося б прокоментувати методику дослідження, запропоновану О.В. Трофімовою. На першому етапі із фразеологічних словників англійської та української мов методом суцільної вибірки з урахуванням встановлених критеріїв (детально див. [Трофімова 2011: 66-68]) було відібрано корпус емпіричного матеріалу. На другому етапі за допомогою методу концептуального аналізу встановлено концепти, які формують концептосфери негативних емоцій в англомовній та україномовній спільнотах, з'ясовано особливості їх

вербалізації у мовах зіставлення. Аналіз семантичного простору поняттєвого шару виділених концептів дозволив виявити ізоморфні та аломорфні риси у сприйнятті концептів у різних лінгвокультурах. Авторка довела, що хоча емоції як явище універсальні, їхній прояв та переживання національно детерміновані та зумовлені конкретною культурою. У процесі фразеологічної репрезентації негативних емоцій відображаються особливості загальнокультурного розвитку досліджуваних етносів, специфіка їхньої колективної психології, історичної долі, усього культурного простору в цілому. Залучення методики компонентного аналізу імен концептів, а також аналіз фразеологічних засобів реалізації концептів негативних емоцій дозволив виявити спільні та відмінні ознаки їх семантичного об'єму у свідомості носіїв різноструктурних англійської та української мов. Також на цьому етапі за допомогою методу компонентного аналізу досліджено семантичну структуру ФО, у результаті чого визначено набір архісем відповідно до встановлених семантичних груп (“негативний емоційний стан”, “негативна емоційна дія”, “негативне емоційне ставлення”, “вираження негативної емоції”) та семантичних ознак, які конкретизують значення ФО. Наприклад, у структурі значення англійської ФО *avoid smb / smth like the plague* ‘уникати когось або чогось як чуми’ – have such a strong fear, or dislike, of smb / smth that one habitually avoids contact with him / it as much as possible поєднуються архісема “негативна емоційна дія” та додаткові семи “інтенсивність”, “тривалість”. Аналіз семантичної структури української ФО *кидати / кинути в дрож (в холод, в лихоманку, в трясцю і т.ін.)* ‘викликати в кого-небудь стан нервового збудження, надмірного хвилювання, страху і т.ін.’ дозволяє встановити архісеми “негативний емоційний стан”, а також додаткові семи “фізіологічний прояв негативної емоції”, “каузація негативної емоції”, “інтенсивність”. Складна семантична структура аналізованих ФО відображає комплексний, нестійкий характер емоційних переживань та прагнення носіїв мов зіставлення вербально зафіксувати актуальні аспекти переживання негативних емоцій. Таким чином, семантична систематизація фразеологічних засобів, що вербалізують негативні емоції в обох мовах дослідження, виявила складну структуру емоційних концептів. Ізоморфізм мов набору зафіксовано у наявності чотирьох універсальних семантичних груп, які називають різні аспекти переживання негативних емоцій: “негативний емоційний стан”, “негативна емоційна дія”, “негативне емоційне ставлення”, “вираження негативної емоції”. Аломорфізм мов зіставлення виявляється в тому, що в англійській мові фразеологічні засоби частіше репрезентують “негативний емоційний стан”, а в українській мові, порівняно з англійською, – “вираження негативної емоції”, “негативну емоційну дію”. Класифікація ФО, що вербалізують негативні емоції, урахує різні параметри взаємодії мови й емоцій: номінацію (*feel flat* ‘погано почуватися, відчувати смуток’; *труса празнувати* жарт. ‘відчувати страх, лякатися’), дескрипцію (*strike smb dumb / speechless* ‘приголомшити, позбавити мови когось’; *зуби скриплять (скрегочуть)* ‘хто-небудь дуже розлючений, сповнений гніву, ненависті’) та вираження (*holy cow!* ‘Боже мій!, Батечки!’; *чортів пеньок* ‘уживається як лайка і виражає незадоволення ким-небудь’). У ході дослідження О.В. Трофімова встановила, що збіг між мовами виявляється у приблизно рівному співвідношенні ФО дескриптивного типу, які в обох мовах набору є найменш чисельними (англ. – 12%, укр. – 10%). Етноспецифічні розбіжності в кодуванні емоцій представниками двох спільнот виявилися в тому, що англійці значно частіше звертаються до номінації негативних емоцій засобами фразеології, ніж українці (англ. – 73%, укр. – 68%), а для україномовної особистості характернішим, ніж для англомовної, є вираження негативних емоцій (укр. – 22%, англ. – 15%) [Трофімова 2011].

О.В. Трофімова ще раз довела, що фразеологія мови слугує як цінний лінгвокультурологічний матеріал, який дозволяє виявити взаємозалежність між мовою та культурою. Зокрема, опрацювавши емпіричний матеріал з точки зору компонентного складу ФО, авторка виявила основні групи компонентів у складі досліджуваних ФО, які беруть участь у кодуванні емоційної сфери засобами фразеології, підтвердила універсальну тенденцію щодо продуктивності соматичних компонентів у мовах зіставлення, які відображають один із важливіших кодів культури – соматичний.

На всіх етапах розвідки для більш об'єктивної репрезентації результатів спостережень, які були зроблені в ході дослідження, застосовувалися елементи кількісного аналізу. Це дозволило визначити основні тенденції у превалюванні певних спільних та специфічних рис у структурі та семантиці ФО на позначення негативних емоцій в англійській та українській мовах.

4.4. Концепти в дискурсі

Методики концептуального аналізу є продуктивними у зіставних розвідках різних типів дискурсу. Заслугує на увагу актуальне дослідження комунікації в дискурсі антиутопії І.Д. Стоянової [Стоянова 2009]. Як динамічне явище в аспекті його лінгвокогнітивних і комунікативних особливостей дискурс антиутопії визначається авторкою як мовленнєво-розумова діяльність, що має два плани вираження: лінгвістичний і лінгвокогнітивний. Лінгвістичний план вираження дискурсу антиутопії відбивається у використанні відповідних мовних засобів і виявляється в сукупності породжених текстів. Лінгвокогнітивний план вираження пов'язаний із мовною свідомістю, що зумовлює вибір мовних засобів, які реалізуються в межах комунікації антиутопії. За видом мовлення дискурс антиутопії становить діалог, у якому домінує один із співрозмовників. Діалог відбувається за схемою „вождь – народ”, причому вождь може бути й колективним (наприклад, газета, телевізійний канал, радіо). На основі протиставлення спілкування, зорієнтованого на індивіда або на його статусну роль, дискурс антиутопії визначається як інституційний. За характером комунікації визначений різновид дискурсу належить до авторитарного типу, що прагне до підкорення, примусу й демонструє

домінування. Комунікація в антиутопії зумовлена суб'єктно-об'єктними відношеннями і має монологічний і односторонній характер, у результаті чого ігноруються інформаційні потреби реципієнта [Стоянова 2009].

І.Д. Стоянова детально студіює особливості вербалізації концептуального простору та комунікативної організації дискурсу антиутопії, що дозволяє виявити об'єктивовані в англійській, українській та російській мовах спільні та диференційні риси національного світосприйняття лінгвосоціумів. Вона зазначає, що в основі концептуального простору аналізованого типу дискурсу є сукупність смислових відношень, яка утворює так званий „світ тексту”, який, у свою чергу, складається з концептів. Концептуальний простір дискурсу антиутопії утворюють концепти *ДЕРЖАВА*, *НАРОД*, *ВЛАДА*, *ПОЛІТИКА*, *ІДЕОЛОГІЯ*, *КУЛЬТУРА*, *ОСВІТА*, *НАУКА*, *МИСТЕЦТВО*, *ЗМІ* та емоційні концепти *СТРАХ*, *НЕНАВИСТЬ*, *ЩАСТЯ*, *ДУША*, *ТУГА*. Із цієї сукупності концептів виокремлюються два базових концепти *ДЕРЖАВА*, *НАРОД*, які ідентифіковано як ключові та як такі, що формують основу (ядро) названого різновиду дискурсу. Визначені концепти містять поняттєво-ціннісний та образно-ціннісний складники, актуалізовані різнорівневими мовними одиницями в англійському, українському та російському дискурсі антиутопії. В усіх мовах набору в дискурсі антиутопії поняття про державу й народ усвідомлюються практично однаково, але периферійна частина простору концептів *ДЕРЖАВА*, *НАРОД* містить етноспецифічні ознаки. Наявність цих ознак зумовлена певними культурними стереотипами, асоціаціями, емоціями, історичними чинниками, під впливом яких сформувалося уявлення про державу і народ в тоталітарному суспільстві, що і відбито в кожній з аналізованих мов. Семантичний опис концептуального простору дискурсу антиутопії в зіставлюваних мовах свідчить про різний ступінь диференціації семантичних ознак, що відбивається в характері семантичної щільності відповідних сегментів концептів. Зіставлення семантичного простору базових концептів у дискурсі антиутопії в досліджуваних мовах показало, що однією з відмінних ознак є більший семантичний обсяг концепту *STATE* порівняно з концептами *ГОСУДАРСТВО*, *ДЕРЖАВА*, та концепту *PEOPLE* порівняно з концептом *НАРОД* в українському та російському дискурсі антиутопії, що відображає значущість, актуальність відповідних сфер концептуальної картини світу для свідомості англійського етносу, аксіологічну цінність явищ, які відтворюються в змісті відповідних концептів. Своєрідність дискурсу антиутопії виявилася також у сфері вербалізації базових концептів, що зумовлено внутрішньомовними чинниками, зокрема – продуктивністю мовних засобів різних рівнів.

У контексті завдань дослідження концептуальний аналіз проведено з використанням процедур семантичного аналізу для встановлення семантичного обсягу мовних одиниць, що вербалізують базові концепти, а також вивчення дискурсивних реалізацій різнорівневих одиниць зіставлюваних мов, які актуалізують сукупність структурованих певним чином знань та уявлень лінгвосоціумів в англійському, українському та російському дискурсі антиутопії. З метою відтворення смислової структури базових концептів І.Д. Стоянова запропонувала фреймову модель та детально описала особливості їх вербалізації в англійській, українській та російській мовах. На основі вивчення лексикографічних дефініцій і компонентного аналізу значення імен концептів, членів їх синонімічних рядів, їх частини мовних дериватів в англійській, українській і російській мовах встановлено набір ознак, що формують семантичний простір концептів у кожній мові. У результаті контекстуального аналізу дискурсивних реалізацій семантичний простір концептів був розширений та описаний за допомогою різних комбінацій предметного, таксономічного, посесивного та акціонального фреймів. Наприклад, у структурі концепту *ДЕРЖАВА* визначено чотири концептуальні рівні, утворені ієрархічно підпорядкованими ознаками, що підтверджує складний характер семантичної організації концепту в усіх мовах аналізу. Перший рівень простору концептів структурується сегментами, що представляють семантичні ознаки, зафіксовані на основі аналізу імені концепту, другий, третій та четвертий рівні структуруються сегментами, що представляють семантичні ознаки, зафіксовані на основі дискурсивних реалізацій.

Розв'язання поставлених у дослідженні І.Д. Стоянової завдань сприяє не лише більш детальному пізнанню структурних, семантичних і комунікативних особливостей дискурсу антиутопії в англійській, українській і російській мовах. Розроблена модель порівняльного опису дискурсу антиутопії може бути використана у подальших дослідженнях інших типів інституційного дискурсу.

5. Висновки

Проаналізовані вище фрагменти досліджень щодо реконструкції загально-універсальних та національно-детермінованих особливостей категоризації та концептуалізації світу не можна вважати вичерпними. У цих дослідженнях не лише пропонуються оригінальні шляхи розв'язання важливих наукових проблем, але й окреслюються можливі перспективи наукових розвідок у царині зіставної концептології.

Література

- Апресян 1993: Апресян, В.Ю. Метафора в семантическом представлении эмоций [Текст] / В.Ю. Апресян // Вопросы языкознания. – 1993. – № 3. – С. 34-36.
- Белова 2002: Белова, А.Д. Языковые картины мира в рамках когнитивно-дискурсивной парадигмы [Текст] / А.Д. Белова // Культура народов Причерноморья. – 2002. – № 29. – С. 17-23.
- Белова 2007: Белова, А.Д. Категоризация и концептуализация знаний в теоретической и прикладной лингвистике [Текст] / А.Д. Белова // Лінгвістика ХХІ століття: нові дослідження і перспективи / НАН України. Центр наукових досліджень і викладання іноземних мов ; редкол. А.Д. Белова (гол. редактор) та ін. – К., 2007. – С. 24-34.
- Белехова 2002: Белехова, Л.І. Словесний поетичний образ в історико-типологічній перспективі: лінгвокогнітивний аспект : монографія [Текст] / Л. І. Белехова. – Херсон : Айлант, 2002. – 368 с.
- Бессонова 2003: Бессонова, О. Л. Оцінний тезаурус англійської мови: когнітивний і гендерний аспекти [Текст] : дис. ... докт. філол. наук : 10.02.04 / О. Л. Бессонова. – К., 2003. – 463 с.
- Болдырев 2000: Болдырев, Н.Н. Когнитивная семантика [Текст] / Н.Н. Болдырев. – Тамбов : Изд-во Тамб. ун-та, 2000. – 123 с.
- Бондаренко 2012: Бондаренко, Є.В. Еволюція поняття часу в англійській мові та у дискурсі [Текст] : дис. ... докт. філол. наук : 10.02.04 «Германські мови» / Є. В. Бондаренко. – Харків, 2012. – 523 с.
- Борисов 2005: Борисов, О.О. Мовні засоби вираження емоційного концепту СТРАХ : лінгвокогнітивний аспект (на матеріалі сучасної англомовної художньої прози) [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 «Германські мови» / О. О. Борисов. – Донецьк, 2005. – 20 с.
- Ваховська 2011: Ваховська, О.В. Вербалізація концепту ГРІХ в англомовному дискурсі ХІV – ХХІ століть [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 «Германські мови» / О. В. Ваховська. – Харків, 2011. – 20 с.
- Воробйова 2011а: Воробйова, О.П. Концептологія в Україні: здобутки, проблеми, прорахунки [Текст] / О.П. Воробйова // Вісник КНЛУ. Серія Філологія. – 2011. – Т. 14. – № 2. – С. 53-63.
- Воробйова 2011б: Воробйова, О.П. Когнітологія як експерієнційний міф : методики концептуального аналізу тексту: [Текст] / О.П. Воробйова // Актуальні проблеми філологічної науки та педагогічної практики: Тези ІІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції / Дніпропетровськ. ДНУ імені Олеся Гончара, 8-9 грудня 2011 р. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2011. – С. 8-10.
- Гудавичюс 2006: Гудавичюс, А. Структурний и когнитивный аспекты в сопоставительной лексикологии [Текст] / А. Гудавичюс // Мова. Людина. Світ. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2006. – С. 193-203.
- Давиденко 2012: Давиденко, І.В. Лексична репрезентація концепту ДІМ – HOUSE / НОМЕ в англійській мові : лінгвокогнітивний аспект [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 «Германські мови» / І. В. Давиденко. – Харків, 2012. – 20 с.
- Жаботинская 1997: Жаботинская, С. А. Когнитивная лингвистика: к вопросу об уровнях концептуальных моделей [Текст] / С. А. Жаботинская // Вісник Черкаського університету: Серія “Філологічні науки”. – 1997. – Вип. 3. – С. 3-11.
- Жаботинская 2004: Жаботинская, С. А. Концептуальный анализ: фреймвые сети [Текст] / С. А. Жаботинская // Мова. – Одесса, 2004. – № 9. – С. 81-92.
- Жаботинская 2009: Жаботинская, С.А. Онтологии для словарей тезаурусов : лінгвокогнітивний підхід [Текст] / С.А. Жаботинская // Філологічні трактати. – Том 1. - № 2. – 2009. – С. 71-87.
- Змійова 2006: Змійова, І.В. Лінгвокогнітивні характеристики засобів вербалізації концепту ДОБРО в англійській мові [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 «Германські мови» / І. В. Змійова. – Харків, 2006. – 20 с.
- Кагановська 2002: Кагановська, О.М. Текстові концепти художньої прози (на матеріалі французької романістики середини ХХ сторіччя) [Текст] / О.М. Кагановська. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2002. – 292 с.
- Карасик 2009: Карасик, В.И., Красавский, Н.А., Слышкин, Г.Г. Лингвокультурная концептология : учеб. пособие [Текст] / В.И. Карасик, В.И. Красавский, Г.Г. Слышкин. – Волгоград : Парадигма, 2009. – 116 с.
- Когнитивная 2011: Когнитивная лингвистика : новые парадигмы и новые решения : сб. статей [Текст] / отв. ред. М.В. Пименова. Серія “Концептуальные исследования”. – Вип. 15. – М. : ИЯ РАН, 2011. – 896 с.
- Когнитивные 2011: Когнитивные исследования языка. Вып. IX. Взаимодействие когнитивных и языковых структур [Текст] : сб. науч. тр. / гл. ред. серии Е.С. Кубрякова, отв. ред. вып. В.З. Демьянков. – М. : Ин-т языкознания РАН; Тамбов : Издательский дом ТГУ им. Г.Р. Державина, 2011. – 562 с.
- Краткий словарь 1997: Краткий словарь когнитивных терминов [Текст] / Под ред. Е. С. Кубряковой. – М. : Филолог. ф-т МГУ им. М.В. Ломоносова, 1997. – 245 с.
- Кубрякова 1992: Кубрякова, Е.С. Проблемы представления знаний в современной науке и роль лингвистики в решении этих проблем [Текст] / Е. С. Кубрякова // Язык и структуры представления знаний. – М., 1992. – С. 4-38.

Кубрякова 2001: Кубрякова, Е.С. О когнитивной лингвистике и семантике термина «когнитивный» [Текст] / Е. С. Кубрякова // Вестник ВГУ. Серия «Лингвистика и межкультурная коммуникация». – 2001. – Вып. 1. – С. 4-10.

Левицький 2007: Левицький, А.Е. Перспективні напрями зіставних досліджень у межах когнітивно-дискурсивної парадигми [Текст] / А.Е. Левицький // Мовні і концептуальні картини світу : Зб. наук. пр. – 2007. – Вип. 23. – Ч. 2. – С. 119-127.

Левицький 2007: Левицький, А.Э. СОН и МЕЧТА в восточнославянских и западногерманских языковых картинах мира [Текст] / А.Э. Левицький // Linguistics and Didactics in the 21st century – Trends, Analyses and Prognoses II / Ed. Adriana Pčolinská. – Praha : Kernberg Publishing, 2009 –P. 171-185.

Луньова 2006: Луньова, Т.В. Лексикалізований концепт ГАРМОНІЯ в сучасній англійській мові : структура і комбінаторика [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 «Германські мови» / Т. В. Луньова. – К., 2006. – 22 с.

Ляшик 2006: Ляшик, О.Л. Жанрова специфіка композиційно-сислової структури поетичного тексту : лінгвокогнітивний аспект (на матеріалі творів американського поетичного ренесансу) [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 «Германські мови» / О. Л. Ляшик. – К., 2006. – 20 с.

Манакін 2011: Манакін, В.М. Мова і загальна симетрія універсуму [Текст] / В.М. Манакін // Мовознавство. – 2011. – № 3. – С. 26-40.

Мартинюк 2008: Мартинюк, А. П. Перспективи дослідження концептів у світлі інтегративної теорії мови [Текст] / А. П. Мартинюк // Studia Germanica et Romanica. – 2008. – Т. 5. – 2 (14). – С. 20-33.

Маслова 2008: Маслова, В. А. Когнитивная лингвистика : [учеб. пособие] [Текст] / В. А. Маслова. – Минск : ТетраСистемс, 2008. – 272 с.

Нідзельська 2009: Нідзельська, Ю. М. Ключові концепти єврейської культури в сучасній англійській мові [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 «Германські мови» / Ю. М. Нідзельська. – Харків, 2009. – 20 с.

Никитин 1988: Никитин, М.В. Основы лингвистической теории значения [Текст] / М. В. Никитин. – М. : Высшая школа, 1988. – 165 с.

Новиков 1990: Новиков, А.И., Ярославцева, Е.И. Семантические расстояния в языке и тексте [Текст] / А.И. Новиков, Е.И. Ярославцева. – М. : Наука, 1990. – 136 с.

Огаркова 2005: Огаркова, Г.А. Вербалізація концепту КОХАННЯ в сучасній англійській мові : когнітивний та дискурсивний аспекти [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 «Германські мови» / Г. А. Огаркова. – К., 2005. – 20 с.

Олійник 2008: Олійник, С.В. Оцінні фразеологічні одиниці в англійській та українській мовах : лінгвокогнітивний аспект [Текст] : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.17 / С. В. Олійник. – Донецьк, 2008. – 243 с.

Панасенко 2010: Панасенко, Н.И. Фитонимическая лексика в системе романских, германских и славянских языков (опыт ономаσιологического и когнитивного анализа) [Текст] / Н. И. Панасенко. – Черкассы : Брама-Украина, 2010. – 452 с.

Пєфтєєва 2011: Пєфтєєва, О.Ф. Образність як семантичний компонент лексичного значення слова : лінгвокогнітивний аспект (на матеріалі іменників-найменувань особи в англійській та українській мовах) [Текст] : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.17 / О.Ф. Пєфтєєва. – Донецьк, 2011. – 281 с.

Пимєнова 2011: Пимєнова, М.В., Кондратьєва, О.Н. Концептуальні дослідження. Введення : учеб. пособие [Текст] / М.В. Пимєнова, О.Н. Кондратьєва. – М. : Флинта : Наука, 2011. – 176 с.

Поліна 2004: Поліна, Г.В. Мовна об'єктивація концепту БОГ в англійському дискурсі XIV – XX століть [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 «Германські мови» / Г. В. Поліна. – Харків, 2004. – 20 с.

Полюжин 2009: Полюжин, М.М. Концепт BARGAIN (ТОРГ) в англійській та українській лінгвокультурах [Текст] / М.М. Полюжин // Проблеми романо-германської філології : Зб. наукових праць. – Ужгород : Ліра, 2009. – С 4-11.

Попова 2007: Попова, З. Д., Стернин, И. А. Когнитивная лингвистика [Текст] / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – М. : АСТ : Восток-Запад, 2007. – 314 с.

Потапенко 2009: Потапенко, С.І. Сучасний англомовний медіа-дискурс : лінгвокогнітивний і мотиваційний аспекти : Монографія [Текст] / С.І. Потапенко. – Ніжин : Видавництво НДУ імені Миколи Гоголя, 2009. – 391 с.

Приходько 2008: Приходько, А.М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики : монографія [Текст] / А. М. Приходько. – Запоріжжя : Прем'єр, 2008. – 332 с.

Приходько 2009: Приходько, А.Н. Концепт в дискурсах vs концепты в дискурсе [Текст] / А.Н. Приходько // Дискурс, концепт, жанр : кол. монографія / отв. ред. М.Ю. Олешков. – Нижний Тагил : НТГСПА, 2009. – С. 125-139.

Проценко 2010: Проценко, О.О. Імплікативний простір американської поезії XX століття : лінгвокогнітивний аспект [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 «Германські мови» / О. О. Проценко. – Харків, 2010. – 20 с.

Русский 1998: Русский семантический словарь. Толковый словарь, систематизированный по классам слов и значений [Текст] / Под общей редакцией акад. Н.Ю. Шведовой. – Т.1. – М. : «Азбуковник», 1998. – 804 с.

- Рябцева 2008: Рябцева, Н. К. Язык и естественный интеллект [Текст] / Н. К. Рябцева. – М. : Academia, 2008. – 640 с.
- Сальтевська 2011: Сальтевська, М.Ю. Метафоричне втілення концепту КРИЗА у сучасному англomовному газетному дискурсі [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 «Германські мови» / М. Ю. Сальтевська. – Харків, 2011. – 20 с.
- Сарбаш 2008: Сарбаш, О. С. Семантика позитивної емотивної лексики: лінгвокогнітивний та лексикографічний аспекти (на матеріалі англійської, української та новогрецької мов) [Текст] : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.17 / О. С. Сарбаш. – Донецьк, 2008. – 231 с.
- Селіванова 2008: Селіванова, О.С. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : підручник [Текст] / О. С. Селіванова. – Полтава : Довкілля-к, 2008. – 712 с.
- Селіванова 2010: Селіванова, О.С. Лінгвістична енциклопедія [Текст] / О.О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с.
- Селиванова 2011: Селиванова, Е.А. Номинация и когниция : новая типология мотивации языковых единиц [Текст] / Е.А. Селиванова // Когниция, коммунікація, дискурс. – № 3. – 2011. - С. 64-85.
- Слухай 2011: Слухай, Н.В. Когнітологія і концептологія у лінгвістичному висвітленні : навч. посібник [Текст] / Н.В. Слухай, О.С. Снитко, Т.П. Вільчинська. – К. : Вид-во КНУ, 2011. – 368 с.
- Степанова 1997: Степанов, Ю.С. Константы. Словарь русской культуры : Опыт исследования [Текст] / Ю.С. Степанов. – М. : Школа “Языки русской культуры”, 1997. – 824 с.
- Стоянова 2009: Стоянова, І.Д. Дискурс антиутопії (на матеріалі англійської, української та російської мов) [Текст] : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.17 / І. Д. Стоянова. – Донецьк, 2009. – 257 с.
- Трофімова 2011: Трофімова, О.В. Фразеологічна репрезентація негативних емоцій в англійській та українській національних картинах світу) [Текст] : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.17 / О. В. Трофімова. – Донецьк, 2011. – 245 с.
- Уфимцева 1986: Уфимцева, А. А. Лексическое значение: принцип семиологического описания [Текст] / А. А. Уфимцева. – М. : Наука, 1986. – 239 с.
- Федотова 2006: Федотова, М. А. Мовна особистість у чужому лінгвокультурологічному просторі (на матеріалі англomовної прози ХХ – ХХІ ст.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 / М. А. Федотова. – Одеса, 2006. – 20 с.
- Филлмор 1988: Филлмор, Ч. Фреймы и семантика понимания [Текст] / Ч. Филлмор // Новое в зарубежной лингвистике. Вып.23. – Москва : Прогресс, 1988. – С. 52-92.
- Филлмор 1999: Филлмор, Ч. Основные проблемы лексической семантики [Текст] / Ч. Филлмор // Зарубежная лингвистика. III: Пер. с англ., нем., фр. / Общ. ред. В. Ю. Розенцвейга, В. А. Звегинцева, Б.Ю. Городецкого. – М. : Издательская группа “Прогресс”, 1999. – С. 303-351.
- Чорновол-Ткаченко 2007: Чорновол-Ткаченко, О.О. Вербалізація концепту ВЛАДА у сучасному британському газетному дискурсі [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 «Германські мови» / О. О. Чорновол-Ткаченко. – Харків, 2007. – 20 с.
- Шевченко 2005: Шевченко, І.С. Когнітивно-прагматичні дослідження дискурсу [Текст] / І.С. Шевченко // Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен : кол. монографія / За заг. ред. І.С. Шевченко. – Харків : Константа, 2005. – С. 233-236.
- Шурма 2008: Шурма, С.Г. Поетика образу та символу в американському готичному оповіданні: лінгвокогнітивний аспект (на матеріалі новелістики Е. По, А. Бірса та Г. Лавкрафта) [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 «Германські мови» / С. Г. Шурма. – К., 2008. – 20 с.
- Яценко 2008: Яценко, М.О. Актуалізація аксіологічного змісту концептів МАСКУЛІННІСТЬ та ФЕМІНІННІСТЬ у сучасному англomовному художньому дискурсі [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 «Германські мови» / М. О. Яценко. – Харків, 2008. – 20 с.
- Croft 2004: Croft, W., Cruse, A. Cognitive Linguistics [Text] / W. Croft, A. Cruse. – Cambridge : Cambridge University Press, 2004.
- Fauconnier 1994: Fauconnier, J. Mental Spaces [Text] / J. Fauconnier. – Cambridge : Cambridge University Press, 1994.
- Fillmore 1985: Fillmore, Ch. Frames and the Semantics of Understanding [Text] / Ch. Fillmore // Quaderni di Semantica. – 6(2). – 1985. – P. 222-253.
- Geeraerts 2006: Geeraerts, D. Methodology in Cognitive Linguistics. In : G. Kristiansen, M. Achard, R. Dirven, F. J. Ruiz de Mendoza Ibáñez (eds.) [Text] // Cognitive Linguistics : Current Applications and Future Perspectives, 21-50. – Berlin / New York : Mouton de Gruyter, 2006.
- Historical 2010: Historical Cognitive Linguistics [Text] / Ed. by Winters M.E., Tissari H., Allan K. – Berlin / New York : Mouton de Gruyter, 2010. – 360 p.
- Kühn 1979: Kühn, P. Der Grundwortschatz. Bestimmung und Systematisierung. Reihe Germanistische [Text] / P. Kühn // Linguistik, 17. – Tübingen : Niemeyer, 1979. – 192 p.
- Lakoff 1990: Lakoff, G. Women, Fire and Dangerous Things [Text] / G. Lakoff. – Chicago : University of Chicago Press, 1990. – 614 p.

Langacker 1982: Langacker, R. Space Grammar, Analysability and the English Passive [Text] / R. Langacker // Language. – 58. – 1982. – P. 22-80.

Langacker 1987: Langacker, R.W. Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 1: Theoretical Prerequisites [Text] / R.W. Langacker. – Stanford : Stanford University Press, 1987.

Langacker 1991: Langacker, R.W. Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 2: Descriptive Application Prerequisites [Text] / R.W. Langacker. – Stanford : Stanford University Press, 1991.

Swadesh 1955: Swadesh, M. Toward Greater Accuracy in Lexicostatistic Dating [Text] / M. Swadesh // International Journal of American Linguistics. – 21. – 1955. – P. 121-137.

Taylor 2006: Taylor, J. R. Linguistic Categorization, 3d ed [Text] / J.R. Taylor. – New York : Oxford University Press, 2006. – 308 p.

Uberman 2006: Uberman, A. Modelling the English Lexicon in Applied Linguistics [Text] / A. Uberman. – Rzesz.: w: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2006. – 226 p.

В представлених фрагментах досліджень на матеріалі англійського, українського і російського мов розглядаються особливості вираження різноманітними мовними засобами специфіки концептуалізації і категоризації світу, відображені в національних мовних картинах світу. Ці дослідження інтегровані в когнітивно-дискурсивну і лінгвокультурологічну проблематику і виконані в рамках сопоставительного напрямку.

Ключевые слова: концептуалізація, категоризація, концептуальний аналіз, мовна картина світу

The suggested fragments of research address specificity of conceptualization and categorization of the world as reflected by different language means in the national models of the world. These contrastive investigations of the empirical data from English, Ukrainian, Russian are integrated into the paradigm of cognitive linguistic and cultural studies, as well as discourse linguistics.

Keywords: conceptualization, categorization, conceptual analysis, language model of the world.

Надійшла до редакції 16 квітня 2014 року.

Ніна Іваницька, Наталя Іваницька

УДК 81'367.625(161.2=111):81-115

БАГАТОВИМІРНІСТЬ СИНТАГМАТИЧНИХ ПАРАМЕТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ ТА АНГЛІЙСЬКОЇ ДІЄСЛІВНИХ СИСТЕМ

Здійснено аналітичний огляд діючих у сучасній лінгвістиці підходів до визначення лінгвальної сутності та метамовної інтерпретації синтагматики дієслівних систем в українсько-англійській мовній паралелі. Систематизовано науковий досвід славістики, германістики й контрастивістики щодо засадничих параметрів виокремлення синтаксичної, семантичної та лексичної синтагматики. Встановлено пріоритетні напрями міжмовного аналізу дієслівної синтагматики, які ґрунтуються на теорії семантико-синтаксичної сполучуваності дієслів як системно передбачуваної семантичної сполучуваності, формалізованої придієслівним зв'язком як одним із реченнєвотвірних.

Ключові слова: дієслівна система, синтагматика, синтаксична сполучуваність, семантична сполучуваність, валентність, контрактивний (міжмовний) аналіз.

Постановка проблеми. Сьогодні лінгвістика значну увагу приділяє всебічному вивченню дієслова як універсального мовного феномену, своєрідного щодо лексичної і граматичної семантики, синтаксичної конструктивності, функціональної специфіки, а також системних та міжрівневих зв'язків і відношень з іншими мовними одиницями. Отримавши статус «центральної» в частиномовній ієрархії, як і в синтаксичних течіях, що ґрунтуються на вербоцентричній теорії, дієслово «не втрачає лідерства» щодо здатності проектувати ключові для сучасної мовознавчої науки проблеми та дискусії. Перспективним у цьому контексті постає не лише комплексне внутрішньомовне осмислення лінгвальної сутності дієслівних систем, але й їх дослідження в міжмовних паралелях, зокрема українсько-англійській, що актуалізує аналітичний огляд теоретичних підвалин розуміння синтагматичних відношень та проєкцію останніх у площину зіставного мовознавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У лінгвістичній літературі поширеним є тлумачення дієслова як складної категорії, якій належить вершинність у частиномовній ієрархії. Визначаючи дієслово основним класом ознакових слів із найбільшим набором морфологічних категорій та синтаксичною конструктивністю, дослідники, «сповідуючи» своєрідну «філософію дієслівності», закладену ще свого часу В. фон Гумбольдтом, Г. Штентайлем та О. О. Потєбнею, акцентують на різномірності його природи (І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, О. І. Леута, В. Aarts, B. Baker, B. Levin).

Категорійні ознаки дієслова спрямовані на вербалізацію особливого денотативного простору, який охоплює складний і неоднозначний щодо зв'язків та відношень світ процесів і подій у свідомості носіїв мови.

Лінгвальна природа дієслівного класу, у свою чергу, постає багатосторонньою через акумулювання в дієслові змістових властивостей категорійних значень різних рівнів мовної системи, що спонукає до різноаспектного дослідження цієї частини мови в площинах лексичної і граматичної семантики, словотвору, синтаксису. Найбільш вивченою як в українському, так і в англійському мовознавстві є лексико-граматична, тобто частиномовна природа дієслів як морфологічних одиниць. З останніми тісно пов'язані дієслівні граматичні категорії й підпорядковані їм однорідні граматичні значення і форми їхнього вираження в українській та англійській мовах.

Дієслівні одиниці активно вивчають в аспекті їхніх формально-синтаксичних, семантико-синтаксичних, власне семантичних та комунікативних функцій. Синтагматичні та функціональні параметри дієслів описано як в україністиці (І. Р. Вихованець, Н. Я. Дзюбишина, А. П. Загнітко, Н. Л. Іваницька, В. М. Каленич, Г. В. Кутня, О. В. Куц, О. І. Леута, О. Г. Митрофанова, Н. Г. Николаєва та ін.), так і в англістиці (Т. В. Виногорова, Ж. А. Гендельман, Н. Б. Гігаурі, З. В. Данилова, С. В. Івашків, В. С. Кашпарова, Г. Г. Почепцов, D. S. Allerton, G. D. S. Anderson, J. Lyons, G. Ramchand та ін.). Нерідко синтаксичну природу дієслова досліджують у поєднанні з його семантичними параметрами (О. І. Леута, Г. П. Серпутько, В. Levin).

Із-поміж можливих підходів до аналізу дієслівної природи найбільш виваженим та науково валідним постає системний підхід до її теоретичної інтерпретації, який ґрунтується на загальновизнаному положенні про системний характер мови, висунутому свого часу ще І. О. Бодуеном де Куртене та Ф. де Соссюром.

За такого підходу мову ведуть не про розрізнені чи окремі дієслівні лексеми, а про *дієслівну систему*, під якою розуміють упорядковану за внутрішньомовними законами лексико-граматичну множину (сукупність) дієслів як структурних мовних елементів із властивими їм зв'язками та відношеннями. Дієслівна система має цілісну, динамічну, відкриту, гетерогенну та самоорганізувальну природу. Утворенню дієслівної системи як в українській, так і в англійській мовах передують: 1) наявність конструктивних елементів (дієслівних одиниць) у кожній із мов із властивою їм відносною самостійністю (субстанційною чи функціональною); 2) структурні зв'язки та відношення між цими елементами та 3) властивості дієслова як мовної одиниці, тобто вияв її природи, внутрішнього змісту через відношення до інших одиниць.

Доведено, що найпоказовішими з-поміж системних відношень виступають ті, що розташовані на двох системоутворювальних осях мовної структури: вертикальній (парадигматичній) та горизонтальній (синтагматичній). Прийнято вважати, що ці відношення становлять діалектичну єдність, а парадигматика і синтагматика мовних одиниць взаємопередбачають і взаємодоповнюють одна одну, і тому автономно не існують.

Теоретична кваліфікація дієслівних систем постає найбільш ефективною (як у внутрішньомовному, так і в міжмовному описах) в аспекті встановлення сутності тих зв'язків та відношень, що є основоположними для їхнього утворення. При цьому як парадигматичні, так і синтагматичні відношення можуть розглядатися в різних площинах – лексико-семантичній та граматичній.

Мета статті – систематизувати науковий досвід славістики, германістики й контрастивістики в підходах до визначення лінгвальної сутності та метамовної інтерпретації синтагматики дієслівних систем. Для цього слід зупинитися на розв'язанні таких основних завдань: (1) здійснити аналітичний огляд дослідницьких парадигм щодо особливостей синтаксичної, семантичної та лексичної синтагматики; (2) обґрунтувати сутнісне наповнення та метамовну сумісність таких понять, як «валентність / сполучуваність», «валентність / дистрибуція», «сполучуваність / дистрибуція», «валентність / інтенція»; (3) встановити пріоритетні напрями міжмовного аналізу дієслівної синтагматики з урахуванням існуючих синтагматичних теорій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасна лінгвістика, як вітчизняна, так і зарубіжна, накопичила значний досвід у дослідженні синтагматики слів загалом та дієслів зокрема. Під синтагматикою здебільшого розуміють особливі, лінійні, «горизонтальні» відношення, що виникають між послідовно розташованими мовними одиницями за їхнього безпосереднього поєднання в мовленні чи тексті. Відношення співіснування і послідовності, теоретичне осмислення яких пов'язують із іменами Ф. де Сосюра, І. А. Бодуена де Куртене, М. В. Крушевського та ін., перебували і продовжують перебувати в епіцентрі наукових пошуків та дискусій чи не всіх світових лінгвістичних шкіл. Унаслідок цього сучасне мовознавство володіє потужним теоретичним потенціалом для інтерпретації різного роду синтагматичних (комбінаторних) властивостей слова як на внутрішньомовному, так і міжмовному рівнях, сформованих різновекторними теоріями та концепціями.

«Плюралізм» у дослідженні комбінаторних відношень мовних одиниць цілком виправданий багатовимірністю такого універсального явища, як сполучуваність, зазнає особливої розмаїтості у синтагматичній сфері дієслова як специфічного щодо сполучувальних потенцій та реалізацій цього частиномовного класу повнозначних слів. Цілком природно, що належна розробленість дієслівної синтагматики, як і низка суперечливих питань у кваліфікації цього явища, має подвійний вплив на міжмовні розвідки, зокрема в українсько-англійській паралелі. З одного боку, широка зацікавленість синтагматичними властивостями дієслів, відтворена в низці праць вітчизняних та зарубіжних лінгвославистів та лінгвогерманістів [Андерш 1987; Аפרесян 1967; Балли 2011; Бенвенист 2002; Городенська 2004; Загнітко 2011; Почепцов 1971; Allerton 2006 та ін.] формує надійне підґрунтя для міжмовних досліджень. З іншого ж боку, помітною є методологічна та відповідно термінологічна нерелевантність існуючих внутрішньосистемних досліджень, що

передбачає їхнє «адаптування», «переосмислення», «приведення до спільного знаменника» для створення об'єктивних передумов подальшого контрастивного аналізу.

Вивчення синтагматики мовних одиниць загалом, як і дієслів зокрема, маючи доволі тривалу історію, зреалізована різними підходами, покладеними в основу встановлення «лінійних» відношень. Наприклад, у західноєвропейському мовознавстві ключовим стало поняття валентності [Теньєр 1988]. Уважають, що схожа ідея була покладена в граматику залежностей та створила передумови для формування відмінкової, чи рольової, граматики Ч. Філмора [Fillmore 1992], в якій поняття валентності відповідає поняттю семантичної ролі як актанта певного предиката.

В інших синтагматичних теоріях, зокрема в Лондонській школі [Halliday 1990], визначальним є поняття контекстуалізації мовних одиниць, за якого сполучуваність кваліфікують як явище, детерміноване загальними типами ситуації, і витлумачують його в термінах «колокація» (пор. із поняттям сутнісних семантичних відношень В. Порцига і лексичних солідарностей Е. Косеріу) та «колімація». Для американської дескриптивної лінгвістики ключовим у сфері сполучуваності є поняття дистрибуції, або оточення мовної одиниці, як зреалізований лінійний ряд без урахування парадигматичного аспекту [Harris 1962: 578]. Теорії сполучуваності знайшли активний розвиток і в лінгвоставістиці. У розмаїтті теорій і концепцій цілком виправданими були спроби вказати на ключові фактори, що визначають сполучуваність слова, і диференціювати синтагматику на синтаксичну, семантичну та лексичну [Кубрякова 2004: 448].

Сутність *синтаксичної синтагматики* відтворюють установлені закономірності синтаксичної сполучуваності формальних, позиційно впорядкованих одиниць, визначені особливості поєднання граматичних класів слів у мовленні в аспекті їхнього формального вираження [Степанов 1981]. Власне поняття, що ними оперують при дослідженні синтаксичної синтагматики (синтаксичні відношення, синтаксичні зв'язки), є основними одиницями т. зв. синтагматичного синтаксису [Загнітко 2011: 34]. Здебільшого синтаксичну синтагматику кваліфікують як набір та умови реалізації синтаксичних зв'язків слова, сполучуваність певних граматичних розрядів слів.

Основним здобутком *семантичної синтагматики* стало формулювання закону семантичного узгодження (ітерації сем, імбрикації, подовження сем), теоретична кваліфікація якого завдячує напрацюванням західноєвропейських і американських, як і східноєвропейських лінгвістів [Апресьян 1967: 45; Кочерган 2004: 27; Степаненко 2004: 67–68; Aarts 2006; Allerton 2006]. У доволі відмінних концепціях цих мовознавців так чи інакше простежено спільність щодо намагання встановити закономірності семантичної комбінаторики (семантичної реляції). При цьому доказовими стають виведені дослідниками правила складання значень (Ch. Osgood), запозичена із теорії граматичного плеоназму обов'язкова повторюваність значень (М. Masterman), подвоєння змісту та семантична компресія (Н. М. Леонтьєва), семантичний синтез (Ю. Д. Апресян, І. О. Мельчук), синтагматична взаємодія значень, виявлення т. зв. ітеративних сем як формального способу організації синтагми та семантичного узгодження (В. Г. Гак) тощо.

Предметом *лексичної синтагматики* здебільшого вважають т. зв. «лексичний синтаксис», тобто лексичну сполучуваність слів у лінійному ряду, на протилежність синтаксису «граматичному» [Уфимцева 1984: 138]. Детально розроблено в цьому контексті є система опису синтагматичних характеристик одиниць на рівні словоформи та слова в теорії І. О. Мельчука «Смисл→Текст» [Мельчук 1974].

Із лексичною синтагматикою пов'язують також реалізовану здатність слова поєднуватися в тексті з обмеженою кількістю слів без спеціального акцентування на спільних семантичних ознаках (Ю. Д. Апресян), конкретну реалізацію в мовленні валентності слова (В. Д. Аракін), поєднання в тексті семантично суміжних слів (Г. В. Степанова), здатність слова вступати у зв'язки з іншими словами в тексті (М. П. Кочерган).

Сучасні мовознавчі праці тяжіють до комплексного, міжрівневого вивчення синтагматичних властивостей мовних одиниць загалом та дієслів зокрема. У такий спосіб учені доводять, що функціонування мови як системи можливе лише за умови тісної взаємодії та співіснування всіх її елементів. У цьому контексті все частіше акцентують на синкретичному характері синтагматичних відношень, особливо в межах дієслівних класів, указують на доцільність та необхідність поєднання семантичного й граматичного аспектів сполучуваності, що відтворено відповідними дефініціями на кшталт семантико-синтаксична, семантико-граматична, лексико-синтаксична, лексико-граматична сполучуваність тощо.

Принагідно зауважимо, що при доведеній ефективності та методологічній правомірності комплексного осмислення лінгвістичної синтагматики, у тому числі й дієслівної, що неминує передбачає залучення до аналізу різних за природою та теоретичною кваліфікацією комбінаторних чинників, нерідко спостерігають співіснування та часом недиференційоване використання низки термінів, зокрема «сполучуваність», «комбінаторика», «поєднання», «комунікативне зчеплення», «семантична потенція», «синтагматика», «колігація і колокація», «семантична чи лексична вибірковість», «контекст», «валентність», «дистрибуція», «інтенція», «конфігурація» тощо. Всі ці терміни, попри нерівнорядне теоретичне підґрунтя, так чи інакше відбивають загальну властивість – наявність у повнозначних словах потенційних можливостей, які реалізуються в контексті, вступати чи не вступати в сполучуваність з іншими словами чи словоформами [Іваницька 1986: 28]. При цьому в сучасній лінгвістиці помітною є тенденція до впорядкування таких термінопозначень, яка, з одного боку, виявляється в чіткому розмежуванні вказаних понять, а з іншого, – у спробі їхньої синонімізації.

На нашу думку, більш пріоритетною є позиція, за якої такі поняття, як «валентність / сполучуваність», «валентність / дистрибуція», «сполучуваність / дистрибуція», «валентність / інтенція» кваліфікують сумісними, однак не тотожними в їхньому сутнісному та функціональному наповненні. Цілком правомірним видається їхнє диференційоване вживання, зумовлене визнанням певних співвідносних зв'язків та відношень. Зокрема, співвідношення потенції / реалізації, (мовного / мовленнєвого) стало визначальним для відносно традиційного на сьогодні розмежування валентності та сполучуваності [Вихованець 1992; Іваницька 1986; Леута 2008; Мірченко 2004].

Урахування співвідношення узагальненого і більш-менш постійного оточення та конкретного (ситуативного), змінного оточення лягло в основу розведення валентності та дистрибуції [Степаненко 2004; Теньєр 1998]. Іншими словами, потенційний характер валентності, витлумачений як вузькість поняття, протистоїть широті дистрибуції [Леута 2008; Мірченко 2004], яка, на слухне зауваження С. М. Дишлевої, охоплює «і синтаксичну функцію слова, і його місце в реченні, перебування в широкому контексті, тобто за межами речення, іншими словами – всі елементи його актуалізації у мовному оточенні стосовно цього оточення» [Дишлева 2008: 7].

За ознакою «обмеженість / необмеженість» вважають можливим диференціацію понять «сполучуваність» та «дистрибуція». Співвідносними, проте не тотожними передусім через синтаксичність першої та семантичність останньої постають у мовознавчих розвідках і такі поняття, як «валентність» та «інтенція», відмінність та взаємодія між якими проаналізовані в [Леута 2008: 57–62]. О.І. Леута, детально оглянувши теорії сполучуваності, слідом за Й. Ф. Андершом, небезпідставно вказує на те, що валентнісно-інтенційний потенціал дієслова, який у його концепції постає одним із способів опису дієслівного речення, охоплює сукупність усіх функціонально-синтаксичних (валентних) і функціонально-семантичних (інтенційних) позицій дієслівного лексико-семантичного варіанта [Андерш 1987: 62].

Водночас дослідники не відкидають можливість ототожнення тих чи інших понять на певному мовному рівні. Так, наприклад, відомі спроби ототожнення валентності із сполучуваністю в синтаксисі [Леута 2008]; тотожними в окремих розвідках виступають валентність і дистрибуція [Болдырев 1996]. На лексико-семантичному рівні синонімічно вживають терміни «сполучуваність» і «дистрибуція» [Кочерган 2004].

У контексті власного міжмовного дослідження орієнтація на теоретично обґрунтоване розмежування вказаних термінопозначень не суперечить тезі про синкретичну природу дієслівної синтагматики, адекватне потрактування якої можливе лише за умови врахування тісної взаємодії та взаємозумовленості умовно диференційованих, проте співзалежних складників – семантичного й синтаксичного. Вкажемо і на те, що представлене розуміння дієслівної синтагматики уможливило і до певної міри виправдовує акцентування як на семантичному, так і власне синтаксичному (формально-синтаксичному) аспектах її міжмовного зіставлення. Показово, що останній аспект постає найбільш формалізованим, а отже й об'єктивним у класифікаційній системі засобів вияву корелятивності / некорелятивності української та англійської дієслівних систем.

У контексті контрастивного аналізу синтагматичних параметрів дієслівних систем української та англійської мов релевантними видається поняття валентності, яке на сьогодні здебільшого розуміють як здатність слова визначати кількість і якість залежних від нього словоформ, зумовлену його семантичними і граматичними властивостями. Власне виявлена та теоретично обґрунтована мовознавцями сполучувальна потенція, закладена семантичними та граматичними властивостями слова взагалі та дієслова зокрема, є тією внутрішньою рушійною силою, яка визначає специфічність та закономірність синтагматичних відношень, що виникають у процесі функціонування дієслівних систем як української, так і англійської мов.

Сучасна інтерпретація дієслівної валентності ґрунтується на положеннях, сформованих як у сфері її т. зв. вузького, тобто дієслівного вивчення, первісно пов'язаного із вербоцентричною теорією речення і характерною передусім для західноєвропейського, зокрема французького та німецького, мовознавства [Теньєр 1988], так і широкого застосування в концепціях східнослов'янських лінгвістів [Адмони 1988; Андерш 1987; Мухин 1986]. Прикметним є звернення й лінгвоанглівістів до проблем валентнісного потенціалу дієслова, теорія якого в тій чи іншій формі та інтерпретації відтворена в [Aarts 2006; Allerton 2006; Fillmore 1992].

Валентністний аналіз англійських дієслів здійснювали також і російські дослідники. Валентність активно досліджують у лінгвоукраїністиці у зв'язку із семантико-синтаксичною інтерпретацією речення, залучаючи до аналізу передусім дієслова як основні морфологічні виразники предикатних синтаксем. Оперуючи поняттям валентності, яке первісно співвідносили з граматичним (формальним) рівнем і визначенням кількісного набору учасників ситуації, дослідники акцентують і на семантичному (лексичному, семантико-логічному) аспекті валентності, визначаючи облігаторну та факультативну, зовнішню та внутрішню, змістову і формальну валентність.

Прагнення осмислити дієслівну природу комплексно, у взаємозв'язку різних за природою та ступенем узагальнення категорійних ознак, знайшло відбиття в пріоритетній на сьогодні, на нашу думку, кваліфікації валентності як категорійної ознаки дієслова, зреалізованої на перетині граматики й лексики, синтаксису й семантики. Таке розуміння валентності уможливило виокремлення останньої як дієслівної міжрівневої категорії дієслова [Загнітко 2011: 249–277], дієслівної категорії міжрівневого, семантико-синтаксичного характеру [Вихованець 1992; Мацицька 1998], особливої морфолого-семантико-синтактико-словотвірної категорії дієслова [Мірченко 2004]. Цілком виправданим із позицій сучасних досягнень лінгвістики є розуміння

валентності як зумовленої семантикою здатності дієслівних лексем до поєднання з певною кількістю залежних іменникових компонентів (актантів, аргументів, партнерів) відповідної семантики [Вихованець 1992: 269]. Іншими словами, валентність визнають як семантично передбачувану синтаксичну сполучуваність слів. Сучасне розуміння категорії валентності спирається на кваліфікацію її як поняття, яке концентрує дві площини: власне семантичну й формальну-синтаксичну, що дає підстави виокремлювати в її складі такі виміри, як формально-граматичний (власне синтаксичний), семантико-синтаксичний, а останнім часом – ще й комунікативний [Масицька 1998: 18].

Вагомою для українсько-англійського зіставного дослідження дієслівних систем в аспекті синтагматики виступає також розвинена, особливо в лінгвоукраїністиці, теза про те, що валентність як системно передбачувана сполучуваність (зокрема дієслівна) формалізована *підрядним прислівним синтаксичним зв'язком* як одним із видів реченнєвотвірного [Вихованець 1992; Загнітко 2011]. Такий зв'язок є формальним чинником, що уможливорює синтагматичну параметризацію дієслівних систем, за якої орієнтаційною виступає низка диференційних ознак (передбачуваність / непередбачуваність, обов'язковість / необов'язковість, доцільність / недоцільність, достатність / недостатність тощо), виокремлення яких так чи інакше пов'язане із валентністним потенціалом опорних дієслів.

Помічена як вітчизняними, так і зарубіжними дослідниками різна сила вияву сполучувального потенціалу слугувала підґрунтям стратифікації дієслівної лексики на автосемантичні (абсолютивні) та синсемантичні (релятивні) дієслова, перші з яких розглядають як одиниці закритої семантики, із самодостатнім смислом, а другі – як такі, що мають семантичне і граматичне визначення кількості та якості непередикатних знаків (С. В. Гулига, А. П. Загнітко, Г. О. Золотова, Н. Л. Іваницька, Т. В. Савчук, Н. С. Степаненко). Поділ дієслів на автосемантичні та синсемантичні до певної межі є співвідносним із поділом дієслів на одновалентні та кільквалентні (І. Р. Вихованець, В. М. Каленич, О. В. Куц), дієслова повної і неповної предикації (В. Г. Гак), безінтенційні та інтенційні (М. П. Володценков), самостійні та відносні (В. В. Виноградов, Л. В. Щерба).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, синтагматична параметризація української та англійської дієслівних систем може мати кілька вимірів: синтаксичний, семантичний, лексичний. Нерідкими є спроби поєднати вказані аспекти синтагматичних вимірів. У сучасній лінгвістиці найбільш розробленою постає теорія семантико-синтаксичної сполучуваності дієслів, під якою розуміють системно передбачувану семантичну сполучуваність, формалізовану придієслівним зв'язком як одним із видів реченнєвотвірного. Такий підхід до сполучувальних потенцій дієслів як структурно-семантичних мовних одиниць уможливорює їхнє адекватне контрастивне потрактування із урахуванням тісного зв'язку їхньої семантики та синтаксичних потенцій, що видається перспективним для встановлення корелятивних міжмовних синтагматичних співвідношень української та англійської дієслівних систем.

Література

- Адмони 1998: Адмони, В. Г. Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики [Текст] / В. Г. Адмони. — Л. : Наука, 1988. — 240 с.
- Андерш 1987: Андерш, Й. Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською [Текст] / Й. Ф. Андерш. — К. : Наук. думка, 1987. — 192 с.
- Апресян 1967: Апресян, Ю. Д. Экспериментальное исследование семантики русского глагола [Текст] / Ю. Д. Апресян. — М. : Наука, 1967. — 251 с.
- Балли 2011: Балли, Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка [Текст] / Ш. Балли. — М. : Едиториал УРСС, 2001. — 416 с.
- Бенвенист 2002: Бенвенист, Э. Общая лингвистика [Текст] / Э. Бенвенист. — М. : УРСС, 2002. — 448 с.
- Болдырев 1996: Болдырев, Н. Н. Классы английского глагола в функциональном аспекте [Текст] / Н. Н. Болдырев // Семантика языковых единиц : Доклады V Международной конференции. — Т.1. — М., 1996. — С. 217–219.
- Вихованець 1992: Вихованець, І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови [Текст] / І. Р. Вихованець. — К. : Наук. думка, 1992. — 224 с.
- Городенська 2004: Городенська, К. Г. Дієслово / К. Г. Городенська // Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : Академ. граматики укр. мови [Текст] / І. Вихованець, К. Городенська; за ред. І. Вихованця. — К. : Унів. вид-во "Пульсари", 2004. — С. 217–297.
- Дишлева 2008: Дишлева, С. М. Адвербіальна дистрибуція лексико-семантичних груп українських дієслів [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / С. М. Дишлева. — К., 2008. — 19 с.
- Загнітко 1990: Загнітко, А. П. Дієслівні категорії в синтагматиці і парадигматиці [Текст] / А. П. Загнітко. — К. : НМК ВО, 1990. — 132 с.
- Загнітко 2011: Загнітко, А. П. Теоретична граматики сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис [Текст] / А. П. Загнітко. — Донецьк : ТОВ "ВКФ "БАО", 2011. — 992 с.
- Іваницька 2011: Іваницька, Н. Б. Дієслівні системи української та англійської мов: парадигматика і синтагматика : монографія [Текст] / Н. Б. Іваницька. — Вінниця : СПД Главацька, 2011. — 636 с.

- Іваницька 1986: Іваницька, Н. Л. Двоскладне речення в українській мові [Текст] / Н. Л. Іваницька. — К. : Вища шк., 1986. — 167 с.
- Кочерган 2004: Кочерган, М. П. Лексична сполучуваність і семна структура слова [Текст] / М. П. Кочерган // Мовознавство. — 1984. — № 1. — С. 25—32.
- Кубрякова 2004: Кубрякова, Е. С. Язык и знание: на пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира [Текст] / Е. С. Кубрякова — М. : Языки славянской культуры, 2004. — 560 с.
- Леута 2008: Леута, О. І. Структура і семантика дієслівних речень в українській літературній мові : монографія [Текст] / О. І. Леута. — К. : Такі справи, 2008. — 208 с.
- Масицька 1998: Масицька, Т. Є. Граматична структура дієслівної валентності : монографія [Текст] / Т. Є. Масицька. — Луцьк, 1998. — 206 с.
- Мельчук 1974: Мельчук, И. А. Опыт лингвистических моделей "Смысл↔Текст" [Текст] / И. А. Мельчук. — М. : Наука, 1974. — 260 с.
- Мірченко 2004: Мірченко, М. В. Структура синтаксичних категорій : монографія [Текст] / М. В. Мірченко. — Луцьк : РВВ "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. — 393 с.
- Мухин 1986: Мухин, А. М. Структура предложений и их модели [Текст] / А. М. Мухин. — Л. : Наука, 1986. — 230 с.
- Почепцов 1971: Почепцов, Г. Г. Конструктивный анализ структуры предложения [Текст] / Г. Г. Почепцов. — К. : Вища шк., 1971. — 191 с.
- Степаненко 2004: Степаненко, М. І. Просторові поширювачі у структурі речення : монографія [Текст] / М. І. Степаненко. — Полтава : АСМІ, 2004. — 463 с.
- Степанов 1981: Степанов, Ю. С. Имена. Предикаты. Предложения. Семиологическая грамматика [Текст] / Ю. С. Степанов. — М. : Наука, 1981. — 360 с.
- Теньер 1988: Теньер, Л. Основы структурного синтаксиса [Текст] / Л. Теньер. — М. : Прогресс, 1988. — 645 с.
- Уфимцева 1984: Уфимцева, А. А. К вопросу о так называемом дефиниционном методе описания лексического значения слова [Текст] / А. А. Уфимцева // Слово в грамматике и словаре. — М., 1984. — С. 134—141.
- Aarts: Aarts, B. The verb in contemporary English: theory and description / Bas Aarts, Charles F. Meyer. — Cambridge : Cambridge University Press, 2006. — 328 p.
- Allerton: Allerton, D.S. Verbs and their Satellites / D.S. Allerton // The Handbook of English Linguistics / [ed. B. Aarts A. M. S. McMahan]. — Wiley-Blackwell Publishing, 2006. — P. 147—180.
- Fillmore: Fillmore, C. J. Construction grammar course book // Charles Fillmore, Paul Kay. — Berkeley : University of California, 1992. — 113 p.
- Halliday: Halliday, M. A. K. Introduction to Functional Grammar / Michael Alexander Kirkwood Halliday. — G.B. Edward Arnold, 1990. — 419 p.
- Harris: Harris, Z. String Analysis of Sentence Structure / Z. Harris. — The Hague, Mouton and Co, 1962. — 170 p.

Произведен аналитический обзор существующих в современном языкознании подходов к изучению лингвальной сущности и метаязыковой интерпретации синтагматики глагольных систем украинского и английского языков. Системно высветлен научный опыт славистики, германистики и контрастивистики касательно основополагающих параметров выделения синтаксической, семантической и лексической синтагматики. Определены приоритетные направления межъязыкового анализа глагольной синтагматики, базирующиеся на теории семантико-синтаксической сочетаемости глаголов как системно предопределенной семантической сочетаемости, формализованной приглагольной связью.

The article focuses on the analytical review of the modern linguistic approaches to the metalinguistic interpretation of the Ukrainian and English verb syntagmatics. It systematizes scientific results of Slavic, German and Contrastive studies concerning syntactical, semantic and lexical syntagmatics. The priority tendencies of interlanguage verb syntagmatics study are defined. They are based on the theory of semantic-syntactical collocation caused by semantic collocation and expressed by subordination verb links projected on the sentence structure.

Keywords: verb system, syntagmatics, syntactical collocation, semantic collocation, valency, contrastive analysis.

Надійшла до редакції 21 квітня 2014 року.

УДК 81'367.633

СОЧЕТАНИЕ ПЕРВИЧНЫХ ПРЕДЛОГОВ КАК ОДИН ИЗ СПОСОБОВ
РАЗВИТИЯ СЛАВЯНСКОГО ПРЕДЛОЖНОГО СОСТАВА

Окрім первинних прийменників і складу вторинних прийменників, який останнім часом зазнає все активнішого розвитку, у сучасних слов'янських мовах відзначаємо наявність двох структурних типів цієї категорії. Перший із них утворюють прийменники-складання (*composita*), які пишуться переважно разом або через дефіс, напр., *spod* у польській мові, *ispod* у сербській або *из-под* у російській. Другий тип становлять прийменники-сполучення (що пишуться окремо), напр., македонське *do iznad*, *do iza* або російське розмовне *на под*, *через за*, які взагалі невідомі польській мові. У статті подано деякі спостереження, що стосуються другого з названих механізмів розвитку слов'янської прийменникової системи (частково у зіставленні з польською мовою).

Ключові слова: прийменник, прийменники-складання, прийменники-сполучення.

Как известно, категория предлогов в каждом из славянских языков содержит в себе черты национальной специфики, что проявляется прежде всего в тенденции расширения их состава. Эта тенденция заключается в увеличении количества предлогов в результате словообразовательных процессов, типичных именно для данного языка. Одним из них является непосредственное соединение одного первообразного предлога с другим первообразным предлогом. Таким образом возникают сочетания нового типа, полностью состоящие из предлогов. В ходе этого процесса образовались т. наз. предлоги-сращения (*composita*), если результатом словообразовательного слияния составных частей является новый единый предлог (например, польск. *znad*, *sprzed*, русск. *из-за*, *по-за*), и предлоги-сочетания, если составные части продолжают восприниматься как самостоятельные предлоги, сохраняя раздельное написание и образуя лишь группу, которая состоит из двух (или трех) первичных предлогов (например, сербск. *do ispod*, *do iznad*, макед. *do pod*, *do nad* или характерное для русской разговорной речи *на под*, *через за*). Конечно, кроме сложения и сочетания предлогов как средства пополнения предложного состава, в славянских языках данная категория синсемантических слов очень активно (особенно в последние десятилетия) расширяется за счет перехода отдельных автосемантических слов (без предлога и с предлогом).

Названные словообразовательные механизмы в области препозиционализации были замечены уже в середине XX века и иллюстрированы материалом из большинства этих языков [Тагамлицкая 1958]. Но за минувшие полвека данный процесс намного углубился и требует нового рассмотрения с точки зрения современной парадигмы. Оказывается, что более тщательное изучение современного материала разных языков, его формальное и функциональное сопоставление могут привести к выводу, что категория предлогов в славянских языках образует четкую и последовательную систему, формирование которой происходит по точно определенным словообразовательным механизмам. Другое дело: представлены ли в каждом из этих языков все сегменты данной системы и в какой степени.

Объектом наблюдений в предлагаемом тексте являются некоторые предлоги второго из названных структурных типов, т. е. предлоги-сочетания. Правда, на самом деле определения «предлоги-сращения» и «предлоги-сочетания» довольно условны, так как их графика в разных языках неодинакова. Согласно установившимся традициям они могут быть оформлены и слитно, и раздельно, и с дефисом.

Так, например, в современном польском языке единицы *spod* (*spodod*), *znad* (*sponad*), *zza* (*spoza*), *sprzed*, *spośród*, *spomiędzy* пишутся слитно, т. е. согласно указанной номенклатуре представляют собой предлоги-сращения (*composita*). Ср. примеры: *Na rzece spod arkad łuku widać było most* (Е. Orzeszkowa) – русск. *из-под арки было видно*. *Znad zatoki pojechaliśmy w górę, szlakiem więźniów – do miasta* (R. Kapuściński) – русск. *от залива мы поехали* (букв. *из-над залива*). *Wreszcie, kiedy sierp księżycy zaczął się wylaniać sponad wierzchołków drzew, Kropa bez słowa wskoczył na siodło* (K. Korcozowicz) – русск. *стал появляться над верхушками деревьев* (букв. *из-над верхушек деревьев*). *Jakoż zza zakrętu wynurzyła się sylwetka małego żaglowca* (W. Makowiecki) – русск. *из-за поворота показался*. *Spoza szczelnie zasłoniętych okien nie przenikało światło* (газета) – русск. *через плотно закрытые окна не проникал свет*, а также *из плотно закрытых окон не проникал свет* – если наблюдатель находится на улице и *в плотно закрытые окна не проникал свет* – если наблюдатель находится в помещении (букв. *из-за плотно закрытых окон не проникал свет*). *Sprzed schroniska odchodzi kilka popularnych tras turystycznych* (M. Pinkwart) – русск. *от здания турбазы* (букв. *из-перед здания турбазы*). *Tu i ówdzie spośród drzew wylaniają się wieżuczki cerkiewek* (газета) – русск. *среди деревьев видны, между деревьями видны* (букв. *из-среди деревьев видны*). [...] *dyrektor cofnął się spomiędzy ławek i rzekł* [...] (S. Żeromski) – русск. *повернул назад от парт* (букв. *из-между парт*). Добавим, что данные предлоги были предметом более подробного анализа в [Lachur 1999].

С идентичной ситуацией встречаемся в современном словацком литературном языке. Как отмечает М. Войтекова, кроме упомянутых выше польских предлогов данного типа (т. е. предлогов-сращений), в этом языке имеются еще единицы *sporpred* (букв. *испонапред*) и *zmedzi* (букв. *измежду*). Литературный польский язык

предлога *zmiędzy* не знаєт; предлог *sprzed* (букв. *ucnoneped*) зустрічається лише в говорах. Приведем словацкіє приклади використання *spropred* и *zmedzi*: [...] *obidvoma rukami si chytíl krk, keď Hašemen odchádzal spropred nich. [...] a tej oblohy letiace lúče hrali sa s hviezdami neba, šireho dymu husté zmedzi seba*. Наличіє стільких словацкіх предлогів-сращеній типу *sprzed* и *znad* може пояснюватися впливом польського мови. Кстаті, чеськіє знаєт лише *zpod*, *zmezi* и *zpoza*. Приклади: *Uklzouzl mi za stůl rychle jako úhoř a v příštím okamžiku vytáhl zpod kabátu pušku* (русск. *достал из-под куртки ружье*). [...] *line im při tom jak lehký zefír zmezi vousů* (русск. *как легкая ткань между усами*). *Uplynuly sotva čtyři minuty a zpoza rohu se vyřítíl černobílý policajní vůz* (русск. *из-за угла вылетела черно-белая полицейская машина*) [Vojteková 2012: 204–205].

Оказується однак, що до реформи орфографії польського мови (30-е гг. ХХ століття) указанніє предлогніє єдиниціє мали роздільне напісаніє: *z nad*, *z pod*, *z przed* – значіт, считались предлогамі-сочетаніямі. Приведем их запись по т. наз. варшавському словарю польського мови [Karłowicz 1927]: *z przed* (букв. *из перед*) ‘z miejsca znajdującego się przed czym’: *Wziął mu ją z przed nosa*; *z między* (букв. *из между*) ‘z pomiędzy, z pośród’: *Chłop wyszedł z między świni*; *z za* (букв. *из за*) 1. ‘z miejsca znajdującego się za czym’: *Wyszedł z za pieca. Z za tyłu obrazu*. (М.А. Троц). *Wybiegł z za węgla*. 2. [z za czego] ‘poprzez co’: *Uśmiechnęła się z za smutku* (S. Żeromski); *z pod*, *z popod* (букв. *из под, из nonod*) 1. ‘z miejsca znajdującego się pod czym’: *Z pod stołu podnieść*. (М.А. Троц). *Pies wyskoczył z pod ławy*. (М.А. Троц). *Z pod ziemi dobyć*. (М.А. Троц). *Tylkoć z pod opieki macierzyńskiej wyszedł*. (М.А. Троц). 2. ‘z pobliza, z okolic czego’: *Z pod Warszawy jadę*. (М.А. Троц); *z pomiędzy*, (mało używany) *z pomiędzy* (букв. *из помежду*) ‘z między, z pośród’: *Odnaczył się z pomiędzy wszystkich. Z pomiędzy nich się ktoś wyrwał*. (М.А. Троц); *z poza* (букв. *из поза*) ‘z za’: *Słońce zaczęło wygrząć się z poza morza*. Интересно обратить внимание, что цитированный словарь не включает предлога *z nad*.

Примером предлогів-сочетаній можуть служити також сучасніє македонські предлоги *od pred* (ср. польск. *sprzed*), *od pod* (ср. польск. *spod*, русск. *из-под*), *od zad* (ср. польск. *zza*, русск. *из-за*) или болгарськіє предлоги типу *от зад* (*от зад дървото* ‘из-за дерева’), т. е. єдиниціє, состоящіє из предлога *od* (*om*), возникшего из общеславянского *ot* (*оть*), и другого первообразного предлога с пространственной (адлативной) семантикой.

В современном литературном польском и русском мови (а также в некоторых других, например, в чеськом) представлены лишь предлоги с начальной частью *z* (*s*) и *iz* (*iz*), которая развилась из древнего славянского *ъzъ*, выражающего отдаление, отлучение от чего-либо. Стоит отметить наличие предлогов с начальной частью *od* в некоторых говорах польского мови, ср.: *ta woda biega odpod te góry* ‘woda wypływa spod tej góry’ (русск. *вода вытекает из-под этой горы*), *on wyskoczył odza tewo drzewika* ‘wyskoczył z za tego drzewka’ (русск. *он выскочил из-за этого деревца*), *odprzed wojny jest chory* ‘jest chory od czasu sprzed wojny, sprzed wojny’ (русск. *болеет с довоенного времени*) [Okoniowa 1987: 235].

Названный механизм редупликации первообразных предлогов (образование предлогів-сочетаній) очень активно действует в современных южнославянских мови (прежде всего в македонском), где они, как правило, передают пространственную семантику (главным образом, адлативность, т. е. значение ‘куда’). В работе [Topolińska 1974] названы следующие предлоги данного типа: *od pod*, *od nad*, *do zad*, *do nad*. Редупликация простых предлогов, образующих такие предлогніє єдиниціє, усиливает их семантическую точность, а также (на что указывает [Dimitrovski 1956: 59]) имеет влияние на экономию высказывания, будучи причиной своего рода компрессии, сжатия значений в рамках одного предложения. Ср.: *Tue zborovi go probudija Zaharije u toj brzo se vrati vo postela u se pokri do pod brada*. См. также некоторые замечания на эту тему в [Lachur 2013a, Lachur 2013b].

Описывая явление удвоения (редупликации) первичных предлогов в сербском мови (пользуясь частично наблюдениями, имеющимися в [Kašić 1969]), Вера Митринович относится к нему как к свидетельству сближения этого мови с балканским структурным типом. Конструкции с удвоенными предлогами (т. е. предлогамі-сочетаніямі) передают в этом мови в первую очередь пространственные (конкретно: адлативные ‘куда’) отношения. Данный структурный тип предлогов в современном литературном сербском (и хорватском) мови составляет отдельную группу, которая представлена следующими єдиниціямі: *do ispod*, *do iznad*, *do pred*, *do na*, *do iza*, *do u*, а также *za nad* и *za pod*. Ср. примеры сербского мови (из [Mitrinović 2012]): *Te reči probudile su Zahariju i on se brzo vratio u [postel]ju i pokrio do ispod brade* – польск. *nakrył się aż pod brodę* (букв. *nakrył się do pod brodę*), русск. *накрылся одеялом под саму бороду* (букв. *накрылся одеялом до под бороду*). *Rjepnin je imao da gleda njenu lepu nogu koja je, otkrivena do iznad kolena, snažno pritiskala pedal* – польск. [...] *którą odslaniała powyżej kolana, gdy naciskala pedal* (букв. *którą odslaniała do znad kolana*), русск. *которая обнажалась выше колена* (букв. *которая обнажалась до изнад колена*). *Ječeci jedva je stigao do pred kući* – польск. *ledwo przywłókl się przed dom* (букв. *ledwo przywłókl się do przed dom*), русск. *еле притащился к дому* (букв. *еле притащился до перед дом*). *Spustili su se najpre do na Lijesku, a zatim u neku pećinu* – польск. *Najpierw zeszli na Lijeskę, a potem ukryli się w pieczarze* (букв. *Najpierw zeszli do na Lijeskę*), русск. *сначала спустились на Лиеску* (букв. *сначала спустились до на Лиеску*). *Možeš da ih gledaš svud putem do iza okuće* – польск. *Możesz śledzić ich wzrokiem aż do zakrętu* (букв. *Możesz śledzić ich wzrokiem aż do zakrętu*), русск. *можешь наблюдать за ними до самого поворота* (букв. *можешь наблюдать за ними до из-за поворота*). *Ispratio sam ga do u dvorište* – польск. *Odprowadziłem go aż na podwórze* (букв. *odprowadziłem go do u podwórza*), русск. *я проводил его до самого двора* (букв. *я проводил его до у двора*).

См. также хорватское *doći do na vrh brijega*, передающее семантику границы направления – польск. *dojść, wdrapać się na sam wierzchołek brzegu* (букв. *wdrapać się do na wierzchołek brzegu*), русск. *дойти, взобраться на самый верх берега* (букв. *взобраться до на верх берега*), *do przed zoru* для выражения темпорально-дуративной семантики – польск. *do samego świtu* (букв. *do przed świtu*), русск. ‘как долго’ *до самого рассвета* (букв. *до перед рассвета*).

Конструкции с данными предлогами могут в сербском языке передавать также темпоральную семантику (их первый компонент *do* в данном случае указывает на определенную границу во времени). Ср.: [tražio] *sam ga do pred početak operacije* – польск. *Szukałem go aż do początku operacji* (букв. *szukałem go do przed początku operacji*), русск. *я искал его до самого начала операции, вплоть до начала операции* (букв. *я искал его до перед начала операции*).

В конструкциях с предлогами *za nad* и *za pod* может появиться осложненно-пространственное значение (пространства и цели). Ср.: *Zar je takav mali venac za nad naša vrata, a takav svetac* – польск. *To zbyt mały wieniec nad nasze drzwi, a w końcu to wielkie święto!* (букв. *to zbyt mały wieniec za nad nasze drzwi*), русск. *это слишком малый венок над нашу дверь, ведь же это большой праздник* (букв. *это слишком малый венок за над нашу дверь*).

Интересно, что в литературном македонском языке редупликация предлогов – нормальное явление, характерное для этого языка. Кроме того, данная тенденция, как было сказано, наблюдается и в других южнославянских языках, оказывая сильное влияние, в первую очередь, на сербский и хорватский языки (что определяется термином «балканизации» этих языков).

Как видно из перевода приведенного материала сербского языка на польский язык, литературный польский язык вообще не знает единиц данного типа (т. е. названные предлоги-сочетания не имеют в нем формальных и, частично, семантических соответствий), поэтому установление польских эквивалентов указанных предлогов требует иногда обращения отдельно к каждой синтагме и выявления ее смысла.

Поисковые системы Интернета доказывают, что и в русском языке данный структурный тип предлогов составляет обширную группу, хотя большинство из этих предлогов ненормативно. Авторы новейшей монографии о русских предлогах и средствах предложного типа приводят многие примеры таких единиц, называя их «семантически опрошенными предлогами» [Всеволодова et.al. 2013: 96]. Вот некоторые из них: *В этот день солнце находится в над экватором. 27 октября в около Зеленограда появился кобель. Голодный поход в по Каппадокии с Димой Шарко. Су-27 разбился в под Хабаровском из-за ошибки пилота. Может быть и world PvP разрастется буйным цветом здесь, в меж руин Калимдора. Стоимость госпошлины составляет 1000 рублей и оплачивается через за каждого иностранного рабочего. Сауны и бани у возле метро Третьяковская и Тульская. Он устроился около перед крышей. Что вешать на сайт на под новый год* [Всеволодова и др. 2013: 96–100].

Отметим здесь факт, что удвоенные предлоги существуют в польских говорах. Они образовались путем редупликации двух типов. В первом из них имело место удвоение согласного элемента, вызванное тенденцией укрепления фонетически слабых морфем. Таким образом возникли предлоги *wew* и *zez* [Klemensiewicz-Bajerowa 1952]. Ср. русск. *вов, сос, кок* [Okoniowa 1988: 281]. Путем сращения двух разных первообразных предлогов возникли (кроме названных выше пространственных *odpod, odza* и темпорального *odprzed*) предложные единицы *doza* (*Ja to muszę aż doza roku odłożyć*), *napo* (*Aż się rozlegało napo świecie*), *napod* (*Napod niebiosy fruka*) [Okoniowa 1988: 284]. В литературном русском языке они не имеют своих формальных соответствий, но структурно почти идентичные единицы встречаются в русских говорах (ср. хотя бы примеры, включенные в упомянутую работу [Всеволодова и др. 2013]).

Приведенный материал показывает неполноту наших представлений о предлогах и их функционировании в славянских языках. С одной стороны, предлоги данного типа (предлоги-сочетания) имеются не во всех славянских языках и, с другой стороны, грамматика рассматриваемых языков как бы закрепила их преобладающее употребление в выражении определенных значений.

Литература

Всеволодова и др. 2013: Всеволодова, М.В., Кукушкина О.В., Поликарпов А.А. Русские предлоги и средства предложного типа. Материалы к функционально-грамматическому описанию реального употребления. Кн. 1: Введение в объективную грамматику и лексикографию русских предложных единиц. Под общей ред. М. В. Всеволодовой [Текст] / М.В. Всеволодова, О.В. Кукушкина, А.А. Поликарпов. – М.: Книжный дом ЛИБРОКОМ, 2013. – 305 с.

Тагамлицкая 1958: Тагамлицкая, Г.А. Сложение как средство пополнения категории предлога в славянских языках [Текст] / Г.А. Тагамлицкая // Славянская филология. Сборник статей. III. – М., 1958. – С. 61-96.

Dimitrovski 1956: Dimitrovski, T. I. Značenja i upotreba na predlozite vo makedonskiot literaturni jazik [Text] / T. I. Dimitrovski // Filozofski fakultet na Univerzitetot Skopje. – Skopje, 1956.

Kašić 1969: Kašić, J. Pojava nagomilavanja predloga u savremenom srpskohrvatskom književnom jeziku [Text] / J. Kašić // Zbornik za filologiju i lingvistiku. XII. 1969. – S. 173–182.

- Karłowicz 1927: Słownik języka polskiego Jana Karłowicza, Adama Kryńskiego i Władysława Niedźwiedzkiego [Text] / t. VIII, ułożony przez Władysława Niedźwiedzkiego. – Warszawa MCMXXVII, 1927.
- Klemensiewicz-Bajerowa 1952: Klemensiewicz-Bajerowa, I. O podwajaniu polskich przyimków [Text] / I. Klemensiewicz-Bajerowa // Język Polski. XXXII. 1952. – S. 156–163.
- Lachur 1999: Lachur, Cz. Semantyka przestrzenna polskich przyimków prefigowanych na tle rosyjskim [Text] / Cz. Lachur – Opole, 1999. – 302 s.
- Lachur 2013a: Lachur, Cz. К развитию категории предлога в современном русском языке (в сопоставлении с другими славянскими языками) [Text] / Cz. Lachur // Dialog kultur VII. Materiály mezinárodní vědecké konference. – Hradec Králové : Garamon, 2013. – S. 138–144.
- Lachur 2013b: Lachur, Cz. Systemowość w obrębie przyimków słowiańskich [Text] / Cz. Lachur // Проблеми зіставної семантики. Збірник наукових статей. Випуск 11. – К., 2013. – С. 225–231.
- Mitrinović 2012: Mitrinović, V. Serbsko-macedońskie interferencje językowe – widziane oczyma polonisty [Text] / V. Mitrinović // Południe – Północ. Serbsko-polskie paralele językowe. – Poznań, 2012. – S. 339–354.
- Okoniowa 1987: Okoniowa, J. Polskie przyimki gwarowe. Znaczenia przestrzenne i czasowe [Text] / J. Okoniowa // Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1987. – 264 s.
- Okoniowa 1988: Okoniowa, J. Polskie przyimki złożone na tle słowiańskim [Text] / J. Okoniowa // Z polskich studiów slawistycznych, seria VII. – Warszawa, 1988. – S. 281–290.
- Topolińska 1974: Topolińska, Z. Przyimek jako wykładnik funkcji syntaktycznej i semantycznej frazy nominalnej (na materiale współczesnego języka macedońskiego) [Text] / Z. Topolińska // Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej, 13. – Warszawa, 1974. – S. 237–249.
- Vojteková 2012: Vojteková, M. Dynamika systému sekundárných predložiek v spisovnej slovenčine [Text] / M. Vojteková // Jazyk – médiá – text. Zborník príspevkov. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešovensis. Jazykovedný zborník, 35. – Prešov, 2012. – S. 197–209.

Кроме первичных предлогов и все активнее развивающегося состава вторичных предлогов, в современных славянских языках отмечаем наличие двух структурных типов данной категории. Первый из них образуют предлоги-сложения (composita), которые пишутся, как правило, слитно или с дефисом, напр., spod в польском языке, ispod в сербском или из-под в русском. Второй тип составляют предлоги-сочетания (пишущиеся раздельно), напр., македонское do iznad, do iza или русское разговорное на под, через за, которых польский язык вообще не знает. Статья представляет некоторые наблюдения, касающиеся второго из названных механизмов развития славянской предложной системы (частично в сопоставлении с польским языком).

Ключевые слова: предлог, предлоги-сложения, предлоги-сочетания.

Apart from primary prepositions and increasingly developing system of secondary prepositions in contemporary Slavonic languages, one may note the existence of two structural types of this grammatical category. The first type encompasses composita prepositions (typically written as one word or with a hyphen), e.g. spod in Polish, ispod in Serbia or из-под in Russian. The second type includes prepositional combinations (written as separate words), e.g. do iznad, do iza in Macedonian or на под, через за in colloquial Russian, the type which is not known at all in the Polish language. This paper presents selected observations concerning the second type of mechanisms of development of the system of prepositions in Slavonic languages (as contrasted with the Polish language).

Keywords: preposition, composita preposition, prepositional combinations.

Надійшла до редакції 2 квітня 2014 року.

Олена Материнська

УДК 811.112.2'81'37

ЗАКОНОМІРНОСТІ СЕМАНТИЧНОГО РОЗВИТКУ МЕРОНІМІЧНОЇ ЛЕКСИКИ

Пропонована стаття присвячена дослідженню семантичних властивостей меронімів – найменувань частин цілого у німецькій та англійській мовах. У дослідженні описано шляхи розвитку полісемії меронімів за рахунок метафоричних та метонімічних переносів, визначено їхню роль під час словотворчих процесів. До пріоритетних завдань статті належить пошук закономірностей семантичного розвитку досліджуваних лексичних одиниць.

Ключові слова: мероніми, полісемія, антропоморфна метафора, метонімія, семантичні закономірності.

1. Вступні зауваження. Статтю присвячено дослідженню закономірностей семантичного розвитку меронімів (найменувань частин цілого) у німецькій та англійській мовах. Відношення між частиною та цілим (меронімія) належить до одного з найважливіших типів семантичних відношень у мові, який упорядковує

знання людини про навколишній світ: нім. *Ast*, англ. *branch* 'гілка (дерева)'; нім. *Ohr*, англ. *ear* 'вухо'; нім. *Teil* 'частина', *Stück* 'шматок', *Element* 'елемент', англ. *part* 'частина', *piece* 'шматок' і под.

Увагу до цієї центральної логічної категорії було прикуто ще з часів античності, аксіоми щодо визначення відношень між частиною та цілим сформульовано в роботах Платона та Аристотеля [Aristotle 1912; Platon 1987]. Перша системна робота про логічні відношення між частиною та цілим була виконана Е. Гуссерлем у формально-онтологічному руслі [Husserl 2009]. До вивчення меронімії як одного з основних типів таксономічних зв'язків у мові лінгвісти звернулися у 80-90-х роках ХХ століття. Мероніми неодноразово ставали однією з базових «тестових» тематичних груп лексики під час дослідження семантичних універсалій, вивчення відношень посесивності, фігурували як об'єкт досліджень у психолінгвістиці, когнітивній лінгвістиці. У низці робіт Е. Рош [Rosch 1977] та її колеги, публікаціях у межах лінгвістичної антропології [Brown 2002] на матеріалі меронімів проілюстровано принципи «наївної» таксономії (сегментації дійсності) носіями різноструктурних мов [Andersen 1978], що безпосередньо відбивається на формуванні регулярних семантичних зсувів під час розвитку полісемії лексичних одиниць. У зв'язку з цим необхідним є виявлення семантичних типів меронімії [Brown 2002; Chaffin 1992; Cruse 1979; Gerstl, Pribbenow 1995; Heydrich 1995; Iris 1988; Jakobson 1963; Lutz 1996; Murphy 2003; Tversky 1990; Winston 1987]. Теоретична база дослідження спирається також на системні праці в межах класичного вивчення лексичної семантики в германістиці [Dornseiff 2004; Lutzeier 2002; Ullmann 1978; Weinreich 1980; Weisgerber 1950; Wotjak 1971].

Актуальність пропонованого дослідження пояснюється тим, що відношення між частиною та цілим, з одного боку, є одним із фундаментальних логічних відношень, на яких ґрунтується сприйняття людиною дійсності, з іншого – це важливий тип організації парадигматичних відношень у мові, який потребує детального вивчення. Попри той факт, що відношення між частиною та цілим завжди перебували в центрі уваги філософії, викликали великий інтерес з боку формальної логіки та математики, лінгвістика тривалий час не вважала цей тип відношень релевантним для вирішення питань вивчення лексичної системи мови. Отже, мероніми не були предметом окремого лінгвістичного дослідження як лексична підсистема, що становить значний шар базової лексики; їхні структурно-семантичні особливості не розглядалися комплексно на матеріалі повного мовного корпусу. Важливість дослідження системи меронімів пояснюється також і тим фактом, що ця лексична підсистема може виступати моделлю для вивчення закономірностей семантичного розвитку лексичної системи загалом. Характеристика системи меронімів є важливою для виявлення регулярних семантичних зв'язків між лексичними одиницями в лексичному фонді мови, класифікації моделей розвитку їхньої полісемії, для визначення корелятивного характеру відношень між їхньою структурною та семантичною організацією.

Мета пропонованої розвідки полягає у визначенні семантичних особливостей меронімів у німецькій та англійській мовах, розробці моделі їхнього системного опису та виявленні закономірностей семантичного розвитку та функціонування в лексичній системі мови. Досягнення вказаної мети передбачає необхідність розв'язання таких завдань, як: визначення загального корпусу меронімів у німецькій та англійській мовах на базі лексикографічних джерел та встановлення їхнього кількісного та тематичного складу; дослідження моделей розвитку полісемії меронімів, визначення індексу їхньої полісемії у досліджуваних мовах за тематичними групами; створення переліку моделей метафоричних та метонімічних переносів у процесі розвитку полісемії меронімів; вивчення впливу сформованих стереотипів сегментації дійсності носіями досліджуваних мов на формування семантичної структури меронімів; виявлення закономірностей взаємовідношень у системі меронімів у німецькій та англійській мовах.

Об'єктом дослідження є система меронімів, зокрема лексеми на позначення частин цілого (мероніми) в німецькій та англійській мовах та їхні лексико-семантичні варіанти (ЛСВ). **Предмет** дослідження – семантичні особливості меронімів, їхні взаємовідношення у німецькій та англійській мовах.

Емпіричний матеріал дослідження складають лексичні одиниці, отримані шляхом суцільної вибірки з репрезентативних тлумачних [Duden 2001; Duden 1970-1980; Webster's New Encyclopedic Dictionary 1993; Longman 2009; Wahrig 1989] та перекладних словників німецької та англійської мов. Для відбору та аналізу мовного матеріалу було використано також тематичні, ідеографічні [Dornseiff 2004; Fischer 1972; Random House Roget's thesaurus 1996; The Oxford–Duden Pictorial German and English Dictionary 1994], етимологічні [Duden Herkunftswörterbuch 1989; Partridge 2000] словники, електронні бази даних, енциклопедичні джерела і под. Загальний обсяг вибірки становить 4730 лексичних одиниць (6098 ЛСВ) у німецькій мові та 1888 лексичних одиниць (6091 ЛСВ) у англійській мові. Отже, у двох досліджуваних мовах проаналізовано 6618 лексичних одиниць, загальна кількість їхніх значень складає 12 189 ЛСВ.

До досліджуваного корпусу меронімів було включено лексичні одиниці, які наявні у словниках стандартної / літературної мови та не є вузькотермінологічними чи стилістично маркованими одиницями. Розмовна лексика не перебувала у фокусі дослідження, втім враховувалися випадки, коли відбувався перенос за моделлю метафори чи метонімії до одиниць розмовного стилю з меронімів, які за своїм основним значенням належать до загальноновживаної літературної лексики. Дібрано лексичні одиниці, які містять базові семантичні ознаки меронімів поза визначеним контекстом, оскільки за допомогою контексту до меронімів можна віднести численні немеронімічні лексеми. Розбіжності у кількості досліджуваних меронімів у німецькій та англійській мовах пояснюється тим фактом, що значна кількість композитів, зафіксованих у німецькій мові, в англійській мові передається описовими словосполученнями з прийменником *of* або ж поєднанням іменника з

прикметником у функції атрибута: нім. *Lungenspitze*, англ. *apex of the lung* ‘верхівка легень’, нім. *Hauptteil*, англ. *main, principal part* ‘головна, основна частина’. Такі словосполучення належать до так званих *ad hoc* утворень, їх не було включено до матеріалу дослідження, оскільки їхня кількість є майже необмеженою.

Здійснене дослідження спирається на загальнонаукові **методи**: *індуктивний метод*, який було використано для систематизації та опису матеріалу дослідження, та *дедуктивний метод*, що забезпечив аналіз, зіставлення, виявлення спільних та відмінних рис у структурній та семантичній організації досліджуваних лексичних одиниць у зазначених мовах. З основних методів та прийомів лінгвістичного аналізу було використано: *зіставний та описовий методи*, які дозволили систематизувати та інвентаризувати отримані дані та зіставити їх у двох досліджуваних мовах; *метод компонентного аналізу*, який застосовано для дослідження семантичної структури меронімів, виявлення та класифікації метафоричних й метонімічних моделей формування їхніх переносних значень під час розвитку полісемії; *метод кількісного аналізу*, що дозволив об’єктивно визначити та зіставити продуктивність структурних та семантичних типів меронімів, установити рівень їхньої полісемії у досліджуваних мовах. Така комбінація методів та прийомів лінгвістичного аналізу, значний мовний корпус забезпечують достовірність висновків і спостережень, об’єктивність отриманих результатів.

2. Семантичний потенціал меронімів є значним та визначається належністю відношення частини до цілого як одного з базових у мовній та позамовній дійсності, отже вплив на розвиток семантики меронімів здійснюють як лінгвістичні, так і екстралінгвістичні чинники. До базових механізмів розвитку полісемії меронімів можна віднести метафору та метонімію [Driven 2003: 55], які слід сприймати не тільки як мовні тропи, але і як базові інструменти мислення людини, створення у її свідомості поняттєвої системи, що є відображенням реальної дійсності. Полісемія у мові трактується з різних позицій та постійно відкриває нові можливості інтерпретації підстав, на яких відбуваються основні метафоричні та метонімічні зсуви значення [Haverkamp 1996]. Полісемія є однією з основних характеристик семантичної структури меронімів, одним із параметрів їхньої системної організації, за рахунок якої збільшується їхній семантичний обсяг.

Метафора ґрунтується на використанні слова щодо нового позамовного об’єкта, подібного до первинного денотата, на той час як метонімія заснована на використанні слова щодо нового позамовного об’єкта, суміжного зі старим денотатом у часі та просторі або ж залученого з ним в одну ситуацію [Papafragou 1996: 169], адже метафора базується на відношеннях подібності та аналогії, метонімія – на відношеннях суміжності [Ullmann 1957: 259]. Метонімія є семантичним процесом переносу форми мовної одиниці з одного референта на інший на підставі суміжності, збігу у свідомості мовця ознаки та її носія, причини та наслідку тощо; вона звертає увагу мовця на ідентифікувальну рису об’єкта, тоді як метафора дає його сутнісну характеристику [Арутюнова 1988: 31]. Механізми семантичної деривації глибоко закріплені у досвіді людини і є значною мірою незалежними від культури та середовища її існування, отже, можна говорити про можливість виведення закономірностей їхнього формування.

Дослідження процесів розвитку полісемії меронімів дозволяє виявити регулярні моделі метафоричних та метонімічних переносів, встановити семантичні типи зв’язків між меронімами. Для меронімічної лексики є характерним перехід у одному зі своїх значень з однієї тематичної групи до іншої. Так, локативний меронім нім. *Punkt* ‘точка, місце’ має також значення квантитативного мероніма ‘одиниця курсового котирування’. Слід також зазначити, що процес ідентифікації типу переносу (як метафоричного, так і метонімічного) може бути ускладненим семантичною реалізацією, на різних підставах, але в одному семантичному напрямку. Так, перенос з частини на ціле може відбуватися як на підставі асоціативної подібності частини до певного цілого (нім. *Krümel* (букв. ‘крихта, дрібка’) ‘крихітка, маленьке дитя’), так і на підставі того, що частина може виступати заміною цілому, якщо вона залучена до однієї поняттєвої ситуації на підставі суміжності (англ. *hoof* (букв. ‘ратиця’) ‘копитна тварина’). У зазначених випадках перенос відбувається з позначення частини на позначення живої істоти (людини або тварини).

2.1. Метафоричні моделі розвитку полісемії меронімів у німецькій та англійській мовах. Метафора базується на асоціативній подібності об’єктів реальної дійсності у свідомості людини, яка здатна проводити аналогії у процесі пізнання та осягнення світу. Антропоморфна метафора, що ґрунтується на асоціативному паралелізмі між тілом людини та навколишнім середовищем, свідчить про антропоцентризм її мислення [Andersen 1978: 252]. Здебільшого людина вдається до зіставлення предметів побуту зі своїм тілом. Кожна людина ототожнює своє тіло зі світом природи, внаслідок чого виникає безліч «стертих метафор» [Struck 1954: 100-101], якими вона послуговується майже щодня, наприклад: нім. *Fuß (des Berges)*, англ. *foot (of a mountain)* ‘підніжжя (букв. ‘нога’ скелі)’; нім. *Hals der Flasche*, англ. *bottleneck* ‘горлянка (букв. ‘шия’) пляшки’ [Материнська 2009: 46]. Більшість моделей метафоричних переносів у тематичній групі соматизмів базується на асоціаціях за подібністю форми, розташування частин тіла людини та предметів навколишньої дійсності, тобто на подібності просторових характеристик. Із цим також пов’язаний той факт, що у локативних меронімів реалізується перенос з найменування розташування у просторі на позначення частини тіла людини: *Rand* (букв. ‘край’) ‘рот’, *Fassade* (букв. ‘передній бік, фасад’) ‘обличчя, зовнішність’, *Hinterseite* (букв. ‘задня частина’) ‘зад, сідниці’.

Найбільш продуктивними основами-соматизмами, що функціонують у якості другого компонента найменувань частин рослин, які є детермінативними композитами, у німецькій мові є, наприклад, такі

основи: *-achsel* ‘плече’ (*Blattachsel* ‘пазуха листа’), *-wipfel* ‘маківка’ (*Baumwipfel* ‘маківка дерева’), *-ader* ‘судина’ (*Blattader* ‘прожилок листка’), *-kopf* ‘голова’ (*Salatkopf* ‘голівка салата’). В англійській мові найбільш продуктивною основою, яка функціонує у якості другого компонента, виявився соматизм *-head*: англ. *cabbagehead* ‘головка капусти’. Як другий компонент у складі композитів, що позначають найменування частин рослин, у німецькій мові функціонують також позначення частин споруд (нім. *Fruchtwand* ‘стінка плода’); найменувань предметів побуту (*Fruchtkapsel* ‘сім’яна коробочка’) та ін. [Материнська 2012: 106].

Найменування частин тіла людини також функціонують на позначення частин неживої природи: *Bergnase* (букв. ‘ніс скелі’) ‘виступ скелі’, англ. *bayhead* (букв. ‘голова бухти’) ‘віддалений район бухти’. Зазначені лексичні одиниці є екзоцентричними композитами, ядерний компонент яких переважно вжито у метафоричному значенні, підставою для такого переносу є подібність за формою, локалізацією та функцією частин об’єктів неживої природи та частин тіла людини, предметів навколо [Материнська 2013: 58-67].

Щоденний процес мовлення людини відзначається постійним вживанням стертих метафор, які нею вже усвідомлюються як такі, що позбавлені метафоричності, звичні номінативні вирази, які виконують власне денотативну функцію. На позначення таких метафор вживаються також терміни «мертві метафори» та «метафори – кліше» [Kallan 2008: 38]. На відміну від інновативних чи креативних метафор, які ґрунтуються на незвичному новому використанні асоціацій, за якими відбувається уподібнення одного об’єкта або поняття іншому, «мертві метафори» відштовхуються від певного еталонного порівняння, що видається найоптимальнішим для мовця, а відтак тиражуються, вживаються без додаткового переосмислення. Їхню мотивацію можна встановити тільки за допомогою спеціального лінгвістичного аналізу, інколи навіть етимологічного з метою відновлення підґрунтя, на якому сформувалася аналогія, що спричинила виникнення такої метафори.

У межах системи меронімів можна говорити також про систему метафори, що поєднує «анатомічну», «зоологічну», «рослинну» метафори з топологічними уявленнями людини та створює великі можливості для їхнього об’єднання за допомогою аналогії.

2.2. Метонімічні моделі розвитку полісемії меронімів у німецькій та англійській мовах. Метонімічні переноси у системі меронімів є продуктивними та виконують важливу інтегративну функцію, адже вони впорядковують ієрархічні зв’язки у ній, наприклад, назва частини людського тіла може вживатися на позначення цілого, людини: нім. *heller Kopf* (букв. ‘світла голова’) у значенні ‘розумна людина’, англ. *brain* (букв. ‘мозок’) у значенні ‘розумник’ (*pars pro toto* – перенос з частини на ціле, синекдоха є досить поширеним у системі меронімів). Це явище – цілком природний процес, якщо взяти до уваги той факт, що подібні переноси характеризуються передусім емоційним навантаженням [Andersen 1978: 252]. Назва частини тіла може вживатися на позначення одягу, який людина носить на цій частині тіла: нім. *Schulter* (букв. ‘плече’) ‘плічки одягу’, англ. *elbow* (букв. ‘лікоть’) ‘частина рукава’ тощо.

О. В. Падучева наголошує, що метонімія ґрунтується на зміні фокусу уваги (діатези), коли периферійна ознака стає ядерною, визначальною у семантичній структурі значення, а метафора спирається на категорійний зсув, зміну тематичної групи лексемою, яка у переносному значенні набуває зовсім інших класифікаційних ознак [Падучева 2004: 191].

Метонімія також може розглядатися як ланка на шляху до виникнення нового метафоричного значення, наприклад, позначення людини за частиною одягу, який вона носить, що реалізується у сталому фразеологічному виразі *unter dem Pantoffel stehen* ‘знаходитися під владою когось, зазвичай, якщо чоловік знаходиться під владою жінки’, спирається з одного боку на метонімічний за своєю природою перенос з назви одягу на того, хто його носить, але також позначає ‘чоловіка, який має слабкий характер’ вже на підставі порівняння із більш «домашнім» характером такого взуття, а також тим фактом, що *черевик, нога* за давнім німецьким правом були символами влади, підкорення [Королева 2002: 12].

Найбільш характерними моделями розвитку метонімії у системі меронімів є перенос з частини на ціле та навпаки, у межах якого можна виокремити різноманітні моделі: наприклад, перенос з найменування частини тіла на позначення того, що виробляється за допомогою цієї частини тіла, пов’язане з її функціонуванням [Materynska 2012: 132]: нім. *Auge*, англ. *eye* (букв. ‘око’) ‘зір, здатність бачити’, нім. *Hand*, англ. *hand* (букв. ‘кість руки’) ‘почерк’; позначення людини, групи людей *Kopf*, англ. *head* (букв. ‘голова’) ‘керівник, лідер’; з позначення частини простору (території) на позначення мешканців цієї території: нім. *Land* (букв. ‘країна, земля як одиниця адміністративно-територіального устрою’) ‘мешканці цієї країни, землі’, англ. *east* (букв. ‘схід’) ‘мешканці сходу’. Фіксуються також метонімічні переноси з позначення об’єкта на позначення його вмісту, наприклад, із позначення кімнати на її мешканців нім. *Stube* букв. ‘кімната’, ‘мешканці кімнати’, також з позначення частини споруди на її вміст: з позначення кімнати на позначення меблів, розташованих у ній, наприклад, нім. *Zimmer* букв. ‘кімната’ – ‘меблі, розташовані у цій кімнаті’, англ. *lounge* ‘вітальня; кімната (місце) відпочинку’, ‘крісло; шезлонг; диван для відпочинку’ тощо [Materynska 2013: 71-81].

Можна також стверджувати, що в багатьох випадках метонімічні моделі розвитку полісемії меронімів супроводжують процес звуження / специфікації чи розширення їхнього семантичного обсягу, наприклад, нім. *Zeit* букв. ‘час, проміжок часу’, ‘визначений момент у часі’, англ. *second* букв. ‘60-та частина секунди’, ‘дуже короткий період часу’, визначають родо-видові відношення, наприклад, нім. *Holz* букв. ‘деревина’, ‘певний сорт деревини’, англ. *rubric* ‘класифікаційний концепт, клас, категорія’; ‘рубрика; заголовок’ та ін.

Дослідження всього спектру моделей розвитку полісемії меронімів на підставі метонімії дозволяє визначати тенденції та динаміку її розвитку, які властиві також іншим групам лексики. У свою чергу це дає можливість бачити такий троп крізь призму логічного відношення між частиною та цілим, що говорить про важливість його існування (разом із метафорою) як механізму пізнавальної діяльності людини.

3. Рівень полісемії меронімів. Меронімам, як у німецькій, так і в англійській мовах притаманний розвиток полісемії, але рівень полісемії меронімів у німецькій мові (1,29) є значно нижчим за рівень полісемії меронімів у англійській мові (3,2). Це пояснюється передусім більшою кількістю меронімів-компаративних утворень у німецькій мові, що робить такі позначення цілого вузькоспецифічними за семантичним обсягом. З іншого боку, значна перевага морфологічних моделей словотвору в англійській мові та більша, ніж у німецькій мові, кількість симплексів сприяє розвитку високого рівня полісемії меронімів у ній.

Високим рівнем полісемії у німецькій мові характеризуються мероніми, які належать до тематичних груп найменувань частин живої природи (рослин), соматизмів, загальних позначень поняття «частина», в англійській мові – це мероніми, що визначаються у складі тематичних груп соматизмів, найменувань поняття «частина», частин сукупностей, локативних меронімів.

Моделі метафори та метонімії під час семантичного розвитку меронімів вказують на значну кількість переносних значень, які позначають поняття конкретного, матеріального світу, але також на перехід до царини абстрактної лексики, уявного світу людини, який аналогічного до предметного світу підлягає сегментації та впорядковується згідно з «народною» небіологічною, а отже ненауковою таксономією.

Загалом більшість меронімів на позначення конкретних та абстрактних понять характеризується схильністю саме до семантичної деривації, особливо якщо йдеться про мероніми в англійській мові, для німецької мови утворення нових меронімів за рахунок експліцитної та імпліцитної деривації є більш типовим.

Кількісні дані щодо рівня полісемії меронімів за виокремленими тематичними групами презентовано у таблиці, яку подано нижче.

Таблиця 1

Рівень полісемії меронімів за тематичними групами у німецькій та англійській мовах

Тематична група	Кількість лексем		Кількість ЛСВ		Індекс полісемії	
	Нім.	Англ.	Нім.	Англ.	Нім.	Англ.
1. Найменування частин істот (соматизми)	653	274	1015	1320	1,55	4,8
2. Найменування частин живої природи (рослин)	100	64	167	196	1,67	3,06
3. Найменування частин неживої природи	85	62	93	144	1,09	2,32
4. Найменування частин артефактів	998	557	1270	1438	1,27	2,58
5. Найменування частин сукупностей	211	41	242	150	1,14	3,65
6. Позначення поняття частини	256	172	362	647	1,41	3,76
7. Квантитативні мероніми	308	152	354	253	1,14	1,66
8. Локативні мероніми	842	340	1172	1200	1,39	3,5
9. Темпоральні мероніми	1224	200	1354	650	1,1	3,25
10. Найменування частин процесів	53	26	69	93	1,3	3,5
Разом	4730	1888	6098	6091	1,29	3,2

Незважаючи на складність створення переліку конкретних метафоричних та метонімічних моделей, за якими утворюються переносні значення меронімів, їх каталогізація постає як можлива та необхідна. Тільки визначивши підстави формування нових значень меронімів, можна виявити основні тенденції їхнього семантичного розвитку. Як вже зазначалося, фактором, який визначає складність розмежування метафоричних та метонімічних переносів під час розвитку полісемії меронімів є можливість утворення їхніх переносних значень на базі цих переносів у одному семантичному напрямку, наприклад, перенос з частини на ціле на підставі суміжності (метонімія, синекдоха: англ. *feather* (букв. 'перо', 'птаха') та асоціативної подібності, аналогії (метафора): англ. *clod* (букв. 'грудка, брила', 'телепень, йолоп, дурень').

Виокремлені моделі метафоричного та метонімічного переносу функціонують у межах антропоцентричної моделі світогляду людини, адже її уява формує систему «наївної анатомії», використовує асоціації зі світом природи та тварин для номінації предметів навколишнього світу (нім. *Dreifuß* 'тринога', англ. *turtleneck* (букв. 'шия черепахи') 'круглий комір светра, який щільно прилягає', нім. *Entenschnabel* (букв. 'дзьоб качки') 'черевки з вузьким носом', англ. *bill* (букв. 'дзьоб') 'дашок кашкета, картуза', нім. *Blatt*, англ. *blade* (букв. 'лист' – 'пласка частина інструмента, приладу'). Наведені приклади демонструють функціонування зоологічної та рослинної метафор, які функціонують у системі меронімів.

3.1. 3-поміж основних метафоричних моделей розвитку полісемії меронімів (за ними утворено 688 ЛСВ у німецькій та 2193 в англійській мовах) домінують переноси з позначення частини конкретного цілого або ж певного поняття на позначення: 1) частини іншого об'єкта за асоціативною подібністю, аналогією (200 ЛСВ у німецькій та 727 в англійській мовах), наприклад, нім. *Flügel*, англ. *wing* (букв. 'крило птаха') 'крило будівлі,

літака, авто'; нім. *Bein* (букв. 'нога') 'ніжка меблів', англ. *leg* 'ніжка, підпірка, опорна стійка'; 2) позначення абстрактного поняття (139 ЛСВ у німецькій та 555 в англійській мовах), наприклад, нім. *Deckung* (букв. 'покрівля, покриття') 'захист, приховування протиправних дій', нім. *Fassade*, англ. *facade* (букв. 'фасад будівлі') 'зовнішня сторона, показовий бік справи, людини'; 3) позначення частини тіла (соматизм) (115 ЛСВ у німецькій та 295 в англійській мовах): нім. *Rad* букв. 'колесо (частина транспорту)', 'віялоподібний хвіст птаха'; *barb* букв. 'вістря; колочка; зубець (стріли, рибальського гачка)', 'вусики (деяких риб)'; нім. *Giebel* 'верхівка даху', 'ніс людини', англ. *promontory* (букв. 'мис') 'виступ (на внутрішній частині барабанної перетинки вуха)'; 4) позначення цілого (89 ЛСВ у німецькій та 184 в англійській мовах): окремого предмета, наприклад, нім. *Brocken* (букв. 'уламок неправильної форми') 'кремезна людина' і под.; 5) позначення локативного поняття (41 ЛСВ у німецькій та 138 в англійській мовах): нім. *Front*, англ. *front* (букв. 'передня частина будівлі, фронтон') 'ділянка військового фронту, повітряний фронт, передова (під час ведення військових дій)'. До залишкової групи метафоричних моделей розвитку полісемії меронімів у німецькій та англійській мовах належать моделі, які не підлягають узагальненню, та представлені поодинокими випадками.

3.2. 3-поміж основних метонімічних моделей розвитку полісемії меронімів (за ними утворено 680 ЛСВ у німецькій та 2010 в англійській мовах) виявлено переноси з позначення частини конкретного цілого або ж певного поняття на позначення: 1) іншої частини цього об'єкта / поняття за суміжністю: нім. *Scheitel* 'маківка', 'волосся', англ. *shank* (букв. 'гомілка') 'нога' (200 ЛСВ у німецькій та 499 в англійській мовах); 2) частин іншого об'єкта: нім. *Giebel* 'верхівка даху', 'верхня частина вікна', англ. *link* 'поєднувальний елемент', 'кільце ланцюга' (110 ЛСВ у німецькій та 332 в англійській мовах); 3) позначення цілого (71 ЛСВ у німецькій та 154 ЛСВ в англійській мовах): людини або ж тварини за моделлю синекдохи: нім. *Kopf*, англ. *head* букв. 'голова' 'керівник'; певного об'єкта / поняття: нім. *Stück*, англ. *piece, bit* 'елемент, шматок', 'окремий твір мистецтва, естрадний номер, п'єса'; 4) частини певної сукупності: групи людей, тварин, також предметів (67 ЛСВ у німецькій та 251 в англійській мовах): нім. *Glied*, англ. *limb* (букв. 'член тіла') 'член суспільства, представник покоління, людина'; нім. *Stube* букв. 'кімната', 'мешканці кімнати', англ. *gallery* 'галерея', 'у театрі публіка, гальорка'; 5) квантитативних понять (38 ЛСВ у німецькій та 186 в англійській мовах): англ. *hand* '10,16 см., долоня – 4 дюйми', також 'жменя тютюну', 'зв'язка бананів', нім. *die Hände voll etw. (Kirschen) haben* 'жменя, повна вишень'. До залишкової групи були віднесені непродуктивні моделі, представлені поодинокими випадками.

Метонімія та синекдоха як її різновид відіграють у системі меронімів значну роль та слугують інструментом, який впорядковує зв'язки між певними об'єктами та поняттями в уявленні людини, які характеризуються суміжністю. З точки зору логіки та філософії, ціле та частина пов'язані відношенням включення, вирішальним фактором є визначення пріоритету цілого до частини чи частини щодо цілого у процесі пізнання. Метонімія вказує на можливість заміщення, а отже перехрещення ознак цілого та його частини, їхньої діалектичної взаємодії, на яку вказують зафіксовані під час розвитку полісемії меронімів моделі метонімічних переносів.

Підтверджено тезу про моделювання замкненого семантичного циклу, коли найменування частини розвиває можливість позначати ціле, а відтак у переносному сенсі стає цілим. Це ще раз підтверджує факт глибинного взаємозв'язку між поняттям частини та цілого у свідомості людини, для якої наявність можливостей переходів між ними є очевидною. Отже, якщо такий перехід є часто неможливим у реальному світі, у ментальному світі людини він здійснюється за регулярними моделями, переконує саме у такому визначенні природи меронімічних відношень, яке ставить їх на рівень механізмів мислення.

Слід констатувати, що для німецької мови нехарактерною є модель метонімічного переносу з позначення частини конкретного цілого або ж певного поняття на позначення хвороби (англ. *flatfoot* (букв. 'пласка стопа') 'плоскостопість'). Цей факт можна порівняти з утворенням композитів на позначення певної хвороби частини тіла, в яких одним з компонентів є соматизм, тобто ця модель не реалізується в німецькій мові на рівні полісемії, але є продуктивною у словотворчому процесі: нім. *Beinbruch* 'перелам ноги', *Augenschwäche* 'зорова недостатність', *Fußmykose* 'мікоз ніг', *Herzinfarkt* 'інфаркт міокарда', англ. *foot-and-mouth (disease)* 'ящур (хвороба тварин, худоби)', *heartache* 'біль у серці', *nose job* 'пластична хірургія носа', *earache* 'біль у вухах', *toothache* 'зубний біль', *headache* 'головний біль' тощо. Другим компонентом у композитах в англійській мові часто виступає основа: *-ache* 'біль'.

Загальний перелік моделей розвитку полісемії меронімів дозволяє констатувати, що в обох досліджуваних мовах основні відмінності семантики меронімів полягають у продуктивності цих моделей. Наведений матеріал також слугує підтвердженням валідності основних стереотипів сегментації людиною відношень між частиною та цілим, які безпосередньо впливають на формування моделей метафоричних та метонімічних переносів під час розвитку їхньої полісемії. Регулярність ототожнення певних ємностей, контейнерів, простору із їхнім вмістом спричинило виникнення моделей метонімічного розвитку меронімів за моделлю синекдохи.

Поєднання матеріального та абстрактного світу у свідомості людини зумовило виникнення численних випадків антропоморфної метафори. Найбільш продуктивними виявилися саме ті моделі, які відбивають універсальні особливості сприйняття та осягнення цілого та його частин в уявленні людини. Під час їхнього семантичного розвитку зберігаються основні логічні постулати та аксіоми, виокремлені ще Платоном та

Аристотелем. Основний напрямок переносу визначається набором семантичних ознак, виокремлених у їхньому прямому значенні. Збіг семантичних ознак меронімів у прямому значенні призводить до схожості розвитку їхніх переносних значень; подібні значення можуть розвивати під час розвитку полісемії мероніми, які, зазвичай, належать до різних тематичних підгруп.

Процеси метафоризації та метонімізації виконують інтегративну функцію у системі меронімів. Визначення основних моделей метафоричного та метонімічного розвитку полісемії меронімів дозволяє точніше визначити типи семантичних відношень, які існують у системі меронімів. Визначальну роль у системі меронімів відіграє антропоморфна метафора, яка розкриває механізм асоціативного мислення людини, який має антропоцентричну спрямованість.

3.3. Вплив національно-культурної специфіки на формування моделей конкретних семантичних типів меронімів та на розвиток їхньої полісемії реалізується у сформованості деяких стереотипів щодо сприйняття та сегментації цілого носіями німецької та англійської мов, які зумовлені їхнім менталітетом, соціальним устроєм та історичним перебігом подій. Спільним для обох досліджуваних мов є формування в межах уявлень людини про своє тіло системи «наївної», ненаукової анатомії, унаслідок чого соматизми стають потужним джерелом поповнення лексики шляхом семантичної деривації.

Важливим стереотипом для носіїв англійської мови є асоціація, пов'язана із найменуваннями частин будівель, що втілює ідею «Мій дім – моя фортеця»; згідно з таким стереотипом, усі несучі елементи конструкції, підмурок, фундамент розвивають переносні значення пов'язані із відчуттям стабільності, захищеності: англ. *tower* букв. 'вежа, башта', *pillar* 'стовп' – 'опора суспільства, надійна людина', *keystone* букв. 'замковий (ключовий) камінь (склепіння, арки)', 'наріжний камінь; основний принцип'. Квантитативні мероніми тісно пов'язані з матеріальним побутом людини, оскільки на початку формування метричної системи людина використовувала параметри власного тіла, різні предмети та ємності, контейнери для вимірювання та відмірювання: нім. *Fuß*, англ. *foot* (букв. 'ступня') 'міра довжини, фут', *Elle, ell* (букв. 'лікоть') 'старовинна міра довжини, лікоть (45 дюймів)'. Локативні мероніми в англійській мові демонструють важливість та глибоку закоріненість у мові значення землі для людини: англ. *husbandland* 'ділянка, яку обробляє та на якій безпосередньо мешкає її власник на відміну від загальної території у володінні (лексема *husband* раніше мала значення не 'чоловік', а 'власник, господар дому)', англ. *fosterland* (від дангл. *fōstorland*= *fōstor* 'їжа, прожиття'+ *land* 'земля') 'ділянка, що надавалася у розпорядження монахів', *bookland* (від дангл. *bōceland*= *bōc* 'книга, закон'+ *land* 'земля') 'ділянка, що знаходилася у володінні згідно з хартією, грамотою в англосаксонській Англії'. Темпоральні мероніми у німецькій мові засвідчують стереотип важливості порядку та чіткості й акуратності у розподілі часу, найдрібніших його сегментів. Це характеризує також темпоральні мероніми в англійській мові, втім ступінь структурованості часового простору в німецькій мові є вищим (нім. *Nachmittagszeit* 'час після обіду', *Fernsehabend* 'вечір перегляду телебачення', *Zahlungstermin* 'термін сплати', *Wartezeit* 'час очікування'). Такий стереотип є базовим для німецької мови, в якій впорядкування простору та часу за чітко визначеним сценарієм, є неодмінною складовою менталітету її носіїв.

Існування небіологічної, «наївної» сегментації цілого, яка відрізняється від її наукового аналогу, доведеного та правильного, здійснює значний вплив на розвиток полісемії меронімів, який ґрунтується на асоціативних зв'язках та суміжності, яку людина відновлює у своїй свідомості, впорядковуючи загальновідомі факти про об'єкти довкілля. Процес синтезу та сегментації знання про відношення між частиною та її цілим відбувається при цьому не тільки із залученням об'єктивних факторів, але й на підставі суб'єктивного бачення та типізації людиною системи позначень частин. Істотний вплив на сегментацію цілого у свідомості людини відіграють її міфологічні та космологічні уявлення, що походять з давніх часів. Детальний аналіз всіх стереотипів та особливостей вибудови системи меронімів у мовній свідомості носіїв німецької та англійської мов дозволяє повністю відтворити реалізацію відношень між частиною та цілим у них з урахуванням усіх лінгвістичних та екстралінгвістичних факторів, які впливають на її формування.

4. Здійснене дослідження дозволило зробити наступні узагальнення.

4.1. Система меронімів належить до базового лексикону різних мов, вона є одним з найважливіших видів семантичних логіко-кваліфікаційних відношень у мові, а також у позамовній дійсності, а саме відношенням між частиною та цілим. Меронімія є різновидом таксономії, вона впорядковує парадигматичні зв'язки у мові й потребує класифікації та моделювання з метою створення її комплексного опису.

4.2. Вплив національно-культурної специфіки на формування моделей конкретних семантичних типів меронімів та на розвиток їхньої полісемії реалізується у сформованості деяких стереотипів щодо сприйняття та сегментації цілого носіями німецької та англійської мов, які зумовлені їхнім менталітетом, соціальним устроєм та історичним перебігом подій.

4.3. Багато спільного засвідчують мероніми, що сформовані в межах давніх поняттєвих систем, таких, як «наївна анатомія», метрична система, яка на попередніх стадіях демонструвала тісний зв'язок із предметним світом та тілом людини, що функціонували як вимірювачі. Семантика меронімів визначається також традиційним поєднанням систем живої та неживої природи в уявленні людини, їхній персоніфікації. Людина схильна порівнювати «ландшафт» свого тіла із навколишнім середовищем, адже вона існує у просторово-часових координатах, у яких існує довкілля, саме через осягнення нею цих зв'язків виникають регулярні типи

семантичних переносів, асоціативних відношень, а їхня реалізація мовними засобами залежить від способу сегментації людиною навколишнього світу та її ментальності.

4.4. Фіксується кореляція між рівнем полісемії та меронімії, оскільки наявність семантичної ознаки «партитивності» зумовлює динаміку семантичної структури лексем, зокрема сприяє формуванню переносів з частини на ціле та навпаки. Найвищим рівнем полісемії характеризуються мероніми в англійській мові в тематичних групах найменувань поняття «частина», частин сукупностей, локативних меронімів; нижчий рівень полісемії відзначає досліджувані в німецькій мові мероніми, з-поміж яких значний рівень полісемії мають найменування частин тіла, рослин, найменування поняття «частина».

4.5. Метафоричні та метонімічні моделі розвитку полісемії меронімів розподіляються майже рівномірно, але в обох досліджуваних мовах спостерігається незначне домінування метафоричних моделей переносів (антропоморфної метафори). До найпродуктивніших метафоричних моделей розвитку переносних значень меронімів належать переноси з позначення частини конкретного об'єкта / певного поняття на позначення частини іншого об'єкта за асоціативною подібністю, аналогією, на позначення абстрактного поняття, частин тіла, цілого; до метонімічних моделей – переноси з позначення частини конкретного об'єкта / певного поняття на позначення іншої частини цього об'єкта / поняття, частин іншого об'єкта / поняття за суміжністю та на позначення цілого об'єкта, частин сукупностей.

4.6. Результатом цього дослідження є комплексний опис семантичних особливостей меронімів, виокремлення їх як окремої лексичної підсистеми, що пов'язана складною мережею взаємовідношень та є важливою для розвитку як меронімічної, так і немеронімічної лексики, оновлення та поповнення лексичного складу мови. Каталогізація метафоричних та метонімічних моделей розвитку полісемії меронімів дозволяє прогнозувати їхній подальший розвиток.

4.7. Слід зазначити, що модель опису окремої семантичної ділянки лексикону, презентована у цій роботі, може бути використана для дослідження інших лексичних підсистем, перетинів меронімії та гіпо-гіперонімії, інших видів семантичних відношень, що формують лексичну систему мови.

Перспектива запропонованого дослідження полягає у можливості подальшого вивчення семантичних зв'язків у лексиці із застосуванням розробленого концептуального апарату.

Література

- Арутюнова 1988: Арутюнова, Н. Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт [Текст] / Н. Д. Арутюнова. – М.: Наука, 1988. – 341 с.
- Королева 2002: Королева, О. Э. Метонимия как тип значения: семантическая характеристика и сферы употребления [Текст] / О. Э. Королева. – Обнинск: Ин-т муниципального управления, 2002. – 158 с.
- Материнська 2012: Материнська, О. В. Меронімічні відношення в лексичній системі німецької та англійської мов: монографія [Текст] / О. В. Материнська. – Донецьк: Всеукраїнське держ. багатопрофільне видавництво Донбас, 2012. – 360 с. (Типологічні, зіставні, діахронічні дослідження. – Т. 8.).
- Материнська 2009: Материнська, О. В. Типологія найменувань частин тіла: монографія [Текст] / О. В. Материнська. – Донецьк: Донецький національний університет, 2009. – 295 с. (Типологічні, зіставні, діахронічні дослідження. – Т. 5.).
- Материнська 2013: Материнська, О. В. Моделювання меронімічних відношень у лексичній системі мови [Текст] / О. В. Материнська // Мовознавство. Науково-теоретичний журнал інституту мовознавства ім. О. О. Потебні та українського мовно-інформаційного фонду НАН України. – Київ: Видавничий дім «Академперіодика» НАН України, 2013. – № 6 (273). – С. 58-67.
- Падучева 2004: Падучева, Е. В. Метафора и ее родственники [Текст] / Е. В. Падучева // Сокровенные смыслы: Слово. Текст. Культура: [сб. статей в честь Н. Д. Арутюновой / Отв. ред. Ю. Д. Апресян]. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С. 187-203.
- Andersen 1978: Andersen, E. Lexical Universals of Body-Part Terminology [Text] / Elaine Andersen / Universals of human languages [Ed. by J.H. Greenberg]. – Vol. 3. Word structure. – Stanford, California: Stanford University Press, 1978. – P. 335-368.
- Aristotle 1912: Aristotle. The Metaphysics [Text] / Aristotle [translated by H. Tredennick]. – London; New York: William Heinemann Ltd., G.P. Putnam's Sons, 1912. – 473 p.
- Brown 2002: Brown, C. H. Paradigmatic relations of inclusion and identity II: Meronymy [Text] / Cecil Brown // Lexicology: an international handbook on the nature and structure of words and vocabularies: [in 2 volumes] / [A. Cruse, F. Hundsnurscher, P. R. Lutzeier (Edit.)]. – Vol. 1. – Berlin; New York: Walter de Gruyter, 2002. – P. 480-485.
- Chaffin 1992: Chaffin, R. The concept of a semantic relation [Text] / Roger Chaffin // Frames, fields and contrast: new essays in semantic and lexical organization. – Hillsdale; New-Jersey; Hove; London: Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 1992. – 464 p.
- Cruse 1979: Cruse, D. A. On the transitivity of the part-whole relation [Text] / Alan D. Cruse // Journal of Linguistics. – 1979. – Vol. 15/1. – P. 29-38.
- Driven 2003: Driven, R. Metaphor and metonymy in comparison and contrast [Text] / Rene Driven, Ralf Pörings. – Berlin; New York: Mouton de Gruyter, 2003. – 605 p.

Iris 1988: Iris, M. A. Problems of the part-whole relation [Text] / Madelyn Ann Iris, Bonnie Litovitz, Martha Evens // Relational model of the lexicon. Representing knowledge in semantic networks (Studies in natural language processing). – Cambridge ; New-York ; New Rochelle ; Melbourne ; Sydney : Cambridge University Press, 1988. – P. 261-287.

Gerstl, Pribbenow 1995: Gerstl, P., Pribbenow, S. Midwinters, end games and body parts. A classification of part-whole relations [Text] / Peter Gerstl, Simone Pribbenow // Parts and wholes. Integrity and Granularity / [C. Eschenbach, W. Heydrich (Edit.)]. – Bericht 49. – Hamburg : Graduirtenkolleg Kognitionswissenschaft, Universität Hamburg, 1995. – S. 23-49.

Haverkamp 1996: Haverkamp, A. Einleitung in die Theorie der Metapher [Text] / Anselm Haverkamp // Theorie der Metapher [A. Haverkamp (Hg.)]. – Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1996. – 512 S.

Heydrich 1995: Heydrich, W. Mereonymie. Zur Semantik der Teil-Ganzes Relationen [Text] / Wolfgang Heydrich // Parts and wholes. Integrity and Granularity / [C. Eschenbach, W. Heydrich (Hgg.)]. – Bericht 49. – Hamburg : Graduirtenkolleg Kognitionswissenschaft, Universität Hamburg, 1995. – S. 51-68.

Husserl 2009: Husserl, E. Zur Lehre von den Ganzen und Teilen [Text] / Edmund Husserl // Logische Untersuchungen. – Hamburg : Felix Meiner Verlag, 2009. – 813 S. (Philosophische Bibliothek ; Bd. 601).

Jakobson 1963: Jakobson, R. Parts and wholes in language [Text] / Roman Jakobson // Parts and Wholes / [D. Lehrer (Edit.)]. – New York ; London : The Free Press of Glencoe, 1963. – P. 157-162.

Kallan 2008: Kallan, P. Die Semantik der metaphorischen Welt. In Bezug auf Schriften Paul Ricoeurs [Text] / Paul Kallan. – Frankfurt am Main ; Berlin ; Bern ; Bruxelles ; New York ; Oxford ; Wien : Peter Lang, 2008. – 184 S. (Europäische Hochschulschriften ; Reihe XX Philosophie ; Serie XX ; Bd. 728).

Lutz 1996: Lutz, C. Untersuchungen zu Teil-Ganzes Relationen. Modellierungsanforderungen und Realisierung in Beschreibungslogiken [Text] / Carstin Lutz. – Hamburg : Universität Hamburg, 1996. – Mitteilung 258. – 79 S.

Lutzeier 2002: Lutzeier, P. R. Wort und Bedeutung Grundzüge der lexikalischen Semantik [Text] / Peter R. Lutzeier // Dittman J., Schmidt C. (Hgg.) Über Wörter. – 1. Aufl. – Freiburg im Breisgau : Rombach, 2002. – S. 33-58.

Materynska 2012: Materynska, O. Typologie der Körperteilbenennungen [Text] / Olena Materynska / [Monographie / A. Kaṭny, K. Lukas, C. Schatte (Hgg.)]. – Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New-York, Oxford, Warszawa, Wien : Peter Lang, 2012. – 246 S. (Danziger Beiträge zur Germanistik ; Bd. 41.).

Materynska 2013: Materynska, O. Meronymie im Deutschen und Englischen [Text] / Olena Materynska // Semantik und Pragmatik im Spannungsfeld der germanistischen und kontrastiven Linguistik / [L. Iagupova, V. Kaliuščenko, A. Kaṭny, H. Roll (Hgg.)]. – Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New-York, Oxford, Warszawa, Wien : Peter Lang, 2013. – S. 71-81. (Donezk Studien zur Germanistik, kontrastiven und diachronen Linguistik ; Bd. 1.)

Murphy 2003: Murphy, M. Lynne Semantic relations and the lexicon: antonymy, synonymy and other paradigms [Text] / Lynne M. Murphy. – Cambridge : Cambridge University Press, 2003. – 293 p.

Papafragou 1996: Papafragou, A. On metonymy [Text] / Anna Papafragou // Lingua. – 1996. – Vol. 99. – P. 169-195.

Platon 1987: Platon. Parmenides. Griechisch / Deutsch [Text] / Platon [übersetzt von E. Martens]. – Stuttgart : Philipp Reclam Jun., 1987. – 207 S.

Rosch 1977: Rosch, E. Classification of real world objects: origins and representations in cognition [Text] / Eleanor Rosch / Thinking readings in cognitive science. – Cambridge; London; New-York; Melbourne : Cambridge University Press, 1977. – P. 212-222.

Struck 1954: Struck, E. Bedeutungslehre. Grundzüge einer lateinischen und griechischen Semasiologie mit deutschen, französischen und englischen Parallelen [Text] / Erdmann Struck. – Stuttgart : Ernst Klett Verlag, 1954. – 184 S.

Tversky 1990: Tversky, B. Where partonomies and taxonomies meet [Text] / Barbara Tversky // Meanings and Prototypes. Studies in linguistic categorisation / [S. L. Tsohatzidis (Edit.)], 1990. – London ; New York : Routledge. – P. 334-344.

Ullmann 1957: Ullmann, S. Historical semantics and the structure of the vocabulary [Text] / Stephen Ullmann // Andre Martinet «Estructuralismo e historia». – Canarias : Universidad de la Laguna, 1957. – S. 289-303.

Ullmann 1978: Ullmann, S. Neue Richtlinien in der Semantik [Text] / Stephen Ullmann // Strukturelle Bedeutungslehre / [H. Geckeler (Hg.)]. – Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1978. – S. 15-39.

Weinreich 1980: Weinreich, U. On semantics [Text] / Uriel Weinreich / [W. Labov, B. S. Weinreich (Hgg.)]. – Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 1980. – 420 p.

Weisgerber 1950: Weisgerber, L. Vom Weltbild der deutschen Sprache [Text] / Leo Weisgerber. – Düsseldorf : Schwann, 1950. – 231 S.

Winston 1987: Winston, M. E. A taxonomy of part-whole relations [Text] / Morton E. Winston, Roger Chaffin, Douglas Herrmann // Cognitive Science : a multidisciplinary journal. – 1987. – Vol. 11. – P. 417-444.

Wotjak 1971: Wotjak, G. Untersuchung der Struktur der Bedeutung : Ein Beitrag zu Gegenstand und Methode der modernen Bedeutungsforschung [Text] / Gerd Wotjak. – Berlin : Akad. Verlag, 1971. – 340 S.

Лексикографічні джерела

Dornseiff 2004: Dornseiff, F. Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen [Text]/ Franz Dornseiff. – Berlin ; New-York : Walter de Gruyter, 2004. – 933 S.

Duden 1970-1980: Duden “Das größte Wörterbuch der deutschen Sprache” in 6 Bd. [Text] / [hrsg. u. bearb. vom Wissenschaftlichen Rat u. d. Dudenred. unter der Leit. von Günther Drosdowski]. – Mannheim ; Wien ; Zürich : Bibliographische Institut, 1970. – 1980. – Bd. 1. – 464 S. ; Bd. 2. – 928 S ; Bd. 3. – 1408 S. ; Bd. 4. – 1904 S. ; Bd. 5. – 2432 S ; Bd. 6. – 2992 S.

Duden Herkunftswörterbuch 1989: Der Duden in 12 Bd-n: Das Standardwerk zur deutschen Sprache [Text] . – Bd. 7 : Herkunftswörterbuch : Etymologie der deutschen Sprache / Hrsg. Von der Dudenredaktion. – 2., völlig neu bearbeitete und erweiterte Auflage. – Mannheim ; Leipzig ; Wien ; Zürich : Dudenverlag, 1989. – 839 S.

Duden 2001: Duden Deutsches Universal Wörterbuch [Text]/ [hrsg. von der Dudenredaktion]. – Mannheim ; Leipzig ; Wien ; Zürich : Dudenverlag, 2001. – 1892 S.

Fischer 1972: Fischer, W. Englischer Wortschatz nach Sachgruppen [Text]/ Walter Fischer. – Göttingen : Vandenhoeck und Ruprecht. 3. Aufl., 1972. – 237 S.

Longman 2009: Longman dictionary of contemporary English [Text] / Editorial director Michael Mayor. – Harlow : Pearson Education Limited, 2009. – 2081 p.

Partridge 2000: E. Origins : a short etymological dictionary of modern English [Text]. – London ; New York : Routledge, 2000. – 972 p.

Random House Roget's thesaurus 1996: Random House Roget's thesaurus [Text]. – New York : Ballantine books, 1996. – 691 p.

The Oxford-Duden 1994: The Oxford-Duden Pictorial German and English Dictionary, 2.-edition [Text] / [ed. by the Dudenredaktion and the German section of the Oxford University Press Dictionary Department]. – Oxford : Clarendon Press, 1994. – 677 p.

Wahrig 1989: Wahrig, G. Deutsches Wörterbuch [Text] / Gerhard Wahrig. – München : Mosaik Verlag, 1989. – 1493 S.

Webster's New Encyclopedic Dictionary 1993: Webster's New Encyclopedic Dictionary [Text]. – New York : Black Dog / Leventhal Publishers Inc., 1993. – 1787 p.

Представленная статья посвящена исследованию семантических свойств меронимов – наименований частей целого в немецком и английском языках. В исследовании описаны пути развития полисемии меронимов за счет метафорических и метонимических переносов, определена их роль в словообразовательных процессах. К приоритетным задачам статьи относится поиск закономерностей семантического развития исследуемых лексических единиц.

Ключевые слова: меронимы, полисемия, антропоморфная метафора, метонимия, семантические закономерности.

This paper dwells upon the semantic peculiarities of the meronyms – nouns denoting parts in German and English. The research presents the ways of their polysemy development by means of the metaphoric and metonymic transference, encloses their meaning in word-formation process. The research highlights the regular semantic paths of the lexical units under analysis.

Keywords: meronyms, polysemy, antropomorphic metaphor, metonymy, semantic regularities.

Надійшла до редакції 10 квітня 2014 року.

Ганна Пасько

УДК 81'42

**ВИЯВ СТРАТЕГІЙ МЕТАФОРИЧНОГО ШИФРУВАННЯ ТА ПІДКАЗКИ
МОВЛЕННЕВОГО ЖАНРУ ЗАГАДКИ В ГЕРМАНСЬКИХ МОВАХ**

Простежено особливості вияву інтерактивних стратегій метафоричного шифрування та підказки в структурі мовленнєвого жанру загадки в англійській та німецькій мовах. Водночас розглянуто тактики стратегій шифрування та підказки як спосіб їхньої реалізації.

Ключові слова: мовленнєвий жанр, концепт, стратегія, тактика, адресат.

Когнітивно-дискурсивна парадигма наукового знання, у рамках якої відбуваються сучасні дослідження різнотипних мовленнєвих жанрів дозволяє поглянути на загадку як на концептуально впорядковану структуру (А. І. Мамедова, Г. В. Насибуліна, Т. А. Панасенко, В. Г. Сибірцева, О. І. Тимченко, Е. Д. Юсупова), що презентує народні знання про світ та людину в ньому. У вітчизняному мовознавстві досвід ґрунтовного дослідження дискурсивного зразка української народної загадки належить О. О. Селівановій. Дослідниця говорить про існування в дискурсивному зразку загадки інтерактивних стратегій перформативності,

метафоричного шифрування та підказки [Селіванова 2004: 207]. Водночас **актуальним** на сьогодні питанням залишається характер вияву таких стратегій в іншомовних загадках. **Мета** пропонованої статті – висвітлити особливості вияву інтерактивних стратегій перформативності, шифрування та підказки в мовленнєвому жанрі загадки (далі – МЖЗ) у германських (англійській, німецькій) мовах для розкриття сутності принципів кодування змісту дескриптивної частини паремії та її декодування адресатом досліджуваного жанру мовлення.

Мета передбачає вирішення таких **завдань**: 1) дефінувати поняття стратегія і тактика в лінгвістиці; 2) простежити особливості вияву інтерактивних стратегій і тактик у структурі МЖЗ в англійській та німецькій мовах. **Наукова новизна** полягає у виокремленні тактики флороморфізму/фітоморфізму як тактики стратегії метафоричного шифрування.

Як зазначає А. П. Загнітко, стратегія спілкування – це характеристика когнітивного аспекту комунікації, найоптимальніша реалізація інтенції адресанта щодо досягнення конкретної мети спілкування [Загнітко 2012а: 400], мовленнєва тактика ж постає способом реалізації мовленнєвої стратегії [Загнітко 2012б: 13].

Отже, мета **стратегії шифрування** – «сховати від адресата істинну інформацію, спрямувати його на хибний шлях, але зробити це майстерно, щоб усе ж таки надати співрозмовникові можливість розгадати загадку» [Селіванова 2004: 207]. О. О. Селіванова до принципів метафоричного шифрування в структурі загадки відносить антропоморфізм (аналогізація родинного, вікового, статевого статусів людини чи частин її тіла з денотатом відгадки), зооморфізм (аналогізація номінацій тварин з відгадкою) та побутоцентризм (аналогізація назв предметів повсякденного побуту, обрядової лексики з відгадкою). Тактиками метафоричного шифрування є метафорична аналогізація, шифрована метафоризація, парадокс, гіперболізація, невизначеність суб'єкта загадки, шифрована персоніфікація, варіативна відгадка, рима [Селіванова 2004: 209–210]. У свою чергу ми пропонуємо окремо виділити тактику флороморфізму/фітоморфізму (аналогізація назв реалій рослинного світу з відгадкою).

Антропоморфізм є класичним принципом метафоричного шифрування, адже людина, безперечно, постає мірою реалій світу, зокрема й тих, що зображені в загадках. Так, у дескриптивних частинах германських загадок можуть зустрічатись:

1) гендерні номінації антропоцентрів: англ. *I'm a little country lad in a fine red coat, you see. When they meet me, folk are glad And always bow low to me!* (A wild strawberry) 'Як бачите, я маленький сільський парубок у гарному червоному капелюсі. Коли люди мене зустрічають, вони радіють і низько мені вклоняються (Дика суниця)' (Соловьева 1963: 34); нім. *Ein Mädchen im Baum, das Herz ist aus Stein, das Kleid rot wie Wein. Was mag das wohl sein?* (Die Kirsche) 'Дівчина на дереві, серце сталеве, сукня червона, як вино. Що це може бути? (Вишня)' (Heinrich 1989: 91) – як бачимо, в англійській загадці денотат-відгадку суниця представлено через аналогію з парубком, а в дескриптивній частині німецької паремії дівчина виступає метафоричним корелятом вишні;

2) номінації, що демонструють родинні зв'язки, наприклад, сестра і брат: англ. *I have a little sister. Her name is Pretty Peep, She wades in the waters Deep, deep, deep! She climbs up the mountains High, high, high! My poor little sister. She has but one eye!* (A star) 'У мене є молодша сестра...[...] Моя бідна маленька сестра, у неї лише одне око! (Зірка)' (Соловьева 1963: 22); нім. *Zwei Brüder gehen auf einem weißen Feld spazieren, ein großer und ein kleiner, und der kleine hat mehr zu sagen als der große* (Die Zeiger der Uhr) 'Два брати гуляють білим полем, один великий, інший маленький, і маленький має що сказати більше за великого (Стрілки годинника)' (Heinrich 1989: 173).

Зооморфізм як принцип метафоричного шифрування в загадках ґрунтується на тому, що люди здавна контактували з тваринним світом у дикій природі, приручали тварин для своїх господарських потреб. Більше того, тварини дуже близькі людині за всіма своїми біологічними функціями, окрім, звичайно, мовлення, а тому не дивно, що розмаїття закодованих у дескриптивних частинах загадок відгадок (від явищ природи до артефактів) метафорично представлено через концепти на позначення тварин, птахів, комах, риб тощо: англ. *A watchdog at your door am I, You turn me round and still I lie. I never bark and I never bite, I keep your things quite safe at night* (A lock) 'Я сторожовий пес біля ваших дверей. Я ніколи не гавкаю і не кусаюсь, я стережу ваші речі вночі (Замок)' (Соловьева 1963: 14) і под.

Все, чим користувалась людина у своєму повсякденному житті знайшло своє концептуальне відбиття в загадках завдяки тактиці **побутоцентризму**. Як зазначає О. О. Селіванова, «саме знаки відомих народів предметів побуту формують семіотичний простір текстів-загадок, що робить їх справді народними, фольклорними за статусом...» [Селіванова 2004: 210]. Так, на тактиці побутоцентризму побудовано німецьку загадку *Ein großer Bienenkorb ist still im Februar, Juli, August, jedoch belebt zu anderer Zeit. Hast du es schon gewußt?* (Die Schule) 'Великий вудик тихий у лютому, липні і серпні, проте в інший час він населений. Ти це вже знав? (Школа)' (Heinrich 1989: 56) тощо.

Флороморфізм (або **фітоморфізм**) постачає загадкам такі концепти-джерела, як дерева, рослини, фрукти та овочі:

1) дерева: англ. *This tree has thousands of leaves. It grows bigger and bigger without any branches, without any root* (A haystack) 'Це дерево має тисячі листочків. Воно росте й росте без гілок, без коріння (Стіг)' (Соловьева 1963: 1);

2) рослини: англ. *A flower planted in the hand, That blossoms when it rains* (An umbrella) ‘Квітка, посаджена на руці, цвіте під час дощу (Парасолька)’ (Соловьева 1963: 12);

3) фрукти та овочі: нім. *Welcher Apfel wachsen an keinem Baum?* (Die Augapfel) ‘Яке яблуко не росте на дереві? (Очне яблуко)’ (Heinrich 1989: 50).

Розглянемо тактики метафоричного шифрування МЖЗ у германських мовах. **Метафорична аналогізація**, за О. О. Селівановою, є свідомим викривленням, перетворенням ситуації, в якій існує денотат відгадки [Селіванова 2004: 207]. Ця тактика співвідноситься з концептуальною метафорою, наприклад, КМ ЗІРКИ є нібито як ГОРОХ: англ. *It looks like peas scattered on a path* (The sky and the stars) ‘Це схоже на горох, розсипаний на доріжці (Небо і зірки)’ (Соловьева 1963: 22).

Інша тактика метафоричного шифрування – **шифрована метафоризація** ґрунтується на інтеграції двох сценаріїв [Селіванова 2004: 210]: англ. *Two little boats without any sails, With ten passengers on board. They do not go on river or sea, But travel on dry land. All day boats pass to and fro, But at night they are both empty* (Shoes) ‘Два маленькі човники без вітрил, з десятьма пасажирами на борту. Вони не пливають морем чи річкою, а подорожують сушею. Цілий день рухаються туди-сюди, а вночі обидві порожні (Чоботи)’ (Соловьева 1963: 9) – чоботи, які взувають удень, а на ніч, коли лягають спати, знімають, представлені через сценарій, за яким два човни пересуваються сушею вдень, а вночі залишаються порожніми; нім. *Ein Kerl ruft, ein Kerl schreit, auf dem Kopf trägt er eine rote Mütze* (Der Hahn) ‘Парубок кличе, парубок спокійно крокує, на голові носить червону шапку (Півень)’ (Heinrich 1989: 64) – у дескриптивній частині загадки, побудованій за принципом антропоморфізму (корелятом відгадки є гендерна номінація антропоцентра), типова поведінка домашньої птиці – півня, що зазвичай крокує подвір’ям та має червоний гребінь на голові, представлена через сценарій, коли парубок у червоній шапці кличе когось чи неспішно гуляє.

Наступною тактикою метафоричного шифрування є **парадокс**. Парадоксальність семантичного змісту дескриптивної частини загадки є контрадикторною щодо загальноприйнятих істин, проте парадокс відсилає адресата до сфери художнього мислення, у рамках якого допомагає досить точно передати суть відгадки, хоча й у дещо несподіваній формі: англ. *It is very small and light but you won't be able to lift it by its tail. What is it?* (A ball of wool) ‘Воно дуже мале і легке, проте ви не зможете підняти його за хвіст. Що це? (Клубок шерсті)’ (Соловьева 1963: 14); *What is light as feather, As round as a ball, Yet a hundred men could not carry it* (A bubble) ‘Що легке, як пір’я, кругле, як м’яч, проте сотня чоловіків незможі понести це (Мильний пузир)’ (Соловьева 1963: 17); нім. *Was kann laufen und hat doch keine Füße?* (Der Bach) ‘Що може ходити і при цьому не має ніг? (Струмок)’ (Heinrich 1989: 32).

Тактика гіперболізації ускладнює процес відгадування загадки адресатом через навмисне завищені характеристики відгадки: англ. *A hundred and one brothers Standing abreast. Tired together with a belt* (A fence) ‘Сто один брат стоять в ряд. Зв’язані докупі поясом (Паркан)’ (Соловьева 1963: 14); нім. *Tausend feine Nadeln, der Arm ist lang. Fegt das Zimmer sauber, fegt die Küche blank* (Der Besen) ‘Тисяча гарних голок, довга рука. Мете кімнату чисто, мете кухню до блиску (Віник)’ (Heinrich 1989: 171).

Невизначеність суб’єкта загадки зафіксовано в таких пареміях: англ. *Not a horseman, bur wears spurs. Not a watchman, but wakes people up. What is it?* (A cock) ‘Не наїзник, а носить шпори. Не сторож, а будить людей. Що це? (Півень)’ (Соловьева 1963: 32); нім. *Hat zwei Berge auf dem Rücken, zwischen denen Lasten drücken* (Das Kamel) ‘Має дві гори на спині, поміж якими тяжіє ноша (Верблюд)’ (Heinrich 1989: 80); *Hat nicht Füße, hat nicht Hände, steigt auf Bäume, steigt auf Wände* (Die Schnecke) ‘Не має рук, не має ніг, піднімається на дерева, піднімається на стіни (Равлик)’ (Heinrich 1989: 68) тощо.

Сутність тактики **шифрованої персоніфікації** полягає в кодуванні відгадки-неістоти (явищ природи, артефактів) лексичними засобами на позначення живих істот. Цікаво, що І. Я. Франко, досліджуючи народні загадки, відзначав важливість ідеалізування природи, коріння якого сягає давнини, коли «первісна релігія роду людського» була «... тільки почитанням природи, котре на тім полягало, що первісний чоловік наділяв цілу природу життям і чувствами, подібними до своїх власних...» [Франко 1980: 332]. Так, наприклад, у наступних загадках артефакти – книгу та комбайн згідно з виконуваними ними функціями та призначенням представлено через аналогію з людиною, яка навчає, та з чоловіком, який працює на полі: англ. *I know everything, I teach everybody. But to make friends with me you must first learn* (A book) ‘Я знаю все, я вчу всіх. Але щоб потоваришувати зі мною, ви маєте спершу вивчитись (Книга)’ (Соловьева 1963: 4); нім. *Es kam ein großer dicker Mann auf unserm Feld zum helfen an. Er brummte sehr, doch ohne Zorn fraß er den Roggen Korn um Korn und wollte nicht eher rasten, bis er gefüllt den Kasten. Nun rate der Stelle, wer arbeitete so schnelle?* (Der Mährescher auf) ‘На наше поле прийшов допомогти великий товстий чоловік. Він шумів, проте спокійно збирав жито й зерно і не хотів відпочивати, доки ящик не буде наповнений. Тепер відгадай, хто так швидко працював (Комбайн)’ (Heinrich 1989: 152).

Далі розглянемо тактику **варіативної відгадки** (за О. О. Селівановою – варіативність відповіді) [Селіванова 2004: 212]. Вживання заявленої тактики стратегії шифрування передбачає наявність одразу кількох відгадок, що дещо заплутує адресата МЖЗ і разом ускладнює пошук правильної відповіді адресатом: англ. *I go at night and all the day, And yet I never go away* (Clock, watch) ‘Я йду вночі та цілий день, але ніколи не рушаю з місця (Годинник, наручний годинник)’ (Сценарії 2003: 127); нім. *Es geht durchs Fenster und zerbricht es nicht*

(*Der Sonnenschein, die Sonnenstrahlen, das Licht, der Mondschein*) ‘Воно проходить крізь вікно і не розбиває його (Сонячне світло, сонячні промені, світло, місячне світло)’ (Heinrich 1989: 124) тощо.

Завдання **рими** як тактики шифрування у віршованих загадках, на думку О. О. Селіванової, полягає в тому, щоб «...збити з вірного шляху адресата...» [Селіванова 2004: 213]: англ. *A little fellow Dresses in grey, Hops here and there And never goes away* (A sparrow) ‘Маленький парубок одягається в сіре, стрибає тут і там, і ніколи не тікає (Горобець)’ (Соловьева 1963: 32) – відгадку «горобець» зашифровано за допомогою римування лесичної одиниці на позначення сірого кольору ‘grey’ із лексичною одиницею на позначення далекої відстані ‘away’, що, на наш погляд, значеннєво не пов’язано між собою; нім. *Ein Bogen ohne Pfeil – von dir ist’s ein Teil* (Der Ellenbogen) ‘Лук без стріли – частина тебе (Лікоть)’ (Heinrich 1989: 48) – заримовано слова *Pfeil* ‘стріла’ і *Teil* ‘частина’, що мало вказує на відгадку – «лікоть».

Стратегія підказки [Селіванова 2004: 206–218] свідчить про прагнення адресанта до успішної інтеракції, внаслідок якої загадка буде розшифрована правильно, денотат буде названо, збережеться цілісність жанру. За класифікацією О. О. Селіванової, тактиками стратегії підказки, зафіксованими в МЖЗ у германських мовах, є очікувана метафоризація, аналогізація шляхом порівняння, тактики пропозиціоналізації, негації, гіперонімії, протиставлення та римування відгадки. **Очікувана метафоризація** полягає в тому, що адресат МЖЗ може легко простежити схожість між поданою в дескриптивній частині загадки метафорою та денотатом-відгадкою. Так, О. О. Селіванова слушно відзначає, що в українських загадках найвідомішими усталеними аналогіями є аналогії неба, зірок і місяця з полем, отарою та пастухом, веселки з коромислом, весни з молододу дівчиною, а калини з червонощокою дівчиною [Селіванова 2004: 208]. Класичною аналогією, на нашу думку, є аналогізація капусти, що має багаточасову структуру, з одягом, та веселки з мостом: англ. *A hundred shirts and all without buttons. What is it?* (A head of cabbage) ‘Сто сорочок і всі без гудзиків. Що це? (Голівка капусти)’ (Соловьева 1963: 35); нім. *Von Perlen baut sich eine Brücke hoch über einen grauen See, sie baut sich auf im Augenblicke, und schwindelnd steigt sie in die Höh’. Der höchsten Schiffe höchste Masten ziehn unter ihrem Bogen hin, sie selber trug noch keine Lasten und scheint, wie du ihr nahst, zu fliehn* (Der Regenbogen) ‘Із перлів високо над сірим морем побудувався міст, він збудувався миттєво і піднявся у височинь. Найвищі кораблі тягнуть найвищі щогли під його аркою, самі вони не несли більше ніякого вантажу і сяяли, коли ти до них наближався, щоб полетіти (Веселка)’ (Heinrich 1989: 133).

У свідомості етносів закладені певні метафоричні аналогії, а тому аналогізація шляхом порівняння відбувається на когнітивному рівні і допомагає викликати в адресанта МЖЗ певні асоціації з відгадкою.

Зіставлення ознак предметів, що мають певну спільну семантику, допомагає ємніше розкрити сутність закодованої відгадки, підкреслити її ядерні ознаки, а тому в дескриптивних частинах загадок використовується тактика **порівняння**. В англійських загадках маркерами порівняльності постають частки *like* ‘як’ та *as...as* ‘такий...як’, пор.: *One nods its head as it climbs uphill. One runs downhill like a stream. One is taller when he sits than when he stands. One washes her face, but does not comb her hair* (A horse, snake, dog, cat) ‘Один киває головою, коли він іде в гору. Один біжить вниз, як струмок. Один вищий, коли він сидить, ніж коли він стоїть. Один миє обличчя, але не розчісує волосся (Кінь, змія, собака, кіт)’ (Соловьева 1963: 31); *As soft as silk, as white as milk, As bitter as gall; a thick wall And a green coat covers me all* (A walnut) ‘Таке м’яке, як шовк, таке біле, як молоко, таке гірке, як жовч, товста стіна і зелений кожух вкривають мене повністю (Волоський горіх)’ (Соловьева 1963: 36). У німецьких загадках порівняльними засобами постають прислівник *wie* ‘як’ та сполучник *als* ‘як’: *Es rauscht wie das Meer, es knistert wie das Feuer, es piekt wie Nadeln, es ist grün und wird gelb. In ihm zirpen die Grillen und wohnen die Mäuse. Über ihm fliegen und singen die Vögel. Es teilt sich, wenn man hindurchgeht* (Das Kornfeld) ‘Вона шумить, як море, вона тріщить, як вогонь, вона колеться, як голки, вона зелене і стає жовтою. У ній скрекочують цвіркуни і живуть миші. Над нею летять і співають птахи. Вона розділяється, коли люди проходять крізь неї (Нива)’ (Heinrich 1989: 89); *Ich kenne einen Stern, der nie am Himmel schwebt, sondern als ein Tier am Meeresboden lebt* (Der Seestern) ‘Я знаю зірку, що не парить у небі, натомість як звір живе на морському дні (Морська зірка)’ (Heinrich 1989: 78).

Тактика пропозиціоналізації ґрунтується на предикатно-актантній рамці, компоненти якої, будучи репрезентованими в тексті загадки, є «відповідниками» справжніх, об’єктивних характеристик відгадки. Слідом за О. О. Селівановою, у МЖЗ у германських мовах ми виокремлюємо такі компоненти предикатно-актантної рамки, як локатив, темпоратив, об’єкт, квалітатив, квантитатив, партонім [Селіванова 2004: 214–215], а також предикати дії, руху. Так, **локатив** постає ментальним відповідником:

1) місцезнаходження предмета, що позначає відгадку: англ. *The funny fellow’s on the watch, He doesn’t sleep by day, He stands in our garden And frightens birds away* (A scarecrow) ‘Смішний товариш на посту, він не спить вдень, він стоїть у нашому садку і відлякує птахів (Пугало)’ (Соловьева 1963: 28) – локатив актуалізує фонові знання адресата досліджуваного жанру мовлення про те, що пугало встановлюють на городі або в саду, що допомагає правильно відгадати загадку;

2) вектора пересування предмета, що позначає відгадку: англ. *It swims to and fro On a white sea. It leaves a smooth surface Quite pleasant to see* (An iron) ‘Вона плаває туди й сюди по білому морю. Вона залишає гладку поверхню приємну для ока (Праска)’ (Соловьева 1963: 14); нім. *Macht keinen Schritt und geht doch hin und her* (Die Tür) ‘Не крокують, але ходять туди й сюди (Двері)’ (Heinrich 1989: 165).

У вузькому значенні **темпоратив** як мисленнєвий корелят часового виміру ситуації в германських загадках найчастіше представлений через номінацію часу доби (ранок, день, вечір, ніч): англ. *It is not very big, But it hangs in the middle of the room. In the day-time nobody wants it, But at night everyone needs it* (A lamp) 'Вона не дуже велика, але висить посередині кімнати. Вдень вона нікому не потрібна, а вночі вона потрібна кожному (Лампа)' (Соловьева 1963: 12); нім. *Am Morgen ganz früh weckt sie alle ohne Mühe. Am Abend dann ist sie nicht mehr da, sag mir, wer das war* (Die Sonne) 'Рано вранці воно всіх будить без турбот. Увечері його нема тут, скажи мені, що це було (Сонце)' (Heinrich 1989: 129).

У широкому розумінні темпоратив у загадках позначає час згідно з циклічністю пір року (весна, літо, осінь, зима): англ. *What animal sleeps all the winter with its head hanging down?* (A bat) 'Яка тварина спить всю зиму головою донизу?' (Кажан)' (Соловьева 1963: 31); нім. *Ein Baum, stolz und mächtig, mit Blättern ganz prächtig, mit Kerzen im Geäst, Im Herbst ist Erntefest* (Die Kastanie) 'Гордовите і могутнє дерево, з дуже розкішним листям, зі свічками на гілках, восени є святом врожаю (Каштан)' (Heinrich 1989: 84).

Локатив та темпоратив допомагають адресатові МЖЗ краще зорієнтуватись у часо-просторових координатах закодкованої відгадки, що, безсумнівно, сприяє продуктивній ідентифікації загадки.

Об'єкт є аналогом істоти, предмета чи явища, на яких спрямовано дію. Водночас об'єкт є складником посесивного фрейму (за С. А. Жаботинською [Жаботинская 2004]), де він виступає в ролі власності. У корпусах германських загадок об'єкт як складник предикатно-актантної рамки має такі форми вияву: англ. *He is not a tailor, But carries needles with him* (A hedgehog) 'Не кравець, а носить голки з собою (Їжак)' (Соловьева 1963: 30); нім. *Es war eine Mutter, die hatte vier Kinder, den Frühling, den Sommer, den Herbst und den Winter* (Das Jahr) 'У матері було четверо дітей: весна, літо, осінь і зима (Рік)' (Heinrich 1989: 141).

У складі предикатно-актантної рамки **квалітатив** є аналогом об'єктивних якісних рис відгадки і може позначати колір, розмір, якість, смак, температуру тощо: англ. *I am long and thin and made of steel I cut the mutton, beef and veal When not in use, I lie and wait Beside my owner's round white plate* (A knife) 'Я довгий, тонкий і зроблений зі сталі, я ріжу баранину, яловичину та телятину, коли мною не користуються, я лежу і чекаю біля круглої білої тарілки мого власника (Ніж)' (Соловьева 1963: 15); *It is white, it is cold. We can skate on it. What is it?* (Ice) 'Він білий, він холодний. Ми можемо кататися на ньому. Що це? (Лід)' (Сценарії 2003: 125); нім. *Im Frühling bin Ich weiß, im Sommer bin ich grün, im Herbst bin ich gelb und rot und schmeckte gut* (der Apfel) 'Весною я біле, влітку я зелене, восени я золоте і червоне, і добре на смак (Яблуко)' (Крещановская 1969: 46).

Наступним компонентом предикатно-актантної рамки постає **квантитатив**, що позначає характеристики відгадок у їхньому кількісному вимірі: англ. *Thirty two white horses upon a red hill, Now they tramp, now they champ, Now they stand still* (The teeth and gums) 'Тридцять два білих коні на червоному пагорбі, вони крокують, вони гризуть повідки, вони стоять на місці (Зуби і ясна)' (Соловьева 1963: 18); нім. *Fünf Höhlen in einem Loch, rate, was ist das doch?* (Der Fingerhandschuh) 'П'ять пустот в одній дірі, відгадай, що це таке? (Рукавичка)' (Heinrich 1989: 54). У поданих прикладах кількісні характеристики відгадок відповідають дійсності, що, безумовно, сприяє їхньому правильному декодуванню, проте кількість, подана в описативних частинах паремій, не завжди є об'єктивною величиною, адже вона може гіперболізуватись або бути приблизною: нім. *Tausend feine Nadeln, der Arm ist lang. Fegt das Zimmer sauber, fegt die Küche blank* (Der Besen) 'Тисяча гарних голок, довга рука. Мете кімнату чисто, мете кухню до блиску (Віник)' (Heinrich 1989: 171).

Партоніми є метонімічними позначеннями будови цілого через окремі його частини. У загадках вони представлені через соматизми – номінації частин людського тіла – голова, очі, зуби, ноги тощо: англ. *Long legs, crooked things, a little head and no eyes* (A pair of tongs) 'Довгі ноги, всі зігнуті, маленька голова без очей (Пара щипців)' (Соловьева 1963: 15); нім. *Wer hat viele Augen und kann doch nicht sehen* (Die Kartoffel) 'Хто має багато очей і не бачить? (Картопля)' (Heinrich 1989: 93); *Welcher Zahn kann nicht beiße?* (Der Löwenzahn) 'Який зуб не кусається? (Кульбаба)' (Heinrich 1989: 88).

Водночас у загадках зафіксовано соматичні номінації тварин: англ. (295) *Head of iron, tail of wood* (An axe) 'Голова з заліза, хвіст з дерева (Сокира)' (Соловьева 1963: 15).

Предикати дії, руху характеризують відгадку в її динаміці англ. *I don't know the ABC, But I am writing As you can see* (A pen) 'Я не знаю абетки, проте я пишу, як бачите (Ручка)' (Сценарії 2003: 125); *It sleeps in the day-time, It flies at night And frightens passers-by* (An owl) 'Вона спить вдень, вона літає вночі і лякає перехожих (Сова)' (Соловьева 1963: 33); нім. *Wer sitzt im Rohr und quakt im Chor?* (Der Frosch) 'Хто сидить у трубі і квакає хором? (Жаба)' (Heinrich 1989: 65); *Wer gickert und gackert und macht viel Gerenne? Wer legt viele Eier? Das ist eine ...* (Henne) 'Хто квокче і дуже поспішає? Хто відкладає багато яєць? Це ... (Курка)' (Heinrich 1989: 63) – так, усі відгадки можуть бути легко декодовані адресатом, адже вжиті в описативних частинах предикати виражають виконувані ними характерні функції та дії.

Як правило, тактика пропозиціоналізації постає в загадках не ізольовано, а в своєму синкретичному вияві, тобто кілька актантів присутні в тексті паремії одночасно, що сприяє більш емній різнобічній об'єктивній характеристиці відгадки: нім. *Es wächst (предикат дії) im Garten* (локатив), *ist schlank* (квалітатив) *und ganz grün* (квалітатив), *und wer es essen will, muß die Schale abziehen* (Die Gurke) 'Він росте на городі, довгий і весь зелений, а хто захоче його з'їсти, муситиме зняти шкірку (Огірок)' (Heinrich 1989: 94).

Тактика негації. Описативна частина загадки містить заперечення можливих варіантів відповіді, що допомагає адресату сконцентруватись на пошуці альтернативного денотата. Маркерами тактики постають

заперечні частки: англ. *not*, нім. *kein*: англ. *It's grey, but it's not a wolf, Long eared, but not a hare. With hoofs, but not a horse. What is it? (An ass, donkey) 'Він сірий, але не вовк, з довгими вухами, але не заєць, з копитами, але не кінь. Що це? (Віслиук)' (Соловьева 1963: 31); нім. *Kein Stuhl, kein Schrank Fänd in ihm Platz. Ist nicht bewohnt, doch voll Geschwatz. Wird viel besucht: hinein, hinaus, vor allem winters ein offenes Haus (Das Futterhaus) 'Не стілець, не шафа знаходиться на його місці. У ньому не живуть, але він повен шебету. До нього часто входять, і з нього виходять, цей дім відчинений всю зиму (Годівниця)' (Heinrich 1989: 60).**

Тактика гіперонімії (денотат, що становить собою видове поняття, аналогізується з його родовим корелятом): нім. *Sag mir, welches Tier das ist, das so gerne Mäuse frisst (Die Katze) 'Скажи мені, що це за звір, що вزالюбки їсть мишей (Кішка)' (Heinrich 1989: 75).*

Тактика протиставлення (антитеза) представляє відгадку в опозиції: англ. *It flows, but cannot flow out. It runs, but cannot run out (A river) 'Воно тече, а витекти не може. Воно біжить, а не вибігає (Річка)' (Соловьева 1963: 25).*

У свою чергу ми виокремлюємо **тактику римування** відгадки як ще один засіб реалізації стратегії підказки. У цьому випадку відгадкою постає кінцеве слово останнього рядка римованої загадки, у тексті дескриптивної частини загадки воно пропущене і позначається трьома крапками, внаслідок чого адресат легко може відновити і назвати правильний денотат (див. [Пасько 2013: 180–183]).

Таким чином, у реалізації комунікативної інтенції МЖЗ у германських мовах задіяні універсальні комунікативні стратегії перформативності, шифрування та підказки, кожна з яких характеризується багатовекторним виявом тактик і прагматичним навантаженням, що, безумовно, засвідчує універсальний характер цих стратегій для загадки як жанру мовлення в різноструктурних мовах. Подальше вивчення заявленої проблеми є перспективним, адже виокремлення універсалій як комунікативної, так і когнітивної природи, є актуальним завданням сучасної антропоцентрично орієнтованої мовознавчої науки.

Література

Жаботинская 2004: Жаботинская, С. А. Геометрия смысла : концептуальные модели языка и фрактальные формы [Текст] / С. А. Жаботинская // Первая российская конференция по когнитивной науке. Тезисы докладов. – Казань : Казанский гос. ун-т, 2004. – С. 85–87.

Загнітко 2012а: Загнітко, А. П. Словник сучасної лінгвістики : поняття і терміни [Текст] : у 4 т. Т. 3 / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2012. – 426 с. – Бібліогр.: с. 385–387. – 100 пр. – ISBN 978-966-639-554-5.

Загнітко 2012б: Загнітко, А. П. Словник сучасної лінгвістики : поняття і терміни [Текст] : у 4 т. Т. 4 / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2012. – 388 с. – Бібліогр.: с. 385–387. – 100 пр. – ISBN 978-966-639-554-5.

Загнітко 2007: Загнітко, А. П. Теорія сучасного синтаксису : Монографія [Текст] / А. П. Загнітко. – [вид. 2-ге, виправл. і доп.]. – Донецьк : ДонНУ, 2007. – 294 с. – Бібліогр.: с. 266–293. – 300 пр. – ISBN 9666392356.

Пасько 2013: Пасько, Г. Тактика римування відгадки як засіб реалізації стратегії підказки мовленнєвого жанру загадки в слов'янських та германських мовах [Текст] / Г. Пасько // Україністика : нові імена в науці : зб. наук. праць за матеріалами IV Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів і молодих науковців. – Горлівка : Вид-во ГПМ ДВНЗ «ДДПУ», 2013. – С. 180–183.

Селіванова 2004: Селіванова, О. Дискурс української загадки [Текст] / О. Селіванова // Нариси з української фразеології (психологічний та етнокультурний аспект) : [монографія]. – К. – Черкаси : Брама, 2004. – С. 202–219. – Бібліогр.: с. 250–270. – 500 пр. – ISBN 966-8021-69-X.

Селіванова 2010: Селіванова, О. О. Лінгвістична енциклопедія [Текст] / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля – К, 2010. – 844 с. – Бібліогр.: с. 800–821. – 1000 пр. – ISBN 966-8791-21-5.

Франко 1980: Франко, І. Я. Останки первісного світогляду в руських і польських загадках народних [Текст] / І. Я. Франко // Зібрання творів у 50 т. – К. : Наукова думка, 1980. – Т. 26. Літературно-критичні праці. – С. 332–346.

Джерела

Крещановская 1969: Крещановская, А. И. Альбом загадок на немецком языке : пособие для учащихся [Текст] / А. И. Крещановская. – М. : «Просвещение», 1969. – 79 с.

Соловьева 1963: Соловьева, Т. А. 300 загадок на английском языке для школьников [Текст] / Т. А. Соловьева. – М. : Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства Просвещения РСФСР, 1963. – 48 с.

Сценарії 2003: Сценарії позакласних заходів для початківців. Англійська мова [Текст] / Упоряд. Т. Никитюк. – К. : Редакції загально педагогічних газет, 2003. – 128 с.

Heinrich 1989: Heinrich, K. Kinder, kommt und ratet : Rätselsammlung für d. Schulhort [Текст] / K. Heinrich. [III.: Wolfgang Würfel]. – 4. Aufl. – Berlin : Volk u. Wissen, 1989. – 206 S. : III.

Просліджені особливості вираження інтерактивних стратегій метафорического шифрування і підказки в структурі речевого жанру загадки в англійському і німецькому мовах. Разом з тим розглянуті тактики стратегій шифрування і підказки як способи їх реалізації.

Ключевые слова: речевої жанр, концепт, стратегія, тактика, адресат.

The peculiarities of expression of interactive strategies of metaphorical coding and hints in the structure of the speech genre of riddle in English and German languages are analyzed. The tactics of strategies of coding and hints as the means of their implementation are considered.

Keywords: speech genre, concept, strategy, tactics, addressee.

Надійшла до редакції 25 квітня 2014 року.

Ольга Ситенко

УДК 81'373.43

НЕОЛОГІЗМИ У СФЕРІ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Дослідження присвячене проблемі поповнення словникового складу англійської мови, зокрема, новотворенням у сфері інформаційних технологій. Розглянуто способи творення неологічних одиниць в англійській мові та прийоми перекладу таких лексичних одиниць українською мовою. Встановлено принципи адекватності опису неологізмів та подано класифікаційні схеми неологічних одиниць.

Ключові слова: неологізм, новотворення, оказіоналізм, еквівалентна / безеквівалентна лексика, словотворчі операції, прийоми перекладу.

Процес оновлення словникового складу англійської мови – це неперервний процес. Мова є складним і багатогранним суспільним явищем, засобом людської комунікації й знаходиться в постійному русі. Мова віддзеркалює кожен рух суспільства, розвиток якого, відповідно, відображається у ній певними лексичними одиницями, які визначають зміни, що спричиняють лексичну інновацію у мові. За останнє десятиліття в англійській мові з'явилося чимало нових слів, лексика збагатилася новими значеннями. З'явився цілий шар новоутворень, пов'язаних з інноваціями у комп'ютерній сфері. Тому це дослідження присвячене проблемі оновлення та збагачення словникового запасу сучасної англійської мови новими лексичними одиницями у сфері інформаційних технологій, зокрема аналізуються специфічні лексичні одиниці комп'ютерних технологій та Інтернет-лексика.

Актуальність дослідження зумовлена, з одного боку, необхідністю аналізу нової лексики сфери інформаційних технологій, студіюванням загальних тенденцій виникнення, формування та використання неологізмів. З іншого боку, значна кількість неточностей та навіть помилок, що допускаються перекладачами у процесі перекладу лексики інформаційних технологій, свідчить про те, що проблема є досить гострою. Пов'язані з цим проблеми трактуються по-різному, рекомендуються різні прийоми вирішення її та методи перекладу. Залежно від ситуації потрібен різний підхід, різна стратегія перекладу, різні перекладацькі рішення.

Метою роботи є дослідження неологізмів у сфері інформаційних технологій і визначення способів їхнього перекладу.

Завдання дослідження: 1) розглянути сутність неологізмів як лінгвістичного явища; 2) визначити основні способи творення морфологічних неологізмів; 3) визначити способи перекладу неологізмів; 4) дослідити способи перекладу англійських неологізмів українською мовою.

Об'єктом дослідження є англійські неологізми у сфері інформаційних технологій та Інтернету.

Предметом дослідження є способи творення неологізмів та методи їхнього перекладу українською мовою.

Теоретична значимість роботи полягає у встановленні методик опису неологізмів та подання класифікаційних схем.

Практична значимість роботи полягає у використанні її результатів у курсах навчання лексикографії, мовознавства, теорії та практики перекладу.

Сьогодні англійська мова переживає так званий «неологічний бум». Величезний потік нових слів, особливо тих, які активно застосовуються у сфері інформаційних технологій, створив необхідність їхнього фіксування та адекватного пояснення.

Науково-технічний прогрес, що охоплює все нові сфери життєдіяльності, та пов'язані з ним взаємодія наук, розвиток міжнародних та міжкультурних відносин та інші важливі явища цивілізації призводять до неймовірного розвитку різних видів відносин між державами та іншими об'єднаннями людей, що, у свою чергу, знаходить негайне відображення у мові.

Як відомо, слова сприймаються як неологізми, якщо поняття, що виражаються ними, не стануть звичними, після чого вони міцно входять до словникового складу мови і вже не сприймаються як нові: *monitor* – «екран комп'ютера, монітор», *personal computer (PC)* – «персональний комп'ютер».

В. Заботкіна [Заботкина 1989: 78] вважає, що після своєї появи нова лексична одиниця проходить стадії сприйняття суспільством, тобто «соціалізації», переважно через посередництво викладачів та журналістів.

Адже сприйняттю нового слова масами сприяє поява нового слова у засобах масової інформації, тобто мовна закріпленість, або «лексикалізація», у результаті чого нова мовна одиниця адекватно сприймається та вживається носіями мови [Зацний 2002: 75].

Одним з факторів входження нової лексичної одиниці в мову вважається її прийнятність, загальноновживаність, що відтворюється у такому критерії закріпленості слова, як лексикографічний, тобто фіксованість неологізму в словникових виданнях. Для реєстрації нових слів існують можливості їхнього включення до доповнення словника літературної мови або до одного із словників нових слів (неологізмів), що друкуються періодично.

Однак лише слово, що вживається вже певний час з відповідною частотою може бути зареєстрованим у словниках. Як зазначає С. Таллок, редактор Оксфордського словника нових слів, головним фактором є те, чи «визнала (усвідомила) громадськість чи ні нове слово або значення» [Мурко 2002: 5]. Деякі лексикографи вважають, що для фіксації слова у словниках, неологізми повинні з'явитися у різних друкованих джерелах протягом декількох років.

В середньому за рік в англійській мові з'являється 800 нових слів – більше, ніж в будь-якій іншій мові світу, через що словники зазвичай досить невчасно фіксують лексичні одиниці як неологізми. В зв'язку з цим перед лінгвістами постає завдання не лише фіксувати нові слова, але й досліджувати їх.

Трактування поняття «неологізм» у лінгвістиці неоднозначне. Так, Г. Бусманн визначає його як «нововведений або вжитий з новим значенням мовний вираз» [Busmann 2002: 24]. Відповідно існують два принципово різні типи неологізмів: нова лексема та нове значення, де нова лексема – це нова лексична одиниця, яка є новою за формою та значенням, а принципово новими можуть бути явища та стан речей, які відповідно вперше номінуються. Нова лексична одиниця є новим значенням, або може мати ширше значення від уже названих явищ та речей тощо [Busmann 2002: 24]. Нове значення – це значення, що додається до вже існуючої моно- чи полісемантичної лексичної одиниці, тобто може трактуватися як розширення значення.

І. Арнольд [Арнольд 1991: 56] визначав неологізм як лінгвістичний термін, який відноситься до будь-якого новоствореного слова, словосполучення, нового значення вже наявного слова, або слова, запозиченого з іншої мови, новизна якого все ще відчувається.

В. Заботкіна [Заботкина 1989: 45] стверджує, що неологізм – це новостворений термін, слово або фраза, що перебуває в процесі входження в загальне використання і ще не включений до державної та загальноновживаної мови. Коли формується нове слово, спочатку воно проходить процес соціалізації. Якщо неологізм вживається досить довго, то він може з'явитися у нових словникових виданнях. Лише після цього таке слово не вважається неологізмом.

З цього погляду, неологізм – це зовсім нова лексична одиниця у єдності своєї форми та значення або зовсім нове значення певної усталеної лексичної одиниці, що також може додаватися до вже існуючих значень. У своєму становленні неологізми зазнають певні етапи свого розвитку: 1) спочатку вони не фіксуються у жодному словнику; 2) протягом певного періоду часу виникають у мові суспільства і поширюються, переважно через комунікативні потреби; 3) входять до шару загальноновживаної лексики; 4) сприймаються загалом як мовна норма; 5) стають лексично збереженою, загальноновживаною, нормативною лексичною одиницею. Отже, неологізм – це слово, значення якого з'являється у певний період часу в мові, і його новизна усвідомлюється мовцями.

Дослідження неологізмів свідчать про те, що нова лексика утворюється із власного матеріалу шляхом словотворчих операцій та переосмислення уже наявних одиниць.

Афіксальні одиниці складають приблизно 24% всіх новоутворень і в незначній мірі поступаються складним словам. Кількість афіксів, які використовуються при утворенні нових слів, достатньо велика в сучасній мові. За останні 25 років в утворенні нових слів було використано 103 суфікси, 127 префіксів [Knowles 1998: 180]. Наприклад, слово «*delawyer*» (усувати потребу у послугах адвоката) було утворено від слова «*lawyer*» (юрист, адвокат) шляхом додавання префікса *de-*, а слово «*delawyerization*» (усунення потреби в послугах адвоката) – від слова «*delawyer*» шляхом додавання суфікса *-ization*.

Найбільш продуктивними префіксами є: *cyber-*, *eco-*, *dot*, *anti-*, *co-*, *de-*, *non-*, *post-*, *re-*, *pre-*, *sub-*, *un-*: *ecodoom* (широкомасштабна екологічна катастрофа), *ecofreak* (ярий захисник наколишнього середовища), *retrogradation* (регрес, повернення до попереднього рівня), *subacute* (підгострий), *super-radiation* (суперрадіація), *detoxication* (детоксикація), *dot-commie* (кіберпідприємець) тощо.

Порівняно новими і продуктивними вважаються суфікси *-gate* (*-gate* – скандал навколо чогось) і *-holic* (*-holic* – бути одержимим чимось). Суфікс *-gate* придбав своє значення після скандалу навколо готелю «*Watergate*». Потім на його основі з'явилися такі слова, як «*Filegate*» (справа про використання службовцями Білого Дому таємних документів проти своїх ворогів), «*Monicagate*» (скандал навколо зв'язку президента Клінтона з практиканткою в Білому Домі Монікою Лівінські) [Мурко 2002: 130].

До скорочень належать аббревіатури, акроніми усічені слова. Слова і фрази, які найчастіше скорочують – це технічні терміни, назви об'єднань, організацій. Наприклад, «*FBI*» (*Federal Bureau of Investigation* – Центральне бюро розслідувань, ФБР). Останнім часом з'явилася тенденція опускати крапки після букв в аббревіатурах: «*EPA*» (*Environmental Protection Agency* – Агенство по захисту навколишнього середовища) замість «*E.P.A.*» [Гіденс 1999: 11]. «*ANZAM*» утворене від початкових букв «*Australia, New Zealand and*

Malaysia) є типовим акронімом, тобто словом, утвореним від початкових букв або складів інших слів, що вимовляються як єдині слова, а не послідовність окремих букв. Акроніми також підпорядковуються граматичним правилам, як звичайні слова, наприклад, утворюють множину («WASPs» – *White Anglo-Saxon Protestants*). Одним з найбільш популярних акронімів останніх років є слово «GASP», привласнене групами, що ведуть боротьбу з курінням і забрудненням навколишнього середовища. Кожна група дає власну розшифровку: *Group Against Smoke and Pollution, Gals Against Smoke and Pollution, Greater Washington Alliance to Stop Pollution* і под. [Перебийніс 2001: 42].

До скорочених слів належать також усічені слова, утворені шляхом усікання складів: «*muni*» (*municipal* – муніципальний), «*schiz*» (*schizophrenic* або *schizophrenia* – шизофренія), «*Af*» (*African* – африканський, африканець), «*anchor*» (*anchorman* – ведучий теле-, радіопередач), «*rehab*» (*rehabilitation* – відновлення, реабілітація), «*scrip*» (*prescription* – рецепт ліків); «*vibes*» (*vibrations* – флюїди) та ін. [Виноградов 2001: 165].

Під час злиття слова можуть зазнавати досить серйозних змін, коли первинні форми вже важко розпізнаються, наприклад як в «*faction*» (книга, заснована на фактах, але написана у формі художньої книги), яке утворилося від «*fact*» (факт) і «*fiction*» (художня література). Це так звані телескопні слова, що укорочують довгі і незручні фрази: «*exercycie*» (велосипед-тренажер) замість «*exercise bicycle*», «*horsenapping*» (крадіжка коня) замість «*horse kidnapping*», «*blaxploitation*» (експлуатація чорних у фільмах) замість «*black exploitation*», «*beautility*» (якості краси і вигоди, що поєднуються) від «*beauty*» і «*hitility*» [Зацний 2001: 12]. У переважній більшості випадків телескопні слова – це слова, винайдені для конкретного випадку, багато з яких є журналістськими винаходами (у журналі «*Time*» вперше з'явилося слово «*cinemactress*» (актриса кіно)). Часте використання телескопних слів медіа-службами, особливо в заголовках, сприяє популяризації цього виду словотворення [Зацний 2001: 32].

Складні слова утворюються шляхом складання двох або більш слів, часто одне слово має три способи написання: роздільне написання (*laid back* – розслаблений, упевнений, спокійний), написання через дефіс (*laid-back*) і злите написання (*laidback*). Такі слова утворюються з різних частин мови, наприклад, а) *roadman* – учасник велогонки (іменник + іменник), *media-shy* – людина, що відчуває страх перед камерою (іменник + прикметник), *solar farm* – територія з пристосуваннями, що перетворюють сонячну енергію на електричну (прикметник + іменник), *downlink* – передача інформації з супутника на землю (прислівник-дієслово), *learning-disabled* – нездатний до навчання (іменник + дієприкметник) тощо.

Деякі слова вимагають спеціального пояснення для того, щоб «розшифрувати» їхнє значення, яке не складається із значень слів-компонентів, що входять до складу складного слова, наприклад: «*magnet school*» (школа з ускладненою програмою, організованою для залучення студентів), «*freedom of information*» (свобода від втручання уряду в доступ до інформації, вільне проникнення) та ін. [Зацний 2001: 115].

Зворотнє утворення – ще один спосіб творення неологізмів, «при якому творення нових слів відбувається шляхом відсікання словотворчого елементу початкового слова» [Зацний 2001: 50], тоб то це процес протилежний процесу афіксації. Наприклад, дієслово «*housekeep*» (займатися домашнім господарством) утворене від іменника «*housekeeper*» (домогосподарка) шляхом відсікання суфікса «-er» або від «*housekeeping*» (господарювати) шляхом усікання суфікса «-ing», слово «*ept*» (здатний) утворене від «*inept*» (нездібний) шляхом відсікання префікса «in-», тощо.

Конверсія – це утворення нової основи з уже наявної основи простим переосмисленням останньої без будь-якої зміни її форми, особливий неафіксальний тип переходу слова в іншу частину мови. У конверсійних відношеннях можуть знаходитися слова будь-якої частини мови: *a boss* (бос) – *to boss* (хазяйнувати, управляти) (іменник-дієслово), *address* (адреса інформації в комп'ютері) – *to address* (знайти інформацію в комп'ютері) (іменник-дієслово), *to look out* (бути обережним) – *lookout* (обережна людина) (дієслово-іменник), *to kill* (убити) – *kill* (дичина, убита на полюванні) (дієслово-іменник); *intellectual* (інтелектуальний, розумний) – *the intellectual* (інтелектуал, розумна людина) (прикметник-іменник), *acrylic* (акриловий) – *acrylic* (фарба з домішкою акрилової смоли) (прикметник-іменник) та ін.

В. Комісаров [Комісаров 1990: 50], В. Карабан [Карабан 2001: 67] до словотворчої системи новоутворень відносять запозичення як елемент чужої мови (слово, морфема, синтаксична конструкція та ін.), який було перенесено з однієї мови до іншої в результаті мовних контактів, а також сам процес переходу елементів однієї мови до іншої. Запозичення поділяють на чотири групи: *The Duma* – Дума; *Petit dejeuner* – невеликий сніданок; *Ryokan* – Рюкан (готель у традиційному японському стилі) (власне запозичення); *perestroika*, *glasnost*, *dolče vita* (іт.) (варваризми); *kung-fu* – кунг-фу, *ninja* – нінзя, *guro* – тип бутерброда (ксенізми); *dialogue of the death* (від фр. *Dialogue des sourds*) – дискусія, в якій учасники не звертають уваги на аргументи одне одного, *gliding time* (від нім. *gletzeit*) – ковзкий графік; *photonovel* (від ісп. *photonovel*) – фотороман, роман, що складається з фотографій, звичайно з діалоговими вставками у стилі коміксів (кальки) тощо [Зацний 2001: 236].

Досить інтенсивно продукуються й індивідуально-авторські неологізми, чи, як ще їх називають, оказіоналізми або «посе-слова». Вони мають властивість миттєвості, тимчасовості, оскільки вигадані для використання в момент мовлення, наприклад: «*fodboldekspert*» (*soccer expert*) – футбольний експерт, «*pizzabande*» (*pizza gang*) – піца-меню та ін. [Fisher 1998: 28].

Рекомендуються різні прийоми і методи перекладу такої лексики, існують різні підходи до трактування таких лексичних одиниць та їхніх перекладацьких особливостей. Залежно від ситуативного контексту застосовуються різні стратегії перекладу, різні перекладацькі рішення. Процес перекладу – це своєрідна мовна діяльність, спрямована на найбільш повне відтворення змісту і форми іншомовного тексту. Головним прийомом перекладу будь-якого терміну є переклад за допомогою лексичного еквівалента. Однак, не всі перекладачі дотримуються такого способу перекладу неологізмів.

Еквівалент – це константний лексичний відповідник, що точно корелює із значенням слова. Терміни, які мають еквівалент у мові, на яку здійснюється переклад, грають важливу роль при перекладі: від них залежить розкриття значень інших слів. Тому необхідно знаходити відповідний еквівалент у питомій, зокрема, українській мові. Для цього слід постійно доповнювати свою базу термінів-еквівалентів, наприклад: *keyboard* – клавіатура, *mode* – режим, *bar* – панель, тощо.

Переклад безеквівалентної лексики, тобто таких слів, які позначають предмети, процеси та явища, що не мають відповідників на певному етапі розвитку мови, викликає значні труднощі. Як приклад безеквівалентної лексики можуть бути такі новоутворення: *trolley* – стіл на коліщатах, *syncom* – геостационарний супутник зв'язку та ін.

Виокремлюються наступні способи перекладу безеквівалентних неологізмів: 1) передача неологізмів за допомогою перекладацької транслітерації та транскрипції. Цей спосіб транслітерації полягає у тому, що за допомогою українських букв передаються букви, з яких складається англійське слово. Спосіб транскрипції в перекладі полягає у передачі українськими літерами не орфографічних форм, а звучання англійського слова, наприклад: *Internet* – Інтернет, *chat* – чат, *hacker* – хакер, *printer* – принтер, *computer* – комп'ютер, *scanner* – сканер, *driver* – драйвер, *cartridge* – картридж, тощо; 2) переклад неологізмів за допомогою калькування полягає в заміні складових частин, морфем чи слів одиниці оригіналу їхніми лексичними відповідниками в мові перекладу, наприклад, слово «*multicurrency*» складається з «*multi*» і «*currency*», обидва можна перекласти окремо як «багато» та «валюта», при складанні отримуємо «багатовалютний»; 3) описовий переклад використовується у випадку, якщо перекладач не може передати неологізм за допомогою раніше встановлених прийомів. Найчастіше це трапляється тоді, коли поняття, явище, предмет, який називає неологізм, відсутній у мові перекладу, наприклад, *carsharing* (*car-pooling* AmE): спільне користування автомобілем з метою скорочення кількості транспортних засобів на дорогах і зменшення, таким чином, негативного впливу на навколишнє середовище [Цвиллинг 1984: 457].

Описовий переклад здійснюється різноманітними засобами. Це може бути пояснювальний засіб, що розтлумачує суттєві елементи значення перекладного слова. Пояснювальний переклад близький до тлумачення слова, але він залишається перекладом. Однак, навіть при оптимальному підборі пояснювального еквівалента для нього характерний такий недолік, як багатослівність. Наприклад: *telecourse* – «навчальна програма по телебаченню», *teleshopping* – «замовлення покупки по телефону», тощо.

Приєм описового перекладу може також здійснюватися підставним способом. Підставний переклад – це прийом передачі неологізму, при якому як його еквівалент використовується вже наявне в мові перекладу слово / словосполучення, яке не є в ній неологізмом, але має достатню спільність значень з вихідним словом; 4) прийом прямого включення, що спрямований на використання оригінального написання англійського слова у тексті. Все частіше у періодиці зустрічаються слова, що складаються з двох компонентів: англійського, зі збереженням оригінального написання, і українського: *web-сторінка*, *on-line-доступ* та ін. Використання такого способу виправдано в випадках, коли неологізм неможливо передати ні одним з розглянутих способів перекладу у зв'язку зі специфічністю його звучання або написання, наприклад: *Bluetooth is useful when transferring information between two or more devices that are near each other.* – Технологію Bluetooth зручно використовувати для здійснення зв'язку між двома чи більше пристроями, що знаходяться на невеликій відстані один від одного [Мисуно 2009: 36].

У процесі перекладу неологізмів використовується ще й приблизний переклад, під час якого зберігається основне значення слова, проте у мові, на яку робиться переклад, слово відрізняється від мови оригіналу лексичним фоном. Наприклад, *nerd* – неприємна, неприваблива людина, *buddy* – друг, товариш, *weeb* – нікчема, *scumbag* – покидьок, *shell* – безпритульний, *wimp* – слабка людина, невдаха і под. Слід зазначити, що такий переклад не відтворює повністю лексичний фон слова, оскільки втрачаються відтінки значення, конотативні відтінки слова, а з тим втрачається і прагматичний компонент, однак, вважається прийнятним перекладом.

Отже, існує чимало поглядів на класифікацію неологізмів та способів перекладу таких уворень. Найпоширенішими способами перекладу вважаються транслітерація (транскрипція), калькування та описовий переклад. Проте деякі лінгвісти виділяють ще й додаткові види перекладу неологізмів для більш досконалого їхнього перекладу. Це – приблизний переклад та прийом прямого включення. Основними критеріями, які необхідно враховувати перекладачам під час пошуку відповідника англійського неологізму в українській мові, є стислість і однозначність тлумачення такого терміну; запропонований перекладачем варіант повинен бути зрозумілий реципієнту.

На теперішньому етапі англійська мова невпинно поповнюється великою кількістю нових слів: в середньому кожен рік фіксується 800 нових одиниць – це більше, ніж в будь-якій іншій мові світу. Особливо багато слів-неологізмів належать до сфери інформаційних технологій та Інтернету у силу науково-технічного

прогресу сучасності. Тому велика роль надається дослідженням та аналізу процесу збагачення словникового запасу сучасної англійської мови новими лексичними одиницями. Неологізми, з одного боку, визначаються як слова, значення або сполучення слів, що з'являються у певній мові протягом певного періоду часу. З іншого боку, це такі терміни, які постають новим значенням вже існуючого слова, або слова, запозиченого з іншої мови, новизна якого все ще відчувається. Отже, неологізми – це слова будь-якого періоду, що є новими щодо попереднього періоду; не лише нові слова, але й нові значення слів, і навіть нові фразеологічні або стійкі словосполучення слів; одиниці, що виникають із наявних у мові елементів певної мови.

Найпродуктивнішими способами творення неологізмів за результатами дослідження є афіксація, скорочення, словоскладання, конверсія. Менш продуктивними є запозичення (які поділяються на власне запозичення, варваризми, ксенізми і кальки) та зворотнє утворення неологізмів.

Спеціальних способів перекладу неологізмів сфери інформаційних технологій не існує. Перекладачу доводиться співставляти існуючі прийоми перекладу і обирати той, що найбільше відповідає контексту. У дослідженні запропоновано такі основні способи перекладу як транслітерація (транскрипція), калькування, описовий переклад, еквівалент та спосіб прямого включення.

Неологізм повинен сприйматися як звичайне мовне явище, і відсутність слова у словнику не може служити перешкодою для його широкого функціонування в мові, відтак і його перекладу, до того ж сама перекладацька практика робить найбільший внесок у поповнення лексичного складу мови перекладом нових слів, які прийшли з інших мов.

Часто перекладачі допускають велику кількість лексичних помилок, пов'язаних з перекладом новоутворених лексичних одиниць. Тому залежно від ситуації рекомендуються різні прийоми та методи перекладу, потрібні різні підходи, різні стратегії перекладу, різні перекладацькі рішення. А основними критеріями, які повинні враховуватися перекладачем під час пошуку відповідності англійському неологізму в українській мові, є стислість і однозначність тлумачення. Запропонований перекладачем варіант повинен бути зрозумілим одержувачу перекладу.

Пропоноване дослідження ще раз підтверджує той факт, що проблема неології є досить актуальною на сьогодні. Не зважаючи на численні праці в цій галузі лінгвістики, залишається цілий спектр невирішених питань. Основними є розпізнавання, класифікація та переклад неологізмів сфери інформаційних технологій, що можуть бути предметом подальших студій.

Література

Арнольд 1991: Арнольд, И.В. Основы научных исследований в лингвистике. Учеб. пособие [Текст] / И. В. Арнольд. – М.: Высш. шк., 1991. – 140 с.

Виноградов 2001: Виноградов, В.С. Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы) [Текст] / В. С. Виноградов. – М.: Изд-во ин-та общего среднего образования РАО, 2001. – 224 с. – ISBN 5-7552-0041-6.

Гіденс 1999: Гіденс, Е. Соціологія [Текст] / Е. Гіденс [пер. з англ.]. – К.: Основи, 1999. – 726 с.

Заботкина 1989: Заботкина, В. И. Новая лексика современного английского языка [Текст] / В. И. Заботкина. – М.: ВШ. 1989 – 126 с.

Зацний 2002: Зацний, Ю. А. Поповнення словникового складу англійської мови [Текст] / Ю. А. Зацний // Вісник Сумського державного університету. – Суми: Вісник Сумського державного університету, 2002. – № 3. – С. 75-79.

Зацний 2001: Зацний, Ю.А., Пахомова Т.О. Мова і суспільство: Збагачення словникового складу сучасної англійської мови [Текст] / Ю. А. Зацний, Т. О. Пахомова. – З.: ЗДУ, 2001. – 243 с.

Карабан 2001: Карабан, В. І. Переклад англійської наукової і технічної літератури: В 2 ч. [Текст] / В. І. Карабан. – Вінниця: Нова книга, 2001. – Ч. 1: Граматичні труднощі. – 272 с.

Комиссаров 1990: Комиссаров, В. Н. Теория перевода (лингвистические аспекты) [Текст] / В. Н. Комиссаров. – М.: Высшая школа, 1990. – 252 с.

Мисуно 2009: Мисуно, Е. А., Шаблыгина, И. В. Перевод с английского языка на русский язык. Практикум [Текст] / Е. А. Мисуно, И. В. Шаблыгина. – 2009. – Минск: Изд-во Аверсэв. – 255 с. – ISBN 978-985-529-103-0.

Мурко 2002: Мурко, І.І. Зміни в повсякденному житті носіїв американського та британського національних варіантів і поповнення словникового складу сучасної англійської мови [Текст] / І. І. Мурко // Суми: Вісник Сумського державного університету. – 2002. – № 3. – С. 139-142.

Bußmann 2002: Bußmann, H. Lexikon der Sprachwissenschaft [Text] / H. Bußmann. – Stuttgart, 2002. – 390p.

Fisher 1998: Fisher, R. Lexical change in present-day English [Text] / R. Fisher. – 1998. – 347p.

Knowles 1998: Knowles, E., Elliot, J. Preface [Text] / The Oxford Dictionary of New Words [Text] / E. Knowles, J. Elliot. – New York: Oxford University Press, 1998. – 357p.

Исследование посвящено проблеме пополнения лексического состава английского языка, в частности, новообразованиям в области информационных технологий. Рассмотрены способы образования неологических единиц в английском языке и методы перевода таких лексических единиц в украинском языке. Установлены

принципы адекватности описания неологизмов и предложены классификационные схемы неологических единиц.

Ключевые слова: неологизм, новообразование, окказионализм, эквивалентная / безэквивалентная лексика, словообразовательные операции, методы перевода.

The study is dedicated to the problem of the completion of the lexical composition of English, in particular, to new formations in the field of information technologies. It examines the ways of the creation of newly-formed lexical units in the English language and the methods of the conversion of such lexical units in the Ukrainian language. The principles of the adequacy of the description of neologisms are established and the classification of such units is under consideration.

Keywords: neologism, new formation, occasionalism, equivalent / nonequivalent vocabulary, word-building operations, methods of translation.

Надійшла до редакції 29 квітня 2014 року.

Oksana Putilina

УДК 81371+81366.5=811.112.2

BASIC TRENDS AT SYNTACTIC AND SOCIOLINGUISTIC LEVELS OF PRESENT-DAY ENGLISH: TYPOLOGY OF CHANGES

Стаття присвячена характеристиці етапів і причин формування граматичних, зокрема синтаксичних, змін як підґрунтя інноваційних процесів у сучасній англійській мові, встановленню природи і першооснови змін у граматичному складі (власне-синтаксичного характеру), а також на соціолінгвістичному і лексико-семантичному рівнях англійської мови на етапі її сучасного становлення; розмежуванню форм функціонування англійської мови в британському та американському варіантах; кваліфікуванню інтралінгвістичних / екстралінгвістичних причин синтаксичних і соціолінгвістичних змін інноваційного типу в аналізованій мові.

Ключові слова: конденсація фрази, розповідне речення, еліпсис, функційно-семантична група, глобальна інтеграція, граматичні зміни, інноваційний процес, професійна диференціація, псевдопідрядне незалежне речення, расова ознака, напівсуфікс (сплінтер), соціальна диференціація словника, соціолінгвістичний рівень, синтаксичний рівень, варіант, порядок слів.

Results of global integration (strengthening intercultural relations, development of world "live" languages, including English) are a rapid process, particularly not only on the lexical but on grammatical (including syntactic) and sociolinguistic levels that are not always predictable. Analysis of patterns adjusted by many linguists, especially A. Paunder, L. Bauer, R. Lieber et al., who are concerned about this fact, revealed new structural types of lexical items, such as fragmented elements (splinters), a significant number of highly unstable compound nouns with a separate writing, but common unifying accent (block compounds) and a creation on their basis of compound words / pseudo-compound words (other parts of speech), whose self-morphological identity usually defined only within a specific context for the fulfillment of their syntactic role, that is, their appearance has a strengthening influence of analogy in the formation of composites / quasi-composites that can lead to structural changes of lexical units, including the conversion of compound words in derivatives for potentially unlimited number of new words with unstable and unpredictable grammatically-categorical indicators [Putilina 2012; Putilina 2013].

According to S. Müller, dynamics of spreading any language necessarily led to the changes of its lexical and grammatical forms, but if the process of changes in vocabulary occurs naturally (due to word-formation and borrowing), the grammatical changes are more noticeable for a native speaker and especially for those who use a language as a second one [Müller 2008: 9]. A set of grammatical changes caused "shifts" in all grammatical system of language, resulting may be particular difficulties that often arise in the modern media of English (especially in order to whom English is not native) in the process of reading art texts in lexical and sociolinguistic areas.

This process is one of the differential features of Present-day English, especially British (BE) and American (AmE) variants as competitors that stand out against other variants of English (such as the Australian or Canadian ones) with multiplicity of media, geographical area due to extralinguistic factors of their spread – as the classic, 'original', 'true' English (as claimed by some supporters of BE) in the status of one of the languages of international communication and as less conservative language with signs of language-cosmopolitan, that absorbed into itself the elements of other languages, which directly contacted, and in the role of the language of the powerful state in the world (AmE), respectively. Lack of substantial research in this area makes **the relevance** of proposed research.

However, a comprehensive analysis of innovative processes that currently take place in the English language, primarily on the grammatical and sociolinguistic levels [Путіліна 2011; Jespersen 1922; Putilina 2012a], will not be possible without the differentiation of specific syntactical constructions and features of social stratification of the vocabulary in Present-day English that is **the purpose** of our study. It is quite obvious there is a determination of **the**

main tasks, namely: a characterization of grammatical and sociolinguistic processes in Present-day English and their lexical interpreting, an establishing of the nature and causes of grammatical (syntactical) and sociolinguistic changes in the vocabulary of English, a separation of literary / colloquial functioning form of English, a classifying types of new constructions in the language.

Grammatical changes taking place in Present-day English, affect not only the lexical level but also grammatical, in particularly syntactic (from phrases to the text). The general list is rather long and it continues to grow, so it seems appropriate to name the most important signs typical of Present-day English syntax and represented in most variants of English, including:

- 1) declarative sentence can be used as an affirmative-interrogative one with higher intonation at the end of a sentence, for example: *You are looking for a vacuum cleaner*↑? To enhance the interrogative effect after such construction can be used interrogative word-sentence like *Right?*; *Correct?*; *O.K.?*; *Eh?*; *What?* with the increase of the voice at the end, eg.: *But you* ↓ *talked about it?* ↓ *When?* [Kastovsky 1991];
- 2) change of word order with a decrease in the number of prepositional constructions in the role of definition [Дубенец 2003: 13]. One of the typical cases is staging **descriptive titles** before the noun – proper name: *Foreign Secretary Michael Stuart* instead of *Michael Stuart, the Secretary of State for Foreign Affairs, eighteen-year-old plumber's mate John Smith* instead of *John Smith, a plumber's mate eighteen years of age*. It is noteworthy that generally the number of adjectives in preposition to the signified word increases: *an often-referred to book* instead of *a book that is often referred to*;
- 3) in coordination predicate form with the subject native speakers follow "the proximity rule", ie, the predicate agrees in number with the subject the nearest to it, example: *You and I am friends* (predicate is in the singular, not in the plural because of it agrees with last pronoun *I*); *Neither you, nor I, nor anyone knows the answer* (predicate is in the singular, not in the plural because of it agrees with last pronoun *anyone*) [Shay 2008];
- 4) usage of ellipsis (syntactical reduction when part of nominative word combination functions instead of a phrase while preserving function and significance of the assembly), which is saved:
 - the first component, eg.: *semi* from *semi-detached house* (except of ellipsis in this case the reduction of the first component is determinate on the principle of apocope, ie truncation of the final of the word); *zebra* from *zebra crossing*;
 - the second component, eg.: *Hill* from *Capitol Hill*; *Later!* from *See you later!*; *probes* from *space probes* [Putilina 2012a: 19-20].

Note that in elliptical formations may be changes of lexical and grammatical meaning: component of word combination – substitute of full phrase – can move in another grammatical category and change the paradigm. To this type belong substantiated adjectives with affixal structure, example, *undesirable*, *unwanted* (about people), *finals*, *supersonics*, or lexical shortenings, for example, *pre-fab* from *pre-fabricated house* (combination of ellipsis, substantivization and apocope), *pop* from 1) *popular music* or 2) *popular culture* [Barber 2000];

- 5) differentiation of constructions with adverb *there*: constructions with epenthetic *there* report an information, and construction without *there* intended to provide physical perception by interlocutor or reader a specific object from reality, cf.: *As I recall, across the street there's grocery* (report the information) and *As you can see, across the street is a grocery* (focusing attention on the companion an object of reality – physical perception). This explains the lack of construction of the second type (without *there*) in stage directions [Вейхман 1990]: *Between this door and the stem gallery are bookshelves*. In addition, in the grammars ([Radford 1997; Sag, Wason 2000] and others) there does not mention the occurrences of compound *there's* in constructions *there's a dear / there's a (dear) love, there's a*, eg.: *Oh, please, Ann, put on a coat, there's a love; Whatever you were doing, stop it, there's a dear; There's a good girl. Don't cry*;
- 6) emergence of pseudo-subordinate independent sentences with unsemantic conjunction *if* / modal verb *will* or both components simultaneously in the wishes: *Will you come this way, please?*; *Mr. Marlowe? If you will come this way, please*. In addition, these sentences can predict a cue-response, eg. *"I'll speak to her and tell her to lay off." – "If you would"*;
- 7) condensation of phrases is typical for attributive word combination, ie replacement of prepositional constructions on non-prepositional ones (**nominative binomial (NB)**), formed by model N + N, where the number of components can vary from 2 to 7 or more) that have different morphological features, in particular a prepositive definition, expressed by:
 - a noun in the singular in the common case: *game laws* – 1) rules of the game (direct value), 2) statutes which regulate the right to pursue and take or kill certain kinds of fish and wild animal (game) (NB); *a return train ticket* – round trip ticket; *the United States nuclear defense umbrella* – nuclear defense of the United States of America; *Scotland Yard fraud squad officers* – officers Squad to fight fraud (Scotland Yard) [Putilina 2012a: 21];
 - a noun in the plural in the common case, which includes the names of:
 - institutions and organizations: *complaints office*';
 - laws and regulations: *Governments's youth opportunities programme*;
 - posts: *antiquities dealer*;

- books, magazines, etc.: *appointments book*;
- relevant to English-language countries phenomena that still may not have a clear official name: *wages and earnings figures*; *the aids package*; *Recipes Department* [Sproat 1985];
- a noun in the possessive case despite the fact the noun (under the rules of normative grammar) does not form a possessive case (though if the noun in such construction is the proper name, then there are two options of the use – in the possessive and in the common cases, eg.: *Ottawa's political elite* and *Ottawa airport*), including names:
 - cars, airplane and other vehicles: *the car's front seat*; *the aircraft's engines*;
 - institutions: *the club's reading-hall*; *the hospital's board-room*;
 - buildings and facilities: *the room's deep silence*; *the building's lights*;
 - household items: *the phone's mouthpiece*; *the desk lamp's glow*;
 - action: *the war's inevitability*; *the journey's shortness* [Putilina 2012a: 22].

It should be noted that the changes that affect the syntactic level of English, are common to all variants of English, but the main producers of these processes are still AmE and BE, at that their number is constantly growing, and areas of functioning are mainly broadcast media, advertising, scientific and technical literature, political speeches and colloquial speech.

On the whole, new processes and phenomena in a large number fixed by linguists from the second half of the 20th century, prompted researchers to expand the list of the factors that influence the development and progress of language, especially vocabulary that on the principle of chain reaction provokes changes at other levels of language system [Stockwell, Minkova 2001].

One of the determining factors was considered social changes in society that realizes certain language such as English. In this context, Modern Anglicists distinguish 5 main tasks:

- 1) determination of ways of distinguishing new lexical items and new meanings of existing units;
- 2) an analysis of factors of their occurrence in relation to the pragmatic needs of society;
- 3) study of models of their creation and restrictions on their use;
- 4) development of principles of attitude to new units (their perception / rejection of society) in different social, professional, age groups, etc.;
- 5) lexicographic treatment with the definition of pragmatic restrictions on their use in different situations of communication including social differentiation of language [Putilina 2012a: 22].

All this fits within the scope of functional approach to the study of innovations in English, i.e. the emergence of a new unit is due to pragmatic needs of a particular social group. Depending on the role relationships between participants of communication all situational types of communication are divided into symmetric, which have the same social status of communicants, one gender, one age, the same level of education, etc., and asymmetrical, which are characterized by different social status of communicants, different gender, different age, and under. In addition, the focus is primarily on unofficial (relaxed) communication.

Generally, the Modern English-language society shows an increasing tendency towards *social differentiation*, and best proof of it is the appearance of a large number of words to denote different walks of life, for example: *belonger* "well-off middle class" – a supporter of conservative views, interested in material comfort and stability, devoid of adventurism (a social type that includes different age categories); *yuppie* (*young urban professional person*) – young wealthy resident of the city who seeks a career, and want to achieve material success and thus he maintains an active social life, has a high-paying job and he is extremely picky about his looks (follows the business style), which is perceived as a namecard (this type includes the following subtypes as *buppie* (*black yuppie*) – representative of this group who are African American in origin, *muppie* (*middle-aged urban professional person*) – middle-age representative of this type, *ruppie* (*Republican urban professional person*) – yuppies who supports the Republicans, etc.); *survivors* – representatives of the lowest social stratum, which includes *nilky* (*no income, lots of kids*) – jobless with a large family; *sustainers* – in one sense, an intermediate type that is neither quite poor nor wealthy, *emulators* – those who want to succeed in life and try to emulate *achievers* – the successful, including *DINKY* (*double income, no kids yet*) – successful young childless couple in which both spouses work, *pippy* (*a person inheriting parents' property*) – middle-aged man, *Whanny* (*we have a nanny*) – a person who hires a nanny (he can afford it), etc., – all these segments of society are combined with concept VAL (*value and lifestyles*).

However, social stratification of the vocabulary is also found in the presence of the words the usage of which is limited within a certain class, including:

- broadcasting the middle class is characterized by units starting morpheme *Mc* (by analogy to *McDonalds*), *fast*, *convenience*, *junk*, that is a measure of the meaning of "inexpensive, convenient, standard", eg.: *McLife* – ordinary / everyday life, *McNews* – ordinary (uninteresting) news, *fast food* – fast (low-quality) food or establishment where it offer, *junk food* – food-garbage / unhealthy food / surrogates, as well as people who use these products and dishes, *convenience-food* – concentrates / preserved food that do not require a long cooking / dishes prepared in a cafe, etc.;
- for speech of the working class are inherent lexemes *cheers* – Goodbye, *dozen* – quarrel with the relatives, *to badmouth* – to curse / to use bad language, etc.;

- in broadcasting of the unemployed were concepts *workfare* – those who receive unemployment benefits if they participate in the work that are not covered (public works), including street cleaning and the like, *welfare mother* – single mother who does not work and live on unemployment benefits, etc.

With professional differentiation of the language is associated the emergence of an entire group of words with morpheme *speak* denoting "the language of a certain professional group", for example: *cablespeak* – the language of TV workers, *educationspeak* – the language of education workers, *sportspeak* – the language of sportsmen, and so.

In addition, restrictions on the use of neologisms may be related to a belonging of native speaker to certain ethnic society – the use of **racial profiling** – and it usually imposes on bargains lexeme a negative marking, eg.: in broadcasting of Indians – *apple* "Injun, who cooperates with the Federal Government"; in the speech of African Americans – *whitie, paddy, blue-eyed devil, Mr Charley* "white man"; in the speech of white people can appear such lexemes to indicate the African Americans as *af, houtie, terr or banana* "Asian" on people from Asia.

The fact that the linguistic changes, that have sociolinguistic background, are systematic evidenced by the appearance of **specialized suffixes** that represent the condemnation by society the members of certain social groups or events, including: *-eer: profiteer* – speculator; *-ster: wordster* – rhymer, rhymester, versemonger; *-nik: noodnik* – downer; and semisuffixes (*splinters*) *-hop: to jobhop* – to change jobs frequently and *-gate: Clintongate* – scandal relationship of President Clinton and Monica Lewinsky [Putilina 2012a: 24].

Overall, today can be characterized by a number of **functional-semantic groups** of vocabulary that emerged as a result of social processes and phenomena and firmly entrenched in the minds of the English language speakers, including:

- Euronotions (due to the emergence of the European Union): *MEP* – Member of the European Parliament; *Euro-sceptic* – a person who is skeptical about the value of closer connection among European countries;
- dress code (as a pledge of a prestigious job, and hence a higher status in society): *dress-down-Friday* – clothing style that is permitted for the appearance at work on Fridays'; *power dresser* – a person who adheres to a certain dress style for work;
- attitude to work: *fast-tracker* – a person who moves quickly the job ladder, sacrificing many things or everything in his personal life; *downshifter* – a person who makes a change of career or lifestyle to a mode less pressured and demanding;
- computer technology: *bogusware* – program written for the destruction of other programs; *toolsmith* – specialist in adjustments software;
- exploration of Space: *link-up* – docking of spacecraft; *chicken soup* not in the meaning "soup from chicken", but as "a solution of amino acids, vitamins used in experiments to detect metabolic activity on Mars";
- medicine: *Americanophobia* – hatred of the U.S. or American culture, *vanity surgery* – plastic surgery, anaplasty [Müller 2008];
- ecology and its deterioration: *clean-up groups* – groups of stripping the infected areas, *environmentalist* – a fighter of environmental protection;
- phenomena of social life that have changed under the influence of social movements, processes and groups – the tendency to undesignation of sex: *stewardess* → *flight attendant*; *fireman* → *fire fighter*. It also includes a large group of lexemes (compound nouns) with the second component *person* in the value "a person, a man", for example: *freshperson; policeperson*;
- ethical standards: *open marriage* – a marriage, in which each spouse has full freedom (social, ethical, etc.), *contract marriage* – a marriage made in a certain period;
- discrimination on grounds of:
 - appearance: *fattism* – discrimination against fat people;
 - age groups: *youthism* – discrimination against young people in employment, etc.;
- politics: *velvet revolution* – bloodless revolution (cf. concept of the Velvet Revolution, which is a copy (loan translation) of the English construction), *START (Strategic Arms Reduction Talks)* – negotiations to reduce strategic weapons. To this group belong **euphemisms** – words that gained prominence in the period of social development related to activities of individual politicians or under the influence of certain political events, eg.: *Watergatism* – political scandals (from the name of the hotel *Watergate*, which is connected with a scandal that ended with the resignation of Richard Nixon, the President of the United States); *megadebtor* – country with a large foreign debt (the lexeme came during a discussion about the country's debt at the UN (the United Nations)) [Lass 1994];
- art: *ABC art* – the art of simplification and decomposition of color and form into elementary components, *action painting* – spattering paint to create paintings;
- theater: *black theatre* – Negro Theatre, *revolve* – revolving stage;
- movie and television: *HDTV (high definition TV)* – TV with a high-resolution image, *chat show* – interview with a celebrity (preferably live) (as in the U.S. for years went Oprah Winfrey's Show) [Putilina 2012a: 25];

- music: *MC (Master of Ceremony)* – particularly outstanding rapper; *sampling* – in electronic music fragments of previously created music in the new work;
- changes in education: *sink schools (schools situated in deprived areas in inner city)* – school with very low levels of teaching in the ghetto / poor areas inhabited mainly immigrants; *licensed teachers* – teachers who do not have higher education (this category was due to lack of teachers);
- life (mainly food): *longlife milk* – milk of prolonged storage / prolonged milk, *clingfilm* – a film for packaging perishable products;
- sport: *slimnastics* – gymnastics to reduce weight, *a free-fall* – a parachute jump, combined with acrobatics, etc.

It is noteworthy that it is very difficult to make a detailed analysis of the new items that appear in English because responsiveness of native speakers to changes in social life is high [Algeo, Pyles 2009; Millward, Hayes 2011], and many new lexemes for a long time can be exclusively in the spoken area, such as within the slang, so only then they can go to the media through speech of which such units usually fall in the range of attention of linguists. Definitely we can only assert that the absolute champion in this process today remains AmE, while other variants of English gradually master new units providing that there is common social situation in the sense that influenced the rise of new lexemes.

Thus, complex analysis of Present-day English language is impossible without taking into account not only consistent intralinguistic but extralinguistic factors that influence of the speakers, and therefore – also on the language itself, thus and so a social factor is extremely important in the linguistic sense in English-language society and it demonstrates the national language specifics.

The whole development of Present-day English language (without regard to a particular variant of it) at this stage shows the active cooperation of all levels of language, because the appearance of new lexical items consistently provokes the changes, at that systematic, on the grammatical level, often having sociolinguistic motivation, but the changes apply to all instances of verbal and semantic manifestations of a linguistic unit – from pronunciation to stylistic constraints and graphic design.

Perspective of this study is to analyze the processes that deepen the internal stratification of Present-day English vocabulary as a whole system within each of the languages the whole and its individual variants in English (AM) (British, American, Australian, etc.), the latter more deeper trends in the breeding options for English as a relatively independent entities and strengthening of the modern sociolinguistic factors that determine the formation of vocabulary as well as language forms exist mainly in English (literary / common, colloquial (AM)) taking into account the relationships between regional, social and situational parameters that lead to the selection of specific lexical items by carriers of analyzed language based on communicative situation.

References

- Вейхман 1990: Вейхман, Г.А. Новое в английской грамматике [Текст] / Г. А. Вейхман. – М. : Высшая школа, 1990. – 128 с.
- Дубенец 2003: Дубенец, Э.М. Лингвистические изменения в современном английском языке [Текст] / Э. М. Дубенец. – М. : «Глосса-Пресс», 2003. – 256 с. – ISBN 5-7651-0088-0
- Елисеева 2003: Елисеева, В.В. Лексикология английского языка [Текст] / В. В. Елисеева. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2003. – 80 с. – ISBN 5-8465-0135-4
- Путіліна 2011: Путіліна, О.Л. Інновації в сучасних українській та англійській мовах (Фонетика. Лексикологія. Фразеологія). Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів [Текст] / О. Л. Путіліна / За ред. А. П. Загнітка. – Донецьк : ДонНУ, 2011. – 277 с.
- Algeo, Pyles 2009: Algeo, J., Pyles, Th. The Origins and Development of the English Language [Text] / J. Algeo, Th. Pyles. – Boston : Cengage Learning, 2009. – 347 pp. – ISBN-13: 978-1-4282-3145-0
- Barber 2000: Barber, Ch., Barber, Ch.L. The English Language : A Historical Introduction [Text] / Ch. Barber, Ch. L. Barber. – Cambridge : Cambridge University Press, 2000. – 299 pp. – ISBN 0-521-785-70-7 (paperback)
- Jespersen 1922: Jespersen, O. Language : Its Nature and Development [Hardcover] [Text] / O. Jespersen. – New York : H. Holt Publishing, 1922. – Access mode : URL : http://www.archive.org/stream/languageitsnatur00jespuoft/languageitsnatur00jespuoft_djvu.txt. – Title from the screen.
- Kastovsky 1991: Kastovsky, D. Historical English Syntax [Text] / D. Kastovsky. – Berlin ; New York : Walter de Gruyter, 1991. – 510 pp. – ISBN 3-11-012431-9
- Lass 1994: Lass, R. Old English : A Historical Linguistic Companion [Text] / R. Lass. – Cambridge : Cambridge University Press, 1994. – 300 pp. – ISBN 0 521 43087 hardback
- Millward, Hayes 2011: Millward, C.M., Hayes, M. A Biography of the English Language [Text] / C. M. Millward, M. Hayes. – Boston : Cengage Learning, 2011. – 478 pp. – ISBN-13: 978-0-495-90641-4
- Müller 2008: Müller, S. The Mental Lexicon [Text] / S. Müller. – GRIN Verlag, 2008. – 56 pp. – ISBN 978-3-638-94517-2

Putilina 2012: Putilina, O. Historical and Contemporary Factors of Innovative Processes in the Present-Day English Language in Comparison with Ukrainian One : Conflict or Cooperation? [Text] / O. Putilina // Лінгвістичні студії : Зб. наук. праць. – Донецьк : ДонНУ, 2012. – Випуск 25. – С. 89-94.

Putilina 2012a: Putilina, O. Innovations in Present-day Ukrainian and English Languages (Morphology. Syntax. Sociolinguistics). Book 2 [Text] / Oksana Putilina : Educational Supply for Students of Higher Educational Institutions / Ed. by Anatoliy Zahnitko. – Donetsk : Donetsk National University, 2012. – 306 pp.

Putilina 2013: Putilina, Oksana. Derivation in Modern English in comparison with Ukrainian : Пугіліна Оксана. Дери́вація в сучасній англійській мові у зіставленні з українською [Текст] / Оксана Пугіліна : Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. А.П. Загнітка. – Донецьк : ДонНУ, 2013. – 100 с.

Radford 1997: Radford, A. Syntactic theory and the structure of English : a minimalist approach [Text] / A. Radford. – Cambridge : Cambridge University Press, 1997. – 558 pp.

Sag, Wason 2000: Sag, J., Wason, T. Syntactic Theory : A Formal Introduction [Text] / J. Sag, T. Wason. – Stanford : CSLI, 2000. – 211 pp.

Shay 2008: Shay, S. The History of English : A Linguistic Introduction [Text] / S. Shay. – San Francisco, CA / Washington, DC : Wardja Press, 2008. – 232 pp. – ISBN 978-0-6151-6817-3

Sproat 1985: Sproat, R. Welsh Syntax and VSO Structure [Text] / R. Sproat // Natural Language and Linguistic Theory. – Vol. 3. – 1985. – Pp. 173-216.

Stockwell, Minkova 2001: Stockwell, R.P., Minkova, D. English words : history and structure [Text] / R. P. Stockwell, D. Minkova. – Cambridge : Cambridge University Press, 2001. – 208 pp. – ISBN 0 521 79362 9 (paperback)

Статья посвящена характеристике этапов и причин формирования грамматических, в частности синтаксических, изменений как основы инновационных процессов в современном английском языке, установлению природы и первоосновы изменений в грамматической системе (собственно синтаксического характера), а также на социолингвистическом и лексико-семантическом уровнях английского языка на этапе его современного становления, дифференциации форм функционирования английского языка в британском и американском вариантах, квалификации интралингвистических / экстралингвистических причин синтаксических и социолингвистических изменений инновационного типа в анализируемом языке.

Ключевые слова: конденсация фразы, повествовательное предложение, эллипсис, функционально-семантическая группа, глобальная интеграция, грамматические изменения, инновационный процесс, профессиональная дифференциация, псевдоподчиненное независимое предложение, рассовый признак, полусуффикс (сплинтер), социальная дифференциация словаря, социолингвистический уровень, синтаксический уровень, вариант, порядок слов.

The paper denoted to a characterization of stages and causes of forming a grammatical, especially syntactic, changes as basis of innovative processes in Present-day English language, an establishing of the nature and prime causes of changes in the grammatical organization (proper syntactic features) and at the sociolinguistic and lexically-semantic levels of English at the stage of its modern development, a separation of functioning forms in British and American English, a classifying intralinguistic / extralinguistic reasons of syntactic and sociolinguistic changes of innovative type in analyzed language.

Keywords: condensation of phrases, declarative sentence, ellipsis, functional-semantic groups, global integration, grammatical changes, innovative process, professional differentiation, pseudo-subordinate independent sentences, racial profiling, semisuffix (splinter), social stratification of the vocabulary, sociolinguistic level, syntactical level, variant, word order.

Надійшла до редакції 30 квітня 2014 року.

РОЗДІЛ X. ОНОМАСТИЧНІ ЕТЮДИ

Евгеній Отин

УДК 81'373.2

ОНОМАСТИЧЕСКИЕ МЕЛОЧИ

I. «Говорящие имена» в романах Фаддея Булгарина «Иван Выжигин» и «Пётр Выжигин»

Поэтика семантически прозрачных имён персонажей, как это ни покажется странным, ещё изучена недостаточно. Мы любим повторять известные слова Ю. Тынянова, что в литературном произведении все имена – говорящие. Оно-то так, но «говорят» они не одинаково: одни открыто, в полный голос, а другие молчат, но их молчание тоже «говорит» и оно, как поётся в известной песне Клавдии Шульженко, «нам дороже всяких слов».

Время, когда господствовали «говорящие имена», безвозвратно ушло, сейчас они редки. Это была эпоха нравоучительных произведений, когда клеймились пороки, и здесь они пригодились. В комедии Екатерины II «Имени госпожи Ворчалкиной» это Фирлюфишков, Ворчалкина, Дрёмов, Спесов, Гремухин и Некопейкин. В комедии И.А. Крылова «Пирог» (1801 г.): Вспышкин, его жена Ужима, их дочь Прелеста, её любовник Милон, жених Прелесты Фатюев. В тексте упоминается и Грубинин. В его комедии «Модная лавка» (1806 г.): Сумбуров, Лёстков, любовник Сумбуровой. В волшебной опере «Илья богатырь» (1806 г.): Владисил, Всемила, волшебница Добрада, Пламид, Асмодей. В комедии Д.И. Фонвизина «Недоросль»: Правдин, Стародум, Простаков, Скотинин, Милон, Кутейкин, Цифиркин. В комической опере И.А. Крылова «Кофейница» (1783 г.): помещица Новомодова. В комедии «Проказница» (1787-1788 гг.): Рифмокрад, его жена Таратора, дочь Прията, племянник Милон, Тянислов, служанка Прияты Плутана (от *плутовка*). В тексте комедии упоминается и Славолюбов. Как видим, в каждом из этих произведений «говорящих» имён не более шести. Рекорд побил Ф. Булгарин: в его романе «Пётр Иванович Выжигин» таких имён, прямолинейно характеризующих персонажи, тридцать. На это обратил внимание А. Пушкин (который, кстати, ни разу не употребил ни одного из «говорящих» имён). В статье 1831 года «Торжество дружбы, или Оправданный Анфимов Орлов» он так критиковал Булгарина: «Г-н Булгарин наказует лица разными затейливыми именами: убийца у него назван Ножёвым, взяточник Взяткиным, дурак – Глаздуриным и проч.» (см.: Пушкин А.С. Полное собр. соч. Т. 9, с. 207). Следует помнить, что роман Булгарина был написан в традициях популярных европейских «плутовских» романов и вначале имел название «Российский Жиль Блаз».

Как же распорядился автор обилием таких имён? Они разные. Одни из них прямо, своей апеллятивной базой характеризуют персонажи, пересекаясь с ней, другие же делают это скрыто, намекая на неё. Одни это делают самостоятельно, другие при помощи характеризующих слов, которые не обязательно находятся рядом, но могут быть где-то поблизости от имени персонажа, проясняя читателю смысл имени. Сначала рассмотрим «говорящие имена» первой группы: Выжигин – от *выжига* – ‘опытный плут, умеющий из всего извлекать деньги’ (роман-то «плутовской»!), Чванов от *чваниться*, Плезирин < *плезир* ‘удовольствие’, Штыков < *штык*, Глаздурин < *дурной глаз*, итальянец Баритона (итальянцы славятся хорошими голосами), плут Зарезин < *зарезать*, Гологордовский < *голый* (нищий), зато *гордый*, музыкант Глупашкин < *глупый*, артист Харахорин < *хорохориться* ‘быть заносчивым’, Приманкина < *приманивать*, Дурындин < *дурында* ‘дурак’, Мошнин < *мошна*, граф Беспечин < *беспечный*, Честинский < *честный*, Ничтожин < *ничтожный*, Кавыкин < *заковыка*, граф Пьяноти < *пьяный*.

Вторую группу составляют «говорящие имена» (в скобках приводятся сопутствующие авторские слова, помогающие читателю раскрыть смысл имени, «приглушённо» говорящие о том же): Миловидин < *милый вид* (он был «лет тридцати пяти, видный и даже красивый»), Грабилин < *грабить, грабитель* (он переселился из Петербурга, где занимал важное место, в Москву, чтоб «насладиться свободно приобретенным (не знаю благо или неблаго) богатством в течение долговременной своей службы»), Штосина < *штос* ‘азартная карточная игра, популярная в светском обществе’ («вдовушка лет тридцати пяти, весёлая и ветреная, любит светские удовольствия, рассеяние и карточную игру»), Ножов < *нож* («Давно известен полиции», «злодей», бежавший из тюрьмы), Глаздурин < *дурной глаз*, т.е. плохой хозяин («Деревня Глаздурина представляла совершенную противоположность с деревней Россиянова. Здесь лачуги были полуразрушенные, дворы полуогороженные, соломенные крыши в некоторых местах светились насквозь. Улица была в некоторых местах непроходима от грязи»), князь Связин < имеет *связи* в обществе и теперь «в силе», граф Тонковорин («Граф Тонковорин был уже человек пожилой, он прошёл через огонь и воду, несколько раз промотал и нажил состояние и, будучи всю жизнь в разладе с совестью, наконец выбрал, по своему мнению, самое невинное ремесло ложного игрока»), князь Плутоленский < *плут* (он бывает в обществе графа Тонковорина и «злодея» Ядина).

«Говорящие имена» – неперемный компонент поэтики классицизма. На его зените Ф. Булгарин достиг вершины мастерства употребления «говорящих имён» в художественной речи, как никто другой использовал их потенциал. В этом его никто не превзошёл.

Существует ещё одна область литературы, где «говорящие имена» оказались особенно востребованными – эпиграммы. Этот жанр в русской литературе начал складываться в последние десятилетия

XVIII века (автором самой ранней из дошедших до нас эпиграммы был Феофан Прокопович). Писатели преуспели в образовании «говорящих имён». Они были двух типов: индивидуально-авторские и такие, которые были использованы несколькими авторами, являясь своеобразным клише. Привожу их список, составленный на базе нашей картотеки: Буквин (< буква, буквоед; В.А.Жуковский: «Здесь Буквин – грамотей»), Кокеткин (< кокетка; А.В.Измайлов, 1816 г.), Мизинцев (< мизинец; Г.В.Вяземский, 1813.), Милон (< милый; у нескольких писателей, начиная с О.П.Беляева, 1794 г.), Подлон (< подлый; в эпиграмме неизвестного автора, 1792 г.), Рифмушкин (< рифма; в эпиграмме Д.М.Хвостова, 1804 г.), Рубач (< рубить; в эпиграмме неизвестного автора, 1769 г.), Скрыгин (< скряга; А.П.Сумароков, 1802 г.), Стихобред (В.В.Капнист), Стиховраль (В.В.Капнист), Честон (< честный; О.П.Беляев, 1794 г.). Говорящие имена во второй половине XIX в. оставляют этот жанр литературы и в настоящее время встречаются крайне редко.

Ниже приводится список «говорящих» антропонимов, составленный на материале из книги «Русская эпиграмма (XVIII – начало XX века)» – Л., 1988 (единственного собрания русских эпиграмм за два с половиной века). Все они могут быть поделены на три группы: 1) «говорящие» антропонимы, не содержащие никакой оценки адресатов; 2) общехарактеризующие «говорящие» антропонимы, оценивающие адресаты по признакам «хороший» или «плохой»; 3) конкретнохарактеризующие «говорящие» антропонимы, у которых какой-то из этих двух оценочных признаков дополнен субъективной оценкой употребившего данный антропоним автора.

I

1. **Бавий**. От *бавить* – забавляться. // Безделок несколько наш *Бавий* накропав, Твердит, что может он с Державиным равняться (К.Ф.Рылеев, 1820 г.)

2. **Бездушников**. От *бездушный* ‘бессердечный’. // *Бездушников*, храня учтивости законы, Охотно платит век визиты и поклоны, Да та беда, что лишь долгов своих не платит никогда (неизвестный автор, 1811 г.)

3. **Грибус** – от А.С. *Грибоедов*. // О Вяземский! По милости твоей в кругу людском ребёнком я оставлен. Но если этот круг составлен из людей, То всё не из тебя и *Грибуса* составлен (И.А.Писарев, 1824 г.)

4. **Кутейкин**. От *кутья* ‘рис, отваренный на воде, подаваемый на поминках’. // Пришед в поэзию, крылатого Пегаса Кутейкин оседлал. Он думал залететь на верх горы Парнаса, Но быстрый конь его на колокольню мчал (А.Н.Нахимов. Кутейкину, который, кончивши в семинарии поэзию, посвящён в пономари, 1815 г.)

5. **Курилка**. От названия игры (геортонома), во время которой дымящаяся лучина переходит из рук в руки с приговоркой: «Жив, жив курилка!» Из круга выходит тот, у которого лучина погаснет. // «Как, жив ещё *Курилка-журналист?*» (А.С.Пушкин. Жив, жив Курилка!, 1825 г.)

6. **Лакомкин**. От *лакомка*. // Здесь *Лакомкин* лежит – он вечно жил по моде, Зато и вечно должен был! А заплатил Один лишь долг – природе! (В.А.Жуковский. Моту, 1815 г.)

7. **Микстурин**. От *микстура*. // Твердит *Микстурин* всякий час, Что анатомию он превосходно знает, И он не лжёт: мы видели не раз, Как славно душу он от тела отделяет (А.П.Глебов, 1824 г.)

8. **Мыслеткин**. От *мысль*. // *Мыслеткин* мнил (думал. – Е.О.) снабжать Лукадия советом Быть тем, чем отроду он не был сам – поэтом (неизвестный автор, 1811 г.)

9. **Певец Фактыдурая**. Перелицовка прозвища А.Пушкина как *певца Бахчисарая*. // Младой *певец Фактыдурая!* Хвала тебе, Евгений наш, хвала! Ты, глупой скуки яд по капле выпивая, Неопытным сердцам наделал много б зла. (Орлино-Кохтев (псевдоним Н.И. Надеждина. – Е.О.). К портрету Хлопушкина (А.Пушкина. – Е.О.), 1829 г.)

10. **Педантин**. От *педант*. // Недавно был с одним словесником в борьбе, *Педантин* уверяет, Что знает то, чего другой не знает (А.И.Писарев, 1820-е годы)

11. **Писцов**. От *писать*. // Поэт *Писцов*, в стихах тяжеловат, Но я люблю незлобного собрата: Ей-ей! не он пред светом виноват, А перед ним природа виновата (Е.А. Баратынский. На Д.И. Хвостова, 1820 г.)

12. **Простаков**. От *простак* ‘недалёкий человек’. // Невинен *Простаков*, держался глупых правил: Не он оставил ум, а ум его оставил (П. Ракитин, 1820 г.)

II

1. **Ахинеин**. От *ахинея*. // Ты жалок, бедный *Ахинеин* (неизвестный автор. Критику Ахинеину, 1829 г.)

2. **Безрифмин**. От *без рифмы*, т.е. пишущий слабые стихи. // *Безрифмина* совет: Без жалости всё сжечь моё стихотворенье! Быть так! Его ж, друзья, невинное творенье своею смертью умрет! (К.Н. Батюшков. 1805 г.)

3. **Буквин**. От *буква* ‘буквоед’. // Но что об нём сказать? Был сердцем добр, имел смиренные желанья И чести правила старался наблюдать, как правила правописанья! (В.А. Жуковский. Грамотею, 1815 г.)

4. **Вздоров**. От *вздор*. // Почтенны господа поэты, журналисты И все эпиграмисты, Оставьте *Вздорова*, поверьте, лучше вас Он сам против себя напишет во сто раз (автор неизвестный, 1809 г.)

5. **Взятолюбков**. От *любит взятки*. // В заголовке эпиграммы «Эпитафия *Взятолюбову*» (неизвестный автор, 1782 г.)

6. **Вралёв**. От *враль*. // *Вралёв* наш фабулист (баснописец. – Е.О.) примерный: Нет в баснях у него искусства, пышных слов, А сколько простоты! Вот в них-то совершенный Язык скотов (зверей, персонажей басен. – Е.О.) (А.Е. Измайлов. На Д.И. Хвостова, 1810 г.); Не диво, что *Вралёв* так много пишет вздору, Когда он хочет быть Плутархом в нашу пору (К.Ф. Рылеев, 1820 г.)

7. **Облаевич Цербёр.** От *лаять* и *Цербёр* ‘злая собака’. // Терентий здесь живёт *Облаевич Цербёр*, который обругал подьячих выше мер (Г.Р. Державин. Вывеска, 1770 г.).

8. **Орлино-Кохтев.** От *кохти орла*. // Псевдоним Н.И. Надеждина. См. *Певец Фктыдурая*.

9. **Ослов.** От *осёл*. // “В огонь, в огонь скорей творения *Ослова*. Теперь, сударь, мороз, погода так сурова.” – Кричал слуге Ослова враг Душков (поэт, член “Арзамаса”. – *Е.О.*) (П.А. Корсаков, 1817 г.).

10. **Подлон.** От *подлец*. // Чем хвастаешь, *Подлон*, то предков есть награда. Хвались, что от тебя твои примут чада! (неизвестный автор, 1789 г.).

11. **Прелеста.** От *прелесть* ‘соблазн’. // *Прелеста* красится (украшается. – *Е.О.*) чужими волосами, Чужою красотой, чужими ест зубами (О.П. Беляев, 1789 г.).

12. **Пучков.** От *пучок* (розг). // Тучкову за восемь частей его стихов Не надобно сулить ни розог, ни кнутов, А надобно Тучкову Отдать в жены *Пучкову* (неизвестный автор, 1810-е годы).

13. **Рифмин.** Мотивирован антропоним словом *рифмач* ‘беспринципный поэт’. // Всему наш *Рифмин* рад: пожару, наводнению, Войне, землетрясению (И.Ф. Остолопов. На Д.И. Хвостова, 1825 г.).

14. **Свистов.** От *свисток*. // Идёт обоз с Парнаса, Везёт навоз Пегаса. На задний из возов Присел пиит *Свистков* (М.А. Дмитриев, 1854 г.).

15. **Скопилов.** От *скопить*. // “Неблагодарных нет!” – *Скопилов* уверяет. Друзья? Вас это удивляет? Но объяснить сию загадку вам пора: Не сделав никому добра никому, Неблагодарных он не знает (неизвестный автор, 1821 г.).

16. **Скрягин.** От *скряга*. // Случилось *Скрягину* на проповеди быть, подействовала в нём святая балгостыня (милость, доброта. – *Е.О.*). Кричит наш *Скрягин*: “Как изящна (превосходна. – *Е.О.*) милостыня (подавание. – *Е.О.*)! И я с сего часа пойду её просить” (автор неизвестен, 1802 г.).

17. **Стихобред.** От *стихи* и *бред* ‘бессознательное состояние’. // Напрасно *Стихобред* сказал, Что братом уж давно осла я почитал. Я, право, побожуся, Что в жизнь (никогда. – *Е.О.*) осла я не видал, А в правде сей пошлося (сошлюсь. – *Е.О.*) на *Стихобреда* самого, Пускай он скажет сам, где видел я его (В.В. Капнист. На Д.П. Горчакова, 1781 или 1782 год.).

18. **Стиховраль.** От *стихи* и *враль* ‘лжец’. // Не грубостью своей меня ты огорчаешь, Но ласки, *Стиховраль*, несносны мне твои (В.В. Капнист. Сказавшему обо мне: “В семье не без урода”, начало 1780-х годов).

19. **Сумбуров.** От *сумбур* ‘путаница’. // Какой-то Аристарх (придирчивый критик, педант. – *Е.О.*) с умом всегда досужим (свободным от дел. – *Е.О.*), Желая правде долг отдать, Сказал, что можем мы *Сумбурова* назвать Поэтом северным, а Фирса – бардом (певцом. – *Е.О.*) южным (неизвестный автор, 1827 г.).

20. **Тощёв.** От *тощий* ‘пустой, бесплодный’. // Свои стишки *Тощёв*-пиит покроем Пушкина кроит, Но славы громкой не получит. И я котёнка вижу в нём, Который, право. непутём (нетак. как нужно. – *Е.О.*) на голос лебеда мяучит (Е.А. Баратынский. 1824 г.).

21. **Трусимов.** От *трус*. // Сампсоном (богатырём. – *Е.О.*) ты меня зовёшь, Подспудный (тайный. – *Е.О.*) критик мой *Трусимов*, Дай челюсть мне свою – пойду на филистимов (по библейскому преданию, Сампсон сражался с филистимлянами, вооружённый челюстью осла. – *Е.О.*) (О.С. Сомов. Критику NN, 1827 г.).

22. **Глупон.** От *глупец*. // Ты хочешь быть, *Глупон*, Шекспиров подражатель (Н.М. Карамзин. К Шекспирову подражателью, 1797 г.); Известный врач *Глупон* Пошел учить Дамета. Туда пришедши, вспомнил он, что нету с ним ни мази, ни ланцета. Лекарство позабыв на этот раз, Дамета тем от смерти спас (неизвестный автор, 1810-е годы).

23. **Грабилин.** От *грабитель*. // Судья *Грабилин* занемог И, лекаря призвав скорее, Просил, чтобы ему помог, Пиявицы приставя к шее. Врач, усомнясь, сказал: “По мне Пиявки ставить – денег трата, Ведь вряд ли примутся оне На коже своего собрата” (А.Д. Илличевский. Лекарское опасение, 1827 г.).

24. **Дылдин.** От *дылда* ‘высокий, неуклюжий человек’. // Наш *Дылдин* в мелочи пустился И издаёт их наобум. Так, видно в публику решился Он выдать душу, сердце, ум? (неизвестный автор. На издателя мелочей, 1810-е годы).

25. **Кокеткина.** От *кокетка* ‘женщина, которая своим поведением и нарядами старается понравиться мужчинам’. // Молва напрасно трúбит, Что мужа своего *Кокеткина* не любит. Так может говорить лишь клеветник один: Известно, что она всех жалуёт мужчин (А.Е. Измайлов, 1816 г.).

26. **Кохтин.** От *когти*. // “Я также, как солдат, отечеству служу, не правда ли?” – меня ты, *Кохтин*, вопрошаешь, Большое сходство я меж вами нахожу: Тот кровь свою, а ты чернила проливаешь (А.Н. Нахимов. Подьячему, начало XIX в.).

27. **Крадон.** От *красть*. // Я заню, для чего *Крадон* твердит всегда, Что свет есть зло, для вора свет – беда! (Н.М. Карамзин, 1799 г.); *Крадона* некто вопрошал, На чём поступок он бечестный основал, Когда старинных всех поэтов обокрал. “На праве давности”, – несчастный отвечал (В.И. Козлов, 1811 г.).

28. **Лицемемерин.** От *лицемер*. // Я *Лицемемерина* жена, Черна, скверна – Медуза, верьте мне, красавица пред нею, Не потому ль, что так она гнусна, Супруг зовёт её душой своею (А.И. Измапов, 1821 г.).

29. **Мглин.** От *мгла* ‘туман’. // Дитя мечтательной природы (характера. – *Е.О.*), Поэт-романтик *Мглин* так слог туманит свой, Что уж давно пора назвать его мечтой Иль призраком литературы (П.И. Шаликов. На В.И. Туманского, 1823 г.). Каламбур: **Мглин** < *мгла* ‘туман’ и фамилия **Туманский**).

30. **Милон.** От *милый*. // Недавно наш *Милон* книг множество собрал (С.А. Тучков, 1789 г.).

31. **Милончик.** От *милончик* ‘милёнок’. // *Милончик!* Подлинно, особенно ты мил (неизвестный автор, 1812 г.).

32. **Нуликов.** От *нуль*. // Дитя пастушеской природы, Писатель *Нуликов* так сладостно поёт, Что уж пора б ему назваться без хлопот Кондитером литературы (В.И. Туманский. на П.И. Шаликова, 1823 г.).

33. **Хап-хап.** От *хапать*. // Зачем барон **Хап-хап** на просвещение зол, Имея от него сверх жалованья стол, Квартиру, отопленье И освещенье? Всё так, да у него другое на уме. Ему полезно просвещение, Но поудобней бы впотье (неизвестный автор, 1830-е годы).

III

1. **Вздоркин.** От *взор*. // Напрасно, *Вздоркин* мой (В.Л. Пушкин. – Е.О.), ты будешь уверять, что *Вздоркин* с гением, Мишурский (эпиграммическая кличка П.А. Вяземского. – Е.О.) пишет трудно (А.И. Писарев, 1824 г.).

2. **Глупницкий.** От *глупец*. Цифроним А.В. Лукницкого, который указывает не автора, а адресата (**Глупницкий**). *Глупницкий журнал* – “Северный меркурий”. // Не годен ни к чему *Глупницкого журнал* (неизвестный автор, 1809 г.).

3. **Коврижкин.** От *коврижка* ‘пряник’. // Тупые колкости твои приемлю я с незлобным сердцем. Я князь *Коврижкин* (кличка Вяземского, присвоенная ему И.С. Тургеневым в “Вешних водах”. Её источник – вяземские пряники – *коврижки*. Тургенев заимствовал её из литературных пародий 1820-х годов, направленных против Вяземского). // Тупые колкости твои приемлю я с незлобным сердцем. Я князь *Коврижкин*, так, но что ни говори, Я для тебя *коврижки* с перцем (автор неизвестен, 1872 г.).

4. **Кочерговский.** От *кочерга*. **Кочерговский** – кличка Каченовского. // Там, где древний **Кочерговский** над Ролленом (первым томом “Римской истории” французского историка Шарля Роллена. – Е.О.) опочил (заснул. – Е.О.), Дней новейших Тредьяковский Колдовал и ворожил (А.С. Пушкин, 1822 г.).

5. **Обезьянин.** От *обезьяничать* ‘подражать’. Эпиграмма содержит обвинение в подражательности как самого Пушкина (Чайльд-Гарольдия, Дон-Жуания), так и поэтов его круга (Дидеротия). // На ниве бедной и бесплодной Российской прозы и стихов Я, сын поэзии холодной, Вам набрал травок и цветов. В тиски хохочущей сатиры Я их когтями положил И резким звуком смелой лиры Их описал и осушил. Вот Чайльд-Гарольдия смешная, вот Дон-Жуания моя, Вот Дидеротия блажная (капризная. – Е.О.), вот русский белены семья (песни Дельвига и фольклорные произведения Пушкина. – Е.О.), Пырей Ливонии удалой (Н.М. Языков – автор стихотворения “Ливония”. – Е.О.), и Финский наш чертополох (намёк на Баратынского, в 1825 году служившего в Финляндии. – Е.О.), и мак Германии завялый (С.П.Шевырёв, напечатавший перевод отрывка из второй части “Фауста” Гёте. – Е.О.), И древних эллинов горох (Дельвиг, писавший идилии античными размерами. – Е.О.). Всё, всё рядком в моих листочках Разложено, положено, И эпиграммы в лёгких строчках На смех другим обречено. *Обезьянин* (Н.А. Полевой. Эпиграмма, 1830 г.).

6. **Шутовской.** От *шут* + *Шаховской* (А.А. Шаховской – театральный деятель. драматург и поэт. – Е.О.). // Напрасно *Шутовской*, ты отдыха не знаешь, За неудачами от неудач спешешь: комедией друзей ты плакать заставляешь, ты зрителя смехишь трагедией (Г.П. Кругликов, 1820 г.); С какою лёгкостью свободной Играешь ты в стихах природой и собой, Ты в “Шубах” (ироикокомической поэме “Расхищённые шубы”. – Е.О.), Шутовской, холодный, В “Водах” (комедии “Урок кокеткам, или Липецкие воды”. – Е.О.) ты, *Шутовской*, сухой (Г.П. Кругликов, 1815 г.).

7. **Фиглярин.** От *фигляр* ‘паяц’ + *Булгарин* (Ф.Булгарин – журналист, писатель и издатель). // *Фиглярин* – вот поляк примерный, В нём истинных сарматов кровь: Смотрите, как в груди сей верной Хитра к отечеству любовь. То мало, что из злобы к русским, Хоть от природы трусоват. Он бегал под орлом французским И в битвах жизни был не рад. Патриотический предатель, Расстрига самозванец сей – Уж не поляк, уж наш писатель, Уж русский, к сраму наших дней. Двойной присягаю играя, Поляк в двойную цель попал: Он Польшу спас от негодя И русских братством запятнал (П.А. Вяземский, 1831 г.).

8. **Флюгарин.** От *флюгер* + *Булгарин* (кличка Булгарина, намекающая, что он дважды изменял присяге). // Не то беда, что ты поляк, Костюшко – лях, Мицкевич – лях! Пожалуй, будь себе татарин, И тут не вижу я стыда, будь жид – и это не беда, Беда, что ты Видок (осведомитель. – Е.О.) *Фиглярин* (А.С. Пушкин, 1830 г.).

9. **Хвастов.** От *хвастун* + *Хвостов* (фамилия журналиста Д.И. Хвостова, за его графоманство ставшего объектом насмешек эпиграммистов). // Как на французов зол *Хвастов*! Не могли бить живых, терзает мёртвых он Без милосердия ужасным переводом. Расин стал от него урод уродом (А.И. Измайлов, 1814 г.).

10. **Шпыньковский.** От *шпынь* ‘насмешник’ + *Сенковский* (О.И. Сенковский – прозаик, журналист и учёный-востоковед). *Шпыньковский* доказал, что взяточники были Бэкон и Цицерон! Жаль! Люди умные, а плутнями лишь жили! Вот и *Шпыньковский* ведь умён! (М.А. Дмитриев, 1830-е годы).

II. Коннотонимное пространство современного русского языка

Коннотативные онимы, порождаемые как онимизированными апеллятивами, так и самими собственными именами, составляют особый слой собственных имён в онимном пространстве русского языка. Количество их в разные периоды истории языка неодинаково. Современная русская речь за долгие годы своего функционирования накопила их много: в третьем издании моего словаря коннотонимов их 562. Словарь составлялся многие годы, обследовано большое количество источников, которые показывают, как увеличивалась и качественно менялась коннотонимия за весь доступный нам период с XI века до начала XXI-го. В памятнике XI в. «Остромировом евангелии» присутствует только один библеизм ГЕСНа 'ад', 'адский огонь', позже появляется антропоним ОпрѢмъ – разговорная форма канонического имени Ефрем, в XVII века их уже семь: воспринимавшихся как нерасторжимая единица пара **Орест** и **Пилад**, **Макиавелли**, **Палестина**, **Пилат**, **Амфитрион** 'хлебосольный хозяин', **Сарданапал** и **Антон**. В XVIII в. количество коннотонимов увеличилось за счёт таких, как **Август** 'просвещённый монарх', **Адонис** 'красивый мужчина, возлюбленный', **Алкивиад** 'повеса', **Алкид** 'герой', **Аноха** 'глупец, простофиля', **Аред** – коннотивированное имя библейского патриарха, прожившего 962 года, получившее пучок значений 'старый человек', 'нечистый дух', 'злой старик', 'вредный, злой человек', 'скупец', 'жадный до работы человек', 'озорник, шалун', 'жестокий человек', 'крикливый человек' и используемое как бранное слово **Афонька** 'задира', **Афоня** 'наивный, простодушный человек', **Ахрамей** 'простофиля', **Буцифал** 'боевой конь' (вначале 'конь Александра Македонского'), **Вавила** 'медлительный, нерасторопный человек', **Васька** 'мальчик на побегушках', **Вольтер** 'вольнодумец', **Фалалей** 'простак, разиня', **Федул** 'угрюмый человек', **Феникс** 'тот, кто способен возродиться', **Цербер** 'строгий страж', **Цицерон** 'оратор', **Камил** 'скромный человек', **Колумб** 'первооткрыватель', **Крез** 'богач', **Личарда** 'преданный слуга', **Морфей** 'сон', **Нарцисс** 'самовлюблённый человек', **Меценат** 'богатый покровитель', **Селадон** 'галантный кавалер', 'любитель наслаждений', **Содом** и **Гоморра**, **Сократ** 'мудрец', **Ганимед** 'слуга, прислуживающий за столом' и др. Как видим, большинство коннотонимов этого времени связаны с античной культурой, это так называемые «культурные слова», хорошо знакомые европейским народам и органично вошедшие в их культуру. Осваивая их, русские интегрировались в общеевропейское культурное пространство. В XIX и XX столетиях их стало заметно меньше.

Уже в составе русского коннотонимикона она стали расширять его за счёт производных от них слов, в которых сохраняется та же референтная коннотация. Репродуктивные возможности у них оказались неодинаковыми: от одного до десяти и больше производных. Последние могли быть такими, что образовывались по узуальным моделям, и такие, которые следует квалифицировать как окказиональные, например: **Армагеддец**, **Квазиморда**, **Антиматросов** 'антигерой', **Митрофанаускас** 'неуч' (с литовским окончанием -ас; они участвовали в кампании протеста у стен Министерства просвещения и культуры в связи с сокращением летних школьных каникул из-за требования министерства «больше учиться»), **Моц** 'дирижёр', **напавликморозничать** 'наябедничать', **эльдорадоискатель** 'любитель красивой жизни'. Ранее подобного рода окказиональные образования в коннотонимном пространстве языка отсутствовали.

III. Антропонимное пространство художественного произведения

Важную роль в онимном пространстве (поэтонимосфере) художественного произведения играют реальная антропонимия. Она даёт представление о том, как говорили русские, какие личные имена, прозвища, фамилии, антропонимные формулы они использовали. Такие произведения можно считать надёжным источником, позволяющим проследить историю антропонимикона, его приобретения и потери. Нами предпринята попытка это сделать на материале нескольких произведений XIX – XX вв. Известна только одна работа, посвящённая анализу функционирования антропонимных моделей в реалистическом произведении. Это диссертация представительницы Одесской ономастической школы Т.Д. Сулова «Антропонимы в тетралогии В.П. Катаева «Волны Чёрного моря» (Антропонимические модели и их функционирование)», защищённая в Одессе в 1986 году.

Антропонимное пространство романа П.И. Мельникова (Андрея Печерского) «На горах» формируется 72-мя антропонимами. В него входят простые личные имена, имеющие нулевой онимный формант (типа *Сидор*), и их производные (*Дунюшка*), в том числе находящиеся в составе отчеств с суффиксами -ович/-евич, -ович/-евич, -овна/-евна, -ич/-ична (*Петрович*, *Петровна*, *Никитич*, *Никитична*), фамилий (*Петров*, *Петрова*), и топонимов с антропонимными основами (*Сидоровка*). Абсолютно все личные имена и их суффиксальные производные являются хорошо освоенными русскими всех социальных групп. Вот их полный список: Аверьян, Анистья, Алексей, Дарья, Ольга, Терентий, Марко, Данила, Марко (Марк), Манефа, Макрина, Нефед, Тихон, Потап, Максим, Дуня (Дуняшка), Гаврила, Пётр (Петя), Степан, Зиновий, Алексей, Мирон, Фадей, Василий, Сидор, Архип, Спирька, Кузьма, Татьяна, Самойло, Онисим, Дмитрий (Митя, Митька), Тимофей (Тимоха), микита, Параня, Лизавета, Таифа, Наташа, Никита, Артемий, Никифор, Таисея, Яков, Панкратий, Авксентий, Евстигней, Корней, Ведений, Галанюшка (нами не установлено его начальное полное имя), Захарий, Ермил, Сергей (Серёжа), Ираида, Дороня, Сила, Гаранька, Абрам, Арина, Пеланея, Филипп, Харламушка, Мокей, Александр, Яким, Алым, Фотин, Варлаам, Нифонт, Марья, Фатьян, Авдотья, Дунюшка, Матрёна. Среди них встретился крайне редкий деминутив отчества Сергеевна – *Сергевнушка*.

Сходная картина наблюдается в антропонимном пространстве повести Ф.М. Решетникова «Поддиповцы» – реалистическом полотне народной жизни в захолустной деревни XIX века. В антропонимном пространстве этого произведения 49 антропонимов: Митюк, Мишка, Сысой (Сысойко), Пила, Апроська, Матрёна, Иван, Павел, Агашка, Мирошка (<Мора<Марфа), Тюнька (< Тюня<Анастасия), Иван, Терентий, Ёлка (<Елена), Егор, Иван, Ермолай (из андронима Ермолаиха), Павел, Максим, Петрушка, Стефанида, Фёдор, Матрёна, Авдогья, Кирилл, Ермила, Кирьяшко (<Кирпак, Кирпан), Василий, Григорий, Анна, Саша (< Александр), Пашка (<Павел), Михей, Пётр, Матвей, Степанида, Степан, Алексей, Антроп, Максим, Василий, Митрий, Терентий, Дарья, Надя, Борис, Андрей, Филимон, Лиза. Из общего списка выделяется производная форма антропонима Елена Ёлка, уже давно утраченная русским антропонимиконом, Морошка (<Мора<Марфа) и уникальное, мужское личное имя Пила, не отмеченное больше ни у одного автора.

Антропонимное пространство романа «Тихий Дон» М. Шолохова состоит из 108 личных имён: Прокопий, Мавра, Астах, Пантелей, Пётр, Дарья, Григорий, Митька, Алексей, Мартин, Прохор, Аксинья, Степан, Мишка, Дарья, Дуняшка, Милашка (<Маланья), Федот, Хрисанор, Меркул, Илья, василиса, Марья, Донюшка (<Евдокия), Ксюша, Клим, Наталья, Мирон, Михейка (<Михаил), Маришка, Грипка (<Агрипина), Платон, Владимир, Анна, Евгений, Емельян, Константин, Елизавета, Давыдка, Марфушка, Федот, Иосиф, Микихвор (<Никифор), Афонька, Авдей, Паранька (< Евпраксия, Прасковья), Аникушка, Лукешка (Лукерья), Маша (Машутка), Аксютка (<Аксинья), Тихон, Астах (<Остап), Лука, Сашка, Вениамин, Николай, Алексей, Павел, Прокофий, Панкратий, Осип, Давид, Семён, Егор, Константин, Андреян, Вася, Сергей, Тимофей, Андрей, Силантий, Софрон, Петя, Меркул, Борис, Иван, Степан, Алексей, Афонька, Евлантий (<Евламий), Захар, Пантелей, Прокофий, Мишка (Мишатка), Емельян, Христиан (Христоня), Наталья, Дуняшка, Илья, Дарья, Сергей, Платон, Мирон, Аникушка, Митрий, Максим, Фома, Яков, Роман, Агей, Минай, Кара, Роберт, Авраам, Павел, Константин, Андрей, Савелий, Климентий, Кузьма, Федосий, Лёля (<Ольга), Филон. Так же, как и в произведениях рассмотренных выше, их антропонимное пространство составляют русские имена, имеющие широкое распространение. Исключение составляют лишь несколько производных форм, в настоящее время утраченных – *Грипка* от Агрипина и *Кара* от очень редкого *Карион*.

Картина в общем не меняется и вромане Л. Толстого «Война и мир», где почти те же русские имена представлены в подавляющем количестве, только некоторые из них – французские эквиваленты: княжна Элен Курагина (франц. Элен соответствует русск. Елена), Пьер Безухов (фр. Пьер = русск. Пётр), Катишь (франц. эквивалент Кати), княжна Мари (= русск. Марья) Болконская и лакей Joseph, подающий Анатолю (= русск. Анатолию) Курагину сумку и саблю.

В романах И. Ильфа и Е. Петрова «Двенадцать стульев» и «Золотой телёнок» и других произведениях антропонимное пространство весьма неоднородно – в них окказиональные личные имена, созданные авторами с использованием самых неожиданных средств и приёмов. В звуковой оболочке такого искусственного имени почти всегда чувствуется «зжатое» в нём общеизвестное имя, и симбиоз этих имен бывает самым неожиданным. Завхоз 2-го Старособеса Александр становится *Саихеном*, а его жена Александра получает новое интимное имя *Ахьен*. На читателя обрушивается целый поток личных имён, имён и отчеств и фамилий: певец Авессалом Изнурёнков, Жоржета, Тираспольских (особа с сибирской фамилией); фамилия Птибурдуков, халтурщик писатель Устышкин-Вертер, водопроводчик Фанатюк (от имени *Фанат*), Леонид Трепетовский, Борис Аммиаков (от прозвища *Аммиак*), «трудящийся Востока», бывший князь Гигиеншвили (восстанавливается родовое прозвище *Гигиена*), гражданин с «лошадиной фамилией» *Пфёрд*, армянин Лавуазьян, предки которого никакого отношения к Лавуазье не имели; Борисохлебский; товарищ Быдто-Стерегущий (очерк «Призрак-любитель»); ответственный работник Философопуло (очерк «Авксентий Философопуло»); Укусихин (от имени Укусиха) (рассказ «Гибельное опровержение»), Лжедмитриев (от личного имени Лжедмитрий) (рассказ «Высокое чувство»), Петров-Сбытов (там же), товарищи Амурский и Кошкин-Эриванский («Довесок к букве «щ»»), Прелюбодяев, законтрактанный «Стройстроем» (нелепый эргоним), металлург Антизайцев (фельетон «Я себя не пощажу»), женское имя Файна – Файнетта (там же), инженер Ангарский-Сибирский (там же), граф Средиземский (фельетон «граф Средиземский»), резонёр Небесов («Ваша фамилия?»), Вера Пиджакова (от имени Пиджак) («Великий лагерь драматургов»), Товарищ Блеялкин (<Блеялка) («Московские ассамблеи»), пьяница Думалкин (от личного имени Думалка, хотя пьяницы как раз теряют способность думать) (там же), Сандра Полупетух (фельетон «Полупетуховщина»), Леонид Кегельбан (там же), критик Столпнер-Стольник (фельетон «Мала Куча – крыши нет»), драматург-ударник Константин Ваалов (сын человека с именем Ваал) (там же), Молокова (от имени матери Молоко), которую успели «проработать и загнать в бутылку», пианист Левиафьян (у отца было имя такое же, как и у морского чудовища Левиафана) и др.

Таким образом, Фаддей Булгарин оказался пока непревзойдённым мастером в области, на первый взгляд, примитивных одноплановых «говорящих имён», а И. Ильф и Е. Петров такими же пока непревзойдёнными мастерами в создании окказиональных собственных имён. И то и другое заслуживает внимания ономастологов.

Выше мы обратили внимание на уникальное образование – деминутив отчества *Сергеевнушка* в романе П.И. Мельникова «На горах». С интересным, нам ранее не известным фактом мы столкнулись, знакомясь с антропонимным пространством «Пана Халяевского» Г. Квитки-Основьяненко. Оказывается, что в то время, которое описывается в романе, носить фамилию типа *Халяевский* не имели права холостяки. Они оставались на

всю жизнь с «юношеской» фамилией на *-енко*. Впоследствии этого ограничение было стёрто, и сейчас уже трудно сказать, какие украинские фамилии на *-енко* произошли от «юношеских» фамилий.

Экспериментаторства в создании необычайных фамилий персонажей не избежали и такие писатели, как Н.А. Лейкин: **Ижесишенкий** (из записной книжки приказчика Касьяна Иманова), пан **Тзмпрзицкий** («Трущоба Невского проспекта, или петербургские фальшивомонетчики»), князь **Слабонервов** (там же), купец **Буйновидов** (там же), генерал **Автоматов** (там же), девица **Гермофодитова** (там же), ефрейтор **Бисмарков** (там же).

IV. Онимные каламбуры

В словаре коннотонимов отмечено участие их в игре слов, или каламбурах. Во всех шести случаях словесная игра проявляется в результате взаимодействия референтных созначений с прямыми значениями антропонимов:

1. Николай канителит. Иван по-прежнему Иван (из письма А.Чехова к А.П. Чехову от 4 янв. 1886 г.). Игра прямого значения с коннотативным значением 'простак'.

2. ...Копаясь, парень!

– Ты бы поживей!

– Твоей дуги нету! – сказал парень.

– Не видать.

– Прямой ты Вавила (А.П. Чехов. В Овраге). Вавила здесь - 'медлительный, нерасторопный человек'.

Последняя реплика диалога относится к персонажу с именем Вавила. Перед нами игра прямого антропонимного и коннотативного созначения.

3. Мне захотелось выпустить птиц, я стал снимать клетки – вбежала бабушка, хлопая себя руками по бокам, ругаясь. – А, окаянные, раздуй вас горой! Ах ты дура старая, Акулина... (М. Горький. Детство). Бабушкино имя было также Акулина.

4. Анекдот: Дуэль. Дантес медлит... Секундант: – Ну! Кто за тебя стрелять будет? Пушкин, что ли? (здесь реализуется созначение 'кто-то другой').

5. Редким видом онимного каламбура является такой, в котором участвуют разные значения одного и того же антропонима, например: В приёмной комиссии висит объявление: «В наш пединститут без экзаменов проходят девушки с именем и отчеством Мария Ивановна». Мария Ивановна (Марь Ивана) – школьная учительница, широко известный персонаж анекдотов о нерадивом ученике Вовочке.

6. В Великом покое великой тишины и забвения лежали перед нами её (Палестины – *Е.О.*) палестины – доли Галилеи, холмы иудейские, соль и жупел Пятиградья (И. Бунин. Роза Иерихона). Это скрытый, глубинный каламбур, его почувствует не каждый. Он построен на игре двух значений - скрытого узуального коннотативного топонима *палестина* 'родные места' и представленного в тексте денотативного значения, носителем которого является собственное имя Палестина.

V. Телескопные («инкрустированные») образования в текстах современных средств массовой информации

В последние десятилетия в языке газеты активизировалось появление почти неизвестных ранее слов и словосочетаний, в состав которых вошли другие, главным образом, онимные компоненты.

Включённый компонент (полное слово или аббревиатура) всегда выделяется большими буквами:

I. Без онимного компонента:

1. «ОТБОРочНЫЙ МАТч» – такое графическое оформление получил ответ теннисистки В. Звонарёвой на вопрос читателя, наказывают ли спортсменов за непристойные слова во время соревнования («Аргументы и факты», 26 окт. – 1 ноября 2011 г.)

2. «Страна ВТОорого сорта» (газ. «Сегодня» (Украина), 1 дек. 2009 г.). В ней речь идёт о печальных последствиях вступления Украины во Всемирную организацию торговли (ВТО). Один из разделов статьи имеет заголовок «ВТОропах сгубили село».

3. «ПРАВое дело» – заголовок статьи в «Аргументах и фактах» от 20 сент. – 5 окт. 2010 г., в которой речь идёт о том, как в Москве проходит регистрация прав на недвижимость.

4. Статья «За ХЛЕБнулись ценами» с подзаголовками «Кто взвинчивает стоимость «продукта №1»? («Аргументы и факты», 8-14 сент. 2010 г.). Речь идёт о спекулянтах, раздувших ажиотажный спрос на хлеб после засушливого лета 2010 года.

5. «ЕДРёное мочилово» – название заметки в «Аргументах и фактах» от 29 окт. 2010 года, в которой говорится о попавшей в Интернет инструкции по подготовке к выборам, разосланной с электронного адреса одного из «единороссов» в разные администрации Кировской области. В ней рекомендуется применять по отношению к пенсионерам такие меры, как «мочить явку, гасить конкуренцию». В жаргоне *мочить* – 'избивать', *мочилово*, *мочиловка* – 'драка'. Здесь же смысловый оттенок другой – 'подставлять'.

6. Статья «ОТХОДная» с подзаголовком «Кому опасен хлам» («Аргументы и факты», №24, 2010 г.). Речь идёт о плохом состоянии дела с утилизацией мусора, т.е. отходов, в Москве.

II. С онимным компонентом.

Куда более многочисленна группа телескопных слов с онимным компонентом.

1. СШАкалы: «Такое ощущение, что учителем сегодняшних америкосов-нефлесосов был наш Иосиф Виссарионович. И всегда по просьбе трудящихся. Правда, он при этом не был таким деньгохлёбом, как сегодняшние СШАкалы» (М.Задорнов. Политкорректная агрессия). И здесь же новый окказионализм, построенный на контаминации слов *Америка* и *хам*: «Самых больших успехов в этом деле достигла ХАМерика» со своими жителями – *хамерикосами*.

2. Надпись СудЮЛИще на фоне фотографии Юлии Тимошенко. Говорится о том, сто «суд над Тимошенко превратился в шоу».

3. Статья в «Аргументах и фактах» (1-7 сентября 2010 г.) с названием «БУТафория», в которой говорится о преследовании американскими спецслужбами российского бизнесмена – Виктора Бута по ложному обвинению в торговле оружием и мошенничества.

4. «ФИЛЬТруй базар!» – название рубрики в «Комсомольской правде» от 26 июня 2004 года. В ней слова: «Народ – Киркорову: ФИЛЬТруй базар! Страна возмущена хамством певца, нахамившего журналистке из Ростова-на-Дону». Редкий случай интродукции онима в жаргонное выражение *фильтруй базар* со значением 'будь осторожен в выражениях'.

5. «ОбезЖИРенная ЛДПР» («Аргументы и факты», 23-29 декабря 2009 г. Реакция газеты на слова председателя Либерально-демократической партии России В.Жириновского: «Это я поставил «против» (себя, на съезде ЛДПР во время выборов её председателя. – Е.О.), потому что «единогласно» давит, не может быть единогласия у всех людей».

6. «Ещё раз, НАТО ли оно нам» – название статьи в еженедельнике «2000» (Украина). В конце статьи – заключение: «Нет нам не НАТО такое НАТО». Редкий каламбур, построенный на игре разных значений одинаковых слов – собственно имени и наречия со смысловой доминантой, принадлежащей первому слову.

7. «Пока ВАНКУВЕРкаемся» с подзаголовками «Что мешает России озолотиться» («Аргументы и факты», 2010 г., №7). Ванкувер – столица зимней Олимпиады в 2010 г.

8. «МЮчения продолжают» – статья А.Молостова в газете «Киевский телеграф» (2010 г., 29 янв. – 4 февр.) с подзаголовком «Самый успешный клуб мира – в долгах». В ней идёт речь о многомиллионных долгах футбольного клуба «Манчестер Юнайтед» – МЮ.

9. «БЮТжет» – название статьи Е.Тальшева в газете «Остров» (Украина) от 16 декабря 2009 года. В ней речь идёт о проекте бюджета Украины на 2010 год, подготовленном фракцией «Блок Юлии Тимошенко» (БЮТ). Тот же тип телескопного образования, что и в слове НАТО (см. выше №6).

10. «Бен дышит на Ладан» – название статьи в «Московском комсомольце» (2001 г., 13-20 декабря) об операции возмездия в Афганистане. Игра слов: личного имени бен *Ладан* и апеллятива *ладан* в словосочетании *дышать на ладан* 'быть близким к смерти'.

11. «ПроСОЧИлись в 2014-й» («Аргументы и факты», 18 апреля 2011 г.) – название статьи, в которой рассказывается о конкурсе идей талисманов Олимпийских и Паралимпийских игр в Сочи.

12. «Украина неРовно приняла Кирилла» – название заметки в «Аргументах и фактах» (5-11 августа 2009 г.), где рассказывается о поездке патриарха Московского и всея Руси Кирилла на Украину, которая оказалась нелёгкой. Учитывая антироссийские настроения в Западной Украине, власти, по сути, запретили патриарху посетить Ровно.

13. «ГУСарский промах» – название заметки в «Аргументах и фактах» (2009 г., №48). В ней идёт речь о вине главного тренера сборной России Гуса Хиддинка, проигравшей футбольной команде Словении.

14. «ПодНАТОрели в Лиссабоне?» – заметка в «Аргументах и фактах» (24-30 ноября 2010 г.), посвященная встречи Россия – НАТО в Португалии.

15. «ПЕЛЕНа на глазах» – статья с подзаголовком «Чем помогут России бразильские футболисты?» («Аргументы и факты», 6-12 окт. 2010 г.). В ней речь идёт о малоэффективной игре в российских футбольных клубах игроков из Бразилии, о несбывшихся надеждах поднять с их помощью уровень игры этих клубов. «К клубам отечественной премьер-лиги осенью 2010 г. приписано почти два десятка «ПЕЛЕ», на приобретение которых потрачено, по скромным подсчётам, порядка 60 млн. евро».

VI. Из наблюдений над производными мужских личных имён и прозвищ в памятниках письменности XV- нач. XVIII вв.

На материале памятников письменности XV- начала XVIII в. нами составлена коллекция производных личных мужских имён в том виде, в каком они функционировали в живой речи этого периода, и даётся характеристика их структурных отличий от канонических базовых имён. Используемые сокращения источников: **ИНЯ** – С.И. Котков и Н.Н. Панкратова. Источники по истории русского народно-разговорного языка XVII - нач. XVIII вв. – М., 1964; **ОК** – Памятники южновеликорусского наречия. Отказные книги. – М., 1977; **РК** – Памятники письменности XV- XVI вв. Рязанский край. – М., 1978; Грамотки – Грамотки XVII – начала XVIII века. – М., 1969.

А

1. **Автомон.** Фонетический вариант первичного канонического имени **Автоном** из греч. *autos* ‘сам’ и *nomos* ‘закон’. Перестановка звуков: - *мон* > - *ном*. ...И те все посланы в Смоленск по приказу *Автомона* Ивановича (ИНЯ, с.43).

2. **Амельян.** Народно-разговорный вариант канонического имени **Емельян** (из греч. *aimylios* ‘льстивый’). // *Амельян* Луговской (ОК, с.114). Замена начального *а-*, не свойственного народной славянской речи.

3. **Аника.** Из **Анита** – разговорного варианта канонического имени **Никита** (< греч. *nikāb* ‘побеждать’). // ...Писал ты, приятель мой, с человеком своим *Аникою* (ИНЯ, с. 160).

4. **Аникша.** народно-разговорный вариант канонического имени **Иакинф**. Из греч. *hyakinthos* ‘гиацинт’ (название цветка). // *Аникша* Мокаров (ОК, с.122).

5. **Ананя.** Народно-разговорный вариант канонического имени **Ананий**. Из др.-евр. *hānaniā* ‘Бог Яхве был милостив’. // ...И он, зять *Ананя*, с того числа ко мне не бывал (ОНЯ, с. 209). Замена не характерной для русских существительных мужского рода финали –*ий*.

6. **Афремка.** Народно-разговорный вариант канонического имени **Ефрем**. Из др.-евр. *’efraim*, названия одного из древнеизраильских племён. // ...Твой *Харлашка* и староста *Афремка* (ИНЯ, с. 243).

Б

7. **Буркаш.** Прозвище, мотивированное апеллятивом *буркаш* ‘неуживчивый человек, задира’. // *Се яз Буркаш* Васильев сын (РК, с.40).

В

8. **Васян.** Суффишированная народно-разговорная форма канонического имени **Василий**. // ...Да старец *Васян* (РК, с. 24).

9. **Власко.** Народно-разговорный суффиксальный вариант календарного имени **Влас** из греч. *blax* (род. пад. *blakos* ‘вылый, неповоротливый, тупой’. // ...А в Иваново место (вместо. – *Е.О.*) отвечал приказчик *Власко* Евсюков (РК, с.22).

Г

10. **Ганька.** Народно-разговорный вариант канонического имени **Гавриил** (др.-евр. имя *Gabriel* ‘моя сила - Бог’). // *Ганька* Сворыкин челом бьет (Грамотки, с.102).

11. **Гур.** Народно-разговорный вариант канонического имени **Гурий** из др.-евр. *gūr* ‘львёнок’. Изменения в финальной части вызваны той же причиной. что и у имени *Ананя* (см. выше). // *Гур* Бога оставил на Ливнах мастера да дву братав да зятя. (ОК, с. 31).

Д

12. **Дашок.** Народно-разговорный суффиксальный вариант имени **Дарий** (из греч. *Dareios*, имени трёх царей древней Персии). // Государю моему дядюшке Михаилу Панфиловичю Ивашко меньшей *Дашков* челом бьет (Грамотки, с. 55). Вариант восстановлен на базе фамилии.

13. **Дешка.** Народно-разговорный суффиксальный вариант имени **Денис** (греческое имя, мифоним *Dionysios* ‘бог вина’). // ...Да хотел взять в горы Окуловок *Дешка* с сыном, да не взял (Грамотки, с. 87).

14. **Дорох.** Народно-разговорный вариант канонического имени **Дорофей** из греч. *dōron* ‘дар’ и *theos* ‘Бог’. // *Дорох* Сергеев (ОК, с. 8). Изменение не свойственного народной речи звука *ф* на привычный *х* (фонетическая адаптация (ср. *Хавронья* из *Феврония*, *Хома* из *Фома* и т.д.

15. **Дрон.** Народно-разговорный вариант канонического имени **Андроник**. Из греч. *andros* – род. падеж от *aner* ‘мужчина’ и *nikē* ‘победа’. // ...И да и его кресьяне *Дрон* Воропаев да он (ОК, с. 34). В разговорной речи каноническая форма испытала апокопирование путём сокращения её инициальной (ан-) и финальной (-ик) частей.

Е

16. **Евлан.** Народно-разговорный вариант канонического имени **Евламний** (из греч. *eu* ‘хорошо’ и *lampē* ‘свет’), вышедший в фамилию *Евланов*. // ...И то все послано к тебе с Карпом *Евлановым* (Грамотки, с. 81).

17. **Евтюфей.** Народно-разговорный вариант канонических имён **Евстафий** и **Евтихий**. Из греч. *euastachys* ‘пышно колосющийся’ и *eutycheōs* ‘счастливый’. // *Евтюфея* Куракова (ОК, с. 34).

18. **Егорь.** Народно-разговорный вариант канонического имени **Георгий**. Из греч. *geōrgos* ‘земледелец’. // Ниской поклон и челобите да племянником моим Василю да *Егору* Спиридоню Борисевичам (ИНЯ, с. 179). Образован посредством апокопы – сокращения финальной (-*гий*) и инициальной (-*е*) частей.

19. **Елистрат.** Народно-разговорный вариант канонического имени **Евстратий**. Из греч. *eu* ‘хорошо’ и *stratiōtēs* ‘воин’. // *Елистрат* Федоров 12 лет (ИНЯ, с. 215). Вариант возник в разговорной речи вследствие проявления двух процессов – словообразовательного (усечения, апокопы) финального какофонического инициального звукосочетания *евстр-* на благозвучное (эвфоническое) звукосочетание *ели-*.

20. **Елька₁.** Разговорный вариант имени **Элладий** (из греч. *Hellas*, род. падеж *Hellados* ‘Эллада’ т.е. Греция). // ...Да *Елькин* мерин пал (Грамотки, с. 66).

21. **Елька₂.** Народно-разговорный вариант имён **Елеферий** (из греч. *eleutheros* ‘свободный’) и **Елисей** (из др.-евр. *Ēlīšā* ‘спасение’). // ...Да *Елькин* мерин пал (Грамотки, с. 66).

22. **Еля.** Народно-разговорный вариант имён **Елефорий** (из греч. *eleutheros* ‘свободный’) и **Елисей** (из др.-евр. *Ēlīšā* ‘Бог, спасение’). // *Еля* Зяблой (ОК, с. 121). Сокращение (апокопа) финалей *-исей* и *-еферий*.

23. **Ермак.** Народно-разговорный вариант имени **Ермолай** (из греч. *Hermēs* ‘Гермес’ и *laos* ‘народ’). // ...А что, государь, целовальника *Ермака* и Стерледеева Федор Володимиров был ли или нет, и мы, государь, таво не ведаем (ОК, с. 100). Апокопа (сокращение) финальной части канонического имени *-олай* и замещение её суффиксом *-ак*.

3

24. **Зенон.** Старинный вариант канонического имени **Зинон** (от формы родительного падежа греч. собственного имени *Zeus* ‘Зевс’ – *Zēnos*). // *Зенон* Трофимов сын Гридчин (ОК, с. 40).

25. **Зинка.** Разговорный суффиксальный вариант имени **Зиновий** (от греч. *Zeus*, родит. падеж *Zēnos* ‘Зевс’). // ...С приставом *Зинкою* Ивановым (Грамотки, с. 305).

И

26. **Ивака.** Народно-разговорная форма канонического имени **Иван** (из др.-евр. *יְהוָה* ‘Яхве (Бог) смилостивился, помиловал’). // ...А *Ивака* Тотаринов жил, но третий (ОК, с. 34). Апокопа финальной части имени *-н* и присоединение суффикса *-ка* с фамильярным созначением.

27. **Иваш.** Народно-разговорный вариант канонического имени **Иван** (от др.-еврейского имени. *יְהוָה* ‘Яхве (Бог) смилостивился’). // ...А про *Иваша* Еремеева и слуху нет (Грамотки, с. 223).

28. **Ивашко.** Народно-разговорный вариант канонического имени **Иван** (о его этимологии см. выше в статье **Ивака**). // *Ивашко* Крюков (ИНЯ, с. 162). Апокопа финальной части имени *-н* и присоединения суффикса *-ш(о)* с уничижительно-фамильярным созначением.

29. **Исачка.** Фонетический (устранение значения: *aa > a*) и словообразовательный (суффикс *-ка*) вариант имени **Исаак** (из др.-евр. *יִשְׂחָק* ‘он будет смеяться’). // Самойлов *Исачка* (Грамотки, с. 294).

К

30. **Кирюшка.** Суффиксальный народно-разговорный вариант имени **Кирилл** (из греч. *kyrios* ‘господин’). // Захарка Кондратева, *Кирюшку* Антропова велел посадить в тюрьму (Грамотки, с. 279).

31. **Кленя.** Народно-разговорный вариант редкого канонического личного имени **Клеоник** (из греч. *kleos* ‘слава’ и *nikē* ‘победа’). // *Кленя* Степанов сын Олябин (РК, с. 59). Апокопа финальной части имени *-оник*.

32. **Коньша.** Народно-разговорный вариант личного имени **Кондрат** (разговорной формы канонического имени *Кондратий* от греческого личного имени *Kodratos* – от латин. *quadratus* ‘четырёхугольный’). // *Коньша* Семенов, сын Микулшин (РК, с. 117). Апокопа финали *-драт* и замена её суффиксом *-ша* (ср. *Ваньшá* от *Ваня*, *Кириша* от *Кирилл*, *Кольша* от *Коля* и др.).

33. **Кудинко.** Народно-разговорная форма, производная от *Кудим*, разговорного варианта канонического имени **Никодим** (из греч. *nikē* ‘победа’ и *dēmos* ‘народ’). // *Кудинко*, Иванов сын Поплесин (РК, с. 68).

34. **Куземка.** Народно-разговорный суффиксальный вариант имени **Кузьма** (из греч. *kosmos* ‘мир, украшение’). // ...А ты, батюшко, не помешкав изволь прислать к нам *Куземку*, пока дорога стоит (Грамотки, с. 85).

Л

35. **Лавер.** Народно-разговорный вариант канонического имени **Лавр** (из латин. *laurus* ‘лавровый венок’). // *Лавер* Овсянников (РК, с. 117). Фонетическая адаптация: включение неорганического звука *е* между согласными, один из которых (*р*) – слоговой (ср. *восемь* ← *осмь*, *ветер* ← *ветр* и т.д.).

36. **Левка.** Народно-разговорный словообразовательный вариант канонического имени **Лев** (из греч. *leōn* ‘лев’). // Государю Семену Ивановичу *Левка* Жилевски челом бьет (ИНЯ, с. 159).

37. **Ляпун.** Отпрозвищное народно-разговорное имя, мотивированное апеллятивом *ляпун* ‘тот, кто делает всё кое-как, тяп да ляп’? // ...да *Ляпуна* Ковезина (РК, с. 39).

М

38. **Матюша.** Народно-разговорный вариант канонического имени **Матвей** (от др.-евр. *matīcīāh* ‘дар Яхве (бога), божий человек’). // *Матюша* Пенков, сын Стаханов (РК, с. 58).

39. **Мелех.** Народно-разговорный вариант двух канонических имён – **Емельян** (из греч. *aimylios* ‘льстивый’) и **Мелетий** (из греч. *meletē* ‘забота’). // *Мелех* Ошмонаев (ОК, с. 78). Апокопа финалей *-ян* и *-етий* и инициали *е-*.

40. **Меншик.** Народное личное имя, мотивированное апеллятивом **меньшик** ‘младший сын в семье’. // *Меншик*, Лукин сын (РК, с. 68).

41. **Микифорица.** Никифорище (производное от канонического имени **Никифор** из греч. *nikēphoros* ‘победоносный’) с суффиксом *-ище* с увеличительным значением. // ...И посадской покровской поп Микифорица (ОК, с. 78). Фонетическое изменение: замена начального *м-* в канонической форме имени на *н-* в народной (ср. ещё *Николай* → *Никола*).

42. **Микляй.** Суффиксальный вариант редкого старинного имени **Микола**, производного имени Николай (из греч. личного имени *Nikolaos* от *nikē* ‘победа’), восстановленный из фамилии *Микляев*. // Государю моему Вавиле Тихоновичю Федька *Микляев* челом бьет (Грамотки, с. 91).

43. **Микулай**. Народно-разговорный вариант канонического имени **Николай** (греч. личное имя Nikolaos – от *nikē* ‘победа’ и *laos* ‘народ’), восстановленный на основе фамилии *Микулаев*. // ...Грамотку подал Петр *Микулаев* (Грамотки, с. 239).

44. **Милован**. Редкое народное имя, мотивированное архаичным глаголом *миловати* ‘ласкать, заботиться’. // ...И приезжали те козаки *Милован* Ветров и с товарищами (ОК, с. 52.).

45. **Мина**. Народно-разговорный вариант канонического имени **Вениамин** (из др.-евр. *ben-jamīn* ‘сын десницы (правой руки), любимый сын’). // *Мина* Марков (ОК, с. 35).

46. **Минка**. Народно-разговорный суффиксальный вариант нескольких мужских имён, среди которых **Вениамин** (из др.-евр. *ben-jamīn* ‘любимый сын’) и **Мина** (из греч. *mēn* ‘месяц’). // ...И в том договорились, что два мужиков поступитца – Митьки да *Минки* (Грамотки, с. 50).

47. **Миня**. Народно-разговорный вариант канонического имени **Михаил** от др.-евр. имени *Mikā’ēl* ‘равный Яхве (Богу)’. // ...вспросил *Мини* Меншика (РК, с. 33).

48. **Митько**. Народно-разговорный вариант имени **Дмитрий** из греч. *Dēmētrios* – притяжательного прилагательного к *Dēmētēr* ‘относящийся к Деметре – богине плодородия и земледелия’. // ...Что было за *Миткою* за Подымовым пустош Ратенька (РК, с. 29).

49. **Моська**. Народно-разговорный суффиксальный вариант канонического имени **Моисей** (из личного имени древнееврейского законодателя *Moše*). // *Моська* Яковлев челом бьет (Грамотки, с. 277).

50. **Муся**. Разговорно-просторечный вариант канонического имени **Моисей** (из имени древнееврейского законодателя *Mōše*), восстановленный на базе первой части двойной фамилии *Мусин-Пушкин* (о происхождении антропонимной основы второй части Пушкин см. в статье Пуша). // За сим вечных благ желатель а (и. – *Е.О.*) любви твоей всегда искатель Фетька Мусин-Пушкин (Грамотки, с. 165).

Н

51. **Нанька**. Разговорный суффиксальный вариант канонического имени **Ананий** (из древнееврейского имени *Nānānā* ‘Яхве (Бог) был милостив’). // ...А не дали в ходока (ходатаем по судебным делам. – *Е.О.*) староста Павел да *Наньке* Калистратов (Грамотки, с. 77).

52. **Неклюд**. Неканоническое имя, мотивированное апеллятивом *неклюд* ‘неуклюжий человек’. // Данило да *Неклюд* да Дмитрей руки приложили (РК, с. 111).

53. **Некрас**. Широко распространённое в старину некалендарное мужское имя, выполнявшее функции словесного оберега – защитить ребёнка от болезни или смерти. // ...Да *Некрас* Латугин (РК, с. 104).

54. **Нелюб**. Неканоническое имя, мотивированное прилагательным *нелюбимый* ‘неприятный’ и так же, как Некрас (см. выше), выполнявшее функцию словесного оберега (ОК, с. 30).

О

55. **Огей**. Народно-разговорный фонетический вариант канонического имени **Аггей** (от др.-евр. имени *Aggai* ‘праздничный’. // *Огей* Тимофеев (ОК, с. 87). Замена начального *a-*, не характерного для народной речи звуком *o-* (ср. *Онисим* ← *Анисим*, *Офанасий* ← *Афанасий* и много других).

56. **Озарка**. Народно-разговорный вариант канонического имени **Азарий** (от др.-евр. *Azarīā* ‘Яхве (Бог) помог’). // ...Дворнику *Озарку* (ОК, с. 126). Замена начального *a-*, не свойственного народной речи, звуком *o-* (ср. *Офанасий* ← *Афанасий*).

57. **Олфер**. Вариант канонического имени **Елеферий** (из греч. *eleutheres* ‘свободный’). // сотник *Олфер* (ОК, с. 99).

58. **Оля**. Народно-разговорный фонетический (*o* вместо *a*) вариант имени **Алексей** (из греч. *alexō* ‘защищать’). // Сава *Олин* (род. падеж фамилии. – *Е.О.*) Михайлович присылал-де в Нижней скотину (Грамотки, с. 248).

59. **Ондроска**. Народно-разговорный вариант канонического имени **Андроник** (из греч. *anēr* (род. падеж *andros* ‘мужчина’ и *nikē* ‘победа’). // ...За детми *Ондроска* да беглые крестьяне живут в Курском уезде (ОК, с. 134). Субституция: замена начального *a-*, не свойственного народной речи, звуком *o-*.

60. **Оноха**. Народно-разговорный фонетический вариант старинного имени **Енох** (из др.-евр. *hānāk* ‘воспитывать, обучать’). // ...Закащик *Оноха* Селезнев и его товарищи (РК, с. 25).

61. **Осиф**. Народно-разговорный фонетический вариант имени **Иосиф** (из др.-евр. имени *Yōsēf* ‘Бог добавит’). // Государю *Осифу* Семеновичю (Грамотки, с. 120).

62. **Оска**. Народно-разговорный фонетический (устранение зияния: *io* > *o*) и словообразовательный (суффикс –*ка*) вариант канонического имени **Иосиф** (др.-евр. *Yōsēf* ‘Бог добавит’). // Да с *Оскою* Федулеевым (Грамотки, с. 284).

63. **Остах**. Разговорно-просторечный фонетический вариант канонического имени **Евстафий** (из греч. *eustathēs* ‘устойчивый’). // *Остах* Кондратов, сын Демин (ОК, с. 249). Вариант содержит следы адаптации: *eu-* > *o-*, пропуск финали –*ий*).

64. **Ошура**. Народно-разговорный вариант имени **Ося**, фонетического варианта (*o-* вместо *io-*) канонического имени **Иосиф** – древнееврейского имени *Yōsēf* ‘Бог добавит’ // Сказывал мне Оска *Ошурин*, что ему Симук Сказывал (Грамотки, с. 86).

П

65. **Панка**. Народно-разговорный вариант канонического имени **Павел** (из латин. paulus ‘маленький’). // Принял ты, государь, себе человека **Панку** (ИНЯ, с. 233).

66. **Панька**. Народно-разговорный суффиксальный вариант имени **Павел** (из латин. paulus ‘маленький’). // Послал я к вам **Паньку** с письмами, и он к вам по здорову ль доехал? (Грамотки, с. 47).

67. **Паня**. Народно-разговорный вариант имени **Павел** (из латин. paulus ‘маленький’). // **Паня** Потапов (ОК, с. 87).

68. **Паньша**. Народно-разговорный вариант имени **Павел** (из латин. paulus ‘маленький’). // ...Про **Паньшы** Путятина слыхом слышали (ОК, с. 33).

69. **Пашка**. Народно-разговорный суффиксальный вариант канонического имени **Павел** (из латин. paulus ‘маленький’). // ...З десятником с **Пашкою** Онофревым (Грамотки, с. 185).

70. **Перша**. Народно-разговорный вариант имени **Порфирий** (от греч. porphyreos ‘пурпурный, багряноносный’). // **Перша** пришел ко мне дал Бог здорово а (и. – Е.О.) принес ко мне две фляшки вина (Грамотки, с. 50).

71. **Петрунька**. Народно-разговорный суффиксальный вариант канонического имени **Петр** (от греч. petra ‘камень’). // Прислал к нам с запасом людей **Петруньку** да Мишку (Грамотки, с. 53).

72. **Петруня**. Народно-разговорный вариант имени **Петр** (от греч. petra ‘камень’). // **Петруне**, братец, не могли невесть напытать (найти – Е.О.) (ИНЯ, с. 167).

73. **Петрушка**. Народно-разговорный словообразовательный вариант канонического имени **Петр** (от греч. petra ‘камень’). // ...Понеже (потому что. – Е.О.), что у меня пропала лошеть с поля, а пас **Петрушка** (Грамотки, с. 62).

74. **Пинька**. Народно-разговорная форма канонических имён **Пинна** (из греч. pinna ‘моллюск с двустворчатой перламутровой раковиной’), **Пион** (из греч. pion ‘богатый, жирный’). // ...Да у **Пиньки** сын Васка да бобыль (ОК, с. 61).

75. **Прокша**. Народно-разговорный суффиксальный вариант имени **Прокл** (греческое имя Proklees, состоящее из pro - ‘раньше, прежде’ и kleos ‘слава’). // Живу я в Ярославле, за вашим делом зделошную запись Матвея **Прокшина** записал в книги (Грамотки, с. 61). Возможно и другое толкование этимологии: из **Прокша** – вариант личного имени **Прокопий** (из греч. prokopos ‘вынутый из ножен’).

76. **Пронька**. Народно-разговорный вариант имени **Прохор** (из греч. prochoros ‘плясать впереди’). // Государь Киприяну Василевичю из Свяжска **Пронька** Никитин, Сергушка Чюбаров рабски челом бьем (Грамотки, с. 267).

77. **Проша**. Народно-разговорный вариант канонического имени **Прохор** (из греч. prochoros ‘плясать впереди’). // **Проша** Иванов, сын Теленин (РК, с. 62).

78. **Пуша**. Разговорный вариант канонического имени **Павел** (из латин. paulus ‘маленький’), восстановленный на основе второй части двойной фамилии Мусин-Пушкин (о происхождении антропонимной базы второй части см. в статье Муся). // За сим вечных благ желатель а (и. – Е.О.) любви твоей искатель Фетька Мусин-Пушкин (Грамотки, с. 165).

79. **Пятый**. Неканоническое имя, мотивированное порядковым числительным **пятый**, указывающим на порядок рождения мальчика (ср. Третьяк, Осьмак). // ...**Пятый** Суховертов оставил на Ливне и дву племенников (ОК, с. 31).

Р

80. **Родька**. Народно-разговорный суффиксальный вариант имени **Радион** (предположительно от греч. rodon ‘роза’). // Бьет челом сирота твой **Родька** Огапитов (Грамотки, с. 27).

81. **Рудак**. См. **Рудачко**.

82. **Рудачко**. Народно-разговорное имя, мотивированное словом *рудой* ‘рыже-бурый’. // ...Да Гриша на того **Рудачка** ж жалобю не бывали (ОК, с. 59).

С

83. **Савонка**. Народно-разговорный вариант канонических имен **Савва** (из арамейского saba ‘старец’), **Савватий** (из древнееврейского имени šabbētai šabbāt ‘суббота’) и **Савелий** (из древнееврейского имени ša’ul ‘испрошенный у Бога’). // ...З братьею с **Савонкою** (ОК, с. 61).

84. **Самол**. Разговорный вариант канонического имени **Самуил** (из др.-евр. šēmū’el ‘Бог услышал’). // И ты государыни о том прикажешь бить челом **Самолу** Чяпышуву (ИНЯ, с. 174).

85. **Сафошка**. Народно-разговорный вариант личного имени **Иосаф** (предположительно от др.-евр. iō’āsāf ‘Яхве (Бог) собрал’). // **Сафошка** Огрызок (ОК, с. 11).

86. **Свирид**. Народно-разговорный вариант имени **Спиридон**. // ...Отказал орленину сыну боярскому **Свириду** Тимофееву (ОК, с. 242).

87. **Север**. Народно-разговорный словообразовательный вариант (апокопа, сокращение слова) имени **Саверий**. // Кормщик **Север** (Грамотки, с. 226).

88. **Сергушка**. Народно-разговорный суффиксальный вариант имени **Сергей** (римское родовое имя Sergius). // ...Пронька Никитин, **Сергушка** Чюбаров рабски челом бьем (Грамотки, с. 267).

89. **Сила**. Народно-разговорный вариант имён **Силай** (предположительно из латин. *Sila* ‘лес в южной Италии’) и **Силантий** (та же этимология). // *Сила* Юрьев, сын Костентинов (ОК, с. 31).

90. **Силка**. Народно-разговорный словообразовательный вариант имени **Сила** (латин. *Sila* – ‘лес в южной Италии’). // ...С человеком *Силкою* послал серьги (Грамотки, с. 81).

91. **Симанко**. Народно-разговорный вариант канонического имени **Семён** (из древне-евр. *šāma* ‘слушать’). // *Симанко* Костентинов сын Пахомов (РК, с. 68).

92. **Симион**. Старинная форма имени **Семён** (из древне-евр. *šāma* ‘слушать’). // Государю моему брату *Симиону* ивановичу Пазухину (ИНЯ, с. 155).

93. **Симук**. Народно-разговорный суффиксальный (-ук) вариант имени **Семён** (из др.-евр. *šāma* ‘слушать’). // Сказывал мне Оска Ошурич (см. статью Ошурина. – *Е.О.*), что *Симук* сказывал (Грамотки, с. 86).

94. **Стеня**. Народно-разговорный вариант имени **Степан** (от греческ. *stephanos* ‘венец’). // Осведомился, а в котором зашитом холсту денги привез он *Стеня* (Грамотки, с. 207).

95. **Сувор**. Мужское личное имя, мотивированное распространённым в северорусских говорах словом *сувор* ‘нелюдим, брюзгач, сердитый, малообщительный человек’. ¹// Нарядчик *Сувор* Ондреев сын Фомина (РК, с. 60).

Т

96. **Третьяк**. Отпрзвищенное имя, мотивированное словом *третьяк* ‘тертый мальчик в семье’. // ...Да дяк *Третьяк* Михайлов сын Дубровин (РК, с. 38).

97. **Троня**. Народно-разговорный вариант имени **Трофим** (от греч. *trophimos* ‘кормилец’). // *Троню* Шестакова с собою увезли (Грамотки, с. 175).

98. **Трошка**. Разговорный вариант канонических имён **Митрофан** (от греч. *mētēr* (род. падеж – *mētros*) ‘мать’ и *phainō* ‘являть, обнаруживать’) и **Трофим** (из греч. *trophimos* ‘кормилец’). // *Трошка* Третьяков сын (ОК, с. 56).

У

99. **Ушак**. Отпрзвищенное имя, мотивированное тюркским апеллятивом *ушак* ‘малорослый’. // приказчик *Ушак* Алексеев (РК, с. 37).

Ф

100. **Фатьян**. Народно-разговорный вариант канонических имён **Бонифатий** (из латинского *bonum* ‘благо’ и *fatum* ‘судьба’) и **Фотий** (из греч. *phos* ‘свет’, родит. падеж *photos*). // За *Фатяном* да за Макаром Капустиными усадище (усадыба. – *Е.О.*) на Поленском рогу (мысе. – *Е.О.*) (ОК, с. 45).

101. **Федул**. Народно-разговорный фонетический вариант имени **Феодул** (устранение зияния: *eo > e*) (от греч. *theos* ‘бог’ и *dulos* ‘раб’). // Да с Оскою *Фдулевым* (Грамотки, с. 284). Вариант имени Феодул здесь включен в состав фамилии.

102. **Феня**. Народно-разговорный вариант имён **Парфен** (от греч. *parthenos* ‘девственный, чистый’) и **Феодосий** (от греч. *theos* ‘Бог’ и *dosis* ‘дар’). // *Феня* Обрамов сын Ретюнской (РК, с. 68).

103. **Фотьян**. Народно-разговорный вариант канонического имени **Фот** (из греч. *phos*, родит. падеж *photos* ‘свет’). // *Фотян* да Макара, Филиповы дети (ОК, с. 40).

Х

104. **Харя**. Народно-разговорный вариант канонического имени **Харитон** (из греч. *chariton* ‘щедрый’). // *Харя* Сторухин (ОК, с. 80).

105. **Харлашко**. Народно-разговорный вариант канонического имени **Харламий** (из греч. *chara* ‘радость, восторг’). // Пишет к тебе человек твой *Харлашко* (ИНЯ, с. 243).

106. **Хорлан**. Народно-разговорный вариант канонического имени **Харламий** (из греч. *chara* ‘радость, восторг’ и *lampro* ‘светить’). // ...Да яз, *Хорлан* Никитин (ОК, с. 73).

Ш

107. **Шестак**. Шестой ребенок в семье (ср. Першак, Третьяк, Осьмак). // Треню (см. статью Треня. – *Е.О.*) **Шестакова** с тобой увезли (Грамотки, с. 175). Личное имя вошло в состав фамилии.

Ю

108. **Юдка**. Народно-разговорный вариант разговорной формы Юда (< **Иуда** из др.-евр. *Yehūdā* ‘восхваляет Бога’). // *Юдка*, Иванов сын Неретин (РК, с. 68).

109. **Юшка**. Народно-разговорный вариант имён **Ефим** (от греч. *euphēmos* ‘благочистивый’) и **Юрий** (от греч. *geōrges* ‘земледелец’). // Государю моему брату князю Василью Васильевичю *Юшка* Трубецкой челом бьет (Грамотки, с. 149).

110. **Юшко**. Народно-разговорный вариант канонических личных имён **Ефим** (из греч. *euphēmos* ‘благочистивый’) и **Юрий** (от имен Георгий из греч. *geōrges* ‘земледелец’). // ...Сидора да *Юшку* Пестрецовых (РК, 23).

¹ В.И. Даль. Толковый словарь живого великорусского языка. – СПб. – М., 1882. – Т. IV. – С. 353.

Я

111. **Якуш**. Народно-разговорный вариант канонического имени **Яков** (от древнеевр. *Ja'qob* 'он следует за кем-либо'). // ...И писцы спросили владычных крестьян *Якуша* Селезнева (РК, с. 35).

112. **Ярец**. Народно-разговорное прозвищное имя, мотивированное апеллятивом *ярец* 'молодой'. // И мы себе в том лесу меж себя зарядили (договорились. – Е.О.) третьих великого князя детей боярских Олександра Семенова, сына Кондырева, да *Ярца* Тимофеева, сына Кошколдеева тем нашим третим быть (РК, с. 99).

113. **Ястюнька**. Народно-разговорный вариант имени **Евстафий** (из греч. *eustathēs* 'устойчивый'). // ...Да били челом вам, государь, лихачевские *Ястюнка* Иванов с товарищи о дороге (Грамотки, с. 296).

114. **Ясюнька**. Народно-разговорный фонетический и словообразовательный (суффикс -уньк-) вариант имени **Яков** (др.-евр. имя *aqōb* 'он следует'). // Да били челом вам, государь, лихачевские *Ястюнька* Иванов с товарищи о дороге (Грамотки, с. 296).

VII. Народные географические термины в топонимии Заонежья

Объектом изучения являются народные географические термины в топонимии Заонежского полуострова (северная часть Онежского озера). Материалом послужила картотека топонимов этой территории, содержащая более двенадцати тысяч топонимов, Института языка, литературы и истории Карельского научного центра Российской академии наук и Санкт-Петербургского государственного университета, опубликованные 2013-ом году.² Все термины приводятся в алфавитном порядке. Они могут быть частью топонима, однословного (в качестве его основы) или составного (как определяемая часть). Устанавливается их семантика и в ряде случаев этимология.

1. **Бабье болото**: болото *Бабье болото* (с. 68) – зыбкое место в болоте, трясина. **Баба** – трясина, зыбкое место.³

2. **Блюдце**: *Блюдце* (с.13) – плоская неглубокая и округлая впадина.

3. **(Большое) Заборье**: угодья (местность, удобная в хозяйственном отношении) *Большое Заборье* (с. 143). От *забор* – валунный вал на берегу озера, покрытый кустарниками и хорошо заметный.

4. **Братья**: острова *Братья* (Фофаны, Младший Фофан, Старший Фофан, Фофанские острова) (с. 54) – изолированные скалы на разрушенных прибоем морских берегах. Названия типа Два Брата, Три Брата, Пять Братьев в конце XIX века были отмечены в Амурской и Приморской областях, а более редкие (вероятно, как рефлекс на них) названия прибрежных групп камней Три Сестры – у восточного берега Камчатки.⁴

5. **Бугор**: болото *Бугры* (с. 46) – небольшой холм.

6. **Бумага**: угодья (Нижние) *Бумаги* (с. 31) – тихое, спокойное озеро⁵.

7. **Бык**: камен *Бык* (с. 53, 94). – каменный утёс.

8. **Быстерь**: угодье *Бы стерь* (с.80) – разлив реки во время половодья.

9. **Вересняги**: урочище *Вересняги* (с. 86) – заросли вереска (можжевельника).

10. **Глухое болото**: болото *Глухое болото* (с. 125) – непроходимое болото. *Глухой* – дикий, находящийся в глуши, далеко от населённых мест, пустынный, безлюдный.

11. **Гороховище**: угодья *Гороховище* (с. 86) – поле, которое было засеяно горохом.

12. **Грязник**: угодье *Грязник* (с. 58) – топкое место.

13. **Губа**: залив (Великая) *губа* (с.16) – залив с устьем реки в его глубине.

14. **Дербина**: угол угодья *Дербина* (с. 85) – кустарниковые заросли, мелкоколесье, предназначенные к очистке для пашни. От *дербить* – драть, теревить.

15. **Дыбон**: болото *Дыбон* (с. 102) – топкое место, трясина. От *дыбати* – подниматься, *дыбиться* – качаться, подниматься, шататься.

16. **Заборье**: угодья *Заборье* (с. 40) – крутой валунный вал на берегу озера, покрытый кустарником.

17. **Загород**: угодья *Загород* (с. 85) – место позади деревни, зады селения.

18. **Загуба**: угодья *Загуба* (с. 75) – залив, укромное место в заливе. От *губа* – залив с устьем реки в его глубине.

19. **Задь**: угодья *Задь* (с. 30) – задняя часть деревни; поля, прилегающие к поселению.

20. **Займище**: угодья *Займище* (с. 102) – место, удобное для поселения и ведения хозяйства. Из *заимати* 'брать'.

21. **Замороки**: угодья, родник *Заморки* (с. 123) – низменная часть поля, где задерживается вода.

22. **Замостье**: угодья *Замостье* (с. 63) – территория за мостом.

23. **Замошье**: угодья *Замошья* (с. 100) – территория за *мхом* (болотом).

² И.И. Муллонен, И.В. Азарова, А.С. Герд. Свод топонимов Заонежья. – Петрозаводск, 2013.

³ Э.М. Мурзаев. Словарь народных географических терминов. – М., 1984. – С.63. Ср. полесские термины *бабине лузо* – топкое болото, *бабине черево* – топкая яма в болоте, *бабан живьот* – трясина, *баб'и животи* – трясина на болоте (Е.А. Черепанова. Народная географическая терминология Черниковско-Сумского Полесья. – Сумы, 1984. – С. 24.

⁴ А. Кириллов. Географическо-статистический словарь Амурской и Приморской областей с включением некоторых пунктов сопредельных с ними стран. – Благовещенск, 1894. – С.84, 105.

⁵ Словарь русских народных говоров. – Л., 1968. – Вып. III. – С. 275.

24. **Западница**: угодья *Западница* (с. 121) – впадина, отлогая яма.
25. **Запашки**: угодья *Запашки* (с. 170) – пахотное поле, пашня.
26. **Запруда**: угодья *Запруда* (с. 27) – плотина.
27. **Затон**: остров *Затон* (с. 42) – залив.
28. **Зимник**: дорога и урочище *Зимник* (с. 53) – дорога по рекам и озёрам, которой пользовались после наступления сильных морозов. Ср. *летник*.
29. **Зольник**: угодья *Зольник* (с. 57) – топь, болото, болотистая почва.
30. **Зяблица**: угодья *Зяблица* (с. 100) – сырое место, где плохо родится хлеб. От *зябнуть*, *зябкий* – боящийся стужи.
31. **Зяблуха**: угодья *Зяблухи* (с.16) – место, где бывают ранние осенние заморозки и нередко замерзает хлеб на корню. От *зябнуть* – мёрзнуть.
32. **Калита**: угодья *Калита* (с. 110) – часть пахотного поля; лес, расположенный вблизи деревни.
33. **Калитка**: угодья *Калитка* (с. 61) – “небольшое земельный участок, выгороженный особо среди земельного угодья одного хозяина или же отделённый межей в пределах одного обода – земельного владения, принадлежащего нескольким хозяевам”.⁶
34. **Каменка**: угодья *Каменка* (с. 80) – от *каменка* – речка или ручей, текущий в каменистом ложе.
35. **Кислять, кислицы**: угодья *Кислять, Кислицы* (с. 137) – кислая почва, требующая известкования.
36. **Клин**: угодья *Клины* (с. 27) – земельный надел.
37. **Ключ**: угодья *Ключ* (с. 107) – опушка леса; кочка на болоте. От слова *клок*, первичное значение которого – отходы волокна при чесании льна.
38. **Колодец**: родник *Колодец* (с. 24) – родник, ключ. Из готского *kolds*– холодный.⁷
39. **Конец**: (Северный) *конец* (с. 53) – окраина.
40. **Копанец**: угодья *Копанцы* (с. 47) – неглубокий колодец без сруба.
41. **Корба**: угодья *Корба* (с. 115) – лесное болото, заросшее еловым лесом; сырой ельник. Из карельского *Korbi* ‘ложбина, поросшая дремучим лесом’.⁸
42. **Корытово**: озеро *Корытово* (с. 78) – озеро. От *корыто* – глубокое место в озере.⁹
43. **Косогор**: угодья *Косогор* (с. 11) – некрутой склон горы.
44. **Котельница**: угодья *Котельница* (с. 100) – от *котёл* – чашеобразное углубление.
45. **Креж**: гора *Креж* (с. 22) – крутой склон горы, скала, высокий обрывистый берег.
46. **Крест**: (Виговский) *Крест* (с. 11) – перекрёсток.
47. **Круглица**: угодья *Круглица* (с. 100) – водоём округлой формы.
48. **Кряж**: лес *Кряж* (с. 41) – высокая удлинённая возвышенность.
49. **Кукуй**: место *Кукуево* (с. 44) – небольшая роща.
50. **Кулига**: угодья *Кулига* (с. 93) – лесная поляна, расчищенная для земледелия.
51. **Ламба**: озеро (Кузнецкая) *Ламба* (с. 12) – маленькое лесное озеро;¹⁰ *Ламбина*: болото *Ламбина* (с. 155) – бухта, залив, отделённые от моря косой. Термин *ламба* заимствован из карельского языка, где *lambi* – озерцо, пруд.
52. **Лакта**: залив *Лакта* (с. 45) – небольшой мелководный залив, бухта. Из финского языка, где *lahti* имеет то же значение.¹¹
53. **Ледина**: угодья *Ледины* (с. 27) – пустошь, целена, болото. Словообразовательный вариант термина *ляда* (*лядо*) с тем же значением.
54. **Летник**: дорога и урочище *Летник* (с. 53) – летняя дорога в обход болот, озёр и глубоких рек, доступных только в зимнее время. Ср. *зимник*.
55. **Лома**: угодья *Лома* (с. 52) – низина.
56. **Ломы**: угодья *Ломы* (с. 108) – болото, пойменный луг с кочкарником и мелколесьем.
57. **Лощина**: угодья *Лощина* (с. 97) – корытообразный овраг. От *лоск* – низменность, лошина.
58. **Луда**: (Великая) *луда* (с. 11), (Горшкова) *луда* (с. 13), (Пролетарская) *луда* и др. – небольшой без растительности каменный остров.¹²
59. **Лядина**: угодья (Середни) *лядины* (с. 46) – болото, окружённое зарослями кустарника.
60. **Магазея**: угодья *Магазея* (с. 170) – амбар для хранения общественных запасов зерна. Из голландского *tagazijn* – склад.
61. **Мандера**: угодья *Мандера* (с. 19) – материк, земля, берег, лес на коренном берегу. Из финского *mantere*, карельского *mandere* со значением ‘материк’.¹³

⁶ Словарь русских народных говоров. – М., 1977. – Вып. XII. – С.350.

⁷ М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка. – М., 1967. – Т. II. – С. 293.

⁸ М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка. – М., 1967. – Т. II. – С. 322.

⁹ Э.М. Мурзаев. Словарь народных географических терминов. – М., 1984. – С. 292.

¹⁰ М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка. – М., 1967. – Т. II. – С. 455.

¹¹ М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка. – М., 1967. – Т. II. – С. 467.

¹² Из карельского *luodo* ‘каменистая прибрежная мель’, финского *luoto* с тем же значением (М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка. – М., 1967. – Т. II. – С. 519.

62. **Матка**: угодья (Кривая) *матка* (с. 19) – место в лесу, богатое грибами или ягодами.
63. **Мох**: болото *Мох* (с. 14) – болото.
64. **Мошок**: *Мошок*, (Белый) *мошок* (с. 11) – ручей, небольшая речка в заболоченной местности, обычно с моховым покровом.
65. **Мочалище**: болото *Мочалище* (с. 68) – водоём, в котором вымачивают лён, коноплю, луб и т.д.
66. **Мочальники**: болото *Мочальники* (с. 93) – место, заросшее мелколистой липой.
67. **Мыза**: луда (небольшой без растительности каменистый остров) *Мыза* (с. 139) – небольшая усадьба с сельскохозяйственными постройками. Из эстонского *tdiz* – двор, имение.
68. **Наволок**: (Янин) *наволок* (с. 13) – плоский мыс.
69. Нива: угодья Нива (с. 107) – пашня. Сравнивают с греческим *veiós* – поле¹⁴.
70. **Новина**: угодья *Новина* (с. 89) – непаханая земля, целена.
71. **Новочисть**: угодья *Новочисть* (с. 17) – очищенное от леса, кустарника место под пашню.
72. **Носок**: мыс *Носок* (с. 107) – уменьшительная форма термина *нос* – мыс.
73. **Нутренник**: угодья *Нутренники* (с. 30) – сруб колодца, несколько свай, вбитых близко друг к другу, служивших для причала судов¹⁵.
74. **Нюра**: луда (остров) *Нюра* (с. 146) – подводный камень. Из саамского *njourra* – шхера, утёс, риф.
75. **Обод**: (Дьяковский) *обод* (с. 14) – незначительно вдающийся в берег залив. Ср. апеллятив *обод* – кольцо, обруч.
76. **Олешники**: угодья *Олешники* (с. 77) – олешник, ольховый лес.
77. **Олешняг**: угодья *Олешняги* (с. 123) – ольховый лес.
78. **Орга**: угодья (Судомская) *орга* (с. 15) – покрытое плесенью озеро, водоём со стоячей водой. Из карельск. *orgo* – влажная долина, низина, финск. – *orko* с тем же значением¹⁶.
79. **Осек**: залив *Осек* (с. 12) – место, освобождённое от леса для использования под пашню. От *осечь* – срубить.
80. **Осиняг**: угодья *Осиняг* (с. 77) – осинник, осиновые кусты.
81. **Осьмушка**: угодья *Осьмушка* (с. 89) – восьмая доля участка земли.
82. **Остожье**: угодья *Остожье* (с. 17) – ровное расчищенное место, на котором ставят стог.
83. **Паглина**: угодья (Дальняя) *Паглина*, *Паглина* (с. 18) – серый и бурый чернозём на возвышенностях и склонах.
84. **Палы**: угодья *Палы* (с. 101) – обгорелый лес, гарь. От *палить* – жечь.
85. **Пасва**: угодья *Пасва*, *Паства* (с. 63) – пастбище. От *пасты*.
86. **Перемычка**: болото *Перемычка* (с. 34) – узкое место на реке, озере, болоте. От *перемыкать* – замкнуть, запрудить.
87. **Песчаха**: угодья *Песчаха* (с. 66) – ручей, текущий в песках.
88. **Печки**: угодья *Печки* (с. 95). От древнерусск. *печь* – пещера.
89. **Плавник**: болото *Плавник* (с. 24) – болото, зыбун, в котором под верхним растительным покровом стоячая вода. От *плавать*.
90. **Плес**: угодья *Плеса* (с. 33) – открытая, широкая часть течения реки. Из **plesto*, ср. санскритское *práthas* – ширина¹⁷.
91. **Пого'ст**: деревня *Пого'ст* (с. 12) – небольшое селение, церковь с жилыми домами, кладбище. Вначале слово погост значило ‘постоялый двор, где временно останавливались князь и духовные лица’. От *гость*, *гостить*.
92. **Подболо'тье**: угодья *Подболо'тье* (с. 69) – территория возле болота.
93. **По'жня**: угодья (Заанашкина) *по'жня* – место сенокоса.
94. **Поле**: угодья (Полудённое, т.е. южное) *поле* (с. 81) – пашня, обработанная и засеянная земля. Из **пел* – серый, светлый. Более вероятна связь с корнем *пол* – ‘пустой’, т.е. это ‘территория, где никто постоянно не живёт’. Ср. частое в фольклорных текстах выражение *чисто поле*.
95. **Поляна**: угодья (Гладкие) *поляны* (с. 13) – открытое место среди леса. Как и *поле* (см. выше), по происхождению связано со словом *по'лый* ‘пустой’.
96. **Портки**: угодья *Портки* (с. 13) – место слияния рек, ручьёв, морских балок. К этимологии термина: *портки* вначале имело значение ‘штаны’. ‘Потухшая’ метафора: слившееся водотоки вызывали связь со штанами.
97. **Поса'д**: деревня *Поса'д* (с. 12) – посёлок, селение.
98. **Поско'тина**: угодья *Поско'тина* (с. 54) – выгон, пастбище. От *скот* – домашние животные.

¹³ М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка. – М., 1967. – Т. II. – С. 568.

¹⁴ М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка. – М., 1967. – Т. III. – С. 72.

¹⁵ Словарь русских народных говоров. – Л., 1968. – Вып. XXI. – С. 319.

¹⁶ М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка. – М., 1967. – Т. III. – С. 149.

¹⁷ М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка. – М., 1967. – Т. III. – С. 280.

99. **Пропасть**: луда (см. *луда*) *Пропасьть* (с. 19) – высокий обрыв, провал.
100. **Пурдега**: угодья *Пурдега* (с. 51) – зимняя вьюга, пурга.
101. **Пустонье**: угодья *Пустонье* (с. 94) – пустошь.
102. **Рядеч**: угодья *Рядечи* (с. 141) – небольшой частный еловый лес.
103. **Разлог**: скала *Разлог* (с. 35) – ущелье.
104. **Репище**: угодья *Репище* (с. 94) – поле, засаженное репой.
105. **Рожок**: залив *Рожок* (с. 22) – небольшой мыс.
106. **Росстани**: урочище *Росстани* (с. 37) – перекрёсток дорог.
107. **Селище**: угодья *Селище* (с. 52) – селение.
108. **Сельга**: гора (Бережная) *сельга* (с. 13) – лесистый кряж. Из олонцкого *selgü*, финск. *selka* – спина, кряж¹⁸.
109. **Соломя**: пролив *Соломя* (с. 18) – морской пролив на севере. Термин заимствован из финского с тем же значением.¹⁹
110. **Сопка**: угодья *Сопка* (с. 49) – отдельно стоящий холм, бугор. Этимологически связан термин со древнерусскими старославянскими словоформами с корнем *соп-*; *съпу* ‘сыплю’, *съпль* ‘куча’.
111. **Сосняш**: угодья *Сосняш* (с. 79) – от *сосняк* ‘бор’.
112. **Стая**: угодья *Стаи* (с. 69) – пастбище с постройками. Вначале слово имело значение ‘стойло, стоянка’ от *стать*, *стоять*.²⁰
113. **Студенец**: угодья *Студенец* (с. 37) – родник, ключ, колодец. От *студа* ‘холод’.
114. **Суборок**: угодья *Суборок* (с. 78) – небольшой холм, часто с камнями, собранными с полей. От *су-* и *-бор* ‘брать’.²¹
115. **Сундуки**: угодья *Сундук* (овшина) (с. 57) – скалистый, террасообразный берег.
116. **Сыпун**: скала *Сыпун* (с. 28) – осыпающийся склон горы или речного берега.
117. **Тайбола**: урочище Тайбола (с. 58) – густая, прохладная только зимой чаща. Из карельск. *taibale* – перешеек.²²
118. **Тереб**: угодья (свиные) *тереба* (с. 15) участок, очищенный от леса. Ср. *теребить* ‘чистить, корчевать’.
119. **Тоня**: угодья (места, удобные в хозяйственном отношении) *Тони* (с. 22) – место ловли раба неводами. Из **торнь* или **торня*, произведенных от глагола *toriti*.
120. **Топник**: болото *Топник* (с. 102) – непроходимое, вязкое болото. От *топь* ‘болото’, *топить* ‘погружать в воду’.
121. **Хомут**: луда (небольшой без растительности каменный остров) *Хомуты*, *Хомутины* (с. 13) – округлое озеро. “Погасшая” метафора: *хомут* – надеваемая на шею животного часть упряжи овальной формы.
122. **Целина**: урочище *Целина* (с. 58) – непаханая земля. Мотивировано словом *цельй* ‘нетронутый’.
123. **Чевра**: угодья *Чевра* (с. 69) – речной песок. Из саамского *čievrra*, *čievra* – гравий.²³
124. **Червево**: угодья *Червево* (с. 158) – изгиб, излучина реки. “Погасшая” метафора: дотерминологическое значение у слова *червево* было ‘живот’.
125. **Чертёж**: угодья *Чертёж* (с. 90) – место вырубки леса. Ср. праславянский глагол **čersti* ‘рубить’.
126. **Челмота**: остров *Челмота* (с. 69) – болото, поросшее травой. Из саамского *tšoalme*, норвежского *čoalme* ‘морской пролив’.²⁴
127. **Чища**: угодья *Чища* (с. 23, 77) – роща очищенная от валежника и мелкого кустарника.
128. **Чупа**: угодья *Чупа* (с. 71) – залив озера. Из карельского *tšurri* ‘угол’.²⁵
129. **Чура**: деревня *Чура* (с. 19) – отмель с мелкой галькой. Из карельского *čuuru*, вепского *tšur* – гравий.²⁶
130. **Штаны**: угодья *Штаны* (с. 171) – место соединения двух рек, ручьёв, мокрых балок.
131. **Щельга**: скала *Щельга* (с. 85) – ущелье. От *цель*.
132. **Щётки**: угодья *Щётки* (с. 119) – низкий берег у самого речного устья, часто заливаемый морской водой. От *цеть* – щетина.
133. **Щолом**: гора *Щолом* (с. 118) – гора, холм.
134. **Ямина**: угодья *Ямина* (с. 46) – яма.
135. **Ямицы**: угодья *Ямицы* (с. 105) – яма, впадина, ров.

¹⁸ М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка. – М., 1967. – Т. III. – С. 597.

¹⁹ Там же. – Т. III. – С. 713.

²⁰ Там же. – Т. III. – С. 749.

²¹ Там же. – Т. III. – С. 792.

²² Там же, т. IV. – С. 11.

²³ Э.М. Мурзаев. Словарь народных географических терминов. – М., 1984. – С. 610.

²⁴ М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка. – М., 1973. – Т. IV. – С. 371.

²⁵ Там же. – Т. IV. – С. 384.

²⁶ Там же. – Т. IV. – С. 386.

VIII. Антропонимное пространство «Жития» протопопа Аввакума и «Домострой»

Весьма важную часть онимного пространства «Жития» Аввакума составляют антропонимы. Активная общественная деятельность этого бунтаря сталкивала его со многими людьми, носителями разных имён и фамилий, обширны были его познания и церковных текстов с богатой антропонимией. Намного меньше в памятнике XVI века «Домострое», отразившем бытовую сторону жизни русского человека этого времени. Нами составлен список антропонимов этих произведений, раскрыта их этимология и процессы адаптации их в русскоязычной среде.²⁷

1. **Авраам**. Древне-еврейское имя 'Avrām 'отец'. // ...Да под сосною и жить стали, что (как. – *Е.О.*) *Авраам* у дуба Мамврийска Житие, с. 33).

2. **Агрпена**. Речевой фонетический вариант имени **Агриппина**, образованного в русском языке на базе старого и редкого **Агриппа** из римского фамильного имени *Agrippa*. // Дочь моя *Агрпена* была не велика (Житие, с. 75).

3. **Агафья**. Из греч. *agathē* 'добрая, хорошая'. // Потом и на Русь я вывез ея, имя ей во иноцех *Агафья* (Житие, с. 69).

4. **Адам**. др.-евр. 'adām 'человек' (в Библии – имя первого человека). // И сие смотрение в Бозе бысть прежде даже не создатися *Адаму* (Житие, с. 17).

5. **Аввакум**. Из др.-евр. *Ḥāḇāqqūm* (имя библейского пророка, основу которого составляет глагол *hābaq* 'обнимать'). // Сице (так. – *Е.О.*) аз протопоп Аввакум, верую, сице исповедаю (открыто признаю. – *Е.О.*), сим живу и умираю (Житие, с. 17).

6. **Александр**. Из греч. *alexō* 'защищать' и формы родительного падежа *andros* существительного *anēr* 'мужчина'. // *Александр* (Домострой, с. 108).

7. **Алексей**. Из греч. *alexō* 'защищать'. // Домострой, с. 108).

8. **Анна**. Из др.-евр. имени *Hanna* от *hēn* 'грация, милость'. // ...А со *Анною* по ночам укладывают как чему быть (Житие, с. 23).

9. **Антон**. Из римского родового имени *Antonius*. // Он (тог. – *Е.О.*) же *Антон* утече у него (Житие, с. 26).

10. **Анфим**. Из греч. *anthinos* 'покрытый цветами'. // Благословение от благовещеньскаго попа Селивестра возлюбленному моему единородному (единственному. – *Е.О.*) сыну *Анфиму* (Домострой, с. 104).

11. **Афанасий**. Из греч. *athanasia* 'бесмертие'. // *Афанасий* Великий (Житие, с. 16).

12. **Бог**. Имя, родственное др.-инд. *bhāgas* 'господин' с первоначальным значением 'наделяющий'.²⁸ // Убойся *Бога*, сидящего на херувимех (Житие, с. 29).

13. **Василий**. Из греч. *basileus* 'царь'. // *Василия* Кесарийскаго юношам (Домострой, с. 51).

14. **Герасим**. Из греч. *gerasmos* 'почтенный'. // В дому же моем иные родные два брата – *Козьма* и *Герасим* больше ево, а не смогли ево держати (Житие, с. 60).

15. **Гурий**. Из др.-евр. *gūr* 'львёнок'. // *Гурий* (Житие, с. 53).

16. **Даниил**. Из др.-евр. *Dāniēl* 'мой судья – Бог'. // После тово вскоре схватав *Никон Даниила* (Житие, с. 21).

17. **Девора**. Старая форма современного женского имени *Дебора*, восходящего к древнееврейскому имени *Deḇōrā* 'пчела'. // ...Промышляет (заботится – *Е.О.*) около меня, бытто большая, яко древняя *Июдифь* о Израили или *Девора* мужеумная (равная мужу или мужчине по уму. – *Е.О.*) о *Вараце* (Житие, с. 76).

18. **Дементий**. Римское родовое имя *Domitius*, образованное от глагола *domare* 'укрощать'. // Тут приезжал ко мне шпынять (поучая, донимая опрёками. – *Е.О.*) от таких тайных дел *Дементий* Башмаков (Житие, стр 54).

19. **Дионисий**. От греческого имени *Dionysios*, образованного от мифонима *Dionys*, имени бога вина и жизненных сил у древних греков. // Сей *Дионисий* научен вере Христове от Павла – апостола (Житие, с. 13).

20. **Дорофей**. Из греч. *δῶρον* 'дар' и *theos* 'бог'. // Авва (отец – о настоятеле монастыря. – *Е.О.*) *Дорофей* описал же свое житие ученикам своим (Аввакум. Поучение аввы *Дорофея* о любви, с. 9).

21. **Евдокия**. Из греч. *eudokia* 'благоволение'. // *Евдокия* Кириловна (Житие, с. 34).

22. **Евфимий**. Старый вариант современного имени *Ефим*. Из греч. *euphēmos* 'благочестивый'. // И *Евфимий*, чудовский келарь (монастырский эконо, инок. – *Е.О.*) молил (говорил. – *Е.О.*): „Прав-де ты, нечево-де нам больши тово говорить с тобою” (Житие, с. 54).

23. **Еремей**. Из др.-евр. имени *Yirmēyāhū* 'Бог (Яхве) возвысит'. // И *Еремей* стал ему говорить: “За грех, батюшко, наказует Бог” (Житие, с. 39).

24. **Есвирь**. Из др.-евр. имени *Esṯēr*, заимствованного у персов. В современном персидском языке *setare* – звезда. // Промышляет (заботиться. – *Е.О.*) около меня, бытто большая, яко древняя *Юдифь* о Израили или яко *Есвирь* о Мордохее (Житие, с. 75).

25. **Ефрем**. Из др.-евр. *efraim*, названия одного из древних израильских племён. // *Ипполит* святой и *Ефрем* Сирий, издавече уразумев о сем времени, написали сице (так. – *Е.О.*) ... (Житие, с. 79).

²⁷ Были использованы издания: Пустозёрский сборник. – Л., 1975; Домострой. – М., 1990.

²⁸ М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка. – М., 1964. – Т. V. – С. 181.

26. **Ефросин**. Из греч. euphrosynē ‘радость, веселье’. // ...Явилась (Богородица. – *Е.О.*) Василию, ученику *Ефросина* Псковского (Житие, с. 15).
27. **Иван**. Из др.-евр. имени ʾĪhānān ‘Бог (Яхве) смиловился’. // Доброй человек, дворянин, друг, Иваном зовут (Житие, с. 48).
28. **Израиль**. Из др.-евр. имени ʾIśrāēl ‘Бог властвует’. // Промышляет (заботиться. – *Е.О.*) около меня, бытто большая, яко (как. – *Е.О.*) древняя Юдифь о Израили (Житие, с. 75).
29. **Исус**. Более поздний фонетический вариант (стяжение гласных в начале имени: ии > и), чем первичная **Иисус**. Из др.-евр. имени ʾĪšūa ‘Бог (Яхве) поможет’. // Той же Дионисий пишет о знамени солнца, како бысть при *Исусе* (Житие, с. 14).
30. **Иларион**. Из греч. hilaria ‘веселье’. // И ездил ко другу своему *Илариону* – игумну (Житие, с. 63).
31. **Иов**. Из др.-евр. имени ʾĪōb ‘враг’. // ...Яко (как – *Е.О.*) долготерпеливый праведный *Иов* (Домострой, с. 37).
32. **Ипполит**. Из греч. hippos ‘конь’ и iubō ‘распрягать’. // *Ипполит* святой и Ефрем Сирий, издалеча уразумев о сем времени, написали сице (так. – *Е.О.*) (Житие, с. 79).
33. **Исаак**. Из др.-евр. имени ʾĪśhāq ‘он будет смеяться’. // *Исаак* Авраамович роди скверного Исава (Житие, с. 30).
34. **Кирилл**. Из греч. kyrios ‘господин, владыка’. // *Кирилл* (Домострой, с. 108).
35. **Козьма**. Из греч. kosmos ‘мир; украшение’. // *Козьма*, дьякон ярославский, приезжал с подьячим патриарха двора (Житие, с. 46).
36. **Корнелий**. Из латин. cornu ‘рог’ или cornum ‘ягоды казила’. // И с митрополитом *Корнелием* Казинским, написала в челобетную за руками (с подписями. – *Е.О.*), подали царю и царице (Житие, сир. 22).
37. **Лазарь**. Из др.-евр. имени Elāzār ‘Бог помог’. // Также (потом. – *Е.О.*) братию (монахов одного монастыря. – *Е.О.*) Лазаря и старца казня, вырезав языки, а меня и Никифора – протопопа не казня, сослали нас в Пустозере (Житие, с. 56).
38. **Ларион**. Народно-разговорный вариант имени *Иларион* из греч. hilaria ‘веселье’. // Был-де я на Резани у архиепископа *Лариона* (Житие, стр.50).
39. **Лонгин**. Латинское фамильное имя Longinus – от longus ‘долгий, длинный’. // Остригше, содрали с *Лонгина* однорядку и кафтан (Житие, с. 25).
40. **Лука**. Греческое личное имя Lukas (из латин. Lucas). Из латин. существительного lux ‘свет’. // И *Лука* Лаврентьев сын же мне был духовной (Житие, с. 52).
41. **Максим**. Из латин. maximus ‘самый большой’. // *Максим* (Житие, с. 53).
42. **Матфей**. От др.-евр. matīṭāhgar ‘божий человек, дар Бога (Яхве)’. // Провожал меня много *Матфей* Ломков (Житие, с. 27).
43. **Мария**. Из др.-евр. имени Mīrjām – от др.-евр. māgā ‘противиться, отвергать’ или māgar ‘горькая’. // Отец ми бысть священник Петр, мати *Мария* (Житие, с. 17).
44. **Милетий**. Из греч. Milētos ‘Милет’ – город на северном побережье Крита. // *Милетий* (Житие, с. 53).
45. **Митрофан**. Из греч. mētēr (род. падеж metros) ‘мать’ и rhainō ‘являть, обнаруживать’. // Провожал меня много Матфей, иже (который. – *Е.О.*) Ломков, и Митрофан в чернцах именуется (Житие, с. 27).
46. **Настасия**. Из греч. anastas ‘воскресший’. Женская параллель имени Анастасий. // Согрешил, *Настасья*, прости мя (меня. – *Е.О.*) грешного (Житие, с. 65).
47. **Неонила**. Из греч. neos ‘новый’. // Егда (когда. – *Е.О.*) привезоша мя (меня. – *Е.О.*) на двор, выбежала жена ево *Неонила* (Житие, с. 21).
48. **Никита**. Из греч. nikāō ‘побеждать’. // И прочих – дьякона и попа *Никиту* Суздальского в полатках во иных посадим (Житие, с. 74).
49. **Никодим**. От греч. nikē ‘победа’ и demos ‘народ’. // А сего же я *Никодима*-келаря (инока, монастырского эконома – *Е.О.*) на Велик день (праздник Пасху. – *Е.О.*) попросился для (по причине. – *Е.О.*) праздника отдохнуть (Житие, с. 48).
50. **Никола**. Народный вариант имени **Николай**, греческого личного имени Nikolaos от nikē ‘победа’ и laos ‘народ’. // *Никола* (Домострой, с. 108).
51. **Никон**. Греческое личное имя Nikōn, образованное от инфинитива nikāō ‘побеждать’. // Да будет проклят сице (так. – *Е.О.*) поюше с Никоном и с костелом римски! (Житие, с. 15).
52. **Нифонт**. Из греч. nēphontos ‘рассудительный’. // А о ядущих за трапезаю (столом. – *Е.О.*) видение святого Нифонта в Пролозе писано (Домострой, с. 46).
53. **Осип**. Фонетический вариант личного шимени **Иосиф** (устранение и замена не свойственного народной речи звука *ф* на *п*). ʾĪōsēf ‘он (Бог) добавит’. // Также (потом. – *Е.О.*) полуголова *Осип* Салов со стрельцами повез меня к Николе на Угрешу в монастырь (Житие, с. 47).
54. **Павел**. Из латин. paulus ‘маленький’. // *Павел* Крутицкой за бороду ево драл и по щокам был своими руками (Житие, с. 51).
55. **Петр**. От греч. petra ‘камень’. // Отец ми (мне, мой. – *Е.О.*) бысть священник *Петр* (Житие, с. 17).

56. **Паисий**. Из греч. pais ‘дитя’. // Мы святых отец предание (завет. – *Е.О.*) держим (соблюдаем. – *Е.О.*) неизменно, а **Паисея** Александрскаго патриарха с товарищи (с другими. – *Е.О.*) еретическое соборище (молитвенное собрание. – *Е.О.*) проклинаем (Житие, с. 57).

57. **Пилат**. Из латин. Pilatus ‘вооруженный дротиками’ (pilum дротик). Здесь у Аввакума это имя употребляется в значении ‘мучитель’ (Понтий Пилат – римский наместник Иудеи, отличавшийся жестокостью и приговоривший к распятию Иисуса Христа). // Также (потом. – *Е.О.*) тот же Пилат, полуголова Иван Елагин, был у нас в Пустозерье (Житие, с. 57-58).

58. **Прокопий**. Из греч. prokopos ‘обнаженный’. // ...А двоих сынов моих Ивана и *Прокопья* оставили на Москве за поруками (Житие, с. 56).

59. **Родион**. Из греч. rodon ‘роза’. // Приказал, государь, уговаривать меня Старшневу *Родиону* (Житие, с. 44).

60. **Савватий**. Из др.-евр. имя Šabbētāi, от šabbāt ‘суббота’. // *Савватей* – старец сидит в земляной тюрьме (Житие, с. 26).

61. **Селвѣрст**. Вариант шимени *Силверст*. Из латин. silvester ‘лесной’. // Благословение от благовещенскаго попа *Селиверста* (Домострой, с. 104).

62. **Сѣргий**. Старая форма имени Сергѣй. Римское родовое имя Sergius. // *Сергий* (Домострой, с. 108).

63. **Симеон**. Старинный вариант имени **Семѣн**. Из др.-евр. šāma ‘слушать’. // Сын у меня был *Симеон* (Житие, с. 37).

64. **Фекла**. Из греч. theos ‘Бог’ и kleos ‘слава’. // *Фекла* Симеоновна (Житие, с. 34).

65. **Феодор**. Старая форма имени **Фѣдор**. От греч. theos ‘Бог’ и dōron ‘дар’. // Посем (потом. – *Е.О.*) взяли дьякона *Феодора* (Житие, стр 58).

66. **Филипп**. Греческое имя Philippos ‘любящий лошадей’. // ...И *Филипп*, словецкий игумен (Житие, с. 53).

67. **Христос**. Из греч. Χριστός от χρίω ‘мажу, умащаю’. В родит. и предл. падежах имя это в русском языке представлено в словоформах *Христа* и *Христе*. // ...И Неронова Иван тешил над книгами свою грешную душу о *Христе* (Житие, с. 23).

68. **Юрий**. Вариант имени **Георгий**. Из греч. geōrgos ‘земледелец’. // Тут голову *Юрья* Лутохина мне опять царь присылал (Житие, с. 54).

IX. “Говорящие” онимы в языке русской сатирической прозы XVIII века

Широкое распространение “говорящие” имена получают в художественной речи сатирической прозы XVIII века, который вошел в историю Европы как век Просвещения Традиции европейского классицизма, усвоенные русской литературы, внесли в её стилистику и частое обращение к “говорящим” именам писателей-сатириков. В значительной степени этому благоприятствовала развернувшаяся в конце 60-х и в 70-х годах полемика между сатирическими журналами. Список “говорящих” имён, составленный нами, в основном состоит из антропонимов. Отмечены нехарактерные для этого времени образования “говорящих” названий улиц (годонимов). Определены мотивационная база “говорящих” имён, особенности их образования и структуры.

1. **Безмозглов**. От *безмозглый* ‘очень глупый, бестолковый’. // На сих днях, наконец, прибыл сюда из чужих краёв сын богатого нашего помещика *Безмозгло* (Н.И. Страхов. Сатирический вестник, 1790 г.).

2. **Бедняков**. От *бедняк*. // Господин *Бедняков*, известный здесь по учености своей, несмотря на беспристрастие и твердость, которые досель были ему свойственны, находясь в крайней бедности, на сих днях поднес одно сочинение свое г(осподину) Простакову (от простак ‘простодушный, бесхитростный человек’. – *Е.О.*), человеку весьма богатому, но нимало (совсем. – *Е.О.*) и сведущему (Н.И. Страхов. Сатирический вестник, 1790 г.).

3. **Бесплодова**. От *бесплодная*. Пример см. в словарной статье **Кивилла**.

4. **Бранюкова**. От *браниться* ‘ругаться’. // Г-же *Бранювой*. Сия боярыня (женщина знатного сословия. – *Е.О.*) поминутно бранится с друзьями, детьми, слугами и своими девками (прислугой. – *Е.О.*) (Н.И. Новиков. Сатирические рецепты, 1769 г.).

5. **Вертопрашная**. От *вертопрах* ‘ветренный человек’. Редкий случай употребления “говорящего” годонима (названия улицы). Пример см. в словарной статье *Наркисс*. (Н.И. Новиков. Сатирические ведомости, 1769 г.).

6. **Вертушкин**. От *вертушка* ‘легкомысленный, непостоянный, ветренный человек’. // Ба! Это господин *Вертушкин*. Фрак и дорогие пуговицы, купленные на вексель (письменное обязательство уплатить известную сумму в определённый срок. – *Е.О.*), часы, взятые у француза с тем, чтобы все его книги купить для одного барина. у которого он по временам бранится, шутит, спорит и дерётся (А.И. Клушин. Портреты, 1792 г.).

7. **Вертоногова**. От *вертоног*, авторского неологизма, синонима слова *вертопрах* ‘легкомысленный, ветренный человек’. // Он женился вчера на госпоже *Вертоноговой*, которая сегодня родила (А.И. Клушин. Портреты, 1792 г.).

8. **Взяткин.** От *взятка*. // ...Всепокорнейший слуга и раб, Артамон *Взяткин* к стопам повергаюсь (падаю на колени. – *Е.О.*) (Д.И. Фонвизин. Переписка надворного советника Взяткина с его превосходительством, 1777 г.).

9. **Воров.** От *вор*. // Ассессор (заседатель. – *Е.О.*) *Воров* ищет места в дальних наместничествах, дабы слух о производствах его не достигал до столицы (Д.И. Фонвизин. Краткий реестр для напоминания всеуниженнейшей просьбы надворного советника Взяткина с означением цен, клятвенно обещаемых его превосходительству за милостивую протекцию и покровительство, 1777 г.).

10. **Вральман.** От *враль* 'лжец'. // Я хотел бы выписать 'сделать заказ' из Москвы учителя, но только не немца, ибо боюсь взять *Вральмана* (Д.И. Фонвизи Переписка Стародума с дедиловским помещика Дурыкиным, 1772 г.).

11. **Глупомысл.** От *глупые мысли*. // Г. Глупомысл желает невозможного для него вредного. Сие произошло от худых мокрот (слизистого или гнояного выделения из дыхательных путей и легких. – *Е.О.*), усилившихся в нём при его воспитании (кормлении. – *Е.О.*) для очищения его от сих мокрот надлежит ему привить благоразумие, так как оно обыкновенно благородным детям прививается в Сухопутном шляхетном корпусе (Н.И. Новиков. Сатирические рецепты, 1769 г.).

12. **Двудушин.** От *двоедушие* 'лицемерие, двуличие'. // Мне представились черты *Двудушина* (А.И. Клушин. Портреты, 1792 г.).

13. **Дурыкин.** От *дурыка* 'дурак'. // Цезуркин (см. словарную статью Цезуркин. – *Е.О.*) ремеслом пиита (поэта. – *Е.О.*), желает также иметь место у господина *Дурыкина* (Д.И. Фонвизин. Письмо университетского профессора, 1772 г.).

14. **Ермолфид.** От греч. *ермалафия* 'дербедень, чепуха'. // Таков-то есть почетный *Ермолфид*, герой и сотрудник наш, коему дерзаю (стремлюсь, осмеливаюсь. – *Е.О.*) я соплесть венец (венок. – *Е.О.*), достойный похвалы, в досаду злой критике, взирающей с завистью даже и на то, что в сочинениях его завёртываются груши (И.А. Крылов. Похвальная речь Ермолфиду, говоренная в собрании молодых писателей, 1793 г.).

15. **Жидомор.** Под этим именем скрыт петербургский банкир Я.И. Жадимерский. // Ростовщик (банкир. – *Е.О.*), прозванный *Жидомором*, отдаёт из процентов деньги под ручной заклад, который бы вчетверо занимаемой суммы стоил (Н.И. Новиков. Сатирические ведомости, 1769 г.).

16. **Заботин.** От *забота*. // ...А вы, пожалуй (пожалуйста. – *Е.О.*), напишите рецепты, которые с благодарностью примет ваш слуга *Заботин* (Н.И. Новиков. Сатирические рецепты, 1769 г.).

17. **Забылчество.** Из словосочетания *забыть честь*. // *Забылчество*, дворянин, находясь в некотором (каком-то. – *Е.О.*) приказе (учреждении. – *Е.О.*) судьей, трудами своими и любовью ко ближним нажил довольное (приличное. – *Е.О.*) имение (состояние, богатство. – *Е.О.*) (Н.И. Новиков. Сатирические ведомости, 1769 г.).

18. **Злонрава.** От *злой нрав*. // *Злонрава* в превеликой грусти и слезах препроводила целый год, ожидая возвращения своего супруга. Наконец, ко утешению её скорби, он возвратился. Друзья его, возрадовались его возвращению, все к нему съехались. *Злонрава* от радости была почти без ума, но на час спустя муж ей в чем-то попротиворечил. Она рассердилась, проклиная день своего рождения и час ее с ним брака, и чтобы в другой переродиться раз, то посылала своего любезного (любимого. – *Е.О.*) своего супруга к чёрту (Н.И. Новиков. Сатирические ведомости, 1769 г.).

19. **Злорад.** От *злорадство* 'злостная радость при несчастье, неудаче других'. // Г-ну *Злагаду*, думаю щему, что слуг, ему подчинённых, ко исполнению своих должностей (обязанностей. – *Е.О.*) ничем другим принудить невозможно, как строгостию или паче (больше. – *Е.О.*) зверством или жестокими побоями (Н.И. Новиков. Сатирические рецепты, 1769 г.).

20. **Змеян.** От *змея* 'коварный, хитрый, злой человек'. // *Змеян*, человек неосновательный (несерьёзный, легкомысленный. – *Е.О.*), езда по городу, надседаая (надрываясь. – *Е.О.*) кричит и увещевает (уговаривает, наставляет. – *Е.О.*), чтобы всякий помещик, ежели хорошо услужен (обслужен. – *Е.О.*) быть хочет, был тираном своим служителям (слугам. – *Е.О.*), чтоб не прощал им ни малейшей слабости, чтобы они и взора (взгляда. – *Е.О.*) его боялись (Н.И. Новиков. Сатирические ведомости, 1769 г.).

21. **Зубохлопов.** От *зубами хлопать* 'остаться без средств существования'. // Утешене промотавшихся, сочинение славного (известного. – *Е.О.*) г. Зубохлопова, в пер(еплёт)е 220 коп. (Н.И. Новиков. Сатирические ведомости, 1790 г.).

22. **Искушателей.** От *искушать* 'соблазнять, прельщать'. // У г(осподина) *Искушателева* продается сочиненная им в пользу юношества книжка под заглавием "Атака сердца кокекткина, или Краткий и весьма ясный способ к достижению сердца прекрасного пола" ценою по 5 рубл. (Н.И. Новиков. Сатирические ведомости, 1769 г.).

23. **Кивилла.** От *Сивилла*, имени легендарной прорицательницы в Древнем Риме. // Он обманывает людей, не умеющих мыслить, что могут предсказать всё на кофейных чашках. Когда такую *Кивиллу* приказывают позвать, то предлагают ей вопросы, например: Скупягина вопрошает, кто украл серебряную ложку? Бесплодова, будет ли она иметь детей? Страстолобова, верно ли любит её любовник? Щеголиха, скоро ли умрёт её муж – картёжник и так далее (Н.И. Новиков. О кофегадательницах, 1772 г.).

24. **Красоткин.** От *красотка* ‘хооршенькая, миловидная женщина, девушка’. // *Красоткин* весьма щеголеватый, убирается (наряжается. – *Е.О.*) как кукла, да и думает не иначе (Д.И. Фонвизин. Письмо университетского профессора, 1772 г.).

25. **Криводушин.** От словосочетания *кривить* душой ‘поступать бесчестно’. // Прокуроров Правдолюбов с судьей *Криводушным* в одном сидит судебном месте. Судья заразился под именем акциденции болезнью (непредусмотрительный расход, на чиновничьем жаргоне – взятка. – *Е.О.*) и для того (потому. – *Е.О.*) в решении дел часть с прокурором бывает несогласен (Н.И. Новиков. Сатирические ведомости, 1769 г.).

26. **Криводушников.** От *кривить* душой ‘быть неискренним, лицемерить’. // Совесть, вечно отпущенная г(осподином) *Криводушниковым* на волю, на сих днях скончалась (Н.И. Новиков. Сатирические ведомости, 1790 г.).

27. **Кривосудов.** От *кривой* ‘неправедный, несправедливый’ суд. // ...И который (дом. – *Е.О.*) куплен ею на имя судьи *Кривосудова* (Н.И. Новиков. Сатирические ведомости, 1769 г.).

28. **Мешков.** От *мешать* ‘быть помехой в чём-либо’. // *Мешков* имеет болезнь для своего прибитка (прибыли, выгоды. – *Е.О.*) честных людей поносить. Он обманывает всех по своей возможности, в глаза льстит, а заочно ругает и для получения какой-нибудь вещи не щадит ни чести, ни добродетели, ни совести, ни законов (...) Ему потребен рецепт (Н.И. Новиков. Сатирические рецепты, 1769 г.).

29. **Миловид.** От *миловидный* ‘приятный на вид, привлекательный (о лице)’. // *Миловид* думает, что все женщины должны в него влюбляться, и для того непрестанно за всеми волочится. (...) От сего припадка надлежит ему лечиться (Н.И. Новиков. Сатирические рецепты, 1769 г.).

30. **Мирен.** От *мирный*. // Однако благоразумный *Мирен* не следует мнению Змеяна (хитро, коварного и злого человека. – *Е.О.*) и совсем отменно (отлично, не так, как у других. – *Е.О.*) с подвластными себе обходится (Н.И. Сатирические ведомости, 1769 г.).

31. **Начеркал.** От *начеркать* ‘небрежно написать’. // *Начеркал* сочинил вздорную пьесу и вздумал, что он может равняться со всеми славными комическими авторами (Н.И. Новиков. Сатирические рецепты, 1769 г.).

32. **Недоум.** От *недоумок* ‘неразвитый, глуповатый человек’. // Н.И. Новиков. Сатирические рецепты, 1769 г.).

33. **Незрел.** От *незрелый* ‘не достигший полного развития, зрелости, возмужания’. // *Незрел* вспыльчив, имеет бегучие мысли, но не совсем основательные, а сердце кажется, что доброе (Н.И. Новиков. Сатирические рецепты, 1769 г.).

34. **Непоседа.** От *непоседа*. // Первая моя соседка госпожа *Непоседа* больна припадком ездить из дома в дом беспрестанно, переносить вести (сплетни. – *Е.О.*), ссорить друзей, супругов и всех, кого случится (Н.И. Новиков. Сатирические рецепты, 1769 г.).

35. **Наркисс.** В античной мифологии *Наркисс* (Нарцисс) – прекрасный самовлюбленный, превращенный богами в цветок. // Будущего июня 10 числа в доме г(осподина) *Наркиса*, стоящем в Вертопрашной (от *вертопрах* ‘легкомысленный, ветреный человек’. – *Е.О.*; редкий случай говорящего годонима – названия улицы) улицы, будут разыгрываться лотерейным порядком сердца сердца разных особ, в разные времена г. Наркисом плененные (обольщенные. – *Е.О.*) и за ветхостью (из-за старости. – *Е.О.*) к собственному его употреблению неспособные (Н.И. Новиков. Сатирические ведомости, 1769 г.).

36. **Нецеломудра.** От *целомудрие* ‘невинность, строгая нравственная чистота’. // Имя жены моей *Нецеломудра*: в приданое принесла она беременность (А.И. Клушин, Портреты, 1792 г.).

37. **Нищий.** От *нищий*. // Иоанна Фредерика фон *Нищего* о чахотке (пустоте. – *Е.О.*) кошелька (речь идёт о содержании книги. – *Е.О.*), 3 части 275 коп. (Н.И. Новиков. Сатирические ведомости, 1790 г.). Антропонимная формула построена по принципу контраста: немецкого имени *Иоанн, фон* - частица, прибавляемая к немецким фамилиям (здесь фамилия русская – *Нищий*), для означения их дворянского происхождения) и имя *Фредерик*. Аналогичное выражение находим у современной поэтессы Нонны Мориц: *Иван* (русское имя) *Соломонович* (еврейская фамилия) *Байрон* (английская фамилия).

38. **Обман.** От *обман* ‘ложь’. // *Обман*, славный и искусный лекарь, сочиняя книжку под заглавием “Тайны наставления, по которым по которым безобразная женщина может совершенной (превосходной, безукоризненной. – *Е.О.*) сделаться красавицей”. Она книжка продается в его доме по 10 рубл. (Н.И. Новиков. Сатирические ведомости, 1769 г.).

39. **Плутяга.** От *плутяга* ‘ловкий и хитрый обманщик’. // Вдова штаб-офицера Беднякова, имеющая вексельное дело с купцом *Плутягиным*, потащилась в С.-Петербург искать правосудия (Д.И. Фонвизин. Краткий реестр для напоминания всеуниженнойшей просьбы надворного советника Взяткина с означением цен, клятвенно обещаемых его превосходительству за милостивую протекцию и покровительство, 1772 г.).

40. **Правдин.** От *правда* (то, что соответствует действительности). // Старый, но весьма разумный наш мещанин *Правдин* о сем заключает, что Москва ко украшению тела служащие моды перенимает гораздо скорее украшающих разум (Н.И. Новиков. Сатирические ведомости, 1769 г.).

41. **Правдолюбов.** Из словосочетания *правду любить*. // Прокурор *Правдолюбов* с судьей *Криводушным* (см. статью **Криводушин**. – *Е.О.*) в одном сидит месте (Н.И. Новиков. Сатирические ведомости, 1769 г.).

42. **Прелеста.** От *прелестница* ‘обольстительница’. // *Прелеста*, молодая госпожа, стоя у окна, увидела разносчика с апельсинами и пригласила его кликнуть (Н.И. Новиков. Сатирические ведомости, 1769 г.)
43. **Пройдохова.** От *пройдоха* ‘пронырлевый, хитрый, ловкий в делах человек’. // Сочинение славной (известной. – *Е.О.*) свахи *Пройдоховой*, 18 частей, в переплёте из театральных объявлений 25 руб. (Н.И. Новиков. Сатирические ведомости, 1790 г.)
44. **Проматаев.** От *промотать* ‘растратить зря, неразумно’. // После покойного господина *Проматаева* продаётся деревня Разорённая, состоящая в 500 душах (Н.И. Новиков. Сатирические ведомости, 1790 г.)
45. **Псолюбов.** От *псов любить*. // У известного нашего дворянина г. *Псолюбова* более как в неделю без остатку переколела (Н.И. Новиков. Сатирические ведомости, 1790 г.)
46. **Подломысл.** От *подлые* ‘низкие’ мысли. // Ах, Боже мой! Это *Подломысл*. Но что за крайность побуждает его бежать сломя голову в карету и скакать на борзой четвёрке? Он женился вчера на госпоже Вертоноговой, которая сегодня родила (А.И. Клушин. Портреты, 1792 г.)
47. **Промоталова.** От *промотать* ‘зря растратить’. // ...И отправила в магистрат попечителя своего *Промоталова* (А.И. Клушин. Портреты, 1792 г.)
48. **Простаков.** От *простосердечный* ‘простодушный, бесхитростный’. // пример см. в словарной статье **Бедняков** (Н.И. Страхов. Сатирический вестник, 1790 г.)
49. **Простосерд.** От *простосердечный* ‘недалёкий, наивный’. // *Простосерд* недомогает болезнию, именуемую *слепая доверчивость* (Н.И. Новиков. Сатирические рецепты, 1769 г.)
50. **Пустодом.** От *пустой дом*. // О способах крепко спать при долгах и после проигрышу сочинения г(осподина) *Пустодома*, 2 части, в переплёте из червонных дам (игральных карт с изображением женщины и масти, обозначаемой красным сердечком. – *Е.О.*) 75 коп. (Н.И. Новиков. Сатирические ведомости, 1790 г.)
51. **Рифмокрад.** От *рифмокрад* ‘бездарный поэт’. // Ты придавлен был книгами... – Какими? – спросил я. – Российской Памеллою, четырьмя томами *Рифмокрада* (А.И. Клушин. Портреты, 1792 г.)
52. **Самолюб.** // *Самолюб* несколько лет страждет самолюбием по той причине, что он стихотворец (Н.И. Новиков. Сатирические рецепты, 1769 г.)
53. **Скудоум.** От *скудный* ‘бедный’. // Он презирает свою почтения достойную супругу, которая не только что сделала его счастье, но и всей Скудоумовой фамилии (семье. – *Е.О.*), а *Скудоум*, не чувствуя нималой к не й благодарности, таскается по всему городу и влюбляется в таких, с коими обхождение наносит бесчестие (Н.И. Новиков. Сатирические рецепты, 1769 г.)
54. **Скупягина.** От *скупая*. Пример см. в словарной статье **Кивилла**.
55. **Срамченко.** От *срам*. // Он из малороссиян, называется господин *Срамченко* – филолог ‘охотник к наукам’ и философ, а иные уверяют, что и мартирист (член масонской секты мартиристов. – *Е.О.*) (Д.И. Фонвизин. Письмо университетского профессора, 1772 г.)
56. **Стихоплёт.** От *стихоплёт* ‘бездарный поэт’. // Молодой пиит г. *Стихоплёт* чрез сие объявляет почтенную публику, что за (по причине. – *Е.О.*) великим избытком (излишком, обилием. – *Е.О.*) разума своего ставит он на подряд (обязательство за определённую плату выполнить работу. – *Е.О.*) и продажу разные умопроизведения свои (Н.И. Новиков. Сатирические ведомости, 1790 г.)
57. **Стозмей.** // ...А паче (больше. – *Е.О.*) всего убегай пристрастия бессовестного *Стозмея* (Н.И. Новиков. Сатирические рецепты, 1769 г.)
58. **Страстолюбова.** От *страстная любовь*. Пример см. в словарной статье **Кивилла**.
59. **Тщеславная.** От *тщеславие* ‘любовь к славе, кичливость’. // Кто пожелает вступить в сию должность (обязанности, связанные скаким-либо положением, обстоятельствами. – *Е.О.*), то может явиться в собственном сего господина доме, состоящем в Тщеславной улице (редкий случай образования названия улицы – годонима. – *Е.О.*) (Н.И. Новиков. Сатирические ведомости, 1769 г.)
60. **Тщеслав.** От *тщеславие* ‘любовь к славе, кичливость’. // На сих днях прибыл сюда сын г(осподина) *Тщеслава* (Н.И. Новиков. Сатирические ведомости, 1790 г.)
61. **Фалелеин.** От коннотивного антропонима *Фалалей* ‘глупец, разиня, доверчивый человек’. // Господин Бедняков сочинил целые три тома в оправдании себя. Все сии три части посвятил однако г(осподину) *Фалелеину*, который гораздо богаче и гораздо малознающее г(осподина) Простакова (от простака ‘простодушный, бесхитростный человек’. – *Е.О.*) (Н.И. Страхов. Сатирический вестник, 1790 г.)
62. **Цезуркин.** От *цезура* – особый вид ритмической паузы, совпадающий со словоразделом, проходящим внутри стопы. // *Цезуркин* ремеслом пиита (поэта. – *Е.О.*), желает также иметь место у господина Дурыкина (Д.И. Фонвизин. Письмо университетского профессора, 1772 г.)
63. **Шестеркина.** От *шестёрка* ‘не пользующийся уважением человек, малозначительная фигура, пешка’. // Третьего дня приезжала она к приятельнице уведомить её, что она в две недели имела честь разорить *Шестёркина* и отправила в магистрат, попечителя своего Промоталова (А.И. Клушин. Портреты, 1792 г.)
64. **Щеголихина.** От *щеголиха*. Пример см. в словарной статье **Кивилла**.

Х. Собственные имена в русской поэзии начала XIX века

Русская поэзия этого переходного, ещё допушкинского времени представлена именами И.М. Долгорукова, Семёна Боброва, Г.П. Каменева, П.П. Сумарокова, А.Н. Нахимова, В.А. Озерова, Андрея Тургенева, А.Ф. Мерзлякова, Ф.Ф. Иванова, А.Ф. Воейкова, П.Ф. Остолопова, А.П. Бенитцкого, А.Е. Измайлова, М.В. Милонова, В.Л. Пушкина – поэтами, “ хотя и не перворазрядными, но внесшими свою лепту в общий поэтический труд эпохи”²⁹.

І. Собственные имена, связанные с античной эпохой

1. **Беллона.** Римская богиня войны. // Иль гром прельстил тебя, *Беллона?* (Ф.Ф. Иванов На отъезд К.Н. Батюшкова в армию, 1807 г.).

2. **Вулкан.** Бог ремёсел и кузнечного дела. // Потом за прочими начальными (главными. – *Е.О.*) богами *Вулкан* шёл с молотом и с длинными рогами (П.П. Сумароков. Амур, лишённый зренья, 1791 г.).

3. **Зефир.** Западный легкий ветерок. // *Зефиры* собрались на пир туда же с ними (П.П. Сумароков. Амур, лишённый зренья, 1791 г.).

4. **Катон.** Римский государственный деятель. // ...Примите, отвратя от мира взор и слух, Остатки римские – *Катона* скорбный дух! (Ф.Ф. Иванов. Послание Катона Юлию Кесарю, 1812 г.).

5. **Марс.** Бой войны. // Герои! *Марса* сонм (собрание, толпа. – *Е.О.*). // (А.Ф. Мерзляков. Оды, 1805 г.).

6. **Меркурий.** Римский бог торговли, покровитель стад, вестник богов. // О сыне *Меркурия* поведай мне, Муза, О том, козлоногом, двурогом, любителе песней (А.Ф. Мерзляков, Гимн Пану, 1826 г.).

7. **Муза.** Одна из девяти божественных дев – покровительниц наук и искусств. // О сыне *Меркурия* поведай мне, *Муза*, О том, козлоногом, двурогом, любителе песней (А.Ф. Мерзляков, Гимн Пану, 1826 г.).

8. **Пегас.** Крылатый конь, символ поэтического вдохновения. // Сапфино-храбро-мудро-пегий, лазурно-бурый конь *Пегас* (П.П. Сумароков. Ода в громко-нежно-нелепо-новом вкусе, 1802 г.). Стилизация под древнегреческую поэзию, особенно Гомера, с её сложными эпитетами. Другие примеры из текста оды: “Иль, дав в Кавказ толчок ногами и вихро-бурыми крылами Рассекши воздух, прилети Хвостом сребро-злато-махровым Иль радужно-гнедо-багровым Следы пурпурны замети”; “Сквозь бело-чёрно-пестро-красных-Булано мрачных облаков Луна, стыдясь гостей столь ясных, Не кажет им своих рогов И, мёртво-белоснежным цветом Покрывшись перед солнца светом, На небе места не найдет. Ветр юго-западно-восточный Иль северо-студёно-мочный Ершит гладкий вод хребет” и т.д.

9. **Феб.** Второе имя Аполлона, бога солнечного света, покровителя искусств. // О ты, что на Сибирь зрираешь исподлобья! Скажи мне, светлый *Феб*, за что до нас ты лих (зол. – *Е.О.*)? (П.П. Сумароков. Амур, лишённый зренья, 1791 г.).

10. **Хрон.** Бог времени. // Рукою *Хрон* немилосердный Сотрёт столпа последний след (В.О. Озеров. Гимн богу любви, между 1799 и 1801 г.г.).

11. **Эреб.** В др.-греческой мифологии первобытный мрак, царство теней. // Мир прелестный, мир, друг неба, В ад низвергни, дочь (дочь. – *Е.О.*) *Эреба* (т.е. порождение мрака, здесь – войну. – *Е.О.*), Укротися, сонм (стая. – *Е.О.*) зверей, С нами мир! Здесь хор друзей (А.Ф. Мерзляков. Слава, 1801 г.).

12. **Юнона.** Жена Юпитера, верховного бога неба, верховная богиня. // Зевес сел на орла с *Юноною* верхом (П.П. Сумароков. Амур, лишённый зренья, 1791 г.).

ІІ. Необычные имена

Это имена или придуманные поэтами, или взятые из ономастикона других народов и абсолютно незнакомые русскому читателю.

1. **Арзелай.** // Пусть Альбий, *Арзелай*, но Персий не таков! (М.В. Милонов. К Рубеллию, 1810 г.).

2. **Альбий.** // Пусть *Альбий*, *Арзелай*, но Персий не таков! (М.В. Милонов. К Рубеллию, 1810 г.).

3. **Аминт.** // Молнии блещут... громы катятся... К сердцу *Аманта*... стихла гроза (А.Бенитцкий. Сентябрь, 1805 г.).

4. **Громвал.** // Поднимаю завесу седой старины... И *Громвала* я вижу на белом коне (Г.П. Каменев. Громвал, 1803 г.).

5. **Дорит.** // Персонаж стихотворения А. Бенитцкого “Сентябрь”, 1805г.

6. **Зимцерла.** // *Зимцерла* сквозь флер Заалелась как роза (Г.П. Каменев. Громвал, 1803 г.).

7. **Луказий.** // *Луказий!* Решено: ты хочешь стать поэтом И требуешь, чтоб я снабдил тебя советом (М.В. Милонов. К Луказию, 1810 г.).

8. **Минвана.** // О *Минвана* белогрудая! (Ф.Ф. Иванов. Плач Минваны, 1807 г.).

9. **Персий.** // Пусть Альбий, *Арзелай*, но *Персий* не таков! (М.В. Милонов. К Рубеллию, 1810 г.).

10. **Семела.** Вмиг зардятся щёки белы (И зима, я чаю, пьёт!), Если милый сын *Семелы* Хоть полчаши поднесёт (А.Бенитцкий. Сентябрь, 1805 г.).

²⁹ Ю. Лотман. Русская поэзия начала XIX века // Поэты начала XIX века. – Л., 1961. – С. 112.

11. **Хлоя.** // Скоро иссякнут реки серебристы, Скроются в сводах зеркальных льдов. Скоро... но мне ли сетовать с *Хлоей*? (А.Беницкий. Сентябрь, 1805 г.).

12. **Эдельвина.** // От *эдельвейс* – растущего в горах растения с белыми цветами? // Алые губы, прелестны и милы! Руки белее в поле лилей! Где *Эдельвина*? Где ты? Где ныне? (Г.П. Каменов. Вечер любезный, вечер багряный, 1799 г.).

III. “Говорящие” собственные имена, образованные способом онимизации апеллятивов (не в баснях, для которых они типичны)

1. **Дурачество.** // *Дурачество* к нему умело подлеститься (добиться лестью расположения, благосклонности – *Е.О.*) (П.П. Сумароков. Амур, лишённый зренья, 1791 г.).

2. **Новизна.** // В страну, дурачество в которой обитает, Зашла однажды *Новизна* (П.П. Сумароков. Новизна, 1791 г.).

3. **Смех, Игра, Утеха.** // Так точно. Вот она садится. За нею вслед, режвась, толпится Рой целый *Смехов, Игр*, Амуров и *Утех* (П.П. Сумароков. Амур, лишённый зренья, 1791 г.).

IV. “Говорящие” имена.

1. **Балдус.** От *балда*. // Начнёшь *Балдуса* порочить скучный бред. “Он добрый человек”, – услышишь ты в ответ (М.В. Мятлев. К моему рассудку, 1812 г.).

2. **Бессмыслов.** От *бессмысленный*. // И в чём же я, когда за наказание Купивши и прочтя *Бессмыслова* маранье, Скажу, что лучше б он его не издавал, Тогда его глупцом никто бы не назвал (М.В. Милонов. К моему рассудку, 1812 г.).

3. **Вертушкин.** От *вертушка* “легкомысленный, непостоянный, ветреный человек”. // *Вертушкин!* Ну, его не очень я люблю (А.И. Измайлов. Граф и его секретарь, 1810 г.).

4. **Вздоркин.** От *вздор*. // Уж *Вздоркин* (поэт В.Л. Пушкин. – *Е.О.*) для тебя по дням и по ночам терзает бедный ум для жалких эпиграмм (М.В. Милон. Граф и его секретарь, 1810 г.).

5. **Вралёв.** От *враль*. // Семён и Пётр *Вралёвы*, Мы племянники – их должно поощрять (А.Е. Измайлов. Граф и его секретарь, 1810 г.).

6. **Грабилин.** От *грабить*. // Ты будешь обличать *Грабилина* на злодейства, Им разорённые показывать семейства (М.В. Милонов. К моему рассудку, 1812 г.).

7. **Дурилом.** От *дурака ломать* “дурачиться, паясничать, потешать глупыми выходками”. // ...Из книжки страницу наизусть, Как некий описал свою любовну грусть Восточный *Дурилом*, Собравший важну силу, Чтоб в плен с собой угнать с орды княжну Ненилу (И.М. Долгоруков. Семира Болеславна, 1816 г.).

8. **Злослов.** От *злословить*. // И брань ли требует таланта здесь такого, Коль льётся нам она с пера и с уст *Злослова*? (М.В. Милонов. К моему рассудку, 1812 г.).

9. **Кокеткина.** От *кокетка*. // Когда бы позабыв к прелестным уваженью, Всех тайн *Кокеткиной* я сделал откровенье (раскрытие. – *Е.О.*) (М.В. Милонов. К моему рассудку, 1812 г.).

10. **Кривотолк.** От *кривотолки*. // Когда бы *Кривотолк* по сиде (в силу. – *Е.О.*) уложенья (сборника законов. – *Е.О.*), По силе грамоты о вольности дворян Хватайке отсудил часть твоего имения В противность (вопреки. – *Е.О.*) истине, в противность всем правам (А.Ф. Воейков. К моему старосте, 1804 г.).

11. **Лентягин.** От *лентяй*. // Чины теперь кому, посмотрим. Езельману... Ну, немец он! Пускай *Лентягину* Ивану, Фролу Скотинину (от скотина. – *Е.О.*)... Как можно? Он дурак! (А.И. Измайлов. Граф и его секретарь, 1810 г.).

12. **Мошнин.** От *мошна* “денежная сумка”. // *Мошнин!* О, молод он, и как дать крест (орден. – *Е.О.*) купцу... Да, правда, должен я ещё его отцу... (А.И. Измайлов. Граф и его секретарь, 1810 г.).

13. **Наглицкой.** Контаминация слова *наглый* и фамилии реакционера и обскуранта М.Л. **Магницкого**, попечителя Казанского округа, разгромившего университет за “безбожное направление” и отличавшегося ханжеством и корыстолюбием. // Берегитесь, здесь *Наглицкой!* (А.Ф. Воейков. Дом сумасшедших, 1814-1830 г.г.).

14. **Ослов.** От *осёл*. // За ними кто? Ба! Ба! Включил (в список претендентов на повышение в чине и награды. – *Е.О.*) ты и *Ослова!* (А.И. Измайлов. Граф и его секретарь, 1810 г.).

15. **Плутóв.** От *плут*. // Вот *Плутóв* – нахал в натуре, Из чужих лоскутьев сшит, Он – цыган в литературе, А в торговле книжной – жид (скряга, скупой. – *Е.О.*) (А.Ф. Воейков. Дом сумасшедших, 1814-1830 г.г.).

16. **Пустельгин.** От *пустельга* “пустой, легкомысленный болтливый человек”. // Наш *Пустельгин* недалёко Там, в чулане, заседал И, горе (вверх. – *Е.О.*) воздевши око, Исповедь свою читал (А.Ф. Воейков. Дом сумасшедших, 1814-1830 г.г.).

17. **Пытнирский.** Контаминация слова *пытать* и первой части фамилии **Ширинский**-Шахматов, министра народного просвещения, инициатора изуверского цензурного устава 1826 года. // “Ба! Зачем здесь князь *Пытнирский*? Крокодил, а с виду тих! Это что?” – “Устав алжирский о печати книг!” (А.Ф. Воейков. Дом сумасшедших, 1814-1830 г.г.).

18. **Ремизин.** От *ремиз* – в карточной игре недобор взятки или долг по записке, который снова

разыгрывают, на чью долю выпадет. // *Ремизин!* Хорош! Играет по рублю (А.И. Измайлов. Граф и его секретарь, 1810 г.).

19. **Трусовский**. Контаминация слова **трус** и фамилии петербургского цензора А.И. **Красовского**, известного своей тупостью и мракобесием. // Вкруг него кнуты, батоги и *Трусовский* – ноздри рвёт (А.Ф. Воейков. Дом сумасшедших, 1814-1830 г.г.).

20. **Ханжецов**. От **ханжа**. // Но кто сей скелет исчахший Из чулана кажет нос? То за глупость пострадавший *Ханжецов*... Чу, вздор понёс! (А.Ф. Воейков. Дом сумасшедших, 1814-1830 г.г.).

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Андерш Йозеф – доктор філологічних наук, професор кафедри славистики Університету імені Палацького (м. Оломоуць, Чеська Республіка).

Андрущенко Вікторія Олегівна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри практики мовлення та інформаційних технологій Горлівського інституту іноземних мов Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Горлівка, Україна).

Балко Марина Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри українознавства Донецького юридичного інституту МВС України (м. Донецьк, Україна).

Басиров Шаміль Рафаїлович – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри германської філології Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Бацевич Флорій Сергійович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри загального мовознавства Львівського національного університету ім. Івана Франка (м. Львів, Україна).

Бессонова Ольга Леонідівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри англійської філології Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Білецька Олена Всеволодівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри германської філології Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Бранднер Алеш – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач відділення східнослов'янських мов і літератур Інституту славистики філософського факультету Університету імені Т.Г. Масарика (м. Брно, Чеська Республіка).

Важеніна Олена Григорівна – старший викладач кафедри української мови та прикладної лінгвістики, заступник декана філологічного факультету Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Вінтонів Михайло Олексійович – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Волянська Юлія Юріївна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Всеволодова Майя Володимирівна – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри дидактичної лінгвістики й теорії викладання російської мови як іноземної Московського державного університету імені М.В. Ломоносова (м. Москва, Російська Федерація).

Глушкова Галина Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри філософії Донецького юридичного інституту МВС України (м. Донецьк, Україна).

Голоцукова Юлія Олександрівна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри гуманітарних дисциплін та мовної підготовки іноземних громадян Державного вищого навчального закладу «Приазовський державний технічний університет» (м. Маріуполь, Україна).

Городенська Катерина Григорівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу граматики української мови Інституту української мови НАН України (м. Київ, Україна).

Грещук Василь Васильович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови, директор Інституту українознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ, Україна).

Данилюк Ілля Григорович – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Домрачева Ірина Романівна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Смельяненко Ганна Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Зарицька Ірина Миколаївна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри українознавства Донецького юридичного інституту МВС України (м. Донецьк, Україна).

Іваницька Наталя Борисівна – доктор філологічних наук, доцент, завідувач кафедри сучасних європейських мов Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету (м. Вінниця, Україна).

Іваницька Ніна Лаврентіївна – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри української мови, завідувач кафедри германської і слов'янської філології та зарубіжної літератури Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету (м. Вінниця, Україна).

Івашенко Вікторія Людвігівна – доктор філологічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу наукової термінології Інституту української мови НАН України (м. Київ, Україна).

Конюшкевич Марія Йосипівна – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри журналістики Гродненського державного університету імені Янки Купали (м. Гродно, Білорусь).

Клименко Наталя Борисівна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Ковалевська Тетяна Юріївна – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри української мови Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (м. Одеса, Україна).

Космеда Тетяна Анатоліївна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри україністики Познанського університету імені Адама Міцкевича (м. Познань, Польща).

Костусяк Наталія Миколаївна – доктор філологічних наук, доцент, професор кафедри української мови Інституту філології та журналістики Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк, Україна).

Кочан Ірина Миколаївна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри українського прикладного мовознавства Львівського національного університету імені І. Франка (м. Львів, Україна).

Кравченко Євдокія Григорівна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Краснобаєва-Чорна Жанна Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики, заступник декана філологічного факультету Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Кретов Олексій Олександрович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри теоретичної та прикладної лінгвістики Воронежського державного університету (м. Воронеж, Російська Федерація).

Кудрейко Ірина Олександрівна – кандидат філологічних наук, науковий співробітник кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Кульбабська Олена Валентинівна – доктор філологічних наук, професор, в. о. завідувача кафедри сучасної української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (м. Чернівці, Україна).

Левицький Андрій Едуардович – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри теорії та практики перекладу з англійської мови Інституту філології Київського національного університету імені Т. Шевченка (м. Київ, Україна).

Лешкова Наталія Вікторівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Горлівського інституту іноземних мов Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Горлівка, Україна).

Лукаш Галина Павлівна – доктор філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української філології і культури Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Луценко Олена Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри міжнародних освітніх і ділових комунікацій Донецького національного технічного університету (м. Донецьк, Україна).

Ляхур Чеслав – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри російсько-польського порівняльного мовознавства Опольського університету, професор Вищої школи маркетингового управління та іноземних мов (м. Ополе – Катовіце, Польща).

Марченко Тетяна Василівна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови Горлівського інституту іноземних мов Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Горлівка, Україна).

Масицька Тетяна Євгенівна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк, Україна).

Материнська Олена Валеріївна – доктор філологічних наук, доцент, професор, заступник завідувача кафедри германської філології Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Межов Олександр Григорович – доктор філологічних наук, доцент, професор кафедри української мови Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк, Україна).

Мельник Ірина Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк, Україна).

Михальченко Марина Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри журналістики, вчений секретар Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Мойсієнко Анатолій Кирилович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри сучасної української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна).

Наливайко Юлія Юріївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри журналістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Овчаренко Наталія Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент, декан філологічного факультету, завідувач кафедри української мови та літератури Горлівського інституту іноземних мов Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Горлівка, Україна).

Олексенко Володимир Павлович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальних комунікацій Херсонського державного університету (м. Херсон, Україна).

Олексенко Олена Андріївна – кандидат філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди (м. Харків, Україна).

Оліфіренко Леся Вадимівна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін та методики їх викладання Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (м. Донецьк, Україна).

Островська Людмила Станіславівна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри українознавства Донецького державного університету управління (м. Донецьк, Україна).

Отін Євген Степанович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри загального мовознавства і історії мови Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Панков Федір Іванович – доктор філологічних наук, доцент, доцент кафедри дидактичної лінгвістики й теорії викладання російської мови як іноземної Московського державного університету імені М.В. Ломоносова (м. Москва, Російська Федерація).

Пасько Ганна Михайлівна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри германських мов Горлівського інституту іноземних мов Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Горлівка, Україна).

Пац Любов Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент, декан гуманітарного факультету Горлівського інституту іноземних мов Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Горлівка, Україна).

Пелашенко Ірина Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри германської філології Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Пименова Марина Василівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри російської мови Володимирського державного університету імені О.Г. та М.Г. Столетових (м. Володимир, Російська Федерація).

Пименова Марина Володимирівна – доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент Сибірської академії наук вищої школи, завідувач кафедри загального мовознавства та слов'янських мов Кемеровського державного університету (м. Кемерово, Російська Федерація).

Піддубська Інна Валентинівна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української філології і культури Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Пономарьова Людмила Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Попова Ірина Степанівна – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри української мови, декан факультету української й іноземної філології та мистецтвознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара (м. Дніпропетровськ, Україна).

Попович Людмила Валентинівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри славістики Белградського університету (м. Белград, Сербія).

Прадід Ольга Юріївна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри українського мовознавства Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського (м. Сімферополь, АР Крим, Україна).

Прадід Юрій Федорович – доктор філологічних наук, професор, декан факультету української філології та українознавства Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського (м. Сімферополь, АР Крим, Україна).

Приходько Анатолій Миколайович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри германської філології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара (м. Дніпропетровськ, Україна).

Путіліна Оксана Леонідівна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Радіонова Тетяна Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови Горлівського інституту іноземних мов Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Горлівка, Україна).

Рибенок Вікторія Вікторівна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Донецького інституту залізничного транспорту (м. Донецьк, Україна).

Ригованова Вікторія Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри англійської мови соціально-гуманітарного спрямування Горлівського інституту іноземних мов Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Горлівка, Україна).

Сафонова Наталія Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови Горлівського інституту іноземних мов Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Горлівка, Україна).

Сенів Михайло Григорович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри світової літератури і класичної філології Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Ситар Ганна Василівна – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Ситенко Ольга Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри граматики та практики мовлення Горлівського інституту іноземних мов Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Горлівка, Україна).

Скаб Марія Василівна – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (м. Чернівці, Україна).

Скаб Мар'ян Стефанович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (м. Чернівці, Україна).

Соколова Світлана Олегівна – доктор філологічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу соціолінгвістики Інституту української мови НАН України (м. Київ, Україна).

Теркулов В'ячеслав Ісайович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри російської мови Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Шаповалова Наталія Петрівна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української філології і культури Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Шитик Людмила Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (м. Черкаси, Україна).

Щепка Оксана Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін і мовної підготовки іноземних громадян Державного вищого навчального закладу «Приазовський державний технічний університет» (м. Маріуполь, Україна).

Ярошенко Наталія Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри загального мовознавства та історії мови Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

CONTENTS

INTRODUCTION		6
Vykhovanets Ivan	From a cohort of Ukrainian theoretical linguists (By the sixtieth anniversary of the birth of Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine Anatoliy Zahnitko)	6
SECTION I	Theory of Language	9
Vsevolodova Maya	Normative and Objective Grammar of Slavic Languages	9
Glushkova Galina	ERWARTUNGSHORIZONT in Modern Linguistics: Anthropological Geography of Problem Glottogonic	17
Ivashchenko Victoria	Scientific Paradigms in Linguistics and Specifications of Their Description	21
Levytskyy Andriy	Functional and Typological Specifics of Nominative Present-day English Units	33
Mykhachenko Maryna	Argumentation and Appraisal: the System Interaction	38
Pankov Fedor	Part of Speech or Syntactic Position? Towards the Grammatical Status of Parenthesis	42
SECTION II	Current Problems of Morphology	50
Brandner Aleš	Desemantization of Non-prepositional Cases, Their Partial Replacement with the Prepositional Cases	50
Yemelyanenko Ganna	Grammatical Ranges and Grammatical Contrasts as Means of Actualization of Unreal-Modal Forms	54
Konyushkevich Mariya	Prepositional Combinations as the Formant of Syntaxemes with Quantitative in the Modern Belarusian Language	58
Kravchenko Evdokiya	Grammatical Variability of Nouns as a Component of Normative-Stylistic Language System	66
Leshkova Nataliya	Prepositional Functioning of Dative Case	70
Piddubaska Inna	Tense-Functional Specialization of a Verb as the Means of M. Kotsubynsky Impressionistic Poetics	76
Pimenova Marina Vas.	Syntagmatics of the Preposition: Preposition and Case Combinations in Diachrony	81
Terkulov Vyacheslav	Towards the Status of Preposition and Case Combinations in the Structure of Nominatheme	86
SECTION III	Theoretical Issues of Syntax	91
Balko Marina	Transformational Models of Ukrainian Non-Prepositional Word Combinations with Instrumental Case	91
Vintoniv Mykhaylo	Atonic Position in the Expression Structure: the Main Approaches to the Analysis	95
Golotsukova Yulya	The Resultant Situations: Stable and Unstable Components	98
Horodenska Catherine	Semantic-Syntactic Structure of Sentences with Null Predicate and Null Form of Link to Be of Adverbial Compound Predicate	103
Zarytska Iryna	The Means of Modification of Pragmatic Meaning of Argumentative Statements	107
Kostusyak Nataliya	Interrelation of Dictate and Mode Forms of the Nominative and Vocative Cases in the Modern Ukrainian Literary Language	111
Kulbabska Olena	Simple Complicated Sentence in the Context of Linguistic Knowledge	117
Lutsenko Yelena	Conjunctions and Connective Words in Explanatory Complex Sentences	124
Marchenko Tatyana	Pragmatic Intentions and Situational Motivation of the Incomplete Sentences	133
Masytska Tetiana	Semantic and Syntactic Dependence of Agency	137
Mezhov Alexander	Valent Potential of Addressee Verbs and Their Derivatives in the Modern Ukrainian Language	142
Melnyk Iryna	Functional Specificity and Valent Actant Derivation of Gradable Adjectival Verbal Analytical Syntactic Transposits	147
Ostrovaska Ludmyla	The Functioning of Multi-Component Attributive Constructions in the Simple Extended Sentence	154

Popova Iryna	The System and Out of System Relations in the Linguistic Realities	160
Popovych Ljudmila	Taxis Constructions with Multifunctional Conjunctions in the Ukrainian Language	165
Pradid Olha, Pradid Yuriy	Typological Manifestations of the Formally Complicated Simple Nominative Sentences (on the Basis of Titles of Sections and Articles of the Criminal Code of Ukraine)	172
Prykhodko Anatoliy	Pragmasemantic Characteristics of Contrast Parataxis of Contemporary German	182
Saphonova Nataliya	The Ellipsis: the Interpretation of Stylistic Potentiality	188
Sytar Hanna	Sentences with Phraseological Structures based on Model N_1 як N_1 Cop _r : Structure, Semantics and Pragmatics	194
Shytyk Liudmyla	Formal Syncretism of the Compound Specifying Sentences	203
SECTION IV	Functional Semantics of Lexical and Phraseological Units	208
Vazhenina Olena	The Linguistic Game as a Basis of Mastering the Associative Potential of Phraseological Units	208
Domracheva Iryna	Syntactic Presentation of the Cumulative Semantics in the Ukrainian Language	211
Ovcharenko Natalia	The Language of Professional Communication as the Sphere of the Origin and Functioning of Terms	217
Pats Liubov	Traditional and New Characteristics of Concepts 'MAN' and 'WOMAN' Speech Realization	221
Pelashenko Irina, Biletska Olena	Terminologization of the Compounds Consisting of Three Nouns as a Result of Their Monoseme Organizations (Synchro-Diachronic Analysis)	225
Rybenok Viktoriya	Semantic Peculiarities of Metaphor Terms of Railway Terminology (on the Basis of the English Language)	232
Seniv Mihaylo	Structural-Semantic Characteristics of Spatial Verbs (a Case Study of Latin at Different Times)	237
Maria Skab, Marian Skab	Derivational Potential of Biblical Sayings as a Means of Expression of the Ukrainian Language Picture of the World	242
SECTION V	Derivation: Trends, Aspects of Investigation	248
Oleksenko Volodymyr	Derivational categorization of semantics of confixal nomina loci in modern Ukrainian	248
Oleksenko Olena	Precedent Names as the Motivators of Associative Nomination in the Modern Word Formation	253
Yaroshenko Natalya	Cognitive Structure of Verb sidet' Derivational Family	257
SECTION VI	Problems of Text Linguistics, Discourse Studies, Discourse Analysis	262
Andrushchenko Viktoriya	Main and Peripheral Means of Coherence Category Realization in English Belles-lettres Style Text Unity	262
Batsevich Florij	Lingual-Pragmatic Aspects of Forming Elements of Communicative Absurd in M. Kulish's Plays	267
Volyans'ka Yuliya	Semantic Potential of Reduplication in Creativity of Ukrainian Poets of the End XX – the Beginning of the XXI Century	273
Kosmeda Tetjana	T. Shevchenko's Epistolary Ego-Text as an Example of Ukrainian Elite Language Personality's Discourse	280
Kochan Iryna	The Interpretation of Text Model and Structure in Modern Science	285
Moisiienko Anatoly	Folk Riddle in the System and Structural Organization of Other Folklore Genre Formations	290
Nalyvaiko Iuliia	The Certain Remarks about Qualifying Features of the Modern Newspaper Discourse	296
Olifirenko Lesia	Strophic Structure of Vasyl Stus's Poetry	300
Pimenova Marina VI.	Russian Folk Fairy-Tales: the Forgotten Symbols	306
Ponomarova Liudmyla	Categories of Cohesion and Coherence in the Institutional Legal Discourse	310
Radionova Tetyana	The Semantic-Stylistic Significance of the Modern Ukrainian Press Titles	314
Shapovalova Nataliya	The Lexical Means of Realization of the Concept <i>Mezha</i> in the Works by Vasiliy Stus	319
Shchepka Oksana	Simile in the Poetic Discourse of Late 20th-Early 21st Centuries: the Cognitive-Pragmatic Aspect	322

SECTION VII	Problems of Dialectology, Sociolinguistics and Onomastics	327
Greshchuk Vasylii	Dialectal Speech in the Fiction	327
Klymenko Nataliya	Structural and Semantic Analysis of the Names of Skirt in the Ukrainian East-Steppe Dialects	332
Kudreyko Iryna	Sociolinguistic Portrait of Donetsk Region: Dynamics of Educational System in Native Language	338
Lukash Galina	The Game Principles of the Quasionymic Nomination of Reality	343
Rygovanova Viktoriya	The Notion of the Ethnolinguistic Vitality in Sociolinguistics	348
Sokolova Svitlana	Parameters of the Ukrainian-Russian and Russian-Ukrainian Bilingualism as the Subjective and Objective Assessment (Based on the Questionnaires of the Eastern Region Students-Journalists)	353
SECTION VIII	Applied Linguistics: Trends and Aspects of Investigation	359
Danyluk Ilya	The Corpus of Micro-Texts of the Informal Speech by Example of Recordings of Original Radio Program by A.P. Zahnitko “Movo ridna, slovo ridne...”	359
Kovalevska Tetyana	Communicative Personality’s Identification Parameters in the Neurolinguistic Programming	365
Kretov Alexey	Markeme Analysis of Taras Shevchenko’s Poetry	369
Krasnobayeva-Chorna Zhanna	Terminological System of Phraseology: Database	391
SECTION IX	Relevant Problems of Comparative Linguistics	396
Andersh Josef	Problems of the Typology of Slavonic Sentence	396
Basyrov Shamil	Metaphorical Models in the Sphere of the Verbs of Intellectual Activity in the Languages with Different Structures	399
Byessonova Olga	Conceptual Analysis Procedures in Contrastive Studies	402
Ivanytska Nina, Ivanytska Natalia	Multidimensionality of Syntagmatic Parameters of the Ukrainian and English Verb Systems	414
Lachur Czesław	Combination of Primary Prepositions as One of the Means of Development of the System of Slavonic Prepositions	420
Materynska Olena	Regularities in the Semantic Development of Meronyms	423
Pasko Hanna	Expression of Strategies of Metaphorical Coding and the Hints of the Speech Genre of Riddle in the Germanic Languages	432
Sytenko Olha	Neologisms in the Realm of Information Technologies	438
Putilina Oksana	Basic Trends at Syntactic and Sociolinguistic Levels of Present-Day English: Typology of Changes	443
SECTION X	Onomastic Studies	449
Otin Evgeniy	Onomastic Articles	449
Information on the Authors		475
The Contents		479

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие		6
Вихованець Іван	Из когорты украинских языковедов-теоретиков (К шестидесятилетию от дня рождения член-корреспондента Национальной академии наук Украины Анатолия Загнитко)	6
РАЗДЕЛ I	Теория языка	9
Всеволодова Майя	Нормативная и объективная грамматика славянских языков	9
Глушкова Галина	Горизонт ожидания в современной лингвистике: антропологическая география проблемы глоттогонеза	17
Иващенко Виктория	Научные парадигмы в языковедении и параметры их описания	21
Левицкий Андрей	Функционально-типологические особенности номинативных единиц современного английского языка	33
Михальченко Марина	Аргументация и оценка: системное взаимодействие	38
Панков Федор	Часть речи или синтаксическая позиция? К вопросу о грамматическом статусе вводных слов	42
РАЗДЕЛ II	Актуальные проблемы морфологии	50
Бранднер Алеш	Десемантизация беспредложных падежей, их частичная замена падежами с предлогами	50
Емельяненко Анна	Грамматические ряды и грамматические контрасты как средства актуализации ирреально-модальных форм	54
Конюшкевич Мария	Предложные сочетания как формант синтаксем с квантитативом в современном белорусском языке	58
Кравченко Евдокия	Грамматическая вариантность существительных как компонент нормативно-стилистической системы языка	66
Лешкова Наталия	Предложное функционирование дательного падежа	70
Поддубская Инна	Функционально-временная специализация глагола как средство импрессионистической поэтики М. Коцюбинского	76
Пименова Марина Вас.	Синтагматика предлога: предложно-падежные сочетания в диахронии	81
Теркулов Вячеслав	О статусе предложно-падежных сочетаний в структуре номинатемы	86
РАЗДЕЛ III	Теоретические вопросы синтаксиса	91
Балко Марина	Трансформационные модели украинских беспредложных словосочетаний с творительным падежом	91
Винтонив Михаил	Атоническая позиция в структуре высказывания: основные подходы к анализу	95
Голоцукова Юлия	Результативные ситуации: устойчивые и неустойчивые компоненты	98
Городенская Катерина	Семантико-синтаксическая структура предложений с нулевым сказуемым и нулевой формой связки бути наречного составного сказуемого	103
Зарицкая Ирина	Средства модификации прагматического значения аргументных высказываний	107
Костусьяк Наталия	Соотношение диктумных и модусных форм именительного и звательного падежей в современном украинском литературном языке	111
Кульбабская Елена	Простое осложненное предложение в контексте лингвистического знания	117
Луценко Елена	Союзы и союзные слова в присловных сложноподчинённых предложениях	124
Марченко Татьяна	Прагматические интенции и ситуативно-речевая мотивированность неполных предложений	133
Масицкая Татьяна	Агентивная семантико-синтаксическая зависимость	137
Межов Александр	Валентный потенциал адресатных глаголов и их дериватов в современном украинском языке	142
Мельник Ирина	Функциональная специфика и валентная актантная деривация отадъективных глагольных аналитических синтаксических транспозитов	147

Островская Людмила	компаративной и суперлативной семантики Функционирование многокомпонентных атрибутивных конструкций в простом распространенном предложении	154
Попова Ирина	Системные и внесистемные отношения в лингвистических реалиях	160
Попович Людмила	Таксисные конструкции с неспециализированными союзами в украинском языке	165
Прайдид Ольга, Прайдид Юрий	Типологические проявления формально усложненных простых номинативных предложений (на материале названий разделов и статей Уголовного кодекса Украины)	172
Приходько Анатолий	Прагмасемантические свойства сопоставительного паратаксиса современного немецкого языка	182
Сафонова Наталия	Эллипсис: интерпретация стилистических потенций	188
Ситарь Анна	Фразеологизированные предложения, построенные по модели N_1 як N_1 Сор _f : структура, семантика и прагматика	194
Шитик Людмила	Формальный синкретизм сложноподчиненных уточняющих предложений	203
РАЗДЕЛ IV	Функциональная семантика лексических и фразеологических единиц	208
Важенина Елена	Языковая игра как основа освоения ассоциативного потенциала фразеологических единиц	208
Домрачева Ирина	Синтаксическая презентация совокупной семантики в украинском языке	211
Овчаренко Наталия	Язык профессиональной коммуникации как среда возникновения и функционирования терминов	217
Пац Любовь	Традиционные и новые параметры речевой реализации концептов 'мужчина' и 'женщина'	221
Пелашенко Ирина, Белецкая Елена	Терминологизация субстантивных трикомпозигов как результат их моносемной организации (синхронно-диахронный анализ)	225
Рыбенко Виктория	Семантические особенности терминов-метафор железнодорожной терминологии (на материале английского языка)	232
Сенив Михаил	Структурно-семантическая характеристика пространственных глаголов (на материале разных периодов латинского языка)	237
Мария Скаб, Марьян Скаб	Деривационные потенции библейских крылатых слов и выражений как средство выявления украинской языковой картины мира	242
РАЗДЕЛ V	Словообразование: направления, аспекты исследования	248
Олексенко Владимир	Словообразовательная категоризация семантики конфиксальных <i>nomina loci</i> в современном украинском языке	248
Олексенко Елена	Прецедентные имена как мотиваторы ассоциативной номинации в современном словообразовании	253
Ярошенко Наталья	Когнитивная структура словообразовательного гнезда глагола <i>сидеть</i>	257
РАЗДЕЛ VI	Проблемы лингвистики текста, дискурсологии, дискурс-анализа	262
Андрущенко Виктория	Основные и периферийные средства реализации категории связности в художественнотекстовом целом английского языка	262
Бацевич Флорий	Лингвопрагматические аспекты формирования элементов коммуникативного абсурда в пьесах М. Кулиша	267
Волянская Юлия	Семантический потенциал редуPLICATION в творчестве украинских поэтов конца XX – начала XXI века	273
Космеда Татьяна	Эпистолярный эго-текст Т. Шевченко как образец дискурса украинской элитарной языковой личности	280
Кочан Ирина	Трактовка модели и структуры текста в современной науке	285
Мойсиенко Анатолий	Народная загадка в системно-структурной организации других фольклорных жанровых образований	290
Наливайко Юлия	Некоторые наблюдения над квалификационными особенностями современного газетного дискурса	296
Олифиренко Леся	Строфика Василя Стуса	300

Пименова Марина Вл.	Русская народная сказка: забытые символы	306
Пономарева Людмила	Категории когезии и когерентности в институционно-правовом дискурсе	310
Радионова Татьяна	Семантико-стилистическая нагрузка заголовков современной украинской прессы	314
Шаповалова Наталья	Лексические средства вербализации концепта <i>межа</i> в творчестве Василия Стуса	319
Щепка Оксана	Сравнение в поэтическом дискурсе конца XX – начала XXI веков: когнитивно-прагматический аспект	322
РАЗДЕЛ VII	Проблемы диалектологии, социолингвистики и ономастики	327
Грещук Василий	Диалектное слово в художественном тексте	327
Клименко Наталья	Структурно-семантический анализ названий юбки в украинских восточностепных говорах	332
Кудрейко Ирина	Социолингвистический портрет Донетчины: динамика системы образования на родном языке	338
Лукаш Галина	Игровые принципы квазионимной номинации реальности	343
Рыгованова Виктория	Понятие этнолингвистическая витальность в социолингвистике	348
Соколова Светлана	Параметры украинско-русского и русско-украинского билингвизма по субъективной и объективной оценке (на материале анкетирования студентов-журналистов восточного региона)	353
РАЗДЕЛ VIII	Прикладная лингвистика: направления и аспекты исследования	359
Данилюк Илья	Корпус микротекстов разговорного стиля на примере записей авторской радиопрограммы А.А. Загнитко «Мово рідна, слово рідне...»	359
Ковалевская Татьяна	Идентификационные параметры коммуникативной личности в нейролингвистическом программировании	365
Кретов Алексей	Маркемный анализ поэзии Тараса Шевченко	369
Краснобаева-Черная Жанна	Терминологическая система фразеологии: база данных	391
РАЗДЕЛ IX	Актуальные проблемы сопоставительной лингвистики	396
Андерш Йозеф	Проблемы типологии славянского предложения	396
Басыров Шамиль	Метафоры в сфере глаголов понимания разноструктурных языков	399
Бессонова Ольга	Процедуры концептуального анализа в сопоставительных исследованиях	402
Иваницкая Нина, Иваницкая Наталья	Многомерность синтагматических параметров украинской и английской глагольных систем	414
Ляхур Чеслав	Сочетание первичных предлогов как один из способов развития славянского предложного состава	420
Материнская Елена	Закономерности семантического развития меронимической лексики	423
Пасько Анна	Выражение стратегий метафорического шифрования и подсказки речевого жанра загадки в германских языках	432
Сытенко Ольга	Неологизмы в сфере информационных технологий	438
Путилина Оксана	Основные тенденции на синтаксическом и социолингвистическом уровнях в современном английском языке: типология изменений	443
РАЗДЕЛ X	Ономастические этюды	449
Отин Евгений	Ономастические мелочи	449
СВЕДЕНЬЯ ОБ АВТОРАХ		475
CONTENTS		479
СОДЕРЖАНИЕ		482

Наукове видання

**МОВНИЙ ПРОСТІР ГРАМАТИКИ:
АКТУАЛЬНІ СТУДІЇ**

Збірник наукових праць

*На честь 60-річчя член-кореспондента НАН України
Анатолія Загнітка*

Підписано до друку 1.08.2014 р.
Формат 60x90/16. Папір офсетний.
Гарнітура «Times». Друк лазерний.
Умовн. друк. арк. 58,5
Наклад 300 прим. Замовлення № 1255

Адреса редакції: 83001, м. Донецьк, вул. Університетська, 24, корп. І,
кафедра української мови та прикладної лінгвістики, тел. (+38 062) 302 09 45

Видавництво Донецького національного університету,
83001, м. Донецьк, вул. Університетська, 24
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1854 від 24.06.2004 р.

Надруковано у друкарні
ТОВ «Цифрова типографія»,
вул. Челюскінців, 291а, м. Донецьк
Тел.: +38(062) 388 07 31, 388 07 30.